

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Kálmán Béla:* A népetimológia helységneveinkben
Fodor István: A mesekönyv és a jelöletlen névszói összetételek védelmében
Szepesy Gyula: Az atléta magasba vagy magasban ugrik-e?
Bujka Gábor: Miről vallanak József Attila verseinek tagadó elemei?
Babos Ernő: A módszer fogalma és értelmezése
Lotz János: A magyar igeidők szemantikai elemzése
Papp Ferenc: Tőigéink
Zongor Ferenc: Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól
Puruczki Béla: A Budapest helynév története
Reuter Camillo: Malogya
Kiss Lajos: Görvély — Kuka
Országh László: Gemkapocs

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

I. ÉVFOLYAM 1967. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kálmán Béla</i> : A népetimológia helységneveinkben.....	1
<i>Fodor István</i> : A mesekönyv és a jelöletlen névszói összetételek védelmében.....	12
<i>Szepes Gyula</i> : Az atléta magasba vagy magasban ugrik-e?	20

Íróink nyelve

<i>Bujka Gábor</i> : Miről vallanak József Attila verseinek tagadó elemei.....	28
--	----

Nyelv és iskola

<i>Babos Ernő</i> : A módszer fogalma és értelmezése	31
--	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Lotz János</i> : A magyar igeidők szemantikai elemzése	41
<i>Papp Ferenc</i> : Tőigéink	45

Nyelvjárások

<i>Zongor Ferenc</i> : Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól	53
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Puruczki Béla</i> : A Budapest helynév története	60
<i>Reuter Camillo</i> : Malogya	65
<i>Kiss Lajos</i> : Görvély — Kuka	71
<i>Országh László</i> : Gemkapocs	72
<i>Zsoldos Jenő</i> : Adatok nyelvünk történetéhez	73
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Szamártemetés — Cár	77
<i>Scheiber Sándor</i> : Bibliai közmondás Mikszáthnál	78
<i>Margócsy István</i> : Krida.....	78

Imre Samu

(1917–1990)

A népetimológia helységneveinkben

1. Mint a nyelvi jelenségek általában, a földrajzi nevek is minden konzeratív vonásuk ellenére állandó változásban, alakulásban vannak, mivel az a nyelvi közösség, amelynek ajkán élnek, maga is változik. Nemzedékek váltják egymást, új bevándorlók jönnek, háború vagy természeti katasztrófa elpusztíthatja a települést, megváltoztathatja a föld mikrodomborzatát. Maga az ember letelepülése is átalakítja a természetes tájat. Az ember erdőt irt, földtőri szántóföldnek az irtást, mocsarat csapolle, folyót szabályoz, duzzasztógátakkal mesterséges tavakat hoz létre, hegyeket hord el kőfejtéssel, új dombokat emel szénsalakból.

A nagyobb folyók, hegyek neve ritkán változik. Még nagy népességcsere idején is marad rendszerint annyi törzsökös népesség, hogy a nevet áthagyományozza az új lakosságra. Ha azonban teljes népességváltás következik be, akkor a települések és kisebb folyók neve feledésbe merülhet, az új lakosság újonnan nevezi el őket, függetlenül a számára ismeretlen előző névtől. Így például Pannónia és Dácia városai a barbár betörések és a népvándorlás viharai közben teljesen elpusztultak. A hun, germán és avar átvonulások után még annyi kelta-római lakosság sem maradt, hogy a települések és kisebb vizek nevét átadhatták volna. A beszivárgó szláv lakosság már csak a legritkább esetben vehetett át kelta-latin nevet, nem is közvetíthette a magyarságnak.

A magyarság tehát a IX—X. században részben a gyér szláv lakosságtól vette át a földrajzi neveket, másrészt viszont, ahol bennszülött lakosságot nem talált, ott maga nevezte el a vizeket, hegyeket, településeket.

Idők folyamán azonban a magyar nyelv is változott. 1000 körül egy Duna menti község neve *Szamtay* volt. Idők folyamán, anélkül, hogy a lakosság folyamatosságában törés állt volna be, a szóvégi mássalhangzó magánhangzóra vált (*szamtay*), az első szótag magánhangzója megnyúlt, az *m* a *t* előtt hasonult, mint a *bont*, *ront* *hánt* igéinkben (eredetileg ezekben is *m* volt, vö. *bomlik*, *romlik*, *hámlik*), a szóvégi kettőshangzó zártabbá vált (*szántoy*), majd a XV. századra kialakult nagyjából a *Szántó* hangalak. Ez eddig természetes változási folyamat volt. A XIX. század második felében azonban minden olyan helynevről, amelyből több is volt az országban, megkülönböztető előtagot kapott. Így az Abaúj vármegyei *Szántó* *Abaújszántó* lett, a Tolna megyei, Koppány vize mellett fekvő *Szántó* pedig hivatalosan a *Koppányszántó* nevet kapta. A név előtagjának hozzátoldása már a mesterséges, hivatalos névváltoztatás eredménye.

A XI. század közepén Székesfehérvár neve még *feheruvaru* [*Feher(ü)-varu*] volt. A tövégi magánhangzók lekopása, és az előző szótag magánhangzó-jának ennek következtében való megnyúlása után nyerte el *Fehérvár* alakját.

Az eddig említett példák szabályszerű hangváltozásokat mutattak be. A földrajzi neveken azonban ugyanúgy, mint számos összetett köznevünkben — főleg akkor, ha eredeti jelentésük elhomályosul — gyakran mennek végbe szabálytalan, kivételes hangváltozások is. Nemegyszer előfordul, hogy a helységnév alapjául szolgáló földrajzi köznév elavul, az összetétel értelmetlenné válik, és így nagyobb változás is végbemehet a szó hangtestében. Az Egykori *Temes* megyei *Berekszó* község neve például *Berek-aszó* volt. A *berek* vizes talajú erdőt jelentett, az *aszó* pedig folyóvíz nélküli völgyet. A község neve tehát természeti névből keletkezett, eredetileg egy (lakatlan) vizes erdővel borított lefolyástalan völgyet jelölt. Mikor itt település létesült, a völgyet jelentő köznévből, mai tulajdonnévből a völgy neve átvivődött a községre is. Mikor az *aszó* szó elavult, a nyílt szótagban levő rövid a kiesett, és így keletkezett a *Berekszó*. Talán azonos eredetű vele az egykori Bereg megyei *Barkaszó* neve is. A régi földrajzi *aszó* köznév nyomai még számos helységnévünkben maradtak fenn, így az Abaúj megyei *Szikszó* neve is a 'mocsár' jelentésű *szik* ~ *szék* és az *aszó* összetételéből keletkezett. (*Balaton*)*szárszó* neve a *száraz* + *aszó* összetétel rövidülése. A *kő* + *aszó* rejtőzik *Kajászó*(*szentpéter*) nevében (Fejér m. vö. Pais: MNy. 8 : 381 kk.). A régi 'folyó' jelentésű *jó* szó is gyakran igen nagy átalakuláson ment át, miután köznévként elavult. A *berek* + *jó* összetételből alakult a *Berettyó* folyó neve, a *hév* + *jó* 'meleg folyó' névből pedig a Miskolcon átfutó *Hejő*, valamint más irányú hasonulással a bihari *Hájó*.

Büssü (Somogy m.) régi neve a XIII. században *Bessenyei* volt. Ebből rövidült és alakult a mai név (Várkonyi: MNyTK. 113. sz. 12). A szabályos vagy szabálytalan hangváltozás néha fölismerhetetlenné tesz néhány — eredetileg értelmes — szóösszetételt. A XIII. században, amikor a templom védőszentjéről kezdtek egyes falukat elnevezni, több falu kapta a *Szentmária* nevet. Ezek közül a két legnyugatibb, a Pozsony melletti és Győr-Sopron megyei (*Pusztasomorja*), valamint a háromszéki falu neve egyaránt változott. Az utóbbinak van még *Samarja* és az eredeti alakhoz jobban hasonlító *Szemeria* alakja is. A Zala megyei *Kéhid*a régi neve *Ketüd-hida* volt (Pais: MNy. 7 : 166). A *Ketüd* személynév, jelentése 'második', mint ahogy a rómaiak is gyakran sorszámnévvel nevezték a fiaikat (*Secundus*, *Quintus*, *Sextus* stb.). A *-hida* utótag egyébként gyakran olvadt bele az összetett helynév előtagjába. Ilyen a népmesékből ismert bihari *Hencida* (*Henc-hida*) és *Bonchida* ~ *Boncida* az egykori Kolozs megyében. A kettő közt fekvő szilágyi *Derzsida* is *Derzs-hida* volt régebben. A Győr-Sopron megyei *Mórichida* község neve a helyi lakosság nyelvében már *Morcida*. A *Henc*, *Bonc*, *Derzs*, *Móric* személynévek.

Mint ahogy a latin *apotheca* szót kezdetben *apatika* alakban vettük át, de később a nyelvközösség a szó eleji *a*-t névelőnek érezte, és elhagyta (> *pátika*), ugyanígy elmaradt néhány helynevünkben is a szókezdő *a*: a latin *Hyacinthus* név magyar *Acintos* alakjából lett egy falu neve *Cintos* (egykori Alsó-Fehér m.). Székelyföldön az *Amadéfalva* újabb alakja *Madéfalva*. A baranyai *Bolmány* régi neve *Abolmány* volt.

Meg is rövidülhet az összetett név. Anonymus még latinul említi a helységet: „in Ceruino Monte”, a XIII. században *Szorvosholm* (= szarvashalom) a mai *Szarvas*. Makó neve kezdetben *Velnük* ~ *Felvelnük*, a XIII. század végén *Felvelnük* vagy *Makófalva*, a XIV. században *Makófalva* vagy *Vásárhely*.

Mikor város lett, elmaradt a *-falva* utótag. A *Makó* család évszázadokig birtokos volt a községben.

Az újabb idők sokkal gyorsabb névváltozásokat is produkálnak. A velencei szent *Pantaleon* neve Magyarországon *Pentelén* ~ *Pentelény* alakban személynév lett. Egy ilyen nevű birtokostól kapta egy Duna menti község a nevét. A *Pentelén* alakot a lakosság már ragozott alaknak érezte, és elvonta belőle a *Pentele* nevet (Horger: MNy. 21: 271). Ez is volt a község neve hosszú ideig. A XIX. század végén, hogy a második ugyancsak Fejér megyei, ma *Sárpentele* községtől meg lehessen különböztetni, *Dunapentele* lett a hivatalos neve. 1951-ben szocialista város épült a község határában. Akkor a megszülető új város a *Sztálinváros* nevet kapta. A személyi kultusz felszámolása után *Dunaújváros* lett a neve.

A hivatalos névváltoztatások tömegméreteket is ölthetnek. Délslóvakia községnevei közül mintegy 500-nak változtatták meg 1948–50 közt a nevét, úgyhogy az új név gyakran nem is hasonlít a régre, pl. *Fiš* > *Trávnica*, *D'armoty* > *Žitavce*, *Dekeneš* > *Rohoznica*, *Šarluchy* > *Lužany*, *Senča* > *Svátuša*, *Horný Várad* > *Tekovsky Hrádek*, *Šomolí* > *Drienovec*, *Siplak* > *Krásna nad Hornadom*, *Tornal'a* > *Šafárikovo*, *Tardošked* > *Tvrdošovce*, *Gúta* > *Kolárovo*, *Slovenský Meder* > *Palárikovo*, *Parkaň* > *Štúrovo* stb.

2. A földrajzi nevek változásai közül érdekességük miatt külön figyelmet érdemelnek a népetimológiával alakult helynevek.

Népetimológiának nevezi a magyar nyelvstudomány a német *Volksetymologie* tükörszavaként azt a nyelvi jelenséget, mikor egy idegen vagy elavult, tehát a nyelvi közösség számára érthetatlenné vált szót vagy annak egy részét egy-egy hang önkényes megváltoztatásával értelmessé alakítanak. Vagy az ÉrtSz. meghatározása szerint: „Ismeretlen, szokatlan, főleg idegen szónak olyan átalakítása, amelynek következtében az illető szó az átvéző nyelv elemeiből álló érthető szóvá, szavak érthető csoportjává vagy ehhez hasonlóvá válik.” Ugyanitt a következő példákat találjuk: *peronoszpóra* > *fene rossz pora*, *röntgenezni* > *rögtönözni*, *kandidáló bizottság* > *kandikáló bizottság*. A magyar irodalmi nyelvben ritkán rögződnek meg általában a népetimológiák, rendszerint megmaradtak a nyelv alsóbb szintjén. A legtöbb nem is terjedt el szélesebb körben. Gyakran csak tréfás-gúnyos ferdítésnek köszönhetik létüket. Mivel általában szűkkörűek, alkalmiak, számuk nehezen határozható meg. Néhány további példa: *konduktor* (kalauz) > *kandoktor*, *karfiol* > *kerti fiola*, *cinterem* (temető) < lat. *cimeterium*, vagy egy késő középkori íjfajta neve, a *számszerij* < szl. *samostrel* 'önmagától lövő' (az utóbbira 1. Pais: MNy. 39: 43).

Gyakran csak egyik tagjuk „értelmes”, pl. *capistráng* (takarodó) < ném. *Zapfenstreich*.

„Írásos népetimológia” az *utca* (< szl. *ulica*), *tálca* (< ol. *tazza*), *szabadkózik* ~ *szabódik* (vö. Pais: MNy. 39: 249). Irodalmi nyelvünkbe is bejutott a *tubarózsa*. Nem rózsafajta, csak annyiban hasonlít hozzá, hogy ez is színes virág. Éppen ilyen kevés köze van a galamb nyelvjárási *tuba* alakjához. Egy latin virágnév, a *Polyanthes tuberosa* nevéből vettük. Ennek második tagja a latin *tuber* 'púp, daganat, kelés' főnévből képzett nőnemű melléknév, tehát 'gümös, bibircsókös, gumós'. A nárcisz családjába tartozó növény a hagymájáról kapta nevét. Más irodalmi nyelvekbe is kerültek népetimológiás alakulatok. Így a német *Renntier* 'rénszarvas' skandináv eredetű szó, és semmi köze

sincs a *rennen* 'futni' igéhez. A népetimológiás írásmódú német szót fordították le nálunk a múlt században *íramszarvas*-ra, de ez az elnevezés már elavult nyelvünkben. A finnből is hozhatunk irodalmi nyelvi példát. A vulgáris vagy a középkori latinban alakult a 'salétrom' elnevezésére a *sal petrae* (akő sója) kifejezés, ebből tudós átvételként a francia *salpêtre*. A német átvette a franciából *Salpeter* alakban. A szó átkerült a svédbe is, onnan a finnbe. A finnben a *Péter* keresztnév hivatalos megfelelője a *Pietari*, a 'salétrom' finn neve pedig *salpietari*, tehát a szó első tagjának finnül nincs értelme, de a második tagja: 'Péter'.

Földrajzi neveinkben érthető módon több lehet a népetimológia, mint közneveinkben, hiszen sok földrajzi nevünk már a magyarság megtelepedése előtt keletkezett, idegen eredetű. Még helységneveink közt is akad egyetlenegy, amely a római település nevét viseli. A helység latin neve szláv közvetítéssel került a magyarba, hiszen a honfoglaló magyarság latin nyelvű lakosságot már nem talált Magyarországon. A latin *Castellum*-ból lett a szláv *Kostel* helységnév, ebből a magyar *Kesztel*, majd a *-hely* utótagú helységnevek analógiájára *Keszthely* (*Újhely*, *Szerdahely*, *Vásárhely* stb. vö. Pais: MNy. 45 : 109). A *Keszthely* népetimológiát megkönnyítette, hogy a *hely* szó ejtése a Dunántúlon *hel*, a *t* hangot pedig a XVI. században igen gyakran *th* betűcsoporttal írták le. Ez az írásmód egyes tulajdonnevekben még a XIX. században is előfordul. Így a *Kezthel* ~ *Keszthel* írás is elősegíthette a *h*-s ejtést, mint ahogy a régies írásképp hatására nyelvjárásainkban ma is járatos helyenként a *kathólikus*, *lutheránus* ejtémód (kiejtett *h*-val).

Népetimológia helyett nagyon gyakran helyesebb volna írni oktimológiát említeni, hiszen az ilyen „népetimológiák” egy része csak hivatalos írásokban fordult elő, különösen a nem magyar anyanyelvű helységeinkben. Magyar lakosságú falvakban vagy városokban pedig a hivatalos elnevezés visszahat a népnyelvi kiejtésre is.

Népetimológiás alakulású helységnevekre külföldön is bőven találunk példát. Nagy Péter orosz cár a XVIII. század elején finnektől lakott területre építette az új fővárost, Szentpétervárt. Nyaralóhelyét is a főváros melletti kis *Saarenkylä* ('Szigetfalu') nevű finn faluban választotta meg. Ennek második tagját oroszra fordították, első tagjának végét orosz melléknévi végződéssel látták el, és így keletkezett belőle egy félig finn, félig orosz név: *Szarszkoje szelo*. Mivel a cárok nyaraltak itt, népetimológiával hamarosan *Carszkoje szelo* ('cári falu') lett a neve (Nissilä: Soumalaista nimistöutkimusta 193). A szovjet hatalom a *Gyetszkoje szelo* ('gyermekfalu'), később pedig a nagy költőről a *Puskin* nevet adta a településnek. Finnországban van egy *Savulahti* ('füstöböl') víznév, amely a *Savolahti* ('a szavo törzs öble') alakból alakult át népetimológiával (i.m. 100). A floridai *Kay West* sziget a.m. 'kulcs-nyugat'. Értelmes, de mégis értelmetlen név. A spanyol *Cayo Huesco* (csontsziget) népetimológiás átalakítása (Pei: The Story of Language 59).

A magyar irodalomban ismert *Fekete kolostor* (Kuncz Aladár életrajzi regénye), a francia *Noirmoutier* is népetimológiának köszönheti nevét. A sziget neve a latinban *Heri monasterium* (Herus kolostora) volt. Ebből lett szabályosan a francia *Oir-moutier*. A helységnevet rendszerint az *en* előjáróval használták, és így az *n* átvonódott a helységnévbe. Ez a változás egyben „értelmesítette” is a kolostor és sziget nevét (Dauzat: Les noms de lieux 60).

3. A következőkben betűrendben közlök magyar népetimológiás községneveket:

Alparét (~rom. *Olpret*; egykori Szolnok-Doboka m.). A név a német *Albrecht* magyar *Olpret* ~ *Alpret* változatából alakult még abban a korban, mikor pusztá személynév is lehetett helynév. Így tehát a *rét* köznévnnek semmi köze sincs a falu nevéhez, bármennyire tetszetős „magyarázat” volna (Kniezsa: Magyarok és románok I: 258–9).

Kőszegtől északra, a Répce mellett fekszik Ausztriában *Alsó- és Felső-lászló* (Unter- és Oberloisdorf). Egészen közönséges dolog a XI. században, hogy pusztá személynévből keletkeztek helynevek. A példákat mai keresztnevekre is tucatjával lehetne sorolni: *Adorján*, *Ágostyán* (*Ágoston*), *Egyed*, *Iván*, *Izsák*, *Lajos*, *Lukács*, *Márton*, *Sál* (*Saul*), *Salamon* stb. Ugyanígy lehetne *László* is, hiszen ismert név volt már a XI. században. Korai, XIII–XIV. századi adataink azonban, *Laztay*, *Laztey*, *Laztow*, *Lazta* alakokat mutatnak. Ez is szláv eredetű személynév (< szláv *Vlastej*), akárcsak a *László* (< *Vladislav*), de nem vált népszerűvé a magyarság közt, és átalakult a hasonlóan hangzó gyakori *László* névvé (vö. Moór: Westungarn im Mittelalter... 36).

Apahida (egykori Kolozs m.) XIII. századi adata azt mutatja, hogy régebben *Apáthida* volt a neve (Kniezsa i.m. 229).

Bajom nevű község nem is egy volt az egykori Magyarországon. Kettő a Küküllő mellett feküdt. Ma is van egy *Nagybajom* és egy *Kisbajom* község Somogy megyében, és egy *Biharnagybajom* Hajdú-Biharban. Minde helységnevek egy régi magyar *Baján* személynévből származnak (Kniezsa i.m. 220, 268). A XIII. századi adatok még *Bojan*, *Bojn* alakot mutatnak. Ugyanez a *baj* 'gazdag' jelentésű szó van meg más képzővel *Baja* városnevünkben is. Az is lehet, hogy *Baján* volt ennek is a neve, de a nyelvérzék helyhatározós alaknak fogta föl, mint a *Tolmán*, *Budán*, *Tatán* ragos helyneveket, és elvonta belőle a *Baja* községnevet (Horger: MNy. 21: 272). A mai *baj* köznév személyragos alakjaival való egyezésük csak véletlen hangtani azonosság. A *Bajom* szóvégi *m*-jének azonban nem is népetimológiában kell keresni az eredetét. Az *-m*, *-n*, *-ny* végű helynevekben a helyviszonyítást a belső helyviszonyragokkal fejezzük ki: *Debrecenbe*, *Abonyban*, *Komáromból*. A *b* előtt azonban az *n* és *ny* hasonul, és így ezek kiejtése: *Debrecembe*, *Abomba*. Ez a gyakori *m*-mel hangzó forma azután átvivődhetett az alapalakba is, tehát *Bajon* ~ *Bajomba* > *Bajom*.

Boldogkővár egy falu neve Abaúj megyében. A mellette levő sziklás hegyen magasodnak *Boldogkővár* romjai. A magányos sziklás hegyeket gyakran nevezik nálunk *kő*-nek, sőt gyakran a rajta épült vár neve is az. Ilyenek: *Hollókő*, *Csókakő*, *Szarvaskő*. Az utóbbiak érthető nevek, hiszen a sziklás hegyet, ahol hollók vagy szarvasok tanyáznak, könnyen elnevezhetik a rá jellemző madárról vagy vadról. De miért boldog egy *kő*? Csak a népetimológia avatta boldoggá. A sziklás hegy és a rajta épült vár a régi emlékekben *Boldvakő* ~ *Bódvakő* ~ *Boldókő*. Ez utóbbi alakváltozattól már igazán nem sok kellett a név „értelmesítéséhez”.

Az Alvinc melletti *Borberek* (~rom. *Vurpär*) eredetileg szász település volt. Neve a XIII. századból is csak *Burgberg* (hegyi vár) alakban maradt ránk. Szász neve ma is ez, de a környékbeli magyarok ajkán népetimológiásan *Borberek* alakúvá módosult, noha a név nem nagyon illik egy várhegyre (vö. Kniezsa i.m. 182).

Bucsu Vas megyei község nem a búcsújárásról kapta a nevét, hanem a X. századi kalandozások egyik híres vezéréről, *Lél* vagy *Lehel* sorstársáról, *Bulcsu* vezérről (Pais: MNy. 51: 442).

Elyüs (~ román *Aleuş*) egykori Szilágy megyei falu neve nem az *ölyv* ~ *ölyü* madárnév származéka, hanem az ógörög Iliász egyik szereplőjének neve (Kniezsa i.m. 270). A Trója-regény a középkor egyik kedvenc olvasmánya volt, és a trójai meg görög hősök nevét szívesen adták gyermekeiknek az előkelők. A személynévből helynév lett, és így *Hektor* neve fönmaradt az *Iktár* falunévben, *Priamosz* királyé a *Perjámos*-ban, *Akhilleusz* ~ *Achilles* hősé pedig az *Ehellös* személynévben és az imént említett *Elyüs* falunévben. A szókezdő magánhangzó elhagyásával keletkezett a baranyai *Helesfa* község neve, amely természetesen nem a *helyes-fa* dunántúli *l*-ező kiejtése, hanem az *Ehellösfalva* összetételből rövidült (helyi kiejtése: *Helösfa*).

A Küküllő menti *Felmér* (~ rom. *Felmer*) község neve az első pillanatban az *Alvinc* — *Felvinc*, *Aldoboly* — *Feldoboly*, *Alör* — *Felör*, *Alfalu* — *Felfalu* névpárok egyikének látszik. Mai hangalakját is valószínűleg az ilyesfajta nevek analógiájának köszönheti. *Almér* természetesen nincs is, hiszen a *Felmér* falunév a szláv *Velimir* személynév magyar *Velmér* változatából származik, és csak viszonylag későn alakult át népetimológiával *Felmér*-re (Kniezsa i.m. 250 a szászból magyarázza a szókezdő *f* miatt).

Számos *Fény* és *Fényes* községnév van a magyar nyelvterületen. Ilyenek a szatmári és torontáli *Fény*, a Szolnok megyei *Jászfényszaru*, a bihari *Fényes*, a szabolcsi *Fényeslitke*. A falu nem fénylik, nem ragyog, nem fényforrás ma sem, a villanyvilágítás korszakában. Hát még milyen sötét lehetett a fagyúmécsesek világában! Azzal is rendszerint takarékoskodtak, a falusi ember korán feküdt, korán kelt. — Az említett faluk mind homokos területen épültek. A finom folyami vagy tavi homok neve a *fövény* ~ *fövény* ~ *föhény*. A finom homok az építkezés egyik fontos alapanyaga. Ezért az ilyen helyeket elnevezték *fövény*-nek, *fövényes*-nek. Az ilyen területen épült helység is átvette a nevet. A *fövény* nevet különféle nyelvjárási alakváltozatból a népetimológia terelte a *Fény* és *Fényes* alak felé különösen ott, ahol a szó elavult, és a *homok* szó átvette a *fövény* jelentését is. *Jászfényszaru* (régebben csak *Fényszaru*) onnan kapta nevét, hogy sarló, félhold, azaz *szaru* (alakváltozata a *szaru*) alakú volt a *fövény* lelőhelye.

A Küküllő vidéki *Földszín* (rom. *Felța*), szászul *Felsendorf* kettős népetimológia. A község régi neve ugyanis *Felcéntelke*. Az összetétel első tagja a *Felicián* ~ *Felcén* személynév, az első birtokos neve. A *-telke* utótag időközben lekopott. A már értelmetlennek tetsző *Felcén* falunévet a magyar lakosság *Földszín* alakban „értelmesítette”, a szászok pedig *Felsendorf* (sziklafalu) formában. A magyar és szász elnevezés így hangzásban hasonlít, de jelentésben annál távolabb áll egymástól. Azt persze nehéz eldönteni, hogy a „népetimológiában” mennyire működtek közre a tudálékos íródéakok és más hivatalnokok (vö. Kniezsa i.m. 247).

Egy máramarosi falunév magyar neve *Hadpatak*, románul *Breb* (hód). Eredetileg folyóvíz neve volt, és róla nevezték el a partján létesült települést is. Mint a román elnevezés mutatja, eredetileg *Hódpatak* volt a neve a benne tanyázó hódokról. Mikor azonban a hódok kipusztultak, nevük is feledésbe merült, és az eredetileg értelmes név értelmetlenné vált. A népetimológia újból értelmesítette, és így lett *Hadpatak* (Kniezsa i.m. 237).

Győr-Sopron megyében, a Hanság mellett teljesen sík területen fekszik *Hegykő*. Neve tehát semmiképpen sincs összhangban helyzetével, hiszen ma ott sem *hegy* sem *kő* nem található. Volt azonban régen egy *ügy* ~ *ügy* ~ *ügy* hangzású szavunk, amelynek jelentése 'szent' lehetett. A kereszténység föl-

vétele után a szláv eredetű *szent* szavunk szorította ki, de megmaradt az *egyház* (eredetileg 'szent ház') azaz 'templom', ma is *székesegyház*), *ünnep* (igy-nap, azaz szent nap), *üdvözül* (szentté válik) stb. szavakban. A pogány magyarok egy-egy ligetben, magányos kőnél áldoztak. Egy ilyen áldozati erdő, liget nevét Anonymus is fenntartotta (*Igyfon* = szent sűrű). Ilyenféle pogány áldozati kő állt a mai község területén, amelynek neve átruházódott a községre is. A falu egyébként németül is *Heiligenstein* (azaz 'szent kő', vö. Moór i.m. 231 és Pais-empl. 426).

A baranyai *Kékesd* falu határában van egy *Hidegvölgy* és egy *Hidegföld* nevű dűlő. E dűlők neve még a XIX. században *Hidák* volt. Egy elpusztult község nevének emlékét őrzi. Egy Árpád-kori falu állt itt: *Hidága* (Györffy 1: 217). Valamikor itt átkelőhely, híd lehetett a Mecsekből lezúduló sok patak valamelyikén. Mivel az egykori község nem a főhíd, hanem egy kisebb patakon átvívó hídnál települt, így kaphatta a *Hidága* nevet. A falu pusztulása után a név megmaradt, de eltorzult, és végül is népetimológiával vált értelmessé. A *Kékesd* falunév is erős változáson ment át. Eredetileg *Kékügy* (kék patak) volt a neve. XIII. századi adatai a következők: 1290: *Keykug*, 1292–7: *Kykugh* (Györffy 1: 312). Az *ügy* víznév elavulása után lett *Kéked*, majd *Kékesd*.

Győr-Sopron megyében egy község neve *Hidegség*. Elég furcsa falunévnek. Számos község és város azonban a rajta átfutó folyóvíz nevét kapta meg, mint az előbb említett *Hadpatak* vagy a régi iskolaváros, *Sárospatak*, *Disznajó* község stb. A folyóvíz neve a Dunántúl nyelvjárásainak egy részében a *séd* volt (ma is ez a neve Veszprém folyócskájának). A folyóvizet pedig gyakran nevezik el hőmérsékletéről, mint *Hejő* ~ *Hájó*, *Meregjó*, *Hévíz*, *Meleg-Szamos*, *Hidegpatak*, *Hideg-Szamos* stb. Így egy kis patak neve *Hidegséd* (hideg patak) volt, ezt a nevet átvette a melléje települt falu is. A név második tagjának elavulása után népetimológia „értelmesítette” a nevet (Moór i. m. 232).

Budapest közelében van *Budakalász*. Van egy *Kalász* az egykori Nyitra megyében is. Az mindenki előtt elég világos, hogy a gabona kalászáról aligha kaphatta valamely falu a nevét. Nem is arról kapták, hanem arról a török nyelvű mohamedán törzsről, amelynek nevét *Káloz* (Fejér m.) és *Kálocfa* (Zala m.) falvak is őrzi. Ezek a török nyelvű kalizok elszórtan települtek a magyarság közé, akárcsak a besenyők, akiknek nevét ugyancsak számos *Besenyő* ~ *Besnyő* helynév őrzi. Hamarosan be is olvadtak a magyarságba. A *kaliz* törzs emléke is kihalt, mikor a *Kálaz* helynév népetimológiával mai nevéhez jutott. Az egykori Szilágy megyei kalizok falva, régi nevén *Káloztelek*, *Kálaztelek* pedig más irányú népetimológiával a *Kárásztelek* (rom. *Carastelek*) nevet viseli (Kniezsa i.m. 269–70).

A bihari *Kisháza* (~rom. *Cheșea*) neve eredetileg *Keseháza* volt. A *Kese* ('hirtelenszőke') személynévből alakult. Az ilyen nevű birtokos nemes házat építtetett birtokán. Melléje épültek a jobbágyok kunyhói is, kialakult egy olyan típusú falunév, mint *Lacháza*, *Pálháza*, *Mihályháza* stb. A birtokos kicserélődése és a *kese* szó jelentésváltozása vagy elavulása folytán változott a név *Kisháza* alakúra népetimológiával, hangtani szempotból szabálytalanul (Kniezsa i.m. 199).

A csíki *Kozmás* (~rom. *Cozmaș*) falunévnek sincs semmi köze a *kozmaș* ételhez, hanem a latin *Cosmas* személynév *Kozmás* alakjából keletkezett. Ez a névalak közelebb áll a latinhoz, mint a jóval elterjedtebb rövidebb *Kozma* személynév (vö. Kniezsa i.m. 207).

A Zala megyei *Lenti* község, járási székhely neve többszöri hangváltozás után nyerte mai alakját. Eredeti neve *Németi* volt. A második nyílt szótag magánhangzójának kiesése után az *m* hangszínének megőrzésére irányuló törekvés egy szervetlen *p* hangot iktatott a két mássalhangzó közé. Így jött létre a XIX. században is még élő *Nempti* változat. A szókezdő orrhangú mássalhangzó elhasonulásával, a *p* kiesésével és az *m* képzési helyének hasonulásával jött létre a már többé-kevésbé „értelmes” mai név (vö. Szily: MNy. I: 235).

A Győr-Sopron (régebben Moson) megyei *Levél* községnek „értelmes” neve van. De hogyan nevezhettek el egy falut falevélről vagy írott levélről? Nincs is semmi köze a névnek egyik levélhez sem! A régi, XV. századi forrásokban még *lwer* (lövér 'lövész, íjász') volt a neve. Magyaróvár, egy fontos nyugati határerőd közelében települt a vár íjászaiból, akik békés időben a faluban laktak, ha pedig ellenség közelgett, akkor bevonultak a várba védőnek (vö. Moór i.m. 88).

Ludvég (régebben *Ludvéfalva*, rom. *Logig*) község Erdélyben. Nem összetett szó, semmi köze sincs sem a *lúd*-hoz, sem a *vég*-hez, hanem csak a *Lajos* személynév német *Ludwig* alakjának magyaros, esetleg népetimológiával is megtámogatott változata (Kniezsa i.m. 231).

A Zala megyei *Misefa* községnév sem a *mise* + *fa* elemekből állt össze, mert eredeti, XIV. századi neve még *Miksefalva* volt. A *Mikse* a *Miklós* személynév régi becézt alakja.

Egykor Vas megyéhez tartozott az ausztriai *Nagyfalva* (Mogersdorf). Már eleve gyanús lehet ez a helységnév, mert a *-falva* birtokviszonyt szokott kifejezni. A falu nagyságára, alakjára, korára vonatkozó jelzős szerkezetben a *-falv* utótag szokott állni: *Nagyfalv*, *Újfalv*, *Hosszúfalv*. A XIV–XVI. századi emlékekben valóban *Magyfalva* néven fordul elő. Ez a *Magy* személynév Moór szerint talán a *Mavagy* óvónév rövidült formája (i.m. 90). Így érthető a birtokos szerkezet. Az értelmetlen személynév már elég korán, a XVI. század közepén „értelmesedett”.

Oldalfala (~szlov. *Oldalfalva*) egy Csehszlovákiához tartozó apró palóc falucska neve. Tornaaja és Rimaszombat közt fekszik. Sem az *oldal*, sem a *fal* köznévhöz nincs köze. A középkorból nem maradt fenn a neve, de a XVI. században *Odolfalva* néven emlegetik. A *-falva* utótaggal összetett helységnevek első tagja rendszerint személynév vagy méltóság neve szokott lenni (*Királyfalva*, *Apátfalva* stb.). Az *Odol* talán az *Adalrik* ~ *Odalrik* német személynév rövidült alakja. Gömörben és a Székelyföldön a XVIII–XIX. században ment végbe a *-falva* > *-fala* hangváltozás. Az értelmetlen *Odol* ~ *Odal* előtagból értelmessítette valamilyen írnok vagy hivatalnok az *Oldalfalva* községnevet (Lipszkyknél [1808] még *Oldalfalva*).

Törökös hangzású a volt Bihar megyei *Ottományfalunév* (~rom. *Otomani*), pedig semmi köze az ottomán birodalomhoz, hanem régi magyar *Oltmány* (<ném. *Altmann*) személynévből származik (Kniezsa i.m. 191).

Pecsenyéd egykor Sopron megyéhez tartozott, ma *Pötsching* néven ausztriai falu. Pecsenyéről nem igen szoktak lakóhelyet elnevezni, de nincs is a *pecsenye* közsőhöz semmi köze. A XV. századból említik először a községet *Besenew* (azaz Besenyő) alakban. A besenyőket még általában a XI. században telepítették le rendszerint a határvidékeken. A XI. században a helységnek egy része pusztaszemélynévből, egyes számú népnévből vagy törzsnévből alakul: *Nyék*, *Keszi*; *Orosz*, *Tót*, *Káloz*. Kaphattak rögtön vagy később *-d* helynévképzőt is: *Varsánd*, *Kálozd*, *Ózd* (< *Úzd*), *Besenyőd*. A

besenyők neve németül *Petschenegen*. A falu magyar elnevezését a németek már igen korán, a XV. század előtt lefordították németre, vagy párhuzamos névadás eredménye volt a magyar és német elnevezés. A falu elnémetesedése után a környékbeli magyarok a XV. században átvették a német falunévet valószínűleg *Pecsenén* alakban. Mivel ezt helyhatározónak érezték, a szó végét kicserélték az elterjedt *-d* képzővel. A magánhangzóközi *-n-* hangtani úton is jésülhetett (vö. *fene* > *fenye*), de közrejátszhatott a népetimológia is (Moór i. m. 65).

A muraközi *Perlak* (szlovén *Prevlaka*) község neve látszólag jól beleillik a *Nagylak*, *Újlak*, *Öreglak*, *Kislak*, *Németlak*, *Tótlak* helységnévtípusba. A község neve azonban szláv eredetű (*Prevlak*), jelentése 'rév, átkelőhely'. A község-név azonban a magyarban elszakadt a szláv közszótól, és beleilleszkedett a *-lak* végű helyneveink sorába (vö. Hadrovics: NyK. 48: 415).

Az Ausztriához tartozó, régebben Sopron megyei *Répcébánya* (*Piringsdorf*) neve is népetimológiának köszönheti létét. Nincs és nem is volt ott soha semmiféle bánya. A XIV–XVII. században a következő alakokban fordul elő a község neve: *Bodonya*, *Bugya*, *Bwnya*, *Bonnya*, *Bonya*, és csak a XVIII. század második felétől *Bánya*. A község neve szláv eredetű (Moór i. m. 20), a *Budin-ja* (*Budinék*, *Budin* faluja) helységnévből vettük át. Sokszoros hangtani változásokon át fejlődött *Bonya* alakúvá, amelyből végül is népetimológiával lett a *Bánya* (Moór i. m. 65).

A Baranya megyei *Rózsafa* — régebben *Büdösfá* — nem valami rossz illatú fától kapta nevét. Mindjárt megoldódik a rejtély, ha megnézzük, hogy nevezték a középkorban. A XV. században még *Vidosfalva* volt. A XIII. században ezrével keletkeztek olyan összetett helységnevek Magyarországon, amelyeknek első tagja személynév, rendszerint a birtokos vagy a telepítő neve, a második tag pedig a *-falva*, *-háza*, *-laka*, *-telke*, *-földe*, *-soka*, *-ülése*. A *Vid* név — ha nem lehet is gyakran nevezni — előfordult a középkorban. A XI. században egy ilyen nevű ispán volt Salamon király fő tanácsadója. A *Vid* névnek éltek becéző alakjai is, mint a *Vida* és *Vidos*. A baranyai falut egy *Vidos* nevű birtokos alapíthatta a XIII. században. A szó a XVI. századi illeszkedéses *Videsfalva* alakon át nyerte későbbi nevét. A *-falva* > *-fa* változás Baranyában nagyjából a XVII. században ment végbe (vö. Kázmér: Bárczi-empl. 175), akkor lett az *Asszonyfalva* > *Asszonyfa*, az *Ibafalva* > *Ibafa* és a *Vidosfalva* > *Büdösfá*. Az így „értelmesedett” név természetesen nem nagyon tetszett a falu lakóinak, és így kérésükre az Orsz. Községi Törzskönyvbizottság engedélyezte, hogy a község neve előző nevének mintegy ellentétéként a kissé biedermeier illatú *Rózsafa* legyen (Reuter: Névtud. Vizsg. 76–7).

Népetimológiás alakulás az egykori Kolozs megyei *Sárvásár* (~rom. *Șăula*) neve is. Rögtön megvilágosodik előttünk a falunév eredete, ha első, XIV. századi előfordulását vesszük tekintetbe. Akkor ugyanis így hangzott: *Sálvására*. Az összetétel első tagja, a *Sál* a bibliai *Saul* név magyar megfelelője (Kniezsa i.m. 224).

Szabadbáránd (*Gross- és Kleinwarasdorf*) egykor Sopron megyei község neve még a XIX. században is *Barom* volt. Érthető módon nem ragaszkodott a falu népe ehhez a névhez, és bizonyára ezért változtatták meg hivatalosan is. Régi alakváltozatai a XII–XV. századból *Baran* és *Boron*, a XVI. századtól kezdve pedig a népetimológiás *Barom*. Kezdetben ez nem is volt olyan rossz hangzású név, hiszen a szó eredeti jelentése 'vagyon', és csak később lett a parasztember legértékesebb vagyontárgyának, az igavonó állatnak a neve.

Hasonló jelentésfejlődésen ment át *marha* szavunk is. A XIX. században azonban a *barom* szót már csak a mai jelentésben használták. A helységnév Moór szerint (i. m. 20–1) a szláv *Bran* személynévből való. Ha a származtatás helyes, akkor a névadás módja magyar, mert a pusztá személynévből való helynévadásra a szláv népeknél nincs biztos példa.

Csak „írássos népetimológia” mutatkozik az Abaúj megyei *Szászfa* község nevében. Egy kis erdőfolt helyén jöhetett létre a település: *száz + fa*. Már első, XIII. századi alakja is azt mutatja, hogy második tagja nem a *-falva* utótag megrövidülése, mint a *Helesfa*, *Misefa*, *Orbánfa* stb. falunevekben. A *-falva* utótag rövidülése *-fa* alakúvá egyébként is csak a nyelvterület nyugati és délnyugati részére jellemző. Az összetétel első tagja meg azért nem eredhet a *szász* népnévből, mert sohasem volt *szász* település, bár a szepesi *szászok* városai földrajzilag nincsenek nagyon messze. Hasonló helynévből származó településneveink máshol is vannak: *Háromfa*, *Héthárs*, *Hétkükk* stb. Ugyanilyen írásetimologizálás a Küküllő vidéki *Szászhalom*, amelynek német neve *Hundertbücheln* (száz domb, halom), tehát valószínűleg éppenúgy népvándorláskori temetőről kapta a nevét, mint a dunántúli *Szászhalom*. A *-z* hang zöngétlen mássalhangzó előtt *sz-nek* hangzik, *Szászfa*, *Szászhalom* kiejtése is mindenképpen *szászfa*, *szászhalom*. Itt tehát csak a kiejtés szerinti írásmód adott alkalmat a másfajta értelmesítésre (vö. Kniezsa i. m. 250).

Az egykori Maros-Torda megyében van két különös szentről elnevezett falu. Az egyik *Szentgerlice* vagy *Szentgerice*, a másik *Szentrontás*. *Gerlice*, *Gerice* vagy *Rontás* nevű szentet persze nem ismer a biblia, sem a martirológium, de nem is *gerlice* vagy a *rontás* köznevet kell keresnünk e nevekben. Mindkettő egy-egy latin szó „értelmésítése” a nép száján. A *Szentgerlice* a *Szentgrácia* (latin *sancta gratia* 'szent kegyelem'), a *Szentrontás* pedig a *Szenttrinitás* (latin *sancta trinitas* 'szentháromság' név értelmessé torzulása (Benkő: MNy. 42 : 54–6). A bihari *Szentelek* is népetimológias alakulás. A falu neve 1500 körül *Eszentelek* volt. Az összetétel első tagja, az *eszen* szláv eredetű szó, jelentése 'kőrisfa'. A szláv lakosság eltűnésével vagy beolvadásával értelmetlenné vált ez a szláv–magyar névalakulat, és a szóhatár eltolódásával *Eszen-telek*-ből *Szent-Elek* lett (Kniezsa: MNy. 37: 286). Itt jegyzem meg, hogy a kezdetben Zaránd, majd Arad, ma pedig Békés megyéhez tartozó *Elek* község neve is Anonymusnál még *Velek*, így tehát nem a görög–latin *Alexius* magyar mása, hanem pogány személynévből származik (Pais: An. 148).

A Zala megyei *Szilvagy* község nevében a *szilva* gyümölcsnevet sejtenénk olyan helynévképzővel, mint a *Hárság*, *Szilág*. A helynév régi előfordulásai azonban nyilvánvalóvá teszik, hogy összetett szó volt, eredetileg természeti név, amely átvivődött később a falura, mint sok más helyen. A falu neve eredetileg *Aszju-ág* volt, azaz 'száraz meder, völgy'. Az összetétel elhomályosulásával valami hangűrt kitöltő *v*-féle hang is kifejlődhetett az összetétel érintkező pontján. Egy **Aszivagy*-féle alakból az *a*-t névelőnek érezvén elvonták. A nyelvjárási *sziva* ~ irod. *szilva* mintájára „irodalmiasodott” a *Szivagy* > *Szilvagy* alakúra (Pais: MNy. 11: 272).

Mintha török basárol nevezték volna el a Baranya (régebben Somogy) megyei *Szulimán* községet. Hosszú ideig volt ugyan török hódoltság alatt, de nem török a neve, hanem a magyar *Szölmál* (mál 'napsütéses hegyoldal') névből torzult törökössé (Weidlein: MNy. 35: 322).

Az egykori Nagyküküllő megyében van egy *szász*–román lakosságú falu, amelynek magyar neve *Valdhyd* (már 1345-ben is *Waldhyd*). Románul

Valchid, szászul *Waldhütten* (vö. Kniezsa i. m. 245). A magyar elnevezés a szász helységnév népetimológias átalakítása. A szóvégi *-n* elemet esetleg locativusragnak fogták föl, az összetétel második tagját pedig a magyar helységnevekben előforduló *hid* (pl. *Nyárhid*) köznévvvel azonosították.

Az egykori Szilágy megyében egy falu neve magyarul *Vérvölgy* (rom. *Verveghiu*). Vannak a környéken hasonló elnevezések más községek határában is. Debrecen környékén ugyancsak van egy ilyen nevű dűlő és vasútállomás. Semmiféle harci esemény nem fűződik e zordon hangulatú alliteráló helynevekhez. Itt is csak egy értelmetlenné vált, elavult térszíninformanév, az *üver* jelentkezik. Az elavult szó jelentése 'kiszáradt patakmeder.' Mikor a köznevet már nem értették, tulajdonnévnek érezték, és hozzátették magyarázatként a *völgy* utótagot. Az *Üvervölgy* ~ *Üvérvölgy* elvesztette népetimológias hatásra szőkezdő magánhangzóját, és így kapta mai *Vérvölgy* alakját (vö. Karácsony: MNy. 4: 352; Szabó T. Attila: Kalotaszeg hn. 241; Kniezsa i. m. 273).

Még hátborzongatóbb neve van egy bihari községnek: *Vércsorog* (rom. *Virciorog*). De mindjárt szelídebb lesz a név, ha a XIX. századi *Vircsalog* alakjában olvassuk. Talán szláv eredetű név. Hasonlóan „véres” népetimológia Rostock német városban is előfordult. A belváros egyik üzleti utcájának *Blutstrasse* ('Vér utca') a neve. Az idegenvezetők már költöttek is hozzá egy véres felkelést, mikor a támadó polgárok és parasztok megütköztek az államhatalommal, és az utcán folyt a vér. Pedig sokkal prózaibb a magyarázat. Rostockban ma is megértik még az alnémet nyelvjárást, bár a sok felnémet bevándorlás miatt az alnémet a törzsökös benszülötteknek szinte titkos nyelvévé vált. Az alnémetben a *blod* szónak két jelentése van: 1. 'vér' (német ir. *Blut*) és 2. 'csupasz, kövezetlen' (német ir. *bloss*). Az utca tehát *Blode Strasse* ('kövezetlen, csupasz utca') volt, míg a főtérről nyíló másik belvárosi utca ma is a *Steinstrasse* ('kő utca, kövezett utca') nevet viseli (A. Fahs szíves szóbeli közlése).

A Székelyföldön van *Zsákod* nevű falu, Hajdú-Biharban pedig egy *Zsáka*. Zsákról persze nem neveztek el falut, a *-d* pedig nem 2. személyű birtokos személynag a szó végén, mint ahogy a *Kölked* és *Lábod* falunevekben sem az, hanem kezdetben becéző képző, majd inkább helynévképző. A becézett valaki pedig nem egy lisztes *-zsák*, hanem egy *Izsák* nevű személy volt. *Zsáka* falunak a neve még kalandosabb összevonásból keletkezett. Főnmaradt XIV. századi följegyzésben is. Akkor azonban még *Izsólaka*, azaz egy *Izsó* (Ézsau) nevű birtokos háza, laka. A XV. században már *Izsáka*, majd a szőkezdő *i* elhagyásával *Zsáka*. A szőkezdő *i* elhagyása nem példátlan jelenség helyneveink alakulásában. A Gömör megyei *Zsip* régebbi neve *Izsip* ~ *Izsép* volt (a József középkori magyar alakja), az ugyancsak Hajdú-Biharban található *Váncsod*-é pedig régebben *Iváncsod* (*Iván* személynév + *cs* + *d* képző; Kálmán: MNy. 61: 344).

Hasonló, de hivatalos „népetimológia” a *Satu Mare* (nagy falu) román városnév, amely a magyar *Szatmár* „értelmesítése”. Eredetileg románul *Sătmar* volt a neve. A magyar *Szatmár* egy középkori török eredetű magyar személynévből, valószínűleg az első várispán nevéből alakult a korai magyar középkorban olyan gyakori pusztaság személynév > helynév változással (Kniezsa i. m. 278). A város nevének ismert alakváltozata a *Szakmár*. Mivel a régiségben ez a gyakoribb forma, valószínűleg ez az eredetibb.

Kálmán Béla

A mesekönyv és a jelöletlen névszói összetételek védelmében

A *mesekönyv* 'Märchenbuch, Fabelbuch' szó az általánosan elterjedt és használt szavaink közé tartozik a vele azonos jelentésű *meséskönyv* szóval együtt, de különösen Budapesten gyakoribb az utóbbinál. Amíg azonban a *meséskönyv* szót nyelvhelyességi irodalmunk az egyedül helyes szónak tekinti az illető fogalomra, addig a *mesekönyv* szót helytelen, német hatásra létrejött magyartalan szónak tartja.¹ Hadd idézzem a kérdéssel legkimerítőbben és talán a legkorábban foglalkozó ilyen cikket (B. aláírással) 1934-ből²: „De nemcsak idegen szavakkal rontja a kereskedelmi nyelv a magyar szókincset, hanem a régi jó, általánosan elterjedt magyar kifejezéseink idegen mintára való újraalkotásával, eltorzításával is. A németes összetételek jelzős magyar kifejezések helyére lépnek. Így lesz a szeneslapátból *szénlapát*, a kávéscsészéből *kávécsésze*, a teáskannából *teakanna*, a fűszereskanálból *fűszerkanál*, a söröspalackból *sörpalack*. Így sértegeti a szemünket már karácsony óta minden villamoson egyik nagy áruházunk *katonafelszerelés* és *mesekönyv* vásárlására csábítgatva *meséskönyv* és *katonai felszerelés* helyett.” A cikkíró szerint tehát éppen a kereskedelem nyelve a ludas a *mesekönyv* és más németes torzkifejezések elharapódzásában.³ A későbbi nyelvhelyességi kiadványok lényegében ugyanezt az álláspontot képviselik.⁴

Az ÉrtSz. 4. kötetében a megfelelő fogalom *meséskönyv* címszó alatt van számon tartva, a *mesekönyv* nem címszó, és a *mese* címszó alatt a *mesekönyv* nincs feltüntetve mint származékszó éppen az említett nyelvhelyességi fel fogás következtében.⁵

Kérdés, vajon a nyelvhelyességi szakirodalomnak ez az álláspontja jogos-e, körütekintő vizsgálatok alapján született-e meg ez a határozat, és nem szorul-e módosításra az erre vonatkozó adatok minden irányú számbavétele után.

A *mesekönyv* esete nyilván nem áll önmagában, meg kell keresnünk a hozzá hasonló vagy vele azonos szerkezetű jelöletlen jelzős összetételeket, hiszen a németesség vádja ennek a típusnak szól. Az idézett nyelvhelyességi cikkben szereplő *szénlapát*-ot és társait egyelőre hagyjuk figyelmen kívül, mert ezeknek a tagjai közti viszony más. De vizsgáljuk meg a többi *-könyv* utótagú összetételt és a *mese-* előtagos összetételeket, továbbá a *-könyv* összetétellel alkotott szinonim kifejezéseket.

A *könyv* nagyszámú és általánosabban használt összetételei közül csak azokat sorolom fel, amelyek a *mesekönyv* problémájához közelebb állnak és egyben az ÉrtSz. címszavai. Ezek: *ábécéskönyv*, *betétkönyv*, *daloskönyv*, *énekeskönyv*, *gyógyszerkönyv*, *imakönyv*, *képeskönyv*, *mintakönyv*, *nótáskönyv*, *nyelv-*

¹ Alighanem a nyelvhelyességi irodalom hatására lett tilalmas valamely óvónőképzős tanár javaslatára az óvódákban is a *mesekönyv* szó.

² Magyarosan 3:13.

³ A hivatalos kereskedelmi elnevezés ma is az. Lásd Ötnyelvű áruszótár. Szerk. Szilágyi Mihály. Budapest, 1964.

⁴ Lásd pl. Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. Budapest, 1961. 424.

⁵ Személyes emlékemre hivatkozom itt. Mint a szótár munkatársának feltűnt ez a hiányosság, és szóvá tettem, de a szerkesztőség két tagja tiltakozott a *mesekönyv* bármiféle regisztrálása ellen, hiába hivatkoztam arra, hogy igen sok helytelen szót vettünk fel, csak csillaggal jeleztük magyartalan, helytelen voltukat.

könyv, panaszkönyv, parancskönyv, számlakönyv, szerkönyv, szertartáskönyv, szövegkönyv, törvénykönyv, vázlatkönyv, verseskönyv, zsolttároskönyv.¹

E szavak között vannak olyanok, amelyek -s képzős jelzővel alkotott összetételek, a többi jelöletlen jelzős összetétel, amelynek mindkét tagja egyaránt főnév. Ez utóbbiak közül nincs egyetlen egy sem csillaggal ellátva, vagyis a szótár szerkesztősege, amely a nyelvhelyesség kifejeződését szabályait kívánta érvényesíteni, nem kifogásolta őket.

Transzformációs szempontból e két típus a létrejött eredmény tekintetében különbözik egymástól, a magmondatok tekintetében mindkét típus azonos: A könyvben van valami → olyan könyv, amelyben valami van.² Ha azonban az összetétel tagjait alkotó névszók, illetve az egész összetétel jelentéséből kifolyó szemantikai viszonyokat is figyelembe vesszük, akkor csak az alábbi, az ÉrtSz.-ban feltüntetett összetételek maradnak, mint a *mesekönyv* típusával szemantikailag is azonos összetételek (a felsorolt -s képzős jelölt összetételek mind): *imakönyv*, *mintakönyv*, *vénnykönyv* (mint orvosi és egészségügyi műszó az alábbi első jelentésben: 'orvosi vénnyeket, recepteket tartalmazó nyomtatott könyv'), *törvénykönyv*.³

A régies használatú *szerkönyv* és a ma használt *szertartáskönyv* mint valószínű műkifejezések, továbbá a *szövegkönyv* és a *nyelvkönyv* egy másik altípusba tartoznak, tudniillik az összetétel előtagjainak jelentése annyiban változik meg az összetételben, hogy általában többet vagy kevesebbet tartalmaz: szertartási utasításokat és a szertartásban alkalmazott énekeket stb.; nem mindenféle szöveget, csak egy bizonyos szöveget; nyelvtant, azaz nyelvtani szabályokat, olvasmányokat, példamondatokat is.

Megint más altípusba tartozik a *számlakönyv* (elavulóban levő kereskedelmi számkifejezés) és a *vénnykönyv* (2. jelentése: 'vénnyek írására használt űrlapokat tartalmazó nyomtatott könyv'), abban különbözvén a főtípustól, hogy formanyomtatványokról van szó, amelyeket kitépnek az egészét összetartó „könyvtáblából”. Velük rokon a következő altípus (*panaszkönyv*, *parancskönyv*, *vázlatkönyv*), amelyre az jellemző, hogy a „könyv”-be beleírják, belezajolják a tartalmat.

Bár nem hiszem, hogy nyelvhelyességi szempontból érdemes különválasztani ezt a néhány altípust a főtípustól, mégis megteszem, hogy minden ellenérvet kiküszöbölve csak a vitathatatlan analógiákra hivatkozzam.

¹ A *könyv* szócikk végén *zsolttároskönyv* van felsorolva, de ez bizonyára tévedés, hiszen önálló szócikként *zsolttároskönyv* szerepel. Ami a *nyelvkönyvet* vagy még inkább a *nyelvtankönyvet* illeti, ezek típusára képezik a tankönyvek nevét, mint: *fizikakönyv*, *földrajzkönyv*, *számtankönyv* stb.

² Képletben felírva: (N = névszó, V = ige);

1. jelölt típus: $N^1 + N_r + v + N^2_{\text{plur}} + \text{subj} + \text{pred} + V \rightarrow N^2 A_{-s} + N^1$;
példa: a könyv, amelyben képek vannak → a képeskönyv;
lásd Károly Sándor előadását A MTA Nyelvtudományi Intézete és Általános Nyelvészeti Munkabizottsága által A magyar nyelv generatív nyelvtana című munkaértekezlet (Budapest 1965. június) előadásvázlatában;

2. jelöletlen típus:

$N^1 + N_r + v + N^2_{\text{plur}} + \text{subj} + \text{pred} + V \rightarrow N^2 + N^1$;
példa: a könyv, amelyben mesék vannak → a mesekönyv.

³ Az ÉrtSz. 6. kötete a címszónak ezt a jelentését nem adja meg, de az 1. jelentést ('azonos jellegű életviszonyokat szabályozó terjedelmesebb jogszabály; kódex') dokumentáló Arany-idézetből is nyilvánvalóan következik: „Elővette a törvénykönyvet, nézegette annak elején, végén Ferdinand nevét.” Tehát: 'E jogszabály publikált, nyomtatott kiadványa'.

A *mesekönyv* összetéltípusnak — mint már említettem — vannak egyéb összetétel-analógiái is. Vegyük először a *mese-* vagy *mesés-* előtagú összetételeket. A *meséskönyv*-ön kívül csak egy valóban használt *-s* képzős összetételt tudnék említeni: *meséskötet*. Meg kell jegyezni ezzel kapcsolatosan, hogy a *mesekötet* szó nem él, és (kikapcsolva most a nyelvhelyesség szempontjait) minden magyar számára szokatlanak és idegenszerűnek hangzanék. A *meséskötet* szón kívül azonban csak kapásból sorolom fel az állandóan használt és vagy a köznyelv, vagy legalább egy szakma (néprajz, irodalomtörténet) szókincsében otthonos jelöletlen összetételeket: *mesebeszéd*, *mese-délután*, *mesedráma*, *mesefa*, *mesefilm*, *meseforma*, *mesegyűjtemény*, *mesehit*, *mesehős*, *meséírás*, *meséíró*, *meseirodalom*, *mesejáték*, *mesekincs*, *meseköltő*, *mesekör*, *mesemondó*, *mesemondás*, *meselőra*, *meseopera*, *meseoperett*, *meseország*, *mesesorozat*, *meseszolgálat* (a telefonban), *meseszöveg*, *meseszövé*s, *mesetündér*, *mesevilág*. A *mesekönyv* szerkezeti típusával feltétlenül azonos, illetőleg szemantikai típusával rokon közülük a *mesedráma*, *mesefilm*, *mesegyűjtemény*, *mesejáték*, *meseopera*, *meseoperett*, *mesesorozat*, *meseszöveg*. Az ÉrtSz. 4. kötetében ezek közül csak a *mesejáték* címszó (minden helytelenítő csillag nélkül), de a *mese* címszó után a *mesedráma*, *mesefilm*, *mesegyűjtemény*, *meseszöveg* is fel van tüntetve utótagos származékként, s ez megint annak a jele, hogy ezeket az összetételeket a szerkesztőség nyelvvédő szempontból nem kifogásolta.

A *meséskönyv* összetéltípusának analógiái közé tartozik másrésről a *-kötet* utótaggal alkotott típus. A *meséskötet*-ről már feljebb beszéltem. Az ÉrtSz. 7. kötetében a *verskötet* címszó a várakozás ellenére benne van (helytelenítés nélkül), ezzel szemben a *verses* címszó alatt megtalálható a *verses-kötet* is mint a szóból alkotható utótagos összetétel. Más szóval az ÉrtSz. mindkét szó használatát egyformán lehetségesnek tartja mind empirikus, mind normatív szempontból.

Ebbe a jelentéstani típusba tartoznak még a *-füzet*, *-jegyzék* és *-tár* utótaggal alkotott jelöletlen összetételek, ha az előtag valamely szellemi terméket vagy sajtóterméket jelentő szó. Ugyancsak az ÉrtSz. címszavait vagy felsorolt származékait mutatom itt be példának, ismét hangsúlyozva, hogy a szótár ezeknek az összetételeknek a helyességét nem vitatja:

<i>-füzet</i>	<i>-jegyzék</i>	<i>-tár</i>
<i>csekkfüzet</i>	<i>árjegyzék</i>	<i>adattár</i>
<i>jegyfüzet</i>	<i>címjegyzék</i>	<i>címtár</i>
<i>jegyzetfüzet</i>	<i>forrásjegyzék</i>	<i>ismerettár</i>
<i>rajzfüzet</i>	<i>könyvjegyzék</i>	<i>névtár</i>
<i>szelvényfüzet</i>	<i>névjegyzék</i>	<i>oklevéltár</i>
<i>vázlatfüzet</i>	<i>szójegyzék</i>	<i>példatár</i>
		<i>szótár</i>
		<i>törvénytár</i>

Ehhez mindössze annyit lehetne ellenérvül hozzáfűzni, hogy e szavak a nyelvújítás során keletkeztek, tehát nem magyaros, hanem idegen, főleg német mintára jöttek létre, továbbá hogy a legtöbb birtokos jelzős (pl. *forrásjegyzék* ← *← források jegyzéke*), sőt egyéb nehezen elemezhető nyelvtani viszonyban álló (pl. *ismerettár*) összetételnek is felfogható. Ha e szóösszetételeknek magyaros vagy magyartalan, másodlagos keletkezési módját illető váddal egyelőre

nem foglalkozom is, az kétségtelen, hogy számos ilyen összetétel tagjai közt nemcsak minőségjelzős, hanem birtokosjelzős, sőt egyéb kapcsolatok is lehetségesek, akárcsak más típusú összetételeinkben, ahogy erre például Károly Sándor (A finnugor összetétel történetéhez. Az MTA I. Osztályának Közleményei 23 [1966.]: 243—8) utal. De ha a logikai-jelentéstani vagy a transzformációs elemzés szempontjából a felsorolt összetételtípusok nem mindig azonosak is a *mesekönyv* összetételtípusával, az eredmény szempontjából mégis azonosak, tudniillik névszói jelöletlen összetételek, és szinkrón szempontból egy asszociációs típust alkotnak.

A *-könyv* utótagú összetételek egy része azonban nem új keletű, hanem a könyvnyomtatás elterjedése óta került bele nyelvünkbe. A továbbiakban ezeket fogom megvizsgálni.

Visszafelé haladva először a CzF.-szótárnál álljunk meg! Az ÉrtSz.-ban regisztrált összetételek közül és még rajtuk kívül az alábbiakat találjuk meg benne: *gyógyszerkönyv*, *imakönyv*, *mesekönyv*, *panaszkönyv*, *számkönyv* (= számológönyv), *számlakönyv*, *törvénykönyv*, *zsoltárkönyv*. A *mesés*, az *imádságos* és a *zsoltáros* címszó alatt jelzős kapcsolatként található a *mesés könyv*, az *imádságos könyv* és a *zsoltáros könyv*, tehát a múlt század derekán e három szónak mindkét alakváltozata, a jelöletlen és az *-s* képzős jelölt összetétel egyaránt élt.¹

Ennél az adatnál (1865.) tizenegy évvel korábbi (1854.) a *mesekönyv* első dokumentált adata, amelyet a Ballagi-féle német—magyar szótárban találtam meg.² Meg kell jegyezmem, hogy a szó sokkal előbb nem is keletkezhetett, mert a mesekönyvek rendszeres és tömeges kiadása a múlt század első évtizedeiben kezdődött meg egyáltalán, s az ilyen jellegű kiadványoknak kezdetben nem ez a gyűjtőnév volt a címük, hanem a szerző által adott valamilyen név (kezdetben idegen nyelvű fordításokat adtak ki).³ A *meséskönyv* első előfordulási adata ennél sokkal régebb, 1629-ből való egy lőcsei névtelen kiadvány címeként.⁴ A szóban forgó könyv azonban nem meséket, hanem találós kérdéseket, rejtvényeket tartalmazott, hiszen a régiségben a *mese* szónak ilyen jelentése is volt, sőt ezt a jelentést még a CzF.-szótár (4. kötet) is nyilván tartja. Nem kétséges azonban, hogy a *mesekönyv* szóalakokkal egyidejűleg került használatba a *meséskönyv*, hiszen a meglevő szóalakok jelentésváltozásával együtt. A rendszeres adatgyűjtés hivatott ezt a feltevésemet a későbbiekben igazolni.

A NySz. (2. kötet) *fabulás-könyv* címen ugyan két adatot említ meg, s a szó jelentéséről a 'liber fabulorum, Fabelbuch, Märchenbuch' latin, illetőleg német szavakat adja meg, amelyek magyarul *meséskönyv*-nek fordíthatók, de az adatok aligha vonatkoznak a gyermekeknek szóló mesekönyvekre. Az egyik adat Faludi Ferenc Nemes Asszony című elmélkedéséből való (1748.). Utána néztem, s a szöveggörnyezetből határozottan a felnőtteknek szóló széphistó-

¹ A szótár szerkesztői az *imakönyv* címszó (3. kötet) értelmezését így vezetik be: „Rövid jó szó a hosszadalmas 'imádságos könyv' helyett...”

² Lásd Ballagi (Bloch) Móric: Új teljes német és magyar szótár. Pest, 1854., a Fabelbuch címszó magyar megfelelőjeként.

³ A magyar ifjúsági irodalom és a meseirodalom történetére vonatkozóan lásd Szemák István: A magyar ifjúsági irodalom története. Budapest, 1924. és Drescher Pál: Régi magyar gyermekkönyvek 1538—1875. Budapest, 1934.

⁴ Lásd Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. Budapest 1879., 1. kötet 584. tétel-szám, 260.

riákra, kalandos történetekre vonatkozó jelentést olvastam ki. A másik adat Tofeüs Mihály: A szent zsoltárok resolútiója (1683.) című könyvből való. Ennek nem néztem utána, de az előbb mondottakból következtetve valószínűtlennek tartom, hogy gyermekmeséket tartalmazó könyvet jelentene, sokkal valószínűbb, hogy széphistóriákat vagy találós kérdéseket, rejtvényeket tartalmazó könyvre vonatkozik. Ezt támasztja alá az a tény is (amennyiben később ellenkező adatokra nem bukkanunk), hogy a gyermekeknek szóló meséskönyvek elnevezésére a XIX. századtól kezdve nem alkalmazták a *fabulás-könyv* szót, és Faludi kora óta kiment a használatból. Tegyük említést arról, hogy van egy 1865-ből való adat a *regekönyv* szóra, Wohl Stefánia író Pesten kiadott könyvének címeént. Mivel azonban az író erősen kétnyelvű volt, és német nyelvű eredeti munkákat is írt, ebben az esetben valóban közvetlen német hatással kell számolnunk. Ez a szó alkalmi tükrőfordításnak látszik, amely nem terjedt el a nyelvközösségben, de arra utal, hogy akkor még a *mesekönyv* és *meséskönyv* nem volt olyan általános használatú.

A XIX. századot megelőzően tehát nem találunk adatokat a *mesekönyv* szóra (mint említettem, a *meséskönyv*-re is csak egyet, de más jelentésben). Ezzel szemben a *-könyv* utótagos összetételeknek első előfordulását a NySz 2. kötete és az előbb említett Szabó Károly-féle bibliográfia adatai szerint szükségesnek tartom felsorolni (Szabónak mindössze két adata után zárójelben a tételszámot is feltüntettem):

NySz. áros-könyv 1771.	NySz. mester-könyv 1616.
Szabó (8.) énekes könyv 1536. (?)	„ misemondó-könyv a XVI. sz
NySz. énekelő-könyv 1569.	„ első negyede
„ fabulás-könyv 1683.	„ mustra-könyv 1767.
„ fölvetés-könyv XV—XVI. sz.	„ páriás-könyv a XVII. sz. vége
„ gyógyító-könyv 1615.	„ prédikációs-könyv 1641.
„ históriás-könyv 1575.	„ prédikáló-könyv 1636.
„ imádkozó-könyv 1748.	„ számadó-könyv 1771.
Szabó (1789.) imádságos-könyv 1609.	„ számtartó-könyv 1621.
NySz. író-könyv 1691.	„ számvető-könyv 1682.
„ jegyző-könyv 1708.	„ törvény-könyv 1639.
„ képes-könyv XVII. sz.	„ város-könyve 1621.
„ kertész-könyv 1664.	„ zsolozsmás-könyv 1575.
„ könyörgő-könyv 1748.	„ zsoltár-könyv
„ krónika-könyv 1590. (Károli	JordK. 1516—1519.,
Gáspár) és 1626. (Káldi György)	ÉrdyK. 1526—1527.,
„ lajstrom-könyv 1577.	CornK. 1510—1521. és
„ lajstromos-könyv 1708.	MA. 1621.
„ makuláló-könyv 1708.	

A *-könyv* összetételei a régiségben a fenti adatok szerint tehát három típusba sorolhatók: 1. *-ó, -ő* képzős melléknévi igenevet mint előtagot tartalmazó összetételek (*gyógyító-könyv*), 2. *-s* képzős jelölt jelzős összetételek (*prédikációs-könyv*), és 3. jelöletlen névszói összetételek (*krónika-könyv*).¹

Ami minket elsősorban érdekel, a melléknévi igeneves típust nem tekintve az, hogy jelölt és jelöletlen összetételek egyformán megtalálhatók köztük.

¹ Ez utóbbinak egyik altípusa a birtokos jelzős összetétel, ahol azonban az utótagnak van jele. Ezt egyetlen adat képviseli: *város-könyve*.

A *mesekönyv* szerkezeti és szemantikai típusával teljesen azonos a *krónika-könyv* és a *zsoltár-könyv* (tehát nem is *zsoltáros könyv*, ahogyan az ÉrtSz. címszava feltűnteti), de a *panaszkönyv*, *vázlatkönyv* stb. típusával azonos *lajstromkönyv* (*matricula civium*) is kimutatható. És igen érdekes, hogy nemcsak *lajstromkönyv*, hanem *lajstromos-könyv* is akad. A két különböző időpont (1577., illetve 1708.) nem jelenti a jelölt összetétel okvetlenül későbbi keletkezését. Sokkal valószínűbb, hogy mindkét típus egymás mellett élt már régóta, jelezvén, hogy a kétféle kifejezés mód nem zárja ki egymást. Az *imádságoskönyv* — *imádkozó-könyv*, az *énekes-könyv* — *énekítő-könyv* és a *prédikációs-könyv* — *prédikáló-könyv* párhuzam alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy nemcsak kétféle, hanem akkor még háromféle típus élt egymás mellett egyenrangú fakultatív változatként.

A dokumentációs anyag áttekintését korunknak, a XX. század nyelvhasználatának erre vonatkozó adataival szeretném lezárni.

Tájszótáraink közül csak kettőben, a Csúry Bálint-féle Szamosháti Szótárban és a Bálint Sándor-féle Szegedi Szótárban van meg a szó *meséskönyv* alakban. Ez persze egyáltalán nem zárja ki azt, hogy ezen a két területen is használják és ismerik a *mesekönyvet*. Ez a két tájszótár is messze van még attól az igénytől és célkitűzéstől, hogy a beszélők teljes szóhasználatát foglalja magába, amellel figyelembe kell venni, hogy például Csúry Bálint igen élénk érdeklődéssel kísérte a nyelvművelés kérdését. A szó keletkezését tekintve egyik alakváltozatában sem tájszó, maga a fogalom városból került falura. Kevés nyomára akadtam a szónak az írói és költői szóhasználatban való kutatás folyamán. Heltai Jenőnek van egy 1911-ben megjelent munkája *Kis mesés könyv* címen. Somlyó Zoltán németből, Puella Classica író (rendes neve Marečkova Jozefina) egy gyűjteményét fordította le és jelentette meg *Mesekönyv* címmel 1915-ben. Nagy mesemondónk, Benedek Elek *Arany mesekönyv*, *Ezüst mesekönyv*, *Kék mesekönyv* és *Piros mesekönyv* címen írt mesegyűjteményeket, s ezek több kiadást is megértek a 20-as évek után. Feltehető, hogy ezek a közkedvelt kötetek lendíthették át a szóhasználatot a *mesekönyv* javára. Végül még három idézetet említek meg, kettőt Kosztolányi Dezsőtől, egyet Babits Mihálytól. Az előbbi írónk Kortársak című munkájában (1941. évi kiadás, 60—1) írja: „Exotikus, sovány alakja olyan, mintha egy régi *meséskönyvből* lépne ki”; továbbá (105): „Az ember repül, túl a téren és az időn, a lehetetlenség határ nélkül való világába, a *meséskönyvek* menyországába.” Babits pedig ezt írja a Halálfiái című regényének I. kötetében (1938. évi kiadás, 168): „A történelemből *mesekönyv* lett, hősi mesék iskolásgyererek számára.” József Attilánál a szó egyáltalán nem fordul elő egyik változatban sem.¹ Nem merném határozottan kijelenteni, de azért mégis azt hiszem, hogy egy teljesebb gyűjtés anyaga is alátámasztaná azt a megfigyelésemet, hogy a két változat közül a *mesekönyv* a gyakoribb, de a *meséskönyv* is használatban van.

A tényanyag feltárása után vonjuk le a következtetéseket.

1. Mindenekelőtt megállapítható, hogy a gyermekeknek szóló könyv alakú mesegyűjtemények nevéként a nagyobb példányszámú kiadások nyomán keletkezett és terjedt el a *mesekönyv* és *meséskönyv* szó a XIX. század első évtizedeiben.

¹ A készülő József Attila-szótár gyűjtését Wacha Imre volt szíves kérésre átnézni.

Nem helytálló tehát az a felfogás, amely a *mesekönyv* elterjedését a kereskedelem reklámozó tevékenységének tudja be (a XX. század elejére helyezve ezt a folyamatot).

2. A szó keletkezésére és a kétféle szóalak kialakulására a hasonló jelentésű szavak analógiája és kettőssége hathatott: *lajstromkönyv* — *lajstromos könyv*, *zsoltárkönyv* — *zsoltáros könyv* stb.

3. A *mesekönyv* nagyobb elterjedését az alábbi tényezők okozhatták (a felsorolás rendje nem feltétlenül sorrend és értékrend):

a) a *Märchenbuch*, *Fabelbuch* szerkezeti analógiája, amelyet az eddigi nyelvvédő irodalom az egyedül ható tényezőnek kiáltott ki, s a szót ennek megfelelően „germanizmus”-nak minősítette;

b) a mese- utótagú összetételek hatása, továbbá a *-kötet*, *-füzet*, *jegyzék*, *-tár* stb. utótagú, a *mesekönyv*-höz strukturális, illetve szemantikai szempontból hasonló összetételek analógiája, tudniillik, hogy túlnyomó többségben szintén jelöletlen névszói előtagból állanak;¹

c) talán eufonikusabb a *mesekönyv* mint a *meséskönyv*, mert az utóbbi alakban a susogó *s* hang kétszer szerepel egymás után;

d) a *mesekönyv* rövidebb, mint a *meséskönyv*: ennek a ténynek az élőbeszédben ugyan aligha van valami jelentősége, hiszen a szótagszám azonos, de az írásban annál inkább lehet, és itt kerül előtérbe a kárhozottatott kereskedelmi nyelv. Gondoljunk arra, hogy a plakátokat nemcsak nyomtatják, hanem kézzel írják és festik manapság is, különösen a kirakatokban, az áruházak előtt. Nem kétséges, hogy könnyebb felrajzolni az egy betűvel és egy mellékjellel rövidebb szöveget, de — ami itt talán a legfontosabb — könnyebben, hamarabb lehet elolvasni a *Mesekönyvek nagy választékban* vagy *Új, olcsó mesekönyvek*-féle plakátokat. Vö. a 15. lap 1. jegyzetében említett CzF. értelmezést az *imakönyv* szóra.

A fentiekből az a tanulság szűrhető le, hogy a *mesekönyv* szóösszetétel nem tekinthető magyartalannak. Nem tekinthető annak, mert keletkezésében nem esik a germanizmusok beáramlásának jellegzetes múlt század végi — e század eleji időszakára, mert szerkezeti típusában régi magyar összetételekkel azonos és mert általánosan, sőt a magyar stílus mesterei által is használt szó.² Nem mond ellent ennek a megállapításnak az a lehetőség sem, hogy a német minta hozzájárulhatott a *mesekönyv* meggyökeresedéséhez. Ha egyébként a hatás eredménye önmagában nem helytelen, akkor ez a jelenség nem kifogásolható. Az új tipológiai és összevető kutatások bármely egymással nem rokon és egymásra nem ható nyelv viszonylatában kétféle szerkezeti típust állapítanak meg: 1. egymással azonos és 2. egymással nem azonos szerkezeteket. A kettő között természetesen hasonlósági átmenetek is vannak. Bizonyos esetekben

¹ Ezeknek az asszociációs kapcsolatoknak fontosságát igen tömören és szemléltetően foglalta össze például Saussure (*Cours de linguistique générale*. Paris, 1922. 173—5).

² A nyelv művelők jogosan érvelhetnek azzal, hogy ez az utóbbi kijelentés nem bizonyíték, mert számos egyéb magyartalannak és helytelennek tartott szóra és kifejezésre is több példát lehetne idézni Petőfitől kezdve Aranyon át József Attiláig. Az ÉrtSz. munkatársai ezt sok esetben tapasztalták, ezért született olyan szerkesztői utasítás, amely a csillaggal helytelenített szók és kifejezések dokumentálását megtiltotta. Persze azért talán nem ártana a jelenleg érvényes nyelvhelyességi normákat teljességre törekvő irodalmi és nyelvtörténeti gyűjtés alapján felülvizsgálni.

a két nyelv alapvetően különböző szerkezete lehetetlenné teszi a nagyobb mértékű szerkezeti azonosságot (pl. kínai—orosz), más esetekben azonban a típusbeli azonosságok száma jelentékeny lehet. A nyelvművelés, a nyelvvédelem ott emelje fel elsősorban a szavát, ahol az idegen hatás az eddig eltérő szerkezetekben érvényesül a saját nyelvi forma rovására, főleg ha a belső nyelvi fejlődés egyébként más, helyeselhető megoldást is tud nyújtani a nyelvi igények kielégítésére.¹

Eddig csak a *mesekönyv* — *meséskönyv* kettősségről beszéltem nyelv-művelő szempontból. De itt nemcsak ennek a két összetételnek a viszonyáról van szó, hanem ezen túlmenően a jelöletlen névszói összetételekről általában. A korábbi felfogástól eltérően Bárczi Géza² is rámutat arra, hogy a jelöletlen névszói összetétel az ősmagyar korban nem volt szokatlan, és összhangban áll a finnugor nyelvi hagyományokkal; de később, a történeti korban megritkul, és csak a XVIII. században terjed el újra, Bárczi szerint idegen mintára. Meg kellene vizsgálni az eddigieknél alaposabb dokumentációra támaszkodva, hogy ez az összetétel típus valóban visszaszorult-e a használatból több évszázadon át. A *-könyv* összetételei ennek a megállapításnak ellentmondani látszanak, persze ez az egy szó még nem bizonyíték. De még ha úgy van is, vajon elítélendő-e az újraéledés? Az előbb kifejtett érvelésem szerint nem. Károly Sándor (i. m.) több hasonló adatra támaszkodván szintén azon a véleményen van, hogy a jelöletlen névszói összetételek a folyamatosság megszakadása nélkül keletkeztek a finnugor kortól kezdve, legfeljebb számban erősödtek meg a nyelvújítás korszakában.

A kérdés szélesebb alapokon való megtárgyalása után további konkrét nyelv-művelő problémákhoz érkezünk vissza. A Magyarosan című folyóirat elsőnek említett cikke a *mesekönyv*-ön kívül egyéb összetételeket is kifogásol. A *sörpalack* valóban idegenül hangzik. De a vele azonos típusú *gázipalack* szót az ÉrtSz. 2. kötete egyáltalán nem kifogásolja nyelvhelyességi szempontból. Említsük még meg a *virágcserep*, *virágedény*, *virágkosár* és *virágváza* példáját. E négy közül az első három címszó az ÉrtSz. 7. kötetében (minden helytelenítés nélkül). A *fűszerkanál* mintájával azonos a *méregpohár* (4. kötet) és *ürömpohár* (régies, költői szó a 7. kötetben), amelyek az ÉrtSz.-ban nincsenek helytelenítve.³ A cikkíró kifogásai ettől függetlenül jogosnak látszanak, de talán nem azért, mert germanizmusokról van szó, hanem mert a sok jelöletlen névszói összetétel mintájára a kereskedelem nyelvében valóban lábra kapott ilyenféle összetételek (már említettük, milyen tényező hatására: az egyszerűbb, rövidebb írásmód kedvéért) nem tudtak igazán gyökeret verni a köznyelvben, nemigen élnek, következésképpen nem is jelentenek ma gondot a nyelv-művelés számára, s pusztán szokatlanoknak, idegennek hangzanak ritkaságuknál fogva. De nem áll ez a *mesekönyv*-re.

Végezetül rámutatok arra, hogy leíró és történeti nyelvi tények válaszütra készítenek a nyelv-művelőket: vagy továbbra is helytelennek minősítik a *mesekönyv* szót, s akkor vele együtt az *imalkönyv*, *törvénykönyv*, *panaszkönyv*,

¹ Deme László már korábban hasonló gondolatokat vetett fel (A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről, MNy. 49 [1953]:140—56.)

² A magyar nyelv életrajza, Budapest, 1963. 41 és 305.

³ *Méregpohár*-t azért sem lehetne mondani, mert a *mérges* leggyakoribb jelentése másfelé vinné a jelentést, de talán a *meséskönyv* sem tudott egyeduralkodóvá válni éppen hasonló okok miatt. Feltehető, hogy ilyen tényezők is részt vehetnek a szavak és kifejezések sorsának alakításában.

csekkfüzet, névjegyzék, címtár, szótár stb. összetételeket is üldözniük kell, vagy pedig elismerik a szó magyaros voltát, és szentesítik a nyelvhasználatot. Az ÉrtSz. mindenesetre helytelenül járt el, amikor a szót egyáltalán nem regisztrálta. Reméljük, hogy a készülő Kéziszótár nem esik bele ebbe a hibába, és címszavai közé veszi e szót (legfeljebb helytelenítse a használatát). Nem ritka eset, hogy ugyanarra a fogalomra két vagy több szó, esetleg két vagy több alakváltozat egyformán használatban van. Amint láttuk — a *-könyv* összetételeinek felsorolásában — erre több példát hozhatunk a múltból, de a jelenből is igen sokat. Ezek közé tartozik a *mesekönyv* — *mesés-könyv* esete is. A kettő szemantikailag szinonima, legfeljebb stílushasználatuk különböző. A *mesekönyv* a kereskedelmi élet gyakoribb kifejezése; lehet, hogy falun elterjedtebb a *meséskönyv*, de a köznyelvben mindkettőnek egyforma stílusértéke van. Nincs okunk aggodalomra e kettősség miatt.

Fodor István

Az atléta magasba vagy magasban ugrik-e?

Szende Aladár „Szóról szóra” című rendkívül tanulságos könyvét olvasgatva egyszerre csak a fenti kérdés ütötte meg a szememet. A szerző a kérdéssel kapcsolatban ezt írja: „Egy sporthírben olvastuk, hogy a »sehszlovák Bernardova a mezőny legfiatalabb résztvevője, de 169 cm-t ugrott már *magasba*«. Igaz ugyan, hogy aki ebben a sportágban indul, az valóban a *magasba* ugrik, mégpedig nem csekély magasságba. A sporthír azonban — úgy gondoljuk — nem ezt akarja közölni, hanem azt, hogy a versenyző az ugrásfajták közül (távolugrás, magasugrás, hármassugrás) az egyikben indul, ebben az ugrásfajtában ért el szép eredményt; a helyes tehát ez lett volna: »169 cm-t ugrott már *magasban*«” (106).

Ez a természetesnek látszó, logikus fejtegetés meglepett és gondolkodásra késztetett. Középiskolás koromban elég jó ugró voltam, 1 méter 55 centimétert (vagy másképpen: 155 centimétert, még rövidebben: 155-öt) ugrottam *magasba* és 5 méter 60 centimétert (vagy 560 centimétert, röviden 560-at, illetve öt hatvanat) ugrottam *távolba*. Igen: *magasba* és *távolba*. Emlékezetem szerint akkoriban minden ugró így mondta. Én is így mondtam. Pedig magyartanárunk igen óvott a *-ban* és a *-ba* feleserelésétől, s én jó tanuló létemre akkor még gyanútlanul és válogatás nélkül tiszteltem a nyelvhelyességi szabályokat.

Az idézett sporthír is azt mutatja: a *magasba* alakot sportkörökben ma is általánosan használják. Vajon helytelen-e az atlétikában ez a nyelvhasználat? Szende Aladár szerint az illető azt akarja közölni, hogy bizonyos ugrásfajtában, magasugrásban, távolugrásban, rövidítve, jelentéstapadással: *magasban*, *távolban* szerepel az atléta, és ér el valamilyen eredményt.

Lássuk először ismét a nyelvhasználatot. Én ha bármikor kimondtam azt, hogy „... ugrottam *magasba*”, sohasem gondoltam arra, hogy magasugrásban (*magasban*) ugrottam ennyi meg ennyi cm-t. A képzetem az volt, hogy „fölfelé”, *m a g a s b a* és „vízszintes irányba”, *t á v o l b a* ugrottam. De ne csak a nyelvhasználatot tekintsük, hanem más szempontból is vizsgáljuk meg a kérdést.

Az kétségtelen, hogy a versenyzők diszkoszvetésben, súlylökésben,

magasugrásban, távolugrásban (röviden: diszkoszban, súlyban, magasban, távolban) indulnak és érnek el eredményt. Nézzük meg, hogy mit csinálnak a versenyzők a pályán, miközben különféle eredményeket érnek el.

A *gerelyhajítás-t* (*gerelyhajító*), *súlylökés-t* (*súlylökő*), *diszkoszvetés-t* (*diszkoszvető*) jelöletlen tárgyas összetételnek tekinthetjük: gerelyt-hajítás, diszkoszt-vető stb. Ennek megfelelően 80 méterre hajítják a gerelyt, 18 méterre lökik a súlyt stb. Hasonló összetétel ez, mint a *favágó* — *favágás*. Felfoghatom ezeket jelöletlen birtokos jelzős összetételeknek is: *gerely(nak a) hajítása*, *diszkosz(nak a) vetője*, akárcsak a *fa vágása*, a *fa vágója*. Sőt lehetnek ezek jelöletlen határozós összetételek is: *gerellyel* (való) *hajítás*. Így is szokták tehát mondani: „80 métert hajított gerellyel” (Vö. „Aki téged *kövel* dob, dob vissza *kenyérrel*”). Vizsgáljuk meg most ugyanígy az ugrásokat.

Négyféle ugrás van: hármasugrás, rúdugrás, magasugrás, távolugrás. A *hármasugrás* jelzős összetétel, olyan, mint például az *ötösfogat*. A *rúdugrás* jelöletlen határozós összetétel: *rúddal* (való) ugrás, *rúddal ugró*. Így mondják: „4 métert ugrott rúddal.” Hát a másik kettő? Nyilvánvaló, hogy a *magasugrás* és a *távolugrás* is jelöletlen határozós összetétel. De milyen raggal lehetne ellátva ez a határozó? Mert három rag is lehetséges: *-ra*, *-ban* és *-ba*. Eszerint lehetne: *magasra*, *távolra* (való) ugrás, *magasban*, *távolban* (való) ugrás és *magasba*, *távolba* (való) ugrás. Ugorhat tehát valaki *magasra*, *távolra*, *magasban*, *távolban*, *magasba*, *távolba*. Az első esetben voltaképpen jó *magasra*, jó messzire ugrik, a másik esetben valamilyen *magas helyen* (a magasban, például hegy tetején), illetve *tőlünk távol* (a távolban). Csakis a harmadik fejezi ki a tényleges sportcselekményt: *függőleges* irányba és *vízszintes* irányba. Az Értelmező Szótárban a *dobbantás* címszó alatt ez áll: „Az ugró erőteljes dobbantással lökte magát a magasba.” Az előbbi fejtegetést jól szemléltethetjük a következő mondatokkal: Nem olyan könnyű *magasra* ugrani (vagyis jó *magasra*), *magasban* ugrani (vagyis magaslati helyen) vagy *magasba* (vagyis fölfelé) ugrani.

Vajon milyen a szemlélet más nyelvekben? Legtanulságosabb az orosz nyelvet vizsgálni, mert az jelöli legvilágosabban az összetételek jellegét. Az oroszban ilyen sportkifejezéseket találunk: *rúdugrás*, *прыжок с шестом* vagyis ugrás rúddal; *toronyugrás*, *п. с вышки*, vagyis ugrás toronyról; *síugrás*, *п. на лыжах* vagyis ugrás sítalpakon; *magasugrás*, *п. в высоту*, vagyis ugrás magasba; *távolugrás* *п. в длину* vagyis ugrás távolba; *magasugró* *прыгун в высоту* (magasba ugró); *távolugró* *п. в длину* (távolba ugró). Példamondat: *он прыгнул 2 метра в высоту*: két métert ugrott magasba (szó szerint: magasságba).

Nem gyengíti, sőt erősíti az eddigi érvelést, ha elhagyjuk a sport területét és a pályán kívül, ugróléc nélkül, szórakozásból ugrálunk, ugunk. Ez esetben természetesen szóba se jöhet a *magasban*, *távolban* forma, hiszen ez most már semmiképpen sem lehet egy *magasugrásban*, *távolugrásban* összetételnek tapadásos rövidülése. Ilyen mondatokra gondolok: „Mintha kigyó csípte volna meg, akkorát ugrott a *magasba*”; „Kitörő örömmel ugráltak a *magasba*”; „Nekiiramodott, és nagy lendülettel ugrott a dombról a *távolba*.”

Ezek után elmentem a Testnevelési Főiskolára, s a könyvtárban olvasgatni kezdtem a régi sportlapokat. A Herkules című sportújság 1886-i évfolyamában érdekes adatokra bukkantam. Maga az ugrásfajta előfordul külön írva: *távol ugrásban*, egybeírva: *távolugrás*, *távugrás*, raggal ellátva: *távolra ugrás* (21. szám 2. lap). Ugyanez az évfolyam az eredményeket így közli: 520 cm távolságot ugrott, 121 cm magasságot ugrott, 549 cm-nyi *távolságra* ugrott. Az iskolai

testnevelés fejlesztésével kapcsolatos rendelkezés szövegében ezt találtam: a *felfelé és hosszúra* ugrásban (3. szám).

Néhány adat a Sportvilág 1904-i évfolyamából: „182 cm magasat ugrott (25. szám), 6 m 75 czm. *távolságba* ugrott” (29. szám), „rúdugrás *magasba*.” Nyilván lehetett rúdugrás *távolba* is (ma már nincs), mint ahogy volt és van sima ugrás *magasba* és *távolba* egyaránt. Az 50. számban egy ilyen mondat fordul elő: „Delannoy 676 cm-t ugrott *távolba*” (Dr. Speidl Zoltán: Az antik és modern olimpiai játékokról, 428).

Szerettem volna még átnézni az 1905-től 1925-ig megjelent sportújságokat is. A későbbi sportsajtóról ugyanis tudtam, hogy a *magasba, távolba* formát használja. Sajnos, a könyvtárban elérkezett a záróra, és abba kellett hagynom az olvasást. Az eddigi adatok mindenesetre azt mutatták, hogy a sportnyelv és a köznyelv az ugrás jellegét a mozgás irányával, nem pedig az ugrás fajtájával jelöli meg.

Nem akartam, hogy vizsgálódásaimat valamilyen tekintély, valamilyen fórum előre befolyásolja, ezért szándékosan csak utolsó lépésként emeltem le a polcra az Értelmező Szótárt, amelyben az *ugrik* címszó alatt a következő példamondatok szerepelnek: „*Magasba* két métert ugrott. Hét métert *ugrik távolba*” (7 : 16). Ezt látva már nem is tartottam elengedhetetlenül szükségesnek a sportsajtó további vizsgálatát. Az Értelmező Szótár szerkesztői nyilván túlnyomórészt *magasba, távolba* formákat találtak, és egyet-egyet kiválasztottak a sok közül. Sőt valószínűleg nemigen fedezhettek fel *magasban, távolban* alakot, mert akkor vagylagosan bizonyára azt is közölték volna.

Röviden így összegezhetjük a kérdés lényegét: 1. A *magasba, távolba* használat nem helytelen, mert pontosan, szemléletesen, logikusan tükrözi a sportbeli cselekvést, a mozgás irányát. 2. Más idegen nyelv (orosz) is hasonlóképpen szemlélteti az ugrás jellegét. 3. Az idevágó jelöletlen összetételek felbontása összhangban áll az illativusi (-ba, -be) kifejezésmóddal. 4. A múltbeli hagyományos és a mai sportnyelvhasználat is ezt támogatja.

A sportnyelv egyébként is bővelkedik érdekes, meglepő kifejezésekben. Tanulságos lenne ezeket behatóan megvizsgálni.

Szepes Gyula

Miről vallanak József Attila verseinek tagadó elemei?

Nem! Nem! kellene kiáltoznom
s azt suttogom: igen, igen,
hogy a sors ringatózást hozzon
a tenger sírás vizeiben.

(Legutolsó töredékeiből)*

1. „Hogy a költő lelkét megismerjük, ki kell kutatnunk azokat a szavakat, melyeket leggyakrabban használ. E szavak elárulják, hogy az alkotó mitől ittasult meg” — mondja Baudelaire (idézi H. Friedrich: *Die Struktur der modernen Lyrik*.⁶ Hamburg. 1962. 33). J. Rjurikov szovjet esztéta így vélekedik: „Puskin prózájának a titkát [a konzervatív stilisztikák] abban látták, hogy alig van benne jelző, de annál több az ige. Turgenyev viszont nagyon szerette a díszítő jelzőket, mondatait teletűzdelte velük, s ebből ered stílusának utánozhatatlan líraisága. Tolsztoj nagyságát körmondatainak hosszúságával mérték. Gorkij egyedülálló stílusát azzal magyarázták, hogy benne a gondolatjelek használata egészen egyedi, és ez az írásjel, mintegy húsz helyen stilisztikai értékkel is rendelkezik. — Ezek a stilisztikák elszakítják az író stílusát gondolataitól, a formát a tartalomtól...” (Eszmék és esztétikák. Szerk. Héra Zoltán. Bp., 1961. 149). Ha jól meggondoljuk, Baudelaire több mint száz éves gondolata és Rjurikov modern fölfogása közt nincs is lényegi ellentét. A Rjurikov által bírált vizsgálati módok valóban nem elégíthetik ki a korszerű igényeket. A baudelaire-i ötlet azonban olyan modern szókincsstatistikai módszerre terebélyesedett, amely nem áll meg a formai értékelésnél, hanem már eleve azt a feladatot vállalja, hogy tartalmi következtetések számára nyújt alpanyagot. Guiraud kidolgozta a **k u l c s s z a v a k** szókincsstatistikai kategóriáját (vö. J. Soltész Katalin: *Általános nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Telegi Zsigmond. I. Bp., 1963. 263—72; Fónagy Iván: uo. 101—10, 119—21; Zolnai Béla: *Nyelv és hangulat*. Bp., 1964. 55—8). Kulcsszavak a vizsgált szövegeknek azok az elemei, amelyek viszonylag sokkal gyakrabban fordulnak elő, mint az általános nyelvhasználatban (pontosabban: mint a megfelelő stílusnem, műfajcsoport stb. általános-átlagos nyelvváltozatában). Vagyis a kulcsszavak nem azonosíthatók a vizsgált szöveg szógyakorisági listájának élén álló szócsoporttal. Gyakoriságban számos szó megelőzheti őket. Lényegük az, hogy az egyéni nyelvben kimutatott gyakoriságuk a társadalmi jellegűnek sokszorosa. Az általánostól való minden jellegzetes egyéni eltérések hírértéke van. Más kérdés, hogy milyen hírt hordoznak ezek a gyakorisági eltolódások. Nyilván akad köztük értékesebb is, jelentéktelenebb is. De ahhoz, hogy ezt egyáltalán mérlegelhessük, meg kell találnunk a kulcsszavak hordozta információ megfejtésének módját. Guiraud-ék például pszichoanalitikai alapon „dekódolják” Mallarmé kulcsszavait. Én a kulcsszavak módszerét a marxista társadalom- és művészetszemlélettel akarom egyesíteni.

* József Attila verseit a második szövegkritikai kiadásból idézem (József Attila Összes művei. I—II. Sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Bp., 1955.).

2. A kései József Attilát olvasva feltűnt nekem, hogy sok versében milyen gyakori a tagadás szókinése. Függetlenül attól, hogy ez a gyakoriság az általánoshoz hogyan viszonylik, tény, hogy pályája többi szakaszához képest kulcsszó, relatív kulcsszó. Erre gondolva kezdtem most már figyelni az ilyen részletekre:

Semmi, semmi, semmi, semmi, semmi,
 Legyen, hogy *ne* legyen,
 legyen, hogy *ne* legyen —

(1963 őszén írt verstörődék. A második szövegkritikai kiadásban: 2 : 364)

Mint a motor, mely már begyulladt,
 de *nincsen* útja és *nem* indulhat,
 olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
 értelmetlen szavakat szólnék.

(Törődék. — 2 : 306)

Én költő vagyok, de *nem* kell dicsőség,
ne ünnepelje bennem senki hőjét,
 ily ünneplést én Istenre hagyok.
 Ő az, hogy *nincs* nagy, kinél *nincs* nagyobb,
 versem azé, ki szívem versbe kérte
 és nékem elég a barátság érte.

(Törődék. — 2 : 314)

Ének, hajolj ki ajkamon,
 s te bánat, *ne* érij el, csak holnap.
 Mélyebbre kell még hajlanom,
 hogy *semmit nem* tudón daloljak.

És énbennem is leng a *mérleg*,
 de *nem* húzza le, ami kell.
 Lágú verőfény: *semmit sem* értek,
 csak hallom, kislány énekel.

(Törődék. — 2 : 327)

... lélek vagy agyag
 még *nem* vagyok, s *nem* oly becses az irhám,
 hogy érett fővel, szótlanul kibírnám
 ha *nem* vagyok szabad!

(Levegőt! — 2 : 143)

... és testem végül megbetegedett!
 mert férfi vagyok és *nem* tudja *senki*,
 még magam *sem*, hogy mennyit szenvedek.

(Törődék. — 2 : 303)

Csak mutatványt adtam. Nem idéztem a tiltószókkal zsúfolt „Szól a szája szólítatlan”, a „Bukj föl az árból”, a „Tudod, hogy nincs bocsánat” vagy a „Ki-be ugrál” tagadásözöneit. A törödékek és a befejezett kései versek közt egyaránt sok hasonló található.

3. Egzakt módszer van a kezünkben: szubjektív kinyilatkoztatások helyett vallomásra készíthetjük a nyelvi tényeket. József Attila lírájának tagadó elemei közé soroltam 1. a tagadó- és tiltószókat; 2. a tagadó névmásokat; 3. a tagadó határozószókat; végül 4. a tagadó létige alakjait. Az egzakttság, az objektivitás érdekében lemondtam e szócsoport kibővítéséről más szófajokba tartozó elemekkel. Pedig a tragédiája felé közeledő költőnek némely tagadó jelentésű szava olyan fontos kulcsszó lett, melyet követő költőtanítványai nemcsak észrevettek, hanem utánozni is kezdtek, sőt modorukká vált. Ilyen kulcsszó például a *hiány* (vö. Farkas László: Új Írás 4: [1964. nov.] 1391—2).

Azt sem tartottam szükségesnek, hogy a mondattagadásokat és a mondatrészekre vonatkozó tagadásokat szétválasszam. Nem számítottam a tagadó lexikai elemek közé az állító, feltételes kérdő formájú tagadó mondatokat sem (pl.: „Hogy is volna maradásunk?”). Nyilván van tagadó jelleg a fosztóképzős névszókban is: az összeszámoláskor ezeket is mellőztem. Gyűjtőmunkám részletkérdéseiről tehát lehet vitatkozni, de a gyűjtendő anyag körülhatároltsága olyan értéket jelentett számomra, amelyről semmiképpen sem akartam lemondani. Hiszen egyik célom úgyis éppen az volt, hogy szubjektív-intuitív irodalomtörténeti megállapítások helyett valami szilárd alapon nyugvót találjak.

Lehetne bővíteni a tagadás jelenségeinek körét, mégis azt vallom, hogy lényegesen más eredményekre akkor sem jutnánk. Hiszen aminek a gyűjtése kimaradt az egyik korszakból, kimarad a többiből is: a tagadó formák aránya így nem változna beszámításukkal sem. Azt pedig, hogy a gyűjtésből kihagyott, mellékesebb tagadó elemek viszonylagos gyakorisága lényegesen más lenne, mint az összegyűjtötteké, a versek ismeretében nem tartom valószínűnek.

Munkámat némileg egyszerűsítettem azzal, hogy nem az egyes verssorok összes szavaiban a számához viszonyítottam a vers tagadó elemeinek a számát, hanem a verssorok számához. Mivel 1925—26-ban József Attila gyakran írt olyan szabadverseket, amelyekben a verssorok két, sőt három nyomtatott sornyi hosszúságot is elérnek, e két évben a tagadó elemeknek és a verssoroknak összevetéséből adódó viszonyszámok némileg gyakoribb-nak tüntetik fel ezeket az elemeket, mint ha pontosabb módszerrel a tagadó elemeket a versek összes szavaihoz viszonyítanám. Mit vettem egy versnek? Nem feltétlenül azt, amit a kritikai kiadás egyazon sorszám alatt közöl. Indokoltnak láttam, hogy a Hazám szonettjeit önálló versekként kezeljem. Ugyanigy tettem a „Kozmosz éneke” és a Tanítások darabjaival. A kiadások külön sorszámok alatt megjelentetett verseinek összevonására viszont sohasem vállalkoztam.

A verseket az arányszám kiszámítása után (a tagadó elemek számát osztottam a verssorokéval) három csoportba osztottam. Az elsőbe azok a versek kerültek, amelyekben 10 sornál ritkábban fordul elő tagadó elem, vagyis amelyekben a verssorokhoz mért gyakorisági hányados 0,1-nél alacsonyabb. A másodikba kerültek azok a költemények, melyekben öt verssornyi terjedelemnél ritkábban, de az előző kategóriánál sűrűbben találhatók ilyen szavak, vagyis amelyekben a gyakorisági hányados 0,1—0,199 között van, végül a harmadik csoportba a másodiknál is több tagadó jelentésű szót tartalmazókat (hányadosuk, gyakorisági mutatójuk 0,2 vagy ennél magasabb érték).

Számításaimat a mellékelt táblázat foglalja össze:

Tagadó elemek József Attila lírájában

Év	11—	6—10	1—5	A tárgyalt év		Évi gyakorisági hányados
	verssorra esik egy tagadó elem Gyakorisági hányados			összes tagadó	összes verssora	
	0,1 alatt	0,1—0,19	0,2 fölött			
1922	30	15	20	167	1012	0,16
1923	37	20	9	189	1319	0,14
1924	31	18	15	192	1420	0,13
22—24	98	53	44	548	3751	0,146
1925	17	11	7	87	627	0,14
1926	27	8	7	65	713	0,09
1927	4	4	2	15	153	0,098
1928	22	9	9	70	755	0,093
25—28	70	32	25	237	2248	0,105
1929	9	2	1	16	247	0,065
1930	7	1	0	11	198	0,055
1931	9	2	0	19	319	0,06
1932	13	2	2	38	527	0,07
1933	10	2	3	49	615	0,08
1934	8	4	1	48	519	0,09
29—34	56	13	7	181	2425	0,075
1935	7	4	8	65	385	0,14
1936	12	10	14	124	785	0,158
1937	18	15	18	174	1059	0,164
35—37	37	29	40	363	2229	0,163

Az utolsó oszlop számadatait százszal megszorozva megkapjuk, hogy a verssorok hány százalékára jut egy-egy tagadó elem.

4. Mik e táblázat tanulságai? Először is az, hogy a tagadó elemek felhasználása József Attila lírájában megközelítően sem egyenletes. Vannak évek, amelyekben a verssorok 14—16 százalékában van egy-egy ilyen elem, és vannak olyanok, melyekben csak 6—7%-ára jut tagadó jelentésű szó, vagyis az első esetben minden hatodik sorra, a másodikban pedig csak minden 14., sőt 16. sorra esik egy. A legnagyobb gyakoriságot mutató évben (1937.) háromszorta magasabb az évi gyakorisági hányados a legalacsonyabb hányadosú esztendőénél (1930.). Ez semmiképpen sem lehet véletlen.

Az évi hányadosok nagy eltérései nem rendszertelen, szeszélyes ingadozásokból adódnak. A változás vonala egyértelműen megrajzol-

ható. Igen magas a pálya kezdetén, csökken 1930-ig, majd újra erősen emelkedik a költő utolsó esztendejéig. Ebben a változásban az évi gyakorisági hányadosok meghatározott szakaszokba tömörülnek, szinte spontánul „korszakolódnak”. Az első szakasz: 1922—25 közt (évi gyakorisági hányados 0,13—0,16). A második: 1926—28 (0,09—0,098), a harmadik 1929—32 (0,055—0,07), a negyedik: 1933—34 (0,08—0,09), végül az ötödik 1935-től 1937-ig terjed (0,14—0,164).

Az évi gyakorisági hányadosok nem teszik feleslegessé, nem pótolják a táblázat első három oszlopát, melyek a tagadó elemek szempontjából három osztályba sorolt versek számszerű megoszlását mutatják. Azonos évi gyakorisági hányadosok létrejöhetnek úgy is, hogy alig tagadó és erősen tagadó költemények polarizálódnak egy időben, és úgy is, hogy a közepesen tagadó versek alakítják ki legfőképpen az eredményt. Érdeemes összevetni a táblázaton e szempontból 1923-at 1935-tel. — A táblázatnak ezt a részét nézve az esztendők szintén önként tömörülnek nagyobb egységekbe, korszakokba. Az előzőtől némileg — nem feltűnően — eltérő évcsoportokat kapunk. Az első 1922-től 24-ig terjed (előbb: 25-ig), a második 1925-től 28-ig, a harmadik és negyedik egybeesődik (1929—34), az ötödik ugyanaz marad: 1935-től 1937-ig tart.

Az évi gyakorisági hányados szempontjából körülbelül azonos első és utolsó szakasznak a jellege ebben a vonatkozásban egészen más. Az utolsó három évben az igen erősen tagadó verscsoport relatív többséget ér el a közepesen és gyengén tagadó versekkel szemben!

Vessük össze a táblázat tanulságait a költői életmű egészére alapuló irodalomtörténeti korszakolással! A periodizálás még koránt sincs lezárva, Révai József beosztása finomításra, kiigazításra szorul; Gyertyán Ervin korszakolási javaslatát elfogadhatóbb (Költőnk és kora. Bp., 1963. 136—40). Eszerint ilyen korszakok állapíthatók meg József Attila életművében: 1. 1922—25: az emberi és költői útkeresés évei; 2. 1926—28: a proletár sorsvállalás kora, formailag a József Attila-i groteszk kiteljesedésének a szakasza; 3. a proletariátusért vívott szervezett harc vállalása 1929-től 32-ig (én 1933-at is e korhoz számítanám, hiszen ebben az évben keletkezett „A város peremén”, a „Bérmunkás-ballada”, „A tőkések hasznáról” és a Vigasz), végül negyedik kornak a marxista filozófia és szemlélet teljes lírai honfoglalásának (és hozzátenném, hogy a költő egyéni tragédiája beteljesülésének) évei 1934 és 1937 között.

József Attila lírájának a korszakbeosztása nagyon hasonlít a tagadó elemek arányának vizsgálatából adódó korszakolásra. Persze a tagadó elemek gyakoriságából — ha az életmű összefüggéseiből kiragadjuk — csak elvont, általános információt kaphatunk. Ennyit: pályája kezdetén a költőnek az általa kifejezett valósághoz való viszonyában erősebben dominált a tagadás, az elutasítás, a tiltakozás. Ez a negatív jelleg 1930-ig nagymértékben gyengült; de a számok nem mondhatják meg, hogy azért-e, mert megbékélt az egész valósággal — esetleg annak csak egy magának vallott részével —, vagy azért, mert valami pozitívabb életprogramot talált. Utána a negatív magatartás újra fölerősödik, s a költő halála előtt éri el legnagyobb intenzitását.

1922-től 25-ig az erős tagadó jelleg alapja az, hogy a proletár származású költő látja a társadalmi rend rothadtságát, embertelenségét, de még csak egyénileg kerül vele szembe. Osztályának tagja, de elszigetelt tagja. Életprogramja negatív, erősen anarchista vonásokat mutat. Anarchista világ-

tagadására legjellemzőbb az 1925-ben írt „Tiszta szívvel”; mint minden nagy alkotás, ez is túl tud mutatni alkotója pillanatnyi világnézeti korlátain. De a „Tiszta szívvel” előtte magatartást még számos vérszelével szemléltethetjük. Ilyen például az „Igaz, őszinte búcsú” (18 sorában 10 tagadó elemmel):

... Meg sem bántam,
Én soha semmit meg nem bántam.
Nincs tartozásom: Mind adó volt,
mellyel a világ szűken hódolt.
Abból se maradt semmi másnap.
S panasz se kell, azt adja másnak!

Nem tarthat mások akaratja,
én elmegyek, ha kedvem tartja.

(1 : 82)

Ez a világtagadás olykor a múltba vetülhet:

Igen, tudom, még nem volt világ,
csak az erők nyugalmas vize,
fojtott dühű, nagy vize,
nem volt még hal se, de halat akart,
nem volt még dal se, de dalolni akart,
asszony se volt még, isten se volt még...

... ő volt még egyedül, nagyon magába,
mint én vagyok most, olyan magába.
Tehetetlen volt, csak szeretet volt,
társat akart és csak szeretet volt.
Nem tudott tán még beszélni se,
nem tudott tán már hallgatni se...

(A világ megteremtése. 1924. — 1 : 151)

A tagadásban igen hamar föltűnik a tiltakozás hangja, elvegyülve ezzel, majd tisztán is. Ilyen sajátságokat mutat az „Ad sidera” (1923.) vagy az „És keressük az igazságot” (35 sorában 12 tagadó elem van):

... igazságot keresünk, de
nem találunk még seholse.
Nincsen batyunk, csak az agyunk,
betyárkodó Ábel vagyunk,
nem kérdik, hogy szívünk dög-é,
gondolatunk az ördögé...

... s nem könyörgünk, nem vétkezünk,
nagy éhünk van, s nem éhezünk,
mindig korábban érkezőnk,
szájunkra a jövő hágott,
kiáltunk emberebb világot...

(1 : 137)

Egész sor akad az erősen tiltakozó, sőt izzó-lázadó versekből: „Lázadó Krisztus”, „A világ megokolt utálata”, Kövek, „Lázadó szentek” stb. A legutóbbiból idéznék:

Ülök én újfent dögrovást a porban.
De gonoszok csontjából örölt porban.

Uram, én is keresztelek újra.
De fejemet oda nem adom újra.

Én nem áldozom föl többé Izsákot.
Inkább magam, de soha Izsákot.

Szólok, hiába, Szodoma rám se hallgat.
Szólok, de annak, aki majd meghallgat.

Gyógyíthatót én meggyógyítok most is.
De halottakat nem keltek föl most is.

(1 : 140)

Vajon e korai, kísérletező korban nem a mintaképek és mesterek stílusát tükrözik-e a versek tagadásai? Nem! Igazi költő attól tanul, akire szüksége van, aki bizonyos értelemben épp őt, m a g á t fejezi ki.

Az 1925 után következő években a költő eljut előbb a proletár sors tudatos vállalásáig, majd a proletariátus felszabadításáért vállalt szervezett harcig. Az elszigetelt, anarchikusan lázadó egyén csak tagadással, tiltakozással fejezhette ki szembenállását a világgal. A közösségben harcoló a jelen bírálataát már pozitív programmal, a jövőendő programjával alakíthatja művészi kifejezéssé. Ezért csökken az erősen tagadó versek száma oly erősen 1930-ig. Még az 1932-ben megjelent „Mondd, mit érlel” is e megtalált pozitív program alapján „tagad”.

A fasizmus nemzetközi méretű átmeneti győzelme a szocializmus pozitív programját háttérbe szorította. Az antifasizmus, az antifasiszta népfront-politika legfőbb viszonylatában tagadó: az embertelenség tagadása. A pozitív kibontakozást csak mint lehetőséget hordozza magában. Ez az egyik oka, hogy a költő életművében újra megszorodnak a tagadó elemek. A másik okról Révai József így ír: „Hiszen akkor, a harmincas években zajlottak le a Szovjetunióban azok a perek, és folyt — ma már tudjuk — a szocialista törvényesség megsértésével az az üldözés-lavina, amely csorbította e szocialista ország vonzóerejét, és ha nem ingatta meg József Attila kommunista hitét és marxista meggyőződését, de bizonyos, hogy őt is, mint annyi más képviselőjét az európai haladó értelmiségnek, mélyen megrendítette (Szabad Nép 1956. június 24.; vö. még Péter László: Alföld 1962. 6. sz. 88–96). A költőnek tehát ekkor kétfelé is kellett küzdenie, mint Péter László mintaszerűen elemzi. A tagadó elemek szaporodásának e kétirányú negáció az információtartalma. A párt hazai szektás-dogmatikus tendenciái, József Attilának a munkásmozgalomtól való elszigetelődése és magánéletének kedvezőtlen alakulása mélyítik el az új tagadó tendenciát. De betegségéről is információt ad a tagadó versek sok motívuma. Az utolsó korszak legfontosabb erősen tagadó versei közismertek, ezért csak cím szerint idézem őket: „Ajtót nyitok”, „Temetés után”,

„Ki-be ugrál”, „Légy ostoba!” „Aki szeretni gyáva vagy”, „Majd megöregszel”, „Judit”, „Kész a leltár”, „Tudod, hogy nincs bocsánat”, „Könnyű, fehér ruhában”. Talán a legutóbbiból ennyit mégis:

*Nem szeretnek a gazdagok,
míg élek ily szegényen.
Szegényeket sem izgatok,
nem állok én vigaszna ott,
ahol szeretni szégyen.*

*Megalkotom szerelmemet. . .
Égitesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen — a szívem nem remeg —
könnyű, fehér ruhában.*

(2 : 225)

A tagadó elemek gyakoriságának változásai tehát egyrészt a művész világnézeti változásából, fejlődéséből adódnak (s konkretizálva: ilyen információt tartalmaznak), másrészt a társadalom változásaiból, fasizálódásából, a munkásmozgalom válságából, s ezekről adnak így elvontan is hírt.

De nem kerülhetjük meg a kényes kérdést: milyen kapcsolat van az utolsó évek tagadási jelenségei és a szkizoid József Attila súlyos betegsége közt? A világgal való tagadó szembefordulás lehet patológikus jelenség, lehet egyik tünete a szkizofréniának. Nyíró Gyula a *negativizmusban* a világhoz való alkalmazkodási struktúra zavarát, a primitív, gyermeki dac visszatérését látja (Psychiatria. Bp., 1961. 133, 246, 594). Irodalomtörténet-írásunk mindmáig tiltakozik az ellen, hogy bármely művészi jelenséget a patológia alapján magyarázzunk. E szerint az egyszerűsítő felfogás szerint nem azért tagadja a világot József Attila, mert tudathasadása erre kényszerítette, hanem éppen fordítva, azért került ilyen válságos lelkiállapotba, mert a világ, a fasizálódó társadalom kitagadta őt, illetve ezzel a világgal tragikus-szükségszerűen és egész létével szembekerült. A dialektikus okságmélet azonban megkülönbözteti az *ok* és az *alkalom*, a *feltételek* kategóriáját (vö. A marxista filozófia alapjai. Bp., 1961. 204—13). A művészileg megfogalmazott világtagadás, azaz társadalommegtagadás oka nyilván a művész negatív viszonya, elutasító magatartása a fasizálódó világgal szemben. De ennek a tagadásnak a művészi-nyelvi kifejezését, ha nem is mint alapvető ok, de mint közvetlenül formáló feltételrendszer, mint speciális kifejezési alkalom, a művészi lélektani — netán patológikus — sajátosságai határozzák meg. A biológiai mozgásforma, a biológiai tényező ezzel egyáltalán nem egyenrangúsodik a társadalmival! Csak feltételt teremtet annak éppen ilyen jellegű, éppen ilyen nyelvi formába öntött alkotások létrehozásához.

A tagadások arányszámai — az elsődleges társadalmi információ mögött — erről is informálják az olvasót.

Bujka Gábor

A módszer fogalma és értelmezése

1. *Módszer* szavunk körül manapság egyre több zavar és félreértés van elterjedőben. A köznyelvben is, az egyes szaktudományok nyelvében is egyre sűrűbben találkozunk ennek a mai életünkben annyira fontos kategóriának helytelen használatával, pedig nyelvünkbeli ekvivalense — a *módszer* szó mint szóalkotás — valamennyi európai nyelvénél kifejezőbb, találhatóbb és korszerűbb a 'méthódus, Methode' fogalmának jelölésére. Az a baj ugyanis, hogy a *mód*, *eljárás* szavakkal egyértékes szinonimaként használják felületesen, pongyolán, árnyalatlanul, hol egyszerűen a *mód* szó helyett, hol meg az *eljárás*-sal változtatva, cserélgetve. Nyomós nyelvi, nyelvtörténeti és etimológiai, nem utolsósorban pedig modern ismeretelméleti érvek szólnak amellett, hogy ez nem helyes. Talán meg lehetne még akadályozni ezt a helytelen gyakorlatot és *módszer* szavunk megmenekülhetne a teljes elértéktelenedés, elszíntelenedés fenyegető veszélyétől? Ezért emelünk szót érdekében.

Lássunk előbb a köznyelvből néhány jellegzetes példát helytelen használatára. A Népszabadság „Tudomány és technika” rovatában az „Automatizált szervezés” című cikkben (1966. július 19.) arról olvasunk, hogy „Olyan szervezési *módszerre* van szükség, amely mintegy automatizálja, önműködővé teszi a szervezést, mutatja a részmunkák közötti összefüggéseket, és módosítások esetében azonnal látható az összes következmény. — Ezeknek a következményeknek tesznek eleget a PERT- és a CPM-*módszer*, valamint ezek különböző változatai”. Majd néhány sorral alább az említett PERT-*módszerről* szólva (ez egyébként az angol Program Evaluation and Review Technique rövidítése), azt magyarul programértékelő és ellenőrző *eljárásnak* mondja. Ismét néhány sorral alább, ugyanaz a cikk írja: „Ezzel az *eljárással* azonban igen rövid idő alatt oldották meg a feladatot. A *módszert* 1958. óta ismerik az egész világon és kiinduló elve lett a hasonló célú automatikus szervezési *módszereknek*.” (A kiemelések tőlem.) A cikk írója tehát egyenlőségi jelet tesz a *módszer* és *eljárás* közé, s nyilván stilisztikai megfontolásokból, felváltva használja őket abban a hiszenben, hogy szinonimákkal van dolga. Ugyanennek a napilapnak említett rovatából egy másik példa: „A minőség ellenőrzése és az ellenőrzés minősége” című (1966. augusztus 9.) egész oldalas cikkben a szerző végig *módszer*-nek nevezi a minőségellenőrzés egy újabb módját, eljárását, egyetlen mondat kivételével, ahol helyesen *eljárásnak* nevezi: „Ez az *eljárás* mindenekelőtt pazarló” — mondja a régi eljárásról, a rostálásról. Az új eljárás ugyanis egyetlen elven, a visszajelentés vagy visszacsatolás elvén alapszik, azon, hogy automatikus úton jelenti a rendellenességet a vezetőknek. Ugyanitt egy későbbi számban a „Telemetrikus szívizvizsgálat” című cikkben (1966. október 4.) hol telemetrikus *módszerről*, hol meg telemetrikus

eljárásról olvasunk. A számos példa közül csak egyet a cikkből: „A sport-orvosok azonban a futás, az ugrás, a dobás és más testgyakorlatok vérkeringési reakcióit elsősorban a telemetrikus *módszerrel* mérik. Ez az *eljárás* eredményesnek bizonyult.” Nyilván ismét az *eljárás* szó használata lett volna a helyénvaló. — Vagy másik nagy reggeli napilapunkból, a Magyar Nemzet augusztus 28-i számából egy hasonló példa az „Új magyar *eljárás* az alumínium színezésére” című rövid kis cikkben olvassuk: „Az új eljárás előnye a hagyományos *módszerrel* szemben, hogy lényegesen jobban véd a korrózió ellen. . .” Dicséretére legyen mondva a cikkírónak, hogy az egész cikk folyamán — mint a címben — helyesen használja az *eljárás* szót, csupán egyetlenegyszer bolygott meg a nyelvérzéke — az idézett kifogásolt mondatban. Egyébként egészséges nyelvérzéke vall a cikk első mondatában a lényegi megállapítás, amely egyben az *eljárás* fogalmának egyik lényeges jegyét is tartalmazza, csupán ezért idézzük: „Az alumínium színezése *három helyett egyetlen művelettel történik*, azzal az új magyar *eljárással*, amit. . .” (Uo.: az első kiemelések a cikk írójától, az utolsó tőlem való.) Az Élet és Tudományból is idézhetünk példát: „Egy újabb analitikai *eljárás* az ún. izotóphigítási *módszer* ugyancsak Hevesy nevéhez fűződik” (1966. szeptember 16.). Végül a sok példa közül csak egyet még, ahol az író már nem is felváltva használja a két fogalmat, nem váltogatja a két szót, hanem következetesen *módszer*-nek nevezi a Ludas Matyi (1966. augusztus 4.) egy maszek fényképész furcsa *eljárását*. A Földes György írta *Módszer* nagybetűs címet viselő krokiban ugyanis arról van szó, hogy egy „vállalkozó szellemű” fényképész a Budapesti Műszaki Egyetem Vegyészmérnöki Karának diplomakiosztási ünnepélyéről, annak résztvevőiről fényképfelvételeket készített, és hármát-hármát utánvétellel elküldött minden egyes végzősnek, anélkül azonban, hogy azok előzetesen megrendelték volna nála a felvételeket. Nyilvánvaló tehát, hogy a Ludas is ludas a két szó helytelen használatában. Abban azonban igazat kell adnunk Földes Györgynek, hogy a fényképész eljárása — ha nem is *módszer* — mindenesetre minősíthetetlen *eljárás*! — Néhány példát a *mód* szóval való felcserélésre is: „... a francia audio-vizuális *módszer* nagyon modern, nagyon eredményes nyelvoktatási *mód* az iskolában is” sInyTan. 9. [1966]: 136; Eleinte „hagyományos *módon* rakták vagonba az (üvegeket Orosházán. Ez a *módszer* lassú volt, de szapora: egy vagonba 33—35 ezer palack is befért. Újabbán áttértek az úgynevezett rakodólapos *módszerre*. . .” (Ludas Matyi 1966. nov. 10.).

A példák számát szaporíthatnánk, de talán ez a néhány is tanúsítja, hogy újabban a sajtó munkásai, tollforgató emberek sem tesznek különbséget *módszer*, *mód* és *eljárás* között.

2. Sajnálatosabb azonban, hogy a sajtó munkásai mellett a tudomány munkásai sem mindig használják helyesen ezeket a szavakat. A számos szaktudomány mindegyikének áttekintésére ezúttal természetesen nem vállalkozhatunk — a köznyelvi példák között amúgy is volt már néhány szaknyelvi jellegű —, csupán egyetlen, bennünket nyelvészeket és nyelvpedagógusokat legközelebből érdeklő szaknyelvre, a pedagógiai szaknyelvre korlátozzuk figyelmünket. Itt mutatkozik ugyanis a legnagyobb zavar a szóban forgó fogalmak körül. Mint köztudomású, a pedagógiai szaktudományok nyelvében *módszer* és *eljárás* alapvető kategóriák. Elméleti és gyakorlati pedagógiai tevékenységünk során lépten-nyomon alkalmaznunk kell e terminus technicusokat, és ma mégis az a tarthatatlan helyzet, hogy a pedagógia két jelentős ágában, a didaktikában és a metodikában más-más módszerfogalommal dolgoznak.

Módszer és eljárás pontos, árnyalt terminológiai jellegű elhatárolásával a mai napig adósunk ez a szaktudomány.

Hogy mekkora a zűrzavar ezen a téren a pedagógiai tudományokban, elegendő, ha csupán arra utalunk, hogy a hazai szakirodalomban három különböző felfogás is van e két kategória, illetve szó viszonyával kapcsolatban. Az első felfogás tulajdonképpen egyenlőségi jelet tesz *módszer* és *eljárás* közé (illetve az *eljárás* szót nem pedagógiai szaknyelvi terminusként, hanem általános jelentésben 'tevékenység' helyett használja):

„Az oktatási *módszer* az oktatás célja és tartalma által meghatározott *eljárás*, a tanító ismeretnyújtó és a tanuló ismeretszerző közös munkájának sajátos oktatási formája, amelyet a tanító tudatosan és tervszerűen választ meg az oktatási folyamat meghatározott mozzanatában egy-egy oktatási feladat megoldására a tanulók életkori sajátosságainak és az adott osztály fejlettségének megfelelően” (Kelemen László: *PedSzle* 8. [1958]: 523—4); „... az oktatás *módszerei* a pedagógus didaktikai tevékenységének célszerű *eljárásai*, illetve a tanulóknak a pedagógus által irányított *munkaeljárásai*, amelyek segítségével elérhetjük az ismeretek elsajátítását, a tanulók jártasságainak és készségeinek kialakítását, képességeinek tervszerű fejlesztését” (Nagy Sándor: *Az oktatás elmélete*. Budapest, 1960. 147); „A *módszer* tervszerű és célszerű pedagógiai *eljárás*, amely...” (Temesi Alfréd: *Új irányzatok a pedagógiai eljárások kialakításában*. *PedSzle* 13 [1963]: 917).

Egy másik felfogás az *eljárás* (módszeres eljárás) kategóriája alá foglalja a módszer kategóriáját, tehát nem tesz egyenlőségi jelet a kettő közé, hanem az eljárást tágabb körű fogalomnak tartja a módszernél: „... a módszeres *eljárás* a különböző *módszerek* pedagógiailag indokolt kombinációja” (Nagy Sándor: *Didaktika*. Bp., 1958. 213, továbbá 174 és 208).

Egy harmadik felfogás viszont — éppen ellenkezőleg — a módszer fogalmát tartja tágabb körűnek, és ez alá foglalja az eljárás fogalmát: „A *módszer eljárások összessége, komplexuma*. Az eljárás (módszeres eljárás) tehát szűkebb körű fogalom, mint a módszer, annak elvileg megalapozott része, eleme csupán” (Babos Ernő: A „módszerek” vitájához. *INyTan* 6. [1963]: 162), s az oktatási módszer fogalmát így határozza meg: „Oktatási *módszeren* az oktatási módok és *eljárások* összességét, komplexumát értem, amelyek a tantárgy oktatási folyamatának egészét meghatározó korszerű, pedagógiai, didaktikai és metódikai elméleten (elvrendszeren) alapulnak és amelyek segítik a tanulókat abban, hogy ismereteket, jártasságokat és készségeket szerezzenek, képességeiket rendszeresen fejlesszék” (I. m. 164).

3. Ezeknek a fejtegetéseknek természetesen most itt nem az a céljuk, hogy pedagógiai nézőpontból vitassa ezeknek a módszer-meghatározásoknak a helyességét vagy helytelen voltát, hanem az, hogy e két kategória kölcsönös viszonyát elsősorban új nyelvi és ismeretelméleti érvekkel világítsa meg és tisztázza.

Az utóbbi és fontosabbik érvel, az ismeretelméletivel kell kezdenünk. Ebben elmélet és módszer feltárt dialektikus kapcsolatáról van szó, arról, hogy elmélet és módszer ugyanannak a fogalomnak két, egymástól elválaszthatatlanul összefüggő oldala, hogy dialektikus egységben és állandó kölcsönhatásban van egymással. (Vö. Fogarasi Béla: *Logika*. Bp. 1951., 327—33; *Filozófiai Kislexikon*, Bp. 1964. 461 stb.) Más fogalmazásban ez azt jelenti, hogy a módszer mindig valamilyen elmélettel kapcsolatos, meg-

határozott elméleten alapszik, és csak azt mondhatjuk módszernek, ami mögött elmélet, több elvből összetevődő elvrendszer áll. Ez az alapvető fogalmi jegy, illetve jelentésmozzanat, amely másik két társától megkülönbözteti a *módszer* szót. *Mód* és *eljárás* — amint a kettejükből alakult *eljárásmód* szóösszetétel is mutatja (vö. *gyógymód*, *gyógyeljárás*), valóban közelebbi szinonimák, de egyetlen elv, nem egész elmélet áll mögöttük. A *módszer* szó jelentésének ez a leglényegesebb jegye sajnálatos módon elkerülte A magyar nyelv értelmező szótára szerkesztőinek figyelmét is, még csak utalás sincs rá a *módszer* címszó alatt. Amennyire helyesen felismerték a másik lényeges jelentésmozzanatot, azt nevezetesen, hogy a módszer „azoknak a gyakorlati módoknak, eljárásoknak összessége, amelyeket vki, vmely cél elérésére tudatosan felhasznál” — annyira kifogásolható az előbbi, a korszerű marxista ismeretelméleten alapuló alapvető jelentésmozzanat hiánya. A ÉrtSz. új kiadásában ezt a hiányosságot okvetlenül korrigálni kellene, talán ilyenféleképpen: „1. meghatározott elméleten (elvek rendszerén) alapuló gyakorlati módoknak és eljárásoknak összessége, amelyeket vki vmely cél elérésére tudatosan és tervszerűen felhasznál.” Ez az értelmezés mind a köznyelvi, mind a tudományos szaknyelvi igényeket egyaránt kielégítheti. Ilyenformán az ÉrtSz. 2. (Tud) jelzésű — egyébként is vitatható — értelmezése feleslegessé válik, és helyette azt a — tegyük hozzá sietve: helytelen — jelentést kellett volna felvenni, amelyet a Filozófiai Kislexikon (a *módszer* címszó alatt) egyébként a mai nyelvallapotnak megfelelően, helyesen így értelmez: „... legáltalánosabb értelemben valamely cél elérésének módja, meghatározott módon rendezett tevékenység” (461). Ha azonban ez a jelentés jobban elterjedne, hovatovább elszíntelenítené, majd fölöslegessé tenné *módszer* szavunkat, hiszen a *mód* szó ezt a jelentést magában is kifejezi.

A *módszer* fogalmának tehát három lényeges fogalmi jegye van:

1. elméleten (elvek rendszerén) alapszik,
2. gyakorlati módok és eljárások összessége,
3. valamilyen cél elérésére tudatos és tervszerű tevékenység.

A szó nyelvi értelmezésének tehát e három fogalmi jegyet jelentésmozzanataiban tükröznie kell, ha híven kívánja tükrözni a valóságot.

4. Itt lenne helyénvaló az ismeretelméleti érvelés után most már a nyelvtudományi érveket is elősorolni. Szótani szempontból nyilvánvaló, hogy a *mód* és a *szer* szavak összetételével van dolgunk. Az azonban már nem olyan nyilvánvaló, hogy milyen összetétellel, és a tíz jelentésű *szer* főnév melyikével van dolgunk. Szavunk minden bizonnyal birtokos összetétel, és második tagja az ÉrtSz.-ban tizediknek jelzett 'mennyiség szám, (sor, összesség)' jelentésű ősi *szer* főnevünk, amely a *se szeri, se száma* (vminek) állandósult szókapcsolatban ma is él.

Pais Dezső ennek az ősi urali, sőt indoeurópai eredetű „szószervezet”-nek három fő jelentését így következteti ki: 'csoport, sor; rend' (Melich-eml. 301; NyTud.Ért. 30: 19). Ezzel a *szer* főnévvel a régiségben és a népnyelvben természetesen számos összetétel alakult. Szerepelhet előtagként, mint a *szertartás* 'ritus', különleges, szigorúan megszabott rend (a *rendtartás*-sal váltakozva) és az OklSz. adatai szerint az ilyenfélék, mint 1587: *zer hal* (az a hal, amellyel „szerjárs” szerint, vagyis fölváltva — ki mikor került sorra — adóztak); 1588: *zer bor* (az a bor, amellyel a „szerjárs szerint”, vagyis fölváltva — ki mikor került sorra — adóztak); 1597: „*Zeryaras* szerenth minden hethen ebed halath ad” (OklSz.). Utótagként pedig sokkal gyakoribb volt. Ezt őrzi *Pusztá-*

szereve, „mivel ott rendezték el az országnak minden ügyét” (vö. Pais: NyTudÉrt. 30: 19—20). A konkrétabb ’csoport, kötelék, sor’ jelentést őrzik a több vidéken gyakori -szer utótagú határrésznevek, pl.: 1254: *Sceuleuszer*; 1317: *Telukzer* 1340/1449: *Telukzyr*; 1357: *Lenchezer*; 1385: *Almazeer*; 1478: *dyozer*, *cheresnyezer* OklSz. „Az ilyenekben nyilván a múltnak bizonyos gazdálkodási viszonyai tükröződtek, amelyeknél fogva a határrészeket csoportokba, kötelékekbe: szer-ekbe foglalták, s ezeket a szer-eket valami a helyzetükre vagy sajátosságukra utaló kifejezéssel meghatározták (Pais i. m. 17—18). A kérdéses korban, a XVIII. és XIX. század fordulóján — köznyelvünkben és a népnyelvben — eléggé általánosak lehettek továbbá a *buza-szer*, *piac-szer*, *ó-szer* (’régi sor’)-féle (Vö. Nyíri: NyIrod. 2:129) és az előbbiekhez hasonló *utcza szer* ’platea; gasse’ (NySz.) *bolt-szer* (üzletsor) Baróti Szabó Dávid (1792).

Ilyenféle összetételi szóemlékek élhettek Dugonicsban, amikor merész leleményességgel a Tudakosságban egyelőre ’series, sorozat’ jelentésben, mint matematikai műszót megalkotja *rendszer* szavunkat, indítást adva felvilágosult szellemű sokoldalú tudós kortársának, Földi Jánosnak, aki mai ’szisztéma’ jelentésében először alkalmazta (1793.), s ránk örökíti (vö. NyúSz.). A *rendszer* alárendelő jelöletlen birtokos jelzős összetétel, nyelvünkben a szóalkotás szabályos módja, utótagjával számos összetétel alakult, kortársai nem is ütköztek meg rajta, nem kifogásolták, pedig Dugonics összetételei közt egyébként igen sok a németes, amelyek természetesen elhullottak azóta. Ilyen volt pl. *borhegy szőlőhegy* helyett, *fogvíz szájvíz* helyett, *ülhely ülőhely* helyett stb. (Vö. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás elmélete és története. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. Bp. 1929. II. 12. füzet 50.) Tehát szabályos, nem kifogásolt és nem is kifogásolható, mégis mint összetétel újszerű, tipikus nyelvújítási lelemény a *rendszer* szó. Az benne az újítás, hogy elvont főnévi előtaghoz kapcsolódik benne a *szer* utótag, jóllehet az eddig fellelhető adatok szarint mindig konkrét főnévi előtaghoz kapcsolódott. Végül talán még azt is számon kérhetné valaki ettől az összetételtől, hogy utótagjául miért a *szer*, miért nem mélyhangú változatát, a *sor* főnevet választotta Dugonics. Azért, mert *sor* utótagú összetétel nem élhetett abban a korban. A *sor* szó a régiségben későn és ritkán tűnik fel (Pais i.m. 43) összetétel utótagjaként, az OklSz. egyetlen adatot sem közöl rá. Előtagként sem szerepelhetett — az OklSz.-ban erre sincs adat —, s mint a *sorrend* nyelvújítási összetétel példája tanúsítja, a XIX. század elején még megütözköztek rajta: „vagy *sor*, vagy *rend*, de nem *sorrend*” — mondja a Mondolat (vö. NyúSz.).

Azért fejtegettük ekkora kitérővel, ennyire aprólékosnak tetsző részleteséggel a *rendszer* összetétel lehetséges alakulását, mert egy évtizeddel később ennek analógiájára keletkezett *módszer* szavunk is, hozzá hasonló merész és szerencsés nyelvújítási összetételként. Első adatunk a szóra Márton József német—magyar szótárából, 1803-ból való: a *Methode* címszó alatt 1. jelentésű *mód*, *módrénd*, *módszer*, 2. jelentésként *tanításmód* szerepel. A magyar nyelvújítás szótára Fejér Györgynek a Codex diplomaticus Hungariae... című, a középkori magyar történelem első nagyszabású oklevélkiadványa szerzőjének és a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjének tulajdonítja a szót. „Az ember kiformáltatása gondolkodó erejére nézve, vagyis közhasznú logika” (1810.) című munkájából idézi. Fejér György szenvedélyes magyarító volt, őt is elsősorban a szaktudományok szókincsének az idegen elemektől való megtisztításának jó szándéka vezette.

A *módszer* szó valóban minden ízében szakasztott mása az imént fejtegetett *rendszer* szóösszetételnek, mégis a *szer* utótaggal kapcsolatban még néhány további kérdést tisztázni kell. Elsősorban azt, amit ugyan már jeleztünk, hogy az összetétel *szer* elemének jelentése nem olyan egyértelműen világos, mint a *rendszer* szóé. Számos nyelvésztársamat és nem nyelvészeket, magyar szakos kollégáimat is megkérdeztem, véleményük szerint melyik *szer* szó rejtőzik a *módszer* összetétel utótagjában. Nagy többségük véleménye megegyezett az imént fejtegetett felfogással, a két összetételt tehát azonos alakúlatnak tartották, utótagjaikban ugyanazt a főnevet keresték. A kisebbség véleménye megoszlott. Volt olyan vélemény, amely a kérdéses utótagban a *szer* 'szerszám, eszköz' jelentésű főnevet vélte, és volt olyan, aki a 'mód, eljárás' (vö. ÉrtSz. 3. jelentés) főnevet kereste benne, s a *hírnév*, *búbánat* szókhöz hasonló valódi mellérendelő összetételnek tartotta. Az utóbbi lehetőségről annyit, hogy ilyen összetételre a régiségből és a kor nyelvéből nem tudunk adatot, a *szer* 'mód' főnévvel mint utótaggal nem alakulhatott akkor összetétel, s nem alakulhat még ma sem. Másként áll a helyzet az előbbi lehetőséggel, a 'szerszám, eszköz' jelentésű főnevekkel. Ilyen jelentésű *szer* utótagú összetételek ugyanis voltak abban a korban. Ilyen elsősorban a *műszer* már Pesti Gábor Nomenclaturájában (NySz.), és ilyenféle a Gelei Katonánál megjelenő *fűszer*. Mindkét típusú összetétel a *szerszám*-ból elvonással, rövidítéssel keletkezett. Eredeti alakjuk régebben *mű-szerszám*, *fű-szerszám* volt. A rövidült alakokat a nyelvújítás tömegével gyártotta és terjesztette. (Keletkezésükre vö. Pais: Melich-empl. 308—10.) *Drágaszer*, *ékszer*, *gyógyszer*, *élelemszer*, *lőszer*, *kegyszer*, *kőtszer*, *óvszer*, *tanszer*, *tápszer* stb. összetételeink mind nyelvújítási eredetűek (vö. NyúSz.), s *szer* utótagú ma élő összetételeink túlnyomó többsége ennek az irányító sornak a hatása alatt keletkezett. *Módszer* szavunknak azonban ehhez az összetételtípushoz semmi köze nem lehet. Korabeli tanúink vannak ugyanis arra — a kiváló szótáríró Márton József *módrénd* adata mellett — nem kisebb nyelvtudós, mint Verseghy személyében. Tudományos mesterszókönyvében (Lexicon terminorum technicorum... Buda, 1826.) Verseghy így nyilatkozik a szóról: „methodus Fejérnél módszer; neki a methodus analitica szétfejtős módszer, a syntheticha összetevős; ha mégis *módréndnek* mondaná” (292 id.: NyúSz.). Ez a megjegyzés egyszerre több körülményre is fényt derít. Elsősorban is arra, hogy a *szer* utótagban Verseghy is egy 'sor, rend' féle jelentésű főnevet keresett, mint mi, előbbi fejtegetéseink során. Ezzel a *vita* — a kortársi nyilatkozat alapján — alkalmasint eldöntöttnek is tekinthető. Közbevetőleg itt kellene elmondani, hogy a methodus első magyarítója Apáczai Csere János is a *rend* szó származékával az *elrendelés* (1635.) 'elrendezés' főnévvel kísérletezett (vö. Szily: MNY. 3: 101; Keresztesi Mária: A magyar matematikai műnyelv története. Debrecen, 1935. 134), és számos nyelvújító hasonlóképpen. (Felsorolásukat lásd a NyúSz.-ban). Verseghy megjegyzéséből, ha jól a mélyére gondolunk, még egy másik következtetés is adódik. Ismerve azt a felfogását, hogy mennyire ellenezte az elavult és a tájszók felvételét, vajon nem azért javasolta-e utótagként a *szer* helyett a *rend* főnevet, mert a *szer*-t elavultnak vagy tájszónak érezte? Erre nyilván csak maga Verseghy tudna feleletet adni. Ma mindenesetre a *rendszer*, *módszer* típusú összetételek nem produktívak, azóta sem akadt e megkezdett irányító sor hatására folytatója, nincs effajta újabb összetételünk, s a *szer* utótagot ebben az eredeti jelentésében ma már elavultnak érezzük ezekben a szavakban. Nyilván elsősorban ez az oka a korábbi példákön bemutatott mai helytelen használatuknak is. Ezek

a tények azonban mit sem változtatnak azon, hogy mióta a Tudós Társaság Zsebszótárának szerkesztői, közöttük a nagytekintélyű és józan ítéletű Bajzával és Vörösmartyval befogadták őket, s idestova másfél évszázada nyelvünk szókészletének pótolhatatlan elemei: valóságos kiemelkedő szóegyniségei nyelvünknek. Aligha van európai nyelv, amely erre a két, annyira fontos kategóriára ilyen szerencsés, ennyire kifejező saját nyelvi szóval rendelkezik.

Összegezzük már most, amint az ismeretelméleti érvelés után is tettük, a *módszer* szó lexikográfiai, történeti, szóalaktani és etimológiai, egyszóval nyelv-tudományi tanulságait. Lexikográfiai szempontból már ott levontuk a következtetést, hogy az ÉrtSz. *módszer* címszavának értelmezését így módosítanánk: „meghatározott elméleten (elvrendszeren) alapuló gyakorlati módoknak és eljárásoknak összessége, amelyeket vki vmely cél elérésére tudatosan és tervszerűen felhasznál.” Ezt az értelmezést, most annak második jelentésmozzanatát: „módoknak és eljárásoknak összessége” — az imént kifejtett nyelv-tudományi érvelés támogatja, megerősíti. A mintegy másfél századnyi múltra visszatekintő szó, kétséget kizáró módon alárendelő jelöletlen birtokosjelzős összetételnek bizonyult, amelynek ma már elavult utótagja az ősi *szer* 'csoport, sor; rend' jelentésű főnév. Az összetétel mai jelentése tehát: 'módok (eljárások) csoportja, összessége'; — ezt tartalmazza a szóban forgó második jelentésmozzanat is. Ezzel kapcsolatban különösen azt kell hangsúlyoznunk, hogy nem egy valamiféle módról (eljárásról) — a mai helytelen használat példái ilyenek: egyszerűen *mód*, *eljárás* helyett alkalmazzák —, hanem több módról, azok egész csoportjáról, összességéről van szó a *módszer* e második jelentésmozzanatában. A *módszer* tehát több elven alapuló, több tényezőes tevékenység vagy művelet (nem pedig eljárás, mint a legtöbb értelmezés tévesen mondja a pedagógiai szaknyelvben), míg a *mód* és az *eljárás* — szinonimák lévén — egytényezőesek, egyetlen elv alapján állanak. Az ÉrtSz. egymással is értelmezi őket, így: *mód* „az az eljárás, ahogyan vmi megcsinálható, végrehajtható, ill. vmely eredmény elérhető; vmely cselekvésnek, természeti, társadalmi folyamatnak rendje, formája”. — *Eljárás* 1. (vál) „Vmely (sajátos) módon történő tevékenység.” A *mód* és *eljárás* tehát egymás szinonimái, a *mód* inkább a tevékenység formájára, míg az *eljárás* magára a sajátos tevékenységre utal. A módszer ezeknél jóval több, magában foglalja mindegyiket, egy meghatározott területen azok összessége; semmi esetre sem lehet az előbbi kettőnek vagy azok valamelyikének szinonimája — amint ez jelenleg a pedagógia nyelvében van.

5. Ezek után pedig ismét kanyarodjunk vissza a pedagógiai szaknyelvi problémákra. Mint jeleztük, ezen a téren súlyos ellentmondások vannak az említett kategóriákkal, illetőleg nyelvi kifejezőikkel kapcsolatban. Előbb azonban — közbevetőleg — egy elvi kérdést kell tisztáznunk. Minden szaknyelvben, a pedagógiában is, az alapvető kategóriák nyelvi megnevezése és helyes értelmezése alapkövetelmény. A tudományos műszók, a terminus technicusok — ellentétben a köznyelv szavaival — nem lehetnek többjelentésűek, hanem csakis egyjelentésűek, csak ily módon lehet egyértelműséget biztosítani.

A tudományos műszók alkotásának alapelveit csaknem másfél évszázada Bolyai Farkas, kora nagy matematikusa egyik tankönyvében így fogalmazta meg:

„a) ... rövidek, a nyelv természetéből folyók, legalább azzal nem ellenkezők... a dolog természetére mutatók legyenek.

b) Azon egy szó ne tegyen különbözőket.

c) A helyeket okvetlen szükséges megkülönböztetni, azoknak külön (. . .) név adattassék" (Tentamen I. Toldalék. id. Kovalovszky Miklós: Tudományos nyelvünk című cikkében a Nyelvünk a reformkorban című tanulmánygyűjteményben. Bp. 1955. 295).

Bolyai megállapításai a tudományos műszók természetét ma is helytálló módon tükrözik. Feltétlenül helyes ezzel kapcsolatban Alexander Bernátnak az a megállapítása is, hogy a „műszónak definíció nélkül nincsen semmi értéke" (Nyr. 7: 116). Mi is Kovalovszky véleményét valljuk a „pontos, félreérthetetlen műszók" dolgában (i. m. 192). A továbbiakban minderre szükségünk lesz. — Most pedig vegyük sorra a jelzett ellentmondásokat: a pedagógiai műszókban és értelmezéseikben mutatkozó ellentmondásokat.

Az első és súlyosabb közülük éppen a mai didaktikában használatos módszerfogalom tartalma és neve (nyelvi jele: a *módszer* szó) közötti ellentmondás. A mai didaktikai szakirodalom *módszereknek* nevezi az alábbi „tipikus és ismételtel visszaterő analóg jelenségsoportok"-at. „Ilyenek például a következők: a nevelő elbeszélése és magyarázata valamely ismeret közvetítése céljából; a nevelő és a tanulók között folyó és a nevelő által irányított beszélgetés valamely adott ismeretanyag feldolgozása során; tárgyak, jelenségek, folyamatok bemutatása a nevelő által és ezek megfigyelése a tanulók által; tanulmányi kirándulások; a tanulók önálló megfigyelései és laboratóriumi munkái; gyakorlások és gyakorlati foglalkozások; a tanulók önálló munkája különböző szövegekkel, tankönyvekkel és egyéb könyvekkel stb. — Ezeket a speciális eljárásokat, amelyeket az oktatás munkájában a különböző didaktikai feladatok eredményes megoldása érdekében felhasználunk, az oktatás módszereinek nevezzük" (Nagy Sándor: Az oktatás elmélete. Tankönyvkiadó, 1960. 145, a kiemelések tőlem). A kiváló szerző úttörő művének ezeket a megállapításait elhibázottaknak kell tekintenünk. Minden bizonnyal jóhiszeműen — de jogtalanul — névváltoztatást, névcserét hajtott végre: olyasvalamit nevezett el *módszer*-nek, ami nem az, nem lehet az, és sohasem is volt az. A korábbi neveléstudomány és didaktika ugyanis az elbeszélés, magyarázat, beszélgetés, bemutatás stb. itt kifejtett speciális eljárásait — igen helyesen — az *oktatás alakja*-nak vagy rossz német tükörszóval *tanalak*-oknak nevezte. (Vö. Imre Sándor: Neveléstan. Studium kiad. Bp. 1942.² 234; Fináczy Ernő: Didaktika. Bp. 1935. 107.) Imre és Fináczy ezeket, tehát az oktatás alakjait, élesen elhatárolta az oktatási módszertől (vö. Imre: i. m. 230; Fináczy: i. m. 106). Sőt Fináczy a két terminus viszonyáról nyelvi szempontból is nyilatkozik: „Az oktatás alakján, a tanalakon értjük az oktató eljárás külső formáját; azt, amit a laikus emberek szokott módszernek nevezni" (i. m. 107, a kiemelések tőlem). Fináczy megjegyzése mindenesetre jó nyelvérzékre vall, és arra mutat, hogy ez a nyelvi, terminológiai bizonytalanság már a harmincas években is megvolt. Fogalmi szempontból egyébként Imre és Fináczy módszerkonceptiója a comeniusi egyoldalú metafizikus szemléleten alapul, nem a mai dialektikus, az elmélet és gyakorlat egységén nyugvó szemléleten. Ennek részletes taglalása azonban már a pedagógiai szaktudományok feladata, nem nyelvészeti kérdés.

A második ellentmondás abban áll, hogy a pedagógiai szaktudományokon belül más módszerfogalommal dolgozik a didaktika, s ismét mással az

egyres metodikák. A didaktika egy „szűkebb” (lásd az előbbi), a metodika egy „tágabb” fogalommal. „Azon egy szó ne tegyen különbözöket” — valljuk Bolyaival, terminológiai képtelenség az ilyen kettösség: félreértések végtelen forrása lehet. Legújabbban az idegen nyelvvoktatás metodikájában B. V. Beljajev, a szakkörökben ismert nyelvpszichológus és metodikus egyik kitünő tanulmányában ilyen meghatározását, értelmezését adja az oktatási módszer fogalmának: „... oktatási módszeren az alapvető törvényszerűségek összességét értjük, amelyek mindazoknak az eljárásoknak és módoknak alapján állanak, amelyeket az oktatás folyamatában gyakorlatilag alkalmazunk” (vö. B. V. Beljajev: Inostr. Jaz. v skolje, 1965/3.: 3). Nem határozza ugyan meg közelebbről, hogy mit ért „alapvető törvényszerűségek”-en, de azok összessége bizonyosan valamilyen meghatározott elvrendszer, elmélet. Ilyenformán Beljajev módszer-meghatározása egészen közel áll a mi korábban kifejtett meghatározásunkhoz. (Erre vö. Babos: InyTan 6 [1963]: 164.)

A harmadik ellentmondás a *módszer* és a *módszertan* koncepciója közt van. A didaktika „szűkebb” módszerfogalma nem felel meg a módszertan igényeinek sem. Helyesen állapítja meg ezzel kapcsolatban Szokolszky, hogy a *tantárgyi módszertan* megjelölés (amelyet néhány év óta a korszerűbb *tantárgy-pedagógia* elnevezéssel próbálunk helyettesíteni) „a módszer fogalmának legtágabb értelmezését őrzi”, amely „globálisan kiterjed a tantárgy tanításának egész »hogyan«-jára”. A módszer egészen átfogó értelmezésére több más példát is hoz Szokolszky (vö. Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1964. Bp. 1965. 107). Szokolszky egyébként ugyancsak a helytelennek bizonyult „szűkebb” módszerfogalommal operál továbbra is, s módszereken ő is „az oktatás külső formái elemeit” érti (i. m. 110). Tartalom és forma dialektikájában keresi a kibontakozás útját, de az említett ellentmondásokat ő sem tudja feloldani.

6. Végezzük azokkal az őszinte beismerésekkel, amelyekkel Szokolszky kezdi tanulmányát: „Az oktatás módszereiről szóló fejezet didaktikánk legkidolgozatlanabb, elméletileg és történetileg legkevésbé megalapozott fejezetei közé tartozik.” S hogy „a didaktikának nemigen van még egy fogalma, amely olyan nagymértékben igényelné a pontos meghatározást, a minden félreértést kizáró precíz és sokoldalú körülhatárolásokat, mint éppen a módszer fogalma” (i. m. 105, a kiemelés tőlem). Ezért tartottuk szükségesnek és időszerűnek ezúttal pedagógián kívüli, elsősorban új, ismeretelméleti és nyelvtudományi érvekkel az ellentmondások feltárását megkísérelni. Audiatur et altera pars! A nyelvésznek is volt mondanivalója ezzel a fontos kategóriával kapcsolatban, ezeket csak nyelvész mondhatta el; s meggyőződésünk, hogy ebben a kérdésben a döntő szó amúgy is a nyelvtudományé!

Összegezve: A köznyelvben is, a pedagógiai szaktudomány nyelvében is egységes, új módszerértelmezést javasoltunk. Javasoljuk az indokolatlan névcseré megszüntetését, s a nehézkes *oktatás alakja* megjelölés helyett az *oktatás módjai* vagy *oktatási módok* terminus bevezetését — *mód* szavunk amúgy is inkább a formára utal —, s végül az *eljárás*, talán inkább *módszeres eljárás* (a sokféle eljárástól való megkülönböztetés miatt) új értelmezését is. Erről még befejezésül néhány szó. A módszeres eljárás az oktatói tevékenységnek — az egész „hogyan”-t tükröző *módszeren* belül — rész-*műveletek*, „lépések” sora, amelyek bizonyos meghatározott alapelven

nyugszanak. Elmélet és módszer korrelatív kapcsolatából ugyanis szükség-szerűen következik az *elv*-nek és *eljárás*-nak — mint alárendelt fogalmaknak — korrelációja. A *lépés* végül, az oktatói tevékenység elemi művelete, egysége. — Hogy következetesen végigvigyük a sort, még ebben is meg kell teremtenünk a konszenzust. *Módszer*, *mód*, *eljárás* és *lépés* tehát az oktatói tevékenység egyre szűkülő részműveleteire utaló terminusok, amelyek az egészre, a tevékenység formájára és más elvi megalapozottságú műveletsorra vonatkoznak. Ezek felelnek meg nyelvünk törvényszerűségeinek, s tükrözik korszerűen a nyelvi valóságot.

Ezeknek a javaslatoknak a megvalósítása — úgy véljük — megszüntethetné a terminológiai zűrzavart, ami a pedagógiai szaktudományok nyelvében mindmáig akadályozta a megértést.

Babos Ernő

A magyar igeidők szemantikai elemzése*

E dolgozat célja a magyar igeidők jelentésének elemzése és leírása. A strukturális elemzés a jelentésstanban két szempontból megy túl a nyelvhasználat pusztán részletező atomisztikus leltározásán, amely csupán felsorolja a vizsgált nyelvi kategória jelentéskörének tartalmát. Egyrészt megkívánja, hogy a kategória általános értékét a szemantikai megkülönböztető jegy meghatározásával definiálja, másrészt hogy a kategória helyét a nyelv viszonyrendszerében a megfelelő jelentésbeli oppozíciók számbavételével adja meg.¹ A magyarban két általánosan használt igeidő van: a jelen és a múlt.² Ezeket két módban, a kijelentő és a feltételes módban különböztetjük meg. A felszólító módban az igei formáknak csak egy időosztálya található meg; ennek az igeidők rendszerébe való „beillesztését” alább vizsgáljuk meg.

Fejtegetésünket a következő sorrendben mutatjuk be. Az igeidők (1.) kijelentő módos egyszerű mondatban való használatának elemzésével kezdjük, (2.) a *hogy* kötőszóval közvetlenül alárendelt mondatokkal folytatjuk, ezt követik (3.) a nem közvetlenül alárendelt mondatok; ezután foglalkozunk (4.) a feltételes móddal és az elemzést (5.) a felszólító móddal zárjuk.³

1. A kijelentő módban a jelen idő jele {(—Ø) vagy (-sz)}⁴, a múlt idő {—T}⁵
Jelen időt a következő esetekben használunk:

a) Időtlen és általánosan érvényes kijelentésekben vagy gyakran ismétlődő események jelölésére (gyakori a természeti törvényekben, közmondásokban stb.);⁶ például:

* Megjelent angolul a *Lingua* folyóirat de Groot-émlékfüzetében, 11. kötet (1962.): 256—62

¹ Ezeket az alapelveket, tudomásom szerint, a nyelvtanban G. J. Ramstedt alkalmazta először következetesen „Über die Conjugation der Khalkha-Mongolischen” című művében (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, Vol. XIX. Helsinki, 1903.). A strukturális nyelvészetben különösképpen R. Jakobson és W. de Groot fejlesztették tovább és alkalmazták a nyelvi elemzés más területeire.

² A két általánosan használt igeidőhöz több egyszerű, összetett és körülírt igeidő járul. Ezek mind vagy régiesek, elavultak, vagy nyelvjárásiak, a *fog* igével körülírt jövő idő kivételével. Ez a körülírás azonban egy jelen időn belüli másodlagos differenciálást foglal magában, és nem érinti a mi problémánkat.

³ A kérdés részletesebb tárgyalásához lásd J. Lotz: *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm, 1939. 148—58 és A mai magyar nyelv rendszere — *Leíró nyelvten* — 1. kötet. Bevezetés, Hangtan, Szótan. Bp., 1961., Akadémiai Kiadó, különösképpen 491—7.

⁴ Egyes grammatikák az (-sz) jelet a változó fő részének tartják, nem külön morfémanak. Az igeidők jelentése szempontjából mindegyik megközelítés ugyanehhez az eredményhez vezet. Az -sz természetesen az írott nyelvet tükrözi.

⁵ A {-T} jelnek a következő öt alternánsa van: (-t), (-tt), (-ott, -ett, -ött); a választást a magánhangzó szempontjából a tőmorféma (magánhangzó-illeszkedés), egyébként az időjelet megelőző morféma határozza meg.

⁶ A tisztán nominális állítmányok, mint kijelentő mód jelen idejű egyes vagy többes számú harmadik személyek funkcionálnak. Például: *A víz meleg. A macskák állatok.*

*A víz 100°-on forr.
Vér nem válik vízzé.
Mindennap bejön.*

b) A közlés idejével egyidejű cselekvés kifejezésére:

Itt ülök és írok.

c) Jövőben bekövetkező vagy várt esemény jelölésére, gyakran a *majd* határozóval vagy olyan időhatározós kifejezéssel, amelyek a jövőre vonatkozást világossá teszi; például:

Holnapután érkezik.

d) Múlt idő kifejezésére élénk elbeszélésben (*praesens historicum*); ez a magyarban általánosabb, mint az angolban; például:

Tegnap megyek az utcán.

Múlt idő használatos a közlés idejéhez képest múlt idejű esemény jelölésére; ez lehet vagy egyszeri esemény, vagy olyan, amelyik többször megismétlődött a múltban. Például

*A mohácsi vész 1526-ban volt.
Nem szoktam cigarettázni.*

Ezekben az esetekben könnyű meghatározni az idő általános jelentését és oppozíciós struktúráját. A múlt idő a közlés szempontjából egyszerűen a múlt idejű eseményeket jelöli; a jelen idő pedig az összes egyéb időviszony, sőt az élénkített múlt kifejezésére is használatos.¹ Mint a bináris oppozíciók esetében általában, az elemek egyike inkább megszükitett, nevezzük ezt *megjelöltnek* (merkmalhaft), míg a másik inkább általános, nevezzük ezt *jelöletlennek* (merkmallos).² A fent leírt általános esetben a múlt a megjelölt, a jelen a jelöletlen kategória. A múlt kifejezésének esetében azonban a helyzet épp fordított; normálisan múlt idő utal az elmúlt eseményre és a jelen idő használata ebben az értelemben erősen emfatikus. Ebben az esetben a múlt idő a jelöletlen, és a jelen idő a megjelölt kategória. Ez azonban nem ellentmondás, minthogy a nyelvi használat két különböző síkjáról van szó.

2. A helyzet azonban bonyolultabbá válik, ha az igeidők használatát a *hoggy* kötőszóval kapcsolt szorosan alárendelt mondatokban vizsgáljuk; például:

<i>Tudom, hogy jön.</i>	(jelen—jelen)
<i>Tudtam, hogy jön.</i>	(múlt—jelen)
<i>Tudom, hogy jött.</i>	(jelen—múlt)
<i>Tudtam, hogy jött.</i>	(múlt—múlt)

¹ Az igeidőknek ez például a 3. jegyzetben megadott akadémiai leíró nyelvtanban található jelentése.

² „Megjelölt” és „jelöletlen” igen jelentős fogalmak annak kifejezésére, hogy általában aszimmetrikus egyensúlyhiány van az oppozíció két tagja között. Nehézség keletkezik, ha az aszimmetria különböző fajtáit nem különböztetik meg (általános—korlátozott, gyakori—ritka, mindennapi—emfatikus stb.), s a „megjelölt” és a „jelöletlen” mint nem világos általános műszók használatnak.

Az első példában az alárendelt mondat jelen ideje a közlés szempontjából egy azzal egyidejű vagy egy később beálló eseményre vonatkozik. A másodikban ugyanez egy olyan elmúlt eseményre vonatkozik, amely nem előzi meg a főmondatban kifejezésre jutó időt, vagy későbbi. A harmadik példában az alárendelt mondat múlt idejével múltat fejez ki, a negyedikben azonban egy olyan másodfokú múltat, amelyik megelőzi a főmondatban kifejezésre jutó időt. Így a *hoggy* kötőszóval alárendelt mondatra nem lehet a kifejezetten múlt — nem múlt egyszerű oppozíciót alkalmazni. A nehézség abból adódik, hogy az időinformáció nem közvetlenül a beszédaktusra vonatkozik, hanem a főmondatban kifejezésre jutó időre.¹ Ezért be kell vezetni a viszonylagosság fogalmát. A múlt idő a viszonylag megelőzőt, a jelen idő a viszonylag nem megelőzőt fejezi ki.² Az invariáns, az állandó jelentéselem az időben korábbi vagy nem korábbi (egyidejű, későbbi vagy időtlen) esemény; változó a vonatkozási pont, amelyhez viszonyítva van; ez a beszédaktus ténye a főmondat számára és a főmondatban kifejezett idő az alárendelt mondat számára.³ Ez a következő módon szimbolizálható:

×	...	a beszédaktus ideje	
○	...	a főmondatban kifejezésre jutó idő	↖ időben korábbi
●	...	az alárendelt mondatban kifejezésre jutó idő	← időben nem korábbi

A nyíl iránya a lánc előző időinformációjával való időbeli kapcsolatot fejezi ki.⁴

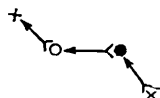
		<i>Mellékmondat</i>	
		<i>Jelen</i>	<i>Múlt</i>
<i>Főmondat</i>	<i>Jelen</i>		
	<i>Múlt</i>		

¹ Ezek az esetek a magyarra, illetve magyarból való fordításban előforduló tévedések leggyakoribb forrásai.

² Ez a terminológia nem a legegyszerűsebb, de a természetes nyelvek közismerten gyengékebb, mint metanyelvek.

³ Ez az oka annak, hogy a magyarban nincs szükség plusquamperfectumra (múltra vonatkozó múltra).

⁴ Háromfokozatú információs idő is lehetséges. Például: *Tudtam, hogy megkérdezi, mikor jött.*

Menjünk.

Ne lopj!

Azért jön, hogy megölje.

Azért jött, hogy megölje.

Így tehát a felszólító mód használata olyan eseményekre vonatkozik, amelyek még nem tények, hanem a kifejezésre jutó időt követő időre vonatkoznak. Ezért az a fent meghatározott jelen időkategóriához tartozik.

Ezt a megoldást további számos szinkretizmus támogatja a felszólító mód és a jelentő mód jelen idő között; például: *várjuk, várjátok, kérjük.*

*

Összefoglalva, a magyar igeidő-rendszer bináris oppozíciót mutat a jelen idő és a múlt idő között. A múlt idő viszonylag megelőző, a jelen idő viszonylag nem megelőző eseményre utal. A múlt idő az oppozíció korlátozott, specifikus, „megjelölt” tagja, a jelen idő pedig az általános, „jelöletlen” tagja.

Tanulmányunkat azzal a hipotézissel zárjuk, hogy a magyar igeidő-rendszer stabilitása és új időformák bevezetésével szembeni ellenállása ennek az oppozíciónak az egyszerűségével és határozottságával magyarázható.

Lotz János

Tőigéink

A debreceni nyelvészkongresszuson (részben már előtte is) többen fordultak hozzám azzal a kéréssel, hogy nyújtsam át nekik az ÉrtSz.-ban szereplő tőigék listáját, a tergo sorrendben. A kért listát természetesen odaadtam az érdeklődőknek; remélhetőleg hamarosan napvilágot is látnak majd azok a tanulmányok, amelyekhez a mi gépi rendezésünk néhány szerény adattal talán hozzájárulhatott, vagy még inkább: megnyugtathatta a kutatót, hogy valóban eddig is, manuális úton, összegyűjtött már viszonylag teljes anyagot, ha az ÉrtSz. e tekintetben bizonyára a teljességet megközelítő gyűjtésére gondolunk. Maga a kiinduló nyersanyag azonban, az ÉrtSz.-ban foglalt tőigéink teljes listája, talán szélesebb körökben is érdeklődésre tarthat igényt, talán újabb ötleteket támaszthat a kutatókban, segítségükre lehet magyartanárainknak. Ezért az alábbiakban közlöm szókincsünknek ezeket az egyedeit, csupán néhány szükségesnek látszó kommentárt fűzve az anyaghoz, meg néhány összefoglaló megjegyzéssel segíteni kívánva az összkép kialakításában.

1. A nyelvész számára egészen természetes az az igény, hogy ismerje a vizsgált nyelv tőszókészletét; a gépi feldolgozást közvetlenül végző szakemberek is természetesen találták, hogy az egész szókincsből egy ilyen kiemelt részen is kívánunk rendezéseket végrehajtani. A gépi szakembereket az lepte meg, hogy a munka bizonyos előkészítő stádiumában, amikor a vállalatnak a tervekészítés miatt azt kellett tudnia, hozzávetőlegesen hány tőszó is szerepel az ÉrtSz.-ban, zavarba jöttem. (A becslés végül is egy százalékot alig meghaladó hibával történt meg részemről, és most már természetesen jól ismerjük tőszavaink mennyiségét is, a benne foglalt egyedek összességét is — de kérdezem a nyelvész-olvasótól: vajon ő nem jött volna zavarba egy ilyen kérdésre?) A nyelvészettel nem foglalkozó statisztikus számára a tőszó fogalma valószínűleg olyan egyértelműen meghatározhatónak látszik, mint, mondjuk, a férfi fogalma a népszámláláskor.

Ahány férfi — potenciálisan annyi család; a statisztikus természetesen könnyűszerrel megteszi azt a distinkciót is, hogy az agglagényeket („származékok nélküli tőszavak”) különválasztja a családfenntartó férfiakról stb.

Am a mi kutatási területünkön nem ilyen egyszerű a helyzet. Amíg a *lát*, *jű*, *kék* stb. szavakat mindenki habozás nélkül tőszónak ismeri el, vajon ugyanígy tőszó-e, ha tőszó egyáltalán, a *mikroszkóp*, a *dekadencia*, az *újra* határozószó stb.? (Vö.: „A Magyar nyelv története és rendszere” kongresszus előadásvázlatai, 75.1., 2. pont — elhangzott referátumomban ezt a kérdést nem tudtam érinteni.) Itt csak az igékkel kapcsolatosan, és ott is csak egy, bár talán a leglényegesebb, kérdésre szeretnék utalni. Benkő Loránd egészen más szempontból is kiinduló jelentőségű tanulmányában megállapítja, hogy „hangutánzó szavaink túlnyomóan nagy többsége igei alakulat” (MNy. 50: 257), ugyanitt utal arra, hogy hangfestő szavaink „nem igazi képzések, a végződéseik sem igazi képzők” (258), hogy tehát e szavaink esetén „a végződés alaktani elemeinek boncolgatásában legyünk óvatosak, vegyük tekintetbe, hogy ezeknek az elemeknek nem a szó szoros értelmében vett képzés a funkciójuk...” (259). Ezek a megállapítások számunkra is létfontosságúak voltak, hiszen, mint az alább közlendő listából könnyen látható, Benkő elsőként idézett tétele némi enyhítéssel meg is fordítható: ha tőigéinknek nem is túlnyomó többsége, de tekintélyes része — *f e l t e h e t ő e n* hangfestő eredetű. A bökkenő éppen itt van: ahhoz, hogy valamely, szemmel láthatóan, jól megfoghatóan -g, -l stb. képzős szót mégis tőszónak minősítsünk, egészen biztosaknak kellett lennünk (kellett volna lennünk) annak hangfestő eredetében — ha egyáltalán jól értelmeztük azt, hogy a „nem igazi képzés” nem képzett, tehát tőalakulatot jelent. (Megjegyzendő: az „értelmezés” számunkra nem valamiféle dogmatikus szempontból volt fontos, hanem azért, hogy az egész, elég tekintélyes anyagon keresztül legalább viszonylag egységesen tudjunk eljárni.) Sok esetben vagy a legtöbb esetben azonban nem lehetünk ebben biztosak, éppen az ilyen irányú kutatások nehézsége és ezért eddigi viszonylagos elhanyagoltsága miatt (vö. Benkő i. m., legújabban: Károly: MNy. 62: 151—8). Feldolgozásunk szigorú szinkrón elvei esetenként csak nehezítették Jakab Lászlónak a helyzetét, aki a képzők kódolását saját kezűleg és végig egymaga készítette. Ha ugyanis valamely hangfestő ige mellett a mői nyelvben szerepel egy annál egyszerűbb morfológiai összetételű hangfestő szó, akkor ez utóbbit kellett tőszónak tekintenie, függetlenül attól, hogy ez utóbbi esetleg ma már bizonyítható módon utóbb keletkezett, mint elvonás a hangfestő igéből.

De nem kívánom tovább untatni az olvasót nehézségeink ecsetelésével — ilyen és ehhez hasonló nehézségek előfordultak a főneveknél is (összetettség—nem összetettség, nemzetközi képzők stb.), másutt is. Döntse el az olvasó az alábbi listából, mennyire jártunk el helyesen — és forgassa azt haszonnal, még ha távolról sem tökéletes.

2. Az előbbiekből talán kiderült, miért beszéltem tőigékről és nem ige-tővekről: az alábbi listán szereplő szavak nagy része ige-tő is egyben, de talán nem mindegyik az. Kétségtelenül nem maga az ige-tő szerepel az ikes igék esetén. Ez utóbbiakat itt mind a -k végűek között sorolom fel; az összefoglaló táblázatban korrigálva ezt a mechanikus-ságot. (Ott ui. pl. a *nyúlik* nem a *k* végűek, hanem az -l végűek között lesz feltüntetve, l. alább.) Tőige tehát az olyan ige, melyen nincs ige-kötő és mely nem vagy nem igazi képzés eredménye. Ezeket az igéket mechanikus szigorú a tergo sorrendben közöljük (vö. Nyr. 90: 183: a *hancúzik*, *izzik* például elszakad a többi z-végűtől, hiszen a nem kis számú -sz végű közbeékelődik; az itteni közlésben e kellemetlenségeken könnyen segíthettem volna, de éppen nem akartam kendőzni a gépi rendezés szeplőit), egyes szám harmadik személyű, „szótári” alakjukban (tehát, magától értetődően: kijelentő módbeli, alanyi ragozású, jelen idejű alakról van szó).

-a: *vala* („igealak” az ÉrtSz. szerint); -b: *szab, dob*; -cs: *nincs* (ige, főnév), *sincs*; -d: *ad, szabad* (melléknév, főnév, ige), *tagad, alvad, nyuvad, okád, imád, jedd, fed, peshed, szenved, szed, véd, szid, áld, old, fold, száguld, küld, csikland, fecskend, mond, hord, esd, tud, kezd, küzd*; -f: *dőf*; -g: *kacag, ballag, farag, hág, rág, henceg, leffeg, liheg, rekeg, brekeg, enyeleg, hízeleg, remeg, cseteg, szeg, ég, agg, jügg, csügg, pang, ráng, leng, cselleng, ing, zsibog, fog, vijjog, kóvályog, lóg, dödög, dug, rúg*; -gy: *fagy, hagy, megy, fogy, rogy*; -i: *ri, sí, nyí*; -j: *fáj, váj, fej, búj, fúj*; -k: *rak, okádik, szegik, fingik, tojik, bújik, lakik¹, lakik², szokik, csökik, szokik, bukik, válik, vedlik, telik, nyúlik, hallik, pítymallik, mállik, pállik, ellik, illik, züllik, bomlik, romlik, sínylik, sárlík, festik, foszlik, botlik, kotlik, öllik, mülik, nyúlik, gyúlik, fúlik, bánik, történik, gyónik, tűnik, szűnik, kopik, szopik, szarik, érik, ugrík, törík, vásík, esík, késík, fosík, vágýik, folyík, szunyík, származík, ázik, fázík, káprázík, bizík, hízik, aszík, baszík, mászík, eszík, cserkészík, enyészík, íszik, fekszik, alszik, játszik, tetszik, úszik, csúszik, kúszik, ívik, dővik, hancúzik, ízzik, bök, lök, pök, csuk*; -l: *fal, nyargal, hal, csal, nyal, abál, kiabál, ordibál, dangubál, hál, zihál, tarhál, talál, csinál, kindál, kószál, kecel, vedel, legel, héhel, kel, lel, emel, cipel, ciripel¹, ciripel², csiripel, ecsel, figyel, nyel, szel, reszel, él, fél, alél, remél, ítél, vél, beszél, dall, hall, kall, pall, vall, áll, száll, kell, hull, ajánl, sarabol, zurbol, hurcol, dúdol, cáfol, raffol, csíhol, rámol, ápol, tol, öl, bömböl, döl, ájul, dúl, fúl, gyúl, nyúl, ül¹, ül², örül, sül, szül, húl*; -m: *terem, nyom, töm*; -n: *rohan, van, bán, kíván, szán, fen, ken, csen, üzen, fon, oson, von, jön, köszön, un*; -ny: *hány, huny, suny*; -ó: *ró*; -ő: *fő, lő, nő, szó*; -p: *kap, harap, csap, lep, lép, tép, csíp, lop, rop, top, szop, köp*; -r: *habar, hadar, akar, takar, vakar, csikar, mar, kapar, facsar, kavár, csavar, zavar, jár, tár, vár, zár, teker, mer¹, mer², ismer, teper, ver, hever, kever, nyer, ér, fér, ígér, kér, mér, dicsér, kísér, tér¹, tér², ír, bír, sir, nyír, sodor, tipor, kotor, gór, csór, szór, pödör, söpör, tör, gyötör, ör¹ [sic: ’öröl’ táj], varr, forr, fúr, túr, gyúr, szúr, csúr, túr¹, túr², gyűr, szűr*; -s: *olvas, ás, les, nyes, vés, mos, futos*; -sz: *kórász, esz, lesz, csesz, tesz, vesz¹, vesz², hisz, visz, tosz*; -t: *hat, zaklat, arat, gyarat, lát, bocsát, tát, üget, siet, reszket, viszket, szeret, vet, nevet, követ, rigyet, vét, nyít, alít, szít, hajt, ejt, lejt, rejt, sejt, fojt, sújt, kiált, ölt, ránt¹, ránt², szánt, ínt, tekint, alkot, lőt, köt, tart, árt, márt, gyárt, irt, fest, fut, jut, üt, süt, dút, fút, hűt, emészt*; -ú: *nyú*; -v: *hív, vív, szív, óv*; -z: *gyaláz, bífláz, ráz, vigyáz, edz, pedz, cserez, evez, néz, bíz, koboz, hoz, rígoloz, győz, hűz, nyúz, úz, fúz, tűz*.

Az itt felsorolt igék tövéghangzó szerinti megoszlását az 1. sz. táblázat foglalja össze. A táblázatban a 77 ikes ige, mint említettük, nem mind a -k alatt szerepel, hanem tövéghangzójának megfelelő helyen. (Vannak -k tövégű ikes igék is, ezek természetesen a -k alatt szerepelnek: *lakik, szokik, szokik* stb. — 1. fent.) Ugyancsak az 1. táblázat külön is közli az ikes igék tövéghangzó szerinti megoszlását. Jól látható a táblázatból, hogy -ly tövégű iktelen ige nincs, csak egyetlen ikes (*folyik*). Jóval több eset van ennek ellenkezőjére, vagyis csak az iktelenek között előforduló tövégre. Így (a) nincs magánhangzós tövű ikes igénk (igaz, iktelen is kevés: ha a *vala* alakot nem számítjuk, csupán a néhány *í, ú; ó, ő* végű szerepel anyagunkban: a *bú, jú* alakok csak utalószavak az ÉrtSz.-ban, így itt nem szerepelhetnek); (b) nincs *b, cs, f, m* tövű ikes igénk. Természetesen nincs rövid magánhangzón végződő igénk, ezen kívül nincs igénk, melynek töve a jelzett alakban *á, é, h, ty, ú, zs* végű volna. Nyilván vitatható két *cs* tövű „igénk” is (1. fentebb). Két *dz* végű igénk a gépi rendezés során a *z* végűek közé került, a táblázatban ezt az írásképi rendet a fonematikusként megfelelően korrigáltuk; *dzs* végű igét nem találunk. (Megjegyzendő: a többi, gyakoribb kétjegyű betűnk szókezdő és — amint itt kellett — szóvégi helyzetben külön szerepelt már a gépi rendezés során is, vö. Nyr. 90: 184.)

3. A 2. pontban közölt lista és különösen a hozzá fűződő 1. sz. táblázat már bizonyos szempontból átfogó képet is adott az ÉrtSz.-ban szereplő tőigéinkről: kimutatta

az egyes tövégzódések gyakoriságát. Bár ilyen kis mennyiséget még manuálisan is tovább lehet rendezni, könnyebb, elegánsabb, és ami különösen fontos — pontosabb eredményeket várhatunk a különféle gépi rendezésektől. Ezek egynémelyike pusztán

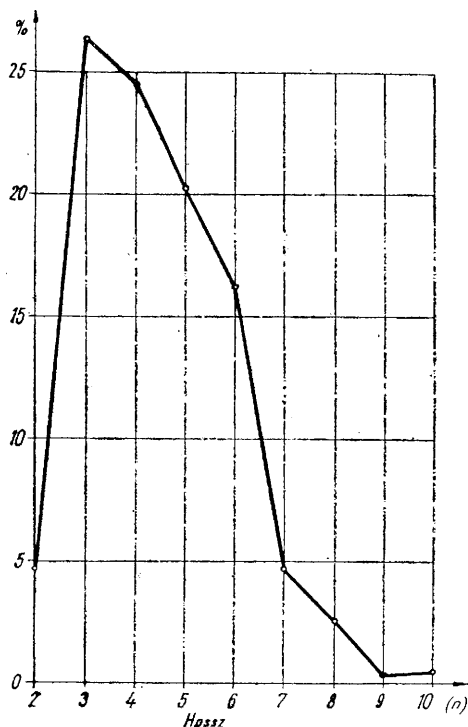
1. táblázat

Tővég (a 0-morféma, illetőleg az -ik előtt)	Mennyiség	Az összes tőige százalékában	Ebből: ikes	Az összes ikes tőige százalékában
a	1	0,24		
b	2	0,47		
cs	2	0,47		
d	28	6,59	1	1,30
dz	2	0,47		
f	1	0,24		
g	36	8,47	2	2,60
gy	6	1,41	1	1,30
í	3	0,71		
j	7	1,64	2	2,60
k	11	2,59	6	7,80
l	97	22,82	24	31,17
ly	1	0,24	1	1,30
m	3	0,71		
n	20	4,71	5	6,49
ny	4	0,94	1	1,30
ó	1	0,24		
ő	4	0,94		
p	14	3,29	2	2,60
r	64	15,06	4	5,19
s	11	2,59	4	5,19
sz	24	5,65	14	18,18
t	51	12,00		
ű	1	0,24		
v	6	1,41	2	2,60
z	25	5,88	8	10,39
Összesen	425	100,02	77	100,01

a 2. alatti adatokra támaszkodhat, másoknál további információkat vonhatunk be a kombinációkba. E rendezésekből itt csak egy-kettőre utalok.

(a) Milyen viszonyban áll tőigéink végső fonémáinak megoszlása tőszókincsünk egészének tövéghangzó megoszlásához? (Tekintsük most csupán a „vitathatatlan” tőszavak csoportját — *lát, kép, krumpli* stb. —, figyelmen kívül hagyva a *mikroszkóp, dekadencia, újra* stb. féle vitatható tőalakulatokat.) Az ÉrtSz.-ban tükrözött e g é s z

tőszókincsünknek mintegy 40 százalékát alkotják az *a*-ra, *r*-re, *t*-re és *k*-ra végződő elemek (ez utóbbiak között szerepelnek, szótári alakjuk végződése miatt, az ikes igék is). E csoporton belül kiemelkedő szerep jut az *a* végnek: egész tőszókincsünk majdnem egyötöde végződik erre a fonémára. (Anyagunk betűkben, sőt *n*-ekben van feldolgozva, de könnyen belátható, hogy itt ez semmilyen zavart sem okoz.) Ezzel szemben a tőigék jellegzetes végső fonémája a *l*, mely az igék kereken egyötödében szerepel záró elemként (az egész tőszókincsben, az igéket is beleszámítva, csak mintegy 4 száza-

1. ábra

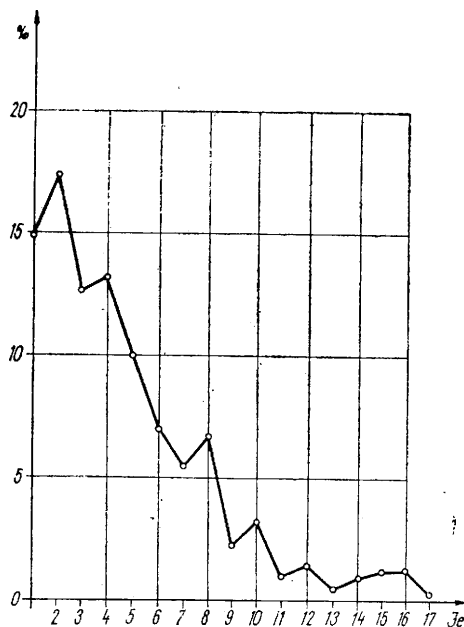
lékos aránnyal áll ilyen helyzetben a *l*!). Könnyen leolvasható úgyszintén az első táblázatból, hogy tőigéink mintegy fele a *l*, *r*, *t* elemek valamelyikére végződik tőalakjában; az egyes harmadik személyű alakban az *l*-t a *k* követné, az *-ik* végződés miatt.

Természetesen nem csupán a végső fonéma, hanem az azt közvetlenül megelőzők is érdeklik a nyelvészt, tehát azok a fonéma sorok, amelyekre a tőszavak, azon belül — az igék (főnevek stb.) végződhetnek. Erről is megvan a táblázatunk éppen úgy, mint a szókezdő fonémasorokról; ezek ismertetése azonban messzire vezetne. Egyébként éppen, ha a fonémák érdekelnek bennünket, és természetes, hogy azok érdekelnek, e táblázatok már nem használhatók fel közvetlenül — az *n*-eket helyenként át kell számítani fonémákra.

(b) Tőigéink hosszúság szerinti megoszlásához (*n*-ekben) még mindig elegendők, természetesen, a 2. alatti adatok: egyszerűen meg kell számolni a közölt listán, hogy az anyag hány százaléka áll 2 *n*-ből, 3 *n*-ből és így tovább, leghosszabb tőigéinkig

(10 n: *pitymallik, cserkészik* — erősen kétséges, hogy az utóbbi elemet fel lehet-e fogni egyáltalán tőigeként). Tőigéink átlagos hossza egyes szám 3. személyű alakjukban (tehát az ikeseknél az *-ik* ragot is beszámítva) 4,45. Tőigéink ezen alakjának hosszúság szerinti megoszlását, százalékosan, az 1. ábra mutatja. E megoszlás olyan jellegűnek látszik, mint amilyent egyéb szócsoportok szótári alakja hosszának mérésekor is tapasztaltunk (így például: az egész szókinés esetén, egyes szófajok esetén stb.).

(c) Tőigéink jelentésszám szerinti megoszlásának megállapításához természetesen egy további, anyagunkban szereplő, de eddig itt nem közölt információ-

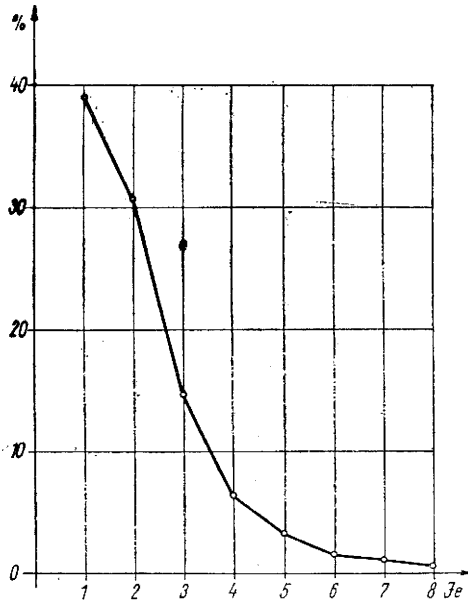

2. ábra

csoportot kell feldolgoznunk. A 2. ábrán azt tüntettük fel, hogy tőigéink hány százaléka egyjelentésű és így tovább (a 65 jelentésű *van* ígéig). Tőigéink átlagos jelentésszáma: 6,2.

Ezekhez a mérési eredményekhez a következő kommentárt fűzhetjük. Az ÉrtSz. címszóanyagának egészében az ígék mutatkoztak a legpoliszémebbeknek: egy-egy ige átlagosan 2,3 jelentéssel szerepel szótárunkban (összehasonlítául: a melléknév esetén ez az érték 1,9 körül, a főnév esetén — 1,6 körül van). Egyáltalán nem tekinthetjük meglepőnek, hogy a tőigék poliszémebbek, mint az ígék általában (vagyis ige kötös, képzős stb. ígék együtt a tőigékkel): a képzők, ige kötők megjelenése várható módon szűkíti az alapigék jelentésszámát bizonyos mértékig. (Hogy ez nem egészen vagy legalábbis nem pontosan így van, arról a közeljövőben a NyK. hasábjain fogok írni; itt s a vizsgált szempontból nekünk ennyi elég.) — Annál meglepőbb viszont az eloszlásnak az a képe, melyet a 2. ábrán mutatunk be. Lehet, az olvasó nem lepődik meg: véleménye szerint éppen az várható, amit ott tapasztalunk. Az ti., hogy valamely szócsoport (esetünkben: az ÉrtSz. tőigéi) jelentésszámát tekintve igen rapszodikusán oszlik el: például, mint esetünkben, elég nagy az egyjelentésű elemek aránya, ennél nagyobb a kétjelentésűké, jóval kevesebb a háromjelentésűké, ismét valamivel több a négyjelentésűké —

és így tovább. Hiszen, gondolhatja az olvasó, annyira szubjektív az, hogy a szócikket író nyelvész mely jelentéseket választ külön, melyeket észre sem vesz, melyeket tekint végül egyazon jelentés árnyalatainak (mi, mint ismeretes, csak a külön számozott jelentéseket vettük figyelembe, az aljelentéseket, jelentésárnyalatokat stb. nem). Amint azonban már folyóiratunk hasábjain is rámutattam, mi ennek ellenkezőjét: szigorú statisztikus rendet tapasztaltunk e téren is (vö. Nyr. 90:183—4). Most nem térek ki e rend matematikai jellemzésére (bővebben erről is a NyK.-ben megjelenendő cikkemben akarok szólni), a 3. ábrán csak bemutatom, mit értek renden. A 3. ábra az ö s s z e s i g e

3. ábra

(köztük a tőigékkel) jelentésszám szerinti megoszlását mutatja: eszerint az ÉrtSz.-ben foglalt igék mintegy 39 százaléka egyjelentésű, 32 százaléka — kétjelentésű, 15 százaléka — háromjelentésű, 6 százaléka — négyjelentésű és így tovább. Hasonló jellegű rendet találtunk a tőszókincs egészében, az egész szókincsben, az egyes szófajokban; sőt hasonló rendre bukkantunk az orosz Usakov-szótár eddig átvizsgált darabjaiban is. E rend minimális feltétele, hogy az egymást követő értékek csökkenő tendenciát mutassanak fel — a valóságban ennél jóval szigorúbb követelmények megtételét is engedik a mérési eredmények (ti. meg lehet szabni a csökkenés mértékét az egyes, egymást közvetlenül követő eredmények között). Érvényes volt e rend nem csupán nagy egyedszámok mellett, ahol a statisztikus törvényszerűségek természetesen jobban érvényesülhetnek, hanem a tőigékhez hasonló, százas nagyságrendű csoportok esetén is, így a főnév-melléknéveken (bár némi módosulással: de az egy szempontunkból itt érdektelen tényezőből, a kétszófajiságból eredt).

A tőigék jelentésszám szerinti eloszlása terén tapasztalt rendellenességet egyelőre nem tudjuk mire vélni. Lehet, hogy ez a „rendetlenség” hozzásegít éppen a fentebb vázolt rend megértéséhez; lehet, hogy lesz valamilyen jelentősége tőigéink szemantikai felépítésére vonatkozóan. Lehet, hogy valamely hibánkra fog rámutatni (nem a jelentés-

szám megállapítására gondolok, az tűrési határaink között pontos, hanem például arra, hogy nem elég egységes kritériumok alapján állapítottuk meg, mi tőige, és mi nem az). Lehet természetesen, hogy ennek az egész rendellenességnek semmiféle további következménye nem lesz; megállapítása akkor is elengedhetetlen.

(d) Vessünk végül egy pillantást tőigéink származás szerinti eloszlására. A 2. táblázaton a tőigék adatai mellett összehasonlításul közöljük egész tőszókincsünk származás szerinti eloszlását, beleértve a tőigéket is. (Természetesen ezúttal is csupán az ÉrtSz.-ban foglalt tőszókincsről és azon belül a vitathatatlan tőszavakról van szó.)

2. táblázat

Eredet	Tőige	A tőigék %-ában	Összes tőszókincs	A tőszókincs százalékában
Nincs benn a				
SzófSz.-ban	37	8,71	2 619	43,09
fgr.	164	38,58	614	10,10
magyar	39	9,17	497	8,18
török	30	7,06	279	4,59
szláv	8	1,88	569	9,36
német	1	0,24	330	5,43
lat.-gör.	—	—	180	2,96
neolat.	—	—	76	1,25
egyéb	—	—	25	0,41
ismeretlen	146	34,34	889	14,63
Összesen	425	99,98	6 078	100,00

A táblázatból könnyen megállapíthatunk egyes tényeket, még akkor is, ha, amint ez igen szükséges, hozzátesszük, hogy az összes tőszókincsre vonatkozó adatok nincsenek mind ellenőrizve, ott tehát, durván szólva, az utolsó számjegyek még bizonytalanok. Így szembeötlő, hogy a tőigék között jóval kevesebb a SzófSz.-ban nem szereplő elem, mint az egész tőszókincsben. Ugyanakkor aránylag jóval több a bizonytalan etimológiájú ige is, mint bizonytalan etimológiájú tőszó általában. Az etimológiával rendelkezők között szembeszökő a finnugor és magyar belső fejlődésű (zömmel nyilván: hangfestő-hangutánzó) elemek túlsúlya. E két csoport együttesen majdnem a felét teszi ki tőigekészletünknek, míg a tőszókincs egészének ezek az elemek nem egészen az egy ötödét alkotják. Tegyük hozzá, hogy a SzófSz.-ban bizonytalan, meg nem fejtett etimológiájú igéink nyilván nem elhanyagolható hányadáról hitelt érdemlően bebizonyosodott a SzófSz. megjelenése óta, vagy be fog bizonyosodni az 1. alatt említett, örvendően fellendülő ilyen irányú kutatások eredményeképpen, hogy azok — hangfestő-hangutánzó eredetűek, vagyis belső magyar fejlődés eredményei. Sőt tegyük még hozzá azt is, hogy a nemzetközi vagy annak látszó elő- és utótagú szavaink között, természetesen, nem találtunk ígét. Ha ez utóbbi elemeket is a magyar tőszókincs részeinek tekintjük, a finnugor-magyar eredetű tőigék aránya a tőszókincs egészének finnugor-magyar elemeihez képest még inkább emelkedni fog. Más szóval: a vizsgált tőszókincs legősibb vagy belső keletkezésű magvában a legjelentősebb hely — éppen a tőigéknek jut.

Papp Ferenc

Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól

Kresznerics Ferenc 1812. április 8-tól haláláig, 1832. január 18-ig a Vas megyei Alsóság községben élt mint plébános. Ez idő alatt írta meg legnagyobb nyelvészeti munkáját **MAGYAR SZÓTÁR GYÖKÉRRENDDDEL ÉS DEÁKOZATTAL** címmel, amelynek első kötete Budán 1831-ben jelent meg. A második kötet megjelenését szerzője már nem érthette meg, pedig a kötet egy évvel később napvilágot látott.

A szótár egyes szavainak értelmezésénél mintegy 120 esetben olvasható a megjegyzés: „Hallottam Sághon...” — s a lelkiismeretes tudós még a dátumot is odaírja. Némelykor az adatközlő megjelölése sem hiányzik, úgyhogy Kresznerics műve jelentős eredeti tájszógyűjteményt is tartalmaz. Ez a körülmény Dömötör Sándort, a szombathelyi múzeum akkori igazgatóját az 1950-es években arra készítette, hogy ezeket a szavakat a szótárból kijegyezze egy későbbi terepmunka céljaira.

1965 nyarán Vas megye honismereti szakkörvezetőinek konferenciáján ismerkedtem meg Dömötör Sándorral. Amikor megtudta, hogy Alsóságon működöm, és tájszavakat gyűjtök, felajánlotta jegyzeteit gyűjtőmunkám elősegítésére. Rövidesen, 1965 szeptemberében ennek birtokában indítottam meg a munkát 9, lelkes és kiváló tanulómmal (Horváth László, Hubay Zsuzsanna, Kiss Anna, Marton Ilona, Sebestyén Erzsébet, Tólos Erzsébet, Uranovics Anna, Vöcsei Ilona és Zongor Gábor VII–VIII. oszt. tanulók), kiknek 43 felnőtt „segített” mint adatközlő. Az ő szorgalmas „nyomolvasó” munkájuk eredménye lett, hogy megtaláltuk Kresznerics Ferenc „igazi” sírját és restauráltuk feliratát. Azért írom így, hogy restauráltuk, mivelhogy a sírkövön a felírás már teljesen olvashatatlan volt. A sírkő obeliszkforma, tarkán apró zuzmó fedte. A kőbe vésett betűk mélyedéseit kis kések hegyével „kitapogatták” a tanulók, így „nyomra vezették” a kezűket. A betűk és a számok összerakásából állt elő a következő szöveg: „Kresznerics Ferenc előbb szombathelyi professzor utóbb sági plébános született febr. 25-kén 1766. meghalt január 18-kán 1832.” Utána a betűmélyedéseket grafitporral bedolgoztuk, a régies eredetformát kívántuk ezzel is visszaadni. Ugyanezen a sírkövön sikerült egy elég érdekes vésetet: gyertyatartót gyertyával is előkotorni. Ezenkívül a sírkő alsó felén még ez a szöveg is előbukkant: „Ezzel tiszteli őt egy tanítványa.” Szilassy János volt a tanítvány — mint ezt is kiderítettük.

E tárgyi emlék, a sírkő felkutatása annak bizonyításul szolgál, hogy Kresznerics nem a kocs-bobai temetőben nyugszik, ahogy azt végrendeletében a nyelvtudós meghagyta: „Hogy így oda temetkezett Hívek között is nyugodjanak csontjai Lelki Pásztor-nak.” (A végrendelet 2. pontja.)

Az izgalmasabb feladat azonban az volt számunkra, hogy megtaláljuk-e községünkben a Kresznerics által 130–150 évvel ezelőtt feljegyzett szavakat. Sajnos, ezek közül ma már a következőkről nem tudnak: *bekekó*¹ (1:35), *binczk*, *-es* (1:41), *valló-bor*

¹ Kresznerics szótárjának kötet- és lapszámát jelzik a zárójelben levő számok.

(1:49 és 2:306), *buvall* (1:59), *cserkő* (1:79), *csótolog* (1:87), *csöcs körtvély* (1:87), *dufat* (1:107), *du-méh* (1:108), *ébres* (1:133), *génye* (1:191), *gombolyító kecske* (1:192), *hecsepecs* (1:232), *héja-kút* (1:236), *juhászdél* (1:281), *kadarka ne taszigálj* (1:287), *kantus* (1:290), *Karakó község eredete* (1:294), *kaszta-dió* (1:295), *katakol* (1:295), *kocsony* (1:322), *Szent Mihályi korszó* (1:328), *sömönti körtvély*, *nákovicz* (1:337), *küsi* (1:348), *leánykodók* (2:10), *lélen* (2:13), *pár-lug* (2:24), *hályog mogyorófa* (2:55), *nadár* (2:65), *benyálós* (2:80), *ördög gátja* (2:107), *palóczfü* (2:152), *papsuláta eredete* (2:119), *patyóka* (2:123), *rándolódik* (2:152), *sági határról szójáték* (2:173), *som-szeg* (2:210), *szelevény* (2:211), *viczispán-tobák* (2:262), *völgyeleg* (2:335), *zápoz* (2:341).

A Kresznerics által gyűjtött szavak mai jelentése, értelmezése napjainkban Alsóságon a következő (a címszók Kresznerics művének lapszáma szerint haladnak):

aggút, *-ja*: „Meg aggitja, hallottam Ságbon Aug. 20-án 1824.” (1:3). Elvéve, idősebbek használják a szót. A sági „öregék” állítása szerint: ’valami valakit gyötör’, pl.: bánat, szomorúság vagy éppen a szerelem, de ugyanúgy gyötörhet az éhség és szomjúság is. Úgy mondják, elszárad, elaszik, aszalódik. Az *aggit* fonnyadást is jelent.

ápuł: „El ápuł a’ tojás. Hallottam Ságbon 1826. ápr. 29.” (1:22). ’Megromlik, kellemetlen szagú lesz (valami, főként tej és tojás)’, vö. *ápog*: kellemetlen szagú, lyukas fog.

bodáz: „ide oda megy, áta-bodába megy. Bodázó szelek mellyek ellenkezőleg fújnak, és a’ búza szemeket igen ki verik. Hallottam Ságbon 1826. Jul. 18.” (1:44). Még jó néhányan ismerik e szó jelentését és ilyen értelemben. ’Hol erről, hol arról jön, összevissza járkál — a szél’. Emberről állatról ebben a jelentésben a *kelebolál* szó használatos. Megjegyzendő, hogy Kemenesalján nem így mondják ma már, hogy „áta-bodába megy”, hanem *átabotába*...

bongyor: „Habens capillos crisposeincinnatos. Hallottam Ságbon 1829. Jan. 26.” (1:47). összekunkorodó, gyűrűző szőrzetű disznó; a tájra igen jellemző fajta. De vö. *bongyor haj*: viceelődő, pajtáskodó értelemben használják a kifejezést a fiatalok a göndör hajra; *bongyor kendő*: ’idősebb asszonyok által használtgyűrűs, kunkorodó kötésű fekete vállkendő’.

borszeplő: „Ki verte a’ bor-szeplő. Hallottam 1792-ben” (1:48). A bor színét gombostűfej nagyságú apró, fehér pontok

lepi el, de nem összefüggő, egybefolyó lepedékként, hanem hintetten, szétszórtan. Emberre vonatkoztatva: a borszeplő tavasszal, a téli étkezések-italozások után jelenik meg főleg az orron és környékén, pár hónap múltán eltűnik; míg a *borvirág* állandó — a részeges emberek ismertetőjele.

szősz-bor: „töltelék-bor. Hallottam Ságbon 1822. Máj. 9.” (1:48). ’Hordótöltésre használt bor’. A *szősz* általában a világos szín jelölője, a borra vonatkoztatva is fehér bort jelent. Vörös bort fehérrel fel lehet tölteni, de vörössel fehérret nem, mert a fehérret megszínesíti.

(*bőcső*)*rengetés*: „Fa-bőcső. Ezt sem fa-bőcsőben ringatták. Km.” (1:55). A *rengetés* szó önmagában is ’bőcsőben való ringatást’ jelent. Csak idősebbek használják, fiatalok nem ismerik. A Kresznerics által idézett közmondás sem ismeretes.

bukra: „Ad lapsum, indinate.” Bukra van a’ hordó’ eleje. Hallottam Ságbon a’ Bor-fejtőmtől 1825. Maj. 11. It. 1818. Jul. 6-án midőn a’ Pajtám földét raknák, és a’ homlokát némelylek igen alá ereszteti akarnák, egy ellenkező azt mondá: „De így igen Bukra lessz” (1:58). A ferdén álló hordó *bukra* áll; — ha a hordó hátsó végét a csántérfákon aláékelik. A kapa is állhat *bukra*, ha a kapafej nagyobb szögben áll a kapanyélhez, mint kellene. A kapa még állhat *csákányra* is, ha a kapa és a nyél derékszögben áll egymással.

csárma: „Lármás. Hallottam 1823. Szeptemb. 23. Csármáz. Lármáz” (1:77). *Csármán beszélget*. Fiatalabb asszonyoknál, leányoknál hangoskodást, incselkedést, az

illendőnél hangosabbat, idősebb asszonyoknál szabadszájúságot, trágárságot jelent.

császkirál: „Hallottam Sághon 1825 Máj. 9. Mászkál” (1:77). ‘Céltalanul ódöng, mászkál, ide-oda járkál’.

cseplész: „Alávaló, aprócseprő. Hallottam Sághon. 1823.” (1:78). ‘Alávaló.’ Alakja ma: *cseprész*. Vö. *cseprüs*: ‘elhanyagolt, bokros, folyondáros, tüskés (terület)’.

csezelődik: „Teritur, fricatur. Hallottam Sághon 1824. Nov. 28.” (1:80). ‘Fokozatosan tönkremegy.’ *Csezd meg!* — káromkodás. (Dühösen azt kívánom, hogy ne sikerüljön, amit az illető csinál, csinált vagy csinálni akar.)

csiggenye: „Bacca cynosbati. (Az Isten-átkozta tüskén termő bogó) Van szokás-van Vas Vben Perenye táján.” (1:81). ‘Vadrózsa(bokor) termése’. Ma *csitkenye* alakja ismeretes errefelé.

csobolyó: „Obba. M. A. In vicinia Sághiensi dicitur. Csobolló” (1:85). A sági *csobolló* dongás, hordóserű, fából készült, fogantyús bortartó edény, kb. 23 literes.

csukaszkodik: „Be csukaszkodik. Be csukaszkodtak a’ szobába. Hallottam 1820 Aug. 23.” (1:90). — *Mit csukaszkodsz annyira, talán valami duggatni (titkolni) valód van? Mit zársz?* (Az öregebbek ismerik a kifejezést.)

daru hosszában: „kapálják a’ kukoriczát midőn t. i. nem egymás mellett, hanem egymás után kapálnak, mint a’ daruk szoktak röpiülni” (1:90). Kapások, kaszások haladnak így a munkában, tkp. az első után bizonyos közben, nem egészen egymás mögött, azaz más-más rendet hajtva.

dobzó (1:102): ‘gömbölyű, apró, nagyon savanyú kék szilva’. Vö. *kutyadobzó*: még a kutyának sem kell.

düllöz: „A’ szántó föld’ végeit föl szántja, hogy bizonyosabb határa legyen, és a’ le tiprás akadályoztassék” (1:109). A szántóföld végeit melyebben felbarázdálja, hogy a határ világosan észlelhető legyen.

ecetörlés: „Tökörson eczetet örlenek. km.” (1:114). A szomszédos tokoresiakat csúfolják így.

elevendül: „elevenedésre indul. Mondatik kíváltképpen a’ fiatal fákról. Hallottam Izsákfán 1823. Septemb. 7.” (1:123) ‘Felélénkül’.

enyi erdő ~ enyi malom (1:126). Az izsákfai határban ma csupán az *enyi puszta* neve ismeretes. A nevet az Eny nevű földesúrtól nyerte.

ezen teg: „Illició. Hallottam Sághon. 1827. Febr. 23.” (1:132). ‘Éppen most, mindjárt, ismételten’.

émöly ~ émely: „Apró kelevény, leginkább a’ borjuk’ hátán, nyáron a’ melegben ki fakad, és a’ kukaczk ki bujik belőle. Hallottam Sághon 1826. Maj. 1.” (1:137). A borjak hátán a nyári melegben keletkező apró kelevény; rendszerint felvágják, hogy a genny vöggye a kukacokkal együtt kifakadjon, de a nyári melegben magától is felfakad az émöly. A *bagócs* csípésétől keletkezik.

fa-vágító: „Locus in aula, ubi ligna secantur” (1:145). A favágító tuskó olyan fatönk, amelyen a fát felaprítják.

farkasfog: „a’ malaczoknál; ki álló fog, melly miatt a’ malaczok nem ehetnek, ezt harapófogóval szokták el csipni” (1:150). Kiálló fog, amelyet a malacok élesen — mint a farkas — csikorogtatnak.

farkas-ször: „Szemszörök között ki álló ször, ’s fájdalmat okoz, ki szokták tépni” (1:151). A szemszörök között kiálló ször-szál; a látást gátolja, ezért kitépik, ami nagyon fájdalmas műtét.

fondorja: „Gesztenyét a’ fondorjában lehet legjobban el tartani” (1:157). A gesztenye bökös, zöld burka.

fonnyadó: „Tabescens. it. az a’ lé, mellyben a’ nyers kolbászokat ki főzik. Ez a’ lé zsíros, és a’ ki pattogzott kolbászok miatt töltelékeny, a’ cselédeknek bé rántva adják. Sörtvélyeseknek nem jó adni, mert azt tartják felőle, hogy a’ hasok el szárad, és talán innen nevezik Fonnyadónak; így hallottam Sághon 1818. Jan. 18.” (167). *Fonnyadó* egyrészt kolbáslé, amelyet berántva levesként használnak fel; másrészt másodbor, csiger, amely a kipréseletlen, de már leszűrt szőlőből víz hozzáadásával készül.

fonytyorodik: „Őszve fonytyorodik. Hallottam Ságghon 1825. Máj. 10.” (1:167). 'Fonnyad, hervad' — *Nagyon kéne egy kis eső, mert a mezőn a kukoricák levele nagyon pikulál, erősen fonytyorodik. A vázában a virág is összefonytyorodik, ha nem kap vizet.*

fosztor: „Nudatus undique patalus. Hoc. sensu audivi in Sággh 20. May. 1816, Te kis fosztor. Ita audivi loquentem puellam 9-a Octobris 1819 aliam parvum prolem sic compellantem” (1:169). 'Ágról-szakadt, rendetlen, szutykos, szakadt ruhájú; sovány'. A hasmenéses, szédelgő kiscsibére mondják: *Ez is olyan nyavalyás, tolfosztor forma! Ma foszter alakban használatos a szó.*

fördő: „Balneum, lavacrum. M. A. Nem kell a' gyermeket a' fürdővel kiönteni. km.” (1:175). 'Fürdő' — *Jó kis fürdőt (fördőt) vettem. A Kresznerics által idézett közmondás ma is ismeretes, némi eltéréssel: „Vigyázz, nehogy úgy járj, mint az egyszeri bába: a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte.”*

fucs: „Fucsba mentt, mint az Ondódi vakarcs. Km.” (1:175). A közmondás Ságghon már nem ismeretes. *Fucs*: 'kádba veszett, megsemmisült (valami)'.

„Hetén vannak, mint a *gersei ördögök*. Km.” (1:190). A közmondásról többet nem tudnak, használják. — Olyan esetben viszont, amikor a nap süt, és az eső esik, azt mondják: *az ördög veri a feleségét*. Villámláskor és dörgéskor pedig azt mondják: *Görgeti ám a Péter (Szent Péter) a hordókat!*

gérnye: „görhes. Hallottam Ságghon. 1823. Octob. 1.” (1:191). *Girhes*.

gurgula: „Az a' gömbölyű fa, mellyen a' parasztok a' nehezebb törzsököket csusztatják tovább, tovább. Cylinder. Így hallottam Ságghon 1817. Aug. 4.” (1:197). 'Facsúztató gömbölyű gerenda, henger'. A szántást is *meggurgulázzák*, hengerelik. A kiálló, düledt szemű emberre is azt mondják: *gurgulaszemű*.

meggyűrűzködtek: „midőn a' házassalándók gyűrűváltással egymást el jegyezték. Hallottam 1816. Dec. 22.” (1:210).

'A házassalándó fiatalok gyűrűt váltottak, vagyis eljegyezték egymást'. Csak idősebbek mondják.

hegyett: „Super, supra, S. I. Hegyettem, hegyetted, hegyette” (1:233). Ma is használatos 'felettem, feletted, felette... stb.' jelentéssel.

hevez: „Aestum sibi temperat spirando. Hevez a' birka: az az a' nagy hőség miatt fujtat. Juhászok' tapasztalása tartja, hogy ha a' birka hevez, esőt jelent.” — Fülledt nyári napokon a birka erősen szíja magát, hevesen, nyugtalanul lélegzik. Ma is állítják az öreg juhászok, hogy az ilyen meleg napot zivatar, eső váltja fel.

himes tojás: „Ovum expictum. Tizenkét himes tojást küldött néki mátkatálban.” A színesre festett tojást nevezik ma is így, de a szokásról már nem tudnak.

hídlófa: „mellyel az abrincot a' hordóra verik. Hallottam Ságghon, 1820.” (1:241). 'Abronsverő fa'.

hód-vasat vetett a' gerinyeknek, farkasoknak” (1:252). A hódvas ma már nem ismeretes. Helyette *kányavas* és *gerinyláda* használatos a kártevők ellen.

huzmény: „Hallottam Ságghon 1826. Márt. 17.” (1:252). 'Értelemetlenül nagyon sokat dolgozó, rendetlen ruházatú (ember)'.

kalinkó: „Kalács neme, rostély-formára font kalács” (1:289). 'Négyes ágba font kerek kalács'. Ünnepi alkalmakra, lakodalmakra készítik.

kalisztál: „a' kerék, midőn agya meg táglván ide oda binog, és tánczot jár. Hallottam 1824. Jan. 17. —” (1:289). Szekér, taliga, talicska, kerékpár kerekére is mondják, hogy *kalisztál*, amikor „nyolcas” van benne. Tehát kereke inog vagy inog-binog.

kanyul: „Le kanyult az árpa a' sok eső miatt. Hallottam Ságghon 1825. Máj. 22.” (1:291). *Lekanyul* vagy *lekonyul* 'lehajlik (növény)'.

kapa: „Tehény-nyelű kapa. Szent Gróti kapa” (1:291). Vidékünkön tehénszájú kapát használnak.

karélat: „Qyratura, ratulatura, p. o. Mikor gabonát rostálnak, ha tiszta igen,

nincs karélatja. Hallottam Sághon 1817. Jun. 26. egy rostáló paraszt asszonytól” (1:293). ’A rostálás alkalmával a tiszta gabona körül keletkezett törekréteg’. Szemelőrosta után kézirostával megkarélozták a magot. A rostát köralakú mozgatással himbálták a kézben. Így keletkezett a *karélat*, vagyis az egy halomba összehidrodott törekkkel vegyesen levő szem, tiszta mag. Ha ezt leszedték a halomról, akkor mondták, hogy nincs a gabonának karélatja. Csak az öregebbek tudnak róla.

kágyyló: „Házatlan csiga. Item Cylinger helibus instructus, qualis in prelo ad experimendum mustum adhibetur Cochlea”, (1:296). *Kágyylónak* nevezik vidékünkön a házatlan (mesztelen) csigát, valamint a fa szőlőprés csigáját, vagy orsóját.

kalamász ~ (1:299). ’Szekérkenő, megavasodott zsírkotradék’.

kecmereg: „Botorkál, erőtlenségből négy kéz láb csúsz mász. Hallottam Sághon 1829. Jan. 20.” (1:300). Ugyanígyen értelemben használatos ma is.

kelekólál: „Fuj ugyan a’ szél, de kele-kólál. Hallottam Sághon 1813. Nov. 2.” (1:301). ’Céltalanul jár-kele, tekereg’. (Vö. bodáz.)

kelentyü: „A’ viz’ meritő vödörnek a’ fogatékja, mellyel a kankalékra akasztják. Hallottam Sághon 1827.” (1:301). A gémeskút sudárfájára rávasalt kampó.

kankalék (1:301). ’A gémeskút sudárfájának végén levő kulcsos vagy lemezes horog, melyre a vödört akasztják s rögzítik’.

Kemenes erdő: „Régen nagy, most igen elpusztult erdő Vas Vben, mellytől annak egy szép része nevezetik Kemenes aljának. Kemenes-al, Kemenes-alja: Vas Vármegyének egy igen szép vidéke” (1:302). Kresznerics szerint „régén nagy, most elpusztult erdő Vas vármegyében mellytől annak egy szép része nevezetik Kemenes aljának.” A szó eredete ma is sokat foglalkoztatja az itt élő nép képzeletét. Kresznerics közlése alapján feltehető, hogy a *kemenes* szó az *erdő* jelzője volt; ráértéssel *Kemenes* lett az elnevezés. Az erdő alja, a lakott rész volt csupán a Kemenes alja.

kenderlátó: „Mustrának haza-hozott kender az áztatóból, hogy meg lássák, ha jól el ázott a’ kender, vagy nem. Hova mégy? — Kender-látóért. Hallottam Sághon 1813. Oct. 3.” (1:303). A mocsolákban érlelt kenderkévéket vasárnaponként ellenőrizték, hogy mennyire munkálható már az áztatott kender. Egy kis mustrát hazavittek, kiszáritották és a tilolón megpróbálták. A kenderlátó egyrészt az áztatóhoz való kimenetel neve, másrészt a hazahozott mustra neve volt.

kepe (1:304). ’A learatott és rendbe rakott gabonacsomó’. Egy kepe 2 láb, egy láb 10 kéve, két láb egy kereszt volt. Esős időben 13 vagy 17 kévés lábakat raktak az aratók, hogy a képét jobban be tudják hajazni, vagyis lefedni.

Kiáltó: „Domb a Ság hegyen” (1:318). Két ilyen nevű emelkedés is volt a Sághegyen. Az egyik Kemeneskápolna és Alsóság szőlőhegye között, a másik a hegy keleti részén levő meztelen fal. Itt a hangot a falak visszaverik, illetve -verték.

Diót *kovályít*-ottam: „Hallottam Izsákán 1825. Sep. 18.” (1:330). ’A diót zöld burkától megszabadítja, köpeszt’.

kópicz: „Szalmából font öblös kosár, mellyben főzeléket (lencsét, borsót, babot, ’sa’t.) szokás tartani. Hallottam Sághon 1817. Márt. 27.” (1:331). Még ma is használatos eszköz. A zsombornál nagyobb és öblösebb; szalmából fonják hántolt fűz vesszővel, sziaccsal, magassága és átmérője a hasánál mintegy fél méter.

kórál: „kukoricza’ krumplic’ szőlő’ ’sa’t. megszedése után öszve keresgéli, a’ mi hátra maradt: *lécskál*. Kórál: lécskál. Kórász: idem ac kórál” (1:331). ’A betakarítás utáni elhagyott termést összeszed’. Ősi szokás szerint kukorica, gyümölcs és szőlő megszedése után a még száron, ágon, tőkén maradt termést a császkalók, mászkálók, keresglőlők szabadon összeszedhetik bárki földjén is. A Sághegyen novemberben *kórálják* a szentmártoni szőlőt. Ez a tőke oldalhajtságain található. Ezek a fürtök (bilingek) a fattyúhajtságokon később fejlődnek ki, mert a virágzásuk is kései. Ezek a fürtök nem nagyon érnek be, sa-

vanykásak. A *lécskáló* ember tkp. éhenkórász, kéregető, mászkáló valaki. A *lécskál* szó a Rábától nyugatra ismeretesebb.

köböl: „A'mi a' cséplőknek adatik tartás' fejében; közönségesen minden 30-dik köből” (1:332). A cséplőknek járó ételköből is fából készült, mint a gabona mérésére használt köből. Az ételköből fél mérő volt.

lifeg, lifeg-la/fog (2:17): 'Szabadon lelóg valahonnan'. Széltében használt szó ma is.

ligetesül: „Lucia interstinguitur. Megligetesül a' szőlő. Hallottam Ságghon 1825. Sept. 21.” (2:18). A kiveszőfélben levő szőlőre mondják, mert ezt már nem művelik folyamatosan, és ligetek találhatók a táblában. Az elhanyagolt, kötözetlen szőlő is ligetnek látszik messziről.

lisztel: „FARINAM fundit. Jól lisztel. Jól adja a' lisztet. Malomi szóllás. Hallottam 1826. Octob. 7.” (2:18). 'Jól adja a gabona a lisztet'. Ma is használatos szó.

lomba: „Oscillum. Bolond lomba, ördög lova. Játék' neme a' paraszt gyermekeknél. Le vernek t. i. egy vastag fát, arra akasztanak keresztül egy vastag durungot, két végére reá ülnek, és úgy forgattatják magokat” (2:19). Az idősebbek ma is így ismerik a bolond *lombát*. Egyszerűbb megoldását a mai gyerekek is ismerik. A székér ülésdeszkáját a székérrúd nyakához helyezik mérlegszerűen; az egyik gyerek az egyik, a másik gyerek a deszka másik végére ül, és így hintáznak, *lombáznak*, *lombítálnak*.

lóstól: „Házanként vendégeskedve jár, kószál, kóborol. Szala Vármegyei Szó, sőt Vas Vár megyében is, Szombathely' táján hallani” (2:22). Kemenesalján a lóstolás gyors, ide-oda futkosást jelent. A *lóstoló* gyerek rengeteget szalad, szinte a víz veri a sok *lóstolástól*.

öklük: „Ugy jön a' víz ki, ugyan öklük, hallottam Ságghon 1825. Ápr. 25. midőn a' kutamat merettem” (2:105). 'A folyadék nagyobb mennyiségben, ritmusosan, erősen jön valahonnan (pl. víz felhőszakadáskor, vér disznóöléskor)'.

paláczol (2:118). 'Egyik ember a másikat igaztalanul bántja, rágalmazza'. Ma-napság *paláczol* alakban használatos.

páznát: „Egy köz-föld, melyet az aratók egyszerre föl szoktak fogni. Páznátos: A' ki az aratók közül elől arat, és a' többi utána. Így hallottam Ságghon 1828. Sept. 30.” (2:126) Ma is ismeretes ez a szó. 'Egy napi munka alatt megmunkált földterület'. — *Ma egy páznátot kapáltam; egy páznátot adtam neki aratni*.

rigyázik: „a' fa: virágjait hányja” (2:159). Általánosan használt szó ma is.

sarmalódik: „Utánnam —: utánnam jár, mint a' ki valamit kérni akar. Hallottam Ságghon 1823. Ápr. 27.” (2:173). Általánosan ismert szó. 'Erőszakosan kunyerál, könyörög, csingálódik, akaszódik, nem hágy békén'.

szegfű-körtvély: „Hallottam Ságghon 1825. Aug. 11.” (2:210). 'Kisméretű, fűszeres, illatos, jóízű körtéfa'ja'. Egyik fele sárgásbarna zöldes árnyalattal, a másik fele pirnyagos, pirosas érett állapotban. Júliusban, aratáskor érik.

szeme széke: „Az volt a' szemé széke: igen kedvese. Hallottam Ságghon 1823. Márt. 8.” (2:213). A szemé széke a szem legbecesebb része. A gyerekek szerint a tojás legértékesebb része a *széke* (*szike*), sárgája. Főtt tojás esetében a *széke* kedvenc falatot is jelent. A *szeme széke* kifejezést csupán az idősebbek ismerik.

„Hegyes szarv megtonkul: Hallottam Ságghon 1826. Máj. 8.” (2:264). Fialat borjak szarva egymás dőlködésekor gyakran letörlik; a kés pengéjének (pilingájának) vagy a kaszának az éle is elmegy, megtonkul. — *Hű, de tonka a késed! Csúnyán megtonkult ez a borjú!*

vargánya: „Agaricus cantharellus. S. I. Ennek több nevei vannak: búza-, rozs-, hajdina-, vargánya; mivel akkor érnek, mikor a búza, rozs és hajdina, és ezek enni való; tehát-vargánya, de ez nem enni-való” (2:308). Ezeket a gombákat ma is megkülönböztetik az itten élők. Népszerű gomba még a *vetővargánya* is. Ennek ősszel van az ideje.

disznó-tor: „A' parasztohnál adni szokott vendégség, midőn disznót ölnek. — Éttek ezek: Leves öszve vágott csontokból, metéltt bele — káposzta, mellyben

több a' hús. — Fekete lé mézезve, belé vágva mája, lép, szív — Rétes — Sült-disznó hús — Kolbász — Töpörtös pogácsa. Ezeket nagy arató fazokakban főzik, és egymásnak el küldöзgetik a' parasztok” (2:266). Ezek az étkek még ma is megvannak. A disznótoron a *segítkezők* vesznek részt. Ott megkóstolják a levágott

állat húsát, a különféle módon elkészített étkekben. A rokonoknak, jó barátoknak, ismerősöknek még disznótoros tálat is (kóstolót) küldenek. A tálon mindenből egy-egy darabka, egy kis hús, töpörtyű, kolbász, hurka, prés, sőt levescsont sem ritkaság.

Az alsósági általános iskola honismereti szakköre Kresznerics Ferenc születésének 200. évfordulójára ezeknek a szavaknak a felkutatásával és összegyűjtésével áldozott a nagy nyelvtudós emlékének. Hisszük, hogy ezzel a magyar nyelvtudománynak is szolgáltunk.

Zongor Ferenc

ZALA MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI

KIADTA ZALA MEGYE TANÁCSÁNAK VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁGA

ZALAEGERSZEG, 1964.

Közzétette: Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc és Kerecsényi Edit
Szerkesztette: Papp László és Végh József

737 lap, ára 100 Ft

Kapható a Magyar Nyelvtudományi Társaságban:
Budapest V., Pesti Barnabás utca 1. III. em.

Szó- és szólásmagyarázatok

A Budapest helynév története

Budapest Magyarország fővárosa. A gyerekek ezt az általános iskola első osztályában megtanulják, ha éppen nem hallottak róla már az óvodában is. A nyelvészetben és a helynévtörténetben járatanok előtt is világos, hogy városunk a *Buda* és *Pest* szavak összetétele, annál is inkább, mert az előtag a jobb parti, az utótag a bal parti városrészre vonatkoztatva napjainkban is önállóan él. A budaiak Pestre járnak dolgozni, a pestiek Budára mennek kirándulni. Az is ismeretes a műveltebb közönség körében — a nyelvészet sokat foglalkozott vele —, hogy a *Buda* helynév személynévi eredetű, ha Attila Buda nevű bátyjához nincs is köze, a *Pest* pedig bolgár-szláv jövevényszó, amely az erdélyi tájnyelvben kemence jelentéssel közszóként is él. Kemény Zsigmond és Szabó Dezső műveiből is idézhető ilyen értelmezésben.

Ez alkalommal ismertnek tételezzük fel a *Pest* és *Buda* szavak etimológiáját, s csak a *Budapest* szó történetével kívánunk foglalkozni. Adalékok ehhez is jelentek már meg, amint a későbbiek folyamán a hivatkozásokból is kiderül, de mindaddig senki sem foglalta össze az idevágó adatokat.

Budapest szavunk ugyanis már akkor is volt, amikor még ilyen nevű város nem létezett, csupán Pest szabad királyi várost, Buda szabad királyi várost és Óbuda mezővárost tüntettek fel a helységnévtárak. Másrészről pedig mióta a *Budapest* név megszületett, azóta az a terület, amelyre a név vonatkozik, többször változott, módosult, nagyobbodott.

Bizonyára sokak számára újságként hat az is, ha megemlítjük, hogy nem egy, hanem két Budapest van a világon. Atlasz Márton adott hírt a Pesti Hírlapban (1936. jan. 25.) arról, hogy kivándorolt honfitársaink Kalifornia déli részén egy zömmel magyarok által lakott városkát alapítottak, s azt egy Bakcsy Kornél nevű újságíró indítványára, emlékeztül az óhazára, *Budapest*-nek nevezték el. Ez azonban csupán érdekes, de mellékes epizód.

Ami Budapest nevét illeti, a köztudat eléggé tájékozatlan vagy rosszul tájékozott az elnevezés származását illetően. Nemrégiben Jankovich Ferenc író mondotta a Kossuth rádió hullámhosszán, hogy fővárosunk nevét Széchenyi István adta. Siklóssy László, aki „Hogyan épült Budapest?” címen fontos várostörténeti monográfiát írt, egyik újságcikkében azt állítja, hogy — idézzük a címet — „Budapest neve — angol ember találmanya” (Pesti Hírlap 1935. aug. 31.). Igazolással Széchenyi Istvánnak 1829. nov. 28-án keltezett és Hunyadi Ferencné szül. Zichy Juliannához címzett német nyelvű levelére hivatkozik. A levélben ugyanis ez áll: „Ungarns Herz ist Pest und Ofen. Ein Engländer heisst diese beide Städte Budapest.” (Magyarul: „Magyarország szíve Pest és Buda. Egy angol ezt a két várost Budapestnek nevezi.”) Egyébként is eléggé elterjedt, hogy a *Budapest* szó Széchenyi alkotása. Lássuk tehát, mi az igazság a „legnagyobb magyar” és a városnév körül.

Kezdjük egy igaz anekdotával. Széchenyi első ötlete az volt, hogy az egyesítendő Budát és Pestet *Honderű*-nek kellene hívni. Amikor népesebb társaságban felvetette

a javaslatot, Eötvös József hirtelen támadt szójátékkal azt mondta: nem lesz szerencsés, mert a franciák *Honte des rues*-nek (= az utcák szégyene) fogják érteni, ami mégsem járja (Pulszky Ferenc: Életem és korom. 2. kiad. 2:157). Erre aztán sürgősen lemondott a *Honderú* elnevezésről.

Tény azonban, hogy Széchenyi meglehetősen korán és következetesen támogatta a *Budapest* nevet. Az előbb idézett levélen kívül műveiből is citálhatók a bizonyítékok. A „Világ vagy felvilágosító töredék némi hiba s előítélet eligazítására” című könyvében hivatkozik egy angol ismerősének 1828. nov. 21-én kelt levelére: „Fő városok nevét Buda-Pestre kellene átváltoztatni... Ez kevés év, sőt hónap múlva oly megszokottan és könnyen hangzanék, mint Bukarest” (509–10). 1830. márc. 19-én pedig egyik levelében így ír: „Ésre vehetted, én Budapest szóval éltem Buda helyett... A két név egybe olvadása Buda és Pest érdekeit és érzéseit egyesítené és így erősítené” (Siklóssy: Hogyan épült Budapest? 43). A *Budapest* szót népszerűsíti a Széchenyi eszméit képviselő Jelenkor is. A folyóirat 1832-i évfolyamában a 17., 25., 33., 106. lapon fordul elő a *Budapest* kifejezés. Ugyanez olvasható a 291., a 402., 409. lapon is. Ez a névalak tehát már gyakori, de azért nem kizárólagos még ebben a lapban sem. A 97., 146., 418. lapon ugyanis *Pest-Buda*, a 376. és 538. lapon pedig *Pestbuda* van. Maga Széchenyi az 1842-i évfolyamban így emlékezik: „Mikor én tizenkét évvel ezelőtt Budapestre lakni jöttem...” Ebben az évben Pest vármegye közgyűlésén mondott beszédet márc. 12-én, amelyben szintén *Budapest*-et emlegeti, mint a szellemi koncentráció alkalmas helyét. A Széchenyi által kezdeményezett és szorgalmazott Lánchíd alapkövét 1842. aug. 24-én rakták le. Az alapköben elhelyezett emlékiratban háromszor találjuk meg a *budapesti* kifejezést.

Az eddigiek bőségesen bizonyítják Széchenyi ügybuzgalmát a városnév elterjesztésében. Az egyesítendő főváros elnevezése még döblingi magányában is foglalkoztatta, noha akkor már a *Budapest*-tel sincs megelégedve. „Név kell nekünk a két város számára” — írja Naplójegyzeteiben. „Ofen, mily ostoba név, Budapest, Pestofen, nem helyes.” Kitalál azután annyi nevet, ami egy fél országnak is elegendő lenne, nem egy városnak. Akad ezek között sikeres szókép, de több olyan is, amelyet bizonyára maga sem gondolt komolyan. Íme a helynévötletek, amelyeket Széchenyi a fővárosnak szánt: *Bájkert, Údvlak, Hunvár, Attilda, Istvándi, Istvánhíd, Istvánhely*. Az utóbbiaknál nem önmagára, hanem I. Istvánra utalt. Ezután olyan javaslatok sorjáznak, amelyeket nem a tényleges névadási szándék, hanem a fanyar ironia sugallt. *Sárvár, Porvár* a reformkori Pest elhanyagoltságát juttatja eszünkbe. A *Magosda, Akaszda, Haynauda, Foresde* az elbukott szabadságharcot megtorló önkénynek köszönheti felmerülését. A *Derüde* alighanem a *Honderú* utódaként született meg, míg a *Boruda* azért, mert hasonlít a Budához. Ám nem lehetetlen, hogy azért, mert derűre ború következik. Végül ilyenek: *Lehelde, Lajosda, Etelvár, Ikermarót, Delivár, Kiesd*. Mondani sem kell, hogy ezek a javaslatok hivatalos fórumok előtt megtárgyalásra sem kerültek. (Vö. Tolnai Vilmos: Budapest nevééről. Föld és Ember. 1924. 44.)

Széchenyivel és Budapesttel kapcsolatban felmerül egy szállóigénk eredetének kérdése is. Az idézett német nyelvű levél első mondata ugyanis ez: „Magyarország szíve Pest és Buda.” Tóth Béla, a magyar szólásmondások, anekdoták, történeti furcsaságok szakavatott gyűjtője még úgy tudja, hogy ezt a szállóigét Szigligeti Ede írta le először a budai magyar színház 1837. jan. 1-i megnyitójára készült prologusban. Putnoky Imre (MNy. 8: 172–4) tiltakozik ellene, írván, hogy Széchenyi korábban használta. Ő idézi a Világból ezeket: „A haza szívét, Buda s Pestet álló híd soha ne kösse egybe?”; „Az Országgyűlés is nem Pozsonyban, nem a határszéleken, ... hanem az Ország szívében tartatnék.” Ezen kívül még két másik, hasonló tartalmú mondatot is közöl Putnoky, ami kétségtelenné teszi, hogy Széchenyi szívesen élt ezzel a szólásmondással, de meg kell állapítanunk, hogy akkoriban már a köznyelvben is elterjedhetett a kifejezés, és a szer-

zóság nem az övé, mert majdnem három évtizeddel korábban feltűnik nyomtatásban is. Baróti Szabó Dávid 1803-ban jelentette meg „A' magyarság virági”-t. Ebben a „szív” címszónál olvashatjuk: „Az Ország szívében épült Mátyás palotája.” Ameddig újabb adalék elő nem bukkan, ez tekinthető legrégibbnek. Utána, de jóval Széchenyi előtt, Horvát István 1807. máj. 19-én keltezett levelében „hazánk szívében” formában lehet olvasni. (Idézi Vas Bertalan: Horvát István életrajza. 1895. 81.)

Ahogy el kellett vitatni Széchenyi Istvántól a szállóigét — érdemeit méltatva —, a *Budapest* szóról is kiderült, hogy nem ő, nem is angol ismerőse a névadó.

Első ízben ugyanis Szerémi György (1484—1543.) emlékiratszerű krónikájában, az *Epistola de perditione Regni Hungarorum*-ban fordul elő, mégpedig többször is. Szerémi II. Lajos, majd Szapolyai János udvari káplánja volt. Nem tudott jól latinul, fogalmazása pongyolának érződik, s ez felveti azt a lehetőséget, hogy a *Budapest* helynév sem tudatos szóhasználat nála, hanem a véletlen műve. Való azonban, hogy háromszor is leírta. Íme: „Duxerat ad *Buda-Pesth* in claustrum S Apostoli Petri” (105); „Cumque *Budam-Pesth* extunc desolata erat” (129), „Et iuxta Ister flui castra metati erant infra Vacie per campum ad tria miliaria versus *Buda Pesth*.” (376. A kiemelés tőlem. A lap-számok a *Monumenta Hungariae Historica* 1. kötetére vonatkoznak.)

Akár tudatos szóhasználat, akár a pongyolaság szülötte volt is Szeréminél a *Budapest* szó, két és fél évszázadra eltűnik az írott forrásokból, s csak a XVIII. század végétől lehet ismét nyomon követni, attól kezdve már napjainkig. A Magyar Hirmondó című újság 1784-i évfolyamának „Uj esztendőre való” kezdetű felhívásában írja a szerkesztő, Szatsvay Sándor: „Küldök a Főbb oskoláknak is Buda Pestre, Egerbe, Zág-rábba...” (MNy. 17:225). Ezután Batsányi János egyik episztolájában, a Szentjóni Szabó Lászlóhoz írott Hazafiui aggódásban olvashatjuk 1791-ben: „S hát ti mint vagytok, ti más Buda-Pesti barátink?” Itt azonban Putnoky Imrét követve (MNy. 8:172—4) azt gyanítjuk, hogy a költőt nem tudatos szándék, hanem a hexameter ütemezési szabályai készítették a *Buda-Pest*i kifejezés alkalmazására *budai* és *pesti* helyett.

Az irodalmi források mellett a reformkorból még a Világ megjelenése előtt műszaki kiadványban is találkozunk a városnévvel. 1830-ban adta ki T[itel] P[ál] azt a röpiratot, amelynek címlapján ez olvasható: „Rövid tudósítás a' Buda-Pesti toronyórák regulázása végett adandó jelek idejéről 's módjáról... Irta a'... Szent Gellért hegyi tsillag ór torony előljárója.” A füzet szövegében (14) is feltűnik a „*Buda-Pest*i órák” és a „*Buda-Pest*i Polgár”.

Két évvel később, 1832-ben Szalay Lászlónak két könyve is napvilágot látott; a Bimbók és az Alphonse levelei. Mindkettő címlapjára ezt nyomták a megjelenés helyeül: *Buda-pesten*.

Újabb két év telik el, amikor is a Honművész 1834. máj. 25-i számában egy németből átdolgozott tündérvjátékról találunk ismertetést. Bäuerle színpadi játékaának magyar címe: „Aline, vagy *Budapest* más részén a világnak”. A színkritika szövegében „*buda-pesti* magyar közönségről” írnak. Magában a darabban is felfedezhetjük fővárosunk mai nevét. A hajdan gyakorta énekelt bécsi slágert, a „s gibt nur a Kaiserstadt, 's gibt nur a Wien”-t imígy költötték át magyarra: „Csak egy Magyarország van, csak egy *Budapest*.”

Időrendben most említhetjük Garay János *Budapest* című epigrammáját 1835-ből, amelyről Vértés József azt írta a Pesti Hírlapban (1907. febr. 4.), hogy ez a név első előfordulása. Láttuk, hogy ez téves. Azonban nála már teljesen tudatos a helynév ilyen alakja, szövege erről tanúskodik:

„S mégis testvérek? »vérek« visszhangzik az echo
S a tetemes Gellért rá *Budapestet* üvölt.”

Nem ennyire tudatos használatban, de megtalálható a városnév Czuczor Gergely egyik disztichonjában is:

„Pincér és tekeőr magyarul *Budapest*en alig szól
— Hát játékos, ivó nincs magyar itten elég?”

Két költő után idézzünk egy jó szándékú, de dilettáns versezetet. Ezt a „költői jóslatot” — a szerző kifejezése — Pongrácz Lajos honti alispán írta:

Adja Isten, hogy két részből
Légy már akkor egy test
S az összeforrt testnek neve
Legyen majd *Budapest*.

Ez a rímelvény 1838-ból való. Ha már irodalmi műveknél tartunk, ide jegyezhetünk néhány könyv- és folyóiratcímet is. Munkácsy János szerkesztésében 1839-ben jelent meg a *Budapesti Rajzolatok*, 1840-ben Szalay László indította meg a *Budapesti Szemlét*, 1842-ben Frankenburg Adolf *Budapesti Divatlapra* kér engedélyt, s végül 1844-ben Dessewffy Emil indítja útjára a *Budapesti Híradót*.

Az eddigi adatok abból az időből valók, amikor hivatalosan még nem létezett *Budapest* nevű város. Az ilyen irányú törekvések kora 1848-ban kezdődik. Az akkori pozsonyi országgyűlésen Házmán Ferenc, Buda főügyésze volt a város követje. Javasolta Pest és Buda közigazgatási egyesítését. A maga részéről *Buda-Pest*, *Budapest* és *Pest-Buda* névalakokat vetett fel. Az 1848. évi III. és IV. tc.-ben először tűnik fel hivatalos szövegben a *Budapest* városnév.

A belügyminiszter 1849. jún. 24-én elrendelte Buda és Pest testvérvárosok egyesítését. A rendelet végrehajtására nem kerülhetett sor, mert a két várost az osztrákok elfoglalták. Az egyesítést azonban az osztrák közigazgatás is célszerűnek vélte, és meg is valósította. Először Budát és Óbudát kapcsolták össze közigazgatásilag 1849. dec. 19-én, majd Pestet is hozzácsatolták 1850. nov. 13-án. A magyarok ajkán pedig tovább élt a reformkorban elterjedt *Budapest* helynév. Erről éppenséggel Bismarcknak 1852. jún. 23-án írott levele tanúskodik: „Buda-Pescht, wie der Ungar sagt” (Fürst Bismarcks Briefe an seine Braut und Gattin. 343). Táncsics Mihály a napjainkban róla elnevezett várbeli utcában, börtönben írta az önkényuralom idején Fővárosunk című könyvét, s ebben sokszorosan, természetesen, külön indokolás nélkül használja a *Budapest* nevet.

Az 1867-es kiegyezést követően minden belpolitikai intézkedés, így a három város egyesítése is érvényét veszítette, de egyúttal megindult az egyesítési mozgalom is. A törekvés eredménnyel járt, és 1872. nov. 4-én a képviselőház elé terjesztették a „Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről” szóló törvényjavaslatot. Ezt meg is szavazták, a király dec. 22-én szentesítette, s a következő napon kihírdették. Témánkat a törvény II. fejezetének első paragrafusa érinti, ahol ezeket olvassuk: „Buda és Pest sz. kir. fővárosok, valamint Ó-Buda mezőváros és a Margit-sziget, ez utóbbiak Pest vármegyéből kikebelezetvén, *Buda-Pest főváros név alatt* egy törvényhatósággá egyesítetnek.” Tehát az 1872. évi XXXVI. tc. rögzítette a *Buda-Pest főváros* nevet. A két nagybetűs, kötőjeles forma a gyakorlatban nehézkesnek bizonyult és külön határozat nélkül *Budapest*-té vonódott össze. 1892-ben, Ferenc József 1867-i megkoronázásának 25. évfordulóján elhatározták, hogy ezentúl *Budapest székesfőváros* a hivatalos név, tekintettel a királyi székhelyre, noha az uralkodó nem a budai Várban, hanem a bécsi Burghan lakott.

Ez az elnevezés egészen 1949-ig élt. Ekkor a 17.227/1949. szept. 13. számú polgármesteri rendelet így intézkedett: „A közigazgatásunkban eddig használt és a köztudat-

ban is elterjedt »székesfőváros« elnevezés, mely magán viseli a dolgozó népet elnyomó volt uralkodóosztályok és a néptől idegen uralkodóház korszakának emlékét, nem felel meg népidemokráciánk elért eredményeinek, a népi közigazgatás elveinek és szervezeteinek.

Annak megállapításával, hogy a lakosság és a közigazgatás körében a »székesfőváros« elnevezés már eddig is kezdett tért veszteni, a következőket rendelem el:

Városunk elnevezése: »*Budapest főváros*«.

Ez az utolsó, most is érvényes rendelkezés a szóban forgó helynévről.

Közben azonban más is történt. 1930-ban Budakeszi határából az egyik ottani erdőséget és a csepeli kikötők területét, 1937-ben a budaörsi repülőtér helyét hozzácsatolták a fővároshoz, s így a *Budapest* név ezekre is kiterjedt. Ezeknél lényegesebb az a törekvés, amelyet Nagy-Budapest mozgalomként szokás emlegetni. Pest vármegye közigazgatási bizottsága még 1902-ben javasolta a miniszterelnöknek, hogy Újpestet, Rákospalotát, Kispestet és Pesterzsébetet csatolják Budapesthez. Akkoriban nem került rá sor, de ettől kezdve egy fél évszázadon át cikkeztek róla, míg végül hivatalosan a második világháború okozta kényszerhelyzet mozdította el az ügyet a holtpontról.

A jelenlegi Budapest hozzávetőleges körvonalait az 1937. évi VI. tc. alapján kiadott 33/1938. B. M. rendelet alkotta meg, amikor városrendezési ügyekben a Fővárosi Közmunkák Tanácsának hatáskörébe utalta Budafok, Kispest, Pesterzsébet, Pestlőrinc, Rákospalota, Újpest megyei városokat, Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Csepel, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestimre, Pestújhely, Rákoscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sasalom, Soroksár és Vecsés községeket. A háborús idők beköszöntével a 7.640/1942. M. E. rendelet megalkotta a „közellátási Budapest” fogalmát, ami a fentivel azonos területre vonatkozott. 1943-ban az iparügyi miniszter teremt két rendeletben is (24.150/1943. és 34.450/1943. Ip. M.) saját hatáskörű ügyrendjének megfelelő Nagy-Budapestet. Ebbe 42 város és község tartozott, közöttük pilisi falvak, Szentendre is, ami már túlzás. A közellátási Budapesthez hasonlóan közlekedési-árufuvarozási és rendőri ügyekben is kiterjesztették Budapest határait.

Ilyen előzmények után érett meg a helyzet Nagy-Budapest tényleges létrehozására. A felszabadulás után három ilyen célú bizottság is működött: egy a fővárosnál, egy a Fővárosi Közmunkák Tanácsánál, egy pedig a Belügyminisztériumban. Mindenféle helyneveket használtak, de mindenki mást értett egy-egy kifejezésen. A terminus technicusok dzsungelében Harrer Ferenc próbált rendet teremteni. Az általa előterjesztett névcsoport így festett: az 1872. XXXVI. tc.-ben létrehozott főváros neve *Budapest*. A városias jellegű, közvetlenül szomszédos településeké: *Budapest környék*. A kettő együttesen: *Nagy-Budapest*. A távolabbi, de még a főváros közvetlen szférájába tartozó mezőgazdasági terület: *Budapest vidék*. Végül az előbbiekből álló egész egység neve: *Budapest megye*.

Befejezésül megemlíthetjük, hogy fővárosunk mai területét az 1949. évi XXVI. tc. határozta meg. Ennek első paragrafusa így hangzik: „Az országgyűlés Budafok, Csepel, Kispest, Pesterzsébet, Pestlőrinc, Rákospalota és Újpest városokat, Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestimre, Pestújhely, Rákoscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sasalom és Soroksár községeket Budapest fővárossal egyesíti.” 1950. jan. 1-től tehát erre a térségre vonatkozik a *Budapest főváros* név. Ugyanakkor a csatolt helységek gyakorlatilag régi nevüket is megtartották.

Budapest neve tehát hosszú múltra tekint vissza. Sokan pártfogolták, de akadtak ellenzői is. Az 1930-as évek végén például Herczeg Ferenc Kemenceváros című cikkével hírlapi vitát kezdeményezett, hogy a szláv *Pest*-et töröljék, és csak a *Buda* vagy *Budavár* maradjon meg. Több követője akadt, akik nem is titkolt nacionalista elképzelésből

szerették volna eltüntetni Pest-et. Szerencsére hivatalosan nem is foglalkoztak a szó-
áradattal, s megmaradt *Budapest*, az a név, amely a helyrajzi tényeknek és a történeti
hagyományoknak egyaránt megfelel.

I r o d a l o m: Bresztovszky Ede: Budapest születése. Reggeli Magyarország
1943. febr. 14. — Budapest, MNy. 17: 225. — Budapest vagy Buda? Pesti Hírlap 1942.
júl. 11. — Budavár legyen Budapest helyett a főváros neve. Pest 1942. máj. 19. — Chol-
nok János: Budapest vagy Buda? Pesti Hírlap 1942. júl. 4. — Chólnoky Jenő: Még egy-
szer Budapest vagy Buda. Pesti Hírlap 1942. júl. 17. — Edelsheim-Gyulay Ella: Budapest
vagy Buda? Pesti Hírlap 1942. jún. 21. — EtSz. 1: 551. — Gáspár Zoltán: „... azelőtt
Budapest?« Esti Kurir 1942. jún. 16. — Gogolák Lajos: Budapest védelmében. Ma-
gyar Nemzet 1942. okt. 4. — (Dr. H. L.): Érdekes vita Nagy-Budapest új nevééről. A
Város 1936. jan. 25. — Kechkeméthy Pethes László: Budapest — vagy Buda? Pesti Hír-
lap 1942. aug. 7. — K[emenes] P[ál]: Ungar-Magyare; Ofenpest — Budapest. MNy. 15:
102—3. — Putnoky Imre: Budapest. MNy. 8: 172—4., 287. — Putnoky Imre: Buda-
pest, az ország szíve. MNy. 8: 225. — Rexa Dezső: Pest-budai vonatkozások egy
rég énekes vígjátékban. Tanulmányok Budapest múltjából. 7: 164—6. — Siklóssy
László: Hogyan épült Budapest? — Siklóssy László: Budapest neve — angol ember
találománya. Pesti Hírlap 1935. aug. 31. — Széll Sándor: Legyen fővárosunk neve Buda.
Felvidéki Ujság 1942. máj. 30. — Thirring Gusztávné: A székesfőváros neve. Budapesti
Hírlap 1905. 213. sz. — Tolnai Vilmos: Budapest nevééről. Föld és Ember 1924. 43.

Puruczki Béla

Malogya. 1. Ennek az érdekes, „növénynév”-nek vélt szónak a magyarázatát
kísérelem meg. Az eddigi kutatásokat összefoglalja Kniezsa István a SzlJsz. I/2:884
lapján a *malogya* címszó alatt. Az eddig javasolt szövejtések alapján — amelyeket egyé-
ként nem tart elfogadhatónak — a nem szláv eredetű szavaink közé sorolja. A szó értel-
mezését l. 'mocsári tölgy; Quercus robur L.' 2. 'fűz fajta; Weidenart; Salix' jelentéssel
adja meg.

Erdemes bővebb vizsgálattal megállapítani, hogy szavunk feljegyzői miként értel-
mezték e szót, annyival is inkább, mert nem sok adatot ismerünk róla.

A szót először 1784-ben Baróti Szabó Dávid jegyzi fel: „*malogyák* — (*malogya*
az egyes számban) tölgy-fának neme; valamint, magyal, mocsár (SzD.¹ 57 — NSz.),
ismétli 1792-ben: „*Malogya*: tölgy-fának neme; valam[int]. magyal, motsár, 's a' t.[öbbi]”
(SzD.² 143). 1793-ban „*Malogya* 'növénynév' ”-ként említi Földi J. (M.füvés. tud. 59 —
NSz.). 1795-ben Takáts Ráfáel — már SzD.² félreértése nyomán — „*Malogya*, magyal,
motsár: Quercus palustris” nevet alkot (Told. H. v. — NSz.). 1805-ben Verseggy Ferenc
a „*Malota. Malogya*” szavakat közli (Tiszta Magy. 118 — NSz.). 1808-ban Sándor István
(Told. 243 — NSz.) „*Malogya. Species quercus*” néven ismerteti, 1809-ben Simai Kristóf
(VSzót. I, 20 — NSz.) „*Malogya*: (fa.) Quercus”-nak mondja. Ezekkel az adatokkal szónk
életének első szaka befejeződik, mert itt feltehetően a szótárból szótárba vándorlás
esetével állunk szemben. Ugyanis valamennyien — Földi és Verseggy jelentés nélküli ada-
tát nem tekintve — egy tölgyfajtának magyarazzák. Sőt odáig mentek, hogy Takáts
Ráfáel egy nem létező **Quercus palustris* nevet is kitalál. (A mai Q. palustris Muench.
természetesen szóba sem jöhet, hiszen idegen világrészben élő növény, amelynek egy-egy
példánya került Európa növénykertjeibe.)

Kassainál (3:322) található meg: „*Malogya-fűz* (Erd[ély].) Szabó Szótár 143. lap:
Species Salicis viminalis.” Új adata kétségtelenül élő nyelvi gyűjté-

s en a l a p u l h a t, mert ez az első — a mai élő tájnyelvi adatokkal egyező — jelentésű adatunk. Hivatkozik ugyan SzD.²-re, de a jelentését nem onnan, hanem kétségtelenül az élőnyelvből vette. Ettől fogva szavunk jelentése mindig a fűzzel, fűzesekkel kapcsolatos. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy SzD.²-nél található „tölgy-fának neve” jelentés vagy SzD.² kikövetkeztetése az összecsengő „magyal” ’*Quercus pubescens* Willd.’ szóból. Kicsi a lehetősége esetleg annak, hogy egy azóta élő nem került ritka tájszavunk. SzD.² és Kassai közötti adatok — amelyek tölgyfajnak jelzik — mind SzD.² visszhangjai. 1881-ben Csomár István magyar szakos tanár Szürnyegről közli (Nyr. 10: 323): „*malogygya* (= sűrűn nőtt ficzfa)”. A következő és előttem eddig ismert utolsó adat 1891-beli gyűjtésből származik. Tiszadob községből közli Jaksics Lajos (Nyr. 20:336): „*Malogygya fa* = fűzfához (ficzfa) hasonló fanem”. Kecskemét környékéről (Szabó: NéprÉrt. 29:161 — ÚjMTsz.) ismerjük a *malágya* ’fűzfavessző’, Hortobágyról a *malagya fűz* ’*Salix viminalis*’ (Nyr. 75:429 — ÚjMTsz.) jelentésű tájszavakat. A SzegSz. viszont a következő két szótagos alakokat ismerteti: „*malágy* fn. ’széles levelű, augusztus elején virágzó fűzfajta, kosárfonásra igen alkalmas’. Teljesebb neve *malágyfűz*.” Megemlíti még a *malágyvessző* fn. ’malágyfűz vesszeje’ tájszót is. Az adatokból a *Salix triandra* L. ’mandulalevelű fűz’-re következtethetünk — mint egyetlen olyan fűzfajra, amely igaz, hogy másodvirágzásként néha augusztus elején is virít. E fűz alkotója az Alföld valamennyi folyója mentén a mandulalevelű fűz bokorfűzesnek (*Salicetum triandrae*), és kísérő faja a csigolyafűz bokorfűzesnek (*Salicetum purpureae*).

Természetesnek látszik, hogy a szótárszerkesztőknek is volt mondanivalójuk e szóval kapcsolatban — a TZs. és Kresznerics megint az SzD.² adatát ismétli —, elsősorban a CzF.-nak, s ezt hozzáfűzi. Az SzD.² hatása volt a legmaradandóbb (Kassai naiv „Jegyzet”-e (3:323) figyelmet sem keltett), mert általában — napjainkig — a feltűnően hasonló *magyal* szóval vetették össze. Elsőnek a CzF. ad hangot annak a később többször is felmerülő elgondolásnak, hogy a *malogy* a *magyal* hangátvetéses alakja.

CzF. elgondolását azután Ballagi 1873. érvényesíti, amikor egyszerűen „**Magyola* [lásd]. Magyal” címszó alatt sorolja be (de *magyal* alatt mégsem emlékezik meg róla). Természetesen ilyen *magyola* alak (amelyet a szerkesztő csillaggal népnyelvinek jelez) sehol máshol nem található (ÚjMTsz., NSz. gyűjtésekben nem találtam — az utóbbi ide vonatkozó része még nincs szoros betűrendben). CzF. ötletét és az ismert *malozsa* ~ *mazzola* szó alakulásának hatását érzem benne.

Új magyarázatot hozott ifj. Szinnyei József kitűnő munkájában, a MTSz.-ban. Ő természetesen — mint az előszóban leírja — összegyűjtötte az addigi közléseket, fésűlgette, helyesírásában módosította őket, s beleszötte Kassai (tévesen) erdélyinek jelzett adatát (vö. MNy. 54:561—8 és 59:133). Eredeti új elgondolása az, hogy a magyar *malát* szóval veti össze, utalásképen. Mint majd látjuk, megérző elgondolása figyelmet érdemelt volna. Ennek ellenére többször nem említik, nem fogadták el. 1943-ban egy másik finnugor nyelvészünk, N. Sebestyén Irén magyarázata látott napvilágot (Fák és fás helyek 40), aki szintén *magyal* szavunkkal rokonítja, annak hangátvetéses alakját látja benne. Feltétlen érdeme azonban az, hogy érezve az adatok jelentésbeli különbségét (’tölgyféleség’, ’fűzféleség’, ’sűrűn nőtt fűzfa’) igyekezett áthidalást találni. Felfigyelt arra, hogy mindkét fafaj kérge cserzőanyagot tartalmaz, s így látta megoldhatónak a mai jelentésbeli eltéréseket.

Deme László ugyanezen évben (MNyTK. 69. sz. 16, 27) szintén annak ad hangot, hogy a *magyal* ~ *malogy* hangátvetéssel alakult szópár. Véleményét megismétli a *magyal* szó eredetének magyarázatakor (MNy. 40:228).

Deme László tanulmányára válaszolt Hasan Eren (MNy. 40:368), aki nem találta elfogadhatónak az eddigi elgondolásokat. Szerinte hangátvetéssel két szótagos szóból nem lehet három szótagos, és nem látja megmagyarázottnak a (nála) ’mohos tölgy [=

molyhos vagy magyal tölgy, *Quercus pubescens* Willd.]’ és ’fűz’ jelentéstani viszonyát. Elveti az eddigi magyarázatokat, és helyette a bulgár *mlažja* ’*Salix viminalis*’ szóval való összefüggést ajánlja.

A szavunkkal utoljára foglalkozó SzlJsz. a hangátvetéses magyarázatokat szintén elveti, azonban Hasan Eren magyarázatát sem tartja valószínűnek. A szó eredetét tisztázatlannak tartja, azonban a nem szláv származású szók közé sorolja be.

2. Megkísérelem először a *malogya* jelentését tisztázni, mert úgy látom, e körül is van némi félreismerés. Az adatközlők (és ismétlők) 1784–1830 között — mint már említettem, a SzD.²-ből élve — a ’tölgyfának neme’ jelentést tulajdonítják szavunknak. Közel 200 éve azóta sem került elő élőnyelvi gyűjtésből ilyen jelentés. Ezért legfeljebb csillagos vagy kérdőjeles adatként szerepeltethetjük a jövőben a szó ilyen értelmezését. A SzlJsz. ’mocsári tölgy: *Quercus robur* L.’ jelentésmegadása törlendő. Második jelentése ’fűzfésleg’ és ’fűzfához hasonló fanem’ (Tiszadob 1891.) értelemben ismeretes. Érthető, ha ilyen eltérő értelmezések mellett szavunk jelentését megnyugtatóan megállapítani nem lehetett.

Közelebbi megoldás kínálkozik akkor, ha azt is vizsgáljuk, hogy a magyar nyelvterület mely részén jegyezték fel szavunkat. SzD.² közelebbi adatot nem tartalmaz, azonban Baróti Szabó Dávid életútját ismerve, elsősorban Kassa vidéke, esetleg Erdély jöhet szóba. Kassai József szintén a magyar—szlovák nyelvhatár vidékén gyűjtött sokat, bár szavunkról Baróti Szabó Dávid nyomán Erd[ély].-t jelzi előfordulási helynek. Ez azonban Kassai tévedése. Ugyanis a szónak ő adja meg a ’malogya-fűz’ értelmet, tehát ismerhette, mégpedig szintén az abaúj-zempléni magyar nyelvterületről. Az Erd[ély]. jelzetet valószínűleg csak Szabó Dávid baróti szülőhelye után következtethette ki. Erdélyből — igazolt adat — egyetlenegy sincsen. A Szürnyegről származó adat megint a magyar—szlovák nyelvhatár vidékére mutat. Tiszadob ugyan a magyar nyelvterület belsejében van, azonban tudjuk róla, hogy fontos tutajkikötő volt, s a szláv nyelvű tutajosok sűrűn megfordultak e faluban, s kikötöttek a tiszai fűzesekben. A tiszadobi tájszógyűjtemések meglehetősen sok szláv eredetű jövevényszót tartalmaznak (pl. *pratál*, a jellegzetes *pozdora* stb.), ilyennek további felbukkanása tehát nem lenne kirívó eset.

Kecskemét környéke, a Hortobágy és a tiszamenti Szegeden feljegyzett adatok már egy feltételezett jövevényszóval kapcsolatban fogasabb — de nem megmagyarázhatatlan — kérdést jelentenek.

Ha azonban a régebbi adatok földrajzi helyeinek sűrűsödéséből indulunk ki, találunk olyan magyarázatot, amely szavunk helyes szófejtését adja. A szlovák nyelvben ismerjük a következő szót: *mlad’* ’1. ifjúság, 2. fiatal erdő, sarjadék’ (Loos—Pechány: Tót és magyar szótár. Bp., 1906. 156, 349) és újabban Hvozdzik János munkájában (Zovrubný slovník Slovensko—Maďarský. Praha—Prešov, 1937) *mlad’* (=di) f. ’1. ifjúkor, ifjúság, 2. (záhr., bot.) sarj, sarjadék; (hora) sarjerdő’.

Nehézséget okoz ezzel kapcsolatban az, hogy a szlovák *mlad’* a nőnemű főnevek 3. csoportjába tartozik (lágy mássalhangzó előtt magánhangzó), így G.-ban és D.-ban *mlad-e*, illetőleg *mlad-i* lesz az egyes számban, míg a N. pl.-ban — ahonnan több szláv jövevényszót vettünk át — szintén *mlad-e*. Így a magyar -gya végződést nem magyarázza meg. Alakilag megfelelne a szlovák *mlad’a* ’fiatal állat’. Ennek N. pl.-ban *mlad’ia* alakja hangtanilag alkalmas lenne a magyarázatra — ennek azonban jelentéstani nehézség áll útjában.

Ennek ellenére találunk magyarázatot, amely mind a hangtani, mind a jelentésbeli követelményeknek eleget tesz. A szlovák nyelvben van — a délszláv nyelvekben levőhöz hasonló — -*bje* kollektív képző. Ha tehát a *mlad’* főnévhez a -*bje* kollektív képző illeszkedik, értelmileg és hangtanilag megfelelő alakot kapunk, amely alkalmas arra,

hogy a jövevényszóként nyelvünkbe átkerült *malogya* szó eredetét benne keressük. Igazolando az is, hogy kimutatható-e a szlovákból ilyen képzés? Úgy hiszem, igen — ha szó-tározva nem találtam is. Mint földrajzi nevet megtaláljuk Pétermány Gömör megyei szlovák ajkú község határában (1787: *Mladgya* — erdő, 1864: *Mladje* Ila Bálint: Gömör megye 3:203). A földrajzi név itt 'fiatalos, sarjerdő' jelentésű. Az említett kollektív képző más fanévhez kapcsolódva is ismert: *Brezja* — silva (1787, Dobrapatak Gömör m. Ila i. m. 2:214). Ezek szerint a szlovák *mlad'* + *bje* > m. *malogya* alakulás lehetősége mind hangtanilag és jelentésben, mind nyelvtörténetileg igazolva van. Kérdés, hogy mit mond a tárgy- és gazdaságtörténet?

A magyar *malogya* szót feljegyzői a tölgyekkel, fűzfélékkel hozták kapcsolatba. Ugyanis mindkét fanem fajtáit közismerten sarjerdő üzemmódban is nevelik. A fonó vesszőt szolgáltató fűzfát (*Salix viminalis* L.) évente vágják le, hogy a kosárfonó vesz-szőkhöz jussanak, míg az árterek füzeseit (amely elsősorban a fehér fűzből, a S. alba L.-ből áll) 10—15—20 éves rövid vágásfordulóval kezelték (Róth Gyula: Erdőműveléstan. Sopron, 2:717, 744). A tölgyeket — így Gömör, Abaúj, Zemplén stb. területén is — 12—20 éves vágásfordulóval nevelték, hogy a kergét lehántva cserzőkéreghez jussanak, meghántott fáját (az ún. „vargafa”) pedig Gömör megye számos vaskohója fogyasztotta el (Róth i. m. 2:725—7, és vö. Reuter: Cservágás. Nyr. 1964: 60—3). Itt ismét kitérek arra, hogy SzD.² szavai 'tölgyfának neme' nem fafajt jelentenek, hanem az e vidéken élő tölgyek (*Q. petraea* és *robur*) különös rendeltetésű, hasznosítású erdőgazdasági termelését (sarjztatás, rövid vágásforduló) mutató növényegyüttesét, erdőgazdasági szaknyelven „állomány”-át.

Tehát a *malogyafa*, *malogyafűz* és [*malogya*]-tölgy tulajdonképpen sarjat, sarjfat, sarjztatott fűzet, tölgy- és fűzsarjat jelent. Miután a sarjerdő üzemmód közönséges volt e fajoknál, nem jellegzetes megkülönböztető tulajdonsága egy erdőnek, ezért földrajzi nevekben éppen úgy igen ritkán fordulhat elő, mint a magyar *fiatalos* vagy *sarjerdő* kifejezés.

A szó első jelentkezésének időpontja, a szó elterjedése az Alföldön — a magyar nyelvterület belsejében — ugyancsak megmagyarázható Ila Bálint nagyértékű munkája nyomán (amelynek befejezését nagyon hiányoljuk!), amikor éppen Pétermányból ismerteti egy szlovák jobbágy szökését a Tiszántúlra. A XVIII. század folyamán erős szlovák település indult meg a felszabadult Alföldre. Mint említettem, a szó elterjesztésében részt vehettek a tutajosok is. A szlovák elnevezés összehasonlítható a középkori magyar *gyermekerdő* kifejezéssel.¹

Más — elsősorban déli — szláv nyelvben is megtaláljuk e kifejezést. Filipović horvát—német szótárában (1:627) *mladje* 'junger Wald' értelemben szerepel. (vö. a -bje gyűjtőnévképzőre Hadrovics: MTA I. OK. 1956: 143). Ezzel szemben ilyen módon képzett alakban nem ismeri Dobossy cseh—magyar, sem az MTA lengyel—magyar szótára. A cseh nyelvben a *mladina* 'fiatal erdő' képzést találjuk (Dobossy i. m.).

Látjuk tehát, hogy a szlovák *mlad'* + *bje* kollektív képzős alak értelmileg és hangtanilag megfelel kiindulási alapnak a magyar *malogya* szóhoz. Az így értelmezett jövevényszó szépen beleillik a *bodza*, *perje*, *rakottya*, *szütyő*, *pozdorja*, *süstya* és a *cserje* (?)

¹ Tanulmányom megírása után vettem észre, hogy másik kiváló kutatónk, Szamota István volt az, aki szintén helyes irányban kereste szavunk eredetét. Szláv nyelvtudása révén felismerte a középkori *Maláderdő* kifejezésben (1364: in *minoribus siluis wolgo Maláderdew* [sokszor így, csak egyszer: *Mlad-*] és 1461: *Quandam siluam Mladilez vocatam* Oklsz. és az oklevelek mikrofilmje után) a horvát *mlad* szót. Ő még közvetlenül a magyar *gyermekerdő* tükörfelfejését látta benne, s az Oklsz.-ban oda is sorolta. Így kerülhetett el adata az eddigi kutatók és az én figyelmemet is.

'növény, növényzet, növényi rész (töredék)' jelentésű szóegyüttesbe. S az is igen fontos, hogy a szláv rokon nyelvekben sem tártalan.

3. Szükségesnek érzem, hogy a magyar *malogya* szóban levő *o*-nak is magyarázatát adjam. Ugyanis a *mlaka* > *maláka*, *mlata* > *maláta* nyomán valami **malágya* alakot várnánk (vö. a Kecskemét környéki *málágya*, a hortobágyi *malagya* formákat). Kimutatható azonban a *maláta* szónak *malota* alakja is, a *blata* szóból származó *Baláta* földrajzi név más helyen *Balota* alakban is ismert (sőt ismertem *Balotay* vezetéknevet is). Itt már azután tere van annak, hogy a különböző szláv nyelvek nyelvjárásaiban keressük a hangtani változások indítékát.

A feljegyzett Gömör megyei *Mladgya* ~ *Mladje* magyarázatát azzal tudnám teljessé tenni, hogy az egyik talán már a magyarban, magyar feljegyzőjében hasonult, vagy feljegyzője akaratlanul is a szlovák *mlad'a* ~ *mlad'ia* szóval keverte össze, míg a Pesty adatközlőjétől származó *Mladje* a helyesen feljegyzett helybeli alakot őrizte meg. Az utóbbiban látom (a szóvégi *-dje* miatt) az okát annak, hogy az újabb gyűjtői adatokban, feljegyzésekben már kétszer is *maloggya* jelenik meg.

A SzegSz. feljegyezte *malágy*, *malágyfűz*, *malágyvessző* szók hiányzó szóvégi *-a*-jára vö., hogy a magyarban számos szláv jövevényszó jött át két alakban, *-a* végződéssel és a nélkül. Legjellemzőbb ilyen a szláv *topol' ~ topol'a* > m. *topoly ~ topolya*, azután a közismert *bodza* és a ritkábban használt, tájnyelvi *bozja* mint növénynevek (de a SzlJsz. bőven szolgáltat ilyenekre példát).

A szegedi *malágy*, *malágyfűz*, *malágyvessző* adat azután rávezet a Duna menti és a Dráva—Duna szögletéből ismert *malád ~ malát* szavunkra is. Természetesen ez már nem szlovák, hanem valamelyik déli szláv nyelvnek a hatását mutatja.

A szóra az első adatot 1832-ből ismerem: „*Malát* a' Zátonyon termett apró csepőték vagyis fáska növények” (Sztrókay A.: Dunai Hajó (Győr) — NSz. [a szerző 1807—1810 között Baján ügyvédeskedett! Ld. Szinnyi: Mírók 13:1148]). A magyar tájnyelvet használó Baksay 1891-ben írja: „Tudtok is ti Bibliát abban a *maláta-fa* országban — csüfolódék a káplán” (Szederindák 127 — NSz.). és 1895/917-ben „ezek között is uralkodó faj a *maláti fa*, ez a kevés haszonra való fűzfaj” (Irod. dolg. 3:129 — NSz.). — Baksay adata nyilvánvalóan — a következő adatból is látjuk — a Duna—Dráva-háromszög Árpád-kori magyar lakosságának ajkáról került elő. Az ÚjMTsz. gyűjtésében szerepel: „Az erdő *maladi* fűzfából áll” (Valkai János 70 é., Kopács, Laskó, Várdaróc. Népr. Múz. EA. 1855.).

A MTsz. adatait nem ismétlem — csak itt is hangsúlyozom Szinnyi József kitűnő megérzéssel odatett vö. megjegyzését a *malogya* szóra vonatkozólag. Az ÚjMTsz. még a következő adatokat nyújtja: *malát* 'az árvíz visszatérte után az iszapolt földből kinövő vesszők, bokrok' (Mohács, Nyr. 27:111), 'sűrű fűzfabokros rész' (Baja, Nyr. 82:366), *malátífűz* 'fafajta, a pásztorok építőanyaga' (Kiskunság 1936), *malátos* „Ivanizsék a *malátos*, fűzfákkal benőtt medret ... rekesztették el” (Dees, NéprÉrt. 32:241).

Tájszavunk természetesen Baranya megye földrajzi neveiben is jelentkezik endemikus vonásként. A következő adatokat ismerem: 1859: *Malád* 'mocsaras legelő' BiU. 421, Kölked határában, ahonnan az ÚjMTsz. a következő gyűjtést nyújtja: „*Malád* ' ? ’ — »A feleségömme kapáni vótam a *maládba*»” (Nyr. 38:284). Itt feltehetően a dülönév, nem pedig a földrajzi köznév szerepel. 1827: *Malád*, 1855: *Malát* — sziget neve Mohács határában (Vásárhelyi Pál Duna-felmérési, illetőleg kataszt. térképről. Ete János kijegyzése nyomán). Várdaróc 1856: *Maládja* 'erdő, rét, legelő, nádvágás, mocsár, vizes-gödrök, árkok a Kisduna szigetén' (BmK. 64). E földrajzi névben valószínűleg a kopácsi *Csolnakosút maládja* (l. ott) névhez hasonló összetétel második tagja őrződött meg (hibás névfeljegyzés, ami a Bach-korszakbeli térképeken gyakori). Kopács határában

ismerjük 1942-ből a *Kistanya malád* és *Csolnakosút maládja* halásztanyákat (Gönyey: A Drávaszög néprajzi elkülönülése. Majorossy I. múzeum 1942. évi ért. Pécs, é.n. Térkép és 43. lap).¹

Kérdéses — de megemlítem — az egyházaskozári *Malata* szántó művelésű águ területrészt (1855 körül BmK. 257) mint idetartozót. Ugyanis e helységben valamikor szerbek laktak, valószínűleg az ő névadásuk.

Feltűnő lenne, ha szavunk okleveleink szórványemlékeiből hiányozna. Az OklSz. egy adatot (és annak egy átiratát) ismeri. 1504: piscina *fyzmalath* ac Silua fyzzes (1504/520: pisc. *Fyzmalath* ac Silua Fyzzes). Íme e legrégebbi adat is a fűz fafajjal kapcsolja össze szavunkat. Még egy esetleges adatra kell felhívnom a kutatók figyelmét. Az OklSz. *malac* címszó alatt (átveszi ezt az olvasatot a SzlJsz. is) 1333/334-ből közli a „pervenit ad *Malachpataka*” illetőleg 1453: „Quosdam meatus aquarum Kerekfewfoka, *Malachwser*” adatokat. Ismerve középkori okleveleink írásában a *c* — *t* betűk igen könnyű összecserélésének lehetőségét, gondolhatunk **Malátpataka*, illetőleg **Malátosér* (vö. a decsi *malátos* adattal) olvasatra is. Az első adat ezenfelül Gömör megyéből származik (ezért itt megemlítem, hogy volt ott a középkorban *Malah* nevű falu, amely az oklevél megnevezte pataktól azonban igen távol feküdt, névadási összefüggés tehát nincs köztük). Azonban felmerül a lehetősége egy azonos személynévvel történő névadással: **Malahpataka* olvasatnak is (vö. Knieszsa: HÍrTört. 57). A másik név földrajzi fekvése előttem ismeretlen.

4. Amint az összefüggésekből látjuk, a magyar nyelv itt két irányból vett át ugyanazon értelemben szláv eredetű jövevényszót, a szlovák és valamely déli szláv nyelvből. A két hatás azután valahol az Alföldön, Kecskemét környékén, a Kiskúnságban találkozhatott (vö. az északkeleti tájnyelvi *cseret* és a baranyai *cserét* köznevet — utóbbi már csak földrajzi nevekben él).

Mint értelmi, jelentésbeli azonosságra kívánok még rámutatni az ormánsági *porongvessző* szóra, amelynek jelentése kísértetiesen ugyanaz, mint a szegedi *malágyvessző*-é. Aki ismeri a sebes vízü, rohanó Drávát, s azt, hogy évente 15—20 métert is elmos a támadott partból, s a finom kvarchomoktömeget azután termékeny iszappal borítva alább lerakja, „*porong*”-ot hagyva, amelyen természetesen felverődnek egy éven belül az úttörő gyors növesű — cserje nagyságú — fűzek, de pár éven belül megjelenik a fehér fűz hatalmas törzse is, s ott áll előttünk a *malád*, a *malátos* folyópart.²

Reuter Camillo

¹ 1956-ban ifj. Kántor Gyula (1919) kölkedi születésű parasztvezetőtől a *Malád* (erdő), *Felsőmalád* és *Feketemalád* (rétek) dűlőneveket jegyeztem fel. Ugyancsak ő közölte, hogy a *malád* köznév jelentése 'sűrű, bokros hely'. Sajnos — az azóta elhunyt — adatközlőmhöz, nem ismerve a későbbieket, nem tettem fel kérdést a fafajra vonatkozólag. Nem kétséges azonban, hogy a kölkedi áradásos területeken is a fűzek uralkodnak.

² Cikkem benyújtása után kaptam kézhez Kuki Lajos tiszadobi ált. isk. igazgató 1966. VI. 29-én keltezett levelét, amelyben a következőket közölte velem: „Jaksics Lajos a jelzett időben (1891) Tiszadobon működött mint orvos. Szeretett gyűjtögetni... növényeket. A „maloggya fa” növényt itt Tiszadobon ismerik. *Maloggya fűz*-nek hívják inkább. ... A folyó Tisza partjának szegélyében a fűzek között lehet találni. Inkább bokor, ... a Tisza melletti *Koldus* elnevezésű és a Szedénykúti határrészen egy régi meder szegélye mentén is található. ... cserje, vagy bokor növény. A fűzek csoportjába tartozhat, hasonló hozzá. ... a múlt század vége felé Tiszadobra nagyon sok szláv (rutén vagy szlovák) család költözött le a gróf Andrássy uradalomba ... a tőketerebesi környékről jöttek le, ahol szintén volt az Andrássyoknak uradalmuk”.

Kuki Lajos igazgató úr levele feltevésemet megerősíti, sőt értékes településtörténeti adata szavunk egyik alakjának eredetét földrajzilag is rögzíti. Tőketerebes környékét elszlovákosodott, görögkatolikus rutének lakják. Így természetesen már könnyen megérthető a szűrnyegi adat is (ahonnan sajnos megkeresésemre válasz nem érkezett).

Görvély. 1. Fontosabb szótörténeti adatok: 1760: „mind külső mind belső résziben a' marhának olly iszonyú bűdösséggel tellyes | *görvélyeket* és tsomókat lehetett tapasztalni” (Szattmáry Király Gy.: Barmokrúl 16—7: NSz.); 1792: „*Görvény*: ölfve-gyúltt keménység a' bőr alatt, többnyire nyaka körül. *Görvényes* nyakú” (SzD.²); 1833: „*Görvély*, v. *Görvény* Eger körül anynyi, mint vastag hangonn Golyva: Diákul Struma” (Kassai 2: 320); 1838: „*Görvély*, fn. Scropheln, t. die Scrophelkrankheit”, „*Görvény*, fn. verhärtete Drüse (meist am Halse)” (Tzs.); 1913: „*Görvély* (növény, csomó, dudor, golyva) a növényeknél a fonálférgék (Angvillulidae) által okozott betegség” (RévaiLex. 8: 718); 1941: „*görvélyes*: angolkóros. (rachiticus).” (Kiss: A szeg. assz. 210: ÚMTsz.)

Az adatokból a következő jelentések elemozhetők ki: 1760: 'daganat, dudor, gümő, csomó <az élő szervezet szöveteiben>' | 1792: 'bőr alatti daganatszerű képződmény, többnyire a nyakon' | 1833: 'a pajzsmirigy daganatszerű megnagyobbodása, golyva' | 1838: 'a nyaki nyirokcsomók gümőkóros megbetegedése, skrofulózis' | 1913: 'fonálférgék okozta növénybetegség, amely dudoros csomók képződésében szokott megnyilvánulni' | 1941: 'angolkór'.

2. A SzófSz. a görvély-t ismeretlen eredetűnek minősítette. A korábbi sikertelen megfejtési kísérletek közül néhányról talán mégiscsak érdemes megemlékeznünk. Dankovszky (Lexicon 387) és nyomában Cz.F. a magyar görvény-t egy illír [= délszláv] *körvény* 'megkeményedett vércsomó', orosz *kroveny* 'ua.' szóval egyeztetette; e szláv szót azonban maga Dankovszky formálta a szláv *krvъ* 'vér' alapján a magyar görvény képére (l. Gombocz: NyK. 36: 474). — Kassai (2: 320) a golyvá-ból próbálta a görvély-t levezetni. — Munkácsi (NyK. 21: 122, Ethn. 4: 296, KSz. 2: 188) a Tsz. „*Göre*: vízi borju” adatára és a *torokgyík*, *zsába* (tkp. 'béka'), *rák-féle* betegségrevekre támaszkodva a 'gyík' jelentésű mongol *gürbel*-l vetette össze a görvély-t. De a göre sajtóhibás alak *göte* helyett (l. MTsz. *göte* a.; l. még SzamSz. *göte* a.), s így a társtalanul maradt görvély mongol származtatása súlyos jelentéstani stb. nehézségekbe ütközik (Gombocz: NyK. 36: 473, MNy. 3: 161, BTLw. 216, NytudÉrt. 24. sz. 11; Ligeti: NyK. 49: 194). Horger (MNy. 8: 454) mindennek ellenére nem tartotta képtelennek Munkácsi egyeztetését.

Legutóbb Machek (EtSIČSl. 147) a magyar görvély-t a szlovák nyelvjárási *hrvol* 'begy; golyva' (Jancsovcics 1: 34 *Begy* a., 160 *Golyva* a., 2: 89; vö. irodalmi szlovák *hrvol* 'ua.': Kálal 188; Tvrdý² 162; SSpJS. 1: 808; SISJ. 1: 534) átvételeként magyarázta, a szlovák *hrvol*-t pedig a következő szláv nyelvi szavakkal kapcsolta össze több-kevesebb határozottsággal: Szlovák nyelvjárási *hrle* [többes szám] 'daganat a nyakon' (Kálal 185; SSpJS. 1: 793), *hatva* 'daganat, dudor, sarjadzás, vadhús' (Kálal 165). Machek (i. m. 146) megadott egy szlovák nyelvjárási *grle* [többes szám] 'dudor, daganat' szót is, én azonban forrásaimban csak egyes számú *grlo* 'begy; golyva' (Kálal 152; SSpJS. 1: 652) szót találtam, ez pedig nem választható el a 'torok' jelentésű ósszláv **hrdlo*-tól (vö. szlovák *hrdlo* 'torok'). | Cseh nyelvjárási (morva) *havrdla* 'fekély, daganat, dudor' (Machek: i. m. 146), irodalmi cseh *hrbol* [nyelvjárási *hrboul*] 'dudor, domborulat, kisebb púp' (SISJČ. 1: 646). [Valószínűbb, hogy a *hrbol*, *hrboul* a cseh *hrb* 'púp; dudor, halom, kupac' családjába tartozik (vö. Holub—Kopečný: EtSIJČ. 132). A szlovák *hrbol* 'dudor, gumó, kiemelkedés, kupac' (SSpJS. 1: 779; SISJ. 1: 521) — úgy látszik — Machek (i. m. 143) szerint is a szlovák *hrb* 'púp; kupac' származéka.] | Orosz egyházi szláv *zəop* 'vízhólyag, dudor, daganat' (Vasmer: Russ EtWb. 1: 263). Mindezeket Machek egy 'torokdaganat, golyva' jelentésű ósszláv **grdlo-volt* összetételre vélte visszavezethetőnek, s az alaki változatosságot különféle, korán végbement rövidülési folyamatoknak tulajdonította.

Machek összeállítását néhány további szlovák nyelvjárási adattal egészíthetjük ki: *grvol* 'begy; golyva' (Kálal 153), *grhl'a* 'skrofula' (Hvozdzik 2: 759 *skrofula* a.), 'golyva' (Hvozdzik 1: 232).

3. A szlovák *hrvol'* ~ *grvol* és a magyar *görvély* alaki hasonlósága, valamint jelentéstartalmának nagyfokú összeesése aligha lehet a véletlen műve; Machek tehát helyes irányba terelte a kutatást. A részletek azonban több szempontból is magyarázatra szorulnak. Mindenekelőtt nem kerülheti el figyelmünket az a körülmény, hogy a szlovák *hrvol'*-nak egyetlen más szláv nyelvben sincs pontos megfelelője, és az ósszláv **gordlo-volb* feltevése sem több szellemes, de nem teljesen meggyőző munkahipotézisnél. Súlyos problémát jelent a *grvol* alakváltozat *g*-je is. A szlovákban ugyanis a XIII. század első felében már valószínűleg befejeződött a *g > γ > h* változás, s a mai szlovák nyelvben csupán néhány *zg* hangkapcsolatot tartalmazó eredeti szóban, továbbá idegen eredetű és expreszszív szavakban van *g* (l. Stanislav: *DejinySlJaz.* 1: 452–71). A *grvol* *g*-je tehát vagy arról tanúsíthat, hogy e szó kívülről került a szlovákba, vagy pedig a 'begy, golyva' jelentésű szó expresszív jellegével hozható összefüggésbe. Arra is gondolhatunk, hogy egy ószlovák **grvol'* a XIII. század előtt átkerült a magyarba és ott *görvély*-lyé fejlődött, majd e magyar *görvély* hatására a szabályos szlovák *hrvol'*-nak *grvol* változata jött létre. Némileg rendellenes azonban a szlovák **grvol'* > magyar *görvély* megfelelés hangtani része is. A magyarban ugyanis inkább mély hangrendű **garvaly*-féle alakot várhatnánk, nem pedig magas hangrendű *görvély*-t; ez utóbbit vagy hangrendi átcsapás eredményének kell tartanunk, vagy pedig azzal kell magyaráznunk, hogy a szóeleji szlovák mássalhangzó-torlódás feloldása magas bontóhanggal történt, s ez magához hasonította a következő szóttag magánhangzóját. A *görvély* hangtestének kialakulásába analógiásan belejátszhatott a *fekély* is. Kisebb gondot okoz a *görvély* ~ *görvény* alaki kettősség. A szórványos *ly > ny* hangváltozásra számos példánk van; vö.: *fekély* > nyj. *fökény*; *harkály* > nyj. *harkány*; *lapály* > nyj. *lapány*; *mordály* > nyj. *mordány*; régi *sármály* > *sármány*; *vőfély* > nyj. *vőfény*; stb. (l. Pais: MNy. 12: 169; Šmilauer: *Vodopis* 518; Rásonyi: *Melich-eml.* 315; Benkő: MNy. 48: 204, *NytudÉrt.* 1. sz. 64).

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy a *görvély*-nek a szlovákából való származtatása nem valószínűtlen ugyan, de nem is kétségtelenül bizonyos.

Kuka. Néhány évvel ezelőtt jelentek meg először Budapest utcáin azok a cseh-szlovák gyártmányú szemétygyűjtő gépkocsik, amelyek a szemetet arra alkalmas tartályokból önműködően szívják magukba. Hamarosan elterjedt az új autók *kuka* neve is (vö. ÉrtSz. *kuka*³ a.): E név — amint erre már Karinty Ferenc (Nyelvelés. Bp., 1964. 130) rámutatott — a csehből került át hozzánk; vö. cseh *kuka* 'ua.' (SlSJČ. 1:1026). Josef Filipectől, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh Nyelvi Intézetének tudományos munkatársától azt a levélbeli felvilágosítást kaptam, hogy az intézet terminológiai osztályának cédulaanyaga szerint a cseh *kuka* német eredetű, és ott a Krupp Kassel megjelölésből tevődött össze mozaikszóként. Nyilvánvalóan ezzel függ össze az is, hogy köztiisztasági szakembereink a magyar *kuká*-t csupa nagybetűvel írják; vö.: „100 db cseh-szlovák gyártmányú Skoda 706 RTK típusú, 10–15 köbméter úrtartalmú célgép (*KUKA*) ... áll a szolgálat rendelkezésére” (Pakots—Steiger: Budapest 4 [1966.] /7:39).

Kiss Lajos

Gemkapocs. Minden hivatásszerűen írással foglalkozó ember, hivatali vagy irodai dolgozó jól ismeri ezt az apró jószágot. Az ÉrtSz. szerint „Rugalmas drótból készült, elnyújtott O-alakú kapocs, amelynek kettős hajlata két v. több papírlap egybefogására alkalmas.” Számon tartják nagy kétnyelvű szótáraink is, a Hadrovics és Gáldi-féle magyar—oros (1952.); az Ország-héle magyar—angol (1953.), Halász Előd magyar—német szótára (1957.), az Eckhardt-féle magyar—francia (1958.) és Koltay-Kastner

magyar—olasz szótára (1963.). Ezeknél régebbi vagy éppen a háború előtti adatot szótárainkban nem találni. Pedig a szó nyelvünkben már mintegy negyven esztendeje él.

Újabban gyakran csupán az összetétel első tagja használatos: *Adj csak ide egy gemet! Majd összetűzöm egy gemmel, Vett egy csomag gemet.* Nem ritkán hallani, *gémkapocs* vagy egyszerűen csak *gém* alakban is. *Gémkapocs* alakban található az említett magyar—francia és magyar—olasz szótárakban is. Pusztán az előtagot azonban egyik szótárunk sem tartja nyilván, se *gem*, se *gém* alakban.

A szó eredetéről érdeklődve e sorok írója csupán egy esetben kapott *gémkapocs*-használatól olyan választ, ami magyarázatnak volt tekinthető: azért hívják így, mert olyan, mint a *gém* nevű madár orra (csőre), hosszú, egyenes és összecsapí, amit meg kell fognia, akárcsak a madár csőre. Ez persze utólagos okoskodás, vérbeli népetimológia, mert a valóságban e papírkapcsot jelölő szó előtagjának semmi köze sincs a hazai madárvilághoz. A *gem* ugyanis nyelvünk angol jövevényszavainak aránylag szerény létszámú csoportjába tartozik.

Hazánkban a szó és a vele jelölt tárgy a húszas-harmincas években jelent meg. Ebben az időben kezdett a Szénásy és a Riegler József Ede cég, a két vezető budapesti papírkereskedés és irodacikkbolt nagyobb gyufaskatulyára emlékeztető kartondobozkákban *gémkapocsokat* árusítani. Az újfajta iratkapocs jó ideig angliai importeikk volt. Elárulta ezt a dobozok angol nyelvű vinyettája is, melyen fent csupa nagybetűből a GEM szó volt olvasható, alatta pedig kisebb betűkkel a *paper clips* szók (azaz: papírkapcsok). A harmincas években a hazai Riegler cég is elkezdte e kapcsok gyártását, s ugyanilyen dobozokban hozta forgalomba. A magyar gyártmány vinyettáján is megtartotta az irodista körökben ismertté vált GEM nevet, alatta azonban magyar szót alkalmazott: *iratkapocs*. Mivel a hazai kapcsok lényegesen olcsóbbak voltak az angliai importárúnál, a *gémkapocsok* gyorsan elterjedtek s velük együtt a *gem* szó is.

A *gem* szó ejtése angolban az APhI átirása szerint [džem], zárt ě-vel. Jelentésének semmi köze sincs a kapocshoz vagy csipeszhez vagy dróthoz. Angol alapjelentése latin eredetének megfelelően (*gemma*) 'drágakő, ékkő'. Papíríveket összetartó kapocsra alkalmazva a *gem* szó angol szövegben, így a dobozok vinyettáján nem a tárgy célját, szerepét leíró megnevezés, hanem védjegyzett név, miként más szabadalmazott gyártmányoknál a *Kodak*, *termosz* vagy *cellofán* elnevezés, avval a különbséggel, hogy a *gem* se betűszó, se csonkösszetétel, se egyéni alkotású szó, hanem közszó.

Hogy a tárgy angliai feltalálója, illetőleg gyártója miért nevezte az újszerű iratkapcsot drágakőnek, ékkőnek, azt persze tudni nem lehet, csak sejteni. A kereskedelmi elnevezésekben érvényesülő reklámlélektani szempontok (mint például hangzatosság, nagyotmondás) mellett a névadásban talán szerepe lehetett a tárgy apró és csillogó voltának, sőt talán még az alakjának is. A nálunk ismert hosszú keskeny *gémkapocs*-forma mellett ugyanis forgalomban volt, legalábbis Angliában, kerek, valamint nyolcszögű, húszfilléres nagyságú alakban is, ami már jobban hasonlított a drágakőhöz. Angliában egyébként a gyártmánynév ma már viaszorulóban van.

Ország László

Adatok nyelvünk történetéhez. Akta. Szavunk történeti életútját a következő dátumok jelzik: 1644 (Loványi Gyula: MNy. 49:503), 1690 (uo. 60:108), 1723 (Implom József: uo. 60:217), 1803 (EtSz.). Korábbi időpontot jelöl Eszterházy Miklós emlékiratából idézendő példamondatunk: 1631: „kivántam, hogy assistáljanak mellettem . . . közölven velek azokat a leveleket is és *aktákat*, a melyeket . . . Rákóczynak írtam” (Történelmi Tár 1884. 69). — Szavunk jelentéstartalma nem egyértelmű. Ebből a szempontból figyelemre méltó változatokat mutatnak a Kemény János önéletírásában elő-

forduló *aktá*-k. Jelentésük az *akció* más-más árnyalatával azonosítható: 1657—1758:1. 'ténykedés, intézkedés': „volt jelen más Ferencz doctor is, ki doctor is, de egyébiránt jó politicus, udvari, tréfás s belső ember is, nevezetes ember akkori időben, kinek sok jeles *actái* is voltak” (K. J. Önéletírása. Szalay-kiadás 19); 2. 'munkálkodás, dologtevés': „több paraszt *actái* közt néha Toldi Istvánt az nagy hatalmas főembert futtatta konyhájára” (uo. 23); 3. 'rendelkezés, intézkedés': „Fogarásban érkezvén, megbeszélém a Rákóczi kívánságát, és egyéb *actákat*” (uo. 200).

Fenti Eszterházy-idézetünk az *akta* szón kívül még egy adattal bővíti jövevény-szavaink történetének ismeretét. Korai példaként fordul elő benne az: *assisztál*.

Eltárs. Az *eltárs* szó múltját feltáró adatok sorában Gáldi László közleménye jelölte meg a legkorábbi előfordulás időpontját: a szót Vachot Imre használta elsőnek 1843-ban (Nyr. 77: 307; vö. RefNyelv. 106). Alábbi idézeteink valamivel előbbre hozzák a kifejezés felbukkanásának idejét: A Magyar Tudós Társaság 1842. évi XI. nyilvános közülését Széchenyi István nyitotta meg (1842. nov. 27.). A Pesti Hírlap névtelen cikkírója szigorúan bírálta az elhangzott beszédet. Kállay Ferenc a Világ hasábjain visszatüskítja a szerinte támadó hangú tudósítást: „az érdemeket méltánylani tudó, mondom, egész más szempontokból szökött volna a tudós társaság üléséről, 's a második elnök megnyitó beszédéről, ha már csakugyan kellett valamit szólni az előtt, míg nyomtatásban olvashatjuk az itt előre kíméletlenül megbírált beszédet, mely bírálatban épen a nyomosság hiányzik, mire pedig főleg számolt a névtelen, hogy maga 's *eltársai* bosszuját némileg az által elpalástolhassa.” Széchenyi mérsékletet tanúsított előadásában: „illő vala-e mindjárt másnap a critica ostorát levenni a szegről, 's azzal csapdosni azon férfi felé, kitől mi — 's tán némelyek a névtelen *eltársai* közül is — olly távol állunk, mint Uranus trabantja a naptul?” (Világ 1842. 792). Idézeteinkben szavunk szöveggörnyezete és alkalmazásának irányzatossága továbbörösíti azt az eddigi véleményyt (Nyr. 76:47), hogy az *eltárs* szót kizárólagosan a reformkor ellenzéki, haladó politikusaínak elvi azonosságára utaló kifejezésként használták. Ezt a nézetet támogatja Szalay László szóhasználatá is 1845-ből: A büntető törvénykönyv kérdését aprólékosan tárgyalta, „hogy *eltársaink* szoros kapcsolatban látván a codificatio ügyét az ország regeneratiójával, elkövessenek mindent, de mindent, hogy a jövő országgyűlésen a büntető törvénykönyv életbeléptettségük” (Publicistai dolgozatok 2:91).

Foglaló. A NySz. címűl írt szavunk négy jelentését ismeri. Ezek időrendben így követik egymást: 1529—1531: 'tartály, rekesz', 1565: 'birtokszerző', 1648: 'foglaló pénz', 1750: 'összekapcsolás, szerkezet'. Jézus Sirák könyve első magyar fordításában újabb régi jelentésre találtunk. Az apokrif irodalomnak ez az alkotása 1551-ben került ki Heltai Gáspár és Hoffgreff György kolozsvári nyomdájából. A 45. fejezet a főpapi ruházatot ismerteti. A 12—13. vers ekképpen szól: „E fzent ruha aranybol farga felyemből, es fzederyies felyemből fšötetet vala, külemb külemb féle mefterséggel, oda fűggelstuén à feleletnec Hofennyetis (melybe bé foglaltatott vala az Wrim és à Tumim) (Az az a vilagolság, és tekéletetefség) melyet nagy mefterséggel chinaltanak vala, a *foglalo* által aräyba draga köueket foglaluan” (JesSir. N4). A *foglaló* jelentése világos: 'aranyműves, ötvös'.

Az idézet teljes megértéséhez azonban tudnunk kell, hogy a benne előforduló héber szavak közül az Urim és Tumim: két drágakőnek képzel jóstárgy. E két többes számú főnév értelmezését a zárójeles szövegrész közli, ellenben a *feleletnec* [= az égtől várt jelnek] *Hofennye* kifejezés második eleme fordítatlan maradt magának a szónak bizonytalan tartalma miatt. Szótári értelmezése is csak általánosságban jelöli meg a fogalmat: a főpap öltözkékének egyik, mellen viselt kelléke (Eliezer Grosz: Héber—magyar

szótár. Tel Aviv 1956. 157). A héber szó vagy a Septuaginta valamely redakciója alapján került a magyar fordításba, vagy pedig Mózes II. 28:15, 29 nyomán. Heltai Gáspár és társai ugyanis a Jézus Sirak könyvével egy időben adták ki Mózes könyveinek fordítását, és itt, a jelzett versekben a *χosen mispat*, illetve *χosen hammispat* kifejezést így fordítják: „Az *Itéletnek Hofennétis* mesterléggel chinald” (A Bibliának első része, azaz Mosesnek öt könyve Pp3b). Károli Gáspár mind Mózes, mind Sirak könyvében azonos kifejezést használ, és ezen még az 1926-ban kiadott szövegben sem történt változás. A Vulgata a kitételt megkerüli, Káldi György fordítása is, de a Káldi nyomán készült legújabb kiadásban a szerkezet már így hangzik: az *ítélet tudakolója* (Ószövetségi Szentírás. Bp. 1930–1934). A Hertz-féle Biblia kifejezésünket *törvénytevő melldisz*-nek fordítja (IMIT-kiadás. Bp., 1940). Scheiber Sándor szíves tájékoztatása szerint Jézus Sirak könyvének a múlt század végén megtalált eredeti héber szövegében *χosen mispat* áll.

Szavunk egyéb jelentésváltozatait I. az EtSz.-ban.

Gondatlan, gondatlanság. *Gondatlan* melléknevünket Réthei Prikkel Marián Csúzy Zsigmond szóalkotásaként veszi számba: A szó Csúzy 1724-ben megjelent predikációgyűjteményében fordul elő először (Nyr. 38:315; SzófSz.). Simai Ödön kételkedéssel fogadja Réthei Prikkel megállapítását: Alig hihető, hogy a régi *gondatlanul* mellett meg ne lett volna a *gondatlan*, hisz a *gondatlanság* is megtalálható PP.-ban *indiligentia* alatt (Nyr. 40:454). Valóban a NySz. a *gondatlanul* szótári alakot már Cal.-ból (1585.), az első példamondatot pedig 1643-ból idézi. Simai feltevését szeretnők igazolni. Szavunk már a XVI. század nyelvéből kimutatható. Egy ismeretlen énekszerzőnek eddig még figyelemre nem méltatott bibliai históriájában minden fenntartás nélkül tükröződik a reformáció kora kizsákmányolt népének társadalomszemlélete. Verses történetében Salamon bölcsességét magasztalja, hogy ennek ürügyén szólhasson egyrészt az asszonyok erkölcselenségéről, másrészt a jobbágyszaporító oktan urakról, és idézze a maga faluját, amely szegény és rút állapotban van, mert nincs böles vezetője: 1581: „Jaj az tartomannac melinek feiedelme, | Tudatlan *gondatlan* ű gondvifelőie” (Historia bipartita ex I. Regum 1. & 3. capitibus desumpta A4).

Szavunk *-ság* képzős származéka is előfordul a költeményben. Simai 1708-ból (PP.) idézi a *gondatlanságot*, a NySz. 1750-ből adatolja szövegpéldában. Első előfordulását az elővigyázatlan asszonyokról szóló versrészlet tünteti elénk: 1581: „Találatnak niha oly *gondatlanfagban*, | Hog' ű magzattiokat ha lattiak agiokban, | Kiket megis niomnac eiell fordulafban, | Mert mit czelekednec űk nem tudgiac almokbā” (i. m. C).

Az idézetünkben fellelhető *fordulás* szónak is van szótörténeti hangsúlya: 'versura, Umkehrung' értelemben 1403-ból ismerjük, elsőnek Cal. szótározta (NySz.); versrészletünk tehát a szó második jelentkezésének lelőhelye.

Honorárium. Előfordulására példákat a XVIII. századból közöltünk (Nyr. 88:322). Újabb adataink szavunk történeti múltját már a XVII. század közepéről indítják el: 1657–1658: „Erdély egyéb adót ne adna, hanem csak ezüstbeli szokott *honorariumját*” (Kemény János Önéletírása. Szalay-kiadás 21); „neki ujobban az szokott *honorariumot* meg kelle szerezniük” (uo. 132); „az követek ... gyenge *honorariumot* hoztak vala” (uo. 441); 1677–1690: „Derekas Memoriale Az Adóról ... *Honorarium*: NB. Egyik esztendőben szoktunk adni egy Persiai Szőnyeget, a másikban egy Aranyas Paplant” (Hornyik János: Kecskemét város története 2:510); „*Honorarium*: Az mint eő Nagysága parancsollya” (uo.) stb. — Az eddig ismert XVIII. századi példákat kiegészíti a következő, század eleji idézet: 1703: „az böcsöletes Czéh tartozzek azon Czeh-mesternek Tisztiben levő fáradságháért valami *honorariummal* vagyis io ayandekkel kedveskedny” (A szombathelyi asztalosok és üveggyártók céhszabályzata. Sághegyi Lajos: A magyar üvegipar története Bp., 1938. 470).

Informál. E jövevényszavunk legkorábbi előfordulására a XVI. század utolsó negyedéből van szövegpéldánk (Nyr. 89:388). Alábbi idézetünk jóvoltából csaknem fél-évszázaddal tehetjük előbbre használatának kezdeti idejét: 1527: „Rechey wram sohot a hon jarwnk, az koroztyen pynzbe nem akar adny, mygh byszonoskepen nem *infor-mallyak* wket, ha wgan wfelsegenek kel weny a fele dézmat” (LevT. 1:4).

Jeremiád. ÉrtSz.-unk meghatározása szerint: „A XVI. század protestáns vallásos-hazafias költészetének jellemző terméke, ill. műfaja. Jeremiás próféta siralmainak komor hangján szólal meg benne a magyarság romlásának, pusztulásának fájdalma; siralom-ének”. Ritkább a szó átvitt értelmű használata: „Hosszadalmas, vég nélküli panasz, siralom” (ÉrtSz.). Mind irodalomtörténetünk, mind nyelvtudományunk úgy tudja, hogy a kifejezés Toldy Ferenc alkotása. Pintér Jenő így rögzíti tételét: „A *jeremiád* elnevezés Toldy Ferenctől ered. (Így A magyar költészet kézikönyve. 2. kiad. 1. köt. Budapest, 1876. 18. l.)” (A m. irod. tört. Bp., 1909. 2:36). Tolnai Vilmos hasonlóképpen nyilatkozik: „*jeremiáda*: Toldy Ferenc nevezi el így a XVI. század siralmas énekeit” (MNY. 26:344). Egyik kijelentés sem utal a forrásra és időpontra, hol s mikor használta Toldy első ízben a szót. Pintér fogalmazása ugyanis csak azt jelzi, hogy nem 1876 az előfordulás kezdeti dátuma. Toldy először 1854-ben él a műfajjelölő kifejezéssel. Így rendszerez: A XVI. század lírikusai nemcsak fordítottak, hanem eredeti költeményeket is írtak, mégpedig vagy dogmai tartalommal, vagy a vallásos élet különféle mozzanataira, „vagy a hazának mindinkább elboruló állapotairól (az úgynevezett *jeremiádok*) stb.” (A magyar költészet története. Pest, 1854. 1:200). Az „úgynevezett” jelző arra utal, hogy a *jeremiád* szó ez idő tájt már ismert kifejezés. Annak kellett lennie, mert már a reformkor nyelvében is közhasználatú. Erre engednek következtetni alábbi idézeteink, amelyekben a szó magától értetődően, természetesen értelmezi a mondanivalót: A badeni kamarában folyt vitának kormánypárti szónoka körmondfontan változtatja beszédének hangját: „A’ philippica tonjából a’ szónok a’ *jeremiádok* tonjába esik, és elvégre a’ mérgesen gáncsolt, korholt és gyanúsított többséget az ellenséges indulatok feledésére, a’ válaszmányi javaslat félrevetésére és a’ rég ohajtott béke helyreállítására szólítja föl” (Pesti Hírlap 1842, 660). A szó átvitt értelmű használatára is akad példánk ugyanebből az időből: A spanyol forradalmi párttal (exaltados) szemben állt a mérsékelték (moderados) pártja. Ide céloz a következő gúnyos híradás: „A’ francia konservatív lapok, melyek minden lázadás felett hármias *jeremiádot* szoktak énekelni, védelmezik a’ moderádók lázadását” (uo. 1841. 733).

Pakéta. E ’csoomag, köteg, nyaláb’ jelentésű jövevényszavunk alakváltozatai közül a *pakéta* 1749-ben tűnik fel (NySz.), a *pakét* 1796-ban kerül szótárba (Désiné: A XVIII. század francia szavai 80), a *pagétá*-ra 1786-ból van példánk (Implom József: MNY. 60: 372). Széchenyi György leveleiben az első két kifejezés azonos alakban, a harmadik *pagetta* változatban már jóval korábban előfordul: 1700: „Íme azért egy egész *pakéta* leveleit praesentibus includálva kgdnek kezihez küldöm” (Sz. Gy. levelei Ebergényi Lászlóhoz 77); 1710: „Nagy István uram pecsétje alatt vette maga kezéhez említett Szunyogh uram azon *pakét* levelet” (uo. 229); 1723: „Fiam Sigmond levelét veszem Pozsonyból, azzal együtt általa kgdnek küldött *pagettát*, amelyet is im együtt levelemmel küldök kgdnek” (uo. 1110).

Referál. Szavunkra a legkorábbi adatokat a XVII. századból ismerjük: Loványi Gyula 1644-ből (MNY. 49:506), Hadrovics László és Kiss Lajos 1682-ből és 1684-ből közül példákat (MNY. 61:487). A kifejezés megjelenésének időpontját azonban kedvezőbbre módosíthatjuk: A szó már a XVI. század magyar nyelvében feltűnik: 1556: „hadnagh

wram myndenben az elethe valo hadnagokra mwthath es *referal*, Mýes az varas, azokra *referalonk*, hogh az ew kegýelme eleth valo hadnagýok, soha nem fenýeghetnek az varas zolgaýth” (Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek 4); 1584: „miérthogy ott köz-tünk semmiképpen véghez nem mehetett az alkuvás, kívánók hogy situm et qualitatem loci meg oculálván, . . . nékünk fide mediante *referálnák*” (Mikó Imre: ErdTörtAd. 1:266); 1584: „ez dolognak állapotját rövideden az mint nékünk *referálták*, . . . felségednek megírjuk” (uo.) Szavunk jelentéstartalma nem egyértelműen: ‘előterjeszt, közöl, előad’. Van úgy, hogy a kifejezés használatában a latin *refero* ige más-más jelentésárnyalata tükröződik, illetve játszik bele a *referare* ~ *referiren* igepárra visszamenő magyar jövevényige tartalmába (vö. Bárczi Géza: MNy. 50:452). A pontos értelmezést a -ra, -re ragos vonzat teszi kérdésessé. A fent közölt első idézetben található második *referál* a tőle függő tárgyi mellékmondat okán csak verbum dicendi lehet. Itt a *vonatkozólag* kiegészítés közbeiktatása megoldja az „azokra *referalok*” problémáját. De már a *se referre* ‘hivatkozni valamire’ (MLSz.) jelentés hatását kell feltételeznünk következő mondatunk *referál* szavának magyarázatában: Pápai Imre soproni tanácsos emberöléssel vádolja a jó módú városbíró. Beszédében kijelenti: 1588: „az tewrwen Ith Maghijar Országban, kijre maghamat *referalom* mynd egy ízgehiynnek es kazdagnak” (Házi Jenő i. m. 167). Könnyebben juttat el a szöveggörnyezet a *referál* jelentéséhez Gyulafi Lestárnak Jó János és Illésházi viszályáról szóló feljegyzésében: 1604: „Mindazonáltal császár az czeh tanácsra *referálta* az dolgot” (MonIrók 31:35). A tanács megvizsgálta az ügyet, s nem talált semmi kivetni valót Illésházi eljárásában. Itt szavunk használatában világosan érződik a *referuntur* ‘által tételnek (ti. a periratok)’ jogi kifejezés közelsége (MLSz.).

Vigyázó szem. Kovalovszky Miklós nagybecsű verselemzése Batsányi János forradalmi költeményéről (A franciaországi változásokra 1789) meggyőzően állapítja meg, hogy a költő művészi ereje ritka hangulati hatást és stílusértéket biztosít a vers utolsó sorában előforduló *vigyázó szemetek* kifejezésnek (Nyr. 88:41). Ez az esztétikai ítélet akkor sem veszít semmit a súlyából, ha tudjuk, hogy a jelzős szerkezet nem Batsányi nyelvi leleménye. Találkozunk vele régebbi szövegekben is: Nyéki Vörös Mátyás Dialogusában a test és a lélek vitázik. A lélek így szól a koporsón ülő testhez: 1623: „*Vigyazo szemeid* maid el hunynak immár, | Húsdod chontaiddal azért rothadást vár” (RMKT. XVII. sz. 2:141). Prózai lelőhelyeket is idézhetünk. Széchényi György családja rosszakaróiról panaszkodik vejének: 1708: „Mennél hívebb emberim vadnak nekem, az kik jómat kívánják, és azokra, az kik távúl vadnak, *vigyázó szemmel* vadnak, azokat hogy más-képen nem amoveálhatják, dühös nevét kötik, hogy hamarébb agyon verhessék” (Sz. Gy. levelei Ebergényi Lászlóhoz 193); Faludi Ferenc életelvet tolmácsol: 1771: „*Vigyázó fszemmel* kell lenni arra, a’ ki vezeték fzándékkal játszik vélünk” (Udvari ember 3: 32).

Zsoldos Jenő

Szamártemetés. A szó ‘inhumatum relinquere, das unbegraben sein’ jelentésére a NySz. 3:556 három példát tud: az elsőt Bornemisától idézi 1584-ből, a közbülsőt Zvonariostól 1626-ból, és az utolsót Medgyesitől 1653-ból. A kifejezés a nagyszombati református egyház 1649-ben fogalmazott és 1652-ben megerősített Rendszabályaiban is felbukkan:

„13. törvény. Ha valaki megátalkodik a gonoszságban, a templomba nem jár, sem prédikációhallgatásra, sem hetedszaki könyörgésekre és aki az Urnak szent vacsorájával nem él, akár férfiú, akár asszonyi állat, akármilyen rendbeli legyen az, a predikátorok és az istenes hívek az olyanra szorgalmasan reája vigyázzanak és az olyannak a tanító

semmiben ne szolgáljon, sőt ha meghal is, halálának emlékezetére ne harangozzanak; a község közül senki feléje se menjen, se sir ásni, se koporsó csinálni, hanem temesse el a maga háza népe amint tudja; de nem a közönséges temetőhelyen, hanem azon kívül, távol földön, hogy ekképpen *számár temetése legyen*” (Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908. 1:480.).

Az idézet legnagyobb érdeme, hogy minden eddiginél bővebben és világosabban érzékelteti a címül írt szó jelentését.

Cár. A NySz. a XVIII. század első harmadából ismeri legkorábbi előfordulását (RákF: Lev. 2:130). A szó azonban már egy 1555-ben írott levélben felbukkan: „To-wabba Ezth es irhatom The kegyelmednek, hogy mostan az mwzkway hercege ez az orosz *zar*, kyk egymással zomzedossak es attyaffyasok, nagy hadath indytottak az Tatarokra” (Történelem 5. 1966. 87).

Kőhegyi Mihály

Bibliai közmondás Mikszáthnál. Mikszáth publicisztikai írásaiban a következő fordulatra figyeltem fel 1878-ból: „hatot is estünk lefelé nemegyszer; de még azért nem vagyunk *legalul*; még mindig lehetünk lejjebb” (ÖM. 55. Bp., 1966. 86). A kötet sajtó alá rendezője, a nagy gonddal dolgozó *Nacsády József* nem fűz hozzá semmi megjegyzést. Ezért gondoltam, hogy meg lehet magyaráznom. Mi a közmondás tartalma? Hatot estünk, de még eshetünk egy hetediket is. Nem kétséges, hogy a Példabeszédek könyvének egy mondata járt az író eszében: „Mert hetet esik az igaz, de fölkel” (24:16).

Scheiber Sándor

Krida. Zsoldos Jenő szótörténeti jegyzeteiben említi, hogy az idegen eredetű, kereskedelmi szó használata a látszat szerint „kizárólagosan a reformkor íróinak nyelvi gyakorlatára korlátozódik” (Nyr. 90:313). A szóval Jókai műveiben is találkozunk, például Az arany emberben: „a főbérló, hogy szerződésétől meneküljön, *kridát* mondott, s az idei bérlettel adós maradt” (a kritikai kiadás 1. kötetében 161. l. A jegyzetek között Oltványi Ambrus meg is magyarázza: „csőd”, a 434. lapon). A regény 1872-ben jelent meg A Hon tárcarovatában, folytatásokban.

Margócsy István

Słownik staropolskich nazw osobowych [Ólengyel személynévtár]. Pod redakcją i ze wstępem Witolda Taszyckiego [Szerkesztette és a bevezetést írta Witold Taszycki]. Tom I. Zeszyt 1 (*A—Beirvolt*). Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965. LI + 160 lap

A lengyel névtudomány története bizonyára a legjelentősebb események közé számítja majd az ólengyel személynévtár (a továbbiakban: SSNO.) közzétételének megindulását. Több mint harminc év munkájából születik most meg az a mű, amely kézikönyve lesz mindenkinek, akit a szlávság és vele szomszédos népek régi személynévei érdekelnek. Az SSNO. szellemi atyja és szerkesztője, Witold Taszycki, professzor 1930-ban fogott hozzá az anyaggyűjtéshez. A második világháború után a Lengyel Tudományos Akadémia onomasztikai kutatócsoportot szervezett köréje, s ezzel megteremtette a vállalkozás sikerének reális alapját; egy ember nem győzte volna a munkát. A Krakóban működő kutatócsoport (Pracownia onomastyczna Polskiej Akademii Nauk. Kraków, ul. Straszewskiego 27) Taszyckin kívül hat tudományos munkatársból áll, valamennyien státusos állásban. A munkálatokban hosszabb-rövidebb ideig részt vett több külső munkatárs is; a német eredetű személynévekhez egy konzultáns nyújtott szakmai segítséget. A teljes SSNO. 12—15 füzetből tevődik össze; a húsz (szerzői) íves füzetek évenként követik egymást. A mű lezárására tehát előreláthatólag 1976-ban vagy 1979-ben kerül sor.

Az 1965 végén megjelent 1. füzet bevezetést (V—XVI), szerkesztési utasítást (XVII—XXVII), rövidítésjegyzéket (XXVIII—LI) tartalmaz, és magában foglalja az Aaron-tól *Bierwolt*-ig terjedő személynévanyag cikkeit. A bevezetésben tájékoztatást kapunk az SSNO. történetéről, kronológiai kereteiről, legfontosabb szerkesztési elveiről stb. Az SSNO. azokat a neveket dolgozza fel, amelyeket lengyelnek született vagy lengyellé vált személyek viseltek 1500-ig. E felső időhatárt az szabta meg, hogy az ötödik kötetének publikálásánál tartó ólengyel szótárban (*Słownik staropolski*), amely az ólengyel appellativumokat mutatja be, ugyancsak 1500 a „terminus ad quem”. Így e két nagyszabású mű kölcsönösen kiegészíti egymást; szükséges még egy ólengyel helynévtár, és az 1500 előtti ólengyel szó- és névkincsről teljes lesz a kép.

Az SSNO. az egyelemű személynévek mellett felöleli a megkülönböztető második névelem mindegyik fajtáját (ragadványnevek, nemzetségnevek, apáról vett nevek, helynévből alkotott nevek stb.), valamint a személynévekből képzett birtokjelölő melléknéveket is. Önálló cikkben szerepelteti az SSNO. a nemesi címerpajzsról vett neveket (*herby*) és az egy-egy címerpajzs birtokosait harcba hívó jelszókat (*zawolania*); ezek a heraldikai megnevezések jellegzetes tartozékai az ólengyel személynévadásnak. Figyelmet érdemel, hogy az ólengyelben pusztá helynévből is keletkezettek személynévek (például *Budziszyn*, *Żydowo*). A *Kowal* (tkp. 'kovács'), *Piekarz* (tkp. 'pék'), *Tkacz* (tkp. 'takács'), *Wójt* (tkp. 'községi bíró') típusú megjelölésekről gyakran nem állapítható meg egyértelműen, vajon egyszerű foglalkozásnevek-e (melyek az appellativumok szótárába, nem pedig

névtárba tartoznak), vagy pedig személynevek. Kétes esetekben a szerkesztők többnyire az SSNO.-ba való felvétel mellett döntöttek.

Az SSNO. idézetanyaga diplomatikai hűséggel kiadott forrásokból származik. A nyomtatásban közzé nem tett emlékek tömegének feldolgozásáról a szerkesztőség lemondott; ez ugyanis az SSNO. elkészülésének időpontját a beláthatatlan jövőbe tolta volna ki. A források rövidítésjegyzéke mintegy 400 tételt tartalmaz, közte számos sokkötetes kiadvánnyal. Olyan nevek esetében, amelyeknek legfeljebb öt előfordulása ismeretes, az SSNO. minden egyes előfordulást idéz megfelelő szövegkörnyezettel. Az ötnél több adattal dokumentálható neveknél az idézetek összeválogatásának szempontjai a következők: a) a nyelvtani alakok teljes szemléltetése; b) a kronológiai fejlődés a legrégibb adatoktól a legújabbakig; c) a nevek viselőinek jellemzése származásukat és társadalmi helyzetüket illetően. Jan Svoboda (ZMK. 7: 101) számításai szerint az SSNO. idézeteinek mintegy kétharmada a XV. századból, egyharmada pedig az előző századokból való. Etimológiai magyarázatot és gyakorisági indexet az SSNO. cikkei nem adnak.

Mutatványként közlöm a magyar *Veszprém* városnév etimológiájához (l. Melich: HonfMg. 398; Kniezsa: StudSl. 11: 18) fontos ólengyel *Bezprzem* személynév cikkét a SSNO. 1. füzetének 129. lapjáról:

„*Bezprzem* (?), *Bezprzym* (?) l. *Bezprzem* (?): *Bez b r i e m* (!) ... interfectus est 1032 MPH II s. 766 (cf. *infra* cap. 2).

Mysecho ... a fratre suo *Bez b r i e m o* (!) subita invasione proturbatus ... est 1031 MPH II s. 765.

2. *Bezprzym* (?): Bolizlavus ... ab Ungaria sumpsit uxorem, de qua habuit filium *Besprim* nomine XI Thiet s. 225 (cf. *supra* cap. 1).”

(A bemutatott cikkben szereplő forrásrövidítések feloldása: MPH = Monumenta Poloniae Historica I—VI. Thiet = Kronika Thietmara. Poznań, 1953. — Az idézetek utáni arab vagy római szám a forrás keletkezésének évét, illetőleg évszázadát jelzi.)

A lengyel lexikográfusok az ólengyel személynévtáron és az ólengyel szótáron kívül két további nyelvtörténeti szótáron is dolgoznak: az egyik a XVI. századot, a másik pedig a XVII. századot és a XVIII. század első felét fogja át. Szervesen illeszkedik e történeti szótársorozathoz a mai lengyel irodalmi nyelv nagyszótára (Słownik języka polskiego), amelynek eddig nyolc kötete jelent meg, és a készülő új lengyel tájszótár.

Van mit tanulnunk a lengyel lexikográfiából.

Kiss Lajos

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje

(1961—1962)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nyelvészeti tudományos diákköre — az 1963—64-ben elsőéves magyar szakos hallgatók segítségével — folytatta a nyelvművelő bibliográfiák készítésének immár hagyományos munkáját (vö.: Nyr. 85:256—65 és 87:477—88). Ennek eredményeként készült el 1961 és 1962 sajtójának alább következő szemléje.

Az átnézett 59 újság, hetilap, folyóirat és szaklap közül a következők tartalmaztak nyelvművelő, helyesírási, stilisztikai cikkeket:

Újságok: budapestiek: Esti Hírlap, Hétfői Hírek, Magyar Nemzet, Népszabadság, Népszava; vidékiek: Dél-Magyarország, Dunántúli Napló.

Hetilapok: Élet és Irodalom, Figyelő, Ludas Matyi.

Folyóiratok: Alföld, A Könyvtáros, A magyar nyelv és irodalom tanítása, Béke és Szocializmus, Élet és Tudomány, I. Oszt. Közl., Felsőoktatási Szemle, Irodalomtörténet, Irodalomtörténeti Közlemények, Jelenkor, Kortárs, Köznevelés, Magyar Nyelv, Magyar Könyvszemle, Magyar Pszichológiai Szemle, Magyartanítás, Napjaink, Nyelvtudományi Közlemények, Pedagógiai Szemle, Tiszatáj, Új Írás, Valóság.

Szaklapok: A Könyv, Bányászati Lapok, Cukoripar, Geodézia és Kartográfia, Gyorsírók Lapja, Közalkalmazott, Közlekedési Közöny, Műszaki Élet, Rádiótechnika, Szocialista Posta, Technika, Természettudományi Közöny.

Nem foglalkoztak nyelvészeti-nyelvművelő problémákkal a következő lapok sem 1961-ben, sem 1962-ben: Energia és Atomtechnika, Észak-Magyarország, Film-Színház-Muzsika, Hadtörténeti Közlemények, Hajdú-Bihari Napló, Ifjú Kommunista, Közgazdasági Szemle, Magyar Filozófiai Szemle, Mérés és Automatika, Nagyvilág, Népújság, Nők Lapja, Ország-Világ, Rádió és Televízió Újság, Soproni Szemle, Vas Népe.

A szemlét Nagy Ferenc diákköri tag állította össze. A munkálatokat Fábián Pál diákköri tanácsadó tanár irányította és ellenőrizte.

A felsorolt újságcímeken végigpillantva örömmel állapíthatjuk meg, hogy sajtónkban nem csökkent az érdeklődés a nyelvművelés iránt. Egyes újságok ugyan passzív magatartást tanúsítottak, más újságok, folyóiratok viszont sokat foglalkoztak nyelvünk kérdéseivel. Megnövekedett a múlthoz képest a rendszeres, tartalmas nyelvművelő rovatok száma. Ilyen rovat volt a Népművelésben, a Szocialista Postában, az Élet és Tudományban, a Cukoriparban, a Közalkalmazottban, a Dunántúli Naplóban. Sajnos, 1961-ben ez utóbbi lapunk bejelentette, hogy a nyelvi rovatot nem tartja fenn tovább (Tóth István: „Az utolsó Tollseprű” 1961. 299. sz.). A másik jellemzője az 1961–62-es szakasznak az, hogy nyelvészek és közönség között ellentét szinte nincs, a nyelvművelésnek mind tartalmi, mind módszerbeli kérdései tekintetében országos összhang uralkodik. Ez annak is köszönhető, hogy Lőrincze Lajos után már nyelvészeink is megtalálták a nyelvtudományi népszerűsítő stílusnak azt a hangnemt, amely a szakszerűséget éppúgy biztosítja, mint a közérthetőséget, a meggyerést. Cikkíróink közül Grétsy Lászlót, Hernádi Sándort, Szende Aladárt és Tóth Istvánt kell kiemelnünk, akiknek a nevéhez a leg-tartalmasabb állandó rovatok vezetése fűződik.

A szorosabban nyelvművelő cikkeken kívül sajtónk természetesen foglalkozott a nyelvtudomány más eredményeivel, problémáival is. Ilyen témák bukkannak fel: gépi fordítás; az eszperantó nyelv; szavak, szólások, közmondások eredete és története; nyelvi rejtvények; a diktálásra író automata; stb. Ezeknek a cikkeknek bibliográfiai adatait — szemlénk természetéből következőleg — nem közöljük.

Anyagunkat megelőző szemléink beosztásának megfelelően csoportosítottuk. Minden cikket csak egyszer említettünk. Ha a cikk vegyes tartalmú, legfontosabb mondanivalójának tárgykörébe soroltuk.

Nyelvművelés

I. A nyelvművelésről általában

A nyelvművelés hazánkban közügy, nyelvművelőink munkájára figyel az egész ország. Ennek az érdeklődésnek fontos jelei azok az elvi cikkek, amelyek a nyelvművelés jelentőségével, módszereinek helyességével foglalkoznak. — Két cikket kell különösen kiemelni, amelyek a Népszabadságban jelentek meg. Az egyik Szántó Jenőé („Gondolatok anyanyelvünkről” 1961. jan. 15.), a másik Németh G. Béláé („A nyelvművelés új útján” 1961. nov. 10.). Az előbbi arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvi kultúra nélkülözhetetlen

mindazok munkájában, akik írásaikon, szavaikon keresztül hatni akarnak kisebb-nagyobb közösségekre; az utóbbi Lőrincze Lajos „Édes anyanyelvünk” című gyűjteményes kötetét ismertetve rámutat az új nyelvművelés helyes módszereire. — Ugyancsak Lőrincze könyvét ismertette Hajdú Henrik (Új Írás 1961. 9. sz.). Elismerve a könyv nagy érdemeit és az egész nyelvművelő munka vitathatatlan eredményeit, annak a véleményének adott hangot, hogy nyelvművelésünk még eredményesebb lehetne, ha mind elveiben, mind módszereiben szigorúbb lenne. E felfogásának Bóka László ellene mondott („Általános nyelvrontás vagy nyelvfejlődés?” Új Írás 1961. 10. sz.). Szerinte elhibázott módszer lenne a régi ortológusok szigorúsága az új nyelvművelőknek tanítva nevelő magatartása helyett. Hajdú Henrik „A zsargon dicsérete” címmel válaszolt Bókának (Új Írás 1962. 2. sz.). Eredeti álláspontját megtartotta: nyelvünk veszélyben van, csak megfelelő erélyes munkával lehet a nyelvi hibákat kigyomlálni belőle. — Gyárfás Imre „Nyelvművelés — emberművelés” címmel fejtegette a nyelvi kultúra fontosságát (Napjaink 1962. 1. sz.). — Ferenczy Géza a Szocialista Posta hasábjain az anyanyelvi önművelés módszereivel foglalkozott (1962. 1. sz.). — Sebestyén Árpád, aki a Magyar Nyelv számára 1945–1960 közötti nyelvművelő irodalmunk szemláját összeállította (vö. MNy. 57:108, 250, 367), a főbb tanulságokat „A nyelvművelés kérdéseiről” címmel összefoglalta az Alföld című folyóiratban is (1961. 1. sz.). — A TIT-előadónak sárospataki konferenciájáról, amelyen a nyelvi ismeretterjesztés kérdéseit vitatták meg, Benedik Imre adott hírt (Borsodi Szemle 1962. 5. sz.). — A Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának munkájáról (teknős) aláírással jelent meg érdeklődést keltő tájékoztató cikk a Magyar Nemzetben (1961. aug. 17.). — Nyelvművelő pályázatáról számolt be a Szocialista Posta kétszer is (1961. 12. sz. és 1962. 2. sz.). — A Dunántúli Naplóban Tóth István írt Bessenyei György nyelvvédő tevékenységéről (1961. febr. 28.). — „A középiskolai nyelvművelés didaktikai arculatáról” Szende Aladár értekezett (Magyar-tanítás 1962. 1. sz.).

II. Nyelvművelő kézikönyvek fogadtatása

1961-ben jelent meg Lőrincze Lajos rádióelőadásainak gyűjteményes kötete, az „Édes anyanyelvünk”. Szőke István e munka megjelenése kapcsán rámutat arra, hogy nálunk a nyelv ápolása nemzeti ügy, amit a rádióban elhangzott előadások népszerűsége bizonyít leginkább (Élet és Tudomány 1961. 30. sz.). A könyv többi ismertetői is teljes elismeréssel adóznak a szép munkának (Tamás István: Magyar Nemzet 1961. jún. 18.; Szende Aladár: Közalkalmazott 1961. 6. sz.; Fekete Gyula: Kortárs 1962. 2. sz.; Egedy Mária: Magyaritanítás 1961. 6. sz.; Tóth István: Dunántúli Napló 1961. jún. 2., Népszabadság, 1961. nov. 10.); Margócsy József a Borsodi Szemle hasábjain (1961. 4. sz.) ismertetésében áttekinti az utóbbi 90 év magyar nyelvművelését, és rámutat Lőrincze Lajos munkásságának fontosságára (tudatformálás, képzetfejlesztés stb.). A Tiszatáj névtelen szerzője dicsérő szavain kívül megjegyzi, hogy a könyv drága, és hogy szükség lenne egy, a régi Magyarosan-hoz hasonló nyelvművelő folyóiraatra (1961. 10. sz.).

1962-ben látott napvilágot az ÉrtSz. utolsó kötete. A napilapok a befejező kötet megjelenésekor összefoglalóan tájékoztatták olvasóikat a szótár jelentőségéről, készítésének módszereiről stb. (Népszava 1962. szept. 20.; Tamás István: Népszabadság 1962. okt. 3.; Lukácsy Sándor: Élet és Irodalom 1962. 42. sz.; Szőke István: Népművelés 1962. 4. sz.; — balázs —: Köznevelés 1962. 20. sz..

Az akadémiai nyelvtan első kötete 1961-ben, a második pedig 1962-ben jelent meg. Ennek a nagyszabású kollektív munkának ismertetői mind felhívják a figyelmet arra, hogy új nyelvtanunk a nyelvi jelenségek nyelvművelő vonatkozásait is tárgyalja (Szathmári István: Jelenkor 1961. 6. sz.; Szemere Gyula: Magyaritanítás 1961. 4. sz.; Szende

Aladár: Valóság 1961. 3. sz.; Takács Etel: Pedagógiai Szemle 1961. 11. sz.; Megyer Szabolcs: Köznevelés 1961. 13. sz. és 23. sz.; H. Kovács Mihály: Borsodi Szemle 1961. 3. sz.; Bencédy József: Népszabadság 1961. szept. 1.).

Az 1959. évi pécsi nyelvművelő konferencia anyaga 1960-ban jelent meg nyomtatásban (vö. Nyr. 87:478–9). A kötet ismertetői behatóan foglalkoztak anyanyelvi műveltségünk kérdéseivel. (Balázs Mihály: Pedagógiai Szemle 1961. 4. és 6. sz.; Horváth Mária: Irodalomtörténet 1962. 3. sz.; Nemes István: Jelenkor 1961. 4. sz.; G. Varga Györgyi: Magyar Tudomány 1961. 11. sz.; Egedy Mária: Magyartanítás 1961. 4. sz.; Magyar Nemzet 1961. febr. 28.) — Takács Etel: „Az anyanyelvi műveltség terjesztésének legújabb forrásai” címmel hat új nyelvművelő kiadványt ismertetett (Pedagógiai Szemle 1962. 1. sz.). Hasonló cíllal írta Szépe György is cikkét: „Újabb könyvek a nyelvi kultúra területén” (Köznevelés 1961. 14–15. sz.). A Petőfi Szótár, az ÉrtSz. és az új Magyar Tájszótár munkálatairól tudósított Reitter Tibor Pál az Esti Hírlapban (1961. aug. 13.)

III. Kiejtés

A helyes kiejtés technikai tudnivalóira hívta fel a figyelmet Máderl Istvánné (Köznevelés 1962. 2. sz.), a helyes légzés menetét ismerteti a Munka című folyóirat (1961. 2. sz.). Gyakran nyomaték nélkül ejtjük a vezetéknéveket, erről ír Hernádi Sándor „A súlytalanságról” címmel (Népművelés 1961. 12. sz.). Cserjés József példákat hoz fel a kiejtésben két magánhangzó között meglevő, de az írásban nem jelölt *j* hangra (Kisalföld 1962. dec. 2.). A szónoki előadás eszközeiről (gesztikulálás, megjelenés, hangterjedelem stb.) a Munka ír (1961. 4. sz.). A Népszava hírt ad a cambridge-i nemzetközi nyelvészkongresszusról, ahol első ízben mutattak be a magyar beszédhangok képzéséről készített röntgenfilmet (1962. szept. 28.).

IV. Szókincs

1. Szaknyelvek

Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1961. május 17-én ülést tartott a magyar szaklapok nyelvi kérdéseiről. Ebből az alkalomból hívja fel a szaklapok szerkesztőinek figyelmét a Szocialista Posta a helyes műszóhasználatra és a pontos fogalmazásra (1961. 7. sz.). Ugyanerről a kérdésről ír Grétsy László (Cukoripar 1961. 7. sz.), valamint Szombathy Miklós is (Köznevelés 1962. 13. sz.). A nem eléggé szakszerű kifejezések használata ellen küzd Péczely Antal is (Bányászati Lapok 1961. 8. és 11. sz., 1962. 2., 5., 6., 7. és 10. sz.). Ilyen jellegű írásokat másutt is találunk (Rádiótechnika 1961. 7. sz.; Esti Hírlap 1962. máj. 23.; Orvosi Hetilap 1961. 32. sz.). — A Cukoripar nyelvezetét Grétsy László alapos vizsgálat tárgyává tette (1961. 10. és 11. sz.). — A postai versenyhíradóknak egy-egy csokorra való hibáját gyűjtötte össze és elemezte K. E. két ízben (Szocialista Posta 1962. 6. és 7. sz.). — Az Orvosi Hetilapban az orvosi szaknyelv romlásának okait kutatta egy Debrecen környéki orvos cikkíró (1962. 20. sz.). — A Magyar Nyelvben kisebb vita zajlott le a *műt* ige használatának helyességéről. Kálmán Béla a szó használatát nem helyteleníti, a szót köznyelvinek tartja (57:484), Nagy J. Béla ezzel szemben csak a szó elterjedtségére való tekintettel hajlandó elfogadni e szabálytalan alkotású igének az alkalmazását (58:222). R. Hutás Magdolna hozzászólásában példákat hoz fel a *műt* elterjedtségére (uo. 224), ezzel igazolva ez új igénk életerejét.

Grétsy Lászlótól több műszaki folyóiratban olvashatunk nyelvművelő cikket. A Közlekedési Közlöny 1961. 48. számában a közlekedési szaknyelv hibái ellen veszi fel a harcot. A Műszaki Élet 1962. 6. számában az új és egyszerű műszaki szavak létrehozásának szükségességéről ír. A menetrendet bírálva ugyancsak Grétsy László mutat rá

a vasút nyelvében található magyartalanságokra, a pályaudvari bemondók hibáira (Közlekedési Közlöny 1962. 27. sz.). Az olvasók is érdeklődnek a szaknyelv helyességének kérdései iránt (Közlekedési Közlöny 1962. 7. sz.). Egy recenzió örömmel üdvözlö a magyar szavak megjelenését műszaki nyelvünkben az idegenek helyett (Kohászati Lapok 1961. 2. sz.). — Meg kell említeni még, hogy a műszaki fordítások problémáival is számosan foglalkoztak a vizsgált időszakban. — Terestyéni Ferenc a politechnikai oktatás hatására a szókincs bővülésének kérdését vizsgálta (Magyartanítás 1961. 6. sz.).

A Műszaki Értelmező Szótár megjelent köteteit kitörő örömmel fogadták szaklapjaink, és a műszaki terminológia egységesülésének fontos állomását látták bennük (Műszaki Élet 1961. 7. sz.; Technika 1961. 4. sz.; Geodézia és Kartográfia 1961. 3. sz.; Magyar Nemzet 1961. dec. 6.; Természettudományi Közlöny 1962. 5. sz.). A magyar—német műszaki szótárról közöl értékelést a Technika 1961. 8. számában.

2. A hivatali nyelv

E nyelvi réteg dagályossága, terjengőssége közismert. Gyakran találunk benne felesleges szóismétlést, egyszerűség helyett bonyolítást. Erről ír Szende Aladár a Közalkalmazottban (1961. 1. sz.), s megjegyzi, hogy manapság a szószaporítás az általánosabb jelenség és nem a szükséztudás. — A Kisalföld nyelvű rovatvezetője, (Bertalan) aláírással a hivatali nyelv rossz mondat szerkesztését és szóhasználatát kárhoztatja (Kisalföld 1962. ápr. 15. és máj. 13.). — Több újságunkban az olvasók a bírósági és a jogi nyelv nyakatekertése ellen emelnek vádat (Magyar Nemzet 1961. nov. 12., Esti Hírlap 1962. jún. 8., Népszabadság 1962. jún. 8.)

3. Idegen szavak

A Szocialista Posta nyelvű rovatának vezetője K. E. a *hírközlés* szó etimológiájáról és helyes használatáról ír a *miniszersztvo szvjazi* szó fordítása kapcsán (1961. 10. sz.). Az idegen fogalmat magyar szavakkal és magyar gondolkodásmód szerint kell visszaadni. Tehát nem *hírközlési*, hanem *postaügyi minisztérium* az orosz kifejezés helyes fordítása. — A *camping* és a *vikend* szavak helyett a megfelelő jó magyar szavakat (*tábor, hétvég*) használhatta volna egy reklám szövegezője — kifogásolja a Kisalföld nyelvű (1962. ápr. 30.). — A Hétfői Hírekben (1962. júl. 30.) a *Jaures* és a *Plastics* szó helyes kiejtéséről olvashatunk (*zsorez, plesztiks*). Az Esti Hírlapban egy olvasó kifogásolja táncdalénekeink idegen nyelvű énekszámainak rossz kiejtését (1962. febr. 8.). — Az idegen szavak helyesírásával kapcsolatos rövid glosszát találunk az Élet és Irodalomban (1961. 41. sz.). Erről a kérdéstről szól Tóth István „Fotó, totó, lottó” című cikke is (Dunántúli Napló 1961. febr. 14.). — Több rövid, ironikus megjegyzést találunk, amelyek kigúnyolják az idegen szavak hibás használatát. D. Gy. aláírással az Élet és Irodalomban egy cikk a *musical tragedy* kifejezés helytelenségét bizonyítja (1962. 8. sz.). Dr. Árgus csodálkozik azon, hogy „a közönség nagy *ovációba* kezdett a bíró *ellen*” (Ludas Matyi 1961. 3. sz.), ugyanő felfedezi, hogy az Ország-Világ képet közölt egy *gleccser kitöréséről* (uo. 1961. 45. sz.), az Esti Hírlap pedig *ökonómikus* zsinatról ír *ökumenikus* zsinat helyett (1962. 43. sz.).

4. Rövidítések

A Rádiótechnika 1961. 11. számában tanácsot kér a nyelvészekről a szakmai rövidítések ügyében. A folyóiratnak 1962. 1. számában egy hozzászólás helyesli a rövidítések használatát, de ellenzi a műszaki argó bevitelét az írott nyelvbe. — A mozaikszók kelet-

kezéséről, írásmódjukról olvashatunk a Dunántúli Naplóban (1961. márc. 8.). — Az értelmetlen mozaikszók ellen három glosszát olvashatunk (Figyelő 1961. 40. sz.; Sipos Gyula: „Hábé, Kiszer, könyvállomás” Ludas Matyi 1961. 50. sz.; Sz. Gy. „Valami új: a gyorsbeszéd” Ludas Matyi 1961. 20. sz.).

V. Jelentés tan

A hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak (pl. *fáradtság* ~ *fáradtság*, *gondatlan* ~ *gondtalan* stb.) hibás felcserélése ellen több közlemény jelent meg (Grétsy László: Cukoripar 1961. 12. sz. és 1962. 2. sz.; uő.: Szocialista Posta 1961. 11. sz.; Szende Aladár: Közalkalmazott 1962. 10. sz.; Nyíri Antal: Néprajz és Nyelvtudomány 1962: 115–7).

A szavak jelentésének nem ismeréséből fakadó hibák a következő közlemények tárgyai: *eszközöl*, *alkalmaz*, *tulajdonában áll*, *fellebbezéssel él* (Szende Aladár: Közalkalmazott 1961. 7. sz.); *jelentkezik* (uő.: Közalkalmazott 1961. 4. sz.); *érme* — *érem* (K. E.: Szocialista Posta 1962. 11. sz.), *egyhamar* — *nem egyhamar* (Lőrincze Lajos: Kortárs, 1962. 4. sz.); az úrhajó *fedélzete* (Magyar Nemzet 1961. szept. 17., 22., 24); *folytat* (K. E.: Szocialista Posta 1962. 10. sz.); *gyakorlatilag* (V. J.: Népszabadság 1962. aug. 19.); *írányában* (K. E.: Szocialista Posta 1961. 9. sz.); *kettő* — *két* (Eckhardt Sándor: MNy. 57:485); *kézbésít*, *kikézbésít* (K. E.: Szocialista Posta 1961. 9. sz.); *kirobbantani* (K. E.: Szocialista Posta 1962. 10. sz.); *kívánok* (Hernádi Sándor: Népművelés 1962. 1. sz.); *kulturált* (uő., uo. 1961. 8. sz.); *lényegében* (V. J.: Népszabadság 1962. márc. 25.); *letakarás* — *letakarítás?* (Székely Loránd: Bányászati Lapok 1962. 12. sz.); *magnofon* — *magnetofon* (K. E.: Szocialista Posta 1962. 4. sz.); *maradékaltan* (Hernádi Sándor: Népművelés 1961. 3. sz.); *margó* (g. gy.: uo. 1961. 4. sz.); *megfelelő* (K. E.: Szocialista Posta 1962. 12. sz.); *meglátás* (V. J.: Népszabadság 1962. júl. 29.); *megparipásodik* (Lőrincze Lajos: Kortárs, 1962. 1. sz.); *mint olyan* (V. J.: Népszabadság 1962. szept. 30.); *nyírettyű* (Karinthy Ferenc: Magyar Nemzet 1962. nov. 4.); *okafogyott* (Szende Aladár: Közalkalmazott 1962. 3. sz.); *öl* (fn.; -dor: Élet és Irodalom 1962. 39. sz.); *rövid ital* (Grétsy László: Élet és Tudomány 1962. 52. sz.); *Ki húzza a rövidebbet?* Tóth István: Dunántúli Napló 1961. aug. 31.); *szerződik* (Szende Aladár: Közalkalmazott 1962. 5. sz.); *tűnik* (Ú. gy.: Élet és Irodalom 1961. 2. sz.); *ugyanakkor* (Tabi László, Népszabadság 1962. máj. 27.); *úgy tűnik* (Hernádi Sándor: Népművelés 1962. 7.); *való* (Szende Aladár: Közalkalmazott 1961. 11. sz.); *víz-tározó* (Grétsy László: Élet és Tudomány 1962. 50. sz.).

VI. Szóalak tan

1. Igeragozás

A Köznevelés 1961. 10. száma közli Lőrincze Lajosnak egy régebbi írását a „suk-sük” ragozás ellen. Ezt a helytelen ragozási formát az Esti Hírlap egyik olvasója is szóvá tette (1962. júl. 13.). — Fehér Klára az úgynevezett kalauzimperatívuszt (*nem toladodik*, *siet*, *jegyet vált* stb.) pellengérezte ki (Magyar Nemzet 1961. máj. 25.). — Hernádi Sándor a Népművelésben több példán mutatja be az alanyi és a tárgyias ragozás hibáit, illetőleg helyes használatát (1962. 9. sz.). — Az igeragozás hibáinak több cikket szentel Hernádi Sándor, a Népművelés nyelvemlék rovatának vezetője. Ezek: „Emelik vagy nem emelik” (az ikes ragozásról; 1961. 11. sz.), „Én, te, ők” (a feltételes mód személyragjairól; 1961. 10. sz.).

2. Névszóragozás, -jelezés

A Magyar Nemzetben vita zajlott le a *-ra*, *-re*, *-ról*, *-ről* ragok használatáról. A kérdést Káldor Márton vetette fel (1961. szept. 17.), Molnár Antal azzal bővítette a probléma-

kört, hogy rámutatott a *-ra*, *-re* és a *-ba*, *-be* használatában mutatkozó különbségekre (az *Akadémiára* megyek — az *Akadémiába* megyek; 1961. szept. 22.). A vitát J. Soltész Katalin zárta le, ismertetve a közönséggel a nyelvtudomány álláspontját (1961. szept. 24.). — A főnévi igenév névszóragos alakjainak használatáról K. E. ír (Szocialista Posta 1962. 5. sz.). — A birtokjeles szók számbeli egyeztetési szabályait Tompa József foglalta össze egy tanulmányában (MNy. 57:94). — Hernádi Sándor „2 + 1” című írásában a hosszú mássalhangzóra végződő szavak toldalékolási szabályait ismerteti (Népművelés 1962. 3. sz.). — Szende Aladár a *-nál*, *-nél* rag helytelen alkalmazását, agyonhasználásának stílustalanságait tárgyalja a *Közalkalmazottban* (1961. 8. sz.). — Dr. Árgus „Elegáns szó” c. glosszájában a *péntekente* ragos formát kifogásolja (Ludas Matyi 1961. 47. sz.). — Lőrincze Lajos a *Kortársban* a magyar középfoknak lefokozó jelentésárnyalatát (*jobb családból* való stb.) tárgyalja (1962. 9. sz.).

3. Szóképzés

Szende Aladár „Vádlókénti fellépésünk” c. írásában a ragos névszóból képzett mellézneveket elavult, a múlt századi hivatali nyelvre jellemző alakulatokként mutatja be (*Közalkalmazott* 1961. 12. sz.). Ezzel szemben Karinthy Ferenc a Magyar Nemzetnek tőle vezetett nyelvművelő rovatában, a Nyelvelésben Prohászka Jánosnak a Nyr. 1962-i évfolyamában megjelent cikkére hivatkozva a ragos névszókból képzett melléznevekről (nagybani, kicsinybeni stb.) helyeslően ír (1962. nov. 4.); szerinte jogos ezeknek a formáknak a létezése nyelvünkben. — Tóth István „Harmadhó” c. írásában a *-d* képzős sorszámnevekről ír (*Dunántúli Napló* 1961. 69. sz.).

4. Szóösszetétel

Az Élet és Tudomány állandó nyelvművelő rovatában, a „Nyelv és Élet”-ben Ferenczy Géza írt az igekötős igék helyes használatáról (1962. 51. sz.). Ugyanezt a kérdést mások is tárgyalják; így Szende Aladár („Vitassuk ki?” *Közalkalmazott* 1961. 10. sz.), Bertalan („A nyájtól elbitangolt igekötők” *Kisalföld* 1962. júl. 3.). — Kamondy Lászlónak egy írásában szerepel az *eldobott lábú* kifejezés. ’eltörött lábú’ értelemben. Ezt elemzi Lőrincze Lajos, és bizonyítja helyességét (vö. *előtt lábú* stb.; *Kortárs* 1961. 10. sz.). — Szende Aladár egy írásában a *kocaterv*, *sértésterv*, *marhaterv* összetételeket helyteleníti (*Közalkalmazott* 1962. 4. sz.). — Az üdítő italok nevét *ivólé*-re változtatták, a *paradicsomlé* helyett pedig az *ivóparadicsom* szót javasolták az „illetékes fórumok”. A pesti nyelvérzék élénken tiltakozott ezek ellen az újítások ellen (vö.: *Hétfői Hírek* 1962. júl. 23. *Figyelő* 1961. 40. sz., *Élet és Irodalom* 1962. 30. sz.; — A Ludas Matyi Riska aláírású glosszaírója a *szarvasmarha-ankét* szón csúfolódik (1961. 6. sz.).

VII. Mondattan

1. Értelmetlen, helytelen mondatok ellen

A Ludas Matyinak szinte minden számában olvashatunk félreérthető, rossz mondatokat kifigurázó glosszákat. Többnyire dr. Árgus szúr tollhegyre ilyen mondatokat: „Százhuszonöt kiló húst termel a Veszprém megyei Hunyadi tsz szántóterületének minden holdján”; „Az ausztráliai emu anyja csak lerakja a tojást, az apa költi ki, azután két hónapig ül a tojáson, csaknem étlen-szomjan”; „3400 anyajuh több mint 3600 kisbárányt hozott a világra . . . A vártnál jobb eredmény elsősorban a juhászoknak köszönhető”; stb. E tanulságos „mondatok” lelőhelye: 1961. 4., 7., 8., 9., 10., 12., 13., 14.,

17., 21., 22., 24., 25., 27., 28., 30., 31., 35., 39., 41., 45. szám; 1962. 1., 5., 7., 8., 12., 16., 19., 21., 22., 31., 33., 37., 43., 47., 51. szám. — Hasonló közlemény Népszabadság 1962. jan. 7.

A fentebbi glosszák csúfolódva, tréfálva nevelnek, más cikkek komoly formában hívják fel a figyelmet a jó mondat szerkesztés, a világos fogalmazás elleni vétségekre. Ezért „A fogalmazás nehézségei” a címe Grétsy László cikkének (Cukoripar 1962. 9. sz.). Szende Aladár a szükséztől eredő homályosságra hoz fel példákat (Közalkalmazott 1961. 9. sz.), Hernádi Sándor pedig felesleges szavakkal felduzzasztott, nehézkes mondatokat mutat be (Népművelés 1961. 11. sz.). Pataky György az Orvosi Hetilap hasábjain bírálja meg a folyóiratnak egy korábbi cikkét nyelvi szerkesztés szempontjából (1961. 32. sz.).

Itt említjük meg, hogy a Figyelő a reklámszövegeknek (1962. 28. sz.), a Magyar Nemzet pedig a slágerszövegeknek (1962. aug. 12.) és a plakátoknak (1961. nov. 4.) nyelvi idétlenségeit teszi szóvá.

2. Névelőhasználat

A határozott névelő kialakulását, a két alakváltozat (*a*, *az*) használati szabályait (Bertalan) ismerteti a Kisalföldben (1962. máj. 6.). Ugyanerről a problémáról szól Tóth István cikke (Dunántúli Napló 1961. júl. 13.). — Mikor kell kitenni a határozott névelőt? Ezt taglalja Grétsy László a Cukoriparban (1962. 3. sz.), továbbá (Bertalan) a Kisalföldben (1962. márc. 18.). A Gyorsírók Lapja közli a Nyelvtan—Stílus—Szónoklás c. könyvből a névelőhasználatról szóló fejezetet (1961. 3. sz.).

3. Névtőhasználat

A vizsgált időszakban a következő névtők hibás használatáról jelentek meg hosszabb-rövidebb írások: *alatt* (ért vmi *alatt*; Tóth István: Dunántúli Napló 1961. febr. 14.); *felé* (Szende Aladár: Közalkalmazott 1961. 2. sz.); *részére, esetén* (Vajda Zoltán és Cseh Károly: Szocialista Posta 1961. 12. sz.); *szemben* (Hernádi Sándor: Népművelés 1962. 1. sz.).

4. Egyéb mondatnyi kérdések

Grétsy László „A mondatbeli egyeztetés” címmel az alany és az állítmány, az ige és a tárgy, a jelző és a jelzett szó egyeztetési kérdéseiről írt (Cukoripar 1962. 4. sz.). — A birtokos szerkezet használati szabályaival Szende Aladár, a nem valóságos birtokviszonnyal (*Rózsák tere*; de: *Rózsák téri házak*) Ferenczy Géza foglalkozott (Közalkalmazott 1962. 8. sz.; ill. Szocialista Posta 1962. 9. sz.). — A *nem* és *ne* különbségéről ugyancsak Ferenczy közölt tájékoztatást (Szocialista Posta 1962. 3. sz.). — „Határozatlan határozók” a címe Hernádi Sándor cikkének, amelyben számos példát találhatunk a cselekvés, történés körülményeit nem pontosan jelölő határozókra (Népművelés 1961. 9. sz.). — Ugyanő ugyanott írt a határozóknak jelzővel, illetőleg a jelzőnek határozóval való felcseréléséről (1962. 12. sz.). — A *-va*, *-ve* + létigés szerkezetek helyessége még mindig vita tárgya. Szende Aladár (Közalkalmazott 1962. 12. sz.) és Bertalan (Kisalföld 1962. ápr. 1.) foglalkozott az e körbe vágó kérdésekkel. — Három nyelvészünk is tárgyál választotta a vonatkozó névmások használatával kapcsolatos problémákat: Grétsy László (Cukoripar 1962. 7. sz.), Szende Aladár (Közalkalmazott 1962. 1. és 2. sz.), Hernádi Sándor (Népművelés 1962. 8. sz.). Dr. Árgustól is van egy ilyen tárgyú glossza a Ludas Matyiban (1961. 8. sz.). — A kötőszók helyes használata két cikk tárgya; az egyik szer-

zője Szende Aladár (Közalkalmazott 1962. 1. sz.), a másiké Tóth István (Dunántúli Napló 1961. máj. 18.). — A hangsúly és a szórend kérdései köréből négy cikkről emlékeztünk meg, ezek Tóth Istváné (Dunántúli Napló 1961. márc. 29.), Szende Aladáré (Közalkalmazott 1962. 9. sz.), Grétsy Lászlóé (Cukoripar 1962. 10. sz.), és a Munka c. folyóirat névtelen cikkírójáé (1961. 3. sz.).

Helyesírás

1. Helyesírási kézikönyvek fogadtatása

A „Helyesírási tanácsadó szótár”-at örömmel fogadta a sajtó. Az ismertetőik kiemelték a szótár nagy gyakorlati hasznát, és kifejezték abbéli reményüket, hogy ez az új mű jelentősen hozzá fog járulni az egységes helyesírási közgondolkodás kialakulásához. (Szemere Gyula: Népszabadság 1961. okt. 20.; Implom József: Köznevelés 1961. 23. sz.; Láng József: Papíripár és Magyar Grafika 1961. 6. sz.; Kovalovszky Miklós: Népművelés 1962. 2. sz.; Magyar Könyvszemle 1962. 1. sz.; Technika 1961. 12. sz.; Pedagógiai Szemle 1961. 1. sz.). — A szakmódszertani folyóiratok két más fontos helyesírási kézikönyv, illetőleg tankönyv megjelenéséről adtak hírt. Az egyik Szemere Gyula: „Hogy is írjuk?” c. könyve (Graf Rezső: Magyartanítás, 1962. 6. sz.; és Köznevelés 1962. 8. sz.). A másik mű szerzője ugyancsak Szemere: „Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára” (Kulesár Adorján: Magyartanítás 1961. 4. sz.).

2. Fonetikus írásmód

Cserjés József egész cikksorozatát szentelt ennek a kérdéskörnek a Kisalföldben. Cikkei a következők: „Ludas vagy lúdas?” (1962. szept. 16.), „Szeles vagy széles?” (1962. szept. 9.), „Rakodik és rakódik” (az *i*, *o*, *u* írása a toldalékokban; 1962. nov. 25.), „No jó, beszéljünk róla” (1962. okt. 14.), „No még egyszer!” (1962. okt. 28.); az utóbbi két cikkben az *-ó* és *-ő* hangra végződő szavak helyesírásáról van szó), „A szóvégi *ú*, *ű* írása” (1962. nov. 4.), „Gyí!” (szóvégi *i*-ről; uo. 1962. nov. 11.). — Tóth Istvánnak két helyesírási cikke van: „Vita az *-i* képző körül” (Dunántúli Napló 1961. aug. 10.) és „Hol a keztyű?” (Dunántúli Napló 1961. máj. 4.).

3. Szóelemző írásmód

Az igék felszólító módja helyesírási problémáinak a Gyorsírók Lapja szentel teret (1961. 5. sz.). — A Figyelőben egy *-sö-* aláírású glossza az *éjtszaka* régies írásmód jelentkezését teszi szóvá (1961. 27. sz.).

4. Tulajdonnevek helyesírása

Grétsy László az *y*-os végű családnevek írásmódjának történetét tárgyalja az Élet és Tudomány 1962. 36. számában. — Erdős Károly „Károli Gáspár nevének helyesírása” c. közleményében arról ír, hogy számos érv szól a *Károli* forma mellett (MNY. 57:214). — Több lapban egy-egy glossza figyelmeztet rosszul írt nevekre: *Bajcsy*—*Zsilinszky* (Figyelő 1962. 48. sz.), *Bertolt Brecht*, *Franz Kafka* (Ludas Matyi 1962. 25. sz.); *Dembinszky* (Esti Hírlap 1962. júl. 13.), *Bolyai* (Élet és Tudomány 1961. 17. sz.).

Takács József „Névírási problémák Magyarország nemzeti atlaszával kapcsolatban” c. tanulmányában a földrajzi nevek helyesírásával foglalkozik (Geodézia és Kartográfia 1962. 4. sz.).

5. Egybeírás — különírás

A szókapcsolatoknak és az összetett szavaknak a helyesírása mindig sok vitára adott alkalmat. Ezúttal Devecseri Gábor polemizál (sajnos teljesen laikus módjára) az egybeírás és különírás akadémiai szabályaival („Ez úttal üzenem” *Élet és Irodalom* 1962. 3. sz.). — A kérdés rendezéséhez jelentősen hozzájárult viszont Elekfi László tanulmánya az -ú, -ű képzős melléknevek helyesírásáról (MNy. 58:93, 217, 371).

6. Az idegen szavak írása.

A nem latin betűs írású nyelvek szavainak átírása terén még a szabályzat megjelenése után is sok a tennivaló. Molnár Nándor a Szovjetunióban élő nem szláv nyelvű, de cirill betűkkel író népek nyelvéből származó szavak átírásakor jelentkező problémákkal foglalkozik (Magyar Könyvszemle 1961. 2. sz.). Ugyanerről a kérdéskörrel szól Radó György cikke (Magyar Könyvszemle 1962. 1. sz.).

A helyesírás tanítása még mindig a legnagyobb teret foglalja el a módszertani szakirodalomban. A nevezetesebb cikkek: Hernádi Sándor „Az iskolareform és a helyesírás tanítása” (Köznevelés 1961. 3. sz.); Szemere Gyula „Gimnáziumi anyanyelvi képzésünk néhány időszerű kérdéséről” (Magyartanítás 1961. 2. sz.). — Sokat foglalkoztatta a módszertani cikkírókat a helyesírási norma kérdése. Az idevágó írásokat azonban nem ismertetjük egyenként. — Megemlítjük viszont Merényi Oszkár cikkét a gép- és gyorsíróiskolákban folyó anyanyelvi, főként helyesírási oktatás kérdéseiről (Gyorsírók Lapja 1962. 5—6. sz.). — A cirillbetűs címek és szavak átírásával foglalkozott Dezső László is (Magyar Könyvszemle 1961. 2. sz.). — A görög nevek átírásában uralkodó zűrzavar megszüntetését sürgeti Horváth István Károly (Néprajz és Nyelvtudomány 1962. V—VI, 117). — A török költők antológiájában a szerkesztők fonetikusán írták a török szavakat és neveket, holott az újtörök nyelvnek latin betűs helyesírása van. Ezt a helytelen eljárást Jávorszky Béla tette szóvá az *Élet és Irodalom*ban (1961. 18. sz.). Hazai György védte az antológia eljárását (uo. 1961. 19. sz.), de H. F. „*Uájd vagy Wilde?*” c. írásában ismét rámutatott a latin betűs török szavak fonetikus átírásának jogtalanságára (uo. 1961. 22. sz.).

7. Egyéb helyesírási kérdések

Jóllehet az Akadémia részéről folytatott szívós felvilágosító munka eredményeként a helyesírási szabállyal szemben eleinte tapasztalható értetlenség már a múlté, még fel-felbukkannak teljesen tájékozatlan írások. Ilyen Devecseri Gábornak már említett cikkén kívül Salamon Máriáé is („Eddzük magunkat a helyesírásban!” *Népszabadság* 1961. máj. 19.) — A kis vagy nagy kezdőbetű problematikájáról két lap tájékoztatja olvasóit: a *Dunántúli Napló* (Tóth István, 1961. ápr. 7.) meg a *Szocialista Posta* (1961. 8. sz.). — A mértékegységek helyesírásáról a Rádiótechnikában találhatunk közleményt (1961. 3. sz.). — A szaknyelvek sajátos helyesírási problémáinak rendezése helyesírásunk szabályozásának soron levő feladata. Mint a más szakmáknak is példát mutató eredményes munkát mutatja be a Természettudományi Közlöny „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” c. kiadványt (1962. 6. sz.). — Helyesírásunk történetével két tanulmány foglalkozik: Székely Artúr („Helyesírásunk kezdeteitől az új 50 éves helyesírási szótárig” *Papíripár és Magyar Grafika* 1961. 5. sz.) és Fábíán Pál („Törökvések helyesírásunk egységének kialakítására” (Magyar Nyelv 57:306).

8. Közérdekű feliratok hibái

Szemplénknek ebben a fejezetében nemcsak helyesírási tárgyú hanem vegyes (nyelvhelyességi, fogalmazási) tartalmú cikkek is vannak.

Az iskolásgyerekektől kezdve a felnőttekig mindenki szívesen keres helyesírási vagy más hibákat utcai táblákon, reklámszövegeken, plakátokon. A Dunántúli Naplóból egész csokor hibát gyűjthetünk össze a feliratok különféle helytelenségeiből (1961. jan. 25., jan. 26., feb. 3., ápr. 26., jún. 29., júl. 21., aug. 2., szept. 14.) — „Pesti morzsák” a címe a Figyelő 1962. évi nyelvművelő rovatának, s nyelvrontó morzsákat bőven találunk (4., 12., 17., 30., 33., 36., 43. stb.) — A „Szóvirág minden mennyiségben” c. cikk a Népszabadságban a reklámszövegek erőltetett nyelvéről szól (1962. júl. 26.). Más fővárosi napilapokban is olvashatunk cikkeket annak érdekében, hogy az utcai plakátokról, reklámokról eltűnjenek a nyelvhelyességi, fogalmazási és helyesírási hibák (Esti Hírlap 1961. jan. 1., febr. 22. és nov. 16.; Magyar Nemzet 1961. márc. 9.). — Az Élet és Tudomány is (1961. 35. sz.), a Dél-Magyarország is (1962. febr. 22.) felhívja a figyelmet a cégtábláknak és más közérdekű feliratoknak gyakran rossz helyesírására.

Stilisztika

1. Stílus és stilisztika

A különféle stílusrétegek vizsgálatának több cikkíró szentel figyelmet. Komlós János az irodalmi és filmkritikák sablonos tolvajnyelvét pellengérez ki („Aki nem tud kritikául” Népszabadság 1962. nov. 4.). Görgy Gábor a rádió sajátos nyelvművelő kérdéseit sorra véve arról ír, hogy a rádiónak is erősen ki kell használnia a különféle stílusok, stílusárnyalatok mozgósító erejét („Közvetítés a rádióban” Magyar Nemzet 1961. dec. 24.). A Természettudományi Közönynek az ismeretterjesztés módszereiről szóló cikkében a tudományos ismeretterjesztés nyelvezetéről is szó esik (1961. 3. sz.). — Többen feszegetik a tankönyvek nyelvezetének kérdését. A magyar irodalmi tankönyvek stílusáról hárman is véleményt mondanak: Makay Gusztáv (Magyartanítás 1961. 3. sz.), Harsányi Zoltán (uo. 5. sz.), Némedi Lajosné (uo. 1962. 1. sz.); Kárteszi Ferenc pedig méltatja Hajós Alfréd egyetemi geometriakönyvének világos, érthető nyelvezetét a könyvről írt kritikájában (Felsőoktatási Szemle 1961. 11. sz.). Paragh László az egyetemi tankönyvek problémáit taglalva teret szentel a nyelvi, a stilisztikai és a helyesírási követelményeknek is (Felsőoktatási Szemle 1961. 4. sz.). — Kevéssé kidolgozott problémakört vett vizsgálat alá Bakos József: az egyetemi és főiskolai előadások nyelvi, főként stilisztikai követelményeit (Felsőoktatási Szemle 1962. 7., 8. és 12. sz.). — A publicisztikai stílus visszásságait két rövidebb írás figurázza ki, mindkettő V. J. írása (Népszabadság 1962. jan. 21. és márc. 11.). — A Munka c. folyóirat szónokoknak ad tanácsot, hogyan építsék fel beszédüket, milyen stíluseszközökkel éljenek (1961. 1. sz.). — Hernádi Sándor egy rövid közleményében arra hívta fel a figyelmet, hogy nyelvünk minden stílusárnyalatra képes (Népművelés 1961. 2. sz.). — Horváth István Károly a homéroszi fordításokról Mészöly Gedeonnal vitatkozva kitért stilisztikai problémákra is (Magyar Nyelv 57:66).

A költői nyelv kérdéseivel foglalkozó cikkek száma nem sok. — Hernádi Sándor Arany János és József Attila költői nyelve között vont párhuzamot (Népművelés 1961. 7. sz.). — Tóth István Mikes Kelemen nyelvezetének szépségeivel igyekezett megismertetni a Dunántúli Napló olvasóit (1961. okt. 6.). — Nagyobb lélegzetű tanulmányt készített viszont Bánhidi Zoltán Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéről (Magyar Nyelv 57:58., 194.).

Az egyes nyelvi elemek stilisztikai kérdéseivel az alábbi cikkek foglalkoznak. — Zolnai Béla „Relációs, viszonyulások hanghatások a költői nyelvben” címmel írt szép tanulmányt az Irodalomtörténet számára (1962. 1. sz.). — Tóth István rövid írása az ismert *fel — föl* váltakozást tárgyalja (Dunántúli Napló 1961. aug. 24.). — Egy szinonimáinkról szóló közleményt is köszönhetünk neki (uo. 1961. jún. 21.). — Szende Aladár arra hívja fel a figyelmet, hogy a felesleges szóismétlés gondolatszegénységre, pongyolaságra vall (Közalkalmazott 1961. 5. sz.). — Az archaizmusokat tárgyalja Simon Ferencnek „Feledésbe merülő szavak” című tanulmánya (Borsodi Szemle 1961. 6. sz.). — Hibás metaforákat pellengérez ki -r- és dr. Árgus (Élet és Irodalom 1962. 41. sz.; ill. Ludas Matyi 1961. 34. és 38. sz.). — Erdélyi Zsuzsannának „Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához” c. hosszabb tanulmánya nyelvészeti szempontból is értékes (Ethnographia 1961. 2., 3. és 4. sz.). — Rácz Endre „A következményes mondatok stilisztikai szerepé”-ről értekezett (Néprajz és Nyelvtudomány V—VI, 21.). — A Napjaink hasábjain találjuk Becze Károlynak két humoros írását „Gazdag a mi nyelvünk!” címmel, amelyben nyelvhasználatunk fonákosságait figurázza ki (1962. 6. és 7. sz.).

2. Stilisztikai munkák ismertetése

Folyóirataink kielégítően ismertették a stilisztikai tartalmú nyelvészeti kiadványokat. Mi itt megelégszünk a bibliográfiai adatok rövid közlésével: Nagy József „Szép magyar szó” (Hernádi Sándor: Magyartanítás 1962. 2. sz.); „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” (Martinkó András: Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 4. sz.); Fónagy Iván „A költői nyelv hangtanából” (Martinkó András: Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 3. sz.); Molnár József: Irodalomtörténet 1962. 1. sz.); Zolnai Béla „Nyelv és stílus” (Németh G. Béla: Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 1. sz.); Fábrián—Szathmári—Terestyéni „A magyar stilisztika vázlata” (Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 1. sz.); „Stilisztikai tanulmányok” (Héra Zoltán: Népszabadság 1961. aug. 29.; Szabó György: Irodalomtörténeti Közlemények 1962. 3. sz.; Magyar Tudomány 1962. 5. sz.); Szathmári István „A magyar stilisztika útja” (Horváth Károly: Magyar Tudomány 1962. 9. sz.; Kóhalmi Béla: Magyar Könyvszemle 1962. 1. sz.; Harsányi Zoltán: Magyartanítás 1961. 6. sz.); „Nyelvtan, stílus, szónoklás” (Pók Lajos: A könyvtáros 1961:252).

A magyar nyelv és helyesírás tanításáról

Megelőző szemlénkkel ellentétben nem szenteltünk külön pontot ennek a kérdéskörnek: olvasóinkat a módszertani folyóiratok tartalomjegyzékeihez utasítjuk. Az e tárgykörbe vágó fontosabb, elvi cikkeket szemlénk egyes részfejezeteiben említettük meg.

Szemantika, jel, jelentés — néhány újabb szakirodalmi mű tükrében *

1. Régen a múlté már az a nézet, amellyel a strukturalizmus egyes képviselői a jelentést, illetőleg jelentéstant ki akarták küszöbölni a nyelvtudományi vizsgálatok köréből (Chomsky rá a legjobb példa). Ellenkezőleg, éppen az egzaktásra törő kutatási

* 1. A. Schaff: Einführung in die Semantik. Berlin, 1966. (az 1960-ban lengyel nyelven megjelent mű német fordítása); 2. W. Schmidt: Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Berlin, 1965. (második, átdolgozott kiadás; közben megjelent a könyv harmadik kiadása is); 3. B. Panzer: Kontextdetermination und Morphembedeutung. Beiträge zur Sprachkunde und Informationsverarbeitung 7. (1965).

módszerek és kísérletek készítetik a nyelvtudomány művelőit, hogy figyelmüket ismét erre a sokszor és sokáig elhanyagolt területre fordítsák. (Pl. Antal L.: Questions of Meaning. The Hague, 1963; Katz J.—Fodor J. A.: The Structure of a Semantike Theory. Language 39 [1963]: 170—210 stb.) Érthető tehát, hogy A. Schaff könyvét is nemegyszer emlegették már a keleti és nyugati szaklapok. A mű iránti érdeklődést fokozta az a körülmény is, hogy a Bevezetés a szemantikába már két évvel a lengyel eredeti után angol fordításban is megjelent (1962). (Nálunk az NDK-ban nemrég elkészült német fordításhoz is nehéz hozzájutni.) Schaff nem nyelvész, hanem filozófus. A felvetett kérdéseket (a szemantikát általában, valamint egyes kategóriáinak: főleg a jelnek, jelentésnek a kérdéseit) sem nyelvészeti, helyesebben nem csak és nem elsősorban nyelvészeti szempontból, hanem az ismeretelmélet szemszögéből vizsgálja. Ezek a filozófiai analízisek azonban — talán fölösleges is mondani — igen hasznosak, sok tanulságot nyújtók más szaktudományban is. Schaff sokszor lezárja a tárgyalást ott, ahol a nyelvészet számára a probléma kezdődik. (Pl. nem foglalkozik olyan vitatott kérdésekkel, mint hogy a nyelvi jel morféma, szó vagy a szónál nagyobb nyelvi egység-e; hogy elfogadja-e a jelentés szabálylá minősítését stb.) Schaff könyvének fő értékét a nagyon világos, jól áttekinthető összefoglalások, gazdag szakirodalmi tájékoztatások mellett tárgyalási módszerében látom. Abban az analízáló készségben, amellyel biztos kezű sebész módjára tudja kitapintani és felválni a kóros vagy veszélyes góccokat. A dialektikának, a dialektikus összefüggéseknek következtetés alkalmazásával, a régebbi tételek merevségének finom árnyalású, differenciált feloldásával, mintegy modern montázstechnikával ragyogó megvilágításba tud állítani eddig homályban maradt vagy szándékosan is elködösített részleteket. Hogy kritikai analízáló módszerét egyként alkalmazza marxista és nem marxista kutatókra, klasszikusokra és kevésbé ismertekre, az — a szerző számára éppen úgy, mint a tárgyilagossá olvasó előtt — magától értetődik. Ugyanígy az is, hogy elítél bizonyos vulgarizáló marxista kritikai módszereket. (Lehet, hogy a könyv nyugati népszerűségét holmi bálványrombolást sejtő illúzió vagy kíváncsiság is fokozta.)

Schaff kritikai elemző módszerét — a probléma magját megközelítő, analitikus lehántolási eljárását, végül az analízis eredményének világos összegezését — a nyelvi jellel és a jelentéssel foglalkozó fejezetek illusztrálják legméltóbban (139—267). Pillantsuk át a jelre vonatkozó fejtegetését!

Minden jelnek a kommunikáció folyamatában van szerepe, jelentősége. Ezért a jel megismeréséhez a kommunikációs folyamatot kell megvizsgálnunk (139). A kommunikáció az emberek egymás közötti érintkezésének a lebonyolítása, vagyis társadalmi tevékenység, amelynek célja egyrészt bizonyos jelentések, másrészt bizonyos meggyőződések továbbítása (143). Az egymás közötti érintkezés, megértés biztosítására az emberek különböző eszközöket használnak: gesztusokat, hangnyelvet, írást, képeket, meghatározó jelzéseket (szignálokat). Mindezekben az esetekben jelekkel van dolgunk, olyan jelekkel, amelyek bizonyos rendszert alkotnak (142). Minthogy azonban ezek a jelek nagyon sokfélék, szükség van bizonyos tipologizálásukra, mindenekelőtt azonban magának a jelnek a meghatározására: a jel fő funkciója az, hogy általa közlünk valamit valakivel, vagyis információt tudunk általa továbbítani. Éppen ezért minden anyagi (materiális) tárgy, tulajdonság vagy megnyilvánulás jel lesz, ha részt vesz a kommunikáció folyamatában, és a beszélők által gondolatközlésre használt nyelv keretében a valóságra vonatkoztatás eszközéül szolgál; legyen az akár a külvilággal, akár a lelki létet (érzelmi, esztétikai, akarat élményekkel stb.) kapcsolatos kommunikációs tevékenység (157).

A jeltipológiának az a feladata, hogy megállapítsa a különböző jellegű jelek sajátosságait, kölcsönös viszonyukat és esetleges hierarchiájukat (157). A szakirodalomban kialakult egységes felfogás szerint a jelek feloszthatók természetes és mesterséges vagy tulajdonképpeni jelekre. Az előbbiek az ismertetőjegyek, szimptómák. Pl.: udvara van

a holdnak, eső lesz. A jelek második csoportjának rendszerezése már sok vitára adott alkalmat. Eszerint megkülönböztethetők a nyelvi jelek (Schaff terminológiája szerint szójelek = Wortzeichen) és az összes többi jelek. A hangnyelvnek és a nyelvi jeleknek a kommunikációs folyamatban különleges szerepük van. Ezért a nyelvi jelek sajátos, az összes többi mesterséges jelhez viszonyítva legmagasabrendű jelek (159). A tulajdonképpeni vagy mesterséges jelek valaminek a megértését szolgálják (jeladások, szignálok), vagy valami helyett használjuk őket (helyettesítő, képviselői jelek, szimbólumok) (161–2). Ezeknek a különböző mesterséges jeleknek a részletes analizálását mellőzve, számunkra a nyelvi jelre vonatkozó fejtegetések fontosak, vagyis azoknak a specifikus vonatkozásoknak a megállapítása, amelyek alapján a nyelvi jel az összes többi jeltől eltér.

A nyelvi jel specifikus tulajdonsága szerzőnk szerint mindenekelőtt a jelentéssugárzó képesség (Bedeutungstransparenz). Vagyis az a sajátosság, hogy a nyelvi jelnek jelentése van. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyelvi jel azonos a jelentéssel, hiszen egyszersmind hangjelenség, materiális jelenség is, a hang [= hangtest] és jelentés együttese. Azonban nem egyszerű asszociatív viszony eredménye. A nyelvi jel nem úgy jön létre, hogy egy bizonyos hangsort összekapcsolunk egy bizonyos jelentéssel. A hangsor és jelentés összefüggése a nyelvi jelnek sajátos, minden mástól különböző „sui generis” kapcsolata. Éppen ezért a nyelvi jel sem nem szimbólum (valamit helyettesítő jelkép), sem nem szignál (valamire utaló jeladás). (Szerzőnk e ponton vitába száll az ismert pavlovi teóriával.) De jöllehet a nyelvi jel nem azonosítható sem a szimbólummal, sem a szignállal, mégis képes ezek funkciójának átvételére is. Végül mint fontos, specifikus ismertetőjegyet tárgyalja Schaff a nyelvi jelnek azt a képességét, hogy az emberek közötti érintkezés legprecízebb, az állandó tökéletesítésnek határtalan lehetőségeivel rendelkező eszköze. Semmiféle más jelrendszerrel, semmiféle más „nyelvvel” — úgymond — nem lehet kifejezni Hegel filozófiai rendszerét, Einstein relativitáselméletét, sőt ennek vagy annak a nyelvnek még a legegyszerűbb grammatikáját sem. Csak a nyelvi jelekből álló hangnyelvnek van meg az a különleges ereje, hogy lehetővé teszi a gondolkodás fejlődését, a világnak és a benne uralkodó törvényeknek egyre átfogóbb és mélyebb megismerését s az ember javára fordítását (187).

Mindezekből a fejtegetésekből (valamint Schaff könyvének többi részletéből) a nyelvész (s bizonyára ugyanígy a filozófus és pszichológus) nem sok újat kap. Ám a tudomány és megismerés előbbre vitelét nemcsak az új felfedezések és elméletek gazdagítják. Schaff könyvének fő érdemét — mint jeleztem — abban látom, hogy az általa tárgyalt, agyonpolemizált kérdésekről világos, jól áttekinthető képet tudott festeni. A rokon tudományok sok-sok összefüggő szövevényétől elbizonytalanodó tájékozódást és állásfoglalást a lényeges elemek kiemelésével és sokoldalú megvilágításával könnyebbé, biztosabbá tudta tenni.

A könyv értékéből mit sem von le, hogy éppen nyelvészeti vonatkozásban vannak a szerzőnek téves nézetei vagy terminológiai ferdeségei. Az ilyenekre a német kiadáshoz csatolt utószóban Georg Klaus is rámutatott.

2. Azok a jelentésre vonatkozó és a nyelvész szakembereket vagy a nyelv iránt érdeklődőket elsősorban foglalkoztató kérdések, amelyeket Schaff nem tárgyal vagy megoldatlanul hagy, szerencsésen továbbgyűrűznek Wilhelm Schmidt jelentéstani munkájában.

Ami Schaff könyvében nem megnyugtató, az elsősorban a jelentéssel kapcsolatos fejtegetés, főleg a jelentés és fogalom különbségének, illetőleg azonosságának kérdéséről. Schaff helyesen állítja fel azt a tételt, hogy a jelentés és fogalom viszonyában elméletileg két megoldás lehetséges: a jelentés és a fogalom két különböző jelenség (s köztük bizonyos összefüggések állhatnak fenn) vagy egy jelenség két különböző oldalról szemlélve. Ő hatá-

rozottan az utóbbi álláspontot teszi magáévá. Fogalom és jelentés szerinte egyformán a nyelvi jel segítségével végbemenő absztrakció terméke. A gondolkodás és nyelv elválaszthatatlan folyamatának egyik vagy másik aspektusa. Más különbség nincs fogalom és jelentés között — jelenti ki Schaff nagyon kategorikusan (261). Schmidt tanulságos fejtegetései ebből a kérdéskomplexumból indulnak ki. Az ő alaptétele szerint a jelentés (szójelentés) leglényegesebb jegye az, hogy fogalmi elvonásból származik. Mégsem lehet azonosítani a fogalommal. A jelentés komplex jelenség, amelyben a fogalmi mag mellett más tényezők (érzelmi, hangulati értékek) is kimutathatók (12—6, 122). Schmidt szerint a szójelentés valamely tárgynak, jelenségnek vagy az objektív valóság valamely vonatkozásának tartalmi visszatükröződése egy nyelvközösség tagjainak a tudatában, amely egy hangsorral hagyományosan összekapcsolódik, és a szó strukturális egységében valósul meg. Tehát a jelentés a szó belső, a hangtest a szó külső oldalát, anyagi komponensét jelenti (16). Éppen ezért nála — Schaff-fal ellentétben — a jelentés nemazonos a fogalommal. A jelentésben fogalom és képzet sajátos módon keverednek. A szójelentés — mondja Schmidt — nem lehet sem képzet, sem fogalom e terminusok pszichológiai vagy logikai értelmezésében. A szójelentés lényegét csak úgy lehet felfogni, ha abból indulunk ki, hogy a nyelv elválaszthatatlanul egybeforr a gondolkodással. A pszichológia és logika szerint a fogalom egy tárgy vagy jelenség általános és lényeges jegyeinek a visszatükröződése. Ez viszont egyáltalán nem mondható a szójelentésről. Figyelembe kell továbbá venni az említett érzelmi komponenseket. A szó jelentése tehát tágabb, mint a szóval megjelölt fogalom. De a szójelentés döntően lényeges ismertetőjegye az általánosító jelleg. Ezekből a megállapításokból kiindulva fejti ki a szerző a szójelentés típusaira és kibontakozására vonatkozó nézeteit (19).

Ezek a tézisek a nyelvész olvasóhoz közelebb állnak, kielégítőbbek, mint Schaff említett felfogása.

A továbbiakban a szójelentés összetevőinek és típusainak, a szónak mint strukturális egységnek kérdéseivel foglalkozik Schmidt, vagyis azt vizsgálja, hogy a szóban együttesen érvényesülő tartalmi és formai elemek milyen összefüggésben vannak. Idevágó fejtegetéseiből a morféimakkal kapcsolatos kérdéseket tartom lényegesnek. A morféimákat a szótést és jelentés meghatározó tényezőinek tekinti a szerző. Megkülönböztet tö-, képző- és viszonyító vagy grammatikai morféimákat. Mindezek részesei a szójelentésnek mint a dologi, tárgyi, származéki, illetőleg grammatikai vagy viszonyító jelentés hordozói. A szójelentés morfeimatiszus komponenseinek szerepe azonban nem terjed túl a szó lexikális jelentésén. Vagyis a morféimáknak az a feladatuk, hogy a szónak mint a nyelvi rendszer elemének szemantikai értékét határozzák meg. A szó kommunikatív értéke, tehát a beszédben betöltött szerepe, más szóval a szó aktuális jelentése egy másik tényezőtől: a kontextus hatásától függ. Példák részletes analizálásával, a sémák ábrákba foglalásával mutatja be a szerző, hogyan halványulhatnak vagy tűnhetnek el, illetőleg erősödhetnek vagy gazdagodhatnak új színekkel a jelentés egyes elemei a kontextus különböző hatásaira. Így érvényesül a lexikális és aktuális jelentések hullámmzása mint dialektikus kölcsönhatás, mint lehetőség és megvalósulás. A lexikális jelentés a lehetőség, az aktuális jelentés a megvalósulás (55—90).

A kontextus determináló szerepével kapcsolatban a szerző — igen helyesen — hangsúlyozza, hogy nem a kontextus hozza létre az egyes aktuális jelentéseket, hanem a társadalom, a kommunikatív szükséglet, amely a valóság újabb és újabb árnyalatainak nyelvi kifejezését követeli meg. Ezt a folyamatot — a mindig újabb és újabb aktuális jelentések kialakulásának létrejöttét — egy sor ige különböző szöveggörnyezeti összefüggéséből láthatjuk meg plasztikus ábrázolásban (91—112).

Schmidt nem feledkezik meg annak hangsúlyozásáról, hogy a kontextusnak nemcsak lexikális-szemantikai, hanem szintaktikai determináló szerepe is van: *zu etwas kom-*

men, auf etwas kommen, um etwas kommen, hinter etwas kommen stb. (uo.). (Vö. a magyarban: *fogad valakit, fogad valamiben, fogad valakivel* stb.).

Felfogásom szerint lehetne a kontextusnak még egy harmadik: szituációs vagy stilisztikai jelentésmódosító szerepéről is beszélni: „Ki ez az öregasszony, kérdezte a fiú. Gonosz boszorkány, súgta füle a táltos” (meseszövegből). „Megbabonáztál, te gonosz boszorkány!” — mondja kedvesének becézve kötekedően a szerelmes ifjú. Nem a szövegkörnyezet tartalmi vonatkozásai, sem a szókapcsolás grammatikai kötöttségei, hanem a szituáció különbségéből eredő stilisztikai érték adja az első esetben a boszorkány szónak rosszálló, pejoratív, a másodikban kedveskedő, becézó jelentésárnyalatát.

Részletesen szól Schmidt az aktuális jelentések rendszerezéséről, a jelentésváltozás mozgási körülményeiről. Az aktuális jelentés végső okát kutatva arra az eredményre jut, hogy az az absztrakciós tevékenység, amely a nyelvközösség tagjainak tudatában a nyelvi jelek segítségével végbemegy, és a különböző szójelentéseket létrehozza, nem egy síkú, hanem különböző elemekre bontható, olyan elemekre, amelyekben az absztrakciós tevékenység eredményei láthatókká válnak. A mindig megújuló absztrakciós folyamatok eredményei az új vagy megváltozott szójelentések. Ezek a folyamatok azonban sohasem egyes elszigetelt szavakkal kapcsolatban mennek végbe, hanem mindig kontextusban. A kontextus az a médium, amelyben a szó általánosító jellege, az új jelentést lehetővé tevő tényező hatásosan érvényesül (54, 123). Ennek az elméleti koncepciónak az igazolására könyve további részében a szerző egy sor ígének jelentésaktualizálódásait mutatja be finom analizálással. Könyvének ez a része módszertani vonatkozásaiban a nyelv művelés és nyelvoktatás számára is igen hasznos (55–120).

Persze Schmidt könyvének is van néhány vitatható pontja. Ilyen mindjárt a terminológia (*lexikális, aktuális jelentés*), továbbá a kontextus szerepe a jelentésváltozásban, illetőleg a jelentés és kontextus összefüggésének, valamint a szó és morféma jelentéstani szerepének, végül a többjelentés és homonímia határának a kérdése. Éppen ezekkel a vitás kérdésekkel foglalkozik B. Panzer az információelmélet és gépi fordítás problémaköréből kiindulva.

3. Panzer alaptétele az, hogy a legkisebb jelentéshordozó elemnek, a morfémanak mindig általánosabb jelentése van, mint az ilyen elemekből összetevődő mondatnak, továbbá, hogy egy morféma fő vagy lexikális jelentése nem azonos a fellelhető valamennyi szövegbeli jelentés összegével, hiszen a lexikális jelentés mindig általánosabb, mint a szövegbeli jelentés, és több önmagában általános jelentés eredményez egy speciális jelentést (9–10). A nyelvi jelnek (Panzernál morfémanak) mind az általános, mind a speciális jelentése csak funkciójában, azaz információt közvetítő szerepében állapítható meg (11). Panzer csak fő vagy lexikális jelentést említ, és gondosan elkerüli az alkalmi vagy aktuális jelentésre vonatkozó megjelöléseket. Lapalji jegyzete szerint egyiket sem tartja megfelelőnek. Valóban zavar a terminológia kialakulatlansága. Schmidtnél is kissé nehézkes a megkülönböztetés: nála a fő jelentés az aktuális jelentés, mégpedig a szó társadalmilag legfontosabb jelentése, amely a szónak önmagában történő kimondásakor — tehát a *langue* síkján — a nyelvközösség legtöbb tagjának tudatában realizálódik (26). A kontextusban egyértelműen meghatározott szójelentést aktuális jelentésnek, a szó komplex tartalmára vonatkoztatott jelentést lexikális jelentésnek tünteti fel (24).

Panzernál a jelentés (pontosabban az általános vagy lexikális jelentés) az egyes elemek informatív értékén nyugszik, és az határozza meg, ami az összes (vagy minél nagyobb számú) szöveg-előfordulásokban közös. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy minél nagyobb számú szövegből kell mintegy kiszűrni a mindegyik szövegre érvényes jelentésmagot. Az e célból végzendő vizsgálatok a többjelentés és homonímia határkérdésének tisztázását célozzák. Mindjárt hozzátehetem, nem megnyugtató eredménnyel. Az ered-

mény nem lehet megnyugtató már azért sem, mert a vizsgálat alapja sem egységes. Panzer a morféma funkciójának tipologizálásából indul ki (praeposíciók, esetjelölők), majd minden megkülönböztetés nélkül áttér a szavak jelentésének analizálására. A jelentésváltozatok és homonimák közötti határt az azonos, közös jelentésmaghoz tartozásban, illetőleg attól elkülönülésben jelöli meg, akárcsak Schmidt. A szövegösszefüggések determináló szerepe alapján pl. a *pes* 'láb' szónak 1. emberi testrész, 2. ütem, ritmus-egység, 3. (Bootszubehör: Segeltau, Schote) jelentései egymástól elkülönülő homonimák. De már a szó 'hosszmérték' és 'versláb' jelentéseinek összefüggésében maga a szerző is ingadozik, hogy ezek egyazon szó két jelentésének vagy két homonimának tekintendők-e (26).

A homonimák kérdésében a nálunk főleg Bárczi által képviselt etimológiai alapelvet (MNY. 54:43–52) sem tarthatom kielégítőnek, legalábbis a szinkrón leírás szempontjából nem. De az egy jelentésmaghoz tartozás ingatag elvénél kétségtől sokkal biztosabb alapot ad az etimológiai szempont. Felfogásom szerint a jelentések szinkrón vizsgálatában kiindulópont lehet az azonos jelentésmaghoz tartozás természetesen a kontextusnak főntebb jelzett hármassal determináló szerepe alapján, de — főleg vitás esetekben — nem mondhatunk le az etimologikus elvről sem. Vagyis a jelentések osztályozása csak komplex vizsgálattal, különböző szempontok mérlegelésével, nem pedig egyoldalú szemlélet alapján vezethet eredményre.

Abban osztom a szerző nézetét, hogy az információ során fellépő redundancia kiküszöböli a többjelentés és homonímia ingadozásait. (A gyorsírók már régen felismerték, hogy a redundancia révén válik lehetővé végtelen sok információs tartalom közvetítése viszonylag igen korlátozott számú jelekkel.)

Összegezőképpen megállapítható, hogy a szemantika és lexikográfia számára fontos alapkérdésekre a három tárgyalt mű egyike sem tudott teljesen kielégítő, pontos feleletet adni. Viszont pozitív és közös vonásuk, hogy a tudományos egzaktitás igényével, a nyelvi tények tárházának minél teljesebb bevonásával és gondos analizálásával törekedtek a felvetett kérdések megoldására.

Benkő László

Décsy Gyula: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.

Wiesbaden, 1965. XVI + 251 lap

1. Örömmel üdvözljük Décsy Gyulának, a hamburgi egyetem finnugor szemináriuma vezető professzorának a könyvét. A szerző célként azt vallja műve bevezetésében, hogy tárgyias, rövidre fogott és jól rendezett áttekintést kívánt adni a finnugor nyelvtudomány eredményeiről: az egyetemi hallgatók számára segédeszközü, más tudományágak képviselőinek eligazítói. Mindahányan vagyunk, helyesljük a szerzőnek ezt az önmagára kiszabott feladatát, mivel ilyen — világnyelven írott — könyvre a finnugrisztika rászorul, hiszen Szinnyi József könyvecskéjének (Die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Leipzig 1922, Göschensorozat) a második kiadása majd fél évszázada jelent meg, és ridegen szisztematizáló, nehézkes tudományos kis mű: inkább összefoglaló, semmint magyarázó. Az azóta elmúlt ötven esztendő eredményeit a modernebb nyelvtudományi szemlélettel dolgozó Björn Collindernek 1960-ban angolul publikált nyelvtana (Comparative Grammar of the Uralic Languages, Stockholm—Uppsala, 1960) szinte csupán a szakembereket szolgálja. Indokolt tehát egy tudományos alapú, pedagógus módszerű könyv összeállítása.

Ennek a feladatnak óhajtott megfelelni Décsy Gyula.

A finnugrisztika iránt világszerte növekszik az érdeklődés a nem finnugor népek lakta országokban is. Okát most boncolgatni nem helyénvaló, elég ha a tényt regisztráljuk, és megemlítjük néhány tanszék, intézet székhelyét: Kelet-Berlin, Göttinga, Hamburg, München, Párizs, Dublin, New York, Bloomington. A leendő magisterek és a doktorandusok szívesen ragadják majd fel a nekik kínált, a nekik készült „Bevezetés”-t. Nagy és felelős feladat terhére emelte tehát vállára a szerző, amikor ezt a valóban létező szükségletet ki akarta elégíteni.

2. Bennünket, magyarokat ilyen nevelő-oktatói célú, tudományos eredményeket is summázó munka megítélésekor elfogulttá tesz Zsirai Miklós remekbe szabott könyve, az 1937-ben megjelent Finnugor rokonságunk, mert Zsirai Miklós anyagismeretét, forrásainak bő tárházát, előadási módjának lelkesültségét mindig megbámultuk, és úgy hittük, ezen jó tulajdonságai aligha szárnyalhatók túl. Nehéz bizony helyt állnia újabb mű szerzőjének „a Zsirai”-val történő vetélkedésben.

3. Décsy Gyula a rövidítések, a fonetikai jelek magyarázatát közli munkája élén, majd a tartalomjegyzéket követi a tulajdonképpeni mű, amely öt részből és két kiegészítésből tevődik össze.

A kurta I. részben (1–6) fogalmi és terminológiai magyarázatokat kapunk, a finnugor nyelvtudomány történetét ismerteti és tanulmányi segédeszközeit sorakoztatja fel a szerző.

A könyv derekát a II. rész alkotja (7–151), amelyben Décsy egyenként mutatja be a finnugor nyelveket; a sort a magyar nyelvvel nyitja meg, ezt követi a két obi-ugor; ekkor a szerző átugrik a finn-permi ághoz, itt a finnt veszi elő, utána a finnségi nyelveket (vepsze, vót, észt, lív; — a karjalai-finnt a suomi-finnhez csapja, amit helyeselhettünk); egyetértünk vele abban is, hogy az izsórit nem tekinti külön finnségi nyelvnek, hanem a finn nyelv egyik nyelvjárásának; ugyanilyen értékrendbe helyezi az inkerit, azaz csak nyelvjárásként kezeli; — majd a lapp nyelvre keríti a szót, aztán a két volgai finnugor nyelvvel folytatja (mordvin és mari), áttér végül a permiekre (furesa módon előbb a komi nyelvet, aztán az udmurtot tárgyalja), és a kihalt volgai népek nyelvével, illetve a proto-baskir nyelv problémájával végzi a II. fejezetet.

A III. fejezet (152–210) ezt a címet viseli: „A finnugor alapnyelvtől az egyes finnugor nyelvekig”; ebben az alapnyelv hangállományát, alakrendszerét, szóképzését, mondat szerkesztését, szókincsét ismerteti, majd az utóbbival kapcsolatban rátér az indogermán, iráni és török jövevényszavak kérdésére; az alapnyelv bemutatását követi az ugor nyelvek közös sajátosságainak és az ugor „alapnyelv”-ből (talán alkalmazhatjuk ezt a jelölést) származó fejleményeknek, az ősmagyarnak (előmagyarnak) és az obi-ugornak a bemutatása; azonos módon cselekszik a szerző a finn-permi, finn-volgai, finnségi, permi fokozatok tárgyalásakor (azaz kihüvelykezi e fokoknak a hangállományban, az alak- és mondatfelépítési rendszerben mutatkozó közös és sajátos nyelvi vonásait).

A IV. rész (211–9) a finnugor „őshaza” lokalizálásának módszerét, az idevágó kutatások eredményét ismerteti, majd ábrázolja a finnugor nyelvi közösség széthullásának elképzelt menetét.

Az V. fejezetben (220–30) súlyos kérdés, a finnugor alapnyelvnek más nyelvcsaládokkal való rokonsága kerül terítékre, és bukik el minden rokonítási kísérlet — a szerző kritikus vizsgálatán.

A függelékben előbb a finnugor és szamojéd népnevek etimológiai magyarázata, az elnevezések története, használata stb. kapott helyet (230–41), majd egy rövid, 13 finnugor

nép nyelvén közölt meseszöveg (241—6). — Névjegyzékkel záródik a könyv; bibliográfia, szó- és tárgyjegyzék nincs.

4. Ha a szerző érdemeit akarjuk felmérni és méltatni, akkor nemcsak az anyag elrendezésének a mikéntjét kell latolgatnunk, hanem elsősorban az anyag korszerű és oktatói feldolgozásmódját. Décsy Gyula 1962-ben zárta le kéziratát, nem követelhetjük tehát rajta a később megjelent tanulmányok ismeretét. Az eladdig publikált monográfiák, részletkutatások javarészt belekerültek művébe; a tényeket átemelte munkájába, világos előadásban szervesen illesztette bele az egészbe. Nem érzünk tehát elszigeteltséget, mozaikszerűséget, hanem előrehaladást, — azaz jól egybeötvozódott a sok forrásból merített ismeret, a „nyersanyag”. Külön emlékezünk meg az egyes finnugor népek történetét leíró részeketkről: ezek sikerültek, tempósak, ámde szívesen láttuk volna, ha a szerző a magyar és a finn nép történiáját bővebben ismertette volna, és nem hanyagolta volna el e két nép történetének legújabb szakaszát. Ugyanebben a hibában kell elmarasztalnunk a szépirodalmi ismertetések említéskor: valahogy szakadékformán marad abba az ést meg a finn irodalomról adott tájékoztató. Nem lehet 14 sorban 100 év ést irodalmát bemutatni, mert akkor egy árva szót sem ejteth a szerző a drámaírásról meg Joh. Semper-ről, Vildéről, Smuulról stb. A finn rész ugyanilyen csonka: legalább a progresszív Kiila (= Ék) csoportot, a Parnasso folyóiratot, Lassilát, Vejo Merit, M. Larnit említhette volna. — A történeti részben nehéz feladat jutott neki osztályrészül: a legújabb idők igazságos ábrázolásának a megtalálása. Visszaemlékezve Zsirai Miklós határozott, reménykedő állásfoglalására (1937-ben!), úgy látjuk, hogy Décsy igen tartózkodó, gyakran borulató.

Könyvének javát azonban nem a néptörténeti részeket, hanem a nyelvészeti alkotják. Rendkívüli igyekezettel törekszik ezekben helyt állni, modern eredményeket ismertetni. Ilyen például a mari nyelvjárások jellemzése (109—112), a komi nyelvjárások sajátosságainak ismertetése (123—127). Gazdagon merít a friss, a szovjet korszakban megjelent nyelvészeti irodalomból (D. Bubrich, M. Koljagjenkov, V. Litkin és mások munkáiból), jól ismeri a finn nyelvészek német nyelven publikált munkáit, ám ritkán folyamodik finn nyelven írt tanulmányaikhoz. Tudja, hogy a nagy szovjet enciklopédia meg a finn nagy lexikon tudományos felelősséggel összeállított művek, jónak látja tehát meríteni belőlük. A szerző gyakran egyéni véleményét is beleszövi munkájába (*ich*-formában), olykor arra is utal, hogy itt vagy amott még akad tennivaló (pl. a 144. lapon: a jövő kutatás feladata a régi udmurt nyelvi anyag feldolgozása; a 169. lapon: ősi, eddig nem ismertetett idiomatizmusok megállapítása további gondos, rendszeres, összehasonlító kutatást követel stb.).

Korszerűnek mondható Décsy könyve abból a szempontból is, hogy a nyelvek fonéma-rendszerét ismerteti (mindenkor az irodalmi nyelvét, ahol ilyen létezik), egy bizonyos stádiumszerűséget kíván ábrázolni, azaz egy-egy korszak (alapnyelvi, finn-volgai, ugor) leírását adja: állapotot a történeti fejlődés időfolyamatában.

Helyes és korszerű törekvés, hogy az írott emlékekkel nem rendelkező nyelvek esetében utal az interdialektális összehasonlítás, a belső rekonstrukció lehetőségére (például a lapp nyelv esetében).

Jó térképek és ábrák segítik a szerző célkitűzéseit, így például nem éri be a merjék és muromák lakhelyének a pusztá megemlítésével, hanem szemléletes térképet készített (147), melyen a keleti szlávok előnyomulását is érzékelteti. (Az ábrákat D. Deterding asszony, a hamburgi Museum für Völkerkunde munkatársa rajzolta.) Hibáztatjuk azonban, hogy némely térképre az orosz helynevek kerültek — részben vagy egészben — az eredetiek helyére, pl. Karjala térképén. Én Mariföld térképén a *Volga* név mellé oda merném írni a folyó mari nevét is: *Jul*. — Ugyanez vonatkozik Magyarország térképére, amelyen vegyest olvasható Donau és Pécs, Plattensee és Szeged.

5. Tizenhárom élő finnugor nyelv fejlődése és állapota, a nyelveket beszélők közösségének a története, irodalma, műveltsége kerül bemutatásra Décsy Gyula könyvében. A tárgyalás nyelvi, történeti, régészeti, földrajzi stb. adatokkal való igazolást követel, mégpedig nem adatok néhány tucatját vagy százát, hanem ezreit: mintegy 10 000-re becsülöm a felhasznált adatok számát. Ugyanakkor elvek ismertetése, érvek szembesítése is szükségessé válik. A szerzőt állandóan fenyegeti tehát a tévedés veszélye és a veszélyből gyakran valószínűsítő tévedés is válik. Nem kívánom az általam kijegyzett hibákat itt felsorakoztatni, csak néhányat emelek ki, bizonyítandó, hogy egy nyelvészeti-történeti munka megírása aprólékos körültekintést, állandó éberséget követel az írótól.

1. Számszerű tévedések:

A 20. lapon a szerző azt állítja, hogy a mai magyar nyelvben kb. 80–100 oszmán-török szót használunk. Bizony, csak a felényt.

A 99. lapon azt olvassuk, hogy a moksá-mordvinok száma 200 000, az erzáké viszont egy milliónyi. Ezzel szemben az az igaz, hogy a moksák száma az egész, az egy milliónál több lélekszámú mordvinságnak csaknem az 50%-át teszi.

A szerző azt állítja (100. lap), hogy a moksában három igemód van, az erzában hat: ezzel szemben az a tény, hogy az erzában hét az igemódok száma.

2. Nyelvészeti tévedések:

Úgy véli a szerző, hogy a mezei mari nyelv mai hangsúlyozásmódja orosz hatásra keletkezett (117). Noha kijelenti, ennek a tételnek a végleges bizonyítása további tanulmányokat követel, mégsem fogadhatjuk el Décsy nézetét, mivel török nyelvi (csuvas és tatár) hatás az okozója annak, hogy az eredeti, a finnugoros első szótag-hangsúlyozás megváltozott. (Valószínűleg az eredeti mellékhangsúly megléte is közreműködött az új hangsúlyozásmód kialakulásában.)

Nem igaz, hogy a mari nyelvben a *-šamâč* többesszámjel csak nyelvjárásban található (194): 1953 végéig ez volt a „hivatalos” plurálisjel a mezei irodalmi nyelvben.

Décsy szerint a mari nyelvben a múlt idő *n* jele a fgr. feltételes mód *-ne-* jeléből származik (195). Az említett fgr. jel megtalálható a mari óhajító módban (vö. NyH⁷ 112), az indicativus múlt idejének *n* jele pedig másként eredeztetendő (vö. CIFV 68).

Nem nevezhető mordvin újításnak az óhajító mód *-ks-* jele (193) — gondoljunk az észtre (*loeksin* 'olvasni szeretnék'), a finnre (*lukeakseni* 'hogy olvassak').

Az észet *parv* 'komp' szó a szerző szerint az oroszból származik, vö. or. *napom* (74). A származtatás helytelen.

A magyar *nincs* szót nem kategorizálnám tagadó igének (170).

Az ugor 'ló' jelentésű szó nem tekinthető „genuin ugrisch”-nak (171), hanem közös jövevényszó.

A mari *tolaš tüngaleš* jelentése nem 'du wirst gehen' (190), hanem 'er wird gehen'.

A magyar *-ik* igevezződés eredete (176) nem ismeretlen: Décsy talán nem ismeri Mészöly Gedeon általánosan elfogadott magyarázatát.

A *jürdeni* ige eredete nem ismeretlen (vö. Nyr 68: 89–90), az *Isten* szó *ös ~ is* szavunkkal, a finn *isä* 'apa' szóval függ össze (vö. Mészöly: Ómagyar szövegek 158), a *búz* eredete sem ismeretlen (Mészöly i. m. 241), a *nyár* szó aligha török eredetű (175, vö. Nyíri: MNy 60: 414 kk.), *kezdeni* igénket a *kéz* szóval kapcsolja össze Nyíri Antal (Néprajz és Nyelvtud. VIII.), a *hímlő* szó kétségtelenül a *hint* igével vetendő egybe, vö. oroszban is *сыпь* 'kiütés', *сыпной тиф* 'kiütéses tifusz', amely a *сыпать* 'hinteni, szórni' igével egy töről sarjad; ugyanígy a komiban is *kištnj* '1. szórni, hinteni; 2. bőrküütést kapni' és *kištem* '1. kiütés (bőrbetegség)', 2. más nyj.-ban: 'szórás, öntés' (Fuchs—Fokos: Syriänisch-deutsches Vb. 411/b és 412/b) (Décsynél mind a 176. lapon).

A tagadó ígét finn-permi korszakbeli újításnak véli Décsy (181): helyesebb ősi sajátosságnak tartanunk, mely az ugarságban eltűnt (vö. Kertész Manó: Zur Frage der

finnisch-ugrischen Verneinung: SUSToim. 67: 199 k.), elkorcsosult (l. Sal Éva: A tagadás az obi-ugor nyelvekben: NyK 56: 57 kk. és 57:73 kk.).

A 182. lapon indioiráninak nevezett jövevényszavak egy része inkább praeáriják: finn *porsas*, komi *porś* 'disznó' az *o* hangja miatt (l. A. Joki Verba docent: SKSToim. 263 [1959] — 52. l. jegyzet és 53); a finn *jyvä*, udmurt *ju* 'mag, gabona' a vokalizmus okán szintén régebbi (vö. szkr. *yava-* 'gabona', *a* hanggal).

A manyisi-chanti *s* múlt idő jel (180) nem különíthető el a mari nyelv *š* múlt idő-jelétől és a mordvin *ś* jeltől (Björn Collinder: Comparative Grammar 307).

Sajtóhibák:

Manyisi *puv* 'fű' (171), helyesen *pum*; oblignen (210) helyesen *obliquen*; Körös (folyónév) (11) h. Körös; Nančnyje (30) h. Naučnyje; a 33. lapon kimaradt a chanti *xutem* ~ *xulem* szó jelentése; *Moχal* (97., jegyzet) helyesen *Moχel*; a 100. lapon a 9. pontban Ablativ helyett Allativ olvasandó; a 102. lapon a 2. bekezdésben a *Kolχozon* szó után beiktatandó az *erämo* szó, mivel a folyóirat címe: Kolchozélet; a 133. lap 2. pontjának utolsó sorában *als* helyett *also* olvasandó; az udmurt *pyčal* szó fordítása nem 'Art, Büchse' (146), hanem 'eine Art Büchse'; a 156. lapon *ηt* helyett kétségtelenül *nt* írandó.

Kisebb megjegyzés:

Nem beszélhetünk *jazvin* komi nyelvjárásról (123), mivel a folyó neve *Jazva*.

A hibák v i s z o n y l a g o s száma csekély.

5. Décsy Gyula munkáját több helyt ismertették: méltatták vállalkozó kedvét, elismerték, hogy ez a könyv fontos feladat teljesítésére hívatott (V. Litkin és K. Majtyinszkaja a Советское финноугроведение c. folyóiratban, 1965: 231—34, Mikko Korhonen FUF 36: 302—315, Lakó György ALH 16: 173—81). A nyelvészeti hibák kijavítása, némely elhanyagolt rész kiegészítése feltétlenül szükséges, mivel a könyv főként javított formájában elégítheti e g é s z é b e n az eleve ráruházott feladatot. A helyesbítés némely pontra vonatkozik, az elismerés a könyv nagy részére.

Erdődi József

A Nyelvőr postája

A magyar nyelv oktatásának nehézségei és eredményei technikumban. Az iskola, ahol már tíz éve tanítok magyart, bányaipari technikum. A felvételtkor nemigen van lehetőség szelektálásra, és a tanulók között sok az ún. hátrányos helyzetű fiú. Ennek következtében munkánk nem könnyű, de talán még fontosabb, mint más középiskolák nevelőié.

A technikumba jelentkezők túlnyomó része nyilvánvalóan nem elsősorban a közismereti tárgyak iránt érdeklődik. A tanárok többsége mérnök vagy más műszaki képeztetésű nevelő, akik természetesen csak másodsorban vannak tekintettel az általános műveltség követelményeire. Érthető, ha a magyar szakosok kettőzötten érzik a rájuk háruló feladat súlyát.

Évek során az a tapasztalat alakult ki bennem, hogy az igényeket nem szabad csökkentenem, de megfelelő perspektivikus célokat kell kitűznöm. Így például a kifejezés-mód, a stílus egyszerűsége és szabatosága legyen az elsőrendű követelmény, ami szoros összefüggésben áll a világos, okszerű gondolkodással. Óvakodom attól, hogy szóbeli feleltetéskor túlzottan aprólékos hibakereséssel gátlásokat idézzek elő az előadás folyamatosságában. Természetesen már az első év vége felé, még inkább a további tanévek során egyre fokozottabb igényeket támasztok az összefüggő, jó stílusban előadott felelés, illetőleg fogalmazás tekintetében. A nyelvi készség fejlesztésének fontos eszköze jó írók és jó könyvek népszerűsítése és a róluk való beszámoltatás (ennek módszerei azonban más kérdés-komplexumhoz tartoznak). Sajnos, iskolatípusunk részére jelenleg nincs forgalomban megfelelő nyelvtankönyv, amely jó nyelvhelyességi gyakorlatokat tartalmazna. Ezt nem tekintve tapasztalatom szerint a nyelvtani iskolázás igen jól fejleszti a fegyelmezett kifejezőkészséget (beleértve az elméleti ismereteket, de főképpen az elemzés gyakorlatát).

A helyesírás fejlesztésében is a fokozatos haladást, a követelmények céltudatos emelését látom célravezetőnek. Persze ez sok türelmes aprómunkát követel meg. Egyes órákat (még a felsőbb osztályokban is, szükség szerint) teljesen a helyesírás gyakorlására vagyok kénytelen fordítani. Az óravázlatok diktálásakor mindig figyelek a megfelelő tempóra és a tiszta kiejtésre (ilyenkor is felhívom a figyelmet egy-egy nehezebb írású szóra). Számonkérés alkalmával a feleltetés közben javítom a helyesírási hibákat (még a történelemfüzetekben is, amennyiben azt is tanítok az osztályban). Így igyekszem elérni, hogy a tanulók állandóan figyeljenek írásuk hibátlanságára, és készséggé váljék számukra, lehetőleg az egész életre.

Elvem tehát: kezdetben nem szabad türelmetlennek lenni, bármilyen gyenge alappal indul is valaki. A szívós, céltudatos következetesség a legtöbb esetben meghozza gyümölcsét az évek során. Vannak ugyan makacs betegségek, pl. a „láthassuk” és társai, vagy a „de azonban”-féle hibák. Ezeket a sorozatos figyelmeztetés, javítás is alig tudja kiirtani. Munkámhoz jó segítséget nyújtanak a rádió „Édes anyanyelvünk” adásai, valamint a „Tessék kérdezni, a nyelvész válaszol” a tv-ben. Érdekes megfigyelni, hogy

a tanulók (főképpen pedig a dolgozó, levelező tagozatok hallgatói) mennyire szívesen hallgatják ezeket a közvetlen, népszerű hangú nyelvművelő műsorokat. Már az első évben fel szoktam hívni a figyelmet „A magyar helyesírás szabályai” című kiadványra s jó használhatóságára az iskolaévek után is. Gyakran használok a helyesírási gyakorlatok során a Szemere-féle segédkönyvek szövegeit.

E sokirányú erőfeszítés ellenére is akadnak egyoldalúan műszaki érdeklődésű tanulók, akik viszonylag keveset fejlődnek nyelvi készségükben négy év alatt. De a „csak egy kicsivel jobban” célkitűzés itt valóban érvényesül. Másoknál viszont gyakran már az első osztályban olyan ugrásszerű fejlődés tapasztalható, hogy örülhet a tanár szíve. Mindenesetre: szeretni és megszerettetni kell a magyar nyelvet; ez az alapvető feltétele a tanár sikeres munkájának.

A múlt évben érettségizett a dolgozó tagozaton egy 35 éves, német anyanyelvű hallgatóm, aki váratlanul hozzám lépett egy óráközi szünetben, és „vallomást tett”. Elmondta, hogy amikor beiratkozott a technikumba, egyáltalán nem olvasott szépirodalmat. Írása tele volt súlyos hibákkal. Főleg a zöngés-zöngétlen hangokat keverte össze. Ma már — folytatta — harmadik osztályos kislányával együtt tanulja a nyelvtant, évenként négy-öt regényt elolvas, és gyakran forgatja a helyesírási szabályzatot. Hozzáteszem, hogy az illető érettségi dolgozata is elég jól sikerült. Pedig első osztályban nyugodt lelkiismerettel megbuktathattam volna. A kétoldali törekvés és szorgalom (tanulói és tanári) azonban meghozta gyümölcsét.

Ezek azok az esetek, amelyek az időleges sikertelenségek ellenére is erőt adnak a magyar nyelv tanárának a további eredményes munkához.

Bán Valér

Az ostor is sebváltó. Szeptember 4-én hajnalban a Hortobágyi Állami Gazdaság könyvai üzemegységéből vadkacsaesre indultunk. Már fent ültünk a szekéren, amikor a kocsis odaszól az istálló ajtajában álló kollégájának:

— Te Sanyi! Hozd ide a *sebváltót*!

Értelmetlenül néztem körül. Hol itt a *sebváltó*? Mi szükség lehet rá? Azonnal megértettem, miről van szó, mert Sanyi hozta a lóhajtó *ostort*.

A *sebváltó* szavunk összevont alakja a gépkocsizás szakszókincsébe tartozó *sebességváltó* mellék- és főnévünknek.

A tartalom hasonlóságán és a funkció azonosságán alapuló névátvitelnek egy a szemünk előtt kezdődő példája. A szónak ezt a jelentését az Értelmező Szótár még nem közli, hiszen a névátvitel csak alkalmi; nem is szükséges, hogy köznyelvvé váljék, bármilyen szemléletes, szellemes és humoros is.

É. Kiss Sándor

A rádió szó eredetéhez. A Magyar Nyelvőr 1966. évi 2. számában Fodor István nagy fáradsággal nyomozza e szó keletkezési idejét, és azt végeredményben 1924-re helyezi. A szerző nem veszi igénybe a legkézenfekvőbb forrásmunkát, ahonnan a szó felbukkanásának idejét percek alatt fáradság nélkül megállapíthatná: a Természettudományi Közlönyt. Ez a folyóirat minden hazai természettudományi és technikai mozgalomnak hű képét tárja elénk. Az 1841-től 1941-ig a társulat folyóirataiban megjelent cikkek szerzők és tárgyak szerinti betűrendes névjegyzéke és tárgymutatója 1943-ban vaskos, 618 oldalas könyvben megjelent Andorkó Kálmán összeállításában. Egyebet sem kell tennünk, mint a *Rádió* címszót fellapozni az 527. lapon, s megkapjuk minden, a rádióról szóló cikk idézetét, a régebbieket pedig „Drótnélküli távíró” címen a *D* betűnél. Megállapítható a Természettudományi Közlönyből, hogy a szerző véleménye abban a vonatkozásban, hogy a *rádió* szó 1924-ben vált általánossá, helyes. De már 1923-ban

az 55. kötet 63. lapján cikket olvashatunk „Rádió-gyorstelegráfia Berlin és Budapest között” címen (a rádió itt még *radió*-nak van írva), sőt már 10 évvel előbb, 1914-ben, a 46. kötet 491. lapján hosszabb tanulmányt közölt Pécsi Albert „A rádiotelegráfia gyakorlati alkalmazása” címmel (itt a rádió *á*-val van írva).

A Természettudományi Közlöny és tárgymutatója a magyar természettudományos irodalomnak olyan kincsestára, melyet semmiféle tudománytörténeti kérdés nyomozása során nem lehet nélkülözni.

Boros Ádám

A volt műszaki vezető esete. Bizonyára sokan emlékeznek még a tragikus esetre: 1963. október 11-én a debreceni Köztisztasági Hivatal műszaki vezetője agyonlőtte a hivatal igazgatóját, főkönyvelőnjét, egy adminisztrátornót, végül pedig önmagával végzett. A rendőri vizsgálatról a sajtóban szákszavú közlemény jelent meg, amely — pusztán nyelvtani szempontból vizsgálva — a következő meglepő és elgondolkodtató mondatot is tartalmazta: „A vizsgálat megállapította, hogy G. S.-nak, a vállalat volt műszaki vezetőjének hosszú évek óta nézeteltérései voltak a vállalat igazgatójával és több dolgozójával.” Mit jelent a *volt* szócska? Azok számára, akik értenek magyarul, csak ezt jelenti: a debreceni Köztisztasági Hivatalnak volt egy G. S. nevű műszaki vezetője. Később G. S. megvált ettől a hivataltól, és annak akkor, amikor elkövette borzalmas tettét, már más volt a műszaki vezetője. Ezzel szemben a tragédiáról szóló első beszámolóból félreérthetetlenül kitűnt, hogy G. S. a hivatal tényleges műszaki vezetője volt, amire azok, akik csak valamennyire is ismerik gazdasági vezetésünk módszereit, már abból is következtethettek, hogy az igazgató és a főkönyvelő (valamint a valószínűleg a fegyverdörrenésekre besiető titkárnő) aligha tárgyal a volt műszaki vezetővel. Miért érdemes erről ennyit beszélni? Azért, mert — leszámítva azt a nem túl valószínű feltetelezést, hogy a *volt* arra utalt: halálával megszűnt műszaki vezető lenni; ebben az esetben azonban a főkönyvelő és az igazgató neve elé is odakíváncskoznék a *volt* —, valószínűleg azt akarták elérni a közlemény megszövegezői, hogy a gyilkost elkülönítsék az áldozatoktól. Nem lehet azonban eléggé nyomatékosan figyelmeztetni mindazokat, akik gyakrabban vagy ritkábban, kisebb vagy nagyobb nyilvánosság számára fogalmaznak: mondanivalójukat a magyar nyelv szabályainak alkalmazásával kell kifejezniök.

P. G. P.

Férfiak, nők és szóvégződések. O. B. Lepesinszkájáról, a kiváló szovjet biológusról szóló nekrológiájában a Magyar Nemzet cikkírója a többi között ezt írja (a lap 1963. október 9-i számában): „Orvos akart lenni, már medikus korában aktív részvevőjévé vált a marxista tanulóköröknek, és ezzel határozott irányt szabott életének.” Mellőzzük most a mondattal kapcsolatban felvetődő egyéb nyelvhelyességi kérdéseket, és beszéljünk csak a „medikus” szóról. A magyar nyelv, mint köztudomású, nem ismeri a nyelvtani nemeket. Azt, hogy valamely foglalkozás művelője vagy egy név viselője nő, a *nő* és *né* toldalékokkal fejezzük ki (*orvosnő, tanárnő, Kovács kartársnő* stb.), de olykor sehogy, mert vagy nincs rá mód, vagy furesán, szinte nevetségesen hangzana. Ez — úgy érzem — egy árnyalatától fosztja meg nyelvünket, és sokszor mondanivalójának körülmenyes kifejezésére kényszeríti az embert. Ezért helytelen — mint a M. N. cikkében történt — olyankor is megfosztani a szót a nemet kifejező alakjától, amikor erre megvan a lehetőség. A *medikus* szó 'orvostanhallgatót' jelent. Az orvostanhallgatónők neve a latinból meghonosodott szó nőnemű alakja: *medika*. Kár ezt az árnyalatot elveszejteni, annál is inkább, mert egyedülálló: más, hasonlóan latin eredetű, *-us-ra* végződő, foglalkozást kifejező szavaink (*patikus, fizikus, technikus*) latin módra, *-a-ra* végződő nőnemű alakja többnyire magát az intézményt (*patika*), vagy a tudományágat (*fizika, technika*) jelöli.

Igaz, gyógyszerészek szájából gyakran hallani a 'gyógyszerész-technikusnő' értelemben használt *technika* szót is, ez azonban, mivel *technika* szavunk már amúgy is túlságosan meg van terhelve, egyáltalán nem tekinthető nyereségnek.

P. G. P.

Az alávét túlzott használatáról műszaki szövegekben. Nagyon gyakran találkozzunk az alábbi kifejezéssel: a mintákat *vizsgálatnak vetettük alá* — a szerény *megvizsgáltuk* helyett. Talán néha, amikor nagyon bonyolult vizsgálatokról van szó, és rendkívül szeretnénk fontosságukat hangsúlyozni, megengedhetjük a kissé nagyképű szerkezetet, de az esetek többségében fölöslegesnek látjuk. Ezt a szerkezetet elsősorban a német *etwas einer Untersuchung unterwerfen* kifejezés analógiájára gyártották fordítóink, nem beszélve arról, hogy analógiájára már a *vizsgálat alá von* is megjelent rossz fordításokban.

Nyelvünk konkrétságát, szemléletességét gyakran feláldozzuk a tőlünk idegen, bonyolult és szenvedő szerkezetek kedvéért.

A magyar nyelv értelmező szótára is megjegyzés nélkül hozza fel példaként az alábbi mondatokat:

A kész műszereket próbának vetik alá ... A tejet feldolgozás előtt valamely pasztörözési eljárásnak vetik alá ...

A műszaki lektorok bizonyára szívesebben vették volna, ha a szótár az *alávét* ilyen használatát azzal a kritikával kíséri, hogy műszaki szövegekben többnyire fölöslegesen bonyolítja a mondat értelmét, és a két példamondatot helyesebb volna cselekvő igével megoldani:

A kész műszereket kipróbálják (ellenőrzik, felülvizsgálják stb.).

A tejet feldolgozás előtt pasztörözik. (Csak akkor érdemes megjegyezni, hogy többféle eljárás van, ha fel is soroljuk őket.)

A tudományt csak úgy tehetjük mindenki számára könnyen hozzáférhetővé, ha megszabadítjuk a felesleges sallangoktól, a műhelytitkokat rejtegető ködösítésekétől,

Kalmár Vera

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

KISZ-ista vagy kiszista? — kérdezi egy fonyódi tanár, Vida János.

A latin eredetű *-ista* képző névrövidítésekhez, betű-, illetőleg mozaikszóhoz is járul: *focista, fradista, mávista, beszkártista* (v. *beszkártos*), *emágista* stb., mint ahogy általában sok rövidítést továbbképzünk (*emhákázik, meós, közértes, tébécés, tejus, géhás, tévézni* stb.). A *kiszista* szóalak természetes képződmény tehát (még természetesebb és egyszerűbb a *kiszés*), de használata — akárcsak a fentebb felsorolt szavaké — nem hivatalos (= *KISZ-tag*), hanem a kevésbé választékos köznyelvre jellemzőn, bizalmas hangulatú. Írásban való alkalmazása azért is kerülendő, mert írásmódja problematikus. A magyar helyesírás szabályai szerint (424. és 426. pont) az általában csupa nagybetűvel írt betűszóhoz kötőjellel kapcsoljuk a toldalékot. A szabályos írásmód tehát ez volna: *KISZ-ista*; így áll a Helyesírási tanácsadó szótárban is. A gyakorlat azonban nem követi a szabályt, és rendszerint egybeírt, kisbetűs, tehát mintegy köznevesített alakokkal találkozunk, ha írott szövegbe kerülnek ezek a jellegzetesen élőnyelvi, közvetlen stílusba illő szók. Valószínű, hogy ha divatjuk kiterjed, a szabály engedni fog az élet gyakorlatának.

K. M.

Arhimédész — archimedesi csavar. Erről a kettősségről Kató Lajosnak Ib-rányba ezt írtuk:

A magyar helyesírás szabályainak ma érvényes 1954-i (10.) kiadása újonnan szabályozta az ógörög és újgörög szavak és tulajdonnevek helyesírását (307. és 308. pont). Azóta így kell írunk a kérdezett nevet: *Arkhimédész*. A nem latin betűs nyelvek szavait ugyanis át kell írunk a mi ábécénk hangértéke szerint. Minthogy az *archimedesi csavar* kifejezés már meglehetősen elterjedt köznyelvünkben (még átvitt értelemben is használják, például egy uzsorás *archimedesi csavar*-járól is beszélhetünk), ennek írásmódját meghagyta a szabályzat régi latinos alakjában. Hasonlóképpen kell írunk: *Dareiosz*, de: *Dárius kincse* (*sem volna elég neki*). *Platón*, de *plátói szerelem*. Sajnos, egyre kevesebben tudnak nálunk görögül, azért ilyen nagy a bizonytalanság a görög szavak, nevek írásában. S az új helyesírási szabályzatot sem ismerik kellőképp.

F. G.

Részére — számára. Jó néhányan kérdezték már, mi a különbség e két névutó jelentése között. Simongáti Ernő mérnökthanárnak írott levelünkben így próbáltuk megvilágítani ezt a kérdést:

A *részére* és a *számára* részeshatározói névutókról A mai magyar nyelv rendszere azt írja, hogy bár mai nyelvünkben használatuk között „nincs lényeges különbség, stílusis szempontból a kettő sok esetben nem cserélhető fel egymással” (2:250). Sajnos, részletesebb felvilágosítást nem találunk a könyvben, csak azt a figyelmeztetést, hogy a névutókat ne használjuk fölösleges gyakorisággal az egyszerű *-nak*, *-nek* rag helyett; a hivatalos stílus ugyanis hajlamos az ilyen szószaporításra. Ugyanezt a véleményt találjuk a Magyar nyelvhelyesség című kötetben is (270). Az éles különbségtéves valóban mesterkelt és erőszakolt volna tehát, de az Értelmező Szótár példái alapján, amelyekre Ön is hivatkozik, úgy látszik, hogy a *számára* egyaránt használatos személyre és dologra, de a *részére* inkább csak személyre. Ez, ha szabálynak nem tekinthető is, Dengl megjegyzését látszik erősíteni. Ennek az árnyalati egyensúlyeltolódásnak oka talán az, hogy a *részére* névutóval kifejezett részeshatározó közel áll a személyhez szorosabban és gyakrabban kapcsolódó birtokviszonyhoz, lásd Értelmező Szótár: „úgy, hogy a névszóval jelölt személynek, csoportnak (birtokába) jusson: *Pista részére küldtem* = neki, birtokául; úgy, hogy az övé legyen.” Ezt mutatja az újabban használatos levélcímzés is: *X. Y. részére*. Lehet, hogy elősegítette ezt az árnyalati különválást a *részemről* stb. kifejezések párhuzama is; ezek ugyanis személylyel vagy személyekkel, illetőleg valamely testülettel kapcsolatosak.

A *számára* névutónak inkább dologra vonatkozó, általánosabb körű, tehát gyakoribb használatát viszont az is magyarázza, hogy — mint az Értelmező Szótár is jelzi — a birtokviszonyhoz való közelítéssel szemben a részeshatározónak lazább jelentéseit is kifejezi: valakinek szánva, az ő használatára, érdekében, javára, szempontjából, rá nézve stb. (A *részére* címszónál idézett mondatban is: *részemre* kevés előnye van — ma inkább a *számomra* névutót használnók.)

Az elhatárolás igen nehéz tehát, s nem is lehet pontos szabályba foglalni, csak némi irányelveket fogalmazhatunk meg: a nyelvsvokás és a nyelvérzék, úgy látszik, a *részére* névutót főként személyhez kapcsolja; bizonytalanság esetén legjobb *-nak*, *-nek*-et használni.

K. M.

Lapszemlét olvastunk fel. Papp Sándor kifogásolja, hogy a Rádió bemondói ezzel a mondattal fejezik be délelőtti vagy déli hírközlésüket: „Híreket és lapszemlét olvastunk fel.” Szerinte lapszemlét csak *művelni*, tartani lehet, de fölolvasni nem.

Ha jobban megvizsgáljuk a dolgot, meg kell állapítanunk, hogy nem akadhatunk fenn ezen a mondaton. Onnan van az Ön tévedése, hogy a *szemle* szónak csupán meg-

szemlézés'-féle jelentését ismeri el, holott többek közt ezt is jelenti az Értelmező Szótár szerint: „(sajtó) Bizonyos szempont szerint csoportosított anyagnak kritikai áttekintése, megvitatása (újságban, folyóiratban, rádióban). *Gazdasági, külpolitikai szemle. Hétről hétre szemlét ír az újságba.*” A *lapszemle* értelmezése pedig: „Újságokban, folyóiratokban az a rovat, ill. rádióban az a műsorszám, amely az időszerű sajtónak (rendszer. valamely tárgykörrel kapcsolatos) közleményeit kivonatosan ismerteti; sajtószemle...” Ilyen értelemben pedig lehet *olvasni, felolvasni* a sajtószemlét vagy a lapszemlét.

F. G.

Itten, ottan. Béky László budapesti levélfőnöknek vitája kerekedett kartársával abból, hogy az *itt, ott* helyett az *itten, ottan* változatot használta.

Helyeseljük álláspontját ebben a kérdésben. Való igaz, nem szabad nyelvünket „minden területen egyenruháztatni, ellaposítani” és csak ezt vagy azt a szóalakváltozatot „megengedni”. A nyelv előbb-utóbb úgyis fölhasználja az ilyen eltéréseket jelentésbeli vagy hangulati különbségtételre. Ezt mindig figyelembe kell vennünk. És ne feledkezzünk meg a jó stílusnak erről a fontos követelményéről: mindent a maga helyén! De nézzük meg a dolgot közelebbről!

Annyi bizonyos, hogy az *itt, ott* változat az igazán köznyelvi. Az *itten-t* az Értelmező Szótár „népies”-nek és egy kissé „régies”-nek minősíti, az *ottan-t* hasonlóképpen „népies”-nek és (a „kissé” elhagyásával) „régies”-nek. Ilyenformán van. Szépíróinknál ma is elég sűrűn előfordul a hosszabb, toldalékos változat is; ezt nem szabad megróni, még régiességnek sem merjük mondani, hisz csupán a stílus változatosabbá tételének eszközeként kell ilyenkor számba vennünk. Még Katona József Bánk bánjában sem érezzük régiességnek az *itten, ottan* használatát a következő mondatban, amelyet az Értelmező Szótárból írunk ide: „De, hát Melinda! oh! hát a haza! | *itten* Melindám, *ottan* a hazám — | a pártütés kiáltoz, a szerelmem | tartóztat.” Jól beleillik az *itten, ottan* a verses formába, a jambusi lejtésbe, akárcsak Petőfi versében, az Arany Lacinak szólóban az *itten* a trocheusi lüktetésbe: „Laci te, | Hallod-e? | Jer ide, | Jer, ha mondom, | Rontombontom, | Ül meg *itten* az ölemben.” Ahogy mai íróink használják az *itten, ottan* változatot, mi is használhatjuk mindennapi beszédünkben. De azt hisszük, senkinek sem jutna eszébe, hogy sírkőre véssesse ezt: „*Itten* nyugszik...” A kalauz „hivatalos” beszédébe jobban beleillik, ha az *itt* alakváltozatot használja a következő mondatában: „*Itt* már kezeltem a jegyeket?” Az *itten* már népies hangulatú volna. Tréfás megjegyzésben nemigen akadhatunk bele ebbe a mondatba: „*Itten* már semmi se használ!” Mindent a maga helyén!

F. G.

Sziámi ikrek. Kramer Lajosné nagyon helyteleníti, hogy így nevezik a nemrég Amerikában született összenőtt ikreket is. Ezt válaszoltuk:

Ez a szókapcsolat tipikus példája annak, hogy nemcsak egyes szavak, hanem több szóból álló kifejezések is ki vannak téve kisebb-nagyobb jelentésváltozásnak, ebben az esetben jelentésbővülésnek (amikor az eredeti jelentés mellett a szó, illetőleg a szókapcsolat tágabb, általánosabb jelentést is kap, az egyedi általánossá válik). A szóban forgó kifejezés is eleinte csak a század elején Sziámban született összenőtt ikerpárt jelentette. Azóta kibővült a jelentése, és minden hasonló rendellenességgel született ikerpárt éppen az eset hasonlóságának (esetleg azonosságának) nyomatékos érzékeltesére ugyanúgy neveznek. Eleinte csak alkalmi szókapcsolat volt, a jelentésbővülés miatt azonban állandósult, tehát az 'összenőtt ikrek' jelentésű *sziámi ikrek* kifejezés tagjait a jelentés megváltozásának veszélye nélkül nem változtathatjuk meg, nem cserélhetjük fel más rokon jelentésű szóval. Pl. a *thai-földi ikerpár* szókapcsolat is jelenti ezt:

Sziámban született ikrek', de nem jelenti szükségképpen azt, hogy 'összenőtt ikrek'. A *sziámi ikrek* kifejezésben, ha 'összenőtt ikrek' a jelentése, a *sziámi* szó szinte már nem is földrajzi fogalmat jelöl, hanem az ikerszületések egy bizonyos meghatározott típusát. Az orvosi nyelvben már majdnem szakkifejezéssé vált (ún. terminus technicusszá), szinte egy rövid körleírásnak felel meg.

Nincs okunk arra, hogy üldözzük ezt a kifejezést, nem is társtalan a magyarban sem, ugyanolyan helyes, mint az *ázsiai influenza*, a *spanyol nátha*, a *bécsi fehér* (festék-féle), a *bécsi szelet*, a *bordói lé* (Bordeaux város Franciaországban), a *makói hagyma* vagy a *nápolyi szelet*, a *debreceni páros kolbász*.

R. L. G.

Kigazdálkodás. Peller János levelében az iránt érdeklődik, hogy helyes-e a *kigazdálkodás* szó.

A kérdezett kifejezés nyelvünknek újabb fejleménye és eléggé ritkán használatos. Alkotásmódját nem kifogásolhatjuk, mert a *ki* igekötőt gyakran használjuk a cselekvés eredményességének kifejezésére. Például: *kinyomoz*, *kieszközl*, *kialkuszik* stb. Ezek az igék azt fejezik ki, hogy a pusztá igével jelölt cselekvés által elérünk valamit. A *kigazdálkodik*, *kigazdálkodás* is többet mond, mint a *gazdálkodik*, *gazdálkodás*, éppen a *ki* igekötő segítségével. Jelentése az Értelmező Szótár szerint: takarékos gazdálkodással előteremt, megszerez valamit. Pl.: *Az asszony kigazdálkodott magának egy ruhát.* A *kigazdálkodás* szó alkotásmódja tehát nem ellenkezik nyelvünk törvényével. Igaz, hogy fülünknek még egy kissé szokatlan, de üldöznünk semmiképpen sem szabad.

Sz. L.

Turizmus — vendégforgalom. Nemrég kérdezte tőlünk a Központi Statisztikai Hivatal, milyen címet adhatnának egy kiadványukban annak a fejezetnek, amely a „turizmus”-ról szól. A *turizmus* és a *turisztika* minálunk főként ezt jelenti: 'természetjárás' (Bakos Ferenc: Idegen szavak kézisótára). A Statisztikai Hivatal azonban most olyan-féle értelemben használja a *turizmus* szót, ahogy például Svájcban él: gyűjtőnév az utazással kapcsolatos ügyek megjelölésére (vö. többek közt az 1954-ben Lipcsében megjelent Fremdwörterbuch értelmezésével). Amint a Statisztikai Hivatalból magyarázták: beleértik ők a „turizmus”-ba a hazai és külföldi utasokkal való foglalkozást is, tehát nem csupán idegenforgalomról van szó. Mi ezt a szót ajánlottuk a kérdéses fogalomra: *vendégforgalom*. Örömetst elfogadták. Jóllehet aligha szótározták még ezt a szót, bizonyára mégsem tűnik föl senkinek, hogy új.

F. G.

Főzőtojás. Homits Károly, a Kereskedelmi Minőségellenőrző Intézet mezőgazdasági szakosztályának vezetője azt kéri, hogy legyünk segítségükre egy műszó kiválasztásában, megalkotásában.

Megbízást kaptak a tyúktojás szabványának kidolgozására; a szabványban több-féle szakszót használnak. Megkülönböztetnek *friss* és *tartósított tojás*-t. *Friss* az a tojás, amely nem régebb körülbelül három hétnél. Három hétnél régebbi tojás is lehet még fogyasztásra alkalmas, ha megfelelő helyen tárolják. Mi legyen azonban a megnevezése az olyan tojásnak, amely nem tartósított, de nem okvetlenül friss, mindamellett fogyasztásra alkalmas?

Az a körülmény nehezíti meg a helyes szónak megalkotását vagy kiválasztását, hogy nem szabad az ilyen nem egészen friss, nem tartósított, de fogyasztásra alkalmas tojást rosszalló hangulatú szóval megjelölni, hiszen az ilyen „becsmérlő” szóval megnevezett árunak nem lehetne keletje. Hiba volna például *állott*-nak nevezni. Hosszas fejtegetés után mi ezt a műszót ajánljuk rá: *főzőtojás*. Talán ez megfelelő lesz.

F. G.

Prohászka János nyolcvanéves

Szeretettel és igaz nagyrabecsüléssel köszöntjük folyóiratunk legrégibb és egyik legszorgalmasabb munkatársát, a jeles nyelv művelőt és nyelvtörténészt, Prohászka Jánost, aki február 2-án töltötte be nyolcvanadik életévét.

Prohászka János már egyetemista korában, 1907-től kezdve részt vett a Magyar Nyelvőr szerkesztői és kiadói munkájában mint Simonyi Zsigmond kedvelt tanítványa és fiatal segítőtársa. Csaknem hatvan éve annak is, hogy 1908-ban első cikke (Adatok irodalmi nyelvünk szótárához) napvilágot látott folyóiratunkban (37:33). Ő készítette el az 1927-ben megjelent második Nyelvőrkalauzt, és ő rendezte sajtó alá a harmadikat is 1941-ben. Nyolc évig volt folyóiratunk szerkesztő bizottságának tagja, egy évig a Nyelvőr technikai szerkesztési munkálatait is végezte, és számos éven át ő állította össze folyóiratunk szó- és tárgymutatóját.

Cikkeit, amelyeknek jelentős része ugyancsak a Magyar Nyelvőrben jelent meg, a széles körű tárgyismeret, a beható forráskutatás, a nyelvi kérdésekben való tisztánlátás, a biztos nyelvrész, mindenekelőtt pedig az anyanyelvünk iránti féltő szeretet jellemzi.

Ha tárgykörök szerint próbáljuk dolgozatait rendezni, meglep érdeklődésének sokirányúsága. Számos értekezése foglalkozik íróink, költőink nyelvi sajátágaival. Eredményesen vizsgálta többek között Petőfi, Verseghy, Móra, Krúdy, Karinthy Frigyes és Herman Ottó írói nyelvét, stílusát. Foglalkozott ezenkívül nyelvtani kérdésekkel, írt többek között a határozóval összetett igenevek fokozásáról (Nyr. 55:106), a *van* használatáról névszói állítmány mellett (uo. 137), a főnevek fokozásáról (Nyr. 59:111), a jelző szerepéről a költői nyelvben (az Országos Néptanulmányi Egyesület 1944. évi Évkönyve), a határozóval kapcsolt igenévi szerkezetek egyik fajáról (NyK. 60:141), a ragelhagyásról (MNy. 59:354), valamint számos más olyan kérdéssel is, amelynek a megoldásában szerencsés kézzel egyesítette a szorosabb értelemben vett nyelvtani, stilisztikai és a nyelvhelyességi szempontokat.

Jelentősek tudománytörténeti érdekű megemlékezései, ezek közül főleg azok, amelyeket nyelvész tanáraitól, Simonyi Zsigmondról (Nyr. 77:11; Nyelvművelő, 1956. 138), Schmidt Józsefről (Magyar Nemzet, 1963. VII. 24.) és Balassa Józsefről (Nyr. 89:145) írt. A Magyar Nyelvőrben megjelent, terjedelmét tekintve is kiemelkedő Simonyi-tanulmánya a századforduló nagy magyar nyelvészének a legreálisabb életrajza. A szerző nemcsak tanára tudományos pályafutását rajzolta meg benne biztos kézzel, hanem Simonyi Zsigmond emberi egyéniségéről is szuggesztív erejű képet adott a fiatalabb nyelvésznemzedék számára.

Az irodalmi nyelvvel foglalkozó, valamint nyelvtani-stilisztikai és tudománytörténeti cikkein kívül igen jelentősek szó- és szólástörténeti dolgozatai. Ő a legjobb ismerője a vendéglátóipar és a konyhaművészet magyar szaknyelvének. Számos ilyen tárgyú tanulmánya közül elsősorban a Kalandozás a vendéglátóipar szavainak világában című cikksorozatát (Nyr. 75:46, 127, 205, 295, 349) kell kiemelnünk, mert talán ebben

mutatkoznak meg a legszembetűnőbben Prohászkanak, a szó- és szólástörténeti kutatónak az erényei: gazdag szaktudása, a nyelv művelődéstörténeti kapcsolatainak állandó szemmel tartása, beható irodalom- és forrásismeretei, továbbá előadásmódjának, stílusának könnyedsége, olvasmányos volta. Jelentős azoknak a cikkeinek a száma is, amelyekben más vonatkozású szavaink és szólásaink történetével, jelentésével és nyelvi helyességének a kérdéseivel foglalkozott. Csak példaképpen említünk meg a cikkeiben tárgyaltak közül néhány szót: *égbekiáltó* (Nyr. 64:152), *háztűznézni* (uo. 156), *édeskevés* (Nyr. 70:103), *korhely* (Nyr. 74:279), *szottyant* (MNY. 46:267), *tömkeleg* (Nyr. 75:306), *léhűtő* (Nyr. 82:112) és néhány állandósult szókapcsolatot: *zsindely van a házon* (Nyr. 76:139), *nem fog a hely* (Nyr. 79:106), *kurta kocsmá* (Nyr. 81:486), *Szent Antal tüze* (MNY. 57:480), *Szent Mihály lova* (Nyr. 90:306).

Prohászka János nyelvtudományi munkásságának még ilyen vázlatos áttekintésekor sem hagyhatjuk említés nélkül azt a körülményt, hogy ünnepelt nyelvészünknek hosszú évtizedekig, a Tanácsköztársaság bukásától egészen a felszabadulásig tanári állásától megfosztva, a tudomány világától távol eső területen dolgozva kellett a kenyerét megkeresnie. Prohászka János azonban a legmostohább körülmények között sem lett hűtlen a nyelvészethez. Akkor pedig, amikor a munkásmozgalmi múltja miatt a fehér terror embereitől meghurcolt tudóst 1945-ben rehabilitálták, újra fiatalos lendülettel kapcsolódott bele tudományos életünkbe. Élénk munkakedv, széles körű érdeklődés és elmélyülő szorgalom jellemzi tudományos munkásságának legutóbbi szakaszát is.

Kívánjuk neki, hogy még sokáig töretlen erővel folytathassa nyelvünk tanulmányozását, és még számos érdekes és élvezetes cikkel gazdagíthassa folyóiratunk hasábjait.

O. Nagy Gábor

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1966. november 10-i üléséről

Arra a témára, amely a bizottsági megbeszélés napirendjének első pontjában szerepelt — „Eszmecsere az ifjúsági könyvek nyelvéről” —, hosszas előkészítés után került sor. A bizottság az egyik régebbi (1965. november 23-i) ülés határozatának megfelelően még 1966 legelején kapcsolatba lépett a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó vezetésével, s együttműködést kért, valamint ajánlott fel a megjelenő ifjúsági könyvek nyelvi-stiliztikai bírálatára vonatkozólag. A kiadó vezetői elfogadták a javaslatot, s megállapodtunk abban, hogy időről időre elküldik a gondozásukban megjelent művek közül azokat, amelyeket nyelvi szempontból az igényesebbek közé tartozónak tekintenek, bizottságunk tagjai pedig átnézik, s nyelvi szempontból értékelik e könyveket, sőt a legjobbakról, mint az év legszebben megírt ifjúsági könyveiről a sajtóban is beszámolnak.

E megállapodás óta a Móra Kiadó tizenhárom újonnan megjelenő ifjúsági könyvet juttatott el hozzánk. Ezeket bizottságunk tagjai át is tanulmányozták. Ilyen előzmények után zajlott le november 10-i megbeszélésünk, amelyre a bizottság tagjain kívül a Móra Kiadó néhány vezetőjét és munkatársát is meghívtuk. Az ülésen a meghívott vendégekkel együtt összesen tizenheten vettek részt, név szerint a következők: T. Aszódi Éva, Balassa László, Éder Zoltán, Garai Gábor, Grétsy László, Hernádi Sándor, Janikovszky Éva, F. Kemény Márta, Kovács Miklós, Lengyel Balázs, Lőrincze Lajos, D. Major Klára, Rónaszegi Miklós, Szathmári István, Szende Aladár, Szűts László és Tompa József.

Bevezetésképpen a bizottság titkára tett néhány vitaindító megjegyzést. Elmondotta, hogy az ülés célja egyrészt a bizottság tagjai által már átnézett könyvek tanulságainak megbeszélése, a bírálat szempontjainak egyeztetése, másrészt — s ez

talán még fontosabb! — az egész kezdeményezés céljának, jellegének, lebonyolítási módjának és rendjének tisztázása. A továbbiak során mindezekről a kérdésekről igen élénk, termékeny vita alakult ki, amelyben egy-egy átnézett ifjúsági könyv értékelésével vagy hasznos javaslatokkal szinte minden jelenlevő részt vett. Elmondották a hozzászólók, hogy a nyelvi értékelésre a bizottsághoz eljuttatott könyveknek az összeválogatása a rostálás szempontjainak tisztázatlansága miatt eddig nem a leghatékonyabb volt. Fölvetették azt a gondolatot, hogy az előzetes szűrés, válogatás munkájába esetleg be lehetne vonni a Magyar Írók Szövetségének ifjúsági szakosztályát. Hangsúlyozták, hogy az ifjúsági könyvek nyelvi-stilisztikai bírálatát nem lehet, nem szabad elválasztani a művek általános értékelésétől, s hogy éppen ezért a jövőben a nyelvi-stilisztikai értékelés tanulságait a nívódíjak odaítélésekor is tanácsos volna figyelembe venni. Azt javasolták, hogy az ifjúsági könyvek általános kategóriáján belül jelöljünk ki műfaji alcsoportokat is (pl. ifjúsági regény, gyerekregény, meséskönyv, verseskönyv, ifjúsági ismeretterjesztő munka), s az értékeléskor a csoportok műfaji sajátosságait vegyük figyelembe. Mivel nincs módunk — s talán szükség sincs — arra, hogy a beszámolóban minden felvetődő kérdésről számot adjunk, itt lezárom a felsorolást, s csupán azt foglalom össze röviden, iamben a jelenlevők — határozati javaslatként — végül is megállapodtak. Eszerint a Móra Kiadó a jövőben rendszeresen megküldi számunkra — mégpedig szabályos időközönként, minden negyedév végén — azokat a gondozásában megjelenő műveket, amelyek a maguk műfajában a legsikerültebb könyvek közé tartoznak, s amelyek a kiadó nívódíjára is esélyesek (legalábbis olyan módon, hogy közülük kerülnek ki a nívódíjas munkák). Bizottságunk tagjai a vizsgálat szempontjainak megfelelő összehangolása után értékeli az elküldött könyveket, s értékelésük tanulságait a kiadó vezetősége rendszeresen figyelembe veszi a nívódíjak odaítélésekor. Ezenkívül a Móra Kiadóval együttműködve egy-egy alkalommal esetleg megrendezzük a legszebben megírt ifjúsági könyvek versenyét is. (Bizottságunk tagjainak ebben az évben végzett ilyen irányú, értékelő munkáját a szempontok összeegyeztetéséhez szükséges kísérletnek tekintjük, valamelyik lapban vagy folyóiratban azonban röviden erről a munkáról s az ebből leszűrhető tanulságokról is valószínűleg beszámolunk.)

Még néhány szót az ülés két másik napirendi pontjáról! A titkár röviden ismertette a bizottság 1966—67. évi munkatervét — erről itt nem számolok be —, majd pedig két javaslatot vitatott meg a bizottság. Az egyik — Pásztor Emil egri főiskolai adjunktus által beküldött — javaslat a Magyarországon jelenleg használt, valamint az ezután hazánkba érkező írógépek billentyűzetével foglalkozik. Megállapítja, hogy az írógépek billentyűzete nem teszi lehetővé a magyar helyesírás szerinti pontos gépelést (főleg a hosszú í, ű, ű hiánya miatt), s arra kéri a bizottságot, hogy az illetékes szakemberek figyelmét hívja fel a jelenlegi billentyűzetszabvány módosításának, valamint ennek nyomán a kérdés mielőbbi gyakorlati rendezésének szükségességére. A másik javaslatot Lőrincz Lajos elnök terjesztette elő. Lényege az, hogy mivel 1972-ben bizottságunk folyóirata századik életévébe lép, erre az időre igen kívánatos volna egy részletes Nyelvőr-mutatót készíttetnünk. Minthogy egy ilyen nagy anyagot felölelő, korszerű mutató elkészítése több évig is eltart, a munka megindításáról már most döntenünk kell. A bizottság a két javaslat közül az elsőt elfogadta,¹ a másodikat is igen fontosnak tartotta, de az a vélemény alakult ki, hogy néhány gyakorlati, technikai jellegű kérdést még tisztázni kell vele kapcsolatban.

Grétsy László

¹ A javaslat rövidített változatát már el is küldtük a Magyar Szabványügyi Hivatalnak. G. L.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1966. XII. 20 — Példányszám: 4800 — Terjedelem: 9,8 (A/5) ív.

67.63254 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Witold Taszycki szerk.: Ólengyel személynévtár (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>).....	79
Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje (1961–1962).....	80
<i>Benkő László</i> : Szemantika, jel, jelentés — néhány újabb szakirodalmi mű tükrében	91
<i>Décsy Gyula</i> : Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (Ismerteti: <i>Erdődi József</i>)	96

A Nyelvőr postája

<i>Bán Valér</i> : A magyar nyelv oktatásának nehézségei és eredményei technikumunkban	101
<i>É. Kiss Sándor</i> : Az csor is sebráltó	102
<i>Boros Ádám</i> : A rádió szó eredetéhez	102
<i>P. G. P.</i> : A volt műszaki vezető esete — Férfiak, nők és szóvégződések.....	103
<i>Kalmár Vera</i> : Alávet	104
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából	
<i>K. M.</i> : <i>KISZ</i> -ista vagy <i>kiszista</i> ? — <i>F. G.</i> : Arkhimédész — archimedesi csavar — <i>K. M.</i> : Részére — számára — <i>F. G.</i> : Lapszemlét olvastunk fel — <i>F. G.</i> : Itten, ottan — <i>R. L. G.</i> : Sziámi ikrek — <i>Sz. L.</i> : Kigazdálkodás — <i>F. G.</i> : Turizmus — vendégforgalom — <i>F. G.</i> : Főzőtojás.....	104

A Nyelvőr hírei

<i>O. Nagy Gábor</i> : Prohászka János nyolcvanéves	108
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Bizottság 1966. november 10-i üléséről	109

Olvasóinkhoz!

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111–010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111–46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185–612. Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Barcsi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
- [A 2–3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatok helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Barcsi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József*–*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László*–*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III). árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródlalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, II — VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvújásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Órségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvújás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás határai	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I — II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-orsztjaki nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvújás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya ..	35 „
<i>Ligeti Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig ..	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században ..	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvújástörténetének települési háttere ..	12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D.</i> — <i>Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvújás igeeképző-rendszere	18 „
<i>Magdiós Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hudrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László</i> — <i>Fábián Pál</i> — <i>Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere ..	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvújástípus-történetben ..	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Lőrincze Lajos: Kodály Zoltán

Szepesy Gyula: Mondvacsinált germanizmusok

Tóth Imre: A legszebb magyar név

Bihari Mihály: A magyar nyelv törvényeinek érvényesülése a magas fokú gyorsírásban

Fodor István—Szepesy Gyula: Megjegyzések a magyar tudományos stílusról

O. J.—F. G.: A *-ként* és a *-nként* összezavarása

Hopp Lajos: Mikes javító tolla nyomában

Bakos József: A „tanári beszéd” hangalakja

Grétsy László: Nyelvi játékok — nyelvi nevelés

A. Rot: Magyar—ukrán és ukrán—magyar kétnyelvűség Kárpát-Ukrajnában

Zsolnai József: A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata

Szabó József: A zárt *ë*-zés és az *ö*-zés a Tolna megyei Nagykónyi nyelvjárásában

Zsoldos Jenő: Demagóg

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1. ÉVFOLYAM 1967. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZIGÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉSGYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10 — 14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos:</i> Kodály Zoltán	113
<i>Szepesy Gyula:</i> Mondvacsinált germanizmusok	115
<i>Tóth Imre:</i> A legszebb magyar név	122
<i>Bihari Mihály:</i> A magyar nyelv törvényeinek érvényesülése a magas fokú gyors- írásban	132
<i>Fodor István—Szepesy Gyula:</i> Megjegyzések a magyar tudományos stílusról ...	138
<i>O. J.—F. G.:</i> A -ként és a -nként összezavarása	144

Íróink nyelve

<i>Hopp Lajos:</i> Mikes javító tolla nyomában	149
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Bakos József:</i> A „tanári beszéd” hangalakja	161
<i>Grétsy László:</i> Nyelvi játékok — nyelvi nevelés	171
<i>Mező András:</i> Hangsúly és hanglejtés	182

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>A. Rot:</i> Magyar—ukrán és ukrán—magyar kétnyelvűség Kárpát-Ukrajnában ...	185
<i>Zsolnai József:</i> A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata	191

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József:</i> A zárt <i>ë</i> -zés és az <i>ö</i> -zés a Tolna megyei Nagykónyi nyelvjárásában ...	209
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Zsoldos Jenő:</i> Demagóg	217
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc:</i> Anorak	222
<i>Ország László:</i> Zipzár vagy cipzár?	226
<i>Bakos József:</i> Alinka	228
<i>Fodor István:</i> Még egyszer a rádió-ról	229
<i>Kiss Jenő:</i> Burkus—Észér	230
<i>Schram Ferenc:</i> Juhbújtatás	232

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

91. ÉVFOLYAM

*

1967. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Kodály Zoltán

1882—1967

Kodály Zoltán 1967. március 6-án elhunyt. A nagy magyar zeneszerző a magyar nyelvi műveltség emeléséért folyó munkában, küzdelemben is tevékeny részt vett, folyóiratunknak is lelkes támogatója, 1952 óta szerkesztő bizottsági tagja volt.

Az MTA Nyelvművelő Munkabizottságának és a Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottságának 1967. április 13-án tartott együttes ülésén Lőrincze Lajos a következő szavakkal emlékezett meg Kodály Zoltánról:

Kodály Zoltánról való megemlékezésünket más időpontban és más körülmények között képzeltük el. Ez év decemberében szeretnénk volna köszönteni, ünnepelni a Nyelvművelő Bizottság egykori elnökét, mindvégig leglelkesebb tagját, folyóiratunk szerkesztőségének díszét, hogy egészségben érte meg 85. életévét, s hogy még mindig olyan kitartó, lelkes segítője munkánknek. A sors másként rendelte, az örömnappal gyászra fordult, Kodály Zoltán eltávozott tőlünk. Távozásával nemcsak egy nagy magyarral, nagy zeneszerzővel, nagy pedagógussal lett szegényebb a magyarság és a világ, súlyos veszteség érte a mi körünket is, akiknek a magunk helyén a magyar nyelv vizsgálata, gondozása jutott osztályrészül. A halál szomszédságában még nem is tudjuk veszteségünket a maga teljes nagyságában felmérni. Inkább érezzük, mit jelent a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének, hogy leghűségesebb tagja, aki tizenötödik éve szinte minden ülésen jelen volt, és a folyóirat leghűségesebb olvasója — minden sorát elolvasta lapunknak — nem teszi meg többé észrevételeit, nem ad új meg új, kidolgozásra, megvitatásra érdemes témát, ötletet, s nem agítál többé azért, hogy a nyelvművelésnek, az anyanyelvi ismeretterjesztésnek minél több új lehetőséget szerezzünk, új fórumot hódítsunk meg; érezzük, milyen fájdalmasan fogjuk nélkülözni Kodály Zoltán segítségét, lelkes támogatását a Nyelvművelő Bizottság munkájában, annak a bizottságnak a munkájában, amelynek megalakulásától kezdve legtevékenyebb tagja, sok évig elnöke volt.

Kodály Zoltán nem „hivatalból” lett a magyar nyelv védője, ápolója; szívügye volt a magyar nyelv, missziónak érezte, fogta fel anyanyelvünk ápolását, s minden alkalmat megragadott — kicsinytől a nagyig —, hogy ezt az ügyet támogassa. Munkája nem merült ki az üléseinken való részvételben. Ott volt mindenütt, ahol nyelvünk ügyében felemelhette szavát, de elmondta véleményét kérdés nélkül is, ha nyelvünk érdekében szükségesnek tartotta. Hogy ma messzebb hangzik szavunk, igen nagy mértékben Kodály Zoltán harcok támogatásának, buzdításának köszönhetjük. De tulajdonképpen nem is tudjuk igazán felmérni, megállapítani, hány meg hány mai vagy ezutáni gazdag aratás köszönheti eredményét Kodály Zoltán

vetésének. Csak egy példát villantok fel. Nemsokára megjelenik az egri kiejtési konferencia anyaga könyv formájában, s ez országosan tovább erjeszti majd a jó magyar kiejtés rendezésének gondolatait. Sor került volna-e erre Kodály Zoltánnak éppen 30 évvel ezelőtt elhangzott emlékezetes előadása nélkül? Most kapja kézhez a nemrég alapított Kazinczy-díjat egy arra érdemes színész. Nincs-e ez is kapcsolatban Kodály Zoltán működésével? Mint évek óta minden tavasszal, nyilván az idén is megjelenik a hirdetés az egyetemen: a szokásos évi kiejtési versenyre hívja az érdeklődőket. Kodály kezdeményezte ezt is. És őt idéztük néhány napja Székesfehérváron, a József Attila nevét viselő gimnáziumok szavalóversenyén, nyilván idézték Szárszón, s idézni fogják néhány hét múlva Győrben a Kazinczy-emlékversenyen, ahol szintén a szép magyar szó tiszteletére gyűlnek össze a tanulók. Lehetetlen, hogy ne érezzük ez országossá vált mozgalom mögött Kodály Zoltán hitét és nagy lelkét. Kodály, aki merészet és nagyot gondolva, s életét erre rátéve újra megtanította a magyar népet a maga zenei nyelvére, íme, a nyelv zenéjének megőrzésében is maradandót tett.

Emlékéhez akkor leszünk méltók, ha példája éltető erő marad bizottságaink munkájában, s ha nemes lelkének lángját sohasem hagyjuk kialudni.

Mondvacsinált germanizmusok

1. A régi dogmatikus nyelvművelés egyik legszembevetőbb negatív jellemvonása a nyelvsovinizmus volt. Ez abban nyilvánult meg, hogy rút idegenszerűségnek bélyegeztek minden olyan nyelvi formát, amelyet bármi módon kapcsolatba lehetett hozni valamely idegen nyelvvel, a dolog természeténél fogva elsősorban a német nyelvvel. A régi nyelvművelők valósággal versengtek abban, hogy ki hány germanizmust zsákmányolhat a nagy vadászterületen. Kimeríthetetlen forrása volt ez a „nyelvművelésnek”. Csak fel kellett csapni a szótárt, és hemzsegetek benne a germanizmusok. Hiába szóllaltak fel ellene a józanabbak: „... Ezen a kényelmes módon ki lehet irtani a magyar nyelvkins kilenc tizedrészét! Jó napot = Guten Tag, böcsődal = Wiegenlied, egyszeregy = Einmaleins. . .” (Winter István: Msn. 11: 109). Olyan csábító volt a könnyű siker lehetősége, hogy a nyelvművelők erről semmiképpen sem akartak lemondani, hiszen néhány tucat germanizmussal egész életükben „nyelvművelhettek”.

Újabban többen is szembe fordultak ezzel az eljárással. Bárczi Géza például megbénítóan veszedelmesnek mondja azt a nézetet, mely helytelennek ítél minden olyasmit, aminek valamely idegen nyelvben többé kevésbé pontos mása található (MNY. 48: 11). „... Az idegen szók üldözésén keresztül kapcsolódhatott be legkönnyebben a nyelvtisztogatásba ... laikus és szakember ... egyaránt” (Lőrincze Lajos: Nyelv és élet 156). „... Egyesek mindent, aminek kimutatható német analógiája van, germanizmusnak bélyegeztek; szinte csak azt nem mondták, hogy az *asztal* a német *Tisch* szolgai fordítása, tehát helytelen” (Deme László: MNY. 49: 143). — Deme László a germanizmusok hajszolásának kigúnyolása céljából itt valami hallatlanul nagyot akart mondani, pedig kétségtelenül ő is jól tudta, hogy még az *asztal* = *Tisch* típusú „germanizmusnak” is lehet fokozása. Nem is olyan ritkán csak úgy fejből, illetve hasból, germanizmusnak ítélték még józanabb nyelvművelők is olyan szavakat, kifejezéseket, amelyek a német nyelvből a legnagyobb erőfeszítéssel sem mutathatók ki. Ezúttal nem célozom ezt az önkényes, helytelen eljárást részletesen bemutatni, s nem is akarom az ilyen „germanizmusokat” tömegesen felsorolni (majd rövidesen erre is sor kerülhet), csupán néhányat említek meg a jellemzők közül.

2. Az egyik a *nap mint nap*. „Ezt azóta, hogy Simonyi Zsigmond súlyosan megróttá, minduntalan ostorozzák, mint a *Tag für Tag* »szolgai utánzatát«; üldözte a Magyar Nyelvőr is” (Tompai József: NyFK. 97—98). A nyelvművelő Simonyi Zsigmondtól sok helyes megállapítás mellett, sajnos, nem egy alaptalan hibáztatás is származik. Ezek a téves hibáztatások még ma is gyakran

kísértének. Simonyi, a nyelvművelő, nem törekedett mindig olyan szigorúan a nyelvi jelenségek objektív vizsgálatára, mint Simonyi, a nyelvész.

Egy másik nyelvművelő, Dengl János, nyilván egészen biztosra akart menni, ezért egy állítólagos *Tag wie Tag* német kifejezéssel azonosította a *nap mint nap*-ot. Ez a német kifejezés valóban annyira hasonlít a magyar szóláshoz, mint egyik tojás a másikhoz. A baj csak az, hogy a Dengl említette *Tag wie Tag*, mint Tompa József is megjegyzi (uo.), semmilyen ismertebb szótárban nem található. Dengl János tehát önkényesen „módosíttatott” a nagyobb nyomatek kedvéért. Minden tudományág magával cipeli egy darabig a zsenge kor gyermekbetegségeit. Ebben a tekintetben a nyelvtudomány sem jelentett kivételt. A nyelvészet csecsemőkorában bizony módosíttatták — néha-néha önkényesen is — a szavakat, hogy nagyobb meggyőző erővel hassanak. A nyelvészet, az összehasonlító és a történeti nyelvtudomány azonban ezen már réges-rég túljutott. Ideje volna a nyelvművelésben is gyökerestül kiirtani a gyermekkori csökevényeket!

Mi hát az igazság a *nap mint nap* ügyében? Az, hogy csak annyiban hasonlít a *Tag für Tag*-hoz (a *Tag wie Tag*, mint láttuk, nem létezik!), amennyiben a *nap* szó a magyarban és a németben is (egy sereg más nyelvben is) kétszer fordul elő, itt is, ott is szélről helyezkedik el, és közbül még van — valami. A közbülső valamik meglehetősen eltérnek egymástól, márpedig két szerkezet összehasonlításánál egy ilyen fontos eltérés bizony súlyosan esik latba. A *nap mint nap* tehát nem hasonlít a *Tag für Tag*-hoz, lényegesen különbözik tőle. Érezhette ezt Dengl is, azért próbálkozott egy közelebb álló kifejezést beledobni a germanizmus serpenyőjébe. Jól látta a különbséget Tompa József is, amikor ezt írta: „Ha... csak a német *Tag für Tag* szerkezettel való atyafisággal vádolhatjuk, mint szakirodalmunkban szokás, akkor felsülünk: szolgai utánzást nem süthetünk rá” (NyFK. 111).

Ha a kérdés tisztázása végett szorgalmasan böngésszük a német szótárt (egy nyelvhelyességi megrovás igazolása, egy magyar nyelvi germanizmus bebizonyítása céljából ez igazán elemi kötelességünk!), akkor a *Tag für Tag* mellett a szótárban szinonimaként ezt is találjuk: *von Tag zu Tag*. Ennek meg szinte szakasztott mása a *napról napra*. Lám, ezt eddig még sohasem hibáztatták! Vajon miért nem? Csupa véletlenségből. Valószínűleg azért, mert ennek a „germanizmusnak” a keresztapaságára történetesen eddig senki sem vállalkozott, és nem indította meg a szokásos lavinát (a nyelvművelői lavínáról lásd Tompa József: NyFK. 107). Pedig sokkal több joggal és sikerrel vállalkozhatott volna erre, mint száz meg száz alaptalanul megrótt egyéb kifejezés esetében, hiszen a *napról napra* jobban hasonlít a *von Tag zu Tag*-hoz, mint a *nap mint nap* a *Tag für Tag*-hoz.

Vajon lehet-e a *napról napra* germanizmus? Lehet, de nem nagyon valószínű. Először is a *von Tag zu Tag* egészen pontosan azt jelenti, hogy *naptól (napról) naphoz*, azonkívül az efféle kifejezés annyira kézenfekvő, a lehetséges variáció pedig olyan kevés, hogy sok más nyelvben is elkerülhetetlenül hasonló kifejezéseket találunk. Angolban: *from day to day* ('naptól v. napról naphoz'); oroszban: *из дня в день* ('napból napba'), *со дня на день* (urambocsá: 'napról napra'; l. Hadrovics—Gáldi: Orosz—magyar nagyszótár 1959). Van az oroszban egy *день ото дня* kifejezés is. Ez erősen emlékeztet a finn *päivä päivältä* kifejezésre, amelyet a finnek tudtommal ennek ellenére sem üldöznek.

Mellesleg a *nap mint nap* nem mindig helyettesíthető a Simonyi pártfogolta *napról napra* szólással. A *napról napra* inkább valamilyen v á l t o z á s t,

fokozást érzékeltet: „*Napról napra* szorgalmasabban tanul”; „*Napról napra* jobban érezte a gondoskodás hiányát”. Viszont: „*Nap mint nap* betért hozzánk” — itt nem állhat *napról napra*. Javasolta Simonyi a *nap mint nap* helyett a *nap nap után* kifejezést is. Ha azt gondolta, hogy ez példátlanul álló magyar kifejezés, akkor súlyosan tévedett. A szólás pontosan ugyanígy megvan az angolban is: *day after day* 'nap nap után, mindennap, napról napra, nap mint nap...' (Országgh László: Angol—magyar nagyszótár 1960); az oroszban is: *день за день* 'nap nap után' (Hadrovics—Gáldi: Orosz—magyar nagyszótár 1959).

Így állunk tehát a *nap mint nap*, a *napról napra* és a *nap nap után* kifejezésekkel. Minden ironia nélkül, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy a nem hibáztatott *napról napra* és *nap nap után* hasonlói megtalálhatók más nyelvekben is, a megrótt *nap mint nap* hasonlója azonban a környező nyelvekből nem mutatható ki. Ennek ellenére sem akarom elmarasztalni az előbbi kettőt az utóbbival szemben. A három szólás használata igazán ízlés dolga. Nekem a *nap mint nap* jobban tetszik, már csak azért is, mert nem következik rögvest egymás sarkában ugyanaz a szó. Idézzük a latin mondást: *De gustibus non est disputandum*. Leghelyesebben akkor járunk el, ha mind a háromnak helyet adunk nyelvhasználatunkban. Az Értelmező Szótár sajnálatos módon megcsillagozza a *nap mint nap*-ot. A szótár szerkesztőinek józan ítélőképességét ismerve, ez kissé meglepő. Nyilván az illető címszó (*nap*) íróját kell miatta elmarasztalnunk, aki nem vette figyelembe, hogy az utóbbi időben alapos kételyek merültek föl a felületes hibáztatással szemben (lásd előbb). A legközelebbi kiadásban bizonyára mellőzik majd a szólás csillagozását.

Ha pedig a *nap mint nap* nem németesség, mint ahogy kétségtelenül nem az, akkor nézzük meg, hogyan, miből alakulhatott ki. Ezzel kapcsolatban nem szándékozom tüzetes nyelvészeti kutatást végezni. Nyelvhelyességi szempontból, miután a legfőbb vád, a germanizmus vádja elhárult, erre itt nincs is szükség. Csupán meg szeretném mutatni azoknak, akik most már nem éreznek lelkiismeretfurdalást a régebben könnyelműen germanizmusnak ítélt *nap mint nap* használata miatt, hogy a szólás milyen terjedelmesebb mondatokból rövidülhetett le ilyen egyszerű kifejezéssé. Teljesen érthetők például ezek a mondatok: „*Egyik nap, mint a másik nap* (= egyik nap, akárcsak a másik nap) ott üldögélt a küszöbön”; „*Egyik nap, mint a másik nap* ott kószált a tengerparton”; „*Egyik nap, mint a másik nap* megfeszített erővel dolgozott”. A *nap* itt természetesen a ragtalan időhatározó, mint a *tegnap, holnap, másnap, minap, aznap, mindennap, vasárnap*. Például: *Vasárnap* kirándultunk. *Mindennap* eljött. Régebben mondták így is: *vasárnapon*, s ma is így mondjuk: *azon a vasárnapon*: újév utáni *vasárnapon*. *Aznap* helyett mondhatjuk: *azon a napon*. Mondhatnánk tehát ilyen hosszan is: *Egyik napon éppen úgy, mint a másik napon*. . . Valamivel rövidebben: *Egyik napon mint a másik napon*. . . A magyar nyelv azonban ezt ragtalan időhatározóval és egyéb rövidítéssel ilyen tömören is kifejezheti: *nap mint nap*.

3. Másik ilyen erőszakolt „germanizmus” a *távolról sem*. Szegény újabban két tűz közé szorult. Egyesek szerint németes, mások szerint oroszos. Németül: *bei weitem nicht*; oroszul: *далеко не*. A russzicizmus azért nem valószínű, mert az orosz nyelv intenzívebb hatása újabb keletű, a *távolról sem* pedig régebben is előfordult. Ezenkívül a *далеко* azt jelenti, hogy *távol, messze, távolra, messzire*, de nem jelenti azt, hogy *távolról* (*távolról* = *издалека*). A *не* csak

azt jelenti: *nem*, *ne*, de *nem* jelenti azt, hogy *sem* (*sem* = *ни*). А далеко не tehát azt jelenti: *távol(ra) nem*, de *nem* jelenti azt, hogy *távolról sem*.

A germanizmust ugyanúgy megcáfолhatjuk, mint a russzicizmust. A németben ezt találjuk: *bei weitem nicht*, ami azt jelenti, hogy *távolnál nem* (pontosabban *messzinél nem*, mert a *távol*-t inkább a *fern* szó jelenti), de semmiképpen *sem* jelenti azt, hogy *távolról sem*. Hiába tiltakoznak egyesek, mondván, hogy ez szórészálhasogatás. A nyelvészet bizony ilyen csupa ilyen „szórészálhasogatásból” áll. A nyelvészetben mindent aprólékosan bizonyítani szoktak. A nyelv művelésben is be kell már végre vezetni az idegenszerűségek eldöntésénél a legszigorúbb pontosságot. Ha a *távolról sem* germanizmus volna, akkor miért kellett volna a német kifejezést a magyarban ennyire elferdíteni. Mennyire kell különböznie egy magyar kifejezésnek a némettől, hogy ne legyen germanizmus? Ha a magyar nyelvben nem állt volna rendelkezésre egy *távolról sem* kifejezés, akkor a *bei weitem nicht* vagy a *далеко не* hatására sohasem születhetett volna meg a *távolról sem*. A fordító, vagy bárki más, ebben a formában nem vehette át, mert sem az oroszban, sem a németben nem használatos ez a kifejezés a magyarral egyező formában. Akik ezt a kifejezést használni kezdték, azok nem idegen nyelvből ültették át, hanem a magyar nyelvben készen találták. Vagy esetleg kieszelték — elvégre ez is lehetséges —, ami nem változtat a dolog lényegén. S ugyanezt mondhatjuk minden ilyen „pontatlan” átvételre.

A *távolról sem* magyarázatáért nem kell egyik szomszédba se menni. De még a magunk háza táját se kell tűvé tenni érte. „*Távolról sem* állnak rokonságban egymással” — egészen természetes, magától értetődő mondat. „*Távolról sem* látszik szépnek” — még *távolról* is látszik, hogy nem szép. (Vö. Ezért választom örökdül | A megszépítő messzeséget. Ady: Meg akarlak tartani.) „*Távolról sem* hasonlítanak egymáshoz” — *távolról* is látni a különbséget. Teljesen világos szemlélet ez, amely azután más mondatokra is kiterjedt. „*Távolról sem* lehet azt mondani, gondolni, hinni stb.” — még *távolról* is jól látjuk az ellenkezőjét annak, amit esetleg mondanánk, gondolnánk, hinnénk. Se nem germanizmus, se nem russzizmus tehát a *távolról sem*, a magyarból egészen könnyen megvilágítható. Nyelvészeink közül többen, pl. Lőrincze Lajos (Nyelv és élet 151), Imre Samu (MNY. 49: 159), Sz. Kispál Magdolna (Vog. ig. 128, 150) nyugodtan használják. Az Értelmező Szótár sem hibáztatja. Két általános jellegű példája igen szerencsés, mert világosan érzékelteti a konkrét és elvont jelentés közötti átmenetet: „*Távolról sem* olyan szép, mint a híre”; „*Távolról sem* törődik a dologgal”. Irodalmi példái is érdekesek: „Sári... folyvást szerette Marcit, de *távolról sem* merte kimutatni, hogy szereti” (Petőfi); „Pestre értek, ahol *távolról sem* kellett annyi akadállyal küzdeniök, mint elődeiknek” (Gyulai); „Balázs fogadkozott, hogy *távolról sincsenek* ilyen szándékai” (Ambrus).

Egyesek a *közel sem*-et ajánlották helyette. Ez sem rossz kifejezés, de a *távolról sem* nem mindig helyettesíthető a *közel sem*-mel úgy, hogy a szemlélet ugyanolyan világos legyen. Ha ugyanis valakik *távolról sem* állnak rokonságban egymással, akkor különös lenne bizonygatni, hogy *közel sem* állnak rokonságban egymással. Ha valami *távolról sem* látszik szépnek, akkor *közel* (rő l) még kevésbé. A „*távolról sem* lehet azt mondani” helyett nemigen állhat a „*közel sem* lehet azt mondani”. Ha valaki az indokolatlan germanizmustól való félelmében hajlik inkább a *közel sem* felé, akkor csöbörből vödörbe esik, és valóban közel kerül a germanizmushoz, mert az Ország-héle angol–magyar nagyszótárban ez áll: *near* 'közel(i)'; *nearly* 'közel, majdnem, csaknem'; *not*

nearly 'egyáltalán nem, távolról sem, közel sem'. Érdekes, hogy a *nearly* címszó alatti *she is not ~ so old as you* mondatot a szótár így fordítja: 'távolról sem [nem: közel sem] olyan idős, mint té'. Ne dobálózzunk tehát könnyelműen a germanizmusokkal, mert könnyen megégetjük magunkat! A szóban forgó szótár egyébként erre a kifejezésre ugyanott több szinonimát javasol: 'egyáltalán nem, távolról sem, közel sem'. Toldjuk meg a *korántsem*-mel, és ha száljuk bátran mindegyiket, váltakozva.

4. *Leszögez*. Míg a Dengl-féle nem létező *Tag wie Tag* tudatos korrigálás lehet a „szent cél” érdekében, addig előfordul, hogy valaki teljes jóhiszeműséggel esik bele egy mondvacsínált germanizmusba. Így járt például Nagy J. Béla, amikor egy újabb germanizmust vélt felfedezni. Ezt írja: „Ismerjük el, hogy nyelvi hibáink, sajnos, igenis vannak, régiak is, újak is. Nyissuk ki a szemünket, és lássuk meg őket. Ügyeljünk például arra, hogy ne szögezzünk le semmit, hacsak nem ládáról van szó, mert ennek az igének átvitt értelmű használata németes, ezt meg kell állapítani, „das muss festgenagelt werden” (MNY. 54: 175).

Fogadjuk meg Nagy J. Béla tanácsát és nyissuk ki a szemünket. De ne csak a szemünket nyissuk ki, hanem a szótárt is. A Halász Előd-féle német–magyar nagyszótárban (1952.) ez áll: *festnageln* 1. 'odaszögezni, szögekkel megerősíteni', 2. (átv.) 'sarokba szorítani'. — A *festnageln* tehát, amely a *szög* (*Nagel*) szót magába foglalja, nem jelenti azt, hogy „megállapítani”, vagyis a németben nem használatos a Nagy J. Béla említette átvitt értelemben. Nézelődjünk tovább nyitott szemmel. A Halász Előd-féle magyar–német nagyszótárban (1957.) ezt találjuk: *leszegez* 1. (beszegez) 'festnageln, (zu)nageln', 2. (megállapít) 'feststellen'. A legújabb szótárakból tehát az derül ki, hogy a *leszögez* igének 'megállapít' jelentésű átvitt értelmű használata nem németes, nem germanizmus.

Ne elégedjünk meg ennyivel, mert hátha újabb fejlődés következtében tűnt el a német nyelvből ez a jelentés. Hátha néhány évtizeddel ezelőtt a német nyelvben is megvolt. Kelemen Béla német–magyar nagyszótára (1929.) az alábbi jelentéseket adja: *festnageln*: 1. 'odaszögezni, leszögezni' (átv. is); 2. 'vkinek vmit emlékezetébe vésni'. Lám, a Kelemen-féle szótár szerint a német *festnageln* szóval azonos jelentésű magyar *leszögez* szó átvitt értelemben is használatos. De mi lehet ez az átvitt értelem? A szótár nem mondja meg. Talán megtudjuk a Kelemen-féle magyar–német nagyszótárból (1929.). Lapozzuk fel a *leszögez* igének lehetséges átvitt értelmű jelentéseit: *megállapít*: 'bestimmen, festsetzen, feststellen, konstatieren' | *meghatároz*: 1. 'bestimmen, festsetzen'; 2. 'definieren'; 3. 'determinieren' | *megszab*: 1. 'bestimmen, limitieren, festsetzen'; 2. 'vorschreiben' | *rögzít*: 'fixieren, feststellen, festlegen'. Sehol sincs *festnageln*! Megnéztem az Országh-féle angol–magyar nagyszótár *nail* 'szög, szöveg' címszavát is. Itt szemet szűrt ez a mondat: *he stood ~ ed to the ground*. Ennek szerinti jelentése: 'földhöz szegzetten állt'. Tovább kutattam ezen a nyomon a német szótárakban, és a Halász-féle német–magyar nagyszótárban (1952.) is felfedeztem egy hasonló mondatot az *annageln* címszó alatt: *er steht wie angenagelt*. Magyarul: 'úgy állt, mintha oda lett volna szögezve'. Itt van tehát a *festnageln* átvitt értelmű *leszögez* jelentésének is a nyitja: *odaszögez, odaerősít*, de nem valódi szögekkel. Úgy gondolom, hogy ezzel tisztáztuk a *festnageln* 'leszögez' átvitt értelmű jelentését, amelyet a Kelemen-féle szótár említ.

Az igazság tehát a következő: a *leszögez* igét a *megállapít* jelentésű átvitt értelemben a német nem a *szög* szóval fejezi ki, a 'ládát leszögez' konkrét cselekvést viszont igen. Újabb és régebbi szótáraink tanúvallomása tehát arról győz meg minket, hogy átvitt ('megállapít') jelentésben bátran használhatjuk a *leszögez*-t, mert nyilvánvalóan magyaros, legalábbis nem németes. A *ládát leszögez* azonban a szótárak tanúsága szerint már inkább lehet *germanizmus*, *német szokás*, hiszen a németek is *szöggel* szögezik le a ládákat. De akkor mit csináljunk mi magyarok a ládákkal? Ne szögezzük le? Hagyjuk nyitva? Germanizmus ide, germanizmus oda, szögezzük le azokat is. Biztos, ami biztos. Az átvitt értelmű *leszögez* ellen ezek után legfeljebb a nyelvben minden áron logikát keresők, az úgynevezett „logikások” prűszkölhethetnek, kifogásolva, hogy amikor leszögezem a tényeket, valójában nem „szögezek” le semmit. Ez bizony *szöveget* ütött a fejembe. Ámde ez sem igazi *szög* volt. Mondhatunk a magyar nyelvben számos olyan *szög*-es kifejezést, amelyben a *szög* nem valódi. Ebben az esetben is jogosulatlan tehát a „logikások” erőszakolt nyelvi logikája.

Ennyi talán elég is lenne ahhoz, hogy megnyugtassuk a germanizmustól idegenkedők lelkiismeretét, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a nyelvészetben, különösen a nyelvművelésben, nem lehetünk elég óvatosak. Felkerestem az Akadémiai Kiadó szótárszerkesztőségét, ahol a szerkesztők rendelkezésemre bocsátották az összes fellelhető német szótárakat és egyéb forrásokat. Megtekintettem az új német–magyar nagyszótár *festnageln* címszavát. A szó átvitt értelmű jelentései a következők: a) 'szaván fog, sarokba szorít vkit'; b) kipécéz vmit'; c) 'rábizonyít vmit vkire'; er wurde auf seine Behauptung festgenagelt 'állítással sarokba szorult.'

A 'megállapít' jelentés tehát itt sem fordul elő. Ennek ellenére szorgalmasan nézelődtem tovább. A Ballagi-féle szótárban semmi érdemleges, a német értelmező szótárakban semmilyen idevágó átvitt jelentésárnyalat nem található. Már-már abbahagytam a kutatást, amikor az 1962-ben Moszkvában megjelent kétkötetes német–orosz nagyszótár került a kezembe. Itt a *festnageln* címszó alatt ezt olvashatjuk: 2. зафиксировать, *ich will seine Behauptung festnageln* я хочу зафиксировать его утверждение — magyarul: 'le akarom szögezni, rögzíteni az ő állítását, megállapítását.' Lám, mégis van a *festnageln* szónak a *leszögez* szóhoz hasonló átvitt értelme is. Keressünk csak tovább. A Wörter und Wendungen kiadvány (1965.) *festnageln* címszava alatt ilyesmiket fedezhetünk fel: *unterstreichen, darauf hinweisen, die Widersprüche eines Redners festnageln*. Mindez tagadhatatlanul azt jelenti, hogy *rögzít*, vagyis *leszögez* (átvitt értelemben).

Nem tudom, honnan vette Nagy J. Béla a *festnageln* 'megállapít' jelentését. Én buzgó keresésemben, amellyel voltaképpen magam alatt s ezzel együtt a *leszögez* alatt próbáltam vágni a fát, *festnageln* 'megállapít' jelentést sehol sem találtam. A nagyszótárak, az értelmező szótárak legnagyobb része még a *rögzít* (*leszögez* átv.) jelentést sem közli. Ez csak nagy keservesen lelhető meg egy-két forrásban.

Milyen következtetéseket vonhatunk le a fent vázolt kutatás után? Hogyan vélekedjünk újabb ismereteink birtokában a *leszögez* (= megállapít) germanizmus voltáról?

A *festnageln*-nak megállapít, rögzít, leszögez' (átv.) jelentése kétségkívül nemigen használatos a német köznyelvben, sem a zsurnalisztikában. Nyilván ezért nem említik meg még a nagyszótárak sem. A 'megállapít', 'leszögez'

(átv.) jelentés közismert német szava: *'feststellen, festsetzen'* — ohne Nagel. A *festnageln* szó átvitt értelmű 'leszögez' jelentése a német nyelvben feltehetően egészen ritkán, szórványosan, kivételesen fordul elő (a 'megállapít' jelentés sohasem!).

Az Értelmező Szótár a *leszögez* címszó alatt ezt írja: 2. (átv. sajtó) Álláspontot, közlést. . . határozottan *megállapít, kijelent, lerögzít*. (Mellesleg a szótár nem helyteleníti a szót.) Vajon elképzelhető-e, hogy újságíróink az átvitt értelmű *leszögez* szavunkat, hozzám hasonlóan, hosszas kutatással bányászták elő, nem is tudom, milyen forrásokból (hiszen az én két forrásom egészen új kiadvány) vagy valamelyik nyelvjárásból mint ritka népiességet? Aligha. Az átvitt értelemben (*rögzít, leszögez*) csak kivételesen használt *festnageln* szó nem adhatott indítékot újságíróinknak az átvitt értelmű *leszögez* megalkotására és elterjesztésére. Az is elgondolkoztató, hogy a *festnageln* k o n k r é t jelentése is inkább *odaszögez, rászögez, megszőgez* és csak nagyritkán *leszögez* (ládát). Ez sem lehet egészen véletlen. Erre a továbbiakban még visszatérek, de itt is hangsúlyozni szeretném, hogy a *leszögez* éppen e csekélynek látszó különbség miatt sem lehet a német *festnageln* szolgái átvétele. Még az esetben sem, ha csakugyan a *festnageln*-t használnák a németek rendszeren a *megállapít* jelentésben. Meg kell szoknunk már végre, hogy a nyelvművelésben is figyelembe vegyük az ilyen „csekély” eltéréseket. Egy magyar kifejezés még akkor sem mindig germanizmus, ha minden ízében hasonlít egy német kifejezéshez. Az egyezés lehet teljesen véletlen vagy lehet független párhuzamos fejlődés is. Semmiképpen sem bélyegezhetjük azonban germanizmusnak az olyan magyar kifejezést, amely részben eltér a melléje biggyesztett német kifejezéstől. Még akkor sem, ha valóban a német kifejezés szolgált mintául, hiszen az illető „átvevő” alkotó szellemben formálta, módosította a magyar nyelv adottságainak megfelelően.

Ne keressük idegenben az átvitt értelmű *leszögez (leszegez)* szülőhazáját. Itt van az nálunk, magyar földön. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen a magyar nyelv általában kedveli a *szög*-gel (*szeg*-gel) kapcsolatos kifejezéseket. Lám, a már említett *szöget ütött a fejébe* szólás sincs meg más nyelvekben. Németül például így hangzik: *es fällt ihm auf: es macht ihn nachdenklich: es verursacht ihm Bedenken* stb. (Kelemen Béla: Magyar—német nagyszótár. 1929. 758).

Soroljunk fel még néhány olyan *szög*-es (*szeg*-es) szólást, amelyet más nyelvekben nem a *szög (szeg)* szóval fejeznek ki. Ilyenek: *kibújt a szög a zsákból; szeget szeggel; szöges ellentétben áll vele; mellének szegezte a pisztolyt; fegyverét valaki ellen szegezi; rászegezte a szemét; nekiszegezte a kérdést; szuronyt szegezz; minden tekintet reá szegeződött; a betegség az ágyhoz szögezte; a bajnokcsapat szinte a kapuhoz szögezte ellenfelét*. Még a *hirdetményt kiszögez* kifejezést sem mondja a német a *szög (= Nagel)* szóval, hanem az *anschlagen* szót használja.

Vajon hogyan keletkezett, mi fán termett, a magyar *leszögez (leszegez)* szó átvitt — 'lerögzít', 'megállapít' — értelmű jelentése? Nem tudnám kapásból megmondani. Annyi bizonyos, hogy a német *festnageln* nagy ritkán felvette a 'rögzít' jelentést, de a 'megállapít' jelentésig már nem jutott el. Az átvitt értelmű jelentés keletkezésének megvilágításához érdekes adatot szolgáltat az Ország-héle angol—magyar nagyszótár *nail* címszava: *~ one's colours to the mast* 'elveit (korán) leszegezi és hű marad hozzájuk'. Szó szerint: az árbocra szögezi színeit. A hajózásból kölcsönzött kifejezés. A színek (a zászló) *kiszögezése* a hovatartozás, pártállás, állásfoglalás kimutatását, kifejezését,

kinyilvánítását, kiszögezését jelentette. Luther annak idején *kiszögezte* tételeit (elveit, meggyőződését) a wittenbergi templom kapujára. A magyar azonban nem *kiszögez*, nem *rászögez*, *odaszögez*, hanem *leszögez*. Hova és mit *szőgeztek* le a magyarok? Érdekes lenne utána nézni.

Azt azonban ettől függetlenül is nyugodtan állíthatjuk, hogy az átvitt értelmű *leszögez* igénk a *szög*-gel alkotott népes magyar kifejezéscsoportnak nálunk született tagja, független magyar nyelvi fejlemény.

Szepesy Gyula

A legszebb magyar név

1. Névesztétikai irodalmunk elsősorban a keresztnemekkel foglalkozik, a családi nevek tanulmányozására már kevesebb energiát fordít. Pedig a *te l j e s n é v* szépsége izgatja leginkább az embert.

Másrészt a névesztétikai cikkek szerzői általában a születési anyakönyvek adataiból indulnak ki. Bár a szülők névválasztása ritkán nyeri meg a felnövő gyermek tetszését. (A mindenkori felnőttek a megelőző nemzedék által szépeknek tartott utóneveket viselik.)

Ezért más módon — névválasztásra vonatkozó közvéleménykutatással — kerestem választ arra a kérdésre, hogy melyik a legszebbnek tartott (teljes) magyar név.

Első alkalommal 1965 februárjában hetven férfit kérdeztem meg afelől, milyen nevet adna saját magának. A nyilatkozók vezeték- és utónevet választottak.

Az utónevek győztese az *Attila* név volt. Heten választották (10%). A statisztikai összesítés után szóban elmondották, hogy a szó csengése, zenei hatása ragadta meg elsősorban őket, de József Attilára és Attila királyra is hivatkoztak.

A vezetéknevek csak annyiban mutattak törvényszerűséget, hogy harmincnyolc (hetvenből) *i*-re, illetve *y*-ra végződött. Például: *Kárpáty*, *Bocskay*, *Kolozsváry* — *Toldi*, *Budai*, *Mátrai*. Világosan felismerhető volt történelmi és irodalmi neveink hatása. Régi uralkodó osztályunk azonban az *y*-t erősen elkoptatta. Ez a magyarázata annak, hogy harminchárman az *i* végződés mellett döntöttek. (Bár a beszélgetés során kiderült, hogy egyesek csupán szerénységből írták így.) Egyébként mind a harmincnyolc név — a névmagyarosítás szürke szokása szerint — földrajzi névből képzett melléknév.

Már ez az első felmérés is igazolta, hogy a névválasztó férfiak kerülik a megszokottságot, mert a ritkábban használt név választékosabb. Másrészt vonzó a dallamos hangalak, mert a név hangulatát is kellemessé teszi, de fontosabbak a névhez fűződő egyéni emlékek, érzések.

2. Egy év múlva új szempontokkal kiegészítve megismételtem a felmérést. 1966 februárjában száz 12–15 év közötti leányt és ugyanannyi 20–71 év közötti férfit kérdeztem meg. A kérdést ezúttal másként fogalmaztam. Ugyanis a „Milyen nevet szeretnék?” már eleve feltételezi, hogy jelenlegi nevemmel nem vagyok elégedett. Ha pedig elmondom, hogy nyugodtan megmaradhat a nyilatkozó saját neve mellett, akkor félő, hogy a felmérés adatainak jelentős része csupán az adott helyzetet rögzíti.

A „Milyen nevet szeretnék?”-féle problémafelvetés különben is bonyolult lélektani folyamatokat indítana el. Ilyenfajta gondolatok, érzések vetőd-

hetnének fel: Nekem nem jó az apám neve? — Nem tiszteletlenség ez? — Ha eddig jó volt ... stb.

Mindezek azt eredményezhetnék, hogy a megkérdezettek nem a neveket, hanem saját magukat mérlegelnék. A kérdést tehát így fogalmaztam újra: *Melyik a legszebb magyar név?*

E forma a figyelmet a megfelelő irányba terelte. A megkérdezettben csak egyféle gátlás vetődhetett fel; és csak akkor, ha saját nevét szépnek tartotta; — merjem-e a saját nevemet a legszebbnek tartani?

Ezt a gátlást azzal oldottam fel, hogy előre közöltem: lehetséges, hogy saját vezeték- vagy keresztnévét tartja valaki a legszebbnek. Ez esetben természetesen azt kell írnia. Egyébként ez volt az egyetlen megjegyzésem. Tudatosan ügyeltem arra, hogy a nyilatkozókat csak a kérdőív kérdései befolyásolják.

Mindnyájan tudták, hogy az adatokat felmérés céljából kérem. Meglepő volt, hogy mennyire komolyan veszik, és mennyire élvezik ezt a szokatlan játékot.

A kérdőív az alábbi rovatokat tartalmazta:

1. Sorszám 2. Kor (év) 3. Foglalkozás (csak a férfiaknál) 4. Nevem (vezetéknév — utónév —) 5. A legszebb magyar név (vezetéknév — utónév).

Megokolást csak a statisztikai feldolgozás után kértem, és csupán szóban.

Az 1966-i felmérésbe nem vontam be senkit az 1965-i felmérésben szereplők közül.

3. A lányok választásáról. A női nevekkkel kapcsolatban azért kérdeztem meg fiatal 12—15 éves lányokat, mert mindnyájan egy salgótarjáni iskola növendékei (s ez nagyon megkönnyítette az adatgyűjtést), de az alábbiak miatt is:

1. Már túl vannak azon a koron, amelyben József Attila még úgy érezte, létezését vonják kétségbe nevelőszülei azzal, hogy Attiláról Pistára „keresztelik át”.

2. A leánygyerekek korábbi fejlődése miatt már mindnyájan elérték a serdülőkort. Azt a sajátos időszakot, amelyben kíméletlenül szigorú kritikával illetnek mindenkit és mindent. Nem jutnak el mindnyájan az „anarchikus tagadásig”, de mindegyiknek mindenről saját véleménye van. Már felfedezték saját magukat.

3. Jó tíz év múlva anyák lesznek. Életet (és nevet!) adnak. Vallomásuk egy kicsit megmutatja a jövőt.

Lássuk tehát a jövő salgótarjáni leányainak leggyakoribb keresztnéveit!

Helyezés:	N e v e k :			%
I.	Anita			9
II.	Gabriella	Katalin		8—8
III.	Anna	Mária	Zsuzsanna	6—6—6
IV.	Erzsébet	Ildikó	Júlia	5—5—5
V.	Eszter			4
VI.	Beatrix	Tünde	Viktória	3—3—3
I—VI.	13 név	(71 fő)		71%

Győzött az *Anita*! Valóban szép „magyar” név. Miért magyar? Mert a mai magyarok magyarnak érzik.

A nyelvi köztudat ugyan a *Juli*, *Julis*, *Juliska*, *Julcsa* neveket — a *Júlia* név becéző alakjait — magyarabbnak tartja. Pedig a *Júlia* név a *Júliusz* férfinév női változata. *Julius Caesar* nemzetségnevéből származik. Ha ma a *Júlia* — *Juliska* név mindnyájunk számára magyar, holnap az *Anita* is azzá lehet.

Igaz, hogy nem a Caesaroktól örököltük, nem is a biblia ősi neveiből (legalábbis így, változatlanul átvett idegen formájában nem!), hanem a salgótarjáni *Anita*-kedvelők egybehangzó megokolása szerint Anita Ekberg-től, az „Édes élet” világhírű színésznőjétől. De a név terjedéséért „felelős” egy másik, a képernyőn gyakran látott sztár is, Anita, a tv-bébi.

Az adatszolgáltató lányok természetesen valamennyien rajongnak a filmekért, a tv-ért, gyűjtik a színészképeket.

A felmérés első (más nevekkkel is alátámasztható) tapasztalata az, hogy a jelen és a jövő legszebbnek tartott neveinek első számú ihletője a film, s különösen a tv.

Az *Anita* név újszerűsége, idegenszerűsége különben is vonzó. De a szó kellemes hangzása sem idegen a magyar fülnek (*Anita* — *Katica*, *Lacika*). Az Anita hangalakja fényesen, tisztán cseng. A kellemesen hangzó mély *a*-t a zöngés *n* kissé lágyítja, innen ível biztos szárnyalással a név fel a magas *i*-re, majd egy könnyedén és tisztán képezhető zöngétlen foghang, a *t* visszaejti (játékosan) a most már kissé mélyebb zengésű *a*-ra.

Az *a* és *i* kedves, játékos muzsikája jól megfigyelhető a második helyezést elért *Gabriella* névben is csupa lágyan zengő zöngés mássalhangzóba ágyazva. A *Katalin* is ugyanennek a dallamnak egy változata; arányos elosztással öleli körül a három magánhangzót a négy mássalhangzó. Az első *a*-t egy zöngétlen ínyhang, a *k* teszi fényesebbé, a második magánhangzót megelőző zöngétlen foghang, a *t* ugyanezt teszi, míg az ezúttal szóvégi magas *i*-t a zöngés *l* (foghang) tompítja, majd lágy *n* (foghang) zárja.

Ha a három névben uralkodó *a* — *i* magánhangzók szerepét összevetjük az 1965-i felmérés győztes nevének, az Attilának magánhangzóival (*a-i-a*), a kellemes hangzás egyik törvényszerű, „zenei” elemére kell következtetnünk.

Annyi azonban mindenképpen vitathatatlan, hogy a „legszebb név” — főleg női név — egyik meghatározója a név kellemes hangalakja, muzsikája. Ez a felmérés második tanulsága.

A keresztnév eredeti jelentése azonban szinte teljesen elhanyagolható; sem a férfiak, sem a nők soha nem veszik figyelembe ezt a tényezőt a legszebb név kritériumai között, sőt általában nem is tudnak róla. (Bár a rádió reggelenként közölt érdekes névmagyarázata talán ilyen szempontból is érthetett el valamiféle kismérvű hatást.)

Az *Anita*, *Gabriella*, *Katalin* nevek becézés nélküli alakban szerepeltek a legszebbnek tartott női nevek között. Ugyanígy fordultak elő az alábbi helyezést elért nevek is: *Beatrix*, *Eszter*, *Ildikó*, *Viktória*.

A többi hét név több alakban is szerepelt: *Anna* — *Anett* — *Annamária* — *Anikó* (a választók helyesen Anna-változatnak vallják); *Erzsébet* — *Elisabeth* — *Erzsi*; *Júlia* — *Jutka* — *Julianna* (a *Júlia* és *Julianna* neveket ma már azonos név különböző változatainak tartják); *Mária* — *Marika* — *Marianna* — *Ria*; *Tünde* — *Tündike*; *Zsuzsanna* — *Zsuzsa*.

Hetedik helyezést értek el két-két szavazattal (2%) az alábbi utónevek: *Ágnes, Csilla, Edit, Éva, Judit, Timea*.

Összesen 12%. (I–VII. kategória = 83%)

Egy-egy leány az alábbi női keresztnévet vallotta a legszebbnek: *Adél, Andrea, Angelika, Borbála, Dorottya, Eri, Gizella, Györgyi, Hajnalka, Hedvig, Ibolya, Klára, Krisztina, Melinda, Mónika, Piroska, Veronika*. Tizenhét választó, 17%.

Egyhangúságtól tehát nem kell félnünk. A modernnek tetsző *Andréa*-tól és *Angelika*-tól a régies *Dorottya*-ig és *Borbála*-ig mindenféle név előfordul.

A becézett alakokat nem számítva összesen harminchat nevet választottak. A VII–VIII. kategóriába tartozók huszonhármát. Az utóbbiakat megkérdeztem, miért választották éppen azt a nevet, amelyiket csupán egy vagy két leány tart szépnek. A válaszok zöméből az derült ki, hogy az általuk választott nevet egy számukra nagyon szimpatikus személy viseli. (Általában egy-egy unokahúg vagy unokanővér, akik közül a legfiatalabb másfél hónapos, a legidősebb huszonkét éves. Idősebbektől nem kölcsönöztek keresztnévet.)

A felmérés harmadik tapasztalata az 1965-i felméréshez hasonlóan ismét azt mutatta, hogy a nevekhez fűződő személyes élmények, érzelmek a legkülönbözőbb neveket varázsolhatják „a legszebb”-é.

4. A lányok és a családi név. A keresztnévek közötti választást a lányok természetesnek találták. Sokan töprengés nélkül beírták a „legszebbet”. A vezetéknev-választás lehetősége azonban kissé meghökken-tette őket, de gondolkozni kezdtek, és ... a száz leány nem választott száz-féle nevet.

Lássuk a vezetéknevek rangsorát!

Helyezés:	A legszebb vezetéknev:				%
I.	<i>Tamási</i>				5
II.	<i>Nagy</i>	<i>Varga</i>			4–4
III.	<i>Kovács</i>	<i>Mátrai</i>	<i>Takács</i>	}	3–3
	<i>Tavaszi</i>	<i>Tóth</i>			
IV.	<i>Almási</i>	<i>Boros</i>	<i>Bálint</i>		2–2
	<i>Fodor</i>	<i>Kőhegyi</i>	<i>Molnár</i>	<i>Szöke</i>	
I–IV.	15 név	(42 fő)			42%

A többi 58 kislány más-más nevet választott. 58 név = 58%.

A legszebbnek tartott vezetéknev a kislányok szerint a *Tamási*. Nem a szó jelentése (eredeti jelentés) és nem is a szó hangalakja teszi ezt a nevet számukra a legszebbé, hanem indoklásuk szerint a televízió nyújtotta élmény, Tamási Eszter bemondónő csínosságára és kedves egyénisége. Bizonyosságul lássuk a választók teljes nevét és a választott neveket!

(A hatodik sortól a II. helyezést elért neveket közlöm.)

Kor	Nevem	A legszebb név
13	<i>Kinczel Julianna</i>	(I.) <i>Tamási Anita</i>
12	<i>Györi Zsuzsanna</i>	<i>Tamási Hajnalka</i>
13	<i>Hangráth Katalin</i>	<i>Tamási Anita</i>
13	<i>Vojtkovszki Edit</i>	<i>Tamási Eszter</i>
12	<i>Forgács Jolán</i>	<i>Tamási Eszter</i>
15	<i>Varga Mária</i>	(II.) <i>Varga Edit</i>
14	<i>Varga Ilona</i>	<i>Varga Ildikó</i>
13	<i>Cseh Ilona</i>	<i>Varga Zsuzsanna</i>
12	<i>Banos Mária</i>	<i>Varga Eszter</i>
15	<i>Nagy Éva</i>	(II.) <i>Nagy Katalin</i>
13	<i>Bolgár Valéria</i>	<i>Nagy Tünde</i>
12	<i>Nagy Edit</i>	<i>Nagy Anita</i>
13	<i>Sulyok Zsuzsanna</i>	<i>Nagy Éva</i>

Mélyebb törvényszerűséget kutatni itt hiábavalónak látszik. A II. helyezett Varga név nincs összefüggésben az ugyancsak népszerű tv-bemondóval, Varga Józseffel. (Varga Zoltánt az FTC-ből ugyan megemlítette egyikük, de a többség adós maradt a megokolással.)

Bár a *Varga* és *Nagy* neveket igen hétköznapiaknak tartjuk, két-két gyerek (azok közül is, akiket így hívnak) e neveket tartja a legszebbnek.

A történelem „Nagy”-jai a macedon *Nagy Sándor*, a frank *Nagy Károly*, *Nagy Lajos* királyunk, *Nagy Péter* cár és *Nagy Katalin* orosz cárnő nem játszott közre abban, hogy a *Nagy* név a legszebbek között a második helyre került, Nagy Anna színésznőre azonban többen is hivatkoztak. De — érdekes módon — az egyszerűség és a név gyakorisága keveset zavart közülük. Sőt a túlzásoktól óvakodtak. Nagyon népszerű közöttük Ambrus Kiry táncdalénekes. De a Kiry név elriasztotta őket.

Három leány mindkét névvel teljesen elégedett. 14–15 évesek. Ezek a következők: *Kómár Júlia*, *Mező Gizella*, *Balázs Ildikó*. Mi csak az utolsót tartjuk igazán szépnek. Takács Marika tv-bemondónő hatására hárman a *Takács* nevet tartják a legszebbnek. Népszerű művészeinkkel (hírességeinkkel) indokolhatók az alábbi névválasztások is:

Nevem	A legszebb magyar név
<i>Várbíró Mária</i>	<i>Németh Marika</i>
<i>Kosztirhán Éva</i>	<i>Kovács Erzsé</i>
<i>Klement Mária</i>	<i>Törőcsik Mária</i>
<i>Fajd Anna</i>	<i>Felföldi Anikó</i>
<i>Lantos Erzsébet</i>	<i>Mátrai Zsuzsa</i>
<i>Pförtner Zsuzsanna</i>	<i>Mátrai Zsuzsa</i>
<i>Villányi Klára</i>	<i>Almási Zsuzsa</i>

A névválasztások kissé szürkének mondhatók ugyan, de azért jócskán találunk (felnőtt szemmel is) tetszetős neveket, például:

Nevem	A legszebb magyar név
<i>Bodor Ilona</i>	<i>Kőhegyi Gabriella</i>
<i>Tóth Zsuzsanna</i>	<i>Ajtay Elizabeth</i>
<i>Kukucska Katalin</i>	<i>Kárpáti Katalin</i>
<i>Czimmer Judit</i>	<i>Tordai Gabriella</i>
<i>Illés Mária</i>	<i>Radnai Ibolya</i>
<i>Bauer Edit</i>	<i>Bálint Angelika</i>
<i>Burik Mária</i>	<i>Mátrai Anita</i>
<i>Orosz Mária</i>	<i>Avar Anikó</i>
<i>Sánta Margit</i>	<i>Havasi Anita</i>

Érdekes volt megfigyelni, hogy két testvér, egymástól teljesen függetlenül azonos nevet választott: *Unger Mária* — *Szőke Gabriella*; *Unger Judit* — *Szőke Gabriella*. Mindkét kislány csinos, mongolos arcú, de fekete. Talán azért vonzó a Szőke név, de ők nem tudták megokolni választásukat.

Két érthetetlennek látszó névválasztást rejtett lélektani okok magyaráztak meg. *Simon Katalin* számára a *Skornnyák* a legszebb név, mert az újságban olvasott egy ilyen nevű elhagyott kisleányról. *Nagy Judit* pedig a *Svihkla* nevet tartja a legszebbnek, mert így hívták édesanyja első férjét, aki kéthónapos házasság után meghalt. Édesanyja sokat mesél róla. A kislány most kettesben él anyjával, mert édesapja (a második férj) elhagyta őket.

Lehet, hogy a vezetékneveket illetően kissé korai volt 12–15 éves kislányoknak feltenni a „Melyik a legszebb magyar név?” kérdést. A kapott válaszok inkább az őket ismerő pedagógusok számára szolgálhatnak hasznos pszichológiai tanulmányként. Annyi azonban bizonyos, hogy a nevekről nem egészen úgy vélekednek, mint a felnőttek. Választásaik egyszerűbbek, igénytelenebbek. Nem törekednek mindenáron a kizárólagos birtoklásra még a nevekénél sem. Lehet, hogy ez a fejlettebb közösségi érzés egyik bonyolult áttételű mutatója?

Vezetéknevekben ennek ellenére is sok az eredetiség, változatosság. Nem köti őket a mai felnőtteket még annyira befolyásoló szokványos névmagyarosítási sablon. Száz lány 73 családnevet választott. A helyezést elért tizenöt családi néven 42 lány osztozott. A tizenöt névből azért öt mégiscsak *i*-vel, illetve *y*-nal végződik. Az 1965-i felmérésről szóló cikkemben azt írtam, hogy az *i* melléknévképzős nevek sokasága a névmagyarosítás szürke szokásával magyarázható. Ezek a kislányok azonban sosem gondoltak névmagyarosításra. A szépnek tartott 73 vezetéknevből 32 mégis *i* hanggal végződik (5 *y*-ra). Ezek szerint a szépnek tartott magyar családi nevek általánosan jellemző jegye az *i* végződés.

5. A férfinevek versenyéről. A felmérésben részt vett férfiak salgótarjániak vagy Salgótarján környékiek. Szinte mind ipari üzemből dolgozik. Többségük fizikai munkás, de a legműveltebbek közé sorolhatók. Azonos ipari technikum esti (villamos-, gépész-, kohász-) tagozatának III–IV. osztályos hallgatói. Akad közöttük néhány érettségizett is.

Az adatszolgáltatók között ott találjuk az intézmény oktatóinak egy részét is: hét tanárt és hét mérnököt (14%). A fizikai munkások (villanyszerelő, öntő, kovács, gépkocsiszerelő, géplakatos stb.) száma hetvenhárom (73%). A többi 13 fő előadó, könyvelő, műszaki rajzoló, revizor, személynézeti stb. (13%).

A hallgatók kora 20 évtől 48-ig terjed. Zömükben 30 év alattiak. Az oktatók is többségükben fiatalok. Csupán egy 65 és egy 71 éves tanár van közöttük.

A 100 férfi 38 keresztnévet választott. 80 fő 18 néven osztozott, míg a többi 20 külön nevet választott. A legszebbnek tartott férfineveket az alábbi táblázat tartalmazza:

Helyezés	A legszebb férfinevek			%
I.	<i>Zoltán</i>			12
II.	<i>István</i>			9
III.	<i>László</i>			8
IV.	<i>Tamás</i>			7
V.	<i>Gábor</i>	<i>Sándor</i>		6—6
VI.	<i>Attila</i>			5
VII.	<i>Árpád</i>			4
VIII.	<i>András</i>	<i>Ferenc</i>	<i>Károly</i>	3—3
I—VIII.	11 név	(66 fő)		66%

Meggyőző szépségű, kiegyensúlyozott, szolid rangsor ez. Hiányzik belőle a feltűnésre vágyás tarka rikítása. Indokoltan tompábbak a színek, mint a női utóneveknél.

Jellemző, hogy a fenti 11 név között mindössze egy a magas és kettő a vegyes hangrendű szavak száma. — A „győztes” 13 női névből pedig csak kettő volt a mély hangrendű: *Zsuzsanna*, *Anna*, de ezek is csak alapformájukban, becézés nélkül.

Az egyes nevekre eső szavazatok száma is nagyon meggyőző. Csak az óv meg az eltulzott következtetésektől, hogy az 1965-ben közzétett felmérés adatai nem egyeznek a jelenlegivel. A most győztes *Zoltán* név (12%) akkor második helyezést ért el 5.7%-kal. Az akkori győztes *Attila* (10%) most 5%-kal a hatodik helyre esett vissza.

A választott nevek eredeti jelentése — mint befolyásoló tényező — ezúttal is elhanyagolható. Az *István*, *Sándor*-féle megszokott nevek előkelő helyezése igazolja, hogy a férfiak nem keresik a mindenáron újat vagy idegenszerűt.

A *Zoltán*, a jelenlegi győztes a reformkorban újjáéledt nevek egyike. Hogy Jókai Kárpáthy Zoltánjának köze van mai népszerűségéhez is, az vitathatatlan, de ez a hatás a többségnél nem közvetlen. (A már egyízben említett Varga Zoltánra itt nem hivatkoztak, de Kodály Zoltánra többen is.)

A *Zoltán* név ebben a „szépségversenyben” önmagában is helytáll. A nevek zeneisége természetesen a férfikeresztnevekben is jelentős tényező. Figyeljük meg a három legszebbnek nyilvánított férfinév dallamvariációit, de előbb térjünk még vissza a győztes női név dallamára!

Anita! Legtisztábban akkor cseng a szó, ha a távol levő kis Anitát kiáltják vele haza. Emelkedő-eső a dallam lejtése, az *i* meg is hosszabbodik, hangsúlyt is kap, a hangerő is e hangnál a legnagyobb.

A *Zoltán* név muzsikája a mélyhegedű zengése. Hangrendje mély, ilyen szempontból megfelel legősebb hangtani törvényeinknek. A sok zöngés mássalhangzó még fokozza ezt a kellemes zsongást. A rövid *o* mélyebb fekvésű, a

hosszú *á* a mély magánhangzók legnyíltabb, legmagasabb variánsa. Ami a hangsúlyt és a hanglejtést illeti, különböző beszédhelyzetekben más dallamformákat találhatunk:

A nevem Zoltán. — Ebben a közlésben a *Zoltán* szó hangsúlyos szótagja a *Zol*, a hanglejtés is eső. (Ez a helyes ejtémód.) — *Zoltán! Mondanék én neked valamit.* — Itt az alaptörvénnyel ellentétben a második szótag a hangsúlyos, a hangszín is emelkedő: *Zoltán!* (Nem magyaros, talán helytelen is, de kétségkívül gyakran előforduló „dallam” ez is. Bár a mély magánhangzók képzését figyelembe véve még természetesebbnek is látszik.) Mindkét dallamvariáció kétségtelenül kellemesen hangzik.

István — E szó vegyes hangrendű. Ha dallamát (csak az *István* szón belül) vizsgáljuk, magától értetődően, világosan érvényesülő hangtani törvényekkel esik le a dallam a magas *i*-ről a mély *á*-ra. E hatást csak fokozza az, hogy az első szótagban két zöngétlen, a másodikban pedig két zöngés mássalhangzó van. A női utóneveknél már beszéltünk az *a*—*i* kellemes együtthangzásáról. Alig merem ezt a hangsort *i*—*á*-ra változtatni. Pedig be kell vallanunk: humoros asszociációnk ellenére is az *i*—*á* még a „csacsimuzsikában” sem hangzik nagyon kellemetlenül.

László — A harmadik legszebb férfikeresztnév hanglejtése is kellemesen eső. A két szótagkezdő zöngés *l* és a két hosszú magánhangzó hangtani logikáját és ritmikáját könnyed eleganciával köti össze a zöngétlen *sz*.

A három győztes név hat magánhangzójából csak egy magas (*o, á—i, á—á, ó*). A férfinévek tehát mélyebb zengésűek, férfiasabbak. A kellemes hangzás azonban a legszebb férfikeresztnévnek is talán legfőbb kritériuma.

De nézzük tovább a IX. kategóriát! Két-két férfi választotta az alábbi neveket: *Antal, Csaba, Ernő, Imre, József, Ottó, Péter* (14%) — Az első kilenc kategóriába tartozó nevek száma tehát tizennyolc. Nyolevan férfi ezekből a keresztnevekből választott. A többi húsz (a megkérdezettek 20%-a) egytől egyig más-más nevet választott.

Lássuk tehát a még hátralevő húsz férfinévet: *Ádám, Ágoston, Alfonz, Elemér, Endre, Ervin, Flórián, Győző, Gyula, Iván, János, Jenő, Kálmán, Mátyás, Mihály, Norbert, Ödön, Tibor, Zsigmond, Zsolt*. (I—IX. kategória = 38 név.)

A győztes *Zoltán* nevet az alábbi foglalkozású és keresztnévű férfiak választották:

Foglalkozás	Utónév
vegyészmérnök	János
tanár	János
tanár	József
villanyszerelő	András
gépfarmázó	János
villanyszerelő	István
villanyszerelő	Zoltán
villanyszerelő	László
villanyszerelő	Lajos
üvegfüvő	Sándor
klubvezető	András
rezielőadó	István

(A férfiak 38 keresztnévet választottak, a leányok csak 36-ot. Igaz, hogy az utóbbiak beceneveket is jelöltek meg, és azokat nem szerepeltettem külön névként.)

6. A férfiak által legszebbnek vallott vezetéke-nevekről. A férfiak 77 vezetékeket választottak. (A lányok 73-at.) Tehát a vezetékevekben is, az utónevekben is a férfiak választásai bizonyulnak gazdagabbnak. A számok közti eltérés azonban nem jelentős, és nem is kíván különösebb indokolást, mert (legalábbis a vezetékeveket illetően) fennállhat az az egyszerű helyzet is, hogy a felnőtt férfiak több szép nevet ismernek, mint a serdülőkorú lányok. Persze felvethető az is, hogy a férfiak választásai általában is igényesebbek.

A családi nevekénél is kétségkívül szerepet játszik a hangalak. De a vezetékevekben a szó eredeti jelentésének is szerepe van a szépségfogalom kialakításában.

Egyébként joggal fontolgatható az a tény is, hogy a sokféle vezetéknévnek nemcsak a hangzásbeli és jelentésbeli szépsége lehet vonzó. Megnyilatkozhat a különféle nevek keresésében a tömegből kiválni akaró egyéniség kifejeződésének vágya is. (Ez a lélektani jelenség — irányától és fokozatától függően — lehet pozitív és negatív is.)

Most lássuk a férfiak által legszebbnek tartott vezetékevek rangsorát!

Helyezés	A legszebb magyar vezetéknév	%
I.	<i>Kárpáti</i>	7
II.	<i>Kovács</i>	6
III.	<i>Szabó</i>	5
IV.	<i>Kazinczi</i>	4
V.	<i>Bánkúti</i>	3
VI.	<i>Deák</i> <i>Havasi</i> <i>Marosvölgyi</i> <i>Széplaki</i>	2—2
I—VI.	9 név (33 fő)	33%

A *Kárpáti* név senkit sem lep meg. Hangzásában kellemes, jelentésében is szép. Legfeljebb az a meglepő, hogy a lányoknál csak egy *Kárpáti* akadt. (Igaz, ők a szomszédos baráti országok hegyvonulatai nevéként ismerték meg a *Kárpát* szót, s talán nem is tartják magyar szónak.) A férfiak a Kárpátok szépségével is, irodalmi élményükkel is indokolták a *Kárpáti* név „győzel-mét”.

A *Kazinczi* név negyedik helyezése is érthető. Az irodalmi képzetársításon kívül egyébként is több konkrét személyt is felidéz, mert ezen a vidéken elég sok a *Kazinczi*. A *Marosvölgyi* és *Széplaki* neveket már kissé erőltettnek érezzük.

Legtöbb fejtörést két „próza név” okozhat, a II. helyezett *Kovács* — és a III. helyezett *Szabó* név. Ez bizony azt mutatja, hogy jelentős a felnőttek között is azoknak a száma, akik nem idegenkednek a hétköznapiól, a megszokottól. Ezek általában csak így indokolták választásukat: „Jó név az.”

Lássuk az I. helyezést elért *Kárpáti* és II. helyezést elért *Kovács* név választóinak adatait:

(Hogy a keresztnévек változásait is megfigyelhessük, minden esetben kiírom a teljes választott nevet.)

Kor	Foglalkozás	N e v e m	A legszebb név
I. 65	tanár	<i>Környei József</i>	<i>Kárpáti Zoltán</i>
39	gépészmérnök	<i>Kecskeméti Sándor</i>	<i>Kárpáti Ferenc</i>
38	elektrotechn.	<i>Nikkel Frigyes</i>	<i>Kárpáti Árpád</i>
32	TMK-előadó	<i>Balázs László</i>	<i>Kárpáti László</i>
23	klubvezető	<i>Szabó András</i>	<i>Kárpáti Zoltán</i>
27	villanyszerelő	<i>Bodor András</i>	<i>Kárpáti Zoltán</i>
25	gépkocsivezető	<i>Révai Sándor</i>	<i>Kárpáti Ernő</i>
II. 41	hengerész	<i>Hajas Vilmos</i>	<i>Kovács Elemér</i>
27	lakatos	<i>Tolnai György</i>	<i>Kovács Csaba</i>
27	öntő	<i>Póczos Gyula</i>	<i>Kovács Sándor</i>
27	villanyszerelő	<i>Kövi Zoltán</i>	<i>Kovács Zoltán</i>
27	energetikus	<i>Szmolenszky Gábor</i>	<i>Kovács Gábor</i>
25	villanyszerelő	<i>Turiczki János</i>	<i>Kovács Sándor</i>

A II. kategóriában csupa fizikai munkást találunk. Közülük négy (*Tolnai, Kövi, Szmolenszky, Turiczki*) szépnek tartott nevet cserélt fel a szürkébb *Kovácsra*, de ezek közül kettő megtartotta a keresztnévек között rangos helyet elfoglaló *Zoltán-t* és *Gábor-t*.

Az értelmiségi foglalkozásúak általában számarányuknak megfelelően szerepelnek minden felmérés során észlelt jelenségben. Csupán a *Kárpáti* nevet választók között találhatók számuknál magasabb arányban. Legfeljebb még azt figyelhetjük meg később, hogy egyikük sem tartja saját nevét a legszebbnek, valamint azt, hogy a „névszürkítők” között sem találhatók meg.

Öten saját nevüket (vezeték és utónév) vallják a legszebbnek: *Buda Antal* gyártási ellenőr, *Darázs Árpád* főművezető, *Csanálosi János* kompresszorkezelő, *Hegyi Gyula* kovács, *Palócz Károly* kovács.

A névválasztások között tallózva megfigyelhetjük az alábbiakat: A szokványos névmagyarosítások emlékeit idézik a következő névpárok: *Bürger József* — *Budavári József*; *Vilcek Árpád* — *Egervári Árpád*; *Hartly János* — *Szentirmai Ágoston*; *Olaj József* — *Marosvölgyi Sándor*.) Mindenütt az első az eredeti név.)

Ha ezeket a változatokat névszépítésnek fogjuk fel, alább megtaláljuk az ellenpárt is, a névszürkítést: *Patakfalvi István* — *Pál István*; *Szilágyi Gábor* — *Sós Gábor*; *Kazinczy Ferenc* — *Szabó Sándor*; *Szigetvári Károly* — *Szabó Tibor*. Ilyenféle jelenséget a nők adataiban nem tapasztaltam.

A korábbi névmagyarosítás revíziójával is találkozhatunk. (Itt is az első név a mostani, a második a legszebbnek tartott.): *Esztergomi Antal* — *Eybner Attila*; *dr. Hunvári György* — *Szilasi Gábor*; *Egri Endre* — *Szentmarjai András*; *Környei József* — *Kárpáti Zoltán*.

Önmagukban is vallanak az alábbi variációk: *Török László* — *Móricz Zsigmond*; *Tóth László* — *Jókai Zoltán*; *Nika Attila* — *Petőfi Attila*; *Belinyák László* — *Albert Flórián*; *Kovács Tibor* — *Puskás Ferenc*.

Két példa található a magyar név szlávosítására is: *Dóra László* — *Markovics Kálmán*; *Szeles Zoltán* — *Hajnovics Tamás*.

Király István a feudális rangot sokallva „mérésékeltten visszavonult”, s a *Herczeg Zoltán-t* tartja a legszebb magyar névnek.

Lássunk még néhány vezetéknevet a férfiak „szürke”, majd „színes” választásaiból: *Boros, Máté, Lakatos — Udvarhelyi, Zsolnai, Sziklavári, Nagyvárad, Hidegkúti, Hajnal*. (A csoportosítás a választások arányát is mutatja.)

A nevekkel való kedves és érdekes játék további folytatására e helyütt már nem vállalkozhatok. Csak még azt mondom el, hogy a férfiak által választott 76 családi név közül is 49 *i* hangra végződik. Ezt a jelenséget el kell fogadnunk a legszebb magyar vezetéknev egyik törvényszerű ismertetőjegyének. Ebből azonban csak három az *y*-os változat: *Koltay, Szatmáry, Szentandrásy*. (Az utolsó nyolc bekezdés megjegyzései is a nyilatkozók szóbeli megokolásaira épültek.)

A lányok választása szerint tehát a legszebb magyar név a *Tamási Anita*, a férfiak szerint pedig a *Kárpáti Zoltán*.

Természetesen más helyen és más időpontban eszközölt felmérések más eredményt mutatnának. (Egyébként a férfiak saját keresztnévük helyett szívesebben válogattak volna a női keresztnévek között. Egy ilyen felmérés is érdekes lenne.)

7. Az ismertetett három felmérés tapasztalatainak összegezésében nagyon óvatosaknak kell lennünk. Az alábbiak azonban többé-kevésbé általánosításként is leszögezhetők:

1. A legszebb nevekről alkotott fogalmainkat régebben az irodalmi (történelmi) hősök befolyásolták. Jelenleg inkább a tv és a film hírességei. (Főleg a fiataloknál.) Ez az illetékesek fokozott felelősségén kívül arra is int, hogy baj van az olvasással. Pedig a készen kapott filmélmény szellemi értéke bizonyos szempontból kisebb, mint az alkotó fantáziát (és egyéb szellemi erőket is) jobban fejlesztő irodalomolvasásé.

2. Fiataljaink nem kívánnak nevükben is mindenkinél különbek, többek lenni; bár vonzza őket az új, az idegenszerű, de abban is szívesen megosztoznak társaikkal.

3. Az utónevek szépségének egyik legfontosabb jellemzője a kellemes hangalak, a név muzsikája. (Az utónév eredeti jelentése elhanyagolható.)

4. A vezetéknevek zeneisége szintén fontos, de a vezetéknev eredeti jelentése is jelentős ismérve a családi név szépségének.

5. A vezeték- és utónevek kellemes együtthangzására, ritmikájára tudatosan nem törekednek, de ösztönös választásuk azt mutatja, hogy mégis van bizonyos hangzási harmóniára való törekvés.

Mindezek az általánosítások vitathatók. Egy abszolút érvényű törvény azonban vitathatatlan:

A nevek kiválasztásában, a nevek szépségének rangsorolásában személyes (szubjektív) élmények, emlékek és érzelmek a legfőbb értékmérők, azokat pedig nem lehet általános érvényű logikai, értelmi törvényszerűségekkal meghatározni.

Tóth Imre

A magyar nyelv törvényeinek érvényesülése a magas fokú gyorsírásban

Szépe György cikket írt a Magyar Nyelvőr 1963. évi 2. számába „Nyelvészeti jegyzetek a beszédgyorsírásról” címmel. Cikkét így kezdi: „Mivel a gyorsírás speciális nyelvi (kommunikációs) tevékenység, talán nem tévedünk, ha azt

állítjuk, hogy a gyorsírástudomány a nyelvtudománynak része, pontosabban alkalmazott ágazata vagy speciális ágazata. Ha ez így van, akkor nem érdektelen a nyelvészet általánosabb szempontjából végiggondolni a gyorsírás folyamatát, valamint néhány ezzel kapcsolatos kérdést.” Szépe ezután a nyelvtudomány szempontjából vizsgálja a beszédíró gyorsíró tevékenységét.

Mint gyakorló gyorsíró rá kíváncsi mutatni a gyorsírástudomány és a nyelvtudomány szoros összefüggésére, arra, hogy a nyelvi alapok milyen nagy jelentőségűek a magas fokú gyorsírás, tehát a beszédíró gyorsírás kialakításában. Nemrég ünnepeltük Fabro Henrik születésének századik évfordulóját (1866. május 21-én született). Ő volt az, aki igen alapos nyelvészeti tanulmányozás után a gyorsírásjelölés alapjait a közönséges íráson túl, ezt elemeire boncolva, a szóelemekben, a mondatelemekben, szóval a nyelvtani elemekben, továbbmenőleg a nyelvszokásban és mindezek kiapadhatatlan forrásában: a gondolatban kereste.

Fabro Henrik rámutatott arra, hogy a gyorsírás már alapfokán olyan nyelvtani megkülönböztetést alkalmaz, amit a közönséges írás nem ismer. A gyorsíró másképpen írja a *megettem* szót, ha határozószó, és másképp, ha ige. (A gyorsírás az igekötőt külön írja, és ezzel jelzi, hogy igéről van szó.) Ugyanez az elv érvényesül az *elvet*, valamint az *elvét* szóban, aszerint, hogy főnevet vagy igét jelent. A gyorsíró másként írja a *fog* szót, ha segédigét, és másként, ha az ember rágószervét jelenti. A *fogva* szónak is kétféle jelentése van. Másképp írjuk mint a *fog* igének állapothatározóját: a *fogva* szót mint névutót pedig külön rövidítéssel jelöljük. Az ilyen megkülönböztetések a gyorsírást a közönséges írásnál pontosabbá teszik. Úgyiszentén Fabro utalt arra is, hogy egy teljesen azonos hangzású szónak kétféle, sőt három-, négyféle jelentése is van. Ilyen például az *árt* szó, amelynek négy különböző jelentése van; a *sír* szó jelenthet főnevet és igét is. Ezekben az esetekben félreértésről nem lehet szó, mert a mondat értelme megadja a szó pontos jelentését.

Ha már a közönséges írás is, amely minden szót betű szerint kiír, támaszkodik a mondat értelmére, mennyivel inkább teheti ezt a gyorsíró, aki szórövidítésekkel, sőt egyes szavak le nem írásával, kihagyásával dolgozik.

Maga a *gyorsírás* megjelölés rossz magyar szó, nem fejezi ki híven a fogalmat. A *rövidített írás*, *rövid írás* vagy *szapora írás* sokkal korrektebb megjelölés volna. Hiszen a gyorsíró nem „gyorsan ír”, csak eredményeiben törekszik gyorsaságra, rövidítéseiben pedig éppen arra, hogy ez a gyorsaság minél kényelmesebben, minél kevesebb fizikai fáradsággal legyen elérhető. A gyorsírást a legtöbb joggal *kihagyásos írás*-nak lehetne nevezni. Vikár Béla, a kiváló műfordító, író, aki azonban hivatására nézve parlamenti gyorsíró volt, mondotta: „Az igazi gyorsírás ott kezdődik, ahol az írás végződik, vagyis ahol nem arról van szó, hogy mit írunk, hanem arról, hogy mit ne írunk. A gyorsírásban az elhangzott szövegből csak annyit írunk ki, amennyi szükséges ahhoz, hogy a ki nem írt betűket, szórészeket, szavakat biztosan el tudjuk olvasni.”

A gyorsírásnak ez a legfőbb elve a rövidítések tanában jut kifejezésre. A rövidítések tanát, a gyorsírás magasabb fokát reformálta meg, helyezte új alapokra Fabro Henrik. Az ő zsenialitása hozta létre azokat az új rövidítési elveket, amelyeket a gyorsírók „fabroizmusok” néven ismernek.

Maga a közönséges írás és az élő beszéd is igen nagyszámú rövidítést alkalmaz: erre az élet egyre gyorsuló üteme kényszeríti rá. Gyakran előforduló és hosszúnak tetsző kifejezéseket a kezdő szótagokkal vagy kezdőbetűikkel jelölünk. Ilyen például: tsz, közért, MÁVAUT, TŰKER, MSZMP, TIT, tanácsi vb,

polgárd., tv, maszek (ez a szó a *magánszektor* rövidítéséből keletkezett) és számtalan más szó, cím, kifejezés. Ha este az utcán járunk, és a neonfényeket nézzük, ott is számos megrövidített szót látunk azért, mert egyes betűk kialudtak. Ha ezt látjuk fényes betűkkel a neontáblán: *bízt.si.ás*, könnyen pótolni tudjuk a hiányzó betűket. Könnyűszerrel elolvassuk ezt a szót is: *háztartási bo*, vagy akár *háztar bolt*, *takarék.énztár*, *Ing.tl.n b.nk* stb. Ilyen felírást is láttam egyik körüti üzlet felett: . . . ékszabóság. Vajon mi lehet ez? Itt már egy kicsit gondolkozni kell. A gyorsíró hamar megfejti a csonka felírást, mert jobban ismeri az összetett szavak összefüggéseit, de egy kis töprengés után a nem gyorsíró is rájön a rejtvény nyitjára, hiszen többször látta ezt az összetett szót utcai szabóüzletek felett, és így könnyen emlékezetébe tudja idézni a *mérték-szabóság* szót.

A hibás neonfelírások, a kialudt neonbetűk véletlenszerűen rövidítik meg az egyes szavakat. A gyorsírás viszont tudatosan, törvényszerűen hagy ki betűket, szórészeket, sőt egész szavakat is. Már az 1863-ban keletkezett Gabelsberger—Markovits- és Stolze—Fenyvessy-féle rendszer is élt a betűkihagyás (szóegyszerűsítés), szórésselhagyás eszközével, a szavak oly fokú rövidítését azonban, hogy egy-egy szóból semmit sem jelzünk vagy csupán egyetlen betűt, csak Fabro dolgozta ki újfajta rövidítési elveiben. Fabro Henrik, aki országgyűlési gyorsíró volt, a maga és kollégái munkáján vette észre a század elején, hogy az élőbeszéd, a szónoklatok írása mind nagyobb feladatot ró a beszédíró gyorsíróra. Abban az időszakban a képviselőházban és a parlamenten kívül is nagy csaták dúltak. A politikai élet zajlása, a társadalmi ellentétek elmélyülése érezte hatását a beszédíró gyorsírásban. A régi lassú, méltóságteljes szónoklatokat a gyorsabb, szenvedélyesebb tempójú beszédek váltották fel. Az akkori Gabelsberger—Markovits, a hazánkban legelterjedtebb gyorsírási rendszer magasabb fokát meg kellett reformálni, új rövidítési elveket kellett találni, hogy ily módon a gyorsírásban nagyobb sebességet lehessen elérni.

Fabro ennek a felismerésnek tudatában látott munkához. Az 1900-as években a kiváló gyorsíró szakmai tudásával, a tudós alaposágával fogott hozzá új rövidítési elveinek kidolgozásához. Szorgos vizsgálat alá vette a nyelvben rejlő törvényszerűségeket, és ezekből vont le a gyorsírás céljaira hasznosítható következtetéseket.

Nyelvtani törvény például az, hogy bizonyos ragok ismétlődnek, és ha az egyik szóban jelzem a ragot, a másik szóban már nincs szükség feltüntetésére; a gyorsíró elhagyja az ismétlődő ragot. Az alany és az állítmány számban meg egyezik, tehát az utóbb álló szó többesragja, illetőleg -jele elhagyható. Például: *Az emberek sétál. Már elmentek a munkás.* A személyes névmás után az állítmány személyragja elhagyható. Például: *Én sétál. Te sétál. Mi sétál. Ti sétál. Ők sétál.* A mutató névmás után a főnév azonos ragját ki lehet hagyni. Például: *Ezeket az ember. Ebben a fiú.* A főnévi igenév -ni képzője elhagyható: *Én nem akar veled rosszat cseleked.* A melléknév felsőfokának -bb jele a *leg*-szócska után kimarad: *legkedves, leggyors.* A kettős tagadás esetében, tehát a *senki, semmi, soha, sehol* stb. szók után a második tagadó szót kihagyjuk: *Senki akar megért. Soha tagadtam. Semmi tarthat vissza.*

Az ikes igék -ik ragját elhagyjuk. Nyelvi érzékünkre bízunk, hogy ikes ígéről van-e szó, vagy sem. A múlt idő jelét elhagyjuk a feltételes módban a *volna* szó előtt: *Kell volna. Tud volna.* Elhagyhatjuk a múlt idő jelét akkor is, ha a mondatban már előfordult a múltra vonatkozó határozószó vagy valamilyen

más kifejezés. Például: *Munkáját már befejez. Ő tavaly a Balaton mellett nyaral.* Páros kötőszóknak elmaradhat a második tagjuk, és ezt helyhagyással jelöljük. Ilyen páros kötőszók: *egyrészt — másrészt, egyfelől — másfelől* stb.

Ha a múlt idő jele vagy egyes főnevekhez kapcsolódó rag többször ismétlődik, csak az első előforduláskor írjuk ki, különben pedig kihagyjuk. Komplikáltabb nyelvtani rövidítés az, hogy az igekötő után az igeképző kihagyható: *megharag, leromb, megelé.* Ugyanez vonatkozik a főnévképzőkre is: bizonyos esetekben — például ha névelő van a megrövidítendő szó előtt, elhagyható a főnévképző: *a termel, a bead, az építkez.* Akkor sem írjuk ki a főnévképzőt, ha a főnév ragozott formában vagy névutóval kapcsolatban fordul elő: *a beruházás fedezére, a határidő meggyorsítára, a tanácskozási folyamán.*

Ezek a könnyebb nyelvtani rövidítések. Fabro azonban ennél tovább ment. Magasabb fokú rövidítéseket konstruált a nyelv egyes törvényszerűségeinek felhasználásával. Megfigyelései során rájött arra, hogy az igekötőknek milyen döntő jelentőségük van egy-egy szó értelmének meghatározásában. Számos igekötő és egyéb előtag önmagában is elegendő a vele kapcsolatos ige meghatározására. Ilyen esetben Fabro csak ezt írta ki, magát az igét helyhagyással jelölte: *egyet . . .* (egyetért), *közzé . . .* (közvettes), *véghez . . .* (végre), *végre . . .* (végrehajt), *észre . . .* (észrevesz), *közben . . .* (közbenjár).

Az igekötőknek varázsserejük van egy-egy szó értelmének meghatározásában — mondotta Fabro —.¹ A magyar nyelvben sokszor két igekötővel kezdődik egy-egy főnév. Ilyenkor elég, ha csak az igekötőket jelöljük, magát a szót elhagyjuk. Például: *előfel . . .* (előfeltétel).

A mondat értelme alapján biztosan olvassuk a következő, csak igekötővel jelölt szavakat: *Az én fel . . . szerint* (felfogásom). *Ezt az alkalmat fel . . . arra* (felhasználom). *Meg . . . az alkalmat* (megragadom). *Veszélynek . . . ki magát* (teszi ki). *Az áru jószágáról nem vagyok meg . . .* (meggyőződve). *A kérdéses összeget már tegnap fel . . .* (felvettem). *Igyekszem a gyanút magamról el . . .* (elhárítani). *A cég kötelezettségeinek mindig meg . . .* (megfelelt). *Az ég be . . .* (beborul). *A nap ki . . .* (kisüt). *A lázbeteg félre . . .* (félrebeszél). *Az újságra elő . . .* (előfizet).

Az összetett szavaknak rövidítésekre különösen alkalmas fajtája a mellérendelő összetétel. Néha elegendő az első tag leírása. Például: *ákom . . .* (ákombakom), *lót- . . .* (lót-fut), *dúl- . . .* (dúl-fúl), *tör- . . .* (tör-zúz), *izeg- . . .* (izeg-mozog), *szánom- . . .* (szánom-bánom), *csetlik- . . .* (csetlik-botlik), *tarka . . .* (tarkabarka).

Az alárendelő összetett szavakat is jól lehet rövidíteni, mert a szó egyik fele emlékezetünkbe idézi a szó másik felét. Ezért elég egy betű vagy üres hely hagyása a másik szó jelzésére. Például: *öröm u . . .* (örömmujongás), *körmön f . . .* (körmönfont), *szemen sz . . .* (szemenszedett) Az összetett szó első fele is rövidíthető. Például: *á . . . készség* (áldozatkészség).

Az előbeszédben igen gyakoriak az állandó kifejezések. A szónokok szívesen használják őket, s a sztenográfusnak jó alkalma van a rövidítésekre. Ilyenek például: *Követelményeket á . . .* (támaszt). *Nagy fontosságot u . . .* (tulajdonít). *Eszem á* sincs. (eszem ágában). *Felvilágosítással o . . .* (szolgál). *Élénk érdeklődéssel . . .* (kísér). *Minden jel arra . . .* (mutat). *Felelősséget á . . .* (vállal). *Késedelmet e . . .* (szenved). *A hibát ki ü . . .* (küszöböli).

¹ A Gyorsírási Lapok 1911. április—májusi száma. Fabro hozzászólása Baján Gyula előadásához.

Fabro Henrik a rövidítések megalkotásában nagy figyelmet szentelt a lélektani elemek felhasználásának. A képzettársítás, ez a fontos lélektani jelenség igen nagy szerepet játszik Fabro új rövidítési elveiben. Erre a lélektani jelenségre merész rövidítéseket épít fel, amelyek azonban mindig biztonsággal olvashatók, mert az egyik szó emlékezetünkbe idézi a másik szót. Ugyanazt a rövidítést alkalmazhatjuk több szóra is, a mondat értelme alapján mindig megtaláljuk a szó helyes értelmét. Nézzük például a *bo* rövidítést: *A szegény nő teljesen megbo* . (bolondult). *Szerelmese karjából kibo* . (bontakozott). *A bűnösnek nem lehet megbo* . (bocsátani). *A házasságot a bíróság felbo* . (bontja). *Nem tudom a csomót kibo* . (bogozni). *Illatszerbo* . (bolt). *Elérte vágyainak álmát és most bo* . (boldog). *Bo pince*. (boros). *A repülőgép bo* (bom-bát) *dob le*.

Előfordulhat, hogy egy-egy erősen megrövidített szó több hasonló értelmű szót jelenthet. Fabro a *Majdnem elf* rövidítést hozza fel példának és ezt írja: „Kell annak valami okának lenni, hogy a *majdnem elf* rövidítés rendszerint az *elfelejteni* vagy ha úgy tetszik, *elfeledni*, és például nem *elferdíteni*, *elfecsérelni*, *elfedni*, *elfehéredni*, *elférni* stb. képzetét kelti a rövidítést olvasó gyorsíróban. Ennek oka pedig egyszerűen abban rejlik, hogy a 'majdnem' fogalmával az előbeszéd figyeléséhez szokott elménk az *elf* . . . kezdetű szókkal kifejezett képzetek közül leginkább az elfelejtés képzetét társítja össze, mert ezt hallottuk leggyakrabban a *majdnem* szóval kapcsolatban. Az ilyen megfigyelésekből, amelyek a tudatban képződnek, különös érzék képződik ki a gyakorló gyorsíróban, annyira, hogy mindenféle vonatkozásban meg tudja állapítani, mely esetek azok, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő az előbeszédben. Ezekre a leggyakrabban előforduló esetekre alkalmazza azután a legegyszerűbb jelöléseket, amelyek közül a legeslegeszerűbb természetesen az illető vonatkozásnak jelöletlenül hagyása.”¹

Szépe György előzően említett cikkében ugyanezt a gondolatot a következőképpen fejezi ki: „A nyelvi jelek között igen nagy különbség van gyakoriság szempontjából. A gyakrabban előforduló szónak nagyobb az előfordulási valószínűsége . . . A gyakori szavakat használó, a közhelyekkel élő beszélőt könnyebb megérteni, gyorsírással követni, mint a ritka szavakat használót. Ezen a primitív gyakorisági fogalmon túlmegy a szövegen belüli következési valószínűség. Ez azt jelenti, hogy statisztikai vizsgálatokkal megállapítható egy zárt szövegekörön, például a mai magyar tudományos nyelvben egy adott szó után milyen szó előfordulásának mekkora a valószínűsége. Nyilvánvaló például, hogy a magyarban egy névelő után valamivel nagyobb valószínűséggel következik egy főnév, mint egy melléknév; jóval kisebb a valószínűsége egy másik névelőnek, jóformán semmi — az igének stb. Vagy egyedi példákat tekintve az *almát* után nagyobb a valószínűsége az *eszik*, *vesz* igének, mint a *hámoz*, *befőz*, *eldob*-nak; jóformán teljesen valószínűtlen a *gyomlál*, a *pumpál* stb.”²

Fabro Henrik rövidítéseiben sokat épít a sajátos lelki tényezőkre. A *gou* rövidítés például önmagában sokfélért jelenthet. Nem így vagyunk a *varróú* rövidítéssel, amit könnyű elolvasni magában is (*varrótű*). De ha a *varróú* után emlegetjük a *gou*-t, rögtön tisztában vagyunk, hogy ez mit jelent (*gombostű*). Egy másik példa: *A nap ü. E az e*. Egyik-másik jó kombinatív érzékű gyorsíró el tudja olvasni.: *A nap süt. Esik az eső*. Bizonyára sokkal többen olvasnák el —

¹ Az Írás 1908. májusi száma. Fabro cikke: Az írás a gondolat írása.

² Magyar Nyelvőr, 1963. évi 2. szám.

mondja Fabro —, ha e mondatok mellé odaiktatnám ezt is: *U a hó.* (*Hull a hó.*) Talán még jobban, ha így írtam volna: *Ma a nap ü, t e az e.* (*Ma a nap süt, tegnap esett az eső.*)

Mit tüntetnek fel e példák? A különféle alakokban és ezek viszonytípusaiban jelentkező eszmetársulás magyarázó erejét. A legutóbbi példában a szembehelyezésben, az ellentétben rejlő eszmetársulást látjuk megnyilatkozni, amely a *ma* szóval szemben a *t* (*tegnap*) kezdetű rövidítést könnyen értethetővé teszi. Ugyanilyen szerepet játszik az összehasonlítás a képzettársításban. Szólásmondásokban, közmondásokban az összehasonlítás jelzésére csak egy-két betűt használunk. Például: *Olyan szegény, mint a te* (*templom egere*). *Ne szólj szám, nem* (*nem fáj fejem*).

Fabro a következő végkövetkeztetésre jutott: „A gyorsírás a gondolat írásbeli kifejezésének rövidítése. A kifejezés rövidségének tényezőit mindabból meríti, amiből a gondolat keletkezik és amiben a gondolat megnyilatkozik. Innen az a nagy jelentőség, amellyel a gyorsírás magas művelésére a lélektani alapelemek ismerete, a nyelvtan és a nyelv nyújtotta előnyök könnyed kezelése bír.”¹

A magyar nyelv érdekes sajátossága — mondotta Fabro² — ellentétben a szláv nyelvekkel, hogy a szavakban a magánhangzók a jellegzetesek, azokat ejtjük ki érthetően, tagoltan; a halkabban vagy zaj közben elmondott beszédben a mássalhangzók gyakran elsikkadnak. Ilyenkor a magánhangzók-ból rekonstruálni tudjuk az egész szót. A magas fokú gyorsírási rövidítéseknek tehát a magánhangzókra kell épülniök. A rövidítéseknek ez a neme, amit Fabro hangzós rövidítéseknek nevezett, azon alapul, hogy csak a szó hangsúlyos magánhangzóját írjuk ki, mert fonetikailag ez vésődik legjobban emlékeztünkbe.

Fabro Henrik későbbi kutatásai során azt állította, hogy még gyorsabbá lehetne tenni az írást, ha két magánhangzót egy jellel, egy vonallal lehetne kifejezni. Igazán intenzív rövidséggel a magánhangzók csak olyan új jelek alkotásával volnának jelölhetők, amelyeknek mindegyike két hangzó együttes jelének felel meg. A magyar nyelvben e tekintetben kilenc magánhangzóról lehet szó. Fabro e kilenc hangzó kettős csoportokban való variációjára 81 változatot tárt fel. Megalkotta az egész világon egyedülálló kettős magánhangzók 81 jelét, s ezzel az újabb rövidítések beláthatatlan sorát nyitotta meg. Ezernyi példát lehetne itt felhozni.

Vegyük csak a következő példákat: *A gyermek eleinte é é á jár* (négykézláb). *Az ember ijedtében ü á kapkod* (fűhöz-fához). *Befutott a vonat a budapesti u á* (nyugati pályaudvarra).

Fabro a Gabelsberger—Markovits rendszer alapjaira építette fel az új rövidítési elveit, bár a fabroizmusok külön, önálló rendszert is alkothattak volna. 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején, amikor az akkori három rendszerből új, egységes gyorsírást teremtettek, az egységes gyorsírás a fabroizmusokat teljes egészében átvette. Fabro új rövidítési elvei tovább élnek a ma is használatos egységes gyorsírásban. Fabro példamutató szerénységére jellemző, hogy ő mint az új elmélet megalkotója mindig a háttérben akart maradni. Erről így ír: „Minden, ami a közszükséglet kielégítésére szolgál, minél szélesebb körben érvényesül, annál függetlenebbé válik a feltalálói egyéni dicsőség, egyéni

¹ Az Írás 1908. június—júliusi száma. Fabro cikke: A gyorsírás a gondolat írása.

² Az Írás 1909. áprilisi száma. Fabro cikke: A vitairási probléma.

hiúság kicsinyes szempontjaitól. Vagy mondja meg bárki is, a sokféle közönséges írásrendszer melyikéről lehet megállapítani, hogy ki találta ki.”¹

Szerénység, önzetlenség, hallatlan munkabírási: ez volt életének három főelve. Kora reggeltől késő éjszakáig dolgozott, és ez idő előtt felőrölte munkarejét. 1924-ben, alig 58 éves korában halt meg.

Bihari Mihály

Megjegyzések a magyar tudományos stílusról

I.

A Magyar Nyelvőr 1966. évi 4. számában (362—7) Farkas László tallózva gyűjtött adatok alapján bírálja a Nyelvőr stílusát. Örömmel olvastam ezt az írást, mert általában egyetértek megállapításával, és magam is szükségesnek tartom, hogy egyszer napirendre tűzzük a tudományos stílus kérdését. Hozzászólásomban a cikkíró második tételével szeretnék foglalkozni, nem mintha tagadnám, hogy még a Nyelvőr sem mentes a nyelvi hibáktól és magyartalan-ságoktól, hanem azért, mert — tudományos szakíró lévén — nagyon foglalkoztat a tulajdonképpeni stílus problémája minden kéziratom elkészítésekor és benyújtása után.

Gondolataimat még Farkas cikkénél is kevesebb adatra építem fel, hiszen tallózást sem végeztem e témáról, de e néhány szubjektív megjegyzés talán ösztönözheti a további hozzászólásokat és kutatásokat.

Magam is úgy vélem, hogy a magyar tudományos stílus rendkívül száraz, színtelen, egyben pedig körülményeskedő, olykor vaskalapos, máskor dagályos, egyszer unalmas (nem a tartalomról beszélek), máskor pedig éppenséggel nevetséges. Az pedig valóban a legfőbb baja, hogy nem engedi érvényesülni az író egyéniségét. Nehéz dolga lenne annak a kutatónak, aki értekező prózáinkban az egyéni stílus mutatóit próbálná kvantitatív statisztikai számításokkal meghatározni. Farkas cikkében néhány meggyőző példát olvastunk a tudományos stílus száraz, színtelen voltáról. Hadd idézzek két jól ismert példát a stílus dagályosságára: „elmemozdító”, „gondolatébresztő”. E két gyakori jelző említése biztosan ugyanazt a mosolyt kelti az olvasóban, amely az akadémiai felolvasó ülések és értekezési viták közönségében felfakad.

A stílus szürkeségének különben olyan negatív ereje van, hogy az egy-egy véletlenül bent ragadt színesebb fordulatból rövidesen szokványos dagályosság válik. Ilyen a „vallatóra fog” szókapcsolat. Az ÉrtSz. 7. kötete így adja meg a kifejezés jelentését a *vallató* címszó alatt: 'Régi kéziratot, könyvet azzal a szándékkal vizsgál, hogy valamely adatot kihámozzon, homályos problémára világosságot derítsen'. Mindezt a szótár az alábbi stílusminősítéssel látja el: átvitt, ritka, választékos. Nos, csakugyan ritka, tudniillik aligha írta le más, mint nyelvész, történész, irodalmár, szóval filológus, illetőleg a hozzá közel álló stúdiumok kutatója; viszont ebben a körben nem is olyan ritka. A szókapcsolat eredeti jelentéséből következik, hogy a jogi, igazságszolgáltatási nyelvben keletkezett, onnan került át az általánosabb használatba a jelentés kiszélesedé-

¹ Az Írás 1915. május—júniusi száma. Fabro cikke: Mire tanított meg 36 évi gyorsírási gyakorlat?

sével, metaforikus átalakulásával. Az a gyanúm, hogy e kifejezést először valamelyik nagy tekintélyű filológus, Gombocz, vagy még korábban, Simonyi vagy valaki más használhatta, miután belefáradt az unalmas stílusba, kikökönt belőle, hogy egy kicsit felfrissítse szellemét írás közben, és egyéniséget is vigyen bele. Mivel nagy tekintélye volt, a szerkesztő benne hagyta a szövegben a kifejezést és az epigonok szokványos frázist csináltak belőle, nem különbet, mint az „elmemozdító”, „gondolatébresztő”.

Más vonatkozásban is megerősítem Farkas László nézeteit. Személyesen tapasztaltam, hogy a nyelvtudományi folyóiratok szerkesztői (a Nyelvőrre a legkevésbé) könyörtelenül kiirtják a kissé színesebb, egyéni ízű kifejezést, fordulatot. Kezdetben vitatkozni próbáltam velük, ma már belefáradtam, s alkalmazkodom a szokásokhoz. Persze az is igaz, hogy közben magyartalanságokat, nyelvi hibákat is kigyomláltak a kéziratomból. Ezért köszönettel tartozom nekik.

Hogyan alakult ki a magyar tudományos stílusnak ez a vaskalapos szárazsága? Aligha tévedek, amikor a német tudományos nyelv hatására gyanakszom. Tudományos életünk fejlődésében köztudomás szerint a német tudománynak volt a legnagyobb szerepe a XIX. századtól szinte napjainkig, s a hatás egyeduralkodója csak most van megszűnőben, amikor a fiatalabb kutatónemzedék németül már nem is tud, vagy csak alig olvas, a külföldi szakirodalmat legfeljebb angol, orosz, esetleg francia nyelvű közleményekből ismeri. Tudományos stílusunk viszont még mindig a német stílusnak a hű tükörképe maradt. Ez a német értekező stílus éppen olyan száraz, színtelen, olykor még dagályos, mint a magyar. Lehet, hogy a német olvasó nem érzi ugyanezt, de én, akinek magyar az anyanyelve, valahányszor német tudományos munkát olvasok, mindig anyanyelvem tudományos stílusa jut eszembe. Hogy pedig nem igen tévedek, arra az angol és a francia stílust hozom fel mint ellenpéldát. Amikor — a német után — angolul és franciául kezdtem el olvasni, feltűnt az a nagy különbség, amely e nyelvek értekező stílusában megmutatkozik. Anélkül, hogy az angol és a francia szerzők kevésbé volnának pontosak, egzakta, sokkal szívesebben, olvasmányosabban, élénkebben írják le mondanivalóikat. Ez a stílus ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a szerző egyénisége kifejeződjék benne. Ezért nem ritka, hogy az angol, francia tudományos irodalomban formaművészek akadnak, akik az irodalmárokkal, sőt írókkal együtt részt vesznek a nyelv formálásában. Aki eredetiben olvasta Saussure-t és Meillet-t, Bloomfieldet és Jonest, az tudja, milyen különbség van tudományos stílus és tudományos stílus között. A magyar nyelv elég hajlékony ahhoz, hogy inkább az angol és a francia értekező stílus példájából merítsünk, mint a németéből (ezzel nem akarom azt mondani, hogy ne olvassuk a német szakirodalmat, sőt igen sajnálatos, hogy a német nyelv ismerete annyira visszamaradt a kutatók körében).

Farkas László nem említett egy ellenkező irányú jelenséget, amelyről szintén nem szabad megfeledkezni. A fiatalabb kutatónemzedékben vannak olyanok, akiknek stílusában nagyon is megnyilvánul az egyéniség, ámbár ennek jelenlegi formájának nem lehet örülni, mert nyegleség, fennhéjázás, donquijotizmus formájában jelentkezik. Ilyen például az alábbi mondat a Nyelvtudományi Közlemények 1966. évi 2. számának 309. lapján (itt most csak a stílusról beszélek, nem érintem a tartalmat): „A jelentés »aspektusai, finomságai, változatai« stb. képezik *olcsó vadászterületét* két *sajátos tudománynak*, nevezetesen a stilisztikának és a lexikológiának. Amit napjaink lexikológusai

csinálnak, az túlnyomórészt nem más, mint a denotátumokkal való *bűvészkedés* — a jelentés *ürügye alatt*". (kurzíválás tőlem. — F.I.). Alighanem mindenki egyetért velem abban, hogy a tudományos stílus élénkítésére, színezésére, sőt teljes felfrissítésére szükség van, de a szubjektív handabandázás, a gyakran sértegetésig menő expresszivitás (sajnos tudományos irodalmunk ettől sohasem volt mentes) nem lehet alapja ennek a megújulásnak.

Farkas László olyan gondolatot vetett fel, amelynek igazát sokan érezzük. A további, nem utolsósorban kvantitatív statisztikai elemzésen alapuló vizsgálatok pontosabbá tehetik e megállapításokat, egyben pedig elősegíthetik a kibontakozást.

Fodor István

II.

Figyelmesen végigolvastam Farkas László „Széljegyzetek egy Nyelvőr-számhoz” című cikkét (Nyr. 90: 362—7). A szerző jó szándékát, jóhiszeműségét nem vonom kétségbe, de a cikket egészben véve és részleteiben is elhamarkodottnak, következetlennek, károsnak tartom.

A szerző szerint „Nyelvészeti íróink, nyelvtudósaink, a Nyelvőr munkatársai közül kevesen tudják gondolataikat ízesen és egyszerűen, igényes szép magyar nyelven elmondani”. Az olvasó „lépten-nyomon elakad olyan kifejezéseken, mondatépítményeken, szóhasználaton, amelyet... akár iskolai dolgozatban is megrónánk” (1. pont, 1. bek.).

Szegénységi bizonyítvány lenne a magyar nyelvészek, nyelvművelők összességére, ha ez az állítás igaz lenne. Szerencsére nem igaz. Ellenkezőleg, a Nyelvőrt olvasva mindig úgy éreztem, hogy a folyóirat munkatársai milyen könnyedén, gátlás nélkül, nyelvhelyességi babonákkal nem törődve fejezik ki gondolataikat. Szó sincs róla, minden számban, sőt majdnem minden cikkben akad egy-egy nem helyénvaló szó vagy kifejezés, de olyan elenyészően kevés, hogy túlzó aggályoskodás megkongatni a vészharangot.

A tudományos életben az állításokat mindig igazolni kell. A szerző megpróbálja állítását igazolni, de vajmi kevés sikerrel, mert maguk az „igazolások” szinte kivétel nélkül igazolásra szorulnak. Az 1. pont 2. bekezdésében az első példamondaton kívül, amely talán elírás lehet (de nem „goromba nyelvtani hiba”), egyetlen hibáztatás sem állja meg a helyét. A rokon kötőszók halmozása nem kisiskolás (vö. „Húzd, de mégse, — hagyj békét a húrnak” — Vörösmarty, „*Mégis, mind a mellett* — mily Isten csodája! — Arany: Toldi). A harmadik példában a formális egyeztetés nem okvetlenül szükséges. Az állítólagos képzavarban én nem találok képzavart. Az ötödik példában nem látok szórendi vétséget, s az *alapos* és *alapján* közelségét sem kell megróni, hiszen az ilyesmi sokszor elkerülhetetlen, pl. az *ellenség ellen* stb.

Tanácsstalanul olvastam az 1. pont 2. bekezdésében a kipécézett „fonnyadt zsargonkifejezéseket”, „a hivatali szleng virágait”. Őszintén bevallom, képtelen vagyok megérteni a hibáztatásokat. A szerző sem indokolja meg. Csak odaveti egy halomba. De miért? Azt sejteni lehet, hogy nem tetszik neki a *felvet* ige és a *bizonyos* szó. Egyéni ízlésről nem vitázhatunk. Nagyon kérjük azonban, magyarázza meg, miért zsargonkifejezés vagy hivatali szlengvirág az *elfogadása esetén*, a *napirenden tartják a kérdést*, a *bizonyos célokra* stb. Mi a zsargonkifejezésnek és a hivatali szlengvirágnak a kritériuma?

A felhozott példák nem nyakatekert, nem erőltetett, még csak nem is különleges kifejezések. Nyelvünk egyszerű építőkövei, amelyeket más kifejezésekkel váltogatva bátran használhatunk írásban vagy beszédben egyaránt. El kell marasztalnunk a szerző következetlenségét is. Az 1. pont 3. bekezdésében ezt írja: „De nem bocsáthatunk meg azoknak a mondatoknak sem, amelyek nem a nyelvhelyesség, hanem a szép stílus ellen vétének.” Eddig szó sem esett a nyelvhelyességről, mindig csak a stílusról.

A 2. pont 1. bekezdésének tanúsága szerint Farkas László még mindig vallja azt a nyelvhelyességi babonát, amely szerint melléknévi igeneveket nem használhatunk ige helyett. Tompa József már régen kimutatta ennek a babonának az alaptalanságát (MNY. 49 : 128–40). Farkas László ezt írja: „... járványként terjed az igék helyett használt melléknévi igenevek divatja, — miért éppen a Nyelvőrben találkozunk vele?”

Találkozunk vele máshol is, jóval előbb, tehát nem mai divat. A Halotti Beszédben: „Isá münd ozchuz járou vogymuk”; Petőfinél: „Ne légy életeddel könnyelműen játész”; Aranyánál: „Rövid a szó, gyorsan hangzó”; Deme László: „... alkotásmódjuk példátlan, illetőleg nem magyar példákra támaszkodó” (NyFK. 43).

A szerző iskolai dolgozatokká akarja süllyeszteni a Nyelvőr cikkeit, amelyeket a szerkesztőknek piros ceruzával „kiméletlenül” meg kell tizedelniük. Az effajta szerkesztői „stilizálás” valóban virul, jobban mondva burjánzik, számos könyvkiadóvállalatnál, folyóirat-szerkesztőségben stb. Az ilyen stilizátorok (tiszteltet a kivételnek) egyéni ízlésük szerint „javíthatják”, helyesebben: szabványosítják, uniformizálják, szűrkítik, vagy pedig fölöslegesen cikornyázzák a kezükbe került szövegeket. Németh László is panaszkodott műfordításainak ilyen stilizálgatása miatt. A Nyelvőrnek éppen egyik érdeme, hogy nem kultiválja ezt a dolgozatjavításszerű erőszakos, önkényes stilizálást. Ez persze nem jelenti azt, hogy a cikkírók ne ügyeljenek írásaik stílusára és nyelvezetére, nem jelenti azt sem, hogy a szerkesztők vagy mások ne figyelmeztessék, ne bírálják szükség esetén a cikkírókat valamilyen lazaság miatt. Figyelmeztessék, bírálják, de a figyelmeztetésnek, a bírálatnak legyen meg a szilárd, objektív alapja. Farkas László bírálata nem objektív, hanem ötletszerű, önkényes.

Vaktában vagdalkozik a szerző a 3. pontban, ahol „suta ünnepélyesség”-gel vádolja, töltelékshavaknak, fölöslegesnek, nehézkesnek minősíti az alábbi szavakat és kifejezéseket: *szóban forgó, bizonyos, számottevő, hovatartozás, következésképpen, többirányú, példát szolgáltat, elsőrendű fontosságú kérdés, feltevésekre vagyunk utalva* stb. Hogy mi ezekben a suta ünnepélyesség, miért töltelékek, fölöslegesek, nehézkesek, az titok marad. Szerintem a magyar szókészlet nélkülözhetetlen elemei.

Az Értelmező Szótárban *szóban forog*; ’éppen arról beszélnek, arról folyik a szó’ (Megrovás nélkül).

A *szóban forgó* voltaképpen az ez (*ezen, eme, e*) mutató névmásnak, a *tárgyalt*, az *említett*, a *fenti*, a *fent említett* rámutató szavaknak a szinonimája. A mutató névmás helyett sokszor azért jön jól kapóra, mert így elkerülhetjük a raghalmozást: *ennek a kifejezésnek az elemzése helyett a szóban forgó kifejezés elemzése*. Tollunkra tolazkodhat ilyesmi: *Nagy jelentőséget tulajdonítunk ennek a kifejezésnek az elemzésének*. Ezt többféleképpen oldhatjuk fel: ... *eme (e, ezen) kifejezés elemzésének: a tárgyalt, az említett, a fent említett, a szóban forgó kifejezés elemzésének*.

Előfordul, hogy az illető kifejezésről jóval előbb esett szó. Ilyenkor az *ez* (*ezen, eme, e*) mutató névmás sokszor nem helyénvaló, mert nem tudjuk, hogy melyik kifejezésre vonatkozik. Vonatkozhat ugyanis egy másikra, egy közelebbire is. Ez esetben kitűnően alkalmazhatjuk az említett szinonimákat, amelyek közül talán éppen a *szóban forgó* a legszínesebb. Nyelvészeink bátran élnek vele, például „Sajnos, a szóban forgó iráni nyelvek megközelítése ez idő szerint . . . kemény dió” (Ligeti Lajos. MNy 54 : 439).

Az Értelmező Szótárban *bizonyos*; 'a valóságbeli összefüggésekkel meghatározottként gondolt, de a beszédhelyzetben a szövegösszefüggéssel meg nem határozott személy v. dolog', pl. *egy bizonyos feltétellel . . . bizonyos napokon nincs otthon* stb. (Minden „megrovás” nélkül). Ilyen értelemben nyelvészeink gyakran használják. Pl. „Bizonyos hagyományhoz még itt is ragaszkodunk” (Lőrincze Lajos: „Nyelv és élet 104); „Bizonyos elemei szinte szemünk látára . . . alakulnak ki (uo. 152); „Bizonyos jelenségeket . . . egyértelműleg kárhoztatunk (Horváth János: Msn. 16 : 9).

Az ugyanitt kfigurázott mondatokról sem sejtem, hogy mi bennük a kivetni való. A „szakrális szöveg”-nek ítélt első mondat nekem teljesen kifogástalan. A második mondatban talán (?) a régies *ezen* névmás szúrt szemet (a szerző ugyanis nem indokol) . . . Nem hiszem, hogy Grétsy László is túlságosan örülne a kétes bókna, mert én nem tudok mondatában „játékos iróniát” fölfedezni. Az idézett mondat közömbös kijelentést tartalmaz, nincs benne semmi ironia. Talán megint az igenevek nem tetszenek a szerzőnek, azokat minősíti ironikusnak? Úgyszintén az utolsó mondatban sem látok semmi komikumot.

Farkas László szerint a fentiek mind szikkadt, ásatag kifejezések, és' szerinte „a legtöbb közlemény stílusát e szikkadt, ásatag kifejezések halmozása jellemzi”. Az 5. pont 1. bekezdésében ezt állítja: a Nyelvőr íróinak megkülönböztető vonása „a feszes, pontoskodó, hivataloskodó, a tudományos jelleget formálisan is, vagy c s a k formálisan őrző magatartás”. Ezt az állítást szemléltetni is próbálja, így legalább némi fogalmat nyerünk egyéni mondat szerkesztési ízléséről. Az első megrótt példamondat: „Alábbi soraink egyes kerámiai fogalmak kialakulásához és a szaknyelvben uralkodó terminológiai bizonytalanság feltárásához kívánnak adalékul szolgálni.” A mondat szerintem teljesen világos, érthető. Farkas László csak második olvasásra érti meg és így „magyarázza”: „Alábbi soraink néhány kerámiai fogalom kialakulását és a szaknyelv terminológiai zűrzavarát vizsgálják”, de legegyszerűbbnek ezt a fogalmazást tartja: „Hogy csökkentsük a szaknyelv terminológiai bizonytalanságát, vizsgáljuk meg néhány kerámiai fogalom kialakulását.” Lehet, hogy az utóbbi fogalmazás egyszerű, de egészen mást fejez ki, mint az eredeti mondat. Ilyen egyszerűsítésekből nem kérünk! Farkas László ilyen módon ki akarta küszöbölni a mondat „földig hajló, alázatos álszerénységét”, ám a következő mondatot viszont ő próbálja „alázatosabbá, erősebbé” (!) tenni. Az utolsó példamondatban ismét irtogat: kiirtja a *jelen* szót és a gyűlölt igeneves szerkezetet, pontosabban a *való*-t, amelyre szemmeláthatóan haragszik. Haragja indokolatlan, mert a *való* igen-igen régi, fontos kifejező eszköze nyelvünknek: „Nyilván az ősmagyarból örökölte nyelvünk a *való* melléknévi igenévnek széles körű használatát” (Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza 172). Néhány példa: „A névszóknak határozói bővítménnyel való meghatározása ugyanis eltűnőfélben van nyelvünkől” (uo.); Halotti Beszéd: „páradicsumben volou gyimilcsiktől”; „Szavaknak más nyelvekből való beszivárgása természetesen ma is folyik” (Fábián Pál: NyFK. 49); „ . . . egy szónak hosszú időn át való alkal-

mazása egymagában még nem biztosítja a végleges meghonosodást” (Fábián Pál: NyFK, 51).

Újabb általánosítás következik: „A legtöbb szöveg belefagy a körmondatokba, a végenincs igeneves szerkezetekbe” (5.—3). Szegény ősi igeneves szerkezetek! Vajon mit vétettetek? Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az alább közölt példamondat valóban nehézkes, alapos fészülésre szorul. Ilyen mondatokat kellett volna kipécézni az egyéni ízlés sugallta vagdalkozás helyett!

Senkinek sincs joga nyelvművelés címén saját egyéni ízlését ráerőszakolni a közösségre. Senkinek sincs joga — különösen kellő indokolás nélkül — kifogásolni, elítélni, megróni, tiltani, megbélyegezni . . . elszigetelten olyan szavakat, szólásokat, kifejezéseket, nyelvi eszközöket, amelyek a köznyelvben vagy irodalmi nyelvben használatosak. Bármely kifogás csak akkor lehet jogosult, ha azt nyomós konkrét okokkal alá tudjuk támasztani, pl. ismétlődés, rossz hangzás, értelemzavar, pontatlanság stb. Nyelvművelésünk inkább buzdító mint tiltó legyen. Ne azt mondja a nyelvművelő, hogy kerüljük az *X* szót, mert mostanában sokan és gyakran használják, hanem mondja meg konkrétan, hogy az *X* szóval váltogatva használjuk az *Y* és a *Z* szót is.

Teljesen igazat adok a szerzőnek abban, hogy elítéli az egri nyelvművelő konferencia határozatainak szövegét. Bizony ezt sokkal jobban is lehetett volna fogalmazni!

Végül egy sereg igazságot mond, mindenki által helyeselhető követelményeket támaszt a szerző a 6. pontban. Iktassuk ide ezeket is: „. . . Nem igaz, hogy veszítene egy cikk tudományos hiteléből, ha írója személyesen jelen volna — az érvelésben indulataival, a kifejezésmódban egyéni nyelve ízeivel . . . Nem igaz, hogy az egyes szám első személyt nem tűri ez a nyelv. Minden műfajban más szinten, más-más módon, de szükség van az egyéniségre, az ízekre. A nyelvtudomány legelvontabb tartományaiban sem elkerülhetetlen a szürkeség, a megkövesedett kifejezések merev használata . . . A tudósoknak is törekedniök kellene az egyszerűbb, ízesebb, személyesebb kifejezésre.”

Vitathatatlan igazságok ezek. Csak az a kár, hogy nem állnak összhangban az eddigiekkel. Az első részben a szerző az alaptalan, indokolatlan, önkényes tilalomfák gyártóinak táborába szegődik, s ezt nem lehet feledtetni a cikk végén felhalmozott igazságokkal, amelyekkel a homályos, nehézkes, nagyképűen tudóskodó szakfogalmazás ellen száll síkra.

A szerző a 7. pontban előre mentegetőzik, hogy neki is a fejére olvashatnának egy-két botlást. Hát — olyanokat, amiket ő olvasott mások fejére, olyanokat igen. De minek kövessük a rossz példát? Kirívó nyelvi hibák nem ütötték meg a szememet. Lényegbevágó kifogásaimat elmondtam, az egyéni ízlés diktálta megrovásaimat nem óhajtom mások tudomására hozni.

Szepesy Gyula

A -ként és a -nként összezavarása

I.

Egy villamosban megakadt a szemem a következő szövegű szép, színes hirdetésen: T I S Z T A gyapjúrongyot kg-ként 5 Ft-ért vesz át a MÉH.

Kg-ként veszi? — kezdtem boncolgatni.

Azaz úgy veszi, mintha kg volna. De mi lehetne kg? Vagy a rongy, vagy a MÉH.

A szöveget — b e t ű s z e r i n t i értelme ellenére — sajnos mégis megértjük. Elemezgetés helyett ugyanis a lényegét keresi az ember, s eközben minden különös fejtörés nélkül megfejtí a rövidítéseket. A *kg-ként* „olvasata”: kilogrammonként.

Hogy ez miért sajnos? Mert akinek nem kenyere a „megolvasás”, az ellenőrző, szerkesztő, „redigáló”, „lektoráló” olvasás, az nemhogy meg nem ütközik, de meg sem akad már rajta. Tudomásul veszi, hogy így rövidítjük a *-nként* ragot. Mintha az *n* nélküli *-ként* nem egészen mást jelentene.

A következő lépés ezután az, hogy meg se fejtí az olvasó a hibás jelölést, hanem elfogadja úgy, ahogy látja. *Kilogrammként öt forint* — ez neki már egységárat jelent. A busz sebessége ugyanezen az alapon *másodpercként* 16,7 méter (*óráként* 60 km).

Persze a zárójelbe tett kifejezést még sohasem hallotta senki. Magam is azt remélném legszívesebben, hogy nem is fogjuk hallani soha. Hogy a *másodpercként* is ugyanannyira valószínűtlen? Ezt már bizony a magam fülével hallottam. Csak nem mertem elmondani, amíg a fent írt hirdetés meg nem győzött, hogy szóvá kell tenni.

S mivel nem akartam hinni neki, mármint hogy a magam fülének, meg is kérdeztem azonnal: „Hogy mondta?” Megismételte és meg is magyarázta: „Hát nem rövidebb így?”

(Ráadásul gépirónő az illető, s a tetejében: könyvkiadó vállalatnál! Persze fiatal. Középiskolába járt, de nem érettségizett...)

Azóta, ha kéziratban látom a *-nként* helyetti *-ként*-et — ami nem ritkaság —, mindig újra megriaszt az önkéntelen kérdés: Hogy olvasnák, ha így hagynám?

A hiba egyik nyilvánvaló oka az, hogy a két rag meglehetősen hasonlít egymáshoz. A többi ok lélektani természetű, s bajos megszüntetni őket.

Az elsón azonban könnyen segíthetünk.

Él a beszélt nyelvben — de sokak írásában is — a *-nként*-nek egy változata: a *-nkint*. Ezt ma mindenki ismeri, érti, és semmi esetre sem értheti félre. A műszaki nyelvben, ahol sokkal gyakrabban fordul elő, mint a köznyelvben, még a legutóbbi időkben is ez a változat a gyakoribb; pedig mióta a helyesírási szabályzat változatosökkentő törekvéseinek éppen ez esett áldozatul, a kézirat-előkészítők, sőt a korrektorok is szorgalmasan gyomlálgatják. A szerzők egy része azonban türelmesen vagy bosszúsán, de visszajavítgatja az *é*-ket, *i*-kre.

Érdekes, hogy inkább csak a türelmesek azok, akik rájöttek a két rag megkülönböztetésének előnyeire és szükségességére. A bosszúsak azzal szoktak érvelni, hogy *i*-vel szebb.

Akit mi figyelmeztettünk a bajokra, kivétel nélkül szívesen áttért az *i*-zésre.

Azt, hogy a *-ként*-nek is volt *i*-s változata, csak nyelvész szakemberek tudják, senki más. Ellenőriztem, hogy még aki a Kiadói Főigazgatóság nyelv-művelő előadássorozatának teljes anyagát, a Magyar nyelvhelyességet is (Bp., Kossuth Kk. 1957.) végigolvasta (hogy javítgatásainkkal vitába szállhasson), az sem szokott emlékezni rá; pedig ott van a 253. lapon.

Hogy tehát az *i*-ből a *-nként*-ben is *é* legyen, ettől az *analogiától* egyáltalán nem függ, hanem rajtunk fordul meg. Ahogy más változatesökkentést a megkülönböztetés megkönnyítésére használt fel a helyesírási szabályzat (*ép—épp, kép—képp*), ugyanúgy ma még jóformán zökkenő nélkül megfordíthatja a legutóbbi kiadás *-nként* és *-nkint* közötti választását is, hogy e váratlan bonyodalmaknak elejét vegye.

(A zökkenőtlenségnek egy apró bizonyítéka: a Pattantyus kézikönyv 3. kötetének szedője észrevévén, hogy a *-nkint* ragot mi *i*-vel írjuk, s ha — a tudományos szerkesztők egyhangú határozata ellenére — *é*-vel gépelték, *i*-re javítjuk: ott is *i*-vel szedte, ahol véletlenségből *é* maradt a kéziratban.)

Kérjük helyesírásunk gondozóit, fontolják meg *egyenként*, és határozzák el *egy emberként* ezt a kipróbált megkülönböztetést.

A poharunkat túlesordító plakát mintha már arra figyelmeztetne, hogy nincs messze az utolsó pillanat . . .

O. J.

II.

Helyes, hasznos, hogy szóba került a *-ként*, *-nként* rag ügye, hisz már több olvasónk is fönnakadt rajta. A „*kg-ként* 5 Ft” bizony furcsa; ellenkezik ez az írásmód helyesírási szabályzatunkkal is. A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 420. pontja így szól: „A valódi rövidítéshez kötőjellel kapcsoljuk a toldalékot. Ilyenkor a toldalék mindig olyan alakjában járul a rövidítéshez, amilyenben az alapalakhoz kapcsolódna, tehát tekintetbe vesszük az illeszkedés és a hasonulás törvényeit, valamint kiírjuk az esetleges kötőhangzót is: *csüt.-ön* (csütörtökön), *ker.-ek* (kerületek), *Bp.-en* (Budapesten), *l-t* (litert); stb.” A 405. pontban elősorolt példák közül is idézek néhányat (bár nem rövidítésekhez kapcsolódnak bennük a toldalékok): *4-et*, *12-t*, *19-szer*, *67-es villamos*, *80%-os*, *6%-kal* (gyakran látjuk az ilyen helytelenséget: *6%-al!*). A *kg-ként* tehát kétszeresen is ellentmond a szabálynak: elmaradt belőle az *o* kötőhangzó, s elmaradt az összetett ragnak *n* eleme is; így kellett volna írni: *kg-onként*, s így kell olvasni: *kilogrammonként* (nem: „kilógrammonként”, nem hosszú *ó*-val, mint sokszor hallhatjuk, a köznyelvi kiejtéssel ellenkezően).

Hozzánk intézett levelekből úgy tapasztaljuk, hogy akik helyesen olvasák ezt a toldalékos rövidítést, az *-on*-nal együtt, még azok sem veszik mindig észre, hogy meg kell különböztetnünk az osztó (distributívusi) szerepű *-nként* ragot a mód- és állapothatározói (essívusi-formalisi) szerepű *-ként* ragtól. Holott mást jelent ez: *részként* (illeszkedik az egészbe, 'mint rész'), mást emez: *részenként* (tárgyal valamit, 'külön-külön, részekre bontva'); *tagként* (szólalt föl a közgyűlésen, 'mint tag'), *tagonként* (hús forinttal járultak hozzá a rendkívüli kiadásokhoz, 'külön-külön, tagok szerint tekintve').

A *-ként* rag olykor többes számú szóalakkal is járatos (általában ilyenkor fölösleges a többesjel): „Valamennyien *vádlottakként* álltak bíráik előtt.” (Elég volna így is: . . . *vádlottként* álltak . . .) Mind gyakrabban fordulnak elő az

ilyen furcsaságok: „*Egyénekként* megszavaztatták őket”, e helyett: *egyénenként, egyenként*. Kétféle tudattartalom keveredése okozhatta ezt a botlást; egyfelől ez járt a közlő eszében: ’mint egyéneket, nem pedig mint csoportot szavaztatták meg őket, mert tudni akarták mindegyiknek egyéni véleményét’; másfelől ez: ’külön-külön, egyenként’. Természetesen az *egyénenként megszavaztatták őket* formában is elég világosan és egyértelműen benne lett volna a mondanivaló. „*Családokként* változnak a szokások”, értsd: ’*családonként*’; magyarul: *Ahány ház, annyi szokás*. Tompa József már szóvá tette ezt a terjedő hibát, a *-nként* rag helyett a *-kként* végződés használatát (Élet és Tudomány 1964 : 1623. lap). Sok érdekes példája között még nyelvészekről való is akad. Tehát ilyen irányban szintén vigyáznunk kell, midőn a *-ként* és *-nként* ragot használjuk.

De vajon segítene-e mindebben a bajban a javasolt „szabványosítás”: a mód- és állapothatározó-rag legyen *-ként* formájú, az osztó értelmű rag pedig *-nkint* (*-nként* helyett)? Meggyőződéseim szerint nem segítene. Aki régebben így rövidítette a *kilogrammonként* szóalakat: *kg-ként*, az ezentúl esetleg így írná: *kg-kint*, és netalán ekként mondaná: *kilogrammakint* (gondoljunk az előző cikkben említett gépíróra). Cseberből vederbe!

De legfőképpen kérdezhetjük: Egyáltalán van-e jogunk ilyen merész nyelvi beavatkozáshoz? Akkor, amikor az *é-s* változat az általánosabb, az *i-s* jóval ritkább! Kezdetről fogva így volt. A régi *é-s* alakok tömegében alig akad egy-két *i-s*. (Vö. Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. Bp., 1957. 36—42. lap. Az már kevésbé tartozik ide, hogy a régiségben *-nkéd, -nkét, -nkénd* s egyéb változatban élt ez a ragunk; magánhangzója csaknem kivétel nélkül *é* volt.) Így tapasztaljuk néhány évtizeddel ezelőttig irodalmi nyelvünkben, szótárainkban. (Számos múlt századi szótárunkat átnéztem ebből a szempontból: Márton József szótárait, Kassai József Magyar—diák szókönyvét, Farkas Elek Magyar—német zsebszókönyvét, Fogarasi János Magyar—német szótárát, Richter—Schuster Magyar—német kézsztótárát (így!), a Czuczor—Fogarasi, Ballagit meg újabbakat; egyikben sem találtam *i-s* alakot.) Inkább csak népies stílusban fordul elő az *i-s* változat. (Érdekes, hogy a nem népies Herczeg Ferenc — úgy látszik — a *-nkint*-et kedvelte.) Ezért helyesírási szabályzatainkban is csak az *é-s* alakokat látjuk, csupán az akadémiai szabályzatnak 8. kiadásában (1940—) van meg ez a vaglyagosság: „*-nként* v. *-nkint*; *lassanként* v. *lassankint*, *fejenként* v. *fejenkint*”. A 9. kiadásban (1950.) már ismét elhagyják az *i-s* változatot: „*-nként: lassanként, fejenként*”. S a mai 10. kiadásban is csupán *é-s* alakok vannak. Az akadémiai szabályzat eszerint csak 1940 és 1950 között engedte meg a *-nként* mellett a *-nkint*-et is. A teljes igazsághoz ragaszkodva megemlítem, hogy az Akadémia Helyesírási Bizottságának 1900-i javaslatában ezt olvashatjuk: „*-ként* (*-kint*): *másként, lassanként*”. Betűről betűre így van az Akadémia 1901. február 25-i összes ülésén elfogadott helyesírási szabályzatban. Tehát csak zárójelben van odatéve a *-kint*, mégpedig a *-ként* változatául; s az egyik példa *másként*, s ott van még a *-nként* ragos *lassanként*, azaz egy kalap alá veszik a kétféle ragot (a *-kint, -nkint* változatra azonban nem adnak példát).

Ezek után helyesebben, kellő megszorítással vesszük tudomásul a cikknek következő kitételét: „... a helyesírási szabályzat változtatcsökkentő törekvésének éppen ez [tudniillik a *-nkint*] esett áldozatul”. Helyesírási szabályzatunknak 9., majd (most érvényes) 10. kiadása tehát azt a *-nkint* változatot szüntette meg, amely voltaképpen csak egy évtizedig volt köznyelvünkben

„szabályszerű”. A Simonyi Zsigmond-féle úgynevezett iskolai helyesírás (1903–1922.) és a Balassa József-féle úgynevezett nyomdai helyesírás szintén *-nként*-párti volt. S amint immár tudhatjuk, megvan ennek kellő tárgyi alapja: irodalmunkban mindig is az *é-s* változat volt a gyakoribb. S éppen ezt iktasuk ki beszédünkéből, írásunkból? Ismétlem: nincs hozzá jogunk! Nincs hozzá joga se nyelvművelőnek, se a helyesírás jó szándékú egységesítőjének, se szerkesztőnek, se nyomdásznak. Azt több joggal megtehették helyesírásunk szabályozói, hogy a sokkal ritkább és többnyire népiesnek minősített *-nkint* változatot elhagyták a szabályzatból. Hogy ezt és más szavaink élő alakváltozatát, -változatait törölték, abban nyomdászaink sürgetése volt serkentőjük. Megérthetjük, de nem helyeselhetjük, hogy a nyomdásznak a nyelv általában olyasvalami, akár a szedés; ahogy a szedést „előre gyártott” elemekből, merev betűkből összerakhatja, hajlamos a nyelvet is ilyen előre gyártott, szabványosított, egyformásított elemekből összerakhatóvá egyszerűsíteni, dermeszteni. Mondanom se kell, mennyire irtózik ettől minden igazi író és irodalomkedvelő. Ne akarjuk a helyesírás egységesítésének ürügyén magát nyelvünket is szabványosítani!

Voltaképpen ilyen elvi meggondolásból örülök neki, hogy vitázhatunk a *-nként* — *-nkint* változat ügyéről. Kiderülhet eddigi fejtegetésemből, hogy jogtalanul törnénk a *-nként* rag életére. Amikor — bizonyára legtöbbször nevében — védelmére kelek ennek a ragváltozatnak, védem egyszersmind valamennyi élő és helyes szóalakváltozatunkat, nyelvünknek értékes stílusesszközeit. Hozzáteszem: védem a *-nkint* ragváltozatot is. Tagadhatatlanul él ez is, mégpedig a köznyelv és a népi nyelv stílusrétegének határán. A magyar nyelv értelmező szótára a *-nként*-es címszó mellé — úgy látom — mindenütt odateszi a *-nkint*-es változatot, rendszerint külön stílusminősítés nélkül, azaz köz- és irodalmi nyelveink tekinti az *i-s* változatot is, csupán a *fejenként*-et jelöli „népies”-nek a köznyelvi *fejenként* mellett, no meg természetesen „népies” az *apródonként* és párja, az *apródonkint*. Még ezeket az alakpárokat jegyezhettem ki a határozószók közül Értelmező Szótárunkból: *apránként, apránkint; egyenként, egyenkint; esténként, esténkint; évenként, évenkint; időnként, időnkint; koronként, koronkint; lassanként, lassankint; naponként, naponkint; óránként, óránkint; percnként, percnkint; reggelenként, reggelenkint*.

Tudjuk, hogy a nyelv igyekszik célszerűen gazdálkodni az ilyen alakváltozatokkal, s előbb-utóbb legalább hangulati különbséget idéz elő köztük. Ilyenformán lesz — úgy látszik — e ragunk *é-s* változata választékosabb, az *i-s* mindennapibb, népies. Az elfogulatlan megfigyelő máris észrevehet ilyen különbséget egyik-másik említett határozószópár tagjai között; legalábbis egy kissé bizonyos népies az *apránként* mellett az *apránkint*, a *fejenként* mellett a *fejenkint* (erről az Értelmező Szótár is elismeri), a *lassanként* mellett a *lassankint* stb. Olyas ez a különbség, amilyen a *kedvére* — *kedvire*, a *széltében-hosszában* és a *széltiben-hosszában*, a *szórol* *szóra* meg a *szórul* *szóra* között tapasztalható. Az következik ebből, hogy mársem igen való az értekező prózába a *-nkint*: nekem bántja a fületem, szememet, ha illet hallok, olvasok műszakiaktól és más szakemberektől: *darabonkint, kilogrammonkint*. A műszaki nyelvben csakugyan „sokkal gyakrabban fordul elő, mint a köznyelvben, még a legutóbbi időkben is ez a változat a gyakoribb”, de nyilvánvalóan az előző cikk elárulta szerkesztői beavatkozás következtében.

Nem helyénvaló az *ép* — *épp*, *kép* — *képp* példájára hivatkozni, amidőn „változatcsökkentés”-ben sántikálunk. Az *ép* — *épp*, *kép* — *képp* szópárnak

egymással szemben álló tagjai között már akkor megvolt a jelentéskülönbség a kiejtésben, amikor még egyformán is írták őket, ezért lehetett írásban is zökkenő nélkül megkülönböztetni, szétválasztani őket az 1954-i új szabályzatban. A *fejenként* és a *fejenkint*, a *tagonként* és a *tagonkint* között nincs semmiféle értelmi különbség, csak a *fejként* és a *fejenként* (*fejenkint*), a *tagként* és a *tagonként* (*tagonkint*) közt van ilyen, azaz a jelentéskülönbség csakis az *n* elem meglétén vagy hiányán, nem pedig az *é* és az *i* hang különbségén fordul meg. Az *egyébként* és a ritkán fölbukkanó régies, népies *egyébkint*, a *másként* meg az ugyancsak régi és népies *máskint* között nem volt persze soha jelentéskülönbség, csak hangulatuk volt eltérő. Ne próbáljuk hát ezután se megtenni e szavakban az *é*-t meg az *i*-t jelentéskülönbség hordozójául! Mit nyernénk vele, ha a *-ként*: *-nkint* szabványnak „életbe vagy hatályba léptetése” után így látnók viszont a villamosok hirdetményeiben a *kg-ként* ragos rövidítést: *kg-kint*? Mert ismét ez lehetne belőle. Azt hiszem, senkinek se jut eszébe nyelvújaink közül, hogy megszavazzon ilyen szabványt, se jókedviben, se rosszkedviben.

F. G.

Mikes javító tolla nyomában

1. Több mint két és fél évszázad pergett le azóta, hogy zágoni Mikes Kelemen róni kezdte sorait, levelesdiáriumának lapjaira. Mint tudjuk, „leveleket” írt képzeletbeli levelezőtársának, hogy az „édes nénét” tudósítsa Rákóczi fejedelem és bujdosó társai Törökországba való érkezésének első napjairól. Akkor még játékos írói kedvvel és szertartásos komolysággal szedegette elő ládájából a kalamárist, írószerszámait, s aligha gondolt arra, hogy élete végéig kell majd a „levélírást” idegen földön folytatnia. Ifjú lelkére, kedélyére nehezülő hosszú bujdosásában írói hangulata erősen hullámozott, reménye, tintája „megfagyott”, de ő a gyertya világánál és melegénél egyre írta, folytatta leveleskönyvvé növvő irodalmi levelezését. 1717 októberétől 1758 decemberéig kétszázhat levelet írt. Rodostói irodalmi hagyatékából fordításaival együtt mintegy hatezer saját kezűleg írt, megfakult kéziratoldal maradt ránk.

Az utóbbi évtizedben sokat forgattam ezeket a sárguló, töredező kéziratokat, legtöbbit a Törökországi Levelekét. E kéziratok híven megőrizték Mikes tollvonásait, s így sokat elárulnak írói műhelytitkaiból. A leveleskönyv kéziratát vallatóra fogva szegődjünk nyomába Mikes Kelemen író-javító tollának.

Mikes kéziratjavításainak megértéséhez ismernünk kell a leveleskönyv kéziratának jellegét. A levélíró többi kéziratához viszonyítva a kézírás és a tintaszín, a papír vízjegye egyik munkájában sem látszik annyira különbözőnek, mint a Törökországi Levelekben. Lehet, hogy ennek a különféle fajta papír, helyenként a gyarlóbb toll vagy tinta is oka, de a meghatározó ok mégis az, hogy ez a kézirat nem egyszerre, rövid idő alatt egyhuzamban, hanem különböző, valószínűleg nagyobb időközökben, több évtized alatt keletkezett. A kézirat külalakja az író más munkáinak fogalmazványaihoz és véglegesnek szánt szerzői tisztázataihoz képest átmeneti állapotot mutat. A másolási hibáknak minősíthető íráshibák egész sora, valamint egyéb javítások, törlések, beszúrások, kisebb-nagyobb szövegalkítások, továbbá az egyes papírkoncok változó írásmódja arra enged következtetni, hogy a levélíró kéziratát első fogalmazványairól összeírta, ma még közelebbről meg nem határozható időközökben készített nem végleges tisztázatnak szánta. Az irodalmi levelek összeírása, másolása kisebb-nagyobb szövegváltoztatással és stílusigazítással járt. Ez egyáltalán nem meglepő Mikesnél, akinek 18 köteg különböző jellegű kézírata (fogalmazvány, másolat, tisztázat) fejlett kézíratszerkesztő technikára és a sokat író szerző gondosságára vall.

Az általunk sajtó alá rendezett leveleskönyv kéziratának szövegkritikai jegyzetei igen sok stilisztikai értékű javításról tanúskodnak.¹ Mikes egyes

¹ Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Bp., 1966. Akadémiai K. (Mikes Kelemen összes művei I.) Alább erre a kiadásra hivatkozunk.

javítástípusait a Törökországi Levelek (i. m. 370—1) bevezető jegyzeteiben röviden összegeztük. Annyit jegyzünk itt meg, hogy a javítások nagyobb részét Mikes írás közben, esetleg a napi írásmásolás adagjának befejezése után vagy pedig a következő másolási rész megkezdése előtt végezte el; egyes erősen elütő tintaszínű tollvonásai sokkal, talán évtizedekkel későbbi átnézés nyomai lehetnek.

Nézzük meg elsőben, hogy milyen apró gondokkal kellett a XVIII. század első felében író, jó érzékű stilisztának megküzdenie. Példatárunkban igyekeztünk a jellegzetes eseteket kiválasztani és csoportosítani; gyakori előfordulásukra a jegyzetekben hívjuk föl a figyelmet. Mivel a kéziratjavításokkal kapcsolatos jelenségek nagy részének bővebb magyarázata teljesebb szövegkörnyezetet igényelt volna, s erre helyünk nem lévén, csak a legszükségesebbre szorítkoztunk.

2. Mikest általában úgy ismerik, mint aki szándékosan kerülí az idegen, latin stb. szavak használatát. Ha mégsem tudja őket elkerülni, például török vagy más idegen eredetű szavak, helynevek stb. írásakor, helyenként bizonytalankodik tolla: *a* <gyometriát> gyéométriát, <geogyr> gyeográfiát (62. lev. 1725); *de* <belgy> belgrádnál (2. lev. 1717); *a* <kalk> kalmakánynak (4. lev. 1717); <bujudere> bujukdere (17. lev. 1718); *az* <ulél> ulémákal (91. lev. 1730); *a két* <sz> siciliát (107. lev. 1734); <alex> nagy sándor (56. lev. 1724); *fesislánt* (140. lev. 1738) *fetislánt* helyett stb.

A formai levélíró-iskola hatása ott kísért, amikor régi magyar szokás szerint latinul keltezett leveleiben néhányszor francia módra leírja a *le* névelőt, majd áthúzza: *rodosto* <le> 22. aug. 1723.¹ (49. lev.)

Formai, helyesírási szempontból érdekes és gyakori jelenség egyes betűjelek (*n—ny*, *c—tz*, *cs—ts*, *gy—ty* stb.) használata: *a* <ny> nösténnye (61. lev. 1725); *egy* <ny> nusztos (128. lev. 1737); *négy* <c> tzövekre (60. lev. 1725). A *cs* betű írásában átmeneti váltakozás után áttér a *ts* túlnyomó jelölésére: *két* <cs> tsötörtököt (33. lev. 1720); <cs> tsak (86. lev. 1728); *de* <vats> vacsoráltatá (97. lev. 1732); *oda leszünk a* <gy> tyukoknak² (28. lev. 1719).

Egyes ragok és jelek következetlen alkalmazásában az irodalmi alak térhódítására vallanak az ilyenfajta javítások, mint *zay ural*-ból betoldással jav. *zay ural* (207. lev. 1758); *az ősz tehát. leg kedveseb, b*, (42. lev. 1721); *ránk v. reánk* változatból ez utóbbit választja: *hacsak* <rank> reánk hadgya (73. lev. 1726). A kiejtés utáni írásmód hatásaképpen nemegyszer fordul elő betűelnyelés. Ezeket Mikes többször kijavítja: *nem* <talász> találász. (42. lev.); *gondo* <k> l-kodot (*l—k*-ből jav. 72. lev. 1726); máskor úgy hagyja.³

A zöngés-zöngétlen mássalhangzó párok (pl. *b—p*, *d—t*, *v—f*, *g—k*) jelölésével sok baja volt a levélírónak: *sze* <p> b (*b—p*-ből jav. 150. lev. 1739), ugyanígy *leg sze* <p> b (104. lev. 1734); *szé* p ember (136. lev. 1738); kevesebb a javítás a *d—t*⁴ esetében: *el ro* <d> thadna (169. lev. 1746); egy levélen belül

¹ Ugyanígy: *Rodosto* <le> 16 jan. 1725 (59. lev.); *rodosto* <le> 15 martij 1727. (79 lev.); *rodosto* <le> 16 bris 1750 (181. lev.)

² *tyuk* a 36., 154. levélben (1720, 1739), *gyuk* a 37., 61. levélben (1720, 1725).

³ *halát ellen nincs fű kerben*. (38. lev. 1720); *azt a kérdés teszem. hogy* (94. lev. 1731); *a könybe fel írják neveket* (175. lev. 1748).

⁴ *a sok vigasztalásit közöt* (118. lev. 1735); *nem igen nevedhet*. (192. lev. 1754); *és mint meg ölék atöbbit* (199. lev. 1756); *ki viszi vala ötet estve vagy a holt világon valamely szép kies helyre*. (199. lev.)

fordulnak elő ilyen példák: *egy fa <v> fágóhoz*... *egy fa fágó*... *vágta afát*... *fa vágóhoz* (5. lev. 1717), másutt: *fa fágó* (9. lev. 1718) és *fa <va> vágonak* (97. lev.). Legtöbbet azonban a *g—k* megkülönböztetésével vesződött Mikes. A beszélt nyelv után sokféle változatban leírt hibás esetek egy részét kijavította: *<k>gondolkodnak* (*g—k*-ból jav. 27. lev. 1719); *zo<g>kogásokat* (48. lev. 1723); *görö<k>g aszszonyok*... *görö<k>g természet* (94. lev. 1731); *meg fogjá<g>k látni* (103. lev. 1734); *papo<g>kal* (130. lev. 1739) *tavaszi<k>g* (155. lev. 1740); *büntettség<g>k* (156. lev. 1740); *melege<g>k* (160. lev. 1740); *történi<g>k* (200. lev. 1757); más részüket úgy hagyta.¹

Szembetűnő vonása a leveleskönyv kéziratának az *a* vagy az határozott névelő utólagos beszúrása, pl. *kezdik így el a keringést* (185. lev. 1752); *a szemeket a földre fügesztik* (189. lev. 1753); *az Isten a sziv imádságát szereti* (206. lev. 1757); de a korábbi években is: *a kaik érkezik, és a kaikban akarván ülni*. (31. lev. 1719); *és a jancsár. akit meg kaphat az utzán* (42. lev.); *az esős időben szedet levelet. meg kel száraztani*. (60. lev.); stb. Volt, aki elmarasztalta Mikeset amiatt, hogy szükség nélkül halmozza a névelőket, s hogy megállapodott alakú névelőtlen határozókat, szólásokat is megnévelősít.² Ez részben igaz; de az az érdekes, hogy amint előbb is láttuk, a levélíró sokszor helyesen, utólag szúrta be az elhagyott határozott névelőt: *rea tarttyuk magunkot. valamint a kompodí nemes aszszony* (57. lev. 1724); *ha a forrásból jól iszunk, azután*... (32. lev. 1719); *hogy ha a török meg talállya sejdíteni* (77. lev. 126) stb.³ Néha előfordul szükségtelen beszúrás is, pl. *avalo hogy kivált mi nekünk a ketten hárman, kik*... (34. lev. 1720) számnévi határozó esetében. Annál több példa akad a jelzős birtokszónak névelővel való használatára, bár gyakoribbak a névelő nélküli esetek. Névelő törlése csak egy helyen fordul elő a kéziratban, éppen ez utóbbiakkal kapcsolatban: *és az, a martiusnak <az> első napján volt* (78. lev. 1727).

A folyamatos és utólagos javítások egy másik termékeny területe az igekötők használata. Írás közben törölt, fölöslegesnek tartott igekötő: *akár micsoda kedvére <el> töltte napjait*. (48. lev. 1723); *és csak a gondolatot hadták <meg> szabadságunkban* (59. lev.); máskor új igekötőt keres Mikes: a zavaros vizű Rodostó környéki gyógyfürdőkön *a sok aszszony, leány, kik <bé> fel kendőzik sáral magokat* (84. lev. 1724). *Felkendőz* 'beken'; Szily szerint csak Mikesnél fordul elő. Ez a jelenség azért is érdekes, mert a XVIII. század közepétől kezdve egyre több *fel* igekötős ige keletkezik.⁴ A következőkben törlés fölött javít a levélíró: *ezeknek sok pénzt kellett adniok elsőben. hogy <meg> el nyerhesség*... (92. lev. 1730); *azonnal <ki> le szaggatá koszorujából a virágot* (96.

¹ *el fogad nevetve* (31. lev. 1719 és 58. lev. 1724); *anéki valo mulattságot kopig az álla* (82. lev. 1727); *váltság ki* (94. lev.); *lengyel országban került török ország felé* (170. lev. 1747); *a harmadig égnél* (190. lev. 1755); *emestergedet azon* (197. lev. 1755); *görögög* (201. lev. 1757).

² Vö. Kulcsár Endre: Nyr. 1899. 390—1; ld. még Simonyi: JelzőkMondt. 1914. 83; Kórogyi László: MNy. 1919. 62: Az édes lelkem... a kövér testemben. Ld. részletesen Mikes, i. m. 1., 37., 138., 181. lev. jegyz.

³ Mintegy harminc esetben fordul elő határozott névelő beszúrása a kéziratban; a fölsorolt példákon kívül ld. még Mikes i. m. 7., 21., 27., 29., 32., 41., 56., 59., 60., 66. 75., 77., 80., 172., 175., 177., 179. lev. szövegkritikai jegyz.

⁴ Mikesnél is: *fel keresztéz* (80. lev. 1727); *fel lobbaszt* 'fellobbant' (41. lev.); *fel kap* 'divatba hoz' (60. lev.); *fel ro* 'bejár, végigjár' (62. lev.); *fel ad rajta* 'kiad, túlrad rajta' (140. lev.); *fel bodul* (151. lev.); *fel épül* 'meggazdagszik' (42. lev.) stb. (17., 57., 108., 85., 164., 13., 10., 104., 51. lev.) — Szily i. m. LVIX. — J. Soltész K.: Az ősi magyar igekötők. Bp. 1959. Akadémiai K., vö. a Törökországi Levelek igekötőanyagára vonatkozó megállapításokat.

lev.); *mitsoda atelhetetlenség. mikor az ember <meg> bé nem éri amagáveval* (165. lev. 1741). Megjegyzendő, hogy Mikesnél a *be* igekötő előfordulási aránya a többi (*meg, el, ki, fel*) igekötőhöz viszonyítva kicsiny, hasonló a *le* igekötőjéhez.

Ha már az igekötőknél tartunk, lássunk egy-két példát Mikes igeidő-használatáról is. A javításokat az alábbi esetekben a törölt szó fölött utólag végezte. A gyapotmagról írja, hogy *...enyv forma materiá<t találni.> vagyon benne* (60. lev.), a főnévi igenevet igei állítmánnyal helyettesítve. Máskor a *-t* jelű múlt időt javítja át határozói igenévre: a császári követ. *...addig a még <ide> oda érkezik, nem akar<t>ván vele egy városban lakni* (28. lev.) (mármint a kuruc Bercsényivel Perában). A római polgármester, *akinek a városon kívül. egy néhány udvarháza <volt> lévén. . . akár mellyikében ment. . .* (56. lev.) Ebben a mondatban: *A törökök között két féle hazaság <vala> vagyon* (187. lev. 1752), szintén utólagos javítással fejezi ki Mikes, hogy a török házassági szokások az ő idejében is érvényben voltak. Általában leszűrhető, hogy Mikes utólagos igazításai főleg a múlt idővel kapcsolatosak. Az alábbi két levélben egyszerre több-féle múlt időre vonatkozó érdekes példát kapunk: *el hitette <volt> magával hogy pestis volt.* (44. lev. 1722); *a fejedelmünk ahajobol még nem szállot vala (vala: beszúrás) le. hogy egy tatár hám. aki itt exiliumban vagyon, holmi ajándékot küld<öt>e és. . .* (1. lev. 1717). Előbb a régmúlt ritkább alakját változtatta *-tt* jelű befejezett múltra, hogy elkerülje a *volt* monoton ismétlődését. Utóbb a *-t, -tt* jelű múltat javította a *vala* beszúráásával régmúltra, s egyidejűleg a mellékmondat igéjét elbeszélő múltra. Az elbeszélő múltat Mikes még állandóan használja, hiszen a XVII. században ez volt az uralkodó történeti idő. De a befejezett múlt nála is jelentkezik az elbeszélő múlttal azonos funkcióban. A XVIII. században ez utóbbi ritkul, és a két típus között jelentésbeli különbség elmosódik, s az írók, úgy látszik, inkább csak esztétikai szempontból váltogatják a két alakot. A régmúlt ritkább alakja és a régmúlt típusú igeidő hagyományos funkciója — Bárczi megfigyelése¹ szerint — halványodik ebben a korban, mert bár többnyire még mindig egy más múltnál régebbi múltat jelent, nemegyszer átveszi az elbeszélő múlt szerepét. S talán Mikesre is jellemző a XVIII. században tapasztalható tendencia, hogy noha egyik múlt igeidő sem avult el teljesen, uralkodik a *-t, -tt* jelű befejezett múlt típusa.

Az idő lassú múlását sietteti Mikes, amikor a bujdosás egyhangúságában kapva kap a tollára kívánczoló eseményeken. Az élet szerint ír, a történeteket frissen, élményszerűen adja elő. Időben egészen kis eltérések adódhatnak, legalábbis erre mutat néhány utólagos, törlés fölött végzett javítása: *nénékám. az evangéliumbeli siméonnak., <tegnap> ma adot a fejedelem audenciát* (83. lev. 1727); *...<tegnap> ma pedig magam voltam nála* (152. lev. 1739). A török fővárosban 1737. október 11-ére keltezett levelében szintén utólag írja be Rákóczi József udvari fogadása napját: *A fejedelem <tegnap> 7dik a kalmakánynál volt audencián* (128. lev.) — három nappal odébb tolva az eseményt. Ezek az aprólékos igazítások, amelyek a *tegnap* és *ma* között váltakoznak, jellemzőek Mikesnek az eseményeket egyidejűleg tudósító, aktuális tényeket rögzítő levélíró gyakorlatára. Konstantinápolyból visszatérve írja például *20 dik aug. 1740-i kelettel: el végezvén. tehát dolgomot, hajóra ültem, és <tegnap> ma <husz> ide*

¹ A Mikes által használt múltidő-típusokra vö. Bárczi: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963. 278. — Szily K.: Mikes- emlékkiadás. 1906, LX. lap.: Mikes Törökországi levelei nyelvi szempontból.

viszá érkeztem, igen jó hajokázásom volt. estve <n> indultam meg, <tegnap> ma reggel it voltam. . . (158. lev.)

Mikes kéziratjavításai az egyszerűbb esetektől a bonyolultabbakig mind helyesírási, nyelvtani, mind pedig stilisztikai szempontból rendkívül tanulságosak; figyelemre méltók az írói kifejezés keresése, a mondanivaló közlésének, nyelvi formájának megválasztása, továbbá a szöveg- és stílusigazítás funkciója, s mindenekeelőtt Mikes egyéni prózastílusának alakulása szemszögéből. A funkcionális stilisztikai szempont itt elsőrendű fontosságú, mert a levélíró javításmódszere élő stilisztikai gyakorlat, s a nyelvhasználat módjára enged következtetni. Arra, hogy a szerző birtokában levő nyelvi rendszer elemeiből írói szándékának s a szövegalakítás céljának megfelelően Mikes melyeket tart jobbnak, hatásosabbnak mondanivalója formába öntésére.

3. Sz ó k i n c s. Nem tudjuk még pontosan, igaza van-e Szily Kálmánnak abban, hogy Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié, kik közé az ő kora esik”. De ha így volna a dolog, akkor is egyetértünk vele abban, hogy Mikes szókincse „érdekes és tanulságos. . . levelei őriztek meg számunkra nem egy különös értelemárnyalatot s nem egy feltűnő szóvonzatot, mely eddigelé csakis itt mutatható ki. . .”¹

A változatos szóhasználatra való igyekezetnek meglepően sok nyoma van Mikes leveleskönyvének kéziratában: *mind ezeket látván. igen kezdék irigyleni. <lat> vévén észre hogy. . .* (97. lev.); *de aző pompáját ne iriggyeljük édes néném, mert olyan napra jut még. hogy örökké valo nyomorúságában <j> esik. . .* (20. lev. 1718); *. . . aki confectumokat csinált. és aki kávét szokot <csina> főzni a fejdelemnek.* (45. lev. 1722); *és akkor látta meg, hogy mivel élt annyi ideig a rab aszszony., <mivel> mert mindennap. . .* (53. lev. 1724); *nem a leg hoszab kívánság. leg hasznosab. hanem arövid és szíves <kívánság,> kívánat,* (86. lev.); stb.²

Az egyhangú szóhasználat kerülése mellett jellemző a megfelelő hangulatú és rendeltetésű szavak kiválogatása. A családias légkör érzékeltetésére a levélíró kedveli az „édes néné”-vel való évődés jól bevált hangulatkeltő elemeit, a szeretett nőrokon becézgetését, a tegezés és a magázás cserélgetését, a melegebb, közvetlenebb hangnemet: *nem is illenék, mindennek <tégedet> követni, nénékámot* (79. lev.); *kedves néném, <aszony,> azt igen jól tselekeszed* (183. lev. 1751); *kedves néném. látom, hogy már el fárad<ot>tál a leveleimben tsak az. . .* (172. lev. 1748). Hasonló célúak a levélbefejezések csevegő, valóságghitető stílusfordulatai: *. . . hogy kéd irjon és az egészségire vigyázon. <és jó éttzakát mondgyak nénémnek.> majd el felejtettem volna. kédtől egy mesét kérdeni. . . jó éttzakát édes néném. többet nem irok. . .* (51. lev. 1723). Másutt az ismétlődő egészségkívánások közben így javít Mikes tolla: *édes néném. meg ne náthásodgyék kéd. <vig> szereté kéd. azt nem is kel kérdeni ha szeretmé kédet.* (9. lev.) Elevenséget visz a levélbe, amikor nem létező levelezőtársát igyekszik megszólaltatni. Egy rögtönzött elmékedés fonalát tréfásan elvágva — *én eleget <irtam a fi> predikálotam a fiakrol, azért le szállok a predikállo székből. és mennyen fel kéd is oda predikállani. a leányokrol. . .* (62. lev.), „nénjé”-nek adja át a szót.

¹ Szily i. m. LVII. lap.

² Továbbá: az Isten reá bocsátotta haragját, és ha viszá menne az Isten anépeére is terjesztené <haragját> büntetését. (53. lev., jav. a törlés fölött); *de hogy van a, hogy mi még egyszersem haragudtunk meg egymásra., mert azt mondgyák. hogy abaráttságban egy kis <h> veszekedés olyan jó. mint az éteken a bors.* (90. lev. 1729)

A levélíró gondosan eltünteteti az olyan nyomokat, amelyek elárulnák, hogy ennek a nem mindennapi levelezésnek egy személyben ő maga az írója és olvasója: *talán nem volna szükséges meg írni, hogy micsoda örömet <irtam> olvastam akéd rögtől várt levelét* (53. lev.). Az „édes néne”-t tudósító Mikes-levelek éltető eleme, gyakran a levélírás elindítója: a hír. Híreket közlő, váró, missziliseket utánzó élethű fordulataiban Mikes szóhasználata pontos: *Édes néném,*

hírt

igen igen szükséges kédnék egy <dolgot> meg tudni. (27. lev.); *ilyen titkos helyeken történt <dolgok> híreket kedveskedik nekünk* (6. lev. 1717). Ha eszébe jut még valami, megtoldja levelét, s hogy a valódi levélírás látszatát ilyenkor is megőrizze, a misszilisekben szokásos postscriptumot alkalmazza: *<azt> p. s. aztot tudgya kéd.* . . (61. lev.)

Írói ötleteinek kiaknázására tolla újra meg újra végigszánt a papíron: *prédikátornak*

a leány <papnak> ilyen gyakorta valo predikációjára. a király enged. (86. lev.); *akarja*

a nagyobb nyomaték kedvéért így jobb a mondat: *a török azt sem <szereti> hogy <rea né> a feleségire nézenek* (15. lev. 1718); újra a női téma: *a holt ember pedig feleségit*

olylan izetlen, kedvetlen, hogy még a<z annyát> sem öleli meg (17. lev. 1718). S ha az Iréne-epizódban a győztes szultán „kapott” is a neki ajándékozott szépséges görög leányon, Mikes érzelmesre fordítja a hideg szót: *a császár <kapot ra> meg szeretvén.* . . (63. lev. 1725). A *tömlöcz* szót (92. lev.) használja a levélíró, de a szójáték kedvéért itt kijavítja: *ha téiben jeg verem volta házam, vagy is inkább <atömlöcz> a falkázam. most pedig süttö kemencze* (15. lev.). A 65. levélben leírt levélkezdő fordulatot így variálja: *Ezt a levelet. el kezdem*

bajuszmra

írni, de <szakállomra> mondom. hogy nem tudom mit kel írni. . . (69. lev. 1725). Ha neki kedves, barátságos személyről, mint a kajmakám udvarában favágó tisztséget viselő atyafiról esik szó, aki a háremekről, az „olyan titkos helyekről” való hírek hordozója, Mikes választékosabbra fordítja a szót. . . *gyakran <jár hozánk.> látogat minket.* . . (6. lev.). A törökök közé vetődött rodostói magyar-nak szomorú helyzetét jellemezve írja: *ezek pedig úgy tekintenek bennünket, mint olyanokat; akik <csak akérésre nyitják fel szájukat.> minden koron készen vannak akérésre.* . . (22. lev. 1718), de enyhített formában is sejteti a bujdosók elesettségét. Hogy szegénységüket érzékeltesse, kicsinyít: *ma szállottunk bé ide, és annyi portékánk vagyon, hogy <két ora al> fél ora alatt kiki bé rakoskodot a szállására* (19. lev. 1718). Másutt a hónapok számával gálánsan megsokszorozza az „édes néne” iránti kötelező kedves ígéretet: *esztendőben <egyszer> tizen kéttzer ha meg ujítottuk egymás között az ígéretet elég. mert minden levélben azt írni, szeretem kédet, szeretem kédet, a sok volna* (23. lev. 1719).

Ahány példa, annyi bizonyság, Mikes mestere a nyelvnek. Írói kedélyéből fakadó elmés stílusa elevenné, színessé teszi prózáját. Nem híve a barokk szertartásosságnak, kerüli a kuruc kancellária irataiban egykor elengedhetetlen barokkos címetek, Bercsényinét is csak a humor kedvéért méltóságozza. Rákóczi, akiben atyját és urát tisztelte, az ő szemében és leveleiben egyszerűen csak *fejdelem, urunk*, s nem *őfelsége* stb.: *<ő>a <felseg> fejdelem (a—ő-ből jav.) azonnal ki szálla a gályából.* . . (36. lev. 1720). De ha kedve úgy hozza, nem farkodik a jelzőkkel; játékosan feloldja a hagyományos levélzáró formulát: *ezel maradok kéd köteles, madzagos, <és> spárgás, és sinoros szolgája* (34. lev.);

másutt: *A szokás szerént. már én nem merek <karácson> szerencsés karácson innepeket kívánni kédek, mert. . .* (96. lev. 1731); jobban illik az előadáshoz: *egy<aszszony bé> vén aszszony bé megyen* (101. lev. 1734); vagy ha a levélírásról van szó: *vannak olyanok a kik le írják amit akarnak mondai, de a csak száraz, <és> sótalan. és izetlen* (56. lev.).

Mikes stílustudatosságára mi sem jellemzőbb, mint amikor tagadhatatlan nemesi öntudattal célzó a Rákóczi-val Jenikőyből Rodostóba hajózó legszűkebb fejedelmi környezetre: *már mind az egész bagasia. el indult. csak mi maradtunk még hátra, <a kik a fejdelemmel leszünk.> forgács ur velünk lesz., és egynehány alá valo cselédén kívül. hárman, vagy négyen leszünk a fejdelemmel., és. . .* (35. lev. 1720); s midőn Rodostóba érkezve udvari tisztségével járó megkülönböztetett helyzetére utal: *kinek kinek pedig bővön elegendő és tágas szállása vagyon. csak én <másod> egy szolgálával; egy gazdag örménynek. az egész házát birom* (36. lev.); vagy amikor hűséges udvari szolgálatainak elmaradt jutalmáról beszél: *avalo hogy kívált mi nekünk aketten hárman, <több többnek kellene> kik mindenkor véle bujdosunk, többünk lehetne, de. . .* (34. lev.).

Se szeri, se száma a beszédes példáknak,¹ amelyek az eddigiekkel együtt tanúsítják, hogy Mikes kéziratjavításaiban írói tudatosságot kell keresnünk. A továbbiakban még jobban meggyőződhetünk arról, hogyan törekszik a levélíró az árnyalt, világos kifejezésre, az egyszerű és természetes nyelvhasználatra, a kedélyes előadásszövegre. Ne felejtjük el, a XVIII. század első felében járunk!

4. M o n d a t s z e r k e s z t é s. Mikes prózai előadásának lelke: csevegő, kedélyesen gördülő személyes hangneme. A beszélt nyelvnél könnyedebb társalgó nyelvnek írásban való rögzítése a heroikus barokk prózastílus alkonyán csak nagy írói bravúrral, különleges érzéssel és jó írói vénával valósítható meg. A levélben való társagáshoz a régebben Bethlen Miklósnál, Rákóczinál és Ráday Pál írásaiban hatásos barokk mondatkolosszusok, a nemesség stílusára jellemző zsúfolt, nehézkes és tekervényes körmondatok már nem használhatók. Mikesnek volt tehetsége, veleszületett érzéke s kitűnő stílusfantáziája új utak kereséséhez, az irodalmi társalgás új, modern formájának, műfajának megválasztásához. De az iskolában és a kancellárián berögződött bonyolult mondat-szerkesztésnek hatása nála sem múlt el nyomtalanul. Mikes tolla láthatólag

¹ Folyamatos javítással: *ezek tehát a mi klastromunk béli <szokásaink> rend tartásink.* (37. lev.); *az időt el <mulatom> töltöm nálók* (41. lev. 1721); *<de> annak pedig örülök hogy* (53. lev.); *csak agyanoságot akarta meg tudni. ha <igazé vagy> igazán valóé vagy sem.* (66. lev. 1725); *én azt a régi <időt> szokást viszá nem hozom.* (68. lev. 1725); *a testámentumát fel <bontották> nyitották.* (68. lev.); *minden mesterségit <meg veti> arra fordítja. hogy valamit ki tanulhasson.* (72. lev.); *anagy bőjt. apostoli szerzés. de ha szinte száz harminczadikban <szér> rendeltetett volna is. . .* (79. lev.); *innét három mély földnivre táborban <megyünk> szállunk* (84. lev. 1727); *nam a <dus gazdag> tékozo fíu* (87. lev. 1728); *az attyáról valo <ottsét.> testvér ottsét* (194. lev. 1754).

Utólagos, törlés fölé írt javítással: *azt <tarthyák> mondgyák felöle. hogy* (7. lev. 1717); *mindentik asztalra egy <arásu> féle étet tettek* (8. lev. 1718); *az eset után valo <rend> állapot* (13. lev. 1818); *imádgjuk más felöl az ő <irántunk> hozánk valo jóságát* (14. lev. 1718); *mahumet. . .avároset prédára <hadgya> bocsáttya.* (63. lev. 1725); *hogy meg <lassa> mutassam* (70. lev. 1726); *a leg szeb cselekedeteket meg <homályosítod> kisebited* (99. lev. 1733); *mert a magához valo szeretet, <am az> minket arra <vezet>; viszen, hogy. . .* (99. lev.); *a hartz guastállá nevü <falu> város mellett ment végben* (107. lev. 1734); *ha pedig a nemzetit nem szerette, azt nem kel csudálni, mert olyan helyt neveltetett. a hol gyűlölök a mi <nemzettségünk> nemzetiünket* (147. lev. 1739); *de a ki a <gyomrot> fogat adta. enni valot is ad.* (153. lev. 1739); *ahol nintsen emberi <segítség> reménség ót vagyon az Isteni segítség.* (164. lev. 1741); *három féle írot <könyvet> törvént adot ki azur az embereknek* (180. lev. 1750).

küzd a modern kifejezésért, irtva, törölve, javítva mindazt, ami „beszélgetésükbe” vegyülve sallangként terheli, nyújtja mondatait. Saját korából messze előre mutató, klasszicista íróink ízlését is kielégítő, ma is élvezhető prózastílusa a fáradhatatlanul javítgató, s önmagával elégedetlen stilisztika igyekezetének fölbecsülhetetlen eredménye, a magyar stílusnak friss hajtáisa.

A mondat szerkesztésnek és mondat egyengetésnek egyszerűbb példái a beszéd menetébe keveredett henye kötőszók, pleonazmusok, ismétlések (*de, és, is, hogy, csak, már, éppen, itt* stb.) irtása. Lássunk néhány példát: az ilyen anyák *<csak>* nem okoson gondolkodnak. (27. lev.); azért *<is>* két vagy három aranyat ígért ahajosoknak (26. lev. 1719); nem *<is>* kel csudálni. ha *<már>* el felejtette volna is. . . (47. lev. 1723); én ezt csak kédek irom. még is *<csak>* töltjük az időt. (57. lev.); de *<éppen>* nem avolt az irántunk való rendelés. (14. lev.

azt

1718); most *<itt>* ennél egyéb hírt nem írhatok (15. lev.); erre tudom *<csak>* mondgyuk, csak a káposzta neki (56. lev.); ez olyan szép dolog volt. a micsodás rut *<volt.>* az irigység (96. lev.); de *<egyebet>* senki nem várhat többet (116. lev. 1735); különösen a de irtása gyakori: *<de>* olyan biroval is *<do>* vagyon dolga kédek (24. lev. 1719); *<de>* azt el hídgye kéd (25. lev. 1719); *<de>* az aszszony ót közel lévén (28. lev.); meg bocason a királyné, *<de>* azt nem mondhatni együgyűségnek. (54. lev.) *<de és>* kérem kédet. . . (57. lev.) stb.¹ Ritkán fordul elő ezek (pl. és, is, de stb.) utólagos beszúrása.²

A mondat szerkesztés néhány típusára éppen a kötőszókkal kapcsolatos javítgatások mutatnak rá. A levélíró a kapcsolatos mellérendelésből vonatkozó

¹ További figyelemre méltó példák: a feleséginek esziben jutt. hogy talán ha ajándékot küldenének a vezérnek. *<talám>* azal meg csinálhatnak a vezért. (5. lev.); a császárnak meg tettzet azaz ember *<egykor azért>* hogy jól vágta afát (5. lev.); . . . addig hat szót nem lehet belőlle ki ránczígálni. *<addig>* csak reménséggel kel pihegni. (6. lev.); de erdélyi lévén. őtt *<az erdélyi>* nemes aszszonyoknak a szavok. . . (32. lev.); de areménység igen igen kezd fagyni bennünk. . . de ugyan csak abennünk való meleg meg oltalmazná a fagyástól areméniséget. *<bennünk>* ha. . . (6. lev.); de azis való. hogy a nyughatatlansággal való vágyodás. az Isten meg bánttya. *<avalo>* a suhajítás *<konny>* enyhíti. . . (63. lev.); az ember maga menne gyönyörűséggel a *<maga>* baját. meg mondani (24. lev. 1719); de attol *<a>* tartók hogy ismét itt temetés ne legyen, *<ha>* és hogy a szemit *<is>* bé ne hunnya egy uri aszszony (47. lev.); itt *<már>* az aszszonyoknak. . . (37. lev.); Ez a *<kis>* féreg. a tojásból ki kelvén (60. lev.); . . . hogy az Isten a világot teremptvén, *<és aztot>* magára a világra hadta. hogy (51. lev.); eszterhazi ur. *<ide>* ebben az országban jöven (41. lev.); a mely ellenkező dolgokat látunk europában, ami meg szabadulásunkal, *<azt is>* azokat is ő vezet. (39. lev. 1731); és mindenike külön külön féle modon volt fel ékesítve. *<és>* mindenikében. . . (56. lev.); *<és>* nem is segített ugy a bujdosokot másut, mint. . . (59. lev.); kívül tésztával vékonyan bé borították, *<és>* így sütnék magoknak pogácsát. (74. lev. 1726); a mi fejdelmünk a bizonyos hogy bizik, *<de>* és a mellet. minden héten kéttzer. vadászni megyen. (39. lev. 1720); de *<ők>* ártanának nekünk ha lehetne, de nem merik. (59. lev.); *<de>* egy néhány esztendő már el töltt volt. (94. lev.); *<de>* a dicseretes ebben avezérben (28. lev.); nem örömet hazudnék. a szükség sem hozza magával. *<de>* azért el mondhatom. hogy (30. lev. 1719); itt tilalmas dolog az aszszonyokra nézni. az olyan gyümölcs közöttünk, a melyet soha sem viszik *<itt>* az asztalhoz (83. lev.); mert mi csak azt tarttyuk jónak. a mivel *<ami>* kívánságunkot bé töltthetjük (87. lev.); ő *<még elt>* egy néhány ezer tallér erő temetöt csináltatott volt magának. (91. lev.); az én eszem nem hasogatty a azért, mint a kédé. *<cs>* hanem csak a földön jár. azért a többit nagy tisztelettel félre tévén, csak *<arra>* egyre felelek meg (96. lev.); csőtörtökön igen közel lévén utolsó végéhez. *<igen>* el nehezedék (112. lev. 1735); a kapitány *<azt>* észre-vévén adolgot. (199. lev.)

² Beszúrások: ha pompeus tette. is, nekem ahoz mi közöm. (34. lev.); de ha szinte aváros meg vétele historiáját olvassa is kéd. de lehetetlen hogy le ne írjam kédek (63. lev.); a melyet onnét fellyül küldenek reánk, és nem azt a melyet. . . (43. lev. 1722); betegeskedvén, és nem anyira szenvedvén (48. lev.); tegnap. az Isten szolgálat után. a testet. koporsóban zártuk. *<egy>* és egy kis házban tettük. *<ho>* ahol. . . (113. lev. 1735); stb.

mondatot alakít régies névmáshasználattal: *de más nap. egy nap halat visznek asztalára, <és a tor> akinek a torkában meg talállya gyűrűit* (43. lev. 1722); ti. Polükratész. Következmenyes mellékmondat lesz a nagyvezérek forgandó sor-

sát taglaló mondatból: ...*önéki magának vagyon oka hozzá, <még> leg kisseb szerencsétlenségért a hadakozásban, leteszik. avezéreket* (28. lev.). Hasonlóképpen alárendelt mondatná változtatja az árvízről szóló egyik részletet: ...*de csak mert*

hamar meg tudok. <meg eset> egyszer mind el borítá aviz akonyhánkot. (31. lev.); ellenkezőleg, a *mert* törlésével mellérendelés gördíti az elbeszélést: ...*mert mikor az ember csak holnapra halogattya adolgot a nem jó, <mert> aholnap eljő. de...* (76. lev. 1726)

Cserék is előfordulnak: *de annyiban nem irigylem szerencséjét, <hogy> azt mondgyák. hogy nem szép.* (4. lev.); *de itt olyan dolog-történt, a mely csak az özön vizkor történt, <hogy> mert itt loháton kellett el hozni az éttket akonyhárol.* (11. lev. 1718); *mert azé egy prokátornak ahivatallya, <aki> hogy tudgya keresni a maga hasznát. hogy...* (9. lev.) *meg esnék akéd szíve rajtam. és el olvadna, vala- és*

mint a vaj atüznél. <hogy> rántottát főzhetnének véle. (55. lev. 1724); a *hogy*-gyal kapcsolatos sűrű javításokat jól példázza a következő passzus: *akoron egy fejdelem, hejában fogja azt allégálni. <hogy> a miniserim jóvallották nekem. hogy a bujdoso magyarokat., bujdóságokban is üldözöm. és a politica ratiq arra a melyben*

vít, hogy őket olyan állapotban vessem. <hogy nekem> jövődöben se árthassanak. az ilyen menttségre. csak azt felelik. <hogy> nem kellett volna azon igyekezni hogy... (32. lev.) A *hogy* törlése nem csak egyszerűbb esetekben gyakori, mint pl.: ...*de a kéd levelei, jó izűek, <hogy> csak nem meg ehetném a papirozt is.* (75. lev.); halmozódását igyekszik inkább elkerülni, akkor is, ha mai nyelv-érzékünk nem kifogásolná ottlétét: *a bizonyos <hogy> én arra reá vigyáztam, hogy ez a kutyá tudgya a rendet* (80. lev. 1727); *de az igen jól eset, <hogy a> látván aköszvény hogy nem becsüllik, a fejdelmet el hagyá* (2. lev.); *avalo <hogy> nem érdemlem hogy igen szépen meg köszönnye kéd hogy ilyen fagyoson is örömetst irok, és tudtára adom kédnek., hogy ma...* (8. lev. 1718); ...*még is azal mentette egy urnak magát. <hogy> azért nem mehet hozzája, hogy a felesége el vitte a hintóját* (80. lev.); *a porta ide küldötte ibrahim effendit. hogy itt néze meg, miben van dolgunk és végezen. csáki ural és atöb magyarokkal, kik itt vagyunk. <hogy> ha akar-juké. hogy...* (114. lev. 1735); beszúrása annál ritkább: *avad emberek látván egy nagy embert. feketében. nagy kalap a fején. és hogy négy lábon jár, mind...* (69. lev.)

Mikes nem csupán irtja és cserélgeti a kötőszavakat, és más fölöslegesnek talált, funkció nélküli szavakat, hanem szemmel láthatóan egyengeti mondatainak, gondolatainak folyását; mondatrészeket cserél föl, bővítményeket told be, mondatokat alakít át, kisebb nagyobb szövegrészeket vet hátra, olykor egész mondatokat szúr be, csillaggal jelölve, a lap aljára vagy a levél végén. Ezek a példák jól szemléltetik, hogyan teremt Mikes egy-egy új ötlettel, írás közben született gondolatszikrákkal jobb irodalmi kifejezést.

Kövessük Mikes tollát a hangulatos előadásszövegszövés közben, amikor végső formába önti szülőföldje felé szálló gondolatait; honvágya gyönyörű lírai sorokban ölt testet: *még most is elég biztatást adnak, de a mind füstben megyen; és a*

〈*aza sok szép*〉 *hazánk felé valo menetelünknek (nek — beszúrás) sok szép vigasztalása, úgy el oszlik mint a felhő, . . . (13 lev. 1718). Évek múlva megszólal a hazátlan bujdosó keserű hangja: mar nem csuddalom, mikor 〈*azt*〉 hallom másoktól, hogy a hazáját el felejtheti az ember. mert talán magam is el felejteném, 〈*hogy hová való vagyok,*〉 ha csak a minapiban az édes anyám levelit nem vettem volna, . . . (51. lev.)*

Mikes jól ért a levélkezdő fordulatok variálásához: *Az utolsó levelem〈ben〉-nek, utolsó résziben valo utolsó végén. meg láthatta a füleivel., hogy. . . (92. lev.)* — az egyszerű közlő formát a népmesékre emlékeztető tréfás előadásmódra váltva. Íme egy többszörösen javított levélkezdet: *Edes néném, ha semmit nem irt 〈no〉 volna is kéd az utolsó levelében az egészség felől, de által láthattam hogy jól foly〈nak〉 az ereken avér, mert. . . ki ne olvasná jó szívvél, a kéd okos, és nyájás leveleit. fő képpen mikor jó 〈kedvin〉 kedvünk van. de . . . soha hoszu levelet nem irhatna kéd nekem. és olyan örömmel olvasom. 〈akéd leveleit.〉 hogy. . . (56. lev.)*

Az előadásfűzés mesteri példái közül említjük az első drinápolyi fogadás élményszerű előadását. A száraz tudósítás, hogy elmentek a *kalmakányhoz.*, *〈a ki nagy barátsággal fogadta urunkot.〉* nem elégitette ki a levélíró; előbb cseveg a kajmakámról, *aki a császár leányával hál. a mikor lehet. . .* — s amikor már kedvére kibeszélgette magát a török házasság egzotikus témájáról, visszakanyarodik a tárgyhöz: *azt kel hát kédnek meg írni hogy minket a kalmakán jó szível látot. nagy pompával fogadot. majd. . . (4. lev.)*

Kedélyesebb az elbeszélés, ha a dunai utazásról — *ezen holnapnak a 6dik napján mind hajora 〈ülénk〉.* — így tudósít folytatólag: *ülének a bujdosó urak, ugy mint. . . (142. lev. 1738)*

Az uralkodás isteni adományáról s az alattvalók bölcs igazgatásáról elmélkedve Mikes egy közbevetéssel bibliai tanulságot hoz elő: *. . . ő emeli fel egyikét, és ő veti rabság alá a másikat. 〈nem szabad〉 ő keneti fel. mind a jó. mind a rossz fejdelmeket. ilyen példával tele a sz. írás, nem szabad tehát. egy embernek, . . . (85. lev. 1727)*

A nőcsere kényes részletét taglalva annyira belemelegszik az előadásba, hogy húzni kénytelen: *az aszszony a szolgáló ágyában feküdvén. addig várja a fiát, hogy el talál 〈jól〉 alunni, az iffju oda megyen., és. . . az aszszony azonban fel ébred. 〈és érzi hogy nem tréfa adolog.〉 de hogy zenebonát ne csinallyon. . . (73. lev.)*

Az erdélyi feudális világ gyermekkori emléktípusai jönnek elő, amikor Mikes a bibliai idők egyszerűségével szembeállítja a jelent: *azzal nem volt bajok hogy palotákat építsenek, azokat gazdagon fel ékesítsék, az unadalmas sok 〈sz〉 perlekedéstől mentek voltak 〈a sok hinto, tár szekér nem kívántatot〉 a sok udvar bíró, számtarto, kolcsár, nekik nem alkalmatlantkodtak. azon nem gondolkodtak. hogy a telet. ilyen jóságban kel tölteni. nyárban. vagy őszel. ilyenben kel menni. asok hinto. tár szekér nem kívántatot. a sok kies mezőben. . . (74. lev.)*

Az öregségről, a munkás, egészséges életmódról szöve az előadás fonalát, írja: *keveset áll az ember, vannak olyan állatok akik tovább elnek. ugy mint a sas, ahollo. a szarvas. és más több állatok is, noha nem tudgyuk, 〈noha az állatok közöt. leg többet szenved, és dolgozik az ember;〉 azt olvastam a minap. hogy rarul. a burgundiai király., . . de a csuda. hogy főként a munkás emberek annyit élnek. mert az bizonyos. hogy az állatok közöt leg többet szenved, és dolgozik az ember, . . . (83. lev.)* Ismét az egészségről: *hát édes néném az az izetlen nyavallya. amellyet mi franczia nyavalyának hívunk, és amelyet 〈mi〉 hálá a mi 〈er〉 egészséges erdélyieinknek, nem üsmerünk. aztot más messze valo tartományokban 〈sem〉 nem üsmérik. (75. lev. 1726)*

Rodostó verses leírását megelőző soraiban Mikes verscsináló művészetén humorizál: *... idegennek el nem küldeném, mert nem mondhatni szép verseknek. <a ki nem szereti csinállyon szebbeket.> itt. . . ezek tehát azok a szép versek, olvassa kéd. figyelmetességgel.* A kiadós vers után, a levél végére hagyja a korainak tartott, odavetett mondatot: *... tudom hogy akéd ítélő széke előtt. meg nem ítélik őket, de ha más kezéhez akadnak is nem törődöm rajta. ha nem szereti, csinállyon szebbeket, én soha sem voltam a párnassus hegyén.* (42. lev.)

Az írás közben kifejejtett vagy később jónak talált részletet Mikes utólag írja be. A hétéves háború kitörését jelző mondatot például — *ebben a holnapban kezdé a prusiai király, ahadakoást akirályné ellen.* — tévesen beírta a 196. levél végére (1755); majd szintén összefüggéstelenül beszúrta az augusztusban kezdődő eseményt egy áprilisa keltezett levél végére: *A prussus ebben aholnapban kezdé el a királyné ellen ok nélkül ahadakoást. és foglalá el. igazágtalanul saxoniat.* (199. lev. 1756) Károly császár halálhírét kommentáló sorait: *... e dupla nagy hír. mind a. hogy egy nagy császár holt meg. mind a hogy az austriai ház el fogyot* — a keltezéssel egy sorban keresztel jelölt beszúrással megtoldja egy lényeges mozzanattal — *a férfitu ágrol.* (159. lev. 1740) A pátriárkák koráról szólva a különféle egyházi ünnepeket és szokásokat részletezi; csillaggal jelölt beszúrással a lap alján utólag megjegyzi: *akor nem volt annyi kalendárium mint most.* (79. lev.) Rákóczinak az őt cserben hagyó francia régenshez fűződő régi barátságára hivatkozva Mikes kifakad, mondván, *ilyen a fejlődemek barátsága, . . . ha már nincs a barátira szükségük, eldobják és elfelejtkeznek róla.* Hogy az egész fejtegetés erkölcsi tartalmát szemléletesebbé tegye, egy csillaggal jelölt lapalji beszúráásban idézi Gratianus aforizmáját: *és csak úgy bannak az emberel. valamint a tziironnal, a melyből a levit ki facsarván azután elvetik. ha a forrásból jól iszunk, azután annak hátat fordítottunk.* (32. lev.)

A levélíró stilisztikai gyakorlatának egy összefüggő részleten való bemutatása érdekes lehet abból a szempontból is, hogyan épít bele Mikes egy ritka és pikáns vándoranekdótát levelébe, itt-ott lecsípve belőle egy csipős kifejezést, miközben fantáziájával kiszínezi a nem mindennapi esetet. Íme a „gáláns mennykő” motívuma, mint téma az őszi rodostói mennydörgések és villámlások idején: *tudom hogy sok féle és csudálatos erejét hallotta kéd amenykönek, de talám csudálatosabat nem hallot kéd, mint <en tudok> a melyet én olvastam. mikor eszemben jut, mindenkor nevetnem kel. nevesse kéd is. romában egy franczia követ a mikor egyszer nagy mennydörgések voltak. asztalnál lévén a feleségivel. és az ablakok hogy nyitva*

által

voltanak, a meny kö <végig> megyen aházban <és ki m> ki ki meg ijed. de semmi kárt nem tett, a mikor pedig által ment aházon, a követné melegséget érzet, <nem> talállya ki kéd hol, és mint hogy asztalnál volt, nem lehetet a szoknya alá tenni a kezét. de asztal után. maga is el fogad nevetve rajta. <hogy> a midőn észre veszi,

meg

hogy a menykő <ugy el> perselte. <mint ha meg borotválták volna.> gondold el édes néném. hol kereskedet. és <kne> kine nevetné eztet. <a török aszszonyokon nem történhetik ilyen dolog.> most jut eszemben. . . . (58. lev. 1724)

Még soká válogathatnánk Mikes kéziratjavításai között, gazdag választékát sorolhatnánk fel a mondatok egyengetése különféle módozatainak.¹

¹ *... mert <nél> aző vizes ereje nélkül.* (85. lev. 1727); *de miért vettük mi azt szokásban, a pogányoktól., szerencsés új esztendőt, <kivan> szerencsés utat kívánok* (96. lev.); *neked, <meg engedem.> aki mind ifjú, mind szép. és eszes vagy, meg engedem. hogy* (99. lev.);

Mindezek értékelését természetesen jobban elősegíti az idézett példának az illető levél szövegében, teljesebb szövegösszefüggésben való vizsgálata. Erre itt kevésbé volt módunk; a bő példatárral inkább ízelítőt szerettünk volna adni, kedvet ébreszteni Mikes stilisztikai, írói műhelytitkainak föltárásához, a Törökországi Levelek nyelvének és stílusának tanulmányozásához.

Hopp Lajos

tegnap előtt, <estve> a szokás szerint, nyolcz orakor estve. le akarván <fe> velkezödni. a hideg borzogatta (111. lev. 1735); de itt <ugy tettzik> nem ugy van. mert ugy tettzik. hogy (114. lev. 1735); minden pasának az <örököse a császár> öröksége, a császáré (178. lev. 1749); <de mi mind ezeknek> ennek pedig minden esztendőben meg kel lenni., azon a napon. mi pedig mind ezeknek végét nem vártuk, mert. . . (25. lev.); azután a biro <elv> meg mondgya aleánynak. hogy ő elveszi (55. lev.); <az olyan deák a kiből az> a mely deákból az olyan szél ki fújja a szeretetet meg erdemli hogy a leányok <meg füstöl> sok babot, és retket egyenek. és ugy meg füstöllyék, valamint a sodort. (55. lev.); az egész szerzetnek pedig veszedelmét két templarista okozá, a kik<et> a szerzetből ki üzetvén. a. . . (71. lev. 1726); jéniköböl 16 dik indulánk meg, <7 orakor reggel.> már agálya készen várta a fejedelmet; . . 7 orakor a fejdelem a gályában szálván. . . (36. lev.) elégedgyék meg kéd. a leveleimel, <k> azt írja kéd. hogy. . . (52. lev. 1724); tarabia pedig hozánk <egy orányi föld, mind> földön félórára vagyon. vizen, <mind szárazon.> pedig egy fertály ora (törlés fölött jav., 28. lev.); az is lehet hogy szeret kéd. de azt nem lehet el hinni mint <én kédet> szeretem kédet. (14. lev.); Edes néném. . . <hat az olyan fiúnak szerette volna kéd felesége lenni, aki az attyát és királyját> aztot olvasuk. . . (54. lev.); a mi urunk <holtig> mindenkor mellette volt. és hozzája valo barátságát. holtáig meg mutatta. (67. lev. 1725); hogy ha pediglen. a férfiu el <akar válni> válik a feleségitől. . . (70. lev.); nyolcz vagy kilencz franczia nemes ember <esze dlv> egy társaságban lévén. a jerusalemi pátriárcha előtt. <az engedel> fogadást tevének, az engedelmességre (71. lev. 1726); Ideje már edes néném, egy levelét venni kédnek. melyet itt adták meg, <azért> meg erdemli már kéd is (is: beszúrás) hogy <én is> meg írjam <kednek>; mi képpen érkezünk ebben. . . az uton semmi olyan dolog nem történt, a mely méltó volna hogy meg írjam, <hanem, üzön küpri nevü városban> mivel jöttünk a mint jöhettünk, ki jó, ki kacsiba<n> lovakon, hanem üzön küpri nevü városban az urunk szállásának az udvarán. . . (3. lev. 1717); továbbá a 8., 27., 32., 49., 50., 181. stb. lev. (A 67., 70. lev. törlés fölött jav.)

A „tanári beszéd” hangalakja

A „tanári beszéd” összefoglaló megnevezése mindazoknak az élől szóbeli megnyilatkozásoknak, amelyekkel a tanár oktató-nevelő munkájának legváltozatosabb területein és formáiban él (vö. Bakos: A tanári beszéd. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 163. sz.). A több éve rendszeresen végzett kísérleti vizsgálódásaink eredményét feldolgozó és tanulságait feltáró nagyobb tanulmányunk egyik fejezete ez a dolgozat. Ebben a fejezetben a „tanári beszéd” hangalakjának, akusztikai oldalának, hangzó formáinak, fonetikai képének vizsgálatával kapcsolatos eredményeinkről adunk számot. Azt azonban külön is hangsúlyozni kívánjuk, hogy ebben a dolgozatunkban nem a beszédtechnikai ismeretek nyújtása a célunk. (Erre vonatkozólag már gazdag magyar szakirodalom is rendelkezésünkre áll; vö. Bakos: A magyar beszéd-művelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Az Egri Ped. Főisk. Füzetei, 58. sz.) A „tanári beszéd” útján nyújtott információk pedagógiai határfoka és a „tanári beszéd” hangalakja közötti viszony vizsgálatában elsősorban arra a kérdésre kerestünk választ, hogy lehet-e ő n á l l ó i n f o r m á c i ó s e r e j e és é r t é k e a „tanári beszéd” hangalakjának, illetőleg szabad-e elhanyagolható tényezőnek tekinteni a tanár élől szóbeli megnyilatkozásainak akusztikumát, tehát hangadását (intonálását), hangképzését, hangsúlyozását, hanglejtését, tempóváltásait stb. stb., annál is inkább, mert a tanár minden élől szóbeli megnyilatkozása nem csupán az ismeretátadásnak, az információközlésnek és -feldolgozásnak, hanem egyúttal a beszédpedagógiának, a helyes és szép beszédre nevelésnek is fontos eszköze. A folyamatosan megjelenő iskolai tantervek és utasítások is felvetették ezt a problémát, kiemelve elsősorban azt, hogy „a tanító nyelve képviseli a gyermekekkel szemben az élől beszéd tökéletességét és utánzandó példáját” (Tanterv és utasítás, 1905.). Nem véletlen tehát, hogy elsősorban azokat a hangzásbeli, kiejtésbeli sajátságokat, illetőleg feltételeket állítottuk vizsgálataink középpontjába, amelyeknek önmagukban véve is információs értékük és erejük van, illetőleg a „tanári beszéd” hatásfokának emelésében vagy éppen gyengítésében szerepet játszanak. Ebben a tekintetben első helyre kerül az érthetőség követelménye, továbbá a helyes légzés, a helyes hangindítás területén jelentkező normák megtartása. Az egységes kiejtési norma tekintetében is vannak olyan követelmények, amelyekkel kapcsolatban nem tehetünk engedményt. A legszükségesebb hangalakai negatív sajátságok, a beszédhibák (a pöszeség, a selypesség, a nagyfokú raccsolás, dadogás és hadarás) pedig mindenképpen kizáró okot kell, hogy jelentsenek a pedagógus pályán, mert e negatív hangalakai sajátságokkal telt tanári beszéd állandóan fertőzi a tanulók beszédét, és feltétlenül gyengíti a tanítás hatásfokát is. Nem egy esetben nevetség tárgyává is válik a

beszédhibás tanár. Erre vonatkozólag a tanítványi visszaemlékezésekben érdekes utalásokat találunk. Benedek Marcell például azt írja egyik tanáráról, hogy „...jól mulatunk h a b a r i beszédén, persze u t á n o z z u k is” (Naplómat olvasom. Bp., 1965. 28). Szabó Dezső Életeim című munkájában (I. k. Bp., 1961. 409) nem véletlenül a messzi idők távolából is visszaemlékezik arra a tanárára, akinek beszéde, illetőleg beszédének hangalakja nem volt megfelelő, s tanára oktató-nevelői munkája hatásfokát is gyengítette a következő negatív hangalakai sajátsága: „Beszéde l e p p e g ő (értsd: vontatottan, elnyújtva, a szóttagokat megnyomva beszélő. B.J.), k á n t o r o s és k i s s é s e l y p í t ő volt.”

Feltétlenül követelmény tehát, hogy minden pedagógus a fonetikai, a beszédtechnikai és a beszédhelyességi ismereteken túl „egészséges beszéd-műszerrel” is rendelkezze. Ezért javasoltuk többször is, hogy a tanári, tanítói, óvónői pályára jelentkezők felvételi vizsgáin alaposabban és szakszerűbben vizsgálják meg a jelölt beszédképességét, beszédhallását, artikulációját, hangjának kifejező, moduláló képességét, illetőleg esetleges kiejtésbeli hibáit, rendellenességeit stb.

A beszédhallás, illetőleg a hallóérzék vizsgálatára annál is inkább szükség lenne, mert — Gombocz Zoltánnal szólva — „a hibás artikulációnak a hallóérzék fejletlensége vagy tompasága az oka” (vö. Gombocz: A kísérleti phonetika és a nyelvtanítás. Magyar Paedagogia, 1900. 180). Ez kizáró tényező is lehet a pedagógus pályán. (Vö. Bakos: A „tanári beszéd”. A tanítási óra nyelvi formálása. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, VI. 1960.)

I. Az intonálás, a hangadás, a hangzási folyamat

Már említettük, a „tanári beszéd” iránt egyik legfontosabb követelmény, hogy érthető és kifejező legyen. A „tanári beszéd” hangalakját tekintve a megfelelő h a n g e r ő és h a n g s z í n, a k e l l e m e s o r g á n u m, az e g é s z s é g e s, j ó l k é p z e t t h a n g együtt biztosíthatja ezt a követelményt.

Vizsgálataink nyomán azt tapasztaltuk, hogy a legtöbb pedagógus azt hiszi, ha túlságosan megemelt hangon, illetőleg túl hangosan, nagy hangerővel beszél, akkor beszéde érthetőbbé válik. Nagyon elterjedt ez a hibás nézet pedagógusaink körében. Ez ellen a nézet ellen minden eszközzel fel kell lépünk. Tanáraink nagy része a h a n g f e k v é s i s z í n t tekintve, nem követ helyes utat, s a legtöbbjük hangja nem természetes beszédhang. Sok tanár túlságosan nagyobb, erősebb hanggal él, s ezzel gyakran együtt jár az a hiba, hogy a tanár a hangosabb beszéd, a hangerő fokozása érdekében gégejét felnyomja, hangszalagjait, lágy szájpadlását megfeszíti, nyelvét megkeményítve hátrafelé mozgatja. E helytelen gégeműködés, hangadás eredményeként hangja ugyan erősebb lesz, de hangszíne fojtottabbá, „sötétebbé” válik: „préselt” hangon beszél. A beszédszervek megfeszítésének szükségszerű velejárója az is, hogy a test rezonáns üregei nem tudnak helyes arányban részt venni a hang felerősítésében. . .

Elég gyakran találkozunk azzal a modorossággal is, hogy a tanár hangja túlságosan mély, de váratlanul egy-egy szóban, egy szótagon f e l f e l c s a p.

A régi retorikák szerzői, köztük már Quintilianus is, világosan megmondták azt is, hogy az érthető beszédre nem alkalmas sem a zeneileg legmélyebb

hang, sem a legmagasabb. A középhangoknál kell tehát maradnunk, s így a modulálásra számtalan lehetőségünk marad (vö. Quintilianus: Utasítás az ékesszólásra. Ford. Szenczy Imre, Eger, 1856.). Erre vonatkozólag is sok érdekes és értékes megfigyeléseket rögzítenek a tanítványi visszaemlékezések. Benedek Marcell idézett munkájában dicsérettel emlegeti a tanár „társasági hangját”, s ugyanakkor megemlíti, hogy arra a tanárra, akinek természetellenesen vékony, fakó és altató hangja volt, „senki sem figyelt”. Több visszaemlékezés szól arról is, hogy a zengéstelen hangon és a fület bántó hangoskodással beszélő tanárokat alig lehet érteni, és sokszor fizikai fájdalmat is okoz az ilyen „tanári beszéd”. Erre is utal „Az alapos előadási mód sikere” című tanulmány szerzője, amikor azt állítja, hogy „maga a hang, ha . . . s i v í t ó kellemetlenül hat a gyermek érzékére” (A Szegedi Keg. tan. Nagy—Gymn. Évkönyve, 1856—57. 3.)

Az igen éles és kemény „tanító hang” még a fegyelmezésre is alkalmatlan. A tanulók figyelmének felkeltésére és ébrentartására pedig egyáltalában használhatatlan. A nagyon magas és a nagyon erős hangadás tehát olyan alaphangzást ad a „tanári beszédnek”, aminek önmagában véve is negatív hatása van. A tanárok „lármás tónusáról”, szinte ordító beszédéről ezért hangzott el oly sok elítélő nyilatkozat (vö. Kéký: Jánosi Béla emlékezete. Emlékbeszédek 22. k. 9. sz.; Papp I.: Leíró magyar hangtan. Bp., Tankönyvkiadó, 1966. 42).

A hangerő felfokozásával a legtöbb tanárnál együtt jár a helytelen gégeműködés, s ennek következménye, hogy hangszalagjait is megerőlteti, s így egy óra időtartamára sem tud ura lenni hangjának, nem tud bánni a túlságosan megnövelt hanggal, s éppen ezért hangja modulációra is alkalmatlanná válik, és bizonyos esetekben nem kívánatos idegességet, illetőleg hisztériás nyelvi formálást is eredményezhet (vö. R. B. Fredrich: Die negative Wirkung der Stimme. . . Sprachpflege 1966. 2. sz. 45). Ez a hang önmagában véve is fáraszt és fegyelmezetlenségre szoktat.

A helytelen gége- és hangszalag-működtetéssel elért nagy hangerő nemcsak az egyes hangzók artikulációjában jelentkező hibákat nagyítja fel, hanem a tanárt gyakran üres pátoszba, sőt nyelvi pózolásba is belekényszeríti: elszabadulnak a felesleges nyelvi kifejező eszközök is, s telítve lesz a „tanári beszéd” pleonasztikus nyelvi képletekkel. A „szószátyár” tanári beszéd tehát nem véletlenül jelentkezik éppen azoknál a tanároknál, akik túlságosan agresszív jellegű, fenygető és kiabáló hangot használnak.

Ezek a tanárok nemcsak „idegingerlő élességgel és dermedt nyersen” (Bóka: Alázatosan jelentem) beszélnek, hanem fegyelmezetlenül fogalmaznak is.

Sokkal súlyosabb következménnyel is jár a helytelen hangadás, a „tanító” hang: Sok pedagógus idő előtt torokbántalmakkal küszködik, krónikus rekedtségre, légcsőhurutra panaszkodik; s általában gyengíti beszéde hatásfokát a gyakori krákogás, köhécselés, torokköszörülés, s hangja mind kevesebb melódiával és kifejező modulációval rendelkezik (vö. Neumann: Die Stimmkrankheiten der Lehrer. Berlin, 1930; Herbert Biehle: Stimmkunde für Beruf. . . Berlin, 1955.). Nem véletlenül hangoztatta oly eleven erővel Nagy Adorján, hogy a hangterápia, a hanghigiénia kérdéseiről is több felvilágosítást, illetőleg szakszerű tájékoztatást kell nyújtanunk pedagógusainknak (vö. Felsőokt. Szemle, 1955. 123; Anyanyelvünk 1954. 140).

Jelentkezik a tanárok beszédében a másik szélsőség is: túl halkán, erőtlenül, a normális hangerőt meg sem közelítően beszélnek. Ehhez járul az a

hiba is, hogy nagyon rövidek a légzésintervallumok, illetőleg a tanár nem él gazdaságosan a levegővel. A helytelen vagy helyes légzési technika pedig igen lényeges tényező a tanári beszéd hatásfokának gyengítésében vagy erősítésében. A légzéstechnikát illetően tehát több ismerettel kell felvértezni tanárainkat is. Az egyetemi, a főiskolai és a tanítóképzői fonetikai oktatást e területen is fokoznunk kell, s különösen részletesen, komolyabb gyakorlatokkal kell a helyes légzés technikáját tanítanunk, illetőleg gyakoroltatnunk. Minden tanárnak meg kell tanulnia, hogy a helyes légzés: a mély légzés, a rekeszizomra támaszkodó légzés, mert csak az így létrehozott levegőoszlop lehet alapja a helyes hangindításnak.

Vizsgálataink folyamán több egyéni légzéstechnikai hibát fedezhettünk fel. Most azonban csak azokat az általánosabban jelentkező negatívumokat állítjuk előtérbe, amelyek a „tanári beszéd” hatásfokának nagymértékű leontásában is szerepet játszhatnak. Sokan még nem tudatosították magukban azt sem, hogy a hosszú kilégzés és a levegő ökonómikus beosztása a helyes beszéd legalapvetőbb követelménye. Többen nem tudják megteremteni a megfelelő együttműködést a beszélés és a lélegzés között. Találkoztunk azzal a hibával is, hogy egyesek — főleg a gyorsabb tempót használó, hadaró tanárok — helytelenül iktattak be légzési szüneteket. Sokszor még a szavakat is szétszakították légzési szünetekkel.

Vizsgálataink külön is gondunk volt arra, hogy megfigyeljük a tanári beszéd hangadásának, intonálásának legtipikusabb hibáit, modorosságait. A leggyakoribb hiba: a természetes intonálás helyett a természetellenesen feszített hanggal élés, a „felvett hangon” való beszéd. Találkoztunk azzal a hibával is, hogy a „természete” szerint is szenvtelen, apatikus tanár a természetesnél enerváltabb hangindítást produkált.

Gyakori modorosság — elsősorban a nőknél —, hogy a tanár az érdekes információkat, a kiemelendő tényanyagokat a normális hangerősséget és hangmagasságot meghaladó hangerővel, ugyanakkor magasabb hangfekvésen futó hanggal, a közbevetett megjegyzéseket, a negatív értékeléseket pedig kevesebb dinamikával s az alaphang alá eső hangmenettel közli.

Csak egyetlen esetben — egy képesítés nélküli pedagógusnál — tapasztaltunk szinte infantilis hangadást, illetőleg intonálást is, ami tudásbeli hiányossággal és szellemi igénytelenséggel is társult.

A tanítványi visszaemlékezések s a kísérleti vizsgálódás folyamán megkérdezett főiskolai hallgatók, gimnáziumi tanulók megjegyzései még több, ma is gyakori hibára irányították rá figyelmünket.

Az intonálás pedagógiai hatásának dokumentálására idézünk most néhány megjegyzést: „Egyik tanárunk a l t a t ó hangjára nemigen figyeltünk.” — „Törékeny tanárnóm mindig meleg hangját szíviesen hallottam.” — „Egyik tanárnőnk r i k á c s o l t, s ha meghallottuk, már idegesek lettünk.” — „Némettanárunknak igen fátyolos volt a hangja, sajnáltuk.” — „Idősebb tanárunk nagyon m o t y o g v a beszélt, nem értettük”. — „Az első osztályban sokat mulattunk egyik tanárunk f a h a n g j á n, később megszoktuk, de nemigen figyeltünk rá.” Stb. Hitele van annak a visszaemlékezésnek is (Köznevelés 1966. 2. sz.), amelyben a tanulókra nagy hatást gyakorló „b a r n a, m e l e g” tanári hangról is olvashattunk.

Mire figyelmeztetnek ezek a megnyilatkozások? Arra, hogy a tanár hangjának, illetőleg intonálásának a tanítási órákon önmagában véve is pozitív vagy negatív hatása van. R. B. Fredrich is ezt állapítja meg a Sprachpflege

tos hanglejtése, az igen nagy hangközök jelentkezése is furcsa beszédmodorosságot eredményez, amit röviden így nevezhetnénk meg: egy kicsit s z e r e p e t i s j á t s z ó, l e l k e n d e z ő beszéd. Tapasztalataink szerint e beszédbeli modorosság is rontja a tanítás hatásfokát. Nagyon sokszor tapasztaltuk azt is, hogy bizonyos esetekben célirányosabb lett volna, ha a tanár t u d a t o s a n h a l k a b b a n b e s z é l t v o l n a, de nem mert ezzel a lehetőséggel élni. Arra a kérdésünkre, hogy miért nem, a válasz ez volt: nagy az osztályzaj, s akkor nem hallanak a tanulók semmit. Amikor kérésünkre élt a lehetőséggel, a halkabbra fogott intonálással is képes volt az aktív figyelmet felkelteni s megtartani, és a figyelemzetleneket is figyelemre készíteni.

II. Az artikuláció, az akusztikai és az optikai tényezők

Elsősorban azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a túlartikulált hang nem megfelelő az optimális hatásfokú közlésre. Azt is előre kell bocsátanunk, hogy a pontos artikuláció fontosabb tényezője a „tanári beszéd” érthetőségének, mint a hangerő (vö. Nagy Adorján: „Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés dolgában. Nyr. 79:383.). A pontos artikuláció megköveteli, hogy tanuljuk meg az állat ejteni, s az állajtással egyidejűleg nagy figyelmet fordítani az ajkak mozgékonyására is. Az érthető „tanári beszédhez” is valójában két elsődleges feltétel biztosítása fontos: az elégséges levegő és a jól nyitott, mozgó ajkak. Vizsgálataink folyamán azt tapasztaltuk, hogy a tanárok nagy része tudatosan igyekszik eleget tenni e követelményeknek, és az állajtás nélküli, a petyhüdt ajakműködésre igen kevés példát szolgáltat. Alsó tagozatos nevelőink között — még a férfiak sem kivételek — a keresett, affektált légysággal artikuláló tanártípus elég gyakori. Ez a természetellenesen erőltetett, kedveskedő beszéd súlyosabb kiejtési hibákkal jár együtt: a mássalhangzók kisebb mértékű elerőtlenedését okozza. A kezdő pedagógusok között nagyobb azoknak a száma, akik elnagyoltabb artikulációval beszélnek. Oka ennek elsősorban a lámpaláz, a belső izgalom és a tanításban való járatlanság.

A legáltalánosabb hiba azonban a t ú l a r t i k u l á l á s. Mivel pedagógusaink tudatosan törekednek arra, hogy beszédükben minden szót, minden szótagot határozottan artikuláljanak, kevesebb a tanárok beszédében az úgynevezett szótagnyelés, de aggasztó az a jelenség, hogy éppen e hibától való tudatos menekülésükben produkálnak hibás artikulációt. A szóvégeken a mássalhangzók modoros artikulálása válik gyakorlattá: a szóvégi mássalhangzók szinte leválnak a szóvégekről, s önálló artikulációban válnak hallhatóvá: *történ-t^o, tö-bb^o, lássu-k^o, embere-k^o* stb.

Tanárainknak a világos és a pontos hangképzésre valóban gondjuk van, mégis elgondolkodtató az alábbi példatár: Két pedagógus beszédének 40–40 perces szegmentumában hallottuk a következő kiejtési hibákat: *Egyetértenek*: a rövid *gy* ejtése; *aktív*, *praktikus*: az ejtés illabialis á-kal történik; *hallom az ellenvetést*: mindkét szóban nagyon rövid az *l* mássalhangzó ejtése; *gyönyörrel*: az *r* modoros ropogtatása feltűnő; *sok*, *forró*: a hangsúly hangnyújtással jár együtt: *sők*, *förö*; *kusza~kúsa*: bizonytalan időtartam, mindkét változat elhangzott; *eközben*, *sebesen*, *megállapítás*: a *k*, az *s* és a *t* hangok felesleges geminálása. Általában a tanárok beszédében gyakrabban találkozunk fölöslegesen geminált mássalhangzókval. Ügyszintén nagy a bizonytalanság az egyes hangok időtartamának jelzésében: *csufol~csúfol*, *bizik~bízik*, *ígér~igér*,

ítél~ítél, zsüri~zsüri stb. A két tanár artikulációjában bizonyos hangzók *eltorzulását* is tapasztalhattuk. Az egyikük ejtésében pl. az *ugye, húsos, sóhajtvá, ne lapozgass* szóalakok így hangzottak: *ogye, suhajtvá, hosos, ne lapazgass*. Ezeknek a fegyelmezetlenebb artikulációval képzett hangoknak jelentkezése nemcsak szepő a tanári beszéd arcán, hanem fertőzi is a gyerekek beszédét, sőt a tanítás pedagógiai hatásfokát is kisebbsíti.

Külön is beszélnünk kell arról, hogy tanáraink a szöveg bemutatásában, felolvasásában nagyon erősen az íráskép hatása nyomán artikulálnak, s így több a betűejtés, mint amikor folyamatosan beszélnek. Amikor az egyik tanár betűejtésbeli hibáit (ellenben, várhat-juk, vét-ség, felejt-sétek stb.) az óra utáni beszélgetésben feltártuk, a védekezés ez volt: „Nem készültem fel előre, és »egyből« olvastam el a bemutatott szöveget.” A tájéjtési beütés sem ritka tanáraink beszédében. A szuffixumokban ilyen ejtésformák jelentkeznek: *abbul, dologrul, királytúl* stb. A hármas alakú toldalékok labiális változatának felesleges használata is gyakran üti meg a fülünket az általános, a közép- és a felsőfokú iskolákban egyaránt (vö. Bakos: Kiejtés és „tanári beszéd” a felsőoktatásban. Az egri kiejtési konferencián elhangzott előadás): *tételhöz, vízhez* stb. Ami a zárt *ë* ejtését illeti, tanáraink egy része anyanyelvjárása révén ejti ezt a hangot. A kisebbik rész: próbálja ejteni, sokszor helytelenül, még inetimológikus helyzetekben is. A többség beszéde azonban ma még sajnos „nyelvünk e-betűs (értsd a nyílt e hangokra!) szikesedésére” (vö. Illyés: *Ingyen lakoma*, 2: 90) nyújt inkább példát. A kiejtés normalizálása e téren nagy feladatot fog róni pedagógusainkra, de ezt a nehéz feladatot érdemes lesz vállalni.

A köznyelvi ejtésre törekvés és a magával hozott tájnyelvi szín keveredése a tanárok ejtésében sajátos kiejtést eredményez. A tájnyelvi szín az ejtésben — minden esetben ezt tapasztaltuk — nem gyengíti a tanári beszéd hatásfokát. A szélsőségek (pl. az illabiális *ä*-k használata, a sok tájnyelvi hasonulásos forma jelentkezése, a feltűnő diftongizálás, az *i*-zés és *ö*-zés stb.) azonban nem kívánatosak, mert a tanári beszéd ezeket a tájnyelvi ejtéseket tartósítja a tanulók beszédében is. Az egységes köznyelvi kiejtésre való nevelés így szinte lehetetlenné válik. Hogy a tanulók tanáraik beszédét a tájnyelvi sajátságok szempontjából is jól megfigyelik, csak egy példát idézünk. Benedek Marcell visszaemlékezéseiben olvashatjuk: „Az öreg Jánosi Boldizsár... jóízű dunántúli tájszólással beszél, *osztály* helyett azt mondja: *osztál*” (Naplómat olvasom: 27).

Az értelmes és a pedagógiailag is jól formált tanári beszéd előfeltétele a határozott és a világos hangképzés mellett a jó hangsúlyozás, a kifejező lejtés, a dallam, a megfelelő ritmus, a célirányos tempó, a hangos megnyilatkozásnál sokszor beszédesebb csend, a szünet és a szóbeli megnyilatkozásokat kísérő mozdulatsorozat: a taglejtés.

E fontos feltételek vizsgálatában is csak azokra a sajátságokra, jelenségekre térünk ki részletesebben, amelyek a „tanári beszéd” hatásfokát emelik, vagy éppen gyengítik. Két véglet jelentkezik nem kívánatos mértékben: egyrészt az elhangsúlytalanított és a dallamtalan, nagyon monoton, másrészt a mindent hangsúlyozó és a túldallamosított, szinte éneklő beszédmód. Tanáraink nagyon jól tudják, hogy a „tanári beszéd” egyik legfontosabb jellemzője: a megfelelő tagoltság. Öröndetes jelenség, hogy az értelmi kiemelés nélküli, tagolatlan tanári beszéddel vizsgálataink folyamán alig találkoztunk.

nem tesz eleget annak a követelménynek, hogy az a szó, illetőleg szakasz kapjon kiemelt hangsúlyt, amelyik a legfontosabb, a valóban nyomatékos, és az új mondanivalót közvetíti. Arra is kevesen ügyelnek, hogy az erősebb hangsúllyal kiemelt szónak az összefüggő információban, a teljes közlésben játszott szerepére is nagyon tekintettel kell lenni. Éppen ebben az összefüggésben nem helyes az a gyakorlat, hogy egyes tanárok a kérdőszókat kelleténél élesebb, erősebb dinamikával hangoztatják, és nagyon nagy hangsúllyal emelik ki. Ennek ellentéte is gyakran előfordul: sok tanár beszédében a kérdőszó nem hangsúlyos. Általában a kérdő mondatokban sokszor hibás hangsúllyal emeli ki a tanár a kérdezett fogalmat, s különösen súlyos hiba, hogy a kiegészítendő kérdő mondatok kérdőszavai elhangsúlytalanítva jelentkeznek. Matematikai órán hallottuk például ezt az intonációt:

Milyen||idomokkal||ismerkedtünk||meg||eddig?
Hogy||rajzolunk||egy||síkra||illeszkedő||háromszöget?

Hiba ennek a mondatnak az intonációjában az erősebb tagolás, a sok hang súlyos góc, az összetartozó fonetikai egységek szétválása és természetesen első-sorban a kérdő szó elhangsúlytalanítása. A *nem, ne* elhangsúlytalanításának tendenciája is nagyobb mértékben jelentkezik: nem **pó**tolja, ne **leg**yen.

A helytelen hangsúlyformák gyakorisága folytán némely tanár beszéde, információközlése, magyarázata tele van **b i z o n y t a l a n j e l l e g ű** mondatokkal, de nemcsak azért, mert feleslegesen mindent hangsúllyal emel ki, és ezzel valójában semmit sem mond, illetőleg a lényegyet nem képes kiemelni, hanem olykor éppen azért, mert a lényegest, a kiemelendőt, a fontosat, a szembeállítás kifejező nyelvi képleteket meg hangsúlytalanul közli.

Tudatosan kevés tanár ügyel arra, hogy a megfelelő hangsúllyal valóban értelmessé tegye közlését, beszédét. Tudjuk azonban azt is, hogy a hangsúlynak nemcsak értelmi, hanem **r i t m i k a i** szerepe is van. S valóban az optimális hatásfokra törekvő tanári beszédet a ritmikusság is kell hogy jellemezze. A tanár előszóbeli megnyilatkozásainak hangzási folyamatában jelentkező ritmushibák az értelem torzulását is eredményezhetik. Erre vonatkozólag nagyon beszédes példatárt állított össze Molnár Imre Eufonetika című munkájában (Bp. 1966. 278).

A tanárok beszédritmusában a leggyakoribb hibát az okozza, hogy nagyon sűrű a hangsúlyozás, erősebb a tagolás, minden szótagra főhangsúlyt helyeznek, s ugyanakkor a szótagok nagy időtartambeli különbségekkel váltakoznak. Ebben a ritmusban a tempó is nagyon felgyorsul. Ez a tempó és beszédritmus alig ad időt arra a tanulóknak, hogy az elhangzott információt át is gondolhassák, s a tanár beszédét nyugodtan, aktív figyelemmel hallgathassák. Arra olykor valóban szükség van, hogy az értelmi, de még inkább az érzelmi kifejezésre a tempót gyorsítsa a tanár, a mélyebb értelmű kiemelésre pedig lassítsa a tempót, de arra nagyon vigyázni kell, hogy beszéde ne legyen szabálytalanul hullámzó: a lassúbb tempóra ne következzen hirtelen tempóváltás. Általában a tempónak változtatása és a szüneteknek, az előszünetnek és az utószünetnek beiktatása mindig a mondanivalóhoz igazodjék, és ne szakadjon el a közlés jellegétől. Sok tanárunk már tudatosan törekszik arra, hogy mind a tempót, mind a szüneteket értelmileg és pedagógiailag is megokolható célból és módon használja fel. Általában a tanári beszéd színezésére, emocionális elemeinek kiemelésére, értelmes közlést nyújtó jellegére: a hangsúly, a tempó és a szünet

együtt hathatós eszköz. Az eszközök között azonban külön is nagy szerepet játszik a h a n g l e j t é s, a megfelelő beszéddallam is, ezért külön is részletebben kell róla szólnunk. Megfigyelhettük, hogy egyes pedagógusok, különösen a nők, sokszor esnek a túlszínezés hibájába, s ha az ilyen túlszínezett beszédet elemezzük, rájövünk, hogy a helytelen lejtésformák is okozzák ezt a nem kívánatos modorosságot. A helyes lejtésformák tudatosítására tehát nagyon nagy szükség van. Ezzel kapcsolatosan csak néhány hibát, illetőleg modorosságot sorakoztatunk fel. Sok tanár beszédében hiba a s z ó l a m v é g e k l e e j t é s e és különösen az, hogy az összetett mondatok egyes tagmondatainak a végén hirtelen nagyott esik a lejtés. Gyakori hiba ennek az az ellentéte is: egyesek nagyon megemelik a hangot a szólamvégeken; s nagyon bántó modorosság, ha a magasra szökő hang még el is nyúlik, illetőleg elcsavarodik.

Megfigyelésünk szerint a tanulók aktivitásának felkeltésére tanáraink nagyon gyakran iktatnak be kérdéseket, és az igen rövid és sokszor csak egyetlen hangsúlyszakaszból álló eldöntendő kérdő mondatok sajátos lejtése, az utolsó előtti szótagnak sokszor a kelleténél is magasabb, az utolsó szótagnak pedig a normálisnál mélyebben való ejtése, meglehetősen egysíkú, szinte monoton dallamot ad a tanári beszédnek. A tanulók aktív-figyelmét is kisebbíti ez a beszéd, s ugyanakkor a nagyon rövid kérdő mondatokra a tanulók is hasonlóképpen rövid mondatokban felelnek. Ez a két nyelvi megnyilatkozás pedig nagyon élénk ütemű dialógust eredményez: a kérdések és válaszok igen gyorsan váltják egymást, szinte „röpködnek gyors egymásutánban” (Vö. Szokolszky: „Hagyományos” és „korszerű” óravezetés. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp. 1965. 142).

Jelentkezik egy másik tipikus modorosság is, elsősorban a tanár folyamatosabb, összefüggőbb magyarázataiban, értelmezéseiben. Többen tudatosan törekednek arra, hogy beszédük, magyarázatuk é r t h e t ő legyen. Ezt a célt azonban elsősorban úgy próbálják elérni, hogy csupa egyszerű közlő, kijelentő mondatot használnak, és e mondatok intonációja természetesen éppen a nagy tömegű használat miatt azt eredményezi, hogy a hanglejtés ismét csak monotonná válik. Ez a tényközlő, monoton, pregalálasszerű tanári beszéd még ma is elég gyakori.

Követelmény, hogy a tanár beszédében az é r t e l e m és a k e d é l y egyformán uralkodjék, legyenek benne változatosak a mondatfajták is, és így a beszéd hanglejtése, dallama is változatosabbá válik. Azt már nagyon régen emlegetik, hogy „a hanglejtés nélküli, egy s ugyanazon fülverő kelepeléssel” hangzó tanári beszéd nem teljesítheti jól pedagógiai funkcióját sem. (Vö. Sár-váry: Gyakorlati irányisme. Pest, 1857.)

A tanárnak a hanglejtést a közléshez és az elérendő nevelői, pedagógiai célokhoz is igazítani kell. A h o g y a n r a azonban most még nagyon kevés tájékoztatást tudunk adni. Elsősorban azért, mert még eddig senki sem vizsgálta meg tudományos igénnyel, hogy a tanári beszéd tartalmának, nyelvi formálásának és megfelelő hanglejtésének milyen összefüggéseire kell tanárainknak ügyelni. A munka első feladatköre: a tanári beszédben jelentkező lejtésformákat le kell írunk, össze kell gyűjtenünk, és a megfelelő tanulságokat le kell vonnunk. Úgy látjuk, hogy a legújabb szakirodalom, főleg Fónagy Iván, Magdics Klára és Molnár Imre vizsgálatai ebben a tekintetben is nagy segítséget jelenthetnek. Molnár Imre legújabb elaborátuma (A magyar beszéd hanglejtési törvényszerűsége) különösen használható lesz annak tudatosításában,

hogyan a tanári beszédben a lejtés, a dallam igen fontos tényező. Különösen arra a megállapítására kell ügyelnünk, hogy a tanári beszéd lejtésvizonyait is két oldalról: a közlés és a vétel oldaláról is vizsgáljunk kell. Eddig ugyanis nagyon egyoldalúan, csak a közlés oldaláról vizsgáltuk ezt a problémát. Tekintetbe kell tehát vennünk a tanulók beszédét, illetőleg a tanári beszéd és a tanulói feleletek nyelvi formálásának ilyen vonatkozású összefüggéseit is. A probléma nagyon időszerű, s Molnár javaslatainak gyakorlati kipróbálása — reméljük — a tanári beszéd lejtésformáinak vizsgálatában is új fejezetet fog megnyitni.

*

A tanári beszéd hangalakjával kapcsolatban csak néhány problémát vetettünk fel. Ezt is elsősorban azért, mert úgy látjuk, hogy a tanári beszéd hangalakja is fontos tényező az oktatás hatásfokának emelésében vagy éppen gyengítésében. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy bár nagyon sok függ a „tanári beszéd” hangalakjától és igényes nyelvi formálásától, ez önmagában nem elég. Ha hiányos és korszerűtlen a mondanivaló, logikátlan és zavaros a problémakifejtés, egyoldalúan eluralkodik a verbalizmus, s kevés a kölcsönös intellektuális tevékenység, akkor a hangalak sem teljesítheti azt a funkciót, amit ma a korszerű tanításban a tanári beszédétől is joggal elvárunk. A tudományok gyors fejlődésével, az ismeretek nagymértékű gyarapodásával, az új társadalmi igények, követelmények jelentkezésével napról napra súlyosabb feladatok hárulnak az iskolára, a tanításra is. Meg kell javítanunk az oktatás és a tanítás módszereit. Jobbítanunk, korszerűsíteniünk kell a tanári beszédet is. Ehhez a jobbításhoz kívántunk ezzel a cikkünkkel is hozzájárulni.

Végül kötelességemnek tartom, hogy köszönetet mondjak volt tanítványaimnak, tanártársaimnak, akik szerte az országban segítettek abban, hogy vizsgálataim minél szélesebb körben folyjanak. Külön is megköszönöm közvetlen munkatársaimnak, az Egri Tanárképző Főiskola nyelvészeti tan-széke tanárainak a felmérésekben, a vizsgálatainkban nyújtott támogatását.

Bakos József

Nyelvi játékok — nyelvi nevelés

Hogy a játékoknak nagy szerepük van az értelemfejlesztésben, a gyermekek szellemi képességeinek kibontakoztatásában, ma már közhely. Pedagógusok, gyermekpszichológusok és más, a kérdéssel foglalkozó szakemberek számtalanszor kimutatták már, hogy jól megválasztott játékok segítségével nemegyszer bámulatosan rövid idő alatt szinte észrevétlenül el lehet sajátíttatni olyan ismereteket, amelyeket a gyermekek más csomagolásban csak igen-igen nehezen sajátítottak volna el. A játék érdekessége, izgalma felcsigázza a játékosok érdeklődését, s a résztvevők ebben a felfokozott idegállapotban nem is veszik észre, hogy az a rövidebb-hosszabb ideig tartó időtöltés, amellyel a szórakozás volt az egyetlen céljuk, mennyi hasznos ismeretanyagot szerzett s rögzített számukra.

Lehet, hogy egy kissé laikus módon, pontatlanul fogalmaztam meg cikkem bevezető gondolatát, de legyen mentségemre, hogy én nem általában a

játék, a játszás szerteágazó kérdéseiről óhajtok értekezni — ez irányú szakismereteim nem is jogosítanak fel erre —, hanem többszörös szűkítéssel csupán egyetlen s ennek ellenére mégis összetett témáról: a nyelvi játékokról s főleg e játékoknak az anyanyelvi oktatásban való szerepéről.

Hogy a hasznos játékok, s így természetesen a nyelvi vonatkozásúak is számos szállal fűződnek az oktatáshoz, az magától értetődő dolog. Nem véletlen, hogy tekintélyes pedagógiai szaklapunkban, a Köznevelésben időnként társasjáték-leírással is találkozunk (vö. például Fuggerth Ferenc részletes ismertetését egy földrajzi-történelmi vonatkozású „világtérkép-társasjáték”-ról: Köznevelés 1965. 21 : 808), s — még jobban közelítve tárgyunkhoz — azon sem csodálkozhatunk, hogy a televízióban ez év januárjában megrendezett játékos anyanyelvi versengéssorozat („Szavak, csodálatos szavak”) a levél- és sajtóvisszhangból következethetőleg az ifjúság érdeklődésén kívül elsősorban a pedagógusok figyelmét keltette fel. Vagy lapozzuk fel az általános iskolai magyar nyelvtanokat, továbbá a gimnáziumok és a szakközépiskolák első és második osztályos tanulói számára készített új nyelvtankönyveket! Azonnal észrevesszük, hogy ezek a könyvek nem holmi száraz nyelvtani összegeзések, hanem — az egyik szerző szavaival szólva — „derűs könyv”-ek „célravezető gyakorlatok”-kal (Köznevelés 1965. 19 : 730), sőt — ezt már én teszem hozzá — kitűnően megválasztott, játékos, szinte izgalmas feladatok egész sorával.

A helyzet tehát biztató. Pedagógus szakíróink s gyakorló pedagógusaink jól látják, hogy az érdekes tálalás, a tanulók versengési kedvének felélesztése, a játékoság sok egyéb mellett mind-mind egy-egy záloga az oktatás sikerének. Ennek ismeretében úgy érzem, nem lesz fölösleges, ha az alábbiakban vázlatosan, inkább csak felsorolásszerűen föl hívom a figyelmet néhány olyan nyelvi játékra, feladatra, amely — iskolán belül vagy azon kívül — valamilyen formában a nyelvi nevelés szolgálatába állítható. Hasonlókat, mint az imént említettem, az újabb tankönyvekben is találunk, az az összkép azonban, amely e felsorolás végigolvasása nyomán kialakul bennünk, megítélesem szerint mégis egészen más, mintha a nyelvtankönyvek feladatait, gyakorlatait, tanulmányoznánk végig. Ennek meg is van az oka. A tankönyvekben ugyanis általában csak tematikus, egy-egy anyagrészhez szorosan hozzákapcsolódó gyakorlatok, feladatok vannak, én viszont a magam tantervhez, tananyaghoz nem kötődő összeállításában olyanokat is megemlítek, amelyek általában a nyelvi készség, fantázia fejlesztésére valók. Természetesen itt sem járok töretlen úton. Hazai játék- és rejtvény-szakirodalmunk öröndetesen gazdag, s régebbi meg újabb rejtvénylapjainkban, játékos könyveinkben sűrűn rábukkanhatunk nyelvi játékokra is. Lukácsy András Elmés játékok, játékos elmék című, gazdag tartalmú könyvében (Minerva, 1960.) egymást érik az olyan, bennünket ezúttal közelebbiről érintő fejezetké, mint Rejtett szöveg, Az akrosztichon, Nyelvgyötrés, Anagramma — avagy egy játék végigkíséri a történelmet, Szópóker, Utazás egy betű körül, Nyelven belüli műfordítás, Képtelen nyelv stb. Hasonlóképpen említésre kívánczik Vargha Baláznak Társasjátékok könyve című, már két kiadást megért kötete (Móra, 1962.), amelynek hét nagy fejezete közül az első a Betűjátékok, a második az Irodalmi játékok, a harmadik pedig a Nyelvi játékok, tudáspróbák címet viseli. S végül — ha már mellőzzük a korábbi évtizedek termésének, pl. a kortársaitól rejtvénykirálynak nevezett Grätzer József rejtvénykönyveinek méltatását — nem hagyhatjuk említés nélkül a legfrissebb idevágó munkát, Kun Erzsébetnek A rejtvény című könyvét (Gondolat, 1966.), amelynek két gazdag fejezete — „Az ipafai paptól az

eszperentéig”, valamint „Barangolás a betűk dzsungeljében” — szintén hasznos adalékokhoz juttatja a nyelvi játékok gyűjtőit és kedvelőit. Nyersanyag tehát van bőven, s úgy érzem, olyan nyersanyag ez, amelyet az iskolában s általában az anyanyelvi nevelésben az eddiginél sokkal nagyobb mértékben fel lehet és fel kell használni. Alább következő, meglehetősen alkalmi felosztású, vázlatos összeállításommal ezt a felhasználást igyekszem megkönnyíteni vagy lehetővé tenni. Példatáramhoz felhasználtam az előbb említett munkákat, Hernádi Sándornak a Tankönyvkiadó gondozásában megjelent, „Helyesen, szépen, magyarul” című könyvecskéjét, valamint néhány ötletet azok közül, amelyeket G. Jajczay Judit, O. Nagy Gábor, Pásztor Emil és J. Soltész Katalin tanár, illetve nyelvész kartársaimtól kaptam. Hasznos javaslataikért fogadják ezúton hálás köszönetemet.

I. Találékonyság- és fantáziafejlesztő nyelvi játékok

Nem konkrét ismereteket adnak, csupán készséget a betűkkel, szavakkal való bánásra, szerintem mégis igen hasznosak. E játékos feladatoknak általában az a lényegük, hogy bizonyos módon megadott betűkből bizonyos követelményeknek eleget tevő szavakat kell alkotni vagy kiolvasni. Ezáltal egyrészt fejlesztik az alkotó fantáziát, másrészt pedig, mivel a játékosoknak rövid idő alatt kifejlődik az a készségük, hogy a kérdéses betűcsoportokat, szavakat stb. szinte maguk előtt látják, közvetve nagymértékben fejlesztik és tökéletesítik a helyesírási és szóalkotási készséget.

1. A n a g r a m m a j á t é k o k. Számos változatuk van. Teljes anagramma akkor születik, ha egy név vagy bármilyen más szövegrész valamennyi betűjét átcsoportosítjuk, mégpedig úgy, hogy eredményül valamilyen más értelmes szót vagy szöveget kapjunk; ha név volt a kiindulópont, lehetőleg jellemzőt a név viselőjére. (Egy-két újabb példa a „szakirodalom”-ból: ZSEL-LÉRKEDŐ — Kellér Dezső, SIKER EMEL — Keres Emil.) Teljes anagrammát készíteni elég nehéz feladat, ezért célszerű könnyíteni a játékszabályokat. Néhány lehetőség:

a) Kisanagrammák készítése. A játék minden résztvevője kap egy betűcsoportot — lehetőleg egy szót s természetesen valamennyi résztvevő ugyanazt —, s ebből megadott idő, pl. 4–5 perc alatt minél több értelmes, ragozatlan szót kell alkotniuk. Nem kell minden szóhoz minden betűt felhasználni, de minden új szó megalkotásakor a megadott betűcsoport valamennyi betűjét nyersanyagnak lehet tekinteni. Tehát ha például a GYAKORLAT szó betűit tekintjük alapnak, olyan szavakat alkothatunk, mint AGYAR, AKOL, GYAT-RA, KAR, KOR, LATOR, TAKAR, TAROL stb.

b) Megadott betűkből minél hosszabb szó kirakása. Az előbbi játék módosított változata. A verseny itt is időre folyik, de ezúttal csupán egyetlen szót kell alkotni. Az viszi el a pálmát, akinek szava a legtöbb betűből áll. Az előbbi példaszó betűiből kirakható leghosszabb szó például — magát a kiindulással szolgáló szót nem számítva — alighanem ez: GYAKORTA.

c) Anagrammoidjáték. Látszólag az 1. a) pontban említett játék fordítottja, valójában annál sokkal nagyobb koncentrációt követelő feladat. Lényege az, hogy egy olyan szócsoporthoz, amelynek tagjai egy előre kijelölt,

kb. 8–10 betűs köznyelvi szónak kis- (úgy is mondhatjuk: rész-) anagrammái, ki kell következtetni a megfejtést adó, előre kijelölt szót. Tehát ha például a megadott részanagrammák: ABRAK, CÂR, IGA, KABÁT, TOR, akkor ebből meg kell találni az „anyakifejezést”. A megoldás legegyszerűbb menete az, hogy minden egyes részanagrammát megvizsgálunk abból a szempontból: milyen új betűt vagy betűket tartalmaz. Fenti példánkban ez a szavankénti vizsgálat a következő eredménnyel jár:

ABRAK: BKR (mássalhangzók) AA (magánhangzók)
 CÂR: (új elem a C és az Â; tehát:) BCKR + AAÂ
 IGA: (új az I és a G) BCGKR + AAÂI
 KABÁT: (az egyetlen új elem a T) BCGKRT + AAÂI
 TOR: (új adalék az O) BCGKRT + AAÂIO

A feladat első részét ezzel már megoldottuk. Még az van hátra, hogy a kapott betűkből megtaláljuk az alapkifejezést. A megoldás ebben az esetben: KATICABOGÁR. (A feladatok nehézsége egyenesen arányos az alapul választott szó hosszúságával.)

2. Sz ó r e j t v é n y e k. Számos változatuk közül kettőt mutatok be.

a) Szó szerkezet-szinonimia. A feladatok elkészítése bizony nem könnyű, megoldásuk azonban általában nem okoz túlságosan nagy gondot. A játék lényege: a rejtvényben megadott szókapcsolatot olyan módon kell rokon értelmű szókapcsolattal helyettesíteni, hogy az eredmény összeolvasva egyúttal egy más, lappangó szót is felidézzen. Ez a szó a rejtvény megfejtése. Néhány példa:

AZ A SZURÓFEGYVER	(AMATŐR)
FOLYÓ MENTI KIRÁNDULÁS	(PARTITÚRA)
HOLTTESTEM ZOKOG	(HULLÁMSÍR)
MEGFELELŐ A CÖVEK	(JÓAKARÓ)
POMPÁS PARIPA	(PAZARLÓ)
VILÁGTALAN HÍMET TEMET	(VAKKANTÁS)

b) Szó egyenletek. Úgy készülnek, hogy egy szót nem saját elemeire, hanem tőle független, de mégis értelmes egyedekre bontunk, s ezeknek adjuk meghatározását. Ha az egyenletekben csupán az összeadás művelete szerepel, a feladat elég könnyű; kivonással kombinálva már nehezebb. Egy-két példa, zárójelben a megfejtéssel:

ALAPFELTEVÉS + GALLY = KETTÉMETSZ (elvág)
 ESIK + ARÁBIAI TELIVÉR = KOPORSÓFOSZTOGATÓ (hullarabló)
 ESZKÖZ + ELÖL MENVE UTAT MUTAT + KÉK VIRÁGÚ ROST-NÖVÉNY = IRÁNYÍTÁS NÉLKÜLI (szervezetlen)
 TESTRÉSZ + UTALVÁNY + LELKÉSZ + KENŐCS = INDIGÓ (karbonpapír)
 ÍRÓLAP – ARCSZÍN + TYÚKTOLVAJ = FEJDÍSZ (paróka)
 KOCSIALKATRÉSZ – FESZÍTŐESZKÖZ + MÓKUS = HEVERŐ (kerevet)

3. Szópiramis építése. A kombinációs készséget fejlesztő szójáték. Kijelölünk egy két- vagy hárombetűs szót, s a résztvevőknek úgy kell a megadott betűcsoporthoz mindig egy-egy újabb betűt hozzátenniük, hogy a betűk megfelelő átcsoportosításával minden egyes lépcsőfokon értelmes szót kapjunk. A cél az, hogy a kiszabott idő alatt minél több betűből álló szóig jussunk el. (A kétjegyű betűknek alkalmi szétválasztását, illetőleg az e szerepre alkalmas betűknek kétjegyűvé való összekapcsolását az ilyen típusú betűjátékokban célszerű megengedni. Hogy a hosszú és a rövid magánhangzók között különbséget kell-e tenni, továbbá, hogy elfogadunk-e tulajdonnevet, ragozott szót, nem köznyelvi alakot stb., feladattípusonként a tanárnak kell eldöntenie.) Egy példa a SE tagadósóból mint alaphoz kiindulva: SER — SZER — ERESZ — SZERET — KERESZT — SEKERET — ELREKESZT — KERESZTEL. Persze, elképzelhető a játék fordítottja is — s a „szópiramis” megjelölésnek jobban meg is felel —, amikor egy hét-nyolc betűs szót kell lefogyasztani, lehetőleg egészen két betűig.

4. Szólánc készítése. Ebben a résztvevőknek egy általunk megadott három-, négy-, esetleg ötbetűs szótól úgy kell eljutniuk egy szintén előre kijelölt, ugyanannyi betűből álló szóig, hogy közben egyszerre mindig csak egy betűt változtathatnak meg, s minden közbülső lépcsőfokon értelmes szót kell kapniuk. Hogy a versenyt az dönti-e el, ki készül el hamarabb, vagy pedig az, ki jutott el rövidebb úton a kijelölt szóig, azt a játék megindításakor természetesen közölni kell a résztvevőkkel. Egy példa: hogyan juthatunk el a RUM szótól a TEJ-ig? Íme: RUM — ROM — LOM — LOP — LÁP — TÁP — TÁJ — TEJ, esetleg RUM — RÚT — FUT — FÚJ — FEJ — TEJ stb.

5. Játék az egyalakú szavakkal. Hogy a játékot érdekessé tegyük, kitágítjuk az egyalakúság fogalmát, s olyan feladatokat adunk, amelyekben toldalékos alakok is szerepelnek. A versenyzőknek mindig két meghatározásból kell következtetniük a keresett szóalakra. Néhány példa, zárójelben a megfejtéssel:

1. égéstermék | éveim száma (KOROM)
2. évszakok | parcella (TELEK)
3. gégefő | lakomák (TOROK)
4. hajnalban | szent könyv (KORÁN)
5. időmérő | cövek (KARÓRA)
6. jogi síkra terelt ügyem | szegély (PEREM) stb.

II. Játékok a szókinész fejlesztésére, a szavak jelentésének tudatosítására

Ez a gyűjtemény meglehetősen heterogén. Vannak benne olyan feladatok, amelyek nagyfokú játékoságuk miatt az I. csoportban is helyet kaphatnak volna, az itt közölték egy része viszont a legszorosabban belevág az iskolai tananyagba a szójelentéstani, szóalkotástani vonatkozású részeibe. Nem véletlen, hogy hasonló, talán kevésbé játékos feladatokkal a Szende Aladár által — részben Szemere Gyulával közösen — írt gimnáziumi és szakközépiskolai nyelvtankönyvekben, valamint a Hernádi—Szemere, illetőleg Hoffmann—Rózsáné-féle általános iskolai nyelvtanokban is szép számban találkozzunk.

1. Szógyűjtés formai szempontok alapján. E feladatnak számos altípusa képzelhető el, de valamennyire jellemző, hogy első sorban a nyelvi találékonyságot fejleszti, s csak másodsorban a szókincset. Három-négy perces játékos gyakorlatként mégis hasznosak lehetnek az ilyenféle feladatok:

a) azonos betűvel kezdődő egytagú szavak gyűjtése, pl. D-vel DAL, DÁN, DÉL, DÉR, DÍJ, DOB, DOH, DÖNT, DRILL, DÚS stb.

b) azonos betűcsoportot tartalmazó szavak gyűjtése versenyszerűleg; ha például a kijelölt betűcsoport TOR, olyan szavak várhatók, mint BÁTORSÁG, BÚTOR, HÁTORSZÁG, KINTORNA, OSTOR, TORKOS, TORZSALKODIK stb.

c) három azonos — előre kijelölt — magán- vagy mássalhangzót tartalmazó szavak gyűjtése; pl. A betű kijelölése esetén ALAMIZSNA, BABARUHA, GALAGONYA, KAVARGAT, LAKATLAN, PARAFÁ stb.

2. Szóértelmezés. Kijelölünk egy több, mégpedig legalább 5–6 értelmű szót, s a feladat megoldásában részt vevőknek az említett szó minél több jelentését több-kevésbé pontosan meg kell határozniuk. Persze, vigyázni kell, hogy ne legyen túlságosan nehéz a feladat, mert az értelmezés amúgy is nagy szellemi erőfeszítést kíván. Erre a feladatra alkalmas például *híd, lap, sor*, vagy ha a homonimiát nem tekintjük kizáró szempontnak, *kar* vagy *szín* szavunk.

3. Szólások, közmondások gyűjtése tartalmi vagy formai kötöttségekkel. Tartalmi kötöttség például olyan szólásokat gyűjtetni, amelyeknek kb. ez a jelentésük: 'meghal'. A játék résztvevői képességeik szerint egész szép sort állíthatnak össze: *alulról szagolja az ibolyát, a másvilágra költözik, beadja a kulcsot, elalszik a gyertyája, elköltözik Ábrahám kebelébe, elment Földvárra deszkát árulni, fölveszi a néhai nevet, fűbe harap, jobblétre szenderül, kileheli a lelkét, letette a kanalat, otthagya a fogát, ráfektették a Szent Mihály lovára* stb. A formai kötöttség leginkább az lehet, hogy egy általunk megadott szónak elő kell fordulnia a közmondásban vagy szólásban. Ha ez a szó például a *víz*, ilyen ötletek várhatók: *Forró vizet a kopasznak!, Kinn van a vízből, Lassú víz partot mos, Nem sok vizet zavar, Szegény ember vízzel főz, Tiszta vizet önt a pohárba, Vízet prédikál és bort iszik, Zavaros vízben jó halászni* stb.

4. Rokon értelmű szavak keresése. Felmutatunk egy képet, amely egy minél több szóval, minél többféleképpen kifejezhető fogalmat idéz fel. Egy favágót ábrázoló kép például ilyen igék összeírására illetheti a résztvevőket: *aprít, darabol, hasogat, metél, vág* stb.

5. Összetéveszthető szavak elkülönítése. Akár azonnali választ váró villámkérdésnek is beillenek az ilyenek: Mi a különbség az *ébrén* és az *éberén* között? A *fáradtság* és a *fáradtság* között? A *kavar* és a *kever* között? A *lelketlen* és a *lélektelen* között? A *pereg* és a *pörög*, a *perel* és a *pöröl* között? A *tanulság* és a *tanúság* között? A *tartalom* és a *tartam* között?

6. Összetételánc. A játék lényege: kéttagú összetételek láncba fűzése oly módon, hogy az egyik összetétel második tagja a másik összetett szó első tagja legyen. A játéknak sokféle keretet adhatunk, például megszabhat-

juk, hogy az általunk megadott összetételből kiindulva mondjuk a tizedik lépésben vissza kell jutni a kijelölt szóhoz. Tegyük fel, hogy a FEJTETŐ-ből indulunk ki. Egy megoldás a számos lehetséges közül:

FEJTETŐ
TETŐFEDŐ
FEDŐNÉV
NÉVSOR
SORHAJÓ
HAJÓHINTA
HINTASZÉK
SZÉKLÁB
LÁBFEJ
FEJTETŐ

III. A fogalmazás és mondatszerkesztés játécai

A számos ide sorolható vagy ide sorolandó játék közül csupán néhány érdekesebbre hívom fel a figyelmet. Mint az előző szakaszban, itt is meg kell jegyeznem, hogy a közölt játékok, feladatok didaktikai értéke meglehetősen különböző.

1. A k r o s z t i c h o n. Mint olvasóink bizonyára tudják, ezzel a görög szóval általában az olyan verseket szoktuk megjelölni, amelyekben a versszakok vagy sorok kezdőbetűi valamilyen rejtett nevet vagy mondást takarnak. (Hazánkban Tinódi Lantos Sebestyén és Balassi Bálint idejében még nagyon gyakori volt ez a forma.) Játékra ez a formáció nemigen alkalmas — bár ki tudja! —, egy sajátos változatot azonban mégis olvasóink figyelmébe ajánlok. A javasolt játék lényege az, hogy egy ismert személyt — tudóst, művészt, sportolót vagy akár közös ismerőst — családneve betűinek kezdőbetűkként való felhasználásával jellemzünk, tehát összesen annyi szóval, ahány betűből áll a kijelölt személy neve. E játékszabály szerint például Aranyt *avulhatatlan remekműveket alkotó nyelvművésznek*, Bartókot *bámulatos alkotóerejű, remekműveket teremtő, óriási komponistának nevezhetjük* stb. Nézetem és meggyőződéseim szerint — ezt a következő két játék védelmében is írom — a fogalmazási készséget nagymértékben fejlesztik az olyan gyakorlatok, amelyekben egy bizonyos gondolati tartalomnak oly módon való nyelvi megformálása a cél, hogy közben a gyakorlatot végzőknek, vagyis a játékosoknak még különféle mesterségesen támasztott nehézségeket, akadályokat is le kelljen győzniük. Az itt vázolt játékos gyakorlatot ilyennek tartom.

2. T ö r t é n e t a z o n o s k e z d ő b e t ű k k e l. Egy-egy kedves történetet, érdekes élményt néhány sorban leírni mindenki tud. De menten igen nehezzé válik ez a feladat, ha olyan szigorítást vezetünk be, hogy például a szöveg minden egyes szavának *h* betűvel kell kezdődnie. Lehetetlen? Hogy nem, azt a Magyar Ifjúság 1966. október–novemberi nyelvi rejtvenypályázata bizonyítja, ott ugyanis erre a feladatra kb. háromszáz megoldás érkezett be, s ezek közül jó néhány nyelvhelyességi szempontból is csaknem hibátlan volt. (Egy pályázaton kívüli, kitűnő változat meg is jelent a Heves megyei Népfőiskola 1967. február 3-i számában. Szerzője egy főiskolai nyelvész adjunktus.)

3. Játék a magánhangzókkal. Legismertebb változata az eszperente. A szó s a játék elterjesztése Karinthy Frigyes érdeme, maga az ötlet azonban, annak fölfedezése, hogy a magyar nyelv alkalmas erre a nyelvi játékra, jó másfél évszázaddal korábbi, s a debreceni Varjas János professzortól, valamint az egerszalóki Orosz Ádámtól származik. Nincs itt mód arra, hogy ennek a nyelvi játéknak eddigi eredményeit, a csupa *e*-vel szerzett versezeteket, a Karinthy és Grätzer József által összeállított „eszperente”-szótárt vagy akár csak a kérdés gazdag szakirodalmát méltassam, de nem is baj. Most elsősorban úgyis az érdekel bennünket, hogyan lehet ezt a játékot is a nevelés szolgálatába állítani. Nos, leginkább úgy, hogy a résztvevőkkel általunk megadott — erre a célra jól megválasztott — szöveget íratunk át eszperente nyelvre. Nehéz feladat, de mert játékos jellegű, a résztvevők nem riadnak vissza a szellemi erőfeszítéstől. Észre sem veszik, hogy játék közben emlékezetükből már-már kihullott, szókincsünk anyagraktárában felhasználatlanul heverő szavak vésődnek ismét tudatukba, s hogy nyelvi találékonyságuk, fantáziájuk is nagymértékben fejlődik ezalatt. (Arra nézve, hogy egy néhány soros szövegrészt hogyan lehet csak *e* magánhangzót tartalmazó szavakkal-mondatokkal kifejezni, zárójelben hadd mutassak be egy példát. Az alapszöveg: „Erdő mellett nem jó lakni, Mert sok fát kell hasogatni.” „Eszperente” változata egy budapesti KISZ-vezető „fordításában”: *Fenyvesrengeteg pereme mellett nem lenne kellemes letelepednem, mert e fenyvesben termett, hegyes levelekkel telt hengeres testeket — fejszenyelet emelgetve — rendszeresen nekem kellene felszeletelnem.*)

Még megjegyzem, hogy nemcsak az *e* betűvel játszhatunk így, hanem a többi magánhangzóval is. Ekkor azonban csak olyan feladatokat adhatunk, amelyeknek szövege már szinte sugallja is a megoldást. Tehát: Mondjuk csupa *ö* vagy *ó*-vel ezt a mondatot: *Apró természetű legényke bodros hajú hölgyek körül ténfereg.* Vagy csupa *i*-vel ezt: *A kis Dénes gyermekkerékpáron bizonyosfajta tömény italt fogyaszt.* A megoldás ismertetésére nem pazarlom a helyet!

4. Dolgozatjavítási verseny. Ezt a gyakorlattípust a pedagógusok jól ismerik, sokan alkalmazzák is, mégis meg kell említenem, annyira jó módszer mindenféle nyelvhelyességi tudnivaló oktatására, elsajátítására. Állíthatunk össze olyan szövegeket, amelyekben egy-egy hibatípus fordul elő többször, többféleképpen — ilyen tematikus összeállításokat korszerű, új nyelvtankönyveink is tartalmaznak —, de időnként összetettebb feladatok elé is állíthatjuk a gyakorlatok megoldóit oly módon, hogy egy tíztizenöt sornyi terjedelmű szövegrészt teletömünk mindenféle hibával: helyesírási, egyeztetési botlásokkal, szótévesztéssel, névelő- és igekötő-használati vétségekkel, képzavarokkal, félszeg szó- vagy hangcsoportismétlésekkel, a szövegbe nem illő hangulatú szavakkal, kifejezésekkel stb. Az efféle komplex módszer eredményesen használható a nyelvi nevelésben!

IV. Játékok a helyesírási készség fejlesztésére

Az itt következő feladatok nem olyan játékosak, mint néhány a többi csoportba soroltak közül, a helyesírási ismeretek és készség megszerzésének azonban feltétlenül hasznos, célravezető eszközei.

1. Helyesírási totó. Számtalan változata lehetséges, aszerint, hogy mi a célunk vele. Itt most egy olyan változatot közlök, amelyben a szóalakulatok egybe-, külön- vagy kötőjeles írásának eltaláltatása a cél. A találatokat jelző rovatban, amelyet ezúttal már helyesen kitöltve mutatok be, az 1-es egybeírást jelent, az x kötőjelezést, a 2-es pedig különírást.

1	x	2	
egyetmást	egyet-mást	egyet mást	x
gépkocsialkatrész	gépkocsi-alkatrész	gépkocsi alkatrész	x
közlekedésrendészet	közlekedés-rendészet	közlekedés rendészet	1
menetközben	menet-közben	menet közben	2
termeléselőirányzat	termelés-előirányzat	termelés előirányzat	x
többezer	több-ezer	több ezer	2
harisnyakiárusítás	harisnya-kiárusítás	harisnya kiárusítás	1
melegvítároló	melegvíz-tároló	melegvíz tároló	x
háromezertizenhat	háromezer-tizenhat	háromezer tizenhat	x
tanítónéni	tanító-néni	tanító néni	2
legalábbis	legalább-is	legalább is	1
vasemelőrúd	vas-emelőrúd	vas emelőrúd	2

2. Betűrend ismeret. A résztvevőknek lediktálunk 10–15 nevet, szót vagy szókapcsolatot, s a szóadatokat szoros magyar betűrendbe szedetjük velük. A megoldások értékelésekor természetesen mindjárt a szabályokat is ajánlatos ismertetni. Hogy mennyire nem könnyű ez a feladat, annak szemléltetésére bemutatok egy szoros rendbe rakott példasort:

mégis
még kisebb
megy
Megyerdi
meggy
megy már
megyünk
mészszagú
mésszel
Méts Zoltán
metszet
metssze

3. A helyesírási szabályzat ismerete. Minden „versenyzőnknek” kezébe adjuk a helyesírási szabályzat egy példányát. Ezután kérdéseket teszünk fel, mégpedig úgy, hogy minden kérdésünkre a szabályzat egy-egy pontját kapjuk válaszul. Aszerint értékelünk, hogy a versenyzők egymáshoz képest milyen sorrendben találják rá — s egyáltalán rátalálnak-e — a keresett szabályzati pontokra. Természetesen vigyáznunk kell, hogy minden kérdésünkre csak egyféle helyes választ kaphassunk. Két példa, zárójelben a megkeresésre szánt szabályzati pontok feltüntetésével:

a) Melyik szabályzati pont szögezi le, hogy a *-háza* utótagú helységnevek (pl. *Nyíregyháza*) *i* képzős származékában elhagyjuk a szó végi *a-t*? (257.)

b) Melyik szabályzati pont írja elő, hogy az idegen szavakban és a régi magyar nevekben előforduló betűk hogyan illeszkednek bele a magyar ábécébe? (21.)

4. Távíratjáték. A szavak egybe- vagy különírásának gyakorlására szolgál ez is. Összeállítunk egy legfőljebb néhány sorból álló, olyan távíratszerű szöveget, amelyben sok a helyesírási szempontból buktató jellegű szó, szókapcsolat. Mi az egész szöveget egybeírjuk, s játékunk résztvevőinek kell a szóhatárokat függőleges vonalakkal feltüntetniük. Igen gyakorlati jellegű feladat ez, hiszen a távíratok feladásí díja csakugyan a szavak számától függ. Íme, egy ilyenfajta gyakorlószöveg:

„Kedvestanítónimindezideighiábanomoztamaszóbanforgókönyvután-detegnapvégülismegtudtamszereznimivelesetlegeltalálókfeledkeznitánító-néninevenapjárólmármostjóelőremindenjótkívánokKároly” (Ellenőrzésül: a szöveg 37 szóból áll.)

5. Ismert idegen nevek leírása és kiejtése. Már a megjelölés is mutatja, hogy ez tulajdonképpen két feladattípus. Az egyik az ismert idegen nevek helyes leírása hallás után, a másik a nevek helyes kiejtése az íráskép alapján. Nem túlságosan érdekes feladatok, de nagyon fontosak, hiszen az egykori vagy mai világhírű tudósok, írók, zeneszerzők, politikusok, feltalálók stb. nevének szóban és írásban egyaránt helyes ismerete nem csupán a helyesírás körét érinti, hanem az általános műveltségnek is egyik alapeleme. A helyes leírásra vagy kiejtésre szánt neveket célszerű szövegbe ágyazni, vagy pedig olyan verset, irodalmi műből vett részletet kell bemutatni, amely jócskán tartalmaz a bennünket érdeklő szempontból tanulságos neveket. Példákat idéznem — úgy vélem — ezúttal még szemléltetésül is fölösleges volna.

V. Egyéb nyelvi tanulságokat, nyelvészeti ismereteket nyújtó vagy tudósító játékok

Ez a szakasz jellegénél fogva még heterogénebb, mint a többi. Nincs is vele más célom, mint az, hogy bemutassam: bármilyen nyelvi témát ragadunk is ki — a szigorúan szakmai kérdéseket természetesen nem számítva —, hozzá tudunk kapcsolni egy-egy érdeklődést keltő, könnyed gyakorlatot. Itt most példaként csak egy-kettőt említek meg.

1. Szófejtő verseny. Többféle változata lehetséges. Elképzelhető, hogy a játék minden résztvevője kap kis papírszeletkéken vagy jegyez fel magának a „játékvezető” diktálására tíz-tizenöt szót és ugyanannyi szómagya-

rázó, a szavak eredetére utaló megjelölést, majd a szavakat összepárosítja az utóbbiakkal, tehát például a *ficsúr* szót a „román eredetű”, a *papucs* szót az „oszmán—török eredetű” megjelöléssel. Másik, talán még érdekesebb változata a játéknak, ha olyan idegen nyelvi szavakat sorolunk fel, amelyek mindegyike egy közhasználatú magyar szavunknak őse, szülőanyja. Tehát például megkérdezhetjük, hogy mely magyar szavaink származtak az olyan idegen nyelvekből, amilyen a francia *loquet* (→ *lakat*), a lengyel *kolomejka* (→ *kalamajka*), a német *Vorteil* (→ *fortély*), az orosz *holm* (→ *halom*), az oszmán—török *pajzen* (→ *pajzán*) stb.

2. Nyelvjárások, idegen nyelvek felismerése. Érdekes feladat magnószalagról felidézni öt-hat magyar nyelvjárást eredeti felvételekből vett részletek segítségével, vagy pedig ízelítőt adni kb. ugyanannyi idegen nyelvől például táncdalrészletek alapján. Lehet, hogy a játékban részt vevők egyike-másika csupán vaktában fog találgatni — éppen ezért célszerű a nyelvjárásokat, illetőleg az idegen nyelveket felsorolni, s csupán a megfelelő sorrendbe rakást kívánni meg a versenyzőktől —, de még ez sem haszon nélkül való dolog. Egy-egy mozzanat megmarad a játékosok emlékezetében, s ezek a mozzanatok — itt már talán azt is írhatom: mozaikok — később esetleg már konkrét ismeretanyaggá állanak össze.

3. Hangképzési, kiejtési hibák leleplezése. Ehhez a gyakorlathoz is nélkülözhetetlen a magnetofon, egyébként azonban nagyon hasonlít a III/4. pontbeli dolgozatjavító versenyhez. A különbség az, hogy itt olyan természetű hibákat mutatunk be, lehetőleg beszépedagógus tolmácsolásában, amelyeket nem lehet meglátni, csupán meghallani. Az iskolai munkában egyre szélesebb körben használt magnetofon-tanszalagok ugyanezt a célt szolgálják, de azért a III/4. pontban a komplex módszer fontosságáról tett megjegyzésemet ennél a pontnál ismét aktuálisnak érzem.

4. Régi szövegek olvastatása. Ez már nem játék, még csak nem is feladat, hanem csupán a szemléltetés egy módja, hasznossága miatt mégis ide sorolom. Egy-egy jól megválasztott, fakszimile kiadásban is hozzáférhető régi könyvnek, kódexnek, nyomtatványnak az olvastatásával és a szöveg közös megbeszélésével egy ma már merőben szokatlan, más, izgató világ elevenedik meg a tanulók vagy általában a hallgatóság előtt. Más a betűk formája, más a szavak értelme, más a mondatok szerkezete, más a szöveg stílusa — a mondanivalóról nem is beszélve —, röviden szólva az efféle közös szövegelemzések az izgalmas felfedező utak élményét nyújtják a résztvevőknek, s ez már középiskolás fokon sem elhanyagolható tényező. E célra jól felhasználható kiadványunk pedig elég szép számmal akad. Ilyen a Pesti Gábor által magyarra átültetett „Ezópus fabulái” 1536-ból, Heltai Gáspár munkája: „A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus” 1552-ből, Tinódi Lantos Sebestyén Krónikája 1554-ből, a Hofgreff-énekeskönyv ugyanebből az időből, a Bornemisza Péter-féle „Énekek három rendbe” 1582-ből, Lippay János „Pozsonyi kert”-je 1664-ből stb.

*

Mutatóba, a figyelem fölkeltésére talán elég is ennyi. Sok mindenről írhattam volna még, hisz az elmúlt hónapokban száznál is több hasonló ötletet

jegyezttem föl magamnak, de úgy érzem, az a két tucat többé-kevésbé játékos feladat, amelyet az eddigiekben felvázoltam, már vegyes jellegével, tarkaságával is eléggé jelzi, hogy itt még igen nagyok, szinte korlátlanok a lehetőségek. Ha erről a Magyar Nyelvőr olvasóit is sikerült meggyőzőnöm, akkor egészen bizonyos, hogy a folytatás sem marad el.

Grétsy László

Hangsúly és hanglejtés

(Magnetofon-tanszalag a középiskola II. osztályának nyelvtani anyagához)

1. 1965. október 22-én és 23-án konferenciát rendeztek Egerben a helyes magyar kiejtésről (Nyr. 89 : 510—1). A konferencia határozatai megjelölik a legsürgősebb tennivalókat, s közben többször hivatkoznak az iskolára, mint amelynek nagy feladatai vannak a magyar kiejtés megjavításában, a szép magyar kiejtés kidolgozandó normáinak terjesztésében (1. a Határozatok 2. és 10. pontját!). Hogy az iskola betöltse ezt a feladatát is, szüksége van — többek között — olyan technikai, didaktikai segédeszközökre, amelyekkel megmutatható a szép és helyes kiejtés, és kipellengérezhető a helytelen, a csúnya. Iskolai nyelvtanításunkban ma még ritkán alkalmazzuk a magnetofont, pedig használata változatosabbá, színesebbé teheti az órát, nem beszélve esztétikai, pszichikai nevelőhatásáról (vö. Kolozsvári Gyula: Nyr. 90 : 296—74). Nyilvánvaló, hogy a magnetofon a művészi szemléltetésben, a beszéd jelenségeinek oktatásában használható leginkább. A hangelemek és a hangkapcsolatok helyes ejtéséről készített magnetofon-tanszalag (ism. Sellei Zoltán: Nyr. 88 : 41—5) már sok iskolához eljutott, most már a másodikat, a hangsúlyról és a hanglejtésről készült tanszalagot is alkalmazhatják magyar szakos tanáraink.

2. A „Hangsúly és hanglejtés” című magnetofon-tanszalag 1965-ben az Iskolai Filmintézetben készült. Szövegét írta Magdics Klára, szerkesztette Szende Aladár, közreműködött Bitskey Tibor, Kohut Magda és Sellei Zoltán.

A szalag a hangsúly és hanglejtés köréből való szemléltető anyagot tartalmaz a középiskolai II. osztályos magyar nyelvtan tanításához. A példákat mindig magyarázó szöveg vezeti be, utánuk pedig rövid értékelés következik. A helytelen hangsúlyozás és hanglejtés eseteit is szemlélteti a szalag, és választ kapunk arra is, hogyan kell helyesen kiejteni a hibás mondatokat. A helytelen példákat is a közreműködő művészek adják elő.

Megnehezíti a szalag használatát, hogy témái nehezen különíthetők el, az előző tanszalaghoz hasonlóan (vö. Sellei: Nyr. 88 : 41—2), a témák részeinek nincs külön címük, nincs közöttük még hosszabb szünet sem, így tagolódásuk nem elég világos. A terjedelemben pedig aránytalanságot érzünk a hangsúlyról szóló rész rovására, bár ez menthető azzal, hogy gyakrabban vétünk a hanglejtés szabályai ellen, s a hanglejtésnek több olyan vonása van, amely lehetőséget ad a koncentrációra, a nyelv zeneiségének megmutatására, a zenével való kapcsolatára. Nagyon jól választotta meg a szerző az érzelmi, hangulati elemekkel motivált kiejtéssel párhuzamos zenei betéteket.

A szalag két jól elkülöníthető részre oszlik. Az első rész a hangsúly, a második a hanglejtés jelenségeit tárgyalja.

a) Szemléltető példák segítségével tisztázza a hangsúly, a szakasz és a szakasz előző fogalmát. Megállapítja, hogy az értelmi hangsúlyosság nincs szófajhoz kötve. Mégis vannak általában hangsúlyos és általában hangsúlytalan szófajok. Az általában hangsúlyosak között megemlíti a tiltószót, egy példával: *Ne menj el hozzá-*

juk! (Itt el lehetett volna mondani, hogy a *se* tiltószó gyakrabban hangsúlytalan, mint hangsúlyos. A mondatban általában elfoglalt helyéből következik ez.)

Az érte l m i h a n g s ú l y mondatrészhez sincs kötve, mindegyik lehet hangsúlyos és hangsúlytalan, sőt a nyomaték megváltoztatása megváltoztatja a mondat értelmét is: *Ott futottak. Ott futottak.* — Az érzelmileg színezett beszédben pedig olyan szófajok is hangsúlyt kaphatnak, amelyek a nyugodt beszédben általában nyomatéktalanok: *A nemjóját! De a csuda vigye el!* — Ezekkel a példákkal már az érte l m i h a n g s ú l y fogalmát világítja meg a tanszalag.

Jól sikerült a felvételnek az a része, amely a helytelen hangsúlyozásból eredő kiejtési hibákat szemlélteti. A rosszul ejtett példákat többször helyesen is megismételik.

A szalagon ekkor egy rövidke szünet következik, majd a tankönyv gyakorlatainak és feladatainak megoldására kerül sor. Sajnálatos, hogy a közreműködő Bitskey Tibor a példák felolvasása közben itt-ott a betűjejtés egyfajta hibájába esik (*lác'szanak, szabacs'sággal, határozocs'sággal*).

b) A sz ü n e t e k helyes megtartását egy Móricz Zsigmond- és egy Nagy Lajos-szöveg bemutatása szemlélteti, majd a tankönyv feladatainak megoldására, Veres Péter, Vörösmarty és Petőfi egy-egy idézetének hangulatos felolvasására kerül sor.

c) A h a n g l e j t é s r ől szóló rész felépítése hasonló az előzőkhöz. Példákkal tisztázzák a hanglejtés fogalmát, majd megállapítják, hogy a hangsúly és a hanglejtés alapegysége azonos, minden hangsúlyszakasz egyben hanglejtésszakasz is. Az egyik példa azonban mintha ellentmondott volna ennek. A bemondó ugyanis a következőképpen tagolta az alábbi mondatot:

Évtizedek óta || itt dolgozott || az üzemben.

Az az-nak ilyesféle ejtése pedig inkább a szakaszelőző ejtéséhez hasonlít. A magyar nyelv hanglejtésének két uralkodó dallamformájára hallunk ezután sok, de szükséges és meggyőző példát. Felhívjuk a figyelmet, hogy a példák után következő magyarázó szövegbe tévedés csúszott. Ezt halljuk: „Eldöntendő kérdéseinket csúfítja el ez a jellegzetes hiba, hiszen ezeket ereszkedő hanglejtéssel kell mondani. Az -e kérdőszócskával ellátott mondatnak is ereszkedő a dallama.” Az előző példák azonban nem eldöntendő kérdések voltak! Így kell helyesbíteni: „Eldöntendő kérdéseinket is elcsúfítja ez a jellegzetes hiba...”

Napjainkban nagyon gyakori a tárgyilagos kijelentő mondatnak rossz hanglejtéssel való ejtése. A televízió riportalanyai (főleg a budapestiek) sokszor olyan idegen, éneklő hanglejtéssel beszélnek, hogy a hallgató azt hiszi, a riportalany most méltatlanodik vagy panaszkodik. Pedig csak ezt mondja:

*És akkor Jancsi belötte a labdát a kapuba. Mi odaszaladtunk,
megöltük, és nagyon-nagyon boldogok voltunk.*

Az ilyen kiejtésnek az a hibája, hogy a beszélő a szakasz egy pontján indokolatlanul felemeli a hangját, aztán hirtelen leszállítja. A sok példa, a rossz hanglejtés derűs hangulatot kelt az órán. A példák helyes változata többször is elhangzik, s a tanulókkal ismételtetve elérhetjük, hogy a magyaros beszéddallam alkalmazása készséggé fejlődjék tanítványainkban.

Mondataink leggyakrabban nem egyetlen hanglejtésszakaszból állanak, s igen sok szakasz tartalmaz befejezetlen mondanivalót. A szakasz befejezetlenségét hanglej-

tésünkkel úgy érzékeltetjük, hogy a dallamot nem eresztjük le, hanem fölemeljük a középső magassági pontra, s a hanglejtés csak a mondat végén nyugszik meg az alaphangon. Nem ismeri vagy elfelejti ezt a szabályt, aki így beszél:

A miniszter megállapította: Mindent megtettünk a kár megelőzésére.

A szerkesztő most is gondolt arra, hogy a tanulók többször hallják a rosszul ejtett példák helyes változatát is. Azt is jónak tartjuk, hogy megmondja, kik követik el leggyakrabban ezeket a vétségeket, ezzel a hallgatókat arra készíteti, hogy maguk is figyeljenek fel máskor is az efféle hibákra. A gondos beszélő arra is ügyel, hogy a k ö z b e v e t é s e k e t a szokásosnál mélyebb hangfekvésben mondja. Az egyik idevágó példánál azonban álljunk meg egy pillanatra! Illyés Gyula elbeszéléséből való a következő mondat: „A különálló, hajdan — anyám keze alatt — csinos kovácsház két szobájában négy család lakott.” — A művész ebből csak az *anyám keze alatt* részt mondta mélyebb hangfekvésben, a *különálló, hajdan* részt pedig, a két szó között szünetet nem tartva, egyenlő hangmagassággal ejtette ki. Pedig az *anyám keze alatt* közbevetés egy másik közbevetésbe van beágyazva. Ebbe: *hajdan csinos*. A két közbevetést a hangmagasság segítségével valamilyen módon érzékeltetni kellett volna.

A szalag következő részében arról hallunk, hogy mindennapi beszédünket hangulati, érzelmi árnyalatok színezik, s hanglejtésük híven tükrözi ezeket az árnyalatokat, lelkiállapotunkat. Jól megfigyelhetjük, hogy az ö r ö m hogy megnöveli a hangterjedelmet, az örömmel kiejtett mondat dallamformája, dihamikája mennyire más, mint a közömbös. (Bár a művésznőnek nem teljesen sikerült közömbös hangulatúnak ejteni a *Végre megérkeztek! Már húsz éve nem láttuk egymást! és az Édesanyám, fölvettek az egyetemre!* példákat.) Ezután megismerkedünk a r é m ü l e t , a v á g y , g ú n y o s b e s z é d jellegzetes nyelvi dallamformáival, s igazán művészi élményt jelent a Tibore panaszból való részlet, amelyet Bitskey Tibor ad elő. Az érzelmekre jellemző dallamformák érvényesülnek a zenében is: dallammozgás, ritmus és dinamika fejezi ki az érzelmeket. Az ö r ö m motívumának megfigyeltetésére jól megválasztott példa Beethoven Les adieux című szonátája harmadik tételének fő témája. A r é m ü l e t és a nyomában támadt s z o r o n g á s dallamformáját hallhatjuk Mozart Don Giovannijának Leporello-szerepében, a temetői jelenetben. A v á g y kifejezésének zenei formája ismét a Beethoven-szonáta meg Wagner Trisztánjának előjátéka, a g ú n y o s énekekre pedig Don Juan „udvarlása” a szemléltető példa, amikor Elvirának teszi a szépet, csak azért, hogy eltávolíthassa Leporellóval együtt, s a szobalánynak udvarolhasson.

A magnetofon-tanszalag a tankönyv gyakorlatainak és feladatainak megoldásával fejeződik be.

3. Összegezésül: A Hangsúly és hanglejtés című magnetofon-tanszalag jól használható a középiskolai nyelvtanításban. Nélkülözhetetlen segítséget ad nyelvünk jelenségeinek jobb megismeréséhez. Rámutat a kiejtési hibákra, segít kijavításukban. Szerepe van a tanulók megfigyelési készségének fejlesztésében, az esztétikai nevelésnek is fontos eszköze. Itt említjük meg, hogy a tanárképző főiskolai nyelvművelő órákon is jól tudjuk használni. Reméljük, hogy hamarosan hallgathatjuk azokat a magnetofon-tanszalagokat is, amelyek nem a középiskolák, hanem elsősorban a felsőfokú tanárképző intézmények hallgatói számára készültek.

Mező András

Magyar – ukrán és ukrán – magyar kétnyelvűség Kárpát-Ukrajnában

A nyelvi elemek és tipológiai modellek diakronikus tanulmányozása a nyelvvel foglalkozó tudománynak egyik legizgalmasabb fejezete.

A diakronikus szemlélet segítségével a nyelvészet nemcsak a nyelv és benne a népnek sajátos módon visszatükröződő történetét vonultatja fel szemünk előtt, hanem feltárhatja azokat a tényezőket is, amelyek a nyelv fejlődésének a mozgatóereje. Ezek a mind belső, mind külső nyelvi tényezők nem működnek elszigetelten, nem eredményeznek lineáris kauzalitást, és ezért a nyelv fejlődésében csak összességükkel érvényesülnek.

A nyelv fejlődésében fontos szerepe van a nyelvi kölcsönhatásnak, amely a külső nyelvi tényezőkhöz tartozik, és működése idegen nyelvi elemek és tipológiai modellek átvételével jelentkezik. Az átvevő nyelv rendszere a nyelvi szükség és a fejlődés célszerűségéből kiindulva határozza meg az idegen elem és tipológiai modell befogadásának lehetőségét, megszabja funkcionális szerepét, megterhelését, elvégzi a meghonosításukhoz szükséges adaptációt. A behatolt idegen elemek és tipológiai modellek viszont befolyásolhatják az átvevő nyelv rendszerét, sőt bizonyos körülmények között felzárkóztathatják az átadó nyelv rendszerének azon nyelvi jelenségeit, amelyeknek nyomait az adaptáció ellenére magukon viselik, és akkor megváltoztathatják vagy megdönthetik az átvevő nyelv egyes belső nyelvi tényezőinek érvényesülését. Milyen körülmények ezek? A nyelvészeti irodalomban már régóta élénk vita folyik arról, hogy milyen mélyen és milyen nyelvi szinten hatolhatnak be a nyelvi interferencia révén bekerült idegen nyelvi elemek és tipológiai modellek. E kérdések engem is évek óta foglalkoztatnak.

A keleti szláv és a magyar, valamint más közép- és délkelet-európai nyelvek kölcsönhatásainak tanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy a nyelvi interferencia dinamikája, hatékonysága, a behatolhatóság nyelvi szintje a nyelvek genealógiai és tipológiai mivoltától, a nyelvi érintkezések típusától, intenzitásától, időtartamától és más külső és belső nyelvi tényezőktől függ.

A magyar – keleti szláv nyelvi kölcsönhatásra nézve általában a leghatékonyabbnak bizonyult a marginális és intraregionális nyelvi interferencia. A kölcsönhatás e típusai akkor érvényesülnek, ha két nyelvi közösség egymás mellett, illetve egymásba hatolva él, és állandó érintkezésben van egymással. Ez a helyzet a nyelvhatár mentén és az idegen nyelvi környezetbe ékelt nyelvi szigetekén kétnyelvűséget teremthet.

A kétnyelvűség a nyelvi kölcsönhatásnak azon típusa, amely az átvételeket intenzíven felhalmozza, és az átadó nyelv rendszerének a jelenségeit tömörítve az átvevő nyelvben leghatékonyabbá teheti.

A kétnyelvűség problémáival foglalkozó szakirodalom évszázados múltra tekint vissza. Jelenségei foglalkoztatták már Flavia Biondát (XV. sz.). De csak később, J. Ch. Adelung, A. Schleicher, R. Rask, V. Thomson, H. Schuchardt, H. Paul, H. Hirt, E. Windisch, R. Lepsius, M. Müller, C. I. Ascoli, A. Meillet, I. A. Baudouin de Courtenay tanulmányai tárták fel a kétnyelvűség általános nyelvészeti és pszichológiai jelenségeit.

Mindennek ellenére csak az utóbbi években vizsgálták meg tüzetesen a kétnyelvűség egyes konkrét megnyilvánulásait, tárták fel különböző árnyalatait. U. Weinreich, B. A. Szerebrennyikov, Király Péter, V. I. Lytkin, Sulán Béla, Arany László, Síma Ferenc, I. K. Bilogyid, V. Sz. Vascenko, I. I. Koválik, H. P. Jizsakevics, Bihari József és mások. Így most a kétnyelvűség különféle típusairól beszélhetünk, s a nyelvi kölcsönhatás hatékonyságának a szemszögből meg kell különböztetnünk az egyéni és szociális részleges és teljes kétnyelvűséget. A magyar nyelv évezredes gazdag történetében a részleges szociális kétnyelvűség egyes jelenségeivel még a honfoglalás előtti korszakban találkozunk, amikor a magyar nyelv az urali őshazában, Baskíriában és Levediában török, iráni, mongol, keleti szláv és más nyelvekkel érintkezett¹.

A honfoglalás után a magyar nyelvnek szláv, germán, latin és más nyelvekkel fenntartott kapcsolatai során némely esetben részleges, más esetben teljes szociális kétnyelvűség jött létre.

A nyelvészet már nemegyszer nagy figyelemmel és behatóan tárgyalta a magyar nyelv „idegen elemeit”. De azt hiszem, kevés szó esett még arról, hogy a magyar nyelv bámulatos ereje éppen abban rejlik, hogy be tudta szívni az érintkezések közben beléje került idegen elemeket, és annyira adaptálta, hogy ezek az átadó nyelvekből magukkal hozott vonásaikat csak nagyon szóróványosan tudták annyira felhalmozni, hogy lényeges szerkezeti vagy tipológiai változásokat idézzenek elő a magyarban. A magyar nyelv finnugor jellege érintetlen marad, s ami a nyelvészet figyelmét még jobban megérdemli, a magyar nyelvnek ezt a konvergens hatását megfigyelhetjük a Kárpát-medencei nyelvekben. Hogy miben jelentkezett ez a konvergens hatás? Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell azt a tényt, hogy a magyar nyelv érintkezései a szomszédos Kárpát-medencei nyelvekkel a honfoglalást követő első években is kölcsönhatásban nyilvánult meg. De a XII. századtól kezdve a magyar nyelv vissza is adta a szomszédos nyelveknek a tőlük kapott nem egy nyelvi elemet vagy tipológiai modellt. Így a magyar nyelv a honfoglalás után szláv (főleg délszláv) jogi és társadalmi fogalmakhoz tartozó lexikai egységeket vett át (pl. király, megye), de a XIV. századtól kezdve már jogi és államszervezéshez tartozó terminusokat adott vissza. Erről tanúskodik a rumén vagy ugor—rumén oklevelek nyelvezete², erről beszélnek Tamás Lajosnak a román nyelv magyar elemeit behatóan elemző tanulmányai, Csopey L., Bonkáló S., Balezky Emil, I. O. Dzendzelivskij, Dezső László, P. M. Lizanyec, A. A. Mokány szerzőknek a kárpáti ukrán nyelvjárások magyar lexikai elemeit tanulmányozó munkássága, a Décsy Gyula által feltárt magyar lexikai elemek a bolgárban, valamint

¹ A rokon finnugor nyelvekkel lefolyt érintkezések is a kétnyelvűség formáját ölthették, de ez a kétnyelvűség más jellegű, olyan, akár a magyar köz- vagy irodalmi és egy nyelvjárást beszélő egyének kétnyelvűsége.

² Pl. ezekben a keleti szláv és bolgár nyelven írt oklevelekben találkozunk ilyen, a magyarból átkerült szavakkal, mint ишпан, кельчик, биров, йобадь és sok mással. Ez oklevelek nyelvezetét sokoldalúan tanulmányozták J. Miletić, A. Jacimirskij, I. Bogdan, Sz. B. Bernstajn, N. Sz. Antosin és mások.

az általam tanulmányozott Kárpát-medencei nyelvek sokoldalú kölcsönhatása és a kárpátizmusok kialakulása.¹

A magyar—szláv kölcsönhatás folyamán átvett nyelvi elemek és tipológiai modellek elemzése arról tanúskodik, hogy egyikük-másikuk, különösen azok, amelyek a fonetikai, fonológiai, szótani, mondattani szinteken kimutathatók, csak kétnyelvűség révén jöhettek át. Moór Elemér érdekes tanulmányaiban azt bizonyítja, hogy a honfoglalás utáni szláv jövevényszavak helyenkénti kétnyelvűség révén kerültek bele a magyarba Pannóniában, ahol gyakori volt a magyarok benőösülése a dél- vagy nyugati szláv családokba.²

Felmerül a kérdés, voltak-e a pannóniai szlávok között keleti szláv etnikai csoportok, és teremtettek-e ők is kétnyelvűséget a honfoglaló magyarokkal. A történelmi kútforrások, a helynevek, valamint a magyar nyelvjárásanyag tanulmányozása azt mutatja, hogy a mai Szabolcs-Szatmár, valamint Zemplén-Torda-Abaúj megye területén lehettek honfoglalás kori keleti szláv települések is. Így itt keletkezhetett a magyar—keleti szláv és keleti szláv—magyar kétnyelvűség is. A Vereckei-hágón és a Duna folyó mentén, a Vaskapun át feljövő honfoglaló magyar törzsek találkoztak Kárpát-Ukrajnában és Erdélyben szlávokkal is. Hogy voltak-e a honfoglalás korában az erdélyi szlávok között keleti szláv etnikai csoportok is, ez a sokat vitatott kérdés még ma sincs teljesen tisztázva.³ Nem fér viszont kétség ahhoz, hogy a XII. századtól kezdve mind Erdélyben, mind Kárpát-Ukrajnában, voltak intenzív kapcsolatok a magyar és a keleti szláv, illetve ukrán etnikai csoportok között. Erdélyben ez az érintkezés, amely helyenként kétnyelvűséget is eredményezett, eltartott a XVII. századig; ekkor az ukrán etnikai csoport teljesen felszívódott, asszimilálódott. E kölcsönhatás emlékét, a magyar—ukrán kétnyelvűséget szórványosan őrzik és visszatükrözik az erdélyi magyar nyelvjárások.

Kárpát-Ukrajnában a magyar—ukrán nyelvi kölcsönhatás, amely helyenként a kétnyelvűség formáját öltötte, napjainkig tart.

Kárpát-Ukrajnában a magyar—ukrán, valamint az ukrán—magyar kétnyelvűségnek az ukránok és magyarok évszázados egymás mellett élése anyagi és szellemi kultúrájuknak sok közös vonása, valamint az erős marginális és intraregionális nyelvi kölcsönhatás volt a megteremtője. 1959-ben a szovjet népszámláláskor Kárpát-Ukrajnának 685 464 lakosa vallotta magát ukránnak, 146 247 ember pedig magyar nemzetiségűnek.

Az ukrán lakosságnak a zöme a terület keleti és északi részén lakik, a magyarok túlnyomó többsége a terület déli részén él. Nyelvjárásaik lényegükben egységes zárt tömbök. De vannak itt ukrán és magyar nyelvjárásszigetek is.

A 18 Kárpát-ukrajnai kutatóponton általam felgyűjtött magyar nyelvjárási anyag³, akár J. V. Dzendzelevszki kárpáti ukrán nyelvjárási atlasza, vala-

¹ Pl. a *marha* szót, amely valószínűleg a szlovén *mrha* szóból származik (l. Bárczi Géza: SzófSz. 198) átvették: kárpáti ukrán nyj. — *mapxa* (XV. sz.), román *marfa* (XV. sz.), (nyj. *marhă*), bolgár nyj. *mapxa* (XV. sz.).

² A honfoglalás utáni magyar—szláv kétnyelvűség jelenségeit ki kellene mutatni a magyar nyelv, illetve nyelvjárások lexikai szintjein kívül még a többi nyelvi szinten is, valamint a nyugati és délszláv nyelvekben és nyelvjárásokban is.

³ Kárpát-Ukrajna négy községében (Variban, Holmokon [Homok], Salankiban [Salánk], Csomonyiban [Csongor]) Imre Samu és Lőrincze Lajos 1962-ben gyűjtötték a magyar nyelvjárások anyagát, és nekem szerencsém volt őket a terepmunkában kísérni.

mint Balczyk Emil, Bonkáló Sándor, Sz. P. Bevzenko, Csopej L., P. P. Csucska, K. J. Hálás, M. A. Hricák, V. I. Laver, P. M. Lizanyec, A. A. Mokány, V. I. Orosz, D. I. Pahirja, I. Panykevics, Sztirpszki H. ukrán nyelvjárási gyűjteményei és tanulmányai azt bizonyítják, hogy mindkét etnikai tömb kb. 20–20 km szélességű határmenti sávján, a nyelvjárászigeteken, valamint azon településeken, ahol vegyes ukrán–magyar lakosság van, magyar–ukrán, valamint ukrán–magyar szociális részleges vagy teljes kétnyelvűséggel találkozunk.

a) A szociális részleges magyar–ukrán kétnyelvűségben az interferáló nyelvek kommunikatív szerkezetei ilyen korrelációban vannak: $Ma + Up(a) =$

$$= B_1 \frac{Up(a)}{Ma}$$

b) A szociális részleges ukrán–magyar kétnyelvűségben az interferáló nyelvek kommunikatív szerkezetei ilyen korrelációt mutatnak: $Ua + Mp(a) =$

$$= B_2 \frac{Mp(a)}{Ua}$$

c) A szociális teljes magyar–ukrán kétnyelvűségben az interferáló nyelvek kommunikatív szerkezetei ilyen korrelációban vannak: $Ma + Ua =$
 $= B_3 - Ma \parallel Ua$

d) A szociális teljes ukrán–magyar kétnyelvűségben az interferáló nyelvek kommunikatív szerkezetei a következő korrelációt mutatják: $Ua + Ma = B_4 - Ua \parallel Ma$.

Így tehát az a) és b) típusú kétnyelvűségnek egyfajta jellegével szemben a c) és d) típusúnak más a jellege.

Az ukrán–magyar szociális részleges kétnyelvűség el van terjedve pl. Dravci² (Daróc, uzsgorodi kerület) község ukrán lakossága között. A magyar–ukrán szociális részleges kétnyelvűség el van terjedve pl. Vilok³ (Tiszaújlak, vinohradovói kerület) település magyar lakossága között. A magyar–ukrán, akár az ukrán–magyar szociális teljes kétnyelvűség el van terjedve pl. Viskovo⁴ (Viski, huszti kerület) magyar, illetve ukrán lakossága között.

A magyar–ukrán, illetve ukrán–magyar részleges kétnyelvűség esetében az interferáló nyelvek behatolnak egymásba, és az anyanyelven beszélő egyének vagy etnikai csoportok nyelvében spontánul működnek a szomszéd nyelvből jött nyelvi elemek, tipológiai modellek. Íme egynéhány példa:

Akkor sok értékes tanácsot kaptam tőlük a magyar nyelvjárási anyag felgyűjtési módszereit illetően. Ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki nekik ezért.

¹B = bilingvizmus (kétnyelvűség), U = ukrán, M = magyar, a = aktív p = passzív

²Dravci (Daróc) ősi település, első ízben a Várad Regestrum tesz róla említést 1220. év al., de megvolt már régebben is. (I. Regestrum Váradinense, ed. Karácsonyi: 124. Az ukrán nyelvjárásterület peremén van.

³Vilok (Tiszaújlak) településről az első adatok 1300-ból valók (I. Szirmay: Notitia com. Ugocensis, 69). A magyar peremnyelvjárások tömbjének a határán találjuk.

⁴Viskovo (Viski) nagyközség (a középkorban város) ősi település. A történelmi kútfők első ízben 1300-ban írnak róla (I. Fejér: Codex Dipl. Hung., III. I. 79.). A település a régi vár körül épült. Már a legősibb időkben is vegyes magyar és ukrán lakossága volt. A Dózsa György vezette felkelésben a község magyar és ukrán lakossága egyaránt részt vett. E felkelés leverése után Zapolszki parancsára Viskovo (Viski) minden portája (háza) pénzbírságot fizetett. (L. erről Fessler: Geschichte von Ungarn; Codex Dipl. Hung., IX. 3, 160.)

1. Vilokon (Tiszaújlakon) feljegyzett szociális részleges magyar—ukrán kétnyelvűségből: „Hát *ëlment ü a szilràdàba* (községi tanácsra). *Nem várta a holovát* (elnököt), hanem mégkéirdezte a *szekrètàrkàt* (titkárnőt), hogy mikor lesz meg a *szpràvka* (igazolás).”¹

2. A Dravcin (Darócon) feljegyzett szociális részleges ukrán—magyar kétnyelvűségből: «Вун глядав ю у варови, бо рендешний легинь боў, добрий газда.» ('ő kereste a városban, mert rendes legény volt, jó gazda'.)

Egy vagy két nyelvi rendszer van az ilyen kétnyelvűséget beszélő egyén, illetve atnikai csoport tudatában? Erre a kérdésre, amely már sok vitára adott alkalmat a pszichológusok és nyelvészek között, és amelynek nagy jelentősége van, ha ki akarjuk aknázni a szociális kétnyelvűség törvényszerűségeinek a felismerését egy nem szociális kétnyelvűség megteremtéséhez — vagyis az idegen nyelvoktatáshoz kísérletekkel próbáltam felelni. A több csatornás elektroencefalográf segítségével végzett kísérletek és felmérések alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a részleges szociális kétnyelvű egyének tudatában csak egy nyelvi rendszer van — a magyar vagy az ukrán.

A magyar—ukrán, illetve az ukrán—magyar teljes kétnyelvűség esetében az interféráló nyelvek behatolnak egymásba, és ezek a kétnyelvű egyének vagy etnikai csoportok spontánul váltanak át az egyik nyelvről a másikra. Ez az átváltás pszichológiailag motivált, és leginkább az asszociatív kapcsolatokra és az emfázisra vezethető vissza. A kétnyelvű egyén beszédében fel-felbukkanak a szomszéd ukrán, illetve magyar nyelvből jövő szócsoporthoz, szintagmák vagy esetleg mondatok is.

Példák:

1. Viskovon (Viskin) feljegyzett szociális teljes magyar—ukrán kétnyelvűségből: „Egész nap *robivtunk a Jóska lankàva* és csak пів трудодня записав нам» ('Egész nap dolgoztunk a Jóska csoportjával, és csak fél munkaegységet írt fel nekünk').

A kétnyelvűségre jellegzetes nyelvi kölcsönhatás legbehatóbban érvényesül a lexikai szinten. Így a magyar—ukrán kétnyelvűségben találkozunk ilyen ukrán lexikai átvételekkel, mint a következők:

*aeropot*² <ukr. аеропорт 'repülőtér'; *bazár*³ <ukr. базар 'piac'; *buchhàl'ter* <ukr. бухгалтер 'könyvelő'; *bulocskà* <ukr. булочка 'zsemlye'; *direktor* <ukr. директор 'igazgató'; *lèkcija* <ukr. лекція 'felolvasás'; *holova* <ukr. голова 'kolhoz v. községi tanácselnök'; *kòmtànygyiròka* <ukr. нuj. командировка 'kiszállás'; *mèdszesztrà* <ukr. медсестра 'kórházi nővér'; *mèdoszmoctr* <ukr. нuj. медосмотр 'orvosi vizsgálás'; *ocserety* <ukr. нuj. очередь 'sortállás'; *pràzdnyik* <ukr. нuj. празник 'ünnepe'; *remont* <ukr. ремонт 'tatarozás'; *szpràvka* ~ *pràszka* <ukr. нuj. справка 'igazolás'; *svèjna* ~ *svajna* <ukr. швейна 'ruhagyár, ruhaüzem'; *szil'rada* <ukr. сільрада 'községi tanács'; *szekrètàrkà* <ukr. секретарка 'titkárnő'; *sztudentka* <ukr. студентка 'diáklány'; *trudodeny* <ukr. трудодень 'munkaegység'; *zàjàvà* <ukr. заява 'kérvény' és sok más.

¹ Az aláhúzott szavak átvételek, amelyeket a magyar—ukrán kölcsönhatás eredményezett.

² Itt nem tüntetem fel azokat a magyar jövevényszavakat, amelyeket az ukrán, valamint azok a Kárpát-ukrajnai magyar és ukrán nyelvjárások is átvettek, ahol a kétnyelvűség nincs elterjedve, pl. *kutacs*, valamint *kept(a) vapov* stb.

³ A *bazár* szó a Kárpát-ukrajnai magy. nyj. külön átvétele az ukránból (1945 óta használják).

Az ukrán—magyar kétnyelvűségben találkozunk a következő magyar jövevényszavakkal:

бєтєговати < m. 'betegeskedni; буд'їгоуи < m. *bugyigó*: бутор < m. *bútor*: чупор < m. nyj. *csupor* 'csésze'; дьалувати < m. *gyalulni*; кєшєрвєшно < m. *keservesen*: кїшасонька < m. *kisasszony*: рактар < m. *raktár*: вашар < m. *vásár*: вашалу ~вашалоŷ < m. *vasaló*: тїткарка < m. *títkárnő*: шейталувати < m. *sétálni* és sok más.

A magyar—ukrán, illetve ukrán—magyar kétnyelvűségben a kölcsönhatás eredményeit hangtani szinten is megtalálhatjuk. Például a magyar—ukrán kétnyelvűségben az ukrán hatás révén hosszú—rövid mássalhangzók korrelációjának a felbomlása és a hosszú mássalhangzók időtartamának rövidülése tapasztalható: *tohě B* 'tovább', *montq* 'mondta'; hasonló bomlás észlelhető a hosszú és rövid magánhangzók korrelációjában és a hosszú magánhangzók időtartamának rövidülésében: *mũhej*, *tiz*; egy veláriszerűi funkcionálásában *hība*; *řibalka* 'halász'; egy bilabiáliszerűi funkcionálásában: *-lova*, *falvak*; hangsúlyozási eltolódásokban — *kqlasz*, de *kqlaszba*, *bqrazda*, de *bqrazdaqja*¹ és mások. Az ukrán—magyar kétnyelvűségben a magyar hatás révén: a magánhangzók rövid—hosszú korrelációjának megteremtése és félhosszú magánhangzó-variánsok megjelenése: бизонь 'bizony', вуйкò 'nagybácsi'; egyes magánhangzók labializációja — гáздá 'gazda', кáтънá 'katona'; akcentológiai eltolódások és a főhangsúly első szótagra való rögzítése бокораш 'tutajos', чєкати 'várni' és mások.

Az interferáló nyelvek morfológiai szintje általában az átvevő nyelvnek amaz „erődje”, amely utolsóként adja meg magát és engedi be az idegen elemeket, mégpedig csak kétnyelvűség esetére. A magyar—ukrán, illetve ukrán—magyar szociális részleges kétnyelvűségben viszont még flexió, illetve ragok, morfológiai modellek átvételével is találkozunk (pl. a m.—u. kétnyelvűségben az ukránból *-o!* (*vocativusi flexió!*): *qsszonyo!* *jányo!*; *-u* (*accusativusi flexió*); *dinerku* 'ebédlábast', *Margitku* 'Margitkát' és más; ukrán—magyar kétnyelvűségben a magyarból, pl. *-ja* (birtokos személyrag) хижая (szó szerint 'az ő háza'). *-sz* 2. szem. egy sz. jel. idő ige rag читac ('te olvasol') és más.

A mondattan szintjén a magyar—ukrán, illetve ukrán—magyar kétnyelvűség sok érdekes szintaktikai szerkezetet teremtett meg. A legbehatólóbbszerkezetek a vonzatok: az állítmány + tárgy vagy határozó (ige + főnév) szerkezetei (pl. a m.—ukr. kétnyelvűségben az ukr.-ból: „megy a poliklinikába” az ukr.—m. kétnyelvűségben a m.-ból чекаŷ на ньу 'várt ő reá'); azután a szavak sorrendje a mondatban (pl. a m.—ukr. kétnyelvűségben az ukr.-ból: „Ő megy ki”; az ukr.—m. kétnyelvűségben a m.-ból: „Бїн помагати буде ньаньови” 'Ő segíteni fog apának'). A kétnyelvűség kölcsönhatásának nyomait találhatjuk az alany és az állítmány egyeztetésének sajátosságaiban (pl. a m.—ukr. kétnyelvűségben az ukr.-ból: „Тòб колхозпникòк жїттєк а лекцијара. Тòбб колхозтаг жїттєл а felolvasásra”, az ukr.—m. kétnyelvűségben a m.-ból: "Мама ай Юла пїшла у варош" - 'Anyá és Júlia ment a városba'). Az igemódok használatában is vannak sajátosságok, amelyeknek keletkezéséhez a kétnyelvűség járult hozzá (pl. a m.—ukr. kétnyelvűségben felszólító mód helyett feltételes

¹ L. erről Benkó L. és Lőrincze L. a NyA. lozsádi nyj. anyagában is.

² Az *o* flexiót átvették más Kárpát-medencei nyelvek is, mint a román, például *fetifo!* bolgár (északnyugati nyj.), — pl. майко! Ezért kárpátizmusnak tekinthető. (Átvették ezt a flexiót a kárpáti ukrán német nyelvjárások is, pl. *meidlo!* (l. erről részletesen *Особенности взаимодєйствия языков и дивлєктòв карпатского бассейна* című munkámban (sajtó alatt), valamint A. Rosetti: *Langue mixte et mélange des langues*. *Acta Linguistica* 5 (1945–49): 73–9.

— az ukr.-ból: „Monta, hogy maga menne a szil'radába (községi tanácshoz)”; az ukr.—m. kétnyelvűségben felszólító mód kijelentő mód helyett: Твій легінь казає, що мулатуйт безнього A legényed mondotta, hogy mulassatok önélküle. A m.—ukr. kétnyelvűségben az ukrán hatás révén használnak sokszor alanyi ragozást tárgyas ragozás helyett (pl. „Margitka ír a zajavát” 'Margitka írja a kérvényt', és más.)

A szóképzés szintjén mind a magyar—ukrán, mind az ukrán—magyar kétnyelvűség képzők, szóképzési modellek átvételével jár. A szintetikusán értelmezett és átvett szavaknak a struktúrája érthető és átlászó a kétnyelvűek számára. Ezért a nyelvi tudatában analizálja a jövevényszavakat és leválasztja a tömorfémáról a képzőmorfémát, amelyet aztán — akárcsak az ősi képzőmorfémákat — felhasznál a szintézisekhez (pl. a m.—ukr. kétnyelvűségben az ukr.-ból *-ka* képző nőnemű¹ nomina agentis, nomina actoris: *đoktorka* 'orvosnő'; az ukr.—m. kétnyelvűségben a m.-ból az N+N agglutinatív jellegű szóképzési modellt *постройнадраги* 'posztónadrág' és más).

Igy tehát a magyar—ukrán, valamint az ukrán—magyar kétnyelvűség intraregionális kölcsönhatás esetén az interferáló nyelvek minden szintje egymásba hatolhat.

A. Rot

A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata

Egy-egy terület összegyűjtött és kiadott földrajzi névanyagából nem tudhatja meg az érdeklődő, hogy milyen típusú neveket ismer elsősorban az ott élő lakosság nagy többsége. Nem kaphat pontos választ arra sem, melyek a kevésbé ismert nevek stb. Mi következik ebből? Az, hogy a földrajzinév-kutatás e gyűjtemények alapján nem tud választ adni arra, hogy „milyen névtípus állandóbb, melyik változik vagy múlik el hamarabb, mik a változásnak vagy elmúlásnak a feltételei, okai, törvényszerűségei...” Rögig: „A földrajzi nevek állandósága, változása és elmúlása éppen olyan fontos kérdése a kutatásnak, mint a nevek keletkezése” (Lőrincze Lajos: Földrajzi neveink élete 23).

1. Véleményem szerint a nevek alakulásának, változásának egyik vizsgálati lehetősége a lakosság névismeretének részletező feltárása. Ilyenféle vizsgálatot nálunk — úgy tudom — eddig nem végeztek; a gyűjtők viszont már tettek néhány hasznosítható megállapítást a lakosság névismeretére vonatkozóan. (Incefi Géza: Névtudományi jegyzetek Makó környékének földrajzi neveiről. Különlenyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. Szeged, 1964.; Sebestyén Árpád: Egy s más az élő dűlőnévanyagról. Névtudományi Vizsgálatok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.)

A névismeret kutatása sokkal időigényesebb vállalkozás a gyűjtésnél. Metodikája kialakulatlan, ezért a vizsgálat sok buktatóval jár. Saját kísérletem is csupán tapogatózás. A vizsgálatot Ásotthalmon végeztem. (Huszonkét éves koromig laktam ott. Földrajzi neveit 1958-ban gyűjtöttem össze.) A vizsgálat módszerének bemutatása előtt röviden szólok a területről.

Ásotthalomra a túlfeljőltött tanyás település a jellemző (Erdei Ferenc: Magyar tanyák. É. n. 142, 209). A népesség száma 6542 fő. Ebből belterületen 554-en, külterületen 5988-an élnek. (1960. évi népszámlálás 3. szám. Csongrád m. és Szeged személyi és családi adatai 1962.) A szegedi járás legnagyobb külterületi lakosságú községe. Ezért vizsgáltam elsősorban a külterületen élők névismeretét.

¹ Ha a m.—ukr. kétnyelvűségben grammatikai nem nincs is, mégis kialakult a lehetőség, hogy egyes, főleg foglalkozást jelentő főneveket megkülönböztessenek a him- és a nőnem szerint.

2. A korábban összegyűjtött anyagot betűrendbe szedtem, és lapokra gépeltem. A nevek mellett jelekkel tüntettem fel a megkérdezettek egyes nevekre vonatkozó ismeretét. A vizsgálati lapokra valamennyi nevet felvettem (206-ot). Alább közlöm az egyik ív részletét.

A földrajzi név	A kérdezettek névbetűi					
	K. B.	R. F.	K. I.	Zs. J.	Ko. B.	T. F.
Alsó-Ásotthalmi-erdő	0	0	0	—	+	+
Arany-hegy	+	—	—	+	0	—
Átokháza	+	+	+	+	+	+

A rovatban alkalmazott jelek nevenként mutatják a kérdezettek névismeretét. Keresztrel jelöltem az egyének aktív, vízszintes vonallal a passzív névismeretét. A nulla azt mutatja, hogy az illető nem hallott a névről. (Az alkalmazott terminológiáról később.) A megkérdezettek egy-egy névről a következőket tudhatták: *a)* hallottak a névről, és tudják lokalizálni; *b)* csak hallották a nevet, de lokalizálni nem tudják; *c)* nem hallottak a névről, tehát lokalizálni sem tudják. A vizsgálati íven külön nem tüntettem fel az illetők nemét és életkorát, mert adatszolgáltatóimat személyesen ismertem. Az összesítőkön viszont már nemek és életkorok szerint is csoportosítottam az egyes nevekre vonatkozó adatokat.

A vizsgálati ívek összeállítása után a legfontosabb teendőm a megkérdezésre kiszemeltek meggyőzése volt. A 206 név végigkérdezése ugyanis időt igényel a kérdező és a kérdezett részéről egyaránt. A vizsgálatban részt vevők kiválasztásakor arra ügyeltem, hogy a nemek és életkorok aránya megfelelő legyen. Ezért nőket és férfiakat, idősebbeket és még a 10—14 éves fiatalokat is kikérdeztem. Tehát nemcsak a — köztudomásúan — sok nevet ismerő idős parasztembereket hallgattam meg. A megkérdezettek neméről, életkoráról az alábbi táblázat ad tájékoztatást.

Kimutatás a vizsgálatban részt vett lakosok megoszlásáról

Életkor	Összesen	N e m e k	
		N ő	F é r f i
80—60	28	10	18
60—40	27	15	12
15—10	26	14	12
Összesen:	81	39	42

A táblázatból látható, hogy „mindössze” 81 ásothalmi hallgattam meg. Joggal kérdezheti bárki, lehet-e ennek az alapján a teljes lakosság névismeretére következtetni, tanulságokat levonni. Igen is, nem is. Attól függ, hogy a vizsgálatot végző mennyire ismeri a területet, a település lakosságát. Ha ismeri, akkor már ilyen arányú végigkérdezés is elég. Az ismerősség, az ismeretség ugyanis a gyűjtőnek számtalan alkalmat ad arra, hogy következtetéseinek a helyességéről meggyőződhessen.

3. Sok nehézséget jelentett az összegyűjtött anyag feldolgozása, a hiányos és tisztázatlan névtudományi terminológia miatt. Sokáig töprengtem a megoldáson, végül

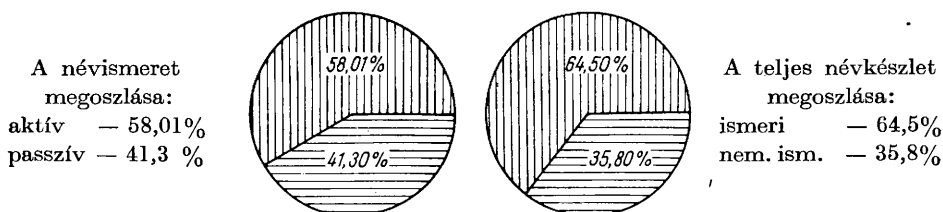
úgy döntöttem, hogy az elemzésben a lexikológia néhány közismert terminusát alkalmazom némi módosítással. A *teljes névkincs* terminust használok a területen összegyűjtött földrajzi névanyag megnevezésére. Feltételezem, hogy ez a teljes névkincs a szó-készlethez hasonlóan többféle, többirányú rétegződést mutat. Ezért különbséget teszek a kutatott hely úgynevezett *alap-* és *periférikus* névkincse között. Ezek tartalmát csak további elnevezések bevezetésével tudom körvonalazni.

A kikérdezetteknel *aktív* és *passzív* névismeretet különböztettem meg. Ez a szétválasztás könnyű. Ha az illető a nevet nemcsak hallásból ismeri, hanem lokalizálni is tudja, akkor a kérdéses név az aktív névkincsének része. Ha viszont a nevet csak hallotta, de nem tudja, hogy merre van, a név az illetőnek a passzív névkincsébe tartozik. Megjegyzem még, hogy a névhasználatnak (egy-egy név használatának) előfeltétele egyéni szempontból az, hogy a kérdéses név az illető aktív névkincsébe tartozzon, azaz tudja a nevet lokalizálni. Abban az esetben, ha valaki lokalizálás nélkül ismer egy nevet, csak névismeretről lehet szó. Az előbbi terminust az aktív, az utóbbit a passzív névkincsel azonos értékben fogom használni.

4. Aszerint, hogy valamennyi megkérdezett a teljes névkészletből mely neveket ismeri leginkább, melyeket kevésbé vagy egyáltalán nem, kialakul a nevek használatának és ismeretének gyakorisági sorrendje. Ez a sorrend adja elemzésem további menetét. A nevek gyakoriságának a sorrendjét a következőképpen állapítottam meg. Az egyéni vizsgálatok gyűjtőíveiről (ahol a nevek ábécérendben szerepeltek), az adatokat először olyan összesítő ívekre veztettem rá (még mindig alfabetikus rendben), amelyek életkorok szerint tárják fel a névismeretet. Három ilyen ívet készítettem, egyet a 60—80, másikat a 40—60, harmadikat a 10—15 éveseknek. Így megkaptam, hogy a különböző életkorúak közül hányan ismerik, hányan nem a teljes névkincs egy-egy nevét. Ezeknek az íveknek az alapján készítettem el a nevek ismeretének és használatának gyakoriságát feltüntető végső összesítést úgy, hogy az ábécérend helyett az ív elejére azok a nevek kerültek, amelyeket minden megkérdezett ismert, a végére pedig azok, amelyekről csak néhányan hallottak. Az 1. sz. melléklet ebben a csoportosításban tartalmazza Ásotthalom földrajzi névkincsét. A 206 nevet 9 gyakorisági csoportba soroltam. Mindegyik végén összesítettem a legfőbb mutatókat. Így az egy-egy csoportba tartozó nevek számát és a csoportba foglalt földrajzi nevek névismereti átlagát. A teljes névkincsnek a megoszlását a 9 gyakorisági csoport között az alábbi táblázat mutatja.

A csoport		A csoportba sorolt nevek száma	A neveket ismerők és használók névismereti átlaga			
sorszáma	neveit ismerők száma		ismeri			nem ismeri
			össz.	aktív	passzív	
I.	81 fő	31	81	64,93	16,06	—
II.	75—80 „	13	77,38	50,15	27,23	3,61
III.	70—74 „	13	72	41,92	30,23	8,23
IV.	60—69 „	26	63,84	35,84	28,11	16,50
V.	50—59 „	27	54,51	28,48	26,03	26,29
VI.	40—49 „	26	43,84	21,53	22,69	37,15
VII.	30—39 „	23	33,69	13,08	20,60	47,30
VIII.	20—29 „	19	24,81	10,21	14,21	56,15
IX.	0—16 „	28	14,50	5,42	9,06	66,10
Összesen:		206	52,28	30,17	21,58	29,00

A megkérdezettek névismeretéről összefoglaltakat szemléletesen mutatják az alábbi kördiagrammok.

A táblázatról és a diagrammokról leolvasható, hogy a teljes névkészletet átlagosan 52,28, kerekítve 52-en ismerik, a vizsgálatban részt vevők 64.50%-a. Látszólag ez kedvező adat, viszont szerintem aggasztó, hogy a neveket átlagosan csak 30-an (30,17 = 58,01%) tudják lokalizálni, 22-en (21,58 = 41,30%) pedig nem. Azért nevezem aggasztónak, mert a nevek léte mégiscsak attól függ, hogy a lakosság milyen mértékben használja az egyes neveket lokalizálásra. Nem is szólva arról, hogy a megkérdezettek közül átlagban 29-en (35,8%) nem ismerik a teljes névkészletet, tehát még nem is hallottak a nevekről.

5. A névismeret mennyiségi mutatóinak közlése után megkíséreltem felvázolni, hogyan lehet az adatokból a teljes névkészlet megoszlására, az alap- és peremkészlet viszonylagos elkülönülésére következtetni. Egyáltalán megtehető-e ez? Van-e értelme? Úgy vélem, igen. Persze abszurd dolog lenne merev határt vonni az alap- és peremnévkinces közé. Erre nincs szükség. De arra már igen, hogy valahogyan nyilvánítható legyen a neveknek az a csoportja, amelyet alig vagy csak igen kevesen ismernek. Hisz köztudomású, hogy ezek létre a legkétségesebb. Vagy azért, mert csak egy-egy életkori réteg ismeri. Vagy mert a területnek csak egy kisebb részén használják identifikálásra. Az elkülönítés tehát fontos és hasznos a nevek sorsának prognosztizálása végett. Kérdés, hogyan. A megoldásban segít a nevek bemutatott gyakorisági sorrendje. A sorban egymástól legtávolabb eső értékek biztosan mutatják, melyek azok a nevek, amelyek az alap-, illetve a peremnévkincesbe tartoznak. Így pl. *Átokháza* — amelyet 81-en —, *Körös-alj* — amelyet 74-en ismernek — természetes, hogy az alapnévkinces része. De pl. a *Német-hegy*, amelyről csak 9-en tudnak, biztos, hogy a periferikus névkinceshez tartozik. A kétféle névkincesréteg közötti határ a gyakorisági sorrend közepét jelölő medián (középszám) körül mosódik el. A viszonylagos elkülönítésre ezt a mutatót választom a következő megszorítással. A 40 alatt lévő értékeknél (azaz azoknál a nevek-nél, amelyeket a megkérdezettek közül 40-nél kevesebben ismernek) külön-külön is számba veszem az aktív és a passzív névkincesmutatókat. Ha ez utóbbi (tehát a passzív névkinces) esetenként nagyobb az előzőnél (az aktív-nál), feltehető, hogy a kérdéses név a peremnévkincesbe szorult. Az más kérdés, hogy ebből még nem lehet mereven a nevek jövőjére következtetni. (Erről később!) E kissé önkényesnek tetsző elkülönítés után kiderül, hogy a közölt gyakorisági lista alapján számszerűen 61 név sorolható a peremnévkincesbe, a teljes névkészlet 29,61%-a. (Vö. 2. sz. melléklet!) Ezen életkorok szerinti megoszlásban tüntettem föl a peremnévkinces egyes neveit. Ez — ti. az életkori megoszlás — különösen fontos! Már előzőleg is hangoztattam, hogy a viszonylagosan peremkincesbe utalt nevekről egyöntetűen nem mondható ki, hogy megindultak a kiveszés útján. Kimondható viszont azokról a nevekről, amelyeket leginkább csak a 60–80 évesek ismernek, a fiatalabb korosztályok viszont már kevésbé vagy egyáltalán nem.

A gyakorisági statisztika szerint ilyen nevek: *Kútya-járás, Szamár-legelő, Templom-földek, Templom-hegy, Búcsú-hegy, Csikó-legelő, Dögkorlát-erdő, Ivánkovichs-tanya, Vitéz-dűlő, Határ út, Hármashalom, Kerek-szik, Nagy-kákás, Papok erdeje, Sárga ház, Úrge-hegy* stb. Kb. 16 név. Ezek a nevek a táj és a lakosság korábbi életére, szemléletére utalnak. A régi pásztorélet emlékét őrzi (*Kútya-járás, Szamár-legelő, Dögkorlát-erdő*); a búcsújárását (*Búcsú-hegy*); a szegedi dóm építését (*Templom-földek*); mind olyan esemény, amelyet csak az idősebbek nemzedéke érhetett meg. A név az eseményt megőrizte, de mert ma már jelentősége sem az eseménynek, sem a névnek nincs, alkotójával, használójával együtt lassan kihal. A döntő természetesen az, hogy a névnek nincs különösebb szerepe. Nem jelöl munkahelyet, sem határrészt, sem tájékozódási pontot. Tudniillik, ha a régi életmódot őrző név határrészt jelölővé „lépett elő”, szükségképpen az alapnévkincsben marad. Ilyen: *Barom-járás* (79-en ismerik!), *Bogárró* (75-en ismerik) *Birka-járás* (65-en) stb. Még szemléletesebb a következő példa. Ásotthalmon egymá mellett van az úgynevezett *Deszkakerítéses ház*¹ és a *Határ út*. Az előző névvel jelöl ház kerítését deszkából készítették. Most is megvan. Öreg, fiatal egyaránt láthatja nas pontja. A nevet ismerik is 78-an (96,29%). A ház mellett haladó utat (*Határ út*) viszont csak 16-an (19,75%). Közülük 8 60–80 év közötti, a másik 8 is 60–40 éves. De az utóbbiak közül már csak 3 tudja lokalizálni, 5 csak hallott a névről. A 15–10 évesek egyált talán nem ismerik ezt a nevet. Kérdéskor a mostani jugoszláv határra gondolnak. (Ásotthalom meglehetősen hosszú szakaszon „határos” Jugoszláviával.) A kérdése. Határ út 1921-ben, egy rövid ideig valóban magyar–jugoszláv határ volt. Ennek az eseménynek az emlékét őrzi az idősebbek, ezt őrzi a név is, de mégsem válik tájékozódási ponttá, mert a mindenki számára jobban észlelhető *Deszkakerítéses ház* kiszorítja. Ezért fog kiveszni *Határ út* nevünk előbb-utóbb a teljes névkészletből.

A peremnévkincsben élnek azok a nevek is, amelyek újabban keletkeztek. Főleg csúfolkodó, tréfálkozó kedv szüli őket. Csak a fiatalok, a 10–15 évesek használják, rendszerint ők is alkotják. A legidősebbek ezeket a neveket szinte egyáltalán nem ismerik. A szülők, a 40–60 évesek némelyike viszont igen. Pontosabban, hallottak róla, passzív névkincsük része. Ilyen nevek: *Mafla-fa, Mafla-sarok* (18–18-an ismerik); *Legénylész sor* (7 ismeri, mind 10–15 év közötti); *Tükör utca* (9), egyik tanyai házsor (dűlőút) neve. A tanyavilágban egyáltalán nincs utca, éppen ez mutatja az elnevezés ironikus jellegét.

Van a peremnévkincsben számtalan olyan név is, amelyet a külterület egyes részein szinte mindenki ismer, de a községhez tartozó távolabbi területeken már csak kevesen. Ilyen pl. *Ó-Pálkás-erdő*, ismeri 31, *Nagysüveg* (33), *Felső-Ásotthalmi-erdő* (35), *Dugonics-erdő* (29) stb. Tehát, ismert nevekről van szó, de nem közismertekről.² Az ilyenféle nevek sokáig fennmaradnak, legfeljebb nem kerülnek bele az alapnévkincsbe, Másként szólva, annyian sohasem fogják ismerni, mint — mondjuk — a *Rózsa-fát*, amit minden megkérdezett (81) ismer. Sőt 63 fő lokalizálni is tudja. (Rózsa Sándor emlékét

¹ Itt jegyzem meg, hogy a *Deszkakerítéses ház, Deszkás ház*-féle látszólag minősítő jelzős szerkezeteket is földrajzi névnek tekintem a legújabb állásfoglalás alapján. „Földrajzi névnek nevezünk minden olyan nyelvi alakulatot, amelyet a földfelszín természetes (hegy, patak, sziget, sivatag stb.) vagy mesterséges (csatorna, út dűlő, település stb.) részleteinek azonosítására kisebb vagy nagyobb közösségek használnak.” (A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.).

² Voltak olyan adatszolgáltatóim is, akik egymástól 15–20 km-re laktak. Így érthető, hogy pl. a Nagysüveget azok ismerik, akik hozzá közelebb élnek. Ezért mondom, hogy az ilyen típusú nevek egy szűkebb területen ismertek, de a teljes lakosság szempontjából ftélve nem közismertek. Nem tartoznak az alapnévkincsbe, de a peremnévkincsből sem esnek ki.

őrzi a fa. Az Országos Természetvédelmi Hivatal is nyilvántartja népünk egyik nevezetes fájaként.) Az ilyen típusú nevek között igen sok az erdőt és a tanyát, illetve kisebb-nagyobb térszíninformát vagy természeti-földrajzi jelenséget jelölő. Használatukban a következő szabályszerűséget figyeltem meg. Közvetlenül az elnevezett objektum mellett élők ezeket meghatározó (differenciáló) elem nélkül ismerik. Tehát nem *Dugonics-erdő*, hanem csak az *erdő* alapelem az identifikálás eszköze. Amikor e tanulmány anyagát gyűjtöttem, számtalanszor tapasztaltam — főleg idősebb (60–80 év közötti) nőknél — hogy a differenciáló elemet szinte sohasem használják. Csak direkt kérdés után emlékeztek, hogy valóban *Dugonics-erdőnek* nevezik a házuk mellett lévő erdőt. Ennek a fordítottja is közismert. Nem a *Bokor-tanyához*, *Jakab-tanyához*, hanem *Bokorékhoz*, *Jakabékhoz* mennek. Ilyen esetben a meghatározó elem az azonosítás eszköze.

Kik használják az előbb bemutatott neveket? Leginkább az objektumtól általában két-három km-re élők, akik gyakorta érintkeznek az ott lakókkal vagy a jelölt hellyel. A kapcsolat jellege: munkaalkalom (főleg erdőknél, tanyáknál) vagy tájékozódás. Szinte ők — tudniillik a 2–3 km-rel távolabb élők — e többelemű, szűkebb környezetben élő nevek őrzői, no meg terjesztői, „tudósítói” az elnevezett objektum közvetlen közelében élők körében.

6. A nevek használatát a névhangulat is befolyásolja. Különösen szembevetendő ez a következő neveknel: *Kutyabont*, *Nészür* és *Kejföl*. Ezek régebben és most is egy-egy határrészt jelöltek, illetőleg jelölnek; újabban viszont gúnyolódásra, csúfolódásra használják leginkább. E nevekkel jelölt területeken kisemmizett, nincstelen szegény emberek „bírkóztak” a 30-as évektől kezdődően a homokkal. Meg akartak gazdagodni, szőlőt telepítettek, de ennek ellenére is megmaradtak régi szegénységükben. Ez a tény tulajdonképpen az említett pejoráló névhangulat forrása. Az e területen élők éppen ezért következetesen a szomszédos, rendszerint nagyobb, fontosabb és főleg számukra nem kellemetlen hangulatú határrészneveket veszik át lakóhelyük jelölésére. Így *Kutyabont* és *Kejföl* helyett *Kis sor-t*, *Nészür* helyett *Rívó-t*. Ezt a tendenciát bizonyítják az alábbi adatok is. *Kejföl-t* 65, *Kutyabont-ot* 74 megkérdezett ismeri. A két terület együttes jelölésére újabban szívesebben használt *Kis sor* nevet ugyanakkor már mind a 81 (100%). *Nészür* és *Rívó* esetén a névismereti megoszlás még azonos (81–81). De a névhasználat már jelzi a fentebb említett törekvést, ez esetben azt, hogy a Nészürben élők szívesebben nevezik magukat *Rívó környékén* élőknek. A *Nészür-t* (máshol a *Kejföl-t*, *Kutyabont-ot*) elhallgatják. Az egészen távol élők föltehetően ezért tudják a *Rívó* nevet jobban lokalizálni, mint a *Nészür-t*. (Az előzőt többször hallják). A régebbi kellemetlen hangulatú név így lassan átcsúszik a peremnévkinsbe. A pejoratív hangulatú nevek legszorgalmasabb őrzői a területtől néhány km-re élők, akik szívesen élcelődnek a „szomszédokkal”. De „hivatalosan” már ők is csak *Kis sor-t* mondanak *Kejföl*, illetve *Kutyabont* helyett. A *Kurva-domb* névnél, noha hangulata közismert, hasonló jelenség nem figyelhető meg. E név ugyanis nem jelöl határrészt, főleg nem — és ez a lényeges — települést, mint az előzők. Szemrebbenés nélkül mondják, hogy a „*Kurva-domb* közelében lakom”, de kevesebben híresztelnék például, hogy a *Kurva-dombon* lakom, ott van a házam stb.

7. A statisztika alapján választ tudok adni arra is, hogy a különböző életkorú lakosoknak milyen a névismeretük. Inczeffi Géza tapasztalata szerint „egy-két ember a falukban különösen részletesen ismeri a határt, nagy a névismerete. Ezek a személyek nem mind csőszök, pásztorok voltak, hanem gyakran földműves parasztok. Nem is mind az idősebb korosztályból kerültek ki, hanem inkább középkorú 40–50 év körüli

férfiak voltak” (Incefi i.m. 150). Mit mutatnak a mi adataink? A 2. sz. mellékleten (a peremnévkincsbe sorolt nevek ismeretét életkor szerint tünteti fel) az összesített névismereti átlagok egybehangzóan igazolják Incefi megfigyelés útján szerzett tapasztalatait. Igaz, összesített adataim csak a peremnévkincsen belüli megoszlást mutatják, mégis bizonyítóak lehetnek. Eszerint a 60—40 év közöttiek névismerete a legjobb: 10,5, ami azt jelenti, hogy az idesorolt 61 névből (a teljes névkészlet 29,61%-a) kb. 11-en mindegyiket ismerik. Az idősebb korosztály (80—60 év) névismereti átlaga 8,7, majdnem kettővel kevesebb a 40—60 évesekénél. A különbség okát több tényező magyarázza. Incefi a jobb tájékozódó képességet és az emlékezőtehetséget jelöli meg említett tanulmányában. Ez Ásotthalmon is fennáll, de a tényezők sora még bővíthető a középkorú lakosok érdeklődésével, új jelenségeket, új neveket gyorsan asszimiláló igényével; és azzal, hogy még a legfiatalabbaktól is képesek újabb és újabb neveket átvenni, terjeszteni. Ez a korosztály a *Papzsídó háza* helyett már szívesebben használja a *Borforgalmi*, a *Brukner-tanya* helyett az *Allami gazdaság* elnevezést. Véleményük szerint az újabb név „jobb is, pontosabb is”, meg „modernebb” is. (A megkérdozettek kifejezései.) Ugyanakkor — apáik révén — a múlt évtizedek névkincsét is őrzik, fiaik között terjesztik. Nem azért, hogy gyerekeik is ezeket a régebbi neveket használják, hanem mert saját, küzdelmesebb gyermekkorukat ezek nélkül nem tudják elmondani, „térben elhelyezni”. Mesélés közben a régi nevek (*Szamar-legelő, Nagysüveg, Kutjabont* stb.) újra élednek, újra élnek. Van viszont néhány esetben olyan tendencia is, amely azt mutatja, hogy éppen ők azok, akik „ellenállnak” az újabb, hivatalos névadási törekvéseknek, és a régebben szokásos elnevezési, identifikálási „sémát” használják a megváltozott viszonyok jelölésére. Ez tapasztalható például a tsz-ek, tszcs-k új neveinél. A bemutatott teljes névkészleti listából kiderül, hogy mindössze egyetlen tsz neve, a Szabadságharcosé vált közsismertté. (1950 táján alakult.) De emellett is ott él a régi név. A Szabadságharcos irodája (60-an ismerik) név mellett a 60—40 év közöttiek a *Multyántanya* (61) nevet is használják. A legidősebbek szinte csak az utóbbit (28 közül 21). Újabban még egy tszcs neve, az *Alkotmány* kezd terjedni Ásotthalom-szerte. Más tszcs-nevek, pl. *Aranyalma, Petőfi, Előre* stb. helyett a tszcs-elnök nevével jelölik az új tulajdonviszonyt. Így — ismétlem, éppen a 60—40 évesek — nem az *Előre*-be, az *Aranyalmá*-ba mennek dolgozni, hanem a *Fekete Jóska tsz-ébe*, a *Szögi Misa-féle tsz-be*. Jól megfigyelhető ilyen esetekben a „megjelölésből az elnevezésbe fejlődés útja” (Deme: Gondolatok a helynévkutatásról. Névtudományi vizsgálatok. 1960. 74.)

Tanulmányosak a legfiatalabbak összesített névismereti mutatói is. Átlaguk 3,5, 7-tel kevesebb a középkorúak (60—40 év) csoportjánál. Mi a magyarázata e nagy eltérésnek? Részben az, hogy még iskolások. Nem végeznek fizikai munkát. Így a munkahelyeket jelölő neveket nem ismerik. Hatalmas maga a terület is, amelynek névanyagát ismerniök kellene. A tanyavilág déli részén lakó gyerekektől a község északi határa kb. 18 km-nyire van. Érthető, hogy e távoli neveket nem ismerik. A 2. számú melléklet jól mutatja, hogy ez a korosztály már szinte egyáltalán nem ismeri a régi állattartás emlékeit őrző neveket. Ugyancsak nem a régebbi természeti-földrajzi elnevezéseket sem. (pl. *Süveg-rét, Süveg-hegy, Búcsú-hegy, Nagy-kákás* stb.) És valószínű, hogy nem is fogja, amiből mégiscsak arra lehet következtetni, hogy az ilyen nevek megindulnak a kiveszés útján.

8. A nők vagy a férfiak ismerik-e jobban egy adott terület teljes névkincsét? Erre mindenki egyértelmű választ ad. A férfiak. Ez nagyjából igaz. A kérdés az, milyen nagyságú, milyen mérvű ez az eltérés. Makó környékén tapasztaltak alapján Incefi azt állítja: „Az asszonyok, nők élete leginkább a ház körül folyik, ezért csak a közvetlen környék neveit ismerik jól. Ezen túl ismeretük forrása leginkább a családban levő férfiak,

és így névismeretük is tőlük függ. A férfiak névkincsének csak kisebb részét ismerik, amelyek otthon szóba kerülnek a munkaterületről folyó beszédben (Inczefi i. m. 150).

A Makó környéki településektől sokban eltérő átotthalmi tanyás vidéken e probléma nem jelentkezik ilyen élesen. Azaz Áotthalmon koránt sincs olyan nagy eltérés a nők és a férfiak névismerete között, mint például Makó környékén. Ennek legvalószínűbb oka, hogy a nők élete Áotthalmon nemcsak a ház körül folyt, illetve folyik, hanem szélesebb körben. Régebben nagyon sok napszámos lány, asszony munkát keresve, vállalva a terület nagy részét családjával — elsősorban férjével — együtt bejárta, sőt még most is bejárja. Vagy gyakran 7—8 km-t gyalogol — jobb esetben kerékpározik —, ha piacra akar eljutni. (Ilyen távolságra van a község a távolabbi tanyáktól.) Útközben erdők mellett halad el, határrészekben megy keresztül, beszél a tanyákra stb. Mind-mind olyan alkalom, amely gyarapítja névkincsét. A vizsgálat során nem egyszer találkoztam olyan családdal, ahol a nő (feleség) jobban ismerte a területet, mint a férfi. A 3. sz. melléklet a tanyaneveken mutatja be a nemek névismereti megoszlásának arányát. Azért választottam éppen a tanyák neveit, mert ez a legtipikusabb névtípus Áotthalmon. Itt a legnagyobb a névismereti szóródás. (81-től 10-ig terjedően.) A statisztika szerint a 46 nevet átlagosan ismeri 47,7, kerekítve 48 fő. Ebből 27 (27,4) férfi, 20 (20,3) nő, a százalékos megoszlás 58,2%, illetve 43,1%. Az eltérés szerintem nem nagy. A férfiak névismerete mindössze 15,1%-kal jobb. Ez az eltérés elsősorban abból adódik, hogy a nőket nem érdekli oly erőteljesen a táj múltja, mint a férfiakat. Még egy tényező! Az eltérő mezőgazdasági munkanemeket, például a hajdani állattartást vagy a nehezebb erdőgazdasági munkákat a férfiak végezték, illetve végzik. Az ezekkel összefüggő földrajzi neveket — érthető — ők jobban ismerik.

Ezt a feltevést igazolja az is, hogy például a 15—10 éves megkérdezetteknel a fentebb bemutatott névismereti különbség még nincs meg. Tehát csak később — elsősorban a különböző jellegű mezőgazdasági munkák végzésének függvényeként — jelenik majd meg, ha egyáltalán megjelenik. Föltehető, hogy 20 év múlva a most felnövő fiataloknál — legalább is Áotthalmon — még ekkora különbség sem lesz a férfiak és nők névismerete között, mint amilyent most kimutattam.

9. Sebestyén Árpád Egy s más az élő dűlőnévagyagról című írásában (Névtudományi vizsgálatok 1960. 62—85) választ keres arra, mitől függ a nevek közismertsége. Több tényezőt említ. Közülük négyet be is mutat. S közben tipológiaszerű felsorolást ad. Ez a „tipológia” abban tér el a névtudományban ismertebektől, hogy nemcsak a nevet veszi a tipizálás alapjául, hanem a nevet és a név által jelölt objektumot is.¹ A vizek, az utak, a legelők nevééről beszél, nem pedig „víznevekről”, „útnevekről” stb. Közismert, hogy a táj megváltozását nem követi mindig a névnek a megváltozása. A néhány száz évvel korábban létező vizek nevei mint víznevek ma is élnek, de már nem vizet, hanem esetleg szántót, falut vagy városrészt jelölnek. Szegeden például van egy most beépülő városrész, amelynek a neve úgynevezett víznév: *Baktó*. (*Bak* csnév + vízrajzi köznév. Inczefi: Szeged környékének földrajzi nevei 11). Ha a név a tipizálás alapja, akkor víznév, ha az objektum, akkor városrésznév. Ezért látom indokoltnak a neveken

¹ Félreértés elkerülése végett dolgozatomban következetesen az *objektum* kifejezést mint legáltalánosabb terminust használom a név által jelölt különféle *határrészek*, *épületek*, *felszíninformák* elnevezés helyett. Az *objektum* terminus nagyjából ugyanazt jelenthetné a földrajzinév-kutatásban, mint a strukturalisták bevezette jeltárgy, illetve denotátum a szemantikában.

alapuló tipizálás mellett az objektumokat is figyelembe vevő tipizálás bevezetését főleg olyan esetekben, amikor a vizsgálat leíró szempontú. Így például a víznevek mellé a vizek neveinek, a határrésznevek mellé a határrészek neveinek a felvétele is indokolt. Ugyanis a név sorsa nem szakítható el attól az objektumtól, amelyet jelöl, de a használatától sem. Objektum, név és használó együttes vizsgálata adhat csak feleletet arra, miért ismerik az egyik nevet jobban a másiknál, egyáltalán arra, mitől függ egy név élettartama. Sebestyén is erre kereste a választ idézett írásában. A problémára valamilyen — alkalmanként esetleg megnyugtató — választ szórványos vizsgálat, sőt a pusztá megfigyelés is adhat. De ez kevés! Nálam is éppen az a nehézség, hogy eléggé árnyalt, szabatos választ egyelőre nem tudok adni. E téren tovább kell folytatnom az elemzést. Most csak arra vállalkozom, hogy nagy vonalakban bemutatom az általam fontosnak tartott — más szempontú, de egyáltalán nem új — tipológiai rendszert a névismereti jellemzőkkel együtt. A bemutatáskor gyakorisági sorrendet követelek. Közölöm az objektum típusát, továbbá azt, hogy hány elnevezett objektum¹ tartozik ide, végül a rá jellemző összesített névismereti mutatót (átlagot).

Elnevezett objektumtípus	Száma	A névismeret gyakorisági sorrendje
Iskola	17	71,1
Nagyüzemi gazdaság	8	60,3
Szőlő	4	58,2
Egyéb épület	14	55,7
Erdő	30	50,3
Út	11	50,09
Fa	2	49,5
Tanya	41	46,8
Víz	10	45,6
Határrész	31	40,12
Házsor	16	31,3
Szántó	6	29,0
Domb	9	26,4
Legelő	7	24,1

Az adatok alapján három nyilvánvaló tanulság vonható le. Az egyik: területenként lehet csak eldönteni, hogy melyek — és miért éppen azok — a legismertebb nevek. Sebestyén azt állítja, hogy a közismertség első kritériuma „A belsőségtől való távolság. Legismertebbek az utcanevek, majd a falu közvetlen közelében levő határrésznevek stb. körkörös, hullámszerűen. Legkevésbé a legtávolabbi helyek nevét ismerik (i.m. 81). A vizsgált területen e szempont a tanyás jellegű település miatt szóba se jöhet. A statisztikáról leolvasható, hogy a nevek közismertségének a meghatározói Ásotthalmon az objektumtípusok, nem pedig „a belsőségtől való távolság”. Az iskolák, a nagyüzemi gazdaságok, a szőlők nevei a legismertebbek. Mivel ezek a nevek a gyakorisági sorban elöl állnak, az alapnévkinsbe tartoznak, kiveszésükről — egyelőre — szó sem lehet. Másik tanulság: az így tipizált nevek segítségével szinte megjelenik előttünk a táj, a település, a település múltja. Például ha a szántóterületek nevei között napjainkban sok a víznév vagy az állattartásra utaló név, könnyen felismerhető a 100–200 évvel korábbi

¹Tudniillik számtalan elnevezetlen objektum is létezik egy-egy területen. Arról van szó, hogy nincs például minden dombnak vagy tanyának neve, de lehet például minden erdőnek.

táj jellege. A harmadik tanulság megemlítése eléggé triviálisnak látszhat, mégis utalok rá. Úgy tetszik, hogy az élő nevek száma a területen létező objektumok számával függ össze; tehát mivel sok a tanya Ásotthalmon, sokat is lehetett, illetőleg kellett elnevezni (összesen 41-et). Ugyancsak ezért van sok határrésznév (31), sok erdőnév (30). Kevés a domb, a szántó, tehát kevés az ilyen névtípus is; mivel ezek a vizsgált területen alig találhatók, neveik sem lettek különösebben felkapottak. A már említett *Kurva-domb* nem azért lett közismert név, mert ott valóban nagy domb van (Ásotthalmon másutt is van hasonló nagyságú domb), hanem a hozzáfűződő esemény, néphagyomány, illetőleg a névhangulat miatt (vö. Inczeffi Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. 54).

10. A névismereti vizsgálat érdekes adalékokat nyújt az egynyelvű közösségekben keletkezett párhuzamos nevek sorsának alakulásához is. Inczeffi szerint „földrajzi névpárok keletkezhetnek az egynyelvű közösségekben is különböző szempontú szemlélet alapján, nemcsak a vegyes ajkú lakosság alkot párhuzamos földrajzi neveket egyidejű szemlélet alapján. Mindkét név egyértékű is lehet, társadalmi szempontból széles körben élhet” (Inczeffi Géza: Adatok a párhuzamos helynévadáshoz. Magyar Nyelvőr 82 : 107—110). Ásotthalmon a szerző által értelmezett párhuzamos nevek nagy számban fordulnak elő. Sőt úgynevezett rövid-hosszú alakpárok is élnek az Inczeffi által említett párhuzamos névtípusok mellett. Ezeket is párhuzamos neveknek tekintem, és amazokkal együtt mutatom be.

Párhuzamos nevek

Régi név	Ismeri	Nem ism.	Új név	Ismeri	Nem ism.
<i>Brukner-tanya</i>	62	19	<i>Áll. gazdaság</i>	63	18
<i>Pap zsidó háza</i>	58	23	<i>Borforgalmi</i>	60	21
<i>Muskó-tanya</i>	57	24	<i>Erdészeti iroda</i>	62	19
<i>Mulyán-tanya</i>	61	20	<i>Szabadságharcos Tsz Iroda</i>	60	21
<i>Teodorovics-tanya</i>	51	30	<i>Makklári-tanya</i>	62	19
<i>Gát sori szikes út</i>	49	32	<i>Harminchármas út</i>	44	37
<i>Négyökrű-tó</i>	44	37	<i>Négyökrű-szék</i>	42	39
<i>Bak-kápolna</i>	62	19	<i>Kiskápolna</i>	70	11
<i>Vér sor</i>	25	56	<i>Círok sor</i>	19	62
<i>Cöndör-tanya</i>	65	16	<i>Öreg-Cöndör-tanya</i>	74	7
<i>Arany-hegy</i>	56	25	<i>Aranyos</i>	2	79
<i>Léger-iskola</i>	37	44	<i>Bogárzói iskola</i>	73	8
<i>Rókabögyös</i>	81	0	<i>Bögyös</i>	81	0
<i>Rókabögyösi sor</i>	66	15	<i>Bögyösi sor</i>	63	18
<i>Deszkakerítéses ház</i>	78	3	<i>Deszkás ház</i>	78	3
<i>Erdészeti szakiskola</i>	76	5	<i>Szakiskola</i>	59	12
<i>Iroda</i>	27	54	<i>Iroda sor</i>	78	3

E rövid áttekintésből is látható, hogy a felsorolt nevek mennyire együtt, valóban párhuzamosan élnek. Hogy az újabban keletkezettek maradnak fenn, az nem vitás, de ehhez legalább nemzedéknyi időre van szükség.

Az elmondottakból talán kiderült, hogy a földrajzi nevek változását és elmúlását kutatni szándékoznak a lakosság névismeretének vizsgálatával is feltétlenül érdemes foglalkozni.

1. sz. melléklet

Az érdeklődő mindegyik földrajzi névről megtudhatja, hogy hányan ismerik, ill. hányan nem. Továbbá azt is, hányan tudják lokalizálni (hány személynek tartozik az aktív névkincsébe); hányan vannak olyanok, akik csak hallottak a névről (tehát hányan él a passzív névkincsében).

Nevék	Ismerik				Nem ismerik	
	Összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
I. 81-en ismerik:						
Átokháza	81	100	65	16	0	—
Bajai út	81	100	57	24	0	—
Bokor-iskola	81	100	53	28	0	—
Bokor-tanya	81	100	56	25	0	—
Bögyös	81	100	66	15	0	—
Csemete-kert	81	100	63	18	0	—
Dobó-erdő	81	100	69	12	0	—
Dobó-iskola	81	100	69	12	0	—
Gát sor	81	100	61	20	0	—
Gát sori iskola	81	100	61	20	0	—
Halas-telek	81	100	67	14	0	—
Halas-teleki iskola	81	100	63	18	0	—
Irodasori iskola	81	100	77	4	0	—
Kissor	81	100	57	24	0	—
Kissori állomás	81	100	80	1	0	—
Kissori iskola	81	100	65	16	0	—
Kőrös	81	100	57	24	0	—
Kőrösér	81	100	75	6	0	—
Kőröséri-erdő	81	100	64	17	0	—
Kőröséri öreg iskola	81	100	53	28	0	—
Nészür	81	100	57	24	0	—
Öreg-Átokháza	81	100	46	35	0	—
Öreg iskola	81	100	73	8	0	—
Rivó	81	100	66	15	0	—
Rivó-erdő	81	100	62	19	0	—
Rivó iskola	81	100	70	11	0	—
Rókabögyös	81	100	65	16	0	—
Rókabögyösi megálló	81	100	81	0	0	—
Rózsa-fa	81	100	63	18	0	—
Szakiskolai-erdő	81	100	71	10	0	—
Várostanya	81	100	81	0	0	—
Ide tartozó név: 31 (15,04%)						
Összesített névismereti átlag:	81	100	64,93	16,06	0	—
II. 75—80 között ismerik:						
Barom-járás	79	97,53	57	22	2	2,46
Bilicsics	78	96,29	48	30	3	3,70
Bogárzó	75	92,59	31	44	6	7,40
Bogárzó-szél	77	95,06	38	39	4	4,92
Bokor-örs	77	95,06	51	26	4	4,92
Bokor-szőlők	76	93,82	51	25	5	6,17
Deszkás ház	78	96,29	50	28	3	3,70
Deszkakerítéses ház	78	96,29	50	28	3	3,70
Erdészeti szakiskola	76	93,82	62	14	5	6,17
Iroda sor	78	96,29	62	16	3	3,70
Jakab-tanya	80	98,76	50	30	1	1,23
Kőröséri új iskola	78	96,29	53	25	3	3,70
Rókabögyösi iskola	76	93,82	49	27	5	6,17

Az 1. sz. melléklet folytatása

Nevék	Ismerik				Nem ismerik	
	Összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
Ide tartozó név: 13 (6,31%) Összesített névismereti átlag:	77,38	95,06	50,15	27,23	3,61	4,92
III. 70—74 között ismerik:						
<i>Bilicsicsi-erdő</i>	73	90,12	44	29	8	9,87
<i>Bogárdi iskola</i>	73	90,12	40	33	8	9,87
<i>Csárda-föld</i>	71	87,65	42	29	10	12,34
<i>Dobó-tanya</i>	72	88,88	26	46	9	11,11
<i>Királyhalom</i>	74	91,35	55	19	7	8,64
<i>Kis kápolna</i>	70	86,41	46	24	11	13,58
<i>Kiskezdi-tanya</i>	70	86,41	30	40	11	13,58
<i>Kőrös-alj</i>	74	91,35	57	17	7	8,64
<i>Kurva-domb</i>	71	87,65	46	25	10	12,34
<i>Kutyabont</i>	74	91,35	42	32	7	8,64
<i>Magyari-erdő</i>	71	87,65	31	40	10	12,34
<i>Öreg-Cöndör-tanya</i>	74	91,35	47	27	7	8,64
<i>Öreg-átokházi iskola</i>	70	86,41	44	26	11	13,58
Ide tartozó név: 13 (6,31%) Összesített névismereti átlag:	72	91,35	41,92	30,23	8,23	9,87
IV. 60—69 között ism.						
<i>Állami gazdaság</i>	63	77,77	37	26	18	22,22
<i>Bak-kápolna</i>	62	76,54	41	21	19	23,45
<i>Bandi Illés tanyája</i>	64	79,01	27	37	17	20,98
<i>Bencsik-bolt</i>	69	85,18	42	27	12	14,81
<i>Birka-járás</i>	65	80,24	40	25	16	19,75
<i>Bokor-erdő</i>	63	77,77	31	32	18	22,22
<i>Borforgalmi</i>	60	74,07	32	28	21	25,92
<i>Bögyösi sor</i>	63	77,77	43	20	18	22,22
<i>Bögyösi-szőlők</i>	61	75,30	32	29	20	24,69
<i>Bruknér-tanya</i>	62	76,54	37	25	19	23,45
<i>Cöndör-tanya</i>	65	80,24	38	27	16	19,75
<i>Csehó sor</i>	61	75,30	30	31	20	24,69
<i>Erdészeti iroda</i>	62	76,54	36	26	19	23,45
<i>Juránovics-tanya</i>	66	81,48	34	32	15	18,51
<i>Kejől</i>	65	80,24	46	19	16	19,75
<i>Kisbács</i>	68	83,95	45	23	13	16,04
<i>Kis sori út</i>	65	80,24	37	28	16	19,75
<i>Kőröséri szikell út</i>	67	82,71	42	25	14	17,28
<i>Krisztin-erdő</i>	64	79,01	37	27	17	20,98
<i>Maklári-tanya</i>	62	76,54	26	36	19	23,45
<i>Multyán-tanya</i>	61	75,30	30	31	20	24,69
<i>Rókabögyösi sor</i>	66	81,48	43	23	15	18,51
<i>Süket ezredes tanyája</i>	66	81,48	27	39	15	18,51
<i>Szabadságharcos irodája</i>	60	74,07	34	26	21	25,92
<i>Szociális otthon</i>	67	82,71	36	31	14	17,28
<i>Újhitű templom</i>	66	81,48	29	37	15	18,51
Ide tartozó név: 26 (12,13%) Összesített névismereti átlag:	63,84	79,01	35,84	28,11	16,50	20,98

A nevek egy-egy gyakorisági csoportja után lévő összesítést az alábbiak szerint elemezhetjük. Pl. a IV. csoport esetén: e csoportba 26 nevet sorolhattunk. A teljes névkészlet 12,13%-át.

Ezeket a megkérdezettek közül átlagosan ismeri 63,84, kerekítve 64 fő. Közülük 36-an (35,84) lokalizálni is tudják a fenti neveket. 28 (28,11) személy csak hallott a névről, de nem tudja, hol van. 17-en (16,50) nem ismerik (20,98%).

Nevek	Ismerik				Nem ismerik	
	összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
V. 50—59 között ismerik:						
Arany-hegy	56	69,13	23	33	25	30,86
Átokházi szikelt út	59	74,07	32	27	22	27,18
Balázs-tanya	54	66,66	22	32	27	33,33
Bérci	59	74,07	28	31	22	27,18
Bilicsicsi-rét	57	70,37	31	26	24	29,62
Börcsök-tanya	50	61,72	15	35	31	38,27
Deák-erdő	58	71,61	25	33	23	28,39
Fluk-tanya	51	62,96	23	28	30	37,03
Hatöles út	51	62,96	20	31	30	37,03
Hatrongyos	55	67,90	35	20	26	32,09
Kártyás-erdő	54	66,66	21	33	27	33,33
Kissüveg	51	62,96	28	33	30	37,03
Krisztin-tanya	56	69,13	27	29	25	30,86
Majsaí út	53	65,43	25	28	28	34,56
Máriás-erdő	53	65,43	26	27	28	34,56
Muskó-tanya	57	70,37	48	9	24	29,62
Nagyistálló	59	74,06	35	24	22	27,18
Pap sor	54	66,66	32	22	27	33,33
Pap zsidó háza	58	71,61	52	6	23	28,39
Pántlika-kaszáló	50	61,72	26	24	31	38,27
Pillik-erdő	52	64,19	28	24	29	35,68
Salamon-tanya	58	71,61	35	23	23	28,39
Szakiskola	59	74,07	49	10	22	27,18
Szindli-Gárgyán-tanya	55	67,90	38	17	26	32,09
Teodorovics-tanya	51	62,96	19	32	30	37,03
Új-Pálinkás-erdő	53	65,43	21	32	28	34,56
Urak erdeje	50	61,72	6	44	31	38,27
Ide tartozó név: 27 (13,10%)						
Összesített névismereti átlag:	54,51	67,90	28,48	26,03	26,29	32,09
VI. 40—49 között ismerik:						
Bogarzó-csatorna	48	59,25	21	27	33	40,74
Bokor-kereszt	44	54,34	39	5	37	45,67
Buckák	47	58,02	29	18	34	41,97
Csehó-tanya	41	50,61	17	24	40	49,38
Földi-tanya	44	54,34	15	29	37	45,67
Gát sori szikes út	49	60,49	26	23	32	39,50
Harminchármas út	44	54,34	24	20	37	45,67
Kejféli-szlők	40	49,38	20	20	41	50,61
Kiss Ferenc-erdő	47	58,02	29	18	34	41,97
Kiss Ferenc-tanya	49	60,49	21	28	32	39,50
Kutya-Ménes-járás	49	60,49	17	32	32	39,50
Magyari-bukros	42	51,85	14	28	39	48,14
Mányiak	40	49,38	21	19	41	50,61

Az 1. sz. melléklet folytatása

Nevék	Ismerik				Nem ismerik	
	összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
VI. 40—49 között ismerik						
<i>Ménés-járás</i>	42	51,85	15	27	39	48,14
<i>Mészáros-erdő</i>	40	49,38	14	26	41	50,61
<i>Négyökrű-szik</i>	42	51,85	21	21	39	48,14
<i>Négyökrű-tó</i>	44	54,34	22	22	37	45,67
<i>Öreg-átokházi szikelt út</i>	45	55,55	18	27	36	44,44
<i>Papi-földek</i>	40	49,38	27	13	41	50,61
<i>Percs-tanya</i>	45	55,55	19	26	36	44,44
<i>Petőfi-ház</i>	45	55,55	17	28	36	44,44
<i>Sátán-járás</i>	41	50,61	24	17	40	49,38
<i>Süveg-Magyar-erdő</i>	42	51,85	16	26	39	48,14
<i>Süveg-bokros</i>	44	54,35	14	30	37	45,67
<i>Törlei-birtok</i>	45	55,55	37	8	36	44,44
<i>Vezér-tanya</i>	41	50,61	23	18	40	49,38
Ide tartozó név: 26 (12,13%)						
Összesített névismereti átlag:	43,84	54,34	21,53	22,69	37,15	45,67
VII. 30—39 között ismerik:						
<i>Alsó-Ásotthalmi-erdő</i>	32	39,50	4	28	49	60,49
<i>Barát-tanya</i>	36	44,44	15	21	45	55,55
<i>Cinger-tanya</i>	32	39,50	9	23	49	60,49
<i>Cöndör Józsi tanyája</i>	34	41,97	14	20	47	58,02
<i>Dögkorlát-erdő</i>	31	38,27	11	20	50	61,72
<i>Emlék-erdő</i>	36	44,44	13	23	45	55,55
<i>Felső-Ásotthalmi-erdő</i>	35	43,20	13	22	46	56,79
<i>Ivánkovics-tanya</i>	32	39,50	14	18	49	60,49
<i>Kiri-tanya</i>	38	46,91	16	22	43	53,08
<i>Kosár-tanya</i>	34	41,97	11	23	47	58,02
<i>Kutya-járás</i>	35	43,20	14	21	46	56,79
<i>László-erdő</i>	32	39,50	9	23	49	60,49
<i>Levente pálya</i>	36	44,44	18	18	45	55,55
<i>Liger-iskola</i>	37	45,67	21	16	44	54,34
<i>Lő-domb</i>	36	44,44	18	18	45	55,55
<i>Műtyók sor</i>	32	39,50	15	17	49	60,49
<i>Nagysüveg</i>	33	40,74	12	21	48	59,25
<i>Ó-Pálinkás-erdő</i>	31	38,27	8	23	50	61,72
<i>Pap-tanya</i>	31	38,27	15	16	50	61,72
<i>Piros-tanya</i>	34	41,97	9	25	47	58,02
<i>Szalma-tanya</i>	30	37,03	13	17	51	62,96
<i>Templom-földek</i>	30	37,03	16	14	51	62,96
<i>Vitéz-dűlő</i>	38	46,91	13	25	43	53,08
Ide tartozó név: 23 (11,11%)						
Összesített névismereti átlag:	33,69	41,97	13,08	20,60	47,30	58,02
VIII. 20—29 között ismerik:						
<i>Bencsik sor</i>	27	33,33	14	13	54	66,66
<i>Csóré-bolt</i>	26	32,09	7	19	55	67,90
<i>Dugonics-erdő</i>	29	35,68	8	21	52	64,19
<i>Gárgyán-tanya</i>	22	27,18	6	16	59	74,06

Az 1. sz. melléklet folytatása

Nevek	Ismerik				Nem ismerik	
	Összesen		ebből		szám	%
	sorszám	%	aktív	passzív		
VIII. 20—29 között ismerik						
<i>Iroda</i>	27	33,33	14	13	54	66,66
<i>Joka-tanya</i>	22	27,18	6	16	59	74,07
<i>Kolbász-ház</i>	27	33,33	15	12	54	66,66
<i>Lázár-erdő</i>	27	33,33	10	17	54	66,66
<i>Modák</i>	25	30,86	10	15	56	69,13
<i>Ötvös-bolt</i>	25	30,86	6	19	56	69,13
<i>Süveg-hegy</i>	29	35,68	13	16	52	64,19
<i>Szabó-bolt</i>	22	27,18	6	16	59	74,07
<i>Szalai-bolt</i>	26	32,09	10	16	55	67,90
<i>Számár-legelő</i>	21	25,92	8	13	60	74,07
<i>Szűcs sor</i>	21	25,92	10	11	60	74,07
<i>Templom-hegy</i>	29	35,68	14	15	52	64,19
<i>Töltés</i>	21	25,92	7	14	60	74,07
<i>Vas-tanya</i>	21	25,92	15	6	60	74,07
<i>Vér sor</i>	25	30,86	15	10	56	69,13
Ide tartozó név: 19 (9,22%)						
Összesített névismereti átlag:	24,81	30,86	10,21	14,21	56,15	69,13
IX. 0—19 között ismerik:						
<i>Aranyos</i>	2	2,46	2	0	79	97,53
<i>Bücsü-hegy</i>	18	22,22	6	12	63	77,77
<i>Círok sor</i>	19	23,45	10	9	62	76,54
<i>Csikós-hegy</i>	11	13,58	2	9	70	86,41
<i>Csikó-legelő</i>	17	20,98	4	13	64	79,01
<i>Fogas-gödör</i>	15	18,51	3	13	66	81,48
<i>Fogas-tanya</i>	14	17,28	1	13	67	82,71
<i>Határ út</i>	16	19,75	11	5	65	80,24
<i>Hármas-halom</i>	18	22,22	6	12	63	77,77
<i>Julcsa-tanya</i>	10	12,34	4	6	71	87,65
<i>Kerek-szik</i>	18	22,22	12	6	63	77,77
<i>Kis-kákás</i>	18	22,22	7	11	63	77,77
<i>Lepénylész sor</i>	7	8,64	5	2	74	91,35
<i>Mafla-fa</i>	18	22,22	5	13	63	77,77
<i>Mafla-sarok</i>	18	22,22	5	13	63	77,77
<i>Nagy-szik</i>	10	12,34	3	7	71	87,65
<i>Nagy-kákás</i>	18	22,22	5	13	63	77,77
<i>Német-hegy</i>	9	11,11	1	8	72	88,88
<i>Nyögi sor</i>	18	22,22	6	12	63	77,77
<i>Papok erdeje</i>	7	8,64	1	6	74	91,35
<i>Sárga ház</i>	11	13,58	5	6	70	86,41
<i>Sáskalapos sor</i>	17	20,98	8	9	64	79,01
<i>Süveg-rét</i>	17	20,98	10	7	64	79,01
<i>Tanulmányi-erdő</i>	19	23,45	5	14	62	76,54
<i>Tükör utca</i>	9	11,11	5	4	72	88,88
<i>Ürge-hegy</i>	17	20,98	6	11	64	79,01
<i>Vasútépítési-dűlő</i>	16	19,75	8	8	65	80,24
<i>Vízner-tanya</i>	19	23,45	7	12	62	76,54
Ide tartozó név: 28 (13,59%)						
Összesített névismereti átlag:	14,5	18,51	5,42	9,06	66,10	81,48

2. sz. melléklet

(Kimutatás a peremnévkincsbe sorolt olyan nevekről,

1. melyeknél az átlag névismeret 40—20 közé esik, de a passzív névkincs aránya nagyobb az aktívnál;

2. amelyeknél az átlag névismeret 20—0 közé esik.)

Név	Ismeri								Nem ism.
	Össz.	60—80 év		60—40 év		15—10 év		Össz.	
		akt.	passz.	akt.	passz.	akt.	passz.		
Kiri-tanya	38	6	10	8	10	2	2	43	
Vitéz-dűlő	38	8	10	5	15	—	—	43	
Barát-tanya	36	10	6	4	9	1	6	45	
Emlék-erdő	36	5	5	8	15	—	3	45	
Kutya-járás	35	8	10	6	11	—	—	46	
Felső-Ásotthalmi-erdő	35	5	4	5	10	3	8	46	
Cöndör Józsi tanyája	34	9	12	5	8	—	—	47	
Piros-tanya	34	3	10	4	5	2	10	47	
Kosár-tanya	34	8	5	3	14	—	4	47	
Nagysüveg	33	6	7	6	10	—	4	48	
László-erdő	32	5	8	4	10	—	5	49	
Mityók-sor	32	5	4	10	5	—	8	49	
Cinger-tanya	32	6	9	3	9	—	5	49	
Alsó-Ásotthalmi-erdő	32	2	8	2	10	—	10	49	
Ivánkovics-tanya	32	6	10	5	4	3	4	49	
Pap-tanya	31	4	7	6	5	5	4	50	
Ó-Pálinkás-erdő	31	4	5	4	10	—	8	50	
Dögkorlát-erdő	31	8	10	3	10	—	—	50	
Szalma-tanya	30	2	4	10	9	1	4	51	
Templom-földek	30	10	4	6	10	—	—	51	
Dugonics-erdő	29	5	6	3	9	—	6	52	
Süveg-hegy	29	5	6	8	10	—	—	52	
Templom-hegy	29	10	5	4	10	—	—	52	
Lázár-erdő	27	4	—	6	12	—	5	54	
Csóré-bolt	26	4	9	2	5	1	5	55	
Szalai-bolt	26	3	4	3	6	4	6	55	
Modéak	25	2	6	8	9	—	—	56	
Ötvös-bolt	25	1	5	5	12	—	2	56	
Szabó-bolt	22	2	4	4	10	—	2	59	
Gárgyán-tanya	22	2	6	3	5	1	5	59	
Joka-tanya	222	2	6	3	6	1	4	59	
Számár-legelő	21	5	4	3	5	—	4	60	
Szűcs sor	21	5	4	5	5	—	2	60	
Töltés	21	1	4	6	7	—	3	60	
Tanulmányi-erdő	19	—	2	5	10	—	2	62	
Vizner-tanya	19	4	3	3	8	—	1	62	
Círok sor	19	6	5	4	4	—	—	62	
Nyögi sor	18	—	3	3	5	3	4	63	
Hármas-halom	18	4	7	2	5	—	—	63	
Kerek-szik	18	8	5	4	1	—	—	63	
Kis-kákás	18	4	5	3	6	—	—	63	
Mafla-fa	18	—	—	3	5	2	8	63	
Mafla-sarok	18	—	—	3	5	2	8	63	
Nagy-kákás	18	5	5	—	8	—	—	63	
Bücsü-hegy	18	4	7	2	5	—	—	63	
Úrge-hegy	17	5	3	1	5	—	3	64	
Süveg-rét	17	6	2	4	5	—	—	64	
Sáskalapos sor	17	4	2	4	4	—	3	64	
Csikó-legelő	17	3	5	1	8	—	—	64	
Határ út	16	8	—	3	5	—	—	65	

A 2. sz. melléklet folytatása

Név	Ismeri							Nem ism.
	össz.	60-80		60-40		15-10		Össz.
		akt.	passz.	akt.	passz.	akt.	passz.	
<i>Vasútépítési-dűlő</i>	16	3	4	5	4	—	—	65
<i>Fogas-gödör</i>	15	—	3	2	6	—	4	66
<i>Sárga ház</i>	11	5	6	—	—	—	—	70
<i>Csikós-hegy</i>	11	1	7	1	2	—	—	70
<i>Julcsa-tanya</i>	10	—	—	3	3	1	4	71
<i>Nagy-szik</i>	10	1	2	2	5	—	—	71
<i>Német-hegy</i>	9	—	4	1	4	—	—	72
<i>Tükör utca</i>	9	—	—	—	4	5	—	72
<i>Papok erdeje</i>	7	1	2	—	4	—	—	74
<i>Lepényleső sor</i>	7	—	—	—	—	5	2	74
<i>Aranyos</i>	2	1	—	1	—	—	—	79
Idetartozó névek száma: 61 (29,61%)								
Összetett névismereti átlag:	22,7	8,7		10,5		3,5		58,3

3. sz. melléklet

(Kimutatás a tanyanevekről nemek szerinti megoszlásban)

Név	Ismeri			Nem ismeri		
	össz.	nő	érfi	össz.	nő	férfi
<i>Bokor-tanya</i>	81	39	42	0	0	0
<i>Jakab-tanya</i>	80	29	51	1	0	1
<i>Deszkás ház</i>	78	37	41	3	3	0
<i>Deszkakerítéses ház</i>	78	37	41	3	2	1
<i>Óreg-Cöndör-tanya</i>	74	33	41	7	6	1
<i>Dobó-tanya</i>	72	34	38	9	5	4
<i>Kiskezű-tanya</i>	70	33	37	11	6	5
<i>Juránovics-tanya</i>	66	30	36	15	9	6
<i>Süket ezredes tanyája</i>	66	31	35	15	8	7
<i>Cöndör-tanya</i>	65	28	37	16	11	5
<i>Bandi Illés tanyája</i>	64	26	38	17	13	4
<i>Brukner-tanya</i>	62	27	35	19	12	7
<i>Maklári-tanya</i>	62	28	34	19	11	8
<i>Multyán-tanya</i>	61	28	33	20	11	9
<i>Papzsídó háza</i>	58	27	31	23	12	11
<i>Salamon-tanya</i>	58	28	30	23	11	12
<i>Muskó-tanya</i>	57	26	31	24	13	11
<i>Krisztin-tanya</i>	56	22	34	25	17	8
<i>Szindli-Gáryán-tanya</i>	55	25	30	26	14	12
<i>Balázs-tanya</i>	54	24	30	27	15	12
<i>Fluk-tanya</i>	51	23	28	30	16	14
<i>Teodorovics-tanya</i>	51	18	33	30	21	9
<i>Börcsök-tanya</i>	50	23	30	31	16	15
<i>Kiss Ferenc-tanya</i>	49	16	33	32	23	9
<i>Percs-tanya</i>	45	21	24	36	18	18
<i>Petőfi-ház</i>	45	20	25	36	19	17
<i>Földi-tanya</i>	44	22	22	37	17	20

A 3. sz. melléklet folytatása

Név	Ismeri			Nem ismeri		
	össz.	nő	f érti	össz.	nő	férfi
<i>Csehó-tanya</i>	41	16	25	40	23	17
<i>Vezér-tanya</i>	41	13	28	40	26	14
<i>Kiri-tanya</i>	38	15	23	43	24	19
<i>Barát-tanya</i>	36	16	20	45	23	22
<i>Kosár-tanya</i>	34	16	18	47	23	24
<i>Piros-tanya</i>	34	16	29	47	23	13
<i>Cöndör Józsi tanyája</i>	34	10	24	47	29	18
<i>Cinger-tanya</i>	32	14	18	49	25	24
<i>Ivánkovichs-tanya</i>	32	12	21	49	27	22
<i>Pap-tanya</i>	31	11	20	50	28	22
<i>Szalma-tanya</i>	30	13	17	51	26	25
<i>Kolbász-ház</i>	27	10	17	54	29	25
<i>Gárgyán-tanya</i>	22	7	15	59	32	27
<i>Joka-tanya</i>	22	7	15	59	32	27
<i>Vas-tanya</i>	21	5	16	60	34	26
<i>Vízner-tanya</i>	19	8	11	62	31	31
<i>Fogas-tanya</i>	14	5	9	67	34	33
<i>Sárga ház</i>	11	1	10	70	38	32
<i>Julcsa-tanya</i>	10	4	6	71	35	36
Ide tartozó nevek száma: 46 (22,33%)						
Összesített névismereti átlag:	47,7 (58,1%)	20,3 (43,1%)	27,4 (58,2%)	34 (42,%)	18,5 (54,4%)	15,5 (45,5%)

Zsolnai József

A zárt *ë*-zés és az *ö*-zés a Tolna megyei Nagykónyi nyelvjárásában*

Nyelvjárásunk megkülönbözteti a zárt *ë* és a nyílt *e* hangot. Az *ë*-zés erősen tartja magát. E szempontból Nagykónyi nyelvjárása a dunántúli nyelvjárásterülettel mutat rokonságot, viszont szemben áll a déli (szegedi) *ö*-zö nyelvjárással. Kisebb fokú *ö*-zéssel azonban Nagykónyi nyelvjárásában is találkozunk. Az *ö*-zés mértéke nem közelíti meg ugyan a déli nyelvjárásterület *ö*-zését, de elüt a tiszántúli *ë*-zö nyelvjárásokétól. Az alábbi közlemények arról akarnak képet nyújtani az olvasónak, hogy milyen a zárt *ë* és az *ö* megterheltsége nyelvjárásunkban.

A zárt *ë* megterheltsége

I. Hangsúlyos helyzetben

1. Szó belsejében

a) Magas hangrendű (egytagú és több tagú) szavakban:

cëkkër 'fűzfavesszőből font szatyorféle', *cvëttër* 'szvetter', *dërci* 'gáláns, gavallér', *dërék*, *ëb*, *ëggy*, *ëszik*, *ëszös* 1. 'szúrós (ruhaféle)' 2. 'csípős, maró (hidegség)', *fëgyelëm* (és még 51 adat).

Ellenpéldák: *egyebugya* 'hanyag, lompos', *febuár* (így!), *sentencia stb.*

b) Vegyes hangrendű szavakban:

bëlga 'hibásan, rosszul beszélő', *bëlgákodik* 'hibásan, rosszul beszél', *bëtyár*, *brëkus* 'béka (tréf.)', *cëndzár* 1. 'cenzál; alkusz' 2. 'házasságközvetítő fehérnép', *cëndzárkodik* 1. 'alkudni segít vkinek' 2. 'házasság létrehozására törekszik', *csëlák* 'akadozva beszélő', *csëszkó* 'szellemi dolgozó', *fërtá~fërtál* 'tizenkét magyar hold; fertály', *gënovëva* 'sovány (fehérnép)', *gërënda*, *grësztó* 'gebe', *gyëhëna* 1. 'tehetetlen, erőtlen' 2. 'gyenge minőségű', *gyënisztráll* 'nyugtalanít, piszkál, zavar valakit, vmit', *hëpciás*, *hëpciáskodik* (és még (32 adat).

2. Igeköteőkben

a) a *mëg* igekezőtőben: *mëgáll* ~ *ëgáll*, *mëgbotlik* ~ *ëgbotlik*, *mëkcsal* ~ *ëkcsal*, *mëgdob* ~ *ëgdob*, *mëkföz* ~ *ëkföz*, *mëkhoz* ~ *ëkhoz*, *mëkkap* ~ *ëkkap*, *mëglop* ~ *ëglop*, *mëgmond* ~ *ëgmond* stb.

* Részlet a szerzőnek „Hangtani jelenségek Nagykónyi község nyelvjárásában” című dolgozatából, amely az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Néprajzi Múzeum hirdette országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatán II. díjat nyert 1966-ban.

Az *m* nélküli változatok csak a középkorú és idősebb nemzedék körében használatosak.

b) a *lë*- igekötőben: *lëad*, *lëbont*, *lëcsap*, *lëdob*, *lëfarag*, *lëguritt*, *lëhány*, *lëkapar*, *lëlát*, *lëmászik*, *lënéz*, *lëvág*, *lëszáll* stb.

II. Hangsúlytalan helyzetben

1. Szó belsejében

a) Magas hangrendű szavakban:

béjég (~ *béjég*) ~ *bíjég* ~ *billég* 'bélyeg', *cékkér*, *cicéréll* 'megbúboz (kakas a tyúkot)', *cicéllés* 'cifrán öltözött', *cicélléskedik* 'cifrán öltözködik', *cilindér* 'lámpaüveg', *címént* 'cement', *cinége*, *cvéttér*, *cserésnye*, *csetrés* 'mosatlan edény', *embér*, *évégelődik* 'eszeget', *jégyelém* (és még 68 adat).

b) Vegyes hangrendű szavakban:

ámmént 'mindenhonnan elkéső', *báktiér*, *bugyelláris* 'pénztárca', *donyész* 1. 'kövér (fehérnép)' 2. 'rossz erkölcsű nő', *fuszéklí* 'zokni', *gërènda*, *hóbélévanc* 'holmi, ruhaféle', *kándéllós* 'részeg', *kolédáll* 'kölesönkér', *kopërta* 'boríték', *kukkér* 'látcsó', *kukkérull* 'látcsón néz' (és még 26 adat).

2. Toldalékok előtt

a) Az *-s* melléknévképző előtt: *betegës*, *becsületës*, *bötlehëmës*, *cilindërës*, *cserfës* 'kedvesen bőbeszédű', *csifértës* 'ferde csípőjű', *diszës*, *ebédës* (*véka*) 'ebédhordásra használt, kerek, fületlen kosárféle', *ecetës*, *édës*, *egésségës*, *ehës* 'éhes', *élcës* 'acélos', *énekës*, *eredményës*, *eszës*, *fédërës* (*ülés*) 'rugós, támlás kocsiülés', *fegyverës*, *fényës*, *feszës*, *fillérës*, *fineszës*, *fölöslegës*, *fönségës*, *fűszërës* 'fűszeres', *gerincës*, *girizdës*, *gyelës* 'jellel ellátott, jeles', *hëgyës* 'hegyben végződő', *himës* (*tojás*) 'hímes (húsvéti) tojás', *hírës*, *idegës*, *ingyenës*, *kecsës*, *kedvezményës*, *kehës*, *kékës*, *kényës*, *küecsës* ~ *küjecsës* 'kövecses', *lisztës*, *ménételës* 'egyenletesen emelkedő vagy ereszkedő', *némëtës*, *nyígës* 1. nyüggel ellátott; megbéklyózott 2. 'csámpás', *örögës*, *penészlës* 'penészes', *pitytës* 'pityókás', *rédës* (*gatyá*) 'derékban ráncba szedett, fehér vászongatyá', *rëndës*, *repecskes* 'repedéses, megrepedt', *retkes*, *sebes*, *selmes*, *szegényes*, *szëgletës*, *szélës*, *szëmélës*, *szëmës*, *szenvedélës*, *szívélës*, *telkës*, *tisztességës*, *vëgyës* és *vögyeleggës* 'völgyes, lejtős'.

Ellenpéldák a nyílt *e* megterhelésénél.

b) Igéképzők előtt

A *-g* gyakorító képző előtt: *biccëg*, *bizsërëg*, *brekëg*, *cseszterëg* 'sárban járkál', *csëttëg* 'csettintő hangot ad', *csicsërëg*, *csüttëg*-*csattog*, *didëg*-*dödög* 'zsörtölődik, magában mérgelődik, morog', *didërëg*, *feszëlëg*, *gebëg* 'nehezen jár', *hemzsëg*, *hentërëg* 'hempereg', *hizëlëg*, *kecmerëg*, *këtyëg*, *leffëg*, *letyëg*, *lettyëg* 'libegősen megy', *libëg*, *mekëg*, *nyekëg* 'dadog', *püllëg* 'betegeskedik', *pityërëg*, *rëcsëg*, *rënëg* 'reng', *retyëg* 1. 'mély, szaggatott hangot ad (kacsa)' 2. 'rekedt, fátyolos hangon beszél', *sederëg* 'riszálja magát', *sinnyëg*-*sunnyog* 'ténfereg, lopja a napot', *szetymerëg* 'szemerkél (az eső)', *tekerëg*, *ténfërëg*, *tepëg* 'topog', *tertyëg* 'nehézkésen, lassan jár (kövérségtől, öregségtől)', *tettyëg* 'kövérségtől, öregségtől nehezen, lassan jár' és *vütyëg*-*vattyog* 'betegeskedik'.

A *-gelődik* gyakorító képző előtt: *csipëgelődik* 'csipked', *évëgelődik* 'eszeget', *feszëgelődik*, *merëgelődik*, *nëzëgelődik*, *szëdëgelődik*, *tëvëgelődik* 'teszeget', *verëgelődik*, *vëvëgelődik* 'veszeget', *vivëgelődik* 'viszeget' stb.

Ez a képző a mély hangrendű párjával együtt (-*galódik*) nagyon gyakran használatos nyelvjárásunkban a cselekvés gyakoriságának kifejezésére.

A -*get* gyakorító képző előtt: *évéget* 'eszeget', *jeszéget* 'hitéget', *lépéget*, *meréget*, *nézéget*, *pélléget* 'lenget', *lobogat*', *rëzzéget* 'ijeszteget', *szédéget*, *teréget*, *veréget*, *vëvéget* 'veszeget', *vivéget* 'viszeget' stb.

A -*z* gyakorító képző előtt: *engedéléz*, *éréz*, *fékéz*, *heléz*, *kérdéz*, *lëhüeléz* ~ *lëhüjeléz* 'lehüvelyez', *lënyigéz* 'megbéklyóz' (lovat)', *létëzik*, *segéléz*, *szeréz*. De: mérgez.

c) Ragok és jelek előtt

I g é k n é l

Az egyes számú első személyű alanyi, továbbá az első és második személyű tárgyias személyragok előtt:

-*k* előtt: *hászék*, *kérék*, *lészék*, *mérék*, *mëék* ~ *mënék* ~ *mëgyék*, *nézék*, *nyelék*, *szédék*, *tëszék*, *verekédék*, *viszék* stb.

-*m* előtt: *hiszëm*, *kërëm*, *mërëm*, *nëzëm*, *nyelëm*, *szëdëm* stb.

-*d* előtt: *hiszëd*, *kërëd*, *mërëd*, *nëzëd*, *nyelëd*, *szëdëd* stb.

Azokban a magas hangrendű igealakokban, amelyekben a múlt idő jele -*tt*, mindig zárt *ë* szerepel kötőhangzóként. Például: *fejtëtt*, *keresëtt*, *lépëtt*, *nézëtt*, *szëdëtt* stb

N é v s z ó k n á l

Az egyes számú első és második személyű birtokos személyragok előtt, ha a megelőző szótagban zárt *ë* van.

-*m* előtt: *cëkkërëm*, *érdekëm*, *gyerëkëm*, *kendërëm*, *szëmëm* stb.

-*d* előtt: *cëkkërëd*, *érdekëd*, *gyerëkëd*, *kendërëd*, *szëmëd* stb.

Az ellenpéldák száma kevés. Ezek a következők:

<i>hëgy</i>	—	<i>hëgyem</i>	—	<i>hëgyed</i>
<i>mëggy</i>	—	<i>mëggyem</i>	—	<i>mëggyed</i>
<i>mërëg</i>	—	<i>mërëgem</i>	—	<i>mërëged</i>

A -*t* tárgyrag és -*k* többjel előtt:

Ha a magas hangrendű szavak utolsó szótagjában, a megelőző szótagban zárt *ë* van, akkor a -*t* tárgyrag és a -*k* többesjel előtt általában zárt *ë*-t találunk. Néhány példát közlünk:

<i>cëkkër</i>	—	<i>cëkkërt</i>	—	<i>cëkkërék</i>
<i>cilindër</i>	—	<i>cilindërt</i>	—	<i>cilindërék</i>
<i>cvëttër</i>	—	<i>cvëttërt</i>	—	<i>cvëttërék</i>
<i>ëggyetëm</i>	—	<i>ëggyetëmët</i>	—	<i>ëggyetëmëk</i>
<i>embër</i>	—	<i>embërt</i>	—	<i>embërék</i>
<i>érdek</i>	—	<i>érdekët</i>	—	<i>érdekëk</i>
<i>hengër</i>	—	<i>hengërt</i>	—	<i>hengërék</i>
<i>kendër</i>	—	<i>kendërt</i>	—	<i>kendërék</i>
<i>përc</i>	—	<i>përcët</i>	—	<i>përcëk</i>
<i>szëm</i>	—	<i>szëmët</i>	—	<i>szëmëk</i>
<i>szërb</i>	—	<i>szërbët</i>	—	<i>szërbëk</i>
<i>tengër</i>	—	<i>tengërt</i>	—	<i>tengërék</i>

Ellenpéldák-

<i>ezér</i>	—	<i>ezret</i>	—	<i>ezrek</i>
<i>férög</i>	—	<i>férget</i>	—	<i>férgek</i>
<i>fészék</i>	—	<i>fészket</i>	—	<i>fészkek</i>
<i>hëgy</i>	—	<i>hëgyet</i>	—	<i>hëgyek</i>
<i>kërög</i>	—	<i>kërget</i>	—	<i>kërgek</i>
<i>mëggy</i>	—	<i>mëggyet</i>	—	<i>mëggyek</i>
<i>szëg</i>	—	<i>szëget</i>	—	<i>szëgek</i>

Több ellenpéldánk nincs.

Megfigyelésünk szerint a változatlan tövű magas hangrendű szavak megtartják, a hangzóhiányos tőváltozatúak kilökik a töből a zárt *ë*-t. A fenti ellenpéldák a *hëgy*, *mëggy* és *szëg* kivételével hangzóhiányos tőváltozatúak, azok a szavak viszont, amelyekben zárt *ë* jelentkezik kötőhangzóként, mind változatlan tövűek.

3. Toldalékokban

a) Igeképzőkben

-*dëgël*: *édëgëll*, *mëndëgëll*

-*dëzik*: *töredëzik*

-*ëdik*: *ëkeserëdik* 'elkeseredik', *fejesëdik*, *ipërëdik* 'növekszik', *teljesëdik*

-*ëráll*: *buzëráll* 'heccel, ugrat vkit', *járkëráll* 'járkál', *kunyeráll* ~ *kunyeráll* 'könyörögve kér', *macëráll*, *mászkeráll* 'járkál, császkal', *riferáll* 'elárúsít, elad'

-*ërgáll*: *isziërgáll* 'esztergályoz', *pisziërgáll* 'piszkál'

-*ëz(ik)*: *bilingëszik* 'gyümölcsöt, szőlőt, kukoricát szüret után összeszed', *cimëz*, *ëbredëzik*, *ëledëzik*, *ësedëzik*, *görnyedëzik*, *veckendëzik* 'vergődik'

-*këd*: *csipkëd* 'csipked', *lépkëd*, *nyimkëd* 'nyomkod', *nyirkëd*

-*këdik*: *böllenkëdik* 'incselkedik', *cicëllëskëdik*, *cserfëskëdik* 'kedveskedve sokat beszél', *csicsërkëdik* 1. 'acsarkodik' 2. 'fogait összeszorítva becéz vkit, kedveskedik vkinek', *dülleszkëdik* 'támaszkodik', *ellenkëdik*, *ereszkëdik*, *eszetlenkëdik* 'tréfálkozik', *eszetlenkëdik* 'hebehurgyán viselkedik', *gógëkëdik* 1. 'magát összehúzza jár' 2. 'büszkëlkedik', *idétkëdik* stb.

-*këzik*: *gyülekëzik*, *igërkëzik*, *jelenkëzik*, *köttekëzik* 'költekezik', *ölëkëzik* 'ölelkezik', *segëtkëzik* 'segédkezik', *vëdekëzik*, *vëtkëzik*.

b) Névszóképzőkben

-*elëm*: *élelëm*, *fëgyelëm*, *fëlelëm*, *figyelëm*, *këgyelëm*, *kërelëm*, *sërelëm*, *szerelëm*, *türelëm*, stb.

-*delëm*: *engëdelëm*, *fejëdelëm*, *kësedelëm*, *veszëdelëm* stb.

c) Igeragokban

A kijelentő mód többes szám 2. személyű alanyi (-*tek*) és tárgyias (-*itek*) személyragban:

-*tëk*: *ësztëk*, *fëtëk*, *hisztëk*, *kértëk*, *léptëk*, *nëztëk*, *szëttëk* 'szedtek', *vertëk*, *vësztëk*, *visztëk* stb.

-*ü*ték: *észütek, féttütek, 'féltitek', hiszütek, kériütek, lépiütek, néziütek, vésiütek, visziütek* stb.

A felszólító mód alanyi és tárgyias ragozás többes szám 2. személyű személyragban (*ték*): *együtek, fizessütek, légyütek, keressütek, léptyütek 'lépjetek' stb., együtek, fizessütek, keressütek, kérgyütek 'kérjétek' stb.*

d) N é v s z ó r a g o k b a n

Az *-ën* helyhatározóragban: *embërënn, ezënn, gépënn, gyerëkénn, hegyënn, képënn, përcënn, székënn* stb.

A *-ték* birtokos személyragban: *betegütek, cvëttërtëtek, eszëtek, fejëtek, gyerëkëtek, kezëtek, leveletëk, székëtek* stb.

A *-szër* határozóragban: *ëccër, kéccër, héccër, ezërszër* stb.

A *gëlészta, gëlészta*s és *vëlla* szavakban zárt *ë* jelentkezik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *i* helyén.

Bár kevés szóra terjed ki, mégis föl kell figyelnünk az *a, o* és *ö* rovására fellépő illabiális *ë*-zésre is.

Az *a* rovására: *bërázda ~ brázda ~ barázda, cigërëtta, hërmunika ~ hermunika ~ harmunika, hërmunikás ~ hermunikás ~ harmunikás, hërmunikázik ~ hermunikázik ~ harmunikázik, sërág'gya 'saroglya', trëktáll 'traktáll' és vësárnap ~ vasárnap.*

Az *o* rovására: *bërëtfa ~ borotfa 'borotva', bërëtfákozik ~ borotfákozik 'borotválkozik', bërëtfáll ~ borotfáll 'borotvál', lajtërgya 'lajtorja, létra' és pazdërgya 'pozdorja'.*

Az *ö* rovására: *ësszes ~ összes, ëssze-vissza ~ össze-vissza és mérnëk.*

Az ide tartozó szóalakok jórészt elhasonulások, s elsősorban az idősebb nemzedék szóhasználatában hallhatók. Érdekes képet mutat nemzedékek szerinti használati körük. Csak az idősebbek használják a *brázda, ësszes, ëssze-vissza* és *vësárnap* változatokat.

Csak az idősebb és középső nemzedék ajkán él a *bërázda, bërëtfa, bërëtfákozik, bërëtfáll, hërmunika ~ hermunika, hërmunikás ~ hermunikás, hërmunikázik ~ hermunikázik* és *trëktáll*. Mindhárom nemzedék nyelvhasználatában megfigyelhetők a *cigërëtta, lajtërgya, pazdërgya* és *sërág'gya* szavak. A fiatal nemzedék használja — ritkábban a középső is — a *barázda, borotfa, borotfákozik, borotfáll, harmunika, harmunikás, harmunikázik* és *vasárnap* alakokat.

Az *ö* megterheltsége

Már a zárt *ë* megterheltségénél rámutattunk, hogy nyelvjárásunkban az *ë*-zés az általános. Nemcsak szó belsejében található meg nagy számban, hanem különösen nagyban közrejátszik az *ë* megterheltségében a hangsúlytalan szótagbeli, toldalékok előtti és toldalékokban megfigyelhető gyakori előfordulása (1. a zárt *ë* megterheltsége). Emellett azonban kisebb fokú *ö*-zéssel is találkozunk. Nemcsak a *bök, csörög, dörög, hörög, köröm, öreg, pötyög, rötög, szövet* stb. szavak hangzanak *ö*-vel, hanem labiális *ö*-zés mutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli zárt *ë* helyén (néhány esetben nyílt *e* helyén is) hangsúlyos helyzetben, ritkábban hangsúlytalan szótagban is. Mindenekelőtt a köznyelvi *ë ~ ö*-zók párok közül csak az *ö*-zók változat használatos nyelvjárásunkban. Ezeket a köznyelvben is ingadozó példákat az egyes kategóriáknál soroljuk föl. A labiális *ö*-zés példái is két csoportra bonthatók: független és fonetikai helyzettel vagy rendszerbeli hatással magyarázható esetekre.

Független labiális ö-zés

I. Szó belsejében:

1. Hangsúlyos helyzetben (csak szótövekben): *böcsméről* 'becsmérel', *böcsület*, *böcsületés*, *böcsüll*, *böcsüs*, *bögy*, *böndö*, *bötlehém*, *bötlehémés*, *bötü*, *csöcs*, *csökél* 'cse-kély', *csökölség*, *csönd*, *csöndes*, *csöndüll*, *csöng* ~ *csönög*, *csöngő*, *csöpög*, *csöpögés* 'ereszalja, ahova az esőcseppek a tetőről lefolynak', *csöpögő* 'szemerkélő eső', *csöpörög*, *csöpp*, *csöppenyik* 'cseppenik', *csöppü* 'csepű', *föccsen* 'freccsen', *föcsérüll* 'fecsérel', *föcske*, *föcskendő*, *föcskendüll* 'fecskenedez', *föcsög* 1. 'sokat beszél' 2. 'fröccsen', *föcsté* 'borjazás után két-három napig fejhető tej', *föd*, *födél*, *födő*, *födöz*, *födöttet* 'a kancát megtermékenyítés céljából a csődörhöz elvezeti, elhajtja', *fökél* 'fekély', *fölé*, *fölöntő* 'kb. tizenkét literes úrmérték', *fönnálló* 'szekrény', *fönséges*, *fönt*, *förgeteg*, *förhinc* 'a kocsí része', *föst*, *fösték*, *föstékés*, *föstet*, *föstő*, *föstökötény* 'sima, kék vászonkötény', *göröndő* 'gerendely', *gyöngé*, *gyöngüll*, *gyöp*, *gyöpös*, *köröszfi* 'keresztfiú', *köröszlány* 'keresztlány', *körösz*, *köröszanya*, *köröszta*, *köröszteny*, *körösztü* 'keresztül', *körösztü-attu* 'keresztül-által', *körösztü-kacsu* 'keresztül-kasul', *körösztüll*, *körösztüllés*, *körösztüllő*, *köröszdvíz* 'keresztvíz', *lött* 'lejt', *löttös* 'lejtős', *Örse* ~ *Örzi* 'Erzsébet beceneve' (csak az idősebb asszonyok megszólításában), *Örzi* 'asszony ládája' (tréf.) 'eldugott, nehezen hozzáférhető hely (pl. ágy, láda, szekrény stb. alatti hely)', *öspörös*, *pöckös*, *pöcküll*, *pöckő*, *pöcsét*, *pöcsétés*, *pöcsétüll*, 'pöcsétel', *pödör*, *pöddzi*, *pöndörített* 'penderít', *pöndüll*, *pöng* ~ *pönög*, *pöngő*, *pör*, *pördült* 'perdült', *pördüll*, *pörgettyü*, *pörgye* 'perje', *pörnye*, *pörög*, *pörösködik*, *pörő* 'persely', *pörüll*, *Pöszérkut* 'határrésznév (Pecérkút)', *pötty*, *pöttyös*, *pözsög*, *pözsög*, *röbben*, *röb-benyik* 'rebben', *röpött* 'repít', *röpköd*, *röppenyik* 'reppen(ik)', *röpiüll*, *röpiüllés*, *röpiüllő*, *röst*, *röstell*, *röttöget* 'sokáig őrizget vmit, rejteget' *röttökkéve* 'a legalsó kéve az összerakott gabonacsomóban; rejtekkéve', *rött* 'rejt', *söpör*, *söpörő* 'a bor üledéke', *söpri* (seprű), *sörén-kedik* 'serénykedik', *sörény sörét* ~ *srét* 'serét', *sörte*, *töngődik*, *töpörtő*, *vödör*, *vörös*, *vörsöng* ~ *vörsönyög* 'veszekszik, perlekedik', *vörsönyöz* ~ *vörsönyüll* 'versenyez', *zsömlé* 'zsemlye' és *zsömlészörű* (szarvasmarha) 'világosbarna szőrű (szarvasmarha)'

Ellenpéldák: a zárt *ö* megterheltségénél.

2. Hangsúlytalan helyzetben: *hömbölög* 'hempereg', *lepödő*, *szédülög* és *zsémbölög* ~ *zsímölög* ~ *zsömbölög* 'betegeskedik'

Ellenpéldák: a zárt *ö* megterheltségénél.

Asszociatív labiális ö-zés

I. Illeszkedésszerű ö-zés. Az ide tartozó példák mind olyanok, amelyeknek előző szótagjában labiális magánhangzó (rendszerint *ö*) van. Az illeszkedés iránya szerint ez az ö-zés hangsúlyos → hangsúlytalan irányú. Szó belsejében és toldalékok előtt mutatkozik.

1. Szó belsejében: *csöpög*, *csöpögés*, *csöpögő*, *csöpörög*, *föcsög*, *födöz*, *födöttet*, *föcsödör* 'bajusztát kipedri', *föcsöpörödik* 'felserdül, felcseperedik', *fölöttés*, *göröndő*, *köpöndörített* 'kipenderít', *köröszfi*, *köröszlány*, *körösz*, *köröszanya*, *köröszta*, *köröszteny*, *körösztü*, *körösztü-attu*, *körösztü-kacsu*, *körösztüll*, *körösztüllés*, *körösztüllő*, *köröszdvíz*, *öspörös*, *pöckös*, *pöckő*, *pödör*, *pöndörített*, *pörög*, *pörösködik*, *pözsög*, *röggöny* 'röntgen', *röggönyöz* ~ *röggönyüll* 'röntgenez', *röpköd*, *röttökkéve*, *téfolós* 'tejfeles', *töpörtő*, *vödör*, *vörsöng* ~ *vörsönyög* és *vörsönyöz* ~ *vörsönyüll*.

Ellenpéldák: a zárt *ö* megterhelésénél.

2. Toldalék előtt: (a többi labiális hatására): *bögyös*, *bögyöt*, *bövön* 'bőven', *csöcsös*, *csöcsöt*, *csöndöt*, *gyöpös*, *gyöpöt*, *öröz*, *pörös*, *pöttyök*, *pöttyös*, *pöttyöt*,

szükönn 'szűken', *szünök* 'színek', *szünös* 'színes', *ümög* ~ *üng* 'ing', *toldalékos alakjai* (*üngök*; *üngöt*; *ümögbü*, *ümögrü*, *ümögtü*, *üngöm*, *üngöd*, *ümög'gye* ~ *ünge*, *üngünk*, *üngötök* és *ümög'gyük* ~ *üngük*) és *üröget* 'üritget'.

Ellenpéldák: a zárt *ë* megterhelésénél.

II. Labiális *ö*-zés *l* előtt

1. Szó belsejében

a) Hangsúlyos helyzetben: *böléndék*, *fölhö*, *föllü* 'felül', *fölöslegös*, *fölöttös*, *fönyött* 'felnyött', *fölségös*, *fősz* 'felső', *Gölöncsér* 'családnév (Gerencsér)', *kő* ~ *köll*, *kölletlenkédik*, *kött* (*rétes*) 'kelt tésztaféle', *löli* (a hideg), *lölkeszakadva* 'lélekszakadva', *lőte* 'elte', *zsöllér* 'házbérlet', *zsöllérkédik* 'házbérletben lakik' és *zsöllérség* 'házbérlet'.

A *föl* igekötőben: *fődob*, *fődönt*, *főcserél*, *főfordull*, *főgyün*, *főhúz*, *főkerüll*, *főkopik*, *főkötöz*, *főrobbant* stb.

b) Hangsúlytalan helyzetben: *métölös* 'mételyes', *őfölsége*, *péntölös* ~ *péntös* 'pendelyes', *sindölös* ~ *sindös* 'zsindelyes' *téjő* 'tejfel', *téjölös* ~ *téjös* 'tejfeles' és *zsém-bölgő* ~ *zsömbölgő* 'beteges'.

Ezenkívül mindig *ö*-vel hangzanak nyelvújrásunkban azok a főnevek, amelyek az irodalmi nyelvben *-ely* végződésűek. Ezek a következők: *Gergő* 'család- és keresztnév', *göröndő*, *métő* ~ *métöl*, *péntő* 'pendely', *pörső*, *sindő* 'zsindely', *tengő* és *véndő* 'zsíros bődön; vendely', de: *píhi* 'pehely'.

2. Toldalék előtt: mindig *ö*-t találunk a magas hangrendű igék alanyi ragozása egyes szám 2. személyű *-l* személyrag előtt. Mivel ez az *-l* abszolút szóvégen és mássalhangzóval kezdődő szavak előtt kiesik, ezért hosszú *ö*-t figyelhetünk meg az ilyen esetekben.

Például: *emlékszö*, *észö*, *fékészö*, *fekszö*, *felezö*, *hiszö*, *kérdészö*, *kereszö*, *lesö*, *lészö*, *nézö*, *szérszö*, *tervezö*, *tészö*, *végzö* stb. Ezeknek az igealakoknak olyan nagy a számuk, hogy analógiásan áttekerjünk az olyan esetekre is, amelyekkel szemben a köznyelvben és más nyelvújásokban *-esz* végződés található. Például: *ébresztö*, *fürdö* 'fürdesz', *föstö* 'festesz', *füttö* 'fűtesz', *kezdö*, *köttö* 'költesz', *sücc* ~ *süötö* 'sütsz' stb. Az egytagú magas hangrendű igékben ugyancsak alanyi ragozás egyes szám 2. személyében ingadozás mutatkozik az *-ö* és *-sz* végződés között. Például: *élö* ~ *ész* 'élsz', *félö* ~ *fész* 'félsz', *kérö* ~ *kérsz*, *merö* ~ *mersz*, *mérö* ~ *mérsz*, *nyelö* ~ *nyész* 'nyelsz', *nyerö* ~ *nyersz*, *sütö* ~ *sücc* 'sütsz', *térö* ~ *térsz*, *ütö* ~ *ücc* 'ütsz', *verö* ~ *versz* stb. Ezekben az esetekben azonban napjainkban az *élö* 'élsz'-féle változatok inkább csak a középső és idősebb nemzedék nyelvhasználatában fordulnak még elő.

A köznyelvben *-él* hangkapcsolatra végződő igék nyelvújrásunkban *-üll* végződéssel állnak. Ebben az esetben minden bizonnyal *l* előtti *ö*-zés fokán keresztülment jelenséggel állunk szemben. E jelenséget mutató példákat az *ü* megterheltségénél soroljuk föl.

3. Toldalékokban

A *hová?* kérdésre felelő, lazább viszonyt kifejező köznyelvi és más nyelvújásokbeli *-hez* helyhatározóraggal szemben nálunk a *-hö* ~ *-höl* alakváltozatok fordulnak elő, mégpedig abszolút szóvégen mindkettő, magánhangzóval kezdődő szó előtt *-höl*, mássalhangzóval kezdődő szó előtt pedig *-hö* változat.

Abszolút szóvégen: *ehhö* ~ *ehhöl*, *fejihö* ~ *fejihöl*, *kényérhö* ~ *kényérhöl*, *nyerégbö* ~ *nyeréghöl*, *pékhö* ~ *pékhöl*, *székhö* ~ *székhöl* stb.

Magánhangzóval kezdődő szó előtt: *ehhől ebbe, fejihől igazította, kenyérhől atta, nyeregghől át (állt), pékghől ért, székhől út (ült)* stb.

Mássalhangzóval kezdődő szó előtt: *ehhő tette, fejihő verte, kenyérhő vettem, nyeregghő kötötte, pékghő vitte, székhő fektette* stb.

Labiális ö-zés nemcsak zárt *ö* (egy-két esetben nyílt *e*) helyén mutatkozik, hanem néhány esetben *i* hanggal szemben is. Ez csupán az *ellenöröz, hirteleny* 'hirtelen', *hörtelenkedik, öröz, ösmer* és *ösmerős* szavakra terjed ki. Ezek a szóalakok napjainkban egyre inkább csak az idősebb nemzedék körében használatosak. Szórványos nyílt ö-zés mutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *ü* hang helyén. Hangsúlyos helyzetben lép föl a *csőtörtök, fördés, fördet, fördik, fördő, öldöz* (üldöz) és *tönülődik* 'tűnődik' szavakban, de jelentkezik hangsúlytalan helyzetben is az *eggyikönk ~ eggyönk* 'egyikünk', *eggyikőjük ~ eggyőjük* 'egyikük', *mellikőjük ~ mellőjük* 'melyikük' és *mellikönk ~ mellönk* 'melyikünk' szavak esetében.

Szabó József

Szó- és szólásmagyarázatok

Demagóg. 1. Az EtSz.-nak (1 : 1308) címül írt szavunkra vonatkozó megállapításait így foglalhatnók össze: A szóra a XIX. század második fele óta vannak adatok; a század első felében a *demagogus* szóalakot használták (Kunoss: Gyalulat); a 'népvezér' jelentésű *démagógos* átkerült a latinba, és mint politikai kifejezés rossz értelemben a XVIII—XIX. század nyelvhasználatában felújult; a magyar *demagogus* a hazai latin *demagogus* átvétele.

Cikkemben három mozzanatra szeretnék rámutatni: 1. a *demagogus* a XVIII. század végéről adatolható; 2. a *demagóg* már a XIX. század harmincas éveitől kezdve használatos nyelvünkben; 3. szavunknak pejoratív tartalmat az uralkodó osztályok szemlélete kölcsönzött.

2. A *demagogus* a nagy francia polgári forradalom eseményeinek kapcsán jelenik meg magyar szövegben. Alkalmazásában még nem érződik rosszalló hangulattöbblet. Inkább félelem, aggodás ütközik ki e politikai seregszemlerészletből: „Harmadik Rendbéliek, az úgy nevezett *Demagogusok*, vagy Republikánusok, a' kik vezérlettek-sok ideig a' Nemzet-Gyűlését . . . A' Konstitutzio' Baráti . . . attól tartanak, ne talám nagy befolyások lett legyen a' Kluboknak, az új Gyűlés' Tagjainak válfajzatásába; és hogy az új Deputátusok, kik nagy részént tüzes ifjú Emberek, a' *Demagogicum Siftemához* találhatnak izítani — a' Nép' hatalmát módján fellyúl talállyák sürgetni” (Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791. 2 : 520). E számbavétel időpontja után rövidesen megbukik Martinovics köztársasági mozgalma; a francia burzsoázia végrehajtja Napóleonnal az 1799-i államcsinyt. A forradalomtól irtózás hangulata üli meg a magyar uralkodó osztályt is. Innen van, hogy hazai viszonylatban már a századforduló idején találkozunk a szó elutasító tartalmú kifejezésével. A magyar értelmezés történetében döntő fontosságú Pest megye tiszti szótárának 1806-ban készült első levonata. „A' tisztbeli Írás módjának saját szavai” címmel megjelent kiadvány ötödik fejezete a közdolgok intézésében előforduló latin megjelölések magyar megfelelőit állítja össze (A tiszti szótárakról I. Gáldi: MSzótIr. 226—32). A megye urainak a forradalom és a haladó jelenségek iránt érzett ellenszenv sűrűsödik össze a munka szótári részének e *demagogust* értelmező magyar szavában: *Nép ámitó*. A mű szóanyagához Verseghy Ferenc is fűzött bíráló megjegyzéseket. A Marseillaise első magyar fordítójának, a magyar jakobinus mozgalom tagjának észrevételében pozitív elvi felfogás tükröződik: „Demagogus . . . Így nevezték hajdan a' Görögöknél a' Rhétorokot, Oratorokot, a' kik az ott uralkodó Néphez beszédeket tartottak. Hogy ezek mind ámitók voltak volna, senki sem mondhatta. Tartsuk meg tehát a' *Demagogus* nevet vagy mondgyuk: *Népszónoknak*” (Viszota Gyula: Révai, Verseghy és a tiszti szótárak. NyK. 35: 223). Két magatartás kerül itt egymással szembe. A konzervatív ítélet és a haladó megértés iránytűje mellett tájékozódó szóértelmezés ellentétében az előbbi irányzat győzött. A Pest megyei szótár végleges, első kiadásának szövegében (1807.) megmaradt az eredeti

szóösszetétel. Így került át a második kiadásba is (1826.). Csak a harmadik kiadás (1834.) módosít a szóörökségen. Bővíti és egyben enyhíti is a merev egyszólamú értelmezést: „néppel tartó, nép-ámító”. Ez a két irányú tartalmi megoldás később általában állandósul szótárainkban. Egyelőre azonban a Pest megyei szótár nyomán jelentkezik a *népámító* Szirmay Glossariumában (1806.), kap éles hangsúlyt az idegen szó magyar egyértékese Kunoss Gyalulatjában: *népcsábító, néphűtető* (1835.), és honosodik meg Bloch szótárában a *népizgató* (1843.). E szónak nyelvújítási alakváltozata: *nép-izgár* (Királyföldi 1846.). Az idézett neologizmusoknak erős hangulati hatásuk van. Megvetést, erkölcsi megbélyegzést árasztanak. Számukat kiegészíti ez a tömeg lebecsülését és a forradalomtól való borzongást szemléltető mondatsor: „a jó régi időbeli Urak úgy gondolják, hogy a népsalak felingerlése által lehetne győzedelmeskedni: ők lettek valódi *népszédítőkké* (demagogusok), hanem, vissza-hozhatatlan az ő idejek” (Erdélyi Híradó 1830. 159.).

3. A *demagogus* néhány magyar megfelelőjének szótári lelőhelyéről külön szólnunk. Verseghy véleményének is volt visszhangja. Nézetét magáévá tette Kisfaludy Sándor. Bizonyára nem mélyebb meggyőződésből, hanem pusztán nyelvi meggondolások alapján. A Zala megyei tiszti szótár végleges szövege részére készített szóajánlásai közt így hangzik a *demagogus* magyar megjelölése: „*Nép-szónok* vagy *Demagogus*” (Viszota: i. h. 214; Kisfaludy S. MM. 8 : 679). Magában a Zalai Szótárban csak egy kifejezés kapott helyet: *Népszónok* (1807.). Verseghy neologizmusának útja egyelőre elakadt.

Márton József először 1818-ban, latin—magyar—német szótárába iktatja be az idegen szót: „*Demagogus* a' ki a' köznép telyes bizodalját megnyerte, 's azzal kénnyére bánik, mint a' régi Görög oratorok tették”. Semmi sem vall elhárító szándékra. Tárgyilagosság jellemzi a meghatározást. Ugyanez a viszony a szótáríró és a fogalom felfejtése között 1823-ban is: „*Demagog*, der, ein Volkslenker; nép bálványa, a' kire a' nép nagyon hallgat.” Márton azonban az 1818. évi szótárhoz csatolt toldalékban összegyűjtötte a politikai életben és a törvénykezési gyakorlatban előforduló szavakat (Glossarium, seu Interpretatio Vocum, in Politicis ac Juridicis negotiis Regni Hungariae usitatorum), s közéjük illeszti a *demagogus*-t is. De mivel forrásként használja Pest megye tiszti szótárát (Gáldi: MSzótIr. 192), átülteti innen a 'népámító' jelentést, jöllehet a német értelmezés távoláll a pejoratív tartalomtól: ein Volkslenker, Volksleiter. Hosszan tartó és rendeltetésénél fogva széles körű volt a Pest megyei tiszti szótár hatása.

Az idegen *demagóg* magyar értelmezésének történetében fordulatot jelent a Tzs. (1835.) megjelenése. A Magyar Tudós Társaság német—magyar szótára kételemű jelentést ad: „*Demagog*, der; népbarát, *demagóg*.” A *népbarát* közvetlenül, minden kerülő nélkül kínálja ellenőrzésre a tartalom pozitív elemeit, társa problematikusabb helyzetet terem. A kétirányú kapcsolás lehetőségére van már példánk. Itt mégis a rokon jelentés, a szinonim szóhasználat vonalán keresnők a magyarázatot. A *demagóg* Vörösmarty—Schedel szótárában nem valami kiáltó, harsány neologizmus leplezésére szolgál. Verseghy fel fogása újul meg a *népbarát*-hoz közelítő szójelentésben. Máskülönb a szerkesztők nem szentesítették volna magyar értelmezésnek a *demagóg* szót. Nem határozták volna meg önmagával a kifejezést. A Tzs. (1835.) eljárását két szempontból értékelhetjük: 1. Méréséklőleg hatott: A reformkori kétnyelvű szótárak a túlzón megvető érzelmeket nyilvánító neologizmusokat elhárítják, sőt pozitív jelentést tartalmazó szóalakokat vesznek fel (Fogarasi 1845 : *néphős, népigár*; Bloch 1847 : *népbarát, népigató, népvezér*). 2. Lexikográfiai keretben elsőnek minősíti értelmezőnek a *demagóg*-ot. Élő nyelvhasználatot rögzített.

4. A *demagóg* szóalakot már 1832-ből ismerjük. A Közhasznu Esmeretek Tára rövid, de igen fontos elemzését adja a szónak: „*Demagog* (görög szó 's népvezért tesz), a

democratiákban vagy elegyes status szerkezetekben a' nép vezére, ki annak kedvezését használja, hogy azt végzeteiben 's munkálatiban kormányozhassa . . . A' régibb 's újabb időknek majdnem minden *demagogjai* elárulták inkább mint előmozdították a' nép érdekeit, leginkább csak saját hasznokról gondoskodván. Az úgy nevezett buzgó népbarátok Franciaországban, kik kizárólag akartak jó hazafiaknak tartatni, egy Marat, Robespierre, orleansi herczeg és mások, rossz hírbe keverték a *demagog* nevet" (4 : 46). Idézetünk igen lényeges bizonyíték amellett, hogy a francia forradalom demagogjai négy évtized múltán az uralkodó osztályok ítéletében negatív előjelet kaptak. S e jelentéshasználat távolról sem elszigetelt jelenség. Bajza 1834-ben magyarra dolgozza át, illetve fordítja le egy névtelen tory politikai cikkét „Franciaország 1833-ban politikai és értelmi tekintetben” címmel, s ezzel a megjegyzéssel: „minden nézeteit alá nem írónk.” A cikk *demagóg* szavaiban megkövesedett elhárító mozdulatot tehát nem azonosíthatjuk Bajza álláspontjával. A szerző szellemi-világnézeti kapcsolatot teremt a nagy francia forradalom és időpontja politikai jelenségei között. Hogy szavunk jelentését az adott helyzetben megérthessük, tudnunk kell, mit értettek 1833-ban *demagóg*-on. A harmincas évek Franciaországában a demokrata-republikánus társaságok, a titkos szocialista szövetségek vezetői, a forradalmi munkásmozgalmak szervezői a nagy francia forradalom jakobinusainak magatartását elevenítik meg a nagypolgárság tudatában. A Márton József szerkesztette Magyar Kurirnak egy az Allgemeine Zeitungból átvett közleménye jól érzékelteti az összefüggést a demokrata-republikánus vezetés és a jakobinizmus között. A tudósítás egy „régí tanulság”-ból indul ki: A neves vagy magas állású egyének ne egyenek egy tálból cseresznyét az alacsony rendűekkel. E böles mondás ellenére mégis vannak, akik a pórnép közé elegyednek: „Ilyen *Demagogusokból* álló Clubb telepedett most Párisban le, azon szín alatt ugyan, mintha a' népet, különösen pedig a' mester embereket akarná tanítani, valósággal pedig a' népet meg akarja fosztani minden vallástól, melyet babonázásnak kiált ki, — azután meg azt is elakarja (!) hitetni, mintha ő (Clubb) az igazi népfejedelemséget akarná — igen természetes, hogy a Fejedelmek a *Demagogusok*-ból fogának választatni . . . Ebben a' Clubban Cabet és Cormenin Urak korlátlan hatalommal uralkodnak” (Magyar Kurir 1833. 2 : 34). Ebben a munkásság részvételével működő demokrata-republikánus társaságban olyan politikusok is szerepet visznek, akiknek addigi magatartása nem egyeztethető össze a társulás jellegével: „Ezeket az Urakat úgy esmerjük, mint a' Jacobinizmusnak halálos ellenségeit, 's még is a' *Demagogusok* között tolongnak” (uo.). Ilyen irányból kell mérlegelnünk a fentebb idézett cikkben Bajza szóhasználatát:

A politikai tanulmány egy része a republikánusok magatartásával foglalkozik. Nem kedvezően. Engels megállapítása szerint „a francia kommunisták legtöbbje egyszersmind republikánus; kommunista társadalmi rendszert akar, köztársasági kormányzat formájában” (Marx—Engels Művei 1 : 484). Mi tehát a véleménye a konzervatív angol írónak a republikánusokról? „Azon cannibáli manifestumon kívül, melyben Marat, Saint-Just és Danton elveit vallja magáénak, a' republicanus párt' legutolsó csapása az vala, midőn a' legaljasabb pórnépet fellázítá” (Tudománytár 1834. 4 : 120). Ezekre a republikánusokra vonatkozik e kijelentés: „Minél hevesebbek voltak a' *demagogok*' declamatioi, annál kevesebb figyelemre méltattak” (uo. 138). A tory író, hogy még szorosabb szellemi azonosítást létesítsen a két világ között, a jakobinus múlton kívül herbertista emlékeket is idéz: „Mint St. Just és Clootz Anacharsis, a' kik' nevendékeinek mondják magokat ezen úgy nevezett újfrank republicanusok, nem csak a' monarchiát támadják meg, hanem magát a' vagyont is. Nem csak az adót kell megsemmisítenünk, úgy mondanak ezen *demagogok*, a rosznak gyökerei mélyebben fekszenek” (uo. 139). Az író a saint-simonistákat is *demagógoknak* tartja. Irtózáttal fordul el a saint-simonizmus gondolatától, kárhoztatja a nők teljes felszabadítását: „A' palais-royal nem ferteztetik többé *asszonyi demagogok* által,

mellyek hajdan benne pezsegetek” (uo. 143). Wolfgang Menzel hevesen támadja az „Ifjú Németország” néven ismert haladó mozgalmat. Árulkodó, vádaskodó cikkeiben kozmopolitizmusukat, vallástalanságukat, saint-simonista hitüket hánytorgatja (vö. Turóczi-Trostler József: I. OK. 1 : 185). Egyik ilyen írását Tarczy Lajos, Petőfi pápai tanára ültette át magyarra. Egy helyütt a „boldogság-respublica s közös nőtartás” papjainak erkölcsstelenségéről szól. „Az ifju Németek» egyazon ellenmondásba esnek itt, mellybe Mirabeau 's olly sok francia *demagogok*. Ők a' közönség szemláltára népszószólót, ott-hon szultánt szeretnének játszani” (Tudománytár 1836. 9 : 208). Itt az író még arra a Mirabeau-ra céloz, akinek nevét Petőfi is feljegyezte a forradalom nagyjai között (ÖM. 5 : 168), és akinek „Mémoires” című művét Vasvári Pál legkedvesebb olvasmányai közé sorolta (Fekete Sándor: V. P. vál. politikai írásai 133).

5. Eddigi példamondatainkban a haladó törekvéseket és radikális követeléseket megbélyegző kijelentések *demagóg* szava mögött javarészt a francia forradalom vezéralakjainak képzete él. Cabet és Cormenin neve viszont múlttól független kortársi „demagóg”-okra utal. S ebben a vonatkozásban nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy a németországi hatóságok a XIX. század első felében „demagogok”-nak nevezték a liberális-demokrata eszmék képviselőit (Marx—Engels: Válműv. 2 : 335. j.). De „demagogok” voltak a francia titkos társaságoknak forradalmi magatartást és a munkássors változásában való érdekeltséget tanúsító vezetői is. E szocialista szervezethez rokonszenvenvel kísérik a spanyol nép forradalmát: „a' francziaországi *demagógpárt* mélyen részt vesz a' spanyol dolgokban” (Jelenkor 1835. 678); 1839. május 12-én nyílt támadásba lendültek. Forradalmi megmozdulásuk során elfogták az „Évszakok Társasága” egyik irányítóját, Barbès is. A bírósági tárgyaláson „a' katonafegyverek” csörgése nélkül senkise gondolta volna, hogy titkos *demagóg* egyesület, 's a' maj 12—13kai zendülés' vezérei felett fog ítélet tartatni . . . Minden szem Barbès-n állapodott meg” (Hazai s Külf. Tud. 1839. 2 : 23). Ez idő tájt a titkos társaságok forradalmi akarata nemegyszer összeesküvés formájában jelentkezik. A Lajos Fülöp ellen megkísérelt merénylet tettese, Darmès már az esemény megtörténte előtt is „nagy *demagóg* fellengés által tüntető ki magát” (1840. Nyr. 85 : 467). A királyi hercegek merényletje, Quénisset elkerülte a halálbüntetést: „megkegyelmeztetése azon körülményesebb fölfedezéseknek tulajdonítandó, mellyeket ő a titkos *demagóg* társaságok ármányairól tett” (Hírnök 1842. május 23. 2). Más fogalmazásban: „mellyeket a titkos *demagóg* társulatok tervezéséről tön” (Nemzeti Újság 1842. 176). A baloldali sajtó azonos minősítést kap a Quénisset-perrel kapcsolatban: „A Journal du Peuple a legrosszabb-nemű *demagóg* lap volt, 's habár ezer esküdt által menteték is fel, aljas *demagóg* gondolkozása ez által semmiben sem változott volna” (Világ 1842. 29). A kormánypárti francia újságok „hasznos” tanulságokat vonnak le a perből. Az összeesküvők átláthatják, „hogy a *demagóg* sajtó felerlingerli ugyan őket; de ha rajta kapatnak, legnagyobb gúnnyal tagadja meg őket” (uo. 54). A néger rabszolgák emancipációjának híveit is a „demagóg” név illeti meg. A forradalmiság, a demagógia vádja hangzik ellenük. Lamartine visszatartja a gyanúsítást: „mi nem vagyunk az emberiség ítélőbírái, nem philanthropicus *demagogok*” (Pesti Hírlap 1842. 217).

6. Az angol munkásmozgalom vezetőit is „demagogok”-nak minősíti a burzsoázia. Érthetően: ők az osztályharc szervezői. Manchesterben sztrájkolnak a kézművesek: a munkától „eddig is csak az őket vezető tudatlan *demagogusok* lármája 's fenyegetése által tartottattak-vissza” (Hazai s Külf. Tud. 1834. 307). Kállay Ferenc a géprombolás mögött is „demagóg” befolyást gyanít, jóllehet a luddista mozgalmat az angol munkások nyomora idézte elő: kietlen helyzetükben a materiális termelőeszközt támadták s nem annak társadalmi kizsákmányolási formáját (Marx: A tőke. Szikra 1948. 1 : 463): „a' szövő szé-

kek ellen sok ízben megújított zenebonák, a' gyűjtogatások az angol népszabadságnak nem a' legszebb oldalai; legalább a' *demagogusok* épen a' tudatlan köznép közt üzték mindég ördöngös játékaikat" (Tudománytár 1834. 3 : 38). Az általános megjelölésen túl újságjaink hasábjain név szerint is megjelennek a „demagogok”: O'Connor a chartista mozgalom vezére: „Az ismeretes *demagog* Feargus O'Connor néhány nap előtt Bradford-ban ingerlő beszédei által egy chartistagyülekezetben háborgásokra adott alkalmat" (Nemzeti Újság 1840. 15). Az Általános Londoni Munkásegylet bizottsága William Lovett vezetésével dolgozza ki 1838-ban a népchartát. Ő is „demagog”: „Lovett és O Connor kezdetben a chartismus barátai voltak . . . De mikint *demagogok* közt rendesen történni szokott a főnökség felett verseny támadt" (Világ 1842. 557); „M'Douall orvos, hírneves *demagog* Greenvichben, Amerikába költözött" (uo. 685). Minden munkásmozgalmi kudarc örvendő visszhangot kelt a konzervatívok körében: A toryk szerint O'Connel bukása Lublinban nemcsak az ír függetlenségek vereségét jelentette, hanem a chartistákét is: „A *demagogok* és izgatók megverettek" (uo. 1841. 244); ezt a megjegyzést a haladásellenes pozsonyi hírlap is közvetíti: „A' *demagogok* és izgatók meg vannak verve" (Hírnök 1841. augusztus 2. 3); „A kormány határozott föllépése s a chartistafőnökök elfogatása, hatályos benyomást gyakorolt a tömegre. A *demagog* (!) hatalma minden esetre megtörtetett ugyan, de még mindig ellenhatással leendnek, míg végre el nem nyomatnak" (Nemzeti Újság 1842. 298). Parlamenti mesterkedésekről szól e tudósítás: „A' toryk főfortélyá: mennyire csak lehet, a' chartistákat magokhoz csatolni, s' mérsékelt szabadelműeknek *ultra-demagog* jelölteket tűzni ellenökbé" (Pesti Hírlap 1841. 412). Az angol munkásosztály nyomorult helyzetének megjavításáért folyó harc élenjáró egyéneit még a haladó magyar szemlélet is a szédelgő mozdulatokra vállalkozó személyek közelségében említi: Gorove István az angol népnymor láttán, a gyári munkások riasztó életviszonyait megismerve így rögzíti a valóságot: „azt hiszitek, népcsábítók, *demagogok* ösztönöznek panaszra, ingerelnek követelésre, izgatnak tetterre? — az éhség a legnagyobb izgató!" (Nyugot 1844. 2 : 30).

7. Kossuth Lajos jóvoltából szavunkat hazai vonatkozásban is idézhetjük. Szóhasználatában tiltakozó nyomatékkal hárítja el azt a gondolatot, hogy demagógiának lehessen minősíteni a társadalmi fejlődésért folytatott merészebb lendületű küzdelmet. Azzal, hogy magára vonatkoztatja a szó tartalmát, azonosítja tevékenységének jellegét a szó fogalmával. Széchenyi a Politikai programmtörvényekben népizgatással vádolja Kossuthot, agitatornak tartja, Marat, Lamennais, Enfantin rendjébe sorolja, egy helyütt Rákóczi követőjének nevezi, másutt Dózsához hasonlítja. Kossuth álnéven válaszol (I. Barta István: Kossuth ÖM. 11 : 136), s válaszában az ellenzéki politikusokat, híveit, önmagát gúnyosan és célzatosan, idézőjelek között „demagogok”-nak nevezi: „könnyen megtörténhetendik vala, hogy exltiád az »üdvleldének« [= Széchenyi szava az általa ajánlott nemzeti emléksarnok, panteon megnevezésére] árkain kívül marad, míg az előtte ismeretes »*daemagogok*« [,] kiknek egyike irányában exltiád, tervező jóslatát, egy gyűlölt historiai nevezetesség' cselekedetével azonítani nem átalította, — az »üdvleldében« találnák nyughelyöket" (Jelenkor 1847. 175; Hetilap 1847. 508).

8. A *demagog* elterjedésének ütemére a szó -i képzős melléknévi származékának viszonylagos korai megjelenéséből is következtethetünk: „[Darmès] magát nagy *demagogi* föllengzésivel tünteté ki" (Sürgöny 1840. 143); Dupotynak, a Quénisset-perben elítélt lapszerkesztőnek bűnösségével kapcsolatban: „írásban vagy tényekben nyilatkozó *demagogi* fondorkodásokat mindig elítélni vagy mindig fölmenteni, az csak szörnyszülőtte volna az igazságszolgáltatásnak" (Világ 1842. 29); „a mai sajtó, fájdalom! — *demagogi* szenvedélyek . . . által felette veszélyes: örvénybe sodortatott" (uo. 69); „Ledru-Rollin

követ, ... egy *republicanus-demagogi* beszédének közzététele miatt, ... elítéltetett” (Hírnök 1842. augusztus 8. 3) Ledru Rollin polgári republikánus volt, a radikális demokráciák egyik vezére.

9. A *demagóg* pejoratív köznyelvi használata és szótári értelmezése napjainkig öröklődött. Ha áttekintünk az utolsó száz év terméséből néhány kétnyelvű szótárt, idegen szavak szótárát, lexikont, a változatlan hangnemben tartott nyelvi magyarázatok mellett elfelejtett jelentéstartalmakat is találunk. A XIX. századvég megújítja a Pest megyei szótár taszító jelentésű *népámitó* szavát (SimB. 1899., Tolnai: A tiszta magyarság sz. A PH. Nyelvőre [1932.], Bakos F.: Idegen szavak kéziszótára 1965.), sőt a XX. század Kunoss neologizmusaihoz hasonló hatású kifejezéseket is alkot. Általában egyazon jelentéssorban vegyesen fordul elő pejoratív és pozitív értelmezés. Nagy ritkán feltűnik a *nép-hős* (Farkas Elek: Zsebszókönyv 1861.), *népbarát* (Ballagi: Ném.—m. sz. 1881.), elvértve felbukkan a *népszónok* (Babos Kálmán: Közh. magyarázó sz. 1865., Hadrovics—Gáldi Or.—m. sz. 1951.), sűrűn a *népvezér*. Nemegyszer jelentkezik a *demagóg*, többször a *nép-izgató*, *néplázító*. E jelentéskörben új kifejezésformák nővelik a szóállományt: *népbolondító* (Kelemen: Idegen szavak és nevek sz. 1910., Tolnai i. m.), *népcsaló* (Tolnai i. m., Bakos i. m.), *tömegbujtató* (Sauvageot Fr.—m. sz. 1942.). Az értelmező szövegekben kizárólag negatív motívumok adnak egymásnak találkozót: a nép vezetése államfelforgató irányban, hazug ígéretés, a tények elferdítése, a szenvedélyek felelőtlen felszítása, politikai népszerűség hajhászása a tájékozatlan néptömegek körében (Révai Lex. 1912., Terényi István: Idegen szavak sz. 1951., ÉrtSz. 1959., Bakos i. m.). Csak egyetlen szótári kiadványról tudunk, amely szembefordul a ránk hagyományozott jelentésárnyalatokkal. Sándor Kálmán „Idegen szavak marxista magyarázatokkal” (1948.) című könyve ugyan még engedményeket tesz a nyelvi örökségnek, s a *demagógia* címszó alatt megjegyzés nélkül közli a ’népbolondítás, népámitás’ jelentést, de kiegészítő soraiban már rámutat a lényegre: „az osztálytársadalomban az uralkodó osztályok az igazsággal ellentétben azokat nevezték *demagógoknak*, akik a népet a kizsákmányolók valódi bűneire emlékeztették.” Sándor még nem vonta le helyes értékeléséből a következtetést, nem vette fel szótárába a *demagóg* címszót, nem értelmezte pozitív módon (*népvezér*, *népbarát*, *népfelvilágosító*, *népüggyvéd*, *nép követ*, *népszabadító*), de felhívta a figyelmet a felülvizsgálat szükségére. Valóban, a nyelvünkben a XVIII. század vége óta használt *demagogus* és a reformkorban térhódító *demagóg* nem népcsalókat idéz. Marat, Robespierre, Saint-Just, Danton, Mirabeau, Cloutz; Cabet, O’Connor; Kossuth viselik a nevet, vagyis a forradalom, munkásmozgalom és radikális haladás történelmi alakjai. A magyar értelmezésben tehát kifejezésre kellene jutnia annak a felismerésnek — akárcsak észrevétel, rámutatás formájában is —, hogy a hagyományos pejoratív jelentések egy letűnt világ érületi-politikai magatartásának emlékét őrzik.

Zsoldos Jenő

Anorak. 1. Ezzel a szóval — illetve *anorakki* alakban finn változatával — először 1963. nyarán találkoztam Finnországban, a Lappföldön, egy csuklyás viharblúz neveként. Ivalóban vásároltam is magamnak egy *anorakki*-t, s igen jó hasznát vettem; esőtől, szélről — de még némiképpen a szúnyogoktól is — megvédett. Azóta is hűsleges társam kirándulásaimon, különösen a vadvizek világában.

Történetesen úgy esett, hogy 1964-ben újból megfordultam Finnországban. Hazatértem után — augusztus közepe táján — a Váci utcai sportüzlet kirakatát nézegetve megillantottam egy — az enyémhez hasonló — csuklyás blúzt. Mellette egy cédulán ez a szó volt olvasható: *anorák*. Már akkor elhatároztam, hogy utánanézek a szónak. Meg is

tettem, de a dolognak akkor még nem tulajdonítottam különösebb fontosságot. Azt hittem ugyanis, hogy csak alkalmi szóhasználatról van szó, s hogy az *anorák* hamarosan le is tűnik a színről. Azóta azonban számos alkalommal találkoztam vele, részint boltok kirakataiban, részint magánbeszélgetések során, sőt újabban irodalmi adatokat is találtam előfordulására. Úgy látszik, terjedőben van. Érdeemes hát alaposabban utánanézni eredetének, honi előzményeinek.

2. A szót már a negyvenes évek legelején dokumentálták nálunk, igaz hogy hibás alakban. A Polgárdy Géza szerkesztette Magyar turista lexikonban (Bp., 1941.) találunk egy *Amorak* címszót. A szerkesztő ezt így értelmezi: „Eszkimók kabátja vízhatlan bőrnemű anyagból (irha, hólyag, stb.) rávarrott és az arc körül szorosan záródó csuklyával. Alsó szegélyénél fogva a kajak búvónyílásának pereméhez erősíthető, miáltal viselőjét nem csak hullámoktól és esőtől, hanem felborulás esetén is megóvj a víztől.” — Legjobb tudomásom szerint ez az első előfordulása nálunk a szónak. Nem találtam rá adatot az akadémiai Nagyszótár anyagában. Hiányzik Sauvageot Francia—magyar szótárának második kiadásából (Bp., Dante, 1942.), Halász Előd Német—magyar szótárából (Bp., AkK., 1952.), az ÉrtSz.-ból s az Új magyar lexikonból egyaránt, de még a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak kézisztára első kiadásából (Bp., Terra, 1958.) is. Újból Ország László Angol—magyar szótárában (Bp., AkK., 1960.) bukkan fel. Ez így értelmezi az *anorak* címszót: „csuklyás bekecs, a n o r a k.” Papp István két évvel később megjelent Finn—magyar szótára (Bp., AkK., 1962.) szintén regisztrálja szavunkat. A finn *anorakki* címszó alatt ezt olvashatjuk benne: „csuklyás bekecs, bebúvó-(kabát), a n o r a k.” S megtaláljuk a szót a Bakos-féle Idegen szavak szótára második, átdolgozott kiadásában (Bp., Terra, 1966.) is *anorák* alakban s a következő értelmezéssel: „csuklyával egybeszabott rövid viharkabát.” (Bakos eszkimó eredetűnek jelzi a szót.)

Nemrégiben került a kezembe Christiane Ritter Asszony az Arktiszon (Útikalendok 59. Fordította Sárközy Elga. Bp., Táncsics, 1966.) című érdekes és szórakoztató könyvecskéje. Ennek 75. lapján szintén felbukkan az *anorák* szó: „Ez a favágás életrehalálra ment. Pedig ma nem volt gyönyörűség a munka, hiába húzódtam a kunyhó szélárnyékába. A szél arcomba verte a havat, befújta *anorákomba*, melyet reggel siettemben nem kötöttem össze, s a csuklya eddigre már úgy meredezett fejem körül, mint valami keményre fagyott kályhacső.” A fordító — Sárközy Elga — lapalji jegyzetben így magyarázza az *anorák*-ot: „Eredetileg eszkimó viselet. Viharkabát, egybeszabott csuklyával.” — S még egy adat, mégpedig a Ludas Matyiból (XXII. évf. 34. sz. 1966. aug. 25. 8. l.: Összkomfortos romantika): „Meglátogattuk a FICC (Nemzetközi Camping és Karaván Szövetség) balatonfüredi nagytáborát, mivel fantáziánkat gyerekkorunk óta birizgálják a karavánok. Azonban, burnuszos arabok helyett *anorákos* belgákat és lemberdzsekes íreket találtunk.” (Erre az adatra dr. Serly Sándorné hívta fel a figyelmemet.). — Itt az a figyelemre méltó, hogy az *anorák* főnévből már m e l l é k n é v is alakult.

3. Így hát — úgy látszik — szemünk előtt van meghonosodóban nálunk egy idegen eredetű *anorak* ~ *anorák* szó. A jelentését így határoznám meg: „többnyire textilanyagból készült, ing szabású, vízhatlan, csuklyás viharblúz, rövid viharkabát.”

A hatvanas évek elejéig lappangó életet élt nálunk a szó, azóta azonban — nyilvánvalóan nemzetközi kapcsolataink javulásának következtében — kezd egyre közkeletűbbé válni, sőt — miként láttuk — családot fejleszteni.

4. S most nézzük meg, hogy honnan s milyen irányból kerülhetett hozzánk a szó.

Először is szomszédaink portáján nézzünk szét. Az eredmény csaknem teljesen negatív. A számomra hozzáférhető nagyobb cseh, szlovák, lengyel, ukrán, orosz, román,

bulgár s szerb szótárak, lexikonok ugyanis nem tartják nyilván a szót. Így kevésbé valószínű, hogy ők voltak a közvetítők.

Az első nyomra az osztrákoknál találunk. Az Österreichisches Wörterbuch (22. kiadás. Mittlere Ausgabe. Wien, Österreichischer Bundesverlag, Verlag für Jugend und Volk, é. n.) tartalmaz **Anorak** címszót, s azt így értelmezi: „Schneubluse mit Kapuze” („csuklyás hóblúz” [vagyis: „síblúz”]).

Tovább haladva nyugat felé az adatok bőségével találkozunk. A Brockhaus-Lexikonban (Der Grosse Brockhaus.¹⁶ Wiesbaden, F. A. Brockhaus, 1953.) szintén van **Anorak** címszó, ilyen értelmezéssel: „Pelzüberzug; Ski- und Kletterbluse aus wasserdichtem Stoff, meist Popeline” („bundahuzat; sí- és hegymászó blúz vízhatlan anyagból, többnyire ballonszövetből”). — Richard Pekrun „Das deutsche Wort” (3. kiadás. Heidelberg—München, Keyserische Verlagsbuchhandlung, 1959.) című munkája szintén tud az *anorak*-ról: „**Anorak**, der — Sportjacke nach Eskimoart” („eszkimó divatú sportzeke”).

Időrendben még a következő adatokat sorolom fel német nyelvterületről: „**Anorak** (*eskim.*) — Kajackjacke der Eskimos; Wind-, Schneubluse mit angearbeiteter Kapuze” („az eszkimók kajakzekéje; szélfogó-, síblúz rávarrott csuklyával”: Der Grosse Duden 5: Duden Fremdwörterbuch. Mannheim, im Dudenverlag des Bibliographischen Instituts, 1960.). — „**Anorak** — 20. Jh. eskim. Windbluse” („XX. század; eszkimó szélfogó blúz”: Ernst Wasserzieher — Werner Betz, Woher? Ableitendes Wörterbuch der deutschen Sprache,¹⁶ Bonn, Ferd. Dummlers Verlag, 1963.). — „**Anorak** — Windbluse, Schnejacke: im 20. Jh. aus *eskim.* *anorak* entlehnt” („szélfogó blúz, sízeke: az eszkimó *anorak* átvétele a XX. században”: Der Grosse Duden 7: Etymologie. Mannheim, 1963.).

Ismerik a szót a nagyobb francia szótárak s lexikonok is. A Larousse-féle nagy lexikon (Larousse du XXe siècle en six volumes. Paris, Librairie Larousse, 1928.) a következőket mondja az **anorak** címszóról: „(m. esquimau, de *anoré*, vent). Veste courte imperméable, à capuchon, spécialement employé par les skieurs, les campeurs” („az eszkimó *anoré* 'szél' szóból; rövid vízhatlan csuklyás zeke; főleg a sízők s a kirándulók használják”).

Lássunk még két francia etimológiai szótárt is. Az egyik (A. Dauzat — J. Dubois — H. Mitterrand: Nouveau dictionnaire étymologique et historique. Paris, Librairie Larousse, 1964.) az **anorak** címszó alatt ezt mondja: „1948; mot esquimau, de *anoré*, le vent, «vêtement qui protège contre le vent»” („[az első adat] 1948[-ból]; eszkimó szó az *anoré* 'szél' szóból, «szél ellen védelmet nyújtó öltözkék”). — A másik pedig (O. Bloch — W. von Wartburg: Dictionnaire étymologique de la langue française.⁴ Paris, Presses Universitaires de France, 1964.) ezt: „**anorak** — Empr. de la langue esquimau, ou ce mot est un der. de *anoré* «vent»” („átvétel az eszkimó nyelvből, amelyben ez a szó az *anoré* 'szél' származéka”). Egyébként — az előzőhöz hasonlóan — ez a szótár is 1948-at jelöli meg a szó első franciaországi előfordulásának éveként, pedig láttuk, hogy már a Larousse-féle nagy lexikon 1928-i kiadása is nyilvántartja.

A Larousse-lexikon spanyol változata is (Larousse Universal. Paris — Buenos Aires, Editorial Larousse, 1962.) regisztrálja a szót: „**anorak** m. (pal. esquimal, de *anoré*, viento). Chaqueta corta, impermeable, provista de un capuchón” („eszkimó szó az *anoré* 'szél' szóból. Vízhatlan, csuklyás rövid zeke”).

Idézzünk egy példát angol nyelvterületről is az egyik Webster-féle szótárból (Webster's Third International Dictionary of the English Language. London: G. Bell & Sons, Ltd. Springfield, Mass.: G. & C. Merriam Co., 1961.): „**anorak** [<] Greenland *Esk ánoráq*: parka” („a grönlandi eszkimó *ánoráq* 'csuklyás viharkabát' szóból”).

Idekívánkozik még egy holland adat is (Kramer's Woordenboek Nederlands. Tiende, herziene en vermeerde Druk. Den Haag, Van Goor Zonen, 1965.): „**anorak** . . . lang windjak met capuchon van Noors model” („norvég divatú hosszú, csuklyás viharkabát”).

A holland adat Skandinávia felé¹ utal. Nézzünk hát szét arrafelé is. — Az első adatot egy dán—oroszlótárbból (N. I. Krymova — A. Ja. Emzina — G. F. Mol'tke: Datsko-russkij slovar. Moszkva, 1960.) idézem: „*anorák* nepromokajemaja kurtka” („vízhatlan zeke”). — S egy norvég adat egy norvég—oroszlótárbból (V. D. Arakin: Norsk-Russisk Ordbok. Norvežsko-russkij slovar. Moszkva, 1963.): „*anorakk* 1. mehovaja odežda (eskimosa); 2. sportivnaja kurtka iz nepromokajemoj tkani na mechu” („1. prémes eszkimó öltözék; 2. prémmel bélelt, vízhatlan szövetbő készült sportzeke”). — Egy illusztrált svéd szótár (Illustrerad Svensk Ordbok.² Stockholm, Natur och Kultur, 1958.) a következőképpen értelmezi *anorak* címszavát: „tunt, vinttätt sportplagg av blustyp med fastsittande kapuschong att draga över huvudet” („vékony anyagbő való, szélfogó sportöltözék hozzáerősített csuklyával”). — S végül idézzünk egy finn lexikonbő (Otavan Iso Tietosanakirja. Encyclopaedia Fennica. Helsinki, Otava, 1960.) is: „*anorak* (eskimonk.), *anorakki*, alk. eskimoiden käyttömä, kankaasta tai turkiksista valmistettu puseromainen pukine, johon kuuluu pään yli vedettävä huppu. Tuulikankaasta tai popliinista valmistettua a:a käytetään nyk. yleisesti hiihto- ja urheilupuserona” („eszkimó *anorak*; eredetileg az eszkimók által használt, szövetbő vagy prémekbő készített, blúzszerű öltözék, melyhez csuklya tartozik. A szélhatlan anyagbő vagy ballonbő készült *anorakot* manapság szélteben használják sí- és sportblúzként”).

5. Talán elég is lesz ennyi az adatokbő, hiszen csupán azt akartam szemléltetni bemutatásukkal, hogy az *anorak* szó eléggé elterjedt Európa-szerte.

Éppen ezért — megfelelő kritériumok híján — nehéz megállapítani, hogy melyik európai nyelvbő vettük át a szót. Valószínű, hogy nem egy, hanem több csatornán keresztül, több iránybő érkezett hozzánk. Nehéz volna azt is kideríteni, hogy az európai nyelvekbe milyen közvetítéssel került a grönlandi eszkimóbő. Lehet, hogy a dánok, Grönland birtokosai játszották a közvetítők szerepét, de erre vonatkozólag pillanatnyilag semmi bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. Tény azonban az, hogy a szó végső forrása a grönlandi eszkimó. — Ebben *anorák* formában él, s jelentése ez: 'szél ellen védelmet nyújtó öltözék.' Az *anorák* az *anore* 'szél' származéka (erre vonatkozólag l. Kaj Birket-Smith: Five Hundred Eskimo Words. A Comparative Vocabulary from Greenland and Central Eskimo Dialects. Copenhagen, 1928.).

Ilyenformán csak ennyit mondhatunk: nyelvünk szóállománya — úgy látszik — gyarapodóban van egy újabb eszkimó eredetű jövevénnyel; valószínű, hogy az *anorak* ~ *anorák* Nyugat- vagy Észak-Európa iránybő — esetleg mindkét iránybő — érkezett hozzánk, hozzávetőlegesen az utóbbi évtized során; némely jelek arra mutatnak, hogy talán gyökeret is fog eresztetni nálunk.

Egyébként eszkimó eredetű szavakban nem bővelkedik nyelvünk. Az *iglu* például megmaradt a magyar szókészlet periferiáin, szótáraink általában nem is regisztrálják. Szerencsésebb volt azonban a *kajak* pályafutása. Ez teljesen „elmagyarosodott”, olyannyira, hogy egészen takaros kis szócsaládot alakított ki maga körül (*kajakos*; *kajakozik*, *kajakozás*, *kajakozó*; *kajakbajnokság*, *kajaksport*, *kajakverseny*, *kajakvlogatott* stb.).

6. Miként láttuk, a szó *anorak* ~ *anorák* változatban jelentkezik nálunk. Kérdés mármost, hogy melyik változat elterjedése volna a kívánatosabb.

A magam részéről úgy vélem, hogy az *anorak* megfelelőbb, mint az *anorák*. A számba jöhető átdó nyelvek illabiális *a*-ját ugyanis mindkét szótagban helyettesíteni kényszerül nyelvünk. Ebbő a szempontbő az *anorak* egységesebb, következetesebb alakulat, mert mindkét szótagjában ugyanaz a magánhangzó helyettesíti ugyanazt az idegen illabiális *a*-t. Ugyancsak az *anorak* mellett szól a szintén eszkimó eredetű *kajak*. Hadd utaltak itt még arra is, hogy két kitűnő nyelvtudóunk — Ország László és Papp Ist-

ván — szótárában is (1. a 2. pontot) az *anorak* változat található. Nyilvánvalóan mindketten egymástól függetlenül dolgoztak, s így ugyancsak önállóan, egymást nem befolyásolva használták az *anorak* alakot, s kétségtelenül azért, mert magyar nyelvérzékük ezt találta jónak.

Fabricius-Kovács Ferenc

Zipzár vagy cipzár? E közismert tárgynak megjelölésére az Értelmező Szótár a *húzózár*, illetve *villámzár* elnevezéseket ajánlja, s mint idegenszerűt helyteleníti a jelen cikk címében közölt megnevezést. Szakmai körökben, a ruházati, bőr- és műanyagiparban valóban a *húzózár* a hivatalos megjelölés, az árucikk ezen a néven van kereskedelmi forgalomban. Kétségtelen azonban az is, hogy ezt az országosan egyre jobban elterjedő záróeszközt ma nálunk a laikus élőbeszédben túlnyomó részben az idegen *zipzár* vagy *cipzár* néven emlegetik. Valószínűnek látszik, hogy ez az állapot egyhamar nem fog megváltozni. Az alábbi soroknak éppen ezért nem is céljuk az, hogy a *zipzár* vagy a *cipzár* szónak száműzéséhez érveket és fegyvert szolgáltatassanak. Pusztán azt kívánjuk megvizsgálni, hogy ezek az idegen megnevezések mikor kerültek nyelvünkbe, s akkor milyen forrásból és nyelvből, továbbá hogyan állunk a zár idegen nevének mai magyarországi kiejtésével és helyesírásával.

Az első kérdéssel a hazai szakirodalomban Tóth Ilona foglalkozott Német eredetű magyar divatszók című bölcsészdoktori értekezésében (Német nyelvészeti dolgozatok. IV., Budapest, 1939.) a 25. és 26. lapon. Adatai szerint nyelvünkben először az 1930. évben mutatható ki a Színházi Élet című hetilap 35. számának 105. lapjáról *zipzár* alakban. Amíg korábbi adat a húszas évek divattudósításainak nyelvéből nem kerül elő, az 1930. évet kell elfogadnunk legkorábbi adatként a magyarban.

Tóth Ilona a találmány történetét is érinti egy német lexikon alapján. Majd forrás-megjelölés nélkül azt közli, hogy „a *cip* szó családnév, mégpedig egy norvég emberé: Zipp Bécsben adta el szabadalmát Pickdorf Comp. A. G. cégnek. Egyébként egyedül Bécsben ismeretes Zippverschluss néven, és innen is került hozzánk”. Tóth Ilonának ezt az adatát Bakos Ferenc is átvette, s 1958-ban megjelent Idegen szavak kéziszótárának 124. lapján a *cippzár* cikkében a tárgy nevének első tagját a feltaláló nevével azonosítja. (Az 1966-ban megjelent Idegen szavak kisszótárának második, átdolgozott kiadása 89. lapján azonban más, véleményünk szerint helyes etimológiai utalást közöl.)

Tóth Ilona szófejtésének némely állítása s ennek alapján a *zipzár* vagy *cipzár* etimológiája módosításra szorul. Nem lehet ugyanis semmiféle forrásból igazolni, hogy egy bécsi Pickdorf cég egy *Zipp* nevű norvégtól vásárolta volna a húzózár szabadalmát. Ilyen nevű feltalálóról az Österreichisches Patentamt mit sem tud. A húzózárat Ausztriában készítő céget sem *Pickdorf*-nak hívják, hanem *Bickford und Co. A. G., Reissverschluss Marke „Zipp” und Zündschnurfabrik*-nak, s nem Bécsben székel, hanem Bécsújhelyen (Wiener Neustadt, Neunkirchnerstrasse 117—119). E bécsújhelyi cégnek pedig ez év február 17-én e sorok írójához intézett levele szerint *Zipp* nevű, bármilyen nemzetiségű feltalálói soha nem volt dolga.

A találmány és az elnevezés története ennél messzebbre, Angliába, és Amerikába nyúlik vissza. A gyárvezetőségtől kapott tájékoztatás szerint a Birminghamben székelő, de Angliában gyártelepekkel más városokban is bíró Lightning Fasteners Ltd., az első nagy európai zipzárkészítő cég a kontinensen két városban is alapított fiókvállalatot e szabadalmazott zárfajta előállítására. Az elsőt Nürnbergben létesítette *Zipp Werk GmbH* néven 1925-ben. Második leányvállalata az egy évvel később létrehozott bécsújhelyi gyár volt, melynek feladata lett a kelet-európai és a balkáni piac ellátása.

A húzózár nevében szereplő *zip* vagy *zipp* szó nem angol, hanem amerikai nyelvterületen került kapcsolatba a zárfélével. Ezt a tényt egyébként a nagy nyelvtörténeti szó-

tárak részletesen is igazolják. Az oxfordi nagyszótár (O.E.D.) 1933-ban megjelent Supplementum-kötetének 325. lapján a húzózár angol megfelelőjének egyik nevét, a *zipper*-t elsőnek 1925-ből adatolja egy amerikai folyóiratból, a Scribner's Magazine-ből, másik nevét, a *zip fastener*-t pedig 1927-ből a londoni Daily Express napilapból. Az 1951-ben megjelent A Dictionary of Americanisms on Historical Principles 1911. lapján megállapítja, hogy a nagy akroni (Ohio állam) B. F. Goodrich gumigyár világszerte először 1921-ben kezdett készíteni húzózárral ellátott lábbeliket, éspedig hócipőket, amiknek reklámozásában 1923-tól kezdve hatásosnak bizonyult a *zipper* zárelnevezés alkalmazása. A gyárvezetőségnek jelen cikk szerzőjéhez küldött levele szerint az elnevezés a gyár akkori igazgatójának, Bertran G. Worknek ötlete volt. A gyár az elnevezést nem jegyeztette be védett márkanévként. A név gyorsan elterjedt az Egyesült Államokban, s csakhamar Európában is ismertté lett, Nagy-Britanniában azonban *zip fastener* formában.

A név elterjedésében azonban nemcsak a meglehetősen régi, alapelveiben még a XIX. századból származó s mind a mai napig többféle tökéletesített változatban kialakított találmány nagy gyakorlati értékének volt jelentős szerepe, hanem az elnevezés találó voltának is. A húzózár angol neve ugyanis hangutánzó szó, amire az idézett két nagyszótár is rámutat. A *to zip* ige — mely a múlt században keletkezett, s első adat előfordulására 1875-ből kelteződik az O. E. D.-ben — gyors, surranó mozgás halk de éles hangját, puskagolyó füttyülését, apró tárgy röptének süvitését, vászonféle széthasadásának zörejét jelöli, illetve érzékelteti. Mivel a zipzár gyors nyitása vagy zárása is ugyanilyen hangot idéz elő, szerencsés gondolat volt a Goodrich-gyár részéről az egyébként is viszonylag új és kétségtelen hangulatfelidéző erejű *zip* szó származékát (*zipper* = az, ami surran, süvit) gyártmánynévként forgalomba hozni.

A *zipper* elnevezés céghez kötöttsége és a nagy-britanniai *zip fastener* név összetett s ezért hosszú volta a valószínű oka annak, hogy az európai kontinensen, legalábbis a német nyelvterület egy részén egy harmadik változat, a *zipp* elnevezés került alkalmazásra. Egy további feltehető oka a kép *p*-vel írott alak létrejöttének volt az is, hogy a német helyesírás törvényeinek megfelelően a tömagánhangzó rövidségére a szóvégi zárhang kettőzött írása kell hogy figyelmeztessen. A *zipp* írás és ejtés szélesebb körű elterjedésének útjába azonban német nyelvterületen akadályt vetett volna a homonimikus ütközés, mivel a Dornseiff-féle Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen (berlini 1959-i ötödik kiadás) szerint a *zipp* melléknév némely német dialektusban szégyenlőst, szemérmest, a *Zipperlein* főnév pedig köszvényt, reumát jelent. Ezért német területen általános elnevezésként a *Reissverschluss* ('tépőzár') terjedt el, a *zipp* név pedig csak a nürnbergi és bécsiúj-helyi gyártmányok angol—amerikai eredetére utaló márkanévként él viszonylag szűkkörű használatban.

A *zip* vagy *zipp* elnevezés megalkotásában nyilván szerepe volt annak a nyugati világban észlelhető ama törekvésnek is, hogy az új találmány vagy márka neve lehetőleg olyan legyen, amit rövidsége miatt nemcsak megjegyezni könnyű, hanem betűképének egyszerűsége folytán sok nyelv területén elolvasni és kiejteni is könnyű hangzásbeli torzulás nélkül, és azonfelül nem esik egybe a nagyobb nyelvek illetlen szavainak egyikével sem. Innen az ilyen gyártmánynevek elterjedtsége, mint *Kodak*, *Vim*, *gem*, *nylon*, *Duco*, *Shell*, *Ford* stb.

A rendelkezésünkre álló adatokból nem lehet teljes biztonsággal eldönteni, hogy a húzózár angol eredetű neve melyik nyelvből került át hozzánk. Elképzelhető, hogy e zár-fajta első példányait még Angliából hozták be Magyarországra s brit—angol nevüket, a *zip fastener*-t — legalábbis annak második tagját — egyszerűen lefordították *zipzár*-nak. Erre enged következtetni a Színházi Életből Tóth Ilona által idézett első adat. Ugyanezt látszik támogatni a szót nálunk első ízben szótárokozó Eckhardt (1936.) és Sauvageot-féle (1937.) magyar—francia szótárak adatainak szövegén szereplő egyetlen *p* betű is. Ez az

egy *p*-vel írott alak kontaminálódott a húszas évek végén vagy a harmincasokban a bécsújhelyi, két *p*-vel írott gyártmányok nevével, legalábbis ami az osztrák áru szókezdő *z* mássalhangzójának *c* hangértékű kiejtését illeti. A szóvégi *p*-nek helyesírásbeli kettőzésére azonban — mint említettük — a magyarban ismert okokból nem volt szükség.

A szókezdő mássalhangzó *c* értékben való ejtésére sok adatunk van, így Tóth Ilona dolgozata, a harmincas évek több kétnyelvű szótára és e sorok írójának a húszas évekbe visszanyúló emlékezete. A *cipzár* ejtés nyilván német hatás következménye volt, ami nem is lehet meglepő. Hiszen húzóár-behozatalunk a két világháború közötti korszak túlnyomó részében Ausztriából származott. Azonfelül pedig ez az eleinte korántsem olcsó zárókészülék főleg azon jobb módú hazai polgári rétegekben terjedt el, melyekben a német volt a presztizszyelv. Figyelemre méltó azonban, hogy míg az említett szótári forrásokban a betűkép általában *cipzár*, egyéb nyomtatott (pl. kereskedelmi) szövegekben túlsúlyban maradt a *zipzár* alak.

A kiejtési helyzet az utóbbi évtizedben jelentősen megváltozott. A német nyelv magyarországi ismeretének és társadalmi súlyának csökkenésével párhuzamosan, a húzóár hazai gyártásának fellendülése és e zár rohamos terjedése következtében egyre gyakrabban hallani a *zipzár* szó kezdő *z*-jének a magyar *z* betűnek megfelelő ejtését. Ahogy e sorok írója tanítványain és másokon megfigyelte, a nem értelmiségi származású fiatalok, akik e szóval első ízben a reklám- és egyéb nyomtatott szövegekben találkoztak, ahol majdnem mindig *zipzár* alakban szerepel, jórészen nem *cip*, hanem *zip* szótagot, tehát a szó elején zöngés alveoláris spiránt ejtenek. Más szóval: ezt az angol eredetű jövevényszavunkat többnyire azok ejtik nálunk angolosan, akik nem tudnak a magyaron kívül más nyelven.

Éppen ezért szúr szemet, hogy az Értelmező Szótárral ellentétben (mely a *cip* alakot nem is közli), az 1961-ben megjelent Helyesírási tanácsadó szótár 109. lapján emez angol jövevényszavunknak német hangértékű helyesírását, a *cipzár* alakot tartja az egyetlen megengedhetőnek. Nyilván nem azért, mintha e helyesírási szótár szerkesztőinek a németes kiejtés rokonszenvesebb volna, mint a magyaros, mely egyben angolos is. Valószínűleg csak azért döntöttek így, mivel a Tóth Ilona-féle téves tájékoztatásra támaszkodva nem ismerték e szó őstörténetét, illetve a Helyesírási tanácsadó szótár szerkesztésének idején — majd egy évtizeddel ezelőtt — egyszerű gazdasági okokból még nem volt eléggé szembevetendő a szókezdő *z* hanggal való kiejtésnek növekedő terjedése.

Országh László

Alinka. (Egy ritka női nevünk etimológiájához.) *Alinka* hangszerkezettel F. S. Ferrarius „De rebvs Hvngaricae provinciae ordinis Praedicatorum . . . Viennae Avstriae MDCXXXVII” című munkájában olvashatjuk ezt az érdekes típusú női nevünket. A „De beata Margarita” című fejezetében az *Anna, Helena, Caecilia, Elisabetha, Judith, Petronilla, Frosina, Agatha, Anastasia, Stephana, Agnes, Lucia, Alexandra, Maria, Candida* stb. nevek között emlegeti az *Alinka* nevet is: „Soror quaedam *Alinka* nomine, illustris genere D. Petri Aykai filia” (265).

Ismeretes, hogy a Nyelvelméletár (VIII. k. Bp., 1881. 19) a Szent Margit életéről szóló legendát is betűhív kiadásban nyújtja. Nevünk itt az *Alincha* hangsorral jelentkezik: „Zent margit azzon kedeg hyva el vele Soror alinchat aykay peter vrnak leyanyat . . .” (19). Gárdonyi is (Isten rabjai, Bp., 1964.) a legenda írásformáját követi: „Ajkay *Alincha*, egy Margitnál négy évvel fiatalabb apáca.” Kodolányi (Boldog Margit, Bp., 1964.) a szóban forgó nevet *Alinca* alakban szerepelteti.

Ferrarius adata is arról győz meg bennünket, hogy az *Alinka* név a magyar *Katalin* kicsinyítő képzős alakjának, a *Katalinkának* rövidüléséből keletkezett névváltozat. A név-

rövidítés mint becéző mód, igen régi és az így keletkezett nevek gyakoriak (vö. MNy. 24 : 44, 59: 474, 47 : 154). A *Katalinka* névből a következő rövidülések ismeretesek: egy szótagos zárt rövidülés: *Kat*. Ennek a kicsinyítő képzős változata a *Kata* név. A két szótagos nyílt rövidülés útján is a *Kata* névváltozat keletkezhetett. Az *Alinka* név is feltétlenül magyar rövidülés eredménye. Az is lehetséges, hogy élt a *Katalinka* név második tagjának rövidített formája is. Erre utal egy ma is felbukkanó családnév. A Dunatúvárosi Kohász labdarúgó-csapat egyik tagjának *Linka* a családi neve (vö. Népszabadság 1967. 53. sz.). Az is lehetséges, hogy ebből a *Linka* rövidülésből játszi ikerítéssel is megteremtődhetett az *Alinka* névváltozat.* Berrár (Női neveink 1400-ig, MNy. 47 : 154) a *Katalin* névnek sok változatát közli. A becéző változatok közé a *Katalinka* megcsonkított *Alinka* formáját is fel kell vennünk. Lehetséges a becézés folyamatának következő formája is. A zárt egy szótagos *Kat* kiválása folytán megmaradt *Alin* névelem kapta a kicsinyített *-ka* képzőt, s így jött létre az *Alinka* változat. Mivel a keresztnév-rövidülés igen változatos formái találhatók a régiségben, az *Alinka* név létrejöttének is sokféle útja-módja lehetséges. Annyi bizonyos, hogy igen érdekes és ritka típusú női névvel van dolgunk.

Bakos József

Még egyszer a rádió-ról. Egy korábbi cikkemben (Nyr. 90 : 137—145) részletesen foglalkoztam a *rádió* szó keletkezésével általában, főként azonban a magyar nyelvben való előfordulásával, különösképpen pedig összetételeiből (*rádiótelefon* stb.) való rövidülésének módzataival. A tanulmány érdeklődést keltett a rádiós szakemberek és a nagyközönség soraiban, számos levél és cikk jelent meg e témáról a napisajtóban, néhány levelet pedig közvetlenül intéztek e lap szerkesztőségéhez. Nem egy hozzászólás új, érdekes adatokra hívta fel a magyar rádiózás történetével foglalkozó szakemberek figyelmét, de csak egy akadt, Zsombok Zoltáné (Rádió és Televízió Újság, XI. évf. 1966. XII. 12—18, 6. lap), amely az általam vázolt fejlődés képét új adatokkal módosítani látszott.¹ Minthogy itt a szó első magyar nyelvű hírlapi előfordulására vonatkozólag merül fel probléma, szükségesnek látom, hogy kitérjek a cikkíró adataira.

A Hétfői Napló 1923. november 12-i száma közli Zsombok Zoltán színes, érdekes riportját az alábbi főcímmel: „A magyar Távirati Iroda kapta meg az első drótnélküli telefonot Magyarországon.” Ezután a következő alcímet találjuk: „Működésben az első rádió telefonok.” A cikkben a *rádió* összetételei még többször előfordulnak, mint *rádió-állomás* (különböző helyesírással), *rádió-beszélgetés*. Az alábbi mondatban a *rádió* egy összetett tulajdonnév előtagját alkotja: „Az első összeköttetések alkalmával kapták meg a [vidéki] városok a zürichi nyitást, amelyet az Európárádiótól vett fel Budapest.” A sajtóhibákban különben bővelkedő riport első mondatában szerepel a *rádió* zárójelben önálló szóként (nem tekintve az alcímben idézett vitathatatlan összetételt), ahol nincsen egybeírva a következő szóval: „A modern technika új csudája: a drótnélküli telefon,

* Éppenséggel nem lehetetlen a *Linka* családnév és a *Katalinka* személynév kapcsolata, de én valószínűbbnek tartom a *Hlinka* családnévből való származását. Ahogy a *Latky* és a *Hlatky* családnevek összefüggése sem kétséges. Különböznék ahhoz, hogy Ferrarius adata meggyőzőn bennünket az *Alinka* és a *Katalin* összetartozásáról, jó lenne arról is bizonyosnak lennünk, hogy Ajkai Péter leányát valóban *Katalin*-nak is hívták. Addig én inkább idegen nyelvből való kölcsönzésre, például a *Helena* rokonságára gondolnék.

L. L.

¹ Boros Ádám szemrehányása ellenére sem nyújtott új adatot hozzászólásában (Nyr. 91 : 102—3). Mint cikkemben kifejezetten megírtam, teljes gyűjtést nem végeztem, de a *rádió*-előtagú összetételekről Boros adatainál jóval korábbiakat idéztem a műszaki nyelvből.

melyet az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország már idestova két esztendeje használ, mint szikratávíró, illetve *szikra* (rádió) *távbeszélőintézményt*, mint a Hétfői Napló munkatársa megbízható helyről értesült, ezen a héten [sic!] megkezdte működését Magyarországon is.” (A kurziválás tőlem — F. I.)

Az említett idézetek végeredményben alátámasztják a korábbi cikkemben leszűrt következtetést, tudniillik hogy a *rádió* szó összetételeiben már 1924 előtt eléggé ismert volt és a szakemberek, rádióamatőrök viszonylag széles rétegei szóban a rövidült alakot is használták, ám ez 1924 előtt írásban nem mutatható ki. Zsombok Zoltán maga is hivatkozik az *Európarádió* névre, s ezzel alátámasztja azt a nézetemet, hogy nemcsak az amerikai angol, hanem az európai, főleg német, francia minták is elősegítették a magyar szó végső kialakulását. A riport a helyszínen, rádiós szakemberekkel való beszélgetés nyomán készült, s a sajtóban akkor még szokásosabb *drótnélküli telefon* stb. (ahogy a főcímben olvassuk) kifejezésen kívül a szakma szóhasználata jut benne érvényre. Az egykori riport azonban nem támasztja alá Zsombok Zoltánnak azt az állítását, hogy a *rádió* rövidült formája a magyar sajtóban ott jelent meg először.

Az alcímben — mint már említettem — nyilvánvaló összetétel áll. Az egybeírás vagy különírás tanúsága egyébként sem perdöntő a sajtóhibáktól egyáltalán nem mentes újságcikkben. Ez az eset, illetőleg ez az írásmód (*rádió telefon*) különben azonos előbbi cikkem 4. jegyzetében (143) idézett aktabejegyzéssel, amely ugyancsak 1923-ból való (Magyar Rádió Egyesület), továbbá a 141. lapon említett idézettel Torday 1914-ben megjelent könyvéből („*rádió törvény*”).

A riport első mondatában zárójel közé tett *rádió* szó megítélése kissé más ugyan, de azért ez sem tekinthető önálló szónak. A zárójeles alak ugyanis két szó közé van ékelve, s e kettő csak egybeolvasva, összetételként olvasható: *szikra-távbeszélőintézmény*. Vagyis a zárójeles *rádió* nem lehet más, mint a *szikra* előtag szinonimája, amellyel az újságró mint a rádiós szakma kifejezésével élénkíteni akarta a cikket. Ez a szinonimikus értelmező jelző viszont az utótaggal alkot egy összetett szót: *rádió-távbeszélőintézmény*. Ezt az esetet tehát ma még akkor sem lehet másképpen értékelni, ha a riporter a szót — amint idézett hozzászólásában írja — csak főszerkesztője rábeszélésére helyezte el így zárójelben beékelve, holott eredetileg teljesen önállóan akarta leírni (tegyük hozzá, ahogy a helyszínen hallhatta). A főszerkesztő aggályoskodása éppen azt mutatja, hogy az önálló *rádió* szó akkor még nem volt közismert és elfogadott kifejezés a nem szakmabeli nagyközönség előtt. Annyiban azért igaza lehet Zsombok Zoltánnak, amennyire az eddig feltárt adatokból meg lehet ítélni, hogy a hírlapokban először ő írta le a *rádió*-előtagú összetételt.

Fodor István

Burkus. Burkusországról, a mesebeli gazdag országról mindannyian hallottunk. Mikszáth írja egy helyütt egy gazdag emberről szólva: „annyi a gazdagsága, kincse, hogy a *burkus* király ládafiának sem válnék szegyenére” (az ÉrtSz.-ből idéztem). Hogy került e furcsa csengésű szó a magyar népmesékbe, s mit jelentett eredetileg?

A *burkus* szónak ilyenféle jelentését régebbi szótárainkban hasztalan keressük. A szó első előfordulásakor, 1742-ben 'porosz ember, porosz' jelentésű (l. MEtSz.), s ebben a jelentésben ismerik a különféle szótárak a XVIII. századtól szinte napjainkig. Nyilvánvalóan következik ebből, hogy a mesés *burkus*, amely 'mesebeli gazdag nemzethez tartozó'-t jelent, a 'porosz' jelentésű *burkus* szóval valamiképp összefügg. De hogyan? Arra számos példánk van, hogy idegen földrajzi elnevezések, népszevek kerültek be latinos végződéssel és meglehetősen átalakítva, a magyar szavakhoz idomítva népmeséinkbe, mint például a *prusszus*, *ánglus*, *ánglius*, *Óperencia* (vö. Steuer: Nyr. 15 : 150), *Bergengócia*

(vö. Kunszery: MNy. 62 : 225—6) stb. Azt is tudjuk, hogy ezeknek a szavaknak játszi, tréfás hangulatuk van, s hogy efféle jelentésárnyalatukat a mesékben kapták. Semmi kétségünk nem lehet, a mesebeli *burkus* is ezen szavaink közé tartozik, tehát népnévből lett.

Milyen eredetű a népnév, a 'porosz' jelentésű *burkus*? Ez a szavunk a 'brandenburgi, porosz' jelentésű R. *brandenburgus* szó második felével azonos, tehát szócsonkítás eredménye. A R. *brandenburgus* a német *Brandenburger, brandenburgisch* 'brandenburgi' latinos végű módosulata. A porosz fejedelemség a brandenburgi örgrófság és a porosz hercegség egyesülése útján jött létre 1618-ban; ezért kaphatta a 'brandenburgi' jelentésű szó a 'porosz' jelentést. A *burkus* szónak a hosszadalmas *brandenburgus*-ból való kiválását az a körülmény is elősegíthette, hogy alakilag egybeesett egy régóta meglevő, s különösen a népnyelvben elterjedt szóval, a *burkus, burkos, burgus*-sal (l. METSz.).

Ez a népnyelvi *burkus, burkos* a török eredetű *bor- ~ bur-* igető származéka, mint például a *borít, borul, burkol* stb. (vö. METSz.). E töből egymástól függetlenül két különböző jelentésű *burkus* szó jött létre a magyar nyelvterület két szélén, Székelyföldön és Nyugat-Dunántúlon: Sopron és Vas megyében. Székelyföldön 'sűrű lombú, sok ágú, nagy terjedelmű, terebélyes' a jelentése (a sűrű lombozatú fát *burkusfá*-nak mondják, ahogy a népballadában is: „Gyere velem bujdosásra, Burkusfának árnyékába”, vö. Bartók: Ethn. 19 : 109), Sopron és Vas megyében pedig 'tyúkkosár; fonott kosár, amelyben a kiscsirkék alszanak' (az adatokat l. MTsz.; ÚMTsz.). A *burkus* szó 'bozontos, nagy fejű, testes, zömök' (ez utóbbit l. SzegSz.) jelentése a 'sűrű lombú, nagy terjedelmű' jelentésből fejlődött, a következőképpen: 'sűrű lombú, nagy terjedelmű → bozontos → nagy fejű → testes, zömök'. Lónévként (CzF.), elsősorban azonban kutyanévként országszerte ismert, vö. például Ady (Emlékezés egy nyár-éjszakára): „Jó kutyánk, *Burkus* elveszett”. Tulajdonnévvé a szó 'bozontos, nagy fejű' jelentésben vált. A *burkus* alaki felépítése: a *bur-* igetőhöz a *k* deverbális igeképző (vö. *burkol*) és az *s* deverbális névszóképző járult.

Észér. Nyugat-dunántúli tájszó; Sopron, Vas, Zala és Veszprém megyéből ismerjük csupán a következő jelentésben (az adatokat az ÚMTsz.-ből vettem): 'sokat evő, mohó gyomrú, falánk, nagyétkű, telhetetlen; mohó, kapzsi, fősvény, tolakodó; olyan ember, aki az érzelmeknek nem enged helyet, csak a haszonért cselekszik'. A szó az *esz(ik)* ige -ér képzős származéka (vö. A. Kövesi: MNyjk. 2 : 82), mint például a *vezér, lövér, tündér, tölcsér* (vö.: D. Bartha: Szóképz. 82; Kniezsa: MNy. 61 : 137—8), és a *Csiszlér* családnév is (Rábaköz), amely a *csisz ~ csész* igető gyakorító képzős származékának a továbbképzése. Meglehetősen régi szó lehet, mert az -ár, -ér képző már az ómagyarban elavulóban volt (vö. D. Bartha: i. h.); a képzés archaikus jellege mellett szól az a tény is, hogy idegen eredetű tőhöz egyetlenegy esetben sem járult, csak finnugor és belső keletkezésű tőszavakhoz (l. Kniezsa: i. h.). Az első szótagbeli *ē* megnyúlását a hangsúlyos helyzet eredményezte; ez azonban minden bizonnyal csak akkor következett be, amikor a nyelvérzék számára az alapszó és a származékszó összetartozása elhomályosult, legalábbis elhomályosulóban volt. Ugyanígy a *hasmál* (ennek *t* locativus ragos alakja a *hasmánt*) összetételből is, melynek utótagja eredetileg 'mell'-et jelentett (l. tölem: MNy. 61 : 210—1) a mai (rábaközi Mihályi) *hasmálódik* 'forgolódik, nyugtalanul izeg-mozog (többnyire az ágyban)' ige csak akkor alakulhatott ki végleges formájában, amikor az összetétel előtagjában nem ismerték fel már a *has* szót. Az alaki változások bekövetkeztével pedig végleg kivált az *észér* az *észik*, a *hasmálódik* meg a *has* családjából.

Az *észér* származékszavai: *észérkedik* (a Rábaközben: *észéřkedik*) 'tolakodik, nyugtalanul, igazságtalan úton-módon, másokat megrövidítve törekszik megszerezni valamit', *észéřség* (a Rábaközben: *észéřsřg*) 'haszonlesés, eszközeiben alig válogató törekvés a többet szerzésre'.

Az észér szép példája a konkrét → elvont jelentésfejlődésnek, mert az eredetileg 'falánk, nagyétkű' jelentésű szó így lett a minden emberi kapcsolatban csak saját érdekét szem előtt tartó, törtető ember megnevezőjévé.

Kiss Jenő

Juhbújtatás. 1746-ban egy vitás határrészt hovatartozását kellett a kiszállt bizottságnak Sósokút és Zámor között (Fejér m.) eldöntenie. Nagyon sok tanút hallgattak ki, mindegyik hivatkozik a *Juhbújtatás* nevű dűlőre. A negyedik tanú, a 87 éves Radosza Milosivity megmagyarázza az elnevezés eredetét. A hetedik tanú, a 42 éves Bogár Síván azt vallja, hogy az elnevezést adó esemény gyermekkorában történt, ebből az 1710 körüli évekre következtethetünk. A kérdéses tanúkihallgatást az Országos Levéltár őrzi, jelzete: Kamarai Lt. E 150. Ácta Eccl. irreg. fasc. 74. fol. 665—713.

A tanúknak a deutrumban feltett 4. kérdés így hangzik: „Tovább is föl szélnek, és az megh irtt nagy Völgynek nap nyugott felül való oldalán az Juh bujtatásnak az Gyuro-rul Sooskutra vezető uton által menván a minemű követ, és most is láczatos Dombos helyet azon Juh bujtatáson fölylül circiter 250 öregh lépésnyire az mostani Zámori Tavaszziakban mutat az Tanú, tudgya e, hogy az tartatott mindenkor igaz határnak Sooskut és Zámor között . . . ?

. Ad 4um: Ezen határtul a megh irtt nagy völgynek nap nyugott felül való oldalán az Juh bujtatásnak menván a melly Juh bujtatást is az Fatens Sooskuti határ szélben vall lenni azon okbul, hogy egy üdőben Sooskuton a Juhoknak nagy döge lévén, azt javasolta egy Döbröczönbul jött magyar ember, hogy valamelyik határ szélben az föld alatt Lyukat ássanak, és azon Lyukon a Juhaikat által bujtassák, úgy megh fog szünni a dög, mint hogy Zámor felül a Sooskuti határ szélben azon helyen leg alkalmatossabbnak itélték lenni, azon okbul a fatens maga több Sooskuti Lakosokkal edgyütt pincze gádor formára mind két felyül lyukat ásván az földben, és két felül veszövel meg fonyván, hogy az Juhok jobban bé mehessenek, s ugy hajtották által az Juhaikat az föld alatt, mivel az teteje holt hajtás formán volt ki ásva, a mint is az után megh szünt az Juhok döge, és azért is tudgya a Fatens, hogy a Sooskuti és Zámori földek ott különböztetnek egy mástul, s az utátul fogva nevezik azon helyet *Juh bujtatásnak*” (675—676 ff.).

Septimus testis Bogár Síván: „. mivel hogy gyermek lévén és Sooskuton lakott akkoron, midőn azon föld alatt az Juhokat által bujtatták, még is hallotta, hogy azért bujtatták által, hogy az akkori Dög meg szünyék rajtok” (681 f.).

Pesty Frigyesnek az OSzK kéziratárában őrzött helységnévtárában nem akadunk sem Sósokutnál, sem Zámornál a dűlő nyomára, előbbinél 14, nagyjából szlovák nevű határrészt közöl, a *Juhbújtatás* nincs köztük. Fenti tanúkihallgatás alapján nem nehéz a Pestynek adatokat küldő jegyző véleményét kiigazítanunk; ezt írja: „A mint a' fentebbiekből is kitünik, ez elnevezések sem történeti, sem egyéb helyi eseményekre nem vonatkoznak, s csak is azok fekvésétől származott, vagy azon magok természetétől mellyek a róluk nevezett földekben természetek vagy jelenleg is természetek.” Mivel azonban a helységből mindössze 6 magyar dűlőnevet küldtek be, feltehető, hogy a *Juhbújtatás* is élt még az adatgyűjtés idejében, 1864-ben.

Schram Ferenc

Műelemzés és stíloselemzés

A Miért szép? című verselemzés-gyűjtemény tanulságai (Gondolat, 1966.)

1. Realista és természettudományos korunk egyik feltűnő jelensége a verskultusz. Havonta hat-nyolc új verskötet is megjelenik, mindegyik átlagosan két-háromezer, de gyakran tízezer példányban, irodalmi színpadok ápolják országszerte a versmondás nemes hagyományát, sugározzák szét a líra varázsát, előadóestek és írótalálkozók közönsége lelkesen tapsol kedves költőinek, a hivatásos előadóművészek pedig számtalan alkalmat találnak a szárnyas szavak kiröpitésére. Közülük néhányan, hivatásuknak legtudatosabb képviselői, tanulmányokat írnak a versmondás művészetéről, s tapasztalataikat, átélőképességüket és művészi érzékenységüket egyesítve, figyelemre méltó verselemzésekben próbálnak felelni József Attila Szép Szó-beli cikkének kérdésére: *Miért szép?* E cím azóta szinte szállóige lett, elsősorban a rádió nagysikerű műelemző sorozatának rovatcímekeként.

A versmagyarázat, a műelemzés elsősorban iskolai, pedagógiai szükséglet és műfaj. Elvont elmélet, irodalomtörténeti általánosságok és tartalomelmondás helyett magukhoz a művekhez folyamodó irodalomtanítás és olvasónevelés pedagógiai célja hozta létre a különféle szövegmagyarázó és stíloselemző tanulmányokat, segédkönyveket, amelyek hol irodalomtörténeti és esztétikai fejtegetésbe ágyazva, hol önállóan, nyelvi-stilisztikai szempontból is taglalják a műveket.

Irodalmi és nyelvészeti folyóiratainkban — a pedagógiai és módszertani lapokról nem is szólva — divatos műfaj lett a verselemzés. A feladat hálás és népszerű; sok irodalmárt és nyelvészt vonz és csábít az, hogy megmutassa — akárcsak a színész és előadóművész —, mit tud „kihozni” egy versből, milyen rejtett szépségeket lát meg, fedez föl benne. Ezzel mintegy próbára teszi, vizsga elé állítja a maga esztétikai, irodalmi érzékenységét, elemző készségének finomságát, s természetesen örömet lel abban, ha „felfedezéseit” közli, és a szép vers keltette élvezetét, gyönyörűségét — a pedagógiai eros sarkallatára — megosztja másokkal is, hogy így növelje, megsokszorozza.

A stíloselemzések elszaporodásának forrása és ösztönzője nyilván a közönségigény is, a vers felvirágozó kultusza. Hogy ennek serkentő hatására vált-e rendszeressé a rádió-nak addig gyéren folydogáló és el-elakadó műelemző sorozata, vagy pedig a *Miért szép?* rovat előadásai élesztették a költészet iránti érdeklődést és az elmélyedő műélvezetre való igényt, nehéz eldönteni. A kölcsönhatás azonban kétségtelen. Egyre népszerűbbek lettek a *Miért szép?* előadásai, amelyekben művészi tolmácsolás és avatott elemző készség párosult. A kritika is elismeréssel szólt az olvasók nevelésének és az irodalmi műveltség fejlesztésének, az esztétikum, a művészi hatás iránti fogékonyság finomításának hasznos és hatékony eszközéről. Régi, általános óhaját valósított meg a Gondolat Kiadó, amikor ezekből az előadásokból összegyűjtött egy kötetre valót, megtoldva őket néhány más verselemzéssel is. Mivel az előadások elsősorban a felnőtt hallgatókhoz szólnak, általában szűk értelemben vett pedagógiai szándék nélkül magyarázzák a versek értelmét, és tárják fel, bontják ki szépségét, behatolva a költői alkotás műhelyébe, hogy megfejtsek a művészi

hatás titkát. Így akarják tudatossá tenni a hallgatókban, illetőleg az olvasókban azt, amit sokszor csak éreznek.

2. Tizennégy XX. századi magyar költő mintegy ötven versének elemzését válogatták a szerkesztők a kötetbe.

Az elemzett költemények közt olyan klasszikussá érett remekművek vannak, mint pl. Ady: Emlékezés egy nyár-éjszakára, Az eltévedt lovas; Juhász: Milyen volt...; Babits: Esti kérdés, Ősz és tavasz között; Kosztolányi: Üllői úti fák, Halotti beszéd; Tóth Árpád: Elégia egy rekettyebokorhoz, Esti sugárkoszorú; Szabó Lőrinc: A homlokodtól fölfelé; József Attila: Külvárosi éj, Óda, A Dunánál, Thomas Mann üdvözlése; Radnóti: Száll a tavasz... À la recherche...; Illyés: Bartók; stb. Ha a rádiósorozat elhangzott előadásait számba vesszük, töprenghetünk azon, hogy a szerkesztők miért korlátozták válogatásukat csak a XX. századra; de ha ezt a korlátozást elfogadjuk is, vitázhatunk a kiválasztás szempontjain és mértékén. A szerkesztők bizonyára meg tudják okolni és védeni választásukat: a megszabott terjedelemben arányosan akarták szerepeltetni a költőket, és változatosságra törekedtek a verselemzések íróinak névsorában is (ez eleve nem valósulhatott meg); igyekeztek különféle tárgyú, hangú, formájú költeményeket összeválogatni, s a nagy, jellemző versekhez nem mindig társult méltó, egyenrangú elemzés. E nehézségeket tekintetbe véve, általában meg lehetünk elégedve a kötet összeállításával. Ha a 28 szerző névsorát tekintjük át, természetesen főként irodalomtörténészeket, esztétákat, kritikusokat és irodalompedagógusokat találunk köztük, de „főhivatású” írók és költők is szép számmal vállalkoztak a versek szépségének elemzésére (önnön műhelyvallomásaik sem lennének érdektelenek!), s nem ritka a különösen szerencsés író — irodalomtörténész —, kritikus vagy költő — esztéta alkat, illetőleg hivatás kombinációja sem. Sajnos, csaknem teljesen hiányzik azonban a nyelvész, ami talán nem egészen a szerkesztők hibája.

E hiány magyarázata is egyúttal az elemzések bizonyos egyoldalúságának, amely az irodalmi alkotások nyelvi megformálásának, stílusesszközeinek, sajnos, már megszokott mellőzésében, a filológiai értelemben vett stilisztikai érzék és érdeklődés hiányában vagy erős fogyatékosságában nyilvánul meg.

Ha a kötet anyagának, szerkesztetének és személyi vonatkozásainak ezeket a tényezőit számba vesszük, megállapíthatjuk, hogy a kor egysége — XX. század —, amely látszólag megkönnyíti az elemzések szempontjainak összehangolását (— csalóka látszat, mert ez az időbeli keret a változatoknak olyan sokaságát foglalja magába, mint talán egy kor sem —), valójában a költőegyeniségek, stílusirányok, témák és műfajok, hang, forma és terjedelem sokféleségét nyújtja, úgyhogy ez a változatosság — az elemzések íróinak fentebb említett típusaival kombinálva — igen gazdag anyagot ad a verselemzés módszereinek tanulmányozására és tanulságok összegezésére.

3. E feladatra csak részben vállalkozik Benedek Marcell előszótanulmánya. A verselemzés célját és jogosultságát fejtegeti: finomítja a kritikai érzéket, fejleszti a beleélés képességét, növeli az esztétikai fogékonyságot, segít feltárni a költői alkotás műhelytitkait, számba veszi a költő művészi eszközeit, a vers hatásának tényezőit, tehát az olvasók nevelésének legjobb iskolája. Hangsúlyozza azonban, hogy a bonyolult szerep sikeres betöltéséhez a verselemzőnek sokirányú képességre és tudásra van szüksége.

Ami a verselemzés módszerét illeti, az előszó nem a kötet tanulmányainak értékelő egybevetéséből von le elvi és gyakorlati tanulságokat, hanem megelégszik a két főirány megjelölésével: a külső tényezőkből kiinduló elemzés megvilágítja a mű keletkezésének körülményeit, behelyezi a kor történelmébe, szellemi világába, irodalmi áramlataiba és az író műveinek összefüggéseibe. A belülről kifelé haladó elemzés viszont a költő lelkivilá-

gába, a vers hangulatába mélyed el, s így vezeti be az olvasót a vers keletkezésének feltárásán át a költő műhelyébe, mintegy átételeve vele is az alkotás folyamatát.

E helytálló, de általános, elméleti megjegyzések mellett kiemeli Benedek Marcell a költő kifejezőeszközét, a nyelvet; ennek gazdagsága és eredetisége, újszerűen művészi volta a hatás fő tényezője. Benedek Marcell néhány példán szemlélteti a költői nyelvnek a teremtő képzeletet tükröző legsajátosabb elemeit: a szókinsz kifejező, színes gazdagságát, eredetiségét vagy újszerűségét, a jelzők használatát, a meglevenítő, érzékletes képeket, az egyéni látásmód jellegzetes kifejezésformáit, a stílust megújító nyelvi bátorságot és leleményt, a szerkesztésmód és a versépítés jellegzetességeit.

Ezekben ad néhány általános szempontot az előszó a kötet olvasóinak. Jól tudja Benedek Marcell, hogy nem mindegyik elemzés tetszik majd nekik egyformán, nem mindig értenek egyet felfogásukkal, vitázni fognak némely megállapítással, magyarázattal. Az olvasók egyéni ízlése és érzékenységi foka miatt más-más az egyes elemzések hatásfoka, meggyőző ereje, de nem egyforma a szerzők módszere, eljárása, nem azonos érdeklődésük iránya és érzékenységi foka sem. Ebből adódnak az eltérések és az összehasonlítás tanulságai. Részletes kifejtésükkel azonban az előszó adós marad.

Forduljunk tehát magukhoz a tanulmányokhoz. Egymás melletti sokféleségük — mint már jeleztük — kitűnő alkalmat ad az összehasonlításra, arra, hogy tanulmányozzuk a stíluselemzés különféle szempontjait, módszereit, fogásait —, de hibáit és fogyatékosságait is. Mindez természetesen nemcsak az elemzett művek jellegétől függ, hanem tükrözi egyúttal az elemzők egyéniségét, esztétikai érzékenységük fokát, tartalmi, filozófiai, stilisztikai, nyelvi vagy formai kérdések iránt való érdeklődésük súlyarányát, az elvontságokhoz, illetőleg a mondanivalót megjelenítő kifejezésforma elemeinek és egységeinek konkrét vizsgálatához vonzó hajlamukat. Szóljunk tehát először néhány szót az elemzőtípusokról; az elemzések különféle változatai lényegében nekik felelnek meg.

4. Két fő típus van általában: a pozitívista és az elméleti hajlamú. 1. Az elsőbe tartoznak azok, akik tanáros pontossággal számba veszik tárgyi magyarázatok alakjában a vers keletkezésével kapcsolatos adatokat, s a költeményt elhelyezik az életmű egészében. Mások elmélyedő jegyzeteket fűznek minden részlethez, s hajlamosak a bele- vagy túl-magyarázásra is. Némelyek megrekednek az elemzés kezdetleges fokán, a tartalmi mozzanatok kifejtésénél. A formai érdeklődésük kitérnek a nyelvi, stilisztikai, verstani eszközökre. A filológus hajlamúak hatásokat, motívumegyezéseket, párhuzamokat keresnek, egybevetnek költőket és költeményeket (pl. a Duna-jelképnek költészetünkben való alakulására utal Pálmai József A.: A Dunánál). 2. Az elvontságokhoz, az elmélethez vonzódnak a részletek boncolása helyett inkább összefoglaló, egységben látó elemzést adnak. Általános képet rajzolnak a műről és szerzőjéről — az utóbbiról gyakran túlméretezve is —, szívesen filozofálnak és esztétizálnak. Egyesek tárgyalásmódja fegyelmezett, tudományosan rendszerező vagy iskolásan komolykodó és száraz, másoké elnagyoltan hézagoss, asszociációk nyomában szeszélyesen csapongó vagy esszécsillóságú — az elemző esztéta egyénisége, stíluseszmenye és az elemzett mű jellege, hangulata, ihlető hatása szerint.

E változatokat többnyire mind tartalmazza a kötet, ha nem is egyenlő arányban. Részletes számbavételük helyett azonban folyóiratunk jellegének megfelelően inkább azt vizsgáljuk, hogyan, milyen mértékben és mely szempontokban érvényesül az elemzésekben a nyelvi érzékenység, a forma iránti érdeklődés, a stilisztikai tájékozottság, vagyis a műelemzésben a szorosan vett stílusvizsgálat.

5. A költőről és a versről szóló tárgyi-irodalomtörténeti bevezető után elsőként, a legtermészetesebben kínálkozó elemzési szempont a vers szerkezeti felépítésének, tagolásának vizsgálata. A kötet tanulmányai rendszerint ki is térnek rá, több-kevesebb alapos-

sággal. Szokatlan és célszerűtlen azonban, hogy például Bóka László egyik elemzésében (József A.: Elégia) a szerkezet kérdésére csak az elemzés vége felé kerül sor — bár ez a szerző sajátos gondolatmenetének rendjéből következik. Biztos szemmel figyeli meg azonban a versépítkezés menetét, a szabálytalan szakaszokba ömlő szabad versforma rejtette belső vázat, feltárja pilléreit, az összekötő elemeket (ismétlődő határozószók). A mondat szerkezet vizsgálatában pedig megmutatja, hogy a megszólítások, kérdések és válaszok váltakozásával mint emelkedik a vers a végső vallomásig.

Mások elemzik a verskezdet és a zárás kapcsolatát, a kettő közti lépcsőzetes vagy egyenletes versépítkezést (Szabó Ede: *Ady: Dal a Hazugság-házról*). Van, aki nyomon követi a költemény gerincét alkotó jelképrendszer kialakulását (Lengyel Balázs: *Babits: Ősz és tavasz között*). Fontos szempont érvényesül a vers fordulópontjainak megállapításában, a gondolatmenet egyes szakaszainak világos tagolásában (Keszi: *Ady: Az eltévedt lovas*). Simon István finom érzékkel látja meg Illyés Bartók-versének szárnyasoltárszerű hármas tagoltságát, a gondolatoknak emelkedő ívét, szinte gótikus feszülését. Figyelme kiterjed a költemény külső, látható alakjára is: szaggatottsága, az egyenlőtlen sorokból kialakult szimmetria is jelzi az indulat hullámzását, amely lökészerűen emeli és hajtja előbbre a mondanivalót. Szabó Ede Kosztolányi: *Könyörgés az ittmaradókhoz* című költeményében csak az elemzés vége felé tér rá a szerkezet vizsgálatára: a negyedik versszakot látja a központi magnak; a belőle kiinduló koncentrikus körökből szövdődik a vers hálója. Hogy mennyire tudatosan, nehéz eldönteni. A magyarázat azonban tetszetős, elfogadható. Gyakori megfigyelésük az elemzőknek a versépítkezésre vonatkozólag az, hogyan emelkedik a gondolatmenet a témaindítás és a képek realitásából egyre általánosabbá, egyetemes, sőt kozmikus magasságokba (Rónay: *Babits: Jó termés; Bóka: Babits: Vers a csirkeház mellől; Nemes Nagy Ágnes: Tóth Árpád: Elégia egy rekettyebokorhoz*). Talán meglepő, milyen gyakori modern költőinknél is a megszólítással, illetőleg az egyéniség megkettőzését kifejező önmegszólítással induló monológ vagy dialógusforma, a kérdések—feleletek egymásból kinövő és egymást emelő építménye. E régi hagyományú formák nemcsak sajátosan közvetlen és személyes jelleget adnak a versnek, hanem érdekes szerkezeti változatokat is hoznak létre, amelyek elemzésre kínálkoznak (József A.: *Elégia*, Radnóti: *Első ecloga*, Kassák: *Elporzott évek*, Illyés: *Bartók*). Igen érdekes és talán az Illyés-verssel kapcsolatban említett képzőművészeti hasonlatnál található is a költemények zenei fogantatására, megkomponáltságára és hangszerelésére való — sajnos, elég ritka — utalás, mint pl. Rónay György példás elemzésében (Sárközi: *Virágok beszélgetése*). Többen emlegetik a vers belső és külső szerkezetét, de inkább megállapodnak kényelmesen a tagoltság külső, szemlélhető formáinak számbavételénél, s a mögötte rejtőző, a látható vázat kiegészítő és kitöltő gondolati-érzelmi erővonalakról sokszor megelégednek, vagy elhanyagolják őket. Lényeg helyett inkább csak a felszínt vizsgálják.

6. Jórészt ezzel függ össze a versforma kérdése, a ritmikai elemzés is. A tanulmányok rendszerint foglalkoznak a költemények rímszerkezetével, a költőre jellemző minőségi sajátosságaikkal, az ismétlések és a refrén ritmikai szerepével. Mindez azonban többnyire csak afféle iskolás hagyományú szempont, „kötelező”-nek ismert feladat, mintegy ráadás. Rendszerint megmarad külsőleges, öncélú részletnek, s nem is nagyon kapcsolódik szervesen az elemzés lényegéhez, a vers mondanivalójának és hatáskeresőjeinek feltárásához, ahogyan például Vargha Kálmán Radnóti *Veresmart* című költeményében megfigyeli a hangváltás és a ritmusváltás összefüggését. Meglehetősen kevés az olyan tanulmány, amely a tartalom és a forma annyit emlegetett egységének jegyében, a gondolati és zenei megfelelések bemutatására s nem csak úgy önmagáért foglalkoznék vers-tani elemzéssel (pl. Hegedűs: *Ady: Csák Máté földjén; Keresztúry: Ady: Emlékezés egy*

nyár-éjszakára; Kiss Ferenc: Juhász: Tiszai csönd; Szabó Ede: Juhász: Goethe Weimaran; Vargha Kálmán: Kosztolányi: Üllői úti fák; Bóka: Tóth: Esti sugárkoszorú; Rónay: Sárközi: Virágok bei zélgetése; Béládi: Szabó Lőrinc: Májusi orgonaszag; Bóka: József A.: Elégia). Annak a jele ez, hogy a funkcionális verstani szemlélet, tartalomnak és versformának összefüggésükben és kölcsönhatásukban való vizsgálata nem hatotta még át eléggé a stíluselemzés hazai gyakorlatát.

7. A verselemzés s általában a műelemzés — a kötet tanulságai szerint — még mindig kapcsolatban van a régi vágású, iskolai jellegű és gyakorlatú szövegelemzésekkel. Sok tanulmánynak tetemes részét általános magyarázatok töltik ki. (A tárgyilagosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a *Miért szép?* című rádiósorozat előadásai, amelyekből a kötet jórészt áll, nem minősíthetők határozottan stíluselemzéseknek. A könyv alcíme is csak „verselemzések”-ről szól. A legszélesebb közönségnek tekinthető, a színvonal és igény minden változatát és fokozatát képviselő rádióhallgatókhoz szóló előadó, hogy a vers lényegét megvilágítsa és szépségét feltárja, valóban sok általános, tárgyi tudnivalót kell hogy közöljön a költőről, koráról és költészetéről, az elemzett vers születéséről, mondanivalójáról, tartalmi részleteiről, jellemző motívumairól, az életműben való helyéről, esetleges ihlető hatásokról, párhuzamokról és egyezésekről stb. A kötet számára azonban a szerzők átdolgozhatták, némileg ki is bővíthették előadásuk szövegét, a nyilván tájékozottabb és fejlettebb irodalmi-esztétikai érzékű olvasókra való tekintettel. Ennek ellenére a nyelvi és stilisztikai elemzés szempontja nem mindenütt érvényesül — vagy nem a kellő módon és mértékben —, néhol pedig szinte egészen elsikkad. Gyakori eset, hogy a tanulmány végére csap a szerző — mintegy mellékesen, ötletszerűen — néhány utalásszerű, elnagyolt és hézagos nyelvi, stilisztikai megjegyzést. A kötet tanulmányainak ez a féloldalassága olyan fogyatkozás, amely — a gyűjtemény jellegétől és céljától függetlenül — jelzi irodalmáraink nagy részének meglepő, furcsa érzéketlenségét vagy éppen közömbösségét a nyelvi kérdések és a stilisztikai eszközök elmélyedő vizsgálata iránt.

A nyelvi alapú stíluselemzés, ha kellő teret kap is, ritkán ad összefoglaló, a verset mintegy távlatból, egységben látó értékelést a költő hatáseszközeiről. Az elemzés fogalma inkább a részletező tárgyalásmódot sugallja. Ez vagy a különféle nyelvi elemeket és stilisztikai eszközöket veszi sorra, vagy pedig — az olvasóhoz és a mű befogadásának menetéhez igazodva — szakaszonként haladva fejti ki a magyarázatot kívánó részeket, világítja meg sorban a kifejezés nyelvi formáit és stíluseszközeit, kiemelve egyéni jellegzetességeiket vagy általános érvényű használatukat. Az ilyen elemzés mód — még ha alkalmazza is a párhuzamos részletek, hasonló elemek egybevetését — csak széttagolt, részletekre tagolt képet ad, s ezért megkívánja a magasabb szempontú, egységben láttató összefoglalást.

8. A szakaszosan vagy folyamatosan előrehaladó, a szöveget módszeresen végigkísérő elemzések némelyike — szükségesnek érzett magyarázatként, a szerző fogékonysága szerint vagy szerencsés ötletként — a cím magyarázatán kezdi a fejtegetést (pl. Vajda Endre: Kosztolányi: Halotti beszéd; tárgyi magyarázatot ad Hegedűs: Karinthy: „Struggle for life”; a cím szimbolikáját fejti ki Hegedűs: Ady: Csák Máté földjén; műfajjelölő jelentőségét magyarázza kissé elvontan Bóka: József A.: Elégia; a szóhasználat kifejező szerepéről szól Baróti: Radnóti: Tétova óda; sokat sejtető jelképére utal Gyergyai: Kassák: Elporzott évek). Hasznos, termékeny példa volna ez. A cím, ha valóban jó, kifejező és szerencsés találat, tehát ihlet szülte, a versnek egyik legfontosabb sora, szinte sűrített foglalat, néha maga is egy kis miniatűr, egysoros költemény. Mindenképpen figyelemre méltó tehát.

9. Azok, akik kitérnek a vers részletesebb nyelvi elemzésére, többnyire a legkönnyebben, közvetlenül érzékelhető, az összefüggések, a belső szerkezet vizsgálata nélkül is megragadható és minősíthető, külsőleges voltában is jellemző nyelvi elemeket, a szókincset, a költő sajátos szóhasználatát figyelik meg, többnyire nem elszigetelten, külön tekintve az egyes szokat, kifejezéseket, szókapcsolatokat, hanem társadalmi-stilisztikai rétegződésükben és mondat szerkezeti funkciójukban, azaz művészi kifejező szerepükben.

Ezt emeli ki Benedek Marcell előszava is, amikor szemléltető példaként a melléknévi jelző és az igei állítmány újszerűségét vagy jellemző, egyéni használatát mutatja be Ady, Babits, Kosztolányi, József Attila és Radnóti költészetében. — Komlós Aladár Ady Sírni, sírni, sírni című költeményének következetesen végigvonuló infinitívusaiból elemzi ki a költőnek sejtelmes és kísérteties személytelenségbe rejtett vallomását. — Keszi Imre Az eltévedt lovasnak Adyra és mitológiájára oly jellemző szókincset — főként egyéni jelzőit — vizsgálja fejlett nyelvi érzékenységgel, föltárva egyezéseket és párhuzamokat más versekkel is (bár bonyolult versértelmezését így sem érezzük kielégítőnek). — Nemes Nagy Ágnes József Attila Eszméletének egyik fő hatásheszközét, a meglepetést emeli ki; ennek forrása az újszerű kifejezőkészség, a tudós szó termézetes használata, merész jelzők, szokatlan szókapcsolatok, mehökkentőn találó képek alkalmazása. — Vargha Kálmán József Attilának Thomas Mann üdvözlésére írt költeményében elemzi a fenyegető fasizmus iszonyata szülte különös erejű szókapcsolatokat és jelzőket. — Hegedűs Géza Tóth Árpád Aquincumi korcsmában című elégiájának enyhe archaizálását a vers tárgyával és hangulatával tökéletesen összhangban levőnek érzi. — Déry Tibor és Béládi Miklós Szabó Lőrinc Omló szírtől, illetőleg Májusi orgonaszag című költeményének úgynevezett „kulcsszavait” (*zátony, zene*) keresi meg. Bennük mint magban sűrűsödik a mondanivaló lényege, központi gondolata, s az elemzők fejtegetése szerint belőlük sarjad ki a vers gondolatmenete, szerkezeti felépítése. — Radnóti À la recherche...-ének nagy gonddal megválasztott, szinte eposzi jelzőiben Vargha Kálmán a meghitt gyengédség és az ünneplésszerű hangját hallja, amely így idézi az elveszett szépséget. A költemény klasszikus formája és hangja nemcsak hogy még jobban kiemeli az idilli emlékek és a jelen borzalmának ellentétét, hanem tárgyilagosságával szinte már történelmi távlatot ad az utóbbiaknak. Ugyanakkor kifejezi a humanitás eszméjének a költőben élő tisztaságát és ennek fölemelő erejét, a belső tartást, melyet nem törnek meg a megpróbáltatások, sőt a reménytelenség sem. — Szabó Ede Juhász Gyula Goethe Weimarban című költeményének nyelvén a szóhangulat varázsát is elemzi. — Vajda Endre Kosztolányi Halotti beszédének művészi szóhasználatát és a vele keltett képzetársítások költői szomágiáját igyekszik érzékeltetni.

10. A szókinés jellegzetességeinek és különféle rétegeinek tényszerű számbavétele vagy funkcionális vizsgálata mellett a költői művészet másik könnyen megfigyelhető, mondhatnók: látható és láttató anyagkészletének, eszköztárának, a költői képzelet teremtető-alakító munkájának, a képalkotásnak megfigyelése és rendszerezése az elemzések gyakori tárgya. Nemes Nagy Ágnes Babits Esti kérdésének képsorát követi nyomon keletkezésük, forrásuk, a költőre és érdeklődésére jellemző élményi alapjuk és láncszerű kapcsolódásuk szempontjából. Kiemeli Babits technikájának modernségét is: kifejtetlen hasonlatainak, képeinek, költői látomásainak kiteljesítését az olvasó képzeletére bízva, s ezzel mintegy bevonja őt is az alkotás munkájába.

A szorosabb értelemben vett stilisztika és a hagyományos stíluszeszközök körébe tartozó költői alakzatok, nyelvi formák (hasonlatok, metaforák, képek, szimbólumok stb.) rendszere és a költő szemlélet- és kifejezőmódját jellemző sajátosságok: egyéni látásmód, a képek érzékletessége, a kifejezés eredeti és újszerű volta utalásszerűen, általános szólamként vagy részletesebben, de többnyire megtalálhatók az elemzésekben, bár kissé

feladatszerű gépiességgel, funkciójuk, alkati gyökerük és esztétikai vagy nyelvi rendszerűségük vizsgálata nélkül.

Néha kissé félre is magyarázzák a szerzők a képek hangulati értékét, mint például Lengyel Balázs, aki Szabó Lőrinc költeményében (Hajnali rigók) a korai harsány madárfütttykoncerttől felvert költő haragos, sőt ellenséges érzését olvassa ki a képsorból s főként a jelzőkből. Holott könnyű volna bizonyítani, hogy legfeljebb tréfás bosszankodást kelt a költőben a rigók féktelen vidámsága, hajnali kurjongatása, de ez is derűvé tisztul benne, életörömet olt belé. Éppen ennek hálás boldogságát fejezi ki a vers.

Megesik az is, hogy a szerzők gondosan kiemelik a vers fő motívumait, számba veszik a költő jellemző, sajátos stílusesszkezeit, de mindezt valahogy általánosságban, elvontan, csak a tartalmi oldalról nézve, mellőzve a nyelvi vonatkozásokat, a kifejezés formai elemzését. Béládi Miklós például eléggé részletesen vizsgálja, és igen találóan Szabó Lőrinc költészetének mondathangsúlyos jellegéből elemzi ki a Májusi orgonaszag című vers hasonlatainak, metaforáinak és stilisztikai képeinek rendszerét, az érzékletestől, a tárgyszerűtől az elvont felé való kitágulásukat, távoli összefüggésekre utaló motívumait. A több mozzanatot egybekapcsoló bonyolult szerkezet egyre emelkedő és táguló körökbe gyűrűzve válik szemléleti élményből a költő világképét adó látomássá. E szép és finom fejtegetést azonban, sajnos, csak futó szemléltetés kíséri. Igaz, a rádió-előadás műfaja, időtartama és a kötetbeli közlés terjedelme sem engedett részletes, elmélyedő nyelvi-formai elemzést, mégis jellemzőnek érezzük ezt a fogyatkozást, mint stíluslemző gyakorlatunk módszerbeli tünetét: a kötet jó néhány szerzője szerepel több tanulmánnyal is, de jóformán egyikük sem vállalkozott arra, akár csak kísérletként, változatosság kedvéért is, hogy valamelyik versnek következetes nyelvi-stilisztikai bonctanát adja.

A szókinés és a képalkotás vizsgálatában többször felvetődik a költőiség és a prózaiság, illetve a romantikus és az impresszionista-realista stílus vagy korszerűbben: a szubjektivizmus és a tárgyiasság kettőssége, a rapszodikus szürrealista asszociációk „rendszeré”-nek és a racionális gondolatmenet fegyelmezett logikájának ellentéte vagy néhol keveredése. Az elemzések összeválogatása — igen helyesen — szinte mindegyikre ad példát.

II. Több elemzésnek igen érdekes megfigyelése, hogy újabb líráinkban gyakran sajátos diszharmonia érvényesül: ugyanabban a versben keveredik a régi értelemben vett „prózaiság” és „költőiség”, humor, ironia, groteszk és idill, kereszteződnek a realista és a romantikus stílus elemei, egymásba olvadnak tárgyiasság és szubjektivizmus, a hagyományos szemlélet és a szürrealista ábrázolás, sőt különféle műfaji formák ellentétei (Nemes Nagy: József A.: Eszmélet; Pálmai Kálmán: József A.: A Dunánál; Rónay: Dsida Jenő: Nagycsütörtök; Vargha Kálmán: Radnóti: Veresmart; Vajda Endre: Füst Milán: Tél). Simon Istvánnak Illyés Bartókjáról írt elemzése jól szemlélteti a vers belső feszültségeinek, érzelmi diszharmoniajának tükröződését a formai elemekben és a vers zenei hangszerelésében, a disszonancia, sőt kakofónia tudatos alkalmazásában. Hasonlóképpen érvényesül e szempont Lengyel Balázs tanulmányában (Szabó Lőrinc: Hajnali rigók).

Líráinkban, úgy látszik, erősen kitolódott — pontosabban: mintegy ellenhatásként visszatért és megújult — a modernség költői kifejezőmódjának érzett szürrealista stílus divatja. Hogy az ilyen versek magyarázata vagy megfejtése élénken foglalkoztatja verselemzőinket, mutatja a kötet néhány tanulmánya. Nemes Nagy Ágnes például részletesen vizsgálja József Attila Eszméletének szürrealista, mozaikszerű szerkezetét, s érdekesen bontakozik ki fejtegetéséből az egymástól látszólag független szakaszok közeit kitöltő láthatatlan tartalom, a ki nem mondott mondanivaló s ennek az elhallgatásnak, képzeletmozgató ereje.

A költői képkalkotásnak — legáltalánosabb értelemben véve e folyamatot — egyik legfontosabb meghatározója a költő képzeletének alkati jellegén kívül természet-látása, tér- és időszemlélete. Mindezeknek többé-kevésbé tudatos filozófiai alapjuk van, s ez modern íróinkban egyre szilárdabb, határozottabb. Érdemes például egybevetni Juhász Gyula verseinek irodalmi hagyományból és élményi tájhangulatból táplálkozó, szomorúan idillikus képkalkotását József Attila vagy Radnóti gazdagabb, sok forrású, nyugtalanul egyéni képteremtő leleményével. Fontos és helyes tehát, hogy a stíluselemzés ennek a szempontnak figyelembevételével vizsgálja az írók hasonlatainak, képeinek, szimbólumainak rendszerét. A Miért szép? szerzői közül néhányan felismerték ennek fontosságát, és alkalmazzák kiindulópontul elemző módszerükben (l. pl. Déry Tibor: Szabó Lőrinc: Omló szírtől; Fodor András: József A.: Külvárosi éj; Baróti Dezső: Radnóti: Tétova óda).

12. Aránylag kevés figyelmet szentelnek az elemzések a költők és költemények egyik legegységibb jegyére, a versmondatok szerkezetére, tagolódására, ritmusára, amelyben a költő lélegzete és szíve lüktet. Követendő példaként Nemes Nagy Ágnesnek Babits Esti kérdéséről írt elemzésére utalunk; igaz, a költemény sajátos jellege — egyetlen mondatösszevétel — sugallja, sőt szinte követeli az ilyen vizsgálatot. Béládi is részletesen elemzi Szabó Lőrinc versmondait a Májusi orgonaszag alapján, s megállapítja, hogy bár mondatainak bonyolult hosszúsága a nyugatosok, főként Babits hatására vall, Szabó Lőrinc azáltal válik el tőlük és lesz egyénivé, hogy mondatai hétköznapiak, életszerűbbek. Ennek a természetességnek egyik eszköze és jele az enjambement gyakori alkalmazása. Találó megfigyelés ezzel kapcsolatban, hogy a mondathangsúlyos ritmus és a hosszú mondat szerkezetek többé-kevésbé meghatározzák a költő stilisztikai eszközeinek jellegét is: a hasonlatok, metaforák, képek bonyolultak, összetettek, egymásba olvadnak, hosszan továbbgyűrűznek.

13. Ha nyelvész boncol verset, aligha marad el a kedvelt és hatásos módszeres lépés: a hangtani elemzés. A kötetben azonban csak elvétve találunk utalásokat, szemléltető példát egyik-másik vers zeneiségére, kifejező, hangulat- és érzelmefestő hanghatásaira; részletesebb és következetes ilyen fejtegetés — valószínűleg a terjedelmi korlátozás, de talán az ilyen irányú érzék fogyatékossága miatt is — alig akad. Kiss Ferenc ad például finom elemzést Juhász Gyula Tiszai csöndjének hangszereléséről, verszenéről, Szabó Ede a Goethe Weimarban hangfestő szavainak varázsára utal, Simon István pedig Illyés Bartókjának erőteljes hanghatásait emeli ki.

14. Végül megemlíti, hogy akad elemző, aki megfigyeli az olvasott versnek először felöltő, külső ismertetőjegyét: a rövid sorokból álló, többé-kevésbé szabályos alakzatot. Igaz, csak a leírt vagy nyomtatott költeménynek van meg ez a jellemző képe, a rádióhallgató pedig előszóban kapja a verset, bár sokan bizonyára könyvből követik az elhangzó szavakat, s az elemzés természetesen szintén nyomtatott szöveg alapján készült. Ha írója gondol is talán — a jelek szerint a legtrikább esetben — a vers látható alakjának mint esztétikai hatástényezőnek számbavételére, rádióelőadásban nyilván mellőzi e szempontot. Hogy azonban a kötetbeli közlésben, ahol a nyomtatott vershez kapcsolódik az elemzés, szinte sehol nem találunk a látható összképre való utalást, azt mutatja, hogy elemzőink nem figyelnek a vers vizuális élményének hatására, a „látható nyelv” esztétikai szerepére. Pedig mióta az írásbeli irodalom él, nyilván sajátos hatása van a tagolatlan, egytömbű prózával szemben a vers vizuális formájának, illetőleg formáinak, s nem szólva az úgynevezett képversekről, kétségtelenül más benyomást, hangulatot, sőt tartalmi képzeteket vagy legalább sejtést kelt egy hosszabb sorokból álló, szaka,

szokra nem tagolt költemény, mint egy keskeny versoszlop vagy egy szabályos strófák egyforma tömbjeiből felépülő költemény, esetleg egy szeszélyesen váltakozó sorokból álló szerkezet vagy éppen szabad vers. A lap fehér mezején elhelyezkedő költemény sötét foltjának alakja és tagoltsága, akárcsak egy kép folthatása, esztétikai benyomást kelt, foglalkoztatja az olvasó arány- és szimmetriaérzékét, s nyilván ennek ösztönös felismerése vagy tudatos felhasználása szülte az olyan tipográfiai megoldásokat, mint Majakovszkij lépcsős verse és a különféle hosszúságú soroknak szabályos, illetőleg szabálytalan elhelyezésével alkotott egyéni, játékosan ötletes vagy szeszélyesen aszimmetrikus strófaalakzatok. A vers külső, látható formájára való utalást jóformán csak kettőt találunk a kötetben. Gyergyai Albert Kassák szabadversében (Elporzott évek) azt a negatívumot emeli ki, hogy a költő szándékosan elveti a vers megszokott külső díszítő kellékeit, lemond a sokszor gépies formai játékokról, mert az élet természetességét, a nyers tények költészetét akarja kifejezni. Simon István szerint pedig, mint már említettük, Illyés Bartókjának szaggatott, idegesen hullámozó sorai, illetőleg a belőlük fölépülő szűkülő-bővülő szakaszok jelzik a mondanivaló és a kifejezés drámai, feszült lüktetését.

15. Versnek és elemzőjének különösen szerencsés találkozása az a ritka eset, amikor a költemény szinte magába sűríti, mintegy jellemző példatárként, a költő sajátos, egyéni kifejezőeszközeit — esetleg alaptémáit is —, az elemző esztéta pedig meglátja ezt, és jó érzékkel kiemeli a legjellemzőbb vonásokat, összegyűjti és rendszerezi a stílus-eszköztár legsajátosabb elemeit, tömény foglalatát és jellemzését adva egy költői alkatnak és alkotómódszernek. Ezt példázza Nemes Nagy Ágnes tanulmánya József Attila Eszméletéről.

Rokon ezzel, de sokkal általánosabb s ezért stilisztikai szempontból kevésbé tanulságos az olyan elemzés, helyesebben: tanulmány, amely részletesebb tagolás nélkül és konkrétumok, példák mellőzésével csak a vers stíláriis összképéről számol be. Kétségtelen, hogy egy mű hatása nemcsak az író szándékától és ennek megvalósulásától függ, hanem az olvasó „újraalkotó” tevékenységétől, tárgyi és formai átélő és beleélő érzékenységtől is, vagyis író és olvasó „együttműködésétől”. Kíváncsús tehát, hogy a műelemzésre vállalkozók — mint különösen érzékeny, képzett és vájt fülű olvasók — minél figyelmesebben kövessék nyomon a műalkotás megformálását, azonosuló beleéléssel, elmélyedően vizsgálják a művészi hatás stílusstényezőit, hogy ezzel mintát, példát, ösztönzést és segítséget adjanak másoknak e tanulságos út bejárására. Sajnos, a *Miért szép?* verselemzése, bár többségük önmagában finom, szép és magvas, nyelvi és stilisztikai részletek tekintetében meglehetősen egyenetlenek, sőt általában soványak. Többnyire csak a szembeötlő jelenségek, például a szókincs területén a jelzők meglepő, újszerű, egyéni volta, a kifejező igehasználát, valamint a hasonlatok és a költői képalkotás sajátosságai s néha a feltűnőbb költői hanghatások keltik föl az elemzők figyelmét, de a rejtettebb, finomabb nyelvi és stilisztikai eszközök csak elvétve és alkalm- vagy ötletszerűen kerülnek szóba, a módszeres vizsgálatra — az előadássorozat jellege és korlátai miatt — nem kapunk példát.

16. Némi rendszerezéssel igyekeztünk áttekinteni és összegezni a *Miért szép?* tanulmányainak a nyelvi-stilisztikai elemzésre vonatkozó tanulságait, elsősorban a vizsgálat szempontjait és módszereit illetően. Talán kibontakozik belőlük külön tagolás nélkül is a summázó válasz a gyakran elhangzó kételkedő kérdésre: van elmélete, módszertana a műelemzésnek, vagy az ösztönös, impresszionista, rögtönzésszerű elemzés az igazi? Más szóval: megtanulható-e a stíluselemzés? Helyes válaszunk csak ez lehet: ahogy a költészet, a művészi teremtés sem sajátítható el szabályok alapján, recept szerint, úgy a költői alkotáshoz méltó, művészi igényű és színvonalú stíluselemzésnek

síncs határozott elmélete, pontos receptje, előírása. Van azonban bizonyos ésszerű, az irodalmi alkotás jellegéből adódó, a gyakorlat javallta és kialakította módszeres menetrendje. Hasznos és tanácsos alkalmazkodni hozzá vagy még inkább: ezt alkalmazni az alkalomhoz és követelményeihez. A legfőbb általános elv az, hogy a mű mondanivalóját a nyelvi-stilisztikai eszközökkel és a verstani formával együtt kell vizsgálni. Ehhez sokrétű tárgyi tudás, értő és beleélő érzékenység, finom művészi nyelvérzék és elmélyülő elemző hajlam szükséges. Többé-kevésbé adottságok, készségek ezek, nem lehet őket egyszerűen „megtanulni”, de fejleszthetők és finomíthatók jó példák nyomán.

A nyelvi-stilisztikai szempontok tekintetében meglehetősen negatív kép ellenére is illő azonban számba venni azokat az elemzéseket, amelyek leginkább megfelelnek igényeinknek vagy megközelítik a stíluselemzés követelményeit (merészség volna írni: eszményét), s vizsgálati szempontjaikkal, ötleteikkel gazdagítják módszerbeli taulságainkat. E tekintetben a következő tanulmányokat emelném ki: Keszi Imre: *Ady: Az eltévedt lovas*, Bóka: *Babits: Vers a csirkeház mellől*, Nemes Nagy Ágnes: *Babits: Esti kérdés*, József A.: *Eszmélet*, Rónay: *Babits: Jó termés*, Sárközi: *Virágok beszélgetése*, Simon István: *Illyés: Bartók*. E néhány elemzés szerzőinek névsora érdekes tanulságot sugall: úgy látszik, az írói alkotás nyelvi kérdései és stílusesszkozei iránt egyrészt azok az esztéták a legfogékonyabbak, akik a nyelvészettől kiindulva lettek íróvá, másrészt pedig azok a költők, akik filológus képzettségüket párosíthatják művészi érzékenységgel és saját költői gyakorlatuk tapasztalataival, tanulságaival. Bárcsak minél többször találkozoznánk velük verselemzések szerzőjeként.

Kovalovszky Miklós

Szótártani tanulmányok. Szerkesztette: Ország László. Budapest, 1966. Tankönyvkiadó. 404 lap.

1. A szótártan vagy szótártudomány — idegen szóval lexikográfia — az alkalmazott nyelvtudomány egyik ága. A magyar nyelv értelmező szótára a *szótártudomány*-t a következőkben határozza meg: „Az a tudományág, amely a szókészlet szótári feldolgozására, különféle szótári anyagok rendszerezésére, a szótárak szerkesztésére vonatkozó elméleti és gyakorlati kérdésekkel foglalkozik” (6 : 370). Ennek a tudományágnak a művelése hazánkban csak a legutóbbi évek során, mégpedig az Értelmező Szótár szerkesztése kapcsán lendült fel; ekkor vált szükségessé, hogy e kutatási ágbn is megfelelő felkészültségű szakemberekkel rendelkezünk. A lexikográfiának mind nyugaton, mind keleten számottevő eredményei, sőt szakfolyóiratai vannak, ilyen a Szovjetunióban a *Лексикографический Сборник*, Franciaországban a *Cahiers de Lexicologie*. Örömmel üdvözölhetjük tehát, hogy „A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában” című kiadvány után (vö. Kiss Lajos ismertetését: *Nyr.* 87 : 415—21) a szótárszerkesztés művelői újabb tanulmánykötetben adnak bizonyosságot arról, hogy e területen is megindultak a hazai kutatások.

2. A tanulmánykötet közleményei három nagy csoportra tagozódnak. Az első rész írásai szótárszerkesztési elvekről és módszerekről szólnak. Bárczi Géza akadémikus, egyetlen befejezett modern etimológiai szótárunk írója, a több mint húsz évvel ezelőtti élmény mindmáig nem fakuló elevenségével számol be a Magyar szófajtó szótár keletkezésének körülményeiről és mindazokról a problémákról, amelyeket meg kellett oldania (9—29). Papp László „Szinkron anyagú névtárak készítése” című cikkében gyakorlati tanácsokat közöl különféle földrajzi név- és személynév-szótárak összeállításához (55—76). A szerző meggyőzően mutatja meg, hogy az ilyen természetű kutatások egyben társsa-

dalomtörténeti érdekűek is, sőt a „földrajzi nevek vallomása alapján megelevenedik a tervező mezőgazdasági mérnök, agronómus előtt a táj korábbi arculata . . . nem alakít egyetlen táblát a *Fekete rét*-ből és a *Szomjúhát*-ból, még ha történetesen egymás mellett vannak is, mert nevük jelzi, hogy egy szélsőségesen csapadékos vagy szélsőségesen száraz esztendőt nem egyformán viselnek el” (61).

Kelemen József „Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában” címmel ad számot azokról a technikai felszerelésekről és eljárásokról, amelyek különféle szótárak készítésében segítenek, a szótározni kívánt anyag legkülönbözőbb csoportosítását és rendszerezését teszik lehetővé (29–54).

Témáját tekintve ide tartozik O. Nagy Gábornak a kötet más helyén közölt tanulmánya („A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból” — 99–121). Szólásaink kiváló ismerője — nem utolsósorban az Értelmező Szótár szerkesztésében szerzett tapasztalatai alapján — a rokonértelműségnek új, a modern nyelvtudomány szellemében fogant meghatározását fejt ki. Nem előre feltett fogalmi kategóriákból indul ki, hanem magának a nyelvnek, pontosabban az adott nyelv szókészletének a rendszerét tekinti, ezért a rokon értelmű szavakat mindig az azonos szövegkörnyezetben való felcserélhetőség alapján vizsgálja, és ha „azt kapjuk eredményül, hogy az egyes kontextusok a behelyettesítés után is természetes, szokásos nyelvi megnyilatkozások maradnak és a szóban forgó körülményekhez, szituációhoz való viszonyuk sem változik lényegesen, akkor a két egymással felcserélt lexikológiai egységet egymás szinonimájának tekinthetjük” (107).

A tanulmánykötet harmadik része, amely a „Szótárirodalom, bibliográfia” címet kapta (281–396), lényegében tájékoztató jellegű. Ez tartalmazza Kiss Lajos tanulmányait a szláv nyelvek értelmező (281–322), illetve a keleti szláv nyelvek etimológiai szótáraitól (323–40). Országh László „A mai angol szótárirodalom”-ról számol be (341–67). Az Angliában és az Egyesült Államokban kialakult rendkívül gazdag anyanyelvi szótárirodalomról nyújtott kép a mi számunkra is igen tanulságos. A kötetet a felszabadulástól eltelt húsz év (1945–1964) hazai lexikográfiájának Magay Tamás szerkesztette bibliográfiája zárja le (368–98).

3. Mindeddig jóformán nem esett szó a kötet középső, lényegi részéről („Szókincstan és jelentéstan” — 79–278), amely szerves kapcsolatban van az Értelmező Szótárral, és újabb bepillantást enged abba a többszörösen összetett rendszerező és kutató munkába, amelyet ennek a megszerkesztése igényelt. Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a kötet a többnyelvű szótárak szerkesztésének kérdéseivel nem foglalkozik. Ez a tény annál is inkább figyelemre méltó, mert a hazai közönség szótáron általában kétnyelvű szótárt ért: az anyanyelvi szótárak fontosságának gondolata csak a legutóbbi években, az ÉrtSz. készítésével és megjelenésével párhuzamosan került előtérbe. Az ezzel kapcsolatos — sajnos még mindig meglevő, bár szűnőben levő — téves nézetekre a kiadványban Kovalovszky Miklós utal. Joggal jegyzi meg, hogy a közhittel szemben éppen a leggyakoribb szókészleti elemek igényelik a gondos és árnyalt szótározást és erre mindjárt példákat is ad (125).

A megalkotás korszakos fontosságát csak még jobban kiemeli a kötet egy másik szerzőjének, Lengyel Lajosnak a megjegyzése: ha az értelmező szótár nem ment kisebb-nagyobb következetlenségektől — nézetem szerint olykor a terjengősségtől sem — a „magyarázat egyszerű, s talán mentségnek is elfogadható: az ÉrtSz. szerkesztőinek nem állt rendelkezésére a kész ÉrtSz. ! A munka menetében kellett megalkotniuk mind az értelmzés elveit és technikáját, mind a minősítés alapelveit, mind a nyelvtani szerelés minőségét és mennyiségét” (163). Az anyanyelvi szótárírás művelésében való viszonylagos elmaradásunk felszámolásában fontos lépés az ÉrtSz. és hasonlóan nagy jelentőségű lesz a kézisztár. A még hátralevő útra nézve igen tanulságos Országh Lászlónak már

említett írása az angol lexikográfiáról. Különösen figyelemre méltó, hogy az angol-szász országokban forgalomban levő értelmező szótárak között olyanokat is találunk, amelyeket külön az iskolás gyerekek számára készítettek (355), sőt egy újabb kiadás leckéket is tartalmaz, amelyek a 9–10 éves gyereket a szótárhasználatra megtanítják (356). A magunk részéről ehhez hozzátehetjük, hogy hasonló kiadványokat és célkitűzéseket francia nyelvterületen is szép számmal találhatunk. Reméljük, hogy nem is a nagyon távoli jövőben nálunk is megérnek a feltételei annak, hogy a megfelelő tanulsgokokat a hazai szótáriróadalomban is értékesítsük.

4. „Szótárírás és nyelvművelés” — e címen ismerteti Kiss Lajos a jelen kiadvány közvetlen elődjének számító, az ÉrtSz. szerkesztésének tapasztalatairól és tanulságairól írott tanulmánykötetet (Nyr. 87: 415–21). E cím rendkívül találó: nem lehet eleget és eléggé hangsúlyozni, hogy az anyanyelvi műveltség fejlesztésében és ápolásában mekkora szerepe van az egynyelvű, főleg az értelmező szótárnak. A szótár nyelvművelő feladataiból folyik az a hivatása, hogy az értelmezett szókészleti elemek pontos, világos és szabatos meghatározását adja. Így nem kelt meglepetést, ha a kötetben több olyan közleményt találunk, amely stilisztikai természetű, különösen nem, ha arra gondolunk, hogy a nyelvi stílus ápolása, nyelvhelyességi és normatív szempontok egyaránt a nyelvművelés érdekkörébe vágnak.

Kovalovszky Miklós „Nyelvi elemek stílári értéke a szótárakban” című tanulmánya (123–47) áttekintő képet rajzol a szókészleti elemek többreű nyelvi tagolódásáról és megkísérli, hogy valamilyen rendszerbe foglalja ezeket az egymást több ponton is metsző, olykor keresztező rétegeket. Ilyen módon tanulmánya — de a kötet számos írása is — túlmutat a szótári gyakorlaton és elméleti jellegű; ugyanakkor feltáruak az olvasó előtt azok az elvek, amelyeknek az alapján az ÉrtSz. 28 különféle stílusminősítésének a rendszere létrejött. Kovalovszky azonban arról is szól, hogy az ÉrtSz. mennyiben normatív, azaz a nyelvi használatot milyen mértékben kívánja szabályozni mind a szókészleti elemeknek a szótár címszavai közé való iktatásában, mind pedig ezeknek nyelvhelyességi minősítésében.

„A stílus és az irodalmi nyelv néhány kérdése a köznyelvi értelmező szótárban” — ez a címe Martinkó András tanulmányának (149–59; mindjárt az első lapon a stílusnak igen sikerült meghatározását kapjuk). A szerző azt vizsgálja, hogy a szépirodalom nyelvéből vett idézetek milyen határok között használhatók fel arra, hogy az érintett szókészleti elemek egyes meghatározott jelentésárnyalatának köznyelvi használatát mutassák be. Figyelmeztet arra, hogy a magasabb stílus szintet képviselő szépirodalmi nyelv és a köznyelv között különbséget kell tenni, azonban a normaként szolgáló művelt köznyelv és az irodalmi alkotások nyelve között nincs akkora távolság, hogy az utóbbiak emennek a szemléltetésére a hamisítás veszélye nélkül ne lennének felhasználhatók. Maga Martinkó sem tagadja ezt, de mintha a kelletténél egy árnyalattal óvatosabb volna.

5. Az értelmező szótárnak a nyelvművelésben betöltött szerepe a helyes köznyelvi kiejtés gondozásában is megnyilvánul. Elekfi László értekezése („Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár”, 227–78) arról tanúskodik, hogy az ÉrtSz. szerkesztősége a szótárnak ezt a feladatát igen komolyan vette. Néhány ilyen kiejtésjelölési probléma (pl. a hasonulás és az összeolvadás esetei, a magyar helyesírásban szereplő idegen betűk kiejtése, a szóvégi *h* ejtése vagy nem ejtése stb.) tárgyalása után a tanulmány lényegében a zárt *ë* ejtésével és ennek a szótárban történő jelölésével foglalkozik. Ismerteti azt a több nyelvjárási ejtést is figyelembe vevő vizsgálatot, amelynek alapján az ÉrtSz. az egyes címszavakban az *e* betű zárt *ë*-ként való ejtését köznyelvinek ítéli, illetve az *e* és a zárt *ë* hangoknak a köznyelvben levő párhuzamosságát vagy az *ë* hiányát jelzi. Elekfi

azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem az ÉrtSz. mintegy első ötödének *e* hangot tartalmazó 926 címszavát abból a szempontból is vallatóra fogta, hogy a legkülönbözőbb fonetikai, sőt alaktani helyzetekben (toldalékok!) előforduló *e*-féleségeknek milyen a megoszlása. Mindezen vizsgálatok után a szerző joggal érezhette kötelességének, hogy a kedélyeket mindmáig felkavaró problémakörben saját álláspontját is kifejtse. „Az *e* és az *é* . . . a magyar köznyelv egyik részében két külön fonéma” (275), de „a magyar nyelv fejlődése a zárt *é* hangnak igen lassú, de folyamatos elszíntelenedése, a nyílt *e*-be való beolvadása felé vezet” (uo.); végső következtetése pedig: „Mondjunk le az *é* hang pártolásáról az ingadozó esetekben, de terjesszük a nyílt *e*-vel határozottan szemben álló, egyértelmű esetekben . . . Ezeket az *é*-ket minden olyan szótárban vagy nyelvművelő jellegű kiadványban egyértelműen zárt *é*-vel kellene jelölni, mely a kiejtést egyáltalán feltünteti” (278). Elekfinek a tények rendkívül gondos elemzésén alapuló fejtegetései arra is felhívják a figyelmet, hogy ez a kiejtésjelölés csak „tanácsadó, sőt tájékoztató jellegű. Norma csak azok számára lehet, akik az *e* és *é* különbségét beszédjükben ösztönösen éreztetik, és ha kell, tudatosítani is tudják” (275). Ezzel a tanulmánnyal a zárt *é* körüli vita nyilvánvalóan nem ért véget; kíváncsúnak látszik azonban, hogy a későbbi hozzászólók a maguk véleményének megformálásában messzemenően figyelembe vegyék a most már rendelkezésre álló és rendszerezett konkrét nyelvi anyagot.

6. A kiejtés és a stílusrétegek gondos feltüntetésével a szótár kétségtelenül nyelvművelő feladatot tölt be, de tulajdonképpen ugyanezt mondhatjuk a szorosan vett értelmező munkáról, a címszavaknak és jelentéseiknek, valamint frazeológiai kapcsolataik jelentéseinek pontos meghatározásáról. Vonatkozik ez az értelmező szótárra általában, de O. Nagy Gábor helyesen utal arra, hogy a szinonimaszótárra is (101 és 113–4). Az anyanyelvi szótár forgatásában még nem jártas olvasó számára azonban úgy tetszhet, hogy ez a munka különösebb nehézséget nem okoz, hiszen csak le kell írni, meg kell fogalmazni, hogy mit is jelent az illető szó vagy szóképzleti elem. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez önmagában sem csekély feladat, de ráadásul a nyelv rendszer, mégpedig igen bonyolult rendszer, sőt maga a szóképzlet is az, amelyben az egyes elemek meghatározott helyet foglalnak el.

A kötetben több tanulmány éppen ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, és az ilyen irányú munka tapasztalatairól számol be. Szabadi Béla „Az igeekötők jelentésmódosító szerepének néhány szótári kérdése” kapcsán arra mutat rá (215–25), hogy az alapige és a hozzá tartozó igeekötős igeik jelentései közötti, olykor csupán árnyalatnyi különbségek felismerése és megfogalmazása távolról sem volt egyszerű. „Egymás mellé tettük a már kész értelmezéseket és sok esetben megdöbbenve tapasztaltuk, hogy szinte szó szerint egyeznek” (217). Az ezt követő elemzésben derült ki azután esetről esetre, hogy az igeekötőnek mennyire eltérő szerepe lehet, pl. nem jelentésbeli, hanem stílári különbséget jelöl (219), gyakran csak egy-két jelentés azonos, a többi azután elkülönül (220). Szabadi írásának egyik fontos tanulsága, hogy az értelmező munka során elég sűrűn nyelvtani problémák bukkannak fel. Így jut annak a felismerésére, mint már előtte J. Soltész Katalin, hogy „helyesebb volna az igeekötőknek nem perfekzív, hanem determinatív funkciójáról beszélni” (218); így derül ki, hogy „néhánykor az igeekötőnek nincs szóba foglalható jelentéstöbblete; ilyenkor az igeekötő csak a tárgy határozott voltát emeli ki, tehát nem jelentéstani, hanem *nyelvtani* funkciót tölt be” (223).

A nyelvtani természetű problémáknak a szótárírás során történő jelentkezése a kötet egyéb közleményeiből is kitűnik. Különös súlyt kap ez az összefüggés Elekfi László másik tanulmányában, amelyet „Az ige szótári ábrázolásáról” írt (183–214). A szerző itt is az ÉrtSz. gyakorlatából indul ki: bemutatja azt a mechanizmust, amellyel az ige értelmezését valamilyen egységes keretbe próbálták foglalni, és eredményképpen a fő

igekategóriák csoportosításához jut. Dolgozatának második része azonban már kifejezetten nyelvtani jellegű: itt főként azt vizsgálja, hogyan viszonyulnak egymáshoz az ige értelmét teljessé tevő szükséges vonzatok és a csupán lehetséges, esetleges vonzatok, és hogyan függ össze mindez az előzőkben elemzett igekategóriákkal. Vizsgálódásából felteszi, hogy „a magyar igenek nem lehet háromnál — vagyis az alanyon kívül kettőnél — több szükséges vonzata” (210), végkövetkeztetései pedig a nyelv egyes részterületei közötti mélyebb kapcsolatokra utalnak: „Ha nem is határozza meg a vonzatszerkezet mindig egyértelműen az ige jelentését, igen gyakran alkalmas lehet a jelentés azonosítására vagy legalább több hasonló vonzatszerkezetű jelentésnek a többitől való elhatárolására” (214).

7. Jelentés és nyelvtani szerep ilyen összefüggése ismételten arra figyelmeztet, hogy a nyelv rendszer, sőt többszörösen összetett rendszer, és ha az adott nyelv szóképzletéről hű képet akar adni, ezt a szótárírónak messzemenően figyelembe kell vennie. Elekfi és Szabadi említett tanulmányai, de a kötet többi közleménye is ebben a szellemben fogantak; úgy látszik, hogy az ÉrtSz. szerkesztése, különösen pedig ennek úgynevezett egységesítési folyamata jó iskolát jelentett a nyelvnek rendszerként való szemléletéhez.

A nyelvvel kapcsolatban általában beszélni szoktunk nyelvtani és hangtani rendszerről; de rendszert alkot a szóképzlet is, azonban a maga sajátosságainak megfelelően nem zárt, hanem nyitott rendszert. Jóval nehezebb problémát jelent a nyelv szemantikai rendszerének a felismerése és ábrázolása, mivel a szavak és jelentéseik állandó mozgásban, hullámlásban vannak, és e közben egymás jelentését is szüntelenül módosítják. Munkája során azonban a szótáríró óhatatlanul beleütközik az általános jelentéstan kérdéseibe. Kötetünkben is találunk két ilyen tanulmányt, Lengyel Lajosét („Átvitt vagy képes jelentés?” 161—82) és Balázs Jánosét („Szintagmatizálódás és lexikalizálódás” 79—98). A tárgyalt probléma súlya és bonyolultsága miatt ez a két közlemény az, ami leginkább vitára készítetne; ez alkalommal azonban inkább a kötet bemutatását éreztem feladatommak. Mégsem pusztá véletlen, hogy e két rendkívül eszmemozdító tanulmányt említtem utoljára: beszédesen mutat rá arra, hogy a szótártan, minden gyakorlati jellege és közvetlen művelődési fontossága mellett, ha tudományos szinten űzik, mekkora felkészültséget és a nyelvtudomány elméleti kérdéseiben való tájékozottságot igényel.

Bakos Ferenc

Általános nyelvészeti tanulmányok III. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 293 lap

1. A kibernetika problémakörének kiszélesedése, különféle határtudományok kialakulása magával hozta a nyelvtudomány módszereinek átalakulását, illetőleg a nyelvtudományban addig ismeretlen vagy szokatlan módszerek behatolását a nyelv vizsgálatába.

Az a változás, amit a nyelvészetben Chomsky Syntactic Structures című művének megjelenése és általában az úgynevezett matematikai nyelvészet jelentett, a nyelvtudomány művelőinek érdeklődését mindenütt felkeltette.

A nyelv problémáinak ez a két tudomány módszerét egyesítő szemlélete egyre világosabban kirajzolta a nyelv különféle (kvalitatív és kvantitatív, strukturális és nem strukturális) megközelítésének jellemvonásait, a nyelvelmélet összetevőinek célját és feladatát. A metateória — amely a modellálás módszereinek és hatékonyságának kérdé-

seit vizsgálja — ebben az összefüggésben a generatív transzformációs modellt ítéli a nyelvi rendszer teljes leírására a legalkalmasabbnak. Egy ilyen mondatközéppontú modell összetevői, mint ismeretes, az alap és transzformációs komponensből álló szintaxis, az alapkompone ns által létrehozott mélystruktúrát interpretáló szemantika, a transzformációs komponens által kialakított felszíni struktúrát interpretáló fonológia és a modell követelményeit kielégítő szótár.

Ugyanakkor az is természetes, hogy a nyelv ilyen jellegű megközelítése nem váltja fel, nem helyettesíti a nyelv más szempontokból történő vizsgálatát.

Ezeknek a változásoknak következtében az elméleti kutatás nálunk is fellendült. 1962-ben külön munkaértekezlet foglalkozott a matematikai nyelvészet és gépi fordítás kérdéseivel.

„A fejlődés elősegítésére alapítottuk az „Általános nyelvészeti tanulmányok” sorozatát. Az volt a szándékunk, hogy a közlésnek ezzel az új, sajátos lehetőségével ösztönzést adjunk az elméleti kutatásnak; támogassuk ezen a téren a nézetek kicserélését, összehangolását, egy ésszerű egység kialakulását; végül szélesebb körben érdeklődést és megértést támassunk a nyelv és tudományos elmélete iránt” — írja Telegdi Zsigmond a III. kötet Szerkesztői bevezetésében.

Az eddig megjelent kötetek alapján azt mondhatjuk, hogy a sorozat eleget tesz ennek a hivatásnak. (A II. kötetről, mely az említett munkaértekezlet előadásait és hozzászólásait tartalmazza, lásd Varga Dénes ismertetését: Nyr. 89 : 122—26.)

2. A III. kötet mind tematikáját, mind az egyes tanulmányok által vizsgált kérdések feldolgozásának módszerét illetően nagyon sokrétű. Ehhez járul az is, hogy ez a kötet az eddigiektől eltérően az elméleti irodalom újabban megjelent egyes műveinek ismertetését is tartalmazza. Minthogy az ismertető és egyes önálló jellegű tanulmányok között sok esetben nincs olyan éles különbség, ismertetésünkben sem választjuk szét őket.

A tanulmányokat és ismertetéseket a nyelvelmélet fentiekben összefoglalt összetevői szerint csoportosítjuk, hangsúlyozva, hogy itt az egyes kérdések nem azonos koncepcióban fogant feldolgozásáról van szó. Az egyes címszavak csupán a tanulmányok rövid, utalásszerű bemutatásának keretétül szolgálnak.

3. Általános elméleti kérdések, metateória. A Német Tudományos Akadémia strukturális grammatikai kutatócsoportja által indított sorozat első kötete a *Studia Grammatica I.* (Berlin, 1962. 114 lap) és Revzin, I. I. *Модели языка* című könyve (Moszkva, 1962. 191 lap) szerencsésen egészítik ki egymást az általános elméleti kérdéseket illetően.

A *Studia Grammatica* a generatív nyelvelmélet körébe tartozó kérdésekkel foglalkozik. A kötetben az alábbi tanulmányok találhatók: Tézisek a tudományos grammatika alapjairól, A „szóképzésnek” egy formális nyelvmodellen belüli helyzetéről, A morféma elméleti státusáról, A passzív transzformációk szerepe a németben.

Revzin a nyelvi modellálás általános, valamint a fonológia, morfológia és szintaxis modellálásának sajátos kérdéseivel foglalkozik. Elsődlegesen halmazelméleti, logikai modelleket mutat be.

Mindkét ismertetés (277—84, Szépe György; 271—7, Petőfi S. János) elsősorban tartalmi összefoglalásra törekszik, pótolni igyekezvén valamennyire azt a sajnálatos hiányt, hogy egyik könyv sem olvasható magyar nyelven.

Egy speciális grammatikai modell, az úgynevezett kategoriális grammatika kérdéseivel foglalkozik Kiefer Ferenc tanulmánya (97—116). Y. Bar-Hillel és J. Lambek modelljének részletes bemutatása után magyar nyelvre való alkalmazásának kérdését érinti, illetőleg Chomsky generatív modelljével veti össze. Minthogy a kategoriális gram-

matika a közvetlen összetevők grammatikájával azonos erősségű, nem alkalmas a nyelv teljes leírására; megismerése azonban módszertanilag okvetlenül hasznos.

4. Grammatika. A „grammatika” címszó alá sorolható tanulmányok különféle kérdésekkel foglalkoznak, különféle szempontból.

Károly Sándor „Egy morfológiai szerkezetten vázlata” című tanulmányában (86–96) a mai magyar köznyelv és a Bécsi Kódex nyelvallapotának összevetése alapján elemzi az ige, főnév, melléknév morfológiai szerkezetét, valamint a képzők néhány leggyorszerűbb típusát.

Telegi Zsigmond „Az összetételek vizsgálatához” című tanulmányában (203–11) az olyan perzsa szinonim kifejezések szerkezetét vizsgálja, amelyek csak összetevőik sorrendjében különböznek. A külsőleg azonos felépítésű szerkezetek eltérő vonásait úgy állapítja meg, hogy más úgynevezett alapszerkezetekre vezeti őket vissza.

Berrár Jolán („Szóképzés, lexika, szintaxis” 35–42) a képzett szavak bizonyos típusainak lexikai és szintaktikai szerkezetekkel való kapcsolatát vizsgálja. Az ugyanazon szófajon belül maradó képzett szavak és az igéből képzett főnevek kérdését röviden érintve a főnévből képzett igékkel foglalkozik bővebben. A tanulmány tematikájában is, módszerében is Zsilka János ilyen irányú vizsgálataihoz kapcsolódik.

Zsilka János a transzformáció sajátos értelmezése és alkalmazása alapján a mondatformák speciális rendszerét vázolja fel. („A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében” 213–26). A mondatformák között kimutatható tényleges összefüggésekkel a csoportok eredetének egy hipotetikus folyamatát kívánja igazolni.

Balázs János a szintagmák létrejöttének körülményeit és módjait elemzi történeti összehasonlító módszerrel („A szintagmatizálódás alapfeltétele” 21–34). Sorra veszi a szintagmák különféle meghatározásmódjait, majd a szituálással való determinálás szerepét mutatja meg a nyelvi jelek funkcionálásában. Példáit az archaikus típusú indoeurópai, az osztályozó típusú afrikai és részben az urali nyelvekből veszi, amelyek a szintagmák tagjainak ugyanazon situatumba való vonatkozását explicit formában is jelölik.

Mondatszintű problémával két tanulmány foglalkozik

Dezsz László „A magyar szórend strukturális vizsgálata” című tanulmányában (43–62) formálisan elemzi a két- és háromtagú magyar mondatok szórendjét. Miután a szórend problematikáját megpróbálja elhelyezni a nyelv teljes leírásában, definiálja a tanulmányában használt fogalmakat és sorra veszi az elméletileg lehetséges szórendi variációkat különféle mondat típusokban. Tanulmányának megállapításait, amelyekhez tipológiai megjegyzéseket is fűz, jól rendezett táblázatokban foglalja össze.

H. Molnár Ilona a modalitás kérdéseit vizsgálja („A nyelvi modalitás kérdéséhez” 145–55). Megállapítja, hogy a modalitás kizárólag a mondat szintjén és csak olyan mértékben dönthető el, amilyen mértékben kifejezésre jut a nyelvben. A modalitás – véleménye szerint – egyike azoknak a pontoknak, ahol a mondat logikai szerkezetének és grammatikai struktúrájának egymásra hatása kimutatható.

5. Fonológia. A kötet fonológiai tanulmányai és ismertetései e tudományág problematikájának széles skáláját tárják fel.

Fónagy Iván Roman Jakobson gyűjteményes munkáinak első, fonológiai tanulmányokat tartalmazó kötetét ismerteti (Selected Writings I. Phonological Studies, Mouton, 1962. 678 lap).

Jakobson munkásságának jelentőségét nem kell külön hangsúlyoznunk. Az ismertetés (232–42) bizonyára segítséget nyújt majd ez igen gazdag és sokrétű tanulmányanyagban való eligazodáshoz.

Jakobsonnak a fonémák megkülönböztető jegyeiről szóló elméletével számos kutató foglalkozott. Szántó Éva „A modern szovjet fonológia néhány kérdése” című tanulmányában (191–201) ezzel kapcsolatban szovjet fonológusok — elsődlegesen Saumjan és Csisztovics — felfogását mutatja be.

Saumjan Проблемы теоретической фонологии című könyvéről (Moszkva, 1962. 194 lap) külön is olvashatunk részletes ismertetést (261–71). Péter Mihály azt igyekszik megmutatni, hogyan alakította ki Saumjan, Trubeckoj fonológiai nézeteit bírálva, saját fonológiai rendszerét. Ennek érdekében Saumjan könyvének különösen az első fejezetével foglalkozik részletesen. Véleménye több vonatkozásban eltér a Szántó Évától.

6. Sz e m a n t i k a. Szemantikai kérdésekkel egy tanulmány és egy ismertetés foglalkozik.

Antal László „Jegyzetek az igazságról, a jelentésről és a szinonimiáról” című írásában (9–19) Tarski, Byssens, Christensen, Apreszjan és más szerzőknek műveihez, illetőleg a címbe foglalt fogalmakra adott meghatározásaihoz kapcsolódva fejti ki ezekről vallott nézeteit.

Antal László „Questions of Meaning” című könyvét (Mouton, 1963. 95 lap) Hermann József elemzi részletesen (242–58). Úgy véljük, ismertetésével több fontos kérdés tisztázásához járult hozzá.

7. Mielőtt a „Gépi fordítás” címszó alatt viszonylag egyértelműen összefoglalható tanulmányok ismertetésére rátérnénk, néhány olyan tanulmányt kell felsorolnunk, amely a fenti keretben nem helyezhető el.

Dezső László (227–32) a Szovjet Tudományos Akadémia Szláv Intézete által kiadott strukturális tipológiai tanulmánykötetet (Структурно-типологические исследования. Moszkva, 1962. 194 lap), Szépe György pedig (284–93) a modern román nyelvészet új orgánumának, a „Cahiers de linguistique théorique et appliquée”-nek I. kötetét (Bukarest, 1962. 257 lap) ismerteti.

A két kötet több mint harminc tanulmánya az elméleti és alkalmazott nyelvészet számos jelentős kérdését felöleli. Ismertetésükből a nyelvtudomány igen színes képe bontakozik ki.

Fónagy Iván „Tagolható-e a hanglejtés?” című tanulmánya (63–70) a hanglejtés különféle tagolási lehetőségeit mutatja be. A szintagmatikus (lineáris) és paradigmatis tagolás problémáit bemutató példák elemzése után a hanglejtés konvencionálisának kérdését vizsgálja.

Papp Ferenc „Szemiotikai jegyzetek” címmel különféle szemiotikai rendszerekkel foglalkozik (157–76). A szemiotikai rendszerek fogalmának és osztályozásának kérdései után a tudományok, vallások, művészetek és egyéb humán szemiotikai rendszerek jellemző tulajdonságait elemzi.

8. G é p i f o r d í t á s. A gépi fordítás főbb problémáiról nyújt „címszószerű” vázlatos áttekintést Kiefer Ferenc ismertetése (258–61). Az ismertetés az Egyesült Államok Gépi Fordítási és Nyelvészeti Társasága 1962-i princetoni konferenciáján elhangzott előadások vázlatait tartalmazó „Summary of the Proceedings of the Conference of Federally Sponsored Machine Translation Groups on MT-oriented Syntactic Analysis” című összefoglalást mutatja be (Detroit, 1962. 99 lap).

Hell György „Különféle grammatikák a gépi fordításban” című tanulmánya (71–84) a közvetlen összetevők, a zárójeles csoportok és függés grammatikája, a predikációs analízis, a transzformációs grammatika, a soreselemzés és a hagyományos nyelvtan gépi fordításban való felhasználásának lehetőségét elemzi.

Sipőczy Győző „Az orosz–magyar gépi fordítás néhány szemantikai vonatkozása” című tanulmányában (177–89) vázlatosan bemutatja a gépi fordítás egy teljes modelljének különböző összetevőit, majd sorra veszi azokat a gyakran előforduló nyelvi jelenségeket, amelyeknek a fordítása csak szemantikai információk figyelembevételével oldható meg.

Klauszer Judit („A magyar főnevek szintézisének kérdéséhez” 117–29) a gépi fordítás egy részterületével, a magyar főnevek szintézisével foglalkozik. Azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen információk alapján és milyen műveletek segítségével hozhatók létre a különböző főnévi paradigmák automatikusan.

Kónyi Sándor — a magyar–orosz gépi fordítás problémáinak kutatója — pedig a magyar főnevek analízisének kérdéseivel foglalkozik („A magyar főnevek elemzése” 131–43).

Mindkét tanulmány további értékes információkkal gazdagítja a magyar morfológiával kapcsolatos eddigi ismereteinket.

Befejezésül azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a kötet egyes tanulmányainak értékelésével nem kívántunk foglalkozni — erre nem is vállalkozhattunk volna. A felvetett problémák annyira szerteágazóak, hogy ezt érdemlegesen csak az egyes szakágak kutatói végezhetik el. Csupán azt akartuk, amit Telegyi Zsigmond a sorozat feladatai között is említ, hogy „szélesebb körben érdeklődést és megértést támasszunk a nyelv és a nyelvtudomány elmélete iránt”.

Petőfi S. János

Kiefer Ferenc: Matematikai nyelvészeti tanulmányok. — Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Budapest, 1964. — 179 lap

Számos résztanulmány után hazánkban is megjelent egy olyan munka, mely, bár maga is jól tagolt egyes fejezetekből, tanulmányokból áll, azzal az igénnyel lép fel, hogy bizonyos mértékig összefoglaló képet is adjon erről az új stúdiumról. Ilyen kiadvány még külföldön sem sok látott napvilágot (ezek közül kiemelkedik S. Marcus könyve: *Linguistică Matematică*. Bukarest, 1963), ezért külön örömmel kell fogadnunk egy ilyen eredeti magyar munka megjelenését.

A szerző (Marcushoz hasonlóan) egyetemi előadásait fogta egy kötetbe; mivel ezeket az előadásokat matematikai nyelvész szakos hallgatók látogatják, természetes, hogy nem népszerűsítő munkáról van szó, hanem a matematikai nyelvészet egyes alapjainak erősen formalizált, szakszerű, matematikus-megközelítéséről. (Tekintettel erre, de meg arra is, hogy a statisztikus modellekkel alig foglalkozik a szerző — pontosabban: megállapítja róluk, hogy még nem öltöttek olyan alakot, hogy valóban modelleknek nevezhessük őket, a szó terminológiai értelmében —, talán célszerűbb is lett volna a kötet címébe az *algebrikus nyelvészet* terminust kapcsolni, az általánosabb matematikai nyelvészeté helyett — ám a mai olvasót nyilván ez az „emberibb” cím sem vezeti félre; jól tudja, hogy a matematika — nem statisztika s a matematikai nyelvészet egyáltalán nem egyenlő a nyelvstatisztikázással.)

Az első fejezet „A magyar matematikai modelljeiről” címet viseli (5–25; angolul önálló tanulmányként is megjelent a *Statistical Methods in Linguistics* című, Oslóban megjelenő folyóirat hasábjain). A szerző meghatározza a „modell” fogalmát: „Matematikai nyelvészeti modellen olyan többé-kevésbé formalizált rendszert értünk, amely a nyelv egyik vagy másik aspektusát világítja meg” (5); az e definícióhoz fűződő megjegyzésben idéz még néhány fontosabb modellmeghatározást (így Andrejevét, W. Motschét, utal Y. Chao munkájára, amelyben, akárcsak annak idején Ries munkájában a mondat-

definíciók, egy csokorba van gyűjtve az a mintegy 30 modelldefiníció, mely eddig a matematikai nyelvészetben felmerült). A továbbiakban — nem egészen érthető logikával, a diakrónia—szinkrónia kérdés érintése kapcsán — azt a merész kijelentést teszi, hogy „... a matematikai nyelvészet nem valami külön ága az általános nyelvészetnek, hanem maga a modern általános nyelvészet. Nincs az általános nyelvészetnek olyan kérdése, amelyet nem lehetne kapcsolatba hozni a nyelv egy-egy matematikai nyelvészeti modelljével” (6). Utalva a továbbiakban a szemantikai modellekre, a „grammatikalitás” (nyelv-tani helyesség) fogalmára, a formalizálás szükségességére és hasznára, a deduktív és induktív modellekre stb., mintegy bevezetőhöz méltó összképet ad a későbbiekben részletesen tárgyalandókról.

A következő három fejezet („Véges állapotú grammatika”: 19—25; „A mondat-szerkezet grammatikája”: 26—40; „Transzformációs grammatika”: 41—54) a grammatikák Chomsky felállította hierarchiájának hármas tagolását követi. E három téma mindegyike olyan természetű, hogy egy-egy külön tanulmányt érdemel kislexikon-sorozatokban, hogy azokban nyelvészszemmel, viszonylag kevés matematikai elemmel közelebb hozzassuk tartalmukat a nem határozottan matematikus-nyelvész érdeklődésű olvasó számára is. Kiefer Ferencnél dicsérendő alaposággal és pontossággal épp fordítva, a matematikai oldal kerül előtérbe a fejezetek során. A szerző kimutatja, miért nem alkalmas a véges állapotú grammatika arra, hogy bármely természetes nyelv valamennyi grammatikailag helyes mondatát generálja. A mondat-szerkezet grammatikájáról írva bevezetőben rámutat arra, mennyire hagyományos ennek alapja, a közvetlen összetevők szerinti elemzés módszere. Pontos definícióját adja az úgynevezett „kontextust figyelembe vevő” és a „kontextustól mentes” mondat-szerkezet-grammatikának (alkalmasint ő az első, aki egyáltalán először leírta, tehát megalkotta magyarul ezeknek az alapvető fontosságú grammatikaelméleti fogalmaknak a nevét). Chomsky nyomán rámutat a PS-grammatikák (ez a „mondat-szerkezet-grammatika” nemzetközi rövidítése: Phrase Structure) fogyatékoságaira. Ezek közül utaljunk, szinte taláalomra, az utolsó előttiként említett: a PS-nyelvtan nem tudja kimutatni a kapcsolatot az olyan mondatok között, mint „Péter a szobában játszik”, „Péter nem játszik a szobában”, „Péter a szobában játszik?” stb. E fogyatékoságok elemzése logikusan vezet a transzformációs grammatika modelljének szükségességéhez: „A transzformációs grammatika a mondat-szerkezet-grammatika minden hiányosságát ... kiküszöböli” (41). E fejezet során érinti a magmondatokat, a transzformációs típusokat, a transzformációs szabályok alakjának kérdését.

Egy korábbi gondolatát, a Bar-Hillel és Lambek kategoriális grammatikájának ismertetését fejti ki a szerző a következő fejezetben (55—74). Chomsky és mások nyomán felveti e grammatikáknak a kontextustól mentes mondat-szerkezet-grammatikákkal való ekvivalenciájának kérdését.

A hatodik fejezetet Kiefer teljes egészében a méltán híressé vált Kulagina-elmélet ismertetésének szenteli (75—94). Bevezetőül igen hasznos összefoglalását adja bizonyos halmazelméleti fogalmaknak, melyek nélkül a modern általános nyelvész valóban nehezen tud ma már megenni, és amelyeket ilyen tömören nehéz másutt megtalálni. A továbbiakban, immár felhasználva a röviden ismertetett halmazelméleti arzenált, bemutatja, mit ért Kulagina a nyelven, konfiguráción, környezeten stb.

A szemantikai modellekről szóló fejezetben csupán két modern szemantikaelméletet ismertet a szerző: a Katz—Fodor-félét, meg a sajátját (azóta megjelent e témakörben Ábrahám Samuval közösen írt könyve: *A Theory of Structural Semantics*. The Hague, 1966). A kérdés irodalmában kevésbé járatos olvasó azt hihetné, hogy a szerző önmagához részrehajló, amikor e területen az említett amerikai szerzőpáron kívül csak önmagát (és említett szerzőtársát) ismeri vagy ismerteti. Ám a helyzet, sajnos, valóban

megközelíti azt a képet, amelyet Kiefer e tanulmányában nyújt róla: a deskriptív nyelvészet évtizedes szemantikaellenessége egyrészt, a marxizmus dogmatikus eltorzítása másrészt az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban, e két nyelvésznagyhatalom tudományosságában egy irányban hatottak, és ennek „eredményeképpen” a szemantika a modern lingvisztika legárvább, legkevésbé fejlett gyermeke. (Megjegyzendő: annál inkább sajnálatos, hogy a szerző figyelmen kívül hagyja a moszkvai Rozenecvejg-iskolát, mely a modern nyelvészetben, enyhén szólva, elfoglal akkorra helyet, mint az Ábrahám—Kiefer-elmélet. Jegyezzük meg mindjárt, hogy — egyetemi előadásokról lévén szó — azt éppen nem kifogásolják, hogy a szerző ott önmagából, önmagától valamivel többet ad a reális arányoknál, egy későbbi könyvalakú kidolgozás során azonban az ilyen aránytalanságoknak okvetlenül el kell tűnniük.)

Ezt követően egy fejezetben a szerző Yngve mélységmodelljét ismerteti (125—42). E modell alkalmazása épp a magyar nyelv vonatkozásában igen érdekes eredményeket hozott (vö. Varga Dénes tanulmányát: Yngve's Hypothesis and some Problems of the Mechanical Analysis. *Computational Linguistics* 3 (1964): 47—74, valamint e sorok íróját: On the Depth on Hungarian Sentences. *Linguistics* 25 (1966): 58—78); így ennek a kérdésnek a taglalására a hazai nyelvész olvasók számára hamarosan külön is és részletesebben ki kell térnünk.

Végül az utolsó fejezet a COMIT-programozó rendszert ismerteti. A COMIT az ALGOL-hoz, a FORTRAN-hoz és egyéb rendszerekhez hasonlóan azt a célt tűzte maga elé, hogy elektronikus gépekre könnyebben programozhassunk bizonyos feladatokat; a COMIT sajátossága az, hogy éppenséggel nyelvi feladatok programozására készült (eredetileg: a gépi fordítására). A programozó rendszerek minden alkalmazó számára fontosak, de különösen azok a programozó matematikusi képesítéssel nem rendelkező nyelvész számára. Ilyen rendszer birtokában a nyelvész egy igen könnyen megtanulható „basic English” segítségével leírja a problémáját, melyet a géppel meg akar oldatni (például: számold meg és írd ki, hány 1, 2, . . . n -betűs szó van ebben a szövegben; állítsd a tergo sorrendbe e szöveg minden egyes szóalakját stb.). Ezt a rendes, emberi nyelven írt feladatot (lyukszalagról vagy lyukkártyáról, tehát lényegében úgy, mintha a feladat szövegét egyszerűen csak legépelné) közvetlenül beviheti a gépbe. A gép ekkor először ellenőrzi, helyesen van-e leírva a feladat (az egyes hibákat kiírja, jelezve, milyen jellegű a hiba benne); majd pedig — a jó feladatleírás alapján — elvégzi a munkát. Teszi mindezt természetesen úgy, hogy van egy külön fordító program, mely a COMIT-ról a gép saját nyelvére lefordítja a feladatot. Hogy ez mennyi idő, fáradság stb. megtakarítását jelenti, azt igazában csak az tudja, aki próbált már programozni — akár csak egy egészen egyszerű feladatot is — a gép kétségbeejtően nehézkes, hosszadalmas saját nyelvén.

A kötetet jegyzetek zárják (ezek nem helyettesítik a jól áttekinthető bibliográfiát, melyre szintén gondolni kellene a továbbiak során), meg egy angol és orosz nyelvű tartalmi kivonat. Összegezve azt mondhatjuk, hogy a szerző hatalmas nemzetközi irodalmat tekint át, dolgoz fel alkotó módon; több helyen pedig egyenesen saját kutatásaira támaszkodik. Bár a könyv könyvtári forgalomban nehezen hozzáférhető (csak az OMK-DOK irodáján lehet tudomásunk szerint kapni e kiadványokból), minden érdeklődő nyelvésznek ajánlhatnánk, és reméljük, további kiadások során tovább bővül, arányosodik ez az így is úttörő jelentőségű munka.

Papp Ferenc

Joshua Fishman: Hungarian Language Maintenance in the United States.

[A magyar nyelv fennmaradása az Egyesült Államokban I. Indiana University, Bloomington—Mouton & Co. Hága = Indiana University Publications, Uralic Volumes in the Uralic and Altaic Series [Az Indiana Egyetem Kiadványai, Uráli kötetek az Uráli és altaji sorozatban], No. 62. 58 lap.]

A szerző teljesíti a könyv címében adott ígéretet: vázlatos, de pontos képet kapunk az amerikai magyar nyelv helyzetéről. Ez a kérdés csupán közvetve nyelvészeti jelentőségű; a mű ugyanis „külső nyelvészet”, pontosabban nyelvészociológiai tárgyú. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelv használatának fokozatairól számol be, anélkül azonban, hogy a nyelv rendszerének vagy felhasználásának, gyakorlásának részleteiről bármit is mondana. Nyilvánvaló, hogy ebben az összefüggésben a magyar nyelv (valamilyen mértékű) használata a magyar nemzetiségi, művelődési, közösséghez való (valamilyen mértékű) tartozást jelent.

A könyv négy fejezetből áll: I. társadalmi-történeti áttekintés (1–15); II. a magyar nyelv jelen helyzete az Egyesült Államokban (15–41); III. a magyar nyelv fennmaradásának kilátásai az Egyesült Államokban (41–56); IV. záró megjegyzések. Ezenkívül jegyzetek (48–53) és bibliográfia található a gazdaságosan beosztott kis kötetben.

A történeti fejezet gyakorlatilag az amerikai kivándorlás egész kérdéskörét összefoglalja igen röviden. Az elemző fejezet főként a magyarok társas érintkezésének helyeit (egyletek, egyházak, iskolák) és hírközlési eszközeit veszi számba.

A jövőre vonatkozó rész rendkívül óvatos, de rokonszenves. A nem magyar származású Fishman világosan körvonalaazza az amerikai magyarság jelenlegi helyzetét. Gyakorlatilag csupán néhány városban él magyar nyelvű közösség, ezek is aránylag gyengén vannak megszervezve. Így aztán a százezernyi magyarul beszélőnek nincs meg a lehetősége, hogy tömör nemzetiségi csoportot alkosson. Mégis tovább használják anyanyelvüket különféle korlátozott formában.

Az ismert nevű amerikai nyelvészociológus elsősorban honfitársainak írta kis könyvét. Éppen ezért érdekes, hogy művének utolsó szavaiban arra hívja föl ezeknek a figyelmét, hogy „egy nem angol anyanyelvnek mint funkcionális második nyelvnek a fennmaradása kívánatos az ő [ti. az ottani magyarok] számukra, de az egész ország számára is” (48). — Ez más szavakkal azt jelenti, hogy egy országon belül az egyes nemzetiségek nyelvének megmaradása az állami nemzeti többségre nézve is, meg a többi nemzetiség számára is értékes. — A szocialista nemzetiségi politikának természetesen ennél erőteljesebben megfogalmazott elvei vannak, de Fishman véleménye ebben a vonatkozásban helyes.

Az 1964–65-i tanévben alkalmam volt az Egyesült Államokban megfigyelni a magyar nyelv „fennmaradásának” egy-két jelenségét. Nem a szociológus, hanem a nyelvész szempontjából néztem ezeket a jelenségeket. Főként a kétnyelvűség nyelvi állapota érdekelt. (Eredményeimet később szeretném rendszeres formában közzétenni.) A kétnyelvűség területén nem találtam meg az általam előre szépen kitervelt fokozatos átmenetet (a két nyelv ismerete között). Ehelyett a következő két, egymástól jól elkülöníthető típust találtam: egyrészt a magyar és az angol nyelvnek egymástól gondosan külön tartott, igényes használatát, másrészt pedig egy erőszakolt gyors asszimilációs kísérletet, melynek során mind a magyar megtelik angol szavakkal és egyéb elemekkel, mind az angol gondatlan és keverék jellegré válik. Úgy látszik, hogy ez igen erősen az anyanyelvi műveltség és tudatosság függvénye.

Nyelvművelő folyóiratban nincs mit szégyenkezni azon, hogy úgy látszik: az idegen nyelv elsajátítása — legalábbis ebben a vonatkozásban — az anyanyelvi művelt-

ségtől függ. Érdemes volna az anyanyelvi műveltségnek ezt a lehetséges szerepét előtérbe helyezni a nyelvművelés munkájában. Az anyanyelv igényes és tudatos ismerete gyakorlatilag a nyelvi műveltséget jelenti, s életünk során minden egyéb nyelvi vonatkozású feladat megoldásának minősége jórészt az anyanyelvi alpműveltség színvonalától függ. Ennek a tételnek — ha helyes — kihatása lehet az idegen nyelvek elsajátítására, de egyéb nyelvi jellegű feladatokra is.¹

Néhány kisebb megjegyzés. — A magyarországi olvasó számára nem világos, hogy miért nem dolgozta fel egy könyvben a szerző a magyar nyelv kanadai helyzetét is. (Természetesen szívesen látnánk hasonló felmérést más, nem angol nyelvű országból is.)

A szerző szemmel láthatóan nem sokra értékeli a magyar nyelv fennmaradása szempontjából a több amerikai egyetemen is folyó magyar oktatást (és kutatást). Ennek pedig igen gyakran olyan másod- vagy harmadgenerációs magyar diákok a résztvevői, akik az egyetemen válnak ismét a magyar nyelvközösség teljes értékű tagjaivá. — Emellett még az utóbbi években kialakult tudományos és kulturális cserekapcsolatok is erősíthetik a magyar nyelv amerikai fennmaradását. Az én tapasztalataim mindent egybevéve valamivel nagyobb bizakodást tennének lehetővé, mint Fishmané.

Fishman szociológiai könyvecskéjének olvasása felhívja a figyelmet a nyelvhasználat külső problematikájára. Beható nyelvészeti vizsgálatok kiegészíthetik ezt a képet a nyelvhasználat belső problematikájával kapcsolatban.

Fishman könyve — tudomásom szerint — az utolsó húsz év során az első monográfia a magyar nyelvnek Magyarország határain kívüli helyzetéről. Öröndetes, hogy ez a mű megszületett, még öröndetesebb volna, ha az ilyen típusú feladatok megoldásába magyarországi szakemberek, céhbeli magyar nyelvészek is belekapcsolódnának.

Szépe György

A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1963. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Közleményei. Új folyam III. Bp. 1966. 165 lap

1964 óta harmadízben jelenik meg az MTA Nyelvtudományi Intézetének szerkesztésében ez az évi bibliográfia. A szerkesztő bizottság tagjai — Fabricius-Kovács Ferenc (felelős vezető), Tuszkau Antónia, Uray Géza, Vértes O. András (munkatársak) és Gölnicz Margit (technikai munkatárs) — az előző kötetekéhez hasonló elvi megfontolások alapján állították össze anyagukat, azzal a különbséggel mégis, hogy mennyiségileg csökkentették. Így az új kötet 67 lappal és négyszáznál több tétellel szűkebb az előző kötet terjedelménél. A csökkentést a rokon tudományok körébe tartozó művek elhagyása mellett főként a pedagógiai jellegű (nyelvtanítási) anyagban alkalmazott „sűrű rostálással” érték el a szerkesztők. A Bevezetés tanúsága szerint elvszerűen törekedtek mind a terjedelem csökkentésére — gazdaságossági szempontból —, mind arra, hogy a kötet minél inkább a szűkebb értelemben vett nyelvészeti termés tükrére legyen. A válogatás ténye természetesen nem kifogásolható, amíg a mennyiségi csökkentés túlzott szűkítés folytán minőségi szűkülésbe, azaz hézagosságba nem csap át; ezt nyilván szem előtt fogja tartani a szerkesztői munkaközösség az ígért további racionalizálás végrehajtásában is.

¹ Vö. Szépe György—B. Szöllősy Éva: A matematikai nyelvészet alkalmazása a különböző tudományágakban. Tudományszervezési Tájékoztató 6: 774—805 [1966].

E harmadik kötetben a válogatás egészséges irányban haladt: a feldolgozott forrásmunkák száma egyelőre nagyobb az előző kötetben feldolgozottnál (300), a bibliográfia fő fejezeteinek száma is eggyel nagyobb az előző köteténél (20), tehát csupán a felvett munkák száma csökkent, nem a horizont szűkült. A tudományos kutatás állapotát tükrözve hiányzik néhány olyan nyelvcsalád, amely a II. kötetben szerepelt, másfelől azonban újak is helyet kaptak; az alkalmazott nyelvtudomány alpontjai sorában újdonságként szerepel a filmszinkronizálás (ha csak egy munkával is).

Örömmel állapítjuk meg, hogy a tipografizálás és a rotaprint eljárással készült sokszorosítás gondos munkára vallanak, így a kötet jól használható, tisztán olvasható. (Kapható az Akadémiai Könyvesboltban, ára 20,— Ft.)

Fajcsék Magda

A Nyelvőr postája

Megfogta az anyját. A Nyelvőr 1966-i évfolyamának 3. számában böngészgetve találtam valamit, amiben talán segíthetnék. O. Nagy Gábor szólásmagyarázatai között *a megfogta az anyját* eredetét nem érzem meggyőzőnek. Én úgy tudom a saját hortobágyi gyermekkoromból és a nálunk — Balmazújvároson — használatos szójárásból, hogy elsősorban a kismadár vagy a kisnyúl anyjára vonatkozik. Este a madár elül a fészekben a fiaival, és akkor meg lehet fogni. Még a nyúl is összejön velük éjszakára, amíg szoptat. Úgy gondolom, a többi mind átvitel. Épp úgy, mint a *maga szopta az anyját* esetében, ahol a magyarázat helytálló. Az a borjú, amelyiknek „a fejéhez verik a rocskát”, jó, ha őszre eléri az egy mázsát, de amelyik maga szopta az anyját, 180—200 kilót is elérhet őszi szorulásig.

Sértésre ez nem igen vonatkozik, mert valóban ritka az egy malac. Ámbár nekünk is volt olyan kocánk, amelynek csak egy malaca maradt. Csudaszép lett!

Veres Péter

Morva — Franciában. Szepesy Gyula „Lengyelben, Olaszban, Japánban” című cikkéhez (Nyr. 66: 250) idézném mint igen régi előfordulást Balassi Bálint levelét Balassi Andráshoz, 1577. szeptember 29.; ÖM. 314, tévesen 1588); az *Morway Mester*. Tehát *Morvaország* helyett csak *Morva*, illetőleg annak származéka: *Morway*. A *Morway* családnév is valószínűleg ennek az alaknak a maradványa. — Franciaország rövid *Francia* megnevezésére az alábbi adatot találtam (Ismeretlen B. B. 47): „Aztán tizenhat esztendőskorokban kiliebb is valamely idegen országban vagy Németországban vagy Olaszországban vagy pedig *Franciában*, ha ott az ország megcsendesednék, bocsátassanak. . .”(Kovácsóczi Farkas Radvánzkynál: Magyar családélet 3 : 140)

Apatikárius. Zsoldos Jenő adataihoz hozzátenném Balassi Bálint 1577. szeptember 29-ről kelt leveléből: Az Apatikáriusnak hadtam. . . hogy csinálna egy néhány feő tiztító pilulát” (vö. melléklet ÖM. 1 : 317)

Tehát a szó a görög eredetű szó *a*-jával hosszabb volt még ekkor egyesek használatában.

Eckhardt Sándor

Sürgős teendő. Országos visszhangot keltett Zala megye tanácsának nyelvészek, gazdaság-, hely- és művelődéstörténészek, valamint néprajzosok számára egyaránt hasznos kezdeményezése, hogy összegyűjtette és kiadta a megye területén élő földrajzi neveket. Végre megpezsdült az élet az elhanyagolt magyar határnevek körül! A hírek szerint Baranya, Csongrád és Vas megyében is hamarosan befejeződik a dúlőnevek *felgyűjtése*, ismét másokban pedig megindultak az előmunkálatok.

Bármennyire időszerű és a faluban végbemenő termelési és társadalmi változások miatt fontos is a gyűjtés mielőbbi megtörténte, legsürgősebb feladatunk mégis a gazdasági élet fejlesztése során megszűnő települések névanyagának a megmentése. Heves megyében például — a hírlapok szerint — rövidesen két település fog eltűnni a föld felszínéről. Az egyik a Gyöngyöستől keletre között fekvő Visonta. Ezt az először 1421-ben említett és akkor *Wyssonthá*-nak írt falut (Csánki 1:56) teljes egészében áttelepítik, mert a helyén külszíni fejtésű szénbányát nyitnak. A másik a Poroszlótól délre eső, Újlőrincfalvához tartozó Óhalász, amelyet a Tisza II. vízlépcsője előtt keletkező hatalmas tö emelkedő vízszintjének hullámai fognak elárasztani. Ez a település először 1494-ben *Halaz* alakban bukkan fel (Csánki 1 : 62). Lakosságuk szétszóródása után a mai — mind a földrajzi, mind a személyi — névállomány összeszedése lehetetlen lesz.

Az Onomastica című lengyel névtudományi folyóirat legutóbbi évfolyamaiban olvasható Zaimov Jordan tanulmánya Sismanovo, Kalkovo és Gorni Paszarek települések hely- és személyneveiről (10 : 74—108, 11 : 62—92). Ez a dolgozat annak a három bolgár falunak a névanyagát öleli fel, amelynek lakosságát a Szamokovtól északra létesített víztároló feltöltése miatt 1954-ben kiköltöztették.

Ha Abu Szimbelnél két hegybe vájt óegyiptomi templomot tudtak magasabbra vinni és a cimljanszki tenger medencéjének elárasztása előtt nagy területen régészeti vizsgálatokat végezni, akkor talán mi is megtaláljuk néhány tucat helynév összegyűjtésének a módját. Felhívjuk erre az érintett megyei tanács és az egri Dobó István vármúzeum igazgatójának figyelmét, remélve, hogy nyitott kaput döngetünk.

Kondássy Imre

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

A 632-es műhely vagy a 632-es Műhely? Hadi Antalné azt írja, hogy vállalatuk műhelyeit számokkal szokták megkülönböztetni: *a 632-es műhely, a 683-as műhely*. Az a kérdés, hogy ilyenkor nagy vagy kis kezdőbetűvel írjuk-e a *műhely* szót.

Igazuk van a levelek diktálóinak, hogy elég ilyenkor a kis kezdőbetű. Nem helyes a szabályzatnak erre a példájára hivatkozni: 2. sz. Népbolt (261. pont). Ez tudniillik önálló intézménynév, a *612-es* vagy a *632-es műhely* pedig csak egy-egy része a vállalatnak. Még a vállalat osztályainak nevét is főlősleges nagybetűsíteni. (Erről ugyan nincsen szó a szabályzatban, de így alakította ki a gyakorlat, s helyesírási irodalmunkban is így ajánlják. Úgyis nagyon elszaporodtak a főlősleges nagy kezdőbetűk.) Szerintünk tehát így helyes: *a 612-es műhely, a 632-es műhely, a 612-es műhely szerelvényei*. (Nem szabad elhagynunk a határozott névelőt e kifejezések éléről!) Mi tehát a következőféle osztálymegnevezést is kis kezdőbetűvel ajánljuk: *előkészítő műszaki osztály*.

F. G.

Célbírók — célbírák. Katona Imre helyteleníti a *célbíró* főnévnek *célbírók* többes számú alakját; a *teherbíró* többes száma lehet *teherbírók*, a *célbíró*-é azonban csakis így jó: *célbírák* — gondolja.

A *bíró* főnévnek kétféle töve van, *á*-s meg *ó*-s: *bírák, bírāja, bírái; bírók, bírója, bírói*; stb. Mind a két töv változat egyformán él, mind a kettő helyes. Úgy tapasztaljuk, hogy újabban gyakoribbá válik az *ó*-s változat; sűrűbben találkozunk a *bírók, célbírók*-féle alakokkal. De hangulati különbséget érzünk köztük; az *á*-s változatok ünnepibbek, az *ó*-sak mindennapibbak. S ez jól van így, mert gazdagszik vele nyelvünk kifejezőképessége. A választékosabb stílusú mondatba az *á*-s alakok illenek bele jobban. Ha így

beszélünk el valamit: „Megkezdődött a bűnper tárgyalása. Elült a teremben az izgatott moraj” — akkor folytatásul már ilyen szóalakot kell választanunk a következő mondatban: „Ott állt a vádlott *bírái* előtt.” Nagyon kirírna ebből a mondatból a *bírói*. (Nem azért, mert a *bírói* melléknév is lehetne; az *előtt* névutóval persze nem.)

Elég az hozzá, nem szabad pongyolaságnak minősítenünk a *bírók*, *bírója*, *cél-bírók*, *pontozó bírók*-féle szóalakok használatát; azok is jók a maguk helyén. Néhány évtizeddel ezelőtti dolgokról beszélgetve szó esik — mondjuk — ennek vagy annak a községnek a *bírója*-ról. Nem szabad ebbe beleakadnunk; rendszerint *falusi bírók*-ról szoktak beszélni; a törvényszéken, bíróságon pedig inkább *bírák*-ról. A *teherbíró* melléknévnek természetesen nem lehet *teherbírák* alakja; a *bírák* csakis főnévi többes. A vasállvány *teherbíró*; teherbíróbb a faállványnál. Ha valami teherpróbán megbíznának szakértőket, hogy ítélik meg annak a gépnek-minek teherbírását, azokat a személyeket — legalábbis alkalmoszerűen — lehetne *teherbírák*-nak nevezni.

F. G.

Tükört—Tükört. Erdélyi Dezső e kettősségről kéri véleményünket.

A *tükör* szót valóban kétféleképpen ragozhatjuk, aszerint, hogy főnévből lett tulajdonnévnek tekintjük-e — mint a *Tükör* című (tehát nevű) folyóirat említésekor — vagy egyszerű, 'Spiegel, miroir' jelentésű, bizonyos tárgyat jelölő köznévnek (közfőnévnek). A közfőnévből lett tulajdonnevekre nem mindig érvényesek a tő és a toldalék (= rag, képző, jel) kapcsolódásának a köznévre vonatkozó szabályai.

A tulajdonneveknek általában egyetlen tőalakjuk van, nincsenek tőváltozataik. Ez akkor is úgy szokott lenni, ha olyan köznév szolgál tulajdonnévül, amelynek köznévi használatban két tőalakja van. Ilyen a *tükör* szó is. Két töve van, egy teljes töve: *tükör*- és egy hanghiányos töve: *tükr*-. Bizonyos toldalékokat az úgynevezett szótári alakhoz (*tükör*-) vesz fel, pl. *tükör+nek*, *tükör+rel*, *tükör+től* stb., másokat a hangzóhiányos (*tükr*-) tőhöz, pl. *tükr+ő+t* (az *ő* itt kötőhangzó), *tükr+ő+m*, *tükr+ő+s* stb. Ha a két tőalakos *tükör* szót tulajdonnévként használjuk, úgy viselkedik, mint a változatlan tövű főnevek, amelyeknek csak egy tőalakjuk van, és minden toldalékot ehhez vesznek föl. Ha tehát a *Tükör* nevű folyóiratról van szó, így kell mondanunk: veszek egy *Tükört*; ez az én *Tüköröm* stb.

R. L. G.

Camping—caravanning—Magyar Camping és Caravanning Club. Dr. Nagy Gyula, az Országos Idegenforgalmi Hivatal osztályvezetője levélben fordult a közönségszolgálatához. Előadta, hogy a campingmozgalom terjedésével több nyelvhelyességi kérdés merült föl az idegenforgalmi nyelvhasználatban.

Először is a *camping* szó írásmódja! Van, aki így írja, angolosan: *camping*, van, aki magyarosan (például a Magyar Nemzetben már csak így látjuk): *kemping*, de láthatni a felemás helyesírású *camping*-et is. Ezt a legutóbbi formát okvetlenül el kell ítélnünk. Minthogy az angol *camping* szó több magyar képzős származékával együtt már teljesen belegyökeresedett nyelvünkbe, szerintünk hiábavaló volna küzdeni befogadása ellen. Abba is bele kell nyugodnunk, hogy a 'táborozás' jelentésű *camping* szót minálunk egyformán használják 'tábor, táborhely' és 'táborozás' értelemben. Bele kell nyugodnunk a *kempingezés*, *kempingező* pleonasztikus képzésmódba is. Mindezt fölösleges bolygatnunk. A mi javaslatunk tehát az, hogy írjuk most már magyarosan ezeket a szavakat: *kemping*, *kempingezés*, *kempingező*, *kempinges*.

Ezeknek a szavaknak befogadása persze nem jelenti azt, hogy a megfelelő magyar szavakat a maguk helyén ne használjuk. Nemcsak *kempingezhetünk*, hanem *táborozhatunk*, sőt *sátorozhatunk* is valahol; nemcsak *kempingben*, hanem *sátortáborban* is üdül-

hetünk, természetesen akkor, amikor a magyar szó alkalmas (sokszor alkalmas!) a fogalom megjelölésére. Különben is a használatból válik egy szó megfelelővé, a használat közben telik meg a szükséges jelentéstartalommal! Ne legyünk hát elfogultak saját anyanyelvi szavaink iránt! Ne szegényítsük nyelvünket!

Újabb fogalom nálunk a *caravanning*, a 'karavánozás, lakókocsizás'. Lehet, hogy Önök már megszokták a naponkénti gyakori szakmai használatban a *caravanning* szót, e helyett mégis helyesebb volna a *karavánozás* szó alkalmazása, no meg persze a *lakókocsizás* is kifogástalan képzésű. Ha ezt is annyiszor használják, mint a *caravanning* szót, egész bizonyosan a magyar szó is otthonossá válik az idegenforgalmi szaknyelvben. Azt őszintén meg kell mondanunk, kötelességünk is megmondani, hogy a *Magyar Camping és Caravanning Club* elnevezés nem válik sem díszére, sem dicsőségére nyelvünknek. Mintha azt akarnók bizonyítani az ilyen elnevezéssel, hogy nyelvünk alkalmatlan új fogalmak megnevezésére. Nem lehetne legalább így magyarabbá tenni?: *Magyar Kempingezők és Karavánozók Köre* (vagy *Klubja*). Első hallásra természetesen szokatlan ez az intézménynév. De úgy gondoljuk, hamarosan ezt is megszokjuk, ha jobban népszerűsödik a karavánozás mozgalma. Ma még szokatlan az angol–magyar keverék cím is, azt azonban ne szokjuk meg. A *Magyar Camping és Caravanning Club* láttán úgy érezzük, hogy csak véletlenül került bele a *Magyar* meg az *és* szó (hiszen még a *Club* is angolos formájában van benne), s voltaképpen ez „akar” lenni: *Hungarian Camping and Caravanning Club*. Még furcsábban fest ez az intézménynév, ha áttérünk a magyaros írású *kemping*, *kempingezés* szó használatára (ezt pedig már aligha kerülhetjük el)! (Azt már csak zárójelben merjük megjegyezni, hogy ha bátrabban nyelvújító volna korunk, akkor ilyenről is szó lehetne: *Magyar Táborozók és Lakókocsizók Köre*.) Minthogy — mint levelükből értesülünk — a „Nemzetközi Camping és Caravanning Szövetség” 1966-ban Magyarországon tartja „nagyátvándorozását”¹ (lám, milyen jó ez így magyarul!) szükséges volna idejében megegyeznünk ezeknek az idegenforgalmi műszavaknak használatában. Ne terjesszünk el fölösleges módon nyelvünkéből kirívó furcsa idegen szókat, amilyen például a *caravanning*! Helytelen volna arra gondolnunk, hogy az idegenek kedvéért lehetőleg minden ilyen fogalmat idegen nyelven, például angolul kell megneveznünk, mert azt jobban megértik, mint a magyart. Az idegenek is könnyen megtanulják azt az egy-két magyar szót, amellyel ilyen ügyekben összeakadnak. Amint az *Országos Idegenforgalmi Hivatal* elnevezést sem kell az idegenek kedvéért idegenre cserélnünk, könnyűszerrel megjegyezhetik a néhány idegenforgalmi magyar szót, még a *tábor-t*, *táborozás-t* is. Természetesen a *kempingező* és a *karavánozó* szó kevesebb fejtörést okoz nekik.

A „Nemzetközi Camping és Caravanning Szövetség” intézménynév tehát szerintünk szintén megfelelőbb volna ilyen formában: *Nemzetközi Kempingező és Karavánozó Szövetség* vagy esetleg *Nemzetközi Kemping- és Karavánszövetség*. Tudomásul kell vennünk és használat közben tudomásul is veszik egyre többen, hogy a *karaván*-nak már ilyen jelentése is van: 'lakókocsi'. (Az már fölösleges volna, hogy ebben az értelemben *caraván*-nak írjuk, különösen ha magyarosabb formában *kempingezünk*!)

Szerintünk az *utánfutó* sem túlságosan szerencsés elnevezés. E helyett jobbnak tartjuk a *pótkocsi-t*.

F. G.

Souvenir — Konzumturist. E szók írásáról Kardos Máriának a Csemege Élelmiszer-kereskedelmi Vállalatba ezt írtuk:

Ha a szóban forgó kereskedelmi egységeket valóban csak külföldiek látogatják, tudomásul vehetjük, hogy ilyen szókat kívánnak a neonreklámon

¹ Azóta már le is zajlott, nagy sikerrel.

feltüntetni. A *Souvenir* írásmódja helyes is úgy, ahogy eddig használták. A *Konzumturist* alak azonban felemás, mert félig magyar, félig idegen helyesírást tükröz. Az ideális az volna, ha ezt a szót is írhatnánk franciásan, ugyanúgy, mint a *Souvenir*-t. Sajnos, ez nem lehetséges, mert ilyen francia szó nincs, s nem is képzelhető el. Tehát a kifejezést csak magyarosan írhatjuk, így: *Konzumturiszt*. Ha a *Souvenir* és a *Konzumturiszt* szó nem közvetlenül egymás mellett vagy alatt szerepel a reklámtáblákon, vagy legalábbis jól elkülönül egymástól, akkor ez a megoldás jó is. Egemás mellett azonban furesán hatnak, hiszen írásmódjuk egészen más. Ezért szíves figyelmükbe ajánljuk, hogy a *Konzumturiszt* helyett esetleg a *Touriste-magasin* kifejezést lehetne megalkotni és felhasználni erre a célra. A *Souvenir* és a *Touriste-magasin* írásmódja egységesen franciás, s mivel mindkét kifejezést többé-kevésbé megértik a külföldiek, ez kielégítő megoldásnak látszik.

G. L.

Legmagasabb lojalitás. Egy levélírónk kérdezi: Helyes-e a következő mondatban a *lojalitás* szó jelzője, a *legmagasabb*? „Másképp a nacionalizmus lehet egy mindent túlszárnyaló, *legmagasabb* lojalitás. . .”

Semmiképpen sem helyes a *legmagasabb* jelzőnek ittteni alkalmazása; lehetne helyette *legnagyobb*, *legmagasabb rendű*, *legnagyobb fokú* stb. Értelme szerint a *legmagasabb* nem illik hozzá a *lojalitás* jelzett szóhoz, ráadásul németesség a *magas* szónak ilyen használata. Sőt az is németesség, idegenszerűség, hogy itt, ahol nem összehasonlításról van szó, felsőfokot használtak. Így lett volna helyes: *igen nagy*, *igen nagy fokú* stb.

F. G.

Van-e volümen szavunk? — kérdezi Balogh Gyula Csehszlovákiából. Ezt hallotta ugyanis a magyar rádióban: „Nem gyártunk ilyen nagy *volümenben*.”

Ha valóban így hangzott el a mondat, ezzel az idegen szóval: *volümen*, azt kétszeresen is helyteleníthetjük. Először is tudálékosan torz szó ez a *volümen*. A latin *volumen* szót magyarul is ebben a változatlan alakjában használjuk, ha használjuk; a *volümen* ennek és a franciában élő *volume* (ejtsd: volüm) szónak a keveredése. Semmi szükségünk sincs rá. Legföljebb egy szépíró használhatná egy nagyképszerűsködő, félművelt alakjának jellemzésére, az ő szájába adva.

F. G.

Centrifuga — pörgető — pörgetőgép. Sipos Szabó Tibornak e szavakról a következő választ adtuk:

A *pörgető* és a *pörgetőgép* — főleg ebben az ö-ző formájában, hogy a méhészek által ismert és használt *pergető*-től hangalakjában is elkülönüljön — egyaránt kitűnően alkalmas volna arra a szerepre, amit Ön szánt neki, hogy ti. az idegen *centrifuga* szó magyar megfelelőjeként használjuk. Persze hasonlóképpen alkalmas volna még legalább három-négy más kifejezés, például többek között a *szárítás*, a *nedvelés* szíviás mozzanatát középpontba állító *szikkasztó(-gép)*.

Míthogy azomban a *centrifuga* nem most készül betörni nyelvünkbe, hanem jó néhány éve benne van, éppen ezért ma már nem is érezzük annyira idegennek, hogy okvetlenül küzdenünk kellene kiirtásáért. Széles körben elterjedt, közismert szót idegen volta miatt üldözni különben is kockázatos dolog, mert a siker reménye vajmi csekély.

G. L.

Kamarazenél — kamarázik. Lévai Miklós hibáztatja levelében a Film, Színház, Muzsika című folyóiratnak egy mondatában a *kamarazenél* igét („Otthonában most is *kamarazenélünk*” — mondta Nikita Magaloff).

Már régóta helytelenítik nyelvművelőink az ilyen típusú szóalkotásokat. Mindamellett jó néhány még a XIX. század első felében meggyökeresedett; ilyenek: *végrendelkezik, képvisel, árverez, kárpótol*. Majd ezek követték hamarosan: *hangszerel, gyógykezel, számfejt* stb. S azóta is folyvást szaporodnak, annyira, hogy külön nagy családdá állnak össze. Jó részükön már nemigen akad fenn a nyelvérzék, mint például ezeken sem: *hangszerel, személyragoz, vendégszerepel, kényszernyugdíjaz, kardlapoz, napkúráz(ik)* stb. A *gyorsír, gépír* is már nagyon elterjedt az utóbbi évtizedekben. A következők azonban még kirínak a komoly stílusból: *közigazgat, vámkezel, szakfelügyel, földgazgat, főjavít, mélyszánt, nagytakarít, nagymos* stb.

Mi a szabálytalanság ezekben a szavakban? Az, hogy az összetétel elő- és utótagjának eredeti, általában helyes, természetes mondattani viszonya megbolygatódik, természetellenessé válik az elvonással, az utótag tövének megelevenedésével.

Nyelvművelő irodalmunkban egy kalap alá szokták vonni a főttebb elsorolt szóösszetételeket. Véleményünk szerint külön kellene vennünk épp a *kamarazenél-, hangszerel-, napkúrázik-*félék csoportját. Az ilyenek ugyanis igazában nem elvonások a *kamarazenélés, hangszerelés, napkúrázás* főnévből, hanem a *kamarazene, hangszer, napkúra* alapszó igei származékai. Így keletkezett a *nagybőgő, kisbőgő* összetett főnévből a *nagybőgőzik, kisbőgőzik* ige; pontosabban a *-bőgő: bőgőzik* mintájára a *nagybőgő, kisbőgő* összetett főnév is megkapta a *-z* igeképzőt. Ilyen analógiás sorok: *rag: ragoz(ás)*; *személyrag: személyragoz(ás)*; *szer: szerel(és)*; *hangszer: hangszerel(és)*; s idevág ez is: *hangsúlyoz(ás)*. E csoport tagjainak egybevetésekor megnyugszik nyelvérzékünk; hogyha *bőgőzhetünk*, akkor ugyanolyan joggal *nagybőgőzhetünk, kisbőgőzhetünk*. Ilyenformán vagyunk a *kamarazenél* igével is; ha a *zene* főnévből képezhetjük a *zenél* igét, akkor — úgy érezzük — a *kamarazene* főnévnek is lehet *kamarazenél* származéka. Ha mégsem nyugszik meg teljesen nyelvérzékünk, annak oka valójában a *nagybőgő* és a *kamarazene* összetétel szerkezeti különbségében rejlik; a *nagybőgő* régi fajta, „szabályszerű” jelzős összetétel, a *kamarazene* pedig kevésbé magyaros, bajosan elemezhető szóösszetétel (a német *Kammermusik* tükörszava). De ha már befogadtuk a *kamarazene* szót sok ezer hasonló hasznos, nélkülözhetetlen összetétellel együtt, akkor nyugodjunk bele, hogy az ilyen szerkezetű összetételekből is képezünk igéket, majd főneveket, akár csak a *nagybőgő-, kisbőgő-félékből*.

Egyébiránt újabban szépen terjed a 'kamarazenél' értelmű, jelentéstapadással rövidült *kamarázik: Sokat kamaráznak együtt. Nagyon szeret kamarázni*. Már Kodály Zoltán szájából is hallottuk ezt a *kamarázik* igét. Egyelőre a meghittebb stílusban fordul elő, de talán idő jártával bekerülhet a „jobb szavak” társaságába is. Megérdemli. Aki tehát idegenkedik a *kamarazenél* használatától, az bátran *kamarázhat*.

F. G.

Sugárfertőzés — sugárátalom — sugárbetegség. „Néhány ember *sugárfertőzést* kapott.” Dr. Zolnai Sándor orvos helyteleníti ezt a szóhasználatot. — Valóban úgy szoktuk érteni, hogy ha valaki fertőzést kap, az továbbadja, -adhatja betegségét. A sugárbetegséget pedig nem lehet átadni. Csakugyan helyesebb, szabatosabb *sugárátalom-ról, sugárbetegség-ről* beszélni. A *sugárfertőzést kapott* kifejezés olyanforma áttétellel keletkezhetett, hogy ami *fertőz*, az 'betegséget okoz, megbetegít', a *fertőzés* tehát itt annyi mint 'betegségokozás, megbetegítés'.

F. G.

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1967. január 24-i üléséről

Bizottságunk ezúttal a Magyar Munkabizottsággal közösen tartott ülést. A jelenlevők: Bachát László, Bakos József, Bencédy József, Benkő László, Deme László, Éder Zoltán, Elekfi László, Grétsy László, Hernádi Sándor, Imre Samu, Kiss Antal, Koválovsky Miklós, Lőrincze Lajos, Molnár József, O. Nagy Gábor, Nyíri Antal, Pais Dezső, Rácz Endre, Sebestyén Árpád, Szathmári István, Szende Aladár, Temesi Mihály, G. Varga Györgyi, Wacha Imre. A megbeszélés tárgya a helyes magyar kiejtés ideiglenes kézikönyvének előkészítése volt. A vitaindító előadást Deme László tartotta, a következőképpen csoportosítva és tagolva mondanivalóját:

1. Az ideiglenes kézikönyv szerkezete és jellege
 - A) A magyar hangállomány akusztikai és fiziológiai jellemzése
 - B) A magyar morféma (szótövek és toldalékok) fonematikus állaga és morfonematikus jellemzői
 - C) A magyar morfémakomplexumok (összetett és toldalékos szóalakok) morfonetikus jellemzői
 - D) A mondatfonetikai eszközök (hangsúly, hanglejtés, szünet, beszédtempó) használati szabályai a magyarban
- Az egész feldolgozásnak (mint kiadványnak) mind a négy vázolt fejezetben ez volna a szerkezete: a) a kérdéses jelenségtípusnak abszolút standardja; b) a standardtól eltérő, de még a normán belül mutatkozó szórások, stílushatásuk értékelésével; c) a megállapított normasávon kívül jelentkező változatok, még mindig csak stílusértékeléssel s egymás közt is értékdiffereenciákkal; d) kiemelve közülük a jellegzetesebb helytelenségek állománya; még a helytelen belül is értékkülönbségekkel. Tehát az egész feldolgozásnak jeleznie kell, hogy a „norma” nagyon differenciált valami, s hogy tulajdonképpen életkoronként, iskolaszintenként, műveltségi fokonként, társadalmi helyzetekenként más és más.
2. Az ideiglenes kézikönyv elkészítésének, illetőleg elkészülésének feltételei
 - A) Központi irányítás és szervezés a Nyelvtudományi Intézet részéről, továbbá eszmei irányítás a Nyelvtudományi Bizottság részéről
 - B) Az egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékek, valamint a bölcsész-kari fonetikai laboratóriumok bekapcsolódása a munkába
 - C) Széles körű, országos összefogás és támogatás
3. Az elvégzendő munkák, munkafázisok (Szakmai szempontú részletezés az 1. pontban említett sorrendben)
4. A munkálatok ütemterve (E rész konklúziója az, hogy ha minden szükséges munkát a tervezett időre sikerül elvégezni, a kézikönyv 1969 végére megjelenhet.)

Az értékes előadás nyomán igen tartalmas vita alakult ki, amelyben összesen tizennégyen vettek részt (néhányan többször is szót kértek). Mivel az ideiglenes kiejtési kézikönyv elkészülésének ügye az év folyamán alighanem még egyszer bizottságunk napirendjére kerül, a gazdag anyagból ezúttal csupán három gondolatot emelek ki:

A jelen levő egyetemi és főiskolai tanszékvezetők (Nyíri Antal, Benkő László, Bakos József, Temesi Mihály, Bachát László) az előadó kérésére kivétel nélkül vállalták, hogy tanszékük munkatársai, dolgozói segítségével 1968 áprilisáig kicédulázzák az Értelmező Szótár egy-egy kötetének teljes kiejtési — s ahol van: kiejtési értékű helyesírási — anyagát.

Bencédy József felajánlotta az iskolák segítségét az ideiglenes kiejtési kézikönyv munkálataihoz (kérdőíves gyűjtés megszervezésére és lebonyolítására, körlevelek szétküldésére stb.).

Többen túlságosan feszítettnek találták a munkálatoknak Deme által vázolt ütemtervét, s úgy vélekedtek, hogy a kézikönyv megjelenésének időpontját a tervek realitása érdekében távolabbra kell helyezni.

A vitát Deme László foglalta össze. Hogy a tervezett munkálatok minél előbb megindulhassanak, megkérte Nyíri Antalt, hogy tanszéke segítségével kísérletezze ki az Értelmező Szótár kiejtési szempontú feldolgozásának legésszerűbb módját, s az ezt tükröző, mintának tekinthető cédulaanyagot lehetőleg minél hamarabb küldje szét a többi érintett tanszék vezetőjének is. Deme László egyéb megjegyzései, valamint egy-két bizottsági szervezeti kérdés megtárgyalása után Lőrincze Lajos elnök berekesztette az összevont bizottsági ülést.

Grétsy László

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság április 13-i üléséről

Fájdalmas, szomorú eseménnyel kezdődött az ülés. Lőrincze Lajos, a bizottság jelenlegi elnöke vett búcsút keresetlen, szívből jövő szavakkal Kodály Zoltántól, aki a bizottságnak egykor szintén elnöke, majd haláláig lelkes, a magyar nyelv épségéért küzdő, köztisztelőnek örvendő tagja volt. Az ülés résztvevői — Balassa László, Grétsy László, Gulya János, Hernádi Sándor, Mosonyi Lászlóné, O. Nagy Gábor, Szathmári István és Szende Aladár — kegyelettel hallgatták a búcsúszavakat, majd egyperces néma felállással adóztak az elhunyt mester emlékének. (A megemlékezés szövegét számunk elején közöljük.)

Az ülésnek ezenkívül még egy napirendi pontja volt: a bizottság folyóiratának, a Magyar Nyelvőrnek szakmai, szerkesztési és egyéb szempontból való értékelése. (Ezért is vett részt az ülésen a Nyelvőr szerkesztőségének egy-két, a Nyelvművelő Munkabizottságba nem tartozó tagja is.) Lőrincze Lajos bevezető szavai után a jelenlevők részletesen megvitatták azt a három szakmai véleményt, amelyet munkabizottságunk felettes szervének, a Nyelvtudományi Bizottságnak felkérésére készített a Magyar Nyelvőről Kálmán Béla, Papp Ferenc és Szemere Gyula. Tekintve, hogy a vitában mindenki részt vett, továbbá, hogy a hozzászólók által felvetett gondolatok jó része valamilyen formában már a három előre felkért recenzens nagy alaposágról tanúskodó írásbeli jelentésében is felbukkant — a legtöbb Szemere Gyulában —, nem vállalkozom arra, hogy részletesen ismertessem magát a vitát, hanem mindössze néhány mondatban összefoglalom a legfőbb tanulságokat.

Mind a felkért bírálók, mind az ülés hozzászólói egyetértettek abban, hogy a Nyelvőr jól szerkesztett, színes, gazdag tartalmú, a lehetőségeihez mérten friss, népszerű tudományos nyelvészeti folyóirat. Rovatai általában alkalmassá teszik arra, hogy mind a

nyelvész szakemberek, mind a pedagógusok, mind pedig a művelt nagyközönség érdeklődő tagjai találjanak benne nekik tetsző, számukra hasznos tanulmányt, cikket, közleményt. A többi nyelvészeti laptól jellegében elég világosan elkülönül, tehát egészében jól tölti be hivatását.

Bár a folyóiratról kialakult általános vélemény igen jó és elismerő volt, mégis számos olyan javaslat vetődött fel, amelyet a bizottság megfontolandónak s a lehetőség szerint megvalósítandónak tartott. A legfontosabbak a következők:

Kíváncsú, hogy a Nyelvőrben az eddignél több elvi jellegű nyelvművelő közlemény, továbbá több kiejtési, fogalmazási és nyelvjárási tárgyú cikk jelenjen meg.

A folyóirat legnagyobb, leggazdagabb rovata a Nyelvművelés című rovat. Arra kell törekedni, hogy a jövőben az egész rövid lélegzetű, kicsiny nyelvművelő közlemények ne ebben a rovatban, hanem „A Nyelvőr postájá”-ban lássanak napvilágot.

A lehetőség szerint — bár itt indokolt kivételek is lehetnek — óvakodni kell attól, hogy a „Szó- és szólásmagyarázatok” című rovatban nem közérdekű kifejezések magyarázata is megjelenjen.

Meg kell szüntetni a vitarovatot. A vitacikkeket mindig abban a rovatban célszerű közzétenni, amelyikben a vitaindító közlemény megjelent.

Tovább kell frissíteni, gazdagítani, színesíteni a Nyelvőr híryanagát. Az a cél, hogy az olvasók lehetőleg mindenről tudomást szerezzenek, ami a nyelvműveléssel és a nyelvi ismeretterjesztéssel kapcsolatos.

Kíváncsú volna időnként egy-egy nyelvi vonatkozású körkérdéssel vagy pályázat meghirdetésével is elmélyíteni a kapcsolatot a Nyelvőr olvasói és szerzői, szerkesztői között.

Meg kell fontolni, nem volna-e érdemes a Nyelvört negyedéves folyóiratból kéthavonként megjelenő lappá tenni.

Ha megoldható, törekedni kell egy Kodály-emlékszám összeállítására, lehetőleg már a közeli jövőben.

*

Befejezésül néhány szervezeti ügyet beszéltek meg a bizottság tagjai, majd az elnök berekesztette az ülést.

Grétsy László

Nyelvi vetélkedő a televízióban. A Magyar Televízió 1967 januárjában négy részből álló sikeres nyelvi vetélkedőt rendezett „Szavak, csdálatos szavak...” címmel. A játékos nyelvi versengés résztvevői számos nyelvi, nyelvtörténeti, helyesírási feladatot oldottak meg. Az egyes fordulók tematikája nagyon változatos volt. A feladványok közt volt anagrammajáték, eszperente, vers, szókincspróba, helyesírási totó, nyelvemlék-olvasás, idegen nyelvek felismerése, nyelvjárásismeret stb. Grétsy László állította össze és vezette a játékot.

Sz. L.

Szemle

Kovalovszky Miklós: Műelemzés és stíluselemzés	233
Szótártani tanulmányok (Ismerteti: Bakos Ferenc)	242
Altalános nyelvészeti tanulmányok III. (Ismerteti: Petőfi S. János)	246
Kiefer Ferenc: Matematikai nyelvészeti tanulmányok (Ismerteti: Papp Ferenc) ..	250
Joshua Fishman: Hungarian Language Maintenance in the United States (Ismerteti: Szépe György)	253
A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1963. (Ismerteti: Fajcsék Magda)	254

A Nyelvőr postája

Veres Péter: Megfogta az anyját	256
Eckhardt Sándor: Morva—Franciában—Apatikár.us	256
Kondassy Imre: Sürgős teendő	256
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából F. G.: A 632-es műhely vagy a 632-es Műhely? — F. G.: Célbírók — célbírák — R. L. G.: Tükröt — Tükört — F. G.: Camping — caravanning — Magyar Camping és Caravanning Club — G. L.: Souvenir — Konzumturist — F. G.: Legmagasabb lojalitás — F. G.: Van-e volűmen szavunk? — G. L.: Centrifuga — pörgető — pörgetőgép — F. G.: Kamarazenél — kamarázik — F. G.: Sugárfertőzés — sugárátalom — sugárbetegség	257

A Nyelvőr hírei

Grétsy László: Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1967. január 24-i üléséről	262
Grétsy László: Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság április 13-i üléséről	263
Sz. L.: Nyelvi vetélkedő a televízióban	264

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05,915.111-46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
2. Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
3. [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága
5. Vértess O. András: A beszédhibákról
6. Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője
7. Bencédy József—Deme László: Egy szavalt és kiejtési verseny tanulságai
8. Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése
9. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, hatodik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László: A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompá József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ..	15 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hezendorff Edűt: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. Benkő Loránd)</i>	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)</i>	200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok (Szerk. Pais Dezső közreműködésével Mikesy Sándor)</i>	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatásterülete</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. Tompa József)</i>	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az őś- és néptörténet forrástudománya</i> ..	35 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartka Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i> ..	18 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	10 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i> ..	14 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i> ..	12 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtélék (Szerk. Pais D. — Benkő L.)</i>	20 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeeképző-rendszere</i>	18 „
<i>Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	15 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	18 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i>	12 „
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	9,50 „
<i>Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	20 „
<i>Deme László — Fábán Pál — Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere</i> ..	9 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i> ..	16 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében</i>	19 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	35 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Erdődi József: Finnugor rokonaink nyelvi műveltsége

J. Soltész Katalin: A tulajdonnevek lefordíthatósága

Hajdú Mihály: Adatok a személynevek földrajzi különbségének vizsgálatához

Bodolay Géza: Gondolatok néhány nyelvi-helyesírási kérdésről

Implom József: Megjegyzések egy hetilap helyesírásához

T. Lovas Rózsa: Arany János epikájának mondatformái

Martinkó András: Stílus és műfaji szándék

Szabó Zoltán: Az egyéni szépírói stílus jellemzéséről

Békési Imre: A szókép ismeretelméleti kérdései az oktatás szemszögéből

Papp Ferenc: A buli és társai az Értelmező Szótárban

Vértes O. András: Hóhányó

Boros Tibor: Feze

Országh László: Dukkózás — Jeremiás

R. Hutás Magdolna: Perzselt lé és röstölt lé

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1. ÉVFOLYAM 1967. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁ CZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10 — 14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Erdődi József</i> : Finnugor rokonaink nyelvi műveltsége	265
<i>J. Soltész Katalin</i> : A tulajdonnevek lefordíthatósága	280
<i>Hajdú Mihály</i> : Adatok a személynevek földrajzi különbségének vizsgálatához ...	293
<i>Bodolay Géza</i> : Gondolatok néhány nyelvi-helyesírási kérdésről	297
<i>Implom József</i> : Megjegyzések egy hetilap helyesírásához	302

Íróink nyelve

<i>T. Lovas Rózsa</i> : Arany János epikájának mondatformái	306
<i>Martinkó András</i> : Stílus és műfaji szándék	322
<i>Szabó Zoltán</i> : Az egyéni szépirói stílus jellemzéséről	328

Nyelv és iskola

<i>Békési Imre</i> : A szókép ismeretelméleti kérdései az oktatás szemszögéből	338
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : A buli és társai az 'Értelmező Szótárban'	346
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Vértes O. András</i> : Hóhányó	354
<i>Boros Tibor</i> : Feze	355
<i>Ország László</i> : Dukkózás — Jeremiád	358
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Perzselt lé és röstölt lé	359
<i>Zsoldos Jenő</i> : Adatok és jegyzetek	360
<i>Reuter Camillo</i> : Pusztá Péter	365

Finnugor rokonaink nyelvi műveltsége

Minden jubileumi év seregszemlére késztet: így az októberi forradalomé is. Nyelvészeti folyóiratban, természetesen, önkéntelenül és óhatatlanul arra adódik a lehetőség, hogy szaktudományunk szemszögéből sorjáztassuk fel a számbaveendőket, azaz olyan számadást végezzünk, amely a nagy szociális-politikai változásoknak egy bizonyos vetületét hozza elébünk. Ahogy egy csepp víz is magában hordozza annak a víztömegnek a kémiai és élettani sajátosságait, amelyből vétetett, úgy a nyelvi és nyelvészeti eredmények is haladási mutatóknak tekinthetők. Jogosnak és indokoltnak véljük tehát, hogy mi a magunk eredmény-seregszemléjét a nyelvészeti eredmények terére korlátozzuk, sőt azon belül még szűkebbre fogjuk: megemlékezésünk javát a Szovjetunió területén lakó kisebb-nagyobb uráli népeknek szenteljük.

*

I. Manapság nehéz magunkban elképzelnünk, milyen helyzetben élhettek az uráli népek: a votjakok, zürjének, vogulok, osztjakok, cseremiszek, mordvinok és szamojédok a cári időkben. Érdekes, hogy a földjükön járt magyar kutatók nyelvrokonaink gazdasági helyzetéről sovány adatokkal szolgálnak, mintha a nagy cél — a nyelvi emlékek megmentése — elkápráztatta volna őket, és így a tudományos cél, hogy az utolsó órában mentsék a menthetőt a feledéstől, hályogot vont volna szociális látásuk elébe. Sőt, a cél még a szánalmat is feledtette, ezért írhatott Reguly Antal ilyforma ditirambikus lelkesedéssel a Szoszva menti vogulokról 1844-ben: „Itt az eke még nem barázdálja a földet, nem tenyésztnek marhát, nem esznek kenyeret, nem viselnek len vagy gyapjú öltözetet. Az ember itt csak a vadászatot és halászatot ismeri, csak e két forrását a szerzés és táplálkozásnak, állatok bőrével ruházkodik, a ló helyét az eb és iramszarvas pótolja, atyái isteneinek áldozik, és sajátossága teljes birtokában a természetnek nem fél, hanem egész fia: boldog gondtalanságában nem sejtve azon küzdelmet, melyben a polgárosítás délibb testvéreit emésztí, s mely őt is egykor elkerülhetetlenül be fogja olvasztani” (Reguly-Album 1850. LXXXV—VI). Noha Reguly Antal másutt így vall: „... távol vagyok attól, hogy a természetes állapotnak elsőséget adjak a polgárisodás végtelen haladása felett” (XCI. lap), mégsem szánakozik nyomorúságos állapotán, e népnek, mely füstös faházban húzódik meg, iramszarvas földre vetett bőrén hál, vízben főtt meg szárított halat eszik folyvást és változatlan, só és kenyér nélkül, bár Reguly kifejtette, hogy ezt az anyagi ínséget közjük vetődött

ember csak eszmei lelkesedésből feledheti. Hazánkfia tehát bizonyos eszményesítéssel olyannyira becsüli e népek természetes állapotát, hogy elhomályosulnak előtte elmaradottságuk keservei és azoknak a felfedése. Úgy véljük, a Rousseau-i ideál — a természeti állapotban élő ember képzelt büntetlen boldogsága — vezette téves gazdaságfilozófiai értékelésre Regulyt.

Az októberi forradalomnak e népek számára való jelentőségét csak akkor tárhatjuk fel a maga értékrendjében, ha a cári Oroszország kis népeinek tényleges társadalmi, jogi és gazdasági állapotából indulunk ki. Nem elegendő az, hogy gépiesen ismételjük: Oroszország a népek (értsd: a nem orosz népek) börtöne volt. E „börtön” nyomorúságáról orosz nemzetiségű felvilágosodott írók tájékoztatnak legalaposabban. Néha csak szűkszavú ez a tájékoztatás, mint Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsevnek szibériai száműzetésbe hurcolásakor készített útijegyzeteiben (1790.): „a csuvasok és cseremiszek kunyhói feketék” — írja; ugyanis nincs kéményük, a szabad tűzhely füstje az ajtón-ablakon, a tetőbe vágott füstnyíláson át távozik — a cseremiszek közt „sokaknak fáj a szeme” (azaz pusztít a trachoma). A votjákoknak „nincs gabonaszárító csűrjük, a gabonát nyirkosan csépelik . . . Félnék és jóindulatú nép [a votják] . . . kevés a vad, bár sok az erdő, mókus szinte nem akad már ötödik éve, gereznája 9 kopejka”. (Ha ehhez észbe vesszük, hogy az adót természetben, prémben kellett leróni, akkor megvilágosodik, hogy a mókus eltűnése bibliai csapás-számba ment!)

Ivan Nyikolajevics Szmirnov kazanyi professzor megírta, hogy a XVII. században — bő időben — egy-egy cseremisiz vadász évente 600–700 mókust ejtett, ennek több mint egy harmadát a cári kincstárba kellett beszolgáltatnia terményadóként (jaszakként), csak az adó lerovása után üzletelhettek az orosz kalmárokkal a piacon. És mit kapott egy elejtett mókus bőréért? Egy kopejkát! Mivel csak ennyi volt a gerezna értéke, hiszen ezért nevezték a kopejkát cseremiszul *ik ur*-nak, azaz 'egy mókus'-nak. És a fejadó 70 kopejka volt a XVII. század végén, 1 rubel a XVIII. században. — Megírta továbbá, hogy cseremisiz nem telepedhetett városba, tiltotta a törvény, a rendeletek az oroszoknak adtak arra módot, hogy ipart üzzenek, kereskedelemmel foglalkozzanak.

Behatóan ismerte Alekszandr Herzen — Kossuth Lajos londoni ismerőse — némely finnugor nép helyzetét, mivel szabadelvű eszméi miatt a cári kormány 1835-ben Vjatkába száműzte. Herzen undorral ír az Oroszország testén élősködő csinovnyikrendről, amely uralkodik, falja a koncot, s a lopást tekinti közügynek. Ezek a csinovnyikok a kormány minden intézkedését szabotálták, minden óhaját eltorzították; a kormányt is rászedték, elbolondították, elárulták és elarusították, ám ezt aztán vakbuzgón, alattvalói hűséggel, szolgálalelkűen tették. És ami a fő: a hivatali formák tökéletes megtartásával!

A vidéki rendőrség számára kincsesbányát jelentettek a votjákok, mordvinok, csuvasok. Ezért a kerületi rendőrfőnökök duplán fizettek a kormányzónak a megvesztegetéssel szerzett kinevezésért, ha a kinevezés „finnektől” lakott járásba szólt. Aztán a csinovnyikok meg a rendőrök kegyetlenül elbántak ezekkel a szerencsétlen „más nemzetiségűekkel”, az „inorogyec”-ekkel. Az egyik pénzfejesi fortélyt a földmérő hajtja végre. Megáll a faluban, leszedi a szekérről az asztrolábiumot, karókat vetet a földbe segédeivel, vonják-húzzák a mérőláncot. Izgalomba jön a falu népe: földmérés! Előkerül a sztaroszta, egyezkedik a földmérővel, aki 20–30 rubel sáp fejében szedi a szerszámaikat . . . és egy másik votják faluba szekerezik, hogy ott megismételje a csalást. És ha a rendőrfőnöknek támadt szüksége egy százásra, akkor hullát

vitetett a faluba, megsarcolta, mondván, ott ölték meg a szerencsétlent. A falu népe tudta, milyen kellemetlenség, milyen hivatalnokjárás zúdul a nyakába, összeadta hát a pénzt, a rendőrök meg máshová hurcolták a téli hidegben konzerválódott hullát. — A pópa volt a vallási rendőrfőnök. A közép-oroszországi finnugor lakosság javarészt már I. Péter idejében felvette a keresztséget, noha megőrizte pogány hitét. Ezen az alapon is pénzt sajtolt ki a rendőrkapitány meg a pópa a nyomorultakból. Faluról falura, jártak és azt állították, nem bőjtölt ez vagy amaz, tömlöcbe vetették, megvesszőzték, és pénzbüntetést nyomtak a nyakába. Vagy azzal vádolták az együgyű-járatlan parasztot, hogy régi módon tiszteli isteneit. Botrányt csaptak, váltságot szedtek, „fekete napot” rendeztek, aztán elmentek; nem nagyon bánták, hogy minden maradt a régiben, hiszen így akad ürügy arra, hogy két év múlva ismét eljöjjenek a deressel meg a kereszttel.

Érthető, hogy ezt a „fekete nap” kifejezést szerteszét ismerték az elnyomott kisebbségek, használta a vogul, a votják, és igyekezett néhány petákot összekuporgatni, mert tudta, jön az adószedő, s ha nem fizet, jön a büntető expedíció, a szurony és a kettős kereszt jegyében, fizetni kell tehát!

2. Ezen „fekete nap” megjelölésre kell emlékeznünk, amikor azt írjuk, hogy az 1917. év a megvetett fajúakból embert csinált. Az ilyen múlt ismeretében minden kis változás értéke megsokszorozódik; érthetővé válik, hogy az októberi forradalom helyes értékelése nem történhetik nyugat- meg közép-európai mértékkel, hanem a helyi, feudális viszonyok mércéjével.

Hajlamosak vagyunk még ma is kis uráli népeknek a tudományban megszokott elnevezéseit használni, fentebb is így írtuk: votjakok, zürjének, cseremiszek, de ezeket az „oroszos” elnevezéseket lerázták magukról a népek, mint a múlt kellemetlen csúf bogáncsát. És büszkén követelték: önnön — belső — nevünkön nevezetek, mert embert jelent a *komi*, *mari*, (*ud*)*murt*, *manysi*, *nyenyec* név, és mi „más fajtájúból” emberré lettünk a törvény és polgártársaink előtt! Ilyen változás tudata szól Kazakov Miklaj állami díjas mari költő verséből:

A fővárost ha járom, hát újra és megint
dús sugárral eláraszt a moszkvai nap, —
értik félszavam is már, akképp köszöntve, mint
testvérüket engem a moszkvaiak.

Dédapám szava él még; hátát nyomta a gond,
rég, a hajnali Moszkva útjai felett,
s kérdőn ha ki fordult hozzá: — „Ki vagy te, mondd!”
„Cseremisz, más fajtájú” — volt a felelet.

„Más fajtájú” — e szónál nincs szörnyebb, jól tudom:
evvel taposták szét az emberi jogot...

Én szabadon lélegzem, szülővárosom,
Moszkvám, hogy tebenned ma bandukolok.

És a moszkvai mind oly szíves, nyájas velem;
Utunk, gondolatunk egy. Járok Moszkva kövén:
és ha kérdnek engem: „Ki vagy?” ó azt felelem,
hogy: „Szovjet állampolgár, *mari* vagyok én.”*

*Fordította: Devecseri Gábor.

Az „emberré válás” nemcsak költői kifejezés, hanem a szovjet alkotmányban biztosított jog is. Az egyenjogúsításnak első hírmondója az Oroszország népeinek jogait leszögező határozat volt. Fontosságát mi sem mutatja jobban, mint hogy közvetlenül a békéről és a földről szóló határozatok nyomán született, 1917. november 15-én: „A népeket egymás ellen való uszítás politikájának ideje véget ért, hogy soha többé vissza ne térjen. Ezentúl az Oroszország népei közötti önkéntes és becsületes szövetség politikájának kell a helyébe lépnie...”

A nyilatkozat a következőképp foglalta össze a szocialista nemzetiségi politika alapelveit:

- „1. Oroszország népei egyenlők és szuverének;
2. Oroszország népeinek önrendelkezési joguk van, beleértve azt a jogukat is, hogy kiváljanak és önálló államot alkossanak;
3. mindenféle nemzeti és vallási előjogot megkorlátozást meg kell szüntetni;
4. az Oroszország területén lakó nemzetiségi kisebbségeknek és etnográfiai csoportoknak meg kell adni fejlődésükhöz a szabadságot.”

Mivel ilyenén módon eltöröltek minden előjogot, megszűnt az erőszakos oroszosítás.

A Szovjetunió alkotmányának 123. szakaszában (1938.) leszögezték, hogy minden szovjet polgár egyenjogú az állami, gazdasági, műveltségi, társadalmi és politikai élet terén: ez megingathatatlan törvény. A Szovjetunióban az alkotmány értelmében súlyos börtönbüntetéssel sújtják azokat, akik valamely nemzetiség ellen izgatnak. Minden szovjet állampolgár saját anyanyelvén tanulhat, s a közéletben használhatja. Ha valamely hivatalban nem értik meg, joga van tolmácsot igényelni. Ez a cárok korszakával szemben óriási változás: az inorogyec, az „idegen fajú” a cári bíróságon csak oroszul szólhatott, a hivatalokban csak oroszul kérhetett, oroszul kellett írnia. Állami tisztséget, nemzetiségi területen is, javarészt csak orosz anyanyelvűek tölthettek be, kisebb állásokat kivéve. A segédhivatalnoki állásokra papi iskolákban neveltek maguknak néhány embert. A nyelvi-politikai egyenjogúságból következett, hogy megszűntek a cári Oroszországban oly sűrű nemzetiségi mérszárlások, a hírhedt pogromok (ezt meg az *ochrana* ’titkos rendőrség’ szót a cári korszak orosz nyelve adta a művelt világnak). Az idősebb nemzedék még emlékszik az ukrainai zsidópogromokra, amelyek Európa-szerte tiltakozást idéztek elő, emlékszik Oroszország sajátos Dreyfus-ügyére, amikor Vuvs Multan falu votják parasztlakóit azzal vádolták meg, hogy egy Matyunyin nevű orosz koldust elhurcoltak, és feláldozták pogány isteneiknek 1892 májusában. A franciaországi perben Emile Zola író lett az igazság szószólója, a tisztaeszlári rituális perben Eötvös Károly, az oroszországban G. V. Korolenko orosz nemzetiségű író szállt síkra a szegény udmurt vádlottak védelmére. Szorgos utánjárással gyűjtötte a cáfolatokat, leleplezte a hazugságokat, és sikerült kivívnia, hogy harmadfokon a bíróság felmentette a hamis váddal illetett parasztokat 1895-ben, Jelabuga városában — miután az ártatlanokat 4 évig kínozták a tömlőben. (Ennek a pernek a történetét húsz esztendő kutatás nyomán Petrov Michail udmurt író örökítette meg Vuvs Multan című dokumentumregényében (1954.); megérdemelné, hogy okulásul magyar nyelvre lefordítsuk.) Kevésbé ismert más mérszárlások története: egy ilyen összecsapás alkalmából Zangezur járásban az örmények szinte minden tatár lakost legyilkoltak, mire „viszonzásul” a tatárok Nacseturanban az egész örmény lakosságot kiirtották.

Az ilyen eseményeknek vetette végét az szovjet nemzetiségi politika, és egy új fogalmat iktatott be a közélet szótárába: „a népek barátsága” tartalmas kifejezést. A nemzetiségek egyenjogúsítása állami hatásában létfontosságú volt a Szovjetunió számára, hiszen területén majd 200 nemzetiség és népcsoport lakik, a lakosságnak egyharmada nem orosz nemzetiségű. 1917-ig különböző mértékben eltorlaszolták előttük a fejlődés útját, az egyenjogúsítási nyilatkozat, illetőleg az alkotmánynak az egyenjogúsításról szóló szakasza eltüntette ezt a gátat.

3. A szovjet nemzetiségi politikának számos, különféle természetű és fokú eredménye lett. A határozat 2. pontja alapján az egykori finn nagyhercegség kivált Szovjet-Oroszországból és önálló állammá alakult (1917. dec. 5.), kiválásához a népbiztosok tanácsa hozzájárult. Ugyancsak önálló állammá vált Észtország, de a második világháború során aztán visszakerül a Szovjetunióhoz, és ma a tizennégy szövetségi köztársaság egyike. Az önkormányzati lehetőségekkel élve formálódott az Orosz Szovjet Szocialista Köztársaság területén belül 5 autonóm köztársaság:

1. a Karjalai Finn Autonóm SZSZK,
2. a Mordvin Autonóm SZSZK,
3. a Mari Autonóm SZSZK,
4. az Udmurt Autonóm SZSZK,
5. a Komi Autonóm SZSZK

Ahol az uráli népek kisebb létszámban élnek, alacsonyabb fokú autonóm (nemzetiségi) területi-közigazgatási egység létesült. A legtekintélyesebb a komi-permják (székhelye Kudimkar), területén körülbelül 150 000 ember beszéli a komi nyelv egyik nyelvjárását. Érdekes a Chanti-Manysi Nemzetiségi Körzet: területe majd hatszor akkora, mint hazánké, de lakosainak száma mindössze 100 000 fő, ebből csupán körülbelül 20–22 000 főnyi finnugor eredetű (chanti, manysi és komi), mégis e kisebbség önálló területe. A szamojédok — tehát legtávolabbi nyelvrokonaink — három nemzetiségi körzetben találhatók: a Nyenyec, a Jamali Nyenyec és a Tajmiri Nemzetiségi Körzetben, természetesen más népekkel elegyest.

Mit jelent jogilag a nemzetiségek önkormányzata?

A cél az volt, hogy lehetőleg olyan területek köré vonják az autonómia határvonalát, amelyeken az adott nemzetiség — a többiekhez képest — többségben él. Az autonóm köztársaság a szovjet alkotmánnyal egybehangzó, de a helyi viszonyokhoz némiképp alkalmazkodó alkotmányt kapott. Garantálták a köztársaság határainak sérthetlenségét. A köztársaság minisztertanácsa jogot kapott arra, hogy népgazdasági terveit és költségvetését önnön hatáskörében állapíthassa meg. Van helyi jövedelmi adó, a köztársaságnak vannak ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatai. A helyi intézményeket a köztársaság irányítja az állami terv keretein belül. Az egészségvédelem feletti felügyelet, a társadalombiztosítás és az oktatás ügye a köztársasági szervek kötelessége és joga.

Lényeges, hogy minden autonóm köztársaság — tekintet nélkül lakosainak számára — egyaránt 11–11 képviselőt küld a Szovjetunió Legfelsőbb Nemzetiségi Tanácsába. A képviselőlet egyforma számbeliségének elvi oka van: minden nemzetiség a maga életérdekeit ugyanolyan fontosnak véli, mint egy másik a magáéit — létszámától függetlenül. Tehát a nemzetiségi érdekeket

kell védelmezni, és ezen elvi-gazdasági küzdelemben egy-egy nemzetiség azonosan nyom a latban, nem a számszerűség dönt.

A fentebb előadottak elvi fontosságúak: ám értékmérőjük a megvalósítás, hiszen minden szónak tettben való igazolása szükséges, vagy ahogy a mordvin közmondás követeli: az ember ne nyelvében, hanem tetteiben legyen gazdag. Köntörfalazás nélkül valljuk be, hogy a szovjet nemzetiségi politika megvalósításának különféle periódusait regisztrálhatjuk. A húszas években hatalmas kulturális és gazdasági felvirágzásnak voltunk tanúi, a harmincas évek visszaesést hoztak, gyanakvás és vádaskodás fékezte a nemzetiségek szépen formálódó életét. A második világháború minden erőt a védelem szolgálatába állított. Fordulópontot jelentett az 1953. év, amikor a helyi irányítás nagyobb függetlenségének az eredményeképpen öröndetes anyagi és szellemi felvirágzás következett.

A művelődés — és így a nyelvi kultúra — terén is ilyenfajta hullámvás vehető észre. Ha csak egy pillantást vetünk a mordvin irodalom, nyelvészet kezdeteire — hiszen nem adhatunk teljes képet —, akkor meglep a kezdet gazdagsága. Egy csomó újság, folyóirat indul meg: Vörös Szántóvető (Jaksztere Szokicja), Új Falu (Od Vele), Új Élet (Od Erjamo), Vörös Csillag (Jaksztere Tyesztye), Szikra (Szjatko), Kolhozólet (Kolhozony Erjaf) stb. stb. Ebben a korszakban fejtette ki hatalmas működését a legkiválóbb mordvin nyelvész és etnográfus, Jevszevjev Makar (1864–1931). Ez a felvilágosult szellemű, demokrata pedagógus a szó szoros értelmében feláldozta minden erejét népe műveltségének felemelésére. Rögtön az októberi forradalom után, az első novemberi napokban megszervezte a Mordvin Tudományos és Ismeretterjesztő Társaságot, nekilátott a mordvin nyelvű iskolahálózat megteremtésének. Delegációt vezetett Moszkvába, és felkérte az oktatásügyi népbiztosságot, létesítsenek mordvin tanítóképzőket (meg is alakulnak a tanfolyamok: Moszkvában, Kazanyban, Szimbirszkben, Nyizsnyij-Novgorodban, Szamarában és Penzában). 1918-ban a szaratovi kormányzóságban tanítóképző alakul Jevszevjev személyes részvételével, 1919-ben pedig hároméves tanítóképző Kazanyban. Kiadják (1920-tól) az első mordvin tankönyveket. Szép, költői címet kap az első ábécés könyv: Tavasz nap (Tundony csi). A kulturális forradalom valóban forradalom volt a nemzetiségi vidéken. Külön mordvin osztály alakult mordvin könyvek kiadására a központi nemzetiségi kiadvállalatban (1921.). Ez a kiadvállalat publikálta Jevszevjev 14 önálló kötetét: Mordvin—orosz szótár, Mordvin nyelvtan, Mordvin menyegző, Moksa dalok és énekek, Erza mesék, Erza dalok stb. Jevszevjev hihetetlen alaposítással dolgozott: így erza nyelvjárási szótárának összeállításához több mint 450 faluból gyűjtött anyagot. (A szótárnak csak első része jelent meg életében, a második kötetet mind a mai napig nem adták ki, minden fogadkozás ellenére.) Páratlan gazdag tárgyi néprajzi gyűjteményt hordott egybe M. Jevszevjev, sőt még nyugat-európai múzeumok (Hamburg, Berlin, Helsinki) gyűjteményeit is gazdagította.

Jevszevjev Makar holtteste a kazanyi temetőben nyugszik: a nagy orosz matematikus, Lobacsevszkij mellé temették. Jelképes ez a szomszédság: noha világhírnévben nem osztozik vele, de művelődési fontosságban, népszerűségben igen.

A mari népnek is van egy hasonló nagy örege: Vasziljev Valerian Mihajlovics (1883–1961.). A tiszteletre méltó tudóssal magam is találkoztam 1958-ban, Joskar-Olában, a főutcának a felvégbe futó részén levő boronaházban.

Az idős tudós derűsen emlékezett vissza életének keserves és szép napjaira. Miként a mordvin Jevszejev, ő is a kazanyi tanítóképző neveltje volt. Felvilágosult életfelfogása állította népe szolgálatába. A mari kalendárium (Marla Kalendar) lapjain a népköltészet gyűjtésére biztatta honfitársait. Mivel trachoma pusztított, írt annak gyógyításáról Szembaj címen (Sinzsa cser, 1908.), valamint a kiütéses tifusz és más betegség ellen való védekezésről. Miért nem egészséges a mari? címen (Molan marij taza ogól? 1927.). Vasziljev meggyőződéssel vallotta — már a cári időkben! — az orosz néphez való közeledés szükségességét, orosz tankönyvet írt, szójegyzéket szerkesztett. Ha nem bírt megfelelő nyomdára szert tenni, kézzel írta vegypapírosra mari dalainak Kazanyban nyomtatásul kiadandó gyűjteményét (Marij muro). Abban is egyezik tevékenysége Jevszejev munkásságával, hogy egyéni nyelvjárása és kutatóútjainak tapasztalata nyomán egy nagy, 12 000 címszavas könyvben foglalta össze a gyűjtött anyagot (Marij muter = Mari szótár). Hosszú életében viszontagságos, súlyos időszak is akadt, mert gyanakodtak rá külföldi tudományos kapcsolatai miatt. Olyan kor volt ez, amikor a helyesírási viták közben is megkaphatta az ellenfél a „burzsoá” jelzőt. De az ármánykodó időszak elteltével Vasziljev töretlen erővel folytatta munkálkodását. Mese-gyűjteményt adott ki, a mari nyelv grammatikájára vonatkozó tanulmányokat publikált. Munkásságával előkészítette a talajt, s a következő nemzedékek immár a Vasziljev kutatásai által vágott ösvényen járhattak. Az idős nyelvészsel való találkozásom egy kutatóúton történt. hadd írjak néhány mondatot akkori benyomásaimról.

4. Tanulmányútra mentem a Mari Köztársaság fővárosába. Mivel Moszkvában hirtelenében átrendeztem útitervemet, egy nappal hamarabb érkeztem, nem fogadtott tehát egy fia lélek sem a vasútállomáson. És ez módot adott arra, hogy nyugodtan körülnézhessenek. Jellemzőnek véltem, hogy az állomás épülete két különálló tagból tevődött össze: a régen összeeszkábált épületecske egy részét lebontották, és helyén már emelkedőfélben volt az új, a korszerű épület, de mellette még ott kornyadozott az elavult, deszkázott falú gerendaépület csüggeteg maradványa. Ez a felemáság jellemezte az egész várost.

Taxit fogadtam, vigyen a szállodába. Megkérdeztem, nagy-e a város. „Öt rubelnyi” — vetette oda a sofőr. Kérdezősködésemre kiderült, hogy öt régi rubelt mutat a taxaméter, mire bekocsikázzuk.

A vonatban, Kazany és Joskar-Ola között összeismerkedtem a mari főváros tanácsának vezető építész-mérnökével. Ugratott, hogy hiába utazom mari szóra Joskar-Olába, nem beszélnek ott ezen a nyelven, csak egy szál mari nyelvű felirat árválkodik a vendéglő felett: „Onar”. Oroszom nem tudta a jelentését: mesebeli óriás. Aztán még egy mari szót kapart elő agyából: *kinde* 'kenyér'. Ezt a piacon szedte fel. — Később megállapítottam, hogy főmérnökünk aligha sétifikált a városban, hiszen az utcanevek két nyelven, oroszul meg mariul ékeskedtek, bizony ott lógott a *Puskin urem* tábla; az óvodánál a tábláról leolvashattam, hogy *Jocsa szad* 'gyermekkert'; plakát hirdette, hogy a *Sketan lümes* színházban (Sketanról elnevezett színházban) az Utolsó nap (*Pätartäs kecke*) című, angolból fordított *u spektakl'* 'új előadás' következik, és az általunk Budapesten használt anyanyelven írott tan- és szépirodalmi könyveket a főutcán levő Knyigam Lukso Marij Izdatyelsztvo (szóról szóra magyarra fordítva: Könyvet Kihozó Marij Kiadó) publikálja. És másodnap estére

színházba is elmehettem, ahol Nyikolajev Szergej nevű mari író darabját, egy olyan népszínműfélét láttam a molnár gazdag leánya és a szegény szolgálégény szerelméről, a kedvelt *Szaliká*-t. Lehetett vagy ezredik előadás, a gerendákból rótt színház mégis zsúfolásig megtelt. Nem csodálom: a sok szép népdallal és népi tánccal tarkázott darab — noha cselekménye egyszerű — szívre-szemre hat, megragadja az idegent is, hát még a hazait! Bevallom, meghatódtam: mari nyelvű színdarabot hallok-látok! Szorgos színházlátogató lettem, megnéztem a tehetséges Arban Nyikolaj musicaljét, a *Tular den tulacsé*-t (Komámék); a darabot írta Arban, zenéjét szerezte Arban, a zenekart ugyancsak ő vezényelte. Láttam Volkov Arszij Kszenyija című színdarabját és több más drámát. Mint mondtam, fából épült volt a Sketan színház, telve jól mulató néppel, hiszen autóbusszszám érkezett a fővárost ölelő falukból, ám azóta változott a helyzet, felépült a „köszínház”, 800 férőhely van benne, s bizony, azóta kiderült: kicsi az épület. Neme csak drámát játszanak, színre került az első mari opera is.

A mari főváros lakosságának megosztlása jellegzetesen oroszországi helyzetet tükröz. Noha centruma a Mari Autonóm Köztársaságnak, lakosságának többsége orosz anyanyelvű. Ennek megvan a maga történelmi oka. Említettük, hogy a „cseremis” a városba csak adóját leróni, áruját elkótyavetyélni, hivatalos ügyét intézni mehetett, a városban nem telepedhetett le. Iparúzó kevés akadt a marik közt, kereskedő pedig alig. A XX. század elején megjelent Marij almanachban Vasziljev Valerian Mihajlovics (a későbbi neves nyelvész) biztatta honfitársait: ne viszolyogjanak a kereskedéstől, nem tisztességtelen foglalkozás. Nos, nem fejlődött ki mari polgárság, kevés volt a mari proletár, nem alakulhatott ki tehát mari nemzetiségű városbenépesítő réteg, amikor az álmos járási központ fővárossá alakult át. Ezért nincs mari nyelvű általános és középiskola a mari fővárosban, noha van a Pedagógiai Főiskolán mari irodalmi és nyelvi tanszék. Visszás helyzet, de történelmileg érthető. Midőn mari tanítási nyelvű iskolát akartam látogatni: vidékre kellett mennem. Kugu-Orsa falut szemelték ki nekem kollégáim: ott hallgattam mari nyelven folyó számtan-, olvasási és földrajzórát (l. Köznevelés 1948.).

Ugyanakkor Joskar-Ola mégiscsak a mari értelmiség fellegvára. Szóltunk már a mari könyvkiadóról, de itt székel a mari minisztertanács, itt emelkedik a Palantaj Zenei Főiskola, a hatalmas Köztársasági Könyvtár, itt van a Marij Kommuna című napilap szerkesztősége is, itt a fővárosban a rádió és a televízió (igen, a mari televízió) stúdiója, az *Onzsiko* ('Előre') című irodalmi folyóirat szerkesztősége, és last not least a Gorkij utcában a Mari Nyelvi és Irodalmi Tudományos Kutatóintézet. Tíz évvel ezelőtt arra jártomban még deszkából rótt járda döngött lépteink alatt, ahogy Pengitov Nyikolajjal (az akkori igazgatóval, a mari tanszék jelenlegi vezető professzorával) az intézetbe igyekeztünk. Az intézetben nemzetközi nyelvészeti konferenciákról ismert gárda fogadott, többek közt Galkin Ivan (jelenleg ő igazgatja a kutatóintézetet), Iszanbajev Nyikolaj, Tyimofejeva. Az intézet könyvtárában meg a Köztársasági Könyvtárban tanulmányoztam a hazánkban hiányzó mari irodalmi műveket, a városban formálgattam első mari nyelvű mondataimat, miközben naponta két órát tanultam Baskíriából való nyelvtanítómmal.

Egy évtizednyi idő telt el azóta: Joskar-Ola lakossága megsaporodott, legalább 50%-kal, a deszkajárda helyét aszfaltozott foglalta el, a kőházak sokasodtak, a nyelvészek és írók könyveinek a száma megnőtt. Galkin most küldte be mari nyelvtörténeti művének a második kötetét (orosz nyelven),

Volkov Arszip pedig „kum kedezsan, vics szüretan komedij”-át (azaz három felvonásos, ötszínű vígjátékát), címe: Or'eng melna 'Menyegzői kalács').¹

5. Szóljunk a nemzetiségi körzetekben élő kisebb északi uráli népek — a manysik, chantik és szamojédok — gazdasági és kulturális fejlődéséről is. Észbe kell vennünk, hogy történeti és földrajzi helyzetük lényegesen eltér a többi szovjetunióbeli uráli népétől. Ezek a kis népek a történelem folyamán nagyobb népek nyomására a rideg északra, az európai és ázsiai kontinens hideg, terméketlen tájára szorultak. Gazdasági és társadalmi fejlődésük a XX. században is a patriarchális ösközösség fokán rekedt meg, a polgárosodás, a kapitalizmus nem hatolt el hozzájuk, legfeljebb kováspuska vagy a prémet olcsó csereértékért — egy marék puskaporért — elharácsoló kupeczek alakjában.

Ezek a népek a szovjethatalom előtt még nemzeti alapon szervezkedtek; a nemzetség legidősebbjének korlátlan hatalma volt. A munkabér fogalmát sok helyen nem ismerték, a szegényebbek ellátás fejében dolgoztak a gazdagoknak. A nő és a férfi munkája szigorúan megoszlott: a férfié a halászat, vadászat, réntartás, a nőé a „ház” tája. Feleséget pénzért kellett venni. Egy nemzetségen belüliek egymás közt általában nem házasodtak (exogámia). Az özvegyen maradt asszonyt az elhunyt férj fiútestvére volt köteles feleségül venni, s ha az előző házasság gyermektelen volt, az új házasságban elsőszülött gyereket tekintették az előző férj törvényes örökösének.

Ám volt ebben a társadalomban osztálytagozódás: a főnököket (gazdag öregeket) és a papokat (sámánokat) anyagi és lelki hatalmuk a többiek fölé emelte. (Tudni kell, hogy egy-egy, a tundrán élő nomád család eltartására rengeteg, körülbelül 4–500 rénszarvas szükséges, ám a legtöbb családnak ennél kevesebbje volt. A nyenyecéknél 1926-ban is a családok 78%-ának volt 100-nál kevesebb rénszarvasa. Ugyanakkor a rénszarvasállománynak csaknem a fele a tenyésztők 3,2%-ának birtokában volt.) A szellemi műveltség alacsony fokon állt. Írástudó szinte nem is akadt a szegények közt, hiszen a cári kormány az „idegen ajkúak” részére nem állított fel iskolákat. A nép a sámánokban bízott, hozzájuk fordult tanácsért bajában. Ez a tanács természetesen vitás esetekben szinte kivétel nélkül a jómódú érdekét szolgálta. A sámánok még a szovjethatalom idején is próbáltak ostoba híreket terjeszteni, például ezt: a tanácsok megválasztása esetén kifogy a hal a Szoszva és a Ljapin folyókból, a vadállatok kipusztulnak az erdőkből, az iskolákban gonosz szellemek tanyáznak, a manysik éhen vesznek stb. Nagy volt tehát a főnökök és sámánok hatalma a nép felett, s ez gátolta a gazdasági és kulturális fejlődést. Ezért északon a szovjet kormánynak különleges intézkedésekkel kellett segítenie a fejlődést.

A messze északi népek sorsának megjavítására csak később kerülhetett sor, mint a Szovjetunióban lakó többi népére, mert ezek a területek sokáig az intervenciók kezében voltak. A szovjet kormány 1924-ben létrehozta a „Távol-Észak népeit támogató bizottságot” (Északi Bizottság), ennek feladata volt egyesíteni, megszervezni észak kis népeit, felébreszteni bennük az egyenjogúság tudatát, felemelni őket a társadalmi fejlődés magas színvonalára, bevonni őket az új szocialista társadalom építésébe. Az Északi Bizottság feladata nehéz volt, hiszen e népek némelyike szinte a kőkorszak kultúráját élte, és onnan kellett őket a kapitalizmust átugorva a szocializmus építésének kor-

¹ Mari írók elbeszéléseit magyar nyelven I. Forrás. Kossuth Könyvkiadó 1963.

szakába átvezetni. Az átalakulás politikai fegyvere a szovjet (a tanács), szellemi fegyvere az iskola és a kulturális bázis, gazdasági fegyvere a szövetkezet volt.¹

A szovjet államiságot az Északi Bizottság úgy fejlesztette, hogy eleinte nemzeti alapon szervezte meg a tanácsokat. Ezzel a külső, régi keretet nem bontotta meg. A változás formai szempontból csak annyit jelentett, hogy a régi „főnök” helyébe a néptől választott tanács került. Azonban nem alkalmazták mereven ezt az elvet: például a nyugati nyenyecék a rénszarvasokkal vándorolva, egy-egy táborban választották meg a maguk szovjetjét. A nemzeti szovjetek kiküldöttei választották meg aztán a magasabb fokú nemzeti szovjetet (mondhatnók: nemzeti vagy területi) tanácsot.

A nép eleinte nem értette meg a szovjetek jelentőségét. A szovjetek nem bíráskodtak, csak közigazgatási és szociális feladatokat teljesítettek. Ráadásul az adófizetést (az úgynevezett jaszakot) eltörölték, ezért a nép szemében a szovjeteknek kevesebb tekintélyük volt, mint a régi főnököknek. Ám a szovjetek megszerezték ezt a tekintélyt, mert hasznos tevékenységet folytattak: bajlódtak a vadászati szabályok megsértőivel, a szegényeknek lőszert adtak kölcsön, volt élelmiszer-tartalékuk, amelyből inséges időben osztottak. A szovjethatalom tekintélyét öregbítette az is, hogy felvette a harcot a magánkereskedőkkel. Előbb korlátozták, majd teljesen betiltották a magántőke tevékenységét, megtiltották északon a szeszes italok (a „gonosz víz”, a vodka) bevitelét és árusítását. Ezzel megszűnt a prémeket potom áron felvásárló kupecsek garázdálkodása, az itatás és a dolgozók eladósodása. Ugyanakkor megtiltották, hogy egyes személyek vagy csoportosulások (bevándorlók) az őslakosság vadászterületén orvvadászatot folytassanak.

Mivel a kis népek fő foglalkozási ága, a prémvadászat hanyatlóban volt, így például eziüstróka alig akadt már, az anyagi jólét biztosítására megkezdtek a prémes állatoknak farmokon való tenyésztését, újabb fajokat hoztak be és honosítottak meg. A tengeri halászoknak motoroshajókat bocsátottak rendelkezésükre. A vadászok modern lőfegyvereket és csapdákat kaptak a kereskedelmi szövetkezetektől.

A felemelkedésnek, a gazdasági újjáalakításnak, az életforma megváltoztatásának jelentős eszköze volt a kereskedelmi szövetkezeti mozgalom. A szovjet kormány a tundrán sok-sok állami kereskedést, raktárt, szövetkezetet alapított (1926-ban 677, 1933-ban már 1865 volt a számuk), így a legel-dugottabb vidéket is ellátták szabott árú értékes cikkekkel, és ugyancsak szabott áron vették át a lakosság eladó cikkeit. A kalmárok régebben csak ritka, drága prémeket vettek át, a szovjetszervek viszont egész sor más terméket is megvásárolnak a helyi lakoságtól: halat, vadhúst, rénszarvast, cirbolyafenyőmagot, bogyót, bőrt, szalonnát.

Szükségük volt a kis népeknek ipari természetű segítségre is. 1924-től kezdve vegyes típusú szövetkezetek keletkeztek, amelyek hitelt nyújtottak, kereskedtek és javítóműhelyeket állítottak fel. Ugyanakkor a lakosság is kezdett szövetkezetekbe tömörülni, mivel a halászat, vadászat maga is gyakran összefogást kívánt: kerítés, rekesztés a halfogásban, hajtás, bekerítés a vadászásban, közös munka a tengeri halászatban és a halfeldolgozásban (bálna).

¹ Észak kis népei közé 1930-ban 27 nép tartozott, ebből 26 szibériai. Kizárólag Európában laknak a számok (más néven lopárok, azaz lappok). A manysik, chantik és nyenyecék kis számban a Szovjetunió európai részén is találhatók. A többiek (evenkek, csukcsok stb.) Ázsia északi részében élnek.

Sőt női szövetkezetek is alakultak, például halbőr- és nyírfakéregzsákok előállítására vagy művészi hímzett holmik készítésére (chantiknál, nyenyecenél). Ezekből a szövetkezetekből nőttek ki később a kolhozok.

Érdekes, hogy a szövetkezet volt észak kis népei számára a szocialista gazdálkodás legkedveltebb megjelenési formája, mert termékenyen segítette a munkát (nem kellett messzire utazniok termékekért, állatorvosi segítséget kaptak, olcsóbb áron vásárolhattak). Ezért a 30-as évek elején a szövetkezeti mozgalom a chantiknál már a kereskedelmi élet és a gazdálkodás 90,4%-át, a manysiknál 91,5%-át, a nyenyecenél 42,5%-át ölelte fel.

Így sikerült észak kis népeit megszabadítani a magántőkések közvetítőktől, kalmároktól. Azonban nehezebb volt őket a helyi kizsákmányolók, a kulákok és sámánok uralmából kiragadni. Ezek sokáig megtartották hatalmukat, és a nemzeti gyűléseken gyakran olyan határozatokat erőszakoltak ki, melyek a módosabbakra nézve voltak előnyösek (jó vadászterület, a községi adó fejenkénti és nem vagyon szerinti kivetése stb.). Mégis sikerült a harmincas években a régi patriarchális ideológia maradványait (pl. „a gazdagok és szegények egy életet élnek”) megrendíteni. A rénszarvastenyésztő kulákság hatalma a nyenyec tundrákon, a chanti-manysi, a tajmiri körzetben jelentősen meggyengült.

Észak népei a cári hatalom idején egészségileg is nagyon leromlottak. Fogékonyak voltak ragályos megbetegedésekre („puhák a halállal szemben” — mondták). Orvosaik nem voltak, a sámán kuruzsolt gyógyítás örven. Az októberi forradalom után megjelentek a szovjet orvosok, és legyőzték a nép előítéleteit, bár a sámánok izgattak ellenük. Már 1924-től fogva működtek a szovjet Vöröskereszt orvosai, osztagai északon, orvosi és egészségügyi felvilágosító munkát végeztek. Ma már nagyobb lakott helyeken állandó orvosi szolgálat van. Megszűntek azok a járványok, amelyek régebben egész településeket irtottak ki, abbamaradt a népesség számának csökkenése, sőt a népszaporulat lassú emelkedése lépett helyébe.

A sikeres munka érdekében a kis népek műveltségi elmaradottságát is meg kellett szüntetni. Ennek egyik — sajátos — formája az Északi Bizottság művelődési bázisai voltak. Ezek váltak aztán lakóközpontokká, települések magjává.¹ Hasonló célt szolgáltak a vörös sátrak (*csumok*), amelyek a nomadizáló lakosságot követték vándorlása útján.

A műveltség emelésének egy másik eszköze az iskoláztatás volt. Itt azonban az Északi Bizottság tevékenysége a lakosság heves ellenállásába ütközött. Előfordult, hogy megnyitották az iskolát, de két évig nem jelentkeztet egyetlen tanuló sem, hiába járták a tanítók a szülők sátraikat. A megkérdezettek így feleltek: „Tanítani a kutyát és a rénszarvast kell.” Úgy vélték, hogy írástudás nélkül is jó vadász lehet az ember. Valójában attól féltek, hogy a gyerekek elszoknak a régi élettől, és nem tudnak majd megélni a tundrán. A sámánok is igyekeztek az iskola ellen hangolni a lakosságot. Két év is beletelt, míg a gyerekek kezdtek iskolába járni. Voltak bennlakásos állandó iskolák, vándoriskolák, amelyek szánon, csónakon követték a nomadizáló köteleket (pásztorokat, vadászokat). A gyerekeknek eleinte minden furcsa volt az iskolában és az internátusban. Nehezen szokták meg, hogy fehérneműt hordjanak, éjszakára levetkőzzenek és ágyban aludjanak, evőeszközt használ-

¹ A művelődési bázishoz a következő intézmények tartoznak: iskola kollégium mal és óvodával, kórház, ambulatórium, bölcsőde, klub, rádió, mozi, állatgondozó állomás, oktató kézművesműhelyek, kenyérsütőde.

janak, széken üljenek. Tiltakoztak a hajnyírás, a fürdés, a szappan használata ellen. De a szülők rövidesen meggyőződtek arról, hogy a gyerekeknek jó dolguk van az iskolában. Később már a felnőttek maguk is követelték, hogy tanítsák őket számvetésre, írásra, olvasásra.

A tanítás eleinte orosz nyelven folyt, ami sok nehézséget okozott; rajzok, ábrák, szemléltető eszközök kellettek a megértetéshez, amely még így is alig lehetett teljes. Az anyanyelvi oktatásra kellett áttérni, ami először 1925–26-ban valósult meg a janov-sztani szamojéd iskolában. Az orosz anyanyelvű tanítók hősi önfeláldozással végezték kulturális küldetésüket, több száz kilométerre a lakott helyektől, a tundra, az erdőség közepette, így a Prokofjev házaspár a szamojédoknál. Megtanulták a nemzetiségek nyelvét, használatukra ábécéskönyvet készítettek. A szovjet kormány ugyanakkor a nemzetiségek soraiból tehetséges embereket emelt ki és képeztetett tanítónak Leningrádban az északi népek fakultásán.¹ Majd a kis népek anyanyelvén írott tankönyveket is adtak ki, így 1930-ban jelent meg Chatanzejev chanti olvasókönyve. Évről évre szaporodtak a tankönyvek, és ma a kis népek is anyanyelvükön tanulhatnak. Persze nem állnak meg az általános iskolai képzésnél, hanem technikumokban, iparitanuló-iskolákban, munkásegyetemeneken folytatják tanulmányaikat délebbre fekvő városokban.

A marxi—lenini nemzetiségi politika alkalmazása a szovjet Távol-Észak népeinél sikert aratott. De a 30-as években a Szovjetunió újabb feladatok előtt állott: az iparosítás befejezése és a mezőgazdaság korszerű gépesítése következett. Ezen feladatok végrehajtásába bevonták az északi vidékeket is, és a szocialista iparosítás itt is nagy üzemeket hívott életre. A Kola-félszigeten épült fel az Északi Vegyi Kombinát, a Tajmir-félsziget gazdag nikkel-, réz-, kobalt-, szén- és platinakincseinek kiaknázására épült a norilszki ipari központ stb.

Ez a második korszak közigazgatási változtatásokat követelt: a nemzeti szervezetről át kellett térni a területire (községi, nemzetiségi tanácsok). 1929–30-ban létesültek az első nemzetiségi körzetek, például a nyenyec körzet (1929.). A területi egyesítés összefogta az elszórtan élő nemzeti és törzsi csoportokat, és emelte, illetve kialakította népi, majd nemzeti öntudatukat. Újfajta történelmi népek kialakulásának folyamata kezdődött meg, és a történelem színpadáról a XV—XVI. században csaknem eltűnt, elsorvadóban levő népek újból egységesen léptek fel (nyenyec, chantik, manysik). A szovjet kormány megengedte, hogy a népek elnevezésüket is megváltoztassák: a régi, sértőnek vélt jelölés (*osztják, vogul*) helyébe *chanti, manysi*, azaz a népektől használt anyanyelvi elnevezés lépett.

A nemzetiségi körzetek megalakításának más gyakorlati következménye is volt, mert kiemelte a kis népeket elszigeteltségükből, és a területükön élő más nemzetiségekkel közös építő munkára kapcsolta egybe őket a népek barátsága szellemében. Ennek vezetésében, segítésében nagy szerepe volt a haladottabb orosz nemzetiségeknek. Ugyancsak ebben a korszakban alakult ki az északi kis népeinél az írásbeliség (előbb a latin ábécé, majd a cirill) tudományos alapon. Megkezdődött az anyanyelvi tudományos, felvilágosító és szépirodalom kiadása is. Távol-Északon nemzeti nyelven dolgozó nyomdák, a körzeti központokban újságok jelentek meg. Pl. chantiul és manysiul a Lenyinszkaja Pravda. Az írni-olvasni tudók száma ekkor átlagban elérte a 30 százalékot.

¹ 1925-ben a Leningrádi Egyetem északi fakultásán 25 Távol-Északról származó ifjú kezdett tanulni.

A kollektivizálás korszaka északon a kis népek sajátos gazdasági és műveltségi állapotának, műveltségi fokának figyelembevételével ment végbe. A kollektivizálásnak a kezdeti szakaszban (1928—32.) egyszerű, ideiglenes, termelő jellege volt (például a rénszarvasok közös legeltetése), és csak egy feladat elvégzésére szolgált. A termelőeszközöket nem kollektivizálták. Később a munka minden ágára kiterjedt, és úgynevezett vegyes vagy komplex szövetkezetek keletkeztek (szarvasmarha-tenyésztés, vadászás, bogyógyűjtés, fuvarozás, fakitermelés stb.). A munkát brigádokban szervezték meg, és most már drágább munkaeszközöket is beszereztek (motorcsónakok, nagyobb hálók, csapdák). Az északi kolhozok alakításában 1932—33 volt a fordulat éve. Ugyanakkor a nyenyec, chanti bíróságok megsemmisítették a szegényeknek a kulákokkal kötött szerződéseit, kiragadták őket a kizsákmányoló karmáiból, sőt ha kellett, a kulákokat a szovjetekekből is kiűzték.

Ezen gazdaságpolitika következményeképpen lényeges változások álltak be északi rokon népeinknél. Első helyen említhetjük a mezőgazdaság meghonosodását. A cári uralom idején csak gyűjtögettek az ehető bogyókat, gyökereket, gombákat, de általában nem konzerválták. Egyhangú élelmezésük javát a hal, a vad húsa-zsírja adta. A főzést nemigen ismerték, hanem nyílt tűzhelyen vagy hamuban sütöttek. A húst gyakran levelekkel letakarták, a földben tartva „savanyították”, pácolták. A lisztet, kenyeret alig ismerték, teát ugyan ittak, de gyakran bódító növényekből készítették. Most megváltozott az élet rendje: a kenyér, liszt, cukor, keksz, dara már nem megy ritkaságszámba, feltűntek a zöldségfélék, tejet is fogyasztanak, így a szervezet megkapja a test felépítéséhez szükséges szénhidrátokat is. Ez összefügg a mezőgazdaság megjelenésével, melyet a jamali nyenyec, szelkupok nem is ismertek. A mezőgazdaság, amely a déli chanti, manysiknál kezdetleges fokon már megvolt, most főfoglalkozássá válik, és kolhozokban folyik.

A régi foglalkozási ágak gyakorlásának módja megváltozik. Nemesak a vadászatban elterjedt korszerű eszközökről (ládáscsapda, vontesövű puska) kell szólnunk, hanem a prémes állatok tenyésztéséről is. A rénszarvas-tenyésztésben eltűnik a rideg, szabad legeltetés, karámok épülnek, megjelenik az elkerített területeken való legeltetés, szarvasterelő kutyákat használnak, állatorvosok segítségét veszik igénybe. A rénszarvasállomány — amely a 20-as évek kezdetén még apadt — most rohamosan növekszik, és már 1940-ben elérte a 2 millió darabot. Ebből a szovhozok kezében 243 000, a kolhozokban 435 000 darab volt, a többi természetesen magántulajdonban volt. Évente 300 000 rénszarvast ölnek le; bőrét nemesak fekhelyül, ruha készítésére és *csum*-nak nevezett sátoruk befedésére használják, hanem eladásra szánt, művészi hímzéssel díszített szőrmezsímmat, harisnyát és kesztyűt is készítenek belőle. A gazdasági élet tehát jelentős átalakuláson ment át. A munkába a nőket is bevonták, a chanti, manysiknál a munkaképes nők ma már részt vesznek az árutermelésben. A termelőkenység növekedése eltűntette a hajdani nyomort, megszűnt a periodikusan visszatérő tavaszi éhínség. Mivel a kolhozgazdálkodás megerősödött, nőtt jövedelmezősége is. A jamali nemzetiségi körzetben némely kolhoztag jövedelme 1939-ben elérte az évi 10 000 rubelt.

Mindez azzal járt, hogy a nomadizáló népek lassan-lassan letelepednek. A tundrán elszórtan levő tanyákból (sátor, kunyhócsoport) községekbe települnek, így a Chanti-Manysi Körzetben a 30-as évek közepén 51 nagy község alakult, ugyanez ment végbe a szelkup-szamojédoknál is. A letelepedés legnagyobb fokú a manysiknál és a chanti, valamint az európai nyenyecnél.

Ez a mai körülmények közt progresszív jelenség, mert régebben a nomádok csak akkor telepedtek le, ha vadászterületüket elrabolták, rénszarvasaik kipusztultak, vagy eladósodtak. Ma a rénszarvastenyésztők részben egyhelyt laknak, a többi kíséri az állatokat. Mások földet kaptak, szarvasmarhatenyésztéssel foglalkoznak stb.

A régi földkunyhók és sátrak helyett az oroszoktól átvett boronaházat (vízszintesen rakott fatörzsekből épült ház, a gerendák közti hézagot mohával töltik ki) építenek, a nyílt tűzhelyet a vaskályha, a zsírméceszt és fáklyát a petróleumlámpa váltja fel. A chanti—manysi és jalami körzet némely falujában már villanyvilágítás van. — Szembeszökik az átmeneti állapot a ruházkozásban. Terjed a városi öltözet, nagyon kedvelik a steppelt vattakabátot (fufajkát) és a vattanadrágot, de megőrződött a régi prémszizma és a rénszarvasbőrből készült *malica*.

Észak népeinek gazdasági és kulturális felemelkedése óriási jelentőségű tény. Megmutatja, miként lehet elmaradt gazdasági-társadalmi állapotban levő nemzetiségeket felemelni, nemzetté egyesíteni.

6. A mariföldi benyomásokról és az északi népek fejlődéséről adott vázlat csak érzékeltetheti azt a folyamatot, amelyet az 1917. évi változás hozott, csak sejtetheti az eredményeket. Ha a tudományos munkáról kívánunk szólni, akkor tudnunk kell, hogy a nemzetiségi köztársaságok tudományos, illetőleg akadémiai fiókéntézeiteiben folyó tevékenység tervszerű része az országos nyelvészeti munkálatoknak. Ezek egyik centruma a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete, annak moszkvai finnugor osztálya és leningrádi obi-ugor csoportja. Noha a cári Oroszország területén lakott a legtöbb fajta finnugor nép, az oroszországi nyelvtudomány elhanyagolta a finnugrisztikát, kiemelkedő orosz nemzetiségű nyelvész csak egy, M. Sahmatov áldozta erejének egy részét mordvin kutatásokra. A szovjet korszakban D. V. Bubrich személyében kapott a finnugor nyelvtudomány kiváló tudós képviselőt és szervezőt, ő alapította a karjalai Petroskoi (Petrozavodszk) és Leningrád egyetemének finnugor tanszékét. De a szovjet korszakban arra törekedtek, hogy nemzetiségi tanítókat és kutatókat képezzenek ki. Természetesen más-más volt a helyzet az egyes nemzetiségi köztársaságokban, illetőleg körzetekben. Észtországban írástudatlan nem akadt, itt tehát nem kellett „likvidálni az analfabetizmust”, hiszen a reformáció elvégezte ezt a feladatot.

A második világháború után a tartui egyetem erélyes, jól szervező professzora, Paul Ariste vette kezébe a kisebb finnugor népek fiatal nyelvészeinek a képzését. Nem túlzok, ha két tucatnyira becsülöm a keze alól kikerült észt, udmurt, mari, mordvin kandidátusok számát. Jelentős mértékben éppen Ariste munkásságának is köszönhető a finnugrisztikának helyi központokban (Joskar-Ola, Szaranszk) való felvirágzása. A tudományos nevelő-oktató munka másik kiemelkedő alakja Vaszilij Litkin komi nemzetiségű professzor (Moszkva), aki tanulmányainak egy részét a budapesti egyetemen és az Eötvös Kollégiumban végezte, doktori címét is Budapesten szerezte. Idősebbek és fiatalok munkája egybekapcsolódott, így teremtdött meg az a nyelvészeti tudományos hálózat, amelynek csomópontjaiban ott dolgoznak a kutatóintézetek. Minden második évben megszervezik az uráli nyelvészek konferenciáját (az idén Izsevszkben, az Udmurt Köztársaság fővárosában). A konferenciák előadásait nyomtatott alakban kiadják (a Вопросы финно-угорского языкознания című kötetben). Az aktuális finnugor nyelvészeti problémákat folyóiratban vitatták meg,

ennek címe: Советское финно-угроведение, főszerkesztője Paul Ariste. Két nagy kollektív munkát is eredményezett a nemzedékek összefogása: Младописьменные языки народов СССР (Moszkva—Leningrád 1959.), ebben a műben a török, kaukázusi, paleoázsiai nyelvek mellett sort kerítettek azon finnugor nyelvekre is, amelyeknek írásbelisége a szovjet korszakban öltött irodalmi formát: a komi, udmurt, mordvin, mari, manysi és chanti nyelvre. A nyelvek leírása V. Litkin, A. Feoktyiszto, Ny. Iszanbajev és Ja. Mozsarszkij tollából származik. A másik nagy „team-work” a Szovjetunió népeinek nyelveiről szóló, öt kötetből álló sorozatban jelent meg: финно-угорские и самодийские языки címen (1966.): ebben a fent említett nyelvek tipológiai ismertetésén kívül az észti, vót, karjalai-finn, lapp, nyenyec-szamojéd nyelvek leírását is adták. Ez a szinkron szempontú mű nagyon jó vademecum az alapvető szerkezeti vonások ismertetőjeként.

A leírásra most keríthettek sort a szovjet szerzők, mert évtizedek szorgos irodalmi és nyelvészeti szabályozó, példát mutató munkájával kialakultak a kisebb finnugor irodalmi nyelvek. Józan megfontolással választották meg azt a nyelvjárást, amely az irodalmi nyelv alapját adhatta: ügyeltek arra, hogy helyzete lehetőleg központi legyen, tehát hatása sokfelé sugározzon. Mérlegeltek, vajon íródtak-e már irodalmi művek, újságok ezen a nyelvjáráson. Megfontolták a választandó nyelvjárást beszélők számát. Tehát a nyelvészeti statisztika eszközeivel dolgoztak. Mivel némely nép szétszórt földrajzi helyzete, történeti fejlődése következtében nagy nyelvi eltérések fejlődtek ki — azaz a távol lakók immár nem értették meg egymást —, egy nemzetiségi területen belül két, esetleg több irodalmi nyelvet kellett kialakítani. Így a két mordvin törzs elkülönülő fejlődésének megfelelően van egy erza (nem erzä!) és egy moksa irodalmi nyelv. A mari nyelvterületen a Volga jobb partján levő kisebb csoport, az úgynevezett hegyiek külön irodalmi nyelvet kaptak, a csaknem fél-milliós többség (az erdei és keleti mari lakosság) pedig egy másikat, melynek alapja Sernur, Morki és vidékének a nyelvjárása. Mivel a hegyi irodalmi nyelvet csupán 40—50 000 ember, azaz a mari anyanyelvű lakosságnak csak mintegy 15%-a beszéli, már 1953-ban elhatározták, hogy fokról fokra háttérbe szorítják a hegyi irodalmi nyelvet. A könyvek javarésze tehát erdei mari irodalmi nyelven jelenik meg. Joskar-Ola kulturális-közigazgatási fontossága szintén fokozza az erdei változat uralkodó szerepét. A chanti területen viszont a múltban kialakult óriási nyelvjárási különbségek miatt nem sikerült két irodalmi nyelvvel megoldani a kérdést. A dialektusok olyannyira eltérnek egymástól, hogy az egyik chanti szakember szerint négy irodalmi nyelvre volna szükség. Ámde a chanti anyanyelvűek száma még a 20 000 főt sem éri el: egy-egy csoportba tehát átlagban 5000 ember jutna. Ma a chantik számára több nyelvjárási változatban adják ki a tankönyveket, nem sikerült megoldani az egységes irodalom kialakításának a feladatát. Legközelebbi nyelvrokonaink, a manysik problémája megoldódott: az északi nyelvjárást választották az irodalmi nyelv alapjául.

Nem tagadhatjuk: a szovjet korszakban is megvan a nyelvek harca. Ám ez a harc — ha annak nevezhetjük — részint egy-egy nyelven belül zajlik le az integrálódás irányában, másutt viszont az orosz nyelvre hárul, hogy az egymás nyelvjárását meg nem értők közt közvetítő eszköz legyen. Ez azonban nem erőszakos oroszosítás, hanem természetes állapot és folyamat. És az eloroszosodásnak a nyelvész szempontjából sajnálatos folyamata is indokolható. A chantik és manysik számára iskolákat nyitottak. Oktatóik képzésére speciális

intézetet alapítottak Leningrádban (ez a Herzen Intézet). A két obi-ugor nemzetiség fiataljai technikumokba is eljutnak, és onnan észak népeinek saját szakembereiként kerülnek ki. De a felsőbb fokú iskolákban sok nemzetiség gyermekeit oktatják: a tanítás nyelve tehát az orosz. 1939-ig az északi kis népek legényeinek nem kellett katonai szolgálatot teljesíteniök, részben azért, mivel a cári idők mostoha anyagi körülményei miatt testileg elsatnyultak, részben pedig azért, mivel a „Magas Észak” gazdasági felépítésekor folyvást szükség volt a dolgozók kezére. Most már teljesítenek katonai szolgálatot (a II. világháborúban a vadászok kitűnő mesterlövészeknek bizonyultak), és a hadseregben a vezénylés, az oktatás, az érintkezés nyelve az orosz nyelv. És ha valaki magasabb posztra igyekszik, egyetemi végzettséget akar szerezni, akkor bizony ki kell törnie a szűk nyelvi keretek közül (még ha a millió felüli mordvin nyelvközösség tagja is): kétnyelvűvé kell válnia. Így történhetik, hogy az egyik manysi költő, Sesztalov Juwan még anyanyelvén írja verseit, honfitársa, Tarchanov Andrej már csak oroszul. Talán közömbös a nyelvi kérdés: egy épülőfélben levő új-társadalom ügyét szolgálják mindketten. Megpróbálom egy példával illusztrálni felfogásomat: a manysi sámán, Kutonya, ki a Hermelin folyónál (Szoszja) lakott csumjában, sok manysi legendát, regét, varázsséneket mondott el Mihail Plotnyikov orosz nemzetiségű kutatónak. Plotnyikov tizenkét évi munkával (1915–27.) egységbe foglalta a hallottakat: a naiv regéket naiv eposszá formálta (megjelent orosz nyelven 1933-ban, *Jangal-maa 'Tundra'* címen — Leningrád–Moszkva, Akadémiai Kiadó). Az ilyen emlékműtő munka szépen szimbolizálja az együttműködés értékes voltát.

*

Az októberi szocialista forradalom hasznos változásokat hozott az uráli népek életében. A Szovjetunió nemzetiségi politikája megállította a kipusztulás folyamatát, nem halt el a mari dal az utolsó mari ajkán, miként Pjotr Zorin etnográfus aggodalomtól sanyargatva sóhajtott a 1917-ben: „Az a csöndes bánat, amely áthatja minden mari dal motívumait, egy eltűnőben levő nép bánata; azé a népé, mely történelme végső határához közeledik.” Jóslata nem teljesült. Zorin nem érezhette előre azon változásokat, amelyek az enyészetből a felemelkedésbe vittek. Mi most a felemelkedésnek egyik szektorába pillantottunk bele: a nyelvészetibe. Ám ez is elegendő ahhoz, hogy meggyőződhessünk a fontos változás egészséges, nemzetmentő tényéről.

Erdődi József

A tulajdonnevek lefordíthatósága

1. A címben talán kissé nehézkesen megfogalmazott probléma elsősorban gyakorlati jellegű: szinte naponta találkozunk vele a hírközlésben, az iskolai oktatásban, az irodalmi fordításban, történelmi és földrajzi ismeretek bármilyen alkalmazásakor. A tulajdonnév egyedi létezőt jelöl, és annak a nyelvnek rendszerébe tartozik, amelynek közösségébe, illetőleg területéhez az általa jelölt egyed, a névtulajdonos, a név denotátuma. Ha a névtulajdonos jelentősége valamilyen okból túllép nyelvközössége határain, a többi nyelv az elé a dilemma elé kerül, hogy az idegen elemet változatlanul illessze-e bele saját kontextusába, vagy kísérelje meg lefordítani, azaz jelentését saját nyelvi

eszközeivel visszaadni — itt érintkezik a kérdés a tulajdonnév jelentésének sokat vitatott problémakörével. A tulajdonnév lefordítása nem más, mint ugyanannak az egyedi denotátumnak, névtulajdonosnak megjelölése más nyelv eszközeivel.

Nem lehet feladatomban most a tulajdonnévre vonatkozó kutatásokat és elméleteket összefoglalni, sem a tisztázatlan kérdésekben véleményt nyilvánítani. (Mi a tulajdonnév; mi tulajdonnév; mi a tulajdonnév jelentése stb.) Dolgozatomban tárgyának jobb megközelítésére azonban szemügyre kell vennünk, hogy a tulajdonneveket jelentésstruktúrájuk alapján három fő típusra lehet felosztani; lefordíthatóságukat elsősorban ez határozza meg. Az *A* típusba tartoznak azok a tulajdonnevek, amelyeknek nincs közszoói jelentésük, nem konnotatívak, nem leírók, önkényesek, motiválatlanok, — hogy a megjelölések számát még eggyel szaporítsam, *j e l n e v e k n e k* nevezem őket: *János, Duna, Egyiptom* stb. Ezekről a nevekről semmi nyelvi exponens nem árulja el, hogy denotátumuk a létezőknek melyik kategóriájába tartozik (személy, város, folyó stb.), csak a használat, a konvenció, gyakran a szövegkörnyezet, a szintagmatikus kapcsolhatóság. Az etimológia kiderítheti ugyan ezeknek a neveknek közszoói eredetét (gyakran valamely idegen nyelvből), ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a laikus beszélő számára nincs az anyanyelvében világos közszoói jelentése. Éppen ezért ide soroljuk azokat a neveket is, amelyeknek megfejtéséhez nem kell etimológiai kutatás, csak idegen nyelvismeret (pl. *Félix, Glória, Müller, Schneider*); jelnévnek számít magyar nyelvterületen a *Visegrád*, orosz nyelvterületen a *Kronstadt*, angol nyelvterületen a *Los Angeles* név is.

Mivel ezeknek a neveknek közszoói jelentésük nincs, fordításukról sem beszélhetünk ugyanolyan értelemben, mint a közszavaknál. Mindazonáltal igen sok névnek megvan a megfelelője más nyelvekben, amellyel szükség esetén helyettesíthető. Fordítás helyett tehát itt helyettesítéssel élhetünk. A személynevek közül például elsősorban a szó szoros értelmében vett keresztnemeknek, tehát a kereszténységben használatos neveknek van ilyen megfelelésük: *János ~ Johann ~ John ~ Jean ~ Giovanni ~ Iván ~ Jan* stb.; a földrajzi nevek közül az országneveknek (*Schweiz ~ Suisse ~ Sviz-zera*), a nemzetközi jelentőségű, nagy városok és folyók nevének (*Venezia ~ Venece ~ Venedig ~ Venice, Donau ~ Dunaj ~ Duna ~ Dunav ~ Danube* stb.). A földrajzi nevek más nyelvű helyettesítésének igen gyakran történelmi okai vannak: többnyelvű lakosság, idegen uralom, megváltozott állami hovatartozás stb. Az azonos denotátumhoz tartozó, különböző nyelvű nevek között többnyire megvan az etimológiai összefüggés (*Kassa ~ Košice ~ Kaschau*), de az sem ritkaság, hogy ilyen összefüggés nincs (*Wien ~ Bécs, Győr ~ Raab*). A különböző nyelvekben egymásnak megfelelő, egymást helyettesítő nevek gyakran csak annyira különböznek egymástól, amennyire ezt az illető nyelvek alaki, artikulációs, esetleg helyesírási rendszere megköveteli. Az országnevekben gyakori (latin) *-ia* végződés például a magyarban *-iá*, a franciában *-ie*-nek írt *i*, az angolban *y*-nal írt *i*, a németben *-ien* alakban jelenik meg (*Italia ~ Itália ~ Italie ~ Italy ~ Italien*); az a keresztnév, amely számos nyelvben így hangzik: *Anná*, nálunk *Anná*, franciául *Anne*, angolul *Ann* stb. A határ természetesen elmosódik a név magyar alakja és a magyar artikulációval ejtett idegen név között (pl. *Berlin*, az első szótagon hangsúlyozva).

Igen nagy azoknak a neveknek a száma is, amelyeknek nincs megfelelőjük más nyelvekben. Időnként fölmerül az az igény, hogy mesterséges egyezéseket

hozzanak létre. A nyelvújítás korában fölelevenített vagy gyártott magyar keresztneveket mindjárt azonosították idegen nevekkal: *Etelká-t Adelheid*-dal vagy *Ottília*-val, *Béla-t Adalbert*-tel, *Gyula-t Julius*-szal, *Saroltá-t Charlotte*-tal, *Jenő-t Eugén*-nal, *Ödön-t Edmund*-dal (vö. NyÚSz. Ismeretes, milyen fontos motívum a téves névazonosítás Jókainak „A köszívű ember fiai” című regényében). A katolikus egyház is indított mozgalmat a pogány nevek védőszenthez juttatásáért: így egyeztettek — a hangzás hasonlósága alapján — *Attilá-t Attalá*-val, *Csabá-t Sabbas*-szal, *Ubul-t Ubaldus*-szal (vö. Kallós Ede: *Nevek és napok*. Bp. 1943.). Ugyancsak a nyelvújítás törekvései közé tartozott, hogy az idegen keresztneveket magyaros hangzásúvá alakítsa: *Eduárd*-ból *Edé*-t, *Emánuel*-ből *Manó*-t, *Konrád*-ból *Radó*-t formáltak, a *Rudolf* nevet pedig némi önkénnyel *Rezső*-vel helyettesítették. Sándor István városnév-magyarításai közül csak a *Lipce* maradt életben. — A mesterséges névegyeztetések másik módjára később térek vissza.

Az *A* típusú jelnevek mellett a tulajdonnevek másik fő típusát *B*-vel jelölöm és *s z ó n e v e k n e k* nevezem: ezeknek közszói jelentésük van, motivált, konnotatív, többnyire leíró nevek. Tartalmazzák annak a magasabb fogalmi kategóriának, fajfogalomnak a nevét, amelybe a jelölt dolog szubszumálható. (Vö. Balázs János: A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. Általános nyelvészeti tanulmányok 1: 41—52.) A *vár* köznév tulajdonnévként minden vár közül egyet: a budai királyi palotát és a szomszédos városrészt jelöli — legalábbis Budapesten; más városokban, például Egerben az ottani vár tulajdonneve. Más nyelvekben ennek megfelelő szerepe van a *Burg*, *Kreml*, *Hradčany* stb. neveknek. Nyilvánvaló az ilyen tulajdonnév egyedítő jellege: a faj egyetlen, adott esetben legfontosabb egyedét jelöli. Ugyanezt mondhatjuk akkor is, ha a fajjelölő köznév valami megkülönböztető elemmel, például jelzővel vagy összetételi előtaggal kombinálódik: a *Lánchíd* a Pest és Buda között az 1840-es években épült lánchíd, a *Mont Blanc* a francia Alpok nagy „fehér hegye”, a *Lago Maggiore* az észak-olaszországi tavak közül a „nagyobb tó”. A *Magyarország*, *Lengyelország*-féle földrajzi nevekben éppen a jelzői szerepű összetételi előtag az, ami egyedít.

A szónevek nagy része az idők folyamán elvesztette leíró jellegét: *Fehérvár* például eredetileg valóban fehér vár volt, ma már nem az. Ilyen a családnevek jó része, pl. *Kovács*, *Veres*, *Nagy*; az első névviselő valóban kovács, illetőleg veres vagy nagy ember volt, de utódai már nem azok. Figyelmet kívül hagyhatjuk, hogy ezeket a neveket önkényesen, névváltoztatás révén is fel lehet venni; arra azonban utalni szeretnék, hogy noha az *Ember* (vagy a németeknél: *Mann*) családnév viselője valóban ember, ezt is elhomályosult névnek tekinthetjük: kimondásakor éppúgy nem gondolunk a közszói jelentésre, mint más nevek esetében. — Vannak olyan szónevek is, amelyeknek megkülönböztető eleme nem is volt szerves összefüggésben a jelölt dolog fogalmi tartalmával; az ilyen nevek, noha közszói jelentésük van, motiváltak, de nem leírók: pl. *Szabadság-hegy*: a szabadságról elnevezett hegy; a névadás az 1945. évi felszabadulás emlékét őrzi, de magát a hegyet nem jellemzi ez a név.

A tisztán közszói elemekből álló tulajdonnév minden akadály nélkül lefordítható más nyelvre (*Lánchíd* ~ *Kettenbrücke* ~ *Chain Bridge* stb.). Hogy a gyakorlatban mikor élünk ezzel a fordítási lehetőséggel, arról később szövegrészletesebben. Itt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a szónevek kategóriájában is előfordul helyettesítés: a közszói elemekből álló névnek lehet

olyan más nyelvi megfelelője, amely szintén közszoí, de más jelentésű elemekből áll, pl. *Szombathely* ~ *Steinamanger*.

A tulajdonnevek harmadik fő típusába olyanok tartoznak, amelyek jelnevek és közszoí elemek kombinációból állnak; ezeket *AB*-vel jelölöm. A közszoí elem lehet megkülönböztető jelző (*Újpest*, *Kispest*), nyelvtani jel (*Kárpátok*), képző (*Ormánság*, *Somogyi*), leggyakrabban azonban olyan elem, amely a magasabb fogalmi kategóriát nevezi meg: *Kaposvár*, *Galyatető*, *Rákóczi út*, *Erzsébet-híd*. A kombinált tulajdonnevek közszoí elemét lefordíthatjuk, jelnévi elemét változatlanul hagyhatjuk vagy helyettesíthetjük. A közszoí elem lefordításával lesz pl. a *Rákóczi út* németül *Rákóczi-Straße*, *North Dakota* magyarul *Észak-Dakota*. Lefordíthatjuk a nyelvtani elemeket is, elsősorban a többesjelet: *Alpok*, *Dardanellák*, *Tuileriak*, *Eumenidák*. Szórványos jelenség az eredeti név birtokos szerkezetének lefordítása: két példám van erre, mindkettő meglehetősen szokatlanul hangzik. Petőfi a „Robin Hood” című angol regény fordításában egy erdőrészt nevez: *Bull's Hawthorn* — így adta vissza: *Bull Hawthornja*; Saint-Exupéry „Éjszakai repülés” című regényének fordítója, Rónay György a *Cordillère des Andes* kifejezést az *Andesek Kordillerája*, másutt az *Andesek Kordillerái* formában tolmácsolja. A földrajzban szokásos megnevezés: *Andok* (régbben: *Andesek*) vagy *Kordillerák*. Lefordíthatjuk a képzőt is, pl. *Wörthersee* ~ *Wörthi-tó*. Ezekben a példákban a jelnévi elem változatlan marad; hogy ezt is lehet helyettesíteni, arra talán elég a *Margitsziget* ~ *Margareteninsel* megfelelés példája.

A nevek fordításakor, pontosabban: helyettesítésekor gyakori, hogy *A* típusú jelnévnek a másik nyelvben közszoí elemet tartalmazó *B* vagy *AB* típusú név felel meg. A magyarban elemezhetetlen *Pécs* név német megfelelője a világos jelentésű *Fünfkirchen*; a *Kőszeg* szónév német megfelelője a *Güns* jelnév. A mesterséges névegyeztetéseknek, az idegen nevek magyarításának, a pogány magyar nevek katolikussá tételének egyik módja a nevek etimológiai lefordítása. Így lett *Félix*-ből *Bódog*, *Viktor*-ból *Győző*, *Auróra*-ból *Hajnalka*, *Hilár*-ból *Vidor*, *Mansuet*-ből *Szende*; a *Bulcsu* név védőszentjéül a magyar katolikus egyház *Solutor*-t, a *Levente* névnek *Heros*-t szemelte ki (vö. NyÚSz., és Kallós i. m.). A nyelvújítás, különösen Dugonics és Sándor István a népetimológiás névmagyarítást is kultiválta: *Jolánta* ~ *Jólánka*, de főleg helynevekben: *Esthonia* ~ *Esthonnya*, *Dresden* ~ *Darázsd*, *Stockholm* ~ *Istókhalm*. A kör ott zárul be, ahol a lefordított név éppúgy elszakad etimológiai gyökerétől, mint eredetije: a *Soma* névnek éppúgy nem érezzük közét a *som* szóhoz, mint a *Cornelius*-nak a *cornus*-hoz. Itt tehát ismét jelnév lép jelnév helyébe.

Összefoglalva az eddigieket: a közszoí jelentéssel nem bíró jelneveket helyettesíteni lehet, a közszoí elemet vagy azt is tartalmazó szóneveket, illetőleg kombinált neveket egészben vagy részben le lehet fordítani. (A továbbiakban a „lefordítás” fogalmát tágabb értelemben használom, a helyettesítést is beleérttem.) Hogy ezzel a lehetőséggel mikor élünk, az inkább attól függ, hogy a tulajdonnév denotátuma a létezőknek melyik kategóriájába tartozik: személy, földrajzi hely, intézmény, műalkotás stb.-e; a további áttekintés alapján tehát a tulajdonnevek hagyományos osztályozását választom, amelyet a jelentéstani szerkezet szerinti osztályozás sokszorosán keresztez.

2. Kezdjük a személynevekkel. Az európai típusú személynevek általában két elemből állnak: keresztnévből és családnévből, s e két

elem sorrendje a magyarban a többi nyelvhez képest fordított. A személynév magyarra fordítása úgy történik, hogy a családnév előre helyezzük, a keresztnév helyébe annak magyaros változatát tesszük: *Marx Károly*, *Engels Frigyes*, *Verne Gyula*, *Tolsztoj Leó*, *Clark Ádám*, *Tell Vilmos* stb. Ezek a nevek így rögződtek meg a közhasználatban, az évszázados szokás eredményeképpen, amely arra törekedett, hogy az idegen személynéveket magyaros alakban használjuk. A nyelvművelés még a harmincas-negyvenes években is így tartotta kívánatosnak. Azóta nyilvánvalóvá váltak e követelmény megvalósításának nehézségei. Egyrészt igen nagy azoknak a keresztnévnek a száma, amelyeknek nincs magyar megfelelőjük — a múlt századi magyarítások ezeknek a számát csak jelentéktelen mértékben csökkentették. Nem elhanyagolható körülmény, hogy az egymásnak megfelelő nevek a különböző nyelvekben nem egyformán gyakoriak, s így hangulati értékük is különböző: a francia *Jacques* vagy az orosz *Alekszej* közönséges, mindennapi név, a magyar *Jakab*, illetőleg *Elek* jóval ritkább, s ezért más a stílusértéke. Ugyanez vonatkozik a rengeteg becéző alakra: az angol *Joe*, az olasz *Beppo* hiába a *József* becéző formái, nem érezzük őket egyenértékűnek a *Jóska* névvel. Azután nemigen tudtunk mit kezdeni a háromelemű nevekkel, amelyekben a keresztnév és a családnév között például apai név van, mint az oroszban, vagy úgynevezett közbülső név, mint az Amerikában szokás: ezek lefordítva is idegenszerűek maradtak: *Puskín Szergejevics Sándor*, *Edison Alva Tamás*. Mindezek eredményeképpen végül is minden különösebb megrázkódtatás és hangos vita nélkül általánossá vált az a szokás, hogy az idegen személynéveket változatlanul, eredeti formájukban használjuk. A magyaros alakban használt idegen személynévnek ma már különleges stílussszínézete van: abban például, hogy Illyés Gyula „Franciaországi változatok” című könyvében az ismert francia írónt *De Beauvoir Simonká*-nak nevezi, határozott, bár nehezen megfogalmazható stílári szándékot érzünk: ironiát, tréfát vagy talán afféle nyelvi erőmutatványt. Az általános gyakorlat alól kivétel a hivatalos névhasználat is. Idegen állampolgár nevét Magyarországon a hivatalos iratok rubrikáiba, anyakönyvbe stb. a magyarban szokásos családnév + keresztnév sorrendben, de a keresztnév változatlan alakjával kell beírni (pl. *Müller Hans*); ha az illető megszerzi a magyar állampolgárságot, keresztnevének is magyaros alakját kell használnia, ha van (*Müller János*). (Vö. Bacsó—Szilágyi: Anyakönyvi ügyintézés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965. 72.)

A keresztnévek lefordítása ma már csak azon a szűk területen dívik, ahol nincs mellettük családnév: szentek, uralkodók, pápák esetében. A német *Heinrich*, az angol *Henry*, a francia *Henri* nevű uralkodókat mind *Henrik*-nek nevezzük, a jelenlegi pápát, aki latinul *Paulus*, olaszul *Paolo*, *Pál*-nak stb. Az utóbbi időben azonban ez a terület is szűkül. Az *Edward* nevű angol királyokat nem nevezzük *Edé*-nek, sem *Baudouin* belga királyt *Balduin*-nak.

A családnéveket ma a gyakorlati életben sohasem fordítjuk le, annak ellenére, hogy jelentékeny részük közszói jelentéssel is bíró szónév. *Szabó* nevű magyar ember azonban nem nevezheti magát német földön *Schneider*-nek, angol földön *Tailor*-nak — hacsak hivatalosan meg nem változtatja a nevét. *Szabó* és *Schneider* nem ugyanannak a névnek magyar és német változata, mint mondjuk *Ferenc* és *Franz*, hanem két különböző név. A múltban azonban még egyazon névnek tekintették az ilyen névpárokat¹ — külö-

¹ Erre a tényre Mollay Károly hívta fel a figyelmet.

nösen a családnevek végleges kialakulása előtt. Mollay Károly „Középkori soproni családnevek” című tanulmányában (1938.) foglalkozik azokkal a XV. századi soproni polgárokkal, akiknek családneve az okmányokban hol német, hol magyar alakban fordul elő: *Michelen des Leinbater* ~ *Michaellem Wazonaros* (17), *Jacob Erdeli* ~ *Jacob Sibenbünger* (36–7, mindkét német névalak számtalan írásváltozatban). Melich János XVI. és XVII. századi példákat említ: „Heltai Gáspár német művein Caspar *Helth*-nek nevezi magát. *Tseh Márton* neve 1656-ban megjelent »Lovak orvosságos új könyvecskéjé«-nek német eredetijén *Martin Beheim. Weiss Mihály* 1658 táján brassói bíró nevét magyarul *Fehér Mihály*-nak is írta” (MNY. 39:278). Ebben a korban keletkeztek a latinra, görögre fordított humanista nevek is: *Erdős* ~ *Sylvester*, *Juhász* ~ *Melius*. Lőrincze Lajos említi, hogy „Szentgálon a herendi *Eisenbart* Lőrincet *Vazsbajcu* Lőrincnek szokták mondani” (Szempontok és adatok személyneveink újabbkori történetéhez. Debrecen 1952. 7. jegyz.). — Ma már csak néhány esetben használjuk egy-két történeti személy nevét hagyományosan magyaros alakban, magyar helyesírással: *Kálvin*, *Kolumbusz*, *Kopernikusz* (a két utóbbi latinositott név). Ezek nem szoros értelemben vett fordítások, hanem helyettesítések. Néha a családnévnek származásjelölő *de, von* elemét fordítjuk le -i képzővel: így használjuk *Szalézi Ferenc* nevét (*François de Sales*), a régebbi naptárakban *Jeanne d'Arc* *Árki Johanna* néven szerepelt; Kazinczy *Barnhelmi Minná*-nak fordította Lessing *Minna von Barnhelm*-jét. (Talán fölösleges felhívni a figyelmet arra, hogy ezekben a kivételes esetekben a keresztnév is magyar alakú, s a két elem sorrendje is magyaros.)

Az irodalom néha lefordítja a komikus figurák úgynevezett beszélő neveit, ezeknek közszoói jelentése ugyanis lényeges eleme a komikumnak. Jó példákat találhatunk erre Shakespeare vígjátékaiban: „A makrancos hölgy”-ben *Christopher Sly* Jékely Zoltán fordításában *Huncfut Kristóf*, az „Ahogy tetszik”-ben *Sir Oliver Martext* Szabó Lőrinc fordításában *Csúrcsavar Olivér*, a *Vízkeresztben* (Radnóti Miklós—Rónay György fordítása) *Sir Toby Belch* = *nemes Böffén Tóbiás* és *Sir Andrew Aguecheek* = *nemes Keszeg András*. Igen erős komikus hatása van annak, ha a magyarra fordított beszélő név idegen név áruhájában jelenik meg; Osztrovszkij *Erdő* című satirikus színműve szereplőinek a fordító, Makai Imre ilyen neveket adott: *Piszkalov*, *Csigajeva*, *Kaparov*; C. Northcote „Parkinson újabb törvényei” című könyvében (fordította Szász Imre) többek között *Hybbant* szenátor, *Joe Kotiagosh*, *Mr. Chontsoo*, a *Choos* és *Maas* cég szerepel.¹ Néha nem a komikum, hanem az ugyancsak fontos stílus-jellemző funkciójú szójáték megőrzése a fordítás célja. Heinrich Mann „Professor Unrat”-jának valódi neve *Raat*; a fordító, Kosztolányi Dezső kénytelen volt a *Gonda* nevet adni neki, hogy aztán „Ronda tanár úr”-nak nevezhesse. A beszélő nevek a komikus, mesés vagy romantikus irodalmi művekben gyakran nem szabályos családnév + keresztnév alkatúak, hanem egyeleműek, mint például a „Szentivánéji álom” iparosainak nevei: *Vackor*, *Gyalu*, *Zuboly*, *Dudás*, *Orrondi*, *Ösztörvér* (Arany János fordítása; *Quince*, *Snug*, *Bottom*, *Flute*, *Snout*, *Starveling*). Babits magyar neveket adott Dante ördögeinek: *Rondafark*, *Tépász*, *Szárnyas*, *Rugós*, *Mérges*, *Szemigyszakáll*, *Harapós*, *Főző*, *Körmös*, *Sárkány*, *Lóláb*, *Vörös* (*Malacoda*, *Scarmiglione*, *Alichino*, *Calcabrina*, *Cagnazzo*, *Barbariccia*, *Libicocco*, *Draghignazzo*, *Ciriatto*, *Graffiacane*, *Farfarello*, *Rubicante*).

¹ Az utóbbi adatokért Nyíri Antalnak mondok köszönetet.

Beszélő, leíró, nem családnév + keresztnév szerkezetű személynéveket használnak a természeti népek is. Gyermekkorunk indián történeteiből jól ismerjük az ilyen lefordított neveket: *Bórharisnya*, *Ravasz Róka*, *Sólyomszem*, *Kemény Szív* stb. A „Két kicsi hód” című ifjúsági könyv indián szerzőjének eredeti neve — a Kossuth kiadónál é. n. megjelent könyv belső címlapjának tanúsága szerint — *Va-Sa-Kvon-Aszin*, szó szerint 'Aki éjszaka jár', angolul azonban a *Grey Owl* nevet használja, s ezt fordították magyarra *Szürke Bagoly*-nak.

3. Térjünk át a földrajzi nevek re. A világ országainak többnyire megvan a hagyományos magyar vagy legalábbis magyaros alakú és helyesírású neve, *Franciaország*-tól *Japán*-on keresztül *Új-Zéland*-ig. Nincs magyar neve pl. *Monacó*-nak, *Chilé*-nek, *Vietnam*-nak, *Ghaná*-nak. A magyar vagy magyaros alakú országnevek olyan természetes elemei nyelvünknek, mint a magyarországi helynevek, és sohasem okozott nyelvhelyességi problémát, hogy *Németország*-ot mondjunk-e vagy *Deutschland*-ot. Annál több vita folyt a városnevek használata körül. Mivel a két háború közti korszak nyelv-művelése valóban némi nacionalista-irredenta hangsúlyozással követelte, hogy magyar néven emlegessük az úgynevezett utódállamoknak Trianon előtt Magyarországhoz tartozott helységeit, a felszabadulás után sokáig — túlzott kíméletből — nem mertük a *Pozsony*, *Kolozsvár*, *Újvidék* stb. neveket használni. Ma már ez a kérdés is nyugvópontra jutott, és nem kavar politikai indulatokat, ha magyarul nevezzük meg azokat a városokat és helységeket vagy egyéb földrajzi objektumokat, amelyeknek — ilyen vagy amolyan történelmi okból — van magyar nevük.

Melyek ezek a városok? A hajdan Magyarországhoz tartozottakon kívül számos európai főváros: *Varsó*, *Prága*, *Belgrád*, *Bukarest*, *Bécs*, *Brüsszel*, *Hága*, *Koppenhága*, *Lisszabon*, ide számítva a magyarosan ejtett *Berlin*, *London*, *Madrid*, a magyarosan írt *Moszkva*, *Róma* neveket is; még néhány fontosabb nagyváros: *Krakkó*, *Velence*, *Lipce*, *Drezda*, *Brém.* Nincs magyar neve ellenben *Helsinki*-nek, *Stokholm*-nak, *Osló*-nak, *Reykjavík*-nak, *Dublin*-nak. Európán kívül már sokkal kevesebb magyarnak számítható nevet találunk: *Kairó*, *Tokió*, *Peking*, *Havanna*. Ezek mind A típusú jelnevek. Jóval ritkább jelenség a közszói elemet tartalmazó B vagy AB típusú városnév lefordítása: *Szentpétervár* (itt meg kell jegyeznünk, hogy a *Sanktpeterburg* név orosz szempontból közszói jelentés nélküli jelnév, csak németül szónév!), *Bécsújhely*, a krónikákban szereplő *Szentgallen*, a dél-afrikai *Fokváros*. Régebben más idegen városoknak is volt magyar nevük. Breslaut, a mai Wrocławot még néhány évtizeddel ezelőtt is *Boroszló*-nak neveztük; *Nándorfehérvár*-t a történelem örökítette meg; Augsburgnak *Ágosta* neve az *ágostai hitvallás*, *ágostai evangélikus* kapcsolatokban él. Még nem merült teljesen feledésbe Gdańsknak (németül Danzig) *Dancka*, Iaşi-nak *Jászvásár* neve. Szepsi Csombor Márton, az első magyar útleírás szerzője a XVII. század elején többek között a következő városokról tudósít: *Szendomiria* (Sandomierz), *Toronya* (Toruń, német nevén Thorn), *Királyhegye* (Königsberg, ma Kalinyingrád), *Szent Germán* (Saint-Germain-en-Laye); említi Lengyelországnak *Új-Vásár* nevű tartományát (Nowy Targ). (Europica Varietas. Kassa 1620, új kiadás: Kolozsvár 1943.)

Érdekes, hogy néhány esetben, amikor az ország és a főváros neve azonos, az ország nevét magyaros, a városét idegen alakban használjuk: *Luxemburg* ~ *Luxembourg*, *Mexikó* ~ *Mexico* (tulajdonképpen *Ciudad Mexico*, nem

Mexico City, ahogy újságaink angolosan írják); néhány évvel ezelőtt a rádióban hallottam: „*Brazília* új fővárosa *Brasília*” (ejtése: *brázília*, hangsúly a második szótagon).

Magyar neve van néhány jelentősebb európai folyónak: *Rajna*, *Szajna*, *Majna*, *Odera*, *Visztula*, *Moldva*, *Elba*, *Temze*; Európán kívül a *Nilus*-nak és a *Sárga-folyó*-nak, ez utóbbi azonban, az előbbi jelnevekkel ellentétben, szónév. A természetes földrajzi alakulatok: folyók, tengerek, hegyek, szigetek stb. neve igen gyakran szónév vagy legalábbis a szubszumpciót kifejező közszoói elemet (*-folyó*, *-tenger*, *-hegy*, *-sziget*) tartalmazó kombinált, *AB* típusú név, s ezeknek a fordítása a földrajz és a kartográfia területén igen tarka képet mutat. Adataimat az 1959-ben 40 000 példányban megjelent Világ-atlaszból veszem.

A tengerek és tengerrészek nevét, akárcsak az országokét, általában lefordítjuk: *Csendes-óceán*, *Fekete-tenger*, *Északi-tenger*, *Márvány-tenger*, *Gibraltári-szoros*; magyar neve van a *Boszporusz*-nak és a *Dardanellák*-nak (az előbbinek helyesírása, az utóbbinak többesjele magyar), de nincs magyar neve a *Skagerrak*-nak és a *Kattegat*-nak, s franciául írjuk térképeinkre a *La Manche* nevét, amely az angoloknak *the Channel* (olyanféle általánosító szónév, mint a Vár, Burg), a németeknek pedig, a francia nevet lefordítva, *Ärmelkanal*. Partalakulatok — öblök és fokok — elnevezésében térképünkön a fordítás és fordítatlanul maradás minden lehetőségével találkozunk. Dél-Amerikában például van tisztán magyar nevű *Szt. Mátás-öböl*, félig magyar, félig portugál *São Marcos-öböl* és tiszta portugál *Bahia de Todos os Santos* [= Mindenszentek-öböl]; Afrikában van *Jóreménység foka*, *Zöld-fok*, de *Blanco-fok* is, pedig ezt is lehetne Fehér-foknak nevezni.

Folyók, tavak, hegységek közül általában a nagyobbaknak, jelentősebbeknek van magyarra fordított nevük, nyilvánvalóan azoknak, amelyek az iskolai földrajztanításban is szerepelnek. Ugyanazon a térképlapon — az Amerikai Egyesült Államok térképén — találjuk a következő neveket: *Szt. Lőrinc-folyó*, *Red River*, *Rio Grande*; *Felső-tó*, *Michigan-tó*, *Nagy-Sós-tó*, *Red Lake*; *Sziklás-hegység*, *Bitter-Root-hegység*, *Black Mountains*, *Sierra Nevada*. Itt ismét figyelmeztetni szeretnék arra, hogy az Egyesült Államok angol államnyelve szempontjából a spanyol szónevek (*Rio Grande*, *Sierra Nevada*) jelnévnék számítanak. — De éppen a világ legnagyobb és Európa legnagyobb hegyének neve lefordítatlanul gyökeresedett meg: *Mount Everest*, *Mont Blanc*, s az olaszországi tavak közül éppen a tisztán közszoói *Lago Maggiore* nevet használjuk változatlanul, noha a *Comói-tó* és a *Garda-tó* nevében lefordítjuk a közszoói elemet.

Földrajzi nevekben gyakran szerepelnek megkülönböztető jelzők: *Új*-, *Észak*-, *Dél*- stb. Az amerikai városnevek *New*- elemét lefordítatlanul hagyjuk: *New York*, *New Orleans* stb., de India fővárosát *Új-Delhi*-nek írják az újságok. Az amerikai államok nevében szereplő megkülönböztető jelzőket az Új Magyar Lexikon nem fordítja le: *New Mexico*, *North Carolina*, *South Carolina*, *West Virginia*, de a cikkhez tartozó térképen így olvasható: *Új-Mexikó*, *Észak-Carolina*, *Dél-Carolina*, *Nyugat-Virginia*. Csak *New York* állam neve változatlan, nyilván a nagyon megszokott városnév hatására.

4. Az égitesteknek mint Földön kívüli objektumoknak nincs nemzeti hovatartozásuk, de ez nem jelenti azt, hogy nevük nyelven felüli volna. Az égitestek tudományos neve latin, sokszor latinositott görög vagy

arab, a legfontosabbaknak, legfeltűnőbbeknek pedig megvan a maguk népi neve is (*Göncölszekér, Fiastyúk, Kaszás-csillag* stb.). A közszoói jelentésű latin csillagneveket le szoktuk fordítani (*Nagymedve, Kismedve, az állatövi csillagképek: Kos, Bika, Ikrék* stb.).

5. Visszatérve a Földre, a helynevek közé tartoznak a városrészek, utcák, épületek nevei is. Ezek lefordításának elsősorban ott van jelentősége, ahol a lakosság többnyelvű. A szlovákiai magyarul lakott városokban szlovák és magyar, Helsinkiben finn és svéd nevük van az utcáknak — éppúgy, mint maguknak a városoknak és községeknek is. A pesti utcanévek nagy része német név lefordításából keletkezett. — A külföldi utcanéveket általában változatlan eredeti alakjukban használjuk magyar szövegben: *Kärtnerstrasse, Kurfürstendamm, Champs Elysées, Nyevszkij Prospekt, Broadway* stb. Kevés a kivétel: a moszkvai *Vörös tér*, a prágai *Vencel tér*, a velencei *Szent Márk tér*, a római *Szent Péter tér*. Ady egy halhatatlan versében *Szent Mihály útjára* nevezte el a Boulevard St. Michelt; ez a név azóta közkinccsé lett, s bizonyára ez ihlette Illyés Gyulát arra, hogy párizsi tárgyú írásában az utca-, híd- és épületneveket rendre lefordítsa. A „Franciaországi változatok”-ban ilyenekkel találkozunk: *IV. Henrik körút, Szent Ármin körút, Benedek utca, Új Híd, Magdolna-templom, Egyetértés tér, Szent Jakab utca*; a „Hunok Párizsban” belső borítólapján Párizs térképét csupa magyar névvel közli, még attól sem riad vissza, hogy a *St. Germain des Prés-t Mezei Szent Ármin-templom*-nak nevezzék. Ebben is van egy adag meghökkentés, tréfás szándék, mint a már említett „De Beauvoir Simonká”-ban, de egyben annak a kifejezője is, hogy Párizst egy kissé magyar városnak érezzük. Petőfi egy francia regény fordításában (Paul de Kock: *Jenny*) a párizsi *rue Laharpe*-ot szó szerint *hárfa-utca*-nak fordította (kisbetűvel; abban az időben az utcanévek még nem számítottak egészen tulajdonnévnek); pedig a névben szereplő *Laharpe* családnév, tehát lefordíthatatlan. Sokan emlékeznek még a harmincas évek bestsellerére, Földes Jolán „*a halászó macska utcája*” című regényére, amelynek címe szintén párizsi utcanév hatásos lefordítása.

Az utcanévekhez hasonlóan az épületek, építmények nevét is többnyire lefordíthatatlanul használjuk. Így az olyan nevek, amelyek saját nyelvük rendszerében közszoói jelentésű, *B* típusú szónevek, magyar összefüggésben *A* típusú jelnévként szerepelnek: *Burg, Tower, Kreml, Zwinger, Uffizi, Pont Neuf, Ponte Vecchio* stb. Lefordítva többnyire ezek szokásosak: *Téli Palota, Dózsepalota, Fehér Ház, Diadalív*. Az *AB* típusú kombinált nevekben a változatlanul maradó jelnévi elem mellett a közszoói elemet lefordítjuk: *Eiffel-torony*¹, *Brandenburgi-kapu*; a jelnévi elemet is le szoktuk fordítani a prágai *Károly-híd* nevében.

Külön figyelmet érdemelnek a templomnevek. A templomokat hivatalosan védőszentjükről nevezik el, ám a magyar templomok köznyelvi megjelölése többnyire közszoói jellegű, mint *belvárosi plébániatemplom, alsóvárosi templom, ferences templom* stb., s a 'templom' jelentésű közszoó a tulajdonnév mellől sem maradhat el: *Szent Anna-templom, Szent István-bazilika*. Nem így más nyelvekben, elsősorban az olaszban és a franciában, ahol a névadó szent neve vagy közszoói kapcsolattal való megjelölése önmagában is, átvitt értelemben a róla elnevezett templomot jelöli: *San Marco, Notre Dame*. Magyar

¹ Az *Eiffel* elemet magyarosan, illetőleg németesen ejtjük, nem *efel*-nek, mint a franciák.

szövegben ezeket a templomneveket többnyire változatlanul hagyjuk, legfőljebb a *templom*, *székesegyház* stb. szót tesszük melléjük. Egy építészeti-történeti kézikönyv (Szentkirályi—Détshy: Az építészet rövid története. Ipari technikai tankönyv változatlan lenyomata. 1959.) többek között a következő templomokat említi: *San Apollinare in Classe*, *San Vitale* templom, *San Marco székesegyház*, *Saint Trophime* templom, *Sainte Madeleine*, *Saint Étienne*, *San Miniato al Monte*, *Sankta Maria im Kapitol*, *Karl Borromäus-templom* stb. A szentekről elnevezett külföldi templomok közül csak néhánynak honosodott meg magyar neve: a római *Szent Péter*-, a velencei *Szent Márk*-, a bécsi *Szent István*-, a prágai *Szent Vitus*-, a londoni *Szent Pál*-, a leningrádi *Izsák-székesegyház*nak. Lefordíthatatlanul hagyjuk azokat a templomneveket is, amelyek teljesen közszói elemekből állnak: *Sainte Chapelle*, *Notre Dame*, *Sacré Coeur*, *Santa Croce* stb.

A városrész-, utca- és épületnevekkel kapcsolatban mint érdekességre hivatkozhatunk megint Szepsi Csombor Márton útleírására, amelyben Dancka egyik „hostátja” *Hosszúkert* (52), a prágai Malá Strana *Kis oldal* (176), „Argentíná”-ban (Strassburgban) a *Régi bor utcá*-ban szállt meg; a templomokat magyar néven említi, de a párizsi Pont Neuf neki is *Pont Neuf* (131). A londoni Westminster nevét különös módon csak félig fordítja le: *Westmonostor* (107).

6. A lefordíthatatlanul maradó nevek közé tartoznak a hajónevek is. Még az ifjúságnak szóló művek szerzői sem tartják szükségesnek, hogy a közszói jelentésű hajóneveket fordítással tegyék érthetővé; egy ilyen könyv (Petur László: A nagy kaland. Móra Ferenc könyvkiadó 1959.) például így sorolja fel a spanyol Armadát 1558-ban megverő angol flotta hajóit: *Revenge*, *Dreadnought*, *Aid*, *Triumph*, *Rainbow* és a többi (217). Személynév a hajó nevében gyakran a rangot jelölő közszói jelzővel vagy értelmezővel összerakva fordul elő; az ilyeneket is lefordíthatatlanul használjuk: *Queen Mary*, *Kaiser Wilhelm II.*, *Admiral Graf Spee* stb.; így honosodott meg a magyar költészetben Kiss József révén a *Knyáz Potemkin* is. Elszórtan azonban akad példa a hajónév lefordítására is. Ha nem is éppen magyar néven, de magyaros — azaz latinos — alakban használjuk az *Auróra* cirkáló nevét, melynek orosz alakja *Avrora*. Magyar néven emlegették újságjaink a *Szerencsés Sárkány* nevű japán hajót, amely évekkel ezelőtt egy atomkísérlet alkalmával fertőzést szenvedett. A szépirodalomban szereplő, tehát költött hajók nevét is lefordítják néha. Szomory Dezső egy novellájának címe „Ünnep a *Dühöngőn*”; a *Dühöngő* egy orosz hadihajó neve.

7. Állatok tulajdonnevének lefordítására igen ritkán van szükség, mivel állatok nemigen szoktak olyan nemzetközi hírnévre szert tenni, amely nevüknek más nyelvű szövegben való előfordulásával járna együtt. Ilyen kivételes eset a szovjet úrkutyáké: a magyar sajtóban *Szellőcske* és *Szenecske* néven szerepeltek. Legfőljebb a szépirodalmi fordítás kerül szembe ezzel a problémával, ennek vizsgálatához azonban előbb tanulmányozni kellene az „irodalmi állatnévadás” csöppet sem érdektelen kérdéseit.

8. Az intézménynevek többnyire tulajdonnévként használt közszói kapcsolatok, elvileg tehát lefordíthatók. Le is szoktuk fordítani első-sorban a politikai intézmények, pártok, szervezetek nevét: *Csehszlovák Kommunista Párt*, *Arab Liga*, *Dél-vietnami Nemzeti Felszabadítási Front*, *Amerikai*

Államok Szervezete, Afrikai Egység Szervezete stb. Világhírű kulturális intézmények nevét ellenben sokszor lefordíthatatlanul használjuk: *Comédie Française, Burgtheater, British Museum, Rijksmuseum, Bibliothèque Nationale* stb. Gyakran lefordíthatatlan marad a nagy gazdasági intézmények, külföldi monopolvállalatok neve is: *General Motors, Royal Dutch Oil Company, I. G. Farbenindustrie, Union Minière*. Az intézménynevek a sajtóban sokszor mozaikszó formájában jelennek meg, amely hol a magyar, hol az eredeti idegen elnevezés szavainak kezdőbetűjéből alakul: ENSZ, NOB (= Nemzetközi Olimpiai Bizottság), de: UNESCO, NATO, FIFA (= a nemzetközi labdarúgó-szövetség) stb.

9. A tulajdonnevek közé tartoznak a címek is, amelyek többnyire szintén elvileg lefordítható közzói kapcsolatok. Az irodalmi művek címét s az egyéb szöveghez tartozó címeiket — tehát szöveges zeneművek: dalok, operák, kórusművek címeit, filmcímeket — általában a szöveggel együtt fordítjuk le. Az irodalmi címek lefordítása nem mindig problémamentes feladat; néha a szó szerinti fordítás helyett egészen új címet kell adni — ezeket a kérdéseket a magyar irodalmi címadásról szóló dolgozatomban érintettem (Nyr. 89: 186—7). Sokszor lefordítjuk az olyan művek címét is, amelyeknek szövege nincs lefordítva — sok példát találhatunk erre a rádióműsorban, idegen nyelvű dalok, operák stb. esetében —, de néha a szöveg lefordítása mellett megtartjuk az eredeti idegen nyelvű címet: *Così fan tutte, My Fair Lady*. Nem szoktuk lefordítani a külföldi újságok címét: *Pravda, L'Humanité, Die Tat, Times* stb., talán éppen azért, mert szövegüket sem fordítjuk le.

Szöveg nélküli zeneműveknek is lehet tulajdonnévszerű címük. Nem tekintjük címnek az ilyen megjelöléseket: *V. szimfónia, h-moll mise*, mivel ezek nem tulajdonnévszerűek. Ezek ellenben már valódi címek: *Egy kiállítás képei, Éj a kopár hegyen, Róma fenyei*, — amint látjuk, le is lehet őket fordítani; más címeiket viszont inkább lefordíthatatlanul használunk: *Das wohltemperierte Klavier, Le sacre du printemps, Alborada del gracioso*. Magyar néven emlegetjük a képzőművészet alkotásait, a képeket és szobrokat: *Éjjeli őrző, A calais-i polgárok*; kivétel itt is van, pl. Botticelli *Primaverá*-ja.

10. Eddigi áttekintésünkben csak azzal foglalkoztunk, hogy az idegen tulajdonnevek hogy jelennek meg magyar szövegösszefüggésben. A tulajdonnév lefordíthatósága azonban természetesen nemcsak ezen a síkon jelent problémát, hanem megfordítva, valamint más nyelvek egymás közti viszonyában is. Ami a magyar tulajdonnevek idegen nyelvre való fordítását illeti, a személynevekkel ma többnyire úgy járunk el, hogy a családnév + keresztnév sorrendet megváltoztatjuk, de az előre helyezett keresztnévnek megtartjuk magyar alakját (*Sándor Petőfi*). Kétségtelen, hogy ez felemás megoldás, de csak így kerülhetjük el, hogy külföldön ne nézzék családnévnek a magyar keresztnéveket. Régebben a keresztnévet is megfelelő idegen alakjával helyettesítettük; sokan ma is így használják nevüket külföldön. Földrajzi neveink egy részének van hagyományos német megfelelője (pl. *Stuhlweißenburg, Raab, Erlau, Plattensee*). Külföldi térképek ezeket gyakran feltüntetik a magyar név mellett, idegenforgalmunk inkább a magyar neveket használja. A közzói elemet tartalmazó földrajzi nevek lefordításában, illetőleg le nem fordításában ugyanolyan tarkasággal találkozunk, mint az ilyen szerkezetű idegen földrajzi nevek magyar visszaadásában. A Balaton című, Illyés Gyula szövegével és

Reismann János fotóival a Corvina kiadásában 1962-ben megjelent könyv a képek idegen nyelvű jegyzékében így tünteti fel a Szent György-hegy, a Belső-tó és a Kötenger nevét: oroszul: *гора Сентдѣрдыхедь, Внутреннее озеро*, „Каменное море”; németül: *St. Georgsberg, der Innere See, Kötenger*; angolul: *Szentgyörgy Hill, Inner Lake, Kötenger—Sea of stones*; franciául: *mont Saint-Georges, Lac intérieur, Kötenger*. — Megvan a hagyományos idegen — főleg német — neve néhány idegenforgalmi nevezetességű építményünknek: *Kettenbrücke, Fischerbastei* stb.

II. Annak a vizsgálata, hogy a különféle idegen nyelvek hogy bánnak egymás tulajdonneveivel, túlmegy nemcsak ennek a dolgozatnak a keretén, hanem az egész magyar nyelvészet illetékességén is. Néhány kipillantás azonban teljesebbé teszi az eddig kapott képet. A személynevek változatlanul hagyása nemzetközileg általános jelenségnek látszik, noha a föllelhető kivételek arról tanúskodnak, hogy régebben másutt is szokás volt az idegen keresztnevek a hazai alakokkal való helyettesítése. A franciáknak például Johann Sebastian Bach *Jean-Sébastien Bach*, Leonardo da Vinci pedig *Léonard de Vinci*. (A Larousse-nak minél régebbi kiadásában keresgélünk, annál több francia alakú keresztnevet találunk.) A franciák igen sok idegen, különösen olasz személynevet használnak franciásított alakban: *Michel-Ange, Titien, Arétin, Tasse* stb. A XV. századi németalföldi festőt, *Rogier van der Weyden*-t a franciák *Roger de la Pature* néven ismerik. A latin és görög személyneveket nemcsak a franciák és az olaszok, hanem például az angolok és a németek is szeretik a maguk artikulációs rendszeréhez idomítani, a maguk szája íze szerint formálni, s a németes *Horác, Virgil, Homér* névalakok elleni küzdelem sokáig szerepelt a magyar nyelvművelés napirendjén. — Az országokat, nagyobb városokat és folyókat más nyelvekben is többnyire a saját nyelvi rendszerükhöz, saját szókincsükhöz tartozó néven nevezik, amelyet az idegen nem is mindig ért meg, éppúgy meg kell tanulnia, mint az illető nyelv szavait, például hogy München olaszul *Monaco* vagy Róma oroszul *Rim*. A franciák itt is rokonai nagyvonalúsággal bánnak az olasz nevekkal; nemcsak a legfontosabb olasz városoknak van francia nevük, hanem kisebbeknek is, pl. *Pérouse* (= Perugia), *Plaisance* (= Piacenza), *Vintimille* (= Ventimiglia). Városrészek, épületek és egyéb kisebb földrajzi objektumok közsói elemű neveit a gyakorlat ismét csak igen ellentmondásosan alakítja. Például egy Londont bemutató, angol-francia-német szövegű képeskönyvben a francia képaláírások a *Towert* és a *Cityt* franciául nevezik meg: *La Tour de Londres, La Cité de Londres*, de az *East End* nevét változatlanul hagyják; a német képaláírások éppen fordítva, a *Towert Tower*-nak, a *Cityt City*-nek nevezik, az *East Endet* viszont *Ostend*-nek. A címek lefordítása — tapasztalatom szerint — idegen nyelveken szűkebb körű, mint nálunk: filmek, operák, zeneművek címét sokszor fordítatlanul hagyják. A Budapesten újabban megjelenő *Daily News* — *Neueste Nachrichten* című, angol-német nyelvű napilap angol részében például ilyen címeket találunk az operaházak műsorában: *La fanciulla del West* (= Nyugat lánya), *Dreimäderlhaus* (= Három a kislány), a János vitézt lefordítja: *John the Hero*, ezt viszont a német szöveg hagyja változatlanul *János vitéz*-nek. A Lammermoori Luciát *Lucia di Lammermoor* címen találjuk.

12. Befejezésül próbáljuk meg megállapítani a tulajdonnevek lefordíthatóságának törvényszerűségeit. Amint láttuk, olyan sok az ellentmondás

és a kivétel, hogy szabályról, rendszerről alig beszélhetünk. Az ellentmondásság oka azonban teljesen világos: két ellentétes elv ütközik össze. Az egyik a tulajdonnév változatlansága, amely szervesen összefügg azonosító funkciójával. A másik az érthetőség, az adott nyelvi rendszerbe való beilleszkedés követelménye. Minthogy a két elv egyszerre nem érvényesülhet, hol az egyik, hol a másik kerekedik felül. A személyneveknél például fontosabbnak bizonyult az első szempont: *Zweig István*-t (vagy pláne „*Ag István*”-t) nem tudjuk habozás nélkül azonosítani Stefan Zweiggel, ezért maradunk az eredeti névalak mellett. A földrajzi nevek körében viszont, legalábbis a legnagyobb egységek: országok, tengerek, földrészek, valamint az általános műveltség ismeretanyagához tartozó városok, folyók, hegyek vonatkozásában kialakult egy hazai névrendszer, amely körülbelül úgy funkcionál, mint az állat- vagy növényntani nomenklatúra. Az intézménynevek és címek esetében, amelyek közszói szintagmák lévén amúgy is a tulajdonnév-kategória peremén foglalnak helyet, az érthetőség követelménye érvényesül nagyobb súllyal. Megfigyelhetjük még azt is, hogy szívesebben használjuk lefordíthatatlanul az átvitt vagy másodlagos jelentésű tulajdonneveket, tehát a valakiről vagy valamiről elnevezett dolgok, főleg utcák, templomok, hajók neveit.

A rengeteg kivétel abból adódik, hogy a nemzetközi tulajdonnév-állomány nem merev testként jelenik meg egyik vagy másik nyelv rendszerében, hanem a gyakorlat, a szokás, a hagyomány, a nyelvek, illetőleg a népek egymáshoz való viszonya, nem egy esetben a nyelvtisztasági eszmények változása számtalan módon befolyásolja. Különösen a hagyomány szerepét kell hangsúlyoznunk. Régebben erősebb volt az érthetőség követelménye, a lefordítás igénye: az általában fordíthatatlanul maradó névfajokban felbukkanó magyar vagy magyaros alakú kivételek rendszerint azzal magyarázhatók, hogy ezeket igen régen, esetleg több száz éve ismerjük és használjuk így.

Mit tehet a nyelvész azon kívül, hogy regisztrálja a tényeket? Előírhatja-e, hogy például a személyneveket mindig eredeti alakjukban, a városneveket pedig mindig magyar alakjukban használjuk? Eddig talán elmehetünk — figyelembe véve természetesen a fordítás lehetőségeinek korlátait. De azt még tanácsolni sem merném a földrajz művelőinek, hogy például a Sziklás-hegység analógiájára Havas-hegységet is írjanak a térképre, vagy ellenkezőleg, ha a Sierra Nevada nevét nem fordítják le, ne fordítsák le a Rocky Mountains-t se. Legfőljebb fölhívhatom a figyelmüket az ilyen következetlenségekre, amelyekkel különben bizonyára anélkül is tisztában vannak. Azt pedig semmiképpen nem engedhetjük meg magunknak, hogy egy költőt megrójunk De Beauvoir Simonka vagy a Mezei Szent Ármin-templom miatt. A nevek lefordítása vagy le nem fordítása — éppen a probléma gyakorlati megjelenésének sokszínű változatossága miatt — még stilisztikai lehetőségeket is rejt magában. Ha nyelvművelői tanácsot tehát nem sokat adhatunk is, annyit még megállapíthatunk, hogy helyes és szükséges tulajdonneveket fölvenni a kétnyelvű szótárakba. A tulajdonnév lefordíthatóságának vizsgálata végül azért sem bizonyult haszontalannak, mert — legalább a szerző számára — sok mindent megvilágított a tulajdonnév természetéből.¹

J. Soltész Katalin

¹ Cikkem befejezése után jelent meg Kálmán Béla könyve, *A nevek világa*, amely a személynevek és földrajzi nevek lefordításával is több helyen foglalkozik (vö. 9, 52, 96, 109, 123, 132–3, 151, 191).

Adatok a személynevek földrajzi különbségének vizsgálatához

1. A személynevek használatának vidékenkénti különbségére utal Bárczi Géza (A magy. szókincs er. 127, MNy. 52: 153) és Pais Dezső is (MNy. 23: 579, 24: 92, 169, 31: 265 stb.). A földrajzi elveknek a személynévkutatás területén való következetes érvényesítésére Benkő Loránd hívta fel a figyelmet a magyar névtudományi konferencián (Névt. Vizsg. 132). Karácsony Sándor Zsigmond meg is próbálta ezt az elvet érvényesíteni a XVIII. századi névadás vizsgálatakor (uo. 164—8). Adatai azonban igen nagy földrajzi távolságról valók (Hajdú megye, Kiskunhalas, Baranya és Vas megye), továbbá az egyes megyék helységei között nem tesz különbséget.

Alább két egymás mellett fekvő község személynévanyagán és névalak-változatain szeretnénk bizonyítani, hogy találunk különbségeket — ha nem annyira szembetűnőeket is — egymáshoz közelebb eső, sőt ugyanazt a nyelvjárást beszélő községek névhasználatában is.

Nógrád megye két községét, Patakot és Dejtárt tettük vizsgáldásunk tárgyává. Mindkettő azonos nagyságú, tiszta magyar lakosú volt a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején (Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere 40—1). Mindkét község határa katolikus egyházi birtok volt, és lakói szinte kivétel nélkül római katolikusok. 1945-ig közös egyházközséget alkottak, csak Patakon volt templom, itt történt az anyakönyvezés is. Egy anyakönyvben, ugyanazon kéz illetőleg kezek írásával, vegyesen találjuk a pataki és a dejtári lakosok adatait. Az összeházasodás és átköltözés ma is igen gyakori, és az volt a XVIII—XIX. sz.-ban is (Török i. m. 26). Alábbi adatainkat Patak község római katolikus anyakönyveiből vettük (Orsz. Levéltár Mikrofilmtára. A. 371—373).

2. Először a XVIII. sz. végéről 15 év (1770—1784.) összes újszülötteinek keresztnévanyagát vetjük össze. Nemenként viszonyítjuk egymáshoz a neveket.

Női nevek:	Patak:		Dejtár:	
<i>Ágnes</i>	13	5,0%	9	3,2%
<i>Anna</i>	35	13,5	23	8,4
<i>Apollónia</i>	1	0,4	—	—
<i>Borbála</i>	25	9,6	50	18,2
<i>Erzsébet</i>	59	22,7	67	24,4
<i>Éva</i>	7	2,7	4	1,4
<i>Ilona</i>	3	1,0	—	—
<i>Judit</i>	11	4,2	17	6,2
<i>Julianna</i>	1	0,4	3	1,1
<i>Katalin</i>	35	13,5	39	14,2
<i>Klára</i>	2	0,8	1	0,5
<i>Krisztina</i>	—	—	1	0,5
<i>Mária</i>	7	2,7	3	1,2
<i>Marianna</i>	19	7,3	5	1,8
<i>Róza</i>	25	9,6	31	11,3
<i>Rozália</i>	3	1,0	4	1,4

Női nevek:	Patak:		Dejtár:	
<i>Sára</i>	2	0,8	—	—
<i>Terézia</i>	8	3,0	8	2,9
<i>Veronika</i>	4	1,5	8	2,9
<i>Zsuzsanna</i>	—	—	1	0,5
Összesen:	260		274	
Férfinevek:				
<i>Ádám</i>	2	0,7%	4	1,3%
<i>András</i>	22	7,4	20	6,9
<i>Antal</i>	—	—	7	2,3
<i>Benedek</i>	1	0,3	—	—
<i>Dávid</i>	1	0,3	—	—
<i>Ferenc</i>	5	1,6	10	3,4
<i>Gábor</i>	4	1,4	8	2,6
<i>György</i>	21	7,2	16	5,5
<i>Hieronimusz</i>	1	0,3	—	—
<i>Ignác</i>	2	0,7	—	—
<i>Imre</i>	7	2,3	6	2,0
<i>István</i>	49	16,5	69	22,7
<i>Jakab</i>	1	0,3	—	—
<i>János</i>	58	19,5	73	24,0
<i>József</i>	47	15,9	47	15,4
<i>Károly</i>	1	0,3	—	—
<i>Lőrinc</i>	1	0,3	—	—
<i>Márton</i>	14	4,7	—	—
<i>Mátyás</i>	12	4,1	4	1,3
<i>Mihály</i>	26	8,8	27	8,9
<i>Miklós</i>	2	0,7	—	—
<i>Orbán</i>	1	0,3	—	—
<i>Pál</i>	17	5,8	14	4,7
<i>Péter</i>	1	0,3	—	—
<i>Tóbiás</i>	1	0,3	—	—
Összesen:	297		305	

Eltérés mutatkozik a két községben a női nevek száma és arányszáma között. Patakon három névvel találkozunk, melyeket Dejtáron nem használtak, ezek közül egyet, az *Ilonát*, több újszülött is kapta. Dejtáron két ilyen név van: *Krisztina* és *Zsuzsanna*. Sokkal lényegesebb azonban az arányszámok közötti eltérés. Patakon az *Ágnes*, *Anna*, *Mária* és *Marianna* a kedveltebb név, Dejtáron pedig a *Borbálát* majd még egyszer annyian kapták. Kizárólag Patakon 14 férfinév szerepel a dejtári eggyel szemben. (Ez itt gyakorinak mondható 2,3%-os előfordulásával.) Ezek közül tizenhármát (kivétel a *Márton*) csak egy-két újszülött viselt. Megállapíthatjuk, hogy a patakiak szívesebben használtak új, a községben ritka neveket. (Később is kimutatható ez a szokásuk.) Ennek következtében a gyakran használt nevek arányszáma Dejtáron néhány százalékkal nagyobb.

3. Amint látjuk, a keresztnévek megválasztásában is találtunk eltéréseket az oly szoros kapcsolatokkal rendelkező két község között. A továbbiakban megvizsgáljuk a keresztnévek különböző változatait 1837—1851 között a fenti anyakönyvek alapján. Ekkor ugyanis magyar nyelven írták be az adatokat, és sok esetben a szülők, keresztszülők (főleg a nők) neve a pap által megszokott változatban kerültek feljegyzésre. (Időszakunkból minden név-változatot szerepeltetünk, s mivel a születések száma majdnem pontosan megegyezik ekkor is, körülbelül ugyanannyi személyről kapunk adatot.)

Női nevek:		Patak:	Dejtár:
Anna:	<i>Panna</i>	1	—
Apollónia:	<i>Apolló</i>	16	24
Borbála:	<i>Borbál</i>	2	1
	<i>Boris</i>	42	75
Cecília:	<i>Cicelle</i>	2	9
	<i>Cili</i>	1	9
Emerencia:	<i>Emera</i>	1	3
Erzsébet:	<i>Erzsa</i>	—	2
	<i>Erzse</i>	64	86
	<i>Örzse</i>	3	2
Etelka:	<i>Etel</i>	—	1
Éva:	<i>Vica</i>	1	—
Franciska:	<i>Franci</i>	15	11
	<i>Francis</i>	—	1
	<i>Francika</i>	—	1
	<i>Francka</i>	14	18
Ilona:	<i>Ila</i>	1	—
Judit:	<i>Juda</i>	10	1
	<i>Judita</i>	—	1
Julianna:	<i>Juli</i>	1	4
	<i>Julia</i>	—	1
	<i>Julis</i>	2	34
Katalin:	<i>Kata</i>	1	1
	<i>Kati</i>	71	99
Klára:	<i>Klári</i>	1	5
	<i>Králi</i>	7	15
Luca:	<i>Luci</i>	1	—
Magdolna:	<i>Magda</i>	3	6
Mária—Marianna:	<i>Mari</i>	10	4
	<i>Mári</i>	—	3
	<i>Márika</i>	—	1
	<i>Maris</i>	35	47
Petronella:	<i>Petrona</i>	23	9
Róza—Rozália:	<i>Rozál</i>	—	2
	<i>Rozáli</i>	1	4
	<i>Róza</i>	3	1
	<i>Rozi</i>	42	36
	<i>Rózsa</i>	9	7
	<i>Rózsi</i>	10	16

Női nevek:		Patak:	Dejtár:
Terézia:	<i>Teréz</i>	37	28
	<i>Teréza</i>	2	2
	<i>Tera</i>	5	4
Veronika:	<i>Veron</i>	—	1
	<i>Verona</i>	136	137
Viktória:	<i>Viktor</i>	19	63
Zsófia:	<i>Zsófi</i>	4	—
Zsuzsanna:	<i>Zsuzsi</i>	14	7
Férfinevek:			
Alajos:	<i>Aloiz</i>	19	14
András:	<i>Andra</i>	1	—
Benedek:	<i>Benko</i>	—	1
Boldizsár:	<i>Boldi</i>	1	3
Demeter:	<i>Demes</i>	—	1
Felicián:	<i>Filic</i>	—	2
Flórián:	<i>Flóri</i>	10	—
	<i>Flóris</i>	2	—
Hieronimusz:	<i>Hierim</i>	1	—
János:	<i>Janis</i>	—	1
Mihály:	<i>Misa</i>	1	—
Taddeus:	<i>Tadus</i>	1	1
Tóbiás:	<i>Tóbis</i>	4	5
Zsigmond:	<i>Zsiga</i>	—	2

Természetesen nem bizonyítanak névhasználati különbséget azok az esetek, amikor egy névalak az egyik községben él, a másikban hiányzik, hiszen a teljes keresztnév is hiányozhat. (A község korabeli teljes keresztnévanyagának ismerete nélkül még akkor sem használhatjuk fel bizonyítékkul, ha az újszülöttek neveit végig pontosan összeszámoltuk. Gondoljunk a nagy csecsemőhalandóságra és a népesség természetes fluktuációjára!) Ugyancsak nem mondanak számunkra névföldrajzi szempontból semmit azok a nevek, amelyeknek csak egy alakváltozata használatos mindkét (több község összehasonlításakor valamennyi) helyen. (Csak a teljesség kedvéért soroltuk fel az összes név valamennyi alakváltozatát.) Néhány női név azonban így is érdekes tanulságul szolgál. Az *Erzsébet*-nek *-a* képzős változata is élt Dejtáron, amellyel Patakon nem találkozunk. A *Franciska*-nak az *-i* képzős alakja Patakon, a *-ka* képzős Dejtáron élénkebb, a már *-i*-vel képzetthez is kapcsolódik. Patakon a mai népnyelvben is megtalálható *Králi* voszonymagányos számban (87,5%) fordul elő, mint Dejtáron (75,0%). A *Mária* ~ *Marianna* (felnőttek körében ekkor még mindkettő gyakori név, 1800-tól azonban a *Marianná*-t újszülött már nem kapta itt) neveknek Patakon csak két, Dejtáron négy változata élt, de ebből csak egy az általánosan használt. A *Róza* ~ *Rozália* (újszülötteknél és felnőtteknél egyaránt megtalálható mindkettő) változatai közül Dejtáron a hosszabb formát többen használták, mint Patakon. A rövidebb alakok között sem azonos az arány (*Rozi*: Patakon: 64,5%, Dejtáron: 54,6%; *Rózsi*: Patakon: 15,4%, Dejtáron: 24,2%.)

4. Elsősorban nem a névváltozatok alaki vizsgálatát tűztük ki célnak, hanem a különböző változatok használatát néztük meg. Megállapíthatjuk, hogy találunk különbségeket a bemutatott községek adataiban. Természetesen ezek az eltérések nem oly nagyok, nem annyira szembetűnők, mint egymástól távolabb eső, kevesebb kapcsolatot tartó, más nyelvjárást beszélő helységek lakóinak névhasználata esetében.

Hajdú Mihály

Gondolatok néhány nyelvi-helyesírási kérdésről

A latin betűs írások olvasása

A Panoráma külföldi útikönyvek sorozatában megjelent „Varsó és környéke” című ügyes könyvecskével a kezemben róttam üres óráimban a varsói utcákat. Valóban megfelel a célnak, amelyre szánták, de egy dologban, a lengyel írás olvasásában nem segíti az érdeklődőket. Nem érthetnek egyet az előszóban bejelentett írásmódosítással, amely szerint a lengyel tulajdonnevek, utcanévek feltüntetésénél „az egyszerűség okából, de technikai okokból is” elhagyták azokat az írásjeleket, amelyek „a magyar utas számára ismeretlenek”. Véleményem szerint kis fáradsággal meg lehetett volna ismerettni ezeket a jeleket „a magyar utassal”, sőt egy ilyen útikönyvecskének ez volna az egyik fontos feladata. Az előszó ugyan utal a könyvecske végén levő „kis séta-szótár”-ra, amely „a leglényegesebb kiejtési szabályokra, hangbeli változásokra vonatkozóan” tájékoztatást ad, ebben a tájékoztatásban azonban nincs sok köszönet, szegény „magyar utast” még inkább megzavarja, mint eligazítja. „Szeretnénk hangsúlyozni — szögezi le kategorikusan a »kis séta-szótár« —, hogy a lengyel *s* betűt *sz*-nek ejtjük ki, a lengyel *sz* betűt pedig *s*-nek.” Aki ezt elhiszi, az ugyan megtanulja helyesen elolvasni a *Warszawa* nevet, de már rosszul fogja olvasni, hogy „a rövid Sienkiewicz mellékutca-ban...”, mert *i* előtt a magyar *s* hanghoz hasonló palatalizált („lágy”) *s*-et ejtenek a lengyelek, hasonlóképpen az ékezetes *ś*-nél, amit természetesen „kemény” magyar *s*-nek olvashatunk és olvasunk is, mert a magyar beszédhangok közt csak egyféle *s* van; de *sz*-nek olvasni vaskos tévedés volna. A név végén levő *cz*-vel sem tud mit kezdeni az olvasó, mert arról nem árulja el a könyv, hogy a magyar nevekben előforduló *cz*-től eltérően (*Czuczor*, *Móricz*), ez a lengyelben *cs* hangot jelöl. Pedig jó lenne, ha többek közt a nagy lengyel író nevét megtanulná jól kiejteni minden Lengyelországba látogató magyar. Ennyi megbecsüléssel tartozunk lengyel barátainknak. Rosszul tanulja meg az olvasó e könyvecskéből a nagy lengyel szabadsághős, *Kościuszko* nevének az olvasását is, és hosszan sorolhatnám még belőle az utca- és személyneveket, amelyeknek az olvasására sem ez a könyv, sem más lengyel neveket tartalmazó könyv nem tanítja meg az érdeklődőket (pl. regények), kivéve természetesen a lengyel nyelvkönyvet. Hogy a lengyel nevek olvasásával milyen rosszul állunk, két példával hadd érzékeltessem. Találkoztam már olyan gimnáziumi igazgatóval, aki következetesen *sz-szel* mondta a *Warszawa* nevet, persze az autómárkáról beszélt, s talán nem is tudta, hogy ez Varsó lengyel neve. Félévi vakációm alkalmával pedig Pesten egy különben jól képzett történelemtanárral beszélgettem a Hamu és gyémánt című regényről és filmről,

s szegénynek majdnem kitört a nyelve, mikor magyar olvasási szabály szerint ki akarta mondani a regény híres írójának, *Andrzejewski*-nek a nevét. Az *ndrz* hangsort bizony nem is lehet jól kimondani, de ha tudjuk, hogy az *rz* a lengyel írásban *zs* hangunkat jelöli (ezt egyébként a szóban forgó „kis séta-szótár” közli), akkor az író neve nem okoz nagyobb nehézséget, mint *findzsa* vagy *lándzsa* szavunk kiejtése.

Természetesen nemcsak a lengyel írás olvasásáról van szó, és azt nem kívánhatjuk meg, hogy a nevek helyes olvasására törekvő magyar szerezzon be az olvasmányaiban előforduló nevekhez egy-egy megfelelő nyelvkönyvet. Tehát a lengyelrel együtt többi szomszédunk, a szlovákok, csehek, németek, horvátok, románok ugyancsak latin betűs írásának az olvasását is tanítanunk kellene valamikor, talán még az általános iskolában, de a középiskolában mindenesetre, mégpedig a gimnáziumainkban változtatva tanított más nyelvek (angol, francia, olasz) olvasásával együtt. Tanítjuk ugyanis azt a helyesírási szabályunkat, hogy a nem latin betűs írású nyelvek neveit latin betűkkel átírjuk, a latin betűseket viszont általában változatlanul leírjuk. Ez a szabály jó, de alkalmazásának logikus következménye (mert mit ér az az írás, amelyet az átlagos magyar olvasó nem tud helyesen olvasni), hogy a latin betűs írásoknak a helyes olvasását egy sereg példa bemutatásával (elsősorban személy- és földrajzi nevekkkel, esetleg összefüggő szövegekkel is) gyakoroltatnunk kellene. Nem gondolhatunk persze minden nyelvre, hanem elsősorban a szomszédos és baráti népekre és az úgynevezett világnyelvekre. Azt általában megtanulják diákjaink, hogyan kell *Shakespeare*, *Molière*, *Goethe* nevét helyesen olvasniuk, de már azt érettségizetteink túlnyomó többsége nem tudná (hacsak nem épp azt a nyelvet tanulta), hogyan olvasandó például az új magyar iridalomtörténet III. kötetében a világirodalmi összefoglalónál (14–7) előforduló nevek közül a francia *Destouches*, az olasz *Gozzi*, *Cesarotti*, *Beccaria*, a lengyel *Naruszewicz*, *Krasicki*, *Kollataj*, az angol *Pope*, *Young* neve. A napisajtó is állandóan tele van külföldi politikusok, tudósok, művészek, sportemberek nevével, s bizony vajmi kevesen tudják valamennyit helyesen olvasni, pedig ez — szerintem — hozzátartoznék az általános műveltséghez.

Más nyelvek írásának, olvasásának a tanítása bizonyára hozzájárulna ahhoz is, hogy közelebb érezze magához az iskolát végzett magyar ember Európa többi népének a fiait: hiszen ha tudja olvasni a városneveiket, íróik, politikusaik, híres művészeik, tudósaik nevét, általában az írásukat, akkor jobban „magáévá tette” Európát, közelebb érzi népeit magához, hiszen nem „kínaiul” van számára írva, amit azok leírnak, még ha szavaikat nem érti is, de olvasni legalább tudja. Az olyan „nagyvonalú” semmibevevése egy másik nép írásjeleinek és olvasásának, mint a „Varsó és környéke” című könyvben láthatjuk, nem szolgálja a közeledést. (Sajnos, erre lehetőséget ad A magyar helyesírás szabályainak elvi része is a 282. pontban: „Nyomtatásban, ha nincs megfelelő betű, a mellékjelet elhagyjuk, az alapbetűt megtartjuk.” Ezzel én nem értek egyet: legyenek megfelelő mellékjeles betűk!) Úgy látszik, a „Varsó és környéke” írás nemcsak engem idegesített, mert látom, hogy az újabb kötetek szövegében („Krakkó és a lengyel Tátra” és „A lengyel tengerpart”) már használják „a magyar utas számára ismeretlen” írásjeleket, de a „kis séta-szótár” változatlan szöveggel hiányos olvasási eligazítást ad ezekben a kötetekben is. „A román tengerpart” és a „Bukarest és környéke” című kötet pedig meg sem kísérli, hogy valamilyen olvasási szabályt közöljön

a román neveket illetően. Ezeknek a köteteknek a „kis séta-szótár”-a valóban csak szótár, összesen 68 kifejezést és szót, köszönéseket, ételneveket, színeket, számokat közöl románul, jelezve fonetikus átírásban a helyes olvasást is. Akinek kedve és ideje van hozzá, az innen „elvonhat” néhány olvasási szabályt, ha meg tud birkózni a maga erejéből olyan „rejtélyekkel”, hogy a *c* betű a *corn*, *carne* szóban *k* hangot jelöl a szótár átírása szerint, viszont a *cinci* és a *zece* szóban *cs*-t. Ennek a — nyilván egyszerű — magyarázatát azonban nem adja meg a könyvecske, így végül sem tanulhatjuk meg belőle a szövegben előforduló román nevek helyes olvasását.

Az olvasási szabályok közlése tehát nagyon kívánatos volna az efféle könyvecskékben addig is, míg módot nem találunk arra, hogy az iskolában oktassuk őket. Azt is nagyon üdvösnek tartanám, ha mielőbb megjelenék egy olyan olcsó könyvecske, amely együtt tartalmazná minél több latin betűs írású nyelv olvasási szabályait, számos példát, főleg ismert történelmi és jelenkori neveket, földrajzi neveket is adva a szabályok illusztrálására. Egy ilyen könyv iskolai segédkönyvként is mindjárt ajánlható lenne.

Lengyel és más külföldi városok magyar neve

Van egy sereg külföldi város, amelyeknek a történelem folyamán különféle okokból magyar nevük is alakult. Ezeket a városokat magyar szövegben — nagyon helyesen — általában magyar nevükön emlegetjük, ha nem is mindenütt következetesen. Bécsbe utazunk, nem „Wienbe”; a lipcsei vásárt látogatjuk meg, nem a „leipzigit”, számunkra a francia főváros Párizs, az olasz meg Róma. (Más népek nyelvében a mi városainknak alakult ki külön nevük, s ők is természetesen azt a nevet használják, ha anyanyelvükön beszélnek.) Iskolai földrajzoktatásunk ennek megfelelően következetesen a magyar nevet tanítja először, a tankönyv azután zárójelben közli az illető országban használt nevet, esetleg a helyes kiejtést is, például a 6. osztályos tankönyvben: „Varsó (Warszawa = varsava)”. Én még „tudományos vagy hivatalos kiadványban” is ezt a kétnyelvű megoldást választanám, nem elégedném meg ott sem csupán az idegen név használatával, mint Kovalovszky Miklós — egyébként nagy egyetértéssel olvasott — cikke javasolja az Élet és Tudományban (1967. 2. sz. 68). Tökéletesen helytálló a megállapítása: „Az évszázados használat a magyar nyelv élő részévé tette ezeket a neveket.” Ezért a közbeszédben, sajtóban az idegen névvel való azonosításra nincs is szükség. Ha például a brémai muzsikusokról, a bécsi keringőről, a lipcsei vásárról, a párizsi világkiállításról vagy a pozsonyi tv-ről írunk és beszélünk, nem kell még zárójelben sem közölnünk az idegen városnevet.

Az eddig elmondottakban, azt hiszem, általában mindnyájan egyetértünk, ha sajtónk hébe-hóba vét is e szabály következetes alkalmazása ellen. Van azonban néhány külföldi városnevünk, amelyeknek a használatáról idők folyamán kezdtünk megfedkezni, pedig éppen olyan jól, magyarosan hangzó nevek, mint az eddig emlegetettek, és évszázados kereskedelmi, kulturális és történelmi kapcsolatokra utalnak. Két lengyel város régi nevének felélesztése érdekében emelnék szót. Varsó és Krakkó magyar nevét valamennyien használjuk, sőt inkább azt tudják kevesen, hogy az utóbbi lengyelül *Kraków* (olvasd: krakuv), mert ezt még az általános iskolai földrajzkönyv is elhallgatja Varsó lengyel nevével ellentétben, s nem közlik e városok lengyel nevét

a Panoráma könyvecskék sem, holott itt — ismeretterjesztésről lévén szó — a kétnyelvű közlés indokolt volna. Arról viszont nem tájékoztat az iskolai földrajzkönyv (sajtónk is csak az idegen nevet szokta újabban használni), hogy *Wrocław* magyarul *Boroszló*. Pedig az MTA helyesírási szabályzata a magyaros formában írandó városnevek közt említi *Boroszló*-t *Krakkó*-val együtt (277. pont). Így szerepel a Magyarország története (Bp., 1964.) első kötetének 137. lapján is Mátyás királlyal kapcsolatban. Jó lenne ismét általánosan használnunk, hiszen magyar szövegben jobban hangzik, mint a *Wrocław* név. Az ugyancsak „nyelvficammal” fenyegető *Gdańsk* régi magyar nevét még jobban elfeledtük. Ez már a helyesírási szabályzatban is az idegen írásmód példái közt szerepel (282. pont). Szepsi Csombor Márton még *Dancka* néven emlegeti híres XVII. századi útleírásában (ami cseppet sem zavarta a róla szóló cikk szerzőjét az új Magyar irodalmi lexikonban, tudniillik következetesen Danzignak nevezi, bár egy lengyel várost magyar szövegben német néven emlegetni enyhén szólva tapintatlanság). Még „A Pallas nagy lexikona” is megírja (1893-ban!) a Danzig címszónál (5. kötet 30), hogy „lengyelül *Gdańsk*, latinul: *Gedanum*, régi magyar okiratokban *Danczka*”. Próbáljuk csak meg, mennyivel könnyebben kimondható, mennyivel jobban hangzik magyarul a következő mondat a magyar névvel: „Egy hétig *Gdańskban* voltam”, illetve „Egy hétig *Danckában* voltam.” Kár lenne, ha feledésbe merülnének ezek a régi magyar városnevek.

Nem akarom természetesen a világnak eddig magyarul nem nevezett városait magyar névvel ellátni. Nem javasolnám például, hogy lengyel mintára New York nevét (ők *Nowy Jork*-nak írják és mondják), változtassuk *Új Jork*-ra. Még a magyar lakókban bővelkedő amerikai városok nevét sem magyarítanám, ha eddig nem alakult ki ilyen név. Nem hiszem, hogy bármennyire zsugorodik is a világ, olyan közünk lesz például Toulouse-hoz vagy Rio de Janeiróhoz, hogy megmagyarosítsuk a nevüket, ha egyébbel nem, azzal, hogy magyarosan írjuk. Nem valószínű, hogy tovább megyünk annál, amit helyesírási szabályzatunk az utóbbi névnél előír, hogy a ragos alakokban hosszú ó-t tegyünk a végére (188. pont). Mint ahogy olimpiász ide, öttusa világbajnokság oda, Melbourne nevét is valószínűleg változtatás nélkül írjuk a jövőben is.

Azért talán mégsem kellene a földrajzi nevek írásában véglegesen megmerevednie helyesírásunknak. Hadd terjesszem elő erre vonatkozó javaslatomat, amely szabályzatunk 265. és 277. pontjának a szellemében született. Szabályzatunk különbséget tesz közkeletű és nem közkeletű idegen szavak között, az előbbieket nyelvünk szerves részének tekintjük, és „általában magyarosan, a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk” (266. pont). Így lett a *buffet*-ből *büfé*, a *pullover*-ből *pulóver* stb. Ez nyilván nem lezárt folyamat, mert egy-egy új szó közkeletűvé válhat, s írásának a magyar helyesíráshoz való idomítása indokoltá válik majd 5—10—20 év múlva egy újabb szabályzat szótári részében. Ezt a rugalmas alakítási lehetőséget földrajzi neveinknél is fenntartanám. Úgy érzem, szabályzatunk itt lezártabbnak tekinti a kérdést, mint a közszavaknál: „Az ilyen megállapodott magyar kiejtésű földrajzi neveket a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk” (277. pont). Szerintem még sok gyakran használt város- és országnévet írhatnánk magyarosan, ilyen változtatásokkal életben tartva azt a nyelvhagyományt, amely a *Róma*, *Prága*, *Bukarest*, *Párizs* stb. neveket létrehozta. Javasolnám például, hogy Chile, Chicago, Graz, Pisa nevét máris írjuk magyarosan: *Csile*, *Csikágó*, *Grác*, *Piza*. Ha magát az elvet elfogadnók, illetve a meglevő elvet kiterjesztenők a köz-

főnevekről a földrajzi nevekre is, bizonyára még sok más névről állapíthatná meg időről időre az Akadémia, hogy gyakoriságánál fogva szerves, nemcsak alkalmi részévé vált nyelvünknek, tehát indokolt a magyar helyesírás szabályai szerint való írása. (Ha már itt tartunk: jó lenne, ha a Kálvin tér valamennyi feliratpingálója is tudomásul venné, hogy ezt a nevet magyarosan írjuk A magyar helyesírás szabályainak 274. pontja és szótári része szerint!)

Az pedig legyen magától értetődő ezután, hogy a nyelvünkben már régóta meglevő vagy régebben megvolt, de újabban el-elhagyogatott magyarul hangzó és magyarul írt neveket (*Bécs, Boroszló, Pozsony* stb.) magyar szövegben magyarul, tudományos, ismeretterjesztő művekben, tankönyvekben és útjelző táblákon a fentebb javasolt módon kétnyelvű változatban használjuk: ne herdáljuk el nyelvünknek ezeket a szavait, ne szegényítsük kiirtással földrajzi szókincsünket.

Az írógépek, a plakátművészet és a helyesírás

Tanszékünkön van lengyel és magyar írógép; összehasonlítottam őket. A lengyel írásban sok mellékjeles betű van, de azért valamennyinek helyet szorítottak az írógépen; ezzel szemben a magyar írógépek „nagyvonalúan” mellőzik a hosszú *i, ú, ű*-t. Már a gépírástankönyvünk is úgy tanítja a tanulókat (Kökény Sándor: Gépírás I. a közgazdasági szakközépiskolák, középiskolák és a gépíró- és gyorsíróiskolák számára. Tankönyvkiadó, Bp., 1965), mintha ilyen hangok és ezeknek megfelelő betűjelek a magyarban nem volnának. Nem látom be, hogy legalább kisbetűvel miért ne lehetne elhelyeznünk a hazánkban forgalomba hozott írógépeken ezeket a hosszú magánhangzókat. Miért fontosabb a nagy *X* és a nagy *Q*, mint a kis *i* és a kis *ú*? A szomorú eredmény az, hogy állandóan gépen író dolgozóink, a gépírónők nem tudják a helyesírásunkat. (Tapasztalatból beszélek: évekig tanítottam őket magyar nyelvre a dolgozók esti iskolájában.) Sőt olyan felfogás is kezd emiatt lábra kapni, hogy ezeknek a betűknek az írását nem érdemes jól megtanulniuk, hiszen úgy sincsenek rajta az írógépen. Ha egyszer az MTA helyesírási szabályzata kötelező, s ezt a nyelvi egységesülés nagy vívmányának tekinthetjük, akkor a gépírás sem igazodhat más szabályokhoz, annál kevésbé, mert egyre többen írnak szinte kizárólagosan géppel: „nagyvonalú” billentyűzetünk jóvoltából állandóan rossz helyesírással. A gépelt szövegeket még többen olvassák, leszokva hovatovább arról, hogy az ékezetek hibáit egyáltalán észrevegyék. Tudomásom szerint ennek az áldatlan állapotnak a megváltoztatása érdekében nyelvészeink több erőfeszítést tettek már, remélem, ennek meg is lesz végre az eredménye.

Nemcsak az írógépekről van azonban szó. Mind gyakrabban látok olyan plakátokat, amelyeken ékezeink helyett vízszintes vonalak találhatók. Köztudomású, hogy ilyen írásjelek a magyarban nincsenek. Roppant nagy tisztelője vagyok a művészi szabadságnak, de azt hiszem, egy felirat elsősorban mégis helyesírási, nem pedig művészi kérdés. Ennyi erővel ugyanis írhatna a művész fordított *N* vagy *S* betűt is, megunván az eddigi „szokványos” formát, hiszen arra is rájövnenék, hogy az *I* és az *Œ* milyen betű „művészi” változata óhajt lenni. Különben sem látom be, hogy a vízszintes vonal miért művészebb a szabályos ékezetnél. Az azonban még hagyján, ha a művész hébe-hóba a szokástól eltérő, „formabontó” ékezeteket rak fel, lelke rajta! De azon már igazán

bosszankodni kezdtem a minap itt Varsóban, megnézvén szép grafikai kiállításunkat, hogy nemcsak a kiállított műveken volt itt-ott ilyen „művészi” vonalkázás, hanem így tüntették fel a kiállító művészek nevét is a plakátok mellett. Ráadásul az elég vastag vonallal írt név fölött alig látható vékony vonalka volt az „ékezet”, amely — másfél méterről nézve — már tökéletesen összeolvadt az alatta levő betűvel. Arra ugyanis gondosan ügyelt a feliratok készítője, hogy a betű vastagabb vonalából ne lógjanak ki se jobbra, se balra ezek a vonalkák, mintha szégyellte volna, hogy vannak olyan mellékjeleink, amelyek csak a mi írásunkban találhatók, s más nyelvekétől többé-kevésbé eltérő magyar hangokat jelölnek. Szóval ott is voltak ezek az ékezetek, meg nem is. Így aztán megtudhattam, hogy a kiállító művészek közt szerepelt például *Adam Wurtz, Karoly Reich, Istvan Hegedus, Andras Mate*.

Becsüljük meg tehát jobban az írásunk helyes olvasásához elengedhetetlenül szükséges ékezeteket az írógépeken is, a plakátművészetben is!

Bodolay Géza

Megjegyzések egy hetilap helyesírásához

A televízió képernyőjén a régihez képest ma már jóval kevesebb helyesírási hiba villan fel a milliós nézőtábor előtt; a heti rádió- és televízió-műsorban és az azt közlő RÁDIÓ és TELEVÍZIÓ ÚJSÁG-ban azonban hétről hétre jó néhány helyesírási hiba hökkentgeti az igényesebb olvasókat. Bizonyára tanulságos lesz, ha ennek a nagy példányszámban megjelenő hetilapnak időnként egy-egy számát helyesírási szempontból szemügyre vesszük. Ezt tesszük most az alábbiakban a lap ez idei 1. számával, melynek első 7 lapja a tulajdonképpeni újságrész, a többi rádió- és televízió-műsor.

Nem célunk sem a sajtóhibák (pl. „*Le kellett tennem a tollat*” 6: 1 = 6. lap 1. hasábján) összegyűjtése, sem a *hígyje el*-féle kisdiákos hibák (6: 1) kipellen-gérezése, de még statisztikát sem szándékozunk a helyesírási hibákról készíteni. Mindössze három hibacsoporttal kívánunk foglalkozni, minthogy ezen a három területen mutatkozik a legtöbb bizonytalanság.

I. Kis és nagy kezdőbetűk

1. Kezdjük az újság címével! A cím helyesen így volna: *Rádió- és Televízióújság*, nagybetűsen négy sorban: RÁDIÓ- | ÉS | TELEVÍZIÓ- | ÚJSÁG. Az *és* kötőszó kisbetűs szedése csak az esetben volna indokolt, ha csupán a két főnév kezdőbetűjét írnánk naggyal.

2. A Televízió (= Magyar Televízió) rövidítése a képernyőn és a televízió-műsorban általában *TV*. Csakhogy a MÁV és KISZ-féle rövidítések a tulajdonnevet alkotó szavak kezdőbetűiből alakultak. A *televízió* köznév helyes rövidítése *tv*, a *Televízió* tulajdonnévé pedig *Tv*. Tehát *A TV jelenti* (24: 2) helyesen *A Tv jelenti*, a *TV-Híradó* (24: 3) helyesen *Tv-Híradó*. (A *Híradó* nagy kezdőbetűje hangosújságszerű műsorszámra utal.)* — A *termelőszövetkezet* rövidítése *tsz*, tulajdonnévben *Tsz*. Helytelen tehát: *a szanyi Dózsa tsz-ben* (23: 1).

* Szerintünk tulajdonnévként is így helyes ez az összetett szó: *Tv-híradó*, kis *h*-val, ahogy az előtag fölöldásával is így jó: *Televízió-híradó*. Itt is szabálytalan vol-

3. A Dunántúl nyugati és déli része *Nyugat-Dunántúl* és *Dél-Dunántúl*. Az -i képzős melléknévi származékok mindkét tagját kisbetűvel kezdjük, a kötőjelet megtartjuk: *nyugat-dunántúli, dél-dunántúli*. Helytelenek tehát a következő műsorcímek: *Nyugatudunántúli krónika, Nyugatudunántúli népdalok, Déldunántúli híradó* (9:1). — A *híradó* kis kezdőbetűje itt arra mutat, hogy leírója műsorszámra, műfajra, nem pedig valami hírlapfélére gondolt.

4. Az újság az írók műveit általában így írja: „*Peter Weiss Vizsgálat-ának rendezéséért*” (3: 2). Az elfogadott írásmód kötőjel nélküli: *Vizsgálatának*.

5. Még néhány apróság: A *Tiszapartján* (8: 2) helyesen: *Tisza partján*. — A *Böbe-babát* (15: 3) kötőjel nélkül írjuk, mint a *Laci fiút*. — A *Szilveszterkor* (7: 1) szót éppúgy kis kezdőbetűvel írjuk, mint a *szilveszterezik* igét. Tehát helyesen: *szilveszterkor*. — Végül úgy látszik, hogy a *Szentivánerji álom* írásmód (8: 2) használatosabb, mint a *Szent Iván-éji álom*, pedig így volna helyes. (A HTSz.-ban egyik alak sincs meg.)

II. Egybeírás, különírás, kötőjeles írás

1. Ha két főnév jelöletlen mondattani (tárgyi, birtokos jelzői, határozói) kapcsolatba kerül egymással, és egyikük sem összetett szó, szótagszámba való tekintet nélkül egybeírjuk őket. Az alábbi összetett szavakat bizonyára azért írta írójuk — helytelenül — kötőjellel, mert attól tartott, hogy egybeírásuk olvasási és megértési nehézséget okozhat. A hibásan írt összetételeket két csoportba oszthatjuk:

a) Újszerű és szokatlan összetételek: *megye-vetélkedő* 'megyék közti vetélkedő' (2: 3), *adó-táblázat* 'adóállomások táblázata' (10: 2), *vetélkedő-sorozat* (22: 2).

b) Az összetételnek legalább az egyik tagja idegen szó: *sláger-szükségletünk* (5: 1), *humor-maradék* (7: 3), *geológus-kalapáccsal* (9: 1), *antenna-csatlakozások* (24: 2), *antenna-adatok* (24: 3), *szak-kritika* (2: 3). — A zoológia egyik ága a *talajzoológia*. Ennek -i képzős származékát is egybe kellett volna írni. Helytelen tehát: *talaj-zoológiai expedíció* (22: 2). — *Moszkvai Kamara Jazz-kvartett* (9: 3). A *jazz* írásmód divatjamúlt, most már *dzsessz*-nek írjuk. Összetételei: *dzsessz-kvartett, dzsesszfelvétel* (nem pedig *jazzfelvelet* 11: 3). A moszkvai kvartett neve: *Moszkvai Kamaradzsessz-kvartett*. (Egybeírására vö. *kamaraszínház, kamarazenekar*.)

Ahogy a *vadászszenvedélyt* egybeírjuk, éppúgy a *motorosszenvedélyt* is. Helytelen tehát az *autós és motoros szenvedély* (21: 2), helyesen: *autós- és motorosszenvedély*. Ugyanígy helytelen a különírt *verbunkos muzsika* is (19: 2).

2. Ha az összetétel elő- vagy utótagja maga is összetett szó, tehát az összetétel 3 szóból áll, a jeleket és ragokat nem számítva, hat szótagig egybeírjuk, azon fölül a két tag közé kötőjelet teszünk. Eszerint egybe kellett volna írni a következő, ugyancsak újszerű és szokatlan összetételeket: *Kantáta-hangverseny* (19: 3), *bűnbak-választás* (23: 1), *hőmérséklet-határ* („a lehűlés fokozatos — a közölt *hőmérséklet-határig*” 24: 2), *rajzfilm-figura* (24: 1).

Viszont a megjelölt helyen kötőjellel kellett volna írni a következő, hatnál több szótagú összetételeket: *Rádiójáték|fesztivál* (2: 2), *Űgetőverseny|*

na a nagybetű, a *H.* A *Televízió-híradó* alárendelő összetett szó, ezért — mai helyesírásunk szerint — nem emelhetjük ki közzsói utótagját a nagybetűsítéssel. (A szerk.)

eredmények (13: 3), *szarvasmarha|tenyésztés* (23: 1). Egy kis írás címe helyesen *Ifjúmunkás-parlament* (2: 2), a szövegben viszont helytelenül (különírva) *ifjúmunkás parlament* (uo.) van.

3. Ha mindkét tag összetett, illetve ha az összetétel legalább négy szóból áll, a ragokat és jeleket nem számítva, öt szótagig egybeírjuk, azon fölül a két tag közé kötőjelet teszünk. Helytelen tehát: *Pénzügyőr|zenekar* (14: 2), *gépjármű|szavatossági* biztosítás (12: 1).

4. A tulajdonságjelzős szerkezetet általában csak akkor írjuk egybe, ha az összetett szó jelentése más, mint a jelzős szerkezet két tagjának együttes jelentése. Eszerint helytelen az egybeírás a következő esetekben: „eredményekben gazdag *új|esztendő*t (tehát az egész új évet, nemcsak újév napját) kívánok” (2: 3), a *kora|esti* órákban (6: 2), *összekötő|szöveg* (20: 2), *keresztes|hadjárata* (24: 3). Ily esetben a kötőjel is szükségtelen: a színész *civil-képe* (5: 3); helyesen: *civil képe*.

5. A melléknévi igenévhez kapcsolódó tárgyat és határozót nem írjuk egybe az igenévvel. Helytelen tehát: „*szív|ből|jövő* nevetés” (4: 2), „*hog*y ... *hitelt|érdemlőbbnek* tartásák” (6: 2).

6. A *napközi otthon* vezetője *napköziotthon-vezető*, vagyis a vezető nem az otthon, hanem az egybeírt *napköziotthon* vezetője. Eszerint az *áruvásárlási kölcsön-lehetőség* (2: 2) helyesen *áruvásárlási|kölcsön-lehetőség*, a *Szilveszteri kabaré-ismétlés* (1: 1) pedig *szilveszterikabaré-ismétlés* lenne. Ezek helyett az ormótlan alakulatok helyett azonban minden tekintetben célszerűbb a birtokos jelzős szerkesztés: az *áruvásárlási kölcsön lehetősége*, a *szilveszteri kabaré ismétlése*.

7. Az ikerszők terén is akad hiba. Helytelen a kötőjeles *hókus-z-pókusz* (8: 1) és a *csiga-biga* (18: 3). Mindkettőt egybe kell írni. (HSz. 155. pont.) — Nem lehet ikerszőnek tekinteni és kötőjellel írni az alkalmilag egymás mellé került azonos mondatrészeket. Közéjük csak vesszőt tehetünk. Helytelen tehát: „Az adást maradéktalanul tudtam *megoldani-lebonyolítani*” (4: 2).

Nincs szükség sem kis-, sem nagykövetőjelre a *hét|ről-hétre* (3: 2), *Hajnaltól-reggelig* (8: 2), *KETTŐTŐL-HATIG*-féle (9: 2) szókapcsolatokban.

Teljes az ingadozás a *Nőkről nőknek* típusú műsorszámok írásában. Írható gondolatjellel is: *Nőkről — nőknek*, vesszővel azonban nem. Helytelen tehát a *Fiatalokról, fiataloknak!* (9: 2) és a *NŐKRŐL, — NŐKNEK* (12: 2) írásmód.

8. Végül a névutós névszó -i képzős melléknévi származékát is különírjuk. Helytelen tehát az *ablaknélküli gyár* (23: 1).

III. A mondatbeli írásjelek

1. A következő műsorcímekben fölösleges a vessző: a már említett *Fiatalokról, fiataloknak* (9: 2), *Akt, hegedűvel* (1: 1), *Próba, szerencse* (11: 3).

2. Gyakori hiba, hogy a kapcsolatos mondatokat egybefűző és kötőszó előtt elmarad a vessző. Csak a 7. lapon tíz ilyen hiba van, pl. „*gint töltött magának és leült a fotelba*” (7: 1).

3. A másik gyakori hiba a megszólítás előtti és utáni vessző elhagyása. Néhány példa: *Bocsánat[,]* *uraim* (7: 3), *Nosza gyertek[,]* *legények* (19: 2), *Isten veled[,]* *édes Piroskám* (6: 2 és 13: 3), *Húzzad[,]* *cigány* (14: 2), *Jöjj[,]* *szerelem* (20: 2), *Mérnökök, technikusok[,]* *figyelem* (3: 2).

4. A *hog*y ha kötőszók helyett egy helyen *hog*yha van: „Megfigyeltük egyébként, *hog*yha olyan darabot közvetít a televízió . . . , amit mi is műsoron

tartunk, és az az előadás nem üti meg a kellő mértéket, akkor a darabnál a mi színházunk látogatottsága is visszaesik” (5: 2).

5. Végül, ha az idézetet közbevetett idéző mondat szakítja meg, az idéző mondatot követő gondolatjel után csak akkor teszünk vesszőt, ha az idézet első része után is azt tettünk volna. Helytelen tehát: „Ja? — néztek be totál a kamarába —, már elkezdődött?” (7:1). Másik példa ugyanazon írásból: „Nem énekelne valamit? — kérdezte ezután a konferanszié az énekesnőtől... —, ha már erre járt...” (7:2). — A helyes megoldás: Ilyen esetben az idézet első tagja után elhagyjuk a kérdőjelet, az idéző mondatot követő gondolatjel után vesszőt teszünk, a kérdőjel a mondat végére kerül: „Nem énekelne valamit — kérdezte... —, ha már erre járt?”

Befejezésül két kérdésre kell még válaszolnunk: Mi lehet az oka és mi a következménye a napi- és hetilapjainkban burjánzó, töménytelen helyesírási hibának? A fő ok nyilván az, hogy „írástudóink” jelentős része a helyesírás egyes területein nem kis mértékben járatlan. Tájékozatlanságuk következtében a tollukra kerülő nehezebb eseteket kapásból oldják meg; nemegyszer ugyanabban a cikkben többféleképpen is. Talán még nagyobb bajt okoznak az önféjűen külön úton járó egyénieskedők. A következmény: A helyesírásban jártasak bosszankodnak, és az íróról nem valami megtisztelő véleményt alkotnak. Közben a figyelmük többé-kevésbé elterelődik a tartalomról. A bizonytalan helyesírásúak viszont éppen tévedéseikre kapnak hitelesnek vélt jóváhagyást. Végeredményben az ország-világ elé táruló helyesírási hibák nagy kerékkötői az országosan egységes helyesírási tudat kialakulásának.

Implom József

Arany János epikájának mondatformái

1. Midőn a 150 éve született Arany János költői nyelvéről szólok, nálam méltóbb és hivatottabb valakinek, Arany XX. századi költőtársának szavait idézem. Kosztolányi Dezső mondta róla halálának ötvenedik évfordulóján: „Soha nem találkoztam még költővel, aki a nyelvvel ily csodát művelt volna. Nála nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbenetesen egy. Valahányszor egy szót használ, az más szint, árnyalatot kap, mint a közbeszédben, valami varázst, mely addig nem volt benne, erőt vagy bájat, zengést vagy selypitést, vagyis eltolja a költői-képzetes sík felé s ez az a boszorkányosság, mely minden irodalmi alkotás mélységes lényege, titkos mivolta. Ő maga a magyar nyelv” (Lenni vagy nem lenni 159). Akí olvassa és ismeri Aranyt, az tudja, hogy Kosztolányi szavai nem az ünnep hangulatának kegyes túlzásából születtek. A késői, értő tanítvány fogalmazza meg, mit jelent Arany a magyar költői — és nem csupán a költői — nyelv szempontjából: Ő maga a magyar nyelv.

Élete vége felé s abban a nyolc és fél évtizedben, mely halhatatlanságának első pillanata volt, sokan és sokszor vetették a szemére, hogy maradi. Akik így gondolkodnak, elfelejtik, hogy a legmodernebb, legértékesebb újítók egyben a legtudatosabb hagyományőrzők is. Bizonyos, hogy Arany is elmondhatta volna magáról Babits vallomását: „Szerettem mindent, ami ódon, szerettem mindent, ami új.” Megőrizte a szalontai népnyelv kincses örökségét, s mohón gyarapította haláláig a magyar és a világirodalom édes és keserű ízeivel, ragyogó és borús színeivel, táncos és ünnepélyes muzsikájával. A csodálatos, ösztönös nyelvérzék a 40 éves irodalmi pályafutás alatt páratlan nyelvi, sőt nyelvtudósi kultúrával itatódott át. Így ötvöződhetett költői nyelvében magyarság és európaiság, így lett a kifejezési lehetőségek korlátlan ura, így lett „maga a magyar nyelv”. Erről a nyelvről, stílusról köteteket lehetne, sőt kellene írni; most a percekre mért emlékezésben csupán néhány jellemző vonását villanthatom föl.

Arany, a rendkívül tudatos költő jól ismeri saját tehetségének jellegét is. 1848. ápr. 22-én ezt írja Petőfinek: „nálam f ő l e g [kiemelés Aranytól] a compositióban van a poezis, ha t. i. van; és ha a compositiót már előre gyöngének sejtem, soha sem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagbokrát.” Ha csupán a költői nyelv szerkezeti egységét vizsgáljuk Arany egyes alkotásaiban, hasonló törekvést látunk. Csodáljuk azt a stílusegységet, amely műveinek sajátja; pl. a Toldiban a népiesség művészi tökéletességét, a Toldi estéjében a tudatos távolodást a népiességtől — Arany szavával — a „fennköltészet” felé, a Buda halálában az archaizálás bravúráját, a Bolond Istókban a Byrontól ellesett, látszólag kötetlen csapongást stb. Vegyük ki most azt

a bizonyos cseppet az óceánból! A nyelvben a mondat az a legkisebb egész, mely nemcsak tartalmával, hanem szerkezetével is tükrözhet a beszélő vagy író egyéniségének, a korstílus divatjának, az alkotó művészi szándékainak stb. Természetesen Arany is tudja, hogy a mondat a legérzékenyebb kompozíciós egység, s ezt többször meg is fogalmazza. Talán legpontosabban a Szépirodalmi Figyelő I. évfolyamának 38. számában. Itt egy glosszában Szvorényi nyelvtanának megjelenéséről ad hírt, s így méltatja: „... e nyelvtan igen észszerű alapra, a syntaxisra van fektetve, a szókat nem mint rideg, elkülönözött részeket, hanem mondatbeli kapcsolatjukban tárgyalja.” Mint nyelvművelő szorgalmasan nyesegeti ugyan Arany nyelvünk vadhajtasait, a hibás képzésű magyar és a fölösleges idegen szavakat, ám a mondat épségét sokkal jobban félti. A Koszorú I. évfolyamának egyik glosszájában így ad ennek hangot: „... nem csak egyes szókkal romlik a nyelv; mi jobban aggódunk a m o n d a t [Arany kiemelése], a szófűzés elkorcsosulása miatt” (I. sz.). Arany nyilván a saját alkotó munkájának kapcsán ismeri fel a mondat rendkívüli érzékenységének elvét.

Horváth János jegyezte meg egy divatos íróról, hogy mondatszerkesztése nem organikus, hanem mechanikus. Arany mondatairól éppen az ellenkezője állapítható meg: különösen többszörösen összetett mondatai olyan organizmusok, amelyek aszerint nőnek, fejlődnek, amint a költő gondolati, érzelmi, hangulati asszociációi továbbgyűrűznek. A teljes mondat organizmusában a szavak már nem „rideg, elkülönözött részek”, már megtörtént az a boszorkányság, melyet Kosztolányi emleget, a szó már megkapta azt a varázst, mely addig nem volt benne. Még a hangzása is megváltozik: már nem a szavak hangzanak, hanem a mondat zenél. Így most, midőn Arany néhány epikai művének jellemző mondat típusait szándékozom elemezni, dióhéjban szóhasználatának sajátágaival s a mondatok zenéjével is foglalkozom.

2. Arany nagy epikai elsőszülöttjét, „Az elveszett alkotmány”-t 1845 júliusában kezdi írni, mint Önéletrajzából tudjuk, „csak magán-időtöltésül”, „minden előleges terv nélkül”, „százával öntve a hexametereket, s tovább hurcolva a rá nőtt, a mindinkább szélesedő költeményt, amint épen a pillanat szeszélye hozta magával”. A Kisfaludy Társaság pályázatán ugyan első lett, Vörösmarty közismert bírálata („a nyelv és a verselés ollynemű, mintha már irodalmunk vas korában élnénk”) azonban tüske maradt szívében. Az eposz erényeit és gyengéit sokan elemezték. Nyelvének sajátos újdonságára különösen Horváth János hívja fel a figyelmet. Mint írja: „Arany az élőbeszéd közeletű szó- és formakészletével él, amely nem vonja magára a figyelmet külön esztétikumként, de tudja kényszeríteni, hogy átlagos jellegében megmaradva több és színesebb tartalmat vegyen fel magába a megszokottnál. Ha nyelvében feltűnik valami, az ha végére járunk, rendesen a gondolat, s nem a nyelv különlegességének bizonyul. Legfeljebb szó- és kifejezés-készlete gazdagságával tér el az átlagos élőbeszédtől s tér el, fellépésekor, az átlagos irodalmítól” (Tanulmányok 387–8). Nos, éppen a gondolat különlegessége, a költő asszociációinak egyéni ritmusa formálja az eposz sajátos mondat típusait, főként a feltűnően sok, látszólag szeszélyesen csapongó, többszörösen összetett mondatot.

Kétségtelen, hogy az efféle mondatszerkezetek részint az élőbeszéd elbeszélő stílusát tükrözik, de joggal tételezhető fel, hogy Arany irodalmi példától is kapott bátorítást. Szatirikus eposzának keletkezésekor Byron

élénken foglalkoztatta, s az angol mintának jócskán része lehetett az efféle mondatok keletkezésében, mint az itt következő (ez azt beszéli el, mit művel Armida, miután átváltozott „bűvös fényű, merész lobogású fáklyavilágá”):

A mécesre röpül legelőbb s leszakítva hajából
Egy ragyogó fürtöt, kóc üstökihez köti annak;
Majd kilebeg, kissé pörzsölvén a vice-ajtót;
Künn megnyergeli a szeleket (nyergét ugyan én nem
Láttam: férfi nyereg, vagy néemberi volt-e, *quid ad rem?*)
S mint mikor a csillag, fél lábán állni megúnván
(Nem lévén nekitörve talán magyar iskolaportban)
Úgy hollandi modorban, korcsolya-futni megindúl
A kisikált égen: Armida halad rohanólag
S most, egyszer legalább, teszi elvét tisztes *utolvá*.

(I. 338—346.)

Csodás eseményről van szó, a nyelvi megformálás azonban mindent kézzel-fogható, tapintható realitássá változtat, mindent képszerűvé, szemléletessé alakít. Horváth János kiemeli, hogy már ebben a művében jelentkezik Arany rendkívüli erénye: a látás és a láttatás (i. m. 388). Idézett mondatunknak minden íze ezt igazolja. Lássuk részleteiben! A fáklyává lett Armida lobogó lángja a haja: így lehet aztán szakítani belőle egy ragyogó fürtöt, s hozzákötni a méces kócból készült kanócháoz, kóc üstökéhez. Majd kilebeg a lobogó fáklya, s hogy éreztesse a költő: nem hideg lidércfényről, hanem valóságos, égető lángról van szó, kissé megpörzsöli az ajtót. Nem csupán látható itt minden mozzanat, hanem tapintható is. A folytatás még testesebben láttat. Armida *künn megnyergeli a szeleket*. Olyan képes kifejezés ez, mely bizonyára már akkor sem idézte fel senkiben a tapintható nyereg, a lóra szállás reális képét. A költő azonban a mondat egy zárójeles részében az eredeti, konkrét értelmet állítja vissza azzal, hogy megjegyzi: *nyergét ugyan én nem láttam: férfi nyereg vagy néemberi volt-e*, s ezzel kényszeríti az olvasó fantáziáját a vaskos realitás szférájába. Maga a tény persze nem is lényeges, *quid ad rem?* — kérdi a költő latinul, hiszen a vergiliusi eposzi kellékeket is felhasználja. Eddig a zárójeles rész, utána folytatódik a lobogó fény útjának leírása. Armida oly gyorsan halad, mint az égről lefutó csillag. S hányféle asszociációt nem indít ez az égi vándor! Arany fiatal képzeletének egy játékos, huncut villanása komikus elemmé változtatja e minden költészetek egyik legköltőibb jelenségét, s elképzeltet velünk egy fél lábón álló csillagot, mely megunta kényelmetlen helyzetét. Egy újabb zárójeles tagmondat újabb — most már szatirikus élű — képzettársítást pattant ki a fél lábón állás képzetéből: a csillag nem járt poros magyar iskolába, nem kellett büntetésből fél lábón állnia. (A volt segédtanító jól ismerhette ezt a büntetést meg az iskolaport is.) A zárójeles rész után az asszociáció irányának újabb fordulásával a csillag futására tereli figyelmünket a költő: az égi jelenség *hollandi modorban, korcsolya-futni megindúl*, s pályája a tiszta égbolt, azaz *a kisikált ég*. A *kisikált* jelzőnél álljunk meg egy pillanatra! Ahogy komikus jelenséggé lett a fél lábón álló csillag, úgy kerül emberközelségbe a megfoghatatlan, messze égbolt ezzel a jelzővel, mely falusi, kisvárosi szobák szombatontként felsúrolt padlóját idézi. Az eposzban sok efféle szó van, mely a mondatba ágyazva merész expresszivitással mutat túl megszokott jelentésén, s a XX. századi stílusfejlődés felé készíti az utat.

Az asszociációs láncreakció, melyet a csillaghasonlat elindított, ezzel lezárul, s a költő befejezésül visszatér Armidához, ki *halad rohanólag s . . . teszi elvést tisztes utolvá*. Ez az *utolv* szó Arany játékos alkotása az *elv* mintájára, mellyel ellentétbe is állítja. Ha csak az *elv* 'princípium' szó mai jelentését ismerjük, aligha érthető ez a nyelvi játék. Arany idejében azonban még világos volt e nyelvújítási szó első jelentése, melyet még 1864-ben is így ad meg CzF.: „Általán, ami elül van, ami másokat megelőz . . .” A szót eszerint ugyanabból a töből faragták, amely az *elő*, *elől* szavakban is megvan. Arany *utolv* szava tehát az *elől* jelentésével ellentétes *utol*-ból alakult, megtoldva az *elv*-ből elvont *v*-vel. Ugyancsak CzF.-nál az *elv* szó 3. jelentése ez: „oly gyakorlati okfő, mely vezérli akaratumkat, cselekvényeinket . . .”, az *utolv* jelentését pedig Arany tréfás-szatirikus jegyzete magyarázza: „*Utolv*:-teszi azt, midőn valaki először megtesz valamit s azután gondolkodik rajta: mi okból cselekedte? Eset rá tömérdek, kivált honunkban. S minthogy ez eszme kifejezésére a latin nyelv is szűk: bátor vagyok egy új szót gyártani s azt a tudós világra rákötni: postcipium. A latin nyelv, mint haj, köröm stb. halál után is nő.” Arany tehát szinte kifogyhatatlan a nyelvi játékokban: az *utolv*-nak még latin megfelelőjét is megalkotja. Ha az *elv* 'princípium', mért ne lehetne az *utolv* 'postcipium'? A párhuzam tökéletes.

Nagyon is érthető, hogy ez a byroninál is szabadabb gondolati csapongás, egybeötvözve a magyar népi élőbeszéd kötetlenségével s beleágyazva a Lúdas Matyira emlékeztető, akkor már bizony divatjamúlt hexameterekbe, nem túlságosan tetszhetett a népies hangnembe is „fentebb” költőiséget öntő Vörösmartynak. Bizonyos azonban, hogy a jövő költői nyelvének új lehetőségei itt kezdenek alakulni. S az olvasót, aki boldog, ha keletkezésében érheti tetten a világirodalom egy-egy csodáját, elgyönyörködteti a 28 éves szalontai másodjegyű merész realizmusú asszociációs készsége, nyelvalkotó fantáziája, gazdag invenciója a nyelvi formák felhasználásában, s az a biztonság, mely szabadságot ad a mondatalkotásban a rendkívüli, a szokatlanra is.

Az imént elemezett, bonyolult mondatszerkezet tipikusnak mondható Az elveszett alkotmányban, de csupán a szerkezet, mert ezen belül a részletekben kifogyhatatlan a fiatal költő nyelvi leleménye. Tájszó, régies szó és szóalak, a nyelvújítás szülöttei, a táblabíró világ sok latin kifejezése, francia és német divatszavak s nem utolsósorban saját új szóalkotásai — Tolnai Vilmos szerint kb. 550! (MNY. 14: 265—9) — egyformán alkalmasak neki arra, hogy tréfás, komikus vagy satirikus gondolatsziporkák nyelvi hordozói legyenek, itt-ott még gyereknyelvi szavakat is felhasznál. Valószínű, hogy Aranyra is hatással volt kora biedermeier irodalmának torzképrajzoló kedve, hiszen a Pesti Divatlap, Nagy Ignác rajzolatai stb. rendkívül kedvelté tették a nagyrészt szavakkal zsonglórkodó szellemeskedést egy-egy fonák társadalmi jelenség, tipikus alak rovására. Bizonyos azonban, hogy Arany szellemessége, ha módszerében érintkezik is néhol a szórakoztató irodalom kérészéletű termékeivel, sokkal magasabb rendű, igényesebb. Nyelvi variációs készsége rendkívül nagy, nyelvalkotó fantáziája pedig messze meghaladja expresszivitásban a kor íróinak színvonalát.

Arra is van példánk Az elveszett alkotmányban, hogyan simul ez a pusztán asszociáción alapuló, indázó mondatszerkezet különböző típusú periódusos felépítésű mondatokká, amelyenek a reformkor irodalmi stílusában közkeletűek voltak. Íme egy Kölcsey stílusára emlékeztető körmondat, melyben az Armidánál vendégeskedő Rák Bende azt mondja el, hogy szolgabíróságra pályázván,

miként agitált a *maradandó* (maradi) párt érdekében a *szaladandó* (heberhurgya haladó) párt ellen:

Hosszas volna előszámlálnom, mit követék el
 Pártom híveiért, de kivált magamért, faluszerre;
 Mint nyomtam kebelemhez a zsíros ködmenű noblesse-t,
 A zamatos csókot mint visszonozám tele szájjal;
 Mint osztám a huszast, szájszámra s a száj erejéhez
 Képest; mint tüzelém őket harapós italokkal;
 Főleg mint hazudék soha nem hallott jogaikról,
 És az arany bullát mint gyémántoztam előttük,
 Százszor is esküdvén, hogy Nemdy ha lészen alispán,
 Nemcsak a már felrótt méltatlan adót letörüli,
 Sőt a paraszti adót is köztük elosztja jutalmúl,
 És több illyeseket; mellyek bizonyos sikerűl
 Háromezer vótum tátott rám hárpia torkot.

(II. 487—99)

A választási harc legfontosabb mozzanatait hat, csaknem szabályosan egy-egy hexameter hosszúságú módhatározó jellegű tárgyi mellékmondat festi. A mondat szerkezet itt annyiban kelt szatirikus hatást, hogy egy emelkedettebb, ünnepélyes stílusréteg sajátos formájában ábrázolja a céljában és lefolyásában korántsem dicső küzdelmet. A részletek persze még inkább kiemelik a szatirikus jeleget. A művelt társalgási nyelv *noblesse* szava ugyanúgy száll le a falusi környezet rajzába, mint a körmondatos forma. A vaskosan reális szemléltetés eszközei a jelzők: a *zsíros ködmenű noblesse* a jelző és jelzett szó közti ellentmondással is hat, a *zamatos csók* fokhagyma- és pálinkabűzt idéz, a *harapós ital* is méregerős gúgyira utal. Ám akad itt különlegesebb nyelvi formára is példa. A vesztegetésre szánt huszast nem *fejenként* osztja Bende, hanem *szájszámra*, hiszen neki nem az emberek fejére, hanem szájára, hangos-szájas kortesekre, szavazókra van szüksége. Egyéni, egyszeri használatra gyártott expresszív szava a költőnek a *gyémántoz*. Bende az aranybullát *gyémántozza* a választók előtt, vagyis az aranynál is értékesebbnek tünteti fel.

Érdekes különben, hogy a hosszú, indázó szerkezetű mondatok az eposz utolsó két énekében igen meggyérülnek. Csak találgathatjuk, mi ennek az oka. Talán az, hogy Arany „megunta teremtetett jellemeit”, mint a VI. énekben — s éppen az eposz utolsó igazi, kilenc hexameterből álló indázó mondatában — panaszkodik, s érdeklődés híján kevesebb szellemi rakétát pazarolt rájuk. Az is lehet, hogy mivel ekkor már tudott a pályázatról, kissé már a bírálók szemével nézte írását, s az éberebb műgond gátolta az egyéni stílusjáték szabad, csapongó érvényesülését. Sietnie is kellett, hogy határidőre elkészüljön, így válhattak sietősekké mondatai is. Hosszú mondata még mindig sok van, de az asszociációk kavargó szétsugárzása megszűnt. Mutatóba lássuk a meggyűlösen folyó csata leírásának egyik hosszú mondatát:

És törtek fejek ott, kezek és lábak ficamodtak,
 Gégék szűkültek, botfővel teltek a szájak,
 Bordák roppantak, hasak és köldök berugattak,
 Orr pisze lón, szem vak, legalább egy pár napig az lón.

Nagy fogesó hullott, fülek és bajuszok kiszakadtak,
A meg nem született embercsék holtra döfettek,
És a kiváltságos bőr megtarkult *honi* kéikkel.

(VII. 292—8.)

Ez a mondat is „látó és láttató”, de típusában egészen más, mint a szét-sugárzó asszociációkra épülők. Ez sorosra fogott, keménykötésű organizmus, rövid, csattanó élű főmondatok a tagjai (mellékmondat nincs is benne), kötőszó is csak a legutolsó tagmondatot kapcsolja, ahol már elnyugszik a drámai iram. A mondatszerkezet hősi harchoz illő lüktetése mosolyt keltő ellentétet alkot az alantas verekedéshez, melynek mozzanatait ismét számtalan nyelvi ötlet festi.

Az eposz végén fölmerül a hosszú mondatnak egy újabb típusa, mely több variációban ismétlődik majd Arany költészetében. Midőn Hábor és Armida, a „szaladandó” és „maradandó” párt védőszellemei már fölégették egymást, s hamvaikból megszületett az Erély és Lelkesedés, Arany hangot vált. Mintegy száz soron át a komoly eposz ünnepi stílusában szól, különösen abban a beszédben, melyet az Erély intéz az elesült verekedőkhöz. E szónoklat egyes mondatai művészi periódusok. Közülük a legszebbet idézem:

Önzéstek *nagyszerű* legyen:

Tí legyetek gazdag polgárai gazdag e honnak;
Tí legyetek boldog polgárai boldog e honnak;
Legyetek értelmes polgári művelt e hazának,
És legyetek büszkék, mint gyermeki büszke hazának;
Ez legyen önzéstek, meg ama benső jutalomra
Vágyakozás, amely olly édes az emberi szívnek.

(VII. 369—75.)

Rendkívül művészi itt, ahogy Arany a periódusos rész első két tagmondatának metrum és mondatszerkezet szempontjából teljes kongruenciáját a 3. és 4. tagmondatban egyre inkább feloldja, végül még az ünnepélyes hangulatú inverziót, a kijelölő és minősítő jelző fölcserélését is elhagyva, csupán a legfontosabbat, a birtokos szerkezetet tartja meg, mely a haza és polgárai közötti kapcsolatot fejezi ki.

Az eposz bonyolult szerkezetű, jól tagolt mondatai után a hiányos, kihagyásos mondatok vonják magukra leginkább az olvasó figyelmét. Számuk csekély az erősen tagolt mondatokéhoz képest — ez logikusan következik az eposz részletező, nagy lélegzetű elbeszélő jellegéből —, mégis foglalkoznunk kell velük, mert Arany stílusának olyan csíráit rejtik magukban, amelyek majd költészetének későbbi szakaszaiban, főként a balladákban, fognak szárba szökkeni. Az ilyen elliptikus szerkezetek előfordulhatnak önálló mondatként is, összetett mondat tagmondataként is. Például a fekete cica-kém, kit Armida Rák Bende felkutatására küldött, így mondja el úrnőjének, miként találkozott az eposz hősével: „Harmadszor nesz; no ... ha most nem ... | Három a tánc ... pszt! csitt! Közelebb közelebb a nesz; | Ládbobogás ... emberhang ... — ő az, Rák Bende ...” Az idézett részletben két olyan tagmondat is van, amely tagolt, teljes mondat, megkülönböztethető alannal és állítmánnyal: *Három a tánc* és *ő az, Rák Bende*. Kettő olyan hiányos mondat,

melyben a határozó veszi át a hiányzó állítmány szerepét: *Harmadszor nesz és Közelebb a nesz. A ha most nem . . .* (ti. ha most nem ő jön) izgatott várakozást kifejező félbeszakított mondat. A *no . . . , pszt! csitt!* erős érzelmi töltésű tagolatlan mondatok, végül a *lábdobogás . . . emberhang* szintén tagolatlan mondatnak számítható, felsorolásszerű nominális szerkezet. Íme, két nem is hosszú összetett mondat tagmondataiként hányféle stiláris lehetőségét használja ki Arany a hiányos, kihagyásos mondatnak! Nem szaporítom a példák számát, de megemlítem még, hogy egyszer-egyszer olyankor is kihagyja a létigei állítmányt, midőn a határozó a beszélt nyelvben nem veheti át az állítmány szerepét. Ilyen mondata is van például: „De hol ő most?” (II. 335.) Mint tudjuk, a korszak „fentebb stíl”-je szereti ezt a mondatformát, Aranynál tehát a korstílus apró jegyének tekinthetjük.

És most, hogy néhány jellemző vonásában megpróbáltam elemezni a kezdő Arany költői nyelvét, megkérdezhetnők, mi maradt meg mindebből a befutott, elismert költő nyelvében, stílusában. Úgy érzem, nem veszett el semmi, csak a fiatal, játékos kedv, amely merészel féktelen és tarka lenni a nyelvhasználatban. A költő, mint már volt róla szó, terv nélkül, magának ír, tehát nem köti semmi felelősség az irodalmi élettel, az olvasóval szemben. A köztudatban úgy él Arany, mint aki sohasem volt fiatal. Nos, Az elveszett alkotmány szerzője gátlástalanul fiatal, az ifjúság minden ragyogásával és napfoltjaival. Műve éppen szabálytalanságaival, nyelvi tarkaságával együtt szabályos első alkotás. A költő mindent belezsúfol már meglevő nyelvi eszközeinek kincseiből, a nyelvi sziporkák zápora szinte elkápráztatja az olvasót. Még nincs szigorú kontroll, nincs műgond, nincs arány és mérték. A Toldiban majd új Aranyt ismerünk meg, aki nyelvi formáinak rendszerét, stílusának színezetét ugyanúgy eltervezi, mint a cselekmény felépítését. A Tolditól kezdve Arany műveinek minden részletében átgondolt nyelvi szerkezete, kompozíciója van, amelynek egységén folyton mélyülő nyelvi kultúra, mindig éber tudatosság és szigorú önkontroll őrökdi. Az elveszett alkotmány nyelvi eszközei megmaradnak, sőt egyre gazdagodnak az írói pálya évtizedei folyamán, de felhasználásuk mind ökonomikusabb lesz.

3. Arany nem szerette Az elveszett alkotmányt, csak vállalta, bele-törődve hiányaiba. Ahhoz a bonyolult, hosszú mondatfűzethez azonban, amelyet ebben a művében kidolgozott, s mellyel bizonyos szeszélyes, csapongó jelleget tudott adni stílusának, nemegyszer tervszerűen visszatért, ha a körülményekhez, a saját lelkiállapotához, esetleg kísérletező kedvéhez jól illett. Kevéssel az első eposz után, a Toldival megszületik Arany nagy stílusa, a népies realizmus, melynek számtalan színezete elkíséri őt pályája végéig. Ez a stílus világos, könnyen áttekinthető, nyugodt mondatszerkezetet kíván, s Arany ennek a típusnak lesz költészetünkben legnagyobb művésze. Ám a szabadságharc bukása, Petőfi halála s Arany egyéni körülményei nemegyszer megzilálják a népi realizmus klasszikus rendjét. Ilyen zaklatott lelkiállapotban írja meg a költő 1850-ben a Katalint, mely bevallottan Byron ideges, borús romantikáját szándékozik átültetni a magyar költészetbe. A Katalin valójában bravúros formai kísérlet: jó arra, hogy elvonja a költő gondolatait a jelen problémáitól, ám mégis a korszak és a költő egyéni zaklatottsága, keserősége táplálja. Egyetlen idézet a Katalinból szépen illusztrálja, mennyit változott Arany indázó mondata. Itt arról van szó, hogy Oroszlánkő, a büszke, egyetlen kőszálra épült vár lenéz az alatta elterülő tájra:

És — míglen így néz szét-alá,
 Ameddig a távolba lát,
 Körülte valamennyi bérc,
 Melynek veséi közt az érc,
 A drágakő és az arany
 Bölcsője, koporsója van;
 A zord fenyős, melynek tövén
 Nem mer fakadni más növény;
 Lentebb a szálas bükk-sereg,
 Hol annyi hús kútfő ered;
 Alább meg a tölgy, mely, mikép
 Szörnyű madár, terpeszti szét
 Esetlen, bütkös szárnyait,
 Védvén velük, mint fiait,
 Az ifju bokrok sűrűjét;
 A róna, hol fényes, fehér
 Háttal kovályog át az ér,
 Csak itt-amott búván elő
 Selymes rekettyéi megől;
 A völgyi csendes, tiszta tó,
 Melynek vizéhez fogható
 Tükört a hold, ha este kel,
 S a nap, midőn kényén delel,
 Csak néhol és elvétve lel; —
 Erdő, mező, dombliget és
 Völgy oldalán a zöld vetés,
 Melynek dülői harmatos
 Reggel, ha rájuk néz a nap,
 Szivárvány-szinben játszanak;
 Végtére, mint leült salak,
 Fenekén, a szép völgy alatt,
 Sötétlő falvak száma, hol
 Becsület, munka és nyomor
 Füstfogta kunyhókban honol:
 Mind, mind, — a szélső távolig —
 Oroszlánkőhöz tartozik !

Típusában kétségtelenül ugyanaz a mondatszerkezet ez, mint amelyet Az elvesztett alkotmányból idéztem, de hova lett a tenyeres-talpas, kényelmes realitás?! Noha ez is „látó és láttató” leírás, s nem mond ellent a realizmusnak, asszociációi sokkal költőibb képeket idéznek. Az is feltűnik első hallásra, hogy romantikája mennyire más színezetű, mint Vörösmartyé. Arany, aki korának minden stílusirányát alkalmazza — legalább részleteiben —, s az eljövendő irányok legtöbbjének csírait magában rejtő stílusa, itt egy színezetében modernebb, fény- és árnyjátékaiban nem annyira éles kontrasztokon alapuló, inkább impresszionisztikusan remegő stílussal kísérletezik. A sietős sorok muzsikája is idegesebb, a négyes jambusok szeszélyesen kapcsolódó rímei nem csengetnek élesen, Arany már kikísérletezte a fátyolosan zenélő asszonáncot. És mint a versmondat új, modern jelensége feltűnik a nemegyszer halmozott enjambement: „Erdő, mező, dombliget és | Völgy oldalán a zöld

vetés, | Melynek dülői harmatos | Reggel, ha rájok néz a nap, | Szivárvány-
szinben játszanak . . .” Érdekes, hogy a sok áthajlás ellen ekkor még elméletben
harcosan tiltakozik (Vojtina II. levelében, 1850.), de önmaga gyakran és
tévedhetetlen biztonsággal alkalmazza.

4. A Katalint Arany — mint 1856-ban Erdélyi Jánosnak írja — „inkább
forma-gyakorlat végett, mint költői czélból” alkotta, s ez csak áttételesen,
sötét, tragikus színezetével tükrözte a kor és a költő hangulatát, a közvetlen,
szubjektív megnyilatkozásra nem adott lehetőséget. Azonban csakhamar meg-
lelte Arany azt a témát, mely az epika keretei között korszerű és lírai mondani-
valót hordozhatott. Az Elegyes darabok előszavában maga vall erről: „Kedé-
lyemhez s az általános hangulathoz illő tárgyat kellett keresnem. Így fogtam
a *Bolond Istók* első énekébe, mely mű fesztelen alakjában mind szubjektív
élményeim s érzelmeim, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkal-
masnak látszott.” Mit jelent ez a „fesztelen alak” a költői nyelv és stílus szem-
pontjából? Először is Az elveszett alkotmány mondattípusának visszatértét
jelentí erősen megújult formában. A versmondat itt a byroni stanza szerkezetét
tükrözi. A hosszú, 10—11 szótagos sorok, a kötött elhelyezésű rímek, a nyolc-
soros zárt strófa eléggé megszabják a mondatok hosszát, szerkezetét, ritmusát.
Azt a strófát s egyben mondatot idézem, melyben Arany az ájult leányanyáról
szól, ki a nyomorúságos csőszkunyhóban, kenyérdagasztás közben hozta világra
Istókot. Az újszülött ott fetreng a dagasztóteknő alatt, a tetőn át becsurgó
eső tócsájában:

Nem messze tőle, eszméletlenül
Fekütt, a nyirkos szobaföldre végig-
Omolva egy nő; karja merevül
Egy tészta volt . . . mind a kettő könyékig;
És senki, senki sincs rajtok kívül
Jelen, hogy ápolást nyujthatna nekik;
Egy lélek sincs . . . csupán egy, ott a vackon
Halállal küzködő öreg vak asszony. (25.)

Az ilyen mondatszerkezetek — akárcsak Arany népies epikájában — ritkán
lépik túl a strófa határát, rendesen egy versszakra terjednek. Ez már maga
megszelídíti a csapongó asszociációkat, mintegy megszabja az elbeszélés, leírás
menetét, legfőljebb egy-egy zárójeles közbeszúrást enged meg. Az indázásra
alig emlékeztet más, mint a kiegészítések, ismétlések („karja . . . egy tészta
volt . . . mind a kettő könyékig” — „És senki, senki sincs . . . Egy lélek
sincs . . .”). Feltűnő a sok merész enjambement. Noha a verssorok elég hosz-
szúak ahhoz, hogy egy-egy tagmondat elférjen bennük, vagy hogy a sorvég
a természetes szólamhatáron vágja el a mondatot, a költő mégis elválasztja
a határozót az állítmánytól, az igekötőt az igétől stb., hogy így megzökkentse
a mondat ritmusát, s még sötétebb tónust adjon a nyomor leírásának. Ez a
leírás már nem a romantika jegyeit mutatja, nem is egyszerűen realista,
inkább naturalista jellegű. Nem a mélységes nyomor rajza teszi azzá (ez meg-
van például a romantikus Dickensnél is), hanem a merész részletezés.

Ám nem ez az egyetlen századvégi stílusirány, melynek első hajtásai
a Bolond Istókban jelentkeznek. Nemrég Rónai Mihály András is figyelmeztetett rá (Népszabadság 1967. márc. 5.), hogy a költemény egy-egy részlete

mennyire impresszionista veretű. Abból a gyönyörű tájleírásból idézek, melynek színei, finom árnyalatai az impresszionizmusra jellemzőek, s közvetlen elődei lehetnének Juhász Gyula tiszai tájverseinek. A következő versszak egyszersmind új típusa a hosszú mondatnak Arany költészetében:

A nap hanyatló-félben vala már,
Az égen semmi felhő, semmi rojt,
Csupán ott hamvasabb a láthatár,
Hol a menny széle a földhöz hajolt;
Néhol sötétes lombokat csinál —
Mely a redőtlen éggel összefolyt —
Egy lomha füst, gyér kunyhók vándora,
Vagy messzi utak fellengő pora.

(101.)

Az impresszionista jelleget itt az atmoszféra érzékeltetése adja. Az ég és föld érintkezésénél hamvas a látóhatár, a füst és a messze utak pora halvány lombként rajzolódik a tiszta égre. A mondat szerkezet itt sima, nyugodt, teljesen a költő népies epikájának struktúráját mutatja, de a stílus már olyan színezetű, amelyet Arany „pusztán nemzeti”-nek nevezett, nem a népiesség köntösét viseli. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a költő — egyre magasabb költőiség szintjére érkezve — teljesen eldobta az élőbeszédnek azt a kényelmes fesztelenségét, amelynek első változatát Az elveszett alkotmányban ismertük meg. Mindig visszatér hozzá, valahányszor olyan mondanivalója van, amelyhez ez a stílus illik. Nemritkán él vele humoros színezetű népies kisepikájában; ilyen például A hegedű (1853.), A sárkány (1853.), A fülemile (1854.), A bajusz (1854.), s hasonló a szerkezete a Burnstől fordított Kóbor Tamás (1868–72.) hosszú mondatainak is. De főként akkor tolulnak tollára ezek az élőbeszédbe illő, bonyolult mondat szerkezetek, midőn humoros hangon mond el nagyon súlyos gondolatokat, így főként két ars poeticájában (Vojtina levelei öccséhez, 1850.; Vojtina Ars poeticája, 1861.).

5. Mindezek után pedig térjünk rá Arany János nyelvének és stílusának azokra a változataira, amelyeknek sora a Toldi népi realizmusával kezdődik, és hosszú fejlődésen, nemegyszer visszakanyarodáson át a Toldi szerelmének világirodalmi és nemzeti vonásokat egyesítő realizmusában éri el tetőpontját.

Már említettem, hogy a Tolditól kezdve Arany műveinek tervszerűen elgondolt nyelvi szerkezetük, kompozíciójuk van, stílusának előre meghatározott színezetét éber tudatosság, szigorú fegyelem vigyázza. Szüksége is volt erre a nyelvi és stílusbeli fegyelemre, ha meg akart felelni a kor népi jellegű költészetet követelő tendenciáinak és a pályázat közismert feltételeinek. Hogy miként sikerült megfelelnie, arra mindnyájan jól ismerjük a választ: Toldi megjelenése óta, ma és mindörökké irodalmi és nyelvi kultúránk legbiztosabb alapjai közé tartozik.

Maga Arany így határozza meg Szilágyinak 1847 nagypéntekén írt levelében, hogy számára mi a népies költészet útja és feladata: „...a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn *Toldi*-t írtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet.” Hogy ezt a célt megvalósíthassa, a költői

alkotás világos áttekinthetősége volt a legfőbb követelmény. S az első, amit a Toldiban elér, a mondat, a legkisebb nyelvi szerkezeti egység áttekinthetősége.

Az indázó mondatról, az asszociációk gazdag mondatbeli burjánzásáról teljesen lemond, s egyszerre megtalálja az egyszerűség minden szépségét. Mondataiban nincs semmi fölösleges, ez azonban nem jelenti azt, hogy a mondat nem látó és láttató, s ha szükséges, nem részletező. Midőn Toldi a temetőben hajtja álomra a fejét, ezt így festi Arany egy versszak két mondatában:

És mivelhogy szállást az élők nem adtak,
Elpihent tanyáján hideg halottaknak;
Nyirkos volt a sírdomb a harmattól, melyet
Hűvös éj sirt arra örökösök helyett.
Fölnézett az égre, az országútjára;
Keservesen gondolt bujdosó voltára;
S mint amely madár van elröppenő félben,
Ugy tett a reménység hervatag szívében.

(IX. 19.)

E két mondat, ez az egyetlen strófa, de szinte bármelyik strófa, csaknem mindazt tükrözi, ami a Toldiban új. A hosszú, 12 szótagos sorok, a nyolcsoros versszakok ölelésében természetes, szép ritmussal élnek, lélegzenek a mondattá testesült gondolatok. A mondatok értelmileg tagolt részei, a szólamok egybeolvadnak a zenei tagoltsággal, a ritmussal (vö. Riedl Frigyes: Arany János 303). A Toldi legtipikusabb mondatai fél vagy egész versszak hosszúságúak, felezik (mint idézetünkben is) vagy betöltik a versszakot. Még az sem gyakori, hogy a strófa közepén induló mondat átíveljen a következő versszakba, nyolc sornál hosszabb mondat pedig összesen kettő van az egész Toldiban. A versmondat itt a lehető legtermészetesebben simul bele a formába, a sorvég — néhány kivétellel — egybeesik a szólamhatárral, egy-egy tagmondat vagy a teljes mondat végével. Enjambement még alig akad (bár idézetünkben éppen van), ezért is érezzük mai vershez szokott fülünkkel, ódonan harmonikusnak a sorok zenéjét. Mert a mondattest egészséges, szép aránya után formai szempontból éppen a Toldi nyelvének muzsikájára kell felfigyelnünk, amely főként a magas és mély magánhangzók művészi váltakozásából adódik, s abból, hogy kerüli a zeneietlen mássalhangzó-torlódásokat. Az alliteráció, mellyel Arany oly sokféle hangulati hatást tud elérni, idézetünkben szinte csak sóhajt (*hideg halottaknak, harmattól, hűvös*), jól illik Miklós lelkiállapothoz, s az éjszakai temető hangulatához.

Már Az elveszett alkotmányban is találkoztunk periódusos mondat-szerkezetekkel. A Toldiban ezek gyakoribbá válnak — természetesen áttekinthetőbb formában —, hiszen részben jól összevágznak a népköltészet formáival, részben nem mondanak ellent nekik. Ez a szép körmondat például, noha a szerkezet a romantika „fentebb stíl”-jének öröksége, harmonikusan simul bele a stílus népiességébe:

Mint komor bikáé, olyan a járása,
Mint a barna éjfél, szeme pillantása,
Mint a sértett vadkan, fú veszett dühében,
Csaknem összeroppan a rúd vas kezében.

(I. 14.)

Előző idézetünk arra volt példa, hogyan lehet — Arany szavaival élve — „a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő”. A következő sorok éppen azt tanúsítják, miként ültet át a költő egy ősrégi népi stíluselemet, a párhuzamos mondatszerkesztést az ornata syntaxis formái közé:

Akkor is oly csendes, méla éjtszaka volt,
Akkor is oly tisztán csillogott le a hold,
Akkor is ki volt ő mindenünnen zárva,
Nyughelyet nem adott senki éjtszakára.

(IX. 14.)

Nem foglalkozom tovább a Toldi „ékes szókötés”-ével, szép mondatformáival, hiszen számuk szinte kimeríthetetlen. Inkább a költemény szókincsére vetnék egy sietős pillantást, nagyon röviden összegezve az idevágó szakirodalom gazdag eredményeit. Az elveszett alkotmány szókincsbeli tarkaságára semmi sem emlékeztet itt. „Alig akad a költeményben olyan szó vagy szólam, amelyet a nép ne használna, vagy használhatna” — írja Szinnyei Ferenc (Arany János 42). A költő nem csupán a szalontai nyelvből, hanem a magyar népnyelv egész kincstárából választja ki az „igazi szót” (Arany kifejezése), az egyetlen megfelelőt. S ha újít — ezt elég gyakran teszi —, az olvasó népnek fogadja el új szavait, szólamvariációit, mert hasonlíthatatlanul biztos nyelvérzékkel, nagy nyelvi kultúrával követi a népnyelvi analógiákat. Régiesszavai, melyek főként forrása, Ilosvai nyomán kerülnek munkájába — csak patriarchálisabb jelleget adnak szövegének.

A Toldival megszületett Arany új stílusa: nemzeti költészet a népiesség köntösében, amelytől tovább lehetett és kellett lépnie a pusztán nemzeti költészet felé. Aranynak megvolt hozzá a kísérletező kedve, hogy továbblépjen. A Toldi után ugyan apróbb népies stílusú művekkel próbálkozik (Rózsa és Ibolya, Szent László füve), melyeknek nyelvi és stílusbeli megformálása nem éri el a Toldi színvonalát, de még 1847-ben nekifog a Toldi estéjének és a Murány ostromának; ezeken felváltva dolgozik. Az utóbbiról írja önéletrajzában: „*Murányban* oly nyelvet akarék megkísérteni, mely az irodalmi s népies nyelv közt mintegy közepet tartson, erős legyen, de ne cikornyás.” Célját itt nem érte el: a főrangú hőseinek „érzeményeit” festő részek stílusa nem ötvöződött egybe harmonikusan a helyenként népiesen egyszerű, sőt néha kissé prózai részletekkel.

Hanem a Toldi estéje! Bár a Toldival közeli rokonságban van, mégis mennyire új és más. Ezt persze Arany is így akarta. Mint tudjuk, a mű első kidolgozása már 1848-ban elkészült, de a nagy történelmi viharok miatt csak 1854-ben jelent meg, átdolgozás után. A költő végszót ír hozzá, s itt megokolja, miért nem alkalmazta „azon népileg őszinte, gyermekes előadást, azon könnyedséget, a cselekvényekben azon gyorsaságot, változatosságot”, mely a Toldiban az olvasók tetszését megnyerte. „De a sír szélén álló Toldi nem az a pórsuhanc többé, ki a viszonyok jármát lerázza és fölfelé tör” — írja. Valóban nem az: vén középkori lovag, kinek nincs már helye a megújult világban. Így lesz a Toldi estéjének stílusa az őszi fények és árnyak, humor és szomorúság, utoljára felszíkrazó nagyszerű élet és megbékítő halál gyönyörű lírai ötvözete.

Noha Arany egy magasabb stílusrétegbe emelte őket, megsokasodva élnek itt tovább a Toldi népi jellegű mondatformái; főként a párhuzamos szer-

kezetek új meg új árnyalatot kifejező számtalan variációja ismétlődik. A következő sorok például a sírásó Toldi és Bence lassú, szótlan munkáját festik ismétléssel és párhuzammal:

Foly a munka, csak foly, ásnak együtt, ásnak,
De egy árva szót se szólnak egymásnak;
Foly a munka, csak foly, vége sincs már messze,
És még, hogy mit ásott, csak gyanítja Bence.

(I. 25.)

A kettős párhuzam egy versszakon belül a modern lélekrajz eszköze ebben a strófában:

Toldi ment az úton, csak másodmagával,
Be lévő fődözve nagy vastag ruhával:
Teste béburkolva őszi nap ködével,
Lelke bús haragnak sötét fellegével.
»Hm!« köhinte néha; néha felsohajta.
Nagy lehet az a bú, hogy erőt vesz rajta,
Nagy lehet nyakán e hároméves gyermek,
Hogy az erős Toldi sem bírja a terhet.

(II. 2.)

Az iménti idézetben három mondatban valósult meg a kettős párhuzam. Az is előfordul azonban, hogy egy négysoros mondat foglal magába két párhuzamot:

Jött azonban a dél, bárha nem süt a nap,
Jön az éj, bár holdja nem világol annak,
Sem egy szelet holdja, sem egy szem csillaga,
Hogy magát legalább látná az éjtszaka.

(II. 4.)

A tiszta gondolatrítmus sem idegen ettől a stílustól, s a következő idézet éppen a Gyulafiak epizódjából való, melyet Arany már a kiadás előtt dolgozott bele a költeménybe:

Ím az országcímert, négyes szalagjával,
Négy ezüst szalagján hét oroszlánjával,
Koronás, keresztes, hármass zöld hegyével,
Egy bitang kalandor játékon nyéré el.

(II. 11.)

Am ugyanebben az epizódban felbukkannak olyan mondat szerkezetek is, amelyek messze túlmutatnak a népi stíluson, s emlékeztetnek a Bolond Istók szubjektív jellegű hosszú mondataira, mint például a következő bonyolult körmondat; ebben a régi indázás nyomai is megfigyelhetők:

De midőn ama szép korra eljutának,
Melyben már az ifju örvend a leánynak,
Mikor elbájolja minden, ami szűzi,
És, ha mit az eldob, kebelére tűzi;

Mikor — oh, élet rövid paradicsoma!
 Egy virág, egy fűszál, vagy csak lába nyoma,
 Egy vonás, egy semmi . . . rája emlékeztet,
 És a szívben meleg forrást gerjedeztet;

Mikor, mondom, e szép korra eljutának:
 Szerelmére gyúltak ketten *egy* leánynak;
 Kende Rózsa volt az, Kende Pál magzatja,
 Büszkébb vala rá, mint őseire, atyja.

(II. 19—20.)

S végül a Gyulafiak történetét zárja le az a különösen művészi körmondat, melyet Arany középen ponttal megszakít, s a következő versszakban folytat:

Seböket kimosták tiszta forrásvízzel,
 Bekötözték szépen, drága balzsamírral;
 Mikor ők elhagyták, jött az édes álom,
 Aki legjobb orvos ezen a világon.

Aki legjobb orvos, aki legjobb dajka,
 Vagy tán puha bölcső, vagy himbálósajka,
 Vagy folyam az élet s halál közti mesgyén,
 Egyik partja innen, a másik túl esvén.

(II. 35—36.)

6. A Toldi estéje tervben és kivitelben 1847—48 szülötte volt, egy állomás az elképzelt úton, mely a naiv népies stílustól a minden vonásában nemzeti, magasrendű költői szépségeket kifejező költészetig vezet. A szabadságharc bukása megtöri ezt a vonalat. Mint önéletrajzában vallja Arany: „A világ folyásával és önmagammal meghasonolva, torzalakok festésében akartam kárpótlást keresni.” És megírta A nagyidai cigányokat, „a pesszimizmus nyelvöltögetését” (Szilágyinak 1853. febr. 5-én). Invokációja a parlagok múzsájához szól, s a bírálók és olvasók egy része „pórias”-nak ítélte a népies stílusnak azt a merész változtatát, melyet a költő keserűsége formált. Mint mindig, most is megtervezte stílusát. Tisza Domokosnak írja: „kiképzett művész leereszkedik a nieder-komischba, de minden esetre nehéz út így a *szép*-nek szélein járni” (vö. Voinovich 2: 133). Ez a stílus annyira bonyolult, oly sok problémát vet föl, hogy elemzésére ilyen rövid áttekintésben reménytelen dolog volna vállalkoznom.

A Toldi estéjével megszakadt vonal folytatását tíz év múlva kapják kézhez az olvasók: ekkor jelenik meg a Buda halála. A költő egyszerűen hún regének nevezi. A XX. századi költőutód, Ady Endre azonban hatalmas balladának tartja. Annnyiban igaza is van, hogy a költemény drámai felépítésében s abban, hogy a tragédia a szereplők jelleméből bontakozik ki, alapos része volt Arany első balladás korszakának. S az V. László, az Ágnes asszony, a Zách Klára stb. olyan remekei a nyelvi tömörítésnek, amelyekhez hasonlót Arany epikai művei közül először a Buda halálában találunk. Joggal írta Ady: „hatalmas magyar nyelv, egyik fajtája a sokhatalmú és magyarságú magyar nyelvnek” (Strófák Buda Haláláról. Nyugat 1911. I. 32).

Az ódon tárgy újabb stílusbravúrra készítette Aranyt: ki kellett dolgoznia a művészi archaizálás módszerét. Kettős feladat állt előtte: stílusát régiessé és népiessé kellett formálnia. Hogy ezt miként érte el, azt megint saját maga fogalmazza meg a szokott tudatossággal. A Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratához csatolt jegyzetben többek között ezt olvassuk: „Sem a régít, sem a népit nem használtam affectatióból; hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha producálni akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala irni” (Arany Ő. M. 4: 257). Ennek a józan mértéktartásnak az az eredménye, hogy szövege művészi, de nem művésziessé. Célját elsősorban nem a legkézenfekvőbb külsőségekkel oldja meg: régi szót vagy szókapcsolatot viszonylag keveset használ, de sok az olyan népi szava, melynek hangalakja, hangulata jól simul versébe. A régiesség benyomását főként az kelti, hogy Arany rendkívüli beleérző képességével úgy formálja és úgy fűzi össze mondatait, hogy elhisszük neki: a régmúlt embere így gondolkodott, így beszélt. Mint Riedl írja: „Embereinek gondolkodásmódja naiv, stílusuk, amelyben beszélnek, ódon, a primitív műveltség- és hadi életből vett képekben dús” (i. m. 233).

A Toldi estéjének és A nagyidai cigányoknak kedvelt mondatformája, a párhuzamos szerkesztés itt még gyakoribb, s egyszerre kelt régies és népies hatást. A II. énekben, Detre tanácsának ez a legfontosabb stílusesszöke. Íme két strófája:

Mert vajon egy lóra két nyerget teszünk-e?
Két lovas egy nyergen tud-e ülni szinte?
Két tórnek is, úgy-e, nem elég egy hüvely? —
Micsoda ész volt, hogy ilyen dolgot művelj?

Tagot is embernek párjával az isten,
Ada csupán egy főt, urrá egész testen;
Egy daru, ék csúcsán, a falka vezére,
Méhraj is indul csak egy anya röptére

(81—8.)

A párhuzamos szerkesztés azonban csupán a gondolat legkülső burka itt, a lényeg az a szentenciázó képes beszéd, melyet az eposzban oly gyakran használnak — főként az öregesen bölcselkedő, bőbeszédű, ravasz vénség, Detre. Nem szaporítom a paralelizmusok példáit, csak azt említem még meg, hogy a VI. ének (Rege a csodaszarvasról) szintén számtalanszor alkalmazza a népköltészetnek ezt a kedvelt stílusesszöket.

A IX. énekben Ildikó panasza párhuzamos mondat szerkesztésből balladás fokozásba csap át:

Kit a kígyó megmart, remeg az gyíktól is,
Gyászban feketült szív, csupa árnyéktól is;
Engemet a kígyók: rokonaim martak,
Mennyasszonyi fővel mély gyászba takartak.

Ó mit cselekedtek dalia férjemmel,
Kit, élve, szerettem leányszerelemmel!
Szeretem holtan is, szeretem még most is:
Ha sírba lezárnak, szeretem még ott is.

(169—76.)

A mondatok ritkán lépik át a strófa határát, különösen ha hőseit beszélgeti a költő. Ám ha a saját nevében szól, egyszer-egyszer több versszakos mondat is előfordul. A legszebbet idézem:

Mint szellő ha fogan vak déli melegben,
Pici pöhöly elsőbb, út kis pora lebben,
Majd a berek szélén leveli a nyárnak
Táncot ezüst hassal, nesztelenül járnak;

...Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?
Vagy lábom előtt csak egyszerre születél?
Lehelleted' arcom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba';

S már zizzen az erdő, fodorúl a víz is,
Hosszú haja árnyát lendíti a fűz is,
Már lombokat lóbál, már ágat is ingat,
Már egy egész karcsú fiatal bólingat:

Zúg itt is amott is a liget és megdül,
Szennyes az ég boltja szapora fellegtül,
Kardját hüvelyéből rántja egy-egy villám,
Zengeni, úgy tetszik, moráját is hallám:

Hír támad azonkép a hunok szál[l]ásin,
Tompá beszéd, bor közt, nagyok áldomásin;
Hogy' támada? hogy nő? ki toldja? ki kezdi?
Tán a levegő is egyaránt terjeszti.

(XI. 193—212.)

Ez a stílus persze már az Őszikék költőjének impresszionisztikus érzékenysége felé mutat: a *vak déli meleg* jelzős szerkezet például merész szinesztézia, a hasonlat első részének, a vihar keletkezésének leírása csupa gyors változás, rebbenő részlet, a mű egészében mégis ódon hatású. A sok megszemélyesítés, egy-egy régies szóalak s a gyönyörű inverzió (*Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?*) adják meg a szöveg ódon veretét. Arany különben igen sok inverzióval él ebben a munkájában — ez természetesen latin eposzi örökség —, nem egyszer még a jelzőt is hátraveti. Pl.:

De arany és kő is ragyog ottan drága

(V. 17.)

Beszéd hamar ottan emelkedik óvó,
Kétség is habozó, félelem is bűvó.

(XI. 365—6.)

Említettem már a mű sűrítő, balladás stílusát. Ezt jellemzik az ilyen rendhagyó, de tündöklő mondatszerkezetek:

Bíró ha itélnék, kalmár noha mérnék:
Ilyen igazságot tenni bizony félnék.

(I. 79—80.)

Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én, pőrölyje világnak!

(IX. 137—8.)

Udvara sok füstjén megvidul az éhes;
Sűrög a mi sűrű, sajog a mi fényes.

(XI. 307—8.)

Utolsó idézetünk egyben azt is érzékelteti, mekkora jelentősége van a Buda halálában az alliterációk hangfestő, hangulathordozó szerepének. A költemény muzsikájáról külön értekezést lehetne írni.

Mert Arany ekkor már minden szempontból úgy használja a magyar nyelvet, mint csodálatos hangszert a legnagyobb muzsikusok. Élete végéig még nem egy új hangja lesz — gondoljunk az Őszikék ezüstös tündöklésére! —, de gazdagságban, virtuozításban már elérte az elérhetőt: már maga a magyar nyelv. Péterffy Jenő azt írta egyszer, hogy nekünk magyaroknak minden bajra van egy vigasztalásunk: eredetiben olvashatjuk Aranyt. Élünk ezzel a vigasztal, ha szükségünk van rá; ha nincs, olvassuk gyönyörűségül!

T. Lovas Rózsa

Stílus és műfaji szándék

— Kulcs egy Petőfi-vers megértéséhez —

Régóta ismert — bár korántsem mindenkor követett — stílusvizsgálati elv, hogy egy író, egy műalkotás stílusáról csak az összes felderíthető tényezők együttes ismeretében lehet megbízható képet festeni, illetőleg — mivel a pusztá leírás nem mindenkor és nem mindenkit meggyőző — a képet megindokolni. Különösen fenyeget az önkényes megállapítások és értelmezések veszélye akkor, ha pusztán a nyelvi megformálás mikéntjére, sajátos jellegére szűkül a vizsgálat, noha végső soron ez a foglalat annak, amit az alkotás (nyelvi) stílusának mondunk. De hogy jön létre ez a foglalat, mi minden körülmény hat egybe, hogy a megformálás éppen olyan legyen, amilyen — erre felelni a komplex stílusvizsgálat elsőrendű feladata... Persze nemcsak a nyelvi szempont lehet egyoldalú: ugyanúgy egyoldalúság, ha például csak az író életrajzi, társadalmi helyzetére, lelki alkatára, a műfajnak kor követelte jegyeire, a korabeli ízlésre, az írói célra, szándéokra stb. vagyunk tekintettel. Efféle egyoldalúságra is bőven akad példa. Pedig ha az imént megkívánt felelethez mellőzünk alkotó tényezőket, vagy ha nincs módunk azokat felderíteni, a végső foglalat képe általában csak ideiglenes jellegű marad.

De előfordul az is, hogy egy-egy író, mű esetében egyetlen tényező (mondjuk: az életrajzi helyzet, a konkrét testi-lelki állapot, a műfaji követelmény, a cél stb.) igen erősen meghatározó jelleggel érvényesül, s a többi inkább csak árnyalja, erősíti, egy bizonyos stílusmederben tartja a megformálást. Ennek a megkülönböztetett fontosságú tényezőnek felderítése, figyelembevétele természetesen kulcsértékű egy-egy stílusképlet megindokolásához. A következőkben egy kevésbé ismert Petőfi-vers kapcsán szeretnénk rámu-

tatni arra, hogy még a leghivatottabb, leginkább értő stílusvizsgálat is téves — vagy legalábbis hiányos — képet ad egy alkotásról, ha e meghatározó tényezőt vagy tényezőket nem veszi tekintetbe, vagy ha azok figyelmén kívül maradnak. A *Kördal* című versről van szó. Íme a szövege:

KÖRDAL

Bús az ember, ha nincs kedve;
Borba van a kedvmag vetve.
Hát azért iszunk mi mindig,
Meg sem állunk tíz-husz pintig.

Van minékünk pincénk, házunk,
Mindazáltal itt tanyázunk,
Itt tanyázunk nap hosszában,
Itt tanyázunk a kocsmában.

Itt tanyázunk, mert van nekünk,
Mert van nekünk feleségünk.
Nyelves, szájas mind az asszony;
Rá az ember hogy hallgasson?

Van minékünk egy kis pénzünk,
De a pénzre mi nem nézünk;
Úgy is holtig él az ember,
Költeni ha mer, ha nem mer.

Hát azért csak iddógálunk,
Míg fel nem kötik az állunk,
Iddógálunk nap hosszában,
Iddógálunk a kocsmában.

Bár a vers a viszonylag korai Petőfi-versek közül való (1843 júliusában keletkezett), eredeti felfogásánál, szemléleténél, versépítési sajátosságainál fogva nem maradt ki olyan átfogó és hozzáértő vizsgálatokból, mint a Horváth Jánosé (Petőfi Sándor. 1922.) vagy a Pándi Pálé (Petőfi. A költő útja 1844 végéig. 1961.). Horváth azt állapítja meg róla, hogy a tiszta *b o r d a l* felé vezet, de „lényege szerint” *n é p d a l*, melyben a „műfaji kitisztulás felé” mutat a „genreszerű kiképzés, az alakító, típus-idomító játék” (45). Majd később: „dal ugyan forma szerint, de célzata szerint genrekép: daloltatással való jellemzése a furcsa iszákos típusnak, melynek egy húron pendülő képviselői . . . a kocsmában tanyáznak naphosszat”, „valóságos színésznek való, megírt szerep, melyet csak el kell játszani” (65), — és „teljesen népies jellegű”, ami Horváthnál egyértelmű avval, hogy személytelen. Pándi ez utóbbi téren helytálló korrekciókat végez, rámutat, hogy ebben a versben is (akárcsak a hozzá hasonlóknak) a fikció — jelen esetben a kocsmában daloló férjek köre — „a költő tényleges kedélyének . . . tárgyivá vetülése”, „A költő nem életrajzának tényeivel, hanem kedélyével van jelen a kórusban” (262).

A két kitűnő Petőfi-szakértő fontos megállapításait — mint látjuk — csak magából a költeményből, illetőleg egy azonos funkciójúnak felfogott költeménycsoportból vonta le. Pedig ebből magából — látni fogjuk — nem lehet a költemény valódi célját és funkcióját kibontani. Horváth — ismert elmélete értelmében — itt egy zsánerkép, egy „szerep” megteremtését látja a költői

célnak; Pándi elfogadva ugyan, hogy a vers „bordalba foglalt zsánerkép, a vers tárgyi elemeivel győz meg arról, hogy alanya nem lehet a költő” (99), — Horváth szerepjátszás-elméletének ismert ellenfeleként — az önkifejezés, a személyesség egy formáját kutatja az ilyenféle zsáner- és bordalokban: „a valóságos élményekből táplálkozó kedélyállapot fesztelen megnyilatkozását”, a hangszerelés „dacosabb, támadóbb, kihívóbb voltát”. A Kördal egyéni, költői, művészi és társadalmi mondanivalója így e verscsoportba való beletartozásából nyeri el értelmét, szerepét, funkcióját.

Pedig a vers külön, saját eset. Van ugyan szerepe benne a zsánerformálásnak, valóban végzi a korai népdalok, zsánerek általános funkcióját: a nemesi hazafias, polgári almanach, sőt az idillizáló népies tónus, magatartás, feszesség, fennkölttség vagy érzélgősség diszkreditálását, — de ezen kívül külön, saját feladatot is végez, sőt az előbbieket is csak egy eddig nem hangsúlyozott külső körülmény ismeretében válnak mindenestül világossá és funkcionálissá. Áll ez a költemény nyelvére-stílusára is: mindkettő beleillik a korszakbeli bordalok, zsánerképek képviselte általános képbe: („teljesen népies jellegű”, mint Horváth mondja; „benne kocs mázó pipogya férjek pompás humorú kórusa kornyikál”: Pándi 266), ám itt a népiességnek és a pompás humornak van egy objektív — a versen túlra és kívülre mutató —, nem csupán zsánerteremtő vagy kedélyállapotot kifejező (szubjektív) funkciója is. És ez az, amit a versből magából nem lehet kideríteni.

Miből lehet hát kideríteni?

Kezdjük azzal, hogy már a vers címe is csúfolódás, — persze csak a vers egészéből visszaneézve. A „kördal” nem a kórusban való éneklésre utal, még csak nem is arra, hogy társaskörben éneklük, hanem arra, hogy a műfaj egy társaskör fennkölt eszméinek ad hangot. A reformkorban, különösen a 40-es években — többnyire haladó nemzeti céllal — sorban alakulnak városokban és vidéken a különféle művelődési, főleg társaskörök, közülük nem egy a politikai szervezkedés melegágya lett, jelentős szerepet játszott a társadalmi-politikai mozgalmakban is. (Vö. például a Pesti Kört — melynek 1844-től Petőfi is tagja —, a Nemzeti Kört, illetőleg a kettő egyesüléséből 1847 elején létrejött Ellenzéki Kört.) Kávéházak, szerkesztőségek, iskolák vagy baráti-elvi kapcsolatok gyakran váltak egy-egy „kör” szülőanyjává. E körökben a társalgás, szórakozás, olvasás mellett gyakori volt az ének és szavalás is. (Vörösmartynak, Petőfinek nemegy költeményét itt mutatják be először.) Szükségessé vált tehát, hogy a társas és társadalmi élet e formájához kapcsolódó költemények szülessenek... Tulajdonképpen a Főti dal is ebből az igényből született. Gyulai Páltól tudjuk, hogy Toldy Ferenc gyakran sajnálkozott azon, „hogy a magyar műköltészet lyrájában még mindig hiányzik az úgynevezett »geselliges Lied«, a műveltebb víg társaságok dala”. Vörösmarty hosszas latolgatás után 1842. október 5-re írta meg híressé vált dalát (Vörösmarty Minden Munkái. Pest, 1863–64. 2: 292–3). Ugyanabban az időben — és ez nem mellékes körülmény! — valóságos mozgalom indult efféle dalok íratására: a Kisfaludy Társaság szintén még 1842-ben pályázatot is hirdet: „Kivántatik egy, a’ nemesebb társaságok’ hangján, nemesb örömeiket ’s magasabb polgári és emberi irányokat kifejező körének”. (A’ Kisfaludy-Társaság’ [M. Szépirodalmi Intézet] Évlapjai. M.D.CCC.XLII–XLIII-ról, 44. 1.) A határidő 1842. november 20-a volt. 24 jeligés pályamunka érkezett be; a bíráló bizottság (Bajza, Bártfay László, Erdélyi János, Schedel [Toldy] Ferenc, Vörösmarty) véleményét 1843. január 28-ig kellett, beterjessze (uo. 46).

A pályázat általában nem sikerült, a pályázók nem értették meg a „feladást”: dalokat, elégiát, ódát vagy kantátát írtak, holott „a’ társas vagy körének’ főbb jelleme” az volna, hogy „a hason érzületű társak, derült együttlétben olly tárgyra függesztik lelköket, melly mindnyájok által hasonló oldalakról fogatik fel, mindnyájokra hason hangulatok, ’s a’ percz’ hason befolyása alatt egyforma lelkesedést hoz elő” (uo. 51—3).

...Talán folytatnom sem kellene. Mindenki kitalálja, hogy a Kördal milyen csattanósan megfelelő s egyben mindent visszájára fordító felelet erre az igényre. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy Petőfi verse közvetlenül erre a pályázatra adott csúfondáros válasz, — bár később megismerkedhetett a pályázat követelményeivel. (1843—44 telén a székesfehérvári, majd kecskeméti vándorszínész valószínűleg nem is tudott a pályázatról.) Válasz, hahotázó, nyelvöltögető válasz azonban a pályázaton résztvevett egyik fiatal író, Lauka Gusztáv díjnyertes Körénekére. A bírálók jelentése szerint ugyan a beküldött pályaművek közül „Nem sikerült egyben is a’ kedély’ azon élénk mozgalmát visszaadni...”, mégis az egyik, „noha egy ismeretes körének [ti. a Főti dal] visszhangja, és akár tartalomra, akár kidolgozásra nézve a’ bírálók’ ohajtásait még csak meg sem közelítette”, a legközelebb jár hozzá, kiadják hát neki a jutalmat (i. h.). A döntést az 1843. febr. 6-i közgyűlésen hirdették ki, akkor lett ismeretes, hogy a nyertes: Lauka Gusztáv.

Mielőtt még a felfedezés minden dicsőségét magamnak vindikálnám, meg kell mondanom, hogy a pályázatnak, Lauka személyének s a Kördalnak a kapcsolatára már ezelőtt jó 70 évvel felfigyelt az egyik legjelesebb (s méltatlanul elfeledett) Petőfi-kutató: Baróti Lajos (Észrevételek Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásához. EPhK. 1894, klny. is), de azonkívül, hogy megállapította: „Valószínű, hogy a pályázat s még inkább az a körülmény, hogy barátja, Lauka Gusztáv nyerte el a jutalmat, bírhatta rá Petőfit a »Kördal« megírására” (klny. 13), — semmi további következtetést nem vont le a kapcsolatból, semmivel nem járult hozzá a vers igazibb megértéséhez (nem is ez volt a szándéka).

Nemcsak az a fontos ugyanis, hogy Petőfi az említett körülmények hatására írta meg költeményét, még fontosabb, hogy egy adott szituációban az általuk meghatározott funkcióval ilyennek írta meg. Lauka ugyanis 1843 nyarán — amikor a vers született — Petőfi új barátainak első sorában foglal helyet. Kemény Mihály, egy régibb barát egyenesen arról beszél, hogy „[Pálffy Alberttel együtt] mindennaposok lettek nála” (Emlékadatok Petőfiről. FővLapok 1877. júl. 3. 726). Hasonlóképpen emlékezik vissza Jókai is, aki szerint Lauka gyakran járt aludni is Petőfihez (Maguk ketten! Koszorú 1879. I. 1—5). Ez év őszén (1843. nov. 28-án) Petőfi — bár bizonyosságot téve a kapcsolatról — keserűbben ír Debrecenből Bajzának Laukáról, aki „kicsalt tőlem vagy nyole pengő forintot Pesten létemkor, s három pengőmmel most is tartozik” (Petőfi Össz. Művei VII. 1964. 25) . . . De Pesten még tart a barátság; Petőfi élete egyik legderűsebb két hónapját éli, a vándorszínészi nyomor után Pestre kerülve, anyagilag is elég szilárdan, régi és új fiatal barátok között . . . Alig képzelhető el, hogy Petőfi ne értesült volna Lauka sikeréről (ha másként nem, Lauka eldicsekedett vele), — mire Petőfi megmutatta, milyen „köréneket” tud írni ő. Először talán csak baráti tréfa szándéka vezette tollát, s magán, illetőleg az ő „körük” használatára szánta. A versnek ezzel az „első szándékú” funkciójával számolnunk kell! Petőfitől nem idegen az efféle stílus-tréfa barátaival szemben (Pálffy Albert nevében még verset

is küld be a győri Hazánkhoz 1847-ben, — meg is jelent), és kitűnő stíl-parodista. Amikor azonban a közvetlen alkalom elmúlt, nyilván érezte, hogy alkotásával túllépett a tréfa szintjén, ezért aztán — bár egyetlen lapban sem közölte — felvette, — művészi teljesítményként vállalta — a „Petőfi Versei. 1842—1844” című első kötetébe 1844 őszén.

Mindezzel pedig azt akarom mondani, hogy a Kördal lényegében és elsősorban műfaji paródia, csak kifejező eszközeiben s alakformálás-ban zsáner, dal vagy bordalba foglalt zsánerkép. Petőfi a nála éppen nem szokatlan karikírozó szándékkal és célzattal Lauka Körénekének, illetőleg általában a körének műfajának paródiáját írta meg. Természetesen lázadásának, újságának, forradalmának e korszakbeli szintjén s már kipróbált eszközeivel. Ha elolvassuk a pályázatot, s elolvassánk Körénekét (a 8 versszakos, 64 soros vers közlésére azonban nincs hely), látnánk, hogy Petőfi verse feje tetejére állítása az amott felvetett műfaji kíváncsalmagnak, illetve az itt, Lauka által követett gyakorlatnak. Körének ez is, de micsoda kör éneke! Már maga a színhely is: egy falusi kocsmá, ami „kör”-nek nem éppen a „legmagasb” formája. A „nemesebb társaság” helyébe a „kocsmázó, pipogya férjek” (Pándi: i. m. 100) lépnek, a nemesb hang helyett kornyikálás, asszony elől sunyító dűnnyögés, óvatos asztalverés, a „nemesb örömek, magasabb polgári és emberi erények” (Laukánál: a nők honszerelme, a leendő hős ifjú, bölcs tanácsú öregek, „köz-akarat, egyetértés”) helyett a naphosszat kocsmában „tanyázás” és „iddogálás”, a Lauka megénekelte férfiúi „tetterő” helyett a feleség elől való megbúvás, a megtakarított „kis pénz” elverése s a „holtig” való ivás „erényei” lépnek. A reformkori „hölgy” itt „nyelves, szájas . . . asszony” lesz. A „magasabb polgári és emberi irányok”-at, eszméket itt pofon egyszerű igazságok („Bús az ember, ha nincs kedve”, „Nyelves, szájas mind az asszony”, „Úgy is holtig él az ember, Költeni ha mer, ha nem mer”), tenyeres-talpas okoskodások, következtetések („Hát ezért iszunk mi mindig”, „Itt tanyázunk, mert . . .” stb.) képviselik.

Ezt a parodizáló szándékot követi a vers szerkezeti, ritmikai, nyelvi stílárís felépítése: f o r m a i h u m o r a is. Mert mindaz, ami a zsánerekben, népdalokban formai művészet, itt funkcionálisan humor lesz. Az „eszmei-filozófiai” vagy ténybeli tartalom kijelentését rendszerint egy okfejtő, magyarázó vagy ellentmondó rácsapás követi. (Figyeljük csak meg a sok ilyen funkciójú köztöszót: *Hát azért, Mindazáltal, Mert, De, Úgy is.*) Ezt az utolsó versszakban egy mindent megnyugtatóan összefoglaló *Hát ezért csak . . .* zárja le. A „dal” jelleget sugallják a gondolatpárhuzam és az ismétlések („Itt tanyázunk a kocsmában, Itt tanyázunk nap hosszában”), meg a Petőfitől oly mesterien alkalmazott lépegető (általam rakétaelvűnek nevezett) kapcsolásmód: tudniillik hogy egy előző szóra, mondatra támaszkodva lép tovább: „. . . *itt tanyázunk, Itt tanyázunk* a kocsmában, *Itt tanyázunk*, mert van nekünk, *Mert van nekünk* feleségünk”, „. . . csak *iddogálunk*, . . . *Iddogálunk* nap hosszában, *Iddogálunk* a kocsmában”. Mindez itt a bortól megokosodott megbátorodott asztalverés sugallója lesz. A nyelvről — mint láttuk — már Horváth János megállapította: „teljesen népies jellegű”: valóban a „tanyázunk”, „nap hosszában”, a „nyelves, szájas . . . asszony”, „a pénzre mi nem nézünk”, „holtig él az ember”, „iddogálunk, Míg fel nem kötik az állunk” stb. a népi nyelv, a népi élőbeszéd fordulatai, ahogy az élőnyelvet idézi a mondat szerkesztés beszédszerűsége, amire itt elég egy kérdő- és egy köztöszónak az elhelyezését említeni: „Rá az ember *hogy* hallgasson?”, „Költeni *ha* mer,

ha nem mer". . . Igen ám, de a körének, kördal műfaja s a „nemesebb társaságok” hangja, tárgya, tónusa éppen nem a népies nyelvet kívánja!

Petőfi tehát — itt — valami más funkciót szán a népi alakoknak, gondolkodás- és kifejezésmódnak, nyelvezetnek, verselésnek. Nevetségessé akar tenni, kifigurázni akar valamit. Tudjuk mit: a körének műfaját. De többet is. E versben is fel kell ismernünk művészi és társadalmi forradalmának azt a tartalmát és formáját, melynek első nyomát már az 1842. évi úgynevezett „Székfoglaló beszéd”-ben megtaláljuk (a pápai önképzőkörben a bíráló első felleptekor egy kis szónoklattal volt köteles kirukkolni): Petőfi már akkor botrányt keltett azzal, hogy szembe fordult az üres pátosszal, a konvenciózus „költői szépségekkel” s egyben a nagyképűséggel, álfennköltiséggel, álérdeklődéssel, az előírások, szabályok szolgálai követésével, — és a „székfoglaló” paródiáját írta meg. A Kördalt követően éppen egy év múlva pedig megírja a hősi eposz és az érzelmes novella remekműű paródiáját: A helység kalapácsát. A két műfaji paródia között összekötő kapocs a Kördal. A köréneknek azonban nyelvi-stiláris eszközeiben nem alakult ki olyan kifejezőkészlete, mint a szónoklatnak vagy a hősi eposzoknak, — azt tehát Petőfi közvetlenül nem tudja feje tetejére állítani. (Egyetlen helyen látszik úgy, hogy belekap nyelvileg is a „magasb” műfajok kifejezésmódjába, amikor a „kedvmag”-ot emlegeti: „Borba van a kedvmag vetve”, de ebben is több a humor, mint a szatíra, jó egy fél év múlva, 1844 február végén Egerben majd a maga nevében is használja — remek költői hatással: „Kedvemnek ha magja volna, Elvetném a hó felett” stb.) De azért a Kördal is szembefordulást jelez: azáltal, hogy a színhelyet, az alakokat, ezek gondolkodás- és kifejezésmódját szándékosan redukált, leszállított szinten állítja elénk. Az így alkalmazott „népies”, hétköznapi nyelv, fráziskészlet, „filozófia” funkciója nem ezeknek nevetéssé tétele, hanem a fennkölt, ünnepélyes, zárt „kör” világának, nyelvének-stílusának és eszméinek devalválása, degradálása. Vagyis a paródia nemcsak műfaji; azzal együtt eszmei, társadalmi is. A társadalmi azonban ekkor még csak ilyen közvetett formában nyilatkozik meg. Petőfi még ott sem tart, ahol A helység kalapácsában, akkora fába még nem meri vágni a fejszáját, de egy ágba már belevág. Nem is a „kör” eszméje ellen fordul általában, hanem az ellen, ami abban exkluzív, a közösséginél „magasb”, s ami életszerűtlen. Ezzel szemben szolidáris — ha nem is a vers alakjaival és azok eszméivel — az alkalmazott nyelvel és formai megoldásokkal. Ha ismerjük a vers nyitját, a humor éle nem a kocsmá alakjai felé mutat, hanem azok felé, akik a „kör”-ökben „tanyáznak” s fecsérlik a szót, töltik haszontalanul az időt „nap hosszában”. — De ne felejtjük el, amit korábban mondtunk: a vers első szándékában baráti tréfa. Így több benne a kedély, a derű, a markába nevetés, mint az általánosabb érdekű parodizálás vagy éppen a szatíra. Egy baráti „kör”-nek, az akkor szervezkedni kezdő Pilvax-körnek szól első-sorban, nem valamely meghatározott társasági kör ellen, az élc iránya nem elég konkrét, s maga a vágás nem elég metsző.

De még ezt is megengedve, úgy vélem, a vers valódi funkciójának ismerete az eddigiektől lényegesebb bensőbb, mélyebb, tágabb értelmezésre jogosít fel. Nem autonóm ábrázolás, beszéltetés, gondolkozásmód, nyelv és stílus, hanem mindez ebben a formájában egy műfaj — s részben világnézet — kifigurázásának, leszállításának, devalválásának eszköze. Tükörkép, melyben mindennek valódi stiláris értékét a tükrözött adja meg. A vers minden eleme oppozícióban van: nem magát jellemzi, hanem azt, aminek az oppozíciója. Nem

azért népies, hétköznapi, alantas, mert azt akarja (példaként) bemutatni, hanem hogy életszerűtlen ünnepélyességét, tartalmatlan pátoszát, gondolati ál-,magasságát”, honért küzdő üres buzgalmát mutassa be annak, aminek a népies, hétköznapi, alantasan komikus — az ellentéte.

Martinkó András

Az egyéni szépírói stílus jellemzéséről

(Problémavázlat)

1. A stilisztika újabb fejlődésében az önállósodás jeleit figyelhetjük meg. Van azonban a stílus tudományának egy olyan területe, ahol nem vagy csak igen kis mértékben kristályosodtak ki a sajátosan stilisztikai vizsgálódási szempontok. Ez — az ilyen értelemben elhanyagolt terület — a stilisztikának kétségkívül egyik legfontosabb ága: az egyéni szépírói stílus jellemzése. Az ide tartozó kutatások még ma is a stilisztika körén kívül eső két véglethez kötődnek: vagy a nyelvi eszközöknek határozottan nyelvtudományi érdekű leltározásában merülnek ki, vagy pedig az irodalomtudományi kutatások feladataihoz igazodnak.

Az eddig írt legsikerültebb stílusjellemzéseket jórészt irodalomtörténeti monográfiákban olvashatjuk. Ezekben azonban a stílusjellemzés nem önálló egész, mert a monográfiák tagolásának megfelelően az egyéni stílusra vonatkozó megjegyzések alkotási korszakok és művek szerint szét vannak szórva. S ahol mégis külön, rendszerint összegező fejezet tárgyalja a vizsgált író stílusát, ott a szerző általában nem törekszik teljességre, csak éppen megragad, felvázol néhány vonást.

A sajátosan nyelvtudományi érdekű stílusjellemzések jórészt szintén nem teljesekek. Néhányat meg azért lehet elmarasztalni, mert a gondosan összeállított stílus eszköz-leltárban semmit sem olvashatunk az eszközök szerepeltetésének művészi indokairól, és nem találjuk meg benne az író, aki lelket adott a holt anyagnak, és úgy varázsolta élővé, hogy a maga alkatához szabta, egyénivé tette.

Milyen lehet az egyéni stílust leíró önálló stilisztikai tanulmánytípus? Erre a kérdésre próbálunk feleletet adni egy lehetőség felvázolásával, hangsúlyozva természetesen azt, hogy ilyen megoldás nemcsak egy, hanem nagyon is sokféle lehet.¹ Éppen ezért mindaz, amit itt bemutatunk, tartalmában és kifejtési módjában sem több, mint egyszerű problémavázlat.

2. Mindenekelőtt a stilisztikai vizsgálatoknak azt a rendszerét kell bemutatnunk, amelyben a stílusjellemzés helyet foglal. Erre a nagy kitérőt

¹ Az egyéni stílus jellemzésének módjára és szempontjaira vonatkozó újabb szakirodalomból l. például Fábíán—Szathmári—Terestyéni: *MStil.* 15—18; Tudor Vianu: *Cercetarea stilului. Probleme de stil și artă literară.* Bukarest, 1955. 199—224; L. Gáldi: *Stilul poetic al lui Mihai Eminescu.* Bukarest, 1964. 5—14; V. V. Vinogradov: *O jazike hudozsesztvennoj literaturi.* Moszkva, 1959; M. Wehrli: *Általános irodalomtudomány.* Budapest, 1960; Herczeg Gyula: *Az olasz stílus kutatás a felszabadulás után.* Világirodalmi Figyelő 8 (1962): 164—88; H. Seidler: *Allgemeine Stilistik.* Göttingen, 1963; H. A. Hatzfeld: *Questions disputables de la stylistique. Communications et rapports de premier Congrès International de Dialectologie générale.* Louvain, 1964. 1: 6—18. L. még a 11. jegyzetben is.

igénylő számbavételre többek között azért is szükségünk van, mert az egyéni szépirói stílus jellemzése nagymértékben függ a stilisztikai kutatások más formáitól. Elsősorban azért, mert sikerét a tőlük átvehető eredmények határozzák meg. De azért is, mert lényegének, valamint módszerének a szemlélete elválaszthatatlan attól, hogy hogyan ítéljük meg a többiek tárgy- és feladatkörét. És ebben a függésében még nagyon sok a tisztázni való. Tapasztalhatni ugyanis, hogy az egyéni szépirói stílus vizsgálatát gyakran valamilyen más jellegű stilisztikai tanulmánnyal (pl. az írótól használt nyelvi elemek stilisztikai minősítésével vagy az irodalmi művek stílusának az elemzésével) elegyítik vagy teljes egészében azonosítják, rendszerint úgy, hogy lényegét ahhoz hasonlítják, eltorzítják. Szükséges tehát valamennyi stilisztikai tanulmánytípus körvonalazása, hogy ennek alapján aztán világosabban láthassuk az egyéni szépirói stílus jellemzésének tényleges tartalmát és módszerbeli lehetőségeit.

Megnehezíti azonban ezt a számbavételt az, hogy még nem tekinthető tisztázottnak, általánosan elfogadottnak két alapvető kérdés: milyen jelenségek vizsgálata tartozik bele a stilisztika tárgykörébe, és milyen tanulmánytípusai vannak a stilisztikának.

A stilisztika tárgyára és feladatkörére vonatkozó nézetek ma is megleghezősen sokfélék. Egyesek a stilisztikát túl szűken, mások túl tágan értelmezik. Amit az egyik a stilisztika egyedüli vizsgálati tárgyának tart, azzal a másik egyáltalán nem számol. A régi poétikáktól napjainkig korok és irányzatok szerint más-más tanulmánytípus állt előtérben: a stílusalakzatok leltározása és az írásművészet technikájának a bemutatása, a nyelvi eszközök stiláris vizsgálata, az egyéni szépirói stílus leírása, irodalmi művek stilisztikai elemzése, a nyelvi stílusok funkcionális szemléletű tanulmányozása stb.

Példaként idézhetjük néhány mostanában megjelent stilisztikából a tárgykör-meghatározásokat. A legújabb magyar stilisztikai kézikönyv szerint: stíluselmélet (főleg a nyelvi rendszer elemeinek stiláris értéke), stílustörténet és stíluskritika vagy más néven az egyéni stílusok stilisztikája (Fábián—Szathmári—Terestyéni: *MStil.* 15). I. P. Galperin angol stilisztikájában tanulmányozandónak tartja egyrészt a stílusokat, másrészt a nyelvi kifejezőeszközöket és stilisztikai eljárásokat (Ocserki po sztílisztike anglijszkovo jazika. Moszkva, 1958. 7). P. Guiraud két vizsgálati formát tart számon: az expresszív nyelvi elemek tanulmányozását és az egyéni stílusok kritikáját (*La stylistique*. Párizs, 1957. 5). H. A. Hatzfeld egy tanulmányában a művek stílusának elemzését helyezi előtérbe.¹ E. Riesel viszont az elemzést nem tekinti önálló tanulmánynak, hanem alárendeli a stíluselmélettel társított alkalmazott stilisztikának (*Stilistik der deutschen Sprache*. Moszkva, 1963. 42).

3. A sokféle nézetet és lehetőséget viszonylag könnyű összegezni. Annál nehezebb megállapítani, hogy a kutatás tárgyát tevő jelenségek között milyen összefüggések vannak. Egymásra épülő rendszerük és értékrendjük szerintünk a következő:

a) Egy-egy nyelvi elem (hang, szó, képzett származék, mondatforma stb.) stilisztikai funkciója, expresszivitása.

¹ „Si la stylistique est une philologie, elle a le but d'élucider des textes, si elle est une philologie artistique, elle doit élucider les oeuvres d'art littéraire” (i. m. 9).

b) A közlés tényleges formáiként szolgáló beszélt vagy írott közlemények stílusa. Például egy társalgási részlet, egy újságcikk, egy vers, egy tudományos értekezés stílusa.

c) Az igen változatos szempontok szerint megragadható, osztályozható nyelvi közlemények egy-egy típusára jellemző (tehát az azonos típusú egyedi közleményekben közös sajátosságok összegeként realizálódó) stílus. Például a tudományos, publicisztikai stílus vagy a szépirodalom, egy íróegyen, valamelyik műfaj, valamelyik irodalmi áramlat stílusa.

E rendszerezés megokolására és részletes kifejtésére itt most nem keríthetünk sort. Figyelmet érdemlő tény azonban az, hogy a stílus információelméleti megközelítése ezt sok mindenben igazolja.¹

A továbbiak megértése szempontjából fontosnak tartjuk már itt előre jelezni, hogy más véleményektől eltérően a b) és a c) között lényeges különbség van, olyan, amely a vizsgálat módjában is megnyilvánul.

A tárgykör tagolásának megfelelően három tanulmánytípust különíthetünk el: a) a nyelvi elemek expresszivitásának minősítését, b) a nyelvi közlemények stílusának elemzését és c) a stílusok jellemzését, leírását.

Mindhárom tanulmánytípus — minősítés, elemzés, jellemzés — köre lehet tágabb vagy szűkebb, és egymással többféleképpen is társulhat.²

Minket ezúttal természetesen a tanulmánytípusok körének csakis olyan értelmezése érdekel, amely végső fokon az egyéni szépirói stílus jellemzésével függ össze, azaz: a) egy író műveiben előforduló nyelvi elemek (vagy esetleg egészen tágan, általános stilisztikaként: egy nyelvi rendszer valamennyi elemének) stilisztikai minősítése, b) egy szépirodalmi mű stilisztikai elemzése, c) egy író egyéni stílusának a jellemzése.

4. A stilisztikai minősítés nem más, mint az egyes nyelvi elemek stiláris szempontú értékelése.³ A kutatók a kérdéses jelenségeket — hangokat, szavakat, szókapcsolatokat, nyelvtani alakokat és szerkezeteket — különféle közleményekben, szövegekben vizsgálják, és a konkrét, egyedi szövegösszefüggések figyelembevételével állapítják meg stilisztikai értéküket.

Az így nyert minősítéseket a stilisztikai kutatások számára rendszerint csak úgy lehet hasznosítani és hozzáférhetővé tenni, ha egy nyelvi elem azonos funkcióit összegezzük. Úgy rögzítik tehát stiláris értékét, hogy a konkrét szövegösszefüggésekből elvonják és általánosítják. Eszerint a stilisztikai kézikönyvekben olvasható minősítések mind absztrakciók, olyanok, amelyeknek a közlés

¹ Fónagy Iván: A stílus hírtéke. Általános nyelvészeti tanulmányok. Szerk. Telegi Zsigmond. Budapest, 1963. 91—123; uő.: Le langage poétique: forme et fonction. Diogené 1965. 51. sz., 72—113 (különösen 102—103); valamint l. tőlem az itt vázolt elméletet és információelméleti megvilágítását egy Bukarestben megjelenő stilisztikai tanulmánykötetben.

² Néhány példa a stilisztikai minősítések köréből. Egy; több vagy valamennyi nyelvi elemnek a minősítése egy irodalmi mű, egy író nyelvének, egy stílusnak, mindegyik stílusnak, az egész nyelvi rendszernek alapján.

³ L. pl. „La stylistique étudie... les faits d'expression du langage” Ch. Bally: Traité de stylistique française. Párizs—Heidelberg, 1909. 1: 16; „La stylistique de l'expression est une étude de la valeur stylistique des moyens de l'expression...” P. Guiraud i. m. 65; „A stilisztika... a nyelvi rendszer tényeit a bennük rejlő stilisztikai értékek mennyisége és minősége szemszögéből vizsgálja...” Fábán—Szathmári—Terestyéni: MStil. 13; „Versuch eines Systems der Stilwerte” H. Seidler i. m. 72; „Lehre von der Verwendung der sprachlichen Ausdrucksmittel” E. Riesel i. m. 41.

természetes folyamatától elszakított, a felett álló, „szupertextuális” értékük van.

Erről a tanulmánytípusról szólva, fejtegetésünk távolabbi céljához igazodva még két megjegyzést kell megfogalmaznunk.

a) Egy író műveiben előforduló nyelvi elemek stilisztikai minősítése nem azonosítható az író egyéni stílusának a leírásával. Ez utóbbi más természetű, és a minősítések felett álló vizsgálatot jelent.

b) A jellemzés tulajdonképpen csak azt hasznosítja a minősítésekből, ami a művek elemzésén átszűrődik. Ilyen jellegében viszont nagyon is fontos vallomást tevő szerepe lehet. Elmélyíti és erősíti a stílus egyénítését.

5. A második tanulmánytípus, egy irodalmi mű stílusának elemzése a minősítésnél magasabb szintű eljárás (ha tudniillik általánosnak, jellegzetesnek tartjuk azt, hogy az elemzések során vallatóra fogott nyelvi elemek stilisztikai értékelése egy már kidolgozott minősítő rendszer eredményeinek a felhasználásával történik). A művek elemzése során ugyanis a minősítések üres, absztrakt formái tartalommal, az irodalmi vonatkozások konkrétumával telítődnek.

Az elemzésbe, természetesen, nemcsak az expresszív nyelvi elemek számbavétele tartozik bele. Nem elégedhetünk meg tehát az egyes stílus-eszközök értékelésével, a stílus egészét is meg kell ragadnunk.¹ Szükségünk van egy olyan összegezésre, amelyből kiszűrhetők az elemzett mű stílusának sajátos jegyei. A mű stílusának az egyénítését kell elvégeznie ilyen esetben a kutatónak ugyanúgy, ahogy az irodalmár is a mű egyediségét igyekszik megfogni.²

Az elemzésnek ez a felfogása is igazolja azt, hogy a művek stílusának a vizsgálata külön tanulmánytípus, s nem egy másfajta vizsgálat (rendszerint a minősítések) eredményeinek a pusztá alkalmazása. Az elemzés tehát éppúgy önálló, mint a többi stilisztikai tanulmány.

A stílusjellemezést is szolgáló stilisztikai elemzésnek többféle módszerbeli felfogását ismerjük. A végetet a következő kettő képviseli.

Az egyik az impresszionista eljárás. Ennek leghatározottabb megfogalmazását újabban Leo Spitzertől olvashatjuk. Szerinte az elemzésnek három szakasza van: 1. A vizsgált írótól kiválasztunk egy kisebb-nagyobb szöveget. Ezt addig olvassuk, amíg fel nem fedünk benne valamilyen sajátos vonást vagy nyelvi elemet. 2. Ezután arra törekszünk, hogy egy olyan lélektani tényezőt, jegyet találjunk, amelynek segítségével meg tudjuk magyarázni a kiemelt vonást vagy nyelvi elemet. 3. Ennek a lélektani tényezőnek vagy jegynek egyéb nyelvi, stílusbeli megnyilvánulásait keressük.³

A másik, szerintünk elfogadható vizsgálati mód lényege a tényyszerűség és a pontosság, a szilárd filológiai megalapozottság: a konkrét adatanyagból való kiindulás, pontos — többek között statisztikai — módszerek használata, a szövegváltozatok és az írói szövegjavítások vizsgálatából leszűrt eredmények

¹ L. pl. S. Ullmann: *Style in the French Novel*. Cambridge, 1957. 260—1; és Gáldi László ismertetését: *FilKözl.* 6: 452—4; H. Seidler i. m. 320—1; Martinkó András: *A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus története*. Budapest, 1965. 10—2, 19.

² L. Gáldi i. m. 7.

³ *Linguistics and Literary History*. Princeton, 1948; közli Walther v. Wartburg: *Problèmes et méthodes de la linguistique*. Párizs, 1963. 229; l. még P. Guiraud i. m. 73—9.

hasznosítása stb.¹ Csakis gazdag és megbízható tényanyag, csakis pontos és következetes módszerek biztosíthatják, hogy az elemzés és az ebből fakadó stílusjellemzés mentes legyen impresszionista és szubjektív értékű állításoktól.²

6. A minket közelebből érdeklő harmadik tanulmánytípusnak, egy egyéni stílus jellemzésének, leírásának³ eddig inkább a feladatát és kevésbé a fontosabb és problematikusabb oldalát, a tartalmát, jellegét körvonalazták. A feladat az újabb stilisztikák eléggé egybehangzó megfogalmazása szerint nem más, mint annak a kutatása, hogy melyek a tanulmányozott író stílusának sajátos, személyére jellemző vonásai, hogy hogyan használja fel a nyelvi rendszer elemeit és a maga teremtette nyelvi eszközöket mondanivalója hatásos, művészi kifejezésére, és hogy mivel gazdagítja az irodalmi nyelv kifejezőerejét. (A leírás tartalmáról és jellegéről l. a 8. alatt).

7. A stilisztikának ez a háromféle vizsgálati típusa, természetesen, szorosan összefügg egymással. Mindenekelőtt az kapcsolja őket össze, hogy kiegészítik egymást: az egyik hasznosítja a másik eredményeit. Szoros összefüggésüket bizonyítja az is, hogy a kutató a vizsgálat egy mozzanatában kettőnek, esetleg mindháromnak a sajátos szempontjait igénybe veszi. Következésképpen a háromféle stilisztikai vizsgálatnak nem annyira az elkülönítése, mint inkább csak megkülönböztetése lehetséges.

Logikai szempontból a három tevékenység a megismerésnek egymás fölött álló fokait képviseli. A minősítések egyedi konkrétumok vagy azokból nyert absztrakciók. Bennük a stílusnak ugyan lényeges, de csak elszigetelt vonásai tükröződnek. A kutatás, a megismerés folyamata itt nem érhet véget, hanem tovább halad, és eljut, felemelkedik egy magasabb szintű, általánosabb konkrétumhoz, a tárgynak, azaz egy mű vagy egy író stílusának sokoldalú ismeretéhez. Ezt a fokot képviseli a stilisztikai elemzés és a stílusjellemzés.

A mi szempontunkból persze az is lényeges, hogy a minősítéseknél magasabb szintű stilisztikai elemzés és stílusjellemzés között szintén van logikai, megismerésfokbeli különbség. Ez az eltérés abból adódik, hogy a kutatott

¹ Olyan jól megalapozott, pontos és következetes módszerű elemzésekre gondolunk, mint pl. R. Jakobson: *Linguistics and Poetics. Style in Language*. Edited by Thomas A. Sebeok. New York—London, 1960. 350—77 (a kifejtésbe ágyazott elemzések); R. Jakobson—B. Cazacu: *Analyse du poème Revedere de Mihail Eminescu*. Cahiers de linguistique théorique et appliquée. Bukarest, 1 (1962): 47—53; S. R. Levin: *Linguistic Structures in Poetry*. Hága, 1962 (különösen egy Shakespeare-szonett elemzése: 51—8); Kovalovszky Miklós: *Egy Ady-vers világa*. Új, tavaszi sereg-szemle. Budapest, 1965. — L. erről a kérdésről még M. Riffaterre: *Criteria for Style Analysis*. Word 15 (1959): 157—74; A. Willem de Groot: *The Description of a Poem*. Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists. Hága, 1964. 294—300; Michael A. K. Halliday: *The Linguistic Study of Literary Texts*. uo. 302—7.

² Másként megfogalmazva, a jellemzés mint szilárd alapot megkívánja 1. az írótól használt nyelvi elemek teljes minősítő rendszerét (ideértve szókincsének stilisztikai értékelését, szótarozását, tehát egy írói szótárat), valamint 2. mindegyik alkotásának stilisztikai elemzését.

³ L. pl. „La stylistique génétique ou stylistique de l'individu” vagy „La critique du style” P. Guiraud i. m. 67; „Lehre von den sprachlichen Individualitäten in der schönen Literatur” E. Riesel i. m. 41; „Stiluskritika vagy az egyéni stílusok stilisztikája” Fábíán—Szathmári—Terestyéni: *MStil*. 15.

jelenségek — egy mű stílusa és egy író stílusa — nem azonos jellegűek: az egyik a közlésnek valamilyen tényleges, konkrét (textuális) formája, a másik pedig a felett álló jelenség.

8. Alapelvként el kell fogadnunk, hogy az egyéni szépirói stílus jellemzésének igazodnia kell az egyéni stílus fogalmának tartalmához és jellegéhez. A szakemberek véleménye azonban e fogalom megítélésében nagyon eltérőek.

Némelyek szerint az egyéni stílus a művek stílusára korlátozódik; nem más, mint a mű egysége és egyénisége.¹ Következésképpen csak egy-egy alkotás stílusáról beszélhetünk, és így tagadni lehet az egyéni stílus létét.

Egy másik és tőlünk is vallott vélemény szerint van egyéni stílus.² Persze így is elismerhetjük, hogy az író stílusa írásaiban él, de továbbmenően azt is állíthatjuk, hogy az egyéni stílus az alkotások felett áll, „szupertextuális” jellege van, hiszen úgy realizálódik, mint az (egyenített egységekként felfogott) művek stílusában található közös vonások összege. Ilyen megítélése azért lehetséges és azért jogosult, mert mindegyik mű stílusát végső fokon ugyanaz a tényező, az író egyénisége határozza meg, mert mindegyik mű stílusa ugyanazon szerző egyéniségének a „kitárulkozása”.

E felfogás alapján több olyan következtetést fogalmazhatunk meg, amelyek közelebbről is meghatározzák az egyéni szépirói stílus jellemzésének módszerét.

a) A művek és még kevésbé egy mű stilisztikai elemzése nem jelenti azt, hogy leírtuk a tanulmányozott író egyéni stílusát.

b) A jellemzés érdekében el kell vonatkoztatnunk a művek stílusától, és általánosítanunk kell az egyes művek közös stílárius vonásait. A leírásnak tehát igazodnia kell az egyéni szépirói stílus művek felett álló (szupertextuális) jellegéhez.

c) Eszerint az egyéni stílus jellemzése a művek stilisztikai elemzésére alapít, lényege szerint ezeknek az eredményeknek az összegezése és bemutatása.³

9. Az elmondottak után rátérhetünk a stílusjellemzés tanulmánytípusának körvonalazására. Egy egyéni stílust bemutató tanulmányban a vizsgálat eredményeit jórészt a következő szempontok figyelembevételével lehet összegezni:

a) Az egyéni stílusra jellemző sajátosságok számbavétele és rendszerként való szemlélete.

b) A jellemző stílussajátosságokat megvalósító nyelvi eszközök és eljárások tanulmányozása. Az eszközökben, valamint felhasználási mértékükben és még inkább funkciójukban rejlő egyéni sajátosságok feltárása.

c) Kapcsolatteremtés az író egyéniségével, valóságsszemléletével, esztétikai felfogásával, nyelvi és stilisztikai nézeteivel, valamint írásművészetével (vagy némileg más összegezéssel azzal, amit „irodalmi stílus”-nak⁴ neveznek).

¹ L. erről mint W. Kayser szélsőséges nézetéről M. Wehrli i. m. 76—7, 152—3.

² L. pl. M. Wehrli i. m. 151—2; E. Riesel i. m. 36—9.

³ A „művek stilisztikai elemzése → egyéni stílus jellemzése” irányú kutatási elv elfogadásáról tanúskodik, persze más alapon: „Stylistic analysis in terms of frequency distributions and transitional probabilities would seem to yield information primarily about an individual's style . . .” S. R. Levin i. m. 16.

⁴ Ide tartozik pl. az irodalmi alkotás tárgya, szerkezete, a személyek jellemzése, a műfaj és egyéb, formai kellékek stb. L. erről a fogalomról és műsőről Fábíán—Szathmári—Terestyéni: MSil. 13; E. Riesel i. m. 38.

d) Az egyéni stílus fejlődése. Alkotási korszakok, műfajok és művek szerint elkülöníthető változatok és színezetek. Változások a nyelvi eszközökben és funkciójukban. A stílusforrások vizsgálata. Az író stílustörténeti jelentőségének méltatása.

e) A jellemzés tipológiai kiszélesítése.

E szempontok érvényesítése természetesen sokféle — egymástól mértékben, arányban, sorrendben eltérő — formát ölthet. A tanulmánytípus szempontjából nem is a sokféle megoldási lehetőség a lényeges, hanem az, hogy az összegezésnek ezeket a szempontjait valamilyen formában ki kell meríteni.

A jelzett szempontok közül néhányat részletesebben is tárgyalnunk kell, főleg az a) és az e) kíván külön kifejtést. A b) és részben a d) részletesebb taglalására már sor került (l. tőlem Nyr. 88: 278—85; a két cikk szerves egységet alkot). A c) és valamelyest a d) érvényesítése az irodalomtudomány eredményeinek a hasznosítását is jelenti.

10. A kihüvelyezett egyéni jellegzetességek¹ tanulmányozásában arra kell törekednünk, hogy felderítsük a közöttük levő összefüggéseket, és ezek alapján a sajátosságok rendszerét állítsuk fel. Egy sajátosságnak önmagában véve rendszerint nincs egyénítő ereje, hiszen más író stílusára is találhat. Az egyes jellegzetességek sajátosan alakult rendszerének azonban már lehet egyéni értéke.²

Jellemző jegy például Csokonai stílusában az erő. De ez megvan Berzenyiné vagy Petőfinél, és még sok más író kifejezőmódjának sajátossága. A vele társuló jegyek rendszere azonban már csak Csokonaira talál: a hétköznapiság, természetesség és egyszerűség, népies hang, elevenség, valamint a kellem és könnyed játékoság. A sokszínű stílus jegyeit összetartó erő — amely alapján az egyes sajátosságok közötti összefüggések jó részét meg lehet magyarázni — minden bizonnyal az lehet, hogy Csokonai a stílus formálásában hajlékonyan alkalmazkodott a tárgyhöz, hangulathoz és személyekhez. „Stylusomat szándékoztam céloimhoz, a dologhoz és a személyekhez alkalmaztatni...”, írja a Dorottya elé szerkesztett Előbeszédben (ÖM. 1:549). S ezt a felfogását stílustechnikája igazolja. Az a hajlékonyság, ahogyan témához, érzéshez, alakhoz és egy részleten belül a legcsekélyebb változáshoz (pl. Az estvében, Az esküvésben) igazítja a közlést, a maga korában feltűnő gyakorlat volt. Nem lényegtelen persze az sem, hogy a hajlékony igazodás eleven fogékonysággal társult. Korának szinte mindegyik stílustörekvését igyekezett magáévá tenni. Az antik vagy rokokó motívumokat köznap ki jejezésekkel vegyítette. A természeti jelenségekhez a rokokó szalonok fogalmait kapcsolta (pl. „piperés rét” Daphnis hajnalkor) stb.³

Ha az egyéni stílust úgy fogjuk fel, mint a jellemző stílussajátosságok megkülönböztető értékű rendszerét, akkor a leírásnak ebben a szakaszában

¹ A stílussajátosságok egy osztályozási lehetőségéről l. P. Guiraud i. m. 109—11.

² L. pl. L. Spitzer: Stilstudien. München, 1928. 2: 513.

³ Maday Gyula: A költői nyelv és Csokonai. Budapest, 1910; Oláh Gábor: Csokonai. Itf. 30; Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1954; Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály. A magyar irodalom története. III. Budapest, 1965. 213—46; Ady Endre: „A költői nyelv és Csokonai”. Nyugat 1910, 2: 1474—5; Móricz Zsigmond: Csokonai Vitéz Mihály. Irodalomról és művészetéről. I. Budapest, 1959. 149—77; Kosztolányi Dezső: Csokonai. Nyugat 1922: 1409—11.

jól hasznosíthatjuk a stilisztikai komparáció módszerét:¹ egybevetünk több egyéni stílust. Ezzel szintén javul a jellemzés technikája, és fokozódik a jellemzés egyénítő ereje (l. Nyr. 88: 289).

II. Mind az író egyéni stílusa, mind pedig a szépirói stílus története szempontjából egyaránt hasznos lehet, ha az egyéni stílus leírását tipológiai jellemzéssé szélesítjük ki: a vizsgált író stílusát besoroljuk valamilyen stilisztikai, irodalmi vagy általános művészeti szempontok alapján felállított típusba. Néhány példa a tipizálási lehetőségekre.²

a) A felhasznált nyelvi eszközök jellege szerint: inkább a szókészletet kiaknázó vagy inkább a nyelvtani formákat kedvelő típus.³ Gondoljunk például arra, hogy a „...szó nekem ópium, | Pogány titkokat szívhatok belőle” (Egy csúf rontás) nézetet valló Ady milyen nagy művész volt abban, ahogyan a szóban rejlő lehetőségeket kihasználta, és ezzel tágitotta, „forradalmasította” a költői nyelv szókincsét. Babits viszont inkább a mondatformák, a gyűrűző vagy éppen a tömörítő szerkezetek mestere, és a versmondatok jelentős fejlesztője.

b) Az alkotó művész két típusa: a „mozarti”-nak született tehetsége van a rögtönzéshez, a „beethoveni” alkotását hosszú érlelési folyamatnak veti alá (S. Spender: *The Making of a Poem*. London, 1955., ism. Gáldi i. m. 426). A „mozarti” típust példázná Mikes előadasmódjának természetessége vagy a közvetlenül megnyilatkozó Petőfi és még inkább a töprengő nyelvezést nem ismerő, az ösztönszerű mesemondó könnyedségével író Jókai, a „beethoveni”-t pedig a műgondtól vezérelt Faludi vagy a pontos, csiszolmányos Arany.

c) Az antik retorikából és műprózából ismert két fejlődési irányzat stílustípusként való felfogása: a mértéktartó „atticizmus”; valamint a pompázó stílust a bizarrsáig fokozó „asianizmus” (E. Norden: *Die antike Kunstprosa*. Leipzig—Berlin, 1919. 126—55, 251—300; Balázs János: III. Kongr. 109). A „népnyelvi” iskola képviselőinek stílusát többé-kevésbé higgadság, egyszerűség jellemzi. A század vége felé több új formákat kereső költőnél a stílusesszók öncélúan díszítő, szecessziós túlhajtása figyelhető meg. Kiss Józsefnél például, legalábbis néhány versében, a dús festőiségű jelzők ragadják meg figyelmünket. A XVII. század jelentős költője, Gyöngyösi István több munkájában is találhatni olyan részleteket, amelyeknek stílusát a barokk formák halmozása teszi bizarrá.

d) Komlós Aladárnál a költőiség két fajtája: a „klasszikus” (ünnepélyes, szokatlan szavak és az inverziók kedvelése, a terjengősség kerülése) és a „modern” (elsősorban a nyelvi eszközök hangulati tartalmánál és képszerű-

¹ A stilisztikai komparáció módszeréről l. Zolnai Béla: *Nyelv és stílus*. Budapest, 1957. 310—42; V. M. Zsirmunszkij: *FilKözl.* 9: 1—15; uő.: *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1962): 77—82; P. Guiraud i. m. 105. Két külön nyelvre, a fordításokra alapító komparációról l. újabban J. P. Vinay—J. Darbelnet: *Stylistique comparée du français et de l'anglais*. Párizs, 1964.

² Ismerünk olyan típusokat is, amelyeket csak a megfelelő nyelvi és stilisztikai szempontú átdolgozás után lehet hasznosítani az egyéni szépirói stílus leírásában. Például K. Zelinszkij napjaink költészetében három irányzatot különít el: a fenomenologikust vagy idillikust, az apokaliptikust és pesszimistát, valamint a humanizmus pátozátóll fűtött heroikust. L. tőle: *Századunk költészetéről*. Élet és Irodalom 1958, 48. sz.

³ R. Jakobson: *Poetics*. Poetyka. Varsó, 1961. 397—417. — A továbbiakban e kötet rövidítése: *Poetics*.

ségénél fogva költői stílus). Komlós az elsőre példaként Aranyt említi, a másodikkra Berzsenyit a „Gróf Majláth Jánoshoz” című ódájával és Vajdát a „Harminc év után” című versével. Az imperialista és fasiszta korszakra érvényesen számon tart egy harmadik fajta költőiséget is. Képviselői „intellektuális pontosságra hajló aszkétikus stílusban utasítják el a világot”. E típus megtestesítője néhány verse (pl. a szociografikus Hazám) alapján József Attila (A líra műhelyében. Budapest, 1961. 49–58).

e) Lélektani szempontok alapján: kiegyensúlyozott, erős, erőtlen, finom, gyöngéd stb. (H. Morier: *La psychologie des styles*. Genf, 1959.). Például: Berzsenyiné a kifejezés ereje, Petőfi stílusában a nyugalanság és erő, az almanachlira képviselőinél a kényeskedő keresettség és szentimentális lágyság, finomkodás.

A tipológiai jellemzés az egyéni szépírói stílus leírásának utolsó szakasza. Jelentős vizsgálódási szempont. Az ebben a munkában lehetséges legnagyobb fokú általánosítást teszi lehetővé. Hozzásegít ahhoz, hogy kapcsolatot lehessen teremteni a tanulmányozott egyéni stílus és a szépírói stílus fejlődésének főbb irányzatai, az irodalmi nyelv történetének egésze között. Megóv attól, hogy elszakítsuk egy író stílusának tanulmányozását a szépírói stílus és egyáltalán a nyelv fejlődésétől.

A tipologizálásnak nagyobb az általánosítási képessége, mint a korstílushoz való viszonyításnak, minthogy a tipológiai kategóriák általánosítottabbak, átfogóbbak, mint az irodalmi irányzat, költői iskola fogalma. Fontosságát és szükségességét végül az is jelzi, hogy mint minden tudományban, az egyéni stílus leírásában is a kutatások célja a minél nagyobb fokú általánosítás.

12. Az egyéni szépírói stílus jellemzését mint önálló stilisztikai tanulmánytípust igyekeztünk bemutatni. Olyanként próbáltuk megragadni, mint ami célkitűzésében, tárgyában és módszerében sajátosan stilisztikai: nem az irodalomtörténész vagy kritikus író bemutató tevékenységének a származéka, nem a nyelvész nyelvi érdekű vizsgálatának az eredménye. Éppúgy stilisztikai tanulmány, mint ahogy stilisztikai vizsgálat a nyelvi elemek minősítése vagy az irodalmi szöveg stílusának elemzése.

Persze még nagyon sok feladat megoldására, sok kísérlet elvégzésére van szükség ahhoz, hogy a tárgyalt tanulmánytípus a szóba jöhető követelményeket mind kielégíthesse. Javítani kell még az elemzés technikáját, tökéletesíteni az összegezés és bemutatás szempontjait, s ami talán még fontosabb: a jellemzések egyénítő erejét ellenőrző biztos kritériumokat kell kikristályosítani.¹ S ha mindez valóra válik, akkor szilárd, tudományos megalapozottságát nem lehet többé úgy kérdésessé tenni vagy kifogásolni, ahogy jelenleg sokan — többé-kevésbé jogosan — teszik.

Fejlődésében a stilisztika többi tanulmánytípusa is érdekelt, további javulása kihathat a stilisztika egészének a távlatára. Fejlődése és önállósodása talán még azt a sokat vitatott problémát is megoldja, hogy hova tartozik,

¹ Olyan szempontokra gondolunk, mint amilyeneket hasonló esetekre kristályosítottak ki, például Sheldon Klein: *Control of Style with a Generative Grammar*. Language 41 (1965.): 619–31; Lubomir Doležel: *Model stylistické složki jazykového kódování*. Slovo o slovesnost 28 (1965.): 223–35.

milyen jellegű tárgy a stilisztika: nyelvtudományi ág,¹ irodalomtudományi diszciplína,² esetleg ez is, az is, vagy pedig önálló³ s nem más tudománynak alárendelt ág. Az egyéni szépirói stílus jellemzésében mutatkozik meg ugyanis legerősebben a stilisztikát jellemző kettősség: az egyaránt szükséges nyelvi és irodalmi megközelítés. S ha e kettősség sokféle kérdése itt megnyugtatóan rendeződik majd, akkor talán igazolódni, de legalábbis erősödni fog az a nézet, hogy a stilisztika önálló filológiai tudomány, olyan, amelyet ezer szál kapcsol a nyelvészethez és az irodalomtudományhoz.

Szabó Zoltán

¹ L. pl. újabban Fábián—Szathmári—Terestyéni: MStil. 15; R. Jakobson i. m.; T. Vianu i. m.

² E felfogás szerint a három (s főleg a sorrendben két utolsó) tanulmánytípus feladatait a nyelvtudomány nem tudja megoldani. A stilisztika tehát irodalomtudományi diszciplína, avagy elkülöníthető egy irodalomtudományi és egy nyelvtudományi stilisztika. L. ezekről újabban: S. Zolkiewski: De l'intégration des études littéraires. Poetics 763—94; R. Ingarden: Poetik und Sprachwissenschaft. Poetics 3—9; Zsirmunszkij i. m. 79; Gáldi i. m. 6—7.

³ V. V. Vinogradov: Nauka o jazike hudozsjesztvennoj lityeraturi i ejo zadaci. Moszkva, 1958; Szlovo, obraz, sztil. Voproszi lityeraturi 1960, 8. sz.: 49—67; E. Riesel i. m. 39; H. Seidler i. m. 68; H. A. Hatzfeld i. m. 5—9. L. azonban L. Doležel—K. Hausenblas: Poetics 40.

A szókép ismeretelméleti kérdései az oktatás szemszögéből

Az iskolai megismerésnek lehetséges egy nem kötelező kapcsolata a tudományos megismeréssel: a tanítási óra is betöltheti az ismeretek próbakövének, a filozófiai értelemben vett gyakorlatnak a szerepét. Ugyanis néha éppen az összetett didaktikai folyamatban, a sok szempontú feldolgozási-közvetítési tevékenységben mutatkozhat meg valamely teljesnek hitt tudományos tétel rejtett törése, részlegessége, illetve továbbfejlesztésének szükségessége. Erre lesz példa a címben jelzett témánk.

1. A magyar szakos tanárjelöltekkel az esztétikai tárgyalás után nyelvészeti-jelentéstani szempontból is feldolgozzuk a szóképek témakörét. Mivel a szóképelmélet az említetteken kívül ismeretelméleti, pszichológiai s leg-/ kidolgozottabban gyakorlati stilisztikai meghatározottságú, a szükséges tantárgyi koncentráció megvalósításához a jelentéstani elemzés előtt látnunk kell, hogy a szókép-problematikában már jártas hallgatókban mennyire tudatos a metafora keletkezése, szerkezete, mechanizmusa. A Szegedi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén 42 magyar szakos II. éves tanárjelöltet állítottunk a következő feladat elé. Felírtunk a táblára két idézetet, melyek a képszerűségnek egy-egy eszközét tartalmazták:

1. „Fürdik a holdvilág” (Petőfi),

2. „a summás sárgul, mint az asztag” (József A.). Természetesen mindenki azonnal felismerte az idézetekben szereplő megszemélyesítést és hasonlatot. Miután közösen megnevezték őket, adtuk fel az alábbi kérdést: „A megszemélyesítést egyúttal miért nevezhetnénk metaforának is, és ugyanezt miért nem tehetjük meg a hasonlattal?”

Az írásban tíz perc alatt készített válaszok statisztikai feldolgozásából itt csak a fontosabb számokat mutatjuk be. 12 fő (28,58%) üres (pl.: „A megszemélyesítés azért lehet metafora, mert a metafora bizonyos esetekben megszemélyesítés”) vagy *z a v a r o s* (pl.: „A mondatnak valóságos tartalma van, lehetséges, hogy a holdvilág fürdik”) választ adott. 2 hallgató (4,76%) oldotta meg helyesen a feladatot, és 28 (66,66%) tanárjelölt *a z o n o s s a n h i b á s* megoldáselképzelése készített e dolgozat témájának vizsgálatára.

Lássunk közülük egy szinte uniformizált választ: „Az első idézet, amely megszemélyesítés, azért is lehet metafora, mert a hasonlított és a hasonló közül az egyik van csak jelen, s ez a metafora lényeges jellemzője. A második idézet azért nem lehet metafora, mert mind a két tényező jelen van.”! Tegyük mellé a válaszcsoport legszélsőségebben fogalmazott tételét: „Az a cselekvés, amit hasonlítok, eltűnik, és a hasonló cselekvés megmarad.”!

Mi tűnik el, és mi marad meg? Felmérésünkben a hallgatók 66,66%-a a hasonlított és a hasonló jelenléte alapján foglalt állást, a képszerűség vizsgált eszközeiben az alkotó tagok számát vélte meghatározónak. De hát valójában miféle alkotórészeket kell keresniök? Főiskolai jegyzetünk szerint¹ „ha a hasonlítás két tagját állításszerűen vonatkoztatjuk egymásra, vagyis a kettőt azonosítjuk, metaforát kapunk” (Mlinarik—Pataky—Péczy: Irodalomelméleti bevezetés. Kézirat. 1961. 145). Ez a tétel kétségtelenül helyes, de egy vonatkozásban kétségben hagy bennünket: Mi a két tag? Ismertetett felmérésünkben a hallgatók hasonlítottat és hasonlót kerestek. A metaforában nyilván inkább azonosítottat és azonosítót. De természetére nézve mi az a hasonlított és hasonló? Tárgy, dolog, jelenség, kép, jelentés, fogalom, szó — vagy mi? A szakirodalom ugyanis bő választékot kínál. Világos fejtegetések és pontos meghatározások hitelét terminológiai zavarok rontják. Nézzük közelebbről, mire gondolunk!

„A szétbontás [tudniillik a hasonlat, metafora szétbontása] többnyire úgy történik, hogy a hasonlított, azonosított d o l o g [kiem.: B. I.] elmarad, úgyhogy erre a másik, a részletezett tagból következtethetünk, s gyakran nehéz is felismerni” (Mlinarik—Pataky—Péczy i. m. 147). Ebben a szemléletben tehát a szókép alkotórészei dolgok, azaz fizikai mozgásformaként létező jelenségek.

„A metonímia olyan szókép, amely a két f o g a l o m [kiem.: B. I.] közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul” (Fábián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata. 1958. 108). Ebben a szemléletben az alkotórészek fogalmak, azaz az anyagnak nem fizikai, hanem tudati minőségű mozgásformái. Ez nyilvánvaló is annyiban, hogy a névátvitelt fiziológiailag létrehozó új feltételes idegkapcsolat csak tudati elemek között jöhet létre, de a hallgatók arra már magyarázatot várnak, hogy fogalmak között miként értelmezendő például a térbeli kapcsolat? Ez csak dolgok, jelenségek között lehetséges. Még szemléletesebben mutatja a problémát az alábbi megfogalmazás: „Hasonló értelemben használják a szabadság helyett a kardot, rabság helyett a láncot, dicsőség helyett a babérkoszorút stb. Ezek a t á r g y a k lassanként magukba szívták a másik f o g a l m a t [kiem.: B. I.], és ma már helyette állhatnak” (Mlinarik—Pataky—Péczy i. m. 151). Tárgyak fogalmat szívnak magukba?

Felesleges folytatni hasonló megnyilatkozások keresgélését. Nem azt akarjuk állítani, hogy az idézetek szerzői nincsenek tisztában a szókép komponenseivel. Itt idézett munkáikban s más számos írásukkal igazolták hivatott hozzáértésüket. A fenti idézetekkel csupán azt a problémát akartuk bemutatni, amely véleményünk szerint a szókép szerkezetének iskolai elemzésében zavar forrása lehet: „Ezek a tárgyak lassanként magukba szívták a másik fogalmat.” Vagyis nincs egyértelműen meghatározva, a s z a k i r o d a l o m n e m é r z i a d i f f e r e n c i á l á s s z ü k s é g e s s é g é t, hogy a szókép komponensein tárgyakat, dolgokat, azaz fizikai mozgásformaként létező jelenségeket vagy pedig ezeknek valamiféle tudati tükröződéseit értsünk-e. E két lehetőség milyen viszonyban áll egymással, s mindkettőjünkkel miféle viszonyban a név, melynek átviteléből keletkezik a metafora?

¹ Az alábbi néhány példát szándékosan csak abból a két munkából vesszük, melyeknek szerzői nemcsak szaktudományi, hanem didaktikai szempontokra is figyelemmel voltak.

A szókép alkotórészeinek iskolai megítélése körüli zavart úgy tudjuk eloszlatni, ha megvizsgáljuk a komponensek közötti legáltalánosabb viszonyt. Ebben a viszonyban előreláthatóan legproblematiszabb a szójelentés kategóriája volna. Mivel azonban itt nem azt választottuk feladatul, hogy a szakirodalom egymással felelő értelmezéseit bemutassuk, a szójelentésre most nem fordítunk különös figyelmet.

2. Tárgyaknak és jelentéseknek idézett azonosítása, illetve külön nem választása Antal Lászlót igazolja, aki hangsúlyozottan hívta fel a figyelmet a denotátum és a jelentés különválasztásának szükségességére (A formális nyelvi elemzés. Gondolat, 1964. 186). A szókép komponenseinek helyes értelmezését szintén csak ezzel a különválasztással tartjuk lehetségesnek, még akkor is, ha Antal László jelentésfelfogásával már nem tudunk egyetérteni. Megoldáskeresésünkben a pszichológus-filozófus A. N. Leontyev alapállását fogadjuk el, aki a szójelentést tudati természetű jelenségnek, „általánosított társadalmi tapasztalatnak” tartja (A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth, 1964. 380–1).

Ha a denotátum és a jelentés közötti viszonyt ismeretelméleti, azaz objektum–képmás viszonynak tekintjük, érthetővé válik a tárgy és jelentés (illetőleg jelenség és fogalom) gyakori összetévesztése. Mivel ugyanis a képmás ismeretelméleti értelemben nem létezhet önmagától, léte feltételezi objektumának létét, amellyel egységben, hozzá képest másodlagosan létezik (vö. Sz. L. Rubinstein: Lét és tudat. Kossuth, 1962. 42). Így ha valaki fogalmak, jelentések (tehát tudattartalmak) hasonlóságáról, érintkezéséről mint a névátvitel lehetőségéről beszél, implicite ezen fogalmak, jelentések denotátumainak létezését is állítja.

A fenti gondolatmenet szorosan az ismeretelméletben maradvá logikusnak látszik, azonban nem nehéz ellentmondó érveket találni, s ez az ismeretelmélet mechanikus alkalmazásának veszélyességére hívja fel a figyelmet. Például az *asztal*, *mellett*, *veszély* hangsorok által hordozott jelentések denotátumai a tárgyi valóságban létező denotátumok, mert nemcsak a fizikai mozgásformaként létező asztalféle tárgyak valóságosak, hanem a viszonyok, szituációk is (vö. Antal i. m. 195). De az *angyal*, *ördög* stb. hangsorok által hordozott jelentések denotátumai nem léteznek valóságosan. Ezért ha a denotátum–jelentés viszonyt mechanikusan azonosítanánk az ismeretelmélet objektum–képmás viszonyával, ezzel arra a hamis eredményre jutnánk, hogy adott szavaink létezése egyúttal adott objektumok létezését igazolják, vagyis szavak teremtetésével világot teremthetünk.

Milyen viszonyt gondolunk mi a denotátum és a jelentés között? Lényegében ismeretelméleti viszonyt, csak hogy ezt az ismeretelméleti viszonyt az ember teremti meg, s az emberi tevékenységből következően a világ és az ember között nem csupán egy leszűkítve, mechanikusan értelmezendő, passzív visszatükrözési viszony van. Ebből következik, hogy az emberi visszatükrözés legfontosabb eszköze, a nyelv (pontosabban a nyelv jelentésszerkezete) sem olyan viszonyban van a valósággal, mint a tükörkép a tükrözött tárggyal. A nyelv „nemcsak azt fejezi ki, mi a valóság (hiszen azt, hogy milyen a valóság, a vak is láthatja), hanem azt is, hogy mit lehet tenni a valósággal — a valóság rejtett belső törvényeit — s azt is, hogy az ember mit akar tenni a valósággal — az ember tudattalan szükségleteit. A nyelv eszközül szolgál annak kifejezésére, hogy mi a valóság az emberhez — nem az absztrakt ember-

hez, hanem a konkrét emberi lényekhez — való viszonyában” (C. Caudwell: Illúzió és valóság. Gondolat, 1960. 197). A konkrét ember a szubjektum teljes valóságával, teljes pszichikumával, tehát megismerő tevékenységével egységben érzelmi, akarati életével, tevékenységével viszonyul a valósághoz (vö. Magyar Filozófiai Szemle 10:842). Ennek következtében tudatában (mely maga sem készen adott, hanem a cselekvő megismerésben fejlődik azzá, ami) nem passzív lenyomódásként jelenik meg a valóság, hanem cselekvő megismerésének, agykérge működésének, belső erőinek, fantáziájának produktumaiként.

Lételméleti szempontból természetesen ezen tudati produktumok is éppúgy valóságosan léteznek, mint a tárgyak, jelenségek, melyeknek ismeretelméleti szempontból képmásai (vö. Rózsahegy Tiborné: Magyar Filozófiai Szemle 8:1011), de még lételméleti szempontból sem állíthatjuk őket egymás helyére. A szubjektív képmás ugyan objektumának, illetve valamely valóságos helyzetnek képmásaként valóságtól meghatározott (a valóságba nyilván az emberi megismerés adott szintje is beletartozik), és csak vele egységben létezik, de az anyagnak mégis teljesen más mozgásformájaként létezik. Ezért kell különbséget tennünk denotátum és jelentés között, s a művészi alkotások vizsgálatában (melyek elsődlegesen a valóság sajátos, alkotó, képszerű visszatükrözéseként jöttek létre) különösen ezért nem szabad megelégednünk az alapvető viszonyról: a valóság és művészi képmása viszonyáról.

A vázolt összefüggésből témánk számára az a fontos tanulság származik, hogy az üvegtiszta köznyelvi metaforák s a legvadabb szürrealista azonosítások értékmérője végső soron csak egy és ugyanaz lehet: az ábrázolt, illetőleg kifejezett külső vagy belső valósággal való adekvát s á g u k. Például igaz, hogy a *boszorkány*, *ördög* stb. tudati produktumok a valóság hamis, inadekvát tükröződései, de konkrét emberek társadalomellenes, ártó, gonosz tulajdonságainak általánosításából, kivetítéséből, egy hangsorban való tárgyasításából keletkeztek. S ezért ha egy általunk ismeretlen személy jellemzésére ezt halljuk: „Az az ember ördög”, az *ördög* metafora adekvát ábrázolás eszköze lehet, hiszen filozófiai értelemben a konkrétnek az általánossal való lehetséges azonosítása történt.

Ha a szóképelmélet oktatásának alapozásaként elmulasztjuk tudatosítani a vázolt legáltalánosabb összefüggéseket, később nehéz lesz kielégítő választ adnunk a szókép lényegére utaló kérdésre: Egyes hangsorok miért és hogyan idézhetnek fel olyan tartalmakat is, amelyeknek hordozó hangsorai el sem hangzanak? A denotátum és jelentés különválasztása nélkül nem tudjuk megvilágítani, hogy az azonosított jelenség képmása (az azonosított denotátum nevének jelentése) a szóképben azért lehet jelen saját hordozó nevének jelenléte nélkül is, mert egy tőle eddig idegen névhez társult alkalmi jelentésül, s annak jelentésével együtt sűrített jelentést alkot. Illetve egy név saját jelentése kapcsán nem csupán saját denotátumával, hanem a saját denotátumával bizonyos vonatkozásokban megegyező, érintkező más denotátum jelentésével is kerülhet feltételes idegkapcsolatba. S ezáltal ismeretelméleti (s fiziológiai) törvényszerűségként idéződnék, jelenítődnek meg (a szükséges műveltséggel, élménnyal rendelkező) olvasóban, hallgatóban olyan tudattartalmak, amelyeknek hordozó hangsorai el sem hangzottak, illetőleg a társadalmi gyakorlatban talán még meg sem nevezték.

Oktatási szituációban tehát célszerű a szókép saját komponenseinél egy tényezővel többet szerepeltetnünk. Tanítványaink számára átláthatóbb a kérdés, ha a szóképben kapcsolatba kerülő két tudati elem hasonlóságát, érintkezését először nem a tudati, a másodlagos valóság szintjén, hanem az objektív valóságban ismertetjük fel. Az előzőkben vázolt ismeretelméleti összefüggésekre építve bemutatathatjuk, hogy a hasonlóság, az azonosíthatóság: a tertium comparationis a tükröző egyéntől függetlenül létezik a valóságban. Kétségtelen, hogy a névátvitel tudati elemek között történik, de csak azért mehet végbe, mert elsődlegesen a jelentések denotátumaiban van meg a hasonlóság, illetőleg a denotátumok érintkeznek egymással.

A fenti állítás igazsága eléggé nyilvánvaló az asztal *lába* típusú köznyelvi metaforákban, és jól szemlélhető az úgynevezett realista költői képekben (pl.: „óriás szűnyognak képzelné valaki”), de nyilván a felhők és a bús Danaida-lányok (Esti kérdés) azonosítási lehetőségének is Babits Mihály tudatától függetlenül kellett léteznie. Ismeretelméleti szempontból, tehát a műalkotásnak a valósággal (akár a tárgyi világgal, akár a művész bensőjével) való kapcsolata szempontjából nincs lényegi különbség Arany János és Babits Mihály idézett képei között. Esetleg mennyiségi nevezhető különbségről beszélhetnénk. A gémeskutat talán Arany János költői segítsége nélkül is képesek volnánk „óriás szűnyognak” látni: alaki hasonlóságuk annyira szembe-tűnő. A felhők forma- és színgazdagsága szintén még a legföldhözragadtabb képzeletet is képesek megmozgatni, hát még a költőt! Babits Mihály a felhőket látta pelyhes *dunnának*, szürke *hajóknak*, szürkületi *vattáknak* (vö. J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve 110–11). Ezeknek talán hétköznapi fantázia is láthatná. És látta bús *Danaida-lányoknak*. Ehhez az azonosításhoz már Babits Mihály mitológiai műveltsége, a mitológiai alakokkal való azonosulási képessége kellett. Az idézett képet valóban csak Babits Mihály alkothatta meg, de ezt a művészi és a valósággal adekvát képet Babits sem alkothatta volna meg, ha „tudatától függetlenül” nem létezett volna a Danaida-lányok mitológiai alakcsoportja, s ha a felhők formagazdagsága, szomorúságot sugalló szürkésege, s az esőcseppeknek könnyekkel való (szinte már köznyelvi) azonosíthatósága stb. objektíven lehetővé nem tette volna. A szókép két pólusa itt lényegesen távolabb esik egymástól (ezt neveztük mennyiségi különbségnek), mint az idézett Arany János-i képen, de egy valami mégis azonos kategóriába sorolja őket: a valósághoz való alkotó, adekvát visszatükrözési viszony. A szóképek pólusai lehetnek egymáshoz közelebb vagy távolabb, azonosításuk lehet nyilvánvaló vagy meg-hökkentően különös, de az azonosítás kisebb vagy nagyobb lehetőségét a valóság nyújtja (vagy nem nyújtja). Miután a költő — különös műveltségével és érzékenységgel — meglátta, megérezte a két valóságrész azonosíthatóságát, költői ujjmutatása nyomán mi is látjuk, érezzük. Ha valóban művészet, nem pedig bűvészet tanúi vagyunk. Mert nincs olyan művészi alkotás, amelynek a valósághoz való viszonya megszakadhatna. Illyés Gyula ezt így fogalmazza meg: „A nyers paradicsomban vágató paripa [André Breton képe *B. I.*] mögött meghökkentés, képtelenség, sőt szürrealitás dolgában semmivel sem marad el a pokolban zokogó malom. Sőt megelőzi azt, mert hisz ez kiszikráztat bennem valamit. Valóságfölötti ez is. De kapcsolatban marad azzal, de világítva és emelve azt. És ez a nehezebb. Emberként járni az úttalant” (Ingyen lakoma. Szépirodalmi, 1964. II: 290). A fenti gondolatot nem a szürrealista képpalkotás ellen hangsúlyozzuk: „Szó sincs arról, mintha le akarnánk kicsi-

nyelni a meghökkentés fontosságát a képben, azaz a sokkot, gyönyörűséget, amelyet egy addig észre nem vett és hirtelen nyilvánvalóvá vált helyes kapcsolat megfogalmazása ébreszt. De ehhez az kell, hogy az egybevetés szerencsés legyen, meg az is, hogy jóváhagyható legyen” (R. Caillois: A költészet packázásai. Európa, 173). A szóképek vizsgálatában tehát semmiféle kifejezőmódnál nem feledkezhetünk meg a valóság meghatározó szerepéről.

Más kérdés az, hogy a valóság nem egyformaképpen tárulkozik fel minden művésznak. Egyrészt azért, mert a világ, „amelyet a tudomány is, a művészet is tükröz, végtelenül gazdag nemcsak egészében véve, hanem egyes jelenségeiben, objektumaiban is. Egyetlen tárgy, egyetlen jelenség is a sajátosságok és viszonylatok mérhetetlen sorát rejtí magában”.¹ Másrészt nem minden művész látja ugyanazt belőle. Babits Mihály és József Attila azonos korban és városban éltek, ám az estét és az éjt (a valóság igazán „objektív” jelenségeit) mennyire másként élték át. József Attila nem érezhette az estét „fekete, sima bársonytakarónak”, „melyet terít egy óriási dajka” (Babits: Esti kérdés), s Babits Mihály nem személyesíthette meg az éjt egy olajos ruhájú, munkából fáradtan hazafelé tartó munkásban (József A.: Külvárosi éj).

A látás (és vele együtt a kifejezés) különbségét egyetlen költő fejlődési útján is végigkísérhetjük. Török Gábor József Attila jelzőhasználatát vizsgálva azt tapasztalta, hogy a költő kiemelő jelzői 1930 után különösen ritkúlnak. Ebből a tényből a következő figyelemre méltó információt kódolja a szerző: „A különleges, meglepő kiemelő jelzők — akár szemléletiek, akár hangulatiak — a szubjektivitás megnyilvánulásai: nézzétek, ÉN a dolognak ezt az oldalát is észrevettem, ÉN ezt az oldalt tartom fontosnak, ÉN ezt érzem benne, SZÁMOMRA ilyen hangulatot kelt! E kiemelő nyelvi elemek elapadása az alkotónak az objektivitás felé megtett újabb lépéseit jelzik. Vagy másként megfogalmazva: arról adnak hírt, hogy a művészi egyéniség hogyan rendeli magát alá fegyelmezetten a társadalminak, a közösnek” (l. l. lapalji jegyzet).

A költői szubjektumnak és a társadalminak egymáshoz való közeledése természetesen nemcsak az egyéni, hanem a társadalmi oldaláról is történhet. Petőfi alkotó képzeletének termékei — melyek a kortársakat szédítették — számunkra kristálytisztá, már-már túlságosan tiszta képekből állnak; napjaink költőinek képeire viszont gyanakodva figyelünk: vajon van-e ott összefüggés és miféle, ahol a költő sejtet valamit. Néhány éve még átláthatatlan és járhatatlan dzsungelnek éreztük Juhász Ferenc képeit, s ma már hány és hány „szarvassá változott fiú” pillantja meg magát a Juhász Ferenc-i „holdhabokban”, s kiált vissza a város-világmindenségből odahagyott édesanyjához!

A denotátum és a jelentés különválasztása szükségességének tételében az objektív és szubjektív különválasztását, illetőleg ennek lehetőségét fejtegettük. Az iskolai megismerés érdekében a lehetőség szerint külön kell választanunk a szubjektívet az objektívtól, a költeményt a benne tükröződő valóságtól. Az elmondottak összefoglalása helyett most viszont arra szeretnénk rámutatni, hogy a fenti különválasztási törekvésünknek a művészi tevékenység meglehetősen ellenáll.

¹ A fenti és az alább idézendő gondolatot Török Gábor „József Attila költői nyelve” című kéziratosa, a Tiszatáj—Magvetőnél megjelenés alatt álló könyvéből vettem. A szerző előzékenységéért, valamint számos értékes tanácsáért ezen a helyen is köszönetemet fejezem ki.

Ugyanis az emberi tevékenység általában, a művészi tevékenység pedig lényegéből szükségszerűen következőleg alkotó: a szubjektívet objektiváló, tárgyiasító tevékenység. Nyilván a költő sem más, „mint a társadalmi viszonyok összessége”, a költő mondanivalója sem valóságtól független agyrém, hanem a felhalmozott emberi, társadalmi tapasztalatok sajátos, művészi elsajátításából: az objektív szubjektíválásából keletkezett. A műélvezők, illetőleg elemzők számára a költő alkotása egy szubjektum szubjektív terméke, de amely termék a társadalmi objektivitás szintjén objektív, hiszen benne emberi képesség, gondolat, érzés tárgyiasult, s amely lényegét (ismeretelméleti lényegét) nézve nem más, mint az ember-művész valóságra (külső és belső valóságra) ébredésének tárgyi, objektív megjelenése. Így a költőben az emberiesült valóságot, a költeményben a tárgyiasult embert: az objektív—szubjektív dialektikáját kell felismernünk (vö.: Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest, 1962. 66—78).

A vázolt összefüggések hogyan érvényesíthetők az oktatásban?

3. A szóképet a képszerű kifejezés legfontosabb eszközeként mutatjuk be a tanítási órán, de nem üres eszköznek. A köznyelvi és a művészi képalkotást egyaránt megismerési folyamatban kell szerepeltetnünk, hogy benne felismerhető legyen a valóságrész és a képmás, a denotátum és a jelentés, az objektív és a szubjektív dialektikája (vö. J. Rjurikov: Eszmék és esztétikák. Gondolat, 1961. 152).

A szókép keletkezésének bemutatását az objektívtól a szubjektív felé haladva olyan példákon kezdjük, amelyeken világosan szemlélhető az összefüggés: a két denotátum hasonlósága, érintkezése az objektív lehetőség, hogy tükröződve az egyén tudatában, alapjává váljék egy új feltételes idegkapcsolat kialakulásának, következésképp az egyik nevének a másakra való átvitelének.

Az emberi testrészek nevei miért kerülhettek át a környezet egyes jelenségeinek megnevezésére? Miért beszélhetünk az asztal *lábáról*, az ablak *szeletről*, a korszó *szájáról*, a kancsó *füléről*, a hegy *derekáról*, *gerincéről* stb.? Mert a valóság felsorolt jelenségei néhány szembetűnő vonásukban: formájukban, funkciójukban stb. a valóságban hasonlítanak egyes emberi testrészekhez. *Ág* nevet adhatunk a fa erősebb hajtásai mellett a villa vagy a korona nyúlványainak; *koronának* nevezhetjük a fa lombját stb., mert ezek a valóságrészek szembetűnő jegyeikben hasonlítanak egymáshoz. Ez a valóságban meglevő hasonlóság a tükröző egyén tudatában is hasonlóságként jelenik meg. Két tudati elem hasonló vonatkozásaik alapján feltételes idegkapcsolatba kerülhet egymással, s ez fiziológiai lehetőségét adja annak, hogy az egyik neve a másik jelentésével szintén feltételes idegkapcsolatba kerüljön. Ez a névátvitel. A hasonlóságuk, érintkezésük folytán egymást felidéző jelentések egymás nevéit is felidézhetik, s ennek következtében az egyik neve a másik jelentéshez kapcsolódhat.

Ezt a mechanizmust az úgynevezett realista költői képekben is könnyű szemléltetni. Az utcán tüntető, tömegében, hangjában, mozgásában hatalmas, félelmetes népet láthatjuk s nevezhetjük *tengernek*: „Föltámadott a tenger . . .” (Petőfi), *folyónak*, s a háborgó népet fékezni próbáló rendőröket, kardjukat *szalmaszálnak*: „Folyót piszkál a szalmaszál . . .” (József A.). A valósággal való adekvátságukban realista allegorikus-szimbolikus Ady-képekben sem

nehéz a külső valóságban megmutatnunk az azonosítás lehetőségét. Ady láthatta s nevezhette a feudális országot *Ugarnak*, *Hortobágnak*, *Tisza-partnak* stb. E példák után még szelídebb szürrealista költemény képalkotásán átláthatunk. Például Apollinaire költeményében a lövésszünetben pihenő „tépett bakák”-ban a szelíd, bájos madárdal felidézheti a távol levő kedves emlékét, s így azonosulhat a kedves lelkével, a szerelemmel s a boldogsággal (Madár dalol).

Az eddigi s hasonló példákkal bemutathatjuk a szókép keletkezését, mechanizmusát, sőt még a valóságábrázolás adekvátságát is számon tudjuk kérni a költeménytől. Nem nehéz megkerestetnünk a szóképek tertium comparationisát, hiszen a szókép két pólusában tükröződő valóságrészek közvetlenül is szemlélhetők. Ha azonban a művészet valóságmegismerő feladatában gondolkozunk, nyilvánvaló, hogy nem a szóképben tükröződő valóságrészek az ismeretlenek, eddig meg nem fogalmazottak; a lírikus nem folyókról, ugarról, madárdalról stb. vall, hanem a valósággal történt találkozásából keletkezett belső állapotáról: életérzéséről, kételyeiről, félelméről stb. Ez a belső állapot, belső valóság a szerepeltetett denotátumok tükröződéseiben képes megjeleníteni. Csúry Bálint ezt már régen így fogalmazta meg: „A metafora . . . az ember azon képessége, hogy a külvilág tárgyainak bizonyos jelentést ad, s e jelentést a megfelelőnek választott szóban hang útján is kifejezi” (idézi Papp Istán: Pais-émlékkönyv. Akadémiai, 1956. 30).

A megismerő költő természetesen nem fejezhet ki közhelyet, köztudottat, rég érzettet, hanem a valóság megismerésének — emberiesítésének folyamataiból újat, még szokatlant, szédítőt érez meg; s ekkor olyan tartalmakat kell közölnie, melyeknek még nincs társadalmi tapasztalati általánosításuk, tehát saját hordozóhangsoraik sem lehetnek. Valószínű, hogy Roger Caillois erre az állapotról utal: „A költő nem tud közvetlenül megnevezni: ezért olvasói élményeire kell alapítania ahhoz, hogy a maga élményéből kiindulva olyan élményt sugallhasson nekik, amely éppen annyira személyes, konkrét és egyedi, mint az övé.” Erre a célra alkalmazza (mint cszközöket) a szóképeket, „ezeket a kiszámított zavarosságokat, árulkodó áthatási pontokat és tudatos keresztetéseket, amelyekben két idegen tényt összekapcsolva meg lehet mondani azt, amit egymagában egyik sem tudna kifejezni” (i. m. 85).

A költemény szóképeinek (a többi kifejező eszközzel egységben való) elemzése végső soron tehát arra irányul, hogy a hangsorok, mint a költemény érzékelhető valósága, köznyelvi jelentéseiken túl miféle sajátos, költői információkat hordoznak. A szóképben szerepeltetett valóságrészek nevei s hatásukra a tudatban egyszerre felvillanó „valóság-, érzelem- s magatartás-síkok” (vö. Hankiss Elemér: József Attila komplex képei. Kritika 10: 22) miért és mennyire alkalmasak a szubjektum élményeinek objektiválására, tárgyiasítására.

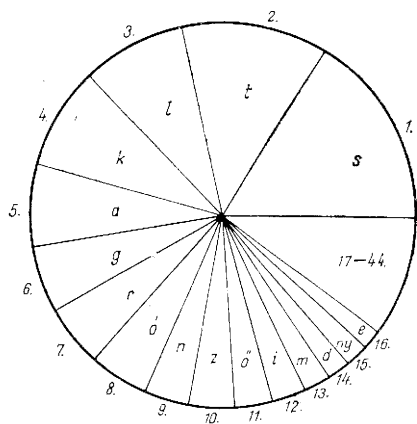
Békési Imre

A buli és társai az Értelmező Szótárban

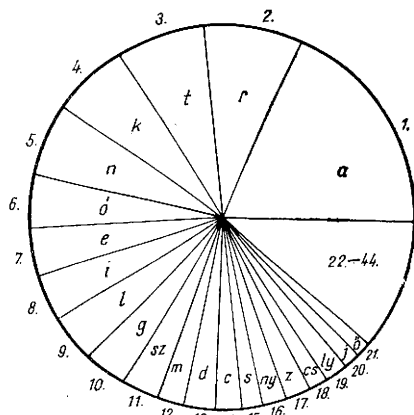
Studi-buli (= stúdió-buli) volt a televízió egyik múlt év végi adásában, a szilveszteri műsor vetette fel a *lufi* (= „lufbalon”) szót; közismert a *mini* gyors karrierje, a *krimi*, *nyugi*, *baki*, *cigi* bizonyos stílusrétegekben állandóan használatos kifejezések; nemrég olvashattunk szatirikus hetilapunkban a *behi*-ről — ezt a nevet adta a szerző a *behemót* nagy új autóbushalkozóknak, melyek az ötös vonalán teljesítenek szolgálatot. Az ilyen és ehhez hasonló alakulatok felhívják a figyelmünket ezekre a rendszerint apró (az eredetükül szolgáló tónél — ha van ilyen egyáltalán — rövidebb) -i végű szavainkra. Az alábbiakban, az Értelmező Szótár anyagát több oldalról átvizsgálva, megpróbáljuk elhelyezni ezeket a szavakat szókincsünknek e lexikográfiai törzsanyagában; rámutatni arra, milyen rokonok fogadják az új szójövevényeket e szókincsben, milyen erők hathatnak közre ezeknek az alakulatoknak a létrejötte és elterjedése során, milyen erők hathatnak ellentétes irányban.¹

1. Induljunk ki először abból a tényből, hogy a vizsgált szavacskák mind *i*-vel végződnek. (Az a másik közvetlenül nyilvánvaló vonásuk, hogy „rövidek”, esetleg

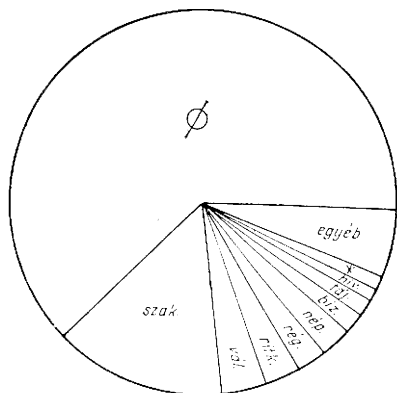
¹ Hadd fűzzek lapalji jegyzetben egy számomra lényeges megjegyzést mind ehhez a kis közleményemhez, mind a hozzá hasonlókhöz, melyek megjelentek, illetőleg a közeljövőben megjelennek. Elsődleges célom e közleményekkel az volt, hogy megmutassam, milyen sok irányban lehet gépi feldolgozásunkat felhasználni — de távol állt tőlem a gondolat, hogy valóban fel is használjam ezeket az eredményeket az alaktan, az etimológia, a stilisztika stb. érintett területein. Hiszen nyilvánvaló, hogy az ÉrtSz. anyaga — bármilyen gazdag is — csupán kisebb vagy nagyobb része az összegyűjthető anyagnak (épp az ifjú -i végűek esetén nyilván kisebb része). Ezt további gyűjtéssel minden esetben ki kellene egészíteni, és főleg — a minél teljesebb anyagból bizonyos következtetéseket is le kellene vonni. Ez lenne a *f e l d o l g o z á s*, nem pedig csupán a *l e h e t ő s é g e k b e m u t a t á s a*; épp ez az azonban, amire ezekben a közleményeimben nem kívántam vállalkozni; még az ÉrtSz. anyagában is csak a közvetlen gépi eredményeket vettem figyelembe. (Így például itt általában nem fogok kitérni azokra a szavakra, amelyek második-harmadik helyen kaptak a fejben valamely érdekes stílusminősítést; nem érintem — egyetlen hely kivételével: *bibi*, l. alább — azokat a stílusminősítéseket, melyeket a szavak nem a fejben, hanem egyes jelentéseikben kapnak stb.) Épp e sorok írásakor már hetek óta azon töröm a fejemet, anyagom melyik részét dolgozzam is fel a *l ó j á b a n* (abban a szerencsében volt részem, hogy időközben ezt a kérdést Melcsuk kollégámmal személyesen is megbeszélhettem) — de *a*) abból nem néhány lap terjedelmű cikk lesz; *b*) az nem fogja felölelni az egész magyar alaktant, szóképzéstant, stilisztikát stb., amelyeket ezek a kis közlemények érintenek. (Melcsuk kollégám egyébként az én eredeti elképzelésemhez képest is szűkebb területet javasolt a tényleges feldolgozásra.) Folyóiratunk hasábjain hamarosan be akarok számolni arról, mi történik addig, amíg a gépi listából olvasható cikk lesz; azt még magam sem tudom, mi történik addig, amíg a gépi listából tudományos feldolgozás lesz — az vesse rá ezért az első követ, aki már valóban évek óta együtt dolgozik a gépekkel, s így ezt is tudja.

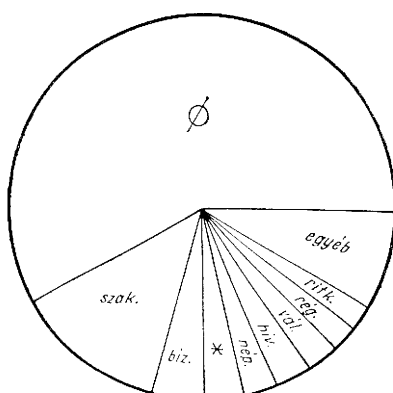
1. ábra. Az ÉrtSz. egész címszóanyagának eloszlása végződés szerint

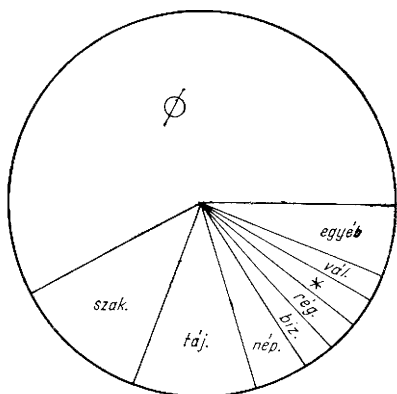
2. ábra. Az ÉrtSz.-beli tőszavak eloszlása végződés szerint

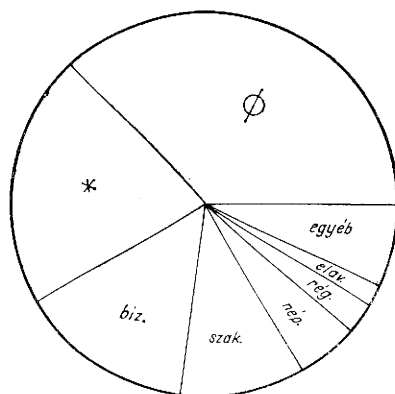
3. ábra. Az ÉrtSz. egész címszóanyagának eloszlása stílusnemek szerint

4. ábra. Az ÉrtSz. egész címszóanyagának i végű szavai stílusnemek szerint

5. ábra. Az ÉrtSz.-beli tőszavak eloszlása stílusnemek szerint

6. ábra. Az ÉrtSz.-beli i végű tőszavak eloszlása stílusnemek szerint

„rövidebbek annál a szónál, melyből származtathatjuk őket”, nehezen fogható meg.) Vajon mit mondhatunk magáról a rövid *i*-ről mint végződésről, ha a szavak szótári alakját tekintjük?

A pontosabb s kényelmesebb válaszadás végett tekintsünk rá az 1., illetőleg a 2. ábrára (a számszerű adatokat az 1., illetőleg a 2. táblázat tartalmazza). E két ábrán (és a két táblázaton) feltüntettük, hogy a szavak hány százaléka végződik *a, b, c* stb. betűre, 1. az ÉrtSz. teljes anyagában, 2. az ÉrtSz.-ban foglalt tőszókincsben. A két eredményssorozat persze önmagában is érdekes, itt pusztán összegezzük, ami róluk közvetlenül leolvasható. 1. A szótári alakok végződése gyakoriság szerint másképpen alakul az ÉrtSz.

1. táblázat

Gyakoribb szavégek az ÉrtSz. egész címszóanyagában

Utolsó betű	Részaránya az ÉrtSz. egész címszóanyagában (százalék)	Halmazott százalék*
s	16,55	16,55
t	12,26	28,81
l	8,58	37,39
k	8,51	45,90
a	7,20	53,10
g	5,61	58,71
r	5,08	63,79
ó	4,93	68,72
n	3,95	72,62
z	3,75	76,42
ő	3,47	79,89
i	2,65	82,54
m	2,12	84,66
d	2,06	86,72
ny	1,91	88,63
e	1,69	90,32

* A halmazott százalék: *s*-sel és *t*-vel együtt a szavak 23,81%-a végződik, *s*-sel, *t*-vel és *l*-el együtt összesen 37,39% stb. A körgrafikonokról jól érzékelhető a halmazott százalék is.

egész anyagában, és másképpen a tőszókincsben; 2. A képzők jelenléte — mely egyébként az 1. alatt leírtat is magával hozta — abban az irányban hat, hogy az ÉrtSz. egész anyagában kevésbé egyenletes a szóvég szerinti eloszlás, mint a tőszókincsben: az általános szókincsnek több mint a fele öt betű valamelyikére végződik (*s, t, l, k, a*), a tőszókincsnek ugyanekkora hányada hat betű valamelyikével (*a, r, t, k, n, ó*); az általános szókincs 90%-a tizenhat betű valamelyikével végződik, a tőszókincsnek ugyanekkora hányada — huszonegy betű valamelyikével.

Magára az *i* végződésre vonatkozóan azt mondhatjuk, hogy az általános szókincsben a 12. helyet foglalja el (a szavak 2,65%-a végződik rövid *i*-vel), a tőszókincsben előkelőbbet: a 8.-at (a tőszavak 4,08%-a végződik ugyanezzel az elemmel: megjegyzendő, az általános szókincsre vonatkozó adatok mindenütt egészen véglegeseknek tekinthetők; a tőszókincsre vonatkozóak a század százalékok értékét illetően még némi változást szen-

vedhetnek egy most folyó ellenőrző munka eredményeképpen). Az általános szókinésben az *-ú*-tól a *-w*-ig terjedő legritkább 21 betűvel összesen végződik annyi szó, mint *i*-vel; még az általános szókinésre sem mondható tehát, hogy az *i* nagyon ritka végződés volna.

2. Ám a *buli* rokonainak körét nyilván szűkebbre kell vonnunk, két szempontból is.

Egyrészt: az általános szókinésben számszámra találjuk az *-i* képzős melléknéveket, melyek nyilvánvalóan nincsenek kapcsolatban a vizsgált szócsoporttal. Figyelmünket

2. táblázat

Gyakoribb szóvégek az ÉrtSz.-ban foglalt tőszavak között

Utolsó betű	Részaránya az ÉrtSz.-beli tőszavak között (százalék)*	Halmazott százalék
a	18,9	18,9
r	8,2	27,1
t	7,4	34,5
k	6,7	41,2
n	6,0	47,2
ó	4,7	51,9
e	4,3	56,2
i	4,1	60,3
l	4,0	64,3
g	3,3	67,6
sz	3,2	70,8
m	2,5	73,3
d	2,4	75,7
c	2,3	78,0
s	2,1	80,1
ny	2,1	82,2
z	1,9	84,1
cs	1,7	85,8
ly	1,7	87,5
j	1,5	89,0
ő	1,1	90,1

* Nem egészen végleges eredmények.

tehát inkább a tőszavakra kell irányítanunk. Másrészt: a vizsgált szavaknak van valamilyen, jól érezhető, nehezebben meghatározható hangulatuk, stíláriis színezettségük. Figyelmünket tehát a szókinés stílusminősítés szerinti eloszlására is kell fordítanunk.

E két szempont szerint tanulmányozhatjuk anyagunkat azokra az eredményekre építve, melyeket grafikusán a 3—6. ábrán tüntettünk fel, ezúttal a számszerű adatok táblázatokban való közlését mellőzve. A 3. ábra azt mutatja, milyen arányban tartalmaz az ÉrtSz. a lexikográfiai „fej”-ben, vagyis az egész címszóra vonatkozóan, stíláriisan nem minősített szavakat (ezeket jelöltük 0-val), illetőleg első helyen valamely szaknyelvhez

tartozónak, argónak, bizalmasnak, durvának stb. minősítetteket. A 4. ábra ugyanezt érzékelteti az általános szókinés *i* végű szavaira vonatkozóan, az 5. ábra — a tőszókinés egészére vonatkozóan, a 6. ábra — a tőszókinés *i*-vel végződő elemeire vonatkozóan. (Megjegyzendő: mind fentebb, mind itt és a továbbiakban a szó legszorosabb értelmében vett tőszavakat és csak azokat tartottuk szem előtt, tehát az idegenes szóvégeket — mint *eminencia* —, a gyakori idegen szókezdetűket — mint *mikroszkóp* stb. — és egyéb, nem teljes értékű vagy nem egészen vitathatatlan tőszavakat kihagyjuk a számításból.) Mit olvashatunk le ezekről az ábrákról, illetőleg a mögöttük álló számszerű eredményekből, melyeket ezek az ábrák természetesen csak igen elnagyolt formában érzékeltetnek?

Mind az általános szókinés, mind annak *i* végű elemei, mind a tőszókinés egésze zömében stílusában nem minősített, illetőleg valamely szaknyelvhez való tartozással kiemelt elemeket tartalmaz. (Ilyen szaknyelvi utalások az ÉrtSz.-ban: *Áll* — állattan, *Állatteny* — állattenyésztés, *Ásv* — ásványtan, *Aszt* — asztalosipar, *Bank* — bank-szakma és így tovább, mindezek összefoglaló elnevezése nálunk: „szaknyelvi”, az ábrán rövidítve: „szak.”) Az első, „semleges” csoporthoz tartozik mindhárom csoportban a szavaknak jóval több mint a fele (általános szókinés: 62,87%, ennek *i* végű elemei: 58,52%, tőszavak: 63,64%), az első és a második csoporthoz a szavaknak közel három-negyed része (illetőleg több mint háromnegyed része — az általános szókinésben). Érdekes és szempontunkból jelentőséggel bíró eltérést mutatnak azonban az *i*-vel végződő tőszavak (6. ábra). Igaz, az első helyen itt is a stílusában nem minősített elemek szerepelnek, ám arányuk alig több egy harmadnál (37,50%). Mindjárt őket követik, tekintélyes mennyiségben, a helytelennek minősített elemek (ezt ábránkon *-gal jelöltük) meg a bizalmas stílusminősítésűek; csak utánuk következnek itt a szaknyelvi szavak (10,48%-os aránnyal). Vagyis: *i*-vel végződő tőszavaink sokkal kevesebb semleges stílusminősítésű elemet tartalmaznak, mint a tőszavak összessége, mint az általános szókinés, mint az általános szókinés *i* végű elemei; viszont jóval nagyobb köztük a helytelen és bizalmas minősítésű szavak aránya. Ezzel körülbelül helyben is vagyunk: egyik oldalról alátámasztást nyert az az érzésünk, hogy a keresett kis *i* végű szavak a tőszavak között sűrűsödnek és — most már megmondhatjuk, az ÉrtSz. alkalmazta stílusmeghatározásokkal élve — helytelen vagy bizalmas minősítésűek.

Ám ez csak alátámasztás és csak egy oldalról. Fordítsuk meg a kérdést az egyes stílusnemek szemszögéből tekintve: vajon vannak-e az egyes stílusnemekre jellemző szóvégek? (Nem merek képzőkről beszélni, mert magáról a kérdéses szavak *i*-jéről sem merném azt állítani, hogy az — képző.) Még konkrétabban: vajon az egyes azonos stílusminősítésű szócsoporthoz milyen aránnyal szerepelnek az *i* végűek? Idézzük emlékezetünkbe az 1. táblázatból azt az adatot, amely szerint az általános szókinés 2,65%-a végződik *i*-vel, valamint a 2. táblázatból azt, hogy a tőszavak 4,08%-a végződik ugyanígy. Ennek ismeretében azt mondhatjuk: ha valamely stílusnem szavai között sokkal nagyobb arányban szerepelnek az *i* végűek, akkor erre a stílusnemre jellemző az *i* végződés; ha meg, fordítva, egyes stílusrétegekben az átlagnál jóval kevesebb az *i* végű elem, akkor ezekre a rétegekre éppen ez jellemző. Az általános szókinésben messze kiemelkednek e szempontból a gyermeknyelvi szavak: ezeknek 34,04%-a végződik *i*-vel (vagyis e szavak között az *i* végűek több mint tízszer olyan gyakran fordulnak elő, mint az általános szókinés egészében!). Jelentős hely jut az *i* végűeknek a helytelen (8,72), a gúnyos (7,84) és a bizalmas stílusnem (7,39%) szavai között is. Másfelől, feltűnően kevés *i* végű elem van a finomkodó, hangutánzó-hangfestő, sajtónyelvi, szocializmus előtti, rosszálló és választékos kifejezés között. És végül: se hideg, se meleg viszonya van az *i*

végnek (vagyis az átlagoshoz közel álló értékben fordul elő) az új, az irodalmi, a stílusosan nem minősített, a régi, elavult, szak- és tájnyelvi elemek között. Némileg hasonló, bár egyes részletekben ettől eltérő képet kapunk a stílusnemekre bontott tőszavak között. Nevezetesen: *i-n* végződik a gúnyos jelzetű tőszavak 66,67%-a, a helytelenek 34,84%-a, a bizalmasak 20,93, a tréfásak 16,67%-a és így tovább (a „negatív irányt” itt nem ismételem el). Vagyis: egy érezhetően kiemelkedő tömböt alkotnak az *i* végűek a gyermeknyelvi szavak között; ezenkívül a szóvég jellemző a helytelen, a gúnyos, a bizalmas stílusnemre; ilyen végű szavak hiánya jellemző a finomkodó, hangutánzó-hangfestő stb. szavakra.

(Hadd tegyek itt egy zárójeles, bár nem mellékes megjegyzést. Az *i* végűek százalékos arányát az egyes stílusnemekben úgy is lehetne tekinteni, mint az egyes nemek „távolságát” az *i* végtől — persze, minél nagyobb ez a szám, tartalmilag ezt a távolságot annál kisebbnek kell tekinteni. Ebben az esetben igen elegáns és jól kidolgozott matematikai módszer áll rendelkezésünkre egy pont — az *i* vég — e sajátos távolságának kiszámítása céljából huszonhét további ponthoz képest — összesen ennyi stílusminősítés van az ÉrtSz.-ban. Ám maguk a stílusminősítések elég viszonylagosak, így kár lenne ezzel az egzaktssággal dolgozni. De különben is: azt hiszem, a matematika i nyelvészetet nem kell okvetlenül úgy érteni, hogy kilógjon belőle a matematika: az előző bekezdésben épp ezt a „távolság” dolgot igyekeztem elmondani úgy, hogy szemem előtt lebegett ez a matematikai modell, de nem tartottam szükségesnek, hogy ott még akár csak célzást is tegyek rá. Én a magam részéről nagyon örülnék, ha nyelvész olvasóim ezentúl is kevés matematikát találnának írásaimban; hogy valójában hol s mennyi volt benne, arról igyekszem majd időről időre beszámolni — matematikus kollégáim előtt.)

3. Ám, azt hiszem, már túlságosan sokat beszéltem a címben feltüntetett szóról és társairól — és nem mutattam be magukat ezeket a szavakat a maguk összességében. Íme a fontosabb stílus csoportok a tőszavak köréből (természetesen csak az *i* végű tőszavakról van szó; egyes szavak után az emelt számok az ÉrtSz. homonima jelölésének felelnek meg):

A tőszónak a fejben nincs stílusminősítése: *i*, *alibi*, *bubi*, *deci*, *duránci*, *ciszterci*, *murci*, *kádi*, *pökendi*, *lei*, *fi¹*, *fi²*, *ki¹*, *ki²*, *khaki*, *maki*, *kroki*, *márki*, *ferbli*, *cucli*, *talkedli*, *svindli*, *ródlí*, *deli*, *tréfli*, *kifli*, *sífli*, *rigli*, *cvikli*, *verkli*, *oszmánli*, *fregoli*, *paroli*, *gimpli*, *másli*, *vírsli*, *muskátli*, *szalekli*, *püli*, *buli*, *kuli*, *puli*, *ribizli*, *mopszli*, *ruszli*, *mi¹*, *szalámi*, *talmi*, *komi*, *permi*, *gumi*, *pumi*, *szamorodni*, *zseni*, *zokni*, *spulni*, *mahagóni*, *póni*, *makaróni⁽¹⁾*, *ruszni*, *pari*, *kanári*, *kolibri*, *börberi*, *harakiri*, *iszkiri*, *mimikri*, *kapri*, *csitri*, *lutri*, *putri*, *huri*, *zsüri*, *kicsi*, *kocsi*, *tepsi*, *manysi*, *gázsí*, *ti¹*, *püti²*, *chanti*, *parti²*, *spagetti*, *liliputi*, *taxi*, *gugyi*, *kvázi*, *mozi*, *fokszi*, *messzi*.

A szó első (és egyben legtöbbször egyetlen) stílusminősítése *bizalmas*: *buci*, *ifi*, *kübli*, *spicli*, *hokedli*, *ringli*, *pakli*, *bumli*, *tipli*, *krumpli*, *vurstli*, *kapszli*, *csuzli*, *ni*, *pacni*, *néni*, *vegni*, *maróni*, *pacsní*, *muri*, *bácsí*, *tanti*, *restí*, *bugyi*, *kajszi*; *strici*, *lakli*, *trotli*, *pacsuli*, *lárifári*, *bliktri*, *ramazúri*, *püti*, *centi*, *lityi*, *puszi*; *szoci*, *piszi*.

A szó első (és egyben sokszor egyetlen) stílusminősítése *helytelen* (vagy ami ezzel egyenértékű: emelt csillag a címszó után): *bébi*, *pracli*, *sercli*, *karmonádli*, *rádli*, *cvekedli*, *nokedli*, *nudli*, *pudli*, *stangli*, *kvangli*, *dakli*, *sámlí*, *simli*, *rumli*, *fásli*, *kamásli*, *pejsli*, *gersli*, *pertli*, *dakszli*, *rősejbni*, *plecsni*, *kalucsni*; *kurbli*, *stanicli*, *vádli*, *stampedli*, *hecsedli*, *partedli*, *bejgli*, *smirgli*, *fuszekli*, *cirkli*, *rapli*, *stempli*, *cellí*, *küli*, *svartli*, *mázli*, *pemzli*, *kapucni*, *lokni*, *smarni*, *pojézni*, *fakszni*, *stelázsi*; *pukedli*, *puszedli*, *strimfli*, *stikli*, *kravállí*, *suftni*. Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy ezek a helytelenített szavak — a *bébi* és a *stelázsi* kivételével — az *i* előtt számunkra csúnya mássalhangzócsoporthoz, nem

csupán egyetlen mássalhangzót tartalmaznak, olyanokat, mint *(r)cl, dl, ngl, rgl, kl, ml, sl* stb. Hasonló mássalhangzócsoporthoz tartoznak persze, mint láttuk, más stílusrétegekben is (kiváltképp: a nem minősítettek között); de az *-i* előtti mássalhangzócsoporthoz és a helytelenítő ítélet fenti értelemben vett „közelsége”, rokonsága nyilvánvaló.

Első helyen gyermeknyelvnek minősített szavunk az ÉrtSz. egész anyagában sincs sok, ezért itt az egész listát közölhetem; jól látható az *i*-vel végződők elég egységes csoportja: *csicsitja, kaka, fogócska, hinta-palinta, dada, csücs, kukucs, csecse, tente, paci, tánci-tánci, didi, bújódsi, kaki, csoki, bili, cumi, papi, pacs, hajcsi, papizik, hajcsizik, csicsikál, hajcsikál, lecsücsül, kakás, bibis* (a *bibi* a „fej”-ben, tehát a szó egészére vonatkozóan nem kaphatott egységes stílusminősítést, annyira eltérő rétegekhez tartozhat egyes jelentéseiben: I.1. jelentésben *gyerm.*, I.2. — *gyerm. v. biz.*, I.3. — *átv., biz., ritka*; II.1. — *gyerm., ritka*, II.2. stílusminősítés nélkül; itt jegyzem meg, hogy számos más esetben is hasonló oknál fogva lett valamely szó a maga egészét tekintve stílusminősítés nélküli¹), *csicsigát, tányértalpu, gíngalló; csigabari, picurka, pindurka, kuc-kuc, tőf-tőf, gíling-galang, nagydogol, apuci, cini-cini, pipi², bari, popsi, haskó, popó, u, hu; gíngalló* (ez utóbbi szó stílusminősítései: *gyerm., hangut., nép.* — itt és az előbbieken az ÉrtSz. alkalmazta rövidítésekkel éltem).

Visszatérve a tőszavakhoz, a 6. ábra gondolkodóba ejtheti az olvasót abból a szempontból, hogy vajon honnan a viszonylag sok *i*-vel végződő *s z a k n y e l v i* szó. Magyarázatot helyett íme e szavak: *rabbi, szpáhi, hoki, halali, káli, prézli, snapszli, m³, remi, sémi, römi. csicseri, préri, dzsentr, ti², uli, konfetti, vizi, sz, párszi; profi, kugli, bővli, makaróni⁽²⁾, rezsi, zrinyi* („szaknyelv” természetesen az egyes játékok speciális nyelve is, így került ide például a *snapszli* és az *uli*). Ugyancsak a 6. ábrából látható, hogy van itt néhány népiesnek minősített elem is, íme: *pudli, rékli, bugyli, bászli, himihumi, kusti; lajbi, budi, mándli, viritgli, kurázi, sarzi; menázi*.

Remélem, magukat az ÉrtSz. készítőit is némileg megleptem ezekkel az apró listákkal: hiszen eddig ők is mindig csupán egy-egy konkrét szóba ütköztek, nekik egy-egy konkrét szónak a stílusminősítését kellett elvégezniük, és pusztán emlékezetükre voltak utalva annak a kérdésnek eldöntésében, hogy vajon még milyen szavak kerültek ugyanebbe a stílusrétegbe. (Arról nem is szólva, hogy fogalmuk sem lehetett arról: még milyen szavakat lesznek kénytelenek így vagy úgy, bizalmasnak, tréfásnak, durvának stb. minősíteni.) Azt hiszem, a lelkiismeretes, pontos és invenciózus munka nyugodt tudatával szemlélik az ÉrtSz. szerkesztői e miniatűr listákat; elmondhatjuk: nagyjából valóban egységes képet mutat egy-egy stílusréteg, annak itt felvillantott részletében. Egészen szembeeső a következetlenségek is — kell-e mondanom, hogy éppen azért szöknek szembe, mert az egyes stílusrétegek alapszíne határozottan, jól el van találva a rajta található egyedek többsége révén? Így valószínű, hogy különösen a stílusban nem (vagy csak egyik-másik jelentésében) minősített *i* végű elemek közül többet is át kellene tenni végső soron a bizalmasak vagy a helytelenek közé (*bubi, deci* — a *centi* *biz!* — *murci, kroki* stb.). Nyilván szó lehet más részleges átcsoportosításokról is. Ezt most már „nem vice” megállapítani, a teljes listákat lapozgatva. De hiszen éppen azért készítettük el a stíluslistákat, hogy ne csupán a *h o l n a p*, hanem már a *m a* magyar lexikográfusa is, ebből a tekintetből is, jobb, objektívebb szótárt tudjon készíteni, mint az ÉrtSz. — vajon haragszanak-e, haragudhatnak-e ezért az ÉrtSz. alkotói?

¹ L. például: *bubi* 1. *biz.*; 2. *Ját.*; 3. *ritka, biz.*; *svindli* 1. *helyt., biz., rosszalló; 2. Ját.; sifli* 1. *argó; 2. táj., 3. táj.; pilli* 1. *táj.; 2. biz., széptő; buli* 1. *Ját., 2. argó*; és így tovább. Vagyis az *i* végű tőszavak között valójában még több a stílusban minősített, mint amit mi itt felvettünk és a 6. ábrán érzékeltettünk; az ÉrtSz. anyagának mélyebbre hatoló ismertetése még jobban alátámasztaná az általunk itt elmondottakat. Nekünk azonban egyelőre ennyi is elég volt; vö. az 1. sz. lapalji jegyzettel.

4. Eddig csak az ÉrtSz.-ról, annak különféle kombinációkban vizsgált anyagáról szóltunk kérdésünkkel kapcsolatosan. Hadd mutassunk rá arra, hogy az eddig érintett szavakhoz hasonló alakulatok, törövidüléssel és *i* véggel, képződtek, képződnek és terjednek még egy fontos területen: a személyneveken. Nem tudom, mi volt előbb, a közfőneveknél kezdődött-e ez az érdekes, gazdaságosságra és színességre törekvő folyamat, vagy épp a megszólításokban — de nyilvánvaló, hogy a két folyamat együtt él mai nyelvünkben, kölcsönösen erősítve egymást. A nevekben tapasztalható e jelenségről itt elsősorban nem azért nem szólok, mert azok nincsenek benn az ÉrtSz.-ban (benn vannak a magyar nyelvben!), hanem mert e kérdésről a közelmúltban nálam sokkal avatottabb toll két érdekes, gazdag anyagú közleményt is adott nekünk (Rácz Endre: A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. MNy. 1966. 408—20; ugyanő: Mancí. MNyj. 12: 81—93). Rácz részletesen taglalja a *Mancí* név eredetét, benne az *-n-* és a *-ci* elemét (l. MNyj. i. h., kül. 85—90). A fentebb felsorolt közfőnevek (ritkábban: más szófajok képviselői, de nem tulajdonnevek, mint a *Mancí*) némelyike talán még inkább próbára tenné az etimológus találékonyságát. Legtöbbször egy pillanatig sincs arról szó, hogy ne tudnánk, milyen tövel áll kapcsolatban az illető *i* végű képződmény (ennyiben tehát könnyebb a dolgunk, mint a *Mancí* esetén), de szokatlan maga a törövidülés, e rövidülés során inetimologikus elemek kerülhettek az új szó hangtestébe stb. E folyamatok s az anyag láttán legalább két kérdés felvetődik: *a*) vajon valóban feltételezhető-e kapcsolat a *Mancí*-féle és a *buli*-féle alakulatok között, létrejöttüket tekintve? *b*) ha igen, vajon nem kell-e a *Mancí*-félék végét (a *Mancí* esetében a *-nci* elemet) kissé könnyedebben kezelni, valahogy a hangutánzó-hangfestő alakulatokhoz hasonlóan nem feltételezni szabályos etimológiai előzményeket? (Sőt, a *b*) kérdés úgy is átfogalmazható, hogy vajon nem egy új, most formálódó hangtörvénnyel van-e dolgunk, mely tehát azért „inetimologikus”, „szabálytalan” stb., mert nem illeszthető eddigi egyetlen szabályunkba sem — de vajon, a nevek esetén hosszú népnyelvi előzmények után, nem születhetnek-e napjainkban is új törvények e téren?) Esetleg még az *-i* melléknévképző és itt tárgyalt szóvégünk kapcsolata is felmerülhet, vö. *házi buli*; az ikerítésre vagy álikerítésre ezek az elemek egyébiránt is nagy hajlandóságot mutatnak (vö. a bevezetőben említett *studi-buli*-val, de már korábban, a *házi buli*-hoz hasonló összerímeltetéssel: *úri muri*). Ezek s az ehhez hasonlóképpen olyan kérdések, hogy még feltenni is alig mertem őket, nem-hogy a megválaszolásukra valamennyire is illetékesnek érezném magamat.

Papp Ferenc

Szó- és szólásmagyarázatok

Hóhányó. Az Értelmező Szótár számba veszi címszavunknak mind főnévi, mind melléknévi jelentéseit; eszerint a *hóhányó* főnévként: 'kisebb szélhámosságokra hajlamos, megbízhatatlan férfi' és (ritkán) 'havat hányó idénymunkás'; melléknévként pedig: 'hó félrehányására való' (eszköz) és 'ügyeskedő, nem komoly, szélhámosságra hajlamos'(férfi).

A rosszálló értelmű *hóhányó* pályafutásának említésre méltó eseménye, hogy belekerült legtekintélyesebb magyar—idegen nyelvű szótárainkba is; francia jelentése: 'propre-à-rien; fumiste' (Eckh.); német értelme: 'Hochstapler, Schwindler, Gauner, Kulissenschieber' (Halász²); angolul pedig: 'good-for-nothing, scapegrace' (Ország²). Eckhardt szótára népiesnek minősíti, az Értelmező Szótár szerint bizalmas, familiáris vagy bizalmaskodó beszédben élnek vele, illetve tréfásan használják.

Mint Veres Péter írja, a „*hóhányó* ma már a legtöbb vidéken használatos szó és szélhámos, lóditó, »fineszes« embert jelent, de nem a súlyosan elítélő rongyember, hanem inkább a tréfásabb értelemben” (Nyr. 76: 313). Zolnai Béla ilyenféleképpen magyarázza: 'akinek a szavára nem lehet adni', 'hazudozó', 'szélhámos', 'széltoló', 'minden hájjal megkent', s mindjárt hozzáfűzi, hogy szavunk irodalmon kívüli lévén, nem köti semmi-féle norma, a jelentése is ingadozik (Nyr. 76: 141).

A szó eredete első pillanatra annyira világosnak látszik, mintha fölösleges is volna magyarázni: kéttagú összetétel, első tagja a *hó* 'Schnee' főnév, a második meg a *hányni* 'werfen [stb.]' ige melléknévi igenévi alakja. A rosszálló jelentés kifejlődését nyilván elősegíthette, hogy a valóságos hóhányók éppen nem tartoztak a legmegbecsültebb foglalkozásúak közé; sok kétes „egzisztencia» télidőben, ha a nyári keresetek megszűntek és a padonhálásnak is befellegzett, alkalmi hóhányásra is vetemedett” (Veres Péter i. h.).

Zolnai Béla szerint a 'Schwindler [stb.]' értelmű *hóhányó* igenis magyarázatra szorul. Érdekes cikkében azt igyekszik igazolni, hogy voltaképpen a 'Schneeschaufler' tükörszavával van dolgunk; e szó német köznyelvi értelme 'hólapátoló', de a német tolvajnyelvben 'fehérműtolvaj'-t is jelent (Nyr. 76: 141—2). Úgy véli, hogy ebből az utóbbi értelemről könnyen fejlődhetett a 'szélhámos' *hóhányó*, csak le kellett fordítani a szóképet, amely azután némi jelentésváltozáson ment át (i. h. 142). Azt is lehetségesnek tartja, hogy más mozzanat is bonyolította a szó történetét: a 'Schnee' idő folytán tagadó, „pejoráló” szóvá is lehetett, sőt azt a gondolatot sem tartja eleve elvetendőnek, „hogy a *hóhányó* a közismert és ősi héber eredetű *hóhem* 'okos', 'ügyes', 'fortélyos' tréfás elferdítése a *Schneeschaufler* 'hóhányó' (= 'fehérműtolvaj') szó szerinti értelmének hatása alatt” (i. h.).

Nemrégiben az akadémiai kéziratárnak M. Nyelvt. Ivrt 23. jelzetű kötegeből egyebek közt kezembe került Réső Ensel Sándornak egy munkája: Czigán Szavak Gyűjteménye. Pesten 1836' Elft. Mindjárt szemembe ötlött a magyar—cigány szótár két adata: *álnok—hohagyom*; *ámítás—hohagyom*. Természetesen arra gondoltam, hogy a mi *hóhányó*-nk a cigány nyelvből származik.

Föltevésemet Wolf nagy cigány szótárának több adata is megerősítette: *xoxano*¹ [...] 'lügenrisch, (ver)logen, lügenhaft, trügerisch, falsch, Lügner, Schwindler, Betrüger'; a számos forrásból összegyűjtött alakváltozatok közül csak a következőket említem: *chocheno*, *chochano*, *hohano*, *hohandjo* (Wolf, Siegmund A.: Großes Wörterbuch der Zigeunersprache [romani tsiv]. Wortschatz deutscher und anderer europäischer Zigeuner-dialekte. Mannheim, Bibliographisches Institut, 1960. 134). Vekerdi József szóbeli közléséből tudom, hogy a *xoxalo*¹ 'hazug' szó gyakori a fővárosban élő és a Pest környéki cigányok beszédében; a *xoxano* alak legfőljebb vidéken él, erre azonban nincs adata. De a pejoratív értelmű *hóhányó* aránylag régi szó, tehát lehetséges, hogy a Wolf szótárában említett *chochano*-, *hohano*-féle alak a szó átvételekor a hazai cigányság körében ismert(ebb) volt. Régiségét több nyelvész kollégám is igazolja: Fajcsék Magda a húszas évek elején hallotta Budapesten erdélyi származású nagyanyjától; Kelemen József is a fővárosban ismerte meg a *hóhányó*-t, szintén a húszas években (valószínűleg 1925 körül); Kozma Magdolna emlékszik rá, hogy 1926 táján divatos szó volt ez az egyetemi hallgatók közt; Lengyel Lajos egy alföldi városban hallotta először, a húszas években; — Szabó János műfordító, Széchényi könyvtári tisztviselő Hajdúböszörmény vidékén találkozott először szavunkkal, ugyancsak a húszas években. Mivel adatközlőim a *hóhányó*-val legkorábban nyilván a köznyelvbe való beszívágásakor ismerkedhettek meg, nem tartom lehetetlennek, hogy az alvilág nyelvében már az első világháború vége táján is élt ez a szó. Ez azért sem mellékes körülmény, mert (mint Vekerdi József szíves közléséből tudom) a monarchia felbomlását követő években is kieserélődött a magyarországi cigányságnak meglehetősen része: így föltehető, hogy a *hohano*-féle változatot ismerő cigány nyelvjárás azóta pusztult ki (vagy ritkult meg) Magyarországon.

Ami végül a cigány *hohano* > magyar *hóhányó* hangalakbeli változás lehetőségét illeti, csak arra kell emlékeztetnünk, hogy a hazai argóban az idegen szavak magyarosításának ismert módja a szó népetimológiászerű, de nem egyszer játékos elferdítése (Bárcezi: MNy. 27: 293—4; 28: 86—9); így keletkezett a *ferbli* kártyanévnek argóbeli *ferkó* alakja (i. m. 28: 87), így magyarosodott *marci*-vá a szintén 'kenyér' jelentésű cigány *maro* (i. m. 27: 294), s ezért az sem meglepő, hogy az ugyancsak argóbeli *citeráz* 'fél, remeg' a német *zittern* 'remeg' ige leszármazottja (vö. i. h.).

Vértes O. András

Feze. A Magyar Nyelvőr 1966. évi 4. számában (415—20) Sarkady Sándor a Halotti Beszéd sokat vitatott *feze* szavának Erdélyi János és Mészöly Gedeon által javasolt 'stipendia peccati' értelemben vett szófejtését népszerűsíti. Ez a vitatható értékű szófejtés már egyetemi tankönyvekbe is bevonult; alkalmazásával Mészöly így interpretálja a Halotti Beszéd érintett mondatát: „Megharagudott az Isten és belehelyezte őt ebbe a gyötrelmes világba és lett ő [ti. Ádám] a halálnak és pokolnak fizetése, minden tulajdon maradéka számára is.”

Ezzel a magyarázattal szemben maga Sarkady is kifogást emel. Ezt írja: „Az Erdélyi—Mészöly-féle magyarázat a fentiek ellenére sem bizonyult megnyugtató megoldásnak. A 'halál fizetése' bármennyire szabatos stíuselemként kínálkozott is egy középkori halotti beszéd számára, mikor a kérdéses szövegösszefüggésbe illesztették, attól a megfejtésre váró mondatnak sem jelentése, sem szerkezete nem lett kevésbé erőltetett, mint volt a 'fészek'-magyarázat esetében.”

A mondat értelmét — és ezzel együtt az Erdélyi—Mészöly-féle szófejtést is — Sarkady azzal próbálja megmenteni, hogy az eddigi magyarázókkal szemben felteszi,

¹ Az *x* alakú betű eredetibb formája, a görög *χ* olyan hangot jelöl, mint amilyen a német Mittwoch 'szerda' utolsó hangja.

hogy a *levn halalnec es puculnec feze* mondat alanya nem Ádám, hanem a 'stipendia peccati' értelmű *fez*, állítmánya pedig a beálló jellegű történést kifejező *levn*. A vitatott mondat akkor így értelmezhető: „Megharagudott az Isten, és e gyötrelmes világba vetette őt [Ádámot], s elkövetkezett a halál és a pokol fizetése minden maradékának is.”

Kétségtelen, hogy a mondat értelme így megnyugtató és korrekt; el is lehetne fogadni, ha volna legalább még egy nyelvemlékünk, amely a feltételezett *fez—fiz—fűz* alakú nomen verbumot kétséget kizáróan 'fizetés' értelemben tartalmazná. Ilyen nyelvemlék azonban nincs; ezenfelül a *fizet* ige finnugor eredete is problematikus, ezért a rokon nyelvekkel való szövegyeztetés módszerét sem vehetjük segítségül. Más módszer — így pl. Juhász Jenő ún. 'munkatörténeti módszere' is — elfogadhatatlannak látszik e nyelvészeti kérdés megoldására.

Egyelőre nem tehetünk mást, mint hogy kikötünk Hunfalvy szöfejtése mellett. A Halotti Beszéd szövegében levő *feze* olvasása e szerint: fészke s jelentése 'fészke'. Ez ellen a szöfejtés ellen semmi kifogás sem merülhet fel, és ellene Erdélyi és Mészöly kizárólag csak azért emel óvást, mert a szövegbe illesztve a mondatot értelmetlenné teszi. Mészöly fejtegetése szerint a „lőn Ádám a halálnak és pokolnak fészke” kifejezés stílustörténeti és vallásdogmatikai szempontból egyaránt abszurdum, és ezért javasolja a kalandos 'stipendia peccati' jelentés elfogadását.

Sarkady is elismeri azonban, hogy a *levn halalnec es puculnec feze* mondat alanya tévesen Ádám, — tudja azt is, hogy Móricz Zsigmond e felfedezés birtokában már így értelmezte a Halotti Beszéd tárgyalt részét: „Haraguvék Isten és ide veté őt ez munkás világba bele. S ez [ti. a világ] lőn a halálnak és pokolnak fészke s minden ő nemének.”

A mondat értelme így teljesen hibátlanná válik, különösen, ha latinos szerkezetét is átalakítjuk a mai nyelvhasználatnak megfelelően: „S ez [ti. a világ] a halál és pokol fészke lett minden nemzetsége számára is.”

Sarkady még sincs megelégedve Móricz (szerintem egyedül elfogadható) magyarázatával; cikkében ezt írja: „A halál és a pokol fészkeként értelmezett föld stílustörténeti és vallásdogmatikai szempontból súlyos kép- és fogalomzavar.”

Ez olyan tézis, amelynek igazolása, sajnos a cikkből elmaradt, ellenkezőjét viszont könnyű bebizonyítani.

1. Ha a mondatot csupán értelemszerűen, vallásdogmatikai szempontból vizsgáljuk, akkor mondanivalóját úgy körvonalazhatjuk, hogy összüleink bűnbeesése az egész teremtet világot megrontotta, és az a halál és a kárhozat helyévé vált nemcsak Ádám, hanem minden maradéka számára is. Ez a gondolat egyáltalán nem idegen a kereszténységtől; már a Genesisben így szól Isten a bűnbe esett Ádámmal: „Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban” (1. Mózes 3: 17–8). — Pál apostol a bűnbeesés k o z m i k u s következményeiről szól a rómaikhoz írt levélben, és a megváltást is kozmikus jelentőségűnek mondja: „Nam expectatio creaturae, revelationem filiorum Dei expectat. Vanitati enim creatura subiecta est non volens, sed propter eum, qui subiecit eam in spe: quia et ipsa creatura liberabitur a servitute corruptionis in libertatem gloriae filiorum Dei” (Róm. 8: 19–21). Magyarul Károli Gáspártól: „Mert a teremtet világ sóvárogva várja az Isten fiainak megjelenését. Mert a teremtet világ hiábavalóság alá vetetett, nem önként, hanem azért, a ki az alá vetette. Azzal a reménységgel, hogy maga a teremtet világ is megszabadul a rothadandóság rabságától az Isten fiai dicsőségének szabadságára.”

Ezt úgy kell érteni, hogy a teremtet világot Ádám bűne miatt Isten vetette rothadandóság alá. Erre — titkos tervei értelmében — azért volt szükség, hogy ezáltal még nagyobb legyen a dicsősége azoknak, akik Krisztusban Isten fiaivá válnak, és akiknek kedvéért (a keresztény eschatologikus reménység szerint) az idők végeztével Isten új

eget és új földet teremt; új, mennyei Jeruzsálemet, ahol „Isten eltöröl minden könnyet az ő szemeikről; és a halál nem lesz többé; sem gyász, sem kiáltás, sem fájdalom nem lesz többé, mert az első elmúltak” (János Jel. 21: 4).

A Halotti Beszéd vizsgált mondata és az ismertetett vallásdogmatikai felfogás között ezek szerint a legkisebb ellentmondás sem fedezhető fel.

2. A stílustörténeti elemzésnek abból kell kiindulnia, hogy a Halotti Beszéd vizsgált mondata nincs benne Pray-kódexbeli latin nyelvű forrásában, tehát olyan interpoláció, amelyben megengedhetők a hagyományos egyházi stílusfordulatok helyett alkalmazott népies stíluselemek is. Tudjuk, hogy az ördög és a pokol képzetének kialakulásához jelentősen hozzájárultak pogány-népies hiedelmek is; a világnak, mint a halál és pokol fészkeinek képzetét meglehet, ilyen népies hiedelmek alapján kell megértenünk.

Az ördög népies képzetének kialakulását a középkori egyháznak az a felfogása segítette elő, amely a megtérített pogány népek bálványait (még az elhalt ősök szellemét ábrázoló házi bálványokat is) természetfölötti, sátáni képességekkel ruházta fel. A hit-térítő hatás alatt a házi bálványok fölvették a sátán nevét; megfordítva: a sátán a népies bálványistenek tulajdonságait. Már Nicolaes Witsen, Nagy Péter holland tudósa is így ír 1672-ben a chantik házi bálványairól: „Mindenkinek van ilyen bálványképe, melyet Šajtan, Šaitanka vagy Schagan néven neveznek. Ez talán az oroszoktól átvett nevezet, a kik az ilyen bálványokat látva azt mondhatták, hogy az az ördög, vagy sátán” (idézi Munkácsi Bernát VNKGy. Bevezetés: A vogulok népköltése és ősi hitvilága. LXVII).

Az obi-ugor népköltés hősi énekei a bálványistenek alakjában tisztelt ősök: a fejedelemhősök tetteit magasztalják. Ahogyan a vallási buzgóság különösképpen a bálvány ülőhelyét díszíti fel ajándékaival, úgy a költői stílus is gazdag hasonlatokkal említi ezt az ülőhelyet, manysi nyelven a bálvány „fészket” (*pü'i*). „A szigvatoroki istenke pl. — írja Munkácsi — 'neves selyemmel, híres selyemmel áldott fészekben' (*namin jarmak, sijn jarmak šuñin pü'it*) üldögél, a pelimi isten 'fekete vad bőrével, vörös vad bőrével teli házacskáiban nyusztbőr-fészekben, hódbőr-fészekben' (*sémel uj, viyir uj ta'ilin kwolket noys-pü'it, uj-pü'it*), vagy mint másutt találjuk, 'bőségében kifogyhatatlan nyusztbőr-fészekben, hódbőr-fészekben' (*qāltal ālnē noys-pü'it, uj-pü'it*) székel.”

Ha elfogadjuk, hogy a Halotti Beszéd keletkezése korában — a XII. és a XIII. század fordulóján — a magyar népi műveltség számára még nem volt idegen a pogány bálványistenek képében elképzelt ördög alakja, akkor a „lón (e világ) halálnak és pokolnak fészke minden nemzetsége számára is” kifejezés egyáltalán nem tetszik többé kép- és fogalomzavarnak vagy stílustörténeti abszurdumnak.

Talán még erőltetettnek látszik nem annyira a halál, mint inkább a pokol megszemélyesítése és ördöggel való szinonimiája. Azonban még az egyházas felfogás számára is — utólag — elfogadhatóvá teszi az efféle proszopopeiát a bibliafordítók — Luther és Károli — gyakorlata, akik például Pál apostol első korinthusi levelét így idézik:

„Halál! hol a te fullánkod? Pokol! hol a te diadalmad?” (1. Kor. 15: 55.; a fordítók eltérnek a Vulgata szövegétől, amely — a görög szöveggel egybehangzóan — így szól: „Ubi est mors victoria tua? ubi est mors stimulus tuus?”) A fordítók szemében a halál és a pokol szinonim fogalmak; ha egyik megszemélyesíthető, úgy a másik szintén. Ha a görög kifejezésre gondolunk: *ὁ ὄδης*, amely az alvilági szenvedés helyét, ugyanakkor pedig az alvilág láthatatlan uralkodóját is jelenti, a pokol megszemélyesítése, az ördöggel és halállal való azonosítása már nem idegenszerű.

Abból a kereszténység által átvett gnosztikus frázisból, amelyik a sátánt és angyalait „e világ fejedelmeinek” (1. Kor. 2: 8) nevezi, egyenesen folyik az az elképzelés, hogy a sátán-bálványisten fészke éppen a világ, — és így MórícZ Zsigmond mondatértelmezése végleges megalapozást nyert.

Hátravan még annak igazolása, hogy a magyar népi művelődés számára nem teljesen idegen-e a „bálvány fészke” kifejezés? Van-e legalább népies szólásunk, amely ezt a képzetet híven őrzi? — Diószegi Vilmos hívja fel ezzel kapcsolatban figyelmünket a *jészkes fene* szólásra, amelyet feltételeken a *pi'ín pupi'* manysi kifejezéssel egyeztet. — Kétségtelen, hogy *fene* alatt ma valami meghatározhatatlan betegségfélét értünk; a finnugor eredetű szó azonban a többi rokon nyelvekben 'kutya' jelentésű (finn: *peni*, komi: *pon*, udmurt: *pyny* stb. Magyar Szófejtő Szótár). — A jelentésmódosulás triviális, ha tudjuk, hogy a manysi népköltésben az alvilági Kór-fejedelem: *Kul'-q̄tér* jelzője: 'emberevő nagy szemű ugató' (*ēlēm-x̄lēs tēnē samīn ūtpi*). Mint Munkácsi írja, „a kutya-nak és farkas, sakál, hiéna rokonainak képe ez, melyek nekiesnek az ember tetemének, s mohón mardossák, falják, míg csak egy izomka marad a csontokon” (i. m. CCXII—CCXVIII).

A fenti adatok, azt hiszem, kielégítő felvilágosítást adnak a Halotti Beszéd sokat vitatott mondatának helyes értelmezéséről.

Boros Tibor

Dukkózás. Amióta az utóbbi évtizedben a gépkocsizás hazánkban szemlátomást felfordult, ezt a szót egyre gyakrabban lehet hallani, sőt olvasni is, főleg hirdetésekben. Jelentése, ahogy az Értelmező Szótár körülírta (1: 1077): '〈befestendő felületnek, tárgynak〉 lakkfestékkel történő bevonása sűrített levegővel működő festékszóró pisztoly segítségével'. Jelenti ezenfelül e műveletnek eredményeként kapott festést, zománcréteget is. Példa e második jelentésre: *A dukkózás lekopott az autóról*. A szót egy évvel az ÉrtSz. előtt közölte a Bakos-féle Idegen szavak kéziszótára (177): 'nitrofestéknek levegőbefúvással való szétporlasztása és a védendő felületre való szórása'. 1949-ben a Sándor Kálmán-féle Idegen szavak marxista magyarázatokkal című kötet a 41. lapon a *dukko* szót fröccsölt lakkozás jelentéssel adta meg. Kétnyelvű szótáraink közül elsőnek az Ország-héle magyar—angol nagyszótár regisztrálta 1953-ban, és pedig mind az alapígt: *dukkóz* (spray with Duco enamel), mind származékát: *dukkózás* (ducoing), mind egy származék-összetételét: *dukkózópisztoly* (airgun).

E szembetűnően idegen hangalakú szónak eredetével a magyar szakirodalom tudomásom szerint még nem foglalkozott, s nem található rá vonatkozó utalás külföldön sem. Pedig a gépkocsizók, autópári dolgozók és karosszéria javítók nyelvén Nyugat-Európa nagy részében meglehetősen elterjedt, mondhatni nemzetközi szó a *dukkó*, illetve a *duco*. De mint minden legújabb kori vándorszó, ez is meghatározható helyen keletkezett, ez is elindult valahonnan. Etimológiájának megfejtése sem jelent különösebb nehézséget, hiszen első látásra felismerhető a *duco* szónak csonkösszetétel volta. A szóró-pisztolyos zománcozás a tömegtermelésre berendezkedő gépkocsiiparban első ízben az Egyesült Államokban került alkalmazásra századunk húszas éveinek első felében. Az ehhez használt rendkívül gyorsan száradó különleges lakkfestéket az amerikai Delaware államban 1802-ben alapított hadianyag- és vegyipari nagyvállalat, az E. I. Du Pont de Nemours and Company gyártotta először a New Jersey állam Parlin nevű városában levő gyáregységében 1922-ben. Ahogyan a gyárvezetőségtől kapott, 1966. december 20-án kelt, etimológiai sejtésemet beigazoló levél is leszögezi, a festék elnevezését a vállalat nevének első szavából (*Du*) és legutolsó szavának (*Company*) első szótagjából szerkesztették egybe. A XVIII. század végén bevándorolt cégalapító Du Pont ugyan francia volt, de a régiesrég elamerikaiasodott család és vállalat nevét ma már az egész angol nyelvterületen másfél évszázada angolosan ejtik s az első szótagot hangsúlyozzák: ['dju:pont]. A festék nevének brit-angol ejtése ['dju:kou], amerikai ejtése ['du:kə]. A *Duco* vagy *duco* szóból az angol szóképzés szabályai szerint könnyen megalkotható a *ducoing* nomen actionis (dukkózás) és egyéb származékok.

A történeti teljességhez az is hozzátartozik, hogy saját nevének *Duco* alakban való rövidítése jogát a Du Pont cég mástól volt kénytelen megvásárolni. *Duco* nevű, habár más jellegű festéket ugyanis 1920 óta a New York-i Henry Dewey Company is gyártott, amely e festéknevet szintén saját cégnevének elemeiből (*Dewey Company*) alkotta meg, de annak nem betű-, hanem hangképből. Az elnevezés használatának egyéduili jogát a Dewey cég Du Pontéknak csak 1924-ben engedte át.

A *Duco* elnevezés tehát többszörösen is védett gyártmánynev s a festék vegyi összetétele, gyártásmódja és szórópisztolyos felhasználási eljárása is szabadalmazott. Az amerikai cégtől vásárolt gyártási engedély, az úgynevezett licenc alapján ezt a lakkfestéket ugyanezen a néven más országokban is előállítják, így Nagybritanniában az Imperial Chemical Industries vállalat és a Német Szövetségi Köztársaságban a Du Pont érdekeltségébe tartozó Hermann Wiederhold cég is Hildenben (Rheinland). A magyar piacot hosszú időn át ez a német cég látta el a szóban forgó lakkzománcsal. A folyékony festékanyagot tartalmazó hordók angol nyelvű feliratáról: *Duco enamel paint* a magyarországi használók előbb a festék nevét vették át, majd megalkották belőle a szórópisztolyos eljárás igéjét és annak származékait.

Bár legkorábbi szótári adatunk a *dukkó(zás)* szóra csak 1949-ből származik, a szó már ennél valamivel korábban megjelent nyelvünkben. Legelső előfordulásának nemcsak éve, hanem a napja is megjelölhető: 1925. december 21. A Du Pont cég ugyanis találmányát és annak nevét e napon jegyeztette be védjegyként a Magyar Szabadalmi Bíróság bejelentési osztályán.

Jeremiád. Folyóiratunk ez évi 76. lapján Zsoldos Jenő megállapította, hogy téves volna — ahogy eddig történt — e szó megalkotását Toldy Ferencnek tulajdonítani. Cikkében kimutatta, hogy a *jeremiád* szóval a Pesti Hírlap már 1841-ben élt, s azóta egyre gyakrabban fordul elő sajtónk nyelvén. Zsoldos cikke után is tovább kísért az a téves látszat, mintha a *jeremiád* szó 'hosszas panaszkodás' jelentésben a magyar nyelvben született volna meg, habár idegen elemekből. Erről annál kevésbé lehet szó, mivel már legkorábbi idegen-szavak szótáraink is mint idegen szót közlik. Így Kunoss Endre Gyalulata (1835.) az 53. lapon (*jeremiade*: siránkozó-versek; sirámlatok), az 1846-ban névtelenül közzétett Idegenszótár a 115. lapon (*jeremiade*, fr. panasz), Forstinger János 1853-ban kiadott Idegen szavakat magyarázó kézi-könyve az 573. hasábon (*jeremiade*, gyászdal), és így tovább. Nem is alaptalanul. Hiszen a szó francia nyelvtérületen született meg, *jeremiade* alakban 1720 táján, Bloch és von Wartburg etimológiai szótára szerint. A francia akadémia szótára első ízben 1762-ben szótározta, 'Jeremiás ószövetségi próféta lamentációi, illetve erre emlékeztető folytonos és untató panaszkodás' értelemben. Első előfordulását angol szövegben az oxfordi nagyszótár 1780-ra teszi. Német szövegben a Kluge-Mitzka szótár szerint 1784 előtt nem fordul elő. A francia szó a magyarba valamelyik nyugat-európai nyelvből került, talán a németből, mely számunkra a francia és angol szavak leggyakoribb közvetítője a XVIII. század második és a XIX. első felében. Ha Kunoss már 1835-ben szótározta, akkor nem volna meglepő, ha idővel a XIX. század első vagy második évtizedéből is előkerülne magyar szövegből.

Ország László

Perzselt lé és röstölt lé. Prohászka János Ételnevekről című közleményében foglalkozik a *pergelt leves* néven ismert népi étellel, és megjegyzi, hogy legrégibb magyar szakácskönyvünkben egészen más a *pergel* ige jelentése (Nyr. 90: 413). Valóban szakácskönyvünk nem ismeri a *pergelt leves*-t. Tekintetbe véve azonban, hogy az ilyen ételnevezés (mármint a legfontosabb művelet nevének igenévként való belekerülése az éte.

címébe) régi és közismert formája a magyar ételneveknek, nem került el az én figyelmemet sem, s Régi ételneveink címmel (MNY. 52: 76—8) még az Ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezése legrégebbi szakácskönyvünkben című dolgozatom megjelenése előtt foglalkoztam ilyen típusú ételnevekkel. Cikkemet értekezésembe nem dolgoztam bele, csak röviden utaltam megjelenése helyére. Most újraolvasva közleményemet, ha pergelt levest nem találtam is, a „Lúd perselt lével” című, a Radvánszky-féle kiadás 80. lapján található ételleírásban Móricz Zsigmond ételének fogalmát mégis megközelíthetjük: „Ezzel is, mint az többivel, úgy élj. Egészen aprólékosan vond fel az nyársra, megzövekeljed; hogy megsül, vond le, vágd fel szépen, tedd fazékba, az mint szoktak vele élni, végy tehénhús levet, vagy abállás levet reá, arra mess sályát aprón, reá fenyőmagot, de kicsinynyé megtörd, hogy általverje az szaga az étet, vereshagymát is. Mikor immár látod, hogy az hagymája, sályája megfőtt, ecetезд, borsold meg kicsinyé, gyömbért is vess reá. Ezt az ludat pedig mikor süttöd, az bűrét megpirítsad, hogy az tálban is nevéhez hasonló legyen.” A szakácsmester utolsó mondata arról árulkodik, hogy a *perzselt lé* nem olyan volt valójában, ahogy ő leírta, de létezett, s ez a magyar ételnevek összegyűjtésében igen fontos mozzanat. Hogy milyen is lehetett ez a perzselés, amely — látjuk — lényegében pirítás, azt a szakácskönyv másik felében (a tulajdonképpeni orvosi receptkönyvben) a „Röstelt suffás szobású éték” című gyógyszer elkészítéséből kiderül: „Készen levén jó mondola tej, melyhez ha tetszik, ez gyanánt is vethetsz olyan vizet, melyben árpa dara főtt, csak hogy ne legyen felettebb sűrű avagy nyálas szabású, néha efféle nyálas szabású víz igen hasznos mindenféle hé betegségben, melyben szükséges az meghűvösítés, könnyebbtetés, lágyítás, habarj bele jó tikmonyat, az tikmony széki pedig jobb; röstölj együtt vajban szép lisztet, avagy reszelt semlyét, de ne legyen szintén pirult, habard meg az tűznél, ne főjön sokáig, hogy össze ne menjen, kevésé sózd meg, nádmézeld meg jól, rósa vizet is hozzá. Add fel, mert ez is jó erőt ad” (269). Ilyen ételnév a későbbi időkben is előkerült: 1785: „Röstölt Lév” (Nyr. 9: 73). Mivel a *röstöl* a Magyar Tájszótár szerint ’rántást csinál’, s a *pergel*, a *pirít*, a *perzsel* és a *röstöl* egymás szinonimái, könnyen feltételezhető, hogy a *pergelt leves* fogalma akár ’rántott leves’, akár ’valamilyen sűrű leves’ jelentésben régen megvolt a magyar konyhán, csak az erdélyi fejedelmi udvarban nem éltek vele.

R. Hutás Magdolna

Adatok és jegyzetek. Azabb. A középfokú formának e szokatlanul ritka példájára egy XVIII. századvégi hírlapi cikkben akadtam. A közlendő szövegrészletben az az főnévi mutató névmás mint a főmondatban előforduló rámutató szó állítmányi mellékmondatra utal, majd a rájuk következő fokozó tartalmú kapcsolatos mondatban fokozott alakban ismétlődik: „A’ Baftille... egy régi vár Párisban... Moft tsupán tsak rabokat tartottak benne, ...’s a’ volt ez Frantzia Orfzágbán, a’ mi az Auftriai | Birodalomban, Tirolisban, Kufftein; az Orofz Birodalomban, Sibériában Tobolsk. A’ Borufsiai Birodalomban, Brandenburgiában Spandau. Angliában, Londonban, a’ Tower, sőt még *azabb*” (Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789. 86—7).

Blúzos, frakkos. Reformkori nyelvünk a dolgozók munkaruhájának megnevezésére és értelmezésére átvette a ’munkaköpeny, munkászubony’ jelentésben is használt francia *blouse*-t. E kifejezéssel először 1831-ben találkozunk Tessedik Ferenc útleírásában (Nyr. 86: 333). A szó -s képzős melléknévi származékát ez ideig nem ismertük. A francia titkos társaságok 1841. évi összeesküvéséhez fűzött hírlapi észrevételben bukkan elénk. Az elfogottak perében a királyi hercegek elleni merénylet tettesét, Quénisset-t halálra, Deputyt, a Le Peuple szerkesztőjét öt évi fogságra ítélték. A francia lapok méltatlan-

kodnak a Deputyra kirótt büntetés miatt. A konzervatív pesti újság — talán nem alaptalan a feltevésünk, hogy a Pesti Hírlapra kacsintó mozdulattal — helyteleníti az együttérző magatartást: „Nincs képtelenebb és illiberalisabb tan annál, mely a pisztolyal (!) 's törrel vétkezőt guillotiniztatja, — a csinosan csiripelő journalistát pedig, ki amazt esztendőkön át rendszeresen tanítja lázadásra, büntetlenül akarja hagyni; journalisták által saját hasznukra feltalált theoria, mely bűn gyanánt számítja be azt a *blouse-os* talyigásnak, a mi nem egyéb dicséretes erő kifejtésnél a *frakkos* újságíróban” (Világ 1842. 22). A fizikai munkás és a szellemi dolgozó szembeállítását kiélező öltözetellentét második jelzős szerkezetének első eleme, a *frakkos* melléknév is korai előfordulást jelöl. Eddig csak SimB.-ből (1902.) idézhettük (EtSz.).

Csibuk. Szótáraink e 'szopóka és kupak nélküli hosszú szárú pipa' jelentésű szavunkat (ÉrtSz.) 1841-ből adatolják (EtSz., SzófSz.). A kifejezés magyar nyelvi jelentkezésének idejét közel egy évtizeddel korábbra tehetjük: „A' jövő május vége előtt már hihetőleg a' rettegett Ibrahim bey palotájában fogjuk hosszú *chibukinkat* (pipáinkat) színi” (Jelenkor 1833. 207).

Díszter. A NyÚSz. szerint szavunk első előfordulásának éve: 1838 (Tzs.). Példamondatunk korábbi időpontra mutat. Egy gazdag serfőzőnél, a polgárjogok társasága pártfogójánál házkutatást tartottak: „Már éjjel körülvenvé a' *díszteren* (place de parade) álló házát számos katonaság” (Jelenkor 1834. 285).

Indiai damaszt. *Damaszt* szavunk jelentése: 'Lenből, pamutból v. (mű)selyemből való, egyszínű szövött anyag, amelynek virágmintás v. egyéb ábrájú, fényes részeit a láncfonalakból, a tompa alapot pedig a vetülékfonalakból készítik' (ÉrtSz.). A szövőiparban a *damaszok* alakváltozatát használják (uo.), régebben *damaszka* (NySz.), *damasz* (EtSz.) alakban fordult elő. A *damasz* első lelőhelye: Márton 1807 (EtSz.). A XVIII–XIX. század fordulóján tehát két *damasz* szavunk élt: Az oszmánliból átvett, 'disznó, sertés' jelentésű *damasz* (Ruzsiczky Éva: MNy. 56: 184–5), amelynek megjelenési évét nyelvünkben 1656 jelzi (NySz.) és a francia *damas*-ból származó 'szövött anyag' jelentésű *damasz* (EtSz.), amelynek azonban sem szótári számbavételét, sem élőnyelvi alkalmazását a régiségből ez ideig még nem mutatták ki. Ezt a fehér foltot tünteti el idézendő példamondatunk. Nádasdy Tamás Bécsben tartózkodik. Onnan értesíti feleségét, hogy megbízásainak részben eleget tett, részben eleget fog tenni: 1554: „Az marhát, kit Sárkánytúl izentél, meghagytam, hogy megvegye. Az indiai *damaszért* is érte leszek” (Nád: Lev. 11).

A szó *Damaszkusz* város nevéből ered (EtSz.). A legrégebbi szövegetek azonban nemesak *Damaszkusz*ból, hanem általában Keletről hozták Európába, s itt az olaszok és franciák már a XVI. században elsajátították készítése módját (Révai Nagy Lexikona 5: 263). Idézetünk *damasz* szavának jelzője kettős értékű: egyrészt tárgyi vonatkozásban tájékoztat, másrészt nyelvi tekintetben fontos megállapításra ad lehetőséget: az *indiai* melléknévet a szó első előfordulásának tekinthetjük. Csak évtizedekkel később tűnik fel ismét Szepsi Csombor Márton útleírásában: 1620: „Altal ellenben az Madar kert, kiben fok fele madarak, Gődenyek, Safok, Pellicanok, de kivályképpen egy *Indiai* Madar” (Europica varietas 375).

Jelvény. A NyÚSz. feltevése szerint *jelvény* szavunk az 1845-ben felbukkanó, 'szimbólum' jelentésű *jellemény*-ből vonódott össze. Első előfordulásának ideje és helye: 1865 (CzF.) (NyÚSz., SzófSz.). A NyÚSz. magyarázata ellen szótörténeti adatok szólnak. A *jelvény* reformkori szóalkotás. Benne a deverbális *-vény* névszóképző közvetlenül kapcsolódott a névszói alapszóhoz. A nyelvújítás korában egyazon fogalom kifejezésére

az egyik nyelvújító a *-mány* képzőt, a másik a *-vány*-t függesztette ugyanahhoz az ige-tőhöz (Szily Kálmán: MNy. 15: 92). Hasonló történt a *jel* főnév esetében is. Először a *-mény* képzőt vette fel. Igazoló adatunk évszáma: 1839. Egy nyelvölceseleti cikk írója a jelképes beszédéről elmélkedik: „Az eszme . . . ellentéteket rejt magában, mellyeknek meg nem férhetésénél fogva — vi negativitatis — önmagával meghasonlik, kultárgyakba megyen által, azokat úgy szólván tolmácsává választván, azaz támad a' *jelményi* nyelv — lingua symbolica” (Századunk 1839. 43). A kiemelt szóhoz jegyzet fűződik: „*Jelmény* = symbolum, alkalmasbna látszik a' jelkép-, jelszó-, vagy jelmondatnál, sőt ezek, mint fajok, a' *jelmény* mint nem alatt foglaltatnak” (uo.). Szavunk *-vény* képzős alakja 1842-ben jelentkezik egy George Sand-ról írt tárcában: Az irodalmi bírálatokban túlszárnnyal bennünket a szintézis. Politikában, morálban keveset gondolunk az egyénnel. „A civilisatio fulánkjai a mult századok történetébe üztek bennünket, itt a scepticizmus böngészkedett, amaz idők minden egyéni nagysága egy ostobának kerül kése alá . . . Így lón az Ilias mythosszá, az Aeneis *jelvénynyé* (symbol)” (Világ 1842. 471).

Kolléga. Szavunkra Implom József 1721-ből és 1765-ből közöl adatot (MNy. 60: 366). A szó Bethlen Miklós önéletrajzában gyakran előforduló kifejezés: 1708—10: „Kintzing *collegám*, vagy mondjam dis-legám, megtestesült ördög volt” (B. M. önéletrajza 1955. 1:342; „mindjárt sátort vonaték magam és két *kollegám* számára” (uo. 357); „Lefekvének ismét s virradatig aluván, de szerbe-szerbe a *kollegaimmal* vigyáztam én is” (uo. 358) stb. Papp László adatának éve: 1596 (Nyelvtud. Ért. 44: 43).

Koppint, kopogtat a szipirtyó. Andrád Sámuelnek Leg-első Virágos-kert című, Bécsben 1793-ban megjelent kiadványából idézünk néhány sort: „*Koppint* ismét valaki az ajtómon; mondom, hogy szabad! 's hát bé-jö egy vén *szipirtyó*, (Németül alte Hexe), kinek nem kellett volna mondanom, hogy szabad! hanem tsak nur herein! mert hogy tudhattam volna én előre, ki *kopogtat*?” (34). Szövegünkben három olyan szót találunk, amelyet csak későbbi, mégpedig szótári forrásokból ismerünk. A SzófSz. szerint ugyanis *koppint* szavunk első előfordulásának időpontja: 1831 (Kr.), a *szipirtyó*-é: 1808 (SI.), a *kopogtat*-é pedig: 1807 (Márt.).

Örömet lő. Jelentése: 'díszlövéseket ad le'. A régi katonai nyelv tartozéka. A győztes vezér tiszteletére vagy a hadi diadalon érzett öröm kifejezésére rendelték el. A NySz. egyetlen példamondatot közöl Rettégi György emlékiratából, 1759-ből. A szólás már a XVI. századból kimutatható. Nádasdy Ferenc hazatér a sikeres török elleni harcokból. „Érkezését megelőzi a rendelkezés: 1587: „az wristen holnap w Nag(lag)at yde Kerezturra hozza . . . keg(elve)tekys *lótelsen órómetht*, illýen gózódelembé, halat adwan eg'enló zywel az Keg'elmes writtennek” (Házi Jenő: XVI. századi magyar levelek Sopron sz. kir. város levéltárából 159); Thurzó György Esztergom alól írja meg nejének a törökökön aratott győzelem hírét: 1595: „Azért édes szivem izend meg mindenüvé az predikátoroknak, hogy szentegyházakban adgyanak hálákat az Ur Istennek, és mind Arván, Litawán és Bichén *lőjenek örömet*” (Thurzó György levelei 1: 155).

Pomagránát. Beke Ödön hívta fel a figyelmet arra, hogy a *gránátalma* 'malum granatum, malum Punicum' régi neve a *pomagránát* elvonás következtében *pomagrana* alakban is előfordul. A legkorábbi adatok növénytani munkákban jelennek meg: Melius Herbariumában (1578.) és Beythe András Fives könyvében (1595.), majd a megrövidült szóalak magánlevelekben is elének kerül. Elsőnek 1599-ben (Nyr. 62: 131). Alábbi idézeteink azt igazolják, hogy a nyelvérzék a pomagránát szóvégi -t hangját már jóval előbb tárgyragnak fogta fel. Erre enged következtetni az 1520—1530. évekből való növénytani

glossza: „Granatum — *pomagranalma* — Poma Granath” (Ernyei József—Jakubovich Emil: MNy. 11: 39). A *pomagranalmá*-t ugyanis a *pomagrana* és az *alma* szóból magánhangzó-kivetés útján létrejött alakulatnak tekinthetjük, s benne e hangtani jelenségnek egyik legkorábbi példájával szembesíthetjük magunkat. Eddigi első adatunkat ugyanis a Teleki-kódexből (1525—1531) ismerjük (Csúry Bálint: MNy. 25: 167). Természetesen más irányú folyamatra is gondolhatunk. Feltételezhetjük, hogy a *pomagranat*-at végződése kettős elvonás nyomán eltűnt, és így már a XVI. század első felében kialakult a *pomagran* változat, amelyre az első előfordulást csak 1601-ből idézhetjük (Beke i. h.). Ez esetben a *pomagranalma* a *pomagran* és az *alma* összetétele. De a *pomagranalmá*-nál határozottabb adatokkal is igazolhatjuk, hogy a *pomagrana* már Melius előtt megvolt a magyar nyelvhasználatban. Növényteni munkáktól messze eső területen: Heltai Gáspár bibliafordításában tűnik fel a kifejezés a XVI. század közepén. Az Exodus 28. fejezete a főpap öltözetéről rendelkezik. A 33—34. vers a köpenykészítés részletmozzanatait írja elő: 1551: „Es eñec peremére chinaly *pomagranakat* farga felyemből, fzederies felyemből, es veresből mind kőreskörnyűl. Ezeeközűbe chinaly arany chëgettyűketis kőrőskörnyűl, hogy egy arany chengetzű legyen, es egy *pomagrana*, es ifmet egy arany chengetyű, es egy *pomagrana* kőreskörnyűl annac à felyē ruhanac premén” (A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve. Második könyv Pp4b). A *pomagrana* magánlevelekben is előbb fordul elő, mint a XVI. század vége. Korai használatára Nádasdy Tamás fiának atyjához intézett kérésében találunk példát: 1560: „Azon es kérem Kdet, mint szerelmes apámat, hogy Kd küldjen | nekem *poma gránát*, aztán egy kis kalomárist kiből irni tanuljak” (Nád: Lev. 234—5). A levéldízet *kalomaris* szava eddig még számba nem vett alakváltozatot mutat (vö. NySz., SzófSz.).

Puszi. A SzófSz. szerint szavunk első előfordulásának évszáma: 1870 (CzF.). Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla színművész testvéröccse így nyugtázza nénje üdvözlét 1849-ben: „Köszönöm azt az 500 *puszit*, (mert a többi 500 *puszit* anyám küldte) melyet leveledben küldöttél, de a levélhező úgy járt vele, mint a cigány a rákkal, mely kosarából elmászott, de a levélben megvolt” (V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára 3: 110).

Revolúció. Kertész Manó egy, a francia forradalom szavairól szóló német tanulmány nyomán a *revolúció*-ról megemlíti, hogy a XVII. században csillagászati műszó, s politikai jelentésben már a forradalom előtti évtizedben használatos volt (Nyr. 48: 115). A szó magyar múltját nem érinti, csak a latin kifejezés egy-két magyar elnevezését emeli ki a NyÚSz. *forradalom* szócikkből. Első adata 1793-ból való: „a *revolutio*, az ország megfordulása” (vö. Szily Kálmán: MNy. 1: 87). E közlés azt a nyelvtényt rögzíti, hogy a *revolúció* a francia forradalom időpontjában nyelvünkben is a politikai-társadalmi jelenségek megrázkódtató mozzanatainak összefoglaló megjelölésére szolgált. De a szót és politikai-társadalmi jelentéseleimeit nem a francia forradalom sodorta magyar földre. Már a XVIII. század elején élt nyelvünkben, és a Rákóczi-szabadságharc fogalmi tartalmát fejezte ki: Széchényi Pál kalocsai érsek a kuruc vezérekkel békétárgyalásokat folytat. Ezzel az eseménnyel kapcsolatban súrolja Széchényi György levele a korabeli viszonyok egyik felületi részletét: 1704: „az érsek ezen *revolúciókban* is tovább nem megyen Symegnél, . . . reménli, hogy véghez is viszi sub petitis condicionibus az dolgot s lecsendesíti ezen zűrzavart” (Sz. Gy. levelei Ebergényi Lászlóhoz 145); Pálóczi Horváth György jegyzi fel naplójában 1713-ban: „Rogyovszki nevű német feleségével Pruser Susannával processust indítván olyan okon feleségem Mónaki Erzsébet ellen, hogy az elmúlt *revolúciónak* kezdetin in anno 1703. Lőcse városát az kuruczok per capitulationem megvevén . . . néhai Mónaki Ferencz mint azon bloquadának commandója Lőcsén

az akkori posta mesternél in deposito helyeztetett két ládát . . . elvitette” (Monírók 31: 264); Apor Péter apósának örökösei írják a főkormányshékhöz küldött folyamodványukban: 1716: „midőn az elmúlt siralmas *revolutio* Bécsben szorította volna idvezült édes atyánkot, . . . kételenítettett magát feles adosságban verni, . . . az mi kevés jószágá Erdélyben édes atyánknak volt is, az elmúlt *revolutio* alkalmatosságával . . . elpusztult” (Monírók 37: 61); egy Apor Péter írta felterjesztésben is előfordul a szó: 1745?: „az nem adozó nemes ember per se, hogy fegyvert szerezzen, megparancsoltam, az több rendnek penig az kiknek a *revolutio* alatt fegyvereket elvették, és az mennyiben tudom, most is Brassóban conserválják, ha azon fegyvert kiadnák, avval alkalmasint megfegyveresednének az emberek” (uo. 318).

Seborvos. E nyelvújítási alkotásnak minősített szavunk szótörténeti múltját a következő fordulatok jelzik: Elsőnek Simonyi idézte Sándor Istvánnak 1803-ban kiadott Magyar Könyvesházából (Nyr. 3: 411). A NyÚSz. (1902.) Simonyi adatát veszi át, de elírás vagy sajtóhiba következtében itt az előfordulás időpontja: 1808. Ezzel a dátummal szemben Viszota Gyula arra mutat rá, hogy a szó már 1806-ban megvan Révai Miklósnak a Pest megyei tiszti szótárra tett megjegyzései között (NyK. 35: 210). Simai Ödön Márton Józsefnek tulajdonítja a kifejezést: Márton 1799-i szótárát jelöli meg forrásul (Nyr. 31: 322). De rövidesen kijelenti: igaza van a NyÚSz.-nak: a szó Sándor Istvántól való; nem Mártonnál fordul elő először, s közli az új lelőhelyet: Sándor a Sokféle harmadik kötetében, tehát 1795–6-ban használta elsőnek az összetételt (Nyr. 34: 159). A NyÚSz. (1908.) újabb nevet említ, Baróti Szabó Dávidét: Kisded Szótára második kiadásában találkozunk a szóval először. A szóalkotás dátuma tehát: 1792. Valójában a *seborvos*-t nem a nyelvújítás alkotta. Megvolt már a régiségben is. Nádasdy Tamás értesíti feleségét betegségéről: 1560: „tizönnegy (!) doctor és négy *seborvosok* gyűltek volt hozzám és körüllem voltanak mintegy hóhérok” (Nád:Lev. 61).

Torlasz. A francia *barricade* magyar megfelelőjeként használt *torlasz* megjelenésének éve: 1839 (NyÚSz., SzófSz.). Szavunk korábbi előfordulásáról tudunk. A múlt század harmincas éveiben kezd elterjedni nyelvünkben a *barricad*, *barricada*, *barrikada* stb. Az EtSz. első lelőhelyként Kunoss Gyalulatjára (1835.) hivatkozik. Helmezy már 1832-ben él a szóval: „azon volt . . . , hogy a’ nép ’s a’ *barrikadok* (kövezet-torlasztá[s]ok) királya egymást szemtől szembe ne láthassák” (Jelenkor 1832. 87); Bajza is alkalmazza 1834-ben: „A *bar|ricadok* fölkelése eltépte a’ fátyolt” (Tudománytár 1834. 4: 125–6), sőt használja már az -i képzős melléknévi alakot is: „Ez ama’ valódi hatalom, melyet a’ *barricadi* lázadás a’ francziák’ királyának kölcsönzött” (uo. 137). A *barrikád* használatával párhuzamosan számos kísérlet történik a jövevényszó helyettesítésére. Például: *védkőrakás*, *védtöltés* (Hazai s Külf. Tud. 1830. 120), *hadi akadály* (barricade) (Erdélyi Hiradó 1830. 388), *barrikadák* (*elzárások*) (uo. 1834. 1: 265), *zárgát*, *ostromzárda* (Sürgöny 1840. 2: 98). Más próbálkozásról a NyÚSz. értesít (*ostromzár*, *torlasz* alatt). Szily Kálmán szerint Helmezy a Jelenkorban meg volt akadva a francia szóval, sokféleképpen nevezte: *torlasztás*, *torlat*, *torlaszték*, *torladék* halmaz. A felsorolásban nincs meg az önálló *halmaz*, és hiányzik belőle a *torlasz* is, pedig ez a kifejezés is Helmezy alkotása. Szinte nyomon követhetjük kialakulását: „Ezek [= a kormánylapok] a’ juliusrevolútiót ’s az akkori *halmazokat* (barricade) támadják meg” (Jelenkor 1834. 294); „Reverchon kezdé a’ támadást, *halmazokat* (barricade) *torlasztott-fel*” (uo. 1835. 486); a következő évben már a *halmaz* főnév helyett a *halmaz* ige, a *torlaszt* ige helyett pedig a *torlasz* főnév alakul mondattá: „a zendülők [= a munkaórák miatt nyugtalankodó nantes-i kőműveslegények] egy egész kertfalat ledöntöttek, hogy kövekre tegyenek szert; ’s *torlaszokat* (barricade) is kezdenék már halmazni” (uo. 1836. 323).

Világbéke. A reformkorban két utópista szocialista gondolat közvetíti hozzánk a háború kiküszöbölése lehetőségének problémáját. Egyike a nyelv, másika a közlekedés kérdését érinti. Fourier rendszerében az ember és a világegyetem harmóniáját létrehozó motívumok közé illeszkedik a világnyelv is (Bebel: Ch. Fourier élete és eszméi. Bp., 1962. 84). Ennek a tételnek tartalmát érezzük Sasku Károly elgondolása mögött: „Ha a földön egy köz nyelv volna: akkor megszűnnének az embernemzet közlekedését gátló nehézségek, . . . meg az egymás' meg nem értése mi á olly gyakran támadó siralmas vil-longások” (TudGyűjt. 1838. 11: 59; vö. Pándi Pál: Magyar Tudomány 1965. 150). Sasku azonban nem teremti meg a köznyelv helyébe a világnyelv szót. Viszont a világbéke megszületik a közlekedés gondolata nyomán. Michel Chevalier, Saint-Simon tanítványa a közlekedési eszközök fejlődésétől várja a nemzetek érintkezését előmozdító feltételek létrejöttét, a háború megszűnését. Eszméinek magyar ismertetője, talán Balla Károly szerkesztő, az általánosan használt közbéke mellé szókinsünkbe iktatja világbéke szavunkat: Míg az európai kormányok és közigazdászok fontolgatják, megkezdjék-e a vasútak, csatornák építését, azalatt New-Yorkban megoldották a kérdést: „Hová vezet mind ez? — Való, egy hamarjában még fel nem virrad az egyetemi világbékének napja. De azt bizvást állíthatni, hogy a' háborúk ezentúl csak másodrendbeli 's esetféle tünetenyei lesznek a' népeletnek” (Kémli 1836. 397). Szavunk, amelynek tartalmát Petőfi költői nyelven 1847-ben még ekképpen írta körül: „Majd ha így lesz a világon / Általános béke, | Vessük akkor fegyverünket | Tenger fenekére” (Háború volt . . .), a harmincas-negyvenes évek fordulójától kezdve egyre gyakrabban jelenik meg a közbéke rovasára: „Örömmel halljuk, hogy a' világbéke biztosabbnak látszik most mint valaha” (Hirnők 1838. jan. 26. 2); „A' világbéke . . . a' civilisationnak 's az ez által alkotott új érdekeknek eredménye” (uo.); „Mielőtt a világbékéről szólnánk, a' statusok' belső állapotját . . . kellene jól megtekintenünk” (uo.); „a' műipar minden nemzetek' érdekeit egymáséitól függökké teszi, 's így a világbéke biztosítékait szaporítja” (uo. 1839. aug. 15. 2); „Azon segély, melyet az angol bank a' francziától kívánt 's nyert, . . . a biztosítást a világbéke fenntartására nevei” (Hazai s Külf. Tud. 1839. 2: 110); „Nyugtató tudósítások ezek [= a keleti kérdésről szóló híradások] a világbékére nézve” (uo. 143); „kivánatos . . . , hogy mielőbb megszűnjék a' dolgoknak azon állapotja, mely a' portának ártalmas 's a' világbékét fenyegeti” (uo. 279); „A' világbéke sokat köszön Francziaország mérséklétének” (Nemzeti Újság 1840. 206); „a' világbékét parancsoló anyagi érdekek' nagy hatalmát és mély befolyását kell említenem” (Századunk 1840. 428); „azt sem állíthatni, hogy a' dicsvágyó öreg basa követelésit a világbéke kockáztatása nélkül előmozdithatni” (Jelenkor 1840. 312); „az 1831-iki bal oldal . . . a' világbékét akarja felzavarni” (Pesti Hírlap 1842. 355); „Ő [= Lajos Fülöp] bízik a hatalmasságok nyilatkozásaiban, hogy a világbéke szilárd biztosítványokon alapszik” (Világ 1842. 325) stb. Címül írt szavunkat Ballagi még 1854-ben is így szótározza: „Weltfriede, der: közbéke”, 1857-ben, szótára magyar—német részében meg már a közbéke sincs meg.

Zsoldos Jenő

Pusztai Péter. Folyóiratunk 1963: 370. lapján pár sorban ismertettem „Parlag Péter” címen azt a kifejezést, amellyel Baranyában az elhagyott, műveletlen földek ismeretlen gazdáját emlegetik. Később kezembe kerülve Veszelszki Antal munkája, 1798-ból „Pusztai Péter” nevét mutattam ki hasonló értelemben. O. Nagy Gábor számos további adattal egészítette ki közlésemet.

Más irányú kutatás során a NSz.-i gyűjtés irányította figyelmemet Lippai János híres „Posoni Kert” címen ismert munkájának 1753. évi győri második kiadására, majd ennek nyomán a nemrégien megjelent 1664. évi első kiadás hasonmásnyomatából közölhetem kifejezésünk általam ismert első forrását: „. . . mert ha kedvetlen és kényszerítve

munkálodzik, gyakrabban *Pusztá Páter*, Cfallyán Barlabás, Boitorján Illyés, és Perje Demeter foglallyak-el a' kertet" (i. m. 5).

Amint látható, kifejezésünk korát ezzel mintegy 135 évvel korábbra vihetjük vissza, s talán nem tévedünk, ha a kifejezést a török hódítás alatt parlagon, pusztultan (vö. *puszta* 'pusztult' Kárász Baranya m., például Pusztamalom 'pusztult malom' jelen-
tésben) maradt szántóföldek, szőlőterületek gazdátlanságában kereshetjük.

Reuter Camillo

Fischer Sándor: A beszéd művészete. Bp., 1966. Gondolat kiadó
391 lap, két hanglezemzmelléklettel

A helyes és szép éneklés technikájának, az éneklés művészetének már több kézikönyve, több rendszeres elméleti és gyakorlati alapvetést, útmutatást adó, az énektanítás pedagógiájával és didaktikájával foglalkozó tankönyve látott napvilágot magyar nyelven, magyar szerző tollából. Mindeddig hiányzott azonban az a tankönyv, mely a beszédnek, a helyes, szép, a technikailag is helyes beszédnek a tanításával, pedagógiájával, didaktikájával foglalkozik. Korábbi kísérletek, hasonló jellegű munkák már szép számmal láttak napvilágot. Ezeknek a műveknek egy része azonban elsősorban a színészi gyakorlatot vette figyelembe, a színpadi igények kielégítésének céljából íródott; híjával voltak a teljesség és a rendszeresség igényének is. Inkább csak vezérfonalat nyújtottak a helyes, az élettanilag is helyes, kifejező beszéd megtanulásához. A beszédoktatás széleskörűvé tételéhez szükséges rendszeres pedagógia és didaktika kidolgozásával adósak maradnak. A beszéd oktatásával foglalkozó művek másik közös jellemvonása az volt, hogy — noha hivatkoztak a nyelvészeti kutatásokra, a nyelvi törvényszerűségekre, mégis csak kismértékben vették figyelembe őket; nagyon kis mértékben épültek a nyelvészeti kutatásokra, az azok által megállapított hangsúlyozási és hanglejtési törvényszerűségekre.

A beszéddel foglalkozó művek egy másik jelentősebb részének — a nyelvészek munkáinak — viszont a beszédoktatás követelményeit véve figyelembe az volt a legfőbb hiányosságuk, hogy fő céljuknak a nyelvi jelenségek vizsgálatát, a nyelv kifejező eszközeinek, a nyelvi rendszerszerűségeknek leírását tekintették. Elsősorban a beszédtevékenység produktumait vizsgálták, rendszerezték; figyelmük csak kisebb mértékben fordult a beszéd létrehozásának, főleg élettani vonatkozásainak vizsgálatára, a beszéd-folyamat irányítására. Ezen belül is elsősorban a beszédnek a hangképzés és a mondatfonetika közé eső területei töltötték ki érdeklődési körüket. Az oktatás céljait, a beszéd létrehozásának élettani, fiziológiai vonatkozásait — érthetően — nem vették figyelembe, nem foglalkoztak azzal, hogyan lehet megtanítani valakit arra, miként kell helyesen beszélnie, miként kell beszédszerveit nemcsak a nyelvi kifejezés, a gondolatközvetítés szempontjából, hanem élettani, akusztikai és esztétikai szempontból is helyesen használni, működtetni.

Ebből adódik, hogy a legutóbbi időig nem tudtunk pedagógusaink kezébe adni egy olyan — egységes elven alapuló — kézikönyvet, amely segítséget nyújtana az ifjúság anyanyelvi és beszédkulturájának fejlesztéséhez, kiműveléséhez, amely elősegítené, biztos alapokra helyezné a művelt emberre jellemző beszéd tanítását, melyet az 1965-ben megtartott egri kiejtési konferencia is oly igen sürgetett.

Ezen a már-már égető hiányon igyekszik enyhíteni Fischer Sándor új könyve: A beszéd művészete, melyben a szerző két évtizedes beszédpedagógusi munkásságának tapasztalatait gyűjti össze és rendszerezi. Ezzel a művével Fischer Sándor kettős feladatot teljesített. Egyrészt hozzájárult a szép, szabályos köznyelvi kiejtés, az igényes beszéd

— már régóta sürgetett — normájának a megalapozásához, sőt talán a mellékelt hang-
lemezek segítségével megalkotta a helyes hangadás és hangképzés akusztikai normáját is.
(Deskriptív jelleggel ezt a normát Magdics Klára és Molnár Imre fogalmazta meg.)
Másrésről a szerző — és ez művének igazi érdeme — kidolgozta és közzétette a beszéd-
oktatás pedagógiáját és didaktikáját, melynek segítségével az ösztönszerű beszéd helyett
tudatos és helyes technikával való beszédre lehet tanítani az ifjúságot és a beszéddel
hivatásszerűen foglalkozókat.

Fischer Sándor könyve tartalomjegyzéke szerint tíz fejezetre, tartalmát tekintve
három nagy egységre tagozódik. A könyv első nagy témakörébe a beszéddel kapcsolatos
alapismereteket, a hangadás és az artikulálás problémaköréit tárgyaló I—III., és V. feje-
zetet sorolhatjuk. A beszédoktatást és általában a beszédet Fischer Sándor a beszéd
fiziológiai folyamatai felől közelíti meg. Könyvének A beszéd élettana címet viselő első
fejezetében (11—76) a hangképző szerveknek, helyesebben a beszédhang, a beszéd létre-
hozásában közreműködő szerveknek (tüdő, gége, fej) az anatómiáját és a beszéddel kap-
csolatos fiziológiai folyamatait ismerteti. Tárgyalásuk során elméleti és gyakorlati
vonatkozásban egyaránt részletesen foglalkozik a beszéd során végzett munkájukkal,
s kitér a beszédtechnikának és a beszédnek — eléggé sokat vitatott — nehezen meg-
fogható, csak az énektanításból ismert, az iskolai oktatásban teljesen elhanyagolt részle-
teire is, mint az élettani és a beszédlelézés közötti különbség, a hangtámasz és a hang-
indítás kérdése, a tüdő vagy a gége helyes „működtetése” beszéd közben, a gége és a nyelv
működésének összefüggései a beszédhang színével, vagy akár a regiszterelmélet és
az „elől szóló” beszéd kérdése. (Véleményünk szerint e két utóbbi kérdéskör tárgyalását
túlságosan leegyszerűsíti.)

Részletesen és elsősorban a gyakorlatot tekintve írja le, hogyan kell a magyar
beszédhangokat helyesen képezni, valamint, hogy e hangok milyen — törvényszerű —
változásokat szenvednek a beszéd folyamat során. (A magyar beszédhangok 77—113;
A beszédhangok élete 115—46.) Mindenképpen helyeselhető, hogy a hangképzés tárgya-
lásakor nem elégszik meg a szerző az egyes beszédhangok sajátos ismertetőjegyeinek fel-
sorolásával, hanem minden egyes beszédhang(zó) tárgyalása során részletesen ismerteti
a hangképzésben részt vevő összes beszéd szerv munkáját és helyzetét (éppúgy, mint Papp
István is Leíró magyar hangtanában), az egyes hangzók sajátos és jellemző színét,
valamint az egyes hangok képzésekor és a beszéd folyamatban bekövetkező egyéni
és még kollektív érvényű ingadozási sávokat. Ezek ismerete nélkül ugyanis szinte lehe-
tetlen a beszédhibák javítása. A gyógypedagógiai esetnek még nem tekinthető beszéd-
hibáknak (selypesség, pöszeség, raccsolás, hadarás, pattogás stb.) és javításuk lehe-
tőségeinek, módjainak egyébként külön fejezetet is szentel a szerző (173—202).

A beszédhangok élete című fejezetben (115—46) azokról a nyelvi jelenségekről
olvashatunk, melyeket az igazodás, hasonulás, összeolvadás, rövidülés, nyúlás, hang-
kiesés címszó alatt tanítanak az iskolákban és tárgyalnak a nyelvtankönyvek. Nagy
erénye a munkának, hogy ezen részek tárgyalásakor már figyelembe vette a nyelvészeti
kutatások újabb eredményeit, s nem mint merev szabályokat sorolja fel az ezekkel kap-
csolatos törvényszerűségeket, hanem utal a hangváltozásoknak, a hangképzésben bekö-
vetkező módosulásoknak a beszédstílus különböző szintjein és rétegeiben megfigyelhető
ingadozásaira, változásaira. Nem tudjuk viszont, hogy nem lett volna-e célszerűbb ezt
a fejezetet nagyobb mértékben összehangolni a leíró nyelvtan megfelelő fejezeteivel
(MMNyR. 1:88—98, 98—106), már csak azért is, mert az iskolai nyelvtanoktatásnak is
ez a mű az alapja.

A könyv második nagy egységet alkotó fejezetei (a IV., VI—IX. fejezetek:
A kiejtés 147—72; A hangsúly 203—20; A hangkiejtés 221—8; A beszéd folyamat váltásai
228—40; A beszéd 241—82) a beszéd folyamatnak a kiejtés, az artikulálás feletti terü-

leteire vezetik az olvasót. Mind a pedagógus, mind a művész számára hasznos tanácsokat, megszívlelendő útmutatást nyújtanak a magyaros, helyesen értelmező beszéd kialakításához s mindezeken túl az egyéniségre jellemző, a modorosságoktól mentes beszédstílus megformálásához. Az olvasó csak azt sajnálja, hogy miért nem sorakoztatott fel a szerző — hosszú beszédpedagógusi munkásságának tapasztalatai alapján — sokkal több példát a hangsúlyozás és hanglejtés hibáira, illetőleg miért nem dolgozta ki még részletesebben s talán a leíró nyelvtan megfelelő fejezeteivel (MMNyR. 2:458—523. Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet) még inkább összehangolva ezt a kérdéskört. (A leíró nyelvtannal való nagyobb mértékű összehangolás, annak anyagából való nagyobb mértékű átvétel talán azért sem vált volna a könyv kárára, mert a magyartanároknak, akikre a széles körű beszédoktatást elsősorban lehet majd alapozni, s akiknek Fischer Sándor könyve — remélhetőleg — egyik legfontosabb kézikönyve lesz, a nyelvtan tanítása során ismételten a MMNyR. köteteihez kell visszamenniük.) Hadd toldjuk meg igényeinket azzal is, hogy szívesen vettük volna, ha a szerző — amellet, hogy könyvében többször is foglalkozik vele — külön fejezetet szentel a beszédhallással kapcsolatos problémakörnek. Örömmel olvastunk volna több, részletesebb illusztráló példát a Beszédfolyamat váltásai és A beszéd fejezetben is.

A könyv harmadik nagy egysége — mely a beszédet oktató tanító pedagógus számára a legnagyobb gyakorlati segítséget nyújtja — a negyven hétre kidolgozott, szisztematikusan, biztos, helyes gyakorlati érzékkel felépített beszédtechnikai „tanfolyam” anyagát adó X. fejezet (Beszédgyakorlatok 286—382). Ez a fejezet tulajdonképpen gyakorlati megvalósítása mindannak, amiről az előző fejezetek elméleti alapvetésében már szó volt. Egyben ez a könyvnek a didaktikát és pedagógiát sűrítve tartalmazó része is, mert ebben a fejezetben adja meg azt a módszert a szerző, mellyel el lehet sajátítani a tudatos, technikailag helyes beszédet. A gyakorlatok a légzéstechnika elsajátítására épülnek, s az olvasó a levegőkapacitás fejlesztésén, a helyes hangadás elsajátítását, a magán- és mássalhangzók helyes ejtését javító, a beszédritmust fejlesztő gyakorlatok elvégzése után jut el a beszédstílus problémakörének ismeretéig. A tanulást a mellékelt hanglemezek is segítik.

Minden értékét a könyvnek nem sorolhatjuk fel egy szűkre szabott ismertetésben. A könyv erényei úgyis magukért beszélnek. Célszerűnek tartjuk azonban, hogy megemlítsünk néhány olyan problémát, mely az olvasóban a könyv tanulmányozása során felmerülhet. Ezek elsősorban a műszavak használatára vonatkoznak. A fonetikában és a beszédtechnikában járatlan olvasó számára zavarólag hathat, hogy a könyvben nem mindig következetes a műszóhasználat. A nyelvészeti szakirodalomban is többször félre lehetett érteni a *hang*, *beszédhang* szakkifejezést. Ez ugyanis egyrészt azt a fogalmat jelöli, melyet a német nyelv a *Ton*, *Stimme*, *Klangfarbe* szavakkal fejez ki. Másik jelentését a köznyelv — éppen a félreértés elkerülése érdekében, helytelenül — a *betű* szóval adja vissza. A német ebben a jelentésben a *Laut* szót használja. Azt hiszem, érdemes lenne a szakirodalomban is ez utóbbi jelentésre új kifejezést, talán a *hangzó* (*beszédhangzó*) szót használni (a *magánhangzó* és *mássalhangzó* kifejezésben úgyis él a szó). Célszerű lett volna a szerzőnek is jobban elhatárolnia, mikor melyik jelentésben használja a *hang*, *beszédhang* szót (vö. A beszédszervek működésének egysége fejezet). Ugyanígy több esetben félreértésre ad alkalmat az is, hogy a *hangszín* kifejezést szintén kettős értelemben ('Klangfarbe—Ton', ill. 'a beszédhangzó akusztikai jellegzetessége, melynek alapján meg lehet különböztetni a többtől') használja a szakirodalom és ennek következtében szerzőnk is. Hasonlóképpen félreértésre adhat okot az is, hogy a szerző könyvének VI. és X. fejezetében a *szólam* szakkifejezést nagyon tág értelemben használja. Ez a kifejezés — szerencsére a nyelvészeti szakirodalom egyre ritkábban él vele, a nyelvtantanítás pedig nem is használja — annyira sokjelentésű és bizonytalan értelmű, hogy sokszor

szinte alig lehet eldönteni, milyen, melyik jelentésében használják az egyes szerzők. Igaz, Fischer Sándor pontosan meghatározza, hogy milyen jelentésben él vele (213), mégis, úgy érezzük, helyesebb lett volna pontosabban definiált műszót használnia, mint a már úgyszerteágazó jelentésű szónak — csak a beszédtechnikában használatos, eléggé körül nem határolt — jelentését terjeszteni. Abban a használatban, melyben a szerző él vele, nem nagyon válik el a nyelvészet *hangsúlyszakasz*, *hanglejtési szakasz* szakkifejezéseinek jelentéstartalmától.

Természetesen e néhány apró megjegyzés nem változtat a könyv értékén. Úgy érezzük, beszédoktatásunkat jelentős mértékben előre lendíti e munka megjelenése. Reméljük, hogy a könyv — mely nyeresége a nyelvtudománynak is — hasznos, gyakran forgatott kézikönyvve lesz a beszéd oktatásával, a beszédkultúra és a beszédképesség fejlesztésével foglalkozó tanároknak és szakembereknek.

Wacha Imre

Fajcsék Magda—Szende Aladár: Miről vallanak a magyar szavak?
(Gondolat Kiadó. Budapest, 1966. 224 lap)

1. „Kétségtelen, hogy a művelt közönség a nyelvtudomány valamennyi ága közül a szófejtés, az etimológia iránt érdeklődik leginkább.” Ezekkel a szavakkal kezdte Magyar szavak története című, közérdekű magyar szófejtéseket tartalmazó könyvét annak idején Horger Antal, s bár azóta némi arányeltolódás következett be — ti. ma már a nagyközönség legalább annyira érdeklődik a nyelv művelés, mint a szófejtés kérdései iránt —, hagyománytiszteltől én is ezekkel a szavakkal kezdem most Fajcsék Magda és Szende Aladár szóváltató kötetének ismertetését.

A párhuzamba állítás nem véletlen. Több mint négy évtizeddel ezelőtt Horgernek is az volt a célja, hogy összeállítson egy színes csokrot a fontosabb és érdekesebb magyar szófejtésekből, s ezáltal gyarapítsa olvasóinak anyanyelvükre vonatkozó ismereteit, s a jelen ismertetés tárgyául szolgáló kötet szerzői szintén erre törekedtek. És ami Fajcsék és Szende könyvének megítélése szempontjából még fontosabb: 1924 óta nem jelent meg ilyen jellegű munka Magyarországon. Részben hasonló szerepet szánt ugyan Bárczi Géza is 1941-ben napvilágot látott Magyar szófejtő szótárának is, midőn a szótár tájékoztatójában azt hangsúlyozta, hogy munkája „nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt magyar közönségnek szól”, ez a megállapítás azonban egyike azon keveseknek, amelyekben a tudós szerző tévedett. A szakmabeliek körében közismert és közkedvelt SzófSz. ugyanis a maga viszonylagos teljességével — tehát azzal, hogy tartalmazza a köznyelv szókészletének minden fontosabb szavát s a gyakoribb származékokat is —, könyvészeti adatainak gazdagságával és megbízhatóságával, mértéktartó, józan állásfoglalásaival s nem utolsósorban a lényegre törő szűkszavúságával immár két és fél évtizede s az új etimológiai szótár teljes megjelenéséig még mindenképpen letagadhatatlanul a nyelvtudomány aktív művelőinek kézikönyve, nem pedig általában az érdeklődő nagyközönségé. Persze, a nem nyelvész is örül, ha birtokában van egy olyan könyvnek, amelyet bármikor felüthet, hogy egyik vagy másik szavunk eredetét megtudja belőle, de azért mégis csak van itt valami különbség, s úgy gondolom, egyszer ezt sem árt megemlíteni. A nyelvészeti munkáknak hatókörüket tekintve legalább három típusát kell megkülönböztetnünk. Az első csoportba a szinte csak a szakembereket érintő és érdeklő tudományos műveket sorolom, tehát a különféle nyelvészeti sorozatokban vagy azokon kívül megjelent olyan munkákat, melyekből már hat-nyolcszáz vagy ezer példány is elegendő, hogy eljusson azokhoz, akiket illet. Más kategóriába tartoznak az olyan tudományos művek, amelyeknek ismeretanyaga iránt időnként — ritkábban vagy sűrűbben — a nem nyelvészek s nem rokon tudományt művelők is érdek-

lódnek. Ilyen munkák a különféle kézikönyvek; a nyelvészeti művek közül többek között ilyen az értelmező szótár vagy Bárczi idézett szöfejtő szótára. Végül a harmadik csoportba az olyan tudományos alapokon nyugvó, de elsősorban az ismeretterjesztés céljával írt munkák sorolhatók, amelyek főleg a nem szakemberhez szólnak, s amelyek témájukon kívül olvasmányos voltukkal is igyekeznek fölkelteni s lekötöni az olvasók érdeklődését. Nos, hogy e kis kitérő után visszatérjek tárgyamhoz, a szöfejtés irodalmában az első ilyen munka volt Horgeré, s a második — amely mint látható, már elég régóta váratott magára — a most ismertetendő, ill. értékelendő mű.

2. Tehát népszerű szöfejtések gyűjteményével állunk szemben? Nem egészen, azaz nem csupán ezzel. A szerzők ugyanis nemcsak arra törekedtek, hogy a munkájukban tárgyalta mintegy másfél ezer szóba életet leheljenek azáltal, hogy színesen, közvetlen hangon megismertetnek bennünket e szavak eredetével, múltjával, életútjával. Ezenkívül még arra is volt gondjuk, hogy a bemutatott szóanyagot ügyesen csoportosítsák, témakörökbe foglalják, s ezáltal a konkrét szótörténeti ismeretekeken túl a legfontosabb fogalmi összefüggéseket is feltárják. A munka ennek a célnak megfelelően nem betűrendes, hanem kilenc nagyobb fejezetre tagolódik. Az egyes fejezetek címe s a szerzők által zárójelben többnyire megjelölt tárgya a következő:

- I. Az embertől a népig (Családi és rokonsági viszonyok szavai)
- II. A világ birtokba vétele (Az anyagi kultúra szavai)
- III. A munka gyümölcsei (Iparcikkék és használati tárgyak)
- IV. Ember és természet (A természeti jelenségek szavai)
- V. Az állatok világa
- VI. Tetőtől talpig (A testrészek nevei)
- VII. „Ilyenek vagyunk mi...” (Emberi tulajdonságok szavai)
- VIII. Válaszunk a külvilágnak (Emberi cselekvések szavai)
- IX. A számolástól a társas érintkezésig (A civilizáció néhány szava)

Valamennyi fejezet további kisebb szakaszokra oszlik, s a szerzők így módon még könnyebbé teszik az eligazodást, még áttekinthetőbbé a téma- és fogalomköröket. A civilizáció néhány szavának tárgyalását ígérő, utolsó fejezet például a következő szakaszokat tartalmazza: Számtan finnugor módra (Alapvető számneveink) | Egy-e az egyház? (Az egyház és társai; az *üdv* és az *ünnep*) | Éjjel—nappal (*Éj, éjszaka—észak; dél és delej*) | Hétfőtől vasárnapig (A hét napjai) | Időszámítás (Az *idő* szó családja; *idétlen* és *esztendő*) | Uram! (Az *úr* szó családja és jelentésfejlődése) | Asszonyom! (*Asszony, kisasszony, hölgy*) | Az úr birodalma (*Uraság és ország*).

3. Az efféle tartalmi csoportosításnak előnye is, hátránya is van. Előnye, hogy ábécérendes tárgyalással megközelíthetetlen összefüggéseket láttat, s hogy nem elszigetelt szavakat, hanem szervezeteket mutat be. (Ez utóbbi kifejezést, bár tágabb értelemben használok, hiszen ezáltal a nem etimológiai, csupán tartalmi összefüggésen alapuló szócsoporthoz is kiterjesztem, Pais Dezsőtől vettem. Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád című, a Nyelvtudományi Közlemények 49. kötetében megjelent emlékeztetes tanulmányában a 295. lapon ő hangsúlyozta, hogy „mivel minden nyelv szervezetekben él, az etimológiai kutatás terén is szervezeteket kell felismerni.”) Hátránya viszont, hogy a bemutatásra kiemelt fogalomkörök, amennyire távlatokat nyitnak az olvasók előtt, annyira megkötik a szerzők kezét, hiszen sok igen érdekes szöfejtés így nem vagy csak erőltetés árán illeszthető bele a kötetbe. A szerzők dicséretére szóljon, hogy tárgya szerint nem ide való szöfejtésnek a könyvbe való beleerőszakolásával aligha vádolhatjuk őket, az azonban nagyon is valószínű, hogy „rendszerkényszerből” elhagytak jó néhány olyan szómagyarázatot, amely pedig érdekessége folytán ide kívánczított volna. Mert hogy

a kötet olvasói szívesen szereztek volna tudomást arról, hogy *rántotta* szavunknak semmi köze a *ránt* igéhez, hogy a *lekaszabol* töve, a családnévként is gyakori *kaszab* egykor 'mészáros'-t jelentett, hogy *puska* szavunk ugyanarról a töről fakadt, mint a *buksza*, a *pikszis* vagy — ha már egy töről fakadásról beszéltünk, gondoljunk a növényekre is! — a *buxus*, hogy az iszákos ember nem azért *iszákos*, mert *iszik*, hogy a *vezekel* a *jajveszékel* utótagjának eltorzított s átértelmezett formája, s hogy maga a *veszék* nem más, mint a *vesz*—*vész* ige ragos alakja stb. stb., az kétségtelen. De e hiányok ellenére — ha ugyan egy rövid válogatásról szólva szabad egyáltalán hiányokról beszélni — én is úgy érzem, hogy a kötet beosztásának előnyei lényegesen felülmúlják a vele szükségszerűen együtt járó hátrányokat.

Ha már a hiányokról volt szó, hadd említsem még meg, hogy azért a bemutatásra kiszemelt s általában igen szerencsés kézzel összeválogatott anyagban van néhány olyan részlet, amelyet nem ártott volna egy-két mondattal kiegészíteni, teljesebbé tenni. A *kivilágos kivirradtig* kifejezésről szólva (65. lap) például jó lett volna megmagyarázni a *kivilágos* szó *ki* elemét, hiszen az olvasók jó része aligha tudja vagy jön rá magától, hogy a *világos kivirradtig*-ből hátraható hasonlással keletkezett a *kivilágos kivirradtig*, körülbelül úgy, ahogy az *örökkön örökké* alakult az eredetibb *örökön örökké* formából (vö. MMNyR. 1:466). Érdeemes lett volna továbbá megmagyarázni, vagy legalábbis bővebben, világosabban kifejteni, hogy jelentésanilag hogyan különült el *bagoly* szavunk a *bagó*-tól (89—90), hogyan nyerhette mai köznyelvi jelentését a *szemtelen* melléknév (115—6), s főleg nagyon jó lett volna beszámolni az Uram című cikkben (179—82) *úr* szavunknak a felszabadulás óta megtett, elég rögzös útjáról.

A kötet fejezetbeosztásáról, koncepciójáról már szóltam. Nem volna azonban teljes a nyújtott kép, ha említetlenül hagynám, hogy a kilenc fejezethez függelékként még három rész csatlakozik. Az egyik egy tizenegy lap terjedelmű utószó, amely alcíme szerint „A szócikkekben előforduló nyelvészeti fogalmak rövid áttekintése és magyarázata”, valójában azonban több ennél: a magyar nyelv korszakainak tömör, hasznos összefoglalása s jövevényszavainknak az átadó nyelvek szerinti futólagos számbavétele. (Persze, ha meggondoljuk, hogy a könyv olvasóinak jelentős része alighanem azok közül kerül ki, akik Bárczi Géának az összefoglalás alapjául szolgáló, A magyar nyelv életrajza című munkáját is ismerik, már nem vagyunk olyan biztosak abban, hogy szükség volt erre az utószóra.) A függelék második része egy kitűnően használható, kétezernél is több utalást tartalmazó szótmutató, a harmadik pedig a felhasznált irodalomnak három csoportban, a szótárak, az önálló művek és a folyóiratok kategóriájában való felsorolása.

4. E rövid általános jellemzés után legyen szabad a könyv egy-két szakaszáról, részletéről külön is megjegyzést tennem. Az első szó megint az elismerése. Nem udvariaságból, hanem mert az igazságnak tartozom ezzel. Jól tudom, a kötet etimológiáinak, magyarázatainak java része nem a szerzők saját kutatásaira épül. Mégis külön elismerést érdemel az a biztos érzék, amellyel kiválogatták a szakirodalom nemegyszer ellentétes vallomásaiból a legreálisabbat (vö. például az *ölt* magyarázatát az 54—5. lapon), s az a könnyedség, amellyel pár sorban is képesek világosan, találó költői idézetekkel szemléltetve összefoglalni egy-egy szó történetét. Ha volna rá lehetőség, szívesen bemutatnám szemléltetésül a sok közül példaként a *hítvés* (19), a *meny* és a *menyasszony* (20), a *zacskó* (35), a *kohó* és a *kohol* (43—4), a *fajankó* (77), a *szűr* (85), a *fék* (109—10), a *léhátó* (134) vagy a *delej* (171) miniatűr, mégis sokat mondó szócikkét, cikkrészletét vagy akár a Mit iszunk szomjunkban — éhomra? című szakaszt teljes egészében (156—8), de mivel ez már bizonyos fokig túlnőne az ismertetés keretein, lemondok róla. Bízom benne, hogy a Nyelvőr olvasói amúgy is módját ejtik a kötettel való személyes megismerkedésnek.

5. Mivel a recenszensnek elveim szerint a jót még csak el szabad hallgatnia, a hibákat azonban semmiképpen, a továbbiakban minden csoportosítás nélkül, pusztán a lap-számok sorrendjében haladva még néhány apró megjegyzést, ellenvetést teszek. Bár a hibák, amelyeket megemlítek, nem túlságosan vagy egyáltalán nem jelentősek — esetleg nem is hibák! —, úgy érzem, ezzel is tartozom mind a szerzőknek, mind a Nyelvőr olvasóinak.

A 14. lapon, egyébként nagyon helyesen elemezve a *lány* és a *leány* szó közti stílusbeli különbséget, ezt írják a szerzők: „Nem tudnánk elképzelni a *lány* alakot Csokonai híres versében: Ó Tihanynak riadó *leánya*!” Szerintem ez a nyelvészeti-stilisztikai tanulmányokban másutt, más alakváltozatokkal kapcsolatban is gyakran felbukkanó érvelés némileg félrevezető. Az idézett verssorban csakugyan nem érezzük helyesnek a *leánya* helyett a *lánya* alakot, de nem okvetlenül azért, mert „a *leány* irodalmibb jellegű” a másiknál, hanem mert a versbeli kötöttségek a hosszabb alakot kívánják meg, s nem utolsó sorban azért, mert a verssort ebben a formájában ismertük és szoktuk meg. Vörösmarty is eléggé kedvelte az irodalmi, választékos formákat, s a Szép Ilonka vadászáról szólva mégis így írt: „És legottan, minden mást feledve, / Hévvel a *lány* nyomdokán halad. / Ó a *lányért*, *lány* a pillangóért, / Versenyeznek tündér kedvtelésért.” Aligha kell bizonygatnom, hogy itt meg a *leány* alakot nem tudnánk elképzelni a *lány* helyén!

„Ipar nélkül a nemzet félkezű óriás” — idézik a szerzők Kossuthot a 41–2. lapon. Nem hibáztathatók, mivel az értelmező szótár *ipar* szócikkében is szerepel ez az idézet, mégis megemlítem, hogy legjobb tudomásom szerint Kossuth — többször is — *félkarú* óriásról beszélt, illetve írt (pl. PH 1843. 49., valamint 714. lap). Egyébként pedig megemlítem, hogy ez a Kossuthhoz kapcsolt hasonlat csírájában tulajdonképpen nem tőle származik. Bizonyítják ezt magának Kossuthnak a Pesti Hírlap 1842. évi 114. számában megjelent következő sorai: „Legyen szabad e részben a híres *List*-nek egy thesisére... hivatkoznunk. A thesis ez: A mely nemzet csak földmívelést űz, hasonlít oly egyénhez, kinek csak egy karja van.”

Mi terem a locspocsbán? — ez egy szakasznak a címe (72–3). A cikk nagyon érdekes, a cím azonban egy kissé csalóka, mert csak az utótag származékairól, a *pocsék*-ról, *pocskondiáz*-ról és társairól olvashatunk, a *locsog*, *locsol*-félekről nem.

Túlságosan határozottak a szerzők, amikor a 74. lapon megállapítják, hogy *domb* és *dob* főnevünk azonos eredetű. Indokoltabbnak érzem azt a véleményt — amelyet tudomásom szerint a készülő etimológiai szótár szerkesztősege is vall —, hogy a *dob* főnév inkább hangutánzó eredetű lehet.

A Honnan jön a zivatar? című szakasznak megint csak a címevel nem vagyok megelégedve (80). A szakaszban a *rohad* és a *rothad* családjáról van szó, s az említett zivatar csak a *rohadt sarok* ürügyén került bele a címbe. Jobb lett volna pontosabban megjelölni a témát.

A 86. lapon divatszíneket sorolnak fel a szerzők, s a *csau*, a *drapp*, az *enciánkék* stb. között ott találjuk a *mokaszín*-t is. Vagy nagyon műveletlen vagyok a divat terén, vagy elírással állunk szemben. De vajon melyik a helyes alak? *Mohaszín*? *Mokkaszín* (azaz kávészínű)? Vagy talán *mokasszín*, s ez esetben az indiánok bocskorának színére utal ez a divatkifejezés?

A *szomjú*-ból elvont *szomj* főnevet a 157. lapon Csokonainak tulajdonítják a szerzők. Kellő okkal teszik ezt, hiszen a szakirodalomban általában ezzel a megállapítással találkozunk, a valóság azonban az, hogy Csokonai csupán első gyakori használója s ezáltal elterjesztője a szónak, de nem alkotója. Legalábbis Molnár János Magyar Könyv-Házában (1:47) már 1783-ban felbukkan a *szomj* a következőképpen: „a' mi aranyunk nagy éhe *szomja* vezetett közinkbe (NSz.).

Szerkezetében meglehetősen felemás az Egy-e az egyház? című szakasz (166—8). A szerzők két lapon át fejtegetik, hogy az *egyház* és az *ünnep* előtagjában hogyan fedezhető fel egy 'szent' alapjelentésű, török eredetű szó — tehát a hagyományos felfogást ismertetik —, majd záradékként két mondatot fűznek a leírtakhoz, s ezzel az öt sornyi szöveggel, amelyben az újabb szakirodalom alapján az *egyház* szó *egy* elemének 'isten, bálvány' alapjelentését állapítják meg, lényegében halomra döntik saját korábbi fejtegetéseiket. Jobb szerkesztéssel ez a felemás jelleg elkerülhető lett volna.

6. Végezetül nincs más dolgunk, mint hogy a vizsgált könyv címéből kiindulva mi is föltegyük a költői kérdést: miről vallanak a magyar szavak múltját, életét bemutató fejezetek magáról a kötetről? A válaszuk csak ez lehet: alapos, gondos adatgyűjtésről, jó áttekintő és lényeglátó készségről, világos koncepcióról, könnyed, gördülékeny stílusról, röviden mindarról, ami az igazán jó, a sikeres ismeretterjesztő könyvek és szerzők sajátja.

Grétsy László

Peter B. Denes—Elliot N. Pinson: A beszédlánc (A beszélt nyelv fizikája és fiziológiája) (The Speech Chain — The Physics and Biology of Spoken Language). Bell Telephone Laboratories, 1963. 158 lap

A Bell két kutatómérnöke tankönyvben foglalta össze a fonetikai-akusztikai kutatás új területének, a hangészleléstannak az eredményeit. A munkának az ad jelentőséget, hogy a beszéd az írásos közlésmód elterjedtsége dacára is egyre fontosabb kommunikációs forma, s ma már nemcsak az ember és ember, hanem az ember és gép közötti megértéshez is nélkülözhetetlen. A könyv a beszédtevékenység és főként a beszédészlelés olyan aspektusait világítja meg, amelyeknek mind gyakorlati, mind elméleti használhatósága felbecsülhetetlen értékű. Témája az úgynevezett *beszédlánc* (Speech Chain), amelyet a szerzők a bevezető fejezetben mint az emberek között folyó beszéd logikai és fiziológiai modelljét határoznak meg. Működésében különböző szinteket, valójában működésterületeket különböztetnek meg, melyek a beszélő esetében a beszéd kialakulásának és lefolyásának sorrendjét tekintve — a fiziológiai és az akusztikai szint; a hallgató esetében a sorrend természetesen fordított: az akusztikai, fiziológiai és nyelvi szint. A beszédnek létrejöttén és lefolyásán kívül további meghatározó karakterisztikuma a tágabb értelemben vett kontextus, azaz mindazon, a beszéddel összefüggő jelenségek összessége, amelyekről a beszélő és a hallgató tud.

A beszéd először nyelvi szinten jelenik meg, a nyelvi rendszer látja el azt a funkciót, hogy a közlendőt nyelvi formába öntsük, vagyis hogy kiválasszuk a beszédhangokból álló nyelvi egységeket, a szimbólumokat (a mondatok még 95%-ában is legfeljebb 5—10 ezer elemet), s a nyelvtani szabályok érvényesítésével mondatokká fűzzük össze őket.

A beszédtevékenység fiziológiai szinten „hangképző szerveink olyan speciális tevékenysége, amely beszédhanghullámokat hoz létre” (39). E hanghullámok fizikai jelenségek, rezgések, amelyeket az őket meghatározó összetevőkkel — egyfelől a szorosabb értelemben fizikai természetű komponensekkel: a rezgésrendszer jellemzőivel, a rezonanciával, a hangmagassággal, a hanghullámok terjedésének módjával, másrészt az észlelés szempontjából elengedhetetlen tényezőkkel: a hangnyomással, az intenzitással és az akusztikai rezonanciával, valamint a hangspektrummal — írhatunk le. A beszédhangnak mint akusztikai jelenségnek tehát mérhető paraméterei vannak, amelyeket a beszédszervek megfelelő működése határoz meg. E szervek egyébként hagyományos bemutatásának újszerű szemléletét éppen az adja, hogy az akusztikai jellemzők kelet-

kezési helyének látjuk őket, vagyis frekvenciák és formánsok, a beszédhangképzésben pedig a nyelvállás, a képzés helye és módja szerinti paraméterek létrehozóinak.

Sokkal nehezebb ennél a hallás vizsgálata, mivel a hallott hang észlelésében nem a fizikai nagyságrendeket követjük, hanem a hang mint inger az agyba való eljutásáig, különböző módosításokon megy keresztül, s ez a körülmény jórészt szubjektív élményeket összegző teszteken alapuló új értékrendszer megteremtését tette szükségessé (ilyen pl. a szon-skála, amely a hangosság szubjektív mértékét mutatja). De így is sikerült a hallásnak olyan jellemzőit meghatározni, mint a hallás élessége (a frekvenciatartomány határai, amelyeken belül a levegőrezgéseket hangként észleljük), a szubjektív hangosság, az intenzitás, a különbségérzet küszöbértékei és a hallott hang térbeli elhelyezése. De nem kisebbek a vizsgálat nehézségei az agyműködés felderítésében sem. Ezen a fiziológiai szinten a neuronok, az idegpályák s az agy megfelelő részeinek anatómiai ismeretén kívül pusztán az elektroencefalogramok állnak rendelkezésünkre, amelyek azonban nem tudnak már választ adni olyan kérdésekre, mint a komplex hangok felbontásának képessége, s így csak többé-kevésbé teljes és bizonyított feltevésekre vagyunk utalva.

A legbonyolultabb probléma azonban a beszéd akusztikai jellemzőinek, az intenzitásszintnek (az egyes beszédhangok egymáshoz viszonyított hangzósságának) és a spektrumnak (a formánsoknak, ezek intenzitásának és frekvenciájának) pontos, mértékegységekben meghatározott vizsgálata. Egy új berendezés, a Sona-graph segítségével azonban lehetővé vált, hogy frekvenciaszűrők alkalmazása révén szétválasszuk, ábrázoljuk és lemérjük az említett komponenseket. Az eljárás forradalmasította a beszédészlelésre vonatkozó kutatásokat. Amikor a beszédfelismerést vizsgáltuk, eddig csak tesztekre voltunk utalva, e módszerrel nemcsak leírni tudjuk a beszéd meghatározó paramétereit, s nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy a beszéd a részelemeknek általában 50%-os törlésével válik érthetatlenné, hanem a módszer megfordításával, a mesterséges beszéddel fényt deríthetünk arra is, milyen jelentőséggel bír az észlelésben a beszédhangkörnyezet. Ha ugyanis előre megrajzoljuk egy beszédhang megfelelő formánsait, majd az ábrákat hanggá alakítjuk át, a részhangokat összegezzük, a megfelelő hang előtt, attól függően, milyen a hang „befuttatása”, milyen megelőző hang lecsengését utánozzuk a létrehozott újban, más és más beszédhangot fogunk hallani. A hangok felismerését e módszer szerint tehát úgy vizsgáljuk, hogy a beszédhangok összetevőit mesterségesen létrehozzuk és összegezzük, mégpedig a szétbontásuk alkalmával tapasztalt arányokat követve. Ahhoz, hogy más és más magánhangzókat kapjunk, elég a részhangok második és harmadik csoportját módosítanunk. A zárhangokat szünetek beiktatásával tudjuk létrehozni, hogy azonban melyik hangot halljuk majd, függ magától a szünettől, s attól is, milyen magánhangzó követi; a különböző réshangokat különböző intenzitású és frekvenciájú zaj beiktatásával teremthetjük meg. A képzés helye szerinti jellemzőket úgy tudjuk változtatni, hogy a megfelelő mássalhangzót eltérő módon csatlakoztatjuk a megelőző magánhangzó második részhangcsoportjához, formánsához. A létrehozott mesterséges szavak hangsúlyának kialakítására a hangok időtartamának változtatása ad módot. E szavak és rövid mondatok érthetőségét magas zajszint hozzáadásával, az alacsony, majd a magas frekvenciatartományok kiiktatásával, a beszédhang egyes részeinek törlésével csökkentettük, s a csökkentés mértékéből, valamint a kísérleti személyek felismeréséből állapították meg, melyik mozzanat milyen súllyal vesz részt az érthetőségben. Az így feltárt ismeretek műszaki jelentősége elsősorban a távközlési technikában beláthatatlan, mert lehetőséget ad a kommunikációs hálózat egyszerűsítésére. A kötet, amelyet rövid, annótált bibliográfia zár, számos lehetőségre és megoldandó feladatra mutat rá mind a technika, mind a nyelvészet terén.

Szende Tamás

A Nyelvőr postája

A magyar nyelvtani „esetek” száma. Az elmúlt hónapokban többen is kérdezték tőlünk, hogy pontosan hány „eset” van a magyarban.

A kérdésre aligha lehet pusztán egy szám közlésével érdemleges választ adnunk: részint mert a kérdéses jelenségre vonatkozó általános szemlélet nemegyszer eléggé zavaros, másrészt mivel így a szaktudomány maga sem egységes a jelenség megítélésében, s a számbeli (és terminológiai) eltérés épp ebből következik.

A kérdezők egy része alighanem ma is valahogy olyannak képzei el a mi névszóragozásunkat, amilyen az indoeurópai nyelvek egyes és többes számban mintegy 4–6 esetalakból álló „declinatio”-ja. E szó eredeti jelentése ’el- vagy lehajlít(gat)ás’; az egyes alakokat ugyanis itt a szóvégnek többnyire csak egy-két hangra kiterjedő eltérése különbözteti meg. Világos, hogy e kisszámú, egymástól nem sokban eltérő alakok sorát (paradigmáját) nem olyan nehéz tudományosan körülhatárolni; sőt a hasonló alakú és rokon funkciójú néhány forma szoros rendszertani összetartozása a beszélők nyelvi ismereteiben is elég világosan tükröződhet. Gondoljunk csak az orosz *knyiga* vagy a latin *liber* ’könyv’ szó ismert deklinációjára. (Többesben, mint tudjuk, ismét más végződések jellemzik az eseteket.)

A magyarban azonban a párhuzamos szerepű (azaz: mondatviszonyokat kifejező) névszói alakok *r a g j a* többnyire élesebben elkülönül a tőtől. Ha mással nem, hát azzal, hogy valamelyest testesebb, illetőleg hogy néha kötőhangzóval kapcsolódik, *s* — ha használatos így, akkor — a többesjel, birtokos személyrag, birtokjel után is ugyanolyan alakban jelentkezik: *könyvet, könyvben, könyvnek, könyvképpen, könyvenként; könyveket, könyvemben, könyveidnek* stb. Azért is nevezzük „végződés” helyett „toldalék”-nak; *s* az egész alakrendszert is inkább „viszonyragozás” (nem „deklináció”) néven emlegetjük, sőt ennek egyes összetevőit szintén többször mondjuk pl. „tárgyragos”, illetőleg „-ban, -ben ragos alak”-nak, mint „accusativusi”, illetőleg „inessivusi eset”-nek.

De más fontos különbségek is vannak a mi viszonyragozásunk meg az indoeurópai rendszerű deklinációk között. Több ragszerű toldalékunk például sohasem, mások pedig csak többé-kevésbé kivételesen járulnak többesjeles (illetőleg más relatív) tőhöz. Vannak tehát szaktudósok, akik mondjuk az *-nként* vagy a *-stul, -stül* toldalékot nem tekintik „esetragnak”, mert csak egyes számban használatos; az időhatározói *-kor* s az állapot- és módhatározói *-ul, -ül* rag megítélésében azonban, melyek bizonyos szűkebb körben többes számban is előfordulnak, még ököztünk is viták folynak. — Vannak azután, akik a csupán melléknévi vagy számnévi toldalékokat is kirekesztik, mivel a klasszikusnak ismert idegen deklinációs esetek elsősorban a főnévre jellemzőek. Ezek tehát a *szépen, hatan, egyértelműleg, nyolcszor* — esetleg a *rosszul* — típusú formákat ezért nem (vagy sem) számítják az „esetek” közé. — Ismét más nehézséget okoz az, hogy némely kritikus toldalékunk elavulóban van, s már csak egy pár régibb szóhoz

kapcsolódik; ilyen fordul elő a *nyaranta*, a *Vácott* stb. szóalakban. És megfordítva az, hogy egyes névutók épp most válnak viszonyraggá, mint a *-számra* (*-szám*), a *-szerte*, a *-felé*, a *módon*, *módra* (*mód*) stb. Érthető tehát, hogy ezek megítélése sem teljesen egységes nagyobb nyelvtanainkban. — Vannak továbbá kutatók, akik a rajta létet kifejező helyhatározói *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* (pl. *hajón*) és a mód- és állapothatározói *-n* ragot (pl. *feketén*, *magasan*) egyetlen „esetbe” vonják, mert történetileg csakugyan azonosak; s ugyanígy egynek veszik a szintén közös eredetű részeshatározói és birtokos jelzői *-nak*, *-nek* ragot. Megfordítva viszont: van nyelvtanunk, amely a *-ként* és a *-képp(en)* ragot egyetlen „eset” kifejezőjének számítja rokon funkciójuk miatt. És így tovább.

A kérdés számszerű részére visszatérve, Antal László A magyar esetrendszer című 1961-i elvi tanulmányában például szigorúbb rostát alkalmaz, s így mindössze 17 „eset” létét ismeri el. Ezek az ő műszavaival, írásmódjával: alanyeset (*ember*), tárgyeset (*embert*), datívusz (*embernek*), insztrumentális (*emberrel*), kauzális (*emberért*), faktívusz (*emberre*), szuperesszívusz (*emberen*), szublatívusz (*emberre*), delatívusz (*emberről*), inesszívusz (*emberben*), elatívusz (*emberről*), illatívusz (*emberbe*), adesszívusz (*embernél*), allatívusz (*emberhez*), ablatívusz (*embertől*), terminatívusz (*emberig*), formális (*emberként*). A mai magyar nyelv rendszere című részletes leíró nyelvtannak szintén 1961-ben megjelent első kötete viszont az elavuló, a főnévhez nem járuló, a csak egyes számban használatos stb. ragokat (ragszerű toldalékokat) is számba véve 28 viszonyragos névszói alakot tárgyal, részben eltérő terminológiával: így az előbbieken kívül a locativusi *-t*, *-tt* ragosat (*Hódmezővásárhelyt*, *Mórott*), a temporális *-kor* ragosat (*őszkor*), a multiplicatívusi *-szor*, *-szer*, *-ször* ragosat (*ötször*), egy *-n* és egy *-lag*, *-leg* ragos modalis-essívusi ragosat (*öten*; *egyidejűleg*), a formalis *-képp(en)* ragosat (*hajóképp* vagy *-képpen*), az essívusi-modalis *-ul*, *-ül* ragosat (*jutalmul*, *rosszul*), a distributívusi *-nként* ragosat (*hajónként*), a distributív-temporalis *-nta*, *-nte* ragosat (*nyaranta*), a sociatívusi *-stul*, *-stül* ragosat (*hajóستul*) és a genitívusi *-nak*, *-nek* ragosat (*hajónak*). — E két, nagyjában szélső értéknek mondható szám közt természetesen még több más értékelés is felvetődött — aszerint, hogy a különféle tudományos szemléletű szerzők hogyan ítélik meg az előbb említett szempontokat. (Arról nyilván beszélnünk sem kell, hogy a magyar nyelvet használók nyelvi-nyelvtani tudatában ez a mindenképp nagy „lélekszámú” és némileg parttalan paradigma nem is tükröződhet éles körvonalakkal.)

T. J.

-Hallható-e a mimika? — ezzel a címmel közölte folyóiratunk nemrég Fónagy Iván igen érdekes cikkét (Nyr. 90:337–41). Azt, hogy a mimika hallható (és szükséges része az információközlés folyamatának), nagyon jól tudják az élő beszéd után fordító tolmácsok (szinkron fordítók, mondatonként — „bekezdésként” — „kapásból” — fordítók), akik közé ifjú korában e sorok írója is tartozott. Sőt, azt is tudják — és ezt szeretném a Fónagy kifejtette érdekes gondolatokhoz hozzáfűzni —, hogy a mimika meghallása külön erőfeszítésbe kerül. Ezen azt kell értenünk, hogy ha a tolmács valamilyen oknál fogva hátat fordít a beszélőnek és (vagy) a publikumnak; ha a tolmács, mint ez még gyakoribb, fülkébe zárva, ideális hallási viszonyok között ugyan, de csak a fülére van utalva — akkor nehezebben fordít, mint egyéb, a közlés szemszögéből természetesebb környezetben. A hangközlés vizuális láncából kiszakított szóbeli fordító képzésének erre a részére külön gondot fordítanak a képzés során (vö. például I: P. К. Миньяр—Белоручев: Методика обучения переводу на слух. Москва, 1959; passim). Nem egészen világos, mit is lát a szegény tolmács, ha egyáltalán láthat; látszólag ugyanis minden erejét ilyenkor a hallottakra fordítja, de egész biztosan látja a publikumnak — bár rendszerint egy fáziissal elkésző —

reakcióját, a szeme sarkából a mellette álló szónok gesztusát, mimikáját. Az így nyert információknak a fénysebességet bízvást megközelítő feldolgozása megtakarítja neki azt a pótlólagos ráfordítást, amelyet — például a fülkében ülve — a mimika halhatóvá tételére kell fordítania. Valószínűleg erről a gyökerről fakad számos szóbeli fordítónak az az ösztönös törekvése is, hogy a mostanában paralingvisztikainak nevezett jelenségeket, tehát a tulajdonképpeni szóbeli közlés körül tapasztalható tényeket (mint a gesztusok, a mimika, a lélegzés sajátságai stb.), melyek részben nyelvenként (vagy pontosabban: etnikai körönként?) változóak, csokorba gyűjtse, mintegy összeállítson egy paralingvisztikai ábécét, mely megkönnyíti a helyzetét, akár láthatja a beszélőt, akár nem.

Ezzel egyébként azt is szerettem volna mondani, hogy bár egyes kutatások olykor „pihent aggyal kitaláltaknak” tetszhetnek első pillanatra — ilyennek látszhatott a Fónagy által itt ismertetett „gyorspostajáték”, vagy — hogy nála maradjunk — a „saját hang erősített visszacsatolása” — valóságos helyzetek modelljei. (L. MNy. 1963. 317—21. A fülkében ülő tolmács szinte a saját szavát hallja állandóan a fordítandó idegen szövegben; a tapasztalat szerint meg is emeli a hangját.) Ezért nem csupán elméleti, hanem gyakorlati-alkalmazott jelensége is igen nagy az ilyen vizsgálódásoknak.

Papp Ferenc

Hogy is írjuk: népszabadságbeli vagy Népszabadság-beli? Az Élet és Irodalom 1967. február 4-i számában Faragó Vilmos válaszolt Darvas Józsefnek a hazafiságról írt — és többek között épp ővele vitatkozó — emlékeztető cikkére, melyet nem sokkal előbb a Népszabadság közölt. Faragó cikkének egyetlen szavához szeretnék az alábbiakban néhány nyelvi megjegyzést fűzni: ahhoz, hogy a szerző Darvas írására mint *népszabadságbeli* vitacikkre utal.

Melyik a helyesebb írásmód: *népszabadságbeli* vagy *Népszabadság-beli*? (Akadémiai helyesírási szabályzatunk e kérdésben nem igazít el, de a Helyesírási tanácsadó szótárban találunk egy-két elgondolkoztató példát: *Kortárs-beli*, *Magyar Nemzet-beli*.) A szerző a *népszabadságbeli* írásforma választásakor nyilván a földrajzi nevek *-beli* képzős alakjaira gondolt, amelyek valóban így helyesek (kis kezdőbetűvel, nem kötőjellel, hanem egybeírva): *szovjetunióbeli* (*utazás*), *egyesült államokbeli* (*hírek*) stb. A földrajzi nevek *-beli* képzős származékait ugyanis az *-i* képzősek módján írjuk: *szegedi*, *magyarországi*, *német demokratikus köztársasági* stb. (Vö.: A magyar helyesírás szabályai 252., 256.)

De ha nem földrajzi nevekhez, hanem újság vagy folyóirat címéhez járul a *-beli* képző, akkor ragaszkodnunk kell a cím eredeti kezdőbetűjéhez és a kötőjeles íráshoz, mert különben nem látjuk azonnal és világosan, miről van szó. Amellett furcsa is, ha a *becsületbeli*, *szakmabeli*, *kőkorszakbeli*, *jövendőbeli*, *szállodabeli* stb. mintájára a *népszabadságbeli* formát alkalmazzuk — cím esetén. (A *népszabadságbeli* vitacikk azt is jelentheti, hogy 'a nép szabadsága ügyében írt' vitacikk!) Írjuk tehát így: *Népszabadság-beli*, s mindjárt érthetőbb lesz, hogy nem egyébre, hanem egy újságra gondolunk! A *valóságbeli* (= 'valóságos, nem képzeletbeli') és a *kritikabeli* (= 'valamilyen kritikában mondott vagy írt') megjegyzéseket is jó, ha megkülönböztetjük írásunkban a *Valóság-beli* és a *Kritika-beli* ('a Valóság és a Kritika című folyóiratban olvasható') megjegyzésektől.

Hát ha több szóból áll a cím? Akkor is az a helyes írásmód, ha a kezdőbetűket változtatlanul hagyjuk a címben, és kötőjellel tesszük hozzá a *-beli* képzőt: *Magyar Nemzet-beli* (*magyar nemzetbeli* mást jelent!), *Szabad Föld-beli*, *Élet és Irodalom-beli* stb. Megjegyzendő, hogy az *és*-sel kapcsolt (két főelemes) címek első főeleme természetesen nem kap kötőjelet, vagyis nem *Élet- és Irodalom-beli*, *Élet- és Tudomány-beli* a helyes alak, hanem *Élet és Irodalom-beli*, *Élet és Tudomány-beli*, hiszen a több tagú címet is

egységes egésznek érezzük. (Vö.: *Eötvös- és Kemény Zsigmond-féle írók*; ez más eset: itt a *-féle* képzőszerű utótag nem egy, hanem két tulajdonnévhez kapcsolódik.)

Hogy írásunk világos, pontos és egyértelmű legyen, az ilyen, eddig hivatalosan még meg nem fogalmazott helyesírási szabályokra is gondot kell fordítanunk.

Pásztor Emil

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

A fizika állandói. A Déri Miksa Gépipari Technikum II. oszt. tanulói azt kérdezik levelükben, melyik szókapcsolat a helyes e kettő közül: *a fizikai állandók*, *a fizika állandói*.

Tapasztalatunk és tudomásunk szerint (szakkönyvekben is megnéztük) műkifejezésként inkább ezt szokták használni: *a fizikai állandók*. De ebből még nem következik, hogy *a fizika állandói* kifejezést ne használhassuk olykor a stílus változatossága kedvéért. Szakkifejezésnek azonban okvetlenül alkalmasabb *a fizikai állandók*; a mi nyelvünkben aránylag ritkán használunk műkifejezésül birtokos jelzős szó szerkezeteket; vagy összetételt, vagy minőség- (tulajdonság-) jelzős kapcsolatot alkotunk helyette, ezért is érezzük és tartjuk szokásosabbnak, jobbnak *a fizikai állandók* kifejezést. Meg azért is ez a fajta szerkezet illik bele jobban a fizikai műszók közé, mert a következőképpen összetételek és jelzős szókapcsolatok is hozzá hasonlítanak: *gázállandó*, *Boltzmann-állandó*, *Planck-állandó*, *gravitációs állandó*. Ilyet nem mondanak, nem írnak: *a gáz állandója*, *Boltzmann állandója*, *Planck állandója*. De elképzelhetünk ilyen mondatot is egy fizikai előadásban, cikkben, s ezt sem szabad hibáztatni: „*A fizika állandói közé tartozik még: az abszolút nullafok, az elemi elektromos töltés, a mechanikai töltés, a mechanikai hőekvivalens, az Avogadro-féle szám stb.*”

Köznyelvünkben az *állandó* csak melléknévként fordul elő: *állandó öröm*, *állandó izgulás*, *állandó zörgés*, *állandó tartózkodás* stb. Az *állandó* főnevesülése sajátosan szaknyelvi jelenség. Főleg éppen a fizikában járatos, azonkívül a matematikában, de ott jelzős kapcsolattá is föl szokás oldani: *állandó (konstans) mennyiség*, *állandó (konstans) mennyiségek*, e helyett: *állandó*, *állandók*. F. G.

„**26—27-ére hajló éjszaka**”: Madarasi Lipótné így olvasta az újságban. Nem helyesebb-e így: „**26—27-ére virradóra**”? — kérdi.

Nagyon szép régi, de ma is járatos kifejezések ezek: *már estére hajlik az idő*, *nyugovóra hajlik a nap*; még ez is: *esőre hajlik az idő*. Az *éjszakára hajlik az idő* valamelyest ritkább, de szintén helyes. A *26-áról 27-ére hajló éjszaka* kifejezés is kifogástalan. A *virradóra* ugyancsak jó; az Ön javasolta kifejezés így volna helyes: *27-én virradóra* vagy *27-ére virradóra*; a *26-áról* el is maradhat előle. F. G.

Magánénekes — szólóénekes. Kálmán Viktorné kérdezi: Miért használják a *magánénekes* szót? Ő inkább a *szólóénekes*-t választaná helyette.

Azért keletkezett a kifogástalan *magánénekes* szó, hogy az olasz *solo*- 'egyedül(i), magán-' előtagú összetételt helyettesítsék vele, hogy teljesen magyar szavunk legyen rá. A *magán* szót már a régi magyar nyelvben használták összetételi előtagnak (*magánlét*, *magánhitelesség*, *magánhiteles*: Magyar Nyelvtörténeti Szótár, A magyar nyelvújítás szótára). A nyelvújítás korában kiváltképp elterjedt; akkor keletkeztek a következők: *magánbeszéd*, *magándal*, *magánjáték*, *magántánc* (mindezt már 1838-ban szótározták).

Jól érzi magát ezek közt a *magánénekes* szó. Ez is abban az időben támadhatott, mert Vörösmarty már leírta: „Az operaszemélyzet, ha *magánénekes*eink némi haladását kiveszszük [= nem tekintjük], visszafelé ment” (A magyar nyelv értelmező szótárában a *magánénekes* címszó alatt). Használhatjuk természetesen a *szólóénekes* összetételt is, de ne bántuk az idegen mellett a magyart se.

F. G.

Orvosember. Gyakran mondják: *tanárember*, *mérnökember*. Miért nem lehet hallani: *orvosember*? Kálmán Viktorné kérdése.

Érdekes kérdés ez. Ilyen összetételek élnek az *-ember* utótaggal, ezek tartoznak ide: *íróember*, *katonaember*, *munkásember*, *parasztember*, *tanárember*. Még akadnak hasonlóak, de bizonyára ezek a leggyakoribbak. A *mérnökember* is, úgy gondoljuk, a ritkébbak közül való. Ha próbálgatjuk a foglalkozásneveket az *-ember* utótaggal összekapcsolni, hamarosan kitűnik, hogy köznyelvünkben aránylag kevés ilyen összetétel akad. A magyar nyelv értelmező szótára a következőképpen írja le az ilyen összetételek jelentését: *íróember*: „Hivatását jellegzetesen képviselő író”; *katonaember*: „Hivatásos katona, akinek külső viselkedésén is meglátszanak életmódjával kialakult jellembeli tulajdonságai”; *munkásember*: „Ipari v. mezőgazdasági munkás, különösen életmódját, körülményeit, osztályhelyzetét tekintve”; *parasztember*: „Paraszt, életmódjának, foglalkozásának jellegzetessége szempontjából tekintve”; *tanárember*: „Tanár (mint magánember), különösen olyan, aki hivatásának, foglalkozásának sajátosságait jellegzetesen képviseli”. Mint láthatjuk, ezek az értelmezések az összetétel előtagja által kifejezett foglalkozásnak jellegzetességeit hangsúlyozzák az ilyen egyéneken. Valóban így van. De hozzátehetjük még, hogy az ilyenfajta *-ember* utótagú összetett szókban ráadásul népi ízek, hangulatok is bujkálnak. Ezért nem csodálkozhatunk rajta, hogy a nyelvjárásokban, a népi nyelvben jóval több ilyen összetételt találunk, mint a köznyelvben. Legtöbb van a Szegedi Szótárban; a köznyelvibb *gazdaember*, *gyerekember*, *házasember*, *legényember*, *mesterember* szót kivesszük közülük (ezek közt a legtöbb úgysem foglalkozásnév), csak ezeket említjük: *betyárember*, *cselédember*, *énekesember* (‘templomi előimádkozó, búcsújárásokat vezető ember’), *halászember*, *javasember*, *kocsisember*, *koldusember* (‘férfi koldus’), *nézőember* (‘kuruzsló férfi’; van, azaz volt *nézőasszony* is); előfordul a szegedi nyelvben az *orvosember* szó is, de ebben az értelemben: ‘javasember’; szintűgy van *orvosasszony* ‘javasasszony’ értelemben; *pásztoember*, *polgárember*, *vadászember*. Ezek a szók az *ember* népnyelvi jelentése szerint mind férfineműt jelentenek. Természetesen szépíróinknál még nagyobb számban forognak ezek a népies, olykor kedveskedő hangulatú *-ember*-es összetett szók. Azt is megjegyezhetjük róluk, hogy ezek a fajta szavaink nem élnek a hivatalok nyelvében.

F. G.

Menő. Vida Frigyes megbotránkozott a Televízió egyik riporterének azon a kifejezőmódján, hogy *menő*, sőt *nagy menő* atlétákkal készített interjút.

Ez a kifejezés valóban szokatlan a köznyelvben, nem való a választékosabb stílusba. Nem hallottuk a riporternek ezeket a szavait, de ha mosolyogva, „idézőjelben” mondta, akkor még megbocsáthatjuk neki. Újabbban nagyon terjed ez a kifejezés; megtaláljuk már A magyar nyelv értelmező szótárában is („argó, új” minősítéssel): „*Nagy menő*: a) (sport) kiváló, nagy eredményeket elért sportoló, különösen olyan versenyző, aki távolsági versenyeken erős iramot diktál; b) (átvitt) olyan személy, aki nagyarányú, gyanús vállalkozásokkal foglalkozik; nagystíliú szélhámós; c) (átvitt) olyan személy, akinek minden sikerül, az élet élvezője; életművész.” Mint látjuk, háromféle jelentésben is járja választékosabb köznyelvünknel alacsonyabb stílusrétegben. Ne hara-

gudjunk rá, ha a maga helyén használják. Ismételjük, az emelkedetebb stílushangulattal nem fér össze. F. G.

Apacs — huligán. Lukács Ottó és ismerősei azon vitatkoztak, hogy az *apacs* „foglalkozásból vagy viselkedésből származó szó-e”. Mi a szó valódi értelme?

Az *apacs* szó a francia nyelv révén terjedt el; indián eredetű, és spanyol közvetítéssel került a franciákhoz Amerikából. Az apacsok egy észak-amerikai indián törzshöz tartoznak; az a hír járt róluk, hogy kegyetlenül harcias nép. A franciában az *apache* (ejtsd: *apas*) már azt is jelentette, hogy 'késelő, bicskás; kültelki útonálló, gengszter'; *une allure apache*: 'gengszteri, huligáni viselkedés'. Az apacslegény tehát valóban *mauvais garçon* (így is hívják a párizsi apacsot), vagyis 'rossz fiú, gonosz legény'. Az *apacs* valójában „foglalkozásnév” is volt, tudniillik ezt is jelentette: 'selyemfiú; alvilági életet élő kitartott fiatalember'. Az *apacs* szó voltaképpen már nem él nyelvünkben (az *apacsing*-et, effélét nem tekintve), csak a sláger régi operettromantikája tartja életben az *apacslegény* kifejezést („Ha megversz is, imádlak én, Te drága, rossz apacslegény . . .”: Lehár Ferenc: A három grácia). Az *apacs* örökét elfoglalta nálunk a *huligán*. F. G.

Ivó paradicsomlé. Tiltakozzunk az ellen, hogy így hirdessenek egy üdítő italt, kéri Földvári Mátvás.

Az *ivó paradicsomlé* kifejezést nem helyteleníthetjük. Az *ivó* nemcsak azt jelenti, hogy 'olyan (valaki, valami), aki, ami iszik', hanem egyebek közt ezt is: 'ivásra való'; gondoljunk *ivóvíz* szavunkra; az *ivóedény*, *ivópohár* 'ivásra használatos edény, pohár'; az *ivócsarnok* 'olyan csarnok, ahol inni szoktak (gyógyvizet)'. Sok-sok hasonló régi jó szavunk van, amelyben az -ó, -ő képzős melléknévi igenév nem a cselekvésre utal. Kifogástalan tehát az *ivóparadicsom*, csak még nem szoktuk meg eléggé. F. G.

Közgazdász vagy közgazda? Dr. Kovács Dezső okleveles könyvvizsgálónak, orosházi levelezőnknek az a véleménye, hogy aki elvégezte a megfelelő egyetemet, azt csakis *közgazdá*-nak nevezhetjük, mivel a *közgazdász* szó közgazdasági egyetemi hallgatót jelent.

Levélírónknek tulajdonképpen igaza van, mert ha nem általános is, mindenesetre jó volna, ha a végzett közgazdászt már megnevezésében is meg tudnánk különböztetni a közgazdasági egyetemet még végző hallgatótól, de a mai nyelvszokással ez aligha egyeztethető össze. A *közgazda* szó kiszorulófélben van, s nem hisszük, hogy meg lehetne menteni. S hadd tegyük hozzá: nem is olyan nagy baj ez, mivel hibásnak vagy ártalmasnak a jelenlegi nyelvhasználat sem tekinthető. Miért ne lehetne a *közgazdász* mellett éppen úgy *közgazdászhallgató* szavunk, mint ahogy a *vegyész*, a *mérnök* vagy a *gyógyszerész* mellett is van *vegyészhallgató*, *mérnökhallgató*, *gyógyszerészhallgató*? G. L.

Megelégedéssel töltött vagy töltendő élet? Zalavérről kérdik, helyes-e egy üdvözlő táviratnak ilyen szövege: „Névnepod alkalmából megelégedéssel töltött, hosszú életet kíván . . .” A vitás kifejezés a *megelégedéssel töltött, hosszú élet* volt. Egyesek szerint ugyanis a *töltött* melléknévi igenév a múltra vonatkozik, a jókívánságban tehát a jövőre utaló *töltendő* melléknévi igenév volna helyén. Ez az érvelés látszólag, az elvont logika szempontjából helytálló. A nyelv azonban nem épül ilyen merev logikai alapokra. Először is: a *megelégedéssel töltendő élet* kifejezés annyira mesterkélt, hogy ilyen az élő nyelvhasználatban nem is szokásos. Másodszor: a melléknévi igenevek nem fejeznek ki

közvetlenül, önmagukban semmiféle időt; ez a mondat értelmétől, illetőleg a főige idejétől függ. Félrevezető volt tehát a régebbi *múlt, jelen, jövő idejű melléknévi igenév* elnevezés, mert pl. a *töltött* igenév a mondat állítmányának ideje előtt befejeződő (előidejű), a *töltő* ezzel egyidejű, a *töltendő* pedig utána bekövetkező, utóidejű cselekvésre, történésre utal, függetlenül attól, hogy az állítmány milyen idejű. Ezért helyesebb az újabban használt *befejezett, folyamatos, beálló (történésű) melléknévi igenév* elnevezés. A *töltő* igenév egyidejű folyamatossága például vonatkozhat a múltra és a jövőre egyaránt: „Az üdülőben láttuk a szabadságukat vidáman *töltő* fiatalokat.” „A pincegazdaságban látni fogjuk a palackokat *töltő* automata gépeket.” A *töltendő* igenév viszont a múltra érvényes utóidejűséget is kifejezhet: „Átadt a *költendő* úrlapokat.”

Lássuk azonban a vitás *töltött* igenevet, s mutassuk be egy-két példamondaton, hogy — a régi elnevezés szülte tévhit ellenére — a *-t, -tt* képzős igenév nemcsak a múltra, hanem a jövőre is vonatkozhat, egy későbbi időpontban befejezettnek tekintett cselekvésre, történésre, állapotra is utalhat. Pl.: „Ha majd hosszú, munkában *töltött* évek után a *megérdemelt* nyugalomra gondolsz...” A *megérdemelt* igenév szintén jövő vonatkozású itt, akárcsak a következő mondatok befejezett történésű igenevei: „Ha vihar után felnéztek majd a *kitisztult*, újra kéken ragyogó égre...”; „Ha elvégzed a feladatot, meg fogod kapni *megérdemelt* jutalmadat”; „Mikor leszel már végre *megelégedett*?”

A vitás szövegben azonban mégis van valami értelmi sutaság: aki „megelégedéssel *töltött*, hosszú életet” kíván valakinek, az mintegy előretekint e hosszú élet végére, és onnan visszafelé nézve kívánja vagy reméli, hogy az illető megelégedéssel *töltötte legyen* az életét. Ilyen nyakatekerten tudjuk csak megfogalmazni a helyzetet, s ebből is nyilvánvaló, hogy ezt a szemléletet tükröző kifejezésmód nem természetes, és talán nem is egészen illő az alkalomhoz, mert akaratlan célzással élete végére emlékezteti azt, akit pedig jó szívvel köszönt. Mindezt a bonyodalmat és a nyelvérzék zavarát bizonyító vitát el lehetett volna kerülni egyszerűbb, természetesebb fogalmazással, pl. így: „...*megelégedett*, hosszú életet kíván...”

K. M.

Értelmes legyen-e a fantázianév? Kovács Béla egy növényvédő gép elnevezésére négy úgynevezett fantázianevet jelölt meg. Közülük nyelvi szempontból az első kettő tekinthető elfogadhatónak — tehát a *Guritor* és a *Görtor* —, s ha a jóhangzást is figyelembe vesszük, ezek közül is a *Guritor* változatot érezzük jobbnak. A *Gördültor* és a *Görgörtor* azért nem megfelelő, mert felemás. Ha már fantázianevet választunk, akkor ne igyekezzünk értelmes magyar szokat beleprésseni a névbe. Persze, mi akkor örülnénk igazán, ha az idegen hangzású, „márka”-féle nevek helyett inkább magyaros hangzású nevekkal jelölnénk az ilyen gépeket is.

G. L.

Miért nem alapsor az alagsor? — kérdezi Nagy Sándorné.

Az alagsor összetétel első tagja az *al* szó -g képzős származéka. Az *alag* (régí változata *allag*) a nyelvújításkor keletkezett mesterséges szó. Képzésére nézve olyan, mint a *lénység*. A múlt században ilyen összetételek második tagjaként volt használatos: *bor-alag* 'pince', *holt-alag* (*holt-allag*) 'kriptá', *útalag* 'tunnel', s ma is él az *alagsor* és az *alagút*. Nem egészen egyezik meg jelentése az *alap* jelentésével, ezért nem lenne értelme *alapsor*-ra változtatni az *alagsor*-t sem.

R. L. G.

A holdrakéta Holdat ért vagy földet? A tiszalöki gimnázium I. B osztályának tanulói azt kérdezik levelükben, hogyan helyes: a *LUNA 9 a Holdon földet ért* vagy

a *LUNA 9* a *Holdon Holdat ért*. Továbbá azt, hogy ebben a mondatban: *A LUNA 9 Holdat ért*, kis vagy nagy kezdőbetűs-e a *hold* szó?

Két tisztázandó kérdés vetődött föl tehát ezekkel a mondatokkal kapcsolatban. Az egyik helyesírási, a másik szóhasználati kérdés. Nézzük először a helyesírást. Mikor írjuk nagy kezdőbetűvel a *hold* és a *föld* szavakat. A helyesírási szabályzat nem ad erre részletes szabályt, de általában az a gyakorlat alakult ki, hogy természettudományi szakmunkákban, csillagászati, földrajz-, fizika-stb. tankönyvben mint csillagászati fogalmakat nagy kezdőbetűvel írjuk őket. Ha a bolygórendszer többi tagjával együtt tárgyaljuk, a Merkúr, Vénusz, Mars, Szaturnusz, Uránusz stb. társaságában a *Föld* mint e rendszer tagja nem lehet kis kezdőbetűs. A *hold* is nagy kezdőbetűvel írható például ilyenféle szövegben: *A Hold a körtől csak kissé eltérő ellipszispályán kering a Föld körül*.

Köznyelvi szövegben kis kezdőbetűvel írjuk: a *hold*, a *föld*; pl. *A hold ma későn kel. Nincs a földön párja*. Az űrhajózásról szólva újabb költőink, íróink olykor már versben is, prózában is nagybetűsítik az említett égitestek nevét. Ez érthető. Szokásos köznyelvi szövegben azonban tartsuk meg a kisbetűs írásmódot.

Ami pedig a szóhasználati kérdést illeti, ezzel kapcsolatban azt kell tisztázni, mit is ér a *Holdon* a *holdrakéta*, ha célhoz ér. Véleményünk szerint *földet*, mégpedig kis *f*-fel, mert ebben az esetben nem azt hangsúlyozzuk, hogy elérte a *Hold* nevű égitestet, hanem azt, hogy célhoz ért, leszállt, beültődött, talajt ért. Ezért nem alkalmazhatjuk sem a *Hold*, sem a *Föld* írásmódot, itt a *föld* van helyén, ilyen értelemben: 'szilárd felület, kemény talaj', szemben a tengerekkel vagy a levegővel, esetleg légüres térrel. Mint ahogy a *Földnek* (az égitestnek), a *Holdnak* is van „földje”, szilárd burka, kérge, felső rétege, talaja.

A két változat közül tehát az első a helyes. A harmadik mondat (*A LUNA 9 Holdat ért*) helyesen van írva, itt a *Hold* szó a csillagászati fogalmat jelöli: elérte a *Hold* nevű égitestet. Persze szabatosabb volna így: *A LUNA 9 elérte a Holdat*.

Ez az írásmód: *A LUNA 9 holdat ért* szintén jó, mert hisz nem kötelező a nagy kezdőbetű; természetesen a jelentés nem változik, mert a *hold* szónak nincs 'talaj, szilárd felület' jelentése.

R. L. G.

Köszönt valakinek. Dr. Koósa [Lászlónénak Szombathelyre a *köszön* és a *köszönt* igével kapcsolatos kérdésére azt válaszoltuk, hogy valóban két külön igeről van itt szó. Egy közös tőből kétféle módon képzett igeokről. A mai magyar köznyelvben ez a két ige, valamint igeekötés származékai az Értelmező Szótárban rögzített módon és alkalmakkor használatosak.

Egészen külön kell választani ezektől azt a *köszönt* igt, amelyet Vas megyében így használnak: *köszönt valakinek* (*köszönts a bácsinak, köszöntöttem neki, nem is fogok neki köszönteni* stb.). Ez nem azonos az Értelmező Szótár közölte *köszönt* (*valakit*) igével, hanem sajátos tájnyelvi keveredése a *köszön valakinek* és a *köszönt valakit* igeeknek. Egyikből átveszi az igei részt: *köszönt*, másikból a vonzatot: *valakinek, neki*, és egy harmadikat alkot, ezt: *köszönt valakinek (neki)*. Jelentése: 'köszön valakinek (neki)'. Mint természetes tájnyelvi jelenség, ott nem helyteleníthető, persze az irodalmi és köznyelvben nem ajánlatos a használata.

R. L. G.

Anyagmozgatás — anyagmozgató. E kifejezések felől érdeklődik dr. Zolnay Kálmán.

Az *anyagmozgatás* új műszó. Más a *szállítás*, más az *anyagmozgatás*. Az *anyagmozgatás* szűkebb területre vonatkozik, a *szállítás* általában nagyobbra, nagyobb távolságra. Az *anyagmozgatás* csupán egy üzemen belüli tevékenység. Pontos jelentése kiténik

az *anyagmozgató* jelentéséből; így írja le az Értelmező Szótár: „Olyan (személy, rendsz. segédmunkás), aki az üzem, gyár területén a feldolgozandó anyagot, a munkadarabokat a munkahelyekre s onnan a kész árut a raktárba v. a kívánt helyre viszi. *Anyagmozgató munkás; anyagmozgatóként dolgozik.*”

Életünknek egyre bonyolultabbá válásával mind több jelenséget, dolgot kell megneveznünk. Az új szavakon sokszor fönnakadunk, míg meg nem szoktuk. Valóban nem kell minden újat, divatosat elfogadnunk, helyeselnünk, de az *anyagmozgató* olyan hibátlan szóalkotás, amelyet csak helyeselhetünk. A *mozgató* nemcsak azt jelenti, amit Ön tulajdonít neki; jelent egyebet is. (Szíveskedjék megnézni az Értelmező Szótárban.)

F. G.

Férjes vagy férjezett? Berecz Imréné, Buchholzer Edit és Bodor Marianna helyesebbnek tartják a *férjes* szót, mert ez felel meg legjobban párul a *nős* szónak.

Igazuk van, furcsa hivatalos szó az a *férjezett*. Már Simonyi Zsigmond elítélte Helyes magyarságának valamennyi kiadásában. Ahogy helytelen, mert idegenszerűség az ilyenféle névmegjelölés: *Kiss Jánosné, született Nagy Mária*, ugyanúgy helytelen és fölösleges a *Nagy Mária, férjezett Kiss Jánosné*; A magyar nyelv értelmező szótára is megcsillagozza — helytelenítése jelölül — a *férjezett* címszó alatt: *Kovács Júlia, férjezett Nagy Andrásné*, s így helyesbíti: *Nagy Andrásné Kovács Júlia*.

Úrlapok személyi adatainak egyik rovatában ezt szokták tudakolni: családi állapota. Erre a kérdésre többnyire így szoktak felelni a *férjes* asszonyok a hivatalos szóhasználat szerint: *férjezett*. Ilyen esetben is jobb a másik szó: *férjes*, hisz nincsen *férjezzük* igénk; a *férjezett* igenév pusztán az ilyenkor használt német *verehelicht* igenévnek az utánzata. Németül helyes; a németben tudniillik ilyen ige is van: *sich verhehelichen* 'megházasodni, férjhez menni'.

Úgy gondoljuk tehát, hogy mivel a mi hölgyeink nem *férjeznek*, ne legyenek asszonyaink *férjezettek*, csak *férjések*; de a *férjes* szót is csak akkor használják, amikor valóban szükség van rá: az előbb említett úrlap kitöltésekor, azonkívül persze ilyen szókapcsolatokban: *férjes asszony, nős*.

F. G.

Az árgyélusát neki! Miféle szó ez az *árgyélus*, és mit keres ebben a kapcsolatban, kérdezi Orosz Kálmán Szalovkáról.

Az *árgyélus* szó a latin *Argirus* férfinévből származik.

Argirus királyfi világszerte ismert tündérmesék hőse is. Ezek a mesék nálunk szintén igen népszerűek voltak, országszerte elterjedtek, úgyannyira, hogy például egyik feldolgozása, Gergei (másként Gyergyai) Albertnak História az vitéz Argirusról és egy tündér szűz leányról című 1600 körül írt széphistóriája valóságos népkönyvvé vált.

A már általánosan ismertté lett név azután lassanként elvesztette személynévi jellegét, közszóvá vált, s valami efféle jelentést kapott: 'valami tündéri, csodálatos mesebeli'. Ilyen az *árgyélus madár*. A tündér madár, a boldogságot elérni segítő.

Más irányú jelentésfejlődés eredménye az ilyen szitkozódó felkiáltás: *Az árgyélusát neki!* Mint ahogy ezt is mondják: A Máriáját; a Zebedeusát! stb., csakhogy ezekben még nem homályosult el annyira a személynévi jelleg.

R. L. G.

Buzgár — buzgáros — buzgárzik. Sokan furesállják ezeket az alakokat.

A *buzgár* a nagy árvíz idején vált általánosan ismertté. Azelőtt csak a vízi emberek használták. Ez a szó ugyanis régi tájszó, különösen a tiszai halászok körében volt járatos.

Nem tudjuk, mikor keletkezett, az első írásos adat 1825-ből való. Több jelentése van: 1. 'Fodrozó vízfelület, örvény; Wasserwirbel' (*A hal sebes úsztában s az evező lapát ... buzgárt vetnek*). 2. 'Folyóban, mocsaras helyen felfakadó forrás; Quelle'. 3. 1928 óta él mint árvízvédelmi szakkifejezés: 'árvédelmi töltés mentett oldalán felfakadó víz; Qualmwasser'. A *buzog* ige származéka, ennek *buzg-* töve a ma már nem aktív, csak néhány származékban megtalálható *-ár, (-ér)* képzővel megtoldva (mint a *búvár, csapodár, vezér, füzér*). A régi nyelvben használatos volt a *buzgáros* melléknév és a *buzgárzik* ige is.

R. L. G.

Pótutas. Dr. Márk Aladár és társasága arról vitatkozott, lehet-e egy gépjárműnek *pótutasa*.

Valóban meglehetősen elterjedt már ez a *pótutas* szó, bár nem szabatos a használata. Sokkal helyesebb úgy beszélnünk, hogy a motorkerékpárnak *vezetője* és *utasa* van; ha oldalkocsis a jármű, akkor *több utasa* is lehet, például az anya gyermekével, s az apa a vezető. A motorkerékpárra, kerékpárra fölszerelnek olykor pótülést; ilyenkor esetleg emlegethetjük a *motor, a kerékpár pótülésének utasá-t*, de ebben az esetben sem szükséges, hogy az *utas-t* *pótutas-sá* kisebbítsük.

F. G.

A szép magyar beszéd újabb országos középiskolai versenye

Alig egy éve zajlott le a Péchy Blanka alapította Kazinczy-díj első középiskolai kiejtési versenye. Akkor, a Győrben rendezett ünnepélyes díjkiosztás után K á d á r G é z a, a Kazinczy Ferenc Gimnázium igazgatója kilátásba helyezte, hogy azokban az években is megrendezik a középiskolások országos kiejtési versenyét, amelyekben a Kazinczy-érem kiadására nem kerül sor (vö. Nyr. 90: 331–3).

A terv már az idén megvalósult. A tiszteletre méltó kezdeményezést fölkarolta a Művelődésügyi Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, a megyei párt- és KISZ-bizottság, valamint a megyei tanács művelődési osztálya. Tekintélyükkel súlyt adtak a versenynek, anyagi eszközökkel pedig lehetővé tették megrendezését és lebonyolítását.

Az országos döntő 1967. április 27-én és 28-án volt Győrött. Megyénként és megyei jogú városokként két-két tanuló, Budapestről pedig tizenkét diák állt a zsűri és a közönség elé. Az első napon a szabadon választott szöveget, a második napon pedig a kötelezőt: Zlinszky Aladár Érzelemkifejezés a lírában című tanulmányának egy részletét adták elő.

Az eredményhirdetés április 29-én délután volt a Rába Filmszínházban. Az ünnepi beszédben L ő r i n c z e L a j o s méltatta a kezdeményezés jelentőségét: nagyszerű hagyomány alapjait rakta le a Kazinczy gimnázium a verseny megrendezésével. A helyes és szép magyar beszéd iránti érdeklődés egyre növekszik napjainkban. Nem csoda, hisz a beszéd társadalmi szerepe is egyre nagyobb jelentőségű, és az élőszó információs határfoka a helyes kiejtésen alapszik. A lelkesedés is szép eredményeket hozhat, de ezzel még nem érhetjük be. A helyes magyar kiejtés és beszéd egyelőre ugyanis inkább csak az ösztönösségen alapul. Az elméleti alap kidolgozása, az elméleti felkészültség fejlesztése a következő feladat. Végül kegyelettel emlékezett Kodály Zoltánra, aki harminc évvel ezelőtt emelte föl szavát a szép magyar beszéd érdekében. Három évtizedes küzdelmének egyik eredménye a mostani kiejtési verseny is. Az ünnepi szavak után B e n c é d y J ó z s e f elemezte a verseny tanulságait. A szép teljesítmények mellett rámutatott a hibákra is. Legsúlyosabban esnek latba a prozódia terén megnyilvánuló fogyatékok. A legtöbb vétség a hangsúlyozásban és a hanglejtésben fordult elő. A tanulók többnyire nincsenek tisztában a hangsúly, a beszéddallam, a szünetek és a beszédtempó kifejező lehetőségeivel. Éppen ezen a téren volna nagy szerepe az elméleti felkészültségnek. Befejezésül emlékeztetett arra, hogy a szép magyar beszéd művelése nem öncélú feladat. Egy magasabb cél, a hazaszeretet elmélyítése jegyében áll.

Ezután Bencédy József kiosztotta a díjakat. A bírálóbizottság (elnöke: Bencédy József, tagjai: Deme László, Éder Zoltán, Gálos Tibor, Lőrincze Lajos, Szende Aladár) a Kazinczy képmásával díszített bronz emléklapokot és az igen értékes könyvjutalmakat húsz tanulóknak ítélte oda. Közülük a hat legjobbat egy hetes ingyenes balatoni üdüléssel is megjutalmazták. A hat győztes névsora (rangsorolás nélkül) a következő: K o l o z s v á r i E r s z é b e t (Kazinczy Ferenc Gimn., Győr), M i k l ó s i J u d i t (Veres Pálné Gimn., Bp.), N a g y K a t a l i n (Révai

Miklós Gimn., Győr), Liptai Katalin (Madách Imre Gimn., Salgótarján), Tóth Erzsébet (Eötvös Gimn., Tata) és Vörös Zsuzsa (Közgazdasági Technikum, Kaposvár). — Az ünnepséget a győztesek bemutatkozása zárta: a szabadon választott szöveget adták elő a közönségnek.

A kiejtési verseny alkalmát a Kazinczy gimnázium fölhasználta arra is, hogy „Kisalföldi nyelvművelő nap”-ot tartson. Április 28-án a gimnázium klubjában Makó János tanár bevezetője után Demé László „Nyelvművelésünk időszerű kérdései, különös tekintettel a helyes magyar kiejtésre” címmel tartott előadást. Az előadást konzultáció követte.

Ugyanaznap a gimnáziumban Z. Szabó László tanár, a kiejtési verseny szervező bizottságának titkára nyitotta meg az általa rendezett Kazinczy-émlékkiállítást. A ritkán látható szép anyag Kazinczyról, a könyvgyűjtőről nyújtott képet.

A nemes kezdeményezés és a jó megvalósítás: a nagyszerűen szervezett és szépen lebonyolított győri kiejtési verseny ékesen bizonyítja, hogy őszinte ügyszeretettel és lankadatlan buzgalommal egyetlen iskola országos jelentőségű tettet hajthat végre a magyar nyelv ápolása és egyben az egész magyar művelődés fejlesztése érdekében.

É. Z.

Rövidesen megjelenik az AKADÉMIAI KIADÓ gondozásában

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA

HÁROM KÖTETBEN

Főszerkesztő BENKŐ LORÁND

Szerkesztők: KISS LAJOS és PAPP LÁSZLÓ

I. kötet: A—Gy — Kb. 1120 oldal — 17×24 cm — Kötve

kb. 250,— Ft

Az első nagyszabású és a magyar szókincs egészére kiterjedő etimológiai szótár mintegy 12 000 szócikkben több mint 60 000 szó történetéről és eredetéről nyújt tájékoztatást. Címszóanyaga felöleli a mai magyar irodalmi és köznyelv szókészletén kívül a régi magyar és a nyelvjárások fontosabb szavait is. A szócikkek első része a címszó alakváltozatait és jelentéseit mutatja be, második része pedig a címszó eredetét tárgyalja, felvázolva az alaki és jelentéstani fejlődés menetét is. Különös figyelmet fordít a szótár a művelődés- és tárgytörténeti mozzanatokra, a nyelv és a társadalom, a nyelv és az élet kapcsolataira, minthogy ezek éppen a szókincsben tükröződnek a legjobban. A szócikkeket a felhasznált etimológiai irodalom bibliográfiai adatai zárják le.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára nemcsak a nyelvész szakember számára nélkülözhetetlen, hanem mindazoknak, akiket érdekel szavaink eredete, nyelvünk múltja, s korszerű kézikönyv hiányában eddig nem tudtak megfelelően és gyorsan tájékozódni.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szemle

Fischer Sándor: A beszéd művészete (Ismerteti: <i>Wacha Imre</i>)	367
Fajcsék Magda—Szende Aladár: Miről vallanak a magyar szavak? (Ismerteti: <i>Grétsy László</i>)	370
Peter B. Denes—Elliot N. Pinston: A beszédlánc (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	374

A Nyelvőr postája

<i>Tompai József</i> : A magyar nyelvtani „esetek” száma	376
<i>Papp Ferenc</i> : Hallható-e a mimika?	377
<i>Pásztor Emil</i> : Hogy is írjuk: népszabadságbeli vagy Népszabadság-beli?	378

A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából:

<i>F. G.</i> : A fizika állandói — <i>F. G.</i> : „26—27-ére hajló éjszaka” — <i>F. G.</i> : Magánénekes — szőlőénekes — <i>F. G.</i> : OrvoseMBER — <i>F. G.</i> : Menő — <i>F. G.</i> : Apacs — huligán — <i>F. G.</i> : Ivó paradicsomlé — <i>G. L.</i> : Közgazdász vagy közgazda? — <i>K. M.</i> : Megelégedéssel töltött vagy töltendő élet? — <i>G. L.</i> : Értelmes legyen-e a fantáziánév? — <i>R. L. G.</i> : Miért nem alapsor az alagsor? — <i>R. L. G.</i> : A holdrakéta Holdat ért vagy földet? — <i>R. L. G.</i> : Köszönt valakinek — <i>F. G.</i> : Anyagmozgatás — anyagmozgató — <i>F. G.</i> : Férjes vagy férjezett? — <i>R. L. G.</i> : Az árgyélusát neki! — <i>R. L. G.</i> : buzgár, buzgáros, buzgárzik — <i>R. L. G.</i> : Pótutas	379
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>É. Z.</i> : A szép magyar beszéd újabb országos középiskolai versenye	386
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915.111—46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázati helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavalt és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszertünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, hatodik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	à 90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Modr Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya ..	35 „
<i>Ligeti Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig ..	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században ..	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere ..	12 „
Alak- és mondattani gyűjtélék (Szerk. <i>Pais D.</i> — <i>Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeeképző-rendszere	18 „
<i>Magdiés Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50 „
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László</i> — <i>Fábián Pál</i> — <i>Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere ..	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Ladó János: A MÁV-tól Tanzánia-ig*
Török Gábor: József Attila-kommentárok
Nagy J. Béla: Bir vagy bír?
Geryely Éva: Mit mondanak a hangok?
Markó Imre Lehel: A lakosság földrajzinév-ismertének kérdése és a névgyűjtés
Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség
Pásztor Emil: Főiskolai hallgatók helyesírási versenye
Benkő Loránd: Nyelvjáráskutatás és településtörténet
Nissilä Viljo: A Finn Névtani Archívum
Varga Dénes: Az Ararát tövében
Szabó T. Attila: Él a gyanúperrel
Reuter Camillo: Cserfakéreg bocskor
Szülágyi Ferenc: Cigánymiatyánk
Schram Ferenc: Régi csárda- és fogadónevek
Zsoldos Jenő: Szótörténeti közlemények

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

91. ÉVFOLYAM 1967. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10 — 14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Ladó János: A MÁV-tól Tanzánia-ig</i>	389
<i>Török Gábor: József Attila-kommentárok</i>	398
<i>Nagy J. Béla: Bir vagy bír?</i>	405
<i>Gergely Éva: Mit mondanak a hangok?</i>	407
<i>Markó Imre Lehel: A lakosság földrajzinév-ismeretének kérdése és a névgyűjtés</i>	417

Íróink nyelve

<i>Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség</i>	420
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Pásztor Emil: Főiskolai hallgatók helyesírási versenye</i>	450
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Benkő Loránd: Nyelvjáráskutatás és településtörténet</i>	455
<i>Nissilä Viljo: A Finn Névtani Archivum</i>	465
<i>Varga Dénes: Az Ararát tövében</i>	470

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó T. Attila: Él a gyanúperrel</i>	476
<i>Reuter Camillo: Cserfakéreg bocsor</i>	479
<i>Szilágyi Ferenc: Cigánymityánk</i>	484
<i>Schram Ferenc: Régi csárda- és fogadónevek</i>	485
<i>Zsoldos Jenő: Szótörténeti közlemények</i>	488
<i>Kiss Jenő: Zakota</i>	493
<i>É. Kiss Sándor: A Budapest helynév egy régi előfordulása</i>	494
<i>Kőhegyi Mihály: Mezei hadak</i>	495
<i>Scheiber Sándor: További adatok a magyarországi Jeruzsálem-nevekhez</i>	495

A MÁV-tól Tanzániá-ig

A kissé szokatlan cím csupán azt kívánja jelképezni, hogy mennyire elterjedtek az egész világon a rövidítésből született szavak, a betűszók és szóösszevonások vagy újabban használt összefoglaló nevükön *mozaikszók*. A *MÁV* ezeknek régóta ismert régebbi típusa, a Tanganyika és Zanzibar szavak összevonásából született *Tanzánia* pedig a legújabbak közül való. A magyar sajtóban a múlt század utolsó évtizedében találkozunk a mozaikszók kialakulásának első példáival. Ilyen többek között a *MÁV* (*m. á. v.*, *máv.* és *M. Á. V.* formában) 1895-ből és az *MTK* (*M. T. K.* formában) 1896-ból. A későbbi évtizedekben a mozaikszók nagyon elszaporodtak, használati körük is egyre inkább kiszélesedett. Ennek ellenére a nyelvészeti könyvek és cikkek jó része úgy emlékezik meg róluk, hogy főleg intézmények, hivatalok, vállalatok, klubok, sportegyesületek neve helyett használatosak. A mozaikszók elméleti és gyakorlati kérdéseinek vizsgálatához, értékelésük, helyesírásuk és osztályozásuk feladatainak elvégzéséhez azonban jobban föl kell térképeznünk a mozaikszók térhódítását, nem utolsósorban azért, hogy káros túlburjánzásuk megakadályozására hatásosabb eszközöket találhassunk. Az alábbiakban tehát megkísérlem a magyar mozaikszók egyre duzzadó tömegét a megnevezett dolgok szerint rendszerbe szedni, vagyis megállapítani, hogy a mai magyar nyelvhasználatban minek szoktunk mozaiknevet adni. Osztályozásom példatárában igyekszem mérsékletet tanúsítani, egyszerűen arra töreksem, hogy egy-egy csoporton belül lehetőleg minden előforduló alaki típusra példával szolgáljak.

A magyar mozaikszók nagy tömegét két nagy csoportra osztom, a jogi személyek mozaikneveire és egyéb mozaiknevekre.

I. A jogi személyek mozaiknevei

1. *Gyárak, ipari vállalatok.* Országosan ismert példák a *BVK* (Borsodi Vegyikombinát), *DCM* (Dunai Cement és Mészmű Vállalat), *DIGÉP* (Diósgyőri Gépgyár), *DKV* (Dunai Kőolajipari Vállalat), *LKM* (Lenin Kohászati Művek), *MMG* (Mechanikai Mérőműszerek Gyára), *MOM* (Magyar Optikai Művek), *SORTEX* (Soroksári Textilipar), *TVK* (Tiszai vagy régebbi nevén Tisza-vidéki Vegyikombinát) stb.

2. *Egyéb vállalatok:* a) *Beruházó szervek:* *ERBE* (Erőmű Beruházási Vállalat), *FŐBER* (Fővárosi Építőipari Beruházó Vállalat), *MEZŐBER* (Mezőgazdasági Beruházási Vállalat), *MŰBER* (Művelődésügyi Beruházási Vállalat) stb.

b) Ingatlankezelő és közvetítő szervek: *HKI* (Budapest Fővárosi ... kerületi Tanács Vb Házkezelési Igazgatósága), *FIK* (Fővárosi Ingatlanközvetítő Vállalat), *IKV* (a fővárosban vagy a vidéken valamelyik ingatlankezelő vállalat) stb.

c) Kereskedelmi vállalatok: *ALUKER* (Alumíniumipari Kereskedelmi Vállalat), *ERDÉRT* (Erdőgazdasági és Faipari Értékesítő és Készletező Vállalat), *IKKA* (régebbi neve IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció, mai neve IKKA Külföldi Kereskedelmi Akció), *KKKV* (Középgépipari Készletező és Kereskedelmi Vállalat), *MAVAD* (Magyar Vadkereskedelmi Szövetkezeti Vállalat), *MÉH* (Melléktermék- és Hulladékgyűjtő Vállalat), *MEZŐSZÓV* (Mezőgazdasági Eszközöket Értékesítő Szövetkezeti Vállalat), *TÜKER* (Tüzelőanyag-kereskedelmi Vállalat), *TÜZÉP* (Tüzelőszer és Építőanyag-értékesítő Vállalat), *VILLÉRT* (Villamossági és Szerelési Cikkeket Értékesítő Vállalat) stb.

Gyakran az egyes üzletfélések is mozaiknevet kapnak. Így született meg Pécsen a fodrászüzletet és az eszpresszót egyesítő *fodpresszó*, a könyvüzlettel keresztezett eszpresszó, a latin liber (könyv) szóra utaló *libresszó*, a mozit és eszpresszót egybeolvasztó *mopresszó*, Dunaújvárosban a tv-nézés és kávézás örömeit egyesítő *telepresszó*. Közismertek a tulajdonnévi mozaiknévből lett *közért*, *ofotért*, *röltex*, sőt sokan a háztartási boltot is *hb*-nek ejtik.

d) Kertészeti vállalat: *FŐKERT* (Fővárosi Kertészeti Vállalat).

e) Közlekedési és szállítmányozási vállalat: 1. vasúti: *MÁV* (Magyar Államvasutak, régebben: Magyar Királyi Államvasutak), *GYSEV* (Győr—Sopron—Ebenfurti Vasút), *HÉV* a helyi érdekű vasútvállalatok valamelyike, illetve ennek szerelvénye). 2. közúti: *AKÖV* (Budapest ... sz. Autóközlekedési Vállalat), *ÉPFÜ* (Épületanyag-fuvarozó Vállalat), *TÜSPED* (Tüzelőanyag-szállítási Vállalat, a tüzelőanyag és a speditőr szavakra utalva), *BSZV* (Belkereskedelmi Szállítási Vállalat), *GAFU* (Gépipari Autófuvarozó Vállalat) stb. 3. vízi: *MFTR* (Magyar Királyi Folyam és Tengerhajózási Részvénytársaság, 1894—1946), *MESZHART* (Magyar—Szovjet Hajózási Részvénytársaság, 1946—1954), *MAHART* (Magyar Hajózási Részvénytársaság, 1954-től) stb. 4. légi: *MALERT* (Magyar Légiforgalmi Rt., 1928—1943), *MASZOVLET* (Magyar—Szovjet Légiforgalmi Társaság, 1946—1954), *MALÉV* (Magyar Légiközlekedési Vállalat, 1955-től) stb.

f) Külkereskedelmi vállalatok: ezek jó része a vállalat feladatkörére utaló latin szó első részéből és az import-export szavakra utaló *IMPEX* végződésből tevődött össze. Ilyenek: *AGRIMPEX* Mezőgazdasági Külkereskedelmi Vállalat, *HUNGAROTEX* Textilkiviteli Vállalat, *LIGNIMPEX* Fa-, Papír- és Tüzelőanyag Külkereskedelmi Vállalat a latin lignum szóból, *MONIMPEX* Külkereskedelmi Vállalat, mely a monopólium alá eső árukkal kereskedik stb. Ezekből vonódott el az *impex* köznév import—export vállalat jelentésben.

g) Szolgáltató vállalatok: *BKV* (Belkereskedelmi Kölcsönző Vállalat), ennek a mozaiknevét nemigen használják, inkább *belker-kölcsönző*-nek nevezik, *GELKA* (Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat), *JAVSZER* (Fővárosi Javító-szerelő Vállalat) stb.

3. Ügyosztályok, üzemszerek, munkacsoportok: 1. *IKOSZ* (az MTESZ Információfeldolgozási, Kibernetikai és Operációkutatási Szakosztálya), *KAF* (az MRT külföldi adások főszerkesztősége), *NKO*

(MTA Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya), *NYUFIG* (a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóságának Nyugdíjfolyósító Igazgatósága, mely a volt Országos Nyugdíjintézet feladatkörét vette át), 2. *meó* (minőségellenőrző osztály), ebből *meós*, *meózik*, *meózás*, *végmeózás* stb., *gyegó* (gyártóeszköz-gazdálkodási osztály), *gyek* (gyártáselőkészítő részleg vagy csoport), *tmk* (tervszerű megelőző karbantartás = az üzem műszaki berendezéseinek karbantartását ellátó gyári ügyosztály vagy üzem), 3. *FEPEKUCS* (Felsőoktatási Pedagógiai Kutatócsoport), *FKCS* (Földrajztudományi Kutatócsoport) stb.

4. Trösztök: *ATT* (Autó- és Traktoripari Tröszt), *OKGT* (Országos Kőolaj és Gázipari Tröszt) stb.

5. Ipari és egyéb szövetkezetek, munkaközösségek: *ELEKTROFÉM* (Elektromos és Fémfeldolgozó Ktsz), *FOK* (Finommechanikai és Orvosi Készülékeket Gyártó Ktsz), *MÜTEX* (Műanyag és Textilfeldolgozó Htsz), *RÁVISZ* (Rádió és Villamossági Szolgálat Ktsz) stb. Köznevek: *ktsz* (kisipari termelőszövetkezet), *htsz* (háziipari termelőszövetkezet), *tsz* (mezőgazdasági termelőszövetkezet), *ümk* (ügyvédi munkaközösség) stb.

6. Szervek: a) Államigazgatási és rendészeti szervek: a minisztériumok közül többnyire mozaiknéven emlegetik a következőket: *BM* (Belügyminisztérium), *ÉM* (Építésügyi M.), *FM* (Földművelésügyi M.), *HM* (Honvédelmi M.), *KGM* (Kohó- és Gépipari M.), *KPM* (Közlekedés- és Postaügyi M.). A többinek másféle rövid neve van, például *Belker* (Belkereskedelmi M.), *Külker* (Külkereskedelmi M.), de van *Belügy*, *Igazságügy*, *Külügy*, *Munkaügy*, *Pénzügy* is, ezek a megfelelő minisztériumok élőlőszóban használt, bizalmas rövid nevei. Ismeretes az is, hogy *vébé* szóval emlegetik a megyei, járási, városi és kerületi tanácsok végrehajtó bizottságait.

b) Egészségügyi szervek: *MSZSZ* (Mozgó Szakorvosi Szolgálat), *OMSZ* (Országos Mentőszolgálat), *OVSZ* (Országos Véreplátó Szolgálat).

c) Érdekközösségi szervek: *KIOSZ* (Kisiparosok Országos Szervezete), *KISOSZ* (Kiskereskedők Országos Szabadszervezete) stb.

d) Idegenforgalmi szervek, utazási irodák: *KEOK* (Külföldiek Ellenőrző Országos Központ és Ütlevelosztály), *OIT* (Országos Idegenforgalmi Tanács), *IBUSZ* (Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt., ma ez a teljes neve alig használatos, ezért nem is közismert).

e) Katonai alakulatok, egységek, részlegek: *kiskaszázad*, *kiska-alakulat*, *kiska* (a második világháborúban: kisegítő karhatalmi század, alakulat), *géhá* (valamelyik katonai alakulat gazdasági hivatala), *elő*, *ellő* vagy *élő* (ellátó oszlop) stb.

f) Kereskedelmi szervek: *ÁKF* (... megyei Állami Kereskedelmi Felügyelőség).

g) Országos jellegű hivatalok és szervek: *OHF*, *OMF* (Országos Halászati, illetve Műemléki Felügyelőség), *OEF*, *OVF* (Országos Erdészeti, illetve Vízügyi Főigazgatóság), *MSZH* (Magyar Szabványügyi Hivatal), *OT* (Országos Tervhivatal), *OTH* (Országos Találmányi Hivatal), *OFFI* (Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda), *ÁKSZ* (Árvízvédelmi Készenléti Szervezet), *KBT* (Közúti Baleset-elhárítási Tanács), *TFT* (Tudományos és Felsőoktatási Tanács) stb.

h) Külföldi szervezetek: Ezek közül a nemzetközi szervezeteket és a pártokat külön tárgyalom. Egyéb külföldi szervezetnek tükörfordításos magyar mozaikneve ritka, például *DNFF* (Dél-vietnami Nemzeti Felszabadító Front).

i) Nemzetközi szervezetek: Ezek némelyike eredeti idegen formájában használatos a magyarban is, mint a *Kominform*, *Komintern*, *UNESCO*, *NATO*, *SEATO* stb. Gyakoriak azonban a tükörfordítások is, például *AÁSZ* (Amerikai Államok Szervezete). Ez utóbbi tükörfordítás hasznos is, mivel az amerikai *OAS* mozaiknév azonos alakú a francia *OAS*-szal, ami az újságolvasót fölöttebb zavaráná, *AESZ* (Afrikai Egység Szervezete), *BT* (az ENSZ biztonsági tanácsa), *ENSZ* (Egyesült Nemzetek Szövetsége), *EVT* (Egyházak Világtanácsa), *NUSZ* (Nemzetközi Újságíró Szervezet) stb. 1945-ből ismeretes a *KEB* (Központi Ellenőrző Bizottság).

j) Sportirányító szervek: *MTST* (Magyar Testnevelési és Sporttanács), *BTST* (Budapesti Testnevelési és Sporttanács), *TST* (Budapest, ... kerületi, illetve valamelyik járási vagy megyei Testnevelési és Sporttanács), *TTT* (Testnevelési és Tudományos Tanács) stb.

k) Társadalombiztosítási szervek: *OTBA* (Országos Tisztviselő Betegségélyező Alap, 1921-től), *OMBI* (Országos Munkásbiztosító Intézet, 1927-től), *OTI* (Országos Társadalombiztosító Intézet, 1928-tól), *MABI* (Magánalkalmazottak Biztosító Intézete, 1928-tól), *SZTK* (Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ, 1949-től) stb.

l) A tudományos kutatást felső fokon irányító szerv: *MTA* (Magyar Tudományos Akadémia), *SZTA* (a Szovjetunió Tudományos Akadémiája).

7. Bizottságok: a) Hazai bizottságok: Ma már köznévként tekinthetők az *áb* (állandó bizottság), *ib* (valamely egyesület intézőbizottsága), *jb* (járási pártbizottság), *lb* (pártnak vagy más országos szervezetnek a központi bizottsága), *pb* (kerületi, járási stb. pártbizottság), *szb* (szakszervezeti bizottság), *szvb* (szakszervezeti számvizsgáló bizottság), *üb* (üzemi bizottság), Tulajdonnevek: *ÁDOB* (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága, 1937-ig), *BIB* (Balatoni Intéző B.), *MOB* (Magyar Olimpiai B.), *MUCSŐ* (Munkaképesség-csökkenést Véleményező Orvosi Bizottság), *OAB* (Országos Atomenergia B.), *NEB* (kerületi, járási stb. Népi Ellenőrző B.), *KNEB* (Központi Népi Ellenőrző B.), *OMFB* (Országos Műszaki Fejlesztési B.) stb. Sajátos szóalkotás az amerikai angolban a *Mohole-bizottság*, melynek előtagja Mohorovičić jugoszláv tudós nevére, utótagja pedig az angol hole (lyuk, üreg) szóra utal. Ez a bizottság 1957 márciusában alakult az USA-ban annak a célnak a megvalósítására, hogy mélyfúrással elérjék a szilárd földkéreg alsó határát.

b) Nemzetközi bizottságok: *EGB* (az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága), *NOB* (Nemzetközi Olimpiai B.), *SZÁB* vagy *KGST-SZÁB* (a KGST Szabványügyi Állandó Bizottsága), *SZEB* (Szövetséges Ellenőrző B. 1945-ben) stb.

8. Intézmények. a) Egészségügyi intézmények: *OKI* (Országos Közegészségügyi Intézet), *KÓJÁL* (Fővárosi, Városi vagy Megyei Közegészségügyi-járványügyi Állomás), *OMI* (Országos Munkaegészségügyi Intézet) stb. A kórházak közül tudomásom szerint csak az Országos Reuma- és Fürdőügyi Intézetnek van mozaikneve (*ORFI*). A többinek a bizalmas rövid neve ilyenféleképpen hangzik: a *Jánosba* megyek (János Kórházba), a *Lászlóban* fekszik (László Fertőző Kórházban), a *Sportkórházban* (az Országos Testnevelés- és Sportegészségügyi Intézetben) stb.

b) Könyvtárak: *OMK* vagy *OMKDK* (Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ), *OSZK* (Országos Széchényi Könyvtár), *PK*

(Országos Pedagógiai Könyvtár), *SZEK* (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár) stb. Ezeket csak a könyvtár tisztviselői mondják mozaiknévvel, az olvasók általában a *Széchenyi*be, *Szabó Ervin*be, a *Műszaki Könyvtár*ba stb. járnak.

c) *Levéltárak*: Csak a történészek nyelvében él: az *OL-ba* mentem (kiejtve: az *olba*) e helyett: a Magyar Országos Levéltárba mentem.

d) *Művelődési és művészeti intézmények*: *ah-ba* ment (alkotóházba ment, írók és képzőművészek szóhasználatában), *ORI* (Országos Rendezőiroda), *OSZK* (Országos Szórákóztató Zenei Központ, itt vizsgáznak a táncdalénekesek), *MRT* (Magyar Rádió és Televízió), *SZER* (Szabad Európa Rádió, ez csak a sajtónyelvben) stb. Tükörfordításként gyakori az *RT* vagy *RTV* (Rádió és Televízió), például Román RT, Torinói RT, Moszkvai RTV. A színházaknak nálunk nincsen mozaiknevük, külföldön azonban ezzel is találkozhatunk: Ismertebbek a párizsi *TNP* és a moszkvai *MHAT* bizalmas rövid színháznevek.

e) *Oktatási intézmények, egyetemek, főiskolák, karok*: *OPI* (Országos Pedagógiai Intézet), *ELTE* (Eötvös Loránd Tudományegyetem), *ÉKME* (Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem), *BOTE* (Budapesti Orvostudományi Egyetem), *DOE* (Debreceni Orvostudományi Egyetem), *TF* (Testnevelési Főiskola), *Pedfő* (Pedagógiai Főiskola), *TTK* (Természettudományi Kar) stb.

9. *Intézetek*: a) *Minőségvizsgáló és ellenőrző intézetek*: *HÁESZ* (Húsipari Állatorvosi Ellenőrző Szolgálat), *KERMI* (Kereskedelmi Minőségellenőrző Intézet), *MERT* (Minőségi Ellenőrző Rt.), *OMMI* (Országos Mezőgazdasági Minőségvizsgáló Intézet) stb.

b) *Tervező és fejlesztő intézetek*: *ALUTERV* (Alumíniumipari Tervező Intézet), *BÁNYATERV* (Bányászati Tervező Intézet), *MÉLYÉPTERV* (ÉM Mélyépítési Tervező Vállalat), *ÉGSZI* (Építésgazdasági és Szervezési Intézet), *JÁFI* (Járműfejlesztési Intézet), *ÉTI*, *VILATI* (Építéstudományi, illetve Villamos Automatika Intézet) stb.

c) *Tudományos kutatóintézetek*: *ATOMKI* (Atommag Kutató Intézet), *ÉÁKKI* (ÉM Építőanyag-ipari Központi Kutató Intézet), *KFKI* (MTA Központi Fizikai Kutató Intézet), *KOKI* (Kísérleti Orvostudományi Kutató Intézet), *MÁFKI* (Magyar Ásványolaj és Földgáz Kísérleti Intézet), *NEVIKI* (Nehézvegyipari Kutató Intézet), *OÉTI* (Országos Élelmezés és Táplálkozástudományi Intézet), *VILLENKI* (Villamos Energetikai Kutató Intézet) stb.

d) *Pénzintézetek és biztosítóintézetek*: *MNB* (Magyar Nemzeti Bank), *MBB* vagy a szakmai beszélt nyelvben *BB* (Magyar Beruházási Bank), *OTP* (Országos Takarékpénztár), *PK* (Pénzintézeti Központ), *ÁB* (Állami Biztosító), *NGEB* (Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, 1963-tól).

10. *Távíratirodák*: *MTI* (Magyar Távíratiroda). Külföldiek *APS* (Algéria), *Kathpress* (katolikus), *MAP* (Marokkó), *PAP* (Lengyelország), *PTI* (India), *Tanjug* (Jugoszlávia), *TAP* (Tunézia), *TASZSZ* (Szovjetunió), *VNA* (Vietnami Demokratikus Köztársaság) stb.

11. *Egyesületek*: a) *Sportegyesületek*: A legrégebbi sportegyesületek egyike az *MTK* (Magyar Testgyakorlók Köre). Az MTK mozaiknév első bizonyított rövid ejtésével először 1896-ban találoztam. Az *FTC* (Ferenvárosi Torna Club) 1899-ben alakult. Első bizonyítottan rövid ejtésű mozaiknévvel azonban csak 1902-ben találoztam a korabeli sport-

sajtóban. A több ezerre menő magyar sportegyletek mozaiknevei közül lássunk néhány ismert példával megvilágítható típust. *DVTK* (Diósgyőri Vasgyári Testgyakorlók Köre, mai rövid neve inkább: Diósgyőr), *MVSC* (Miskolci Vasutas Sport Club), *BEAC*, *SZEAC*, *PEAC* (Budapesti, Szegedi, illetve Pécsi Egyetemi Atlétikai Club), *TFSE* (Testnevelési Főiskola Sportegyesülete), *Stécé* vagy *SalBTC* vagy *SBTC* (Salgótarjáni Bányász Torna Club), *KISOK* (Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja, régebben) stb.

b) Egyéb egyesületek, társulatok, társaságok, klubok: *FATE* (Faipari Tudományos Egyesület), *Fészek* vagy *Fészek Klub* vagy *Fészek Művelődési Klub* (eredetileg a Festők, Építészek, Szobrászok, Zenészek, Énekesek, Komédiások kezdőbetűiből alakult rövidítés volt), *KÚT* (Képzőművészek Új Társasága), *MIÉNK* (Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre), *TIT* (Tudományos Ismeretterjesztő Társulat), *MSZT* (Magyar–Szovjet Társaság, 1948-tól 1956-ig), *MSZBT* (Magyar–Szovjet Baráti Társaság, 1956-tól), *SZMBT* (Szovjet–Magyar Baráti Társaság) stb.

12. Szövetségek (a pártnak tekinthető szövetségeket lásd a pártoknál): a) Érdেকközösségek: *SZIT* (Szakszervezeti Ifjómunkás és Tanonemozgalom, 1945–1950), *MEFESZ* (Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége, 1945–1950), *MADISZ* (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, 1944–1948), *EPOSZ* (Egyesült Parasztifjúság Országos Szövetsége, 1948–1950), *MINSZ* (Magyar Ifjúság Népi Szövetsége, 1948–1950), *DISZ* (Dolgozó Ifjúság Szövetsége, 1950–1956), *KISZ* (1. Kommunista Ifjúsági Szövetség 1944–45-ben mint a KIMSZ utóda, 2. Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség 1957-től mint a DISZ utóda), *KIMSZ* (Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetsége, 1918–1944), *UFOSZ* (Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége, 1946–1948), *FÉKOSZ* (Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége, 1945–1948), *DÉFOSZ* (Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége, 1948–1952), *IMSZ* (Ifjómunkás Szövetség, Romániában), *NÉKOSZ* (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége, 1946–1949), *MABÉOSZ* (Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége), *MATEOSZ* (Magyar Teherautó-fuvarozók Országos Szövetsége, régebben), *MAVOSZ* (Magyar Vadászok Országos Szövetsége), *MÉSZ* (Magyar Építőművészek Szövetsége), *MNDSZ* (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége), *MOHOSZ* (Magyar Országos Horgász Szövetség), *MUOSZ* (Magyar Újságírók Országos Szövetsége) stb.

b) Sportszövetségek: *BLSZ* (Budapesti Labdarúgó Szövetség), *BTSZ* (Budapesti Tenisz Szövetség), *MHS* (Magyar Honvédelmi Sportszövetség), *MJSZ* (Magyar Jégsport Szövetség), *MKSZ* (1. Magyar Kerékpáros Szövetség, 2. Magyar Kézilabda Szövetség, 3. Magyar Kosárlabda Szövetség), *MLSZ* (Magyar Labdarúgó Szövetség), *MMSZ* (Magyar Motorsport Szövetség), *MTS* (Magyar Testnevelési és Sportszövetség), *MTSZ* (Magyar Természetbarát Szövetség) stb.

c) Nemzetközi sportszövetségek: Ezeknek legtöbbször tükörfordításos magyar mozaiknevet adnak, például *NMSZ* (Nemzetközi Motorsport Szövetség), *NÖSZ* (Nemzetközi Öttusa Szövetség) stb. A Nemzetközi Labdarúgó Szövetséget azonban szurkolóink francia mozaikneven ismerik (*FIFA*).

d) Egyéb nemzetközi szövetségek: *NDN* (Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség), *NDSZ* (Nemzetközi Diákszövetség), *SZNSZ* (Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége), *SZSZNSZ* (Szabad Szakszervezetek Nem-

zetközi Szövetsége, szakadár sárga szakszervezeti mozgalom), *SZVSZ* (Szakszervezeti Világszövetség) stb.

13. **Pártok.** Ezek közül ma leggyakoribb a kommunista pártok mozaikneve. Ilyen például az ausztrál *AKP*, a finn, illetve francia *FKP*, a görög *GKP*, az indiai, illetve indonéz *IKP*, a japán *JKP*, a kínai *KKP*, a luxemburgi *LKP*, a nyugatnémet *NKP*, az olasz, illetve az osztrák *OKP*, a portugál *PKP*, a spanyol *SKP*, a szovjet *SZKP* stb. Ugyanaz más néven: *MDP* (Magyar Dolgozók Pártja), *VDP* (Vietnami Dolgozók Pártja), *KMP* (Koreai Munkáspárt), *MSZMP* (1. Magyarországi Szocialista Munkáspárt, 1925–28, 2. Magyar Szocialista Munkáspárt, 1956-tól), *NSZEP* (Német Szocialista Egységpárt), *MNFP* (Mongol Népi Forradalmi Párt), *JKSZ* (Jugoszláv Kommunisták Szövetsége), *SZKKSZ* (Szerb Kommunisták Szövetsége), *Szlovén KSZ* (Szlovén Kommunisták Szövetsége) stb. Más pártok: *NEP* (Nemzeti Egység Pártja), *OSZDMP* (Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt) stb.

14. **Szakszervezetek:** *ÉDOSZ* (Élelmezési Ipari Dolgozók Szakszervezete), *ÉFÉDOSZ* (Építő-, Fa- és Építőanyag-ipari Dolgozók Szakszervezete), *HVDSZ* (Helyiipari és Városgazdasági Dolgozók Szakszervezete), *KPVDSZ* (Kereskedelmi, Pénzügyi és Vendéglátóipari Dolgozók Szakszervezete), *MEDOSZ* (Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete), *MÉMOSZ* (Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége, az ÉFÉDOSZ elődje), *VDSZ* (Vegyipari Dolgozók Szakszervezete), *SZOT* (Szakszervezetek Országos Tanácsa), *SZBT* (Szakszervezetek Budapesti Tanácsa) stb.

15. **Tömegszervezetek:** *HNF* (Hazafias Népfront), *MNOT* (Magyar Nők Országos Tanácsa) stb. Lásd még: 12/a pont: érdekközösségek és 11/b pont: egyéb egyesületek.

16. **Államok, államszövetségek, államtársulások:** *NDK*, *VDK*, *KNDK* (Német, Vietnami, illetve Koreai Népi Demokratikus Köztársaság), *KNK*, *LNK*, *MNK*, *RNK* (Kínai, Lengyel, Magyar, illetve Román Népköztársaság, ez utóbbi 1965-től *RSZK*, vagyis Románia Szocialista Köztársaság), *CSSZK* (Csehszlovák Szocialista Köztársaság), *JSZSZK* (Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság), *USZSZK* vagy *Ukrán SZSZK* (Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság), *EAK* (Egyesült Arab Köztársaság), *NSZK* (Német Szövetségi Köztársaság), *Benelux* (Belgium, Nederland, vagyis Hollandia és Luxemburg részben megvalósult gazdasági szövetségének rövid neve), *Pakisztán* (Pandzsáb, Afganisztán és Kasmír kezdőbetűiből + az *isztán* végződésből), *Tanzánia* (a Tanganyika és a Zanzibar nevekből) stb.

II. Egyéb mozaiknevek

1. **Személynevek:** Magyarországon régebben személyeknek nem adtak mozaiknevet. Az előfutárok között mégis megemlíthetjük a latin rövidítésből keletkezett *N. N.* jelzést (nomen nescio, vagyis 'nevét nem tudom'). Egyik XVI. századi magyar festőnek, *M. S. mester*-nek csak a névbetűit ismerjük, itt tehát a betűneves ejtés kényszerű kötelesség. Régebben nem egy kisiparos és kiskereskedő készített márkanévet nevének kezdőbetűiből vagy kezdő részleteiből. Ilyenek: *HAFÁ* (Hacsek és Farkas fotóbolt), *Béjé* (Bodonyi Jenő fotelágy-márkanéve), *BODER* (T. Bodrog Erzsébet Váci utcai iparművész védjegye) stb. De születtek mozaiknév jellegű becenevek is. Bródy András a Beszélő tájak című kötetben gyakran említi Krúdy Gyulát *Kágyé* néven.

Bartoniek Géza 1895-től 1927-ig volt az Eötvös Kollégium igazgatója. A kollégisták akkoriban *Bégé úr* néven emlegették. Az Ország-Világ című hetilap 1963. okt. 16-i számának utolsó előtti lapján egy rövidtávfutónőről ezt olvashatjuk: „Baráti körben csak »*MM*«-nek hívják a karcsú, rövidhajú, égőtekintetű kislányt — Markó Margitot” (A kiemelés tőlem. L. J.). Külföldön az ismert és tekintélyes személyek mozaiknevei még gyakoribbak. Ezért emlegeti a Manchester Guardian Lindon B. Johnstont *LBJ*-nek, a franciák világhíres építészüket, Le Corbusier-t *LC*-nek. A Magyar Nemzet 1965. nov. 14-i számának 11. lapján azt olvashatjuk, hogy Pierre Mendès-France volt francia miniszterelnök népszerűségét hazájában az jelzi, hogy egyszerűen *PMF*-nek írják és emlegetik. Nálunk is ismert Zikmund és Hanzelka csehszlovák világutazók *Z + H* mozaikneve. Mozaiknév voltaképpen *Marlene* Dietrich keresztnéve is, hiszen a Maria Magdalene nevekből vonódott össze.

2. Foglalkozások, beosztások, feladatkörök, minősítések: A katonai rövidítésekben gyakran születnek ilyen mozaiknevek: *ales* (alezredes), *parnok* (parancsnok, ma a KISZ-tábor vezetőjét is így emlegetik), *szolgvez* (szolgálatvezető), *PV-s* (polgári védelmi tájékoztató oktatásban résztvevő hallgató, illetve polgári védelmi beosztott), *SZAM* (személy- és anyagmentesítő a polgári védelmen belül), *TLM* (terep és létesítménymentesítő a polgári védelemben). Más hasonló mozaiknevek: *kmb* (rendőrségi körzetmegbízott), *fk* (fiatalkorú bűnöző, a rendőrségi nyelvben), *csopvez* (csoportvezető valamely üzemben), *szocpolos* (szociálpolitikai felelős a szakszervezeti bizottságban), *vévés* (viselésvállaló a TEXTIMEI-ben), *óhá* (orvostanhallgató), *efhá* (főiskolai hallgató) stb. Rövidítésként *oh.*, *fh.* stb.

3. Vallásfelekezetek: Ezek rövidítései gyakran mozaiknévvé válnak a bizalmas szóhasználatban; például *rómkat*, *ref.* Ne felejtkezzünk el azonban ezeknek bizalmas stílusértékéről. Temetesen tehát ne mondjunk ilyeneket: A *ref* egyház nevében helyezem el koszorúmat...

4. Sportrendezvények: *CSB* (csapatbajnokság), *EB* (Európa-bajnokság), *NB* (Nemzetközi bajnokság), *OB* (Országos bajnokság a vízilabdában), *OSN* (Országos Sportnapok), *ÖHV* (Összetett honvédelmi versenyek 1958-tól) *SZÚR* (színész — újságíró rangadó mérkőzés), *VB* (világbajnokság) stb.

5. Egyéb rendezvények: *VIT* (Világifjúsági és Diáktalálkozó), *BIV* (Budapesti Ipari Vásár, a BNV elődje), *BNV* (Budapesti Nemzetközi Vásár), *hábé* (házibuli) stb.

6. Tornák: *BEK* (Bajnokcsapatok Európa Kupája), *DK* (Davis Kupa), *KEK* (Közép-európai Kupa), *KK* (1. régebben: Közép-európai Kupa, 2. Kupagyőztesek Kupája), *MNK* (Magyar Népköztársasági Kupa a vízilabdában), *NK* (Nemzetek Kupája), *RK* (Rappan Kupa), *VVK* (Vásárvárosok Kupája) stb.

7. Hormonok: *ACTH* (adrenocorticotrop hormon), *FSH* (a folliculust, vagyis a női tüsző érését serkentő hormon), *LH* (luteinizáló hormon), *LTH* (luteotrop hormon), *STH* (szomatotrop hormon) stb.

8. Folyóiratok, újságcímek, könyvcímek: A század eleji diákság a Latin egyházi írók gyűjteményét, a Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorumot a rövidítése nyomán tréfásan *CSEL* néven emlegette. A régi Budapesti Hírlap és az Országos Hírlap korabeli újságírói beceneve *Béha*, illetve *Óhá* volt. A magyar rádióban az Új Zenei Újság rovat beceneve *UZU*. A magyar ifjúság az Ifjúsági Magazint *IM* néven emlegeti.

9. **T a n t á r g y a k:** A hosszú nevű tantárgyakat és a szakpárosításokat az egyetemen és a főiskolán gyakran a rövidítésekből született mozaiknévvel nevezik. Ilyenek: *bio-föld* (biológia és földrajz szakos), *bio-kém* vagy *biokémés* (biológia—kémia szakos), *dialmat* (dialektikus materializmus), *kém—fiz* vagy *kémfizés* (kémia—fizika szakos), *mat—fiz* vagy *matfizés* (matematika—fizika szakos), *pégé* vagy *polgáz* (politikai gazdaságtan), *speckol* (speciálkollégium) stb.

10. **S z a b á l y z a t o k, u t a s í t á s o k:** *Belszolj* (Belszolgálati Utasítás), *Harc szab* (Harcászati Szabályzat), *HSZ* (Hajózási Szabályzat), *KRESZ* (A közúti közlekedés rendjének szabályzata), *Lőkik* (Lőkiképzési Szabályzat), *PTK* (Polgári Törvénykönyv), *Szolgszab* (Szolgálati Szabályzat) stb.

11. **G y á r t m á n y o k, g é p e k, m ű s z e r e k, e s z k ö z ö k:** *AJKO* vagy *AJKO szűrő* vagy *AJKO szűrőprés* (az Almásfüzitői Timföldgyár kezdő A betűje + a két feltaláló, Juhász Ádám gépészmérnök, és Konkoly János vegyész nevéből), *alufa* (vékony *alumínium*lemez hozzátapadó *faboritással*), *alufól* (alumíniumfólia), *EÖK* (elemekből összeállítható készülék), *FÉG*-puska (régebben a Fegyver- és Gépgyár gyártmányaként kapta a nevét, mai neve: kisöbű sportpuska), *FUG* (felderítő úszó gépkocsi), *mirelit* (eredetileg a Mezőgazdasági Ipar Rt. *elit* gyártmánya volt, neve is ezekből a szavakból alakult), *neva* (ne vasald), *PB-gáz* (propán—bután gáz), *rokó* (a mentők roham- és baleseti kocsija), *rocsó* (rohamsónak), *szilmen* üveg (szilánkmentes üveg) stb. Sok külföldi eredetű hasonló szó is meghonosult a magyarban: *MHD-generátor* (magnetohidrodinamikus g.), *lézer*, *mézer*, *moped*, *radar*, *stuka*, *trafó*, *vidia* stb.

12. **V e g y i a n y a g o k, k é s z í t m é n y e k, m ű a n y a g o k:** Ezek közül talán magyar keletkezésű a *fónika* növényi tápsónév, mely a foszfor, nitrogén és kálium szavakra és összetételére utal. Hasonló a *foszkál* állattáp a foszfor és a kálium szavakból. Az ide tartozó szavak zöme nemzetközi eredetű. Ilyenek: *emmó* (az orvosi nyelvben az Mo. rövidítésből = morfium mint gyógyszer), *PAS* (para-amino-szalicilsav), *INH* (izo-nikotinsav-hidrazid), *CCC* (klór-klorinklorid), *PVC* (polivinilklorid), a félig magyar *RNS* és *DNS* a külföldi *RNA* és *DNA* helyett (ribonukleinsav, illetve acetát, illetve dezoxiribonukleinsav, illetve acetát) stb.

13. **E g y é b m o z a i k n e v e k.** A mozaiknévadás egész területét nem is nagyon lehet rendszerbe szedni. Lássunk néhány példát az eddigi felosztásba be nem sorolható mozaiknevekből: *htk* (honvédségi térítési követelmény, az esetleg hiányzó katonai felszerelési cikkek megtérítési kötelezettsége), *szig* (személyi igazolvány, a rendőrség szóhasználatában), *bionika* (a biológia, technika és a kibernetika szavak összevonásából, egy új tudományág neve), *MD* (egy új cigaretta neve 1967-től, a név a Magyar Dohányipar kezdőbetűiből), *Saujhely* (Sátoraljaújhely mozaikneve a vasutasnyelvben), *kász* (kísérleti személy a lélektanban), *citrancs* (a citrom és a narancs szóból, a grape fruit magyar neve), *egs* (elégéses, a diáknyelvben), *KN-kocsi* (kalauz nélküli jármű, főleg villamos), *mk* (műsoron kívüli, a rádiós nyelvben a műsorok időközzeit kitöltő kisebb zenemű neve), *ütk* (üzletszerű titkos kéjelgés), *kmk* (közveszélyes munkakerülés, mindkettő a rendőrségi nyelvhasználatból), *tfk* (terven felüli karbantartás), *M—B-elmélet* (Milankovics—Bacsák-féle elmélet a jégkorszakok keletkezéséről), *DMV* (dohánymozaikvírus), *OK* (Olcsó Könyvtár kiadványsorozat), *zh* (zárthelyi vizsga), *kfj* (községfejlesztési járulék), *kőfa* (községfejlesztési alap), *rbt* (rendelkezésre álló beépített teljesítőképesség, erőműé) stb. Vannak mondat-szó értékű mozaikszók is: *Buék!*, *Mizujs?* (Mi az újság?), *Tévé!* (Tudomásul vettem!).

Mindebből láthatjuk, hogy a mozaikszók ijesztő mértékben terjednek, a szaknyelveket lassanként érthetetlen zsargonná teszik, a hagyományos hangrendet semmibe veszik, a helyesírás korlátait szétfeszítik, ismeretlenségükkel és szokatlan hangalakjukkal a megértést sem értelmileg, sem érzelmileg nem szolgálják. Ne szaporítsuk tehát számukat, ne használjuk őket unos-untalan. De ha mégis kénytelenek vagyunk élni velük, magyarázzuk meg őket előbb az olvasónak vagy a hallgatónak, kapcsoljuk össze teljes nevükkel. Ne tévesz-
szük össze az újságot, folyóiratot, szakkönyvet a keresztretjtvénnel.

Ladó János

József Attila-kommentárok

I.

„A költeménynek nem árt a megszerzett világosság. Inkább gazdagítja. A fogékony olvasóban lassanként gyökeret ereszt az új megfelelések hálózata.”

(Roger Caillois: A költészet packázásai 118)

Némely széplélek úgy próbálja fitogtatni lelki finomságát, hogy finnyáskodva csempüli a verselemző értelem teljesítményeit. Szenvedélyesen elítélem az esztétikai beleérzősdínek e hitvány hamisjátékosságait. Nem érvnek, hanem szemtelenségnek tartom, hogy felfogásukat Arany János vagy Goethe kiforgatott szavaival mentegetik, indokolják. Az ilyenek persze azon is megütköznek, hogy „kiragadok”, „kiszakítok” bizonyos nyelvi jelenségeket a vers egészéből. „Minden oldalú” összefüggések kutatását emlegetik. Pedig nemhogy olyan bonyolult valaminek, mint egy költemény, de a legegyszerűbb dolognak sem lehet „valamennyi” oldalát számba venni! El v i l e g is lehetetlen! Az ilyen jelszó éretlen és értetlen áldialektikusok csalása vagy öncsalása: befejezett, korlátlan érvényű igazságokat tesz föl, s ilyen igazságok megragadásának képességét ruházza az egyénre.

Én igenis kiragadok részleteket a vers összefüggéseiből! Nyilván nem azért, hogy elszigetelten vizsgáljam őket, hanem hogy az értelmezéshez szükséges m á s összefüggésekben megjeljem azt a leghívebb magyarázatot, amely persze nem mond ellent magának az alkotásnak. Éppen ellenkezőleg: ez közvetíti a legnagyobb mennyiségű művészi üzenetet, ez gazdagítja a költeményt a caillois-i megszerzett világossággal!

II.

I.

Piros hold körül denevérek,
bársony koszorú, bodor féreg.
Malacvilágosság az égen.
Hűvöslő szalmazsák a réten.

Így kezdődik József Attilának „Piros hold körül” című, 1928-ban írt költeménye (1 : 342).¹ A József Attila-i groteszkek korszakának (vö. Gyertyán

¹ József Attila verseit és a költemények adatait a második szövegkritikai kiadásból (József Attila Összes művei. 1–2. Akadémiai. Budapest, 1955.) idézem.

Ervin: Költőnk és kora 115–35) jellegzetes versindítása ez! E groteszkek szinte kiáltanak a kommentátor után.

Az értelmezést csak közvetve segíti, de mégsem nélkülözhetjük a tárgyi magyarázatot. Ebből tudjuk meg például, hogy h o g y a n került a szalmazsák a versbeli rétre (hogya mi a lírai szerepe, azt viszont természetesen nem). Vágó Márta mondja el, hogy ebben az évben József Attila gyakran kirándult vele a Vágó-család ürmhegyi víkendházához. A hegyi végcélnál megebédeltek, azután a háziasszony – Vágóné – szétosztotta a matracokat, szalmazsákokat, díványpárnákat, ki-kivette a cókmojkját, és elvonult aludni a mezőre vagy a házacska körbefutó eresze alá. A költő akárhányszor éjszaka is ott kint aludt (vö. Vágó Márta: József Attila-émlékkönyv 200).

A „bársony koszorú, bodor féreg” magyarázatában a versváltozatok összevetésének az eljárása (erre l. Vajda László: PedSzle. 5 [1955]: 175–6; Szabolcsi Miklós: Kritika 5 [1967] 5–6. sz.: 42) segít. Idézett sorunk korábbi változata ez: „bársonyröptűek és kövérek” (ti. a denevérek. — l. 463). Ez a változat határozottan utal arra, hogy a „bársony koszorú” a puha röptű denevérek gyűrűje a hold körül, s ők azok a „bodor”: kiterjesztett bőrszárnyaik miatt kövérnek látszó „féreg” is.

2. De mit jelent a harmadik sor? Ismét Vágó Mártát idézem: „Estefelé, hazamenet — »malacvilágosság az égen« — a bécsi országúton gyalogoltunk befelé. Elmaradtunk Attilával a többiek mögött, csöndesen poroszkáltunk az úton, szemben az alkonyodó éggel, jobbra-balra a szagos mezőkkel —, megint Ringelnatzra és Morgensternre került a sor” (i.h. 199). A *malacvilágosságra* vonatkozó célzás azonban helyettesíti az elemzést. Ez a furcsa, egyéni szóalkotás természetesen hiányzik a ÉrtSz.-ból. Elsiklik fölötté az ÉrtSz.-at József Attila szavaival kiegészítő Diener-Dáki Péter tekintete is (Nyr. 89 : 65–9). Nem az a kérdés, hogy nyelvtanilag micsoda: már a középiskolás diák megállapítja, hogy a *malacvilágosság* valami alárendelő szerkezetű összetett szó, aligha birtokos-, inkább minőségjelzői. Tanult a főnévi előtagú, nyomósító-fokozó szerepű metaforikus összetételekről is (*tűzpiros, jéghideg, tükörsima*). Legföljebb olyan példákat talál ritkábban, melyeknek az utótagja is főnév; bár a köznyelvben is akad ilyen (*majomsziget*). De még a főnévi utótagú ilyen összetételek sem annyira különösek, hogy kirínának a népi elbeszélő stílusból (Veres Péter: *bogárszem, bivalylassúság*; vö. Benkő László: NytudÉrt. 35. sz. 72).

József Attila teremtménye nem alaktani, hanem jelentéstani probléma. Mi a metaforikus a z o n o s í t á s a l a p j a? Mi a közös sajátsága a *malacnak* és a *világosság-nak*? Lehetne ilyen alap a forma, az alak: a fényforrás kerekése, a „dagadt” koraesti telihold és a malac gömbölyűsége. Lehetne; de a „világosság” nem magára a holdra utal, hanem inkább az esti fényre. Inkább a világosság színe mutathat valami azonosságot a malacéval. „Disznó: rózsaszín alapon sok mocok!” — írja Naplójában (Bp., 1967. 238) Jules Renard. József Attila a nagyvárosok fölötti, távolból is jól látható füstös — rózsaszínű esti világosságról, piszkos rózsaszín derengésről ír: rózsaszínnek és mocoknak jellegzetes keverékéről. Ez az értelmezés illik bele a vers keletkezési körülményeiről, élményalapjáról említettekbe is, ez egy másik összefüggésbe, a tágabb szövegösszefüggésbe is.

A vers ugyanis csak a metafizikus esztétika bajnokai számára valami olyan független létező, melyet csak önmagából fejthetünk ki és meg. Az egyes

versek művészi információit, stílusuknak mint „járulékos közlemény”-nek (Fónagy Iván kifejezése) művészi hírtartalmát okvetlenül befolyásolja távolabbról az egész lírai életmű, közelebbről pedig az azonos időszakban írt, más vonatkozásban is hasonló versek alkotta kontextus. Emeljük ki a „Piros hold körül denevérek” lírai szövegösszefüggéséből, József Attila 1928-ban írt verseiből a *malacvilágosság* tartalmát magyarázó elemeket!

Óh, köd a lelkem, ködben áll
a rózsaszál, a rózsaszál.
Papagáj-hajnal szállt fölötte,
szárnyával hátba is ütötte . . .

(Derengő rózsza. 1 : 337)

Papagájhajnal: olyan sokszínű, olyan tarka hajnal, mint amilyen sokszínű, tarka madár a papagáj. A szín az uralkodó azonosságelem. Anélkül, hogy akár itt, akár később teljességre törekednék, megemlítem a háttérbe szorult más azonosságokat is. Ilyen itt a hajnali természet elelensége, mozgalmassága és a papagáj viselkedése közti azonosságelem, a hajnal derűje és a papagáj mókássága között föllelhető hangulati egyezés stb.

Ördög farába, semmi husába
s harapván Isten fehér hasába,
hajnal-nyelvem a világra öltöm —

(Ördög farába . . . 1 : 339)

Hajnalnyelvem: hajnal-, vagyis rózsaszínű nyelvem. Háttérben: a személyiségnek, indulatainak — szubjektív — nagysága és a természeti jelenség — objektív — nagysága közti azonosság.

A Medáliák 2. darabjának kéziratos sorváltozata:

Harapj az égbe nyers *hűshajnalon* (1 : 466)

Ismét a szín azonossága a metafora alapja; mögötte modern szinesztéziás hangulati azonosság: nyersség — frissesség. Távolabbról is irradiálódnak, besugárzódnak azonosságelemek: ilyen van az éhség indulata és a hajnal éles levegője közt.

Valószínűleg bizonyító anyagunkba sorolhatjuk a „Tudtam én” egy strófáját is:

Mormolgattam: szoknyád szele ez!
csermely [!]: *pipacsbúborral* habos,
aranyhalak raja benn a rozs,
illanásuk mosolyodnyi nesz.

(1 : 331)

A szövegkritikai kiadás megjegyzi, hogy az addig (1955-ig) megjelent gyűjteményes kiadásokban *pipacsbúborral* áll (1 : 458). Az eredeti, az első kiadás, a Nincsen apám, se anyám kötet és két gépirata alapján mégis *pipacsbúborral* formát tartanak helyesnek. A *búbor*-t — véleményem szerint igen helyesen! — a *buborék*-ból való elvonásnak tartják (i. h.). A *pipacsbúbor* tehát a pipacs színéhez hasonlatos buborék. Ez az értelmezés azonban nem eléggé szilárd. A sor változatai („*Pipacsok* között fehérre mos”; „Csermely, amely

pipaccsal habos”) lehetővé tesznek olyan magyarázatot is, amelyben a *pipacs-búbör* pipacsoknak a csermelybe hullt, a csermely piros buborékainak látszó szirmaiit jelenti. Megjegyezhetjük, hogy a *pipacsbúbör* változat így, sajtóhibásan is metaforikus összetétel.

Kissé távolabb áll a *malacvilágosság*-szerű összetételektől a következő példánk:

Kerek kazal tetejében Isten guggol ördöggépben,
vörös *paprikaujjakkal* dalunk pengeti . . .

(Tüzek éneke. 1 : 349)

Ugyanis a tűzisten *paprikaujjai* nem annyira 'paprikaszínű ujjak', hiszen a költő a színt közvetlenül is megjelöli: *vörös*. A színazonosság itt háttérbe szorul a képben, s helyette inkább az *a l a k i* azonosság kerül a központba: a száraz, hegyes piros paprikának és a lángnyelveknek az alakja közti megegyezés.

A Medáliák (7. sz. — 1 : 353) következő soraiban sem teljesen a keresett típusú összetétel rejlik: „A küszöbön a *vashabú* vödör, —”; „én is *bádoghábokba* horpadok”. A *vas*, a *bádög* előtag ugyan szintén színre, a felmosóvíz szürkéjére utal, de a *bádög* nemcsak szürke, hanem mint szerkezeti alaptagja is irradiálja, „horpadékony”, múltékony, nem állandó. Másrészt az anyagnév köznapibb minőségjelzői, illetve ilyen összetétel előtagjának a szerepében, mint az egyedi köznév: kisebb a nyelvi meglepetés. A *vashabú* összetétel képszerűségét, szemléleti intenzitását csökkenti utótagjának melléknévi szófaja is (így Vajda László: Irodalomesztétika. Főiskolai jegyzet, 1949. 104—6; a szerző szíves engedelmeivel idézem). De a szorosan megegyező fajtájú példák tanúsága is igazolja, hogy joggal magyaráztuk a „Piros hold körül” kérdéses szavát olyan köznévi elő- és utótagú metaforikus összetételnek, amely a *s z í n b e l i* azonosságon alapul.

3. Mindez igaz lehet, ezzel azonban még nem oldottuk föl a *malacvilágosság*-féle összetételek különös, meghökkentő érzelmi hatását, *g r o t e s z k* voltát. Meg lehetett őket magyarázni: a groteszk tehát nem az *i r r a c i o n á l i s* b ó l ered, ez a hatás megmarad a racionális elemzés után is. A groteszket általában a felfokozott indulati, hangulati ellentmondásosság jellemzi (hasonlóan: ÉrtSz., ÚMLex.): összeütközhet benne a nevetséges és az ijesztő, a bájos és a borzalmas, a fenséges és a rémítő, vagy az elbűvölő és undorító.

József Attila olyan szavakat kovácsol össze, amelyeknek hangulati velejárója összeférhetetlennek látszik. Ez a hangulati összeférhetlenség feszítia *malacvilágosság*, a *papagájhajnal*, a *hajnalnyelvem* vagy a *húshajnalon* összetételek egységét. Persze a groteszk bármely fájában rejlő feszültség még mindig csak forma: a valóság feloldhatatlan ellentmondásosságának költői, szemléleti átélését kifejező külső burok. Az illuzórikus megoldásokban reménykedő költő még nem használja ezt a kifejezési formát, az antagonisztikus ellentmondásokat értelmileg is átlátó, marxista művész pedig már nem.

Fenti tétel bizonyításra szorul. Vizsgáljuk meg tehát színazonosságon alapuló metaforikus összetételeit most már egész pályáját átfogva! Nem sorolhatjuk e groteszk összetételek közé azokat a kisebb intenzitású szóalkotásokat, amelyeknek utótagja melléknév; még akkor sem, ha egyébként az elő- és utótag közt megvolna a hangulati feszültség: *szemszínű* (Köntösök. 1922. 1 : 10), *földszín* (Tanulmányfej. 1 : 68), *ólom-öklü* (Ad sidera. 1923. 1 : 84), *csillagtollú* (Aki szegény, az a legszegényebb. 1924. 1 : 179), *főzelékszínű* (Medáliák. 1928.

1 : 353), *Koromorrú* (Regös ének. 1930. 2 : 27), *Vas-színű* (Vas-színű égboltban . . . 1933. 2 : 83), *rozsdalevelű* (Téli éjszaka. 1933. 2 : 81), *halott-fényű* (másként is értelmezhető! Boldog hazug. 1935. 2 : 135).

Mélyen alatta maradnak a tárgyaltaknak feszültségben, újszerűségben a kezdő József Attilának kedvelt, *bronz- és réz-* anyagnévi előtagú és főnévi utótagú metaforikus összetételei: *Rézarca, bronzajka* (Ősapám. 1922. 1 : 8), *bronz-ajakad* (Csókkérés tavasszal. 1 : 16), *bronzkoszorú* (Névnapi dícséret. 1 : 21), *bronzhajadra* (Üdvözlés. 1 : 43), *bronzajkaim* (Szerelem ez? 1 : 59), *bronzhaját* (Szerelmes kiszólás. 1 : 70), *réz-orcájok* (Aratásban. 1 : 20). Ezeket a — számomra bizony gyakran modorosnak ható — alkotásokat később már mellőzi. Már 1924-ben is különírja: *Bronz kebled* (Férfiszóval. 1 : 180), s aztán már csak egy versében bukkan föl a *réz-hajlással, réz-homloka* (Emlék. 1932. 2 : 65). Egyébként a *bronzkoszorú* nem is metaforikus, a *bronz kebled* szerkezet metaforájának alapja meg nyilván nem is a színazonosság.

A *malacvilágosság*-hoz hasonló feszültségű, azonos jelentéstípusú szóalkotást csak kettőt találtam. Egyet 1922-ből: *holló-vérek* (az egyébként gyenge *Ősapám* című versben. 1 : 8), egyet meg 1934-ből: „Az eget is e tájon *vászon-fény* lepi el . . .” (Nyári délután. 2 : 103). Ez utóbbi kitűnő találat a maga nemében és szövegösszefüggésében!

Talán nem kell külön magyarázgatnom, miért zárom ki példáim közül a *gyászfalára* (A füst. 1922. 1 : 58) vagy a nem metaforikus *violamezőket* (Szelíd, búcsúzó asszony. 1924. 1 : 148), *kátrányfolyam* (Acélgömb föl, föl! emelkedj! 1926. 1 : 264) féle összetételeket.

Mindezek után az sem meglepő, hogy az 1928. évi „Tüzek éneké”-ből idézett *paprikaujjakkal* a vers 1925-ben írt ősfelművében (1 : 235) még n i n c s meg. Ez az összetételfajta funkciót tölt be az egyes költeményekben is, de egyúttal a költő egy meghatározott korszakának, a „groteszkek korának” (vö. Gyertyán Ervin i. h.) ismertető jegyei közé tartozik, s részt vállal az e korszak egyes alkotásait á t f o g ó művészi üzenet közvetítéséből is.

III.

- I. „ . . . látlak, hallak és énekellek,
Istennek, tégedet felellek.”

Új nyelvi formákat életre hívva, a költő a nyelv lappangó, kihasználatlan lehetőségeit váltja valóra. Ezek az analógia bölcsőjében született „új” nyelvi élőlények egyszer úgy visítanak, olyan harsányan hívják föl magukra a figyelmet, mint a *malacvilágosság*, máskor meg annyira szemérmesek és finomkák, hogy nemcsak a spontán versolvasó elől bújnak el, hanem a műelemző markából is kisiklanak. Teljesen hatástalanok persze akkor sem maradnak, ha nem tudatosodnak: az értelmi fölismerés mégis növeli hatásukat. Az „Áldalak búval, vigalommal” (1927. 1 : 310) fenti két sorában is valami új rejtőzködik és hat.

Látlak, hallak, énekellek, felellek: négy hasonló igealak. Fontos ez a hasonlóság is: fontos a különbözőségük is! Az első egészen szokványos, köznapi; a második valamivel ritkább: a harmadik már erősen irodalmi zamatú; a negyedik még ennél is különösebb; meglehetősen szokatlanságával. Pedig mind a négy ige tárgyas, lehet őket tárgyasan ragoznunk, de nem egyaránt tűnnek meg akármilyen tárgyat maguk mellett. A második személyű határozott tárgyra

utaló és egyes első személyű alanyhoz kapcsolódó alakja nincs meg a köznyelvben mindegyiknek: leginkább a *felel* paradigmájából hiányzik! A *látok*, *látsz*, *lát* . . . ; *látom*, *látod*, *látja* . . . ; *látlak* teljes ragozási rendjével összevetve a *felelek*, *felelsz*, *felel* . . . ; *felelem*, *feleled*, *feleli* . . . után egy igealak helye üresen marad, csak mint lappangó nyelvi lehetőség létezik. Ezt az üres rubrikát tölti be a költő. Megteheti: az analógia segíti a teljes tárgyas ragozású igék közvetítő és irányító soraival, rendszerkiegészítő erejével (vö. Horger: *NytAl.*¹ 66–75).

De nem a kialakítás hogyanja, inkább a miértje fontos számunkra. Milyen lírai üzenetet bíz rá a költő ezekre az új alakokra? Meg fogjuk látni, hogy nemcsak a hasonló igealakok különbsége fontos, hanem a csak negyedszerre kitett, háromszor csak odaértett *tégedet* tárgy sem teljesen azonos – így elhallgatottságában sem. Azt is megfigyeljük majd, hogy a négy igealak jelentése nem mechanikusan adódik össze, hanem kölcsönhatásukból valami többlet jön létre, valami tömény költészet. Értelmes és ésszerű ez a varázslat: nem lesz nehéz titkát megfejtenünk.

2. A szokványos *látlak* formának jelenidejűségén a költői nyelv vizsgálatakor nem szabad könnyedén átsiklanunk. Az a szürke jelen idő még a köznapi érintkezésben sem egyértelmű (például jövő idő szerepe lehet). Kérdéses, hogy egyáltalán valóban jelen idő-e, tehát azt jelöli-e, hogy a cselekvés a közléssel egy időben megy végbe. Lehet elvégre olyan általános értéke is, mint a közmondások jelen idejű igéinek, tükrözhet bármely időben meglevő vagy lehetséges folyamatot is, idővonatkozása teljesen elhalványulhat (vö. MMNyR. I : 491; Szarvas: Magyar igeidők 290). Szorosan kapcsolódik ehhez az a kérdés is, hogy reális vagy irreális-e a folyamat? Valóban *látja*-e a lírai én a kedvest, tehát olyan vershelyzetet teremtett-e, melyben érzékleteit közli, vagy látomását vetíti ki, maga elé idézve a távol levőt, beleképzelve-látva valamibe, például a tájba szerelmesét?¹ Az igealak önmagában nem vall: a szűkebb szövegösszefüggés sem elég a döntéshez. Az egész vers érzelmi és képi tartalma (Vajda László kifejezései) arra készíttet, hogy ne szűken-konkrét jelen idejűnek tartsam a *látlak*-ot, hanem olyannak, amelynek idővonatkozása elhalványult, s ne csak megengedhetőnek, hanem valószínűbbnek véljem irreális-látomásos értelmezését.

3. A *hallak* a ragozási rendszernek ugyanazon a helyén áll, mint a *látlak*, de gyakoriságuk, nyelvi valószínűségük (erre Fónagy: Nyr. 86 : 309–20) korántsem azonos. A *hall* ige megszokott tárgyai ugyanis szűkebb körűek: általában hangjelenségeket jelölő főnevek, ritkábban olyan dolgok, amelyeknek a hangadás az uralkodó sajátsága (vö. ÉrtSz.). A köznyelvben is előfordul, hogy „Hallom a *gyereket*”, a telefonkagylóba is beleszólhatok, hogy *Hallak!*, az ilyen alakokban mégis ott rejlik egy nagyon kopott, szürke névátvitel, metonímia, és ezen belül, pontosabban szinekdoché. Az ilyen szinekdochében vagy a nem és a fajta, vagy a rész és egész cserélődik föl (vö. Stil. 110–2). Gyakoribb, hogy a rész jelöli az egészet, de előfordul a fordítottja is: mint a mi esetünkben. Az egész – a lappangó *téged* tárgy – helyettesíti a részt: *hangod*, *szavad*, *dalodat* stb.

Rég tudjuk, hogy az elkoptatott szóképeket az igazi művész fölfrissítheti, fölélesztheti (vö. Zlinszky: A magyar stil. útja 212–3). József Attila versében is feltámad a *hallak*, ez az önmagában már hatástalanná laposult, szokványosult

¹ E kategóriákra (vershelyzet, versmagatartás) l. Török Gábor: A líra: logika.

szinekdoché. A következő két igealak besugárzására frissült föl! De erről bővebben kell beszélnünk.

4. Alaktani vonatkozásban az *énekellek* is érdektelen: ugyanaz a helye a paradigmában, mint a *látalak* és *hallalak* alakoknak. Ugyanaz, mint a vers egy közzététele előtti gépiratának változatában a helyette álló *elképzelek* (1 : 453). De mennyivel gyengébb ez a régebbi *elképzelek* variáns! Lerontja az előző két ige látomásos erejét: a látomásként való magyarázatnak még a lehetőségét is megingatja. Tárnya, a *téged* sűrít-e valami többletet magába? Az *énekellek* mellől hiányzó, de oda értendő *téged* viszont tele van stílus közvetítette „járulékos közleménnyel”.

Az *énekel* ígéhez fűzött tárgy bizonyos fajtáinak jelentős stílárís értéke, hangulat- és hangnemmódosító hatása lehet; főként azoknak a tárgyaknak, amelyek nem az ének műfaját, fajtáját, címét, hanem a t é m á j á t jelölik. „Fegyvert s vitézt éneklek” — kezdi Zrínyi. „Éneklek a fársáng *nappjait* s *Dorotttyát*” — így Csokonai (vö. ÉrtSz.). E témajelölő tárgyak a latin *cano* 'énekel' akkuzatívuszi vonzatának szolgál lefordításával keletkeztek, de stílus-hatásuk ma már nem idegenes-latinos, hanem az eposz műfajának besugárzása folytán archaikus, fenséges (vagy ezt parodizáló).

Eposzi hatások lírai versben? Eposz és líra nem áll oly messze egymástól a modern magyar irodalomban, mint hinnénk. Nem szólok most Juhász Ferenc lírai eposzairól (Tékozló ország stb.), de Adyt már említhetem (A szerelem eposzából: lírai vers!). Tóth Árpád elégiájának a címe is eposzi kelléket idéz (*Invokáció* Csokonai Vitéz Mihályhoz), s a versben ott van az eposzi hangulatú, témamegjelölő tárgy (propozíció):

„Vemhes az Idő új honfoglalással,
Költöm! én is *honszerzést* dalolok . . .”

Az értők jól ismerik a kései József Attila verseit indító (máskor meg a versebe szövődő) nagy lélegzetű eposzi hasonlatokat is (Thomas Mann üdvözlése, Mint a mezőn, Mint gyermek . . . , Leülepszik . . .). Eposzi hangulathatásokra törekvő, ilyeneket kiaknázó lírai versek tehát korántsem ritkák újabb irodalmunkban. Idézetünk *énekellek* alakjának még sincs meg teljesen ez a hangulata, legfőljbbe diszkrét háttéréül szolgál. Nincs meg a vers műfaja (dal) miatt, népi hangvétele miatt, nincs meg azért sem, mert az eposzi témamegjelölő tárgyak — akár embert jelentenek, akár nem — nyelvtanilag harmadik személyűek; idézetünk igéi viszont második személyű tárgyra mutatnak. Még ezeknél is nyomósabb érvünk az, hogy az *énekellek*-et másként is értelmezhetjük: elénekellek, mert zene, muzsika, dallam, himnusz vagy (e legutóbbira lásd a következő sort), még topogásod is „muzsikás romlás”. Igealakunkban így kibontatlan metafora vagy akár metaforák raja rejlik. Leghatározottabban a *felellek* bizonyítja majd, hogy az *énekellek* nem eposzi gyökerekből sarjadt, hanem metaforateremtő szándékból.

5. A *felel* hat főjelentése közül kettőnek lehet tárgya, ezek a lehetséges tárgyak azonban jelentésük szerint szűk körre korlátozódnak: 1. *Mit* felelt? *Semmit sem. Valami ostobaságot. Azt* felelte, *hogy* . . . ; 2. iskolai használatban a „*valamiből* felel” állandó határozó helyett ritkább és alsóbb nyelvi szintű vonzatként állhat tárgy (pl. Svájcot felelte földrajzból; vö. ÉrtSz.). Ahhoz, hogy a *felellek* létrejöjjön, ezek a tárgyak is szolgáltatnak irányító sorokat, a tárgyas és tárgyatlan igék közti érintkezések és átcsapások is; de utaltunk már

rá, hogy a teljes tárgyas ragozású igék paradigmái általában, közvetlenül pedig a *látlak* s a versben némileg ennek analógiájára formálódó másik két igealak szerepe volt a legjelentősebb. „... *tégedet* felellek”: ez már kétségtelenül metafora! Mert mi vagy te, ha felellek, ha felelhetlek? Válasz vagy a számban arra a kérdésre, amelyet Isten: sors, élet, mindenség nekem szegez. Megoldás vagy, és a megoldás kimondása is; vagy kidalolása: hiszen *énekellek!*

Íme, itt a bizonyíték az *énekellek* metaforikus jelentéséről! De menjünk még jobban vissza! Énekelhetlek: hiszen hallak. Hangzás vagy, muzsika vagy. Így visszafelé haladva tehát kiderül, hogy nemcsak az *énekellek* metafora (nem pedig latinos vonzat), hanem a *hallak* is (nem pedig színekdoché).

Ha a keletkezést nézzük: az első három alak analógiájából sarjadt a negyedik; ha a költői hatást: a legutóbbi ige ragyogtatja föl az előzőket, és tükrözteti az előző kettő színárnyalatait is. Önmagában meghökkentő alak, de a vers olyan finom fokozatossággal emelkedik hozzá a csak látszólag azonos, de a köznapi nyelv számára egyre ritkább alakok lépcsőin, hogy ezen az úton nem zökkent meg a nyelvi megjelentetés.

6. Igesorunk mint halmozás, mint bizonyos vonatkozásban azonos elemek ismétlődése is hatásos (vö. Zolnai Béla: *Nyelv és hangulat* 66–82), fokozza a vers érzelmi átfűtöttségét. Ez a halmozás azonban — a versindító *áldalak*, meg az *Istennek* jelentésével egybehangzón és összegződve — bizonyos vallásos szövegek háttérhangulatával, áhítatával és magasztosságával is gazdagítja az alkotást. Gondoljunk például a hagyományos katolikus miseszövegre (Gloria: „*laudamus te, benedicimus te, adoramus te, glorificamus te*”) s a vele kapcsolatos egyházi énekszövegekre, amelyek nemcsak többes, hanem egyes első személyű alanyokkal mutatnak sorozatosan az egyes második személyű tárgyra. Rejtettebb módon ható, de hasonló költői lelemény ez, mint amelyet Juhász Gyula a „Profán litániában”, Kaffka Margit és Kosztolányi azonos, *Litánia* című versében alkalmaz.

7. Vissza kellene most illeszteni az értelmezett sorokat a versbe, hogy ott tovább gazdagodjanak környezetük által. Kiderülne, hogy a kedves nő muzsika voltát nem is egyetlen férfi hangja énekli, hiszen a költő azonosul a természettel: óvó tenyerei búzaföldek és fellegek, haja — a vers egy korábbi változata szerint egészen ki is fejtve — az erdő. De nem nő túl azon, akit szeret: mint táj is az ő lehetébe tud burkolózni. Izgató és gyönyörűséges feladat: nem fosztom meg tőle a versolvasót.

Hiszen csak azt vállaltam, hogy két verssor négy igealakjának értelmes varázslatát varázslatos értelemmé fordítom le.

Török Gábor

Bír vagy bír?

Ennek az igének írásmódját Akadémiánk helyesírási szabályzata 1922-től 1950-ig mind a két változatban megengedte, a szabályzatnak legújabb, 10. kiadása szerint azonban hosszú *i*-vel kell írni: *bír*.

Ha ilyen helyesírási kérdést akarunk szabályozni, azt kell tudnunk, melyik kiejtés van jobban elterjedve. Sajnos, nem ismerek olyan nyelvészeti művet, amely tájékoztatna arról, hol mondják a magyarul beszélők röviden:

bír, hol hosszan: *bír*. Annyit mégis tudok, hogy a *bír* nem csupán dunántúlias kiejtés. Már Szinnyei József Magyar Tájszótárából láthatjuk, hogy a székelyek is ejtik rövid *i*-vel a *bír* igét. Ezenkívül azonban saját tapasztalatomra is hivatkozhatok. Szülőföldemen, Heves megyében, Gyöngyöshalászon szintén *bír* az ember valamit, nem pedig *bír*, azért én se *birom* megszokni a *birom* kiejtést. Azt hiszem tehát, kevesebben beszélnek így: *bír*, többen vagyunk olyan magyarok, akik így ejtik ezt az igét: *bír*, ennél fogva nem lehet azt állítani, hogy a köznyelvi alak a *bír*, nem a *bír*.

Vajon hogyan mondogathatta ezt a szót nyelvünknek kiváló ismerője, Arany János? Költeményeiből elég sok példát lehet idézni a rövid *i*-s változatra, mindjárt a Toldiból ezeket: „Hárman sem *birnátok* súlyos buzogányát” (Előhang, 2. versszak); „... lebzsel készakarva, Noha *birna* dolgot, mert erős, mint marha” (II, 11); „Hajnalig se *birtam* a szemem lehunyni” (IV, 14); „Mit csinálsz most Miklós? jaj, dehogy *bírsz* vélek!” (V, 8); „*Birjad* békességben *birtokod*, ha rád száll” (XII, 11). Egyéb verseiből hasonlóképpen: „De egy se’ *birta* mondani Hogy: éljen Eduárd” (A walesi bárdok). „És még *birta* volna, nemde?” (Pázmán lovag III.) „Közülök is hármat leölt, Míg *lebirák*, győzők” (Éjféli párbaj). (Forrásom: Arany János Összes Munkái. A Franklin Társulatnak Voinovich Géza gondozásában megjelent ötkötetes kiadása.)

Balassa József azzal érvel a *bír* alakváltozat mellett, hogy „más a *birtok* főnév és *ti birtok*” (Nyr. 59 : 197). Hát az igaz, hogy ha a *bír* formát szentesítjük, akkor nem teszünk különbséget Balassa példáján kívül a *birok* igealak és a *birtok* főnév között sem: nem *birok* dolgozni: *birokra* kelek vele. Ámde ne felejtjük el, hogy ha ragaszkodunk az *i*-hez a *bír* igében, akkor így kell beszélnünk és írunk: dolgozni nem *bíró bíró*, e helyett: dolgozni nem *bíró bíró*. Továbbá ha a *bír* változat mellett szavazunk, akkor több az egybevágás az igének elbeszélő múltbeli alakjai és más szavak között. Hadd lássuk ezeket is! Te még *bírád* dolgozni; valaki *bírád* (kritizál) valamit. Nem *bíránk* dolgozni; ő a mi *bíránk*. Ti sem *bírátok* dolgozni; ő a ti *bírátok*. Én sem *bírák*, te se *bírád*, mi se *bírók*, ők se *bírák* a munkát; ő az én *bírák*, a te *bírád*, ők a *bírók*, a *bírák*.

Különben én nem tartom veszedelmesnek ezeket az egyezéseket, és úgy gondolom, nem származik semmi félreértés abból, hogy ilyesmit mondunk vagy írunk: „*Birtok* az, amit *birtok*.” Énnekem tehát most is az a véleményem, hogy jobb volna, ha a helyesírási szabályzat a *bír* helyett a *bír* változatot tenné kötelezővé (Nyelvtudományi Közlemény 50 : 313).

Szülőfalumban többször hallottam ezt a kérdést (csak az *i*-t jelölöm pontosan a kiejtés szerint): „Hogy *biroga*tja magát?” Szinnyei is idézi említett szótárában a Nagykunságból ezt a „hogya vagy?” jelentésű szólást: „Hogy *biroga*to*d* magad?” Eszerint nyugodtan szabályozhatjuk helyesírásunkat így: Hosszú *i* van ebben: *ír, íroga*t, de rövid emebben: *bír, biroga*t.

Nem lehet egyetérteni azzal se, hogy a helyesírási szabályzat szótára hosszú magánhangzót kíván ebben a löindító és -biztató szócskában is: *gyí!*, *gyű!* Ez se valami elterjedt, általános kiejtés. A Szamosháti Szótárban *gyü* van, és Petőfi Sándor is rövid *i*-vel írta: „*Gyi*, te fakó, *gyi*, te szürke, *Gyi*, két lábam, fussatok!” (A vándorlegény); „Megitattam, *gyi* lovam, *gyi* Betyár...” (Szülőföldemen). Ez a helyes írásmód, nem a *gyí* és a *gyű*. Arany János költeményében, A nagyidai cigányokban szintén ezt olvassuk: „*Gyihé!* *gyühé!*» már most; kezdődik a hü-hó, *»Gyihé!* *gyühé!*» kiált a várbul az ekhó” (II. 34).

Mit mondanak a hangok?

1. Már néhány éve sűrűn visszagondolok egy Karinthy-humoreszkre. A címe: „Mint vélgaban”. Van ebben egy halandzsavers, amely így szól:

A pó ha engemély kimár —
De mindegegy ha vildagár
... mert engemély minder bagul,
Mint vélgaban a bégahur! ...

A humoreszkben mint finoman törékeny, borongós, dekadens hangulatú szonett-töredék szerepel.

Meghökkenett a vers, mert valóban kiéreztem a jelentés nélküli hangsorokból a költő szándékát.

Csak később igyekeztem magyarázatot keresni erre a különös jelenségre. Az indítékot Fónagy Iván két tanulmánya adta, „A költői nyelv hangtanából” (Budapest 1959. Ezentúl KNyH.-val jelölöm) és „A metafora a fonetikai műnyelvben” (Budapest 1963., ezentúl: MF.).

2. Először arra voltam kíváncsi, vajon mások is érzik-e a „Mint vélgaban” finom törékenységét, dekadenciáját, másokban is borongós hangulatot kelt-e a vers zenéje. Negyvenöt különböző korú érettségizett nő és férfi véleményét kértem ki. Heten azt felelték, hogy számukra semmit sem jelent a vers. Egy nyolcadik szerint értelmetlen „kiszámoló”. Ketten kellemes hangulatúnak, jókedvűnek érezték. Az egyik olvasó — alighanem a *bégahur* hatására — így jellemezte: „napos tóparton békabú”. A *bégahur* csak a béka képzetéért felelős, azért már nem, hogy a békák búsak, ahelyett, hogy örülnének az esőnek, az életnek.

Tizenöt kísérleti személy borongósnak, mélabúsnak, szomorúnak, bánatosnak nyilvánította. Idézem ezek közül a konkrétabb jellemzéseket: „bánat, de nem vigasztalan”, „szomorkás tűnődés”, „pesszimista hangulat”, „nekem semmi sem sikerül”, „szomorú, mondhatni az élettel elégedetlen sorok”, „mély letargia, szerencse, hogy nem értem, mert akkor nagyon szomorú lennék”.

Nem áll ellentétben ezzel a további tizenkilenc kísérleti személy véleménye sem (talán egy kivétellel): „reménytelenség, csalódottság”, „filozofikus beletörődés a változtathatatlanba”, „másnapos hangulat”, „ha magam vagyok, előjönnek a régi gondolatok”. Ketten a vers elégikus jellegét emelték ki. Három olvasó számára halálról, elmúlásról, válásról szólt a költemény: „elmélkedés a mulandóságról”, „ne keseregj, mert minden elmúlik, az életed úgyis csak egy pillanat”, „valami nagyon nagy dologtól való fájdalmas megválás, lehet, hogy az szerelem, eszme, lehet esetleg halott siratása”. Négyen is össze vagy alkonyra gondoltak: „ősz hangulat”, „tájéleíró versre emlékeztet, alkonyat, napnyugta, csend, nyugalom”, „ha estefelé kinézek a pusztuló őszi kertbe, eszembe jut, hogy a létem éppoly jelentéktelen és hajszálon függ, mint a fáról lehulló levél sorsa”.

Egy olvasó számára viszont tavaszról szólt Karinthy verse: „tavasz hangulat — május, zöld bokrok, madárcsicsergés — zápor, mennydörgés — csend, nyugalom — vizes fű, fa, bokor”.

Ketten egybekapcsolták az ellentétes hangulatokat: „moll hangnem humoros kicsengéssel”, „lehangoló, de néhol kissé pajzán”.

A szöveget géppel írott papírlapon nyújtottam át a kérdezetteknek. Hangosan, kétszer-háromszor felolvastattam. Szándékosan nem magam mondtam el, nehogy önkéntelenül is befolyásoljam hanghordozásommal a kísérleti személyeket. Még a kísérlet előtt meggyőződtem arról, hogy nem ismerik a humoreszket. A vershez nem fűztem kommentárt. Csak arra kértem a résztvevőket, hogy ne kíséreljék meg az értelmetlen hangsorokat értelmes szavakkal helyettesíteni, csak a hangok zenéjére figyeljenek.

A kísérleti személyek véleménye sokféleségében is alapjában véve egységes. 45 válasz közül 35 válaszban a közös mag, hogy kiéreztek valamit a költő szándékából. Ki többet, ki kevesebbet hallott, ki ezt, ki amazt az árnyalatot ragadta meg

3. Hogyan közölhet hangulatot az értelmetlen szöveg?

Messze vissza kellene kanyarodnunk az időben, ha nyomon akarnánk követni a hangok „jelentése” körül lezajlott és még napjainkban is zajló vitát. A hangszimbolika problémája Platontól napjainkig sokat foglalkoztatta a nyelvtudományt (vö. KNYH. 9–14).

A vita helyett egy kísérletsorozat eredményeit szeretném röviden ismertetni. A KNYH.-nak elolvasása után szerettem volna magam is meggyőződni: illúzió-e a versek „muzsikája”, a hangokból kiáradó hangulat. Valóban a hangsorból árad-e, vagy inkább a szavak jelentéséből; vagy esetleg a kettő együtt kelt bizonyos érzelmi hatást; s ha együtt keltik, milyen kapcsolatban áll egymással a hangalak és a jelentés?

A KNYH.-ban (38–52) ismertetett két módszer — a szubjektív (asszociatív) és az objektív (statisztikai) — módszer közül az előbbi választottam. Játékos, metaforikus kérdések segítségével igyekeztem kitapintani, fűződnek-e tipikus képzetek egyes beszédhangokhoz, és ha igen, meghatározhatók-e hangonként. A magánhangzókkal kezdtem a kísérleteket. A magánhangzókat a vízszintes nyelvmozgás szerint csoportosítottam, és összehasonlítottam minden magánhangzót minden magánhangzóval (Fónagy Iván a KNYH.-ban csak az *i*-t veti egybe az *u*-val).

A kísérletek a következőképpen folytak:

A konkrétól az absztrakt felé haladva egy afrikai nyelvből vett és kitalált szópárokhoz indultam ki. Hallgatóim például az *dzirir* és *dzurur* szót hasonlították össze vagy ilyen kérdésekre válaszoltak: „Van két elefánt, egyik Bimbi, a másik Bumbu. Melyik a nagyobb, a vidámabb, a fürgébb, az erősebb...”. Egy későbbi kísérletnél már elvontam, kiemeltam a szóból a kérdéses hangokat, de megtartottam még a játékos, konkrét helyzetet: „Az egyik cica *i*, a másik *u*, melyik a nagyobb...?” Végül elhagytam a mesét és egyenesen rákérdeztem az egyes hangokra: „Hasonlítsuk össze ezt a két hangot: *i* — *u*. Melyik a nagyobb...?” A kísérleti személyek maguk is több ízben kiejtették a kérdéses hangokat, mielőtt válaszoltak volna a kérdésre.

A kísérleteket kétféle helyzetben végeztem el. Csoportos beszélgetés keretében és egyénenként. Mindkét módszernek megvolt az előnye és hátránya. A csoportos beszélgetés jó hangulatot teremtett, viták keletkeztek, a viták ösztönzőleg hatottak, felszabadult a képzelet, és igen sok érdekes, konkrétan megfogalmazott vélemény hangzott el. Számolnom kellett azonban a kísérlet tisztaságát zavaró tényezőkkel, így mindenekelőtt a vélemények egymásra hatásával.

A beszélgetés során jegyeztem fel a következő válaszokat:

Kérdésem: Hogyan mozog?

Válasz: Az *a* — lépked, cammog

- e* — sétál
- i* — ugrál, pörög
- o* — gurul (közben szuszog)
- é* — fut, siklik, suhan
- á* — ballag, poroszkál
- ü* és *ö* sietnek
- u* — katonásan döngeti a talajt

A magánhangzókkal kapcsolatban a következő jelzők elszórtan hangzottak el 8–13 éves gyermekekkel folytatott csoportos beszélgetések folyamán:

- az *i* — fehér, piros, vidám, halvány, a legszebb színű, élénk, fiatal, üde, játékos, gyerekes, visít, szúr, kötekedő, sovány
- a* — fekete, bordó, barna, öreg, komoly, jószágos, férfias, nyugodt, komor
- e* — szürke, borsózöld; gyengédebb, mint az *a*; finomabb, mint az *i*; sárga
- é* — halványzöld, drapp, kedves, okos, világos narancsszínű; olyan, mint egy kellemes hölgy
- á* — bíborszínű, fenséges, hangos, sötét vöröses barna
- ö* — keményebb, mint az *e*; olajszínű, szigorú
- ü* — kellemetlen, haragos, cingár, hideg, friss, fürge
- u* — szilvakék, sötétlila, fájdalmas, szomorú, haragos, fenyegető
- o* — kövér, kedves, barna, lusta, buta, sötétbarna

A kérdezettek olykor érzékenyen reagáltak a legfinomabb eltérésekre is. Pl. többen megkérdezték, hogy hosszú vagy rövid magánhangzóról van-e szó, „mert a hosszú szomorúbb, a rövid vidámabb” — mondta valaki. Egy tizenkét éves kislány azt mondta, hogy a legszebb hang az *a*. Miért? — kérdeztem. „Azért, mert most szomorú vagyok.” — És ha vidám volnál? „Akkor az *i*, mert az olyan mosolygós.”

Két lurkó birkózik, az egyik *o*, a másik *i*. Melyik fekteti két vállra a másikat? Egy hatéves fiú így felelt: „Az bizonytalan, mert az *o* erősebb ugyan, de az *i* fürgébb.” Egy tízéves kislány a kísérlet után néhány nappal elmondta, hogy olyan érdekes, mikor anyukájának jó kedve van, akkor olyan világos színűek a hangjai. Ha mérges, akkor sötét lesz a hangja, és ropogtatja a szavakat. A kislány kitűnően érzekelte az előrehozott magánhangzóképzést a kedveskedés, s hogy a feddés anyai hangjai valahonnan mélyebbről jönnek, sötétebbek, a mássalhangzók „ropognak”.

Tudjuk, hogy az öröm általában a nyelvhát előre-felfelé tolódásában jut kifejezésre (KNyH p. 87).

Sorra kerültek a mássalhangzók is a beszélgetés folyamán, nem bizonyultak azonban olyan népszerűeknek, mint a magánhangzók. A „zeneibb” magánhangzókat fúvóhangszerek hangjához hasonlították — az *i*-t a piszton hangjához, a tánczene egyik 15 éves rajongója szerint az *o* és *u* szaxofonhangra emlékeztet, az *á* a trombita hangjára — a mássalhangzókat

ütőhangszerekhez: dobszóhoz a zárhangokat, főként a zöngéseket; az affrikátákat és zöngétlen-zárhangokat a rumbatókkal azonosították, a *r*-t a dobpergéssel. Mindez természetesen következik a beszédhangok képzésmódjából, hangszínéből. Az elől képzett, felső nyelvvállású *i* hangja, világos, éles hangszínénél (magas felső formánsainál) fogva a hasonló hangszínű pisztonra emlékeztet, az *o* és *u* a mélyebb hangszínű szaxofonra, a nyelvhegy pergésével képzett *r* a dobpergésre é. í. t.

Arra a kérdésemre, hogy melyik hang tetszik legjobban, a következő válaszokat kaptam (csak mássalhangzókról volt szó):

- a *h* a legszebb, mert puha, finom levendulaszínű
- a *z* a legszebb, mert olyan, mint a méhzöngés
- a *m* a legszebb, mert lágy, nőies
- a *l* azért szép, mert kecses, könnyed, suhan, folyik
- a *zs* barátságos

Ezekre a megjegyzésekre még visszatérek a táblázatok értékelésekor.

Beszélgettem óvodásokkal is. Az ő metaforáik perdöntőek e kérdésben, mert ez a korosztály sem a betűk ismeretével, sem nyelvészeti alapfogalmakkal nem rendelkezik (KNyH. 33 és kk.). A betűk ismerete ugyanis, különösen az alsó tagozat első osztályaiban oly súllyal esett latba, hogy erősen korlátozta a kísérletek lehetőségeit. A kisiskolások az írással kapcsolatos nehézségek következtében nem tudnak elvonatkoztatni a betűformától. Ez az ellenőrző kérdésekből derült ki. Ilyen esetben a válaszokat nem számítottam be.

Körülbelül 20–25 kis óvodással beszélgettem. A beszélgetésben itt nagyobb szerepe volt a mesének, mint az eddigi kísérletekben, a célból, hogy föloldjam a kis ismeretlenek félénkségét (s a magamét), és a hangok többszöri kimondatására itt még nagyobb szükség volt.

A magánhangzókna csak a határesetekre kérdeztem (*i*–*u*). Mivel lehetőségeim erősen korlátozottak voltak, az óvodásokkal folytatott beszélgetések alapján, sajnos, táblázatot nem tudtam eddig készíteni, csupán magamat tudtam meggyőzni arról, hogy az első nehézségek után a kis óvodások is „éreznek valamit” az elszigetelt beszédhangokban.

Voltak, akiknek úgy megtetszett a játék, hogy nem akartak elengedni, kértek, hogy még kérdezzek, és ami a legfontosabb — a legnagyobb biztonsággal feleltek a kérdésekre. De ezek száma kisebb volt, mint a kérdezettek fele.

Általános tapasztalataim:

A veláris magánhangzókat sötétebbnek, szomorúbbnak, tompábbnak érezték, mint a palatálisokat, a mássalhangzók közül a *l*, *m*, *h*, *j* hangok puhaságát határozottan megjelölték. A *r* és az explozívák, különösen a zöngétlen *t*, *k* keménynek, bácsinak, verekedősnek találtattak. A kedvenc hang itt is az *i* volt, amelyről kijelentették, hogy piros, fürge, jókedvű. Az *ó*-ról, hogy gurul és játékos. (Talán éppen azért játékos, mert gurul.)

Néhányan színekkel is megjelölték a hangokat, a palatális magánhangzókra, valamint a *m*, *j*, *h* hangokra világos színekkel mondtak. Legbiztonságosabban a palatalizálódott mássalhangzók nedvességét érzékelték.

4. Számszerűen, természetesen, csak az egyenként lefolytatott kísérletek értékelhetők. Az eredményeket táblázatba foglaltam (vö. 1–9. táblázat).

Mindebből, úgy gondolom, levonhatunk már néhány általános következtetést.

a) A feleletek 79,69 százaléka (felnőttek), ill. 85,94 százaléka (gyerekek) amellett szól, hogy a palatálisok „kisebbek”, mint a velárisok, és az *á* hang nagyobb a többinél (69,41 százalék, ill. 70,77 százalék), a felső nyelvéllással képzetek (*u, ü, i*) kisebbek, mint az alsó nyelvéllásúak (*e, a, á*) (61,12 százalék, ill. 55 százalék), az illabiálisok (65,05 százalék, ill. 67,67 százalék) a labiálisoknál kisebbnek bizonyultak.

b) A feleletek 88,95 százaléka, ill. 86,54 százaléka a velárisokat sötétebbnek tartja a palatálisoknál. A labiálisok sötétebbek az illabiálisoknál (a válaszok 75,75 százaléka, ill. 75,25 százaléka), az alsó nyelvéllásúak sötétebbek a felső nyelvéllásúaknál (64,45 százalék, ill. 62,57 százalék).

c) A „melyik szebb” kérdésnél a szubjektív tényezők előtérbe kerültek. A palatálisokat a feleletek 64,03 százaléka, ill. 63,50 százaléka, az illabiálisokat 62,50 százaléka, ill. 64,75 százaléka, az alsó nyelvéllásúakat 57,50 százaléka, ill. 53,13 százaléka tartotta szebbnek.

d) A velárisok szomorúbbak a palatálisoknál (81,85 százalék, ill. 86,06 százalék), a labiálisok az illabiálisoknál (68,10, ill. 76,76 százalék, az alsó nyelvéllásúak a felső nyelvéllásúaknál (56,12, ill. 57,23 százalék).

e) A palatálisok fürgébbek a velárisoknál (70 százalék, ill. 67,64 százalék) az illabiálisok a labiálisoknál (62,60 százalék, ill. 66,09 százalék), a felső nyelvéllásúaknál (62,22 százalék, ill. 71,67 százalék).

f) A velárisok erősebbek a palatálisoknál (88 százalék, ill. 83,25 százalék), az *á* hang erősebb a többinél (76,88 százalék, ill. 80 százalék), a labiálisok az illabiálisoknál (59,75 százalék, ill. 62,75 százalék), az alsó nyelvéllásúak a felső nyelvéllásúaknál (72,23 százalék, ill. 75 százalék).

Mint hogy a hangok szubsztanciája — a hang akusztikai sajátosságai és képzési mozzanatai — határozzák meg a hang esztétikai jellegét, a metaforák mind visszavezethetők hangingerre, vagy kinezztétikus élményre, illetve mindkettőre.

Nem térek ki azokra a metaforákra, amelyeket Fónagy Iván is elemez a KNyH.-ban vagy a MF.-ban.

Érdekes, hogy az alsó nyelvéllásúakat szebbnek érzik a gyerekek is és a felnőttek is, mint a felső nyelvéllásúakat. Talán a kisebb izomfeszültség játszik itt szerepet, talán a nagyobb hangerő.

Az *á* világosabbnak, vidámabbnak bizonyult a veláris magánhangzóknál. A többi kérdés csoportban az *á* inkább a veláris magánhangzókhoz igazodott.

Jól megegyeznek a táblázatok a csoportos megbeszélések eredményeivel. A beszélgetések során világos színekkel hozták kapcsolatba az elől képzett magánhangzókat. Az egyéni kísérletek eredménye szerint is az elől képzettek a világosabbak.

A zárhangok keményebbnek bizonyultak a nazálisoknál is, a réshangoknál is. Ez nyilván összefügg azzal, hogy a zárhangokat nagyobb energiával képezzük (MF. 27 és k.). Így az is érthető, hogy a nagyobb energiával képzett zöngétlen mássalhangzók általában „keményebbek” zöngés párjuknál, s hogy éppen a *h* bizonyult a leglágyabb mássalhangzónak, hiszen a *h* képzésekor a levegő ugyanolyan akadálytalanul áramlik a szájüregén át, mint a magánhangzók képzésekor.

A nagyobb képzési energiával függhet össze az is, hogy a *r* „férfiasabb” a *l*-nél, a *m* a *t*-nél. Az összes mássalhangzók közül a lágy ajakzárral képzett *m* nyilvánult a legnőiesebbnek, mely a „gyermeknyelvek” többségében az anyát

1. táblázat
Melyik kisebb? (20 felelet)

	Felnőttek	Gyermekek (9–13 évesek)		Felnőttek	Gyermekek
<i>u</i>	12	9	<i>a</i>	1	2
<i>o</i>	8	11	<i>e</i>	19	18
<i>u</i>	5	2	<i>a</i>	3	2
<i>a</i>	15	18	<i>é</i>	17	18
<i>u</i>	16	17	<i>a</i>	8	9
<i>á</i>	4	3	<i>ü</i>	12	11
<i>u</i>	6	4	<i>a</i>	2	0
<i>ö</i>	14	16	<i>i</i>	18	20
<i>u</i>	2	1	<i>á</i>	4	8
<i>e</i>	18	19	<i>ö</i>	16	12
<i>u</i>	3	1	<i>á</i>	8	3
<i>é</i>	17	19	<i>é</i>	12	17
<i>u</i>	3	0	<i>á</i>	6	2
<i>ü</i>	17	20	<i>ü</i>	14	18
<i>u</i>	0	0	<i>á</i>	2	1
<i>i</i>	20	20	<i>i</i>	18	19
<i>o</i>	8	6	<i>ö</i>	10	7
<i>a</i>	12	14	<i>e</i>	10	13
<i>o</i>	12	5	<i>ö</i>	9	8
<i>á</i>	8	15	<i>é</i>	11	12
<i>o</i>	11	11	<i>ö</i>	2	1
<i>ö</i>	9	9	<i>i</i>	18	19
<i>o</i>	2	1	<i>e</i>	12	9
<i>e</i>	18	19	<i>é</i>	8	11
<i>o</i>	3	1	<i>e</i>	9	12
<i>é</i>	17	19	<i>ü</i>	11	8
<i>o</i>	6	2	<i>e</i>	6	3
<i>ü</i>	14	18	<i>i</i>	14	17
<i>o</i>	3	1	<i>é</i>	5	6
<i>i</i>	17	19	<i>ü</i>	15	14
<i>a</i>	11	8	<i>é</i>	1	2
<i>á</i>	9	12	<i>i</i>	19	18
<i>a</i>	5	4	<i>ü</i>	9	3
<i>ö</i>	15	16	<i>i</i>	11	17

2. táblázat
Melyik a sötétebb?

	Felnőttek	iskolások		Felnőttek	iskolások
<i>u</i>	17	16	<i>a</i>	18	20
<i>o</i>	3	4	<i>é</i>	2	0
<i>u</i>	17	15	<i>a</i>	15	17
<i>a</i>	3	5	<i>ü</i>	5	3
<i>u</i>	18	17	<i>a</i>	19	20
<i>á</i>	2	3	<i>i</i>	1	0
<i>u</i>	19	13	<i>á</i>	17	14
<i>ö</i>	1	7	<i>ö</i>	3	6
<i>u</i>	19	18	<i>á</i>	18	19
<i>e</i>	1	2	<i>e</i>	2	1
<i>u</i>	18	17	<i>á</i>	18	19
<i>é</i>	2	3	<i>é</i>	2	1
<i>u</i>	19	19	<i>á</i>	15	17
<i>i</i>	1	1	<i>ü</i>	5	3
<i>o</i>	10	12	<i>á</i>	19	20
<i>a</i>	10	8	<i>i</i>	1	0
<i>o</i>	12	17	<i>ö</i>	12	10
<i>á</i>	8	3	<i>e</i>	8	10
<i>o</i>	18	14	<i>ö</i>	11	12
<i>ö</i>	2	6	<i>é</i>	9	8
<i>o</i>	15	18	<i>ö</i>	10	13
<i>e</i>	5	2	<i>ü</i>	10	7
<i>o</i>	17	17	<i>ö</i>	17	18
<i>e</i>	3	3	<i>i</i>	3	2
<i>o</i>	18	17	<i>e</i>	12	9
<i>ü</i>	2	3	<i>é</i>	8	11
<i>o</i>	20	19	<i>e</i>	9	10
<i>i</i>	0	1	<i>ü</i>	11	10
<i>a</i>	15	17	<i>e</i>	13	18
<i>á</i>	5	3	<i>i</i>	7	2
<i>a</i>	17	15	<i>é</i>	11	15
<i>ö</i>	3	5	<i>ü</i>	9	5
<i>a</i>	19	18	<i>é</i>	17	19
<i>e</i>	1	2	<i>i</i>	3	1
			<i>ü</i>	12	15
			<i>i</i>	8	5

jelentő szóban szerepel (a KNyH. 94 és k. ezt a *m* képzésének és a szopó szájmozgásnak hasonlóságával magyarázza).

5. Egy halandzsavers esztétikai hatásából indultunk ki. A versben feltűnően sok a zöngés mássalhangzó, a nazális, a puha *h*, a lágy, suhanó *l*.

Ha például összehasonlítjuk az itt előforduló hangokat Vértes Edit hangstatisztikai vizsgálatainak eredményével (Nyelvtudományi Közlemények 1955.), a következőket tapasztaljuk:

A puha, nőies *m* a hangsorokban 8,8 százalékos arányban fordul elő, míg a magyar nyelvben a *m* előfordulási aránya még felét sem teszi ki ennek, mindössze 4,1 százalék. A másik nazális, a *n* a hangok 7,5 százalékát teszi ki a hangzóeloszlási táblázat 5,7 százalékával szemben. A *b* és *h* aránya: 3,7 százalék, a táblázat szerint ugyanezek a hangok csak 2,1 százalékos, ill. 1,8 százalékos arányban fordulnak elő. A *g* aránya 8,8 százalék a táblázat 2,5 százalékos mutatójával szemben!

3. táblázat
Melyik a szebb?

	Felnőttek	Gyermekek		Felnőttek	Gyermekek
<i>u</i>	5	3	<i>a</i>	9	2
<i>o</i>	15	17	<i>é</i>	11	18
<i>u</i>	4	3	<i>a</i>	11	7
<i>a</i>	16	17	<i>ü</i>	9	13
<i>u</i>	2	4	<i>a</i>	9	8
<i>á</i>	18	16	<i>i</i>	11	12
<i>u</i>	7	11	<i>á</i>	7	6
<i>ö</i>	13	9	<i>ö</i>	13	14
<i>u</i>	8	8	<i>á</i>	3	5
<i>e</i>	12	12	<i>e</i>	17	15
<i>u</i>	6	3	<i>á</i>	7	5
<i>é</i>	14	17	<i>é</i>	13	15
<i>u</i>	11	8	<i>á</i>	10	12
<i>ü</i>	9	12	<i>ü</i>	10	8
<i>u</i>	3	1	<i>á</i>	3	1
<i>i</i>	17	19	<i>i</i>	17	19
<i>o</i>	13	12	<i>ö</i>	8	14
<i>a</i>	7	8	<i>e</i>	12	6
<i>o</i>	8	10	<i>ö</i>	3	3
<i>á</i>	12	10	<i>é</i>	17	17
<i>o</i>	7	14	<i>ö</i>	13	18
<i>ö</i>	13	6	<i>ü</i>	7	2
<i>o</i>	12	8	<i>ö</i>	2	1
<i>e</i>	8	12	<i>i</i>	18	19
<i>o</i>	7	9	<i>e</i>	9	7
<i>é</i>	13	11	<i>é</i>	11	13
<i>o</i>	8	9	<i>e</i>	13	12
<i>ü</i>	12	11	<i>ü</i>	7	8
<i>o</i>	3	2	<i>e</i>	8	2
<i>i</i>	17	18	<i>i</i>	12	18
<i>a</i>	12	13	<i>é</i>	11	13
<i>á</i>	8	7	<i>ü</i>	9	7
<i>a</i>	5	12	<i>é</i>	8	2
<i>ö</i>	15	8	<i>i</i>	12	18
<i>a</i>	10	7	<i>ü</i>	3	1
<i>e</i>	10	13	<i>i</i>	17	19

4. táblázat
Melyik a szomorúbb?

	Felnőttek	Gyermekek		Felnőttek	Gyermekek
<i>u</i>	12	11	<i>a</i>	17	15
<i>o</i>	8	9	<i>ü</i>	3	5
<i>u</i>	13	13	<i>a</i>	18	20
<i>a</i>	7	7	<i>i</i>	2	0
<i>u</i>	18	17	<i>á</i>	12	10
<i>á</i>	2	3	<i>ö</i>	8	10
<i>u</i>	18	18	<i>á</i>	12	15
<i>ö</i>	2	2	<i>e</i>	8	5
<i>u</i>	19	20	<i>á</i>	17	19
<i>e</i>	1	0	<i>é</i>	3	1
<i>u</i>	17	19	<i>á</i>	12	16
<i>é</i>	3	1	<i>ü</i>	8	4
<i>u</i>	15	16	<i>á</i>	19	20
<i>ü</i>	5	4	<i>i</i>	1	0
<i>u</i>	17	19	<i>ö</i>	11	15
<i>i</i>	3	1	<i>e</i>	9	5
<i>o</i>	12	10	<i>ö</i>	11	16
<i>a</i>	8	10	<i>é</i>	9	4
<i>o</i>	17	15	<i>ö</i>	10	12
<i>á</i>	3	5	<i>ü</i>	10	8
<i>o</i>	18	17	<i>ö</i>	12	17
<i>ö</i>	2	3	<i>i</i>	8	3
<i>o</i>	18	19	<i>e</i>	11	13
<i>e</i>	2	1	<i>é</i>	9	7
<i>o</i>	18	19	<i>e</i>	9	3
<i>é</i>	2	1	<i>ü</i>	11	17
<i>o</i>	17	15	<i>e</i>	16	19
<i>ü</i>	3	5	<i>i</i>	4	1
<i>o</i>	15	19	<i>é</i>	11	10
<i>i</i>	5	1	<i>ü</i>	9	10
<i>a</i>	12	16	<i>é</i>	15	17
<i>á</i>	8	4	<i>i</i>	5	3
<i>a</i>	15	16	<i>ü</i>	12	19
<i>ö</i>	5	4	<i>i</i>	8	1
<i>a</i>	17	16			
<i>é</i>	3	4			

A *d* 5 százalék a versben, a táblázatban csak 2,1 százalék.

Ezzel szemben a *t* és a *k*, amelyek a közvélemény szerint a legkeményebb hangok, csak 2,5 százalékban, illetve 1,2 százalékban vannak jelen a hangsorokban, ami rendkívül nagy eltérést mutat a táblázat 7,7, ill. 5,3 százalékos jelölésétől!

Ennek a sok puha hangnak tulajdonítható a válaszokban jelentkező „kellemes hatás”, „moll hangnem”, „alkonyat, csend, nyugalom”, és részben ezzel magyarázható a letörtség, a pesszimizmus, a mélabú kiérzése.

Bár az *e* hang az *a*-val egyenlő arányban szerepel (11,3 százalék — a táblázatban az *e* 10,9 százalék, az *a* csak 9,9 százalék!), sőt az *i* hang még több, mint a beszédben általában (6,3 százalék, a táblázatban csak 4,7 százalék), mégis uralkodnak a velárisok.

Hogy lehet ez?

5. táblázat
Melyik a fürgébb?

	Felnőttek	Gyermekek		Felnőttek	Gyermekek
<i>u</i>	12	10	<i>a</i>	8	8
<i>o</i>	8	10	<i>é</i>	12	12
<i>ü</i>	8	11	<i>a</i>	7	1
<i>a</i>	12	9	<i>ü</i>	13	19
<i>u</i>	7	8	<i>a</i>	1	1
<i>á</i>	13	12	<i>i</i>	19	19
<i>u</i>	10	7	<i>á</i>	3	2
<i>ö</i>	10	13	<i>ö</i>	17	18
<i>u</i>	5	8	<i>á</i>	8	11
<i>e</i>	15	12	<i>e</i>	12	9
<i>u</i>	10	9	<i>á</i>	10	8
<i>é</i>	10	11	<i>é</i>	10	12
<i>u</i>	2	4	<i>á</i>	6	2
<i>ü</i>	18	16	<i>ü</i>	14	18
<i>u</i>	1	0	<i>á</i>	1	0
<i>i</i>	19	20	<i>i</i>	19	20
<i>o</i>	9	12	<i>ö</i>	11	7
<i>a</i>	11	8	<i>e</i>	9	13
<i>o</i>	9	10	<i>ö</i>	10	5
<i>á</i>	11	10	<i>é</i>	10	15
<i>o</i>	8	11	<i>ö</i>	9	9
<i>ö</i>	12	9	<i>ü</i>	11	11
<i>o</i>	8	7	<i>ö</i>	6	5
<i>e</i>	12	13	<i>i</i>	14	15
<i>o</i>	7	5	<i>e</i>	12	17
<i>é</i>	13	15	<i>é</i>	8	3
<i>o</i>	5	13	<i>e</i>	10	12
<i>ü</i>	15	7	<i>ü</i>	10	8
<i>o</i>	0	1	<i>e</i>	3	2
<i>i</i>	20	19	<i>i</i>	17	18
<i>a</i>	9	10	<i>é</i>	10	11
<i>á</i>	11	10	<i>ü</i>	10	9
<i>a</i>	7	6	<i>é</i>	5	1
<i>ö</i>	13	14	<i>i</i>	15	19
<i>a</i>	3	8	<i>ü</i>	6	6
<i>e</i>	17	12	<i>i</i>	14	14

6. táblázat
Melyik az erősebb?

	Felnőttek	Gyermekek		Felnőttek	Gyermekek
<i>u</i>	10	12	<i>a</i>	17	17
<i>o</i>	10	8	<i>é</i>	3	3
<i>ü</i>	12	7	<i>a</i>	15	16
<i>a</i>	8	13	<i>ü</i>	5	4
<i>u</i>	5	7	<i>a</i>	18	19
<i>á</i>	15	13	<i>i</i>	2	1
<i>u</i>	12	15	<i>á</i>	15	18
<i>ö</i>	8	5	<i>ö</i>	5	2
<i>u</i>	15	15	<i>á</i>	17	19
<i>e</i>	5	5	<i>e</i>	3	1
<i>u</i>	16	12	<i>á</i>	17	19
<i>é</i>	4	8	<i>é</i>	3	1
<i>u</i>	14	13	<i>á</i>	18	18
<i>ü</i>	6	7	<i>ü</i>	2	2
<i>u</i>	13	18	<i>á</i>	20	20
<i>i</i>	7	2	<i>i</i>	0	0
<i>o</i>	11	12	<i>ö</i>	11	13
<i>a</i>	9	8	<i>e</i>	9	7
<i>o</i>	10	11	<i>ö</i>	11	12
<i>á</i>	10	9	<i>é</i>	9	8
<i>o</i>	12	14	<i>ö</i>	10	7
<i>ö</i>	8	6	<i>ü</i>	10	13
<i>o</i>	14	17	<i>ö</i>	11	12
<i>e</i>	6	3	<i>i</i>	9	8
<i>o</i>	14	17	<i>e</i>	11	13
<i>é</i>	6	3	<i>é</i>	9	7
<i>o</i>	15	16	<i>e</i>	13	14
<i>ü</i>	5	4	<i>ü</i>	7	6
<i>o</i>	18	17	<i>e</i>	18	19
<i>i</i>	2	3	<i>i</i>	2	1
<i>a</i>	9	8	<i>é</i>	9	10
<i>á</i>	11	12	<i>ü</i>	11	10
<i>a</i>	15	17	<i>é</i>	13	16
<i>ö</i>	5	3	<i>i</i>	7	4
<i>a</i>	17	18	<i>ü</i>	15	16
<i>e</i>	3	2	<i>i</i>	3	4

Hiszen az *u* hang előfordulási aránya is csak kevéssé tér el a statisztika eredményeitől (2,5 százalék, a táblázatban 1,3 százalék). Bizonyára azért, mert a rímnyagban mindenütt veláris magánhangzó van, sőt a két utolsó sor rímeiben a komor *u* fordítja borongósra a hangulatot.

A mélabús kifejezést véleményem szerint tehát nem is annyira a veláris magánhangzók túlsúlya, mint inkább elhelyezése indokolja.

Emeljük ki a magánhangzókat:

a ő e e é i á
e i e e a i a á
e e e é i e a u
i é a a a é a u

.

7. táblázat
A mássalhangzókra a következő kérdéseket tettem fel:
(feleletet adott 20 felnőtt és 20 iskolás)
Melyik puhább?

	Felnőttek	Gyermekek		Felnőttek	Gyermekek
<i>b</i>	12	13	<i>h</i>	17	18
<i>p</i>	8	7	<i>gy</i>	3	2
<i>dz</i>	12	12	<i>h</i>	12	11
<i>c</i>	8	8	<i>j</i>	8	9
<i>d</i>	13	12	<i>j</i>	19	14
<i>t</i>	7	8	<i>g</i>	1	6
<i>v</i>	11	10	<i>j</i>	11	15
<i>f</i>	9	10	<i>gy</i>	9	5
<i>g</i>	14	14	<i>j</i>	19	19
<i>k</i>	6	6	<i>t</i>	1	1
<i>z</i>	10	15	<i>j</i>	19	20
<i>sz</i>	10	5	<i>k</i>	1	0
<i>zs</i>	15	11	<i>j</i>	19	19
<i>s</i>	5	9	<i>sz</i>	1	1
<i>gy</i>	13	10	<i>j</i>	17	19
<i>ty</i>	7	10	<i>cs</i>	3	1
<i>dzs</i>	15	9	<i>j</i>	17	18
<i>cs</i>	5	11	<i>f</i>	3	2
<i>h</i>	20	18	<i>r</i>	9	5
<i>c</i>	0	2	<i>s</i>	11	15
<i>h</i>	20	19	<i>r</i>	7	8
<i>t</i>	0	1	<i>p</i>	13	12
<i>h</i>	20	20	<i>r</i>	11	9
<i>k</i>	0	0	<i>c</i>	9	11
<i>h</i>	18	19	<i>r</i>	11	8
<i>sz</i>	2	1	<i>cs</i>	9	12
<i>h</i>	17	18	<i>r</i>	11	10
<i>b</i>	3	2	<i>k</i>	9	10
<i>h</i>	19	18	<i>r</i>	13	10
<i>cs</i>	1	2	<i>t</i>	7	10
<i>h</i>	18	17	<i>m</i>	20	19
<i>z</i>	2	3	<i>r</i>	0	1
<i>h</i>	15	18	<i>r</i>	0	1
<i>g</i>	5	2	<i>l</i>	20	19

Minden sor „esik”, és az egész vers is „esik”. Minden sorban mélyülnek a sorok végén a hangok. Az első sorban a nyelv hirtelen tolódik (le, illetve hátra) *i*-ről *á*-ra, a másodikban *i*—*a*—*á*-ra, a harmadikban fokozatosan mélyül a hang, sötétül a szín; *i*—*e*—*a*—*u*, a negyedik sorban már uralkodik a mély, komoly *a*, majd belép az *é*, de csak azért, hogy világossága után jobban érzékeljük a fokozódó sötétülést az *é*—*a*—*u* egymásutánjával.

Ami pedig a humoros hatás illeti, ezt annak az ellentétnek tulajdonítom, amely a magánhangzók hirtelen vagy fokozatos esése, sötétülése és a játékosan összeválogatott (zöngés!) mássalhangzók között fennáll. Mi tagadás, ezt a humoros felhangot a *bégahur* — *béka* (*hur*) hasonlóság is okozhatja. De a válaszadásban — úgy mutatják e válaszok — főképp a kielemezett hanghatások játszottak szerepet.

8. táblázat
Melyik a nedvesebb?

	Felnőttek	Gyerekek
<i>t</i>	2	1
<i>ty</i>	18	19
<i>d</i>	2	0
<i>gy</i>	18	20
<i>n</i>	1	0
<i>ny</i>	19	20
<i>s</i>	15	11
<i>sz</i>	5	9
<i>z</i>	5	8
<i>zs</i>	15	12
<i>k</i>	0	1
<i>j</i>	20	19
<i>b</i>	0	2
<i>j</i>	20	18
<i>d</i>	0	2
<i>j</i>	20	18
<i>m</i>	1	3
<i>j</i>	19	17
<i>v</i>	2	3
<i>j</i>	18	17
<i>f</i>	3	3
<i>j</i>	17	17
<i>c</i>	2	1
<i>cs</i>	18	19
<i>dz</i>	1	1
<i>dzs</i>	19	19
<i>r</i>	3	0
<i>j</i>	17	20
<i>l</i>	4	2
<i>j</i>	16	18
<i>h</i>	3	1
<i>j</i>	17	19

9. táblázat
Melyik a férfi?

	Felnőttek	Gyerekek
<i>b</i>	12	5
<i>p</i>	8	15
<i>dz</i>	10	11
<i>c</i>	10	9
<i>d</i>	10	6
<i>t</i>	10	14
<i>v</i>	3	5
<i>f</i>	17	15
<i>g</i>	7	3
<i>k</i>	13	17
<i>z</i>	7	10
<i>sz</i>	13	10
<i>zs</i>	10	9
<i>s</i>	10	11
<i>gy</i>	9	12
<i>ty</i>	11	8
<i>dzs</i>	9	13
<i>cs</i>	11	7
<i>j</i>	0	1
<i>t</i>	20	19
<i>m</i>	0	0
<i>k</i>	20	20
<i>l</i>	0	1
<i>t</i>	20	19
<i>n</i>	2	1
<i>r</i>	18	19
<i>h</i>	3	1
<i>s</i>	17	19
<i>m</i>	1	0
<i>t</i>	19	20
<i>m</i>	2	2
<i>f</i>	18	18
<i>m</i>	0	1
<i>r</i>	20	19
<i>l</i>	3	1
<i>r</i>	17	19
<i>l</i>	0	0
<i>k</i>	20	20

6. Tudom, hogy nagyobb kísérleti anyagnak nagyobb szava volna e kérdésben. Mihelyt lehetőségem nyílik, szeretnék számban és változatosságban is gazdagabb kísérleti anyagra szert tenni.

Az olvasottak és saját kísérleteim összhangja arra a következtetésre készítette, hogy a hangoknak van gondolatkeltező, hangulat- és érzelmkifejező erejük.

A beszédhangok, éppen úgy mint a zenei hangok, szoros kapcsolatban vannak a lélek rezdüléseivel, de ami a zenében cél, az a beszédben csak eszköz (Hegel).

A beszéd zenei hatásának lelki gyökere a hang és az általa keltett képzet közötti természetes kapcsolat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden hangnak megvan a maga egyetlen, kizárólagos „jelentése”.

A beszédhangok esztétikai hatása az egyes hangok képzési mozzanataitól, a beszédhang színképétől, az ezek által előidézett képzeteknek és a szavak jelentésének összjátékától függ. Az a tény azonban, hogy a hanghatás esetről esetre sok körülménytől függ, és ezekkel bonyolult kölcsönhatásban van, nem cáfolja objektív létezését.

Gergely Éva

A lakosság földrajzinév-ismeretének kérdése és a névgyűjtés

1. A Somogy megyei tanács „Balatonboglári beszélgetések” néven ismert rendezvénye keretében 1967. július 17–18-án a földrajzi nevek gyűjtésének szervezői, irányítói és szakemberei gyűltek össze Balatonbogláron országos tanácskozássra. A gyűjtés megszervezésének, ellenőrzésének és kiadásának gyakorlati és tudományos kérdéseit vitatták meg *Végh József, Várkonyi Imre, Ördög Ferenc* és *Markó Imre Lehel* referátumai alapján. Ezek az előadások a most folyó somogyi gyűjtés és a zalai kiadvány tapasztalatait vették alapul, s az ezekkel kapcsolatos kérdések körül öröndetesen eleven vita alakult ki. Az idő rövidsége miatt azonban nem egy kérdés teljesen vagy félig válasz nélkül maradt. Kíváncsok volna ezeket részletesebben kifejteni, hogy az egyre inkább országos méretűvé fejlődő földrajzinév-gyűjtés munkatársai felhasználhassák munkájuk közben.

A tanácskozáson elhangzott az az igény, hogy a földrajzi nevek gyűjtése közben az egyébként szociális érvényű neveket gyakoriságuk szerint is meg kellene különböztetni, s ezt a kiadványokban is fel kellene tüntetni. A Nyr. idei 2. számában Zsolnai József némi megrovással szól arról, hogy „egy-egy terület összegyűjtött és kiadott földrajzi névanyagából nem tudhatja meg az érdeklődő, hogy milyen típusú neveket ismer elsősorban az ott élő lakosság nagy többsége. Nem kaphat pontos választ arra sem, melyek a kevésbé ismert nevek stb.” (Nyr. 91: 191). Ennek a névélettani és névszociológiai igénynek az érdekében Zsolnai módszert dolgozott ki, amelynek segítségével a lakosság név-ismeretét pontosan fel lehet kutatni. Tanulmánya alkalmul szolgál arra, hogy a kérdés elvi és gyakorlati vonatkozásaival foglalkozzunk, s ez egyúttal a boglári vitában elhangzott felszólalásra való válasz is óhajt lenni.

2. Zsolnai tanulmánya sok mindent tartalmaz, ami e kérdést is érinti, de sok minden mást is, ami már meghaladja a gyűjtésnek és a gyűjtött anyag publikálásának célját. Módszertani fejtegetései nagyjából használhatatlanok a gyűjtő számára, amire ő maga mutat rá: „A névismeret kutatása sokkal idő-igényesebb vállalkozás a gyűjtésnél” (Nyr. 91: 191).

A földrajzinév-gyűjtés célja az, hogy egy-egy terület (megye, táj vagy falu) szociális érvényű földrajzi neveit teljes számban és a nyelvjáráshoz hű lejegyzésben tegye a névkutatás számára használható anyaggá.

Mivel az egyre gyorsabban pusztuló, de rendkívül becses nyelvi műemlékeink, a földrajzi nevek összegyűjtése és közzététele elsősorban idő kérdése (tíz év talán már jelentős hiányt okozhat!), eleve le kell mondanunk arról, hogy a lakosság névismeretének felkutatását a Zsolnai József által használt (még kísérletnek mondott) módszerrel már a gyűjtés közben elvégezzük. Ha már a névanyag gyűjtése megtörtént, a névélettani és névszociológiai kutatásokat azután is elvégezhetjük. Nem is szükséges, hogy a gyűjtő maga végezze el. Ezeknek a kutatásoknak a célja ugyanis nem a névanyag megmentése a tudomány különféle ágai számára, hanem bizonyos lélektani és társadalmi törvényszerűségeknek megállapítása a névadás és névpusztulás menetében. Mint időigényesebb munka, a névtani feldolgozásnak keretébe tartozik. Zsolnai József is így tette: a már korábban összegyűjtött névanyagot használta fel módszerének kidolgozásához (Nyr. 91: 191).

Ezeknek a névszociológiai törvényszerűségeknek a megállapításához nincs is szükség egy egész megye vagy táj névanyagának ismeretére. Elegendő

néhány különböző típusú település névanyagát megvizsgálni, még ha időben van is eltolódás a névanyag összegyűjtése és a feldolgozás között. Az a bizonyos „párolgási veszteség”, amelyről Sebestyén Árpád beszél (Névtud. vizsg. 83), a törvényszerűségek lényegét nem érinti.

Kár volna tehát a gyűjtést veszélyeztetnünk olyan törvényszerűségek kutatása miatt, amelyek nem annyira függvényei az időnek.

3. Az olyan típusú gyűjtés, mint a „Zala megye földrajzi nevei” című kötet, egy megye szinkrón névanyagának a corpora. A nép tudatában, használatában ma már nem élő, tehát levéltári anyag, nem került bele. Természetes, hogy az ilyen jellegű gyűjtés névanyaga a használati gyakoriságot tekintve nem egyöntetű. Vannak gyakrabban használt, közhasználatú nevek, s vannak ritkábban használtak. A használat gyakoriságának megállapítása — mint Zsolnai József tanulmánya kifejti — megfelelő módszerrel kideríthető. Szorgos kutatás a használat gyakoriságának, illetőleg ritkaságának okát vagy okait is megtalálhatja. A gyűjtés azonban arra törekszik, hogy a névanyagba a szociális érvényű nevek kerüljenek bele minél nagyobb, lehetőleg teljes számban. Már a gyűjtésnek is ezzel a szándékkal kell történnie, de a gyűjtött anyag ellenőrzésének is egyik legfőbb szempontja ez. A gyűjtő azzal tudja ezt biztosítani, hogy minél több adatközlőt kérdez ki, az ellenőrzés viszont azt a lehetőséget használja fel, hogy az ellenőrzés során ne az eredetileg kért adatközlőket keresse fel (Zala m. földr. n. 15). A „minél több adatközlő” megjelölés egy viszonylagos számra való utalás, ami több tényezőtől függ, mint például a település határának nagyságától, tagoltságától, az adatközlők intelligenciájától, életkorától stb. Mindezek mérlegelése dönti el, hogy a gyűjtő hány adatközlővel dolgozzék. Így azt kell mondanunk, hogy az egész ország területére érvényes általános utasítást nem lehet adni. Például Zala megyében „a faluk kis határuak, és az apró falvakban a földrajzi neveket szinte valamennyi parasztember ismeri, még akkor is, ha nem volt valamelyik határrészen földje” (Zala m. földr. n. 16). Kísérletképpen egy kis faluban (Kacorklakon) 12–14 éves általános iskolások ismereteit is megvizsgáltam. Az 1320 kh területű és 481 lélekszámú kis falu iskolásgyermekei a nevek ismeretében is, a lokalizálásukban is meglepő, szinte az idősebb generációéval egyenlő értékű tájékoztatást nyújtottak. De ugyanezt mutatják a zalai tapasztalatok a nők adatszolgáltatásaival kapcsolatban is.

Tehát azok a megfigyelések, amiket Inczeffi Géza és Sebestyén Árpád tettek, s amelyekre Zsolnai József hivatkozik (Nyr. 91: 196–200), mind igazak ugyan, de más lehet a helyzet az alföldi nagy határu és szétszórt településű falvak esetében, mint más vidékeken. Ezt éppen a Zsolnai Józseftől ismertetett módszer segítségével pontosan, számokkal lehetne igazolni. Csak persze a kikérdezett személyek számát kell módosítani: a zalai 500–1000 lakosú falvakban felesleges volna 70–80 adatközlő, illetőleg lehetőség van arra, hogy egy-egy korosztályt teljes számban kérdezzünk ki.

4. Már a gyűjtés közben külön gondot kell fordítani a névpárok egyes tagjainak gyakoriságára (Inczeffi: Nyr. 82: 107–8). A gyűjtőnek feltétlenül meg kell állapítania, hogy a két vagy esetleg több elnevezés közül melyik a gyakrabban használt. Kis településben a községük határát és földrajzi neveit jól ismerő közlők rákérdezésre is tudnak tájékoztatást adni, s csak kétes esetekben van szükség a pontosabb nyomozásra. Már a gyűjtés jegyzőkönyvében

(a gyűjtőíven) jelölni kell a használat gyakoriságának sorrendjét, amit az ellenőrzés külön gonddal vizsgál meg. A tapasztalat azt mutatja, hogy a régebbi névalakhoz mindig szívósabban ragaszkodnak.

A zalai viszonyoktól eltérő vidékek gyűjtőproblémái e tekintetben is mások. Mit tegyen az a gyűjtő, aki a sok ezer holdas határ névanyagát több ezer lakostól kénytelen gyűjteni, főleg a nagy, távolságokat jelentő tanyavilágban? (Hol van például Nagykanizsa 13 ezer holdja Szeged 141 ezer holdjától, vagy például a 350 lakosú és 1527 holdas Börzönce a több mint 35 ezer holdas és közel 40 ezres lakosú Orosházától?) Elsősorban minél több adatközlőt kérdezzen ki. A sok adatközlő el tud igazítani a nevek használatának gyakoriságáról is. Ez a tájékoztatás természetesen nem számokkal kifejezhető pontosságú (vajon Ásotthalom 81 adatközlője nemcsak megközelítő pontosságot nyújtott?), de a további névélettani és névszociológiai kutatásokhoz megadja az első nyomokat.

5. A zalai kötetnek hibájául lehetne talán felróni, hogy a bevezetésben nem tért ki részletesen erre a kérdésre, s nem jegyezte meg, hogy a kiadvány nevei általánosságban használt közhasználatú nevek (a fent idézett okok miatt), s továbbá, hogy a névpároknál gyakorisági sorrendben közöltük a változatokat.

Más jellegű gyűjtőterület névanyagában talán indokoltabb a használat gyakoriságának jelölése akár nyomdatechnikai módszerrel vagy a nevek mellé tett rövidítésekkel (pl. *á* = általánosan használt, *gy* = gyakran használt, *r* = ritkán használt). A Zala megyei kötetben azt a módszert használtuk, hogy a névpárokat a használat gyakorisága sorrendjében közöltük kettősponttal elválasztva egymástól, zárójelben pedig a kataszteri térkép hivatalos nevét közöltük. Pl. *Szélezs-gyöpp : Farkas-pajtaji-dülő* [*Kiskúti*] (Zala m. földr. n. 215, 34).

Úgy vélem, hogy ennél többet nem lehet kívánnunk a gyűjtőktől, ha azt akarjuk, hogy belátható időn belül együtt legyen az egész ország földrajzi neveinek viszonylag teljes adattára. A különben is testes kötetek pedig nem hivatottak arra, hogy a névváltozások feltételeit, okait, törvényszerűségeit is közöljék.

Markó Imre Lehel

Füst Milán: Öregség

Egy szabad vers zenéjéről*

I.

Három évvel ezelőtt olvasta, kérésünkre, mikrofonba Füst Milán az „Öregség”-et és néhány más költeményét. A felvétel elkísért egy hosszabb útra, és sok amerikai, franciaországi magyar család hallgatta megrendülten. Irodalomtól távol állók is. A mérések folyamán a költő hangja megszólalt az akusztikai laboratóriumokban. A külföldi mérnökök, technikusok félbeszakították munkájukat, és végighallgatták a magyar verset. Megértették a zenéjét. Ahogyan kihallották Catullus verséből is a lírai lényegét azok a latinul nem tudó magyar hallgatók, akiknek Füst Milán eredeti szövegében olvasta fel az *Odi et amo*-t egyik rádióelőadása során.

Amikor, nem csekély késéssel, elkészült egy elemzés-féle az „Öregség”-ről és a költő előadásáról, azt reméltem, hogy Füst Milán személyesen és alaposan megmondja róla a véleményét. Most már csak emlékének ajánlhatom ezt a jóvá nem hagyott próbálkozást.

Levél érkezett egy külföldön élő régi ismerőstől, „hogyan vagyok, mit csinálók. És én erre elkezdtem írni. Ah, hol van az én szemem, és hol van a fülem is. Mondom: hát ez vers! Előbb leírtam a levelet, aztán fogtam magam, és ... elkezdtem írni a verset”.

A vers a prózából emelkedett ki. A hangsúlyt az állítmányra téve át: kiemelkedett a prózából. A levél néhány mondata zenévé rendeződött, és ez a verbális dallam kibontakoztatta a költeményt.

I, 1 Hol vagytok ó szemeim, kik oly áldottnak véltetek egy arcot?

S hol vagy ó csodálatos fülem is, amely oly hegyes lett,
mint a számáré valamely édes-bús nevetéstől?

3 S hol vagytok fogaim, ti vérengzők, kiktől felserkent

nemcsak a számóca, de az annál duzzadtabb és pirosabb ajak is?

S hol vagy te mellemnek oly irtózatossá dalolása?

Erőteljes hangsúllyal indul az első ütem. (Nevezzük ütemnek a szünettől szünetig tartó hangsort.) Ritmusváza:

xxx x xxx (Hol vagytok ó szemeim)

Az ütem két szólamból áll.¹ Az első szólamban hosszan kicseng a hang-

* A cikk egy két részből álló tanulmány első része. Az első rész Füst Milán költeményével, a második rész — „A költő hangja” — Füst Milán interpretációjával foglalkozik.

¹ Szólam-nak nevezzük a hangsúlytól hangsúlyig terjedő hangsort, melyet a MMNyR. (2: 463) a *(beszéd)szakasz* szóval jelöl (vö. ehhez Fónagy—Magdiés 1960). A MMNyR. szólam-nak a „szórendi alapegységet” (2: 486) nevezi. A szünettől szünetig tartó hangsort nem jelöli műszóval.

súlytalan, elnyújtott ó hang. A második szólam is hosszan rezonáló *m*-mel zárul. A dallam magasra lendül az ütem első szótagjában, és utána erőtellenül lehull, s csak fáradtan emelkedik a második szólam elején. A szomorú sóhaj ívét követi a dallam.

A szöveg dallama

Itt óhatatlanul felmerül a kérdés — s voltaképpen nem is egy, mert ez ez az e g y további kérdéseket rejt magában —, mit értsünk a vers dallamán. A dallam a hang magasságának (az alaphang rezgésszámának) váltakozása. Nemcsak a zenének van dallama a szónak ebben a tágabb értelmében, hanem a beszédnek is. A vers azonban írott szöveg, és több száz éve kotta sem kíséri. De nem jelzi ékezet a nyomatékos szótagokat sem, és a poétika, a metrika ennek ellenére a versek immanens ritmusával foglalkozik, a metrummal, mely független az interpretációtól, az egyéni, alkalmi hangsúlyozástól. Ugyanígy vagy hasonlóképpen: van az írott, az irodalmi hagyományon alapuló néma versnek dallama is. Ez is immanens, ez is benne rejlik valamiképpen a vers szövegében. A mondat szerkezete, a szerkezetek hagyományos hanglejtésformái meghatározzák bizonyos mértékig, milyen hangfekvésben, milyen dallammenettel olvassa a verset, másnak vagy önmagának, a költő kortársa vagy a késői olvasó. Az a dallam, amelyik a költő fülében csengett (Schiller, Arany János, Valéry, Elliot és olyan sok más költő vallomása szerint már jóval a vers, a szöveg kialakulása előtt), ismét feléled az olvasó tudatában vagy művészek interpretációjában, akik akarva-akaratlanul a költő hangját idézik fel a verset mondva. Nem véletlen és nem is valamiféle misztikus dallamöröklés következménye, hanem egyszerű nyelvi törvényszerűség, hogy a mai olvasók túlnyomó többsége magasabb hangfekvésben mondja Petőfi Szülőföldem című versét, mint Arany Családi körét. Eduard Sievers (1912. 61 és kk.) a versek (vagy prózai szövegek) látens, immanens dallama alapján nemegyszer sikeresen határozta meg egyes irodalmi művek ismeretlen szerzőjét. Ilyen módon különböztette meg László Zsigmond is az eredeti kuruc kori énekeket Thaly Kálmán verseitől. A költő egyéniségét, hangulatát, mondanivalóját tükröző versdallam a költemény szerves része (Fónagy 1959, László 1961, Péczely 1965. 42 és k.).

Sievers szerint a költő hangját csak az az ember tudja felidézni, aki nem erőlteti rá saját egyéniségét, saját felfogását a költeményre — aki nem „önolvasó”, önmagát olvasó („Selbstleser”) —, aki a verset olvassa („Versleser”), egyszerűen, igénytelenül, figyelmesen. Őt „versolvasó” interpretációját vettük fel magnetofon szalagra. Az öt interpretáció egyező vonásaira hivatkozom, amikor majd a későbbiek folyamán „az olvasó” hanglejtéséről, hangsúlyáról lesz szó. Akkor nevezem például egyértelműnek a szünetet, ha minden olvasó vagy egy kivételével minden olvasó szünetet tartott azon a helyen.

Nem tudunk meggyőződni arról, hogy Sievers „versolvasói” valóban az öreg Goethe és a fiatal Goethe hangját szóltatták-e meg a Faust-változatokat olvasva. De jelen esetben olyan szerencsések vagyunk, hogy az olvasók hangját egybevethetjük a verset felolvasó költőével. Füst Milán kétszer is felolvasta az Öregséget (mivel először két hibát ejtett az olvasás folyamán).¹

¹ A felvételeket többféleképpen is regisztráltuk. Füst Milán első felolvasását hallás alapján a zene nyelvére fordította le, kottairással ábrázolta M. N. zongora tanszakos negyedéves főiskolai hallgató, s később Bartók János népzenekutató, aki a továbbiak

A költő alkalmi interpretációja sem lehet azonos, természetesen, a vers — minden alkalmi modulációtól, alkalmi, egyéni mondanivalótól mentes — immanens dallamával. Mégsem pusztán kegyeletből hallgatjuk különös figyelemmel, izgalommal. Ez a legközvetlenebb és leghitelesebb tükrözője a vers menetét meghatározó, a verset kialakító eredeti verszenének.

A vers indítása

Talán a magyar nyelv mondat eleji, szó eleji hangsúlyával is összefügg az első akkord súlya, fontossága a magyar lírában. Gondoljunk Ady Endre verseinek kezdő szavaira: *Megöl a disznófejű Nagyúr . . . Sem utódja, sem boldogőse . . . Hát eljöttem a kamattal . . . Életét végig gögben élje . . .* Régi hagyomány ez. Határozott, erőteljes mondatlallal indulnak többnyire Balassi Bálint versei is: *Ez világ sem köll már nékem . . .* Csokonai Lilla-dalai: *Én szenvedek, s pedig miattad . . .* Petőfi versei: *Egy gondolat bánt engemet . . .* Nem is szólva népdalainkról. Az első sor már magában foglalja a poént is. A vers indításával — és ez már nemcsak a magyar költészetre áll — sok minden eldől. Az első szavak meghatározzák a vers lejtését, hangfekvését, a vers hangulatát. „A kezdősort kell megtalálni!” — fűzte hozzá az Öregség geneziséhez Füst Milán. „Például az utcán mentem, és ez a mondat jutott eszembe, hogy *az angyalok sötétek.*” Ebből a mondatból nőtt ki Füst Milán egyik leghatalmasabb költeménye.

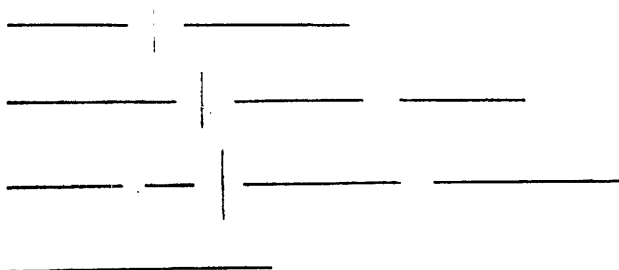
A szakaszt egybefogja a négy sorkezdő kérdőszó A következő sorokban már az erőteljesebb s hangra támaszkodik a *hol* szó. Mintha párhuzamosan haladnának a sorok. A formai és tartalmi párhuzamosság talán a legősibb, legelemibb költői forma. Ismerjük a népköltészetből, a népmesékből, a varázsenekekből, a bibliából. Az Öregség négy kérdő mondatlallal indul. Hasonló a mondatok szerkezete is. A főmondatot háromszor jelzői mellékmondatkonkretizálja. A főmondat állítmánya mind a négyszer ugyanannak az igének jelen idejű második személye, de váltakozva hol többes, hol egyes számú:

Hol vagytok , kik
S hol vagy amely
S hol vagytok , kiktől
S hol vagy

folymán Füst Milán második interpretációját és a felolvasókét is lekottázta. M. N. és Bartók János lejegyzésének nagyfokú egyezése mindkettő hitelessége mellett érvel. Világosan mutatja, hogy a hanglejtés „zenei nyelvre fordítása” nem önkényes eljárás.

Füst Milán és L. L. felvételéről Ujvári Ferenc az MTA Nyelvtudományi Intézetnek automatikus dallamíró berendezésével készített méréseket, és ugyanezeket a mondatokat (továbbiakkal együtt) az Osztrák Tudományos Akadémia Phonogramm-Archívumának Sona-Graph készülékével elemeztem a mondatok hangszínképét, hangnyomását és frekvenciamenetét vizsgálva. A szubjektív és objektív vizsgálatok egybevetéséből adódó tanulságokat egy más alkalommal szeretném levonni. Esztétikai vizsgálataink szempontjából is lényegesnek látszik, hogy a mérések általában messzemenően igazolják a beszéddallam stilizált, zenei ábrázolását. Nemegyszer többet mond a kotta, világosabban ábrázolja a beszéddallam struktúráját, jobban fejezi ki zenei mondanivalóját. Legfőbb előnye, hogy könnyen reprodukálható, megszólaltatható, ellentétben a frekvenciagörbével.

Ha a terjedelmükkel arányos vonallal helyettesítjük a mondatokat, cezúrával jelezve a főmondat végét, a vonal megszakításával a szüneteket, a következő ábrát kapjuk:

Már a szakasz lineáris képlete is érzékelteti a sorról sorra fokozódó intenzitást. Egyre távolabb tolja ki a cezúrá a minden ismétlődéssel bővülő kérdés, a hét, a tíz, a tizenegy szótagos főmondat. Az alany először önmagában jelenik meg (*szemeim*), azután jelzővel (*csodálatos füleim*), végül értelmezővel kiegészülve (*fogaim, ti vérengzők*). S ezzel párhuzamosan: nő és bonyolódik a cezúrá követő felsor. Először egyszerű jelzői mellékmondat következik. Másodszor rövid hasonlító mondat épül a jelzőibe. Harmadszor hosszabb ellentétes jelentésű mellékmondat követi a főmondatot:

...., *kik oly*...
, *amely oly*...., *mint*...
, *kiktől*...., *de*.....

Az első és második mondatban ismétlődő *oly* mintha az első felsorokban elhangzott felkiáltásra, az *ó*-ra felelne. Az *ó* csak egyszer ismétlődik. A harmadik sorban a *vagytok* szó rövid *o*-jává gyengült az indulatszó:

S hol vagytok fogaim ...

Semmi sem enyhíti ezúttal a két mássalhangzó (-*k f*-) ütközését. A „vérengző” fogak emléke keményíti talán meg a konsonanciát.

A zenei parafrázist valósítja meg Füst Milán verbális eszközökkel. Az első sorban kialakuló témát ismétli bővített, kiegészített, differenciált formában. A téma a vers első sorában kialakul már. Zenei mondanivalót bajos szavakba foglalni, még ha verbális zenéről van is szó. Hosszan visszhangzó sóhajhoz hasonlíthatnánk talán az első sor zenéjét:

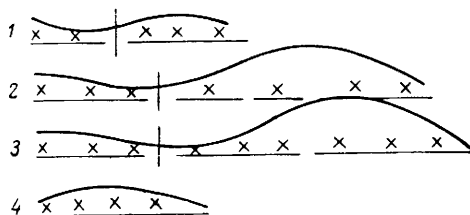

Az emlékezés sóhaja veti fel a verssor első szótagját, s ez a sóhaj visszhangzik a második felsorban. A két hullám mind az öt felolvasásban kirajzolódott. A prózaibb, tagoltabb hangsúlyozás csökkentette csak némileg a mondat ívelését. Comenius Ámos hanglejtés-ábrázolását (vö. Vértess O. András 1954.) követve, a betűk mozgatóásával igyekszem három felolvasó hanglejtésének

közös vonásait ábrázolni, a nyomatékos szótagokat aláhúzás jelzi:

Hol vagytok ó szemeim, kik oly áldottnak véltetek egy arcot...

Két interpretációban nagyobb nyomatékot kapott a *szemeim* szó, és egy szintre kerültek a mondatkezdő *hol*-lal vagy fölébe emelkedtek. A mondatra négy esetben öt hangsúly esett, akárcsak az idézett példánkban; egy esetben négy (az *ó* hangsúlytalan maradt). A két tagmondatot négy esetben szünet választotta el. A háromívű mondat – (1) *Hol vagytok* (2) *ó, szemeim* (3) *kik oly* ... – tíz tagból álló „zsűrünk” véleménye szerint – „szárazabb”, „értelmesebb”, tárgyilagosabban („szárazabban”) hangzik, túlságosan „érvelő”.¹ Hasonlíthatatlanul költőibbnek, teljesebbnek érezték az eredeti előadást. Füst Milán nem tartott szünetet a mondatban, és csak két szót hangsúlyozott, a *hol*-t és az *áldott*-at. Az erősebb nyomaték a másodikra esett. Anélkül, hogy az *áldott* szó kiemelése, megvilágítása megbontaná a sóhajszerűen ívelő dallamvonalat, a kettős ívű árkádot. A második szólam az elsőt visszhangozza. A kettőt az ütemet lezáró szünet fogja nagyobb egységbe. Az utolsó szótag félhanggal magasabb szinten áll meg, mint a vele párhuzamos első szólamot lezáró *szemeim*. Ez a félhangnyi fenntartás feszültséget visz a lemondó sóhajba, s a téma kifejtését készíti elő: a sorok bővülnek, a sóhaj mélyül. Egyre mélyebb lélegzetet kell vennünk, hogy a hosszabbodó, bonyolódó mondatokat elakadás nélkül végigmondhassuk, s egyre magasabbra lendül a hang:

A sorok dallamvonala lényegében párhuzamos. Az első sorban megcsendülő témát variálják a mondatok, de egyúttal fokozódó feszültséget tükröznek, Bach fúgának dallamszövését, gótikus katedrálisok struktúráját idézve.

¹ Füst Milán két előadásának és az egyik „laikus” olvasónak interpretációját állítottuk mondatonként (vagy fél mondatonként) egymás mellé a magnetofon szalagon, hogy megkönnyítsük az összehasonlítást. Tíz kísérleti személy hallgatta meg ezt a csoportosított felvételt és mondatonként egybevetették a három interpretációt, először spontán módon, azután sokszorosított íveken szereplő kérdésekre felelve.

Pl. *kik oly áldott*nak véltetek egy *ar*cot

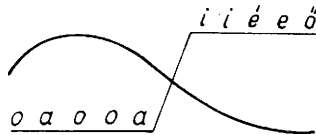
	1.	2.	3.
Melyikben dominál az akarat elem?			
Melyik szomorú, lemondó?			
Melyik a legintellektuálisabb?			

Az egyéni eltérésekről és főként Füst Milán hangjának mondanivalójáról a cikk második részében igyekszem beszámolni.

Második szólamként kíséri a dallamot a magas és mély magánhangzók váltakozása. Mélynek érezzük és sötétnek a hátul képzett *a*, *o*, *u* hangot, magasnak, világosnak az elől képzett *i*-t, az *ü*-t, az *e*-t, az *é*-t, az *ö*-t és *ő*-t. Hogyan változik a magánhangzók fekvése a vers első félsoraiban?

1. sor: *o* *a* *o* *ó* *e* *e* *i*
2. sor: *ó* *a* *ó* *o* *á* *a* *o* *ü* *e* *i*
3. sor: *o* *a* *o* *o* *a* *i* *i* *é* *e* *ő*

A magas és mély magánhangzók váltakozása keresztezi tehát az alaphang, a dallam menetét. Míg a dallam a sor elején szökik fel, és ezután lehang, a magánhangzók színe sötétről világosra, mélyről magasra vált át. A hangszín kontrapunktot képez a hanglejtéshez képest:

A hanglejtés esésében kifejezett reménytelenséggel, az elkerülhetetlenben való megnyugvással szegül talán itt szembe a színek zenéje. Az ifjúság erejét, örömet csillogtatja meg az emléken keresztül: felemel lélekben, amikor a test már hanyatlik.

A soroknak, a szakaszoknak a ritmus ad egységes veretet. A beszédben igen különböző a szólamok hossza, a prózai prózában is szeszélyesen váltakoznak az egy, a négy, a hét és több szótagú szólamok. A szabad vers kevésbé kötetlen. Az idézett szakasz szólamainak túlnyomó többsége három és négy szótagú. S ezek következtét sem értelmetlen véletlen határozza meg. Hallgassuk meg az első sor dobogását:

xxx x xxx // xx xxx xxxx xx

A nyomatókók lényegében egyenletesen oszlanak el. A hosszabb, és a hosszú szótagok következtében súlyosabb első szólamot (*Hol vagytok ó*) könnyebb és rövidebb szólam követi a sor elején (*szemeim*), és a négy szótagú szólamot követő két szótagú szólam zárja le a sort. Két nyomatókó, két szólam esik az első félsorra, három a másodikra. Ha minden egyebet elhanyagolva csak a nyomatókók eloszlására figyelünk (mint amikor a távolodó hajóról már csak a nagydob hangját halljuk), a következő igen egyszerű képlet alakul ki:

2 // 3
3 // 2 | 2
3 // 3 | 3
2 // 2

A hármas megoszlású harmadik sorban, sajátos módon, a szólamok túlnyomó többsége három szótagú:

3 3 (1) 3 // (2) 3 3 3 (4) 3 (1) 3 3

Zárójelbe nem a szabálytól elütő szólamok kerültek, hanem a szólamot megelőző hangsúlytalan szótagok. Ha ezektől eltekintünk, az íratlan szabály kivétel nélkül érvényre jutott.

A szakaszt egy négy szólamból álló sor zárja le:

S **hol** vagy te *mellemnek* oly **irtó**zatos *dalolása*?

A négy szólam közül az első kivételével mindegyik négy szótagú. Összefogó, összefoglaló sor ez zenéje szerint is. Csak ennek a sornak a végén esik le alapszintre a hang. Lényegében egységes ívet képez az első négy sor. Egyetlen lemondó sóhajt mímél. A hatodik szótag utáni árnyalatnyi (inkább csak lehetséges) szünet emlékeztet az előző sorok tagolódására. A szakasz lezárására predestinálja a rövidsége és tökéletes szimmetriája. A virtuális szünet kétszer két szólamra bontja a sort. S a második félsor hasonlóképpen tagozódik, mint a verset megnyitó első félsor. Egy erős nyomatékú négy szótagos és egy valamivel gyengébb nyomatékú három, illetőleg négy szótagos szólam nyitja és zárja a szakaszt:

Hol vagy tok ó irtó za tos *dalolása* ~
ó *szemeim...*

Ez a záró akkord hasonló és egyszersmind eltérő. Rövidségével, lassú tempójával elüt az egyre hosszabbá, élénkebbé váló soroktól. Tagolása, dallammenete az előző sorokéval rokon. Az első szakaszban variált zenei témát foglalja össze.

Az indulatos beszédben sűrűn, olykor torlódva követik egymást a nyomatékos szótagok. A verssor közepe táján egymásnak ütköző hangsúlyokkal, az olvasót a várakozásából kizökkentő szinkópás ritmussal érzékelteti az indulatot, a nyugtalanságot Petőfi egyik versének első sora is:

Hallod-e, *szív, szívem!* hallod e beszédet?

Az Öregség ritmusa nyugodt és erőteljes.

Hol vagy tok ti moz gal mak és?

A mondat tartalma és zenéje közötti ellentét a mátt az akkortól elválasztó áthidalhatatlan távolságot érzékelteti. A nyugodt beszédet mintázza a sorok ritmusának ereszkedő lejtése is. Lassan, fokozatosan ereszkedik szólamonként a hang. A felolvasók interpretációját idézem az öt felolvasás dallammenetét átlagolva¹:

Hol vagy tok ti moz gal mak és...

Annál kifejezőbb — a múltban keresett „zaklatott boldogság”-ot idéz — a ritmus átváltása. Egy két szótagos előke segítségével mindjárt az első sor második felében emelkedővé, anapestikus jellegűvé, de legalábbis kétértelművé válik a lejtés.

...kik oly *ál-/dottnak vél-/tetek egy ar-/cot...*

¹ Az átlagolásnál itt és másutt nem az egyes hangok magasságából, hanem a hanglépésekből, az egymást követő hangok közötti távolságból indultam ki, a hangközöket átlagoltam. Ha például két felolvasó a második szótagban szekundot lép felfelé, kettő szekundot lép lefelé, és az egyik szintet tart, akkor az első és második szótag egy szintre kerül az integrált ábrában.

A verslábak „jelentéséről” Dionysios Halikarnasseus óta eltelt két évezredben sokat írtak a retorikák, poétikák szerzői. Az emelkedő ritmus általában szenvedélyesebbnek, szárnyalóbbnak nyilvánul (Lomonoszov). A magyar fül még érzékenyebb a számára szokatlan crescendo ritmusra. Visszafogottnak érezzük a hangot az ilyen szólamokban, mintha nehezen, ár ellen haladva törne utat magának. Itt talán a múlt felé szállást, a sóvárgást érzékelteti a rövid, hangsúlytalan szótagok után fellendülő, elnyújtott nyomatékos szótag. A lejtésváltás szervesen hozzátartozik a zenei témához. Mind a három sorban nekifutással indul a második félvers.

Hol		ál-
vagy-		dottnak ...
tok		oly
ó ...	Kik	he-
hol		gyes ...
S		oly
vagy	amely	
ó ...		fel-
hol		serkent
S	kiktől	
vagy-		
tok		
ó		

A leszorított hang feltörése, megnyúlása a vágy hanglejtésének jellegzetes vonása a magyarban csakúgy, mint a németben vagy franciában, a beszéd akárcsak a zenében, így például a Trisztán és Isolda előjátékában (Fónagy – Magdics 1963.).

A második tétel

Ez a vágyakozó motívum nyitja meg a költemény egy következő egységét, amely a sorkezdő „S hol ...” után ítélve még az első szakaszhoz tartoznék.

- II, 1 S hol a kín és hol az áldás, amelyet most hiába keresek
 eszelős utaimon, görbe bottal a kezemben?
 Loholni bolondul? Kergetni az őzet, az őzlábut s utána ledőlni,
 susogni, nem is neki, de a holdnak ...
- 3 Holmi rejtelmekről, amelyeket senki sem érthet egészen, s amelyeknek
 zaklatott boldogság mindenkor a neve ...
 Hol vagytok ti mozgalmak és fekete átkok? Örök sietés?
 Hol a mohó száj s hol a nevetésem?
- 5 Uristen, hol a nevetésem s a tárgyaltalan zokogás is:
 Mikor döngő hajnalodások vértelen messzeségei!
 hányszor

Leborultam a sötétben elétek!

A ritmus módosulása — a hangsúly a szólam vége felé tolódik — csak a dallam emelkedése utal csak a változásra:

S hol a kín és hol az ál-dás, hi á ba...
 amelyet most

Diszkrétén, a vers nyugodt alapritmusának módosítása nélkül, a főhangsúly áthelyezésével

Loholni bolondul? Kergetni az őzet, az őzlábut . . .

\xxx /xxx \xxx x /xx x /xxx (II, 2)

az egymásba girlandosan átszövődő zenei mondatokkal érzékelteti a régi nyugtalanság emlékét a második szakasz zenei struktúrája:

Az emelkedő és ereszkedő tendencia — a gondolatok szintjén talán ismét a régi szenvedély és szenvedés utáni vágy és a kényszerű, de vállalt nyugalom — vívódnak egymással. A második szakaszban — az elsőhöz képest — módosult a sorrend.

Anapesztikus lejtéssel felfelé törő dallammal indul a szakasz (*S hol a kín . . .*); a második félsorban ereszkedővé válik, s a nagy hullámok elaprózódnak (*amelyet most hiába keresek eszelős utaimon*):

A hanyatlás csírája az első ütem második szólamában is benne rejtett voltaképpen, hiszen az *áldás* szó hangsúlytalan szótagja már lehanyatlik, csak az egyszótagú *kín*-ra végződő első szólamban emelkedett szótagról szótagra a hang. A két hatalmas sorkezdő hullám elaprózódását érzékelteti a ritmus is, mely szaporábbá és egyenletesebbé válik a második félsorban:

xxx / xxx /xx // xxxx /xxx /xxx xxx /xxxx (II, 1)

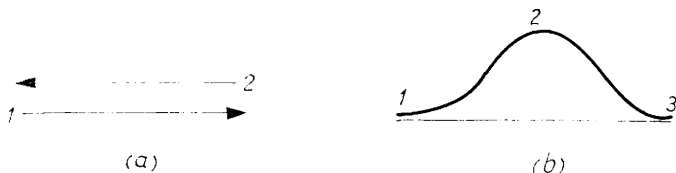
Az első ütem két hangsúlyára négy felel a második ütemben, s a sort már három hangsúly zárja le méltóságteljesen:

1 1 // 2 2 / 3

A hármas szám varázsa

A hármas szám varázsa szabadon érvényesül versben és zenében. Többnyire erőt sugároz, nyugalmat áraszt, teljességet fejez ki. A népmese is azzal zárul, hogy a harmadik (a legkisebb) fiú megoldja azt, amire az első kettő nem volt képes. Három a magyar igazság, és nemcsak a magyar. A hármas szám túllép az egyes kultúrkörök határain. Valami mélyebb, elemibb igazságot sejtet. Az apa, az anya és a gyermek „szentháromsága” évezredek óta elemi egysége az európai társadalomnak. Hármas ütemű a gondolat mozgása Hegel filozófiai elméletében; a történelmi fejlődés menetét is a hármas ritmus határozza meg, a tézist az antitézis, az antitézist a kettőt magasabb szinten összefoglaló szintézis követi. A tézis és antitézis közötti feszültséget oldja fel a többnyire három felvonásos dráma. Képlete ez minden valóságos „cselekménynek”, élménynek: a nyugalmi állapotból kilendülve, a feladaton, a leküzdendő nehézségen, az izgalmi állapoton keresztül vezet vissza az út a nyugalomhoz.

A szerves életformának (legalábbis egyik) alaptörvénye ez a hármasság, mely meghatározza életünk ritmusát. A tézis—antitézis—szintézis egységének mikromodellje a mondat. Világosan tükrözi ezt a mondat dallamának menete: feszültséget keltő felemelkedése, majd visszaereszkedése a nyugalmi állapotot jelentő alapszintre. A beszédszakasz elejére, közepére és végére eső nyomatók ezt az egységbe foglaló feszültségívet domborítja ki, s talán éppen ezáltal hangsúlyozza (a szó szoros értelmében) a teljességet, befejezettséget. Szemben az egymásnak felelő, az inga mozgását idéző páros hangsúllyal:

Erőt, határozottságot sugároz a hármas hangsúly, a hármas tagolás Ady verseiben is: „*Góg és Magóg fia vagyok én*”, „*Síratom én felséges magamat*”. Részben ugyanez a tendencia vezetett talán a háromszavas címek törvényének (vagy babonájának) kialakulásához is Ady költészetében. Hármas hangsúly zárja le a páros hangsúlyok által nyugtalan második részt Füst Milán ódájában:

Leborúltam a sötétben elétek !

A „szakasz” belseje nyugtalanabb. Ezúttal is kérdő mondatok töltik ki a sorokat, s ennyiben egységet képez a második az első szakasszal. De az előbb minden kérdés-egy-egy (egyre hosszabb) sort töltött ki. A szöveg szerkezeti egységei egybeestek a vers formai egységeivel, s ez az egyezés a nyugodt beszédet stilizálta, szilárd formát adott a belső nyugtalanságnak. Nyugalmat sugárzott a szakasz tökéletesen egységes, szabályos zenei struktúrája. Mintha most a „zaklatott boldogság” keresése megbontaná ezt a harmóniát. A kérdő mondatok terjedelme szeszélyesen változik: az első mondat 33 szótagból áll, a második 6-ból, a harmadik 61-ből, a negyedik 13-ból, az ötödik 5-ből, a hatodik 11-ből. A mondatok és sorok határa a legkevésbé sem esik egybe, mint a lírai emlékezés kezdetén, melyben a sóhajmotívum dominált. Ismételten félbeszakítják a sorokat a mondatok, a mondatokat a sorok. De félbeszakadnak a mondatok önmaguktól is, az emlékek között nyugtalanul kutató gondolat váratlan elakadásait, hirtelen fordulatait követve:

ledőlni, susogni, nem is neki, de a holdnak ...
Holmi rejtelmekről ...

Hol a mohó száj s hol a nevetésem?
Urísten, hol a nevetésem s a tárgyaltan zokogás is: ...

A szakasz végén felkiáltójel vágja el a mondatot:

Mikor döngő hajnalodások vértelen messzeségei!
hányszor ...

Ritmus és ritmusérzék

A ritmusérzék, a kötött ritmus kialakulását többen is (a költők közül J. R. Becher), legutóbb és a legalaposabb indoklással Marót Károly (1958. 50 és kk.), a vegetatív idegrendszer hatáskörébe tartozó szerveink periodikus működésével hozták összefüggésbe. A hangosabbá váló szívdobogást, a szaporább érverést sejtetheti a természetes beszédhangsúlyon alapuló szabad versen helyenként átütő metrum. Anapesztus hatja át a hatodik sort:

$\overset{\circ}{\text{L}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{h}}\overset{\circ}{\text{o}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{i}}\text{ } \overset{\circ}{\text{b}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{l}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{d}}\overset{\circ}{\text{u}}\text{-} \dots$
 $\dots \text{s } \overset{\circ}{\text{u}}\overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{á}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{a}}\text{ } \overset{\circ}{\text{l}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{d}}\overset{\circ}{\text{o}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{i}}\text{ } \overset{\circ}{\text{s}}\overset{\circ}{\text{u}}\overset{\circ}{\text{s}}\overset{\circ}{\text{o}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{i}}\text{ } \dots$

Daktilusok zárják a titkot, a rejtelmeket idéző hetedik sor első töredékét:

$\dots \overset{\circ}{\text{s}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{k}}\overset{\circ}{\text{i}}\text{ } \overset{\circ}{\text{s}}\overset{\circ}{\text{e}}\text{m} / \overset{\circ}{\text{é}}\overset{\circ}{\text{r}}\overset{\circ}{\text{h}}\overset{\circ}{\text{e}}\text{t} \overset{\circ}{\text{e}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{g}}\overset{\circ}{\text{é}}\overset{\circ}{\text{s}}\overset{\circ}{\text{z}}\overset{\circ}{\text{e}}\text{n} \dots$

Legalább ilyen áruló, még nyugtalanabb és nyugtalanítóbb a szakaszt lezáró döccentett anapesztus:

$\overset{\circ}{\text{L}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{b}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{r}}\overset{\circ}{\text{u}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{a}}\overset{\circ}{\text{m}}\text{(!)} / \overset{\circ}{\text{a}}\text{ } \overset{\circ}{\text{s}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{é}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{b}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{n}}\text{ } \overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{l}}\overset{\circ}{\text{é}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{e}}\text{k}.$

Hozzá tartozik a szakasznak, a mű második tételének zenei képletéhez, zenei tartalmához a jambikus, anapestikus metrum fel-felbukkanása, és a metrikusan eliramodó beszédnek spondeusokkal való váratlan lefékeződése, el-elakadása a ritmus irányváltásai, döccenői: a disszonancia. A felkeltett, de tökéletesen ki nem elégített várakozás.

$\overset{\circ}{\text{L}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{h}}\overset{\circ}{\text{o}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{i}}\text{ } \overset{\circ}{\text{b}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{l}}\overset{\circ}{\text{o}}\text{nd-} / \overset{\circ}{\text{d}}\overset{\circ}{\text{u}}\text{-} \overset{\circ}{\text{K}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{r}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{g}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{i}}\text{ } \overset{\circ}{\text{a}}\text{z} \overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{z}}\overset{\circ}{\text{e}}\text{t}, \overset{\circ}{\text{a}}\text{z} \overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{z}}\overset{\circ}{\text{l}}\overset{\circ}{\text{á}} / \overset{\circ}{\text{b}}\overset{\circ}{\text{ú}}\overset{\circ}{\text{t}} \overset{\circ}{\text{s}} \overset{\circ}{\text{u}}\text{-} /$
 $\overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{á}}\overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{a}} \overset{\circ}{\text{l}}\overset{\circ}{\text{e}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{d}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{l}}\overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{i}}, \overset{\circ}{\text{s}}\overset{\circ}{\text{u}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{s}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{g}}\overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{i}}, / \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{e}}\text{m} \overset{\circ}{\text{i}}\text{s} \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{k}}\overset{\circ}{\text{i}}, / \overset{\circ}{\text{d}}\overset{\circ}{\text{e}} \overset{\circ}{\text{a}} \overset{\circ}{\text{h}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{l}}\overset{\circ}{\text{d}}\text{-} / \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{a}}\text{k} \dots$

Közben nem figyeltünk a beszédhangok harmóniájára. Az első ütem a hosszú és nyomatékos feszesen képzett, éles *i*-vel (*kin*) a legnyíltabb, telten zengő statikus *á*-t állítja szembe (*áldás*), mely feloldja a feszültséget. A következő felsorból a kiemelkedő, nyomatékos *hiába* szó foglalja egybe a diametrálisan ellentétes hangokat, az *i*-t és az *á*-t, a kint és az áldást, ugyanaz a *hiába* szó, mely a régi *kín* és áldás keresésének reménytelenségét panaszolja.

A mély és magas vokalizmus váltakozása kíséri a kergetődzést:

Kergetni az őzet ...

Loholni bolondul?

A világos színű, kevésbé telt, csökkent hangzósságú *i*, *é*, *e* hangok monoton pergése festi az izgatott suttogást:

... amelyeket senki sem érthet egészen ...

A sötét és világos hangok ellentéte élesíti a vidámság és a szép — mert oktan — szomorúság kontrasztját:

$\text{s } \overset{\circ}{\text{h}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{l}} \text{ a } \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{v}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{é}}\text{s} \dots \overset{\circ}{\text{n}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{v}}\overset{\circ}{\text{e}}\overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{é}}\text{s} \overset{\circ}{\text{e}}\text{s} \text{ a } \overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{á}}\overset{\circ}{\text{r}}\overset{\circ}{\text{g}}\overset{\circ}{\text{y}}\overset{\circ}{\text{t}}\overset{\circ}{\text{a}}\overset{\circ}{\text{l}}\overset{\circ}{\text{a}}\text{n } \overset{\circ}{\text{z}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{k}}\overset{\circ}{\text{o}}\overset{\circ}{\text{g}}\overset{\circ}{\text{á}}\text{s}$

Hallhatóvá és láthatóvá válik az öblös, sötét hangokkal festett „döngő hajnalodások” és „vértelen messzeségei”-nek ellentéte is (csupa világos, egyszínű hang). Az ereszkedő dallammal és a mondat szövegével ellentétet képezve emelkedik a hangszín az utolsó mondatban:

Le- sötétben elétek!
borultam a

Differenciálja, módosítja a régi élményt, akárcsak az emlékezés.

Az írásképek ritmusa

A szem eközben az írásképek ritmusát követi. A polifon költői mű egyik fontos szólama a vizuális ritmus. A hosszú verssorok szokatlan súlyt adnak a szakasznak. Ezzel a monumentális technikával épült Füst Milán költeményeinek többsége. „Vannak, akik szavakkal építenek katedrális” —írta verseinek egyik francia fordítója. Mégis: elvászathatatlan az egyes versek, szakaszok mondanivalójától, akárcsak az érces konzonzantizmus és a telt vokalizmus. (A költő egyéni stílusa — sztereotípiáinak összessége vagy rendszere — ugyan-csak közlés. Szerves része a vers mondanivalójának.) Szinte áttekinthetetlen a második szakasz sűrű sorainak szövevénye. Egy sorra átlagosan 29 szótag esik. A feltámadó múlt áthatolhatatlan erdejében tévelygünk. S a sorok súlyán is érezzük az évekét. Az egymást keresztül-kasul szelő kérdő mondatok szövevénye egyúttal szimbólum. Csupa kérdés, és egyre sincs válasz! Arra az erdőre is emlékeztethet, melybe Dante tévedt, túl életútjának felén, s melynek sűrűjében az Alvilág felé vezető útra lelt.

A szem számára szerkesztett az utolsó két sor is:

Mikor döngő hajnalodások vértelen messzeségei!
hányszor
Leborultam a sötétben elétek!

A mondat lezáratlansága végtelen horizontot nyit. A felkiáltójel lezár, önállósít egy időhatározói alárendelt mondatot. Megállapítja az időt, megörökít egy pillanatot. Ezáltal felszabadul, önálló mondattá válik az új sorba tördelt, de a lap jobb szélére kitolt *hányszor*. Egyetlen sóhaj, egyetlen kiáltás. Köröskörül fehérség. A megtettesült magány. Megelevenedik a régi hajnal, s ott állunk egymagunk a „vértelen messzeségek” határán.

Ezután áthajlik a mondat a következő sorba, talán a leborulás mozdulát is érzékeltetve.

A harmadik tétel

- III, 1 Hallgass rám oh ifjúság. Volt egy öreg görög egykor
Ki felemelte két kezét, mint a szobor s az ifjúságát
visszakövetelvén
Mondott aiszchyloszi átkot arra, aki tette, hogy így
meg kell az embernek öregedni.
3 Félig vakon állt a hegyen, csupa sugárzásba merülve.
— ősz haját verte a szél is
S pisla szeméből könnyei hulltak az Istenség magasztos
lába elé

5 S mégis szava dörgött, szavától megállt a malom, meg-
rendültek a dombok
S az öt éves kos is felemelte rá a fejét. — — Ámde
az Istenség

Higgadtabbnak, zártabbnak érezzük a harmadik szakaszt, szerkezete, dallama alapján is. Talán csak a szakasz hangulata sugárzik ki a formára, tartalmi nyugalma árad át a kifejezésre. Megpróbálhatjuk számlálgatással ellenőrizni benyomásunkat. A harmadik szakasz sorai valamivel rövidebbek. A sorok átlagos szótagszáma ezúttal „csak” 22. Ha mondatonként meghatározzuk a tagmondatok számát és az egyes tagmondatok hosszát a szavak számában kifejezve a következő kis táblázatot kapjuk (vö. 1. táblázat). Hozzájárulhat a

1. táblázat

2. szakasz		3. szakasz	
tagmondatok száma mondatonként	szavak száma tagmondatonként	tagmondatok száma mondatonként	szavak száma tagmondatonként
2	8, 10	1	4
1	2	6	5, 4, 3, 8, 2, 7
6	5, 6, 3, 3, 5, 7	3	8, 6, 10
1	7	4	4, 4, 3, 9
1	2		
2	4, 4		
3	1, 3, 5		
1	5		
1	5		

második szakasz „nyugtalanságához”, hogy a hét sor 9 mondatra darabolódik szét, szemben a harmadik szakasz 4 mondatával. A harmadik szakaszban a rövid, bevezető mondatot három szélesen kibontott mondat követi. S ha megnézzük a tagmondatok hosszát jelző rovatot, az is kiderül, hogy a három mondat mindegyikét az előzőknél lényegesen hosszabb tagmondat zárja le (2 szóból álló után egy 7 szóból álló, egy 6 szóból álló után egy 10 szóból álló, egy 3 szóból álló után egy 9 szóból álló); ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a mondatok eltérőbéllyesednek, elnehezülnek, ellassulnak.¹

¹ Ezzel kapcsolatban nem árt talán egy sokszor idézett ritmikai törvényt pontosabban megfogalmazni. A hazai és külföldi verstanok lépten-nyomon utalnak a „kiegyenlítődség törvényére”. E szerint a törvény szerint a versben (egyesek szerint a beszédben is) a szólamok időtartama alig tér el egymástól. A beszélő a rövidebb szólamot lassabban ejti, mint a több szótagból állót. A verstanok ezt a törvényt adotttnak veszik, a hazai szerzők Gombocz és Meyer méréseire hivatkoznak (vö. Gombocz—Meyer 1909. 20) vagy Hegedűs Lajos egyik tanulmányára (1934. 15). Néhány évvel ezelőtt nagyobb és különböző műfajokat képviselő anyag alapján vizsgáltuk meg a kérdést. Kiderült, hogy a kiegyenlítésre való törekvés csak tíz szótagnál rövidebb szólamokban mutatható ki. A szólamok megnyúlása az egy szótagúaktól a több szótagúak felé haladva exponenciálisan csökken. Jelentékenyen csak az öt szótagnál rövidebb szólamok nyúlnak meg. Ezek sem olyan mértékben, hogy az egyes szólamok időtartama akárcsak megközelítőleg is azonosossá válnék (vö. Fónagy—Magdics 1960.). A tendencia kevésbé mutatható ki spontán beszélgetésekben, mint szavalkokban. A 7—10 szóból álló mondat tehát nem pereg gyorsabban, mint a 3—4 szóból álló. Előzetes (öt személlyel végzett) kísérletek tanúsága szerint a hallgatók vagy olvasók „súlyosabb”-nak érzik a több szóból álló — több hangsúlyos szótagot tartalmazó — hosszabb tagmondatot a rövidebbnél, s egyúttal „gyorsabb”-nak nyilvánítják a rövidebb (de 6 szótagnál hosszabb) tagmondatokat.

Lényegesebb talán ezeknél a számoknál a két szakasz szerkezetének minőségi különbsége. A második szakaszban kétszer is megjelenik a mondatok végén a befejezetlenséget jelző három pont. Nyitott a felkiáltójellel végződő hatodik sor is, melynek csak alanya és jelzője van („... *vértelen messzeségei!*”). Ez a mondat „nyitott” a szónak egy másik értelmében is. Szerkezete nem egyértelmű, és ennek következtében maga a mondat is többértelművé, önmaga finoman disszonáns ellentétjévé válik. A harmadik szakasz mondatai befejezettek, egyértelműek; könnyen áttekinthetőek a többszörösen alárendelt mondatok is.

Az egyenletesebben, világosabban tagolt szerkezetnek nyugodtabb, méltóságteljesebb patetikus dallam felel meg. A harmadik szakasz nyugodtabb dallamvezetése számszerűen is kifejeződik. Ritkábbak a dallamugrások, gyakoribbak az egymást követő kis hanglépések, a fokozatos átmenet, mint a második szakaszban (vö. 2. táblázat).

2. táblázat

Az egymást követő hangok közötti távolság gyakorisági eloszlása szakaszonként a diatonikus skála félhangjaiban Füst Milán és L. L. felolvasása alapján

	0		1		2		3		4		5	
	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL
I	37,4	35,4	37,4	14,1	10,1	19,2	4	5,1	6,1	3	2	10,1
II	53,1	40	22,9	8	8	16	10,3	3,4	2,3	12,5	1,7	6,3
III	45	23,8	33,1	25,2	11,3	17,2	6	11,9	1,3	9,3	0,7	7,9
IV	43,1	30,2	31	24,1	12,9	16,4	8,6	12,9	2,6	6,9	0,9	6
V	38,5	30,8	17,3	17,3	11,5	23,1	13,4	9,6	11,5	5,8	1,9	5,8

	6		7		8		9		10		11	
	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL
I	—	—	—	1	1	2	1	4	—	2	—	—
II	0,6	0,6	—	3,4	0,6	1,1	—	1,1	—	4	0,6	—
III	1,3	—	—	—	—	1,3	—	0,7	1,3	0,7	—	—
IV	—	1,7	—	0,9	—	0,9	0,9	—	—	—	—	—
V	—	5,8	5,8	—	—	—	—	—	—	1,9	—	—

	12		13		14		15		16		17	
	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL	FM	LL
I	—	—	—	3	—	—	1	1	—	—	—	—
II	—	2,3	—	—	—	0,6	—	0,6	—	—	—	—
III	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,3	—	—
IV	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
V	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Különösen egyszerű, áttetsző az első sor zenei szerkezete. Éles metszet választja el az első hét szótagot a második fél sor nyolc szótagjától. Egyszerű, trochaikus ritmus. Az iktusok tökéletesen egybeesnek a természetes hangsúlyokkal, ami sajátos, naiv jelleget kölcsönöz az invokációnak. Leginkább tanmesét várnánk ezután a puritán, trochaikus zenei bevezetés alapján.

Hallgass / rám oh / ifju- / ság. // Volt egy / öreg / görög / egykor.

A ritmus a második sorban jambikusra — ereszkedőből emelkedőre — vált. A kézfelemelés hatására?

$\overset{v}{\text{Ki}} \text{ fel-} / \overset{v}{\text{emel-}} / \overset{v}{\text{te}} \text{ két} / \overset{v}{\text{kezét}} \dots$

De a mese közben komolyra fordult. Megváltozik a sorok lejtése. A játékos, könnyed zenét ismét erőteljessé váló, súlyos nyomatékok váltják fel. Egyenletes — de nem metrikusan szabályos — eloszlásuk ünnepélyes, emelt szót és a kísérő széles gesztusokat idézi. Csak egyszer ütközik két hangsúlyos szótag:

Ki *felemelte két kezét* ...

A torlódó hangsúlyok lelassítják a vers ütemét, kiemelik az alliteráló hangokat. Szinte látjuk az alliteráló szótagok kiemelésével együtt megemelkedő karokat. S mivel két egymást követő szótag nyomatékos ejtése bizonyos erőfeszítést követel az olvasótól, nemcsak látjuk, nemcsak szemmel, még izmainkkal is követjük a nagy, szakrális gesztust. A szakasz legsúlyosabb, leghosszabb sora az „aischyloszi átkot” tartalmazó harmadik sor (III, 3). Hét hangsúly esik rá. Négy az első félsorra — ezáltal élénkíti dobogását —, három a második félsorra, melynek ünnepélyesebb, nyugodtabb lejtést kölcsönöz. (Az öt felolvasás alapján jelölöm a nyomatékos szótagokat, zárójelben tüntetem fel azt a nyomatékot, melyet négynél kevesebb esetben tapasztaltam.)

$\text{xx} \text{ xxx} \text{ xx} \text{ xxxxxx} // \text{xxxxx} \text{ xxx} \text{ xxx}$

A második félsort lefékezi, zökkenti a két nyomatékos szótag találkozása;

... hogy így *meg* kell az *embernek* öregedni.

A túlságosan sima ritmus szinte zavaró lett volna ebben a sorban. A teher súlya alatt görnyedővel együtt nehezebben lélegzünk, mikor ezeket a szavakat mondjuk.

Egy élénkebb ritmusú és egy ünnepélyesebb lejtésű fél versből áll a következő sor is:

$\text{xx} \text{ xx} \text{ x} \text{ x} \text{ xx} // \text{xx} \text{ xxx} \text{ xxx}$

Félig vakon állt a hegyen csupa sugárzásba merülve

A szélben mozgó haj ritmikus mozgását követi a daktilus:

— *ősz* *haját verte* a *szél* is ...

S a metrum tovább zenél, spondeusokkal fékezetten.

Mind az öt felolvasó enyhén skandálva olvasta ezeket a szavakat. Azaz: igyekeztek kiegyenlíteni a három szólam közötti időtartam-különbséget, azonos súllyal ejtették a három szólamkezdő szótagot, a *haját* szó mellékhangsúlyát elhanyagolták.

$\text{S} \text{ pisl} \text{a} \text{ sze-} / \text{méből} / \text{könnye} \text{i} / \text{hulltak} \text{ az} / \text{Isten-} / \text{ség} \text{ ma-} /$
 $\text{gasztos} / \text{lába} \text{ e-} / \text{lé}$

Epikus pátoszt kölcsönöz a hexameteren túlnövő daktilikus sor a tragi-komikus jelenetnek („písla szeméből”). Huszonnégy szótagos, négy ütemű sor hallatja a görög próféta szavát. Az ütemek terjedelme két szótagról nyolc szótagra nő. Hosszan rezonáló, telt hangú mássalhangzók, mássalhangzócsoporthok (*m*, *gr*, *nd*, *mb*, *d*, *r*), súlyos nyomatékok fokozzák a hang erejét.

...megrendültek a dombok...

Lassított daktilusok jelzik a földrengést.

A sor első ütemét a kötőszó alkotja: „S mégis”. Pontosabban: a kötőszó és az ezt követő rövid, várakozásteljes szünet. (Három felolvasó rövid, 3–6 századmásodperces szünetet tartott. Ketten a *mégis* szó *s*-hangjának szokatlan megnyújtásával érzékeltették a szünetet.) Ebbe a csendbe hasít a próféta szavának dörgése. Szerkezeti-tartalmi párhuzam köti össze a szünetet követő három ütemet:

S mégis szava dörgött,

Szavától megállt a malom, megrendültek a dombok...

Az elsőt a másodikhoz fűzi a *szava*-ismétlődése (variáció), a másodikat pedig *m*-alliteráció köti össze a harmadikkal. A szó eleji betűírim hidalja át a szakaszt záró utolsó két szólam közötti szokatlan távolságot („felemelte rá a fejét”).

Mikroingerek univerzuma

Most is, máskor is felvetődik a nagyon is jogosult kérdés: hogyan lehet, és lehet-e minimális ejtésbeli eltérésekből messzemenő esztétikai következtetéseket levonni? Van-e, lehet-e affinitás, valamiféle természetes kapcsolat az artikuláció árnyalatnyi módosulásai és a külvilág eseményei között? A nyomaték vagy hangsúly a beszédben részt vevő izmok munkájának hirtelen megélénkülése, elsősorban az aktív kilégzést szabályozó belső bordaközi izmoké. Az izomtevékenység foka az izom működési áramának — az izom által indukált és elektródákkal elvezetett elektromos áramnak — segítségével mérhető. Elektrofiziológiai mérések alapján állíthatjuk, hogy az izmok több munkát végeznek, amikor két (vagy több) nyomatékos szótag követi egymást, kevesebb munkát végeznek, ha a nyomatékos szótagokat négy-öt hangsúlytalan szótag választja el egymástól. Ez a különbség tehát mérhető, de csak millivoltokban! Ez a különbség elenyésző, ha a kar vagy akár csak a fél kar felemeléséhez szükséges energiához hasonlítjuk. A képzett hang energiája rendkívül csekély. Tarnóczy Tamás szemléletes példája szerint: „ha egész Magyarország egyszerre kiabálna, mintegy 10 kw hangteljesítményhez jutnánk. A szónoklás helyett jobb kihasználás a rendes munka, melynek alapján néhány millió kw teljesítményt érhetnénk el” (1945. 127).

A beszédben sok-sok nagyságrenddel kisebb energiát képviselő mozdulatok, mozgáskombinációk segítségével képezzük le a valóságot. A *hidrogénbomba* hangsor kiejtéséhez lényegesen kevesebb energiára van szükség, mint amennyi a hidrogénbomba robbanásakor felszabadul. A méreteknél ez a radikális lecsökkentése minden jelszerű ábrázolás közös vonása. A tárgyak és a tárgyak közötti viszonyok nyelvi leképezésének általában nem az egyszerű utánzás a módja. A *hidrogén* szó hangalakjának például semmi köze sincs a hidrogén atomszerkezetéhez, kémiai tulajdonságaihoz. A *bomba* esetében már más a helyzet. A két zárhang (explozív!) segítségével két — alig-alig hallható — robbanás zajlik le a szájüregben, és a mély magánhangzók, az *m* hang rezonanciája a rob-

banást kísérő hangjelenség halvány visszhangja. A szókincsben viszonylag kis helyet foglalnak el a hanggal utánzó jelek. A költészetben azonban ősidők óta él — tovább él — az a törekvés, hogy a valóságot ne csak semleges (önkényes) jelek segítségével ábrázolja, hanem valóságosan megközelítse, rekonstruálja valamiképpen a szájüreg mikrokozmoszában.

„Szóljal gyilkot, szóljal kardot” — írja Heine. A költői dikció feleúton áll a beszéd és a tett között. A költő varázserejű szavára „megrendülnek a dombok”, „megáll a malom”. Pesszimistább megfogalmazásban: a költői cselekvés tere a szavak világa. Így és csak így érthető meg a költőnek az a makacs törekvése, hogy a valóság darabkáit, a szélvihar, a harc, a simogatás hangmintáit hangokba, ritmusba zárva mentse át a maga számára.

És a versolvasó számára. A versolvasó — a mai olvasó is, aki már nem olvas fennhangon — akarva-akaratlanul együtt lélegzik a költővel, elakad a hangja, ha a költő szünetet tart, meggyorsul a légzése, az érverése (mérhetően), ha a vers üteme meggyorsul. Együtt botladozik a költővel, ha szabálytalanná válik a ritmus, az egymásnak ütköző hangsúlyok, torlódó mássalhangzók elállják az olvasó útját is. Sójajt, a vers „legato” sóhajvét követve — *Hol vagytok ó szemeim . . .* — és az izolált, magányos *hányszor* szóhoz érve, ő is ott áll, egyedül, szemben a vértelen messzeséggel. S amikor az olvasás során az öreg göröghöz ér, aki az ég felé tárja karjait, az egymás mellett álló, alliteráló *k* betűkön keresztül látni véli a felemelkedő karokat, és a zöngétlen zárhangokkal megkeményített, hangsúllyal fékezett szótagpárt ejtve valóban átérzi az erőfeszítést. Ismeretes, hogy a hivatásos táncos, alig láthatóan, együtt mozog a színpadon szereplővel, hogy az orvos az operáénekest hangszalaggyulladás esetén eltiltja operák hallgatásától is. Elektrofiziológiai mérések segítségével is igazolható, hogy figyelmes hallgatás alkalmával, kis mértékben, mi is működtetjük az izmainkat, hangtalanul, mozdulatlanul együtt beszélünk, együtt mozgunk a beszélővel, az előadóval (Faaborg—Andersen). Ezek a minimális kvantumok is elegendők az átéléshez, az együttérzéshez. Azokat a nullákat, amelyeket elhanyagoltunk, amikor a cselekvés energiáját beszédenergiává alakítottuk, most, olvasás közben, ismét hozzáillesztjük gondolatban a beszédeselekményhez.

A költői világot sokszor hasonlították az álmvilághoz, a költői ihletet az önkívülethez. Amikor Ady vátesznek, jós-mágusnak vallja magát, ősi hagyományt idéz. Álmokban, önkívületben részben érzéketlenné válunk, s látszólag tökéletesen elszakadunk a külvilágtól. Jól tudjuk azonban, hogy ilyenkor — ha érzékeljük — felnagyítva érzékeljük a külső ingereket. A „belemagyarázás”, azaz a felnagyítás szorvesen hozzátartozik a versolvasáshoz is, az olvasó rejtjel-fejtő tevékenységéhez. Ez szükségszerű következménye, tükörképe a sűrítésre, tömörítésre, a jeleknek minél kisebb térre való szorítására törekvő költői rejtjelzésnek.

A negyedik tétel

A harmadik szakasz lezárul, a sor közepén, mielőtt még befejeződött volna. De úgymondhatjuk, hogy túlhalad önmagán, hiszen a sort megszakító hosszú szünet után olyan mondattöredék következik, amely már áthajlik a negyedik szakaszba. A zenei formatan terminológiája szerint devizája, előőrse az új témának. Ugyanakkor az előző szakaszhoz fűzi még egy szerkezeti párhuzam. Ellentétes kötőszóval indul a mondattöredék, akárcsak az előző sor:

S mégis... Ámde... Az előbbi az embert a végzetével állította szembe, az ember hangját a hang elhalásával. A második kötőszó az istenséggel szembe-síti az embert. Az eget köti össze a földdel.

— Ámde az Istenség

IV, 1 Nem nézett rá, nem felelt akkor az öregnek.

Sírt az Istenség. Mert mintha dobokat vernének a fülébe,
tompá dobót

3 S erre felelné a hegyomlás s e hegyomlásnak felelné a tenger...

Oly nagygyá nőtt meg előtte s oly szentté az öregség ősi nyomora.

5 Mert hisz ott állt ő már önnön sírja előtt s még mindig pörölve
a széllal

S még egyszer hangoztatni akarván igazát, mielőtt elomolna...

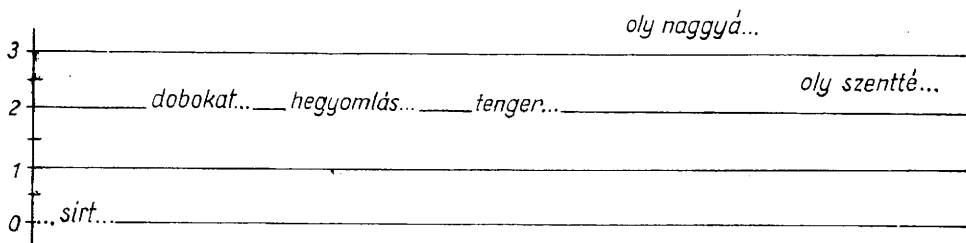
Michelangelo képén Isten fellegeten fekvé nyújtja ujját Ádám felé. A földi és égi színt ezúttal az Istenség hallgatása köti össze virtuálisan. Ez a hallgatás „ölt testet” a két szakaszt összekötő üres térségben. A negyedik tétel következik. Kétszeres tagadással, rövid, drámai mondatokkal indul. „Sírt az Istenség.” Ez az öt szótagos tőmondat indít el egy lavinaként növekvő, hasonlattal bővített okhatározó mondatot. Három hosszú soron át hömpölyög. A *d*, *b*, *m*, *r*, az *o* hangok, a szabályos időközönként ismétlődő nyomatékok megszólaltatják a versben hasonlatként szereplő *tompá dobót*. A visszhangot a tükörképszerűen visszatérő szavak érzékeltetik:

... felelné a hegyomlás s a hegyomlásnak felelné ...
a b b a

Egyre feljebb torlódik a hang a háromsoros körmondat folyamán. A szó szoros értelmében kiemelkedik a konklúzió, amely felé a vers kezdettől fogva törekedett:

„Oly nagygyá nőtt meg előtte s oly szentté az öregség ősi nyomora.”

A tagmondatok kiemelt szavainak magasságszintjét — pontosabban: a szintek közötti különbséget — átlagolva, az öt felolvasás alapján, az ellenmondások kiegyenlítődéssel a következő kép alakul ki:

A kiemelt sor első felének ismétlődő *ő* hangjai (*nőtt*, *előtte*) mintha már a kulcsszót, az *öregség*-et sejtetnék, mintha az *öregség* és az *ősi* szó kezdő hangjait, ahogyan az állásban átmágneseződő magnetofontekercsen is előrevetül a következő mondat. Három súlyos nyomaték zárja le ünnepélyesen a mondatot:

... az öregség ősi nyomora.

A mondat elejét fékezett anapesztusok szövik át:

Oly nagy- / gyá nőtt / meg előtt- / te ...

A következő sorban is ott érezzük a háttérben a metrumot, de a spondeusok még erősebben fékeznek, szinte leállítják a sort, elakasztják a lélegzetet:

Mert hisz / ott állt / ő már / önnön / sírja e- / lőtt ...

Az utolsó erőfeszítést szokatlanul hosszú, hét szótagú, nagy erejű (hangzós), mély magánhangzókkal telt szólam tükrözi:

S még egyszer / hangoztatni akarván / igazát ...

A mondat vége már engedelmesen belesimul a metrumba, az emberi akarat feloldódott a kozmikus periodicitásban:

... akarván / igazát, / mielőtt / elomol- / na.

A periodikus mozgás minden bizonnyal elemibb a magasabb rendű élőlényekre jellemző aperiodikus vagy legalábbis rendkívül bonyolult ritmusú mozgásképleteknél. A biológia metrikája — mely alapja lehetne a költői metrikának — még megíratlan. (Rövid fejezetek készültek csak el mindeddig, vö. De Groot 1932, 1933. Székely 1967.)

Valószínűnek látszik, hogy az élőlények differenciálódásával, a célszerű, tudatos tevékenység térhódításával egyre szűkebb térre szorúl az egyszerű függvények segítségével meghatározható, „metrikus” mozgás. Az ősbibb, vegetatív idegrendszer irányítása alatt működő szervek mozgásának ritmusa lényegesen egyszerűbb, mint a központi idegrendszer által vezérelt tevékenységeké (Hollós 1922). A metrumban való feloldódás, a redundánsabb mozgásforma eluralkodása voltaképpen visszahanyatlás, regresszió. Ezért az én visszavonulásának, a célszerűségi elv feladásának, az akarat elgyengülésének kifejezése is lehet a versben (Fónagy 1959. 143 és kk.).

Az ötödik tétel

V, 1 S aztán hát elment persze, — csend lett végül is e vidéken.

De a szívében is csupa csend volt már akkor, el ne feledjük
s egy másik, m é g n a g y o b b figyelem ...

S a feje körül tompa derengés.

Az utolsó tétel rövid. Szerkezete egyszerű, áttetsző. Három mondatból áll. Két rövid mondat fog közre egy kétsoros mondatot. A három sor szótagainak száma: 16—27—10. A második mondat — terjedelménél fogva — kiemelkedik, szélesebben ível. Lebegésre készíti a hangot a mondat lezáratlansága. (A három pont is felhívja erre a figyelmet.) A nyitott szerkezet valami kimondatlanra, kimondhatatlanra utal. Az utolsó szakaszt megnyitó és lezáró mondat hangfekvése mélyebb, dallammenete egyenletesen ereszkedő. Az első sor két önálló tagmondata szinte párhuzamosan lejt (az öt felolvasó hanglejtése alig

tér el ezúttal egymástól:

S aztán hát Csönd lett végül is e
el ment persze. vidéken.

Egybecseng az első és utolsó mondat vokalizmusánál fogva is. Mindkétben a legsemmlegesebb, legszintelenebb magánhangzó, az *e* dominál (*elment persze* — *derengés*). A sorssal patetikusan polemizáló negyedik szakasz után, hirtelen visszaesünk, visszazökkenünk a szürke, mindennapos realitásba. A szavak is a lehető legegyszerűbbek. Két hallgatóban a halott képét keltették fel a nagy állkapocsszöggel képzett, egyhangúan ismétlődő *e* hangok.

A záró tétel moll jellegét fokozza a sorok lágy konsonantizmusa. A negyedik szakasz második sorában — *Mintha dobokat vernének a fülébe, tompa dob* — tíz hangra 2,1 kemény mássalhangzó esik. Az ötödik szakasz második sorában 0,9. Számlálás nélkül is érezzük a szordínót, a hangokkal festett csendet. A sor végén a leglágyabb, egyszersmind legteltebb hangú két mássalhangzó, az *l* és *m* cseng ki hosszan a *figyelem* szóban. A hang lassan elhal a sort követő hosszú szünetben. Üres tér választja el az utolsó — felfelé, a semmibe ívelő — mondatot a vers utolsó, legrövidebb sorától, melyet üres tér választ el az előző sortól, és így voltaképpen önálló szakaszt képez.

S a feje körül tompa derengés.

Bár egy *f*-alliteráció még az előző sorhoz fűzi. Egy másik, a zöngé ki-be kapcsolásával leplezett *t*–*d* alliteráció és három súlyos nyomaték alkotja az utolsó akkordot. A tempó mindegyik interpretációban ellassult a két és a három szótagos szólamban. Az igei állítmány hiánya is hozzájárul a sor lefékeztségéhez, statikus jellegéhez. Ez az utolsó mondat állókép, ikon. Négy szakasz dinamikus nyugtalansága, a szövevényes körmondatok, a növekvő feszültséget tükröző fokozódó intenzitás és a tornyosuló dallam: teljes harmóniában, tökéletes nyugalomban oldódnak fel, a zene nyelvén fejezve ki a költemény eszmei mondanivalóját.

Bár — és talán ez is hozzátartozik a költemény eszmei mondanivalójához — Füst Milán előadását hallgatva az a benyomásunk támad, hogy a lezárás ellenére az utolsó sor nyitva hagy egy ajtót, vagy még inkább, ablakot nyit a végtelenbe. A hang leereszkedik a mondat végén, de nem éri el az alaphangot. Az egyik lejegyzés szerint szekunddal, a másik szerint kis terccel lebeg az alaphang felett — amennyire ez egy suttogásban elhaló „tompá” hang esetében egyáltalán meghatározható.¹ Vitathatatlan ezzel szemben — és független a vers interpretálásától —, hogy az utolsó szóban hirtelen megemelkedik a magánhangzók szintje, a mély, hátul képzett magánhangzókat a magas,

¹ A beszéd hanglejtését, dallamélményünket elsősorban a hangszalagok periodikus záródása-nyitódása következtében létrejövő harmonikus hang alapfrekvenciájának menete határozza meg. A hangmagasságélmény kialakításában azonban — kisebb mértékben — szerepet játszik a hangszín (a hang spektruma), az intenzitás, az időtartam is. A zöngétlen suttogás aperiodikus zörej. A suttogott beszédben az említett „mellékkörülmények” lépnek előtérbe. Az alaphang mozgását főként — a hangszín kialakítása egyik tényezőjének — a harmadik formánsnak emelkedése vagy ereszkedése pótolja (Meyer — Éppler). A hanglejtés „átkódolásának” lehetőségéről és nehézségeiről magunk is meggyőződhetünk, ha suttogva eldöntendő kérdéseket teszünk fel (*Elment? Megmondta?*)

világos színű, elől képzett vokálisok váltják fel ezúttal is, akárcsak az első szakaszban, kontrapunktikusan keresztezve a dallamot, fenntartva a feszültséget:

Füst Milán felolvasása alapján:

tom- pa derengés	de:	e - e - é o - a
------------------------	-----	--------------------

A dallam — ha nem is egyértelműen — leereszkedett. A magánhangzók mozgását követve azonban tekintetünk önkéntelenül is felfelé emelkedik, a tompa derengés irányában.

Metrum és szabad vers

Meg tudunk-e ezek után felelni az alapvető kérdésre: hogyan „emelkedik ki” a szabad vers a prózából? Le tudjuk-e fordítani a tudományos próza nyelvére ezt a metaforát? Csak részben, tökéletlenül.

Könnyebb arra válaszolni, hogy mi különbözteti meg a szabad verset a mértékes verseléstől. A kötött vers egy meghatározott sémához igazodik. Ez a séma lehet a hosszú és rövid, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozásán, a sorok szótagszámán alapuló ritmusképlet, egy dallamséma, a sorvégek vagy a szavak elejének egybecsengését szabályozó rímképlet vagy ezek kombinációja; eleve meghatározott lehet a szakaszok szerkezete, a szakaszok száma é. í. t. A költő szabadon választ a kötöttségek között. De miután választott, a séma megkötöi a kezét. Csak a megadott kereteken belül mozoghat szabadon. Ha a vergiliusi hexametert választotta mintaként, akkor kötelezte magát arra, hogy versének ritmusa a hosszú és rövid szótagok váltakozásán alapul, hogy költeményének minden sora hat metrikus egységből, hat „verslábból” áll majd, melyek közül az ötödik mindig daktilus (— u u), a hatodik mindig spondeus (— —) lesz. A többi daktilus vagy spondeus. Ez a csekély szabadság is elegendő volt Vergilius és előtte Homérosz számára ahhoz, hogy a lovak vágatását vagy a terhet cipelő ember kínlódását a vers ritmusával érzékeltesse a hallgatónak.

Kifejezési lehetőséget nyújt maga a korlátozás is: a séma és a realizáció kettőssége, melyet többen is találóan a nyelv és a beszéd viszonyához hasonlítottak (Gáldi 1936/1937, Trojan 1951. 6). Az alexandrinus keretének áttörésével, a XVII. században olyan szilárdan álló cezúra eltolásával érzékelteti Racine Phèdre-nek a társadalmi tilalmakon áttörő szenvedélyét vagy Orestész megtérbolyodását. A természetes beszédhangsúllyal ellentétbe kerülő metrum a lázas beteg vívódását festi Csokonainak Tüdőgyulladásomról című versében (Fónagy 1959. 142). A harcot ábrázolja Arany Elveszett alkotmány-ában:

Végre bi- / rokra, tü- / rökre, ma- / rokra, ö- / köre ke- / rültek . . .

Szinte minden hangsúlyt eltol, minden szót darabokra szaggat a metrum, akárcsak a beszéd folyamán az indulat.

De kifejező a vers és beszéd hangsúlyegyeztése is. A metrum és ritmus harmóniája nyugalmat áraszt a Szeptember végén első soraiban:

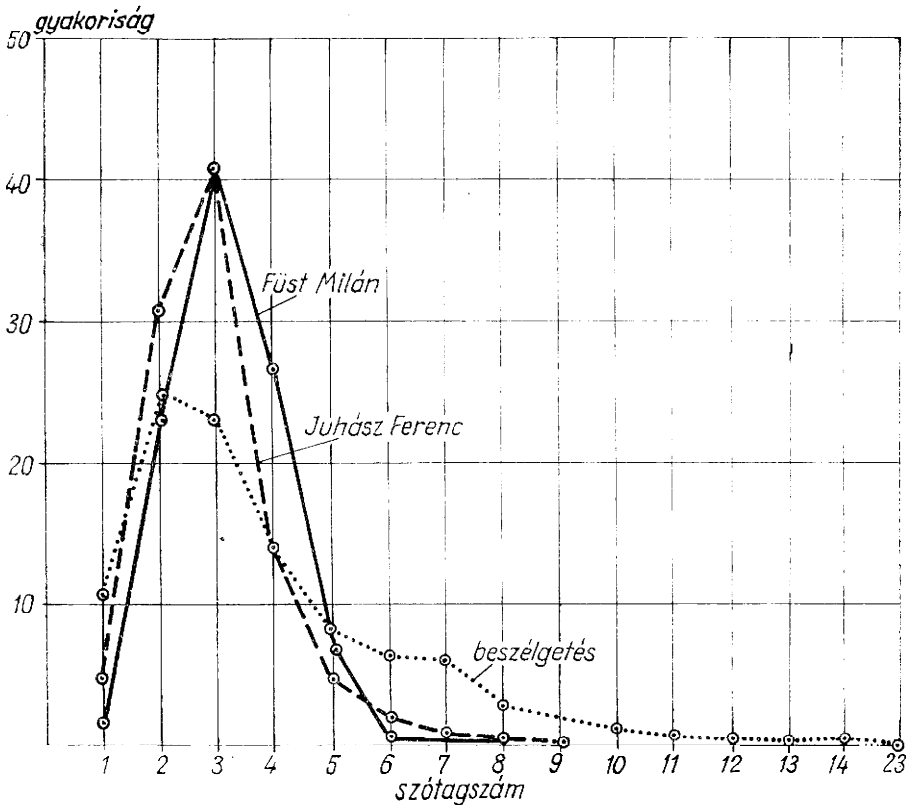
Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,
Még zöldel a nyárfa az ablak előtt...

Gazdag példatárát nyújt Péczely László 1965-ben megjelent funkcionális verstana.

Az a költő, aki a szabad verset, a kötetlenséget választja formaként, eleve lemond a metrum és ritmus dialektikájából adódó hatásokról (nem véletlen, hogy Hegel írt először a „kétféle ritmus”-ról, a metrum és ritmus ellentétéből adódó dinamikáról), lemond az egyszerű periodicitáson, a hosszú és rövid, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok változatlan váltakozásán alapuló zenei hatásról.

Felolvastam 10–11 éves gyerekeknek, minden deklamálás nélkül, az Öregséget és egy regényből vett leírást. Füst Milán szabad verse mindegyikük szerint szebben hangzott, három gyerek az öt közül zenéhez hasonlította. Zenéről beszélünk mi is, önkéntelenül, a vers olvasása, elemzése folyamán.

A zenét a beszédnél nagyobb fokú szabályossága, szerkesztettsége különbözteti meg egyebek között. Már az énekhang is szabályosabb a beszédhangnál. S a zene kötöttsége csak nő, minél nagyobb egységeket veszünk figyelembe. A hallgató szempontjából: a zenei hang érzékelése sokkalta kisebb erőfeszítést kíván a hallóközponttól, mint a szabálytalan beszédzöreje, mivel a szabályosság a lehetőségek csökkenésével, a jelenségek előreláthatóságával egyértelmű (vö. Fónagy 1960.). Könnyebb kevesebb lehetőség közül választani, várható

jelenségeket érzékelni, felfogni, elemezni. S ugyanez áll más szinten a nagyobb zenei egységek és nagyobb nyelvi egységek értékelésére.

Bizonyítható-e, hogy a szabad vers kö t ö t t e b b, mint a beszélgetés, a hétköznapi próza, hogy — az információelmélet terminológiája szerint — kisebb az entrópiája?

A magyar szabad vers ritmusát — akárcsak a beszédét — elsősorban a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok váltakozása határozza meg. Az volt a benyomásunk, hogy a hangsúlyos szótagok szabályosabban, egyenletesebben rendeződnek el az Öregségben, mint a beszédben. A legegyszerűbb arról meggyőződni, hogy milyen gyakoriak a rövidebb, hosszabb szólamok a szabad versben és a köznapi prózában. A fenti ábra a különböző szótagszámú szólamok gyakoriságát érzékelteti. A versben s z ú k e b b h a t á r o k k ö z ö t t i n g a d o z i k a szólamok hossza, a három és négy szótagú szólamok elnyerik az abszolút többséget: a szólamoknak 90 százaléka három, négy vagy két szótagú Füst Milán versében. Hasonló eredményt kapunk, ha nagyobb terjedelmű szabad ritmusú költeményekből indulunk ki, például Juhász Ferenc Dózsa-eposzából, a Tékozló országból. (Statisztikánk az első harmincöt szakaszon, mintegy ezer szólamon alapul.) Az egyéni különbség: Füst Milán költeményében a három szótagú szólamokat gyakoriság tekintetében nyomon követik a négy szótagúak, Juhász verssoraiban a két-három szótagnál hosszabb szólamok már ritkák. Mindkét költő elemzett művében k o n c e n t r i k u s a s z ó r á s, lényegesen koncentrikusabb, mint a beszélgetésekben. A hallgató szempontjából: könnyebb a szabad vers ritmusára felkészülni. Ha három szótagú szólamot vár, csaknem az esetek felében teljesül a várakozása. Az esetek többségében „nyer”, ha gondolatban a harmadik vagy negyedik szótagra tippel, amikor Füst Milán versében keresi a következő hangsúlyos szótagot; a harmadikra vagy másodikra, ha Juhász Ferenc eposzát olvassa.

Még feltűnőbb a szabad vers kötöttsége, ha az első szólam hosszának ismeretében következtetünk a másodikra, a második ismeretében a harmadikra é. i. t. A köznapi prózában bajos az egyik szólam hosszából a másikkra következtetni. A szabad vers íratlan törvényei szigorúbbak. A következő 3. táblázat a szólamok következtetési gyakoriságát mutatja, más

3. táblázat

Az egymást követő szólamok (szólampárok) hosszának gyakorisági eloszlása. A vízszintes és függőleges tengely számai (1, 2, 3...) a szólamok szótagszámát, a táblázat számai a megfelelő szólampár gyakoriságát jelzik számokban. A függőleges 1 és a vízszintes 2 kereszteződési pontjában lévő 1,5 azt jelenti, hogy az eseteknek 1,5 %-ban követi az 1 szótagú szólamot 2 szótagú.

1. szólam \ 2. szólam								
	1	2	3	4	5	6	7	8
1	—	1,5	—	1,5	—	—	—	—
2	1,5	5,1	7,4	3,7	3	—	—	—
3	—	7,4	15,4	10,3	0,7	0,7	0,7	—
4	0,7	8,1	11	10,3	—	1,5	—	—
5	3	2,2	0,7	0,7	—	—	—	—
6	—	—	1,5	—	—	—	—	—
7	—	—	—	0,7	—	—	—	—
8	—	—	0,7	—	—	—	—	—

szóval szólampárok, szólamdiagramok gyakoriságát. A függőleges számsor az első szólam szótagszámát, a vízszintes számsor az erre következő szólamét jelzi.

Négyzetünkről leolvasható, hogy Füst Milán költeményében leggyakoribb a két egymást követő három szótagú szólam. Ezután a négy szótagút követő három szótagú, a három szótagút követő négy szótagú s ezzel holtversenyben a négy szótagút követő négy szótagú áll. (3. táblázat). A hosszú szólampárok gyakorisága folytán zengnek olyan erőteljesen, olyan méltósággal a verssorok. A hosszú szólamok mélyebb belégzésre ösztönöznek. Domború, telt mellkassal olvasuk a költeményt. Ez önkéntelenül felvett méltóságteljes testtartás egyúttal növeli a beszéd rezonanciáját. Juhász Ferenc eposzában (4. táblázat) különösen gya-

4. táblázat

Szólampárok gyakorisági eloszlása Juhász Ferenc „Tékozló ország”-ában (vö. 3. táblázat)

I \ II	II							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1	0,46	1,70	2,17	1,55	0,46	0,15	0,15	—
2	1,86	8,05	13,78	4,80	1,70	0,31	—	—
3	3,10	16,72	14,09	5,72	1,86	1,24	—	—
4	0,15	3,56	4,46	2,17	0,31	—	0,15	0,15
5	1,08	2,17	2,01	0,77	—	0,31	—	—
6	—	1,24	0,62	0,31	0,31	—	—	—
7	—	—	0,15	—	0,15	—	—	—
8	—	—	—	—	—	—	—	—

kori a három szótagú szólamot követő két szótagú; második helyen a három szótagút követő három szótagú és a két szótagút követő három szótagú szólam áll. A szólampárok tehát rövidebbek. De következőjük rendje nem kevésbé szabályos, ellentétben a beszéd szólamaival (vö. 5. táblázat). Itt a törvényszerűségek körvonalai halványabbak, jobban elleplezi a szabályt a véletlen. Nemcsak a kötetlen próza ritmusánál, hanem az időmértékes verseknél is szabályosabb a szabad vers nyomtatékeloszlása. Ezt tapasztaljuk, ha a Zalán futásához hasonlítjuk szabad verseinket (6. táblázat). A szabálytalanság mértékét, a

6. táblázat

Szólampárok gyakorisági eloszlása a Zalán futásában (vö. 3. táblázat)

I \ II	II											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	0,99	1,74	2,36	1,61	1,37	0,19	0,37	—	—	—	—	—
2	0,99	4,97	11,18	4,84	2,61	0,87	—	0,12	—	—	—	—
3	1,99	6,71	11,68	1,86	3,98	1,37	0,50	—	0,12	0,12	—	0,12
4	1,49	5,22	6,71	1,86	1,99	0,12	0,25	0,12	—	—	—	—
5	0,75	1,99	5,22	1,61	0,99	0,25	0,37	0,12	—	—	—	—
6	0,37	1,12	1,49	1,61	0,37	0,62	0,25	—	—	—	—	—
7	0,12	0,37	0,62	0,12	0,12	—	—	—	—	—	—	—
8	0,12	0,12	0,25	0,12	0,12	0,12	0,12	—	—	—	—	—
9	—	0,12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

hírértéket alkalmazva számszerűen is meghatározhatjuk a különbséget. Eszerint az egyes szólamok eloszlásának, akárcsak a szólampárok eloszlásának hír-

értéke a kötetlen prózában a legnagyobb, a szabad versben a legkisebb: az időmértékes vers hírértéke a kettő közé esik (7. táblázat; az Öregség túlságosan rövid szöveg ahhoz, hogy a szólameloszlás hírértékét meghatározzuk; a szabad verset a Tékozló ország képviseli).

7. táblázat

	A szólameloszlás hírértéke bitben	Szólampárok eloszlásának hírértéke bitben
A Tékozló országban	2,098	4,079
A Zalán futásában	2,480	4,792
Prózai színdarabokban	2,915	5,293

Füst Milán költeményében, akárcsak Juhász Ferencében, a két egymást követő szólam szoros kapcsolatát leginkább talán a kiegyenlítődésre való törekvés árulja el: rövid szólam után lényegesen gyakoribb a hosszú szólam, a hosszú után pedig többnyire rövid következik. A Dózsa-eposzban az egy szótagú szólamot többnyire három szótagú szólam követi, a három szótagút többnyire két szótagú s gyakran egy szótagú szólam é. i. t. Így Füst Milán költeményében is: két szótagú szólam után viszonylag gyakoribb az öt szótagú, mint az öt szótagú után é. i. t.

És mindez a legkevésbé sem meríti ki a szabad vers íratlan hangsúlytörvényeit. A Dózsa-eposz hosszú sorait többnyire a verssor közepe tájára eső cezúra osztja két részre. Az első és második fél sor nyomatékait egybevetve kitűnik, hogy páros számú nyomatékot gyakrabban követ páros számú nyomaték a második fél sorban, mint páratlan. Ha az első fél sorra három nyomaték esik, akkor a második fél sorban is három nyomatékot találunk az esetek többségében. Ha azonban két nyomaték esik az első fél sorra, akkor többnyire négy nyomatékot kap a második fél sor (8. táblázat).

8. táblázat

A két fél sor nyomatékos szótagjainak száma. A második fél sor (II) nyomatékos szótagjainak száma az első (I) függvényében.

I \ II	1	2	3	4	5	6
1	—	—	0,49	0,25	0,49	—
2	—	4,41	5,64	8,82	1,23	0,25
3	0,25	3,43	11,76	0,98	0,49	0,25
4	0,74	1,96	0,98	1,47	—	—
5	—	—	0,25	—	—	—
6	—	0,25	0,25	—	—	—

A szabad versek ritmusa, bonyolultabb, de nem kötetlen a szó köznapi értelmében. Nehezebben meghatározható szabályszerűségek korlátozzák a véletlent, csökkentik az entrópiát, mint a kötött ritmusú versek esetében.

Azt mondtuk, hogy a szabad vers költője nem élhet a „kétféle ritmus” adta lehetőségekkel, nem véthet művészi célzattal a metrum ellen, mivel már eleve felszabadította versét a metrikus kötöttségek alól. Ez egyrészt triviális igazság, másrészt korrekcióra, legalábbis kiegészítésre szorul. A szabad vers

metrikus részletein (sorain, félsorain) belül éppen úgy egyezhet vagy ellenkezhet az iktus a hangsúllyal, mint a metrikus versekben. És ez a kevésbé lényeges, a szűkebb érvényű megszorítás. Felmerül egy másik, általánosabb érvényű megfontolás is. A metrikus költemény véthet a mérték ellen a vers költőisége, kifejezősége érdekében. A szabad vers költőjének viszont módjában áll olykor bebocsátani a metrumot, az egyszerű zenei periodicitást a versebe, amikor éppen ezt kívánja a mondanivalója. A ritmus és metrum kettősége a szabad versre is áll vagy állhat, más előjellel, más értelemben. A szabad versben a kötetlenség sem kötelező. Ady Endre száműzte az Új versek óta költeményeiből a metrumot, és egy ősi — vagy ősinek hangzó — magyaros verselést alakított ki.

A száműzött metrum azonban néha visszatér. A „Régi negédességem meghalt” ugyanolyan „tagoló” vers (Németh László terminusa), mint a „Góg és Magóg”. Az utolsó szakasz két utolsó sorába visszalopódzik a jambus:

Mert, *jaj*, mi lesz a jövő pillanattal,
Oh, szörnyűségek csúf világa,

A jajszóval tör elő a jambus. Máskor az akarat elgyöngyülését vagy a régi, naiv hit éledését jelzi a metrikus (anapesztikus) lejtés:

De még- / is a ré- / gi Hit é- / get . . .

(A Tegnapba élni bele)

Szakaszokon keresztül cseng a tiszta trocheus a Balzsam tündér póstájában, amikor a költő gyerekekhez szól.

Füst Milán versében sem véletlenül rendeződnek el olykor metrikus rendbe a szavak. Ha ezt véletlennek nevezzük, akkor azt kell mondanunk, hogy a vers szépsége ilyen véletlenek halmaza.

Görög poétikákban, retorikákban nemegyszer a metrum apjának nevezik a ritmust. A kötött mértéket minden bizonnyal a beszéd természetes lejtéséből formálta ki a ritmusigény, a nagyobb fokú szabályosság, a nagyobb redundancia igénye. A még kötetlen, de már rendeződő ritmus ősiabb a metrumnál, apja a metrumnak. A szabad vers kötetlen ritmusa azonban gyermeke a metrumnak, nempedig apja. Feltételezi a metrumot, amelytől el akar szakadni. Nem elemibb: jóval bonyolultabb a metrikus versnél. A modern nyelvtudomány legáltalánosabb érvényű és legjelentősebb tézise szerint a nyelv elemei rendszert alkotnak, kölcsönösen meghatározzák egymást. Az orosz névszóragozás rendszerén belül például a rag hiánya jelzi az *a* tövű nőnemű főnevek többes birtokos esetét. A rag hiánya maga is rag. A nyelvészek 0 ragnak hívják. Mondanivalója van a hiányzó-metrumnak is. A szabad vers és a különböző kötött versformák kölcsönösen meghatározzák egymás jellegét, értékét a modern verstan tág, de zárt keretein belül. A szabad vers nem léphet ki ebből a keretből, s így — jóllehet *t a g a d ó f o r m á b a n* —, de *t a r t a l m a z z a* a metrumot is, amelyet elkerül.

A kötetlenségében is kötött hangsúly azonban csak egyik tényezője a szabad versnek. A költeményben a hangsúly az időtartammal, dallammal,

hangszínnel kombinálódik, s így jön létre a lehetőségeknek szinte kimeríthetetlennek tetsző gazdagsága. Emlékezzünk csak a hangsúly és a hangmagasság, a dallam és a hangszín párhuzamaira vagy kontrapunktikus kereszteződésére az Öregségben.

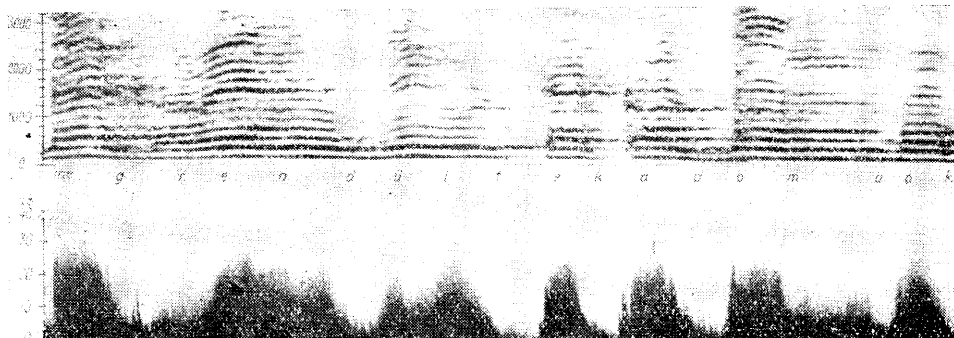
Ritmikus, félmetrikus kötöttségeknél is lényegesebb a szabad versben a vers ritmusának és a vers tartalmának egymáshoz kötöttsége — egy unalomig lejárátott formula szerint — a kifejezés és a kifejezett tartalom egysége. Ezt a fajta kötöttséget nehezebb számszerűen meghatározni, olykor bizonyítani sem könnyű. Legfeljebb valószínűsíteni tudjuk, hogy a szabad vers ritmusának, az írott formában is jelen levő dallamának mondanivalója van. A „szöveg- és dallamfejtés” — egyelőre legalábbis — nem oldható meg teljesen megnyugtató módon. Nem is nagyon hálás feladat. Hogyan is lenne ezért hálás az olvasó? Hiszen — eredeti formájában — élvezni akarja a vers zenei mondanivalóját, nem pedig tudományos kommentárból értesülni arról, mit is mond ez a zene a fogalmi gondolkodás szintjére emelve. A költők is gyakran kifejezésre juttatták már, hogy nem kedvelik az ilyenfajta próbálkozásokat.

A tartalom mint forma

Minden költői mű, nemcsak a szabad vers, de a novella, a regény is kötött, a szónak egy másik értelmében: ha nem a nyelvi kifejezés, hanem a kifejezett tartalom kötöttségeit, szabályszerűségeit, az egymást követő képzetek, gondolatok ritmusát tekintjük. A képzetek periodicitása, a gondolatritmus legalábbis egyidős a kötött ritmussal, a hangok, hangsúlyok periodicitásával. Nevezzük a tartalom ritmikus, zenei elrendezését *belső formának*. A költői mondanivalót tolmácsoló hangos burok — az Öregséget olvasva is sokszorosan meggyőződünk erről — kifejezés és egyúttal közlés is, a ritmusnak, a hangoknak sajátos mondanivalója révén. A költészetben a külső forma tartalommal válik. És a tézist visszajára fordítva: a költő megformálja, zenévé rendezi, megköti a tartalmat is.

A költői műveknek ez a belső elrendezettsége az alapja a verbális művek és zenei művek egybevetésének, s ez indokolja némileg a versre vagy regényre alkalmazott zenei terminológiát. A verbális mű belső formájának zenei elemzésekor motívumoknak, témáknak tekintjük a gondolatokat, és csak azért és csak olyan fokig értjük meg őket, hogy kifejlődésüket, váltakozásukat nyomon tudjuk követni. Az Öregség első szakaszában például, akárcsak egy szonáta első részében, expozíciójában, világosan kibontakozik már a főtéma, a címben is megjelölt *öregség*. Tegyük hozzá: kérdő mondatok formájában, negatív megfogalmazásban — a fiatalság, a fiatalkori emlékek hasztalan keresésében (*Hol vagytok ó szemeim...*). Ezt a témát variálja, fokozza a második szakasz is, növekvő intenzitással, gyorsuló tempóban. A variáció során először önmagára emlékszik a test, a régi szemet keresi a tekintet, a száj a fiatal, vértől duzzadó ajkakra, a ziháló mellkas a mellnek egykori irtózatossá dalolására emlékezik. A növekvő kérdő mondatok a második szakaszban az ősi emlékeket villantatják fel. A görbe bottal botorkáló öregember az őzlábú lány, a susogás, a régi hold, a régi rejtelmek emlékét kergeti, a régi nevetés, az egykori tárgyaltan szokogás emlékét. Egy akkorddal, ideiglenesen, lezárja a témát a szakasz végén.

A harmadik és negyedik szakasz talán a szonátaforma második részével, a kidolgozással állítható párhuzamba. Itt jelenik meg először, az első sor második felében, az *öreg* szó. Ugyanakkor eltávolodtunk a kiindulóponttól. Időben is — az ókori Görögországban keressük az archetípust — és azáltal is, hogy első személyről harmadikra váltott át a vers. Nem a magunk fiatalságát keressük, lihegve, görbe bottal a kezünkben. Az öregség egy klasszikus esetről hallunk. Megváltozik a kifejtésben a hangnem is. Úgy érezzük, hogy mollból dúrba csap át itt a zene. Ezt a változást jelzik az egymást olykor sűrűn követő „kemény” mássalhangzók (*t, k, r*) és tartalmuknál fogva is keményebb szavak. Ezt a benyomásunkat megerősíti a versét felolvasó költő is, aki a harmadik szakasz második sorától fogva megkeményíti hangját: feszebben artikulál, a zárhangok időtartamát megnyújtja, megmerevíti a dallamvonalat:

A lírai költemény drámába csap át. Egy protagonistán keresztül éljük át a tragédiát. A protagonista pöröl a költő helyett a széllel, ő harcol az istenséggel. Ebben a negyedik szakaszban bontakozik ki legteljesebben a téma, itt éri el a zenitet tartalmi szinten éppúgy, mint a nyelvi kifejezés szintjén, az *Oly nagygyá nőtt meg előtte, s oly szentté az öregség ősi nyomora* mondatban. Elérkeztünk egy amerikai levél által előidézett személyes panasztól az — igen konkrét — filozófiai, etikai absztrakcióhoz.

Az ötödik szakasz zárja le a témát. Ez képezhetné talán a szonáta harmadik részét, a reprízét. A hangváltásra ezúttal már bajos volna zenei analógiát találni. A klasszikus pátoszból a közvetlen, hétköznapi társalgás hangjára vált át a vers (*S aztán hát elment persze . . .*), hogy az utolsó két sorban ismét, enyhén, finom utalással, a mítosz felé emelkedjék. A disszonancia teljesen feloldódik. Az öreg görög szívében is „csupa csend volt már ekkor”. A feje körül megjelenő „tompá derengés”, halványan, a halhatatlanságra utal már, mely éppen a költeményben valósul meg. A vers tartós közegében tovább él az istenséggel harcoló, a széllel pörlekedő hang, s évezredekén át, újra és újra megrengeti a dombokat.

Zenei szempontból tekintve ugyanazt mondhatjuk el Füst Milán Öregségéről, amit Tóth Aladár és Szabolcsi Bence ír Mozart utolsó nagy dalműveinek egyes tételeiről, melyeket már nem két-három ellentétes gondolat alkot, „hanem egy e t l e n sokarcú melodikus alapeszme” (Tóth—Szabolcsi 1941. 157).

Fónagy Iván

IRODALOM

- DE GROOT, A. W.: Der Rhythmus: Neophilologus 17 (1932.)
- DE GROOT, A. W.: Zur Grundlegung der allgemeinen Versbaulehre: Archives néerl. Phonet. exp. 8—9 (1933).
- FAABORG-ANDERSEN, K.: Electromyographic investigation of intrinsic laryngeal muscles in Humans: Acta Physiologica Scand. XLI Suppl. 140 (1957.)
- FÓNAGY I.: A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.
- FÓNAGY I.: A zenei hang és a zene: Magyar Zene I (1960.)
- FÓNAGY I.—MAGDICS KL.: Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék: MNy. 61 (1960.)
- GÁLDI L.: Le mètre et le rythme: Études Hongroises 1936—37.
- GOMBOCZ Z.—MEYER: Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Uppsala, 1909. Különlenyomat a Monde Oriental 1907—1908-i évfolyamából
- HEGEDÜS L.: A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934.
- HOLLÓS I.: Über das Zeitgefühl. Intern. Z. Psychoanal. 8 (1922.)
- LÁSZLÓ Zs.: Ritmus és dallam. Budapest, 1961.
- A mai magyar nyelv rendszere I—II. Budapest, 1961.
- MARÓTH KÁROLY: Der Hexameter: Acta Antiqua VI (1958.)
- MEYER-EPLER, W.: Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie. Berlin, 1959
- PÉCZELY L.: Tartalom és versforma. Budapest, 1965.
- SIEVERS, E.: Rhythmisch-melodische Studien. Heidelberg.
- TARNÓCZY T.: Fizikai hangtan. Budapest, 1945.
- TROJAN, F.: Sprachrhythmus und vegetatives Nervensystem. Wien, 1951.
- VÉRTES O. ANDRÁS: A mondathanglejtés legrégebb grafikus ábrázolása: Antik Tanulmányok I. (1954.)
- TÓTH A.—SZABOLCSI B.: Mozart élete és művei. Budapest, 1941.

Főiskolai hallgatók helyesírási versenye

1. Az iskolai helyesírás-tanítás színvonala nagyrészt attól függ, hogy az ott tanító pedagógusok mennyire váltak „mestereivé” a helyesírásnak — már főiskolai vagy egyetemi tanulmányaik idején. A tanárképző főiskolák igen gondos munkával igyekeznek tovább fejleszteni hallgatóiknak az általános és a középiskolában kialakult helyesírási tudását és készségét. Minthogy a helyesírásnak minden pedagógus munkájában egyre nagyobb a jelentősége, helyesírási versenyekkel is érdemes ösztönzést adni ahhoz, hogy a jövő tanárai minél jobb helyesírók legyenek. Ez a cél vezette az Egri Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékét is, amikor 1967 márciusában megrendezte főiskolánk hallgatóinak helyesírási versenyét.

Ezen — szakra és évfolyamra való tekintet nélkül — a főiskola minden hallgatója részt vehetett. Az összesen 68 versenyző feladata az volt, hogy tollbamondás alapján helyesen leírjon egy nehéz helyesírású, hosszabb, összefüggő szöveget. Két csoportban, de egy időben, azonos szöveggel, jelígyesen írták meg hallgatóink a versenydolgozatot. (A számukra még teljesen ismeretlen szöveget a diktáláson kívül elő- és utóolvasásban nem hallották, tehát egyszeri hallásra kellett értelmezniük és leírniuk, az újraolvasás és az utólagos ellenőrzés, az utólagos javítás lehetősége nélkül.)

2. Szövegünk egy másik tanárképző főiskola székhelyéről, Szeged városáról szólt. Összeállításában arra törekedtünk, hogy „A magyar helyesírás szabályai”-nak lehetőleg minden fejezete tükröződjék benne, mégis újszerű, természetesen folyó legyen és alkalmas a hallgatók helyesírási műveltségének, intelligenciájának megmutatására, illetőleg értékelésére. Versenyszövegünk a következő volt:

A budapest—cegléd—szegedi vasútvonal végállomása egy nagy múltú város: Tisza-parti megyei jogú városunk, a dél-magyarországi Szeged. Itt van Dél-Magyarország egyik gazdasági és kulturális központja, Csongrád megye székhelye, a Duna—Tisza közí és a délnyugat-tisántúli országgrész földrajzi találkozása.

Ez a szép fekvésű helység már az Árpád-házi királyok korában is jól ismert tiszai átkelőhely volt. Hídvárosi jellege mind ez ideig megmaradt. A múzeumban sok-sok emléket láthatjuk a régi hajóséletnek. Sajkák, dereglyék, kisebb-nagyobb hajók járták a nagy vizet. Tutajok szállították a fát a Kárpátokból a Tisza menti fűrésztelepekre. 1879 márciusában a folyó pusztító árvi romba döntötte e virágzó várost, de közadakozásból hamarosan újjáépült, és ma szebb, mint volt.

Szeged város középpontjában, a Széchenyi téren áll a Tisza-szabályozás mérnökének, Vásárhelyi Pálnak bronzszobra. Szemközt vele a kétemeletes tanács-

háza, mely igen szép műemlék épület. Négy-ötszáz méterrel arrább, a Dugonics téren találjuk a József Attila Tudományegyetemet, az Április 4-e útján pedig a dél-alföldi általános iskolák tanárképző főiskoláját. II. Rákóczi Ferenc lovas szobra az Aradi vértanúk terének egyik ékessége. Szeged emlékművei a második világháború idején — bár itt is voltak súlyos bombázások — inkább csak könnyebb sérüléseket szenvedtek.

Amikor e sorokat írjuk, a Vörösmarty utcában levő színházépület előtt két felnőtt és egy kisfiú beszélget. „Édesapa, édesanya — rimánkodik a kis Feri —, menjünk el a képtárba!” „Tudod, merre van?” — kérdezik tőle szülei. „Tudni tudom — válaszolja a gyerek —, de benne még nem jártam. Magyartanárunktól sokat hallottam értékes kép- és szoborgyűjteményéről.” Mielőtt mi e dolgotat befejezzük, ők hárman már meg is érkeznek a Horváth Mihály utcai képtárba, és széjjelnéznek az ez évi kiállításon. Meg fognak ismerkedni sok szép műtárggyal.

Eger, 1967. március 22.

Ez helyesírási szempontból igen nehéz szöveg. Egyetlen szakaszát is aligha írja le hibátlanul, aki nem teljesen otthonos a magyar helyesírásban. A dolgozat főbb problémái, nehézségei:

1. Különírás — egybeírás: *mindent* ez ideig, *meg is érkeznek, meg fognak ismerkedni; nagy múltú, Duna—Tisza köz, szép fekvésű, jól ismert, Tisza menti, romba döntötte, ez évi; átkelőhely, hajóseletemek, újjáépült, kétemeletes (tanács-háza), (József Attila) Tudományegyetemet, magyartanárunktól, széjjelnéznek.*

2. Kötéjeles írás: *Tisza-parti, dél-magyarországi, Dél-Magyarország, dél-nyugat-tiszántúli, Árpád-házi, sok-sok, kisebb-nagyobb, Tisza-szabályozás, négy-ötszáz, Április 4-e útján, dél-alföldi; kép- és szoborgyűjteményéről.* Nem kell kötőjellel az -e kérdőszócskával könnyen összetéveszthető e mutató névmás mellett: *romba döntötte e virágzó várost; amikor e sorokat írjuk; mielőtt mi e dolgotat befejezzük.* Természetesen az utcák, terek nevében sem írunk kötőjelet: *Széchenyi téren, Vörösmarty utcában, Horváth Mihály utcai stb.*

3. Látszólag egyforma, de valójában nyelvtani és helyesírási különbséget rejtő esetek: *műemlék épület — színházépület; lovas szobra — bronzszobra; Tisza menti — Tisza-parti (vö. Tisza mente — Tisza-part).*

4. Nem volt könnyű a dolgozatban az ilyen -i képzős szókapcsolatok pontos jelölése: *budapest—cegléd—szegedi* (kis kezdőbetűk, nagyköötőjelek), *Duna—Tisza köz* (kezdőbetűk, nagyköötőjel, különírás); *dél-nyugat-tiszántúli, Árpád-házi stb.*

5. Néhány tulajdonnév helyes leírása a hallgatók általános műveltségét (irodalmi, történelmi, földrajzi stb. tájékozottságát) is próbára tette: *Kárpátokból, Széchenyi, Dugonics, József Attila, II. Rákóczi Ferenc (cz és c!), Vörösmarty.*

6. A dolgozat világos különbségtevését kívánta a köznevek és a tulajdonnevek között. Pl. a *dél-alföldi általános iskolák tanárképző főiskolája* megjelölés egyetlen szava sem írható nagy kezdőbetűvel, mert ilyen nevű intézmény nincs. A *második világháború* sem tulajdonnév. (A *múzeum* és a *negyedik bekezdésben szereplő képtár* sem tekinthető annak!) Az *Aradi vértanúk terének* első szavát viszont nagybetűvel kell kezdeni, mert ez egy térnek a neve — Szegeden.

7. Az *i—í, u—ú, ü—ű* pontos megkülönböztetése az ilyen szavakban: *árvice — szállították; kulturális — nagy múltú, utcai — útján; épület — emlékművei; stb.*

8. A *j* hang kétféle jelölése: *sajkák, dereglyék, tutajok, idején, súlyos, befejezzük* stb.

9. A számnevek esetében döntenünk kellett a versenyzőknek, mikor írják őket betűkkel, mikor számjegyekkel. A *kétemeletes, második világháború, két felnőtt és egy kisfiú, ők hárman* folyamatos szövegben nem írható így: *2 emeletes, 2. világháború, 2 felnőtt és 1 kisfiú, ők 3-an*. Mondatban a *négy-ötszáz* írásmód is helyesebb, mint a *4–500* vagy *4–5 száz* forma. Ellenben számjegyes írást kívánnak a következők: *1879 márciusában* (az évszám után pont nélkül!), *Április 4-e útján* (a tollbamondáskor nem „négy”-et, hanem „negyediké”-t mondtunk; pont itt sem kell), *II. Rákóczi Ferenc* (ez csak római számmal írható); végül a keltezés: *Eger, 1967. március 22.* (itt kötelező a pont az évszám és a nap után). — A dolgozatok minősítésekor a szöveg utáni *k e l t e z é s* hibáit is figyelembe vettük.

10. Nehéz helyesírású szóalakok: *könnyebb, menjünk, műtárggyal*.

11. Mikor kell, mikor nem kell vesszőt tenni az és kötőszó előtt és más esetekben? Néha az egészen hosszú mondatban sincs szükség vesszőre: *Ez a szép fekvésű helység már az Árpád-házi királyok korában is jól ismert tiszai átkelőhely volt.* Máskor meg rövid „távon” két vessző is kell: *. . . újjáépült, és ma szebb, mint volt.* Tagmondatok határán akkor sem maradhat el ez az írásjel, ha nincsen vagy nem ott van a kötőszó: *Tudod, merre van? Mielőtt mi e dolgozatot befejezzük, ők hárman már meg is érkeznek. . .* Hasonlóképp az ilyen értelmezős szerkezetekben is szükség van a vesszőre: *Szeged város középpontjában, a Széchenyi téren áll a Tisza-szabályozás mérnökének, Vásárhelyi Pálnak bronzszobra.*

12. Van úgy, hogy a vessző helyének eltévesztése megváltoztatja a mondat értelmét, sőt részben értelmetlenné is teheti mondatunkat. Ilyen esetben a vesszőhiba is súlyos hiba. Például nagy hibát ejtett, aki a negyedik bekezdés első mondatában így tette ki a vesszőt: *Amikor e sorokat írjuk a Vörösmarty utcában levő színházépület előtt, két felnőtt és egy kisfiú beszélget.*

13. Szövegünkben kilenc különböző írásjel fordul elő. A ponton és a vesszőn kívül van benne: kérdőjel, felkiáltójel, kettőspont, gondolatjel, idézőjel, kötőjel és nagykötőjel. Az első mondatot a kettőspont helyett vesszővel is elfogadtuk, de jobban megvilágítja a mondanivaló értelmét a kettősponttal való írás: *A budapest–cegléd–szegedi vasútvonat végállomása egy nagy múltú város: Tisza-parti megyei jogú városunk, a dél-magyarországi Szeged.* A harmadik bekezdés utolsó mondatában a közbevetés (bár itt is voltak súlyos bombázások) nemcsak gondolatjelek között, hanem vesszők közé vagy zárójelbe téve is elfogadható. (A felemás megoldásokat persze hibásnak minősítettük, tehát például azt a következtetlenséget, ha a közbevetés elé gondolatjelet, utána pedig — a gondolatjelpár másik tagja helyett — vesszőt tett a versenyző.)

14. Van három hasonló alakú s éppen ezért gyakran összetévesztett írásjelünk: a kötőjel, a nagykötőjel és a gondolatjel. Sokan nem tudják, hogy mind a háromnak más a helyesírási funkciója. De nemcsak tartalmi, hanem formai különbséget is megfigyelhetünk a helyes használatukban. (A kötőjel rövid, a nagykötőjel és a gondolatjel hosszabb vízszintes vonal. A kötőjel s a nagykötőjel előtt és után nem szabad üres betűhelyet hagyni: *kisebb-nagyobb; budapest–cegléd–szegedi.* Kivétel az az eset, amikor a kötőjelet valamely összetett szó elhagyott elő- vagy utótagjának helyén alkalmazzuk; ilyenkor csak ahhoz a szóhoz tapad, amelyikhez tartozik. Példa erre a mi szövegünkben: *kép- és szoborgyűjteményéről.* A nagykötőjel és a gondolatjel vonala egyforma,

de különbözik a használatuk abban, hogy az utóbbi mellett kötelező a hely-
kihagyás. Láttunk is rá a szövegben néhány példát.) A javításkor természetesen
hibának vettük, ha valaki ezt a három írásjelet helytelenül használta, vagy
nem különböztette meg őket világosan egymástól. Sajnos, igen sok p e d a g ó g u s
sem tárgyalja eléggé ezeket az írásjeleket, s így a különféle iskolákból
főiskolánkra kerülő hallgatók nagy része csak az itteni nyelvművelés órákon
hall arról, hogy a kötőjel, a nagykötőjel és a gondolatjel nem e g y í r á s j e l,
hanem h á r o m.

15. Végül elég sok helyesírási problémát jelentett a szövegünkbeli beszél-
getés idézése (kis és nagy kezdőbetűk, idézőjelek, gondolatjelek, vesszők, fel-
kiáltójel, kérdőjel, az egymás melletti írásjelek sorrendje, több mondat
idézése ugyanattól a személytől). Megjegyzendő, hogy a negyedik bekezdés
első mondatának végén, a *beszélget* szó után a pont helyett kettőspont is állhat
— úgy is helyes az írásmód. Az ott következő beszélgetés leírása kétféleképpen
is megoldható: a) folyamatos szövegű idézéssel, következetesen idézőjeleket
alkalmazva (mint a mi fentebb közölt szövegünkben!), b) a szöveget a pár-
beszéd szerinti bekezdésekkel tagolva (az idézőjelek helyett elől gondolat-
jelekkel). Az utóbbi esetben az idézetek gondolatjelét nem a sor elejére, hanem
valamivel beljebb kell tenni. A beszélgetés leírása tehát így is helyes:

... két felnőtt és egy kisfiú beszélget:

— Édesapa, édesanya — rimánkodik a kis Feri —, menjünk el a képtárba!

— Tudod, merre van? — kérdezik tőle szülei.

— Tudni tudom — válaszolja a gyerek —, de benne még nem jártam.

Magyartanárunktól sokat hallottam értékes kép- és szoborgyűjteményéről.

— Akkor hát — adták beleegyezésüket a jó szülők — induljunk arrafelé!

Mielőtt mi e dolgozatot befejezzük, ők hárman már meg is érkeznek a Horváth
Mihály utcai képtárba...

(Az „Akkor hát” kezdetű mondat nem volt benne a versenyszövegben,
ez csak utólagos kiegészítés, hogy a párbeszéd teljes legyen. A *Tudni tudom*
— *válaszolja a gyerek* —, *de benne még nem jártam* mondatlal szemben ez azt is
példázza, hogy a közbevetett idéző mondat után nem kell vesszőt tenni abban
az esetben, ha a közbevetés nélkül sem volna rá szükség.)

3. Miután kijavítottuk a dolgozatokat, a legjobbak értékelését és rang-
sorolását tanszéki értekezleten vitattuk meg. (A javításkor a kisebb hibákat 1,
a nagyobbakat 2 hibaponttal vettük számításba.) Az összesen 68 versenydolgo-
zat között 9 kiemelkedőt találtunk. Az öt legjobbnak az írója pénzjutalmat és
oklevelet, a 6—9. helyezett pedig könyvjutalmat kapott. Mind a kilenc női
hallgatók. (Férfi hallgató aránylag nagyon kevés tanul a tanárképző főiskolá-
kon.) Legjobb helyesíróink többségükben — a kilenc jutalmazott közül nyol-
can — olyan III. éves hallgatók, akiknek egyik szakjuk a magyar nyelv és iro-
dalom. Kivétel csak a 8. helyezett, aki matematika — műszaki ismeretek szakos.

A verseny győztese 6 hibaponttal, a második és a harmadik helyezett
9—9 hibaponttal, a negyedik és az ötödik helyezett pedig 11—11 hibaponttal
írta meg dolgozatát. Első helyezettünk (a „Helyesen, szépen magyarul” jeligéjű
dolgozat írója) a következő hat hibát követte el: a) *újjá épült*; b) *Szeged város*
középpontjában [itt hiányzik a vessző] a *Széchenyi téren*; c) *Tisza szabályo-
zás*; d) *bronz szobra*; e) *lovasszobra*; f) *színház épület*. Minden egyebet
egészen pontosan írt, még a betűformái, az írásjelei is szabályosak, helyesek.
Valószínű, hogy ha a diktálás után módot adunk a versenyzőknek munkájuk

átnézésére, akkor ez a hallgató (Nagy Erzsébet) a felsorolt kisebb hibák egy részét sem hagyta volna benne dolgozatában.

Összehasonlításul álljon itt, hogy mik voltak negyedik helyezettünk hibái:
 a) *a vizet* [szókihagyás; a szövegben: *a nagy vizet*; b) *árvize*; c) *rombadöntötte*;
 d) *műemléképület*; e) *négyötszáz* [kötőjeles írásból „javította” át így!]; f)
 f) *Dugovits* [*Dugonics* helyett]; g) *lovasszobra*; továbbá négy kisebb írásjelhiba.
 Összesen 11 hibapont!

4. Helyesírási versenyünk tanulságait a következőkben látom:

a) Igazán nagy helyesírási hiba nem sok volt a hatvannyolc dolgozatban, de a kisebb hibák száma elég nagy. Igen gyakori a kötőjel, a nagykötőjel és a gondolatjel összecserélése vagy pontatlan használata. Sok a hiba az idézésben, az összetett földrajzi nevek és -i képzős származékaik írásában, a külön- és az egybeírásban. Voltak, akik nem ragaszkodtak pontosan a szöveghez: kihagytak vagy betoldottak, esetleg meg is változtattak egy-egy szót. Előfordult, hogy rövidítést alkalmaztak olyan esetben, amikor ez nem engedhető meg (pl. *II. vh.* = *második világháború*). Természetesen mindezt hibának vettük. A rendező, szépen írók általában sokkal kevesebb hibát ejtettek, mint azok, akik a fegyelmezett, szép írásra nem fordítottak gondot.

b) Nem volt helyes, hogy válogatás nélkül minden hallgatónak lehetővé tettük a versenyen való részvételt, mert így a nagy létszám miatt lehetetlenné vált, hogy egy teremben, egy tanár vezetésével folyjon le a dolgozatírás, másrészt sok gyöngébb helyesírási hallgató munkájával is foglalkoznunk kellett. A jövőben főiskolai szintű helyesírási versenyre csak azt a hallgatót engedjük, akinek helyesírása a megelőző felmérés vagy a csoportversenyek alapján legalább 4-esnek bizonyul. (A tanárképző főiskolákon ma már nemcsak a magyar szakosok, hanem minden más szakos hallgató is foglalkozik az I. év egyik félévében — heti 1 órában — nyelvműveléssel és ennek keretében a helyesírással.) Elég, ha a döntőben már csak húsz-harminc jó helyesíró versenyez, s ezek — a teljesen azonos feltételek biztosítása végett — okvetlenül egy teremben, egy tanár diktálása alapján dolgozzanak.

c) A szöveg tollbamondása után — s a dolgozatok összeszedése előtt — a vezető tanár még egyszer olvassa fel, most már egyfolytában, a szöveget, s közben minden résztvevőnek biztosítsa munkája önkritikus javításának lehetőségét. Ezt az öt perc ráadást ne sajnáljuk a jó munka érdekében! A pontos szövegírás és a mondatok helyes értelmezése megkívánja, hogy a versenyzők a számukra addig teljesen ismeretlen szöveget ne csak a diktálás kényszerű tagoltóságában hallják, hanem egészében, folyamatos felolvasásban is. Amellett szerintem a helyesírás „iskolájához” tartozik az, hogy semmiféle írást ne adjunk ki a kezünkből, mielőtt még egyszer át nem néztük. Meggyőződésem, hogy e módszerrel elve csak feleannyi vagy legalábbis jóval kevesebb lesz a hiba.

Célunk, hogy a főiskolákról olyan tanárokat bocsássunk ki az ország általános iskoláiba, akik otthonosak a magyar nyelvtan és helyesírás egész területén. Ezt a célt szolgálják — többek között — az ilyen helyesírási versenyek. Persze, igényes, jó helyesírási versenyeket nemcsak a főiskolákon, hanem az általános és a középiskolákban is érdemes rendezni. A szép magyar beszéd versenyének mintájára megyei, sőt országos helyesírási versenyekre is sor kerülhetne. Másrészt igen hasznos lenne, ha megvalósítanánk a tanárképző főiskolák és az egyetemek magyar szakos hallgatóinak országos helyesírási versenyét.

Pásztor Emil

Nyelvjáráskutatás és településtörténet*

1. Amióta a nyelvjáráskutatás a népnyelv iránti romantikus és ösztönös érdeklődésből a nyelvtudomány kereteiben elhelyezkedő, de mégis viszonylag önálló tudományos diszciplínává lépett elő, művelőiben fokozatosan megérlelődött az a felismerés, hogy a nyelvjárási anyag módszeres értékelése nemcsak a nyelvtudomány számára nyújthat sokrendbeli tanulságokat, hanem értékes, sokszor máshonnan meg sem ismerhető adalékokat, fogódzókat, szempontokat szolgáltathat más tudományágak számára is. Azok között a tudományágak között, amelyek — a nyelvtudomány számos ágazatán kívül — hasznosan támaszkodhatnak a nyelvjáráskutatás eredményeire, mindennek előtt a néprajz, a művelődéstörténet, a település- és népiségtörténet, valamint a növény- és állatföldrajz, illetőleg -történet említhető.

Hogy a nyelvjárási vizsgálatok eredményeit milyen mértékben és milyen hatékonysággal tudja felhasználni a nyelvtudomány mint a nyelvjáráskutatás első számú használója, és tudják felhasználni az említett más tudományágak, az magától értetődően attól függ, hogy a nyelvjárási anyag összegyűjtése és a kutatás számára való közzététele milyen elvek és milyen módszer szerint történt. A gyűjtési és közreadási elvek és módszerek korszerűségét azért kell e vonatkozásban külön is erősen hangsúlyozni, mert a nyelvjáráskutatásban — mint minden más hagyományos tudományágban — az idők folyamán hatalmas mennyiségű adatanyag halmozódott föl, amely minden tudománytörténeti és tartalmi becse mellett is ma már nem mindig alkalmas szilárdabb értékű tanulságok levonására.

Mik azok a nyelvjárási anyaggal szemben felállítható követelmények, amelyek a nyelvtudomány más területei, illetőleg a más tudományágak számára adódó fogódzóknak, tanulságoknak a felhasználási értékét hatványszerűen növelik? Röviden a következők: 1. a nyelvi anyag minél nagyobb volta, részletekbe elmélyedő gazdagsága; 2. a nyelvi rendszer minden részterületére (a hangállományra, a nyelvtani szerkezetre, a szókincsre) való kiterjedése; 3. a lejegyzésnek, illetőleg a más módokon (például magnetofonszalagon) való archiválásnak az élő nyelvi valóságot minél tökéletesebben, hívebben tükrözőtető volta; 4. a nyelvi anyagnak a nyelvterület egészére való kiterjedése és arányos eloszlású elhelyezkedése; 5. az ilyen kiterjedésű és eloszlású anyagnak az összevethetőséget biztosító azonossága.

Világos, hogy ezeket a követelményeket legelsősorban az országos méretű, nyelvatlasz típusú nyelvjárásgyűjtések, azonkívül az ezeket kiegészítő és elmélyítő részletkutatások (regionális nyelvatlaszok, tájszótárak, monográfiák stb.) elégíthetik ki. Anyegukat az úgynevezett összehasonlító nyelvjárástan módszerével lehet más tudományágak számára is hasznosítani, amely módszer a nyelvterület minden része, különböző vidékei sok adatot magában foglaló, nagy nyelvi anyagának összevetésére épül.

* Elhangzott az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők IV. országos találkozáján, Zalaegerszegen, 1967. augusztus 17-én.

A mondottak igazságát a magyar nyelvjáráskutatás története is alátámasztja. Hiába voltak meg az elméleti és részben a módszerbeli lehetőségei is annak, hogy a magyar nyelvjárások témakörében már korábban is összegyűlt hatalmas méretű anyagból sokrendbeli következtetéseket tudjanak levonni, nyelvjárásaink bűvárai e lehetőségekkel meglehetősen elszórtan éltek, és elért eredményeik értéke ma már legtöbbször erősen vitatható. Nálunk korábban főként Balassa József, Erdélyi Lajos és Horger Antal foglalkozott a nyelvjárás anyagnak nyelvtörténeti, művelődéstörténeti, valamint település- és népiségtörténeti hasznosításával. Mindegyikük nagy anyagismerettel és kitűnő invencióval rendelkezett, s kezdeményezéseik érdemét, sőt alapgondolataik több vonatkozásban való helyességét sem volna igazságos elvitatni. Viszonylagos sikertelenségük fő okai jórészt rajtuk kívül álló objektív és szubjektív körülményekben, tényezőkben lelik magyarázatukat.

Az objektív körülményeken az értendő, hogy a korábbi kutatóknak — mint már az imént utaltam rá — a hatalmas tömegű gyűjtés ellenére sem állt rendelkezésükre olyan szintű és jellegű nyelvjárás anyaga, amely az összehasonlító nyelvjárásban eredményes művelésére reális alapot nyújtott volna. Ez legelsősorban azért volt így, mert más európai nyelvekhez képest több évtizeddel elmaradtunk nemzeti nyelvatlaszunk elkészítésével. — A szubjektív körülményeken meg elsősorban az értendő, hogy századunk első évtizedeinek magyar nyelvtudományában — majdnem a második világháborúig bezárólag — a nyelvjáráskutatás nem örvendett valami nagy megbecsülésnek: nyelvtörténeiszek pedig, akik tudományos iskolázottságuk folytán az értékelés és hasznosítás terén igen sokat tehettek volna, alig érdeklődtek e témakör iránt.

Azt a nagy késedelmet, amelyet a magyar nyelvatlasz elkészítése az elmúlt évtizedekben szenvedett, s következményeként azt a súlyos visszamaradást, amely a magyar nyelvöldrajz sok szempontú tanulságainak megismerése terén bekövetkezett, egyhamar behozni nemigen tudjuk. De a mélyen elemző, értékelő munka előtt ma már nincsenek sem objektív, sem szubjektív akadályok. Kész, sőt első kötetében megjelenés előtt álló, de mindenesetre a kutatás számára jelenleg is hozzáférhető nyelvatlaszunk e tekintetben gyökeresen új helyzetet teremtett, mivel mintegy félmillió nyelvi adatot magában foglaló, korszerű elvek alapján gyűjtött anyagával minden eddiginél összehasonlíthatatlanul alkalmasabb, pompás vizsgálati lehetőséget kínál a nyelvjáráskutatás eredményeinek más tudományágakban való hasznosítása terén. Bizonyos, hogy termékenyítő hatása sem a hazai kutatásokban alkalmazott módszerek nagymértékű fejlődésének, sem a konkrét eredmények feltárásának tekintetében nem fog elmaradni, sőt a közeljövőben ugrásszerű változást, előrehaladást ígér. Jóvoltából ma már mindenesetre abban a helyzetben vagyunk, hogy a magyar nyelvtörténet, művelődéstörténet, néprajz, település- és népiségtörténet és még számos más tudományág egyes konkrét kérdéseinek a megítélésében objektíven értékelhető adatanyagra támaszkodhatunk. Lehetővé teszi tehát természetesen azt is, hogy az e témakörben már korábban is fölvetett, de meg nem oldott problémákhoz sokkal szilárdabb alapokról indulva szólhassunk hozzá.

2. Egy előadásnak a keretében magától értetődőleg még vázaltszerűen sem lehet kiterjeszkedni a nyelvöldrajz sokrendbeli tanulságainak taglalására. Ezért jelen előadásomban csupán egy problémakör egynémely vonatkozásait óhajtom érinteni, de persze ezeket is egyáltalán nem kimeríteni. Arról kívánok szólni, hogy elsősorban a Magyar Nyelvatlasz anyagára épülő mai nyelvjárás ismereteink milyen jellegű település- és népiségtörténeti tanulságok, megállapítások levonására adnak számunkra alkalmat és lehetőséget. Konkrét problémák érintése, felvetése előtt azonban a kérdés megítélésére vonatkozóan egy-két általánosabb dolgot előre szeretnék bocsátani.

Ismeretes, hogy a népmozgalmak, telepítések az érintett területek nyelvi-nyelv-

járás helyzetének a módosulásával, megváltoztatásával járnak, hiszen az elköltöző népcsoportok új lakóhelyükre magukkal viszik saját beszélt nyelvüket, nyelvjárásukat, amely még azonos nyelvi környezet esetén is többé-kevésbé eltér környezetük nyelvjárásától. Így alakulnak ki az úgynevezett nyelvjárásszigetek, amelyeknek két típusát szokás megkülönböztetni. Belső nyelvjárásszigetekről beszélünk akkor, ha a betelepülés azonos nyelvi környezetbe történik, külső nyelvjárásszigetekről akkor, ha idegen, más nyelvű népesség veszi körül a nyelvi szigetet alkotó népcsoportot. A Kárpát-medence régebbi népi, nyelvi, művelődési, földrajzi stb. viszonyait tekintve a magyar nyelvű népesség kétféle települési lehetősége, belső és külső nyelvjárássziget-alkotása között a nyelvi fejlődést befolyásoló tényezők szempontjából nem lehet olyan éles különbséget tenni, mint ami — mondjuk — a német nyelvvel kapcsolatban tapasztalható. Míg ugyanis például egyes Kelet- és Délkelet-Európába sok évszázad óta és gyakran igen messzi területekre elvándorolt német csoportok eléggé elszakadtak a németiség zömétől, s ennek nyelvi következményei erősen hatottak a differenciáció irányában, a különböző magyar népcsoportok települései az időbeli és főként a területi távolság együtthatója szempontjából jóval kisebb méretű különbségeket mutatnak. És ami e kérdéskörben nem kevésbé fontos: ezek az áttelepült magyar népcsoportok egészen az első világháborúig bezárólag minden időben — csupán a mohácsi vész utáni három ország-részre szakadás idejének bizonyos kivételével — egyazon politikai, közigazgatási, kulturális viszonyok közé kerültek. Mindez annyit jelent, hogy a külső nyelvjárássziget-helyzetbe települt magyar részlegek — talán az egy csángóságot kivéve — nem szakadtak ki a magyar kultúrkörből és az ennek szerves részét képező magyar nyelvi körből.

E megfontolások ellenére is a belső és a külső nyelvjárásszigetek nyelvi fejlődésében magyar viszonylatban is adódnak olyan különbségek, amelyek a nyelvjárási anyagból levonható település- és népiségtörténeti következtetések során nagyon is számba veendőek. A belső nyelvjárássziget további nyelvi fejlődése a magyar nyelvi környezetbe való lassú beolvadás irányában halad: hangtanában, szókincsében és grammatikájában egyre inkább eluralkodnak a környezet nyelvi rendszerében élő jelenségek, az eredeti sajátságok pedig egyre csökkenő tendenciát mutatva a nyelvi relictumok régióiba szorulnak. A külső nyelvjárásszigetek viszont jobban, tovább őrzik az eredeti sajátságokat, ugyanakkor bizonyos neologizmusok, csak rájuk jellemző nyelvi újítások is könnyebben alakulnak ki bennük. Más nézőpontból azt mondhatjuk, hogy míg a belső nyelvjárásszigetek szabadon ki vannak téve a nyelvi jelenségek területi áramlásának, a külső nyelvjárásszigetek ebből jobban kivonódnak, belterjesebb, sajátosabb nyelvi életet élnek. A később mondandók szempontjából is érdemes megjegyezni, hogy az úgynevezett peremhelyzetbe: az összefüggő nyelvterület széleire történő települések nyelvi fejlődése a szabványos belső és külső nyelvjárásszigetek nyelvi alakulása között van, sőt számos vonatkozásban éppen az utóbbiakhoz hasonlít jobban, tehát a nyelvi relictumok megőrződése ezekben nagyobb arányokban és hosszabb időre is eléggé biztosított.

A mondottakból az következik, hogy egyrészt magát a településjellegét, másrészt az ehhez fűződő település- és népiségtörténeti mozzanatokat nyelvi alapon legkönnyebb felismerni, illetőleg megismerni a külső nyelvjárásszigetek esetében; valamivel nehezebb, de még eléggé lehetséges a peremhelyzetbe települt nyelvi szigetek esetében; a szokványos belső szigetek pedig e vonatkozásban a legtöbb problémát vetik föl, a legtöbb nehézséget okozzák. Rögtön meg kell azonban jegyezni, hogy a település- és népiségtörténeti mozzanatok mai nyelvi-nyelvjárási alapon való megismerésének nemcsak a nyelvi szigethelyzet, illetőleg ennek különbözőségei a tényezői. Nagymértékben jelent még befolyásoló tényezőt egyfelől a település megtörténtének ideje, másfelől a településben részt vevő lakosság számaránya. Világos, hogy az újabban történt, néhány évtizedes vagy egy-két évszázados telepítések mai nyelvi anyaga bőven ontja a következtetések levonásához szükséges

összehasonlító anyagot, a régebbi, sok évszázados telepítések mai nyelvi anyagából pedig sokszor már csak igen tüzetes, nehéz elemző munkával lehet kihámozni azokat a relictumokat, amelyekre megállapításainkban támaszkodni lehet. Úgyisintén a nagy tömegben történő települések nyelvi ereje is nagyobb a maradandóság szempontjából, míg a kis lélekszámú települések csekélyebb nyelvi ellenállóképessége jóval kevesebb adalékot nyújt a következtetések számára. — Magától értetődik természetesen, hogy a különböző típusú nyelvjárászigetek nyelvi fejlődésének az idő és a lélekszám nemcsak alapvető befolyásoló, meghatározó tényezője, hanem ezzel szoros összefüggésben a nyelvi alapon történő visszakövetkeztetések e tényezők megismerésére is alkalmasak lehetnek: az egyes nyelvjárászigetek mai nyelvi állapota, az összehasonlító nyelvjárástan módszerével meghatározható nyelvi relictumainak száma és minősége fényt vagy legalábbis némi világosságot vethet a kérdéses település megtörténtének időpontjára és lélekszámbeli viszonyaira is.

3. Ezt az igazán csak dióhéjba szorított elvi-módszerbeli problematikát most már világítsuk meg konkrétabb példákkal, időben a mától visszafelé haladva, s egyelőre — szándékosan — csak viszonylag kicsi, egy helységnyi lakosságnál nem nagyobb népcsoportokra korlátozódva.

A legújabb időkben keletkezett nyelvjárászigetek tárgyunk szempontjából legtöbbnyire kevésbé érdekesek két okból. Egyrészt azért, mert a település tényét, idejét, kiindulási helyét stb. az esetek túlnyomó többségében nem szükséges nyelvi alapon külön is meghatároznunk, hiszen ezt történeti forrásokból is ismerjük, sőt még a népi tudat, hagyomány is elevenen él az átköltözésről. Másrészt nyelvi anyaguk szinte magáért beszél, úgynevezett anyanyelvjárásuknak, tehát településük kiindulási helyének megállapítása különösebb elemző munkát nem kíván. Ilyenek általában a múlt században települt nyelvjárászigetek. A bőven adódó példák közül csak az alig százéves Tolna megyei, Iregszemese környéki jász telepítésre utalnék, mint belső nyelvjárászigetre, valamint a horvátországi, Belovár vidéki Velika Pisanicára mint külső nyelvjárászigetre, amelynek magyar lakossága mintegy évszázada Szigetvár környékéről települt. E nyelvjárászigetek lakosságának a települési tudata még teljesen eleven, sőt számos család a rokonsági kapcsolatokat is tartja az „otthon” maradt atyafisággal. Egyébként effélére még korábbi telepítések esetében is van példa: a majd másfél évszázada a Bánságba kitelepült torontáltordai magyarság közül több család még ma is haza-hazalátogat rokonságnézőbe Szőregre, Makóra és környékére. Ezeknél a viszonylag új telepítéseknél az összehasonlító nyelvföldrajz szinte teljesen azonos nyelvi-nyelvjárási képet állapíthat meg az „anya”- és a „fiók”-nyelvjárás között.

XVIII. századi településeink körül már kissé más, differenciáltabb a helyzet. Érdekes, hogy ezek egy részében az áttelepülésnek, a származásnak a népi tudata már teljesen elhomályosult, sőt írásbeli, történeti dokumentumok sem mindig állanak e vonatkozásban rendelkezésünkre. Az ekkor települt nyelvjárászigetek összehasonlító nyelvjárástani vizsgálatára tehát település- és népiségtörténeti szempontból legtöbbnyire szükség van: a történeti dokumentumokból is többé-kevésbé kideríthető tények ellenőrzése, megerősítése, finomítása végett, vagy teljesen új, illetőleg máshonnan már nem kideríthető népmozgalmi tények megismerésére.

Történeti forrásokból is tudjuk, hogy Orosházát és környékét jelentős részben dunántúli, Tolna, Veszprém és Vas megyei telepesek népesítették be a XVIII. század negyvenes éveiben. Az Orosháza melletti Szentetornya lakosai — mint az összehasonlító nyelvföldrajz alapján jól meg lehet állapítani — zömmel Tolna megyei telepesek voltak, mégpedig a Sárvíz középső folyásának vidékéről, Kajdacs, Kisszékely körzetéből valók. Még korábban, a XVIII. század tízes éveiben jórészt Mátra vidéki palóc telepesek népesítették

be Kiskundorozsmát. A nyelvföldrajzi tények azt vallják, hogy e lakosok a Zagyva középső folyásának vidékéről: Gyöngyöspata, Hort, Erdőtarcsa körzetéből költöztek át. Mivel mind Szentetornya, mind Dorozsma telepesei belső nyelvjárássziget-helyzetbe kerültek, környezetük nyelvi hatása ma már igen erősen érvényesül beszédjükben; egykori nyelvjárásuk maradványai azonban még jelenleg is bőségesen elegendők a pontos településtörténeti megállapításokra.

A többé-kevésbé külső nyelvjárássziget-helyzetbe került XVIII. századi bácskai és bánási magyar telepítések mai nyelvi állapota természetesen még az előbbi példánál is alkalmasabb alapot nyújt a település- és népiségtörténeti következtetésekre. A század nyolcvanas éveiben Tiszaderzs vidékéről Újvidék szomszédságába, Pirosla települt magyar lakosság például nyelvi állapotában ma is igen erős vonásokban őrzi anyanyelvjárásának sajátosságait. Az e vidékről történt telepítés tényét Piros esetében történeti dokumentumok nélkül is nagy biztonsággal meg lehetne állapítani. — Számos más esetben azonban — más források hiányában — valóban egyedül a nyelvföldrajz vallomására támaszkodhatunk. Innen tudjuk például, hogy a bácskai Dorozslót és Bogojevót Tolna középső részéről származó telepesek ülték meg, vagy hogy az egyik legnagyobb mai bácskai magyar község, Temerin lakói zömmel a Tápió középső folyásának vidékéről, Nagykáta körzetéből költöztek át. Hogy bánási példákat is említsek: nyelvi alapon biztosan meg lehet állapítani, hogy az e vidék keleti szélén, a Béga partján fekvő Magyar-íttebe lakosai a Berettyó alsó folyásának vidékéről származnak, vagy hogy a dél-bánási nagy magyar település, Debeljácsa (azelőtt Torontálvásárhely) lakói legnagyobbbrészt Makóról és környékéről valók, de bihari, Berettyó vidéki csoportok is költöztek ide. — Az említett bácskai és bánási telepítések kb. két évszázadosak vagy annál valamivel idősebbek, nyelvi-nyelvjárási állapotuk azonban még ma is bőséges példatárral szolgál az anyanyelvjárásaikkal való egybevetésre, annak ellenére, hogy más nyelvjárástípusokból való beszüremkedések is mindenütt eléggé nagy számban tapasztalhatók, ami az egész terület igen vegyes magyar nyelvjárási állapota alapján jól érthető.

A sort természetesen XVII. századi példákkal is lehet folytatni, elsősorban perem- vagy külső nyelvjárássziget-helyzetbe került településekre vonatkozóan. Az egyik legérdekesebb magyar nyelvjárásszigetnek, a Zombor melletti Kupuszina magyarságának mai nyelvállapota kétséget kizáróan mutatja, hogy e községet nyugati palóce telepesek népesítették be, akik Nyitra környékéről, Nagyhindről vagy valamelyik környező faluból költöztek sok száz kilométer messzeségbe. A település közel háromszáz éves, lakosai a hódoltság során legjobban elnéptelenedett déli területekre lehúzóódó magyarság első hullámából valók. E telepesek erősen zárkózott, belterjes életmódja a magyarázata, hogy a kupuszina sziget nyelve alig mutat más magyar nyelvjárási beszüremkedéseket, és korábbi nyelvi típusának ma is hű őrzője, persze bizonyos időbeli nyelvi változásokat leszámítva. — A nyelv vall világosan amellet is, hogy a Bihar megye délkeleti részén, erősen külső nyelvjárássziget-helyzetben levő, nagy körzetben román lakossággal körülvett Köröstárkány magyarsága a Mezőség déli részéről: a Maros középső, illetőleg a Küküllő alsó folyásának a vidékéről költözött a Fehér-Körös völgyébe. A nyelvi tényekkel teljes összhangban vannak azok a történeti dokumentumok, amelyek gyulafehérvári várjobbágyoknak a XVII. század első felében Köröstárkányban való megtelepedéséről tudósítanak.

Bár mint többször utaltam rá, a határozottan belső nyelvjárásszigetek nyelvi fejlődésének a környezetbe fölvegyülő, integratív jellege időben visszafelé haladva egyre jobban nehezíti a nyelvi alapon való településtörténeti következtetéseket, XVIII. századnál korábbi telepítési problémák ilyen jellegű fölismerése azért még itt sem reménytelen, még kisebb népi egységek viszonylatában sem. Végh József Őrségi és Hetési Nyelvatlaszának anyagából például világosan kiderül, hogy a Vas megyei Farkasfa telepes község. Mai

nyelvállapotának legtöbb eleme ugyan már környezetének állapotát mutatja, de még mindig őriz annyi nyelvi relictumot, hogy a Tisza középső folyásának dél-borsodi, hevesi vidékéről való átköltözésre gyanakodhassunk. A település aligha lehet fiatalabb a XVII. századnál, sőt inkább korábbi annál.

4. Az újkori magyar népmozgalmakra vonatkozó iménti példák bizonyították, hogy a nyelv nagyfokú konzervativizmusa folytán még viszonylag igen kicsi, egy helységi népségnél nem nagyobb, sőt részben belső nyelvi sziget jellegű népcsoportok mai nyelvi állapotából is az összehasonlító nyelvföldrajz segítségével határozott következtetések vonhatók le a kérdéses csoportok történeti földrajzi származását illetően több száz évre visszamenőleg is. A tárgyaltak után már semmiképpen nem kelthet meglepetést, ha azt mondjuk, hogy az összehasonlító nyelvföldrajz emezeknél jóval régibb népi-települési összefüggések kimutatására is alkalmas, olyanokéra, amelyek a középkori magyar történelem tárgykörébe tartoznak, s történeti források által legtöbbször egyáltalán nem közelíthetők meg. A nyelvi fejlődés természetéből azonban már eleve magától értetődik, hogy e viszonylatban elsősorban olyan perem- vagy szigethelyzetben levő nyelvi részlegek jöhetnek számításba, amelyeket az újkori népmozgalmak már nem kavartak föl nagyobb mértékben; s ugyancsak a nyelvi fejlődés természetéből adódik az is, hogy a következtetések itt csak aránylag nagyobb nyelvi-népi csoportok viszonylatában lehetnek reálisak, következésképpen kevésbé éles földrajzi kontúrokkal jelentkeznek, általában nagyobb területi foltokat érintenek, s csak kivételesen, egyes erősen külső nyelvi szigethelyzetben levő népcsoportok esetében szűkíthetők le egyetlen helységi népségre. Más szavakkal mondván: általában csak a nagyobb arányú középkori népmozgalmak, települési összefüggések fölismerésére van lehetőségünk a nyelvföldrajz mai tényeiből kiindulva.

A továbbiak megértése végett azonban még egy egész rövid pillantást kell vetnünk az összehasonlító nyelvjárástan idevonatkozó módszerbeli problémáiba, röviden érintve azt a kérdést, hogy milyen jellegű mai nyelvi-nyelvjárási tények biztosítják számunkra a megítélés reális lehetőségeit.

Figyelmünket e tekintetben természetesen azokra a nyelvi jelenségekre kell fordítanunk, amelyek nyelvterületünknek különböző, jobbára távol eső részein azonos jelleggel élnek, úgy, hogy a közbeeső területeken e jelenségek másfajta realizációi jelentkeznek. Hogy egy példát említsek, mondjuk figyelemre méltó számunkra az, hogy a köznyelvi és minden más nyelvjárási *lovaink* alak helyén egyrészt a Délnyugat-Dunántúlon, másrészt a Dráva alsó folyásának vidékén, harmadrészt a dél-erdélyi nyelvjárásszigetek némelyikén *lovainkak* típusú alakok élnek. Ismeretes, hogy távol eső vidékek efféle nyelvi egyezései igen nagy arányokban találhatók nyelvünkben, de ebben még önmagában semmi rendkívüli nincs, hiszen hasonló dolog általában más nyelvek nyelvterületén is tapasztalható. A módszerbeli probléma az, hogy az ilyen jelenségek tömegéből ki lehet-e válogatni azokat a nyelvi relictumszerű jelenségeket, amelyek sok évszázaddal ezelőtti népi-települési összefüggésekre utalhatnak.

A kiválogatás — az ilyenkor természetszerűleg adódó bizonytalansági hányados leszámításával — lehetséges, de persze hosszadalmas nyelvtudományi elemző munkát igényel, amelynek több lépcsője, fokozata van. A távolabbi területek egyező nyelvi jelenségei közül elsősorban is le kell számítanunk mindazokat, amelyek az előbb említett, nyelvi alapon is jól felismerhető újabb kori telepítések problémakörébe vágnak. — A fennmaradókból ki kell szűrünk azokat az egyezéseket, amelyek nyelvi neologizmusként lényegében egymástól függetlenül keletkeztek a nyelvterület különböző részein az azonos nyelv, az azonos szemléleti, gondolkodási alap, az azonos életkörülmények, az azonos művelődési hatások stb. következtében. Az olyan azonosság például, hogy a cséplőgépet

masiná-nak nevezik számos, egymástól távol eső vidéken, ebbe a kategóriába tartozik, s tárgyunk szempontjából nincs jelentősége. — Ugyancsak ki kell válogatnunk és félre kell tennünk azokat a ma tapasztalható távoli nyelvjárási egyezéseket, amelyek valamikor az egész nyelvterületen vagy legalábbis annak jelentős részén általánosak voltak, s csak később keletkezett új formák szorították vissza őket a nyelvterület bizonyos részeire. Például a folyamatos (elbeszélő) múltú *monda, mondá* típusú alakok, melyek több évszázaddal ezelőtt általános elterjedtségűek voltak, de ma csak egyes vidékeken élnek a népnyelvben, témánkban megint csak nem bizonyító erejűek.

Azok a nyelvterületünk egyes, távolabbi vidékein ma élő különleges, tehát a köznyelvtől eltérő nyelvi egyezések, amelyek ez után a tüzetes nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi ismereteket igénylő elemző munka során történt válogatás után is megmaradnak, elvileg már általában alkalmasak arra, hogy történeti következtetéseket vonhassunk le belőlük, illetőleg, hogy a mi témánkban, a magyar település- és népiségtörténet viszonylag korai szakaszainak problémakörében vehessük számba őket. Az elvi lehetőség azonban a gyakorlati felhasználásban itt még további szűkítéseket, válogatásokat, megfontolásokat, értékeléseket kíván.

Nyelvtörténeti megfontolások alapján például nagyobb bizonyító erőt kell tulajdonítanunk a hangtan és az alaktan területén a nyelvrendszerben elszigeteltebb jellegű, kisebb hatókörű vagy éppen kivételszerű jelenségeknek, a szókinszen pedig egyrészt az elsődrendű művelődési hatásoktól függetlenebb, tehát elemi fogalmakra utaló, illetőleg régebbi művelődési szintbe tartozó elemeknek, másrészt a belső szóalkotás onomatopoeitikus eredetű elemeinek. Hogy ezekre csak néhány egyszerű példát említsek: a köznyelvi *szégyell* ige *szégell, szígell* stb. változata megvan a Délnyugat-Dunántúlon, Pozsony vidékén, valamint néhány dél-erdélyi nyelvjárásszigeten; az *ütötte* múlt idő helyén álló *ütte* forma az Ormánságban, az Őrségben, az északkeleti palócságban, a Székelyföldön és a dél-erdélyi magyar nyelvsszigeteken él; a kankalinnak *kásavirág, kásaviola* elnevezése megvan az Ormánságban, Dél-Gömörben, a Székelyföldön és a dél-erdélyi nyelvjárásszigeteken; a kutya üvöltő hangját kifejező köznyelvi *vonít* igenek az Ormánságban, Pozsony vidékén és a keleti székelységben a *baukkol, baugat* felel meg; stb. Mindezek a nyelvi produktumok természetesen a magyar nyelvterület más, közbeeső részein ismeretlenek.

E jelenségek tárgykörünk szempontjából való értékelésében magától értetődően érvényesülnie kell az egy adat nem adat, illetőleg a kevés adat keveset mond módszertani elvének. Ez az elv az, amely az egyedi, véletlen egyezések lehetőségét teljességgel kizárja. Az egyedi esetek lehetséges, sőt szükségszerű mérlegelése ellenére is erősen hangsúlyozni kívánom tehát, hogy település- és népiségtörténeti következtetések nyelvi alapon való levonására csak az adatok egész sora, a jelenségek együttese, egy behangzó vallomása alkalmas. Az egész kérdéskomplexum módszertani problematikája tehát végeredményben azon fordul meg, hogy a magyar nyelvterület egyes vidékei között az itt röviden jelzett válogatási, mérlegelési elvek érvényesítése után tapasztalhatunk-e tömeges nyelvi egyezéseket? Ha igen, akkor ezeket a nyelvtudomány oldaláról másként aligha magyarázhatjuk, mint a kérdéses nyelvi-nyelvjárási típusokat beszélők elődeinek valamikori nyelvi-etnikai kapcsolataiként vagy éppen azonosságaként, amelyek messzi idők népiségtörténeti viszonyaira vetnek fényt.

Nyelvjárássaink e vonatkozásban érdekes képet tárnak elénk. A ma birtokunkban levő nyelvjárási anyagnak és különösképpen a Magyar Nyelvatlasz korszerű anyagának a tanulmányozása alapján ugyanis bizton állíthatjuk, hogy nyelvterületünk egyes, meghatározott vidékei között a tárgyalt nyelvi egyezések tömegesen fennállnak, sőt tüzetes számbavételük az érintett területeket, illetőleg azok gócait meglehetősen nagy biztonsággal kirajzolja. Ezek a nyelvi-területi gócek — bizonyos földrajzi rendben haladva — a következők: 1. a Dráva alsó folyásának vidéke, főként az Ormánság; 2. a Dunántúl délnyugati

sarka, elsősorban az Őrség, valamint a szomszédos, ma Ausztriában levő Őrvidék nyelvi szigetei; 3. a Pozsony környéki magyarság, zömmel Szenc vidéke; 4. a Kassa vidéki magyarság, zömmel az onnan délre, délnyugatra fekvő terület; 5. a Székelyföld egész területe; 6. a dél-erdélyi magyar nyelvjárászigetek (Lozsád, Szakadát, Halmágy, Hét-falu stb.).

Az e viszonylatokban kimutatható csoportos nyelvi egyezéseket természetesen nem úgy kell érteni, hogy minden számba jöhető jelenség minden említett vidéken okvetlenül megvan, sem úgy, hogy e jelenségek elterjedési területe akár egy vidéken is mindig azonos. A nyelv életének ismeretében ilyeneket nem is várhatunk. De a számba vett jelenségek az említett gócek közül legalább kettőben-háromban mindig jelentkeznek, s e variációk a gócek viszonylatában folyton váltakoznak; sőt olyan jelenségek is szép számmal akadnak, amelyek mindegyik vagy majdnem mindegyik gócban, illetőleg góc körül föltűnnek.

Ennek az előadásnak a keretei nem alkalmasak arra, hogy az e témakörben számba jöhető jelenségeket, valamint azoknak akárcsak hozzávetőleges nyelvföldrajzát is ismer-tessem. Ezt — ha vázlatosan is — másutt megtettem (I. OK. 1967: 29–48). Itt csak — az arányok érzékeltetésének a kedvéért — annyit jeleznék, hogy a szempontunkból értékelhető jelenségek a Magyar Nyelvatlasz anyagának kb. 10%-ához kapcsolódnak, számuk jóval a száz fölött jár. Ismerve a nyelvföldrajz sajátos problémakörét, a nyelvi-nyelvjárási jelenségek természetét, ez az arányszám föltűnően nagynak mondható, s a történeti következtetéseknek már önmagában is sokrendbeli alapjául szolgál. Mivel azonban nyelvünk egészének jelenséghalmazához mérten Nyelvatlaszunk anyaga szinte csepp a tengerben, nyilvánvaló, hogy a témakörünkben értékelhető nyelvi jelenségek száma a Nyelvatlasz nyújtottánál a valóságban sokszorosan nagyobb, csak — mint említettem — számos ok miatt nem eléggé egzaktan értékelhető. De idevonatkozóan is mondhatjuk, hogy nem kell az egész tengert kimerni ahhoz, hogy vízének összetételét, jellegzetességeit megismerhessük: a Nyelvatlasz anyaga a maga relative csekély adataival, de abszolúte mégis tekintélyes számú jelenséggel kitűnően reprezentálja a magyar nyelvföldrajz teljességét is.

Bár — mint említettem — a nyelvföldrajzi tények a hat világosan kirajzolódó góc mindegyike között igen számos összefüggést mutatnak, az egyes gócek között a jelenség-egyezések száma nem egyforma. Különösen nagyszámú egyezések vannak — csak a távolabb eső nyelvi-területi gócekat számítva — az Ormánság és Pozsony vidéke között, az Ormánság és Kassa vidéke között, az Ormánság és az udvarhelyi-déli székelység között, az Őrvidék és a keleti (csiki, háromszéki) székelység között, valamint Pozsony vidéke és a délerdélyi magyar nyelvi szigetek között.

A gócek közötti nyelvi egyezések jellegére és mértékére igen érdekesen mutat a Magyar Nyelvatlasz sok térképlapjának különleges sajátossága. Mint ismeretes, egyes csiki székely csoportok a XVIII. század hetvenes éveiben, a hírhedt madéfalvi veszedelem körüli események kapcsán Bukovinába költöztek ki, majd a második világháború idején hazánkba visszatelepelve végül is Tolna és Baranya megye határvidékére kerültek. A mai csiki székelységgel úgyszólván teljesen megegyező nyelvjárásukat nyelvatlaszunkban több kutatópont is tükrözteti, természetesen mai nyelvföldrajzi helyzetüknek megfelelően. A messziről való származás ellenére a tolna-baranyai székely telepések nagyon számos nyelvi jelensége tökéletes egységet képvisel a szomszédos ormánsági területen élő jelenségekkel, úgyhogy atlaszunk térképlapjain a földrajzilag nemrégiben egymás mellé került ormánsági—székely együttes nagyon gyakran és nagyon feltűnően k ö z ö s e n á l l s z e m b e n az őket környező többi magyar nyelvjárástípussal.

5. A sajátosan egyező nyelvi jelenség tömörülésével kikristályosodó, említett nyelvi-területi gócek a magyar nyelvterület egészét tekintve mind perem, illetőleg sziget-

helyzetben vannak. (De — mint látható — távolról sem sorolható ide nyelvterületünk minden perem- és szigetrészlege.) Az említett gócok ezenkívül csupa olyan területen jelentkeznek, amelyeket nem bolygattak föl számottevően a török hódoltság utáni települési mozgalmak, tehát ahol a magyarság népi-települési és következőképpen nyelvi folytonossága a középkor óta biztosítva volt. A korábban mondottak értelmében a nyelvnek különösen bizonyos típusú jelenségekben való nagy konzervativizmusa, a perem- és szigethelyzet, valamint a népi-nyelvi folytonosság tette lehetővé, hogy e területeken azonos típusú jelenségek azonos jelleggel sok évszázadon keresztül eléggé jelentős számarányban fennmaradhassanak. Ez az egyes gócok között ma megmutatkozó és kétségteljesen távolabbi múltból örökölt nyelvi azonosság másként nem magyarázható, mint úgy, hogy a kérdéses területeken élő magyarság valamilyenkor azonos, illetőleg közeli rokonságra nyelvjárástípust beszélt, következőképpen a település- és népiségtörténet tárgykörébe tartozó, származásbeli kapcsolatban van egymással. Sőt a nyelvi anyag még a település- és népiségtörténeti következtetések finomítását is megengedi: egyes csoportok származásbeli kapcsolatainak igen szoros voltára utal. Ugyanakkor a nyelv azt is tanúsítja, hogy e viszonylatban számbelileg eléggé tekintélyes népcsoportok nyelvi-etnikai közösségéről van szó.

Azt természetesen a nyelvfeldrajz alapján már nem lehet megállapítani, hogy e népcsoportok őstelepülése, középkori együttes lakóhelye merre volt, illetőleg hogy melyek az elszármazás irányai. Nyelvi alapon mindegyik góc lehet — hogy úgy mondjam — „anya”- és „fiók”-nyelvjárással egyaránt, sőt — a hasonlatot folytatva — az is lehetséges, hogy testvéri viszonyban vannak egymással, s a közös anyanyelvjárást és annak egykori területi helyzetét már nem tudjuk földeríteni.

Az idevonatkozó történettudományi problematika ismeretében világos, hogy az itt vázolt, nyelvi alapon kideríthető középkori település- és népiségtörténeti kérdések kapcsolatban vannak azzal a témakörrel, amelyet a székelyleg eredetkérdése címszó alatt szoktak emlegetni, s amely körül hosszú évtizedeken keresztül éles tudományos vita folyt, nem kis mértékben a nyelvtudomány részvételével is. Ennek ismertetésére, értékelésére és a nyelvtudomány mai álláspontjából való részletesebb revideálására itt nincs idő. Csupán az elmondottakból következő néhány főbb tételt foglalok röviden össze.

Hogy itt valóban a székelység eredetkérdésébe tartozó problematikáról van szó, azt — számos más körülmény mellett — a következők is tanúsítják: 1. az említett nyelvi gócok között jelentős súllyal szerepel a mai Székelyföldön lakó magyar (székely) népcsoport; 2. az említett nyelvi gócok több ponton egybeesnek vagy legalábbis közelében vannak azoknak a területeknek, amelyeken középkori okleveleink — Erdélyen kívül is — székelyleg jelenlétéről tesznek említést; 3. a kérdéses nyelvi gócok nyelvterületünknek nemcsak a szélein, de jórészt annak sarkalatos pontjain, az ország egykori védelme szempontjából fontos stratégiai helyein vannak.

Világos azonban másrészt az is, hogy azok az itt tárgyalt nyelvi-etnikumbeli összefüggések, amelyeknek apróbb részletei természetesen a magyarság középkori történetének kódéba vesznek, nem azonosíthatók teljesen a székelyleg eredetkérdésének azzal a földrajzi, történeti és nyelvi szempontból egyaránt leszűkített problematikájával, amely az idevonatkozó korábbi szakirodalmat jórészt jellemezte; nem szűkíthetők tehát teljesen le a mai erdélyi székelység eredetkérdésére sem, s nem egyszerűsíthetők le — mint régebben éppen nyelvészeti alapon gondolták — egy általános dunántúli—székely nyelvi-etnikumbeli egyezésre. A kérdéskör valójában lényegesen szélesebb, település- és népiségtörténeti vonatkozásai komplikáltabbak és szerteágazóbbak. A magyar tudománytörténet török romantikájából sarjadt, korábbi naiv elképzelésekkel szemben a székelység eredetkérdésében ma alapvetően helyes nézeteket valló, reális talajon álló

történettudományunknak is sokkal differenciáltabban kell az ide kapcsolódó tematikát szemlélnie és kezelnie.

A nyelvtudomány és a történettudomány idevonatkozó problematikájának együttes ismeretében bizton állítható, hogy népünknek az a viszonylag nagy lélekszámú és az etnikum és nyelv szempontjából kétségtől magyar jellegű csoportja, amelyet nem első sorban mai, hanem történeti értelemben a „székely” névvel lehet illetni, egykori, ma már nem meghatározható együttes lakóhelyéről másodlagosan, települési mozgalmak következtében került egymástól egyes részlegeiben igen távoli vidékekre, sok száz kilométer távolságba. Az erdélyi székelyek településtörténetének ismeretében tudjuk, hogy ez a szétválás — legalábbis részben — a magyarság középkori kelet felé terjeszkedésének jegyében történt, következésképpen a mai erdélyi székelység került az összes középkori „székely” jellegű népcsoportok közül az egykori székely telephelyektől alkalmasint a legtávolabbra. Mindez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy a tárgyalt nyelvi góccok területéhez kapcsolódó „székely” jellegű népcsoportok nem szintén települési mozgalmak révén kerültek mai lakóhelyükre, vagyis hogy a ma nyelvterületünk nyugati, északi és déli peremén élő, „székely” jellegű magyarság bármelyik csoportjának jelenlegi lakóhelye valamiféle „székely őshaza”-val volna azonosítható. Ezt azért hangsúlyozom, mert a korábbi szakirodalom e vonatkozásban általában summásan az erdélyi székelység dunántúli eredetéről, sőt konkrétan a Dunántúlról való átköltözéséről beszélt.

Lehetséges, sőt valószínű egyébként, hogy a „székelyes” jellegű középkori nyelvi népi csoportok egy része az idők folyamán eltűnt, legalábbis olyannyira, hogy nyelvi nyomai nemigen maradtak korunkra. Különösen nyelvterületünk déli, a töröktől legjobban elpusztított és a pusztítás következtében később településtörténetileg legjobban fölkavart részein gyanakodhatunk olyan népcsoportok egykori meglétére, amelyeknek nyelvi-nyelvjárási helyzete az említett mai nyelvi góccok körébe lenné iktatható. Ezt a gyanúkat látszik erősíteni a mai Eszék vidéki szlavóniai magyar nyelvjárásziget nyelvi arculata, amely kétségtelen rokonságot tart az ormánsági-drávaközi nyelvjárástípussal, s rajta keresztül áttételesen a témánkban tárgyalt nyelvi peremterületekkel.

6. Ennek a csak vázlatot nyújtó, rövidre szánt, de mégsem egészen ilyenre sikerült előadásnak a mondanivalója a magyar nyelvjáráskutatás rendszeres és módszeres anyaggyűjtő munkája nélkül magától értetődően nem formálódhatott volna meg. E tény is világos tanulság arra, hogy a konkrét adatföltáró tevékenység kutatómunkánknak nem egyszerűen csak első állomása, hanem elsőrendű és nélkülözhetetlen forrása, nyelvtudományunk alapja, sőt létalapja. A nyelvi anyaggyűjtő munkában pedig sohasem lehet megállás: a nyelv hihetetlen bonyolultsága és erős változékonysága az adatfeltárás szüntelen folyamatosságát, sőt fokozódó intenzitását teszi szükségessé, tudományosan nélkülözhetetlenné. Ezért zárom előadásomat a nyelvjáráskutató munka anyagfeltáró, gyűjtő szakasza alapvető fontosságának tudományunk érdekében ismételni sohasem elegendő hangsúlyozásával.

Benkő Loránd

A Finn Névtani Archívum

1. A Névtani Archívum anyaga gyűjtésének korábbi történetéről; a Finn Névtani Archívum születése. A nevek gyűjtésének tudományos jelentőségét Finnországban először egy ismert nyelv- és történetkutató, a Pétervári Tudományos Akadémia tagja, Sjögren Antti Juhani hangsúlyozta egy svéd nyelvű művében: *Anteckningar om församlingarne i Kemi Lappmark* (1828). Mégis egy évszázad pergett le, míg egyes tudományos társaságok érdeklődni kezdtek a névanyag gyűjtése iránt. Az 1878–79-i években a Finn Archeológiai Egyesület jóvoltából mintegy kilencszáz gyűjtési útmutató került kiosztásra, elsősorban tanítók körében a névgyűjtés megkezdése érdekében, sőt az összegyűlt névanyag kiadását is tervezték. Mivel azonban a feladat hatalmasnak bizonyult, az Archeológiai Egyesület 1908-ban abbahagyta a gyűjtőmunkát. Körülbelül ugyanabban az időben (1907.) Setälä E. N. vetette föl a Finnugor Társaság ülésén tartott előadásában a helynevek gyűjtésének szükségességét az egész finnugor nyelvterületen, s ennek érdekében javasolta a kapcsolatok felvételét más finnugor területen működő tudományos társaságokkal. Megszerkesztettek egy külön erre a célra szolgáló kérdő- és feljegyzőúrlapot a névtani gyűjtők számára, de a társaság szerepe majdnem kizárólag erre korlátozódott a hatalmas méretűre tervezett munkában. Meglehetősen jelentéktelenek maradtak a Finn Irodalmi Társaságnak a helynévanyag gyűjtésére vonatkozó törekvései az 1910-es években.

Fordulatot a névtani kutatásokban az 1914-ben Helsinkiben rendezett történész kutatók és tanárok nagygyűlésének kezdeményezései jelentettek. Ennek alapján hét, a nemzeti tudományokat képviselő társaság (Finn Történelmi Társaság, Finn Archeológiai Egyesület, Finn Irodalmi Társaság, Finnugor Társaság, Finn Tudományos Akadémia, Finn Szülőföldkutató Központi Választmány és a Finn Nyelvi Társaság) 1915-ben megalapította a helynévkutató bizottságot az addig nagyon tervszerűtlen helynévgyűjtés megszervezésére és irányítására. Ennek az úgynevezett Tudományos Társaságok Helynévkutató Bizottságának elnökei Koskimies A. V. (1915–29.), Voionmaa Väinö (1930–47.) és Kalima Jalo (1947–52.) professzorok voltak, titkárai és ugyanakkor levéltárosai Ojansuu Heikki professzor (1915–23.), Tunkelo E. A. dr. (1924–33.) és Rapola Lyyli magiszter (1934–58.).

A Néphagyományok Bizottságának 1951-ben megjelent nyilatkozata alapján a névkutató munkát újjászervezték. A Tudományos Társaságok elavult helynévbizottsága helyett a Sanakirjasäätiö (Szótárintézet) kapcsolva egy külön helynévosztályt alapítottak, amelynek neve a Szótárintézet Névtani Osztálya lett. A Szótárintézet vezetőségének 1966. december 17-én tartott ülésén ismét határozatot hoztak az új szervező munkáról: 1967-ben megkezdte működését a független Finn Névtani Archívum. Kalima Jalo után elnökei voltak Vilks Kustaa professzor (1952–64.) és Nissilä Viljo (1964-től), aki ugyanakkor levéltáros is volt (1958-tól), titkára Närhi Eeva Maria magiszter (1959-től). A levéltáron és titkáron kívül a Névtani Archívum jelenlegi személyi állományához két asszisztens és több ideiglenes kisegítő tartozik.

2. A gyűjtőmunka. A Tudományos Társaságok Helynévbizottságának legelső feladatai közé tartozott a gyűjtési tervek és szabályzatok kidolgozása. A rendszeres névkutató munka gyűjtőpontjaiul kellett megjelölni minden finn és — amennyire lehetséges — keleti tengeri finn helynevet. 1915-ben elsősorban iskolázott névkutatók számára ki is adtak egy kalauzt „Felhívás és útmutatások a helynevek gyűjtésére”, amely részben a Finnugor Társaság által kiadott útmutatón alapult. 1926-ban ennek megjelent egy másik, újabb kiadása, s az aztán rendelkezésre is állt a gyűjtőknek 1961-ig Nissilä Viljo „A helynevek gyűjtéséről, és valamit azok kutatásáról is” című cikkével együtt (Virit-

tája 1934.). Ekkor megjelent Itkonen Terho modern kézikönyve a „Nimestäjän opas” (A névgyűjtő kalauza) és ugyanabban az évben a népi gyűjtők rendelkezésére bocsátották Nissilä Viljo népszerűen megírt útmutatóját, „Gyűjtsük a [Szovjetuniónak] átengedett Karjala helyneveit” címmel. Ugyancsak kiadtak — mintegy irányelvül a gyűjtők számára — az archívumba érkezett első helynévgyűjtemények közül néhányat: Montin-Tallgren Jenny Maria és Talgren A. M. „Maaria község helynevei I.” (1918.), Kallio Niilo „Uskela nevei” (Kotiseutu 1919.), Könönen Aulis V. A. „Pälkjärvi helynevek” (1921.), Westerholm Martti „Mikkeli község házelnévezései” (1926.), valamint Blom Kaisu „Nakkila község település- és háznevei” (1929.).

A jelenlegi — az 1950-es években használatba vett — irányelvek szerint $10,5 \times 14,8$ cm méretű névcédulára jegyzik fel először a név irodalmi nyelvi alakját, aztán féldurva átirást használva annak nyelvjárási alakját és ragozási formáit (például a használatban levő helyhatározó eseteket), majd a név helymeghatározását (járás, község, birtok és térképszignum), végül a kérdéses hely jellegét (utca, domb, dűlő stb.), a név keletkezésére vonatkozó esetleges adatokat, a helyhez és annak nevéhez fűződő történeteket és hiedelmeket, a hely esetleges párhuzamos neveit, valamint más, a nevet megvilágító adatokat.

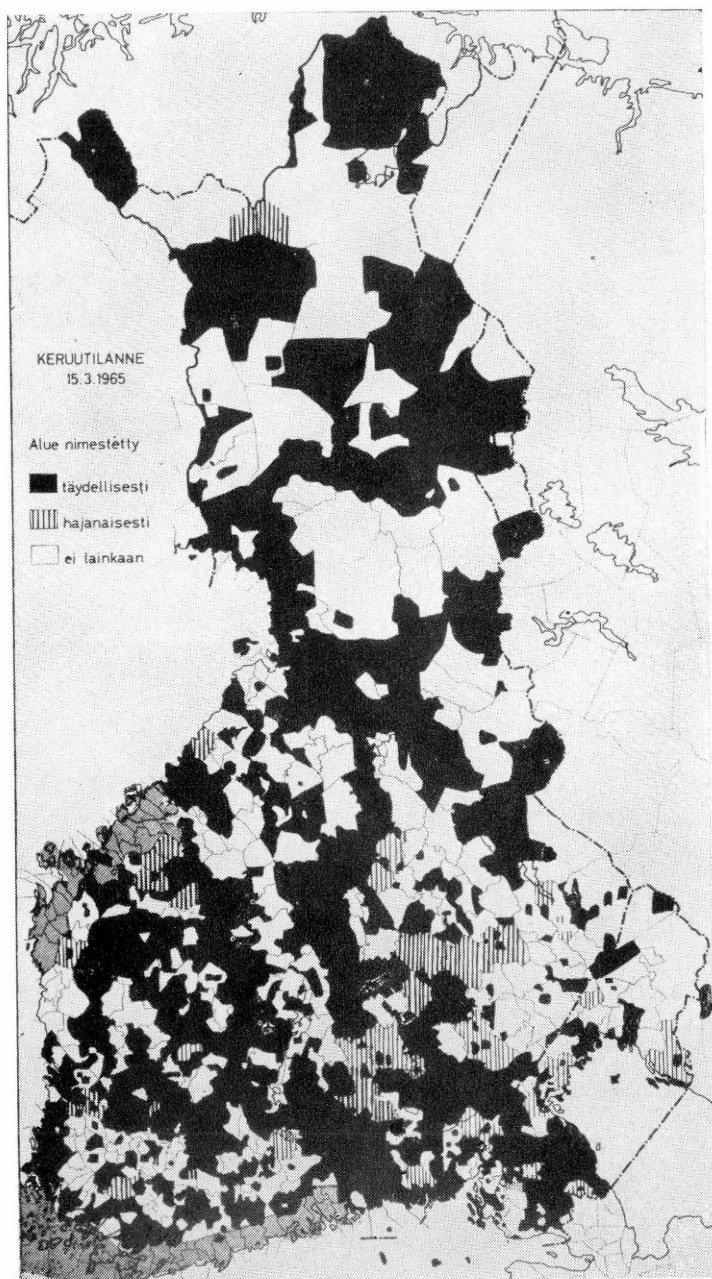
A névkutatásban kezdettől fogva főleg iskolázott munkaerőt alkalmaztunk: finn szakos egyetemi hallgatókat, filozófia vagy más humán szakos tanárjelölteket s a tanulmányaik során jó eredményt elért hallgatókat. A gyűjtőmunka megkezdésekor csak néhány névkutatót tudtunk terepre küldeni, mivel az állam által nyújtott segélyek meglehetősen szerények voltak, például a háború idején meg az azutáni, 1940-es években a gyűjtőmunka majdnem teljesen megakadt. Az utóbbi tíz évben, amikor az állam felismerte a munka sürgősségét, nagyobb segélyeket nyújtott, s évenként 50—70 új gyűjtőt lehetett beállítani. 1966 nyarán például 73 névkutatónak adtunk ösztöndíjat. Az ösztöndíjasok munkaideje fél hónaptól két hónapig tart nyáron, s egy hónapos gyűjtési célként jelenleg 700—800 cédulát tartalmazó, az irányelvek szerint gyűjtött anyag áll. Az 1915—67 közötti időből származó gyűjtések évenkénti növekedését a mellékelt oszlopdiagram szemlélteti.

Az iskolázott ösztöndíjas gyűjtők száma összesen körülbelül 450 főre emelkedett 1915 óta, sokan közülük több egymást követő nyáron dolgoztak névkutatóként. A nagyobb mennyiségű névanyag gyűjtői közül hadd említsük meg Nissilä Viljo nevét, aki körülbelül 50 000 cédulát gyűjtött, elsősorban karjalai neveket, valamint Lopmeri Arvoét (előzőleg Meri), akinek Varsinais-Suomiból származó neveit 16 800 cédula tartalmazza. — A névkutatók eddig általában megválaszthatták a gyűjtőterületüket, rendszerint a nagyon jól ismert szülőfalut, de a gyűjtőterületek kisebbedésével a választás lehetőségei is csökkennek, ami a jövőben lassítani fogja a munkát. Általános gyakorlat volt, hogy ugyanaz a gyűjtő kutatta fel az egész községet, de már például az egyetemi ifjúsági szervezetek környezetkutató útjain ugyanabban a községben több gyűjtő is dolgozott, akik segítséget kaptak egymástól. A gyűjtők házról házra járnak, hogy kikérdezzék a vidék minden őslakosát. Mostanában kezd nehezzé válni a nyelvjárást jól ismerő „névmesterek” megtalálása, s a lakosság vidékről való felköltözése a nagyobb településközpontokba, valamint a régi agrártársadalom iparosodása és városiasodása gyorsan eltünteti a hagyományos névanyagot, úgyhogy a névkutatást a nehézségek ellenére is siettetnünk kell a jövőben. A gyűjtők munkájának elősegítése érdekében térképet bocsátunk rendelkezésükre (a méretarány általában 1 : 20 000), amelyre a neveket számokkal 6k maguk helyezik el. A helynevek sűrűsége Dél- és Közép-Finnországban, amely vízben gazdag terület, négyzetkilométerenként általában 5—20 között van, a pohjanmaai síkságon és a ritkán lakott Lappföldön a névanyag sokkal ritkább. Ezek a tények természetesen a gyűjtési eredményekre is kihatnak.

A Névtani Archivum anyagát főként ösztöndíjasok gyűjtötték, de a finn szakos

A Finn Névtani Archívum terme. (Fényképezte: Ala-Könni E. 1965.)

A gyűjtés helyzete 1965 tavaszán. A feketével jelölt területek teljesen fel vannak gyűjtve, a vonalazottak szórványosan; a fehérén hagyottak még egyáltalán nincsenek felgyűjtve. A svéd nyelvű partsávok vonalakkal vannak jelölve.

egyetemi hallgatók gyakorlati munkájának eredményeként is gazdag anyag gyűlt össze. Az egyetemi oktatással összefüggő korábbi gyakorlati munka eredményeként létrejött gyűjtemények 1928-ból származnak, de a gyakorlati munka során nyert mai típusú helynévgyűjtemények csak az 1940-es évekből datálhatók. A kérdéses névgyűjtő munkához a hallgatók körülbelül 15 órás bevezető képzést kapnak, amelyet az egyetem finn nyelvi asszisztense tart minden tavasszal. Ugyancsak 6 ellenőrzi a letisztázott, az egyetemi tanulmányok során gyűjtött 200–250 névcédulát tartalmazó anyagot, amelyet azután a Névtani Archívumnak nyújtanak át. 1966-ban például 56 ilyen *cum laude*¹ gyűjtéshez körülbelül 14 300 névcédula tartozott. A turkui és a jyvaskyläi egyetem finn nyelvi intézetében felgyűlemlett névgyűjtemények másolatait elküldik Helsinkibe a Finn Névtani Archívumba. Nyilvánvaló, hogy hasonló követelményeket fognak megkívánni a tamperei és az oului egyetemen is. A névkutatással foglalkozó s az egyetemi tanulmányok során végzett gyűjtések olyan értelemben is fontosak, hogy ezáltal folytatólagosan új és iskolázott munkaerőt nyerünk a Névtani Archívum hosszabb ideig tartó munkája számára.

Névanyagot a nagyközönség számára rendezett versenyek révén is gyűjtöttek. A (Szovjetunió) átengedett Karjala névanyagának gyűjtésére például három névkutató versenyt rendeztek (1941., 1946., 1958.), amelyeknek az eredménye együttesen körülbelül 66 000 névcédula volt. Az 1959-ben megindított inkeri nevek gyűjtési versenye körülbelül 2 700 névcédulát hozott, az ugyanazon évben laikusok részére rendezett személynévgyűjtő verseny körülbelül 50 000 névcédulát; ez utóbbiak még rendezetlenek. Ezenkívül sok népi gyűjtő, különösen a karjalaiak gazdagították évek során gyűjtéseikkel a Névtani Archívum anyagát. Az így kapott névanyag természetesen nem elégítheti ki a módszerességgel, a nyelvjárási lejegyzés pontosságával és a dolgok megmagyarázásával szemben támasztott igényeket, amelyeket a tudományos gyűjtésektől elvárunk. Minden hiányossága ellenére ez mégis értékes összehasonlító anyag a kutatás számára. — A finn családneveket tulajdonképpen még nem gyűjtötték össze, de több millió finn keresz- és családnevet tartalmaznak a Népnegyed-intézet karterékjai, amelyek közül a régebbieket az Állami Levéltár meg fogja őrizni a kutatás céljaira.

3. A jelenlegi gyűjtési helyzet és a Finn Névtani Archívum gyűjteményei. Az 1967-ig gyűjtött anyag alapján megállapíthatjuk, hogy 137 község helynevei teljesen fel vannak gyűjtve, a munka félben van 279 községben, és megkezdetlen 39 helységben (a mellékelt térkép a gyűjtés helyzetét mutatja 1965-tavaszan). Évek során országhatárainkon túlról is összegyűlt bizonyos mennyiségű névanyag, Svédországból: Vermlandi és Länshypja finn lakta részéből, Vienából, Aunusból és vepsze területről, Inkeriből és Észtországból, valamint a lapp nyelvű névanyag nemcsak finn Lappföldről, hanem Norvégiából, Ruijából is. A hozzávetőlegesen mintegy két millió finn helynévnek több mint a fele van felgyűjtve (1966 végén körülbelül 1 312 000 névcédula). Az elmúlt évtizedben a gyűjtemények több mint a kétszeresükre növekedtek. Ha a gyűjtőmunka intenzitását a jelenlegi szinten tudnánk tartani (1966-ban 80 079, 1965-ben 78 447 névcédula), akkor 1980-ig befejezhető lenne.

A technikai szempontból levéltárszerűen gondozott névgyűjtemények községek szerint vannak ábcérendbe rakva. A korábban használt különböző nagyságú cédulák miatt a községenkénti gyűjtemények három csoportra oszlanak, ezek közül a leggazdagabb és egyre növekvő úgynevezett egyes (Nr 1.) gyűjtemény az 1944 után gyűjtött anyagot tartalmazza. A községi gyűjteményeken kívül az archívum magában foglalja a különféle egyesületek és magánszemélyek által ajándékozott vagy megőrzésre átadott gyűjte-

¹ Egyetemi vizsgafokozat.

ményeket. A gyűjteménynek mindenekelőtt a névtani kutatómunkában való felhasználása megkönnyítése érdekében egy ábécé szerint rendezett általános helynévmutatót készítettünk, amelybe be van jelölve az 1965-ig elkészült községyi gyűjtemények fele. Ugyanabban az évben a névcédulákat lemásolják, lefényképezik úgynevezett xerox módszerrel, két másolatot készítve a cédulákról; az egyik az általános mutató számára, a másik a „fonák” (a tergo), a hátulról visszafelé ábécé szerint rendezendő gyűjtemény számára a nevek alapalakjának és a képzők elválasztásának céljából. A szóban forgó xeroxgyűjtemények nagysága 1966 végén 125 500 névcédula volt (két példányban). A régi, az 1500-as évek oklevélneveinek gyűjtése az 1909-ben alapított Tudományos Társaságok Helynévbizottságának feladata volt 1957-ig, ezután a munka és az addig összegyűlt névanyag átkerült a Szótárintézet Névutató Osztályának gondozásába. Használható állapotban van a varsinais-Suomi gyűjtemény (körülbelül 75 000 cédula), a satakuntai gyűjtemény (körülbelül 50 000 cédula) és a käkisalmai karjalai gyűjtemény, amely az 1581–97 közötti évek anyagát tartalmazza (körülbelül 2700 cédula). Most van munkában a hämei, viborgi és a käkisalmai karjalai gyűjtemény. Régi névanyagot az 1600-as évek bírósági könyveiből és a nyomtatott orosz nyelvű oklevelekből gyűjtöttünk. A gyűjtemények megőrzésének biztosítására, valamint a turkui és a jyvässkyläi egyetem finn nyelvi és történeti kutatásainak elősegítése érdekében a Névtani Archívum kész községyi gyűjteményeiről mikrofilmet készítettünk. — A Névtani Archívumban évek során egy kis névtani kézikönyvtár is létrejött, amelyet a lehetőségek szerint próbálunk bővíteni.

4. A Névtani Archívum a gyakorlat szolgálatában. Lásanként kitűnt a gyűjtött névanyag gyakorlati jelentősége is. A Földmérő Hivatal és a vezérkar térképész részlege által készített térképek névanyagát a Névtani Archívum tevékenysége folytán már 1945-től kezdve ellenőrizték. 1959-től ez a munka rendszeressé vált, és a térképek korrektúralevonatainak neveit rendszeresen átvizsgáltuk, és javítási listát készítettünk róluk. 1959-től összesen 1226 térképlap névanyagát vizsgáltuk át. A szóban forgó széles körű munkát a Földmérő Hivatal és az említett térképészeti részleg finanszírozza.

A térképek neveinek megvizsgálásán kívül a Névtani Archívum névhelyességi feladataihoz tartozott szakvélemények és javaslatok benyújtása a nyilvános használatba veendő helynevekről, vasútállomások, postahivatalok elnevezéseiről és más nevekről, s ezt a parlament 1957-ben előterjesztett kívánsága szerint a Finn Névtani Archívum gondozására bízták. Ezt az óhaját kezdetben meglehetősen vonatottan teljesítették, de az utóbbi években jelentősen növekedett a különféle hivatalok által küldött névtudakozások száma (1965-ben a tudakozások száma 131, 1966-ban 124 volt). A Névtani Archívum feladataihoz tartozott régi, hagyományos helyneveink védelme. Az említett általános névkultúrát megvilágító kérdéseket Nissilä Viljo tárgyalta „Helyneveink ápolása és védelme” című könyvecskéjében (1965.).

Az eredeti finn családnevek felületos és rossz utakra tévedt megváltoztatása ellen — amely különösen 1940-től kezdett aggasztó méreteket öltetni az ide (Finnországba) települő karjalaiak körében — irányult többek között Nissilä Viljo cikke „Ei nimi miestä pahenna. Miksi historiallista sukunimistöämme vierotaan” (= Nem a név teszi az embert [vagy Nem a név rontja el az embert]. Miért idegenkedünk történeti családneveinktől? Suomalainen Suomi, 1959.).

5. A névtani kutatás és a forrásművek. A régi gyűjtési szabályzatokban már kifejtették a névkutatás célját: a gyakorlat szolgálat mellett a nevek a tudományos kutatást is szolgálják, mindenekelőtt a nyelvtudományt, amelynek önálló

ága a névkutatás (onomasztika, azaz onomatológia), de szolgálják a történetkutatást (elsősorban az őstörténetet és a településtörténetet), a néprajzot (etnológia), régészetet (archeológia) és más tudományokat is. Emiatt a gyűjtendő névanyagnak magas követelményeket kell kielégítenie, a nyelvjárási lejegyzést és a magyarázatokat tekintve megbízhatónak, a szóbeli hagyomány felgyűjtését illetően pedig sokoldalúnak kell lennie. Minél tervszerűbben és pontosabban gyűjtik az anyagot, és minél gazdagabbak a Névtani Archívum gyűjteményei, annál megbízhatóbbak a névkutatás eredményei is. Kiváltképpen a különféle névtípusok elterjedését, a nevek köznévi elemeit (pl. összetett helynevek elemei) és a képzőrendszer tárgyaló kutatások igényelnek bő, az egész finn (és balti finn) területről származó névanyagot. Egyetlen új, kivételes névadat vagy -magyarázat elvetheti még a széles körű, de szétszórt névelemekkel operáló kutatás eredményeit is. — Saját (Névtani Archívumban őrzött) gyűjteményeken alapulnak például a régebbi finn onomasztika egyes alapvető művei: Forsman (Koskimies) A. V. „Kutatások a finn nép személynévanyagának területéről. I. A pogány idők nevei” (1894.) és Ojansuu Heikkinek a finnországi svéd névkutatást értékelő, polemikus könyve „A finn helynévkutatásról I.” (1920.)

Saját gyűjtésein és a Névtani Archívum gyűjteményein alapul Nissilä Viljo (Vuoksi helynevek I. 1939.) és Meri (Lopmeri) Arvo doktori disszertációja, amely a Régi vehmasi járás község- és falunevei I. címmel jelent meg (II. rész 1947-ben). A Névtani Archívum meglehetősen bő anyagán alapul Nissilä Viljo 1962-ben megjelent, az onomasztika iránt érdeklődő egyetemi hallgatók és a fiatal kutatók kézikönyvének tervezett egyetemi segéd- könyve, „A finn névkutatásról”, amely többek közt áttekintést ad a névkutatásról, a névgyűjtésekről, a térképekről, a forrásművekről és a figyelembe veendő onomasztikai kutatásokról. A finn onomasztikai irodalmat 1950-ig a Nissilä Viljo és Rapola Lyyli által szerkesztett *Bibliographie onomastique de la Finlande* mutatta be, amely az *Onoma* (IV) című folyóiratban jelent meg a belgiumi Louvainben 1953-ban. Később (Nissilä szerkesztésében) az *Onomában* megjelentek a finn onomasztikai irodalom 1961-ig terjedő évi mutatói is. — A finn keresztnevekről Vilks Kustaa kis könyve ad képet „*Oma nimi ja lapsen nimi*” (= Saját név és a gyerek neve, 1959.).

A neveket régóta arra használták fel, hogy megvilágítsák a településbeli változásokat (településtörténet), de amikor a következtetések levonásában nem vették figyelembe a nevek nyelvi sajátosságait, sokszor tévútra jutottak. A kérdést körültekintően Nissilä tárgyalta a „Településtörténeti névkutatás” című polemizáló cikkében, amely utalásokat tartalmaz a névanyaghoz tartozó köznévi anyag, képzőrendszer, hangtörténet stb. felhasználására a településtörténettel kapcsolatos következtetések levonásában.

Nálunk Finnországban még nincsenek tudatában a névkutatás tudományos és társadalmi jelentőségének, ennek következménye többek közt az a sajnálatos visszasság, hogy Finnország egyetemein sehol sem tanítanak névtant. Mégis biztosak vagyunk afelől, hogy legújabb nemzeti tudományunk rövidesen ki fog szabadulni korlátozó béklyóiból.

(Fordította: Nyírkos István)

Nissilä Viljo

Az Ararát tövében

1. 1967 roppant gazdag konferenciákban, kongresszusokban. De még a rendezvények számához képest is meglepő, milyen sok foglalkozik — részben vagy egészében, közvetve vagy közvetlenül — a gépi fordítás és a gépi nyelvészet kérdéseivel.¹ Nem véletlen ez: néhány éves szünet után megélné a fordítás folyamatának automatizálása és az ezzel összefüggő, sokféle ágazó kérdéscsoport iránt. Ez az érdeklődés részint annak az erősödő kapcsolatnak a megnyilvánulása, amely a gépi fordítást a nyelvészet elméleti stúdiumaihoz köti, részint magának a kutatási területnek szól, ahova a gépi fordítás eljutott: a szemantika területének. Nemcsak a nyelvészek érdeklődését keltették fel a szemantika izgalmas problémái — a filozófusoknak és logikusoknak régi kutatási területe volt már ez, s újabban a matematikusok közül is egyre többen figyelnek fel az itt szunnyadó problémákra. Hogy csak egy nevet említsek, a nemzetközi hírnévnek örvendő kiváló algebrista, Gelfand kezdett el behatódni a foglalkozni az utóbbi időkben a nyelvészet szemantikai problémáival. Az előző szemantikai kutatásokkal szemben az jelent itt lényegesen újat, hogy határozottan a természetes nyelvek szemantikai struktúrájának vizsgálatáról van szó, nem pedig egy előzetesen desztillált és leegyszerűsített rendszerről. A vizsgálat módszere időnként természetesen megköveteli leegyszerűsített modellek felállítását, de az etalon mindig az élő, természetes nyelv marad a maga teljes gazdagságával.

Az Örmény Tudományos Akadémia és a Jereváni Egyetem közös Számítástechnikai Központja immár harmadízben rendezte meg Jerevánban a gépi fordítás kérdéseivel foglalkozó konferenciát. Az első két konferenciára még csak a Szovjetunió köztársaságaiban tevékenykedő kutatók voltak hivatalosak; — ez évben először külföldi kutatókat is meghívtak a jereváni konferenciára, a népi demokráciákból, illetőleg az Egyesült Államokból és Franciaországból. A konferencia mintegy 70 résztvevője között ott volt David G. Hays, az amerikai RAND Corporation nyelvészeti kutatócsoportjának vezetője, Paul Garvin, alias Garvin Pál, a Bunker-Ramo Corporation gépi fordító csoportjának magyar származású vezetője, aki az első sikeres gépi fordítási kísérletek nyelvészeti szakértője volt Georgetownban, de ott volt a francia B. Vauquois is, a CETA (Centre d'Études pour la Traduction Automatique) grenoble-i gépi fordító központjának vezetője.

Milyen témák hozzák össze Jerevánban a Szovjetunió különféle köztársaságaiból, városaiból a kutatókat, milyen közös problémák megvitatására gyűlnek össze egyre növekvő számban? (A jelentkezések száma ebben az évben már olyan nagy volt, hogy a rendezőség kénytelen volt közbelépni a rendelkezésre álló keretek korlátozott volta miatt. Még így is 47 volt a konferenciára bejelentett előadások száma (1). A ténylegesen elhangzott előadásoké azonban jóval kevesebb — a hallgatóság teherbírásának korlátai miatt.) Talán éppen a tervbe vett előadások nagy száma miatt egy hevenyészett statisztika is ad némi képet a résztvevők érdeklődéséről, kutatási területéről.

Esettanál és a morfológia kérdéseivel három előadás kívánt foglalkozni (kettő a morfológiai szintézissel, egy pedig orosz—grúz összehasonlító esettannal). A legtöbb előadás a s z i n t a x i s kérdéseiről szólt volna. (Szám szerint 11, ebből öt a szintaktikai kapcsolatok megfelelő modellálásáról, öt a szintaktikai analízisről, egy a szintaktikai szintézisről.) A szemantika problémáiról 9 előadást jelentettek be (ebből három a formális nyelvek szemantikájával foglalkozott volna). A s z ó t á r k é r-

¹ Közvetlenül: Jereván (április), Grenoble (augusztus), Budapest (október). Közvetve: Tartu (augusztus: generatív grammatikák), Bukarest (augusztus—szeptember: nemzetközi nyelvész-kongresszus), — de ide sorolhatnánk a budapesti nemzetközi ige-szimposiumot és a tihanyi nemzetközi kollokviumot is a rekurzív függvényekről és alkalmazásukról.

d és 7 előadásnak lett volna témája (részben az általános szótárak anyagának feldolgozásáról, részben speciális gépi szótárak összeállításáról van szó). A nyelvstatistika problémái 4 előadás 8 előadóját foglalkoztatták (a Minszkben folyó nyelvstatistikai munkákról egy 5 tagú szerzői kollektíva számolt volna be). Végül 5 előadás a gyakorlati alkalmazás kérdéseivel, 5 pedig különféle gépi problémákkal foglalkozott volna, ha a hallgatóság befogadóképessége nem lett volna véges.

Az előadások és a viták utólagos mérlegét levonva megállapíthatjuk, hogy az érdeklődés középpontjában a következő problémák állottak:

1. A természetes nyelvek szemantikai struktúrájának megállapítása, a szemantikai-logikai nyelv és a természetes nyelvek kapcsolata, egyikről a másikra való fordítás kérdései.

2. A szintaktikai analízis problémája, különös tekintettel az analízis finomításának és a szemantikai analízis felé való továbbfejlesztésnek a lehetőségeire.

3. A grammatikaelmélet egyes problémái, így a függőségi grammatika továbbfejlesztésének, gazdag morfológiájú nyelvek modellálásának, a mondatok „aktuális tagolásának” problémája stb.

4. Egyéb gépi nyelvészeti kutatásokról, szótárkészítésről, szótárak anyagának gépi feldolgozásáról szóló beszámolók. (Így többek között Papp Ferenc beszámolója a magyar Értelmező Szótár anyagának lyukkártyás feldolgozásáról, Hays beszámolója az Egyesült Államokban folyó egyéb gépi nyelvészeti munkákról stb.)

2. A szemantika kérdéseivel kapcsolatban Igor Melcsuk dinamikus erejű előadását fogadta a legnagyobb érdeklődés a szemantikai alapon felépített átfogalmazási rendszer működéséről (2).

Melcsuk elképzelése szerint a gépi szintézis három szakaszból áll. A szintézishez a kiindulási információt a mondat értelmi struktúráját kifejező szemantikai fa szolgáltatja, amely a mondat lexikai egységei között fennálló kapcsolatokat jelöli. A szintézis első szakasza, a szemantikai szintézis ebből a szemantikai fából készíti el a mondat konkrét felépítéséhez szükséges szintaktikai fát. A következő szakasz, a szintaktikai szintézis szakasza, a szintaktikai fából létrehoz egy (vagy több) lineáris, szintaktikai láncot, amelyben már a megfelelő sorrendben következnek egymás után a konkrét szóalakok létrehozásához szükséges információk. Végül a harmadik, a morfológiai szintézis szakasza, a rendelkezésre álló információk alapján elkészíti az egyes szavaknak és magának a mondatnak a végleges formáját.

A szintézis egyes szakaszaiban mindenütt többféle változat adódhat. Különösen sok változat lehetséges az első szakaszban, a szemantikai fáról a szintaktikai fára való áttérés szakaszában. Ez a szakasz foglalja magában az azonos tartalmú, de különböző szerkezetű mondatok „mélystruktúrájának” generálását. Ez az egymással szinonim kifejezési formák tömeges előállítását jelenti minden egyes szemantikai fához. (Az előadó eddigi tapasztalatai szerint átlagban ezres nagyságrendű az előállítható szinonim kifejezési formák száma, ha csak a mélystruktúrában mutatkozó különbségeket vesszük figyelembe.)

A mondatok szinonimiájának eldöntése az előadó véleménye szerint az emberi intuíció feladata. Kétes esetekben megfelelő szituáció előidézésével — például egy fordítás közben előadódó szituáció alapján — dönthető el, hogy adott pontossági határok között helyettesíthető-e egymással a két kifejezés. Az egész átfogalmazási rendszer távolabbi célja tehát az emberi intuíció megfelelő formális modellálása. Melcsuk nézete szerint az emberi nyelv éppen arra szolgáló eszköz, hogy egy adott gondolatot sokféleképpen ki lehessen fejezni.

Röviden vázolta Melcsuk a szemantikai mélystruktúra kifejezésére szolgáló szemantikai nyelv szerkezetét. Ennek a szemantikai nyelvnek a szavai vagy önálló lexikai

egységként szereplő szavak, vagy más szavak ún. „lexikai függvényei”. A lexikai függvény fogalma az egész átfogalmazási rendszer sarkalatos pontja. Ilyen lexikai függvény például a „fokozás” kifejezésére szolgáló *Magn* függvény, amelynek „függvényértéke” a „sietség” szóra mint argumentumra vonatkozólag a „lázás” szó, a „taps” szóra a „viharos”, az „érdeklődik” argumentumra az „élénken” stb. A „kezdet” fogalom kifejezésére szolgál egy másik lexikai függvény, Melesukék jelölése szerint *Incep*. Ennek a függvénynek az értékei a „szél” szóra mint argumentumra a „kerekedik” (a szófaji különbségek elmosódnak a szemantikai nyelven belül — véleményük szerint ez már szintaktikai kategória). Hasonlóképpen *Incep* (háború) = kitör, *Incep* (helyzet) = kialakul stb.

Melesuk a következőképpen próbálja definiálni a lexikai függvény fogalmát: A lexikai függvény valamilyen absztrakt jelentéstöbbletet fejez ki, amely a függvény argumentumát tevő kulcsszóhoz rendelhető. Ez a lexikai függvény

- a) viszonylag sok szóval kombinálható;
- b) nyelvi kifejezési formája esetről esetre különböző;
- c) konkrét kifejezési formáját teljes mértékben (bár nem feltétlenül egyértelmű módon) meghatározza az argumentumaként szereplő kulcsszó, vagyis kizárólag ennek az egyetlen szónak a függvénye.

A felvázolt szemantikai nyelv tehát egyrészt önálló „szavakkal” dolgozik (ez sem teljesen azonos természetesen a valóságos nyelv szavaival, hiszen nemcsak szóhomónia és szinonímia nincs köztük, hanem szófajok és más szintaktikai és morfológiai jegyek alapján sem különíthetők el), másrészt más szavak függvényeként kifejezett szavakkal, az ún. „lexikai függvényekkel”. A szemantikai nyelv grammatikája ezeknek az elemeknek az összekapcsolódási módját határozza meg. A szemantikai nyelv „szavai” között hatféle összefüggést engednek meg: négyféle predikátum-összefüggést (a predikátum és a szubjektum, a predikátum és az objektumok különféle relációit), az adjunktív—attributív kapcsolatot és a koordinációt. Megjegyezzük, hogy éppen a szemantikai—logikai nyelv formális szabályainak pontos megfogalmazásában a Melesuk által kifejtett koncepció még további kidolgozásra szorul; lásd ezzel kapcsolatban (3).

Mint a fentiekből kitűnik, a szemantikai kapcsolatok meghatározásában igen lényeges szerepük van az ún. predikátum-összefüggéseknek, és általában a predikátumfüggvény fogalmának. Maga a predikátumfüggvény fogalma elsősorban Bühler óta vált ismeretessé a nyelvészetben, s igen alkalmas eszközt jelent a szintaktikai vonzat fogalmának általánosítására. A modern szemantikaelméletek (4) egyik fő jellemzője, hogy ennek a fogalomnak központi szerepet szánunk. A Melesuk által kifejtett szemantikai koncepció azonban (melynek kidolgozásában rajta kívül főleg a V. Ju. Rozencvejg vezetése alatt működő Kísérleti Gépi Fordítói Laboratórium munkatársai: A. K. Zsolkovszkij, Ju. Sz. Martijemjanov és N. N. Leontyjeva vettek részt) lényegesen továbbfejleszti ezt a fogalmat a predikátumfüggvény magja és argumentumai között definiált lexikai relációfüggvényeknek a bevezetésével.

Anélkül, hogy részletesebben kitérnék most ennek a szemantikai koncepciónak az ismertetésére és bizonyos hiányosságainak a bírálata, csak arra szeretnék rámutatni, hogy milyen szerepet tölthet be egy ilyen szemantikai rendszer a gépi fordításban.

A nyelvek közötti fordítás tapasztalatai cáfolatlanul igazolják, hogy egy-egy mondatnak számtalan jó fordítása lehetséges. Ezek a fordítások struktúrájuk tekintetében lényeges eltéréseket mutathatnak, s egyáltalában nem szükségszerű, sőt nem is túlságosan gyakori eset, hogy ez a struktúra megegyezék az eredeti mondat struktúrájával. A fordító tevékenységének és a fordítás közben lejátszódó nyelvi folyamatoknak a helyes modellálásához igen nagy segítséget nyújt, ha megtaláljuk a konkrét szintaktikai struktúrától függetlenül azt a közöset, amely ezekben a különböző struktúrájú, de azonos jelen-

tésű mondatokban feltalálható. Ezt a közöset igyekszik megragadni a szemantikai struktúra modellálásával és az azonos jelentésű mondatok struktúrája között fennálló kapcsolatoknak formális átalakítási szabályokba öntésével az itt kifejtett elmélet. Az átalakítási szabályok tehát a mondat alapjául szolgáló szemantikai—logikai mélystruktúrát alakítják át másik, vele ekvivalens mélystruktúrává, illetőleg állítják elő — ideális esetben — egy mondat valamennyi, elméletileg lehetséges átfogalmazását, parafrázisát. (A mélystruktúrának felszíni struktúrává való átalakítása még csak egészen vázlatosan van kidolgozva.) A valóságosan lehetséges átfogalmazások száma természetesen jóval kisebb, mivel az átfogalmazási szabályokban szereplő lexikai függvényeknek bizonyos szavak esetében nincs meg a konkrét realizálódási lehetőségük, hiányos a szavak „szemantikai paradigmarendszere”, vagy például az egyes konkrét szavaknak hiányzik valamelyik, nyelvtanilag elképzelhető formája. Az átfogalmazási rendszer kidolgozása lehetővé teszi, hogy abban az esetben, ha valamelyik mélystruktúrának mondat formájában való realizálása valamilyen oknál fogva nem lehetséges, akkor a szabályrendszer egy másik, vele ekvivalens kifejezési formát keressen, amelyhez már megvannak az illető nyelvben a megfelelő kifejezési eszközök.

Az ismertetett koncepció jelenleg talán a legtermékenyebb ága a világszerte folyó szemantikai kutatásoknak. Az eredmények nem egy ember nevéhez fűződnek. Bár az oroszánrészt I. A. Melcsuk és A. K. Zsolkovszkij vállalták az elmélet kidolgozásában, ma már joggal beszélhetünk valóban a moszkvai szemantikai iskola tanításáról (5). A jelenleg folyó munkálatokban több intézmény működik együtt: a moszkvai Thorez Idegennyelvi Pedagógiai Főiskola előbb említett Kísérleti Gépi Fordítói Laboratóriuma (Rozenvejg csoportja), a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Csoportja, valamint a gépi kísérleteket folytató Szttyeklov Matematikai Intézet Alkalmazott Matematikai Részlege, sőt a novoszibirszki egyetem matematikuskollektívája is. A konferencián N. G. Arsentyjeva beszámolt azokról a gépi kísérletekről, amelyek egyelőre 25 szónak és 270 lexikai függvénynek az alapján folynak az átfogalmazási rendszer hatékonyságának és a felállított szabályok helyességének a kipróbálása érdekében.

3. A leningrádi egyetem gépi fordító kollektívájának egyik vezetője, G. Sz. Cejtyin, az ismert kiváló logikus, más szempontból közelítette meg a szemantika kérdését. Cejtyin azt vizsgálta a logika szigorú eszközeivel, hogy a matematikai szövegek értelmi összefüggéseinek kifejezése hogyan történhet a természetes nyelv eszközeivel. Cejtyin tehát nem a természetes nyelv kifejezési formái mögött próbálta megkeresni az immanens szemantikai tartalmat, hanem megfordítva, az ismert matematikai tartalomból kiindulva kereste ennek „fordítási” lehetőségeit a természetes nyelvre.

Sok tekintetben hasonló vizsgálatokat végzett Je. V. Paduceva is, mikor a logikai nyelvnek a természetes nyelvre való „fordítási” folyamatát tanulmányozta. Paduceva mintegy 400 különböző természetes nyelvi kifejezését állította elő formális átalakítási szabályok segítségével a következő egyszerű geometriai tételnek: Minden A és B szögre igaz az, hogy ha A és B derékszög, akkor A egyenlő B-vel.”

4. A szintaktikai analízis területén pillanatnyilag a legeredményesebbnek a francia B. Vauquois-nak és csoportjának munkássága látszik. (Az amerikaiak láthatólag elvesztették vezető szerepüket ezen a területen a legutóbbi időben.) Vauquois igen hatékonyan működő szintaktikai elemző rendszert dolgozott ki orosz mondatok valamennyi lehetséges szintaktikai struktúrájának meghatározására. Bár véleményünk szerint az általunk kidolgozott rendszer egyszerűbben oldja meg ugyanezt a feladatot (6). Vauquois-ék, programja rögtön fel is rajzolja az elemzett mondat szintaktikai struktúráját (vagy struk-

túráit) a közvetlen összetevők fája formájában. Jelenleg a grenoble-i kutatócsoport azon dolgozik, hogy a kapott szintaktikai struktúra szemantikai értelmezését is elvégezze elektronikus számológép segítségével a struktúrában részt vevő szavak szemantikai jegyei és vonzatai alapján. (Érdekeselek munkájukban a szófaji határok átlépésére tett kísérletek.) Eddigi eredményeik igen biztatóak a rendszer továbbfejleszthetősége szempontjából.

Más jellegű szintaktikai elemzési kísérletekről számolt be G. Sz. Cejtyin és O. Sz. Kulagina. Módszerük több szempontból hasonló. Cejtyinnél a módszer alapjául szolgáló nyelvi modell kidolgozottabb, Kulagina viszont eredeti megoldásokat talált a gépi megvalósítás egyszerűsítésére.

Nyelvileg igen jól átgondolt, de matematikai felépítésében nem elég általánosan megfogalmazott elemzési rendszert dolgozott ki orosz szövegek elemzésére Paul Garvin. Az első variáns elkészítése óta igen sokat tökéletesedett a módszer (az ún. „fulerum”-módszer), az új variánsban végrehajtott változtatások gyakorlati megvalósítása azonban — éppen az alkalmazott sok egyedi megoldás és a matematikai általánosítások hiánya miatt — még sok munkát és fejtörést fog okozni a program összeállítóknak.

5. Többen foglalkoztak a konferencián a Szovjetunióban közkeletűségnek örvendő függőségi grammatika¹ továbbfejlesztésével, hiányosságainak kiküszöbölésével. Így J. Kunze az egynemű tagokat tartalmazó elliptikus szerkezetek ábrázolására javasolt új módszert, D. G. Hays a címkék általános bevezetését ajánlja a függőségi grammatikába, ami a közvetlen összetevők grammatikája erejének forrása.

Igen tanulságos beszámolót tartott Hays az Egyesült Államokban folyó gépi nyelvészeti munkákról. Legérdekesebbnek tetszik az, amit a Webster-szótár szöveghatározásainak gépi feldolgozásáról mondott. Két helyen folynak ezzel kapcsolatos munkálatok: az MIT-n (Massachusetts Institute of Technology) a szótár definícióinak szintaktikai szerkezetét vizsgálják, a System Development Corporation-ben pedig a különböző szavak definíciói közötti lexikai kapcsolatokat az összefüggések láncolatossá kifejtése útján. D. S. Worth és csoportja az orosz helyesírási szótár százezer szavát felbontotta morféimákra, s minden szóban megjelölve a főmorféimát, e szerint rendezték, majd kiíraták az anyagot. (A munkálatok eredménye könyv formájában rövidesen hozzáférhető lesz.) Jelenleg beható kutatások folynak a morféimák kapcsolódási lehetőségeinek gépi feldolgozása céljából.

Nagy érdeklődéssel fogadták a konferencia résztvevői Papp Ferenc beszámolóját a magyar Értelmező Szótár 60 ezer szavának gépi feldolgozásáról.

*

A konferencia márlege igen pozitívnak mondható, bár a problémák tisztázása sok vonatkozásban éppen csak elkezdődött. Különösen hasznosnak mutatkoztak a keleti és nyugati szakértők kötetlen megbeszélései, amelyekre először a jereváni konferencia teremtett alkalmat. Reméljük, hogy az ilyen lehetőségek száma és főleg ideje a jövőben csak

¹ A függőségi grammatika a szavak alárendeltségi viszonyait kifejező fával (ágrajzzal) ábrázolja a mondat szerkezetét (a tárgy alá van rendelve az állítmánynak, a jelző a jelzett szónak stb.). A közvetlen összetevők grammatikájával szemben tehát a függőségi grammatika értelmezése szerint a szintaktikai fa csomópontjaiban nem az egész szintagma viselkedésére jellemző címke (A, N, NP, VP stb.) áll, hanem a szintagma reprezentáló főtagjának tekintett szó. A fa csúcsa így nem a mondat kategóriája (S), hanem az egész mondatot reprezentáló állítmány.

nővekedni fog. Külön szeretnénk köszönetet mondani házigazdáinknak, a vendégszereteten felülmúlhatatlan örmény népnek, amely a rendezés terhét magára vállalta, s megmutatta, hogy még ez a hozzánk képest is igen kis nép milyen eredmények elérésére képes.¹

Varga Dénes

IRODALOM

- (1) Конференция по машинному переводу. Jereván, 1967.
- (2) Ed d i g i publikációk: Жолковский А. К., Мельчук И. А.: О системе семантического синтеза 19. kötet (megjelenés alatt)
Az utolsó, legteljesebb kifejtés magyarul is megjelenik: A dokumentáció nyelvészeti kérdései II. Szemelvénygyűjtemény. Szerk. Varga Dénes. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. A Tudományos Tájékoztatás Elmélete és Gyakorlata, 12. sz.
- (3) VARGA DÉNES: A moszkvai szemantikai iskola. (Megjelenés alatt)
- (4) L á s d elsősorban:
Ceccato S.: Four lectures. 1. Language as the expression of thought. NATO Advanced Study Institute on Automatic Translation of languages. Venice, 15–31 July, 1962.
Weinreich U.: Explorations in Semantic Theory Prepared for Publication in Current Trends in Linguistics Vol. III (Ed. Th. A. Sebeok)
Rövid magyar áttekintés:
Petőfi S. János: Modern nyelvészet, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1967.
- (5) PAPP FERENC ismertetése a moszkvai szemantikai iskola első jelentkezéséről:
Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV. Budapest 1966. 259–265.
- (6) Előadások a X. Nemzetközi Nyelvészeti Kongresszuson. Bukarest, 1967.

¹ A házigazda szerénységével az előadások közül elsősorban saját előadásait hagyták el. Láthattuk viszont működés közben az általuk készített különleges elektronikus számológépen azt az orosz–örmény fordítóalgoritmust, amelyet a jereváni Számítástechnikai Központ 25 tagú kollektívája dolgozott ki. Összehasonlításként: az ország lakosságának száma 1961-ben 1 893 000.

Szó- és szólásmagyarázatok

Él a gyanúperrel. 1. A címbeli *gyanúper* azok közé az eléggé ritka magyar szavak közé tartozik, amelyek csak egyetlen állandósult, megkövesedett szókapcsolatban élnek. Jóllehet, éppen ezért az ÉrtSz. már csak határozóragos *gyanúperrel* alakban szótározza, a szókapcsolatnak a címszóban idézett alakja mellett — a ritkán való használatra utalva — egy fordított szórendű névelőtlen formájáról (*gyanúperrel él*) is megemlékezik. Ezzel kapcsolatban talán szabad annyit megjegyezni, hogy sem a szótárbeli négy köz-, illetőleg irodalmi nyelvi idézet, sem magam nyelvi emlékezete — a mai nyelvhasználatra vonatkozólag — nem igazolja ezt a szólásalakot (mégis 1. alább a 2. pontban felsorakozó történeti adalékokkal kapcsolatban mondottakat).

2. Természetesen a *gyanúper* szó nem mindig élhetett alakjára és jelentésére nézve csak ilyen kövületéletet. Jóllehet e szó, helyesebben a vele alakult szókapcsolat már első jelentkezésétől fogva csak átvitt értelemben, tehát nem — mint méltán várhatók — elsődlegesen perjogi műszóként élt, e kifejezés alakja nem volt mindig ilyen megmerevült. Mint O. Nagy Gábor legutóbb hivatkozott reá, e *gyanúper*-es szólásra már először Pázmány Péternél is átvitt értelmű használatban akadunk rá. Pázmány ugyanis ezt írja egy helyütt: „az dologhoz bizonyost nem tudok mondani, noha *gyanúperrel* hozzászólhatnék”. (O. Nagy: *Mi fán terem?*² 133) Simai Ödön a NySz. pótlékaként közölt adatai sorában Liszti László verses krónikájából (1653.) szemelgetett ki egy másik XVII. századi adalékot: „Mivel *gyanúperrel* éltek . . . Mind serényen forgottak” (Nyr. 37: 223; l. még 38: 454 is). Az elég szegényes régiségbeli adatok sorát a nyelvújítás egyik előfutára, Csúzy Zsigmond pálosrendi szerzetes következő, XVIII. század eleji adalékával szaporíthatjuk: „Nem lévén az a rettentő *gyano-pőre*, job kezet, mint bátorságosb helyet választá magának” (Csúzy: *Zengedező sípszó*. Pozsony, 1723. 254. — Id. Réthei Prikkel Marián: Nyr. 38: 315; az idézet értelme számomra meglehetősen homályos). Baróti Szabó Dávid szótára (1792.) már a *gyanúperbe esni* és *félni a gyanúpertől* szókapcsolatokat is ismeri; az utóbbi forma aztán 1808-ban előkerül Sándor Istvánnál is (így Réthei Prikkel: i. h.). Arany János nyelvének alapos ismeretén kívül a korabeli köznyelv gazdagságában is elsőrangúan tájékozott Lehr Albert a *gyanúper* használatával kapcsolatban így ír: „Mondjuk ezeket: *gyanúperbe esett, fél a gyanúpertől, gyanúpert kezdtek ellene*: de ma már [értsd: 1918 táján] jóformán csak ez a szólás jár: *él a gyanúperrel*, közbeszédben és irodalomban, mégpedig nemcsak subjektív értelemben, ti. észrevette, hogy gyanúba vették (s ellilant), hanem eképpen is: De kiugrat Illés, az öregebb Kolta, Élt a gyanúpörrel már kezdete olta (Arany: Toldi szerelme II. ének) = gyanakodott, sejtette, hogy hamisság van a viadalban, a Tar Lőrincz dolgában” (MNY. 14: 92). Mindebből és Szirmai Antal magyarázatából (1806.) aligha lehet O. Nagyhoz csatlakozva arra következtetni, hogy a *gyanúperbe esni* a múlt század elején meglehetősen elterjedt jogi kifejezés¹ lehetett (l. tőle: i. h.). Alkalma-

¹ Itt és alább a dőlt szedés meg a ritkítások tőlem.

sint már akkor is főként átvitt értelmű használatban lehetett általános minden *gyanúper*-es szókapcsolat. CzF. ugyan elsőként a 'valaki ellen gyanúból indított per' jelentést rögzíti. Valószínűbb azonban, hogy már e szótár anyaggyűjtése és szerkesztése idején is csak ez a — tőlük ugyan nem éppen szabatosan megfogalmazott — másik jelentés volt az igazán élő: „Gyanús suttogás, beszéd; a büntettnék és elkövetőjének rebesgetése, találgatása. *Élt a gyanúperrel és tovább állt*, azaz hallván, hogy gyanakodnak rá, elszőkött.” A CzF.-től idevont ezt követő két szókapcsolat (*fél a gyanúpertől, gyanúperbe esett*) hihetőleg csak SzD²-ből került bele a magyar szótárírásnak e máig nagyértékű múlt századi alkotásába. A szegényes, múlt század végi és századunkból való tájnyelvi adalékok¹ és Csúry Bálint gazdag Szamosháti Szótárának nemleges bizonyossága láttán egy kissé túlzónak tekinthetjük e szólásnak a népnyelvben való meglehetősen elterjedtségére vonatkozó véleményít (így O. Nagy: i. h.). A köznyelvben azonban, ha ritkán is, de gondolom, szeres-szerte használatos nagyjában abban a jelentésben, amelyet az ÉrtSz. és a SzegSz. is rögzít.

3. Az eredet magyarázatát keresve, mint annyi más esetben, úgy ebben is Kertész Manó fejtegetéseiből (l. tőle: Nyr. 65: 101) kell kiindulnunk. Lényegében ezt fogadja el O. Nagy is akkor, mikor szólásunk eredetét az Anjouk korától már kialakult olyan per-fellebbezési gyakorlathoz kapcsolja, amelynek értelmében az alsóbb bírósági fokokon ítélező, valamelyik féltől elfogultságuk miatt gyanús bírák hozta ítéleteket a magasabb fokú bírósághoz, illetőleg magához a kúriához lehetett fellebbezni. Kertész és O. Nagy szerint, minthogy a középkor végi latin oklevelek az ilyen fellebbezési ügyekben mindig a *suspectus* 'gyanús' szóval éltek, — szerintük — az ilyen pereket egykor *gyanúper*-nek nevezhették. „A *gyanúperrel* él a kései magyar középkorban tehát eredeti értelmében azt jelenthette, hogy valaki e gyanús bírák ellen oltalmat keresve, ügyének a legfelsőbb bíróság elé való terjesztését kéri.” (O. Nagy i. m. 134.) Mivel pedig a múlt század elejéig latin nyelven folyó bíráskodásban e jogi cselekvénynek — O. Nagy vélekedése szerint — nem lehetett magyar szaknyelvi megjelölése, a *gyanúper* csak a köznap nyelvben élhetett, és innen is került át véglegesen átvitt értelemben, az eredeti jelentéstől jócskán eltávolodva az állandósult köznyelvi szókapcsolatok közé (ilyenformán i. h.).

4. Ennek az ötletes, megejtő magyarázatnak nem gyöngítésére, hanem kiegészítésére legyen szabad a következő vélekedéssel előhozakodnom:

Abból a megfontolásból indulok ki, hogy bármilyen fokú kételyt táplálunk is az egykori bíráskodás személyi keretének megbízhatóságát és elfogulatlanságát illetően, a *suspectus* bírák ítélete ellen a legfelsőbb fokú bíróságokhoz való folyamodás — már csak költséges volta és kétséges kimenetele miatt is — minden bizonnyal a viszonylag ritka esetek közé tartozhatott. Véleményem szerint, ha már a jogi élethez fűzzük, mert ahhoz kell fűznünk e szólást, ajánlatosabb a gyakrabban, a mindennapi alsó fokú bíráskodás szintjén lejátszódott jogi cselekmények körében, vagy legalább ott is, keresnünk magyarázatát. Ilyet pedig éppen eleget találhatunk.

Mostanában az Erdélyi Oklevélszótár adalékainak folytatólagos gyűjtögetése rendjén XVI—XVIII. századi törvénykezési iratok cédulázgatásával bajoskodva meglepően sok olyan jogi eset került eléem, amelyekben a *per* csak *puszta gyanúra* indult meg, és a *felperes* meg környezete *merő gyanakvása* alapján nemegyszer sok-sok tanút sorakoztatott fel — a maga érdekében — a vád bizonyítására, illetőleg az alperes — a maga védelmében — annak megdöntésére. Különösen becsületsértési, lopási, boszorkánykodási ügyekben, a női kikapóskodás és férfiúi lator-

¹ A MTsz.-ban mindössze kettő van: egy Gömör megyéből, egy meg a Csallóköz-ből. Bálint Sándor remek Szegedi Szótára 'is csak a tőlem címűl írt alakban ismeri a szólást.

kodás bonyodalmaiban, tehát a városi és a széki életet legjobban felbolygató jogi esetekben találkoztam a nagyon gyakran csak gyanúra meginduló perfolymatok véget-hosszat nem érő sorával. Hogy merő gyanúból is megtörténhetett valakinek elfogatása és természetesen ítélőszék elé állítása, arra nézve országos viszonylatban a boszorkányperek¹ egész sora tanúskodik ugyan, de nem árt más térről is adalékkal előhozakodnom. Egy, Kolozsvárt a városi ítélőszéken 1573-ban folyt feleségétetési (mérgezési) ügyben tartott vallatás rendjén az egyik tanú „Ilona nchaiterek Miklósna” (azaz néhai Török Miklós felesége Ilona) vallomásából a következő részletet idézhetni: „hallota — mondja a »bizonyság« — Kalmar Albertne Monta hogiganakodyk Borbel balint Inassara hogi az mely Irmes Bort az eoleanyanak² vit volt azzal betegwlt meg leania, Azert ha az Ide Jeo meg fogtatia ganwra meg kerdy teole kȳ akaratia hogȳ nekȳ atta³ De Balint⁴ felol semmyt az Etetes dolgaba Nem emlekezet.” — A „megfogtatás” persze csak hivatalos közegek (poroszlók) igénybevételével, a „megfogtatott” személy kikérdezése pedig — kolozsvári viszonylatok között is — csak a városi ítélőszék előtt történhetett meg. Akár megtörtént, akár nem történt meg ebben az esetben az asszonyi fenyegetőzésben jelzett elfogatás és nyomában a törvénylátás, ilyen meg más, végtelen sok hasonló esettel kapcsolatban valóban merő gyanakvás alapján indulhatott meg a per.

5. Hogy a gyanúperek nemcsak magasabb szinten, a felsőbb bíróságok vagy a nagyobb városok törvénylátásában voltak gyakoriak, arra nézve — sok-sok levéltári adatom közül — még csak egy kis erdélyi falusias bányaváros, a pompás népviseletéről híres Torockó XVIII. századi jogi életéből említhetek egyetlen, jellegzetes példát. E célból egy 1733. május 12-én kiállított bizonyság- és egyben ítéletlevélből bő kivonatban ezeket idézhetem:

„Jövenek mű előnkben . . . — olvasom a bizonyáglevélben — az magunk Városunkban lako peres szemelljek, kiknekis leven valami külső öröksegh felett valami Contraversiajak, az melljis az beczülletes Birāk szekin megh fordulvān, az irānt valo törvenj ott nem teczezewen appellātātott volt az kȳ emberek eleiben.” Az actor (felperes) „Tobis Gergelj”, az inctus (alperes) „Almāsi Mihālj.”⁵ „Kerde az A mi okon apellālt kegjelmed ide az kȳ emberek eleiben, I dicit En ez okon apellāltam hogȳ nekem a b: Birak szekin lōtt törvenjünk suljos(na)k teczett, iterum dicit, En mostis azt mondam mȳvelhogȳ en az Ur Űdōsbb Thoroczka Ferencz Ur(am) akarattȳból az Gālak egȳ reszi hāzi öröksegere szállattam, az mas reszihez kegjelmetek pretendal, en gjanakszom hogȳ azon megh említett Gālak hāzi öröksege utān valo külső mezei öröksegh mundenūtt oszolva volt, azert kegjelmedis bir abban az ki az hāzam utān engemet illetve, azert azt kevānom hogȳ tagadgjon ki kegjelmed belōlle. J iterum replicāt, Nem szȳksegh azt ennekem (ȳȳ !),⁶ hogȳ en kegjelmedet ki tagadgjom, avagȳ arrol ennekem mondannam hȳttel mert kegjelmed keresi en tȳllem az örökseget, en nem, kȳhezkepest tȳbb szaz Esztendeenel egȳ nehāny Esztendȳkkel hogȳ az Atȳāink bȳrtāk, de soha megh eddȳgh az örökseghnek birāsāban senki nem hāborgatta, az mi olta immār reānk szállott, minket sem hāborgatott senki, azert nem engem illetve hogȳ bizonyjossa tegȳem kegjelmedet azokrol hanem en azt kevānom mint hogȳ kegjelmed en tollem suljos gjanoval keresi az örökseget hozzon kegjelmed vagȳ jo levelet,

¹ L. ezekre nézve Komáromy Andor: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp., 1910.

² Azaz a megétetett asszonynak.

³ Ti. az étő-t, azaz a mérget.

⁴ Az étetéssel gyanúsított férj: Borbély Bálint.

⁵ A továbbiakban a bizonyáglevél szövegében a szokásos A rövidítést tehát actor-nak, az I-t, illetőleg J-t pedig inctusnak kell olvasni.

⁶ A tennem alkalmasint tollban maradt.

vagy jo bizonytságot, avagj jo fejjvert az ki megh alható legyen, mivelhogyj ős öröksejűket keresi kegyelmed, mellj ket reszről való feleleteket megh halgatván, annak utanna rolla vekonj tehecségűnk szerent vizsgálodvan, megh hantuk vetettuk, es rolla igj deliberaltunk. Deliberatum. Teczett az Istenes törvennjnek, mű tizenynolez emberekből álló bíralt köz emberek az kik mostan itt jelen vagjűnk, ugj ertűk s ugj tudjuk, hogj az ki külső avagj belső örökseget akar valakitől keresni, azon örökseget kereső szemellj, vagj jo levellel, vagj jo bizonytsággal es jo fejjverrel álljon ele az ki be veheto, avagj megh alható legyen, azert mostis az Jnek nem szüksége hogj ő adgjon fejjvert az A kezében, minthogj mind az Ősi, mind maga bekevel birta az maga ház helje utan való örökseget, mind az belsőt minden impeditorok ellen, hanem az A ha keresni akar külső orokseget, tartozzek vagj jo bizonytságot, vagj jo levelet, Summa jo fejjvert hozni az J ellen az ki migh alhat, avagj be vehető legyen.”¹

6. Látni való tehát, hogy a gyanúperek felpereseit — a vád bizonytalan megalapozottsága miatt — a törvénytőlók gyakran elutasíthatták. Minthogy tehát a per ilyen esetekben sokkal bizonytalanabb kimenetelű volt, mint a tettenérés és okleveles bizonyítás eseteiben, a gyanúperrel élő mind erkölcsi, mind anyagi vonatkozásban csak bizonytalankodva indíthatott pert. Alkalmasint az ilyen, egykor nagyon közönséges, nagyon általános, nagymértékben bizonytalan kimenetelű gyanúperek állhatnak elsősorban az itt pillanatnyilag érdeklődési körömbé került szőlás megett. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mentől gyakoribb és mentől szélesebb körben lefolyó jogi cselekvénnyel hozunk kapcsolatba egy, minden kétséget kizáróan jogi eredetű szőlást, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy helyesebb úton járunk, mint az, aki ritkább és a szőlások elterjesztésére elsősorban hivatott szélesebb körű közösség keretein kívül folyó jogi cselekményre hivatkozva keres valamely szőlásra magyarázatot.

7. Magától értetődően most is hangsúlyoznom kell, hogy nem vagyok magam sem az egyetlen magyarázati lehetőség melletti kardoskodás híve még akkor sem, ha a fennebb jelzett jogi és társadalmi mozzanatok figyelembevételével valószínűbbnek tartom is az itt felvetett magyarázatot. Úgy vélem, a tőlem előbb mondottak mindenesetre szélesebb társadalmi háttérrel nyújtanak az itt vizsgált szőlás magyarázatához, mint ha csak a bíraskodás olyan — viszonylag — ritka és csak magasabb fokú bíróságok előtt szereplő eseteit vonjuk be a magyarázatba, mint amilyenekre Kertész és nyomában O. Nagy hivatkozott.

Szabó T. Attila

Cserfakéreg bocskor. I. Ennek az érdekes, de mindeddig kielégítően meg nem magyarázott, ősi kifejezésnek kívánom megnyugtató magyarázatát adni.

A kifejezést az úgynevezett regösénekekből ismerjük. Legtöbb változatát megtaláljuk „A magyar népzene tára” című gyűjteményes kiadvány „Jeles napok. XVII. Regösénekek” című fejezetében. A regölés *induló*-nak nevezett utolsó szakaszában mondják:

Ha beeresztenek,
becsiszegűnk, csoszogunk,
ha be nem eresztenek,
öcsiszegűnk, csoszogunk.
Cserfakéreg bocskorunk,
hajdinakéve köntösűnk.

(I. m. 812)

¹ A fenti bő kivonatot a torockói Bosla családnak ajándékozás révén hozzám került XVII—XIX. századi levelesanyagából idézem.

A Kávás, Hottó, Rempeshollós, Csonkahegyhát, Cséb, Gelse, Nyógér, Bögöte, Liske, Garabonc, Nagyrécsa, Galambok stb. stb. falukban feljegyzett regölések eléggé változatosak. Ezért néhány — a kifejezésünket tartalmazó sorok — fontosabb változatát közlöm: „Hársfakéreg nadrágunk, *nyírfakéreg* bocskorunk” (i. m. 822), „*nyírfakéreg* bocskorunk, hajdinaszál nadrágunk” (i. m. 825), „fűzfaköpnöyegbe, *cserfabocskorába*” (i. m. 841), „Van a gazdának *cserfahéjbocskora*, krumplici a sarka, répahéjja a szíjja” (i. m. 846), „Eresszenek be bennünket *nyírfabocskorunkba*, nyárfanadrágunkba” (i. m. 837). Összegyűjtve az adatokat (i. m. 1181), négy kifejezést emel ki a munka: „*cserfából* nadrágot, *cserfahéj* bocskora, *cserfakéreg* bocskorunk, *cserfa* bocskorába”, míg az 1187. lapon a *hajdina köntösünk* címszó alatt ezt írja: „Ma már az előadott szövegben is csak kevés helyen található meg az erre való utalás.”

A MNGy. 4: 193 helyén Sebestyén azt írja, hogy „derekuk köré kötött, kévének látszó *fekete* hajdina” van. A MNGy. 5: 14. lapján így ír: „Ma már ritkaság számba [megy] az a szöveg, a mely pontosan be tud számolni a *fekete* hajdina köntösről, a fehér *nyírfahéj* nadrágról, az *érdes cserfakéreg bocskorról* s a sárga tőkhéj csákoról.”

A regölést ősi hagyományok megőrzőjének tartják, a magyar néprajz bőven foglalkozott vele. Ismerik Vas megyében, a Göcsejben, Hanságban, Udvarhely megyében és — nyomokban — Baranyában.

Valószínűleg a MNGy. nyomán használta fel Herczeg Ferenc a „Pogányok” című munkájában 1902-ben a következő sorokat: „Hajdinaszár köntösünk, *Cserfakéreg bocskorunk*” (Pogányok 123 és IrodörtKözl. 13: 378 NSz.).

A *cserfakéreg* magyarázatára egyetlen utalást, nyomot találtam Sebestyénél, amikor „az *érdes cserfakéreg bocskorról*” ír. Ez az *érdes* kifejezés csak arra mutathat, hogy Sebestyén itt valóban a cserfa 'Quercus cerris L.' fafajra gondolt. Ez természetesen nem lehet helyes. A csertölgynek igen durva („érdes”), idős korában 2–3 cm vastag, merev, erősen barázdált (*rödös* ~ *rödös*) kérge van, ezek az úgynevezett kéregrepedések. Ez semmilyen állapotban nem alkalmas semmiféle megmunkálásra, nem úgy, mint a nyír, hárs, fűz, gyűrű, csőrőfa stb. kérge. Itt — feltételezve, hogy az induló ősi kifejezést őrzött meg, amiben nem kételkedem — egészen más úton kell igazi jelentését keresni. Ezt kísérem meg az alábbiakban.

2. Cserfa. E szónk 'éger; Erle; Alnus' értelemben majdnem ismeretlennek mondható. Általam ismert első feljegyzője, akinek ez a szokatlan jelentés feltűnt, Győrffy István szegedi botanikus professzor volt. Ő jegyezte fel a Kolozs megyei Magyarlóna (régbben Szászlóna) községben a *cserfa* 'Alnus glutinosa' növénynevet (SzegFüz. 2 [1935.]: 66).

A különös növénynévre Szabó T. A. „Kalotaszeg helynevei” című kiváló munkájának egy adata hívta fel figyelmemet. Magyarapus határából közli a *Kisrétcserfása* (*Kisrétcserfása*) földrajzi nevet, amelyről feljegyzője a következőket mondja: „... A Kisrét alatt a Bikapatak mellett sok cserfa (az égerfát nevezik így) volt, de rendre levágták. Kutak fenekére, a kő alá keresztnekhasználták, mert a vízben az tart legtovább” (ErdMúz. 46: 90 és kny. Erd. TudFüz. 124, Szabó T. A. szíves közlése). A helynévre az első adat az adattárban — Jankó Jánostól — 1891-ből van.

A ritka növénynév után kutatva, végre előszóval is hallhattam. 1964-ben Véménden (Baranya m.) Horváth József erdész mint érdekességre arra hívta fel figyelmemet, hogy az itt lakó székelyek nem találtak cserfát (*Quercus cerris* L.) a véméndi erdőben, pedig ott dolgoztak a cseresben. Ismerve ekkor már Szabó T. A. értékes adatát, most magam is érdeklődéssel fordultam a kérdéshez. Valóban a székely Gáspár Balázs (Dolha Mária, született Hadikfalván 1900-ban) elmondta, hogy otthon ők is *cserfa* néven nevezték a vörös bélű *egőrfát*, amelynek nincs *kérge*. (E megállapítása csak viszonylagosan helyes, a

más vastag kérgű fákhöz viszonyítva.) Arról nem tudott, hogy kérgét tímárok használták. Ugyanezen évben az izményi (Tolna m.) Palkó Ambrus székely fuvaros, aki Andrásfalván 1913-ban született, szintén *cserfa* néven nevezte, és a kárászi malomárkon álló égerfákon meg is mutatta, mit nevez annak. A hadikfalvi székely asszonytól, az andrásfalvi székely fuvarostól megismert adat arra is mutat, hogy a csíki székelyek nyelvében is meg kell vagy meg kellett lennie (a madéfalvi veszedelem idejében) ez elnevezésnek, ha adatot Csíkból nem ismerek is.

Végül is 1966 októberében Péter Sándor erdei szakmunkástól, aki immár 20 éve dolgozik szakmájában, a következőket jegyeztem fel; kérdésemre közölte, hogy ismeri a *cserfa* szót 'egerfa', vagy ahogy Somogyban megismerte 'beregfa' értelemben. A *cserfa* nevet mint katona ismerte meg a Békás szoros környéki falvakban és Gyergyószentmiklóson. Később hallotta Szováta környékén is. Saját falujában — Homoródremetén született 1924-ben —, illetőleg Székelyudvarhelyen szerinte nem használják ezt az elnevezést. Az elnevezés okát abban látja, hogy az egerfa kérgét festésre, bőrcserzésre használják.

Két neves tudósunk gyűjtése és saját fülemmel hallott adatok meggyőzték arról, hogy egy eddig kevésbé ismert növénynevünk került elélem. A feljegyzések szórványosságának nyilvánvaló oka az, hogy szavunk tökéletesen összezseng a sokkal közönségesebb *cserfa* 'Quercus cerris L.' szavunkkal. Magam is különösnek találtam, hogy a *cser* 'Quercus cerris L.'-től mind külsejében, mind életviszonyaiban, mind felhasználható s á g á b a n annyira elütő égerfát a magyarság egy része *cserfá*-nak nevezze.

3. Miért nevezik tehát az égert *cserfá*-nak? Megkíséreltem magyarázatát adni művelődéstörténeti, erdőgazdaság-történeti és növénytani érvekkel. Majd látjuk, hogy ezek nyomán további fontos eredmény ígérkezik.

Az égerkéreg cserzőanyag-tartalma 16–22%, vagyis meghaladja a jó minőségű — a 15–20%-ot tartalmazó — tölgy tükörkéregét. Kérdés most az, hogy hazánkban használták-e az égerkérget bőrcserzésre? Az égerkéreg és -virág használatát az alábbiakkal igazolom. 1569-ben írják: „Az mogyorófa, a bronsnak való és egerfa mindenütt tilalmas legyen, hasonlatosképen mind az makk termő fák” (Csicsér, ErdOklt. 1: 176); 1648: „... tímárok-nak való égerfa virág . . .” (Porumbák, Makkai, Rákóczi Gy. birt. gazd. iratai 512); 1798: „A' vargák [az Alnus, éger] héjja' levelébe [!] rosdás vasakat hányván, fekete festéket, és egyéb bőr-tserre-tsávékat készítenek . . . 's hejjokból Tser-leveket (Tsávékat) készítenek mert a' vargák, 's Tímárok tser nélkül bőrt nem készíthetnek, sőt a' fahejának (kérgének) ugyan azon hasznai vannak.” (Veszelszki A.: Fűszéres könyv. 40, 369, 379.) 1927-ben a guba készítmódja és a gubásmesterség ismertetésével kapcsolatban írják (Népr. Ért. 1927: 151), hogy a guba festéséhez fiatal égerfahajat főztek, amíg az jó erős feketeszínű nem lett. 1941-ben Domokos községben (Szolnok-Doboka) a következő jelentést jegyezték fel: *cser* 'az égerfa héjából és „bincsó”-jából gálíká, timsó és napraforgóolaj hozzáadásával készítette festék; feketére fest' (ÚjMTSz.). Pátróhán (Szabolcs m.) 1949-ben jegyezte fel Kiss Lajos (Régi Rétköz 314), hogy „Az égerfát háztetőlécnek használták, haját kiszáradva zsákba vitték Debrecenbe a gubásoknak festék készítésére.” Az 1960-as évek elején Tékes (Baranya m.) községben magam is termeltettem égercser a pécsi bőrgyár részére. Geczó Mózes homoródmási születésű öreg juhász közölte velem 1963-ban a birkabőr cserzésének módját, majd így fejezte be: „Az így elkészített bőrt cserlével, toplóval, diófahéjjal megfestik. Jó az epertapló. Lehet használni egőrfahéjját is.”

Amint látjuk, az elnevezés nem a *cser* 'Q. cerris L.'-vel való hasonlóságon, nem is közös tulajdonságon, felhasználhatóságon alapul. Az elnevezés éppen olyan tulajdonságra mutat, amellyel a *cserfa*, a *Quercus cerris* L. nem rendelkezik, amely célra nem használható (vö. Cservágás című tanulmányommal, Nyr. 1964: 60–3). Ez a tulajdonság a bőrcserzésben való felhasználhatóság, amely tulajdonság megtalálható a tölgyeknél (Q. robur,

Q. petraea), a lucfenyőnél (Picea Abies [L.] Karst.), és hasonló képpen megvan az éger-nél (Alnus) is.

N. Sebestyén Irén munkája nyomán (Fák és fás helyek 66) idézem azt, hogy az észt *leppama* jelentése 'mit Erlenrinde fürben, in der Brühe von Erlenrinde vorbereiten (Zeug, das schwarz gefärbt werden soll)'. Tudni kell, hogy a finn *leppä* 'Alnus' másik jelentése 'Blut' → 3. 'rot', és az észt Wied. *lepp* '1. Erle, 2. Erlenzweig (zum Tragen von Heu), 3. G. Blut (ausgeflossenes, bes. von Thieren), Blutwasser, 4. Fuchs, rotes Pferd' szavak jelentése az égerfa azon tulajdonságával függnek össze, hogy az éger fája levágás, megsebzés után rövidesen mély narancsvörös színt ölt, megvörösödik a levegőn.

Nagyon fontosnak tartom azt a jelenséget, hogy például a német nyelvben nem ismerjük az égernek hasonló, a cserzésre mutató elnevezését. Sem Hegi (Ill. Flora v. M.-Europa 3: 85–94), sem Marzell (Wb. d. dt. Pflanzennamen 1: 220–3) nem említ ilyen vonatkozású német népi elnevezést. E két standard munka, különösen Marzell munkájának negatívuma — akinek jelentős nyelvész gárda segített — kiemelkedően fontos. Marzell a német neveken kívül rendszeresen kitér a germán nyelvi elnevezésekre is, de megemlíti a latin és szláv nyelvek megnevezését, és értelmezésüket adja.

Megemlítem azt is, hogy a Der Grosse Brockhaus lexikon 15. kiadása (5: 644–5) sem említi meg az égernek ezt a fontos tulajdonságát. A bőrcserzés történeti áttekintésében (11: 231) azonban azt írja, hogy „Zur Rot- oder Lohgerberei wurden im klass. Altertum Fichten- und Erlenrinde, Eicheln, Granatapfelschalen und die Blätter des Sumachbaumes verwendet”. A Hwb. der Naturwissenschaften (2. kiad., 4: 1126–7) sem sorolja fel a cserzőkéreg között az égercserzt. Nem ismerteti az égerkérget Hassack, Karl: Lehrbuch d. Warenkunde (7. kiad., 270–1) sem.

Úgy látom ezek után, hogy az égernek a bőrfeldolgozásban való használata népünk ősi ismerete, amelyet őshazájából hozott magával. Erre mutat az észt adat is, de ennek a véleményének ad kifejezést N. Sebestyén Irén is (i. m. 108–9). A kamcsatkai lamutoknál szokásos égerkéreggel való bőrcserzés leírását adja Bergman Sten (Kamcsatka ősnépei, vadállatai és tűzhányói között. Bp., é. n. 148).

4. Röviden arra kívánok rátérni, hogy az éger *cserfa* megnevezésének magyarázatát mégis mivel adhatjuk meg. Elsősorban fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy N. Sebestyén Irén munkája nyomán látjuk, hogy számos 'kéreg, háncs' jelentésű finnugor fanevet találunk. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a *kéreg* (m. kéreg ~ mord. *k'ef* 'Lindenrinde', f. *keri* 'ua.', cser. *kar, kür, kiüt* '(vastag) hárshéj' NyH.⁷ 49, Toivonen: NyK. 50: 457), hánca a múlt századokig elsőrendű nyersanyaga volt népünknek, a rokon népeknek, s így őseinknek is. Például a finn *petäjä*: Nrt. *piehc* 'kiefer; fichtenrinde zur speise' (Sebestyén i. m. 12), finn *karsti* 'pini species durior', zürj. *kyrs* 'Rinde, Borke' (i. m. 23), lapp *piesse* 'Birke; Birkenrinde' (i. m. 49, 108) stb. A magyarban a *hárs* és *szádok* 'hánccfa' jelentésű (Uo. 109).

Sikerrel kecsegtet, ha e nyomon indulunk el. A következő adatot idézhetem: 1366/377: „... ut de molendino predicti Hospitalis beate Elisabeth in quo hactenus ceticus arborum Wlgariter *Cheer* vocate pro coriorum ordinacione terebantur, super fluio [így] Zamus iuxta dictam Ciuitatem situatam et existens...” (Jakab: Oklt. Kolozsvár tört. 1: 55, innen idézi félreérthetően a NySz.). Ma is ismerjük fölös példából a *cser* 'cserzőkéreg; tölgykéreg' jelentést mind a nép, mind a magyar bőrcserző mesterségek szókincséből.

Tehát *cserfa* olyan fát jelent, amelynek kérge a bőrcserzésre alkalmas. Ilyen — első sorban a tölgyfélések mellett az éger — melynek ősi ismeretét népünknel már kimutattam. Már most — csak röviden — kitérek *cser* szavunk ezen tárgycsoportba sorolható jelentésváltozataira: 1. 'kéreg, cserzőkéreg; cortex coriarius', 2. 'cserzőlúg, csáva; lixivium coriariorum', 3. 'cserkérget szolgáltató faállomány; Schälenwald', 4. 'csercsap,

másodéves rövidre metszett szőlővessző'. Azután a *cserfa* l. 'tölgyfa; *Quercus robur* L., *Q. petraea* (Matt.) Liebl.', 2. 'éger; *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.'. Ismeretem szerint e jelentések a szláv *cerъ* > m. *cser* 'Quercus cerris L.' szóval kapcsolatban egyetlen délszláv nyelvben sem kerülnek elő. Így vagy magyar nyelvi fejlődményeknek tekinthetők egyes esetekben, vagy mint Kiss Lajos volt szíves figyelmemet felhívni adatával (1498: "K velikomu hrastu, ki se cer govori" Mažuranić, Prinosi 119, Hrvatski spomenici. Uredio dr. Gj. Šurmin. Monum. hist. -jur. vol. VI. Izdanje Jugosl. Akademije. Zagreb 1898, 119), valamely horvát nyelvjárásból eredhetnek.

5. Rámutatok még egy tárgyi buktatóra, amely elkerülte kutatóink figyelmét, kivéve Wichmannét, aki hazájából nem ismerte a *cser* 'Quercus cerris L.'-t, s így a tévedéshez nem volt meg az ismeretalapja! A magyarban és így a csángóban is a *csere* ~ *sere* szavunk s o h a s e m jelentette a *Quercus cerris* L.-t, hanem mindig valamelyik tölgyet (*Q. robur* és *petraea*). Ennek igazolását külön végeztem el, mert a nyelvtudományi munkákban e téren nem volt teljes a tárgyismeret (vö. Reuter: Milyen fa a cserefa? MNyj. 11: 35–42).¹

Perdöntőnek hivatkozom az OL. egy kiadatlan oklevelére, amelyre ugyan az OklSz. nyomán már többen hivatkoztak, de a szövegösszefüggésből kiszakítva (vö. erre Mollay: MNy. 54: 150), s így az oklevél igen fontos növényföldrajzi adatát nem értékesíthették. (Kovács M. A felsőőri magyar népszóigét című munkájában igyekezett hasznosítani az oklevelet, de olvasatai jórészt hibásak!)

A szóban forgó oklevél a Vas megyei Felsőőrre vonatkozik (OL. DL. 100710). A minket érdeklő rész a következőket mondja: „Terre arabilis penes locum *Kewrusberek* a pater meridionali decem [falcastrum] in loco *Emsesereye* Item pratum seu fenetum sex falcastrum fenetalium” stb. Látjuk tehát, hogy a *Kőrösberek* mellett van az *Emsesereye* azaz *Emseseréje*, másképpen *Emsecseréje*. A kőris jelenléte jelzi, hogy itt a természetes tájban a keményfás mocsári tölgy – kőris – mezeiszil ártéri erdők típusa volt jelen. E nedvességkedvelő fajok – a nyár, fűz és éger jelenlétére és a terület nedves jellegére mutatnak. Ilyen helyre mutat a név *emse* 'nőstény vaddisznó' szava is (utóbbira már így MNy. 38: 365–6).

Kázmér Miklósnak a földrajzinév-kutatásban úttörő munkája hívta fel figyelmeztet a Győr megyei elpusztult *Saransere* község nevére (Alsó-Szigetköz földr. nevei 54). A név magyarázatát nem látja véglegesen megoldottnak, kísérletet tesz a *Saran* + *sére* 'sírja' magyarázattal. Nevünkben én az előbb is említett *csere* szavunk *sere* módosulását látom, s ezzel megmagyarázhatóvá válik a név régi *Saransereu* (1471: Csánki 3: 557) alakja is, valamint az 1531. évi *Saransery* forma is. A *-sere*, *-sereu* és *-sery* változatok nagyon szépen megfelelnek a – sokkal gyakoribb – más földrajzi nevekből ismert *-csere*, *-cserő* (*-cserő*) és *-cseri* alakoknak. Természetesen *csere* ~ *sere* szavunk már nyelvünk ómagyar korszakának szülötte.

Amint látjuk, a kőris, éger és a mocsári tölgy azok a fajok, amelyek egy növény-társulásban, erdtípusban megtalálhatók. Nevük a magyarban (éger és tölgy 'cserfa') kérgük azonos használhatósága (cserzés, festés) következtében összevethető. Miután tudjuk azt, hogy a kőris 'Fraxinus excelsior L.' kérge hasonlóképpen festékanyagot szolgáltatott a népi textiliparnak (Baranyában is), nem okoz meglepetést, ha az Ómánságban, Besence község határában előbukkan a *Kőröscser* földrajzi név, egy erdő és szántó neveként (Pécsi áll. lt., 1861, 1866: BiU. 59., 60. sz. térképek), Csűry Bálint pedig a *Cseréger* helynevet közli Nagypalád határából (SzamSz.).

¹ Néhány értelemzavaró sajtóhibát helyesbíték: a 35. lapon TtSz helyesen EtSz., 37. lap 9 és 11. sorban *cseretölgy* helyesen *csertölgy*, a 39. lapon Dorn-Beck helyesen Dorn-Heck, végül a Résumében a címből törölendő: (*Quercus cerris*) és a francia szövegben (*cserfa* 'Quercus cerris') a 6. sorban.

6. E nagy kitérő után térjünk vissza kiindulásunkhoz, a *cserfakéreg bocskor*-hoz. Az előadottak alapján látjuk, hogy a finnugor népek igen sokféle célra tudták hasznosítani az egyes fák, többek között a z é g e r f a k é r g é t. A fának fiatal korában könnyen leváló hajlékony kérge tehát nemcsak cserzőanyagnak volt használatos, nemcsak fekete festék készítésére volt közismerten alkalmas, hanem lábbelihez is szolgáltatott anyagot.

1967-ben Hetvehelyen, az éger papírfá gépi kérgezését végző, Heves megyéből Baranyába került asszony a következőket mondta: „öreganyámtól hallottam, hogy Karácsondon a jégerfa kérget cipőbe használták hátul kéregnek, de sok baj vót vele, mert megfestette a harisnyát”. Ez régi ismerete lehet népünknek, mert 1798¹-ban Veszelszki Antal (Fa és fűrészkes könyv 40. lap) írja: „A' Tszimadiák a' kérgéből [Alnus] tsizma-kérgeket tsinálnak.” A sokszor forgatott CzF. is azt mondja, hogy „A csizmákban, sarukban azon kéreg darab, melyet leginkább a hársfáról szoktak lehántani” (3:556). Hasonlóan írja Kiss Lajos (Régi Rétköz 332): „A *vincfa* [vénciszil; Ulmus effusa Willd. = laevis Pall.] haját csizmába kéregnek használták.” Közeli rokonaink, a népünk eltörökösödött részét magába olvasztó baskirok vadászbocskorát, a pišumnu szabátát hársfaháncsból fonják, s nyírfakéreg szalagokkal borítják (NéprÉrt. 30 [1938.], 222 képpel). Bár az adatot ismertető Tagán Galimdsán megemlíti, hogy nem eredeti baskir viselet, s csak a XVIII. század vége után ismerték meg. Hogy kitől, sajnos nem közli.

Íme a regös énekek megőrizte ősi *cserfakéreg bocskor* kifejezés így erősíti, fűzi azokat a szálakat, amelyek a magyar népet a finnugor népek családjához kötik.

Reuter Camillo

Cigánymiatyánk. Móríc Zsigmondnál találkoztam először a cikkem címének megtett szóval. Leányfalusi kertjéről szólva írja, hogy mikor saját termésű remekeivel dicsekedett vendégei előtt, Nagy Endre sokszor kicsúfolta miatta: „Magyar szokás elragadtatva lenni mindentől, ami otthon termett. Még a gazt is szebbnek látja a magyar, ha az ő földjén van. Nagy Endre sokat csúfolt, hogy ha kijött hozzánk, valóságos *cigánymiatyánk* volt nálunk a kert dicsérete . . .” (Idézi Móríc Virág: Apám regénye. Bp., 1953. 131.) A szó szövegbeli jelentése nem volt egészen világos előttem.

A maga lovát dicsérő cigány képze térsült hozzá bizonyára az íróban is, ahogy bennem is — de hogy kerül ide a *miatyánk*? Miért éppen a *cigánymiatyánk* szót használja az író a „hazabeszélés”, tulajdonosi elfogultság, dicsekedés megnevezésére? Nyilvánvaló, hogy itt nem egyszerűen a cigány nyelven elmondott „úriimádság”-ról van szó.

Szótárainkban, tájszógyűjteményeinkben a következő adatokat találtam:

A MTsz.-ban mindössze egyetlen adat van a szóra, 1840-ből, Heves megyéből — de meglepő módon konkrét tárgyat, afféle ördöglakatszerű játékszer jelent: „*cigánymiatyánk*: mesterségesen összebonyolítható sodronykarikákból álló játékszer, a melynek kifejtéséhez ügyesség kell.” Hasonló jelentéssel megvan a CzF.-ban is: „*Czigánymiatyánk* . . . Mesterségesen összebonyolított sodronykarikákból álló játékeszköz, melynek kifejtéséhez ügyesség kell.” Érdekes, hogy nem minősíti „tájdivatos”-nak a szót, noha szórványos adataink inkább tájszóra vallanak. A NSz. cédulaanyagában mindössze egy adatot találtam a paksi származású Aszalay (Szabó) Józsefnél: „Csaplovics a metaphisicát *czigány miatyánknak* nevezé” (Szellemi omnibus. Pest 1855. 1: 177). A szövegben szereplő Csaplovics, aki a szót emlegette, azonos Csaplovics Jánossal, a Hont megyei születésű történeti és földrajzi íróval. Csaplovics idézett mondatába pontosan beleilleszthető a szónak eddig megismert 'bűvös, szemfényvesztő módon variálható játékeszköz' jelentése.

Az ÚMTsz. cédulagyűjtésében a XIX. sz. második feléből Hódmezővásárhelyről van egy adat a *cigánymiatyánk*-ra az előbbihez hasonló értelmezéssel: „drótból készült játékszer, amely különböző darabok összerakásából és szétszedéséből áll”.

De hogyan illeszthető be ez a jelentés a Móricz-idézet szövegébe?

Egyetlen olyan adatot találtam, ahol nem konkrét tárgy, játékszer jelentésben fordul elő a szó: Gergely Pál a következő jelentéssel jegyezte föl a szót a kalotaszegi Kiskapusról: „A kutyalakodalom [karácsony és Szilveszter közötti pajzán népi multság] után nagy ivás és vígasság közt a »cövekelős« járja. Közben szusszanóra a 2–3 szál cigány nyekergeti hegedűjén a magyar Himnusznek valami eltorzított csárdászváltozatát, amire azt mondják: »cigány-miatyánk.«” A *cigánymiatyánk* konkrét játékszer jelentése s eddig megismert elvontabb jelentései: az ’eltorzított, zavaros hanghatás’, illetőleg ’túlzó, gyakori öndicsérgetés’ közül hiányzik egy láncszem.

Berzsenyi Dánielnek 1815-ben Döbrentei Gáborhoz küldött levelében találtam a következő érdekes részletet, a hiányzó láncszemet: „Az Antimondolatot eddig láttad. Mit ítélsz róla? Én úgy gondolom a kámpló gyermeket nem kellett volna vissza kámpolni, hanem oktatni s dorgálni... meg kellett volna azt mutatni, hogy az ő satyrája csak olyan mint midőn a miatyánkhöz a bolondozók a cigány imádságot keverik” (Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei. Bp. 1938. 56).

Volt tehát a *cigánymiatyánk*-nak egy elsődleges jelentése is, amelyben szó szerint a cigány nyelven elmondott imádságot jelentette. Mivel ez a be nem avatottak számára zavarosnak, titokzatosnak hatott, azért alkalmazhatták a szemfényvesztő, bűvös mutványokra alkalmas játékszer nevéül is. (Az ’eltorzított zavaros zene’ jelentés is jól megmagyarázható az elsődleges jelentésből.)

De hogy illeszthetők be ezek a jelentések Móricz Zsigmond szövegébe? Valószínűleg itt tévedés, keveredés történt; az író nem volt egészen tisztában a *cigánymiatyánk* pontos jelentésével, s a maga lovát dicséző közmondásbeli cigánnyal kapcsolta össze a szót.

Egy kérdés merülhet még föl: miért éppen a „*cigánymiatyánk*” szót alkalmazták az ördögös játékszerre? Hiszen a bűvös ördöglakatszerű játékszer nevéül más szó is kínálkozhatott volna.

Ebben része lehetett annak a mozzanatnak is, hogy a bűvös játékszer alighanem a cigányság körében volt divatban. Hogy milyen is volt a szótárainkban leírt cigány-miatyánk, arról személyesen győződhettem meg 1967 tavaszán indiai utamon. Delhiben — de a többi nagyobb város utcáin is, különösen a bazárnegyedekben — a kis barna képű legények ellenállhatatlanul rohamozzák a külföldieket apró csecebecséikkel. Az illatos füstölők, szantálfa, pávatoll legyezők, kis török, karperecek mellett az egyik legkínáltabb portéka az egymásba fűzött karikákból álló játékszer, amelynek karikaiból fűrge ujjakkal ördögös ügyességgel hozzák létre egyik alakzattól a másikat a kis barna arcú árusok, mint a metafizikusok gondolatkonstrukciókat — míg aztán egy hirtelen mozdulattal összezsúkolják az egészet.

Kérdés, vajon nem indiai őshazájából hozta-e magával a hazai cigányság ezt a játékszert, s így nem indiai eredetű játékot jelöl-e a nyelvünkben kialakult találó *cigány-miatyánk* szó? Erre a kérdésre a néprajz szakemberei tudnának végleges választ adni.

Szilágyi Ferenc

Régi csárda- és fogadónevek. A nyelvtudomány érdeklődése már régóta kiterjedt a régi *korcsma*, *csárda*, *vendégfogadó* nevekre. Már Czuczor—Fogarasi szótárában találkozzunk ilyen közfőnevekkel, pl. *Becsali*: „Tréfásan így nevezik a csárdákat.” *Lebuj*: „Tréfás neve oly kocsmának, ivószobának, csárdának, mely a többi házakhoz képest mélyen

fekszik. Különösen föld alatti tanya, melyben szeszes italokat árulnak, s gyanús nőszemélyek tartózkodnak.” Ugyanezek mint tulajdonnevek is előfordulnak alábbi gyűjtésünkben, melyekben az egykori Pest-Pilis-Solt vármegyék területéről, valamint a Kiskunságból adunk közre csárdaneveket.

A régi falusi élet egyik központja volt a korcsma; hol ünnepelhették volna máshol a vasárnap délutánokat, mint itt. Mivel ezekben zene, tánc és legfőképpen bor hevítette a legényeket, érthető, ha gyakran tört ki verekedés, ennélfogva sok büntetőper örökíti meg a régi korcsmaneveket. Valamennyi elnevezés Pest megye levéltárából való, a *Processus criminales* című fasciculusokból. A név után zárójelben közöljük a helyet, évszámot, valamint, ha van, a közelebbi helymegjelölést. Bár a perek Buda visszavétele után kezdődnek, s tartanak egész a szabadságharcig, egyetlen XVII. vagy XVIII. századi elnevezés sem fordul elő; csak a fővárosból két, nagyobb területről való anyag kellene annak eldöntéséhez, hogy vajon nem voltak még csárdanevek, illetve csak tulajdonosukról nevezték el őket, vagy pusztán véletlen, hogy az átnézett perekben nem akad 1802-nél korábbi elnevezés. A fővárosban hangzatosabb nevekkal találkozunk, mint vidéken, ezeket külön tüntetjük fel, ugyancsak alfabetikus rendben. Természetesen a „Kurta kortszmák” nem szerepelnek anyagunkban, csak a legálisan működő földesúri vagy községi, városi fogadók, korcsmák. Az elég gyakran szereplő kurta vagy dugott korcsmák különben sem bírtak külön névvel, tulajdonosuk nevével különböztették meg őket.

Függeléként közöljük Zala megye útszéli csárdáinak nevét az Országos Levéltár anyagából. (S. 81. Vízrajzi Intézet 28. Tekintetes Nemes Zala Vármegye Posta és Kereskedő Utjai Táblás Leírása. 1832.)

Az általános neveket, mint pl. Ceglédi Kortsma vagy Letenyei Nagy *Vendégfogadó*, elhagytuk. Találunk néhány tulajdonságról való elnevezést, mint pl. *Cserepes korcsma*, *Zsindelyes csárda* vagy *Czimbalmos korcsma*, *Gangos csárda*; cégérről valót: *Három Rósa vendégfogadó*, *Medvés korcsma*, *Szarvas fogadó* stb., de mint említettük, csak nagyobb terület elnevezéseinek közreadása után kísérelhetünk meg valami törvényszerűséget keresni a névadásban; két megye elnevezései — melyek talán nem is teljeseek — nem nyújtanak ehhez elegendő anyagot.

Arany Bárány (Monor 1834, Irsa 1836.)

Bárány vendégfogadó (Gyömrő 1832.)

Búsító(i) kortsma (Kúnszentmiklós határában 1848.)

Cserepes korcsma (Abony, Paládits 1840.)

Czethal kortsma (Vác 1836.)

Czimbalmos kortsma (Kecskemét 1836.)

Fehérló(i) kortsma (Tas 1815, Tápiószele 1834.)

Fehér Galamb (Szentendre 1830.)

Gangos csárda (Bugyi 1826.)

Gógányi Csárda (Nagykőrös határában 1803.)

Görbe kortsma (Bucsi 1829.)

Gubatsi kortsma (Alsódabas 1844.)

Három Rósa vendégfogadó (Irsa 1827.)

Hármas Határi csárda (Izsáknál 1814.)

Kaparósi csárda (Köntsög pusztája 1822.)

Ketskés tsárda (Cegléd 1820.)

Koplató csárda (Bátya 1825.)

Kovai Julis kortszmája (Kecskemét, tanyák felé 1848.)

Kutyakaparósi csárda (Nagykőrösi határban 1803.)

Kő pintze kortsma (Nagykőrös 1828.)

Kutzorgó kertsma (Nagykőrös 1830.)
Lebuj vagy *Putri csárda* (Paládicsi pusztá Abonynál 1830.)
Lebuki kertsma (Apostag 1830.)
Medvés korcsma (Nagykőrös 1805.)
Messzelátó csárda (Lőrinci pusztá Üllői határban 1840.)
Messzelátó kertsma (Más néven *Felszezi kertsma*, Nagykőrös 1818.)
Nagyerdei csárda (Kecskemét 1822.)
Putri kertsma (Ladányi határ 1840.)
Rongyos csárda (Irsai határ 1842.)
Rudasi csárda (Kóka 1836.)
Rótt ökör kertsma (Nagy Abony 1837.)
Szarvas fogadó (Vác 1803.)
Szityó csárda (Ürbői határ 1849.)
Tetei csárda (Gomba és Pécel között 1842.)
Zsindelyes csárda (Nagykőrös 1803.)
Zsindelyes korcsma (Kecskemét 1841.)

Pest-budai elnevezések:

Angol Királyné (Pest 1844.)
Arany Ábécze (Pest 1818.)
Arany Golyóbis (Pest, Vátzi uttza 1827.)
Arany Sas kávéház (Pest 1826.)
Arany Szita vendégfogadó (Pest 1820.)
Bárány fogadó (Buda 1803.)
Bárány kertsma (Pest 1827.)
Csengős kertsma (Pest Üllei uttza 1822.)
Csillag vendégfogadó (Pest 1820.)
Fehér rósa korcsma (Pest 1818.)
Fellógó kávéház (Pest 1833.)
Fortuna vendégfogadó (Buda 1843.)
Galambos kertsma (Pest 1826.)
Gubatsi csárda (Pest határánál 1820.)
Hattyu vendégfogadó (Pest 1802.)
Három szív vendégfogadó (Pest, Vátzi uttza 1818 és 1827.)
Hét elector kávéház (Pest 1811.)
Kék ketske vendégfogadó (Pest 1840.)
Két medve fogadó (Pest, a Soroksári uttzával szemben 1834.)
Kétt fátzán (Pest 1830.)
Medvés vendégfogadó (Pest 1820.)
Oroszlány kávéház (Pest 1833.)
Perecz vendéglő (Buda 1843.)
Rácz városi kertsma (Buda 1845.)
Retek korcsma (Buda 1835.)
Stern fogadó (Buda 1802.)
Szürszabó kertsma (Pest, Üllői út 1844.)
Veres Kakas vendégfogadó (Pest 1791.)
Vörös ökör (Pest 1790.)
Zöld fa kertsma (Buda 1820.)
Zöld golyóbis csárda (Pest, Lóvásár 1806.)
Zöld kapu vendégfogadó (Pest 1836.)

Zala megyei nevek:

Betsali („Egyes bé szálló kertsma, mely hol (!) az út Alsó Páhokra feltér.”)
Billege (a nagyvázsony—nagykanizsai úton)
Bűnbánia („Hidi kertsma” a szentgróti útelágazásnál)
Csicser („Csupán egy bészálló vendég fogadó”, Zalabér mellett)
Gyöngyös („Egyes bészálló Vendég fogadó ama híres bor termő Rezi Szöllő hegy tövében”)
Koslató („Egyes kertsma a szigligeti töltés végén”)
Külső Csárda („Egy bészálló Vendégfogadó a koppányi határban”)
Lebuj („Egyes kertsma” nagyvázsony—nagykanizsai úton)
Nekeresd (zalabér—zalaegerszegi úton)
Sárszegh („Galamboki Határ szélénél egy új csárda”)

Schram Ferenc

Szótörténeti közlemények. **Aszfalt.** Jelentése: 'A természetben előforduló vagy mesterségesen gyártható, gyantaszzerű, szurokfekete, nyúlós, olvasztható anyag' (ÉrtSz.). A magyarul *földszurok*, *zsidóenyv* néven ismert bitumenfajta görög—latin elnevezése (görög *ἄσφαλτος* > latin *asphaltus*; Georges: LatDtWb.) a XVIII. század végi magyar lelőhelyeken *asfaltum*, *asphaltum* alakban fordul elő: „a' kemény földi enyvhez tartozik az *Asfaltum* az az Zfidó enyv, melly a holt tengernek parttyain bőven talál-tatik” (Sartori Bernát: Magyar nyelven filozofia. 1772. 148); „Földfzurok . . . *Asphaltum*, Judenpech, tiftátalan, fekete, barnás, töredékeny, vasat és gyapjat feutenek velle” (Benkő Ferenc: Magyar mineralógia. 1789. 103). Ma már értékesítésének ágai megsza-podtak. A XIX. század eleje óta alkalmazásának egyik fontos részterületeként üttettek burkolására használják. Nyomában az anyagnév metonimikusan a belőle készült útburko-latot is jelöli.

Hazánkban a múlt század hetvenes éveiben kezdődik az aszfalt térhódítása. Első-nek a Hatvani utca (a mai Kossuth Lajos utca) kocsitűtját és gyalogjáróját vonták be vele 1871-ben (PallasLex. 2: 250; Schmall Lajos: Buda-Pest utcai és terei 92). Mégis: nyelv-szeti irodalmunk az első adatot címűl írt szavunkra csak 1881-ből ismeri (EtSz.). Az *asphal-tum*-ból rövidült (*baldachinum* ~ *baldachin*, *organum* ~ *organ* stb.), vagy a németből (EtSz.: *asphalt*), esetleg a franciából (*asphalte*) átvett magyar *aszfalt* külföldi utak meg-újításával kapcsolatban tűnik fel nyelvünkben. Gorove István Genf szépségét csodálja: „a város alsó részeiben zajog és pezseg tömegesen a nép, . . . alatt a Corra-teri-utca leg-újabb építészeti alkotmánya, ragyogó boltjaival, *asphalt kövezetével*” (Nyugot. 1844. 1: 134). Az anyagnév jelentése körül sajtóvita is támadt. A Hetilap arról tudósít, hogy Franciaországban sikeresen próbálkoznak kátrányozott utakkal; a Budapesti Híradó gúnyolódik: kátránnyal nem lehet utakat, járdákat burkolni. A polémia-ban többször előfordul a szó: „Az *asphaltot* én igen is kátrány névvel nevezni jobb nevű chemikusaink nyomán helyesnek tartom” (Hetilap 1846. 229); Párisban a világító-gázgyárak tömérdek kátrányt . . . nem *asphaltot* . . . producálnak” (Budapesti Híradó 1846. 1: 107) stb.

Szavunkat 1846-ban már szótári keretben is felleljük 'zsidó-szurok, kőszurok, hegyi gyánta' jelentéssel (Idegen szótár. Pest, 1846. Heckenast Gusztáv kiadása).

Az előbb említett vita során megszületik a szó -z képzős igei származéka is: „Mivel már a mi fejünkbe nem akart férni, mikép lehet a homokot *asphaltozni*, . . . tanácsért mentünk egy chemikushoz” (Budapesti Híradó i. h.). Az ige-né e magyar képzős alakját később kiszorította a vegyes német—magyar -íroz képzővel alkotott *aszfaltíroz* (vö. MMNyR. 1: 343—4, 364).

Eszmeforradalom. Gáldi László az összetélt Petőfi szóalkotásának tartja. Úgy véli, benne a költő (1848. június 26-án) a márciusi forradalom legkifejezőbb elnevezését találta meg (Nyr. 72: 155). Terestyéni Ferenc szerint is a szó Petőfitől való. Így nevezte a februári francia forradalom eszméit vállaló magyar forradalmat (NyelvRef. 114). Szavunk Petőfi-szerzőségét megingatta az a tény, hogy használatát két hónappal korábbról (1848. április 25.) kimutathattuk. E helyütt a szó a XIX. század első felének társadalmi-gazdasági mozgalmait jelöli (Nyr. 73: 103). Újabb adatunk arra enged következtetni, hogy a szót Irinyi József használta elsőnek. Mint a Pesti Hírlap „Külföld”-rovatának vezetője ő írta az 1847. augusztus 31-i számban az angliai eseményszemlét: Rothschild Lionelt London óvárosában képviselővé választották. Vele az első angol zsidó került a parlamentbe. A fordulat felveti a vallásszabadságkérdését Angliában is: „Rotschild elválasztása a’ fennálló törvények ellenére, mikép a’ Connell’ elválasztása 1828-an [!] azon világos eszmeforradalom nyilatkozata, mely 1789 óta minden civilisált nemzetnél, ha egyenesen el nem töröltetnek az elavult törvények, aláássa azokat” (Pesti Hírlap 1847. 2: 145). Itt ’a nagy francia forradalom eszméinek új világot teremtő ereje’ jelentést fed a fogalom.

Família. Szavunk történetének vannak érdekes mozzanatai. Nemegyszer purista szemléletbe ütközött: A Tsz. 1838-ból hiányzik (Gáldi: MSzótIr. 487); CzF. sem szótározza; egy túlzó nyelvtisztító pedig még 1936-ban is elmarasztalja Móricz Zsigmondot a *família* használata miatt (Dénes Szilárd: Pais-empl. 521), holott a szó a nép nyelvében is él (MTsz.: Háromszék megye; *falámia*: Zala megye, Székelyföld; vö; MNy. 49: 235). Az irodalmi nyelvben meghonosodott szavunk előfordulásának első lelőhelyét a NySz. Zrínyi Miklós szókincsében jelöli meg. Erre a forrásra hivatkozik az EtSz. és a SzófSz. is. Eszerint Zrínyi A török áfium ellen való orvosság című publicisztikai művében használja a szót, s így a *família* magyar életútjának kezdetét az 1660. év jelzi. De a latin jövevénytől megtalálják már közel száz évvel korábban Balassi Bálintnak apjához intézett levelében: 1577: „Az költségtelenség ... ide nem készerített jőni ... Hát mi oka? Semmi nem egyéb, hanem hogy az én szegény uram[on] atyámon való hamis suspitiót elvegyem és az én *familiámot* s főképpen Kegyelmedet az reátok való veszedelemtől megv ...” (Eckhardt Sándor: B. B. ÖM. 1: 310). Feltűnik a szó Balassi Bálintnak és Ferencnek egy peres ügyben közösen készített, beadványszerű írásában is: 1587: „Hiszszük, hogy Nagyságtoknál és kegyelmeteknél nyilván vagyon, minemő nagy dolgunk mostan minekünk itt Egren vagyon, mely nemcsak jószágunkban, hanem egész *familiánk*nak tisztességében járó dolog” (uo. 361). Gyulafi Lestár, Báthori Zsigmond fejedelmi titkára idegen diplomata szónoklatából jegyzi fel e mondatot: 1587: „fölső póczon való volt mindenkoron az austriai *família*” (MonÍrók 31: 22). Még Zrínyi szóhasználata előtt gyakran elénk kerül a kifejezés Tyukodi Márton református prédikátor beszédeiben: 1641: „Így ereztetté a’ régi szent jámboroc házokbul ki az ő *familiájokat*” (A tiszta életű Joseph patriarcha életének ... magyarázatja 433); „Joseph az ő kitsínységétől fogván az igaz religioban vallásban nevelkedett vala, mellyet a’ régi szent atyác kézzől kézre adtanac, kire az ő *familiáját* ki-ki meg-tanította” (uo. 490) stb.

Fusermunka. Összetett szavunk első tagja a német *Pfuser* ’kontár’ átvétele. Az idegen kifejezés két változatban került át nyelvünkbe. Régi forrásaink (XIV., XVII. század) *puser* alakban közlik (Loványi Gyula: MNy. 48: 216). A *fuser* változat csak későbből mutatható ki. Az EtSz. szerint első adataink a XIX. század első feléből valók. Ez az általános meghatározás Kunoss Gyalulatján alapszik: 1835: *Pfuser* ’kontár’. A című írt összetélt az EtSz. csak a népnyelvből ismeri: A MTsz. Háromszék megyéből jegyzi fel, alakváltozatát a SzamSz. idézi. Az EtSz. mindkét adatkört kiegészíthetjük.

Kunoss a *fuser* szót még német *Pfusser* hangalakjában veszi fel idegen szavaink közé, jóllehet az első szókezdő mássalhangzót elenyészett *fuser* alak már a század legelején használatos lehetett. Erre mutatnak példáink. A szegedi szűcsök céhlevelének 4. articulusa kimondja 1807-ben: „Az Nevezett *Fússerek* vagyis Kontárok ezen Szabad Királyi Szeged Várossában meg nem fognake ngedtettni” (OLt. A 72. M. Kancelláriai Levéltár 2. cs. 165. darab). Hasonlóan rendelkezik a szegedi csizmadiacéh is: 1807: „az úgy nevezett *Fusche-reknek* is ez városban (: a hol Tzéhek vagynak :) helyek nem lészen” (Egy. Ktár. Céh-levelek XX. 71. tételsz. 7. art.).

A *fuser* korábbi főnévi életéről nincs adatunk, de jelzői használatára a *fusermunká-*ban már a XVIII–XIX. század fordulójának szókinséből idézhetünk irodalmi példát. Kármán József A módi című társadalomrajzának divathölgye túlzottan kendőzi magát. Színte felismerhetetlen: „nehéz volt megkülönböztetni, a’ jó Iftentől reánk ruházott Iften Képe-e? vagy valamely tudatlan Kép-író Inas’ *Pfusser Munkája*” (Uránia 1794. 2: 81). A *fusermunka* tartalmában idők folyamán meggyengült a pejoratív jelentéselem. A vándorútra induló mesterlegény programszövegében az összetétel újabb negatív jelzőt kap: „Elmegyek tanulni a’ mesterség’ titkát, | Hogy remeket tégyek nem rossz *fusser munkát*” (Kondor Sámuel: Céhmester erkölcsi gyűjteménye. 1818. 14).

Ideológia. Az 1832. november 16-án elhangzott tudós társasági székfoglalókról az ülés jegyzőkönyve így emlékezik meg: „Kállay Ferenc filozófiára választott új rendes tag az *Ideológiáról* és Győry Sándor . . . a matematikai tudományok hasznáról olvasták fel értekezéseiket” (Brisits Frigyes: Vörösmarty Mihály levelezése 2: 301). Az *ideológia*-ról szóló tanulmány szövege nem jelent meg, de az *ideológia*-t, amelynek első ismertetését 1833-ból ismerjük, Kállay később bőven taglalja a franciaországi filozófia fordulójáról írt és 1834-ben közreadott dolgozatában. Itt említi, hogy az *ideológia* mint filozófiai irány Napóleon ideje alatt jelentkezett, metafizikát értettek rajta, s tanítását az első konzul megtiltotta (Nyr. 81: 324–2). Ezeket a mozzanatokot érinti közlendő idézetünk, amelynek jóvoltából két évtizeddel korábbi időponthoz köthetjük szavunk jelentkezését. Napóleon 1812. december 19-én érkezett vissza Párizsba a kudarcra végződött oroszországi hadjáratból. Az államtanács nevében tolmácsolt üdvözlésre a császár többek között így válaszolt: „Minden szerentsétlenségeket, melyek a’ mi szép Frantzia birodalmunkat (a’ revolutzió által) érték, az *Ideológiának* (a’ homályos Metaphisicának) lehet tulajdonítani, mely a’ dolgoknak fundamentomos (eredeti) okait elmélkedéssel keresván ezeken akarja mint fundamentomos printzipiumokon építeni a’ nép’ törvényeit, a’ helyett, hogy ezen törvényeket az emberi szív’ esmeretéhez és a’ históriai tudományhoz alkalmaztatná” (Magyar Kurir 1813. 28).

Kurta kocsmáros. A Falu végén kurta kocsmá című Petőfi-vers mozzanattörténeti színhelyének nyelvi magyarázatával Prohászka János foglalkozott. A *kurta kocsmá* egyrészt engedéllyel működő és csak megszabott rövid ideig árusító italmérő helyeket, másrészt titkos, nem engedélyezett borkiméréseket jelentett (Nyr. 81: 486). Ez utóbbiak más néven is szerepelnek. Szegeden a tiltott italméréseket *kurta csapszék*-eknek nevezték (uo. 487), a Nagykunságban pedig a XVIII. században a zugkocsmá megjelölésére a *vak csapszék* megnevezést használták (Szilágyi Miklós: Nyr. 90: 427). A hatóságok üldözték az alattomban italméréssel foglalkozó egyéneket. De miképpen hívták őket? Kecskemét városának 1800. évi statútuma *kurta kocsmás* néven idézi a büntetendő személyeket (Prohászka i. h.), de ugyancsak Kecskemét a XVII. században *kurta kocsmáros*-okat emleget. A város 1677–1690. évi jegyzőkönyveinek egyike szerint a városi őrszemélyzet tagjainak, a tize-

deseknek és utcai esküdteknek hivatali kötelességeik lelkiismeretes megtartására esküt kellett tenniük. Esküjük szövegében ilyen kitételek fordulnak elő: „Az igaz Isten . . . úgy segéllyen, úgy áldgyn meg, hogy ebben a Tizedességi Tisztetben tehetséged szerint igazán eljársz, a gyilkost, paráznát, Tolvajt . . . Fő Bírádnak és Gondviselőidnek, a *kurta korcsmárost* is meg nem szenveded, hanem a szerént mint egyéb vétkest, megjelentet” (Hornyik János: Kecskemét város története 2: 508). Az utca esküdtje szinte azonos fogadalmat tett: „Uzza eskütségedben igazán eljársz . . . a *kurta korcsmárost* is, és az erdő lopót hasonlóképpen el nem szenveded” (uo. 509).

Lélek kurafi. E szidalomkifejezés legkorábbi előfordulását Jan Reychman mutatta ki a Magyar Simplicissimusból. Eszerint 1683-ból adathozhatjuk „ezt a régiségben — úgy látszik — meglehetősen gyakran használt szitkozódást” (Nyr. 89: 118). Alábbi idézetünk száz évvel korábbi időpontja valóban e mellett a régiség mellett bizonyít, és egyben a szitok elterjedettségét is feltételezi. Balassi Bálint szóhasználatában ugyanis a katonaelet nyelvi visszhangját sejtjük. Székessy György kemenyeci tisztartó 1578-ban pert indít a költő ellen: Balassi aljas szavakkal támadt rá: „Bestia hitetlen *lélek*, *kurafi* vagy meghalsz ma, vagy megszegik ezentől egynehány oldalad esontja” (Eckhardt Sándor: B. B. ÖM. 1: 403). Itt, a szövegben a című írt szókapcsolat kialakulásának bevezető fokát szemlélhetjük. Az írásjel bizonyossága szerint két szitokkitétel került egymás mellé: a *bestia hitetlen lélek* és a *kurafi*. Az első kitétel utolsó elemének és a második szitokszónak közvetlen találkozásából jött létre tárgyalt kifejezésünk. A Balassi bűnéül felrótt szavak áradatában ez a később állandósult szitokforma is előfordul: „jutott eszedben bestye *lélek kurafi!* te éretted mint vert volt atyám Divénben” (uo.).

A filológiai teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy Eckhardt Sándor, a kritikai kiadás szerkesztője Dézsi Lajos olvasata helyett az idézett helyeken Toldy Ferenc nyomán rögzíti a *kurafi* írásképet. De ha majdan — alig hihető véletlen folytán — a Dézsi-féle teljesebb *kurvafi* alak bizonyulna hitelesebbnek, adataink akkor sem értéktelenednének el. Ez esetben is illusztrálnák a szókapcsolat fejlődésének és használatának kezdeti szakaszát.

Riport, riporter. Ritka szavak a múltban. Az elsőt a felvilágosodás korának nyelvében, a másodikat a reformkor szókincsében találtuk. A *riport* 'jelentés, tudósítás' András Sámuelnél fordul elő: 1790: „[A nápolyi vicekirály] hivatá szolgájával a' közelebb várdán levő Tisztet. Mikor ez el-jött volna, meg-parancsolá néki, hogy ezeknek a' három katonáknak neveket, kiket néki meg-mutata, tudja-meg és hólnap hozzon rólla *réportot*” (Elmes és mulatságos rövid anekdoták 2: 272). A *riporter* 'hírlaptudósító' fél évszázaddal később tűnik fel: 1840: „A' jobb angol lapoknak nevezeteseb költségei a' parlamenti 's egyéb alkalmú ügynevezett *reporterek* (tudósítók) fizetési” (Hírnök, augusztus 17. 2.). Ismerjük a szó egykori értelmezését is: „A' főbb és nagyobb körben olvasott lapoknak rendszerént két szerkesztőjük van . . . A' tulajdonosok azon kívül fizetnek öt hat tudósítókat — *reporters* — kik minden nevezetes, köz érdekű dolgokról, kivált a' parlament ülései folyamatjáról, azok kimeneteléről a' szerkesztőséget oly gyorsan értesítik, hogy az éjféltkor végzett vitatások, és ezeknek eredménye éjjli két órakor sajtó alá készítve, reggel már az olvasók kezében van” (Hon és Külföld 1841. 28).

A *riport* elterjedésének üteme viszonylagosan élénkebb volt, mint a *riporter*-é. A *riport* már 1865-ben helyet kap Babos Kálmán szógyűjteményében (Közhasznú magyarázó szótár), a *riporter* még e könyv harmadik kiadásában sem szerepel (1886.). Elsőnek Füredi Ignác szótározta 1891-ben (Közhasznú idegen szótár).

Udvarice, világice. Péter László a rögtönzött egyéni szóalkotás érdekes példaként említi a *tartalmice* szót. Egy pedagógus szájából hallotta társalgás közben (Nyr. 72: 83). Csefkó Gyula a jelenség tágabb körére utal. Egyrészt ugyancsak középiskolai tanárok mindennapi beszédéből kiegészíti Péter adatát az *egyénice*, *értelmice*, *lényegice* szavakkal, másrészt a kifejezések sorát Gulácsy Irén Jezabel című regényéből vett alakulatokkal növeli: „Hasznos ember amúgy, hatalmas zászlós ember, *udvarice*, *világice*, jószóval tudó ember, nagy báró, nagy párt, elterjedt rokonság” (Nyr. 73: 379).

A kiemelt szavak magyar–latin vegyes képződmények. A latin *-icus* képzővel alkotott melléknevek módhatározói alakjában *-ice* végződést találunk. Ilyen adverbiumjövénnyek a magyar nyelvben is éltek. Gyulafi Lestár feljegyzéseiben olvassuk: 1587: „Az legelső oratio a svecusé, ki minthogy *immodice* offerálja az svecus prosapiáját, Brutus megfelelt volt reá” (MonIrók 31: 22). Egy 1592-ben történt gáláns eset kapcsán írja az egyik érdekelt fél: „nem olj czegeres latrok wagiunk mj, . . . hogj minket *publice* mint ollian gonosz Életw embereket . . . kj praedicallanak” (MNY. 49: 214). Bethlen Gábor szókincsében is előfordul: 1624: „Kevés szóval csak azt akarom Kgd értse magam írásából, hogy noha én *categorice* ezideig Kgdnek mutatandó jó akaratomat különben nem declaráltam, . . . a várat redimálni engedem” (B. G. levelei Illésházy Gáspárhoz 75; a szót Loványi Gyula 1644-ből ismeri: MNY. 49: 505). A reformkor nyelvében általánossá válik az efféle szóhasználat. Csak egy esztendő hírlapi szövegeiből emelünk ki néhány példát: *rhapsodice* devalválgatni (Budapesti Híradó 1846. 1: 75), *statistice* bebizonyítani (uo. 2: 410); *practice* lehetségessé tenni (Hetilap 1846. 197), *homöopatie* gyógyítani (Pesti Hírlap 1846. 1: 372), *diplomatice* méltányolni (uo. 1: 392), *mathematice* kiszámítani (Nemzeti Újság 1846. 349) stb. A XX. század latinul tudó vagy latin műveltségi körben élő egyénei a latin adverbiumok analógiájára, illetve a *publice*, *kategorice*-féle szavakból elvont *-ice* elem alkalmazásával módhatározóként vagy tekintethatározóként használt magyar kifejezéseket alkottak.

A bevezetőben idézett szavak között azonban különbséget kell tennünk. Míg a Péter László és Csefkó Gyula említette alakokat élő, szinte csoportnyelvi kifejezéseknek tekinthetjük, hisz klasszikus tájékozottságú értelmiségi rétegben figyelték meg őket, addig a Gulácsy-regényben előforduló két *-ice* végű szónak archaizáló rendeltetése is van. Gulácsy műve történelmi regény. Nagy Lajos udvarában játszik. A király halála után előállott szövvényes viszonyok között Zámbó Miklós kincstartó, „a rajtakapott harácsoló, Juda ghettóbeli fiainak zsobrákja” is bűnbocsánatot nyer. Mentségére hangzanak el az ország primásának szájából a Csefkó közölte ajánló sorok ezzel a nyomatékos záradékkal: „botlik néha a négy lábú ló is” (Jezabel 2: 107).

Felvetődhet a kérdés: Miért ítélte régies hangulatú elemnek az író az *udvarice*, *világice* szót? Válaszunk: Mert a régiségből kapta. Gulácsy 1941-ben megjelent regénye végén felsorolja az általa használt forrásmunkákat. Köztük ilyen általános megjelölésű tételek is szerepelnek: Magyar történeti forráskiadványok. Régi történelmi naplók, levelezések. E közelebről meg nem határozott művek között kezebe került Bethlen Miklós-nak 1708–1710 között papírra vetett önéletírása is. Benne talált rá cikkünk címadó két szavára. Az emlékirat szerzője a becsület hibáiról elmélkedik: Micsoda lelkiismerettel védekezhet az, aki erejét meghaladó tisztségre törekszik és abban hibázik? Törtetését jogosan vetik a szemére. „Ellenben aki nem keresi, hanem kéretlen adják, sokszor erővel is, és aki nem színből, *udvarice*, *világice*, hanem igazán alázatosan menti magát, az olyan, ha hibázik is valamit, mind Isten, mind a conscientia, mind az emberek előtt mentheti magát és bocsánatot érdemel” (B. M. önéletírása 1955. 1: 44).

A századunk negyvenes éveiben feljegyzett magyar *-ice* végű szavakban tehát egy nyelvünkben már harmadfél évszázaddal ezelőtt élt szóvégi elem támadt fel egyéni szóalkotásra.

Zakota. Hangutánzó eredetű *zakatol* (SzófSz.) szavunknak nyelvjárásainkban többféle jelentéssel és megannyi jelentésárnyalattal bíró számos alakváltozata, származéka él. A nyelvjárási alakváltozatoknak a köznyelvvél szembeni nagy száma a szó hangutánzó természetéből következik. A hangutánzás-hangfestés síkján összefügg a *zakatol*-al a *zokkan*, *zakkan*, *zökken* (MTsz.) stb. szavak ugyancsak népes családja is. E tarka rengetegből ezúttal csupán egyetlen szóval, a *zakatol* alakváltozatával: a *zakotál*-al és származékaival foglalkozunk.

A *zakotál* a köznyelvben ismeretlen. Elsősorban az erdélyi nyelvjárások szava. A rendelkezésünkre álló adatok alapján két jelentése különböztethető meg: 1. 'zakatol, bútorokat s más eszközöket hányásvetéssel döntögetve zajt, zörejt csinál, zajong, lármázik', illetőleg 2. 'sok fölöslegesen összebeszél, békétlenkedik, pörlekedik, veszekedik' (CzF.; MTsz.; ÚMTsz.; NyIrK. 10: 356). A 2. jelentés kétségtelenül az 1.-ből fejlődött, nem pedig fordítva. Erre a jelentésváltozásra számos példát idézhetnénk, lásd többek között: *csatarál* 'lármáz' > *csatara* 'veszekedés, verekedés' (MTsz.); francia *bruit* 'zaj, zörejt' → 'perpatvar'; román *gâlceavă* R. 'láрма, zaj' → 'civakodás, veszekedés, perpatvar' stb. A rábaközi Mihályiból közölt *zakotál* szó is hasonló jelentésű (l. Nyr. 89: 222): 'valamit (például ládát) nagy zajjal, ütögetésekkel, szakértelem nélkül, a hozzáértést mintegy a nagy dérdúrral helyettesítve összeeszkábál, összeállít'. A *zakotál* igéből elvonással jött létre a *zakota* (~ *zakata*) főnév (Simonyi: Nyr. 32: 473): a hangutánzó-hangfestő szavak körében az igealakokból való névszóelvonások meglehetősen gyakoriak (vö.: Bárczi: Szók.² 25, 31; Benkő: MNy. 50: 258, 57: 302), l. például *hahotál* > *hahota*, *szimotál* > *szimota*, *vikotál* > *vikota*, *tapotál* > *tapota* stb. (l. Simonyi: i. h.). A *zakota* szónak — a *zakotál*-al szemben — négy jelentését ismerjük: 1. 'zaj, zörejt, dörömbölés, zakatolás, zivatarosság', 2. 'láрма, csetepaté, veszekedés'. E két jelentés szorosan összefügg egymással, s mint láttuk a *zakotál*-nál, a jelentésváltozás iránya 1. → 2. volt. 3. jelentése: 'rendetlenül összevissza hányt mindenféle holmi (bútor, szerszám, edény), limlom; rendetlenség, összevisszaság'. Ez a jelentés (és a következő, a 4. is) új fejlemény a *zakotál*-tól „örökölt” 1. és 2.-hoz képest. A 'zaj, zörejt, láрма' → 'zúrzavar, rendetlenség; limlom' jelentésváltozásra vö. például finn *hălisee* (ige) 'zajong, lármázik, zsivajog' > *hălinä* (főnév) 'zaj, zsivaj, láрма' → 'zúrzavar'; német *rummeln* 'zörög, dörömböl, zajong' > *Rummel* 'rumli, zúrzavar, rendetlenség, összevisszaság, fölfordulás, limlom (!), vacak'; francia *rumeur* 'moraj, morajlás, láрма, zaj' → 'felfordulás' stb. A *zakota* névátvitellel az akadémikusodó, alkalmatlankodó, kapeáskodó, mindig útban, láb alatt levő, izgága (ember) megjelölésére is szolgál Erdélyben és a Csallóközben (MTsz.). A *zakotás* melléknévi származékot 'rendetlen' jelentéssel közlik forrásaink (ÚMTsz.). Ugyanezen szó egyfajta étel megnevezésére is szolgál, megközelítően pontos leírással a következőkre: 'suláta, bab, tárkony (vagy kapor), petrezselyem, hagymaszár lisztes és tojásos eceteresztékkel, sertéshússal vagy anélkül főzve' (MTsz.). Azt hiszem, ez az ételmeghatározás minden magyarázatnál világosabban beszél, miért is nevezik tulajdonképpen ezzel a pejoratív jelentésárnyalatú szóval az illető ételféleséget. A *zakota* 4. jelentése: 'földbe vert karók közé tengeriszárból (szalmából, törekből) rakott fal' (MTsz.; ÚMTsz.). Hogy magyarázható ez a jelentés? Ide tartozik, ide tartozhat-e egyáltalán? Hogy válaszolhassunk, vegyük számba az összes rá vonatkozó adatot, mégpedig időbeli sorrendben: 1831: *zakot* 'intersepimentum' (= 'kerítés, bekerítés') (Kresznerics); 1833: *zakot* 'munitio, die Verschanzung' (Dankovszky); 1838: *zakot* 'die Verzäunung' (Tzs.); ? : *zagot* 'ízék (takarmánymaradék vagy hulladék, amit a lábasjóság az elébe tett takarmányból otthagyt vagy elhullat' (Vas megye: MTsz.); *zakota* 'szalmából, törekből földbe vert karók közé rakott fal az ólaknál, hogy ez télen át melegebb legyen' (Szatmár megye: MTsz.); *zakota* 'elrekesztett szűk hely' (Nagykunság: MTsz.; nyilván 'zakotával elrekesztett szűk hely'-et jelentett eredetileg); *zakota* 'szalmával bélelt sövényfal (ólaknál)' (Szamoshat: SzamSz.); illetőleg

származékaik: 1831: *zakotol* 'intersepít, zakottal megrakja' (Kresznerics), 'intersepere, munire, einzäunen, verschanzen' (Dankovszky), 'verzäunen' (Tzs.); *zakutál* '(karámot) ízékből, trágyából falszerűen rakják' (Nagyszalonta: ÚMTsz.); *zakotázni* 'tengeri szárból cserényfalat kötözni' (Tiszahát: ÚMTsz.); *zakotás* 'szalmával bélelt sövényfalú' (Szamphát: SzamSz.). Az kétségtelennek látszik, hogy Dankovszky és a Tzs. adatai Kresznericsből valók; erre mutat, hogy a MTsz. egyetlen *zakot* adata is Kresznericstől van idézve (l. Gáldi: SztóIr. 410). Ezek szerint tehát a *zakot* szó (Kreszn., Dank. és a Tzs. *zakot*-ja) nyugat-dunántúli. S nyilván összefügg, sőt: azonos az 'ízék' jelentésű, ugyancsak Vas megyéből közölt *zagot* szóval. De hogyan jöhetett létre a *zagot* (~ *zakot*) 'ízék, kukoricaszár-maradék' jelentése? Valószínűleg úgy, hogy — mivel az ízék (kukoricaszár stb.) száraz volt (már az állatok elé is szárazon került) — a vele való foglalatoskodáskor (például amikor a jószág rágta vagy amikor a jószágtartó eltakarította és kivitte) mindig zörgött, zajt csinált, *zakotált*: következésképpen tehát a hozzákapcsolódó hangképzet alapján nevezhették el *zakot*-nak. És ahogy az eredetileg 'gally, bot, karó' jelentésű *patics* szavunk azon oknál fogva, hogy bizonyos fajtájú vert fal építéséhez karókat, ágakat is felhasználtak, ma már 'karók közé vert fal'-at jelent (l. Kiss: MNy. 58: 86): ugyanígy — névátvitellel — a *zakot*-ból készült, illetőleg azzal megerősített, bélelt stb. kerítést, falat *zakot*-nak, *zakotá*-nak hívják. A *zakota* 'kerítés, fal' jelentése Erdélyben, 'limlom, rendetlenség, összevisszaság' jelentése viszont — eltérő jelentésfejlődés következtében — a többi magyar nyelvterületen ismeretlen.

A *zakota* tehát egy meglehetősen népes, sokágú magyar hangutánzó eredetű szó-csoportnak alakilag és jelentésben már-már önállóvá szilárdult, de csak nyelvjárási szinten élő tagja.

Kiss Jenő

A Budapest helynév egy régi előfordulása. A Nyr. 90: 60—5. lapjain Puruczki Béla a *Budapest* helynév történetéről írt érdekes és tanulságos cikket. Legyen szabad az alábbi adalékkal hozzájárulnom.

A Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis (A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke 1493—1558. Az eredeti kéziratból közli és magyarázza dr. Schrauf Károly, Budapest. 1893.) című könyv 61. lapján találtam a következő adatot: „AC II 50: 1499 aest. Gregorius Jacobi de *Budapest* Strigoniensis.”

Mit is jelent ez az idézet? Az első rész azt jelzi, hogy az Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis (AC) Cracov. 1887—1892. tom. I. et II. című mű II. kötetének 50. lapján található. Ebben a kétkötetes munkában adták ki a Krakkói Egyetem anyakönyveit.

A második rész tartalmazza a beiratkozás idejét: 1499. nyári szemesztere; és a nevet: Jakabfi Gergely Budapestről. Tehát ez a diák lakó-, illetve származási helyeül 1499-ben Budapestet jelöli meg. A *Strigoniensis* jelző itt csupán arra utal, hogy Budapest az esztergomi egyházmegyében fekszik.

Kétségtelen, hogy a *Budapest* név e XV. századi előfordulása véletlen. A Regestrum-ban 25 diák neve szerepel a *de Pesth*, *de Peesth* és *Pestinus* megjelöléssel, 15 a *de Buda* vagy *Budensis* jelzéssel. Egy Tamás nevű diák származási helyét *de Termis Budensibus* megnevezéssel adja tudunkra, amelynek magyar megfelelőjét is megtaláljuk az 1526. évi téli szemesztere szeniorának nevében: Joannes presbiter plebanus de *Ffelhewwyz* (Félhévíz). Van a diákok között egy óbudai is, ahogy az anyakönyvbe beírták: Thomas *de veteri Buda*.

Hogy véletlen volt abban az időben hazánk fővárosának *Budapest* megnevezése, az mutatja, hogy a 43 óbudai, budai és pesti diák közül csak egy nevezi magát budapesti-

nek, s ő is csak egyszer, mert a Regestrumban és a Liber Promotionumban már Gregorius *de Pesth* néven szerepel.

Eszerint tehát mégsem Szerémi György (1484–1543.) *Epistola de perdicione Regni Hungarorum*-ában fordulna elő először, hanem a Krakói Egyetem *Album Studiosorum*-ában 1499-ben.

É. Kiss Sándor

Mezei hadak. Ezt a szókapcsolatot az ÉrtSz. a *mezei* címszó 5. pontjában foglalt *mezei hadak* szókapcsolat értelmezései között elsőként elav(ult) minősítéssel és ilyen értelmezéssel tartja számon: 'olyan hadak, melyek nem valamely városban v(agy) várban, hanem kinn a falvakban tanyáztak'. Legutóbb Szabó T. Attila foglalkozott e szókapcsolattal és egy 1645-ből származó adataira hivatkozva 'háborús veszély esetén mezei táborozó helyeken gyülekező, többségükben kismemesi felkelőkből (Erdélyben szabad székelyekből is) álló hadak' értelmezését tartja elfogadhatóbbnak (Nyr. 90: 409). A szókapcsolat hajdani jelentését azért nehéz megközelíteni, mert a NySz. nem tartja számon, s a Szabó T. Attila által idézetten kívül más adattal nem rendelkezünk. Pedig XVII–XVIII. századi irományainkban gyakran előfordul a című írt szókapcsolat, legfeljebb elsiklottunk felette. Magam azonban — éppen mert nem fordítottam különösebb gondot rá, s csak Szabó T. Attila cikkének olvasása után írtam ki a *mezei hadak*-at — csupán három szöveg közötti példát tudok felhozni. 1703-ban írja Bercsényi: „Az mi az *mezei hadak* közé állott katonáknak az vármegye által való impediálását illeti, ocomodálom az mint legjobban lehet; inkább kell nekünk az *mezei had*” (Rákóczi Tár 2: 2). 1703-ból: „... itt csak vármegyék [megyei katonák] vannak mellettem, az *mezei had* közé kell még azt megosztanom” (uo. 2: 24). 1705-ből: „Nógrád vármegye megmustrálván magát, volt 500 lóval, kiválasztának 200-at, az kinek fizetni fognak (az mind a szegényje, az ki *mezei had* lenne az fizetésért) az nemesse hazaoszlott” (RákF: Lev. 4: 318). A fenti három példából végérvényesen kiderül — erre már Szabó T. Attila is felhívta a figyelmet —, hogy a *mezei hadak* fogalma nem a várakban, illetőleg a városokban és a falvakban tanyázó katonaság ellentétességében szemléltethető, hanem úgy, ha az állandó, valóban várakban és kerített városokban tartózkodó „reguláris” katonasággal szemben a háborús veszélykor esetenként felfogadott csapatokra vonatkoztatjuk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek a *mezei hadak* lehettek zsoldért felfogadottak is. A lényeges különbséget abban látom, hogy a jól kiképzett, harci tapasztalatokkal rendelkező rendes hadsereggel szemben a *mezei hadak* mindenfelől összeverődött, hevenyészve egységekbe osztott, felületes katonai kiképzést nyert „tömegek” lehettek.

Kőhegyi Mihály

További adatok a magyarországi Jeruzsálem-nevekhez. Ezen a helyen (90: 422–3) bemutattuk, hol kerül elő Jeruzsálem a magyarországi elnevezésekben. A sort a következőkkel lehet kiegészítenünk:

Hegy Veszprém megyében (Ethn. 53: 154); dűlő Simonyiban (NyF. 33: 30); irtvány Nyitra megye miaviai járásában (A Magyar Korona Országainak helységnévtára. 1902. Bp., 1903. 770).

Ebben az összefüggésben hadd említsük meg, hogy Pákolitz István azt írja Paks című versében a című szolgáló helyről: „még kis-Palesztinának is nevezték” (Szület. Bp., 1958. 60). Többször hallottam ezt magam is. Magyarázata, hogy a XVIII. század végétől 1944-ig nagy létszámú és szellemiekben is jelentős zsidó hitközség volt itt.

Végül még egyet: Kemény Zsigmond 1846-i Naplója Debrecent „a kalvinisták Jeruzsálemé”-nek mondja (Kemény Zsigmond Naplója. Közzéteszi: Benkő Samu. Bukarest, 1966. 164–5).

Scheiber Sándor

Betűgyakoriság-számítás a nyomdaiparban. A nyomdaiparban a nemzeti betűkészletet egy-egy betűfajta számára aszerint állítják össze, hogy a szövegben az ábécé betűi milyen gyakran fordulnak elő. Ennek megállapításával foglalkozik a nyomdaipari betűgyakoriság-számítás, mely eddig általában csak empirikus volt, és nélkülözte a tudományos alaposságot.

Az V. budapesti nyomdaipari nemzetközi műszaki-tudományos konferencián (1965 októberében) hangzott el dr. V. Krauszová és Wittmajer János tudományos munkatársak közös csehszlovák–magyar előadása a magyar nyelv betűgyakoriságának megállapításáról és jelentőségéről a nyomdaiparban.

A betűgyakoriságnak nyomdaipari szempontok szerinti tudományos megállapításához fontos gazdaságossági és műszaki érdekek fűződnek. Ha az ólombetűk és betűmatricák mennyiségét gyakoriságuknak tudományos megállapításával egymással arányos összhangba hozzák, ezzel meg lehet akadályozni a gyakrabban használatos betűknek a ritkábbakkal szembeni gyorsabb kopását, ami a teljes betűkészlet hosszabb élettartamát biztosítja. De vannak ennek más előnyei is. A betűgyakoriság tudományos megállapítása alapul szolgálhat a szedőgép-billentyűzet elrendezésének célszerű módosítására, a betűöntődei öntőjegyzék szerint megrendelt betűmennyiség újabb szabványának kidolgozására, a szedőszekrény beosztásának módosítására.

A betűgyakoriság megállapítására a pozsonyi nyomdaipari fejlesztőintézet és a pozsonyi műszaki főiskola elektrotechnikai tanszéke különleges készüléket fejlesztett ki. Úgy konstruálták, hogy a Monotype-szedés lyukszalagait dolgozza fel. A készülékkel eddig szlovák, cseh, német és magyar szövegeket dolgoztak fel. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy mintegy 1,5–2 millió betűjelet tartalmazó szöveg feldolgozása szükséges ahhoz, hogy valamely nyelv betűgyakoriságát pontos és részletes rendszerezésben meghatározhassuk. Mivel nyilvánvaló, hogy a szövegek betűgyakorisága a könyvek és más nyomdatermékek műfaja szerint változik, ezért a nyomdaipari tudományos kutatók a szövegeket a következő négy főcsoport szerint dolgozták fel: szépirodalom, tudományos és műszaki irodalom, hírlapirodalom, vegyes jellegű nyomdatermékek.

A magyar nyelv betűgyakoriságának számszerű adatait a csehszlovák–magyar tudományos-műszaki együttműködés keretében a pozsonyi fejlesztőintézet folyamatosan állapította meg. Az előadás mintegy előlegként egyelőre csak két szépirodalmi mű adatait ismertetette. (I. Móríc Zsigmond-sorozat, 11. kötet: Elbeszélések 1926–33-ig, II. Veres Péter: Almáskert.)

Wittmajer János nyomdaipari kutatótól kapott legújabb tájékoztatás szerint a konferencián megtartott előadás óta eddig eltelt idő alatt folytatták és nemrég fejezték be a magyar betűgyakoriságra vonatkozó számításokat. Az említett két szépirodalmi művön kívül feldolgoztak négy könyvet a különböző szakágazatú tudományos irodalom köréből, hírlapirodalmi (napilap, folyóirat) termékeket, továbbá kézi szedésű, főleg reklám-

A betűjelek sorrendje a gyakorisági viszonzyszámok szerint

Sorszám	Irodalmi anyag								Kézzel szedett anyag	
	Szépirodalom		Műszaki irodalom		Újság-irodalom		Összesen			
	Betűjel	%o	Betűjel	%o	Betűjel	%o	Betűjel	%o	Betűjel	%o
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1	e	95,12	e	86,97	e	77,92	e	86,96	e	61,37
2	a	86,35	a	79,40	t	74,53	a	79,65	a	54,02
3	t	77,10	t	77,06	a	72,73	t	76,45	t	50,20
4	s	57,37	l	61,42	l	58,13	l	58,76	s	45,96
5	n	55,34	s	57,01	s	57,12	s	57,13	l	41,93
6	l	54,62	n	49,74	n	55,07	n	52,57	r	36,97
7	k	40,97	k	46,92	i	44,19	k	44,45	n	33,69
8	o	40,16	o	41,50	k	43,48	r	40,78	z	31,96
9	z	39,82	r	41,30	r	41,75	o	40,47	i	29,16
10	r	38,99	z	40,73	o	38,81	z	39,60	k	28,73
11	i	37,68	i	36,12	z	37,14	i	38,53	o	28,28
12	m	36,78	á	31,45	g	30,35	g	31,68	á	27,28
13	g	34,76	g	30,62	á	30,34	á	30,33	é	22,96
14	é	31,25	é	28,84	m	28,63	m	30,12	A	21,89
15	á	28,35	m	27,12	é	27,99	é	29,33	.	21,20
16	,	25,57	b	19,55	y	19,95	y	19,63	m	18,90
17	y	23,56	y	17,26	,	19,06	b	18,11	d	15,83
18	d	18,66	d	16,86	d	18,04	,	17,72	g	15,13
19	v	17,15	v	15,66	div	17,98	d	17,64	S	14,97
20	b	16,37	h	13,32	b	17,20	v	16,19	I	14,76
21	h	14,65	,	12,62	j	16,57	h	13,43	E	14,72
22	j	11,13	div**	12,58	v	16,17	j	12,60	T	14,08
23	.	9,85	.	11,59	f	13,41	div	12,12	Y	13,96
24	f	9,84	j	11,40	.	12,34	.	11,30	,	13,16
25	min*	9,80	u	10,43	h	12,31	f	10,64	R	11,90
26	c	9,02	ö	10,18	ö	10,88	u	9,91	v	11,80
27	u	8,87	ö	9,85	u	10,01	ö	9,83	K	11,54
28	ö	8,83	f	9,68	p	9,61	ö	9,10	N	11,33
29	ó	7,77	p	9,39	c	9,37	c	8,90	ó	10,85
30	ő	7,33	ó	9,28	ő	8,94	ó	8,77	b	10,40
31	p	6,91	c	8,58	ó	8,88	p	8,77	L	10,18
32	div	5,96	ü	7,25	í	6,34	ü	6,35	j	9,52
33	ü	4,97	í	6,59	ü	6,12	í	5,70	p	8,91
34	í	3,53	A	5,54	A	5,01	A	4,62	M	8,90
35	ú	3,44	1:	4,09	min	2,86	min	4,26	1:	8,86
36	A	2,63	ú	2,87	ú	2,84	ú	3,02	u	8,85
37	M	1,92	0:	2,78	S	2,37	1:	2,35	Á	8,69
38	ű	1,30	ű	2,39	E	2,15	ű	2,00	f	8,29
39	E	1,24	2	2,33	N	2,04	E	1,70	O	8,24
40	:	1,21	5	1,95	ű	1,98	0:	1,62	div	8,12
41	N	1,14	C	1,90	N	1,72	M	1,56	ö	8,00
42	H	1,13	min	1,86	T	1,69	N	1,35	Z	7,92
43	?	1,12	E	1,74	I	1,68	2	1,32	c	7,76
44	K	1,08	3	1,66	K	1,62	H	1,29	h	7,75
45	S	0,88	H	1,50	:	1,31	S	1,20	ő	7,59
46	D	0,59	4	1,32	B	1,18	5	1,16	V	7,37
47	É	0,59	N	1,29	1:	1,16	C	1,10	:	7,28
48	B	0,51	6	1,28	H	1,07	:	1,04	B	6,88
49	T	0,50	O	1,17	R	1,02	K	1,01	G	6,45
50	V	0,50	9	1,17	0:	1,00	I	1,00	F	6,16
51	;	0,44	M	1,11	G	0,97	3	0,92	D	5,86
52	F	0,43	I	1,01	L	0,87	T	0,81	0:	5,73
53	G	0,42	8	0,92	V	0,84	O	0,80	í	5,52

Sorszám	Irodalmi anyag								Kézzel szedett anyag	
	Szépirodalom		Műszaki irodalom		Újság-irodalom		Összesen			
	Betűjel	%.	Betűjel	%.	Betűjel	%.	Betűjel	%.	Betűjel	%.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
54	P	0,38	x	0,83	D	0,81	6	0,78	2	5,45
55	I	0,36	7	0,80	F	0,73	4	0,77	P	5,23
56	l:	0,35	:	0,80	O	0,73	9	0,70	É	5,10
57	!	0,31	S	0,78	P	0,73	B	0,66	min	4,55
58	R	0,26	;	0,77	Z	0,72	R	0,65	Y	4,28
59	J	0,25	R	0,69	5	0,71	F	0,60	J	4,13
60	C	0,24	K	0,66	Á	0,70	P	0,59	5	4,01
61	L	0,24	P	0,64	!	0,66	V	0,59	H	3,92
62	O	0,21	F	0,63	É	0,64	8	0,55	3	3,67
63	2	0,21	T	0,55	6	0,57	;	0,54	9	3,64
64	5	0,18	V	0,52	2	0,55	x	0,52	C	3,42
65	Í	0,16	B	0,47	?	0,54	G	0,49	6	3,36
66	o:	0,15	L	0,44	9	0,53	L	0,49	4	3,35
67	7	0,12	W	0,42	J	0,51	7	0,48	Ű	3,06
68	Ű	0,11	!	0,37	C	0,46	D	0,45	ü	2,87
69	Z	0,11	U	0,30	4	0,45	?	0,44	8	2,76
70	6	0,10	G	0,27	3	0,42	!	0,43	Ó	2,74
71	x	0,09	X	0,20	x	0,39	É	0,36	ű	2,43
72	Ó	0,08	Á	0,19	8	0,37	Á	0,28	ú	2,06
73	Á	0,07	D	0,19	í	0,26	J	0,27	7	2,00
74	Ö	0,07	q	0,15	U	0,25	Z	0,25	Ö	1,82
75	3	0,07	J	0,16	7	0,23	U	0,22	Ó	1,35
76	4	0,07	Z	0,09	;	0,21	W	0,22	!	1,33
77	U	0,06	É	0,08	Ó	0,17	í	0,14	í	1,31
78	8	0,05	Y	0,08	Ű	0,16	X	0,11	Ű	0,88
79	q	0,04	í	0,07	Y	0,15	q	0,10	W	0,80
80	Ö	0,04	Ö	0,06	w	0,14	Ű	0,10	X	0,70
81	w	0,03	Ó	0,06	Ö	0,14	Ö	0,08	Ű	0,57
82	9	0,03	Ű	0,05	Ó	0,10	Y	0,08	Ű	0,44
83	W	0,02	Q	0,05	q	0,07	Ö	0,07	x	0,40
84	Ű	0,01	w	0,04	Ű	0,06	w	0,06	w	0,28
85	Ű	0,01	Ű	0,02	W	0,06	Ó	0,06	q	0,13
86	X	0,01	?	0,01	X	0,04	Q	0,02	;	0,10
87	Q	—	Ó	0,00	Q	0,00	Ű	0,02	?	0,06
88	Y	—	Ű	0,00	Ű	0,00	Ű	0,01	Q	0,04

nyomtatványokat. Összesen 1 703 522 betűjelet tartalmazó nyomdatermékeket dolgoztak fel; kb. ennyi szükséges a nyomdai betűgyakorisági számításokhoz. Ezeknek csak 1,77 százaléka áll nagybetűkből, 70,06 százaléka pedig kisbetűkből, a többi meg számokból, írásjelekből adódik. Érdekes, hogy a sorkitöltés, vagyis a bekezdések végződése (nyomdásznyelven kimenet) a szépirodalomban 9,38 százalékos, a műszaki irodalomban 13,60 százalékos arányban fordult elő.

A számítások eredményei azt mutatják, hogy a betűgyakoriságot a szöveg „műfaja” bizonyos mértékben befolyásolja. A különböző számítási eredményeket összefoglaló táblázatok összehasonlítása szerint azonban a műfaji eltérés miatt a betűgyakoriság száma egyik kategóriában sem haladja meg az összesített eredmények 1 százalékát.

A kutatómunka rendkívül sokoldalú volt, sőt a különféle betűcsatlakozási esetekre is kiterjedt. Például arra is, hogy kimutassák valamely betűnek változó szerepe szerinti betűgyakoriságát. Az s betű ugyanis előfordulhat mint rövid mássalhangzó, hosszú

mássalhangzó (*ss*), tagja lehet kétjegyű betűknek (*cs, sz, zs*), és más eset az, amikor a kétjegyű *sz* betű egyszerűsített írású hosszú hangzóját *ssz*-szel jelöljük.

Az előadáshoz és a későbbi számításokhoz sok táblázat készült. Közülük csak egy összefoglaló táblázatot közlünk, amely a betűgyakoriság-számítás leglényegesebb adatait tartalmazza. A nagybetűkre vonatkozó megállapítások értékét csökkenti, hogy a közölt számok a tulajdonnévi nagy kezdőbetűknek és a mondatkezdő nagybetűknek a mennyiségét összevontan tüntetik fel. Nyomdai betűkészlet összeállítására szempontjából ugyanis közömbös, hogy a nagybetűknek mi a nyelvtani, illetve helyesírási jelentőségük a szedett szövegekben.

Az előbbi táblázathoz a következő magyarázatot fűzzük:

A táblázat rovataiban levő $\overline{m\dot{n}}$ jelzés egyenlő a gondolatjellel, a nagyködtjellel, illetve a matematikai nyelvben használatos mínusszal, a $\overline{a\dot{v}}$ jelzés pedig egyenlő a kis-ködtjellel. — A kézzel szedett szövegek betűgyakoriságának számai azért térnek el lényegesen a könyvektől és az időközi sajtótermékektől, mert például a plakátokon, a prospektusokban stb. kiemelési vagy más tipográfiai szempontból egész szavakat, sorokat nagybetűkkel szednek.

Székelly Artúr

Egy régi névfejtés következményei. Azt gondolhatni, hogy a nyelvtudomány ágazatai ártatlan diszciplínák, amelyek művelőikre semmiféle bajt nem hozhatnak. Hiszen a leíró hangtan vagy a történeti mondattan kutatói nem kerülhetnek olyan helyzetbe, mint az orvos téves diagnózis vagy rosszul sikerült műtét, illetőleg a mérnök a tőle tervezett gát megrepedése vagy híd összeomlása következtében. Pedig az alábbiak szerint egy névfejtés miatt már ilyen eset is előfordult, mégpedig nem kisebb személlyel, mint a XVI. század egyik híres magyar reformátorával. A névtudománynak ugyanis kapcsolata van az emberekkel, a néviselőkkel, s éppen ez az emberközelség a kellemetlenségek forrása.

A magyarországi első életrajzot — a legendákat nem tekintve — Laskai Oszvát, a pesti ferencesek későbbi házfőnöke 1500 körül írta Kapisztrán szent Jánosról. Ezen — vasárnapi prédikációiban ismételtlen megemlített — első munkája azonban nem maradt ránk, elveszett. (Vö. Timár Kálmán: Magyar Könyvszemle 18: 150—2). Így amikor Skaricza Máté 1585-ben Szegedi Kis István nagy hittudományi műve elé néhány lapnyi biográfiát csatolt, az első magyar hiteles írói életrajzot írta meg. (Szegedi Kiss István: *Theologiae Sincerae Loci Communes*. Bázél, 1585. Életrajzi bevezetés: Stephani Szegedini Vita auctore Mattheo Scaricaeo. Magyarul kiadta Faragó Bálint a mezőtúri gimnázium 1906. évi értesítőjében.)

Szegedi 1561 újév napján az akkori idők szokása szerint a keresztnév jelentéséről prédikált, hogy ezáltal is arra oktassa híveit, hogy gyermekeiknek értelmes és istenfélő lelkületre valló vagy arra buzdító neveket adjanak.¹ Elmondotta többek között, hogy a férfinevek közül *Sámuel* jelentése 'Hallgass meg, Isten!', az *Emánuel*-é pedig 'Velünk az Isten', a női nevek közül meg *Erzsébet* értelme 'az Úr nyugodalma', az *Orsolya* pedig latin szóból származik és 'nősténymedvé'-t tesz. Jelen volt a templomban Furia Albert tekintélyes marhakereskedő *Orsolya* keresztnévű felesége is. Ez az asszony otthon keservesen panaszkolta férjének, hogy nevének gyalázása miatt teljesen megszégyenülve jött haza a templomból, hogy Szegedi nem másért, hanem csak az ő nevének megszegyenyítése végett tartotta a névmagyarázást, és hogy a sértést adandó alkalommal vissza kell

¹ Január elseje a Müncheni Kódex 1466-ban írt naptára szerint „Vrnac körnekezete napia”, azaz „circumcisio Domini”. Jézus névadásának alkalmából kitértek más nevek értelmére is. Ilyen magyarázatokat tartalmaz Ilosvai Selymes Péter egyik verse is (RMKT. IV, 259—61).

fizetni neki. Furia Albert ahelyett, hogy józanabb belátásra igyekezett volna bírni ostoba Orsolyáját, maga is méltatlankodni és dühöngeni kezdett, s csupán alkalomra várt, hogy Szegedin bosszút állhasson.

1561 nagypéntek napján Kálmáncsán Szegedit néhány idősebb emberrel és egy Imre nevű tanítóval együtt elfogták a törökök. Kiszabadulása Furia információjától függött. De ő úgy tájékoztatta parancsnokukat, Mahmud béget, hogy Szegedivel jó fogást csináltak, mert nagy összeget kaphatnak érte váltságdíjul. Erre a bég Szegedit fogságra vettette, amelyből csak fél évi pécsi és másfél évi szolnoki raboskodás után szabadult, 1563 tavaszán.

A tudós reformátornak kétévi szenvedésébe került az *Orsolya* név fejtegetése, noha teljesen ártatlan volt az ügyben. Bizonyos, hogy nem akarta egy hívét sem megbántani vele, annál kevésbé, mert magának is két *Orsolya* nevű felesége volt. 1548-ban Cegléden kötött házasságot egy *Orsolya* nevű lánnyal, de ez 1551-ben vagy 1552-ben Mezőtúron meghalt. 1553-ban elvette özv. Bereményi Jánosné Erzsébetet, akitől Anna, Sára és Izsák nevű gyermekei születtek. Az ő halála után 1570-ben Ráckeven ismét *Orsolya* nevű asszonyt vett feleségül. (Vö. Faragó Bálint: Protestáns Szemle 21 [1909]: 432–42.)

Ha ma már nem kerülhetünk is egy kereszt- vagy vezetéknev-magyarázat miatt hasonlóan nehéz helyzetbe, az érintettek részéről enyhébb sértődöttséggel azonban magunk is találkozunk.

Kondássy Imre

Vasár- és ünnepnap. Helyesírási szabályzatunk kimondja: „Ha két vagy több egymás után következő összetett szónak azonos az utótagja, rendszerint csak az utolsó összetett szót írjuk ki teljes alakjában. Ilyenkor az elhagyott közös utótagra kötőjellel utalunk: *bel- és külkereskedelmi; nyelv- és irodalomtudomány; tej-, zöldség- és gyümölcs-felhozatal; stb.*”

Két szempontból is nagyon hasznos iránymutatás ez. Egyrészt azért, mert a tanács megfogadása esetén mondanivalónkat rövidebben, tömörebben fejezhetjük ki, másrészt pedig azért, mert a szóismétlés elkerülésével a jóhangzás követelményének is jobban eleget tehetünk.

Mégis úgy vélem, akadnak olyan esetek, amikor nem célszerű ezt a tanácsot megfogadni. Ilyen például a *vasár- és ünnepnap* kifejezés. Nézetem szerint itt a *vasárnap* szó utótagjának az elhagyása nemhogy fokozná, inkább csökkenti a jóhangzást. Nyelvérzékünk a *vasárnap* szóban már alig-alig érzi az összetett jelleget, ezért a kötőjeles írásmód itt papírizúnak, erőszakoltnak hat. Ha néhány betűvel többbe kerül is, szebben hangzik így: *vasárnap és ünnepnap*.

Rövid szakmai gyakorlat. Egyik ipari nagyvállalatunk így hirdetett: „A jelentkezőket írásban, rövid szakmai gyakorlat ismertetésével kérjük.”

Végre egy vállalat — gondoltam —, amely rövid szakmai gyakorlatot kíván meg leendő alkalmazottaitól!

Persze, az is lehet, hogy így gondolták: ... a szakmai gyakorlat rövid ismertetésével ...

Címszereplő. Egyik folyóiratunk képet közölt, melyről egy színész és egy színésznő pillant az olvasóra. Ez volt a kép aláírása: A „Kárpáthy Zoltán” címszereplői.

Mivel a *címszereplő* szó a címszerepet játszó színészt jelenti, a képet néző olvasóban önkéntelenül is felöltött a groteszk kérdés: vajon melyikük a Kárpáthy és melyikük a Zoltán?

A helyes képaláírás természetesen ez lett volna: A „Kárpáthy Zoltán” főszereplői.

Millennium. A *millennium* szelleme még ma is kísért, — már ti. a szóhasználat tekintetében — írásban és élőszóban egyaránt arra inspirálván az embereket, hogy *millennium* helyett helytelenül *millenneumot* írjanak és mondjanak.

A rossz szokásról jó volna leszokni, ha előbb nem, hát legalább — a következő *millenniumra*.

Rozslyay György

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

A Beethoven név elválasztása. Dr. Ribiczey Sándor igazgató főorvos azt az észrevételt teszi Székely Artúrnak a Magyar Nyelvőr 1966. évi első számában megjelent cikkéhez, hogy helytelenül hibáztatja a cikkíró a *Beet-hoven* elválasztást, mert ez a flamand nyelvben összetett szó, s mindenképpen csakis úgy helyes az elválasztása, nem pedig emígy: *Bee-thoven*, ahogy Székely Artúr állítja.

Székely Artúr a hivatalos magyar helyesírási szabályzathoz alkalmazkodott, amely kimondja: „Mind a magyar, mind az idegen nem összetett tulajdonneveket — beleértve a családneveket is — a magyar szótagolás szabályai szerint választjuk el: *Köl-csey*, *Mó-ricz*, *Schil-ler*, *Tolsz-toj*; *Bor-sod*, *Hat-van*, *Pe-king* stb.” (A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 330. pont). Igaz, a *Beethoven* név összetett; de ezt olvashatjuk kiegészítésként az előbbihez (a 332. pontban): „Ha . . . az átlagos magyar nyelvérzék már nem ismeri fel az eredetileg összetett (magyar vagy idegen) tulajdonnevek alkotóelemeit, az elválasztásban a szótagolás általános szabályait követjük: *Bar-kaszó*, *Belg-rád*, *Viseg-rád* stb.” Hogyha tehát a *Barkaszó* összetételt így választjuk el: *Bar-kaszó*, holott így tevődik össze: *Bark-aszó*, akkor igazán nem lehet csodálkoznunk, hogy kiterjesztik az említett szótagolási szabályt a *Beethoven*-féle idegen nevekre is, amelyeknek összetett voltát igazán nem is sejtetheti „az átlagos magyar nyelvérzék”, sőt a kevésbé átlagos sem. Ezért aztán a hivatalos magyar szabályzaton alapuló Helyesírási tanácsadó szótár így adja meg elválasztását: *Bee-tho-ven*. A németben és más nyelvekben összetétele szerint választják el. Aki véletlenül tud ennek a flamand eredetű névnek összetett voltáról, az legjobban cselekszik, ha kerüli ezt a fajta elválasztását, s inkább ezt követi: *Beetho-ven*, vagy lehetőleg egyáltalán nem választja el. Ezt tanácsoltuk a Zeneműkiadó Vállalatnak is, mikor hozzánk fordult ebben a kérdésben.

Egyébként nem azt jelenti a *Beethoven* név, hogy 'száraz, terméketlen udvar', hanem ezt: 'répaudvar, répaföld'; még pontosabban: 'céklaföld'. Az alnémet, flamand *bete* jelentése tudniillik: 'vörösrépa, cékla'. A mai német irodalmi nyelvben is előfordul ez a szó, tájias színezettel; a „Duden” szerint: *Bete*, de így is helyes: *Beete*. Az azonos jelentésű latin *bēta* szó átvétele ez a germán nyelvekben (gondoljunk a holland *biet*, a svéd *beta*, az angol *beet* szóra).

F. G.

Indonéz nevek írása. Zeley István nem bizonyos benne, hogy Indonéziában a latin ábécét használják-e, vagy valami más írásrendszert, s hogyan írjuk helyesen az indonéz neveket: *Sukarno* vagy *Szukarno*, *Djakarta* vagy *Dzsakarta*.

Indonéziában többféle írásrendszer él. Például a nagy irodalmi múltú jávai nyelv észak-indiai eredetű írást használ. De 1947-ben a maláj lett Indonézia államnyelve, s ennek írásrendszere már a XIX. század eleje óta latin betűs (azelőtt arab volt, a XV. század előtt pedig saját írást használt). Az államnyelvvé lett malájt most már indonéznek mondják. Az indonéz nyelvben az *sz* hang jele *s*, például a *Surabaja* városnév kiejtése:

szurabaja; a *si*-nek azonban magánhangzó előtt *s* a hangértéke, tehát példának okáért a *Pematangsiantar*-t (egy szumátrai város nevét) ilyenformán ejtik: *pematannsantar*. Ebből a példából azt is kiolvashatjuk, hogy az *ng*-t (orrhangú) *nn*-nek mondják. A *dzs* hangot *dj*-vel vagy olykor *j*-vel jelölik, a *cs* hangot *tj*-vel stb. Eszerint az Ön említette nevek írása így helyes: *Sukarno* (kiejtése: *szukarno*; magyar beszédünkben természetesen hosszsan ejtjük a szóvégi *o*-t), *Djakarta* (kiejtése: *dzsakarta*), *Jogjakarta* (ejtése: *dzsogdzsakarta*).

A sajtóban meglehetősen összevissza állapot uralkodik az indonéz nevek írásában. Mai helyesírásunk elvei szerint általában meg kell tartanunk a latin írású nevek eredeti írásképet (A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 282. pont). A leggyakoribb indonéz földrajzi nevek írásában persze a meggyökeresedett hagyományt követjük: *Szumátra*, *Jáva*, *Borneó*, *Celebesz*, *Szunda-szoros* stb.

F. G.

Gyógyszertárban se legyen kizserelés! Erről a kérdésről Végh Pál gyógyszerésznek így írtunk:

A *kizserelés* szónak a gyógyszertárakban használatos értelmezésére vonatkozó részletes tájékoztatást megkaptuk és nagyon köszönjük. A kérdés — tudniillik az a kérdés, hogy a gyógyszertárakban hogyan nevezzék az említett műveletet — csakugyan nem egyszerű. Mégis az a véleményünk, hogy a logikátlan, ebben az értelemben nem megfelelő *kizserelés* szót valamiképpen mellőzni kellene.

Egy ötletet mindjárt fel is vetünk. Nézetünk szerint azt a helyet, ahol a kikészített gyógyszerformákat dobozokba, tubusokba stb. csomagolják, *adagoló*-nak vagy *adagolóüzem*-nek lehetne nevezni, magát ezt a munkát pedig *adagolás*-nak. Az *adagolás* szónak az alapjelentése: 'adagokra oszt, adagonként kimér'. Ezzel az alapjelentéssel nagyon jól megfér az az értelem, amelyet ezáltal ráruháznánk, hiszen az adagokra való szétbontással mindjárt együttjárhat ezeknek az adagoknak a dobozok, tubusok stb. segítségével való elkülönítése. S ha ez a szóhasználat megfelelőnek látszik, akkor a már kis dobozokban, tubusokban levő gyógyszereknek a szállítás céljából való ládába rakását bátran nevezhetjük *csomagolás*-nak.

G. L.

Ennek kapcsán. Császár Istvánnak vitája támadt munkatársaival. Ők hibáztatták az *ennek kapcsán* kifejezést, szerintük így helyes: *evvel kapcsolatban*; még azt is vitatták, hogy van-e egyáltalán ilyen szóalak nyelvünkben: *kapcsán*.

Hogy van *kapcsán* szóalakunk, azt könnyű bizonyítani azzal, hogy él a *kapocs* szó eredeti, konkrét 'áskapocs, ruhapapoc' stb. jelentésében. Hisz előfordulnak ilyen mondatok: „A két gerenda összetartó *kapcsán* repedés keletkezett.”

A *valaminek kapcsán* átvitt értelmű használata aránylag újabb fejlemény, de természetes, szabályszerű. Megtaláljuk A magyar nyelv értelmező szótárában is (3. köt. 1960.), a *kapocs* főnév szócikkében (a 7. pont alatt): „*Vminek kapcsán*: vmivel összefüggésben, kapcsolatban. *Előadásában a pesti árvíz kapcsán megemlítette Wesselényi szerepét a mentő munkálatokban.*” Még a következő idézetet olvashatjuk ott Mikszáthból: „Az öreg esküdt elővette [idéző végzéseit]... Ennek *kapcsán* alkalmat vett magának elpanaszolni az »iktató úr« előtt, hogy hitvány idöket élünk.”

Végül megjegyezzük, hogy az *evvel kapcsolatban* kifejezésnek *evvel* szavát már egy kissé népiesnek érezzük; szokásosabb köznyelvünkben az *ezzel* forma.

F. G.

Megjátssza magát. Nem szabadna a televíziónak ilyen kifejezést népszerűsítene — írja Koller György Vácra.

A *megjätssza magát* szókapcsolat (ssz-vel) a városi alsóbb köznyelvnek újabban divatozó kifejezése, különösen a fiatalok körében; nyilván ezért használták a televízió ifjúsági műsorában, alkalmazkodva a szereplők és a nézők nyelvhasználatához. Fölényes, nyegle színezete miatt valóban nem rokonszenves kifejezés; hiba és stílustalanság, ha újság, rádió és tv népszerűsíti a változatos, művelt köznyelvi megfelelőik rovására: *nem őszinte, színlel, tettet valamit, tetteteti magát; úgy tesz, mint(ha) . . . ; színészkedik, henceg, tréfál* stb. A kifejezés azonban nem mai; megtaláljuk már Móra regényében is: Ének a búzamezőkről. Lehet, hogy népi eredetű, szerkezete azonban mesterkélt, logikátlan.

K. M.

Az ember. Egy kaposvári levélírónk sérelmesnek, sőt megaláazónak tartja, hogy ezt a szót nálunk általános alanyként használják. Mi szükség van erre?

Sajnos, véleményével nem érthetünk egyet. Az általános alany kifejezésére a legtöbb nyelv használja az *ember* szót. Például a német: *man wird es sehen* = meglátják, *man möchte glauben* = azt hinné az ember, *man irrt sich leicht* = az ember könnyen téved. A francia *on* általános alany is azonos az alapnyelvi (latin) *homo* szóval, csak a hosszú évszázadok alatt megcsontult, megváltozott: *on dirait* = azt mondaná az ember, *on pense que . . .* = azt gondolja az ember, hogy . . . stb. Az *ember* szó és megfelelői ilyen értelmű használatának sok száz éves hagyománya van mindenütt. Miért kellene helyette más? Jól használható, félreértést nem okoz. Ha alkalmatlan volna feladatának betöltésére, akkor már nem élne, s a nyelv teremtett volna újat helyette.

R. L. G.

Zivatar a zivatar szél nélkül? Miért kell külön megemlíteni az időjárásjelentésben, hogy a zivatatok idején megélénkülő szél is lehetséges. Ha zivatar van, szél is van — véli dr. Szalai Kornél (Biharugra).

A *zivatar* szónak a meteorológiában valóban nem egészen ugyanaz a jelentése, mint amit a köznyelvben megszoktunk. Ezt a szót a meteorológusok ilyen értelemben használják: 'az a légköri jelenség, amelynek fő jellegzetessége az elektromos kisülés, a villám és vele járó dörgés'. A meteorológia szerint tehát lehet olyan zivatar is, amelynek jelentkezései (legalábbis messzebből) nem észlelünk szelet, csak villámlást s esetleg távoli dörgést. Ezért halljuk és olvassuk az időjárásjelentésben: *a zivatatok idején megélénkülő szél*.

A köznyelvben valóban azt is jelenti a zivatar szó, hogy 'viharos, szeles idő; vihar'.

R. L. G.

Színtartóság vagy színtartósság? Erre a kérdésre a Lőrinci Vattagyár értékesítési osztályának írtuk a következő választ:

A kéredezett szót így írjuk helyesen: *színtartóság*. Egy *s*-sel. Ez ugyanis a *színtartó* melléknév *-ság* képzővel továbbképzett alakja. Sem A magyar nyelv értelmező szótára, sem a nagy idegen nyelvi szótárak, sem a Helyesírási tanácsadó szótár nem ismer, illetőleg nem közöl *színtartós* vagy ebből képzett *színtartósság* szót. Az ilyen írást és ejtést nem ajánljuk, olyan népiesség lehet, mint az *esső* vagy a *szallag*.

R. L. G.

További. Borbély István helyteleníti levelében a *további* melléknév használatát ilyenféle mondatokban: „A villamos- stb. bérletek kiváltására *további* helyeket jelöltek ki”; „Két utas meghalt, *további* tizenegy pedig megsebesült.”

Helyesen látja Ön, hogy a *további*-val egy kissé visszaélnék mostanában. A *további* már régebben is rendetlenkedett nyelvünkben; például a következő kifejezésbeli főnévi

használatát évtizedek óta elítélik: *minden további nélkül* (a német *ohne weiteres* szolgálfordítása); helyesen: *azonnal, nyomban, menten, haladéktalanul* stb.; olykor úgy is jó, ahogy Simonyi Zsigmond ajánlotta: *minden teketória nélkül*.

Melléknévként sokszor más szavainkat szorítja ki, többek közt ezeket: *új, egyéb, más*; például az Ön első példájában ezt is mondhatjuk helyette: *újabb helyeket jelöltek ki*; vagy hogy félre ne érthessék: *újabb helyeket is jelöltek ki*. A további esetek, tények helyett ezt mondhatjuk, írhatjuk: *más vagy egyéb esetek, tények*. Olykor meg teljesen fölösleges a további használata, mint teszem az Ön második példájában: „Két utas meghalt, további tizenegy pedig megsebesült.”

A további ilyen értelmű melléknévi használatának túlságos elszaporodásában bizonyára a német, főként hivatalos nyelvi *weiterer, weitere, weiteres* a ludas. Természetesen nem lehet mindig hibáztatni; de ne engedjük káros, divatos szóként való burjánzását.

F. G.

Japán — japáni. Borsos Tamásnak arra az észrevételére, hogy logikátlan és félreérthető a *japán* melléknévi használata, így válaszoltunk:

A nyelvi alakok helyességében sokszor nem a logika, hanem a nyelv szokás, a kialakult nyelvhasználat a döntő. Így vagyunk a *japán — japáni* melléknevek esetében is, amelyeknek helyes használatáról régebben sok vita folyt. Az utóbbi években a *japán* alak szilárdult meg melléknévi értelemben is. A kisbetűs írás és a mondatbeli helyzet kizárja a félreértést. Az országnév és a népnév egyezésének vannak történelmi példái nyelvünkben: *francia, lengyel, stájer* — megyék *Franciába, Lengyelbe, Stájerba*; a *szittya* népnév is azonos voltaképpen a *Székithia* névvel. A magyarban egyébként is gyakran előfordul főneveknek melléknévi használata (pl. *arany — arany ékszer*). Ezek szólnának a *japán* alak használatával. A most érvényes akadémiai helyesírási szabályzat külön feltünteti a *japán, japánok* és a *japáni* alakot, az utóbbit ezzel a jelentésmegjelöléssel: Japánból való (pl. *japáni zsebrádió*). Másik jelentésárnyalata: Japánban levő, de nem japán; pl. Magyarország *japáni* követe. Ilyen különbségtevés talán nem is haszontalan.

A részleteket illetően hivatkozhatunk az Értelmező Szótárra.

K. M.

Minaré. Az Élet és Tudománynak 1965. április 1-i (13). számában, az Egerről szóló cikkben a régi török mecsettorony képének felirata így szól: „A *minaré*” (a szövegben is, a 602. lapon: *minaré*). Végh Endréné eddig úgy tudta, hogy *minaret* a neve az ilyen torony-nak. Miért kell a francia kiejtés szerint elhagynunk végéről a *t-t*? Vagy talán a *minaré* mást jelöl, mint a *minaret*? — kérdő.

Arabul *minar, minára*, helyesebben: *manára* a 'mecsettorony'. Eredeti jelentése: 'világítótorony'. Az arabból került át a törökbe. (Tudvalevő, hogy számos arab szó van a törökben; az utóbbi évtizedekben igyekeztek sokat török szóval helyettesíteni.) Törökül ilyenformán hangzik a szó: *minäre*. Ez került át a franciába; *t-t* kellett hozzáfűggeszteni, hogy a szóvégi *e* a kiejtésben el ne vesszen. A franciáktól vették át a németek, a végű *t*-vel együtt, sőt meg is kettőzték ezt a *t-t*, így lett: *Minarett* (ejtik is a *t-t*, röviden). Nekünk a németek adták tovább, eleinte azért olykor így is írtuk: *minarett*, de már régóta ilyen alakban él nálunk: *minaret*.

Az Élet és Tudomány-beli cikkben a törökös alakot használták, csak megnyújtották a végén levő *e-t* *é-vé*, a *finálé, nacionálé* stb.-féle idegen szavaink mintájára. Tehát nem kell a franciás ejtés utánzatát keresnünk a *minaré* alakváltozatban. Az előadottakból is kitűnhet, hogy mind a *minaré*, mind a *minaret* ugyanazt a fajta mohamedán imaháztoronyt, mecsettoronyt jelenti.

F. G.

Erkölcsei kopás. Hábel György osztályvezető azt írja levelében, hogy az utóbbi időben a műszaki és a közgazdasági irodalomban a berendezések, gépek korszerűtlenné válását *erkölcsi kopás*-nak nevezik, s azt is kifejti, hogy ezt az elnevezést logikátlanak, rossznak tartja.

Véleményével mi is egyetértünk. Az *erkölcsi kopás* kifejezés csakugyan zavaró alakulat, mégpedig azért, mert—mint a levélíró találóan megjegyzi—„a gépeknek nincs erkölcsük, tehát az nem is kophat el, ezenkívül az erkölcs nem is szokott kopni”. Mindenképpen tanácsos tehát mást keresni e megjelölés helyébe. Egy-két ötletet mindjárt felvetünk. Helyettesítésére, felváltására alkalmasnak látszik az *elavulás* kifejezés, amely értelmező szótárunk szerint valamely gépnek, használati tárgynak a fejlődése folyamán célszerűbb változat megalkotása, létrejötte következtében korszerűtlenné válását, a használatból való kiszorulását is jelenti. Ha olyan kifejezésre van szükségünk, amely nem a teljes elkorszerűtlenedésre utal, hanem csupán arra, hogy a szóban forgó gép már megindult a korszerűtlenné válás útján, tehát már valamennyit veszített korszerűségéből, használhatjuk az *el* igeikötő nélküli *avulás* szót is (pl. „Ennek a gépnek az *avulása* vagy *avulási foka, értéke, százaléka* stb. ennyi meg ennyi). Ezenkívül felhívjuk a figyelmét arra, hogy a közgazdasági szakirodalomban is találunk olyan kifejezést, amely alkalmas az *erkölcsi kopás* helyettesítésére, sőt talán a legmegfelelőbb erre a szerepre. Ez a *gazdasági kopás*. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában 1966-ban megjelent Vállalatgazdasági lexikonban ezt olvashatjuk róla: „*gazdasági kopás* (erkölcsi kopás) annak következménye, hogy a technikai fejlődés eredményeként egyre tökéletesebb, korszerűbb, nagyobb teljesítményű állóeszközök jönnek létre, illetve a régihez hasonló állóeszközök kevesebb munkaráfordítással, olcsóbban állíthatók elő”.

A *gazdasági kopás* megjelölés szakkifejezésként, ebben a jelentésben bízást elfogadható. Reméljük, hogy vagy ennek, vagy esetleg az *avulás*, *elavulás* szavak valamelyikének hatására az *erkölcsi kopás* elnevezés rövidesen maga is az „elavulás” sorsára jut.

G. I.

Mi lehet restancia? Hubay Sándor (Csurgó) levelében írja: azon vitatkoztak, hogy pontosan mi is a *restancia*. Kartársa szerint a néhány napja érkezett akárhány irat még nem *restancia*, akkor sem, ha nincs elintézve, „mivel elintézési idejük (8, 15, 30 nap, melyet törvény állapít meg) még nem járt le”. Őn azt állítja, hogy „ha olyan ügyirat érkezett, amely elintézést kíván, az *restancia*”, ha csupán egy-két napos is. Megnézte Őn az Idegen szavak kéziszótárát, s úgy véli Őn, hogy az Őnek ad igazat ezzel a magyarázatával: „hátralék, el nem végzett munka, maradék”.

Jól tesszük, ha beletekintünk A magyar nyelv értelmező szótárába is, ott szintén megtaláljuk a *restancia* szó magyarázatát, mégpedig ennek a szótárnak rendeltetésénél fogva tüzetesebben leírva. Íme: „Felgyülemlett munka, megfelelő vagy elegendő idő, munkaerő híján elintézetlenül maradt ügyek, feladatok, tennivalók (összessége, tömege); hátralék, maradék. *Nincs sok restanciája; restanciában van, marad; feldolgozza, elintézi a restanciát.*” Kiténik ebből a meghatározásból, hogy csak a „felgyülemlett” iratokat tekinthetjük restanciának, nem az újonnan érkezetteket; hangsúlyozottan azokat, amelyeket előbb el kellett volna intézni. Hiszen a *felgyülemlik* azt jelenti itt, hogy az elintéznivaló „lassanként felszaporodik” (Értelmező Szótár); „lassanként”, vagyis napról napra, nem tegnap, nem tegnapelőtt óta. A *restancia* szón tehát olyan elvégzendő hátralékos munkát értünk, amelynek el nem intézése valamilyen szempontból mulasztásnak számít. (Minálunk ilyen jelentése alakult ki a latin szónak. Más nyelvekben más az értelme.)

F. G.

A mai költők penetránsan egyéniek? 1966. március 20-án azt mondta Iván Szilárd a Kossuth rádióban: „A mai költők *penetránsan* egyéniek . . .”; Eyszrich Theodóra fönnakadt a *penetráns* szónak ilyen értelmű használatán, mert eddig „csak az oroszlán, a görény szagával kapcsolatban” hallotta ezt a szót.

Igaz, többnyire a *penetráns bűz*, *szag* kifejezést szokták használni, vagyis magyarul az *orrfacsaró* felel meg legjobban ennek az idegen szónak. A festőművész egy kissé szokatlanul, egyénien használta a szót. Latinul azt jelenti a *penetro* ige, hogy 'behatol valahová; átjár valamit, keresztülhatol valamin'; ennél fogva nagyobb szabadsággal, de a közhasználattól eltérően éppenséggel lehet mondani: *penetránsan egyéni*; ahogy ez is az.

F. G.

Timea. A név eredete felől érdeklődik Horváth Sándorné András hidáról, s azt is szeretné tudni, mikor van Timea napja.

Ez a név egy naptárban sem szerepel, sőt régi naptárakban, kalendáriumokban sincs nyoma. Sem nálunk, sem más országokban. Valószínűleg Jókai Mór alkotása, Az aranyember című regényének egyik főalakja, a szép török lány viseli. A regény utolsó lapjain (526.) Jókai maga megmagyarázza, hogy miért nevezik a leányt éppen így. A leány anyja ugyanis — írja — görög származású, és ezért adott görög nevet gyermekének. Valóban voltak hasonló nevek a görögben. Például *Timeia* (*Τιμαία*), *Timeasza* (*Τιμάσσα*) női, *Timeasz* (*Τιμέας*), *Timeiosz* (*Τιμαίος*) férfinévek. Nem valószínűtlen, hogy Jókai ezeket ismerte, hisz az ő korában még sokkal behatóbban foglalkoztak klasszikus — görög, latin — tanulmányokkal, mint manapság. Talán e neveket vette mintául.

Jókai azt írja regényében, hogy a szép május hónapban ünnepelte Timea a neve napját. (Jókai mindig így írja: *Timéa*.) Közelebről nem jelöli meg, de valószínű, hogy 3-ára gondolt, ekkor van ugyanis *Timót* napja. Általános szokás volt régebben, hogy azok, akiknek nincs azonos nevű védőszentjük, egy olyan szentnek, mártírnak az ünnepén tartották névnapjukat, akinek a neve hasonló hangzású, vagy pedig maga a szent valami más okból hozható összefüggésbe az illetővel (pl. nemzetiség vagy csak szimpátia révén). A *Timea* és a *Timót* (*Timotheus*) hasonló hangzásúak (igaz, hogy a *Timót* férfinév, de hasonló hangzású nőszent nem volt, és figyelembe kell venni, hogy az Andreák is András napkor, az Alexandrák meg Sándor, Alexander napján ünnepelnek). Mindkettő görög, mindkettőben benne van az 'érték, tisztelet, megbecsülés' jelentésű görög *timé* (*τιμή*) szó. A *Timotheus* név a kisázsiai görögök között igen népszerű volt (a *Timót* magyar rövidült alak).

Ezzel kapcsolatban még ezt érdemes megjegyezni: *Timotheus* a Diocletianus-féle keresztényüldözés alatt, 303 körül szenvedett vértanúhalált fiatal feleségével, Maurával együtt. A legenda szerint mindketten ugyanabban a pillanatban szenvedtek kereszt-halált. Ezért ünnepük is együtt van, május 3-án.

Természetesen nemcsak katolikus vallásúakra érvényes, más vallást követő Timeák is elfogadhatják névnapul.

R. L. G.

Honnan ered a tüsszentéskor mondott kedves egészségére! Barabás Károlyné azt írja levelében, nem tudja, miért mondják: *Kedves egészségére! Vádjék egészségére!*, ha valaki tüsszent, hisz a tüsszentés megfázást jelent.

Nem mindenki vélekedik így. Igaz, hogy megfázás velejárója is szokott lenni, de nem mindig betegség jele. Megszabadítja a nyálkahártyákat a nem odaváló idegen anyagoktól — mondja a legújabb lexikon, de a régiek is ilyenformán tudták: *Prüsszentéssel tisztítottatik az agy velő* (Comenius: Janua . . . 1643.) Geleji Katona I.: Titkok titka,

1645. vagy: *Az torna magvanak vize prüsszögést indít, el bágyadot betegöket föl sörkent* (Beythe A.: Fives Könyv, 1595.).

Sokféle babonaság fűződik a tüsszentéshez. Néprajztudósok ilyeneket jegyeztek föl az ország különböző területein: Aki esketéskor tüsszent, annak sok bajt fog okozni hitestársa. Hétfőn hármat prüsszenteni vakszerencse. Ha valaki csütörtökön reggel tüsszent, ez azt jelenti, hogy ha halászni megy, igen sok halat fog. Ha valaki hétfőn korán reggel tüsszent, azon a héten ajándékot kap. Stb.

Az ókorban is hol jó, hol rossz előjel volt a tüsszentés. Este szerencse, reggel szerencsétlenség előjele a rómaiaknál. Állítólag már ők is mondták: *Jupiter örizzen meg!* (esti tüsszentéskor), vagy: *Jupiter fordítsa el (tőled) e gyászos jelt!* (reggeli tüsszentéskor). Mások szerint jobb felé fordulva jó előjel (Catullusnál: *dextra sternuit approbationem*), bal felé fordulva rossz. Az Odisszeában is fontos szerepe van a tüsszentésnek. Az álruhás Odisszeuszt Pénélopé nagy tisztelettel és reménykedve fogadja, mert belépésekor Télemakhosz — szerencsés előjel — olyan nagyot tüsszentett, hogy majd összedőltek a falak. Propertius II. Elégiájában azt írja, jó előjel kísérte Cynthiája születését: Amor tüsszentése (*argutum sternuit omen Amor*). Pascal Gondolatok című művében tapasztalati igazsággént közli: A tüsszentés magába szívja, magába olvasztja a lelki tevékenységeket (*L'éternuement absorbe toutes les fonctions de l'âme*). Ez a szokás átkerült a kereszténységbe is, ilyen formában: *Isten áldjon, Isten örizzen meg* stb. (Larousse lexikon).

Érdekes adatokat közöl a tüsszentés körüli hiedelemről egy, a szabadságharc után írt napló. Ács Gedeon laskói református lelkész írta száműzetésében. Hadd idézzünk belőle egy kis részletet: „Prüsszentés, ha jobbról történik, jó, de balról, rossz omen. Szent Ágoston szerint a régiek lefeküdtek ismét, ha harisnyahúzáskor prüsszenteni találtak. Xenophón, midőn szónokolt, mellette egy katona jobbról prüsszentett, s ez jó omen volt. Themisztoklészról Plutarkhosz hasonlót beszél. Prométheusz első embere prüsszentett, mikor az öreg Titan közeledett hozzá a mennyből lopott tűzzel, s azóta a prüsszentés jó jel.

A rabbik szerint a prüsszentés hajdan halált előző jel volt, míg Jákob könyörgésére Jehova ezt meg nem változtatta. S ekkor eredt a szokás, hogy a prüsszentőnek jó napokat vagy éltet kívánnak.

Mások egy Nagy Gergely idejebeli dögvészcélról beszélnek, melyben az ember prüsszentéssel halt meg, s innen eredne a gratulálás, ha semmi baja. De ez nem állhat.”

A szokás eredete tehát a messzi múltba nyúlik vissza, kezdetét nemigen lehetne már kinyomozni.

R. L. G.

Finnugor Intézet a Sorbonne-on

Örömmel adjuk hírül a Magyar Nyelvőr olvasóinak, hogy a magyar nyelv és irodalom franciaországi oktatása jelentős állomáshoz érkezett: 1967. június 19-én hivatalosan is megalakult a párizsi egyetemen a „Centre d'Études Finno-Ougriennes”, mely megfelelő szervezeti keretet nyújt a tanulmányi munkához.

A Sorbonne-on 1962 óta, az első francia–magyar kulturális megállapodás aláírása óta folyik a magyar nyelv oktatása lektori szinten, az 1965–66-i tanévtől kezdve pedig magyar vendégprofesszorok meghívásával biztosította az egyetem az irodalom oktatását, s Aurélien Sauvageot professzor tartott finnugor összehasonlító nyelvészeti előadásokat.¹ A rendszerességre és a lehetőségek szerint teljességre törekvés sugalmazta az intézet létrehozásának gondolatát. Megteremtésében a szervező munka oroszlánrészre az egyetem egyik általános nyelvészettanárának, a magyar nyelvészettel is foglalkozó Jean Perrot professzornak jutott, aki már évek óta fáradozik azon, hogy előre vigye a finnugor nyelvek oktatását a Sorbonne-on.

Az új szervezet jelentőségének felméréséhez tudnunk kell, hogy a finnugor tanulmányokon nemcsak a nyelvészeti stúdiumokat értették az intézet létrehozói, hanem más, a finnugor népeket (elsősorban a finneket és magyarokat) érintő tudományágakat is. Így az intézet célja, hogy összefogja az említett népek nyelvére, irodalmára, történetére, néprajzi és zenei vonatkozásaira irányuló kutatásokat, s ezeket beillesse a saját oktató munkájába. Természetesen szoros kapcsolatokat épít ki az általános nyelvészeti, az összehasonlító irodalmi és történeti tanszékekkel az egyetemen belül, s keresni fogja a más országok tudományos intézményei felé vezető szálakat is, számítva ezeknek az intézményeknek a támogatására. A kapcsolatok létrehozásával, reméljük, lehetőség nyílik arra, hogy személyes találkozások szervezése útján is elősegítsük a finnugor tudományágak fejlődését.

A szilárd szervezeti forma megteremtése lehetővé teszi az egyetem hallgatói számára, hogy a magyar és a finn nyelvet, irodalmat és történelmet mint központi tárgyakat illesszék be irodalmi és nyelvészeti tanulmányaikba (certificat d'études hongroises, certificat de linguistique finno-ougrienne comparée), s mindazokhoz a szigorlatokhoz, ahol két idegen nyelvet ír elő a vizsgarend, másodikként a magyart is választhatassák. Ha figyelembe vesszük még azt a ténytet, hogy mindez a világ egyik legjobban ismert és legjobb hírű egyetemének keretében vált lehetővé, megállapíthatjuk: tettünk egy lépést az irodalmi lapjainkban megvalósítottunk vagy megvalósítandónak ítélt „frontáttörés” felé. Megvan a keret ahhoz, hogy olyan francia (és a világ minden tájáról jövő) értelmiségieket képezzünk,

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy Franciaországban már 1931 óta folyik rendszeres magyaroktatás az Elő Keleti Nyelvek Főiskoláján, ahol az 1966–67-i tanév végéig, nyugalomba vonulásáig Aurélien Sauvageot professzor volt a finnugor tanszék vezetője.

akik érdeklődnek a finn és a magyar kultúra iránt, s később e kultúrák alkotásainak lelkes híveivé és terjesztőivé is válhatnak, értékeiket bevihetik az emberiség köztudatába; magyar vonatkozásban a pusztá, a csikós és a gulyás kétségtelenül romantikus, de egyre üresebbé váló fogalmát igazi értékekkel helyettesíthetik. Azért lényeges ez a tényező, mert igen sokan összehasonlíthatatlanul hitelesebbeknek érzik értékeinket akkor, ha hirdetőjük nem magyar és nem külföldre szakadt magyar; eggyel több biztosságot érznek, hogy valódi értéket hordoz a mű, melyet eléjük adnak.

Meggyőző erőt képvisel a Finnugor Intézet léte a Magyarországtól elszakadtaknak vagy ezek leszármazottjainak is. Látják, hogy az a tudomány, az a kultúra, amely nevelte őket vagy szüleiket, nagyszüleiket, méltó a tanulmányozásra, méltó arra, hogy megőrizték, s figyelemmel kísérik a legújabb alkotásait is. Az 1966–67-i tanévben szerzett tapasztalatok — a hallgatók érdeklődése, a vizsgázók száma — biztatóak, s reméljük, hogy a Finnugor Intézet megszervezésével a következő tanulmányi időszakban még biztatóbbak lesznek.

Ginter Károly

Három nemzetközi nyelvészeti tanácskozás

1967 őszi idényének elején három jelentős nemzetközi nyelvészeti összejövetelen szereztek magyar résztvevők. Ez azt is jelenti, hogy a nyelvészet kutatása nemzetközi viszonylatban kiszélesedett, nagyobb mértékben számolhatunk a nyelvek megismerésében, kutatásában más országokkal és más nyelvek kutatóival való együttműködésre. Mivel pedig egy tudomány fejlődésében minden eredmény kihat a tudomány egész területére, ezért azt is remélhetjük, hogy a nyelvészet fokozódó nemzetközi kapcsolatai — közvetve — erősítik anyanyelvi kultúránk ügyét is.

1. Az első tanácskozás „A nyelvészek X. nemzetközi kongresszusa” (hivatalos francia nevén: *Xème Congrès International des Linguistes*) volt, Bukarestben (Románia Szocialista Köztársaságban) 1967. augusztus 28-a és szeptember 2-a között. Az öt évenként — a Comité International des Linguistes, vagyis a Nyelvészek Nemzetközi Bizottsága által szervezett kongresszusok sorozatában a II. világháború után sorra kerültek a következők: VI.: Párizs 1947-ben; VII.: London 1952-ben; VIII.: Oslo 1957-ben (vö. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: „A VIII. nemzetközi nyelvész-kongresszus” *NyK.* 60: 192–209); IX.: Cambridge, Massachusetts 1962-ben.

A bukaresti kongresszus az első, amelyet szocialista országban rendeztek, s ahová minden nehézség nélkül eljuthatott bárki a világ bármely részéről. (Ehhez képest a szomszédos Magyarország nyelvészei nem voltak megfelelő súllyal és számban képviselve.) Csaknem 1600 nyelvész vett részt mintegy 60 országból.

A nemzetközi nyelvész-kongresszus előadásainak nagy többsége elméleti kérdéseket helyezett előtérbe, még akkor is, ha ezt egy (vagy több) nyelv anyagán próbálta ki, mutatta be. Az előadások többsége angolul és franciául hangzott el. A kiemelt főelőadások a következők voltak: *O l g a h m a n o v a* (Szovjetunió): „A nyelvészet és a kvantitatív megközelítés”; *G i a c o m o D e v o t o* (Olaszország): „Az összehasonlító módszer és a jelenlegi nyelvészeti irányzatok”; *R o m a n J a k o b s o n* (Egyesült Államok): „A nyelvészet és a szomszédos tudományok”; *B e r t i l M a l m b e r g* (Svédország): „A szinkronia és a diakronia”; *E m i l P e t r o v i c i* (Románia): „A nyelvrodszerek egymásba hatolása”; *A. H o o d R o b e r t s* (Egyesült Államok): „Az alkalmazott nyelvészet időszerű kérdései”. A legnagyobb érdeklődést Jakobson és Petrovici referátuma keltette.

A mintegy félezer (húsz percre engedélyezett) többi előadást tizenhárom szekcióba osztották be. Ezek a következők voltak: 1. a nyelv elmélete; 2. szociolingvisztika; 3. nyelvföldrajz; 4. a nyelvtudomány története; 5. szemantika; 6. szintaxis; 7. a költői nyelv; 8. a gyermeknyelv; 9. pszicholingvisztika; 10. stilsztika; 11. nyelvtipológia; 12. nyelvpatológia; 13. egyéb. Ez a beosztás is képet adhat a kongresszus tematikai gazdagságáról.

A kicsiny számú magyar csoport aránylag szépen szerepelt; számos ülésen elnököltek, több előadást tartottak, és több ízben részt vettek a vitában. (Rajtuk kívül számos országból jöttek magyarok a kongresszusra; elsősorban a csaknem teljes létszámukban résztvevő romániai magyar nyelvészek.)

A főelőadások teljes szövegét kis füzetek formájában kézhez kapta minden résztvevő a többi előadások kivonatából készült külön kötettel együtt. Erre szükség is volt, mert az érdekes előadásoknak csak egy kis töredékét tudta mindenki meghallgatni. A kongresszus egész anyaga (előadások hozzászólásokkal együtt) nyomtatásban jelenik majd meg.

A kongresszus rendezése kitűnő volt. S bár ez az óriási méretű tanácskozás voltaképpen egy-egy résztvevő számára már áttekinthetetlen, mégis mindenkinek módjában volt úgy összeállítani a műsorát, hogy némileg tájékozódott az őt érdeklő tudományszak helyzetéről. Emellett — vagy talán ez előtt — a személyes kapcsolatok erősítése révén ez a kongresszus jelentős hozzájárulás volt a nyelvészek nemzetközi együttműködésének megerősítéséhez.

2. A második tanácskozást már részletesebben át lehetett tekinteni. Ennek címe: „Az ige grammatikája és szemantikája”. A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (Strukturális Nyelvészeti Osztálya) és az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Általános Nyelvészeti Tanszék) rendezte 1967. szeptember 7—8—9-én az MTA épületében. — A konferencia bizonyos mértékig folytatása volt egy 1964-i tanácskozásnak, amely a főnév kérdéskörével foglalkozott. A mostani összejövetel azonban tematikájában és résztvevőgárdájában nemzetközi jellegű volt; talán először fordult elő Magyarországon, hogy elméleti nyelvészeti témáról nemzetközi konferenciát rendeztek.

A tanácskozás kerekasztal jellegű volt; ez azt jelenti, hogy a körülbelül 20—30 résztvevő főként az előadások — közvetlen hangú — megvitatására összpontosította erejét. Ez tette lehetővé, hogy számos kérdésben igen érdekes véleménycserének lehettünk tanúi, résztvevői. Főleg a tipológia kérdésében alakult ki hosszú és termékeny vita.

A konferenciát **Telegdi Zsigmond**, az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékének vezetője nyitotta meg és **Tamás Lajos**, az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója zárta be. Elhangzott tizenhat előadás magyar, angol, francia, német és orosz nyelven. Az előadások listája — magyarul, illetőleg magyar fordításban — a következő:

Austerlitz, Robert (Columbia Egyetem, New York, Egyesült Államok): A finn ige morfológiája és a tipológia rejtélye (németül);

Balázs János (ELTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Budapest és Università di Roma, Róma, Olaszország): Az ige grammatikája és szemantikája a szintagma-tika szempontjából;

Deme László (MTA Nyelvtudományi Intézete és Comenius Egyetem, Pozsony, Csehszlovákia): A nulla-morfémás magyar igealakok strukturális helyzete és kommunikációs szerepe;

Enukidze, L. A. (Grúz TA Nyelvtudományi Intézet, Tbiliszi, Szovjetunió): Az ige struktúrája és szemantikája a grúz nyelv mondataiban;

Gáldi László (MTA Nyelvtudományi Intézet): Néhány probléma a franciá-kreol nyelvjárások igéjében (franciául);

Herman József (KLTE Román Nyelvek és Irodalmak Intézete, Debrecen): Az ige pozíciója a szintagmában, valamint grammatikai és szemantikai jellegzetességei — a késői latin szintagmák struktúrája fejlődésének tanulmánya (franciául);

Hutterer Miklós (Elte Német Nyelv és Irodalom Tanszéke): Az idő és mód kategóriájának összefüggéseiről (németül);

H. Molnár Ilona (MTA Nyelvtudományi Intézet): Igei vonzatstruktúrák a magyarban;

O. Nagy Gábor (MTA Nyelvtudományi Intézet): Az ige a magyar frazeológiai egységekben;

Pahalina, T. N. (SZTA Nyelvtudományi Intézet, Moszkva, Szovjetunió): Az ige a pamir nyelvekben (oroszul);

Perrot, Jean (Sorbonne, Párizs, Franciaország): Az igei szintagma struktúrájára vonatkozó problémák (franciául);

Szeliversztova, O. N. (SZTA Nyelvtudományi Intézet, Moszkva, Szovjetunió): A szemantikai elemzés és a szótárak (angolul);

Siro, Paavo (Egyetem, Tampere, Finnország): A tagadó igealakok szintaktikus komponense a finnugor nyelvekben;

Skalička, Vladimír (Károly Egyetem, Prága, Csehszlovákia): A grammatikai egységek komplexitása és az aspektus kérdése;

Temesi Mihály (Tanárképző Főiskola, Magyar Nyelvi Tanszék, Pécs): Az igealakok rendszere nyelvjárásainkban;

Zierer, Ernesto (Nemzeti Egyetem, Trujillo, Peru): A japán ige grammatikája és szemantikája.

A konferencia előadásait és hozzászólásait még 1967-ben kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete sokszorosított formában.

A háromnapos tanácskozásnak figyelemre méltó tudományos, tartalmi eredményei mellett nem lebecsülendő szervezési tanulságai is voltak. Úgy látszik, hogy a hazai, főleg magyar nyelvre irányuló kutatások számára igen hasznos a hazai nem magyar nyelvészek és a külföldi (magyar és nem magyar) nyelvészek segítségének igénybevétele. Természetesen a tapasztalatok kiéserelésének eredményei kölcsönösek.

3. A harmadik tanácskozás szervezeti keretei egészen újszerűek voltak a magyarországi nyelvészetben. — A KGST Tudományos és Műszaki Kutatásokat Koordináló Állandó Bizottsága és a Magyar KGST Kormánybizottság határozata alapján az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ — a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjának közreműködésével — Budapesten 1967. október 10–13-án szimpóziumot rendezett „Gépi (automatikus) fordítórendszerek kidolgozása és ezek alkalmazása” címmel.

A szocialista országokban folyó tudományos tájékoztatásra vonatkozó kutatások között jelentős helyet foglal el a gépi fordítás tudományos előkészítése. Az illetékes szervek úgy látták, hogy eljött az ideje annak, hogy a kérdéssel foglalkozó szakemberek első ízben összeüljenek, és többnapos munkaértekezleten megvitassák a gépi fordítással kapcsolatos elméleti problémákat. A tanácskozáson a nyelvészek vitték a fő szót, de igen értékes segítséget kaptak a matematikusoktól, logikusoktól, az információfeldolgozás és a dokumentálás szakembereitől.

A tanácskozásnak 30 résztvevője volt a következő országokból: Bulgár Népköztársaság, Csehszlovák Szocialista Köztársaság, Lengyel Népköztársaság, Magyar Népköztársaság, Német Demokratikus Köztársaság és Szovjetunió. — A szimpóziumon Kalmár László akadémikus, a magyar delegáció vezetője elnökölt. Az előadások és viták nyelve — a KGST előírásai szerint — az orosz volt.

A tematikáról némileg képet ad a magyar küldöttség előadásainak címe:

Botos Imre (Magyar Távirati Iroda és MTA Számítástechnikai Központ): Az adekvátság kérdései (az oroszról magyarra történő gépi fordítás) elemzésében;

Dömölki Bálint (Központi Statisztikai Hivatal, Információfeldolgozási Laboratórium): A kétlépcsős szintaktikai elemzés néhány kérdése;

Kalmár László (JATE, Kibernetikai Laboratórium, Szeged): Jelentés, szinonimia és fordítás;

Papp Ferenc (KLTE, Szláv és orosz nyelvi Tanszék, Debrecen): A szótár szemantikai komponensének gépi kidolgozása;

Sipőczy Győző (Budapesti Műszaki Egyetem, Gépészkar Idegennyelvi Lektorátus és MTA Számítástechnikai Központ): Az orosz előljárás kifejezések gépi elemzése;

Szépe György (MTA Nyelvtudományi Intézet): Grammatikaelméleti megfontolások a gépi fordítással kapcsolatban;

Varga Dénes (MTA Számítástechnikai Központ): A gépi fordítás stratégiája.

A szimpózium keretében az MTA Számítástechnikai Központban gépi bemutatót tartottak a gépi fordítás elemzési feladatainak körében.

A szimpózium előadásai megjelennek magyar és orosz nyelven az OMKDK kiadásában.

A vélemények kicserélése, megismerése után elmondhatjuk, hogy jelenleg a gépi fordítás kutatása továbbra is fontos komplex kutatási terület. Nyelvészeti részében előtérbe került a szintaxis és a szemantika kutatása két szinten is: a szilárd elméleti alapok létrehozása, valamint a gép számára alkalmas megoldások keresése szintjén. Természetesen számottevők a többi résztvevő tudományterületek hozzájárulása is.

4. A fenti tanácskozásokkal kapcsolatban több külföldi nyelvész tett látogatást Budapesten. Közülük hárman külön előadást is tartottak: **Paul L. Garvin** (Bunker-Ramo Corporation; Canoga Park, California, Egyesült Államok) és **A. Hood Roberts** (Center for Applied Linguistics; Washington, D.C.; Egyesült Államok), mindketten „Gépi nyelvészet az Egyesült Államokban” címmel; erre a két előadásra 1967. szeptember 4-én került sor a METESZ-AIOT Számítástechnikai Központja Gépi Fordítási Szakosztályában. — **Al. Ljuckanov** (Számítástechnikai Központ; Szófia, Bulgária) pedig 1967. október 14-én tartott előadást a Bolgár Kultúra rendezésében „Kibernetika és műfordítás” címmel.

Szépe György

AZ 1967. ÉVI, 91. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Babos Ernő</i> : A módszer fogalma és értelmezése	30
<i>Bakos Ferenc</i> : Szótártani tanulmányok	242
<i>Bakos József</i> : A „tanári beszéd” hangalakja 161. — Alinka	228
<i>Bán Valér</i> : A magyar nyelv oktatásának nehézségei és eredményei technikumunkban	101
<i>Békési Imre</i> : A szókép ismeretelméleti kérdései az oktatás szemszögéből.....	338
<i>Benkő László</i> : Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje	80
<i>Benkő Loránd</i> : Nyelvjáráskutatás és településtörténet	455
<i>Bihari Mihály</i> : A magyar nyelv törvényeinek érvényesülése a magas fokú gyorsírásban	132
<i>Bodolay Géza</i> : Gondolatok néhány nyelvi-helyesírási kérdésről	297
<i>Boros Ádám</i> : A rádió szó eredetéhez	102
<i>Boros Tibor</i> : Feze	355
<i>Bujka Gábor</i> : Miről vallanak József Attila verseinek tagadó elemei?	23
<i>Eckhardt Sándor</i> : Morva — Franciában 256. — Apatikárius	256
<i>É. Kiss Sándor</i> : Az ostor is <i>sebváltó</i> 102. — A <i>Budapest</i> helynév egy régi előfordulása	494
<i>É. Z.</i> : A szép magyar beszéd újabb országos középiskolai versenye	386
<i>Erdődi József</i> : Décsy Gyula: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft 96. — Finnugor rokonaink nyelvi műveltsége	265
<i>F. G.</i> Arkhimédész — archimedesi csavar 104. — Lapszemlét olvastunk fel 105. — Itten, ottan 106. — Turizmus — vendégforgalom 107. — Főzőtojás 107. — A -ként és az -nként összezavarása 145. — A 632-es műhely vagy a 632-es Műhely? 257. — Célbírók — célbírák 257. — Camping — caravanning — Magyar Camping és Caravanning Club 258. — Legmagasabb lojalitás 260. — Van-e <i>volúmen</i> szavunk? 260. — Kamarazenél — kamarázik 260. — Sugárfertőzés — sugárártalom — sugárbetegség 261. — A fizika állandói 379. — „26—27-ére hajló éjszaka” 379. — Magánénekes — szólóénekes 379. — Orvosember 380. — Menő 380. — Apacs — huligán 381. — Ivó paradicsomlé 381. — Anyagmozgatás — anyagmozgató 383. — Férjes vagy férjezett? 384. — A Beethoven név elválasztása 501. — Indonéz nevek írása 501—2. — Ennek kapcsán 502. — További 503—4. — Minaré 504. — A mai költők <i>penetránsan</i> egyéniek? 505. — Mi lehet restancia?	505
<i>Fabircius-Kovács Ferenc</i> : Anorak	222
<i>Fajcsék Magda</i> : A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1963	254
<i>Fodor István</i> : A <i>mesekönyv</i> és a jelöletlen névszói összetételek védelmében 12. — Megjegyzések a magyar tudományos stílusról 138. — Még egyszer a rádióról	229
<i>Fónagy Iván</i> : Füst Milán: Öregség	420
<i>G. L.</i> : Souvenir — Konzumturist 259. — Centrifuga — pörgető — pörgetőgép 260. — Értelmes legyen-e a fantázianév? 382. — Közgazdász vagy közgazda? 381. — Gyógyszertárban se legyen kiszereles 502. — Erkölcsi kopás	505

<i>Gergely Éva</i> : Mit mondanak a hangok?	407
<i>Ginter Károly</i> : Finnugor Intézet a Sorbonne-on	508
<i>Grétsy László</i> : Nyelvi játékok — nyelvi nevelés 171. — Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1966. november 10-i üléséről 109; Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1967. január 24-i üléséről 262; Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság április 13-i üléséről 263. — Fajcsék Magda—Szende Aladár: Miről vallanak a magyar szavak?	370
<i>Hajdú Mihály</i> : Adatok a személynevek földrajzi különbségének vizsgálatához ...	293
<i>Hopp Lajos</i> : Mikes javító tolla nyomában	149
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Perzselt lé és röstölt lé	359
<i>Implom József</i> : Megjegyzések egy hetilap helyesírásához	302
<i>K. M.</i> : KISZ-ista vagy kiszista? 104. — Részére — számára 105. — Megelégedéssel töltött vagy töltendő élet? 381. — Megjátssza magát 502. — Japán — japáni... ..	504
<i>Kálmán Béla</i> : A népetimológia helységneveinkben	1
<i>Kalmár Vera</i> : Az <i>alávet</i> túlzott használatáról műszaki szövegekben	104
<i>Kiss Jenő</i> : Burkus 230. — Észér 231. — Zakota	493
<i>Kiss Lajos</i> : Görvély 71. — Kuka 72. — Słownik staropolskich nazw osobowich [Ólengyel személynévtár]	79
<i>Kondássy Imre</i> : Sürgős teendő 256. — Egy régi névfejtés következményei	499
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A Miért szép? című verselemzés-gyűjtemény tanulságai ...	233
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Számártemetés 77. — Cár 78. — Mezei hadak	495
<i>Ladó János</i> : A MÁV-tól Tanzániáig	389
<i>Lotz János</i> : A magyar igeidők szemantikai elemzése	41
<i>T. Lovas Rózsa</i> : Arany János epikájának mondatformái	306
<i>Lőrincze Lajos</i> : Kodály Zoltán	113
<i>Margócsy István</i> : Krida	78
<i>Markó Imre Lehel</i> : A lakosság földrajzinév-ismeretének kérdése és a névgyűjtés ..	417
<i>Martinkó András</i> : Stílus és műfaji szándék	322
<i>Mező András</i> : Hangsúly és hanglejtés	182
<i>Nagy J. Béla</i> : Bir vagy bír?	405
<i>Nissilä, Viljo</i> : A Finn Névtani Archívum	465
<i>O. J.</i> : A -ként és a -nként összezavarása	144
<i>O. Nagy Gábor</i> : Prohászka János nyolecvanéves	108
<i>Ország László</i> : Gemkapocs 72. — Zipzár vagy cipzár? 226. — Jeremiád 259. — Dukkózás	358
<i>P. G. P.</i> : A volt műszaki vezető esete 103. — Férfiak, nők és szóvégződések	103
<i>Papp Ferenc</i> : Tölgéink 45. — Kiefer Ferenc: Matematikai nyelvészeti tanulmányok 250. — A buli és társai az Értelmező Szótárban 346. — Hallható-e a mimika?	377
<i>Pásztor Emil</i> : Hogy is írjuk: Népszabadságbeli vagy Népszabadság-beli? 378. — Főiskolai hallgatók helyesírás versenyei	450
<i>Petőfi S. János</i> : Általános nyelvészeti tanulmányok III.	246
<i>Puruczki Béla</i> : A Budapest helynév története	60
<i>R. L. G.</i> : Sziámi ikrek 106. — Tükröt — Tükröt 258. — Miért nem alapsor az alag-sor? 382. — A holdrakéta Holdat ért vagy földet? 382. — Köszönt valakinek 383. — Az árgyélusát neki! 384. — Buzgár — buzgáros — buzgárzik 384. — Pótutas 385. — Az ember 503. — Zivatar a zivatar szél nélkül? 503. — Színtartósság vagy színtartósság? 503. — Timea 506. — Honnan ered a tüzszentéskor mondott <i>kedves egészségére!</i>	506
<i>Reuter Camillo</i> : Malogya 65. — Pusztá Péter 365. — Cserfakéreg bocskor	479

<i>Rot, A.</i> : Magyar—ukrán és ukrán—magyar kétnyelvűség Kárpát-Ukrajnában ...	185
<i>Rozslyai György</i> : Vasár- és ünnepnap, Rövid szakmai gyakorlat, Címszereplő, Milénium ...	500
<i>Scheiber Sándor</i> : Bibliai közmondás Mikszáthnál 78. — További adatok a magyarországi Jeruzsálem-nevekhez ...	495
<i>Schram Ferenc</i> : Juhbújtatás 232. — Régi csárda- és fogadónevek ...	485
<i>J. Soltész Katalin</i> : A tulajdonnevek lefordíthatósága ...	280
<i>Sz. L.</i> : Kigazdálkodás 107. — Nyelvi vetélkedő a televízióban ...	264
<i>Szabó József</i> : A zárt ő-zés és az ö-zés a Tolna megyei Nagykónyi nyelvjárásában ...	209
<i>Szabó T. Attila</i> : Él a gyanúperrel ...	476
<i>Szabó Zoltán</i> : Az egyéni szépirói stílus jellemzéséről ...	328
<i>Székelly Artúr</i> : Betűgyakorlás-számítás a nyomdaiparban ...	496
<i>Szende Tamás</i> : Peter B. Denes—Elliot N. Pinson: A beszédlánc (A beszélt nyelv fizikája és fiziológiája) ...	374
<i>Szépe György</i> : Joshua Fishman: Hungarian Language Maintenance in the United States 253. — Három nemzetközi nyelvészeti tanácskozás ...	509
<i>Szepes Gyula</i> : Az atléta magasba vagy magasban ugrik-e? 20. — Megjegyzések a magyar tudományos stílusról 140. — Mondva csinált germanizmusok ...	115
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Cigánymiatyánk ...	484
<i>T. J.</i> : A magyar nyelvtani „esetek” száma ...	376
<i>Tóth Imre</i> : A legszebb magyar név ...	122
<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok ...	398
<i>Varga Dénes</i> : Az Ararát tövében ...	470
<i>Veres Péter</i> : Megfogta az anyját ...	256
<i>Vértes O. András</i> : Hóhányó ...	354
<i>Wacha Imre</i> : Fischer Sándor: A beszéd művészete ...	367
<i>Zongor Ferenc</i> : Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól ...	53
<i>Zsoldos Jenő</i> : Adatok nyelvünk történetéhez 73; Akta 73; Elvtárs 74; Fogláló 74; Gondatlan, gondatlanság 75; Honorárium 75; Informál 76; Jeremiád 76; Pakéta 76; Referál 76; Vigyázó szem 77. — Demagóg 217. — Adatok és jegyzetek 360; Azabb 360; Blúzos, frakkos 360; Csibuk 361; Díszter 361; Indiai damaszt 361; Jelvény 361; Kolléga 362; Koppint, kopogtat a szipirtó 362; Örömet ló 362; Pomagránát 362; Puszi 363; Revolúció 363; Seborvos 364; Torlasz 364; Világbéke 365. — Szótörténeti közlemények 488; Aszfalt 488; Eszmeforradalom 489; Família 489; Fusermunka 489; Ideológia 490; Kurta kocsmáros 490; Lélek kurafi 491; Riport, riporter 491; Udvarice, világice ...	492
<i>Zsolnai József</i> : A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata ...	191

Nyelvművelés 1—22, 115—44, 265—305, 389—419

Íróink nyelve 23—30, 149—60, 306—7, 420—49

Nyelv és iskola 31—40, 161—84, 338—45, 450—4

A nyelvtudomány műhelyéből 41—52, 185—208, 346—53, 455—75

Nyelvjárások 53—9, 209—16

Szó- és szólásmagyarázatok 60—78, 217—32, 354—66, 476—95

Szemle 79—100, 233—55, 367—75

A Nyelvőr postája 101—7, 256—61, 376—85, 496—507

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 104—7, 257—61, 379—85, 501—7

A Nyelvőr hírei 108—10, 262—4, 386—7, 508—12

SZÓMUTATÓ

A szómutató az alábbi cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza:

Papp Ferenc: Tőigéink (45—52), A *buli* és társai az Értelmező Szótárban (346—53); Hopp Lajos: Mikes javító tolla nyomában (149—60); Zsolnai József: A lakosság földrajzi-név-ismeretének vizsgálata (191—208); Szabó József: A zárt *ë*-zés és az *ö*-zés a Tolna megyei Nagykőnyi nyelvjárásában (209—16); Implom József: Megjegyzések egy hetilap helyesírásához (302—5); Ladó János: A MÁV-tól Tanzániá-ig 389—98); Pásztor Emil: Főiskolai hallgatók helyesírási versenye (450—4).

A, Á

Abaújszántó 1
ábécéskönyv 12
Abolmány — Bolmány 2
adagolás, adagoló, adagolózem 502
Adelheid — Etelka 282
adótáblázat 303
Ádám 129, 294
aeroport 189
ág 344
aggit 54
Ágnes 125, 293
Ágosta — Augsburg 286
Ágoston 129
Akadémia /Akadémiába — Akadémiára 86
Akasza 61
akta 73—4
aktív névismeret 193
aktuális jelentés 95
alagsor — alapsor 382
Alajos — Aloiz 296
alapnévkincs 193
alatt 87
alávet 104
Alekszej — Elek 284
Alfonz 129
algebrikus nyelvészet 250
Alinka 228—9

alkalmaz 85
állandó fn. 379
Alparét 5
Alpok 283
Alsólászló 5
alufól 397
Amadéfalva — Mádéfalva 2
Andok, Andesek 283
András, Andra 128, 294, 296
Andrea 125
Angelika 125
Angol Királyné 487
Anna, Anna Mária, Anikó, Anett, Anita; Panna 123—4, 293, 295
anorak 222—6
Antal 129, 294
anyagmozgatás, anyagmozgató 383—4
apacs — hulgán 381
Apahida 5
Apatakárius 256
Apollónia, Apolló 293, 295
ápu 54
Arany Ábécze 487
Arany Bárány 486
Arany Golyóbis 487

Arany Sas kávéház 487
Arany Szita vendégfogadó 487
Arhimédész — archimedesi csavar 104—5
ároskönyv 16
Árpád 128
áruvásárlási kölcsönlehetőség — az áruvásárlási kölcsön lehetősége 304
aszfalt 488
asszisztál 74
áta-bodába — áta-bodába 54
Attila; Attala — Attila 122, 128; 282
Attilda 61
Aurora — Hajnalka 283; Aurora cirkáló 289
autósszenvedély 303
az / azabb 360

B

bádoghab 401
bagócs 55
bagoly 372
Bajcsy-Zsilinszky 88
Bájkert 61
Bajom 5

baki 346
 Baláta, Balota (Balotay) 69
 Balatonszárszó 2
 Bárány fogadó 487; Bárány vendégfogadó 486
 Barkaszó 2
 baugat, baukkol 461
 bazár 189
 Beatrix 123—4
 Beauvoir Simonka 284, 288, 292
 Bécs — Wien 281, 286, 299, 301
 becsali 485
 Bécsújhely 286
 Beethoven, Bee-tho-ven 501
 behi 346
 bekekő 53
 Béla — Adalbert 282
 Belgrád 286
 Benedek, Benko 294, 296
 benyalós 54
 Beppo — Jóska 284
 Berekszó 2
 Berettyó 2
 Berlin 281, 286
 beszédhang — beszédhangzó 369
 betétkönyv 12
 Betsali 488
 betű 369
 Bibliothèque Nationale 290
 Billege 488
 binczk, biczkes 53
 bír — bír 405—6
 bivalylassúság 399
 bizonyos 140, 141—2
 blúzos 360—1
 bodáz 54
 Bódog — Félix 283
 bogárszem 399
 Boldizsár, Boldi 296
 Boldogkőváralja 5
 Bolmány — Abolmány 2
 Bolyai 88
 Boncida — Bonchida 2

bongyor; bongyor haj, kendő 54
 Borbála, Borbál, Boris 125, 293, 295
 Borberek 5
 borhegy 35
 Borneó 502
 Boroszló — Wrocław 286, 300—1
 borszeplő 54
 Boruda 61
 boszorkány 341
 (bőcső)rengetés 54
 Bőrhárisnya 286
 Brandenburgi kapu 288
 Brazília — Brasília 287
 Brecht/Bertholt ~ 88
 Bréma 286, 299
 Brezja 68
 British Museum 290
 bronzajak, bronz kebel, bronzkoszorú 402; bronzszobor 451
 Brüsszel 286
 Buda 60
 Budakalász 7
 Budapest 60—5, 494—5; Budapest főváros, környék, megye, vidék 64
 buchál'ter 189
 Bucus 5
 bugyigó 190
 Bukarest 286, 300
 bukra (áll, van) 54
 Bulesu — Solutor 283
 bulocska 189
 Burg 282, 288; Burg-theater 290
 burkus 230—1
 Burkus 231
 Búsító(i) kortsma 486
 bútor 190
 buvall 54
 buzgár, buzgáros, buzgárik 384—5
 Bűdösfa 9
 bűnbakválasztás 303
 Bűnbánya 488
 Büssü 2
 bűz 99

C

cár 78
 camping — kemping 258—9; camping — tábor 84
 capistráng 3
 caravanning — karavánozó 258—9
 Cecilia, Cicelle, Cili 295
 célbírák — célbírók 257—8
 Celebesz 502
 centrifuga — pörgető, pörgetőgép, szikkasztó(gép) 260
 Charlotte — Sarolta 282
 Chicago — Csikágó 300—1
 Chile 286; Chile — Csile 300—1
 cigánymiatyánk 484—5
 cigi 346
 címszereplő 500
 címtár 20
 cinterem 3
 cipzár — zipzár 226—8
 Clark Ádám 284
 Comedie Francaise 290
 Cornelius 283
 Czimbalmos kortsma 486
 Czethal kortsma 486

CS

Csaba 129; Csaba — Sabas 282
 csákányra (áll) 54
 csárda 485
 csárma, csármán beszélget 54—5
 császkirá 55
 csekkfüzet 20
 Csengős kortsma 487
 cseplész 55
 cseprős 55
 Cserepes korcsma 486
 cserfa 'éger' 480—4; cserfakéreg bocskor 479—84
 cserkő 54
 cseszelődik 55

csibuk 361
 Csicsér 488
 csiggenye — csitkenye 55
 Csikágó — Chicago 300—1
 Csile — Chile 300
 Csilla 125
 Csillag vendégfogadó 487
 csillagtollú 401
 csitkenye — csiggenye 55
 csobolyó — csobolló 54
 Csolnakoskút maládja 69—70
 csomagolás 502
 csótolog 54
 csöcs kortvély 54
 csukaszködik 55
 csumok 275
 csupor 190

D

daloskönyv 12
 Dancka — Gdansk 286, 300
 Dardanellák 283
 Dareiosz — Dárius kincse 105
 daru hosszában 55
 Dávid 294
 Delivár 61
 demagóg 217—22; demagógia 222
 Dembinszky 88
 Demeter, Demes 296
 derék 344
 Derüde 61
 Derzsida — Derzshida 2
 Diadalív 288
 diplomatie 492
 direktor 189
 disznótor 58—9
 díztér 361
 Djakarta — Dzsakarta 501—2
 dob 373
 dobzó 55
 domb 373
 Dorottya 125
 Dózsepalota 288

drágaszer 36
 Drezda 286; Dresden — Darázd 283
 drótnélküli telefon 230
 Dublin 286
 dufat 54
 Duco, duco 227, 358
 dukkó, dukkóz, dukkózás, dukkózó pisztoly 358—9
 du-méh 54
 Dunapentele, Dunaújváros 3
 düllöz 55
 dzsesszfelvétel, dzsesszkvartett 303

E, É

ébres 54
 ecetórlés 55
 Ede — Eduárd 282
 Edit 125
 Edmund — Ödön 282
 egészség /Kedves egészségére! Válgék egészségére! 506—7
 egyénice 492
 egyhamar — nem egyhamar 85
 egyház 374
 Eiffel-torony 288
 éjszaka — éjtszaka 88
 ékszer 36
 él a gyanúperrel 476—9
 eldobott lábú 86
 Elek — Alekszej 284
 élelemszer 36
 Elemér 129
 elevendül 55
 elfogadása esetén 140
 Elisabeth — Erzsébet 123—4
 eljárás — mód, módszer; módszeres eljárás; eljárás mód 31—40
 ellen 84
 elsőrendű fontosságú kérdés 141
 elv 40
 elvtárs 74

Elyüs 6
 Emánuel 499; Emanuel — Manó 282
 ember általános alany 503; -ember utótagú összetételek 380
 Ember 282
 eme 142
 Emerencia, Emera 295
 émöly — émely 55
 Endre 129
 énekeskönyv 12, 16; éneklőkönyv 17
 Engels Frigyes 284
 ennek kapcsán — evvel kapcsolatban 502
 ENSZ 290
 enyi erdő — enyi malom, enyi pusztá 55
 érdes 480
 Eri 125
 erkölcsi kopás — gazdasági kopás 505
 Erlau 290
 érme — érem 85
 Ernő 129
 értelmice 492
 Ervin 129
 Erzsébet, Erzsa, Erzse, Erzsi, Örzse; Elisabeth 123—4, 293, 295—6, 499
 esetén 87
 Esthonia — Esthonnya 283
 észér, észérkedik, észérés 231—2
 eszközöl 85
 eszmeforradalom 489
 Eszter 123—4
 Etelka, Etel 295; Etelka — Adalheid, Ottilia 282
 Etelvár 61
 Eugén — Jenő 282
 Eumenidák 283
 Európarádió 230
 ezen 142
 ezenteg 55
 Éva, Vica 125, 293, 295

F

fabulás-könyv 15, 16
 familia 489
 fáradság — fáradság 85
 farkasfog 55
 Farkas-pajtaji-dűlő 419
 farkas-ször 55
 fa-vágító 55
 fedélzet / az úrhajó ~e 85
 Fehér Galamb 486
 Fehér Ház 288
 Fehérló(i) kortsma 486
 Fehér rósa kortsma 487
 Fehérvár 2, 282
 Fekete kolostor 4
 Feketemalád 70
 felé 87
 Felicián, Filic 296
 Félix — Bódog 283
 fellebbezéssel él 85
 Fellógó kávéház 487
 Felmér 6
 felolvas (lapszemlét)
 105—6
 feltevésekre vagyunk
 utalva 141
 felvet 140
 Fény, Fényes 6
 Felsőlászló 5
 Felsőmalád 70
 Ferenc 128, 294
 férjes — férjezett 384
 Fészek, Fészek Klub 394
 feze 355—8
 fiatalos erdő 68
 FIFA 290
 Fischerbastei 291
 fizika — fizikus 103
 fizikai állandók — a
 fizika állandói 379
 fizikakönyv 13
 Flórián, Flóri, Flóris 129,
 296
 foglaló 74—5
 fogvíz 35
 Fokváros 286
 folytat 85
 fondorja 55
 fonnyadó 55

fonytyorodik 56
 Ford 227
 Foresde 61
 forrásjegyzék 14
 Fortuna vendégfogadó
 487
 foszter, fosztor 56
 földrajzkönyv 13
 földszín 401
 Földszín 6
 fölvetés-könyv 16
 fördő, fürdő 56
 főzelékszíni 401
 főzőtojás 107
 Francia 'Franciaország'
 256
 frakkos 360—1
 Franciska, Franci, Fran-
 cis, Francika, Franeka
 295, 296
 fucs 56
 fusermunka 489
 fül 344
 Fünfkirchen — Pécs 283
 fürdik 99
 fűszer 36
 fűszerkanál 19
 fű-szerszám 36
 fyzmalath, Fyzmalath 70

G

Gábor 128, 294
 Gabriella 123—4
 Galambos kortsma 487
 Gangos csárda 486
 gazda 189
 gazdasági kopás — er-
 kölcsei kopás 505
 gázpalack 19
 Gdansk — Dancka 286,
 300
 gem 227
 gemkapocs 72—3
 génye 54
 gerinyláda 56
 gérnye 56
 gersei ördögök 56
 Ghana 286
 Gizella 125
 gleccser kitörése 84

Gógányi csárda 486
 gombolyító kecske 54
 gondatlan, gondatlanság
 75; gondatlan — gond-
 talan 85
 Görbe kortsma 486
 Görgeti ám a Péter
 (Szent Péter) a hordó-
 kat! 56
 Görgőtox — Gördülttox
 — Görttox — Guritox
 382
 görvény — görvény 71—2
 Grác — Graz 300—1
 Gubatsi csárda 487; Gu-
 batsi kortsma 486
 gurgula, gurgulaszemű 56
 Guritox — Görttox —
 Gördülttox — Görgő-
 tox 382
 Güns — Kőszeg 283

GY

gyakorlatilag 85
 gyalul 190
 gyanúper, gyanúperrel él,
 él a gyanúperrel 476 —
 9
 gyászfal 402
 gyémántoz 310
 gyermekerdő 68
 gyógyító-könyv 16
 gyógyszer 36
 gyógyszerkönyv 12, 15
 gyorsírás — rövid, rövi-
 ditett, szapora kiha-
 gyásos írás 133
 Gyöngyös 488
 Győr — Raab 281
 György 294
 Györgyi 125
 Győző 129; Győző — Vik-
 tor 283

H

Hadpatak 6
 Hága 286
 hajdina köntös 480

hajlik / 26—27-re hajló
éjszaka 379
Hajnalka 125; Hajnal-
ka — Aurora 283
hajnalnyelv 400, 401
Hájó 2
halott-fényű 402
hályog mogyorófa 54
hang — hangzó 369
hangszín 369
Hármas határi csárda 486
Három Rósa vendégfo-
gadó 486
Három szív vendégfoga-
dó 487
Hattyú vendégfogadó 487
Havanna 286
Haynauda 61
hecsepecs 54
Hedvig 125
hegyett 56
Hegykő 6—7
Heinrich — Henrik 284
héja-kút 54
Hejő 2
Helesfa 6
Helsinki 286
Hencida 2
Henry, Henri — Henrik
284
Heros — Levente 283
Hét elector kávéház 487
Hetten vannak, mint a
gersei ördögök 56
hétvég — víkend 84
hevez 56
Hidegföld 7
Hidegség 7
Hidegvölgy 7
hidlófa 56
Hieronimus, Hierim 294,
296
himes tojás 56
himlő 99
hírközlési minisztérium
84
históriás-könyv 16
hód-vas 56
hogy ha — hogyha 304
hóhányó 354—5

Holdat ér — földet ér
382—3
holló-vérer 402
holova 'elnök' 189
homóopátice 492
Honderű 60—1
honorárium 75
hovatartozás 141
hőmérséklet-határ 303
Hradčany 282
huligán — apacs 381
Hunvár 61
húshajnal 400, 401
huzmány 56

I, í

Ibolya 125
ideológia 490
Ignác 294
Ikermarót 61
Ilona, Ila 293, 295
Ildikó 123—4
imakönyv, imádságos
könyv 12—20; imád-
kozó könyv 16, 17
immodice 492
Imre 129, 294
indiai damaszt 361
informál 76
irányában 85
író-könyv 16
ismerettár 14
Isten 99
István 128—9, 294
Istvádi, Istvánhely,
Istvánhíd 61
itten 106
Iván 129
ivólé, ivóparadicsom, ivó
paradicsomlé 86, 381
Izsák-székesegyház 289

J

Jacques — Jakab 284;
Jakab 294
János, Janis 129, 294, 296
japán — japáni 504
Jászvásár — Jaši 286
Jaures 84

Jáva 502
jazz — dzsessz 303
jelvény 361—2
jegyző-könyv 16
Jenő 129; Jenő—Eugén
282
jeremiád, jeremiáda 76,
359
Jolánta — Jólánka 283
Jóska — Joe, Beppo 284
József 129, 294
Judit, Juda, Judita, 125,
293, 295
juhászdél 54
juhbjúttatás 232
Julia, Júlia, Julianna
123—4, Juli, Julia, Ju-
lis 293, 295
Julius — Gyula 282

K

kadarka ne taszigálj 54
Kafka / Franz ~ 88
kagyiló 57
Kairó 286
Kajászó 2
kalamász 57
kalinkó 56
kalisztál 56
Kálmán
Kálvin 285
kamarázik — kamaraze-
nél 260—1
kandoktor — konduktor
3
kankalék 57
kantátahangverseny 303
kantus 54
kányavas 56
kanyul 56
kapa 56
Kaparósi csárda 486
Karakó 54
Kárásztelek 7
karavánozó — caravan-
ning 258—9
karélat 56—7
karfiol — kerti fiola 3
Károly 128, 294
Károly-híd 288

Kárpátok 451
 kásavirág, kásaviola 461
 Kassa — Košice —
 Kaschau 281
 kaszta-dió 54
 katakol 54
 Katalin, Kata, Kati
 123—4, 293, 295
 kategorice 492
 katolikus 4
 kátrányfolyam 402
 kecmereg 57
 kegyszer 36
 Kehida 2
 Kékesd 7
 Kék ketske vendégfogadó
 487
 kelekólál 57
 kelentyű 57
 Kemenes erdő 57
 Kemény Szív 286
 kemping — camping
 258—9; kemping, kem-
 pingez — tábor, tábo-
 roz 259
 kenderlátó 57
 kepe 57
 képeskönyv 12, 16
 kertészkönyv 16
 kerti fiola — karfiol 3
 keservesen 190
 Keszthely 4
 két — kettő 85
 Két medve fogadó 487
 Ketskés tsárda 486
 Kettenbrücke 291
 Kétt fátzán 487
 kézbesít — kikézbésít 85
 kezd 99
 kiáltó 57
 kigazdálkodás 107
 kihagyásos írás — gyors-
 írás 133
 kikézbésít — kézbesít 85
 kiobbant 85
 Kiesd 61
 kinde 271
 Királyhegye (=Königs-
 berg, Kalinyingrád)
 286

kisasszony 190
 Kisháza 7
 Kistanya malád 70
 KISZ 302
 KISZ-ista — kiszista 104
 kiszerez, kiszerezés 502
 kívánok 85
 kivilágos kivirradatig 372
 Klára, Klári, Králi 125,
 293, 295, 296
 Kodak 227
 kocaterv 86
 kocsony 54
 Koldus 70
 kolléga 362
 Kolozsvár 286
 Kolumbusz 285
 kőmángyiroka 189
 Konrád — Radó 282
 Konzumturist 259—60
 Kopernikusz 285
 kópicz 57
 Koplál csárda 486
 kopogtat 362
 Koppányszántó 1
 Koppenhága 286
 Koppint 362
 kórál 57
 koresma 485
 Kordillerák 283
 koromorrú 402
 korona 344
 Koslató 488
 Kovai Julis kortsmája
 486
 kovályit 57
 Kozmás 7
 köből 58
 könnyebb 452
 könnyörgő-könyv 16
 Kő pintze kortsma 486
 Kőszeg—Güns 283
 köszönt valakinek 383
 kötszer 36
 következőképpen 141
 közgazda — közgazdász
 381
 közbéke 365
 közel sem 118—9
 közért 133

köznyelv 365
 Krakó 286; Krakko —
 Kraków 299—3
 Kreml 282, 288
 krida 78
 krimi 346
 Krisztina 125, 293
 krónikakönyv 16, 17
 kuka 72
 kulturált 85
 kurta csapszék, kurta
 kocma, kurta kocsmá-
 ros 490—1
 kutacs 189
 Kutzorgó kortsma 487
 kutyadobzó 55
 Kutyakapárosi csárda
 486
 Külső Csárda 488
 küsü 54

L

láb 344
 Lago Maggiore 282
 Lajosda 61
 lajstromkönyv — lajstro-
 mos könyv 16—8
 Lánchíd 282, 291
 lány — leány 373
 lapszemle 105—6
 László 128—9
 leánykodik 54
 lebuj 485
 Lebuj 487, 488
 Lebuki kortsma 487
 lécskál, lécskáló 57—8
 legény 189
 legmagasabb lojalitás 260
 Lehelde 61
 lekanyul — lekonyul 56
 lekeija 189
 lélek kurafi 491
 Lengyelország 282
 Lenti 8
 lényegében 85
 lényegice 492
 lépés 40
 leszögez 119—22

letakarás — letakarítás 85
 létlen 54
 Levél 8
 Levente — Heros 283
 lexikális 95
 lifeg, lifeg-lafog 58
 ligetestül 58
 Linka 229
 Lipcse 282, 286; Lipcse — Leipzig 299
 Lisszabon 286
 lisztel 58
 lomba — lómba, lómbáz, lómbitál 58
 London 286
 lóstol, lóstolás, lóstoló 58
 Lőrinc 294
 lőszér 36
 Luca, Luci 295
 Ludvég(falva) 8
 lufi 346
 lutheránus 4
 Luxemburg — Luxembourg 286

M

Madéfalva — Amádéfalva 2
 Madrid 286
 magánénekes — szólóénekes 379–80
 magasba — magasban ugrik 20–2
 Magdolna, Magda 295
 magnofon — magnetonfon 85
 Magosda 61
 magyal, magyola 66
 Magyar Camping és Caravanning Club — Magyar Táborozók és Lakókocsizók Köre 258–9
 Magyarország 282
 magyola 1. magyal majomsziget 399
 Makó — Makófalva 2–3
 makuláló-könyv 16

Malachpataka, Malahpataka, Malachwser 70
 malacvilágosság 399–402
 malád, Malád 69–70; Maláderdő 68; maládi fűzfa 69; Maládja 69
 malágy, malagya, málágya; malágyfűz, malágyvessző 66, 69–70; 1. még: magyal, magyola; malát; malogya
 malát ~ maláta ~ malota; Malát, Malata 69–70; maláta-fa, malati fa 69; malátfűz 69; malátos 69–70; Malátosér, Malátpataka 70; 1. még: magyal, magyola; malágy, malogya
 malica 278
 malogya, maloggya; malogyafűz, malogya, fa [malogya] tölgy 65–70; 1. még: magyal, magyola, malágy, malát
 malozsa — mazzsola 66
 Manci 353
 Mann 282
 Manó — Emánuel 282
 maradandó 310
 maradéktalan 85
 Margitsziget — Margareteninsel 283
 margó 85
 marha 187
 marhaterv 86
 Mária, Mari, Marika, Mári, Márka, Maris, Marianna 123–4, 293, 295, 296
 Márton 294
 Marx Károly 284
 maszek 134
 mathematicae 492
 Mátyás 129, 294
 MÁV 302
 MÁVAUT 133
 mazzsola — malozsa 66

medika — medikus 103–4
 mēdoszmōtr 189
 mēdszesztrā 189
 Medvés korcsma, Medvés vendégfogadó 487
 megcesez 55
 megfelelő 85
 megfogta az anyját 256
 meggurguláz 56
 meggűrűzködik 56
 megjátssza magát 502–3
 megkaréloz 57
 meglátás 85
 megparipásodik 85
 megtonkul 58
 megyevetélkedő 303
 Melbourne 300
 Melinda 125
 menő, nagy menő 380–1
 meó, meós, meózás, meózik 391
 méregpohár 19
 mesedráma, mesefilm, mesegyűjtemény, mesejáték 14; mesekönyv — meséskönyv 12–20; mesemondó-könyv 16; mese opera, meseoperett, meséskötet, mesesorozat, meseszöveg 14
 mester-könyv 16
 Messzelátó csárda, Messzelátó kortsma 486, 487
 mezei hadak 495
 Mexikó — Mexico (cincad Mexico — Mexico City) 286–7
 Mihály, Misa 129, 294, 296
 Miklós 294
 millennéum — millenium 501
 minaré — minaret 504
 mini 346
 mintakönyv 12, 13
 mint olyan 85

Misefa 8
 mlad', mladina. Mladgya,
 Mladje, Mladilez 67—9
 mód, módrend, módszer,
 módszertan, módszer-
 res eljárás; vö. eljárás
 31—40
 mokaszin — mokasszin
 373

Monaco 286
 Mónika 125
 Mont Blanc 282
 Mórighida — Morcida 2
 Morva 256
 Moszkva 286
 MSZMP 133
 musical tragedy 84
 mustra-könyv 16
 műhely — Műhely 257
 műszer, mű-szerszám 36

N

nadár 54
 Nagy-Budapest 64
 Nagyerdei csárda 487
 Nagyfalva 8
 nákovicz 54
 Nándorfehérvár 286
 nap mint nap, napról
 napra 115—7
 napirend / a ~en tartják
 a kérdést 140
 NATO 290
 ne — nem 87
 Nekeresd 488
 népámitó, népbarát, nép-
 bolondító, népcsaló,
 népfelvilágosító, nép-
 hős, népizgató, nép-
 követ, néplázító, nép-
 szabadító, népszónok,
 népügyvéd, népvezér
 222
 népszabadságbeli — Nép-
 szabadság-beli 378—9
 névismeret, aktív, pasz-
 szív ~ 193
 névjegyzék 20
 névkincs / alap~, perife-
 rikus ~, teljes ~ 193

New-York 300
 nincs 99
 NOB 290
 noblesse 310
 Norbert 129
 nótáskönyv 12
 Notre Dame 288, 289
 Nowy Targ — Új Vásár
 286
 nylon 227

NY

nyelvkönyv 12—13
 nyírettyű 85
 nyírfakéreg bocskor 430
 nyugi 346

O, Ó

objektum 198
 ocserety 189
 Óhalász 257
 okafogyott 85
 oktatás alakja — oktatás
 módjai, oktatási mó-
 dok 38, 39
 Oldalfala 8
 ólomöklű 401
 olvas (lapszemlét) 106
 Onar 271
 Orbán 294
 Oroszlány kávéház 487
 Orsolya 499—500
 orvoseMBER 380
 Osló 286
 ottan 106
 Ottilia — Etelka 282
 Ottó 129
 Ottomány 8
 ováció vki ellen 84
 óvszer 36

Ö, Ő

Ödön 129; Ödön — Ed-
 mund 282
 öklik 58
 ökonomikus — ökume-
 nikus 84
 öl fn. 85
 ölt 372

ördög 341; ördög gátja
 54; Heten vannak, mint
 a gersei ~ök; az ~ veri
 a feleségét 56
 örökön örökké 372
 örömet lő 362
 Örzse 295

P

pagéta, pagetta; pakét,
 pakéta 76
 Pál 294; Paulus, Pauló —
 Pál 284
 paláczol, palázul 58
 Palesztina /Kis-Palesz-
 tina 495
 palóczfű 54
 panaszkönyv 13, 15, 17,
 19—20
 Panna 293, 295
 papagájhajnal 400, 401
 paprikaujj 401—2
 papsaláta 54
 paradicsomlé — ivó para-
 dicsomlé 86
 parancskönyv 13
 páriás-könyv 16
 Párizs 299, 300
 pár-lug 54
 passzív névismeret 193
 patika — patikus 103
 parv 'komp' 99
 patyóka 54
 Paulus, Paulo — Pál 284
 páznát 58
 Pécs — Fünfkirchen 283
 Pecsényéd 8—9
 Peking 286
 példát szolgáltat 141
 penetráns 506
 péntekente 86
 Pentele 3
 Percz vendéglő 487
 pergel, pergelt leves
 359—60
 periferikus névkincs 193
 Perlak 9
 perzselt lé 359—60
 Pest 60
 Péter 129, 294

Petronella, Petrona 295
 Pietari 'Péter' 4
 pipacsbíbor, pipacsbűbor
 400—1
 Piroska 125
 Pisa — Píza 300—1
 Platón — plátói szere-
 lem 105
 Plattensee 290
 polgazd 134
 pomagránát 362—3
 Pont Neuf 288, 289
 Pont Vecchio 288
 porong, porongvessző 70
 Porvár 61
 pótutas 385
 pozdora 67
 Pozsony 286, 301
 pörgető(gép) 260
 practice 492
 Prága 286, 300
 pràszha 189
 pratál 67
 pràzdnyik 189
 prédikációs könyv, pré-
 dikáló könyv 16—7
 publice 492
 puser ~ fuser 489
 puszi 363
 Putri csárda, Putri korts-
 ma 487
 Pusztá Péter 365—6
 Pustasomorja 2

R

Raab — Győr 281, 290
 Rác városi kortsma 487
 rádió 102—3, 229—30
 rádióállomás, rádióbe-
 szélgetés 229
 rádió-távbeszélőintéz-
 mény 236
 rádió telefon 230
 Radó — Konrád 282
 rajzfilmfigura 303
 rakodik — rakódik 88
 raktár 190
 rándolódik 54
 Ravasz Róka 286
 referál 76—7

regekönyv 16
 remont 189
 rendes 189
 rendszer 35, 36
 rengetés 54
 Répcebánya 9
 restancia 505
 részére 87; részére — szá-
 mára 105
 Retek korcsma 487
 revolúció 363—4
 Reykjavíh 286
 rézarc, réz-hajlás, réz-
 homlok, rézorca 402
 Rezső — Rudolf 282
 rhapsodice 492
 Ria 124
 Rio de Janeiro 300
 rigyázik 58
 riport, riporter 491
 Róma 286, 299, 300
 Rongyos csárda 487
 Róza, Rozi; Rózsa, Ró-
 zsi; Rozál, Rozáli, Ro-
 zália 293, 295, 296
 Rózsafa 9
 rozsdalevelű 402
 röstölt lé 359—60
 Rött ökör kortsma 487
 rövid / Ki húzza a ~
 ebbet? 85
 rövid, rövidített írás —
 gyorsírás 133
 rövid ital 85
 Rudasi csárda 487
 Rudolf — Rezső 282

S

Sabbas — Csaba 282
 Sacré Coeur 289
 sági határról 54
 Sainte Chapelle 289
 Saint-Germain-en-Laye—
 Szent Germán 286
 Salpeter, salpêtre, salpi-
 etari 4
 Samarja 2
 Sámuel 499
 Sándor 128
 San Marco 288—9

Santa Croce 289
 Sára 294; Sarolta — Char-
 lotte 282
 sarjerdő 68
 sarmalódik 58
 Sárszegh 488
 Sárvár 61
 Sárvásár 9
 Satu Mare 11
 seborvos 364
 sebváltó 'sebességváltó'
 102
 segítőkzik 59
 sertésterv 86
 sétál 190
 Shell 227
 Solutor — Bulcsu 283
 Solyomszem 286
 Soma 283
 som-szeg 54
 sorrend 35
 Souvenir 259—60
 sömönti körtvély 54
 sörpalack 19
 statistice 492
 Steinamanger — Szom-
 bathely 283
 Stern fogadó 487
 Stockholms 286; Stock-
 holms — Istókkalva 283
 studi-buli 346
 Stuhlweissenburg 290
 sugárártalom — sugár-
 betegség — sugárfer-
 tőzés 261
 Szukarno — Szukarno
 501—2
 svajna — svejna 189

SZ

Szabadbáránd 9—10
 szabadkozik — szabadodik 3
 Szabadság-hegy 282
 száj 344
 szájszámra 310
 szaladandó 310
 számadó-könyv 16
 számára — részére 105
 számártemetés 77—8
 számkönyv 15

számlakönyv 13, 15
 számottevő 141
 számszeríj 3
 számtankönyv 13
 számtartó-könyv, szám-
 vető-könyv 16
 Szántó 1
 szapora írás — gyorsírás
 133
 Szarvas 2
 Szarvas fogadó 486, 487
 szarvasmarha-ankét 86
 Szászfa 10
 szegfű-körtvély 58
 szégyell, széggell, szíggell
 461
 széke ~ szike 'sárgája' 58
 széketárka 'titkárnő' 189
 szélevény 54
 Szélezs-gyöpp 419
 szem 344
 Szemeria 2
 szeme széke 58
 szemszinű 401
 szemtelen 372
 Szende — Mansuet 283
 szénlapát 12
 Szentélek 10
 Szentgallen 286
 Szentgerlice 10
 Szent Germán — Saint-
 Germain-en-Laye 286
 Szent István-székesegy-
 ház 289
 Szentmária 2
 Szent Márk-székesegy-
 ház 289
 Szent Mihali korsó 54
 Szent Pál-székesegyház
 289
 Szent Péter-székesegy-
 ház 289
 Szentpétervár 286
 Szentrontás 10
 Szent Vitus-székesegyház
 289
 szer 34—7
 szerkönyv, szertartás-
 könyv 13
 szerződik 85

szíami ikrek 106—7
 szike ~ széke 'sárgája' 58
 szikkasztó(gép) 260
 szikra-távbeszélőinté-
 zmény 230
 Szikszó 2
 szil'rada 'községi tanács'
 189
 Szilvagy 10
 Szilveszteri kabaré-is-
 métlés — a szilveszteri
 kabaré ismétlése 304
 Szilveszterkor — szilvesz-
 terkor 303
 színtartóság — szintar-
 tósság 503
 szipirtyó 362
 Szityó csárda 487
 szóban forgó 141—2
 szólam 369—70, 420
 szólcenekes — magán-
 énekes 380
 Szombathely — Stein-
 amanger 283
 szomj 373
 szótár 20
 szösz-bor 54
 szövegkönyv 13
 szprāvka 'igazolás' 189
 sztudentka 189
 Szulimán 10
 Szumátra 502
 Szunda-szoros 502
 Szürke Bagoly 286
 Szürszabó kortsma 487

T

tábor — camping 84
 Taddeus, Tadás 296
 tálca 3
 Tamás 128
 tanalak 38
 tanszer 36
 tantárgyi módszertan —
 tantárgypedagógia 39
 tápszer 36
 távolba — távolban ug-
 rik 20—2
 távolról sem 117—9

technika — technikus
 103—4
 Téli Palota 288
 teljes névkincs 193
 Tell Vilmos 284
 tere — téri 87
 Terézia, Teréz, Teréza,
 Tera 294, 296
 Tetei csárda 487
 thaiföldi ikerpár 106—7
 Thorn—Toronya 286
 Tibor 129
 Timea 125, 506
 Timót, Timotheus 506
 TIT 133
 titkárnő 190
 Tóbiás, Tóbis 294, 296
 Tokio 286
 Tolsztoj Leó 284
 tonka 58
 torlasz 364
 Toronya (— Torún,
 Thorn 286
 Toulouse 300
 további 503
 Tower 288
 többirányú 141
 Töltés 205, 206
 tömegbujtogató 222
 törvénykönyv 13, 15, 16,
 19, 20
 tudódeny 189
 tsz 133, tsz — Tsz 302
 tubarózsa 3
 Tuileriák 283
 tulajdonában áll 85
 turizmus — vendégfor-
 galom 107
 Torún—Toronya 286
 TÜKER 133
 tükör / tükröt — tükröt
 258
 Tünde 123
 tűnik 85
 tv 134; tv — Tv — TV 302
 U, Ű
 Ubul — Ubaldus 284
 udvarice 492
 Uffizi 288

ugrik / magasba, távol-
ba — magasban, távol-
ban ~ 20—2
ugyanakkor 85
úgy tűnik 85
újesztendő — új esztendő
304
Új Vásár — Nowy Targ
286
Újvidék 286
UNESCO 290
úr 372
utca 3
utolv 309

Ü, Ű

Üdvlak 61
ülhely 35
űrömpohár 19
ütem 420—1

V

vak csapszék 490
Valdhíd 10—1
valló-bor 53
való 85
vár 282
vargánya 58
város 189
város-könyv 16
Varsó 286; Varsó — War-
szawa 299—300
vasaló 190
vásár 190
vásár- és ünnepnap 500
vashabú 401
vas-színű 402
vászonfény 402
vázlatkönyv 13, 17
vb 133
Velence 286
Velnük 2

vendégfogadó 485
vendégforgalom — turiz-
mus 107
vénykönyv 13
ver / Az ördög veri a fele-
ségét 56
Vércsorog 11
Veres Kakas vendégfo-
gadó 487
Verne Gyula 284
Veronika, Veron, Verona
125, 294, 296
verseskötet — verskötet
14; verseskönyv 13
Vér sor 200, 205
Vérvolgy 11
vetélkedősorozat 303
vetővargánya 58
Vica 293, 295
viczispán-tobák 54
Vidor — Hilár 283
Vietnam 286
vigyázó szem 77
Viktor 296; Viktor —
Győző 283
Viktória 123—4, 296
víkend — hétvég 84
világbéke 365
világice 492
világnyelv 365
Vim 227
violamező 402
virágcserep, virágedény,
virágkosár, virágváza
19
Visonta 257
Vitéz-dűlő 195, 204, 206
víztározó 85
volumen — volumen 260
volt 103
völgyeleg 54
Vörös ökör 487

W

Warszawa — Varsó 299—
300
Westminster — Westmo-
naster 289
Wien — Bécs 281, 299,
301
Wörthersee — Wörthi-tó
283
Wroclaw — Boroszló 286,
300—301

Z

zajává 189
zakota, zakotál 493—4
zápor 54
zátony 238
zene 238
zipzár — cipzár 226—8
zivatar 503
Zoltán 128—9
Zöld golyóbis csárda 487
Zöld kapú vendégfogadó
487
Zweig / Stefan ~ — Ág
István 292
Zwinger 288

ZS

Zsáka, Zsákod 11
Zsigmond, Zsiga 129, 296
Zsindelyes csárda, Zsin-
delyes korcsma 487
zsolozsmás-könyv 16
Zsolt 129
zsoltárkönyv — zsoltá-
roskönyv 13, 15, 16,
17, 18
Zsuzsanna, Zsuzsi, Zsu-
zsa 123—4, 294, 296

TÁRGYMUTATÓ

- a* hang használata 167
 Ady és a költői nyelv szókinése 335; verseinek kezdő szavai 422; verseiben a hármas hangsúly, a hármas tagolás 429; két „tagoló” verse 446
 affinitás 435
 akrosztichon 177
 aktív névismeret 193
 akusztikai jellemzők 374–5
 alanyi ragozás — tárgyas ragozás 85
 alapnévkincs 193
 alárendeltmondatok / az igeidők használata ~ban 42–4
 algebrikus nyelvészet 250
 állandó kifejezések rövidítése gyorsírásban 135–6, 137
 állatnevek lefordíthatósága 289, 292
 alliteráció Aranyánál 316, 321, Füst Milán Öregség című versében 435, 436, 439
 Általános nyelvészeti tanulmányok III. 246–50
 A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1963. 254–5
 anagramma-játékok 173–4
 Arany János alkalmi szóalkotásai 310; alliterációi 316, 321; epikájának mondatformái 306–22; jelzői 310; képalkotása, költői képei 308, 313, 320, 342; realizmusa 308–15; szóhasználata 307, 309; archaizmusok ~nál 306, 321; gondolatrítmus ~nál 318; impresszionisztikus stílus ~nál 313, 314–5, 321; inverzió ~nál 321; kihagyásos mondatok ~nál 311–2; megszemélyesítés ~nál 321; naturalista elemek ~nál 314–5; népiesség ~nál 306, 315–20; nominális szerkezet ~nál 312; nyelvi komikum ~nál 308, 309; paralelizmusok ~nál 317–8, 320; romantikus stíluselemek ~nál 314, 316; színesztézia ~nál 315, 321; A nagyidai cigányok 319–20; Az elveszett alkotmány 307–12; Buda halála 319–21, 322; Katalin 312–14; Őszikék 321–2; Toldi 315–19
 archaizmusok 91, 404; archaizálás Aranyánál 306, 321
 artikulációs hibák a tanári beszédben 166
 „asianismus” 335
 asszonánc 313
 a tergo szótár 45–52, 346–53
 átírás / cirill betűs szavak ~a 89; görög nevek ~a 89; török szavak, nevek ~a 89
 atticizmus 335
 Az ige grammatikája és szemantikája című konferencia 510–1
 -ba, -be rag — -ban, -ben rag (Az atléta *magasba* — *magasban* ugrik) 20–2; -ba, -be rag — -ra, -re rag (*Akadémiába* — *Akadémiára*) 86
 Babits Mihály költői képei 342; Babits és a versmondatok 338
 Balassi Bálint verskezdő sorai 422
 -beli képzős kifejezések írásmódja 378–9
 Berzsenyi: Gróf Majláth Jánoshoz 336
 beszéd / a ~ érzelmi, hangulati árnyalása 184; a helyes, szép ~ tanítása 367–70
 beszédhallás 369
 beszédhang, beszédhangzó fogalma 369; a beszédhangok helyes képzése 368; beszédlánc 374–5
 beszédritmus / tanárok ~a 169
 beszédstílus 368
 beszédtechnika 369
 beszédtevékenység 374–5
 „beszélő” nevek 285

betűjítés tanárok beszédében 167
 betűgyakoriság-számítás a nyomdaiparban 496—9
 betűrend ismerete 179
 betűszók 389—98; l. még: mozaikszók
 bibliográfia / nyelvészeti ~ 254—5
 birtokos szerkezet használata 87
 Bolyai Farkas a műszóalkotásról 37—8
 budapestiek hanglejtése 183

cím / *-beli* toldalékos ~ írásmódja 378—9;
 toldalékolása 303; ~ek lefordítása
 magyarra 290, 292; ~ek lefordítása
 különféle idegen nyelveken 291; ~
 szimbolikája 237

cirill betűs szavak átírása 89
 COMIT programozó rendszer 252
 családi név l. vezetéknev
 csárdanevek 485—8
 Csokonai stílusa 335; Lilla-dalai 422

-*d* képzős sorszámnevek 86
 dallam / a vers, a szabad vers ~a; ~ és
 ~vonál Füst Milán Öregség című versé-
 ben 421—48

de származásjelölő elem lefordítása 285
 Décsy Gyula: Einführung in die finnisch-
 ugrische Sprachwissenschaft 96—100

deklináció — viszonyragozás 376—7
 Denes, Peter B. — Pinson, Elliot N.:
 A beszédlánc (A beszélt nyelv fizikája és
 fiziológiája) 374

diftongizálás 167
 disszonancia szerepe versben 430
 Dugonics névmagyarításai 283

ë hang 245; l. még: *ë*-zés

e névmás 142

égitestek nevének lefordítása 287—8

egri nyelvművelő konferencia határozat-
 tainak szövege 143

egyalakú szavak / játék az ~kal 175
 egybeírás — különírás 89, 303—4, 451
 egyeztetési kérdések 86, 87

ékezetek hiánya az írógépeken, a plakátok-
 kon 301—2

elliptikus szerkezetek 311—2

előbeszéd / az ~ elemei Aranyánál 307, 315;
 az ~ elemei Petőfi paródiájában 326

elválasztás / tulajdonnevek elválasztása 501

-*ember* utótagú összetételek 380

enjambment 313, 314, 316

eposzi elemek lírai versben 404

épületek nevének lefordíthatósága 288, 292

Értelmező Szótár / az ~ helyesbítése 34,
 37; tanulmánykötet az ~ szerkesztési
 elveiről 242—6; a kiejtés jelölése az ~ban
 245; -*i* végű szavak az ~ban 346—53;
 tölgéink az ~ban 45—52

„eset” a magyarban 376—7

esettani előadások Jerevánban 470

ë-zés Nagykönyi (Tolna m.) nyelvjárásában
 209—13; l. még: *ë* hang

Fabro Henrik szerepe a magyar gyorsírás
 történetében 133—8

Fajsek Magda—Szende Aladár: Miről
 vallanak a magyar szavak? 370—4

Faludi Ferenc előadásmódja 335

fantázianév 382

Farkas László: Széjegyzetek egy Nyelvőr-
 számhoz 138—43

fel — *föl* 91

feliratok helytelenségei 90

felszólító mód / az időjelek hiánya a ~ban
 44—5; ~ kijelentő mód helyett 85; l.
 még: „suksük” ragozás

felszólító mondat eluralkodása az oktatás-
 ban 165—6

feltételes mód / igeidők ~ban 44; a ~
 személyragjai 85

férfinevek 127—30

Finn Névtani Archívum 465—9

finnugor alapnyelv, finnugor nyelvek 97;
 a finnugor népek története 98; a finn-
 ugor népnevek etimológiája 97; a finn-
 ugor nyelvtudomány eredményeinek ösz-
 szegezése 96; finnugor rokonaink nyelvi
 műveltsége 265—80; a finnugor őshaza
 97

finnugor intézet a Sorbonne-on 508—9

Fischer Sándor: A beszéd művészete 367—
 70

Fishman Joshua: Hungarian Language
 Maintenance in the United States 253—4

fogadónevek 485—8

fogalmazási játékok 177—8

fonéma-rendszer 98

- fonetikus írásmód 88
 fonológiai tanulmányok 248—9
 fordítás / a tulajdonnevek lefordíthatósága 280—92
 formai humor Petőfinél 326—7
 földrajzi nevek helyesírása 88; gyűjtése 256—7, 417—9; lefordítása magyarra 286—7; lefordítása különféle idegen nyelvekben 291; idegen ~ és magyar megfelelőik 299—301; a lakosság földrajzinév-ismerete 417—9; a földrajzinév-ismeret elemzése 191—208; l. még: határnevek, helységnevek
 fölösleges szavak kerülése Mikesnél 156—7
 főnévi igenév / a ~ névszóragos alakjai 86; a ~ költői nyelvben 238
 függőségi grammatika 471, 474
 Füst Milán: Öregség 420—49
 -füzet utótagú összetételek 14, 18
- gépi adatfeldolgozás 346
 gépi fordítás / a ~ kérdései 249—50; konferencia a ~ kérdéseiről Jerevánban 470—5; előadások a ~ kérdéseiről Budapesten 511—2
 Gépi (automatikus) fordítórendszerek ki-dolgozása és ezek alkalmazása című szimpózium 511—2
 gépi szintézis 471
 germanizmusok / mondvacsínált ~ 115—22
 gondolatpárhuzam Petőfinél 326
 gondolatritmus 447; ~ Aranyánál 318
 görög nevek átírása 89
 görög személynevek különféle nyelvekben 291
 grammatikai tanulmányok 248
 „grammatikalitás” 251
 gyakoriság / földrajzi nevek ~ a 193—4; 201—8; a tövégződések ~ a 47—9
 gyermeknyelv / -i végű ~i szavak 352
 gyorsírás / a magyar nyelv törvényeinek érvényesülése a magas fokú ~ban 132—8
 Gyöngyösi István stílusa 335
- hajónevek lefordíthatósága 289, 292
 halmazelmélet fogalmak 251
 halmozás 405
- Halotti Beszéd egy részletének értelmezése 355—8
 hang, hangzó fogalma 363; a ~ok harmóniája Füst Milán Öregség című versében 430—1; a ~ok esztétikai jellege, hangulati értéke, kifejező ereje 407—16, 425—48; l. még: magánhangzó, mássalhangzó
 hangerő felfokozása 163
 hangészleléstan eredményei 374—5
 hangképzés / helytelen ~ a tanári beszéd-ben 161—71; a ~beli hibák felismerése 181
 hangkiesés 368
 hanglejtés / a ~ fogalma; példák a helyes, illetőleg a helytelen ~re 183—4; ~beli hibák 169—70; a ~ Füst Milán Öregség című versében 427, 428; kérdőmondat ~e 183; kijelentő mondat ~e 183
 hangmagasság-élmény 439
 hangsúly / a ~ fogalma 182—3; a ~ kérdései 88; értelmi és érzelmi ~ 183; a ~ értelmi és ritmikai szerepe 169; ~ a magyarban 422; ~ Füst Milán Öregség című versében, a szabad versben 424—47
 Hangsúly és hanglejtés című magnetofon-szalag 182—4
 hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása 440, 442
 hangsúlyozás / a ~ eltolódása Kárpát-Ukrajnán 190; ~i hibák a tanári beszéd-ben 161—71
 hangszalag-működtetés / helytelen ~ 163
 hangszín / a ~ fogalma 369; ~ és hanglejtés ellenpontja 425
 hangsimbolika 408
 hangtan / költemény ~i elemzése 240, 407—16, 424—48; ~i kölcsönhatás a magyar—ukrán és az ukrán—magyar kétnyelvűségben 190
 hangzás / nevek ~ a 122—9
 hasonlat — metafora 338—9
 hasonulás 368
 határnevek gyűjtése 256—7; l. még: földrajzi nevek
 határozók használata 87
 helyesírás / fonetikus, szóelemző írásmód 88; a ~ tanítása 89; a ~i készség fejlesztése 178—9; ~i kézikönyvek fogadtatása 88; a ~i szabályzat ismerete 180; az

- orosz \sim i szótár anyagának morfémákra bontása 474; főiskolai hallgatók \sim i verse nye 450–4; \sim a szaknyelvben 89; \sim i hibák a Rádió és Televízió Újságban 302–5; betűrend ismerete 179; *í, ú, ű* hiánya írógépeken 301; *i – í, o – ó, u – ú, ű – ű* megkülönböztetése 88, 451; *i, o, u* írása toldalékokban 88; szóvégi *ú, ű* írása 88; hosszú mássalhangzós szavak toldalékos alakjának írásmódja 86, 452; *-i* képzős kapcsolatok írásmódja 451; *-beli* képzős kifejezések írásmódja 378–9; ikerszók írásmódja 304; jelzős szerkezet írásmódja 304; számnevek írásmódja 452; toldalék kapcsolása címhez 303; cirill betűs szavak átírása 89; görög nevek átírása 89; török nevek, szavak átírása 89; indonéz nevek írása 501; egybeírás – különírás 89, 303–4, 451; kisbetű – nagybetű 89, 257, 302–3, 451; ékezet hiánya írógépeken, plakátokon 301–2; kötőjelzés 303–4, 378–9, 451–4, 500; vessző használata 304–5, 452; családnevek írásmódja, elválasztása 88, 122, 127, 451, 501; földrajzi nevek helyesírása 88, 451–2, 453; intézménynevek írásmódja 451
- helységneveink / népetimológia \sim ben 1–11; l. még földrajzi nevek
- helyettesítés / idegen tulajdonnevek \sim e 281–3
- hivatali nyelv 86; cikkek a \sim ről 84
- hogy* / az igeidők használata \sim kötőszóval kapcsolt mondatokban 42–3
- homonimák 96
- hosszú *í, ú, ű* hiánya az írógépeken 301; hosszú magánhangzók megrövidülése 190
- hosszúság / tőigéink \sim szerinti megoszlása 49–50
- humor / formai humor Petőfinél 326–7
- i* betű hiánya az írógépeken 301; *i – í* megkülönböztetése 451; *i* írása toldalékokban 88; *i* hang hangulata 408; *i* hang szó végén 88; *i*-re végződő szavak az Értelmező Szótárban 346–53; *i*-re végződő vezetékevek 122, 127; még: *i*-zés
- ice* végződés 492
- idegen elemek meghonosodása 185–91
- idegen nevek leírása, kiejtése 180; idegen tulajdonnevek lefordíthatósága 281–92
- idegen nyelvek felismerése 181; magyar, illetőleg más idegen nevek idegen nyelvekben 290–1
- idegen szavak / cikkek a \sim ről 84; \sim írásmódja 84, 89; \sim kiejtése 84
- idegenszerűség 115
- idézés 453
- igazodás 368
- ige / előadások az \sim kérdéskörében 510–1
- igei állítmány / hiánya 439; \sim a költői nyelvben 238
- igeidők / a magyar \sim szemantikai elemzése 41–5; \sim alárendelt mondatokban 42–4; l. még: múlt idő
- igemódok l. felszólító mód, feltételes mód kijelentő mód
- igenév / igeneves szerkezetek 143; l. még: főnévi igenév, melléknévi igenév
- igeragozás / alanyi – tárgyas ragozás 85; 402–5; helytelen \sim 85; l. még: igeidők, igemódok, ikés ragozás
- igék hangsúlyozása 168–9
- igekötő / \sim s igék használata 86; \sim s szavak rövidítése gyorsírásban 135
- ikerszók írásmódja 304
- ikes igék besorolása tőigéink közé 146–7
- ikes ragozás 85
- ik* igevégződés eredete 99
- illabialis *a* használata 167
- Illyés Gyula földrajzinév-fordításai 284, 288
- impresszionisztikus stílus Aranyánál 313, 314–5, 321
- indonéz nevek írása 501
- ink – -inkak* (*lovaink – lovainkak*) 460
- inkeri nyelv 97
- intézménynevek írásmódja 451; \sim lefordíthatósága 289–90, 292
- intonálás a tanári beszédben 162–6
- inverzió Aranyánál 321
- írásjelek használata 321
- írásjelek használata 301–4, 378–9, 451–4, 500
- íráskép / az \sim ritmusa Füst Milán: Öregség című versében 431–2
- írnoketimológia – népetimológia 4
- írói stílus / az \sim vizsgálatának módszerei 328–37

irodalom / nevek lefordítása az ~ban 285
íróink nyelve 1. költői nyelv, stíluselemzés;

Faludi, Mikes, Mikszáth ismétlés Petőfi-
nél 326

í-zés 167

izsóri nyelv 97

j hang kétféle jelölése 452

-ja birtokos személyrag 190

-jegyzék utótagú összetételek 14, 18

jel, jelentés 91–6; jelentés és tárgy 340–1,
343; tőigéink jelentésszám szerinti meg-
oszlása 50–2

jelentéstan / ~i tárgyú cikkek, tanulmá-
nyok 85, 91–6, 249; ~i elméletek 251–2;
~i előadások Jerevánban 470–3; a
magyar igeidők ~i elemzése 41–5

jelnevek 281, 288

jelző / a ~ sorrendje 500; ~k Aranyánál 310;
József Attila ~i 343; Kiss József ~i
335; ~s szerkezet írásmódja 304

Jeruzsálem-nevek / magyarországi ~ 495
jóhangzás azonos utótagú összetételek
esetében 500

Jókai Mór előadásmódja 335; névazonosí-
tás Jókainak A köszívű ember fiai című
regényében 282

József Attila kommentárok 398–405;
József Attila jelzői 343; költőisége 336;
szóalkotásai 399–402; verseinek tagadó
elemei 23–30; Piros hold körül című
verse 398

Juhász Ferenc képei 343; Dózsa eposz,
Tékozló ország című verse 442, 444–5

-ka képző 191

kalauz imperativusz 85

kárpátizmusok 186–7

Karinthy: Mint vélgaban 407–8, 414–5

kategoriális grammatika 247–8

Kazinczy-díj 386–7

keleti szláv – magyar kölcsönhatás 185–6

-ként rag – -nként rag 144–8

képalkotás 238–9; képalkotás, képes be-
széd Aranyánál 308, 313, 320; Juhász
Ferenc képei 343; realista költői képek
342; szürrealista képalkotás 342

képzettársítás szerepe a gyorsírásban
136–7

kérdőmondat hanglejtése 183

keresztnevek / kedvelt ~ 123–5, 127–30;
lefordítása 284–5, 292; keresztnév és
vezetéknév sorrendje 284

kétnyelvűség / a ~ irodalma 186; magyar-
ukrán és ukrán-magyar ~185–91

Kiefer Ferenc: Matematikai nyelvészeti
tanulmányok 250–2

ki- igekötő 85

kiejtés / cikkek a ~ kérdéseiről 83; a ~
jelölése az Értelmező Szótárban 245;
~i hibák felismerése 181; ~i hibák a
tanári beszédben 161–71; ~i norma
161; ~i verseny 386–7; lengyel nevek,
szavak ~e 297–8; román nevek ~e
298–9

kihagyásos mondatok Aranyánál 311–2
kijelentő mód feltételes mód helyett 85

kijelentő mondat hanglejtése 183

kisbetű – nagybetű 89, 257, 302–3, 451

Kiss József jelzői 335

klasszikus költőiség 335

Kodály Zoltán / búcsú ~tól 113–4

komikum / a nevek ~a 285, 288; nyelvi
~ Aranyánál 308, 309

komikus nevek lefordítása 285

kontextus jelentésmódosító szerepe 94–6

kölcsönhatás / magyar-ukrán és ukrán-
magyar ~ 185–90

költői nyelv / cikkek, tanulmányok a ~ről
90–1, 233–42; a ~ elemzése 23–30,
233–42, 306–28, 398–405, 420–49; 1.
még: stíluselemzés, verselemzés; Ady,
Arany, Babits, Balassi, Berzsenyi, Cso-
konai, Füst Milán, Gyöngyösi, József
Attila, Juhász Ferenc, Karinthy, Kiss
József, Petőfi, Vajda, Vörösmarty

-könyv utótagú összetételek 12–20

-kötet utótagú összetételek 14, 18

kötőszók használata 87–8; ~k halmozása
140; ~ Mikesnél 156–7

következményes mondatok stilisztikai sze-
repe 91

közbevetések mélyebb hangfekvésben 184

középfok lefokozó értéke 86

közmondás / bibliai ~ Mikszáthnál 78; ~ok
gyűjtése 176

köznyelvi kiejtés normája 367–8

Kresznerics Ferenc „Sághon hallott” szavai
52–9

-ks / az óhajtó mód ~ jele 99

Kulagina-elmélet 251

kulcsszavak a költői nyelvben 238; József
Attilánál 23–30

különírás — egybeírás 89, 303–4, 451

latin betűs írások olvasása 297–9

latin személynevek különféle nyelvekben
291

légzéstechnikai hibák 164

lengyel nevek, szavak kiejtése 297–8

lengyel névtudomány 79–80

levélkezdő fordulatok Mikesnél 158

lexikai függvény 472

magánhangzók / játék a ~kal 178; magas
és mély ~ váltakozása Füst Milán Öreg-
ség című versében 425, 430–1, 439–40
magnetofon-tanszalag a középiskola II.
osztályának nyelvtani anyagához 182–4
Magn függvény 472

magyar — keleti szláv kölcsönhatás 185–6

magyar nyelv / a ~ oktatása a techniku-
mokban 101–2; a ~ az Egyesült Álla-
mokban 253–4

magyar tulajdonnevek használata idegen
nyelvekben 290–1

magyar–ukrán kétnyelvűség Kárpát-Uk-
rajnában 185–91

Makar, Jevszevjev mordvin nyelvész és
etnográfus 270

mássalhangzó / hosszú ~ra végződő szavak
toldalékos alakja 86

matematikai nyelvészet 246–7, 250–2

megszemélyesítés — metafora 338–9;

megszemélyesítés Aranyánál 321

melléknevek ragos névszóból 86

melléknévi jelző a költői nyelvben 238

melléknévi igenév használata ige helyett
141; múlt, illetőleg jövő idejű cselekvést
kifejező ~ használata (megelégedéssel *tölt-
tött* — *töltendő* élet) 381–2

mese- előtagú összetételek 14

meseszöveg / finnugor ~ek 97–8

mesterséges szavak 375

metateória 246–8

metafora — hasonlat, metafora — meg-
személyesítés 338–9; metaforikus össze-
tételek 399–402

metonímia 403, 404

metrum / a természetes beszédhangsúllyal
ellentétes ~ szerepe 440; ~ a szabad
versben 446; ~ és ritmus 440–1, 446

mezei mari nyelv hangsúlyozása 99

Miért szép? című verselemzésgyűjtemény
233–42

Mihajlovics, Vasziljev Valerian mari tudós
270–1

Mikes Kelemen előadásmódja 155–60,
335; stilisztikai javítások Mikes Kelemen
Törökországi levelek című művében
149–60

Mikszáth Kálmán / bibliai közmondás ~
nál 78

mimika meghallása 377–8

modell / a ~ fogalma 250

modern költőiség 335–6

modorosság a tanári beszédben 162–3,
164, 170

mondat / félreérthető ~ok bírálata 86–7; a
~ dallama 429; ~ok szerkezete, terje-
delme Füst Milán Öregség című versében
422–39; ~ok szinonimiája 471; ~szer-
kesztés Aranyánál 307–22; ~szerkesz-
tés Mikesnél 155–60; beszédszerű ~szer-
kesztés Petőfinél 326–7; a ~szerkesztés
játékai 177–8

mondattan / ~i érdekes-ségek a magyar–
ukrán és az ukrán–magyar kétnyelvű-
ségben 190–1; ~i előadások Jereván-
ban 470–4

morféma jelentéshordozó szerepe 95

morfológiai előadások Jerevánban 470

mozaikszók 84–5, 389–98

múlt idő / *ütötte* — *ütte* típusú ~ 461; a
~ -n jele a mari nyelvben 99; a ~ -s
manysi-chanti jele 100

műszaki nyelv 104; l. még: szaknyelv

műszók alkotásának alapelvei 37–9

-n / a múlt idő -n jele a mari nyelvben 99
nagybetű l. kisbetű — nagybetű

-nál, -nél rag használata 86

naturalista elemek Aranyánál 314–5

németes összetételek 12–20, 35

népetimológia — írnokeitimológia 4; nép-
etimológia helységneveinkben 1–11;
népetimológiás névmagyarítás 283

- népiesség Aranyánál 306, 315–20
 népi nyelvi elemek Petőfi paródiájában 326
 népköltészet / színszimbolika a ~ben 91
 név / a legjobb magyar ~ 122–32; férfinevek 127–30; női nevek 123–5; a nevek hangzása 122–9; l. még: földrajzi nevek, keresztnévek, névnapok, név-választás, személynévek, vezetéknevek
 névátvitel 102, 342–5
 névegyeztetés / mesterséges ~ 282
 névelőhasználat 87
 névfejtés 499–500
 névgyűjtés 417–9
 névhangulat 196
 névhelyesség 468
 névismeret / aktív, passzív ~ 193
 névkincs / alap~, periférikus ~, teljes ~ 193
 névkutatás – településtörténet 469
 névpárok tagjainak gyakorisága 418–9
 névszóragozás 85–6
 névtan / ~i terminológia 193; ~i kutatások Finnországban 465–9; a lengyel névtudomány 79–80
 névválasztás 122–9; l. még: férfinevek, női nevek; keresztnévek, vezetéknevek
 névutó hibás használata 87
 New- elem városnevekben 287
 -nként rag – -ként tag 144–8; -nként – -nkint rag 144–8
 nominális szerkezet Aranyánál 312
 női nevek 123–5
- nyelv / mit fejez ki a ~? 340–1
 nyelvátlasz / magyar ~ 456, 461–2
 nyelvészeti stíluselemzés, stílusjellemzés 237, 328
 nyelvészeti tanácskozás / nemzetközi ~ Bukarestben és Budapesten 509–11
 nyelvöldrajz / magyar ~ 456, 462, 463
 nyelvi játékok 171–82
 nyelvi jelek 136
 nyelvi komikum Aranyánál 308, 309
 nyelvi műveltség / finnugor rokonaink ~ 265–80
 nyelvi nevelés 171–82
 nyelvi vetélkedő a televízióban 244
 nyelvjárás / ~ok felismerése 181; Kresznerics Ferencnek „Sághon hallott” szavai 53–9; zárt *ē*-zés és *ö*-zés Nagykónyi (Tolna m.) nyelvjárásában 209–16; *ö*-zés tanárok beszédében 167; kárpát-ukrajnai ~ok 185–8
 nyelvjárási anyag felhasználhatósága 455–6, 460–4
 nyelvjáráskutatás és településtörténet 455–64; a magyar ~ történetének tanulmányai 456
 nyelvjárászigetek 457–60, 462–3; Kárpát-Ukrajnán 187–8
 nyelvjárastan / összehasonlító ~ 455–6, 460–1
 nyelv művelés / cikkek a ~ról általában 81–2; a szótárírás és a ~ 444–5; nyelv- művelő kézikönyvek fogadtatása 82–3; nyelv művelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje 80–91
 Nyelv művelő Munkabizottság ülései 109–110, 262–4
 nyelvsovinizmus 115
 nyelvtatisztikai előadások Jerevánban 471
 nyelvtani elemek lefordítása tulajdonnevekben 283
 nyelvtani „esetek” a magyarban 376–7
 nyelvtani nemek a magyarban 103–4
 nyelvtani tanulmányok 248
 nyelvújítás törekvése az idegen keresztnévek magyaros alakúvá formálására 282, 283
 nyelvi-területi gócok 461–3
 nyomatek eloszlása, szerepe Füst Milán *Öregség* című versében 425–6, 436–7, 439, 445
 nyúlás 368
- o* írása toldalékokban 88; -*ó*, -*ő* végű szavak írásmódja 88
 -*o* vocativusi flexio 190
 objektum fogalma 198
 Országh László (szerk.): Szótártani tanulmányok 242–6
 összehasonlító nyelvjárastan 455–6, 460–1
 összeolvadás 368
 összetételek / azonos utótagú ~ 500; helytelen ~ 86; jelöletlen névszói ~ 12–20; németes ~ 12–20, 35; metaforikus ~ 399–402; -*ember* utótagú ~ 380; -*fűzet*, -*jegyzék*, -*kötet*, -*tár* utótagú ~ 14, 18; -*könyv* utótagú ~ 12–20; -*sor* összetétel

utótagjaként; ~ rövidítése gyorsírásban 135; József Attila összetételei 399–402
 összetétellánc 176–7
 ő-zés tanárok beszédében 167; ő-zés Nagy-könyi (Tolna m.) nyelvjárásában 213–16

Panzer, B.: Kontextdetermination und Morphembedeutung 95–6

paralelizmusok Aranynál 317–8, 320
 párhuzamosság (= költői forma) 422
 párizsi utcanévek magyarra fordítva 288
 passzív névismeret 193
 periférikus névkincs 193

Petőfi Sándor előadásmódja 335; beszéd-szerű mondat szerkesztés Petőfinél 326–7; formai humor ~nél 326–7; gondolat-párhuzam ~nél 326; ismétlés ~nél 326; népi nyelvi elemek ~ paródiájában 326; ~ verseinek indítása 422; Bolond Istók című verse 314–5; Kördal című verse 323–8; Szeptember végén című verse 440–1

Pinson, Elliot N. 1. Denes, Peter B. – Pinson, Elliot N.: A beszéd lánc

plakátok/ ~helytelenségei 87; írásjel ~on 301–2

predikátumfüggvény 472

Prohászka János nyolevanéves 108–9

proto-baskir nyelv 97

PS grammatikák 251

-ra, -re rag – -ba, -be rag (Akadémiába – Akadémiára) 86; -ra, -re rag – -ról, -ről rag 85

Rádió és Televízióúság 303–5

rag / ismétlődő ~ elhagyása gyorsírásban 134–5

ragos névszóból képzett melléknévek 86

realista költői képek 342

realizmus / Arany ~a 308

régi szövegek olvasása 181

reklámszövegek / hibás ~ 87

ritmikai elemzés 236–7

ritmus / a magyar szabad vers ~a 440, 442, 445–7; ~ Füst Milán: Öregség című versében 421–38

rokon értelmű szavak l. szinonimák

-ról, -ről rag használata 85

román nevek kiejtése 298–9

romantikus stílus elemek Aranynál 314, 316

rövidítések használata 84–5; a gyorsírásban 133–7

rövidülés 368

-s / a múlt idő manysi-chanti -s jele 100
 Ság / Kresznerics Ferencnek „Sághon halott” szavai

-šaməš mari többesszámmal 99

Sándor István névmagyarításai 283

Schaff, A.: Einführung in die Semantik 91–4

Schmidt, Wilhelm: Lexikalische und aktuelle Bedeutung 93–5

slágerszövegek bírálata 87

Słownik staropolskich nazw osobowich 79–80

sor összetétel utótagjaként 35

spektrum vizsgálata 375

statisztikai módszer a stílus elemzésben 331

stiláris csoportok / az -i végű szavak stiláris csoportjai 351–3

stilisztika mint önálló tudomány 337;

~i tárgyú cikkek 90–1; ~i komparáció 334–5; ~i lehetőségek a nevek lefordításában 292; ~i minősítés 330–1, 349–52; ~i javítások Mikes Kelemen Törökországi levelek című művében 149–60

stílus / a ~ szűrkedése 138

stílus elemzés / a ~ elvi kérdései, módszerei 233–42, 322–37; l. még: írói nyelv, költői nyelv, verselemzés; Ady, Arany, Babits, Balassi, Berzsenyi, Csokonai, Faludi, Füst Milán, Jókai, József Attila, Juhász Ferenc, Karinthy, Kiss József, Mikes, Mikszáth, Petőfi, Vajda, Vörösmarty

stílus jellemzés 332–7

stílus minősítés 330–1; az Értelmező Szótárban 349–52

„suksük” ragozás 85

-sz igei személyrag 190

szabad vers 425, 430, 440–47

szakasz, szakasz elöző fogalma 182–3

szaknyelv / a ~ sajátos helyesírási kérdései 89; a pedagógiai ~ 32–3, 37–40; -i

- végű ~i szavak 352; cikkek a ~i szavakról 83—4
- számnévek írásmódja 452
- szamojéd népnévek etimológiája 97
- származás / tőigéink ~ szerinti megoszlása 52
- székelyek eredetének kérdése 463—4
- szemantikai nyelv 471—2
- szemantikaelméletek 251—2; l. még: jelentés
- személynevek / -i képző ~en 353; az idegen ~ lefordítása 283—6; 290—2; a ~ földrajzi különbségének vizsgálata 293—7; l. még: keresztnévek, név, vezetéknévek
- személynévtár / Ólengyel ~ 79—80
- Szende Aladár l. Fajcsék Magda—Szende Aladár: Miről vallanak a magyar szavak?
- szép magyar beszéd középiskolai versenye 386—7
- szinokdoché 403
- színesztézia 400 / Aranyánál 315, 321
- szinonimák 91; gyűjtésük 176; mondatok szinonimiája 471
- színszimbolika a népköltészetben 91
- szintaktika l. mondat
- szavak / összetéveszthető ~ keresése 176
- szóalkotás / Arany alkalmi ~i 310; l. még: szóképzés, összetételek
- szóegyenletek 174
- szóelemző írásmód 88
- szóértelmezés 176
- szófejtés 370—1; szófejtő verseny 180—1
- szógyűjtés 176
- szóhasználat / Ady ~a 335, 422; Arany ~a 307, 309; József Attila ~a 23—30, 399—402; Mikes ~a 150—5; helyes — helytelen ~ 31—40, 85, 102, 103—4, 105—7, 256, 258—61, 379—85, 389—98, 500—1, 502—6
- szóismétlés / felesleges ~ 91
- szójelentés 94—6; a ~ tudatosítása 175—7
- szókapcsolatok a költői nyelvben 238
- szókép / a ~ ismeretelméleti kérdései az oktatás szemszögéből 338—45
- szóképzés / cikkek a ~ köréből 86; magyar — ukrán és ukrán — magyar kölcsönhatás a ~ terén 191
- szókincs / az egyéni ~ fejlesztése 175—7; a költői ~ 238, 335; l. még: műszók, szaknyelv
- szólam / a ~ fogalma 369—70, 420; szólamok, szólameloszlás Füst Milán Öregség című versében, a szabad versben 425—48
- szólánc 175
- szólások gyűjtése 176
- szómagyarázatok 60—78, 102—3, 217—32, 256, 354—66, 384—5, 476—95, 506—7
- szónevek 282—3, 288
- szópiramis 175
- szórejtvények 174—5
- szóösszetétel l. összetétel
- szórend / a ~ kérdései 88
- szórővidítések 389—98; l. még: mozaikszók
- szószerkezet-szinonimia 174
- szótagszám Füst Milán Öregség című versében 432
- szótár / gépi ~ak; ~ak anyagának gépi feldolgozása 470—1, 474; a ~írás kérdései 242—6
- szünetek helyes megtartása 183
- szürrealista képalkotás 342—3
- tagadó elemek József Attila verseiben 23—30
- tagadó ige 99—100
- tagolás / a beszéd ~a 167—8
- „tagoló” vers 446
- tárgyas ragozás — alanyi ragozás 85; szókatlan, 2. személyű határozott tárgyra utaló tárgyas igealakok 402—5
- tanári beszéd / a ~ hangalakja 161—171; a ~ követelményei 162
- tár utótag összetételek 14, 18
- táviratjáték 180
- teljes névkincs 193
- templomnevek lefordíthatósága 288—9, 292
- tengerek nevének lefordítása 287, 292
- tipológiai elemzés 335
- toldalékolás / hosszú mássalhangzóra végződő szavak ~a 86; toldalék kapcsolása címhez 303
- többes szám / *lovaink* — *lovainkak*-féle ~ 460
- tőigék / tőigéink az Értelmező Szótárban

45–52; tőigéink hosszúság szerinti megoszlása 49–50; tőigéink jelentésszám szerinti megoszlása 50–2; tőigéink származásszerinti megoszlása 52; tőigéink tővéghangzó szerinti megoszlása 47–9 tővéghangzó / tőigéink, illetőleg egész tőszókincsünk ~ szerinti megoszlása 47–9

török nevek, szavak átírása 89

tsz nevek 197

tudományos stílus / a magyar ~ 138–43

tulajdonnevek típusai 281–3; ~ lefordíthatósága 280–92; ~ írásmódja 88; elválasztása 501; l. még: földrajzi nevek, keresztnévek, név, személynevek, vezetéknevek

tükörfordítás / mozaikszók ~ai 392–4

-u accusativusi flexio 190

ű betű hiánya az írógépeken 301

u hang hangulata 408

-ű írása szó végén 88; -u írása toldalékokban 88; u – ű megkülönböztetése 451;

-ű képzős melléknevek helyesírása 89

újságnyelv / helyesírás az ~ben 302–5 ukrán–magyar kétnyelvűség Kárpát-Ukrajnában 185–91

utcanévek lefordíthatósága 288, 292

-ű betű hiánya az írógépeken 301; ű – ű megkülönböztetése 451; ű írása szó végén 88, 89

ütem fogalma 420–1

-va, -ve képzős igenév + létige alkotta szerkezet 87

Vajda: Harminc év után 336

városrészek nevének lefordíthatósága 288

verselemzés 23–30, 233–42, 306–22, 322–8, 398–405, 420–49; l. még: költői nyelv, stíluselemzés; Ady, Arany, Babits, Balassi, Berzsenyi, Csokonai, Füst Milán, Gyöngyösi, József Attila, Juhász Ferenc, Karinthy, Kiss József, Petőfi, Vajda, Vörösmarty

vessző fölöslegesen 304–5; és előtt s más esetekben 452;

vezetéknevek 125–7, 130–2; idegen ~ változatlanul hagyása 284–5; y-ra végződő ~ és írásmódjuk 88, 122, 127; vezetéknev és keresztnév sorrendje 284

viszonyragozás – deklináció 374–5

vízszintes vonal ékezet helyett plakátokon 301–2

von származásjelölő elem lefordítása 285 vonatkozó névmások használata 87

Vörösmarty: Zalán futása 444

Webster-szótár meghatározásainak gépi feldolgozása 474

y-ra végződő vezetéknevek 122, 127; írásmódjuk 88

Yngve mélységmodellje 252

Zala megye földrajzi nevei című kötet 418–9

zárt ě hang 245; zárt ě-zés Nagykönyi (Tolna m.) nyelvjárásban 209–13

Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk 97

Összeállította:

Ruzsiczky Éva

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

XCI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1967

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1967-ben

<i>Babos Ernő</i>	<i>Hopp Lajos</i>	<i>Puruczki Béla</i>
<i>Bakos Ferenc</i>	<i>R. Hutás Magdolna</i>	<i>R. L. G.</i>
<i>Bakos József</i>	<i>Implom József</i>	<i>Reuter Camillo</i>
<i>Bán Valér</i>	<i>K. M.</i>	<i>Rot, A.</i>
<i>Békési Imre</i>	<i>Kálmán Béla</i>	<i>Rozslay György</i>
<i>Benkő László</i>	<i>Kalmár Vera</i>	<i>Scheiber Sándor</i>
<i>Benkő Loránd</i>	<i>Kiss Jenő</i>	<i>Schram Ferenc</i>
<i>Bihari Mihály</i>	<i>Kiss Lajos</i>	<i>Sz. L.</i>
<i>Bodolay Géza</i>	<i>Kondássy Imre</i>	<i>Szabó József</i>
<i>Boros Ádám</i>	<i>Kovalovszky Miklós</i>	<i>Szabó T. Attila</i>
<i>Boros Tibor</i>	<i>Kőhegyi Mihály</i>	<i>Szabó Zoltán</i>
<i>Bujka Gábor</i>	<i>Ladó János</i>	<i>Székely Artúr</i>
<i>Eckhardt Sándor</i>	<i>Lotz János</i>	<i>Szende Tamás</i>
<i>É. Z.</i>	<i>T. Lovas Rózsa</i>	<i>Szépe György</i>
<i>É. Kiss Sándor</i>	<i>Lőrincze Lajos</i>	<i>Szepesy Gyula</i>
<i>Erdődi József</i>	<i>Markó Imre Lehel</i>	<i>Szilágyi Ferenc</i>
<i>F. G.</i>	<i>Martinkó András</i>	<i>T. J.</i>
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc</i>	<i>Mező András</i>	<i>Tóth Imre</i>
<i>Fajcsék Magda</i>	<i>Nagy J. Béla</i>	<i>Török Gábor</i>
<i>Fodor István</i>	<i>Nissilä, Viljo</i>	<i>Varga Dénes</i>
<i>Fónagy Iván</i>	<i>Ö. J.</i>	<i>Veres Péter</i>
<i>G. L.</i>	<i>O. Nagy Gábor</i>	<i>Vértes O. András</i>
<i>Gergely Éva</i>	<i>Ország László</i>	<i>Wacha Imre</i>
<i>Ginter Károly</i>	<i>P. G. P.</i>	<i>Zongor Ferenc</i>
<i>Grétsy László</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Zsoldos Jenő</i>
<i>Hajdú Mihály</i>	<i>Pásztor Emil</i>	<i>Zsolnai József</i>
	<i>Petőfi S. János</i>	

A Nyelvőr postája

<i>Székely Artúr</i> : Betűgyakorlás-számítás a nyomdaiparban	496
<i>Kondassy Imre</i> : Egy régi névfejtés következményei	499
<i>Rozslyai György</i> : Vasár- és ünnepnap — Rövid szakmai gyakorlat — Címszereplő — Millenium	500

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>F. G.</i> : A Beethoven név elválasztása — <i>F. G.</i> : Indonéz nevek írása — <i>G. L.</i> : Gyógyszertárban se legyen kiszorítás — <i>F. G.</i> : Ennek kapcsán — <i>K. M.</i> : Megjuttatja magát — <i>R. L. G.</i> : Az ember — <i>R. L. G.</i> : Zivatar a zivatar szél nélkül? — <i>R. L. G.</i> : Színtartósság vagy színtartósság? — <i>F. G.</i> : További — <i>K. M.</i> : Japán — japáni — <i>F. G.</i> : Minaré — <i>G. L.</i> : Erkölcsei kopás — <i>F. G.</i> : Mi lehet restancia? — <i>F. G.</i> : A mai költők <i>penetránsan</i> egyéniek? <i>R. L. G.</i> : Timea — <i>R. L. G.</i> : Honnan ered a tüszentéskor mondott <i>kedves</i> <i>egészségére</i> ?	501
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Ginter Károly</i> : Finnugor intézet a Sorbonne-on	508
<i>Szépe György</i> : Három nemzetközi nyelvészeti tanácskozás	509

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46, MNB egyszámla-szám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 18,- Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Benczdy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III). árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, hatodik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hezendorff Edűt</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmeződi mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	à 90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az őś- és néptörténet forrástudománya ..	35 „
<i>Ligeti Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig ..	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században ..	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere ..	12 „
Alak- és mondattani gyűjtélék (Szerk. <i>Pais D.</i> — <i>Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László</i> — <i>Fábián Pál</i> — <i>Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere ..	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	250 „